بۆچی
خۆرهەڵاتی ناوەڕاست
شکستی هێنا؟

لێکۆڵینەوەیەکی «مێژوویی ، ئابوری و سیاسی» یە

سەلاح حسێن ئەفەندی

بۆچی
خۆرهەڵاتی ناوەڕاست
شکستی هێنا؟

لێکۆڵینەوەیەکی «مێژوویی ، ئابوری و سیاسی» یە

سەلاح حسێن ئەفەندی

ناسنامەی کتێب

- ناوی کتێب :**بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست شکستی هێنا؟**

لێکۆڵینەوەیەکی «مێژوویی ، ئابوری و سیاسی» یە

- نووسەر: **سەلاح حسێن ئەفەندی**
- پێداچونەوەی زمانەوانی: **چۆلی ئەسعەد**
- نەخشەسازی بەرگ و ناوەوە: **سەعید ئەحمەد**
- ژمارەی لاپەڕە: **٦١١**
- تیراژ: (**١٠٠٠**)**دانە**
- چاپ: **چاپخانەی**
- نرخ: **د. ع**
- ژمارەی سپاردنی ی ساڵی**٢٠١٧** ی وەزارەتی وەرگرتووە.

ناوەرۆک

بۆچی شارستانییە کۆنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست پاشەکشێیان کرد؟ ١١
چی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی کرد بە سەرقافڵەی شارستانێتی کۆن؟ ١٢
بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست سەرقافڵەیەتی لەدەستدا؟ ٣٥

بۆچی ڕێبازی تایبەتی ئەوروپا زەمینەیەکی باش بوو بۆ گەشەکردن؟.......................... ٤٧
چی زەمینەی بۆ ڕێبازی تایبەتی ئەوروپا خۆشکرد؟.............................. ٤٨
خاسڵەتە ڕێگرەکانی فیودالیزمی ئەوروپا لە گەشەکردن ٥٩
چی، درزی خستە ئەو کۆمەڵگە قوفڵدراوە ناخولقێنەرەوە؟.............................. ٧٢
چۆن و بۆچی پیشەسازیی کەپیتالیستی سەرەتایی توانی گەشە بکات؟ ٧٩
چی ڕێگەی بۆ گەشەکردنی کەپیتالیزم خۆشکرد؟ ٩٥
شۆڕشی سیاسی و یاسایی لە ئینگلتەرا.............................. ١٠٨
پوختەی ڕێبازی تایبەتی ئەوروپا و خاسڵەتەکانی کەپیتالزم........................ ١٢٣

بۆچی ڕێبازی تایبەتیی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست نەبووە زەمینەیەکی گونجاو بۆ پێشکەوتن؟ ١٢٧
(١) ڕێبازی تایبەتی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ١٢٨
(٢) بۆچی شۆرشی سیاسی و پیشەسازیی خۆبەخۆ لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ڕوویندا؟ ١٧٤
نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیارداندا ڕێگربوو لە گۆڕانکاری.......... ١٧٥
لاوازی پێکهاتە و چینوتوێژە نوێیەکان........................ ١٨٧

بۆچی بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم کاردانەوەی جیاوازی لەسەر شوێنەکانی جیهان هەبوو؟ ٢٢٩
هەڕەشە، یان بواری گەشەکردن ٢٣٢
تێکشکاندنی کۆسپەکانی بەردەم گەشەکردن.............................. ٢٣٣
سروشتی دوو ڕوویی کەپیتالیزم ٢٣٥
ڕێبازی گەشەکردن، یان پاشکۆیەتی و گۆشەگیری تێکچوونی هاوسەنگی لە جیهاندا ٢٣٧
خاسڵەتی جیاوازی شوێنەکان، ڕێبازی جیاوازی لێکەوتەوە ٢٤٠
لە هەر ڕێبازێک چەند نمونەیەک: ٢٤٣

بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست وەک پێویست سوودی لە بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم وەرنەگرت؟ ٢٩٧
لاقەفرتێی دەوڵەتەکان بۆ مانەوە و وابەستبوونی ناوچەکە بە بازاڕی کەپیتالیستی جیهانییەوە ٣٠٠
تەوژمی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ ناوچەکە ٣١١
دەستپێکردنی گۆڕانکاری لە موڵکایەتی و چینوتوێژەکاندا ٣٣٤
لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکان وزاڵبوونی کەپیتالیزمی جیهانی ٣٣٩
سەرلەنوێ شکستهێنانی دەوڵەتەکان لە چاکسازیدا ٣٤٠
قەرز و ئیمتیازاتی دەرەکی و لەدەستدانی بڕیاری ئابوری و سیاسی ٣٤٧
لاوازی بەرهەمهێنان و بازرگانی خۆماڵی ٣٦٢
چینوتوێژ و پێکهاتەکان و دەرفەتی بەشداریکرن لە بڕیارداندا ٣٨٠
شکستهێنانی چین و توێژە نوێیەکان داڕمانی دەوڵەتەکان \ گرتنی ڕێبازی پاشکۆیەتی ٤٠٣
شکستهێنانی شۆڕشی دەستووری لە تورکیاو داڕمانی دەوڵەتی عوسمانی.. ٤٠٥
چارەنووسی ویلایەتەکانی دەرەوەی تورکیای عوسمانی ٤٢٣

هۆکاری پاشەکشێکردن و پاشکۆیەتی و دابەشبوون و ژێردەستیی کوردستان......... ٤٦١
هەندێ خاسڵەتی تایبەتی کوردستان ٤٦٣
بۆچی شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی لە کوردستان خۆبەخۆ بەرپانەبوو؟ ٤٧٥
بۆچی کوردستان وەکو پێویست سوودی لە بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم وەرنەگرت؟ ٥٢٣
پاشکۆیەتی\دابەشبوون\ژێردەستی ٥٦٢

دەرئەنجام: هۆکارەکانی پێشکەوتن / دواکەوتن چین ؟ ٥٦٩
ئایا کۆن لە ئێستا باشتر بوو؟ ٥٧٠
بوارەکانی نایەکسانی چین؟ ٥٧٣
کەی و چۆن نایەکسانی لە جیهاندا پەرەی سەند؟ ٥٨٠
هۆکارەکانی نایەکسانی، پێشکەوتن\دواکەوتن چین؟ ٥٨٣

سەرچاوە ٦٠٢

پێشەکی

زیاتر لە یانزە هەزار ساڵ لەمەوبەر، بۆ یەکەمجار لە میزوپۆتامیا شۆڕشی بەرهەمهێنان و نیشتەجێبوونی مرۆڤ روویدا، بە هەزاران ساڵ پێش ئەوروپا، یەکەم شارستانیەتە کۆنەکانی مرۆڤایەتی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست سەریانهەڵدا. بەپێی ئەم راستیانە، دەبوایە شۆڕشی سیاسی و یاسایی و پیشەسازی، کە لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا لە رۆژئاوای ئەوروپا بەرپابوو، بەلایەنی کەمەوە دوو هەزار ساڵ پێشتر لەم ناوچانەدا بەرپابوایە. بەڵام بە پێچەوانەوەوە، ئەو شارستانیەتە کۆنانە و دەوڵەتەکانی تری ناوچەکە لەپێش مەسیح یەک لە دوای یەک شکستیان هێنا و لەناوچوون.

لە سەدەی دەدا، دەوڵەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و چین و هیندستان، لە زۆر رووەوە لە وڵاتەکانی رۆژئاوای ئەوروپا بەهێزتر و پێشکەوتر بوون، بەڵام لەم وڵاتانەدا بەشێوەی رۆژئاوای ئەوروپا خۆبەخۆ شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی روویندا. دواتر کە سەرمایەداری جیهان پلیدا بۆ جیهان، خۆرهەڵاتی ناوەڕاست نەیتوانی وەکو پێویست سوود لەو بڵاوبوونەوەیە وەربگرێت. لەباتی ئەوەی ببێتە بەشێکی سەربەخۆی بەهێزی کاریگەر لەو سیستەمە، بووە پاشکۆی ئەو سیستەمە و دەسەڵاتدارەکانی بوونە ئەڵقەلەگوێی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان.

ئەوەی لەم لێکۆڵینەوەیەدا باسی دەکەین، ئەو هۆکار و فاکتەرانەیە، کە لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بوونەهۆی دروستبوونی شارستاییەتە کۆنەکان و دواتر پاشەکشێکردنیان، هەروەها ئەو هۆکار و فاکتەرانەیە، کە بوونەهۆی ئەوەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بووە پاشکۆیەکی لاوازی سەرمایەداریی جیهان.

ئەگەر چاوێک بە مێژووی سەد ساڵی رابردووی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا بخشێنین، دەبینین پەیتا پەیتا ناوچەکە رروبەڕووی قەیران و گیروگرفتی یەک لەدوای یەک بۆتەوە. درووستبوونی هەر قەیرانێکی نوێ وای لە دانیشتوان کردووە، کە تراژیدیا و کارەساتە دڵتەزێنە بەسەرچووەکان لە بیربەرنەوە. ئەمرۆ داعش و قاعیدە و رێکخراوە توندڕەوکانی تری ئیسلامی سیاسی، کراونەتە هۆکاری سەرەکی هەموو دەردەسەری و برسێتی و شکستهێنانی ناوچەکە. وای پیشاندەدەن، بە نەمان و بنبڕکردنی ئەمانە، هەموو ئەو گرفتانە چارەسەر دەبن و ناوچەکە دەبوژێتەوە و خەڵکەکە دەکەونە ژیانێکی ئاسودە و خۆشگوزەرانیەوە.

پێشتر لە عێراق، سەدام، هۆکاری سەرەکی قەیران بوو، لە ئێران شاهەنشا، لە میسر سادات. ساڵەکانی حەفتا ئیمپریالیزم و سەهیونیزم بوو. کۆنتر ئیستعماری

ئینگلیـزی و فەرەنسـی بـوو... هەڵبەتـە لـە کوردسـتانیش سـەرەڕای ئەوانـە، هـۆکارە دەرەکییەکانـی وەکـو، دەوڵـەت و میللەتانـی دەوروپشـت و دەوڵەتـە زلهێزەکانـی جیهـان، کراونەتـە تاکـە هـۆکاری بندەسـتی و دابەشـکردنی وڵاتەکـە.

بـە نەمانـی هــەر یــەک لەوهۆکارانــە، خەڵکـی کەوتونەتــە زەماوەنـد و چەپڵەلێـدان، لەوبڕوایـەدا بـوون، کـە هەمـوو کێشـەکانیان چارەسـەر بـووە. بـەڵام بـە پێچەوانـەوەی هیـوا و چاوەڕوانیـی ئەوانـەوە، تاقـم و دەسـتەبژێرێکی نـوێ هاتۆتـە گـۆڕ و تووشـی ململانێـی توندوتیژتـر و خوێناویتـر بـوون.

بێگومـان، هەریـەک لـەم قەیرانانـە کۆسـپ و هەڕەشـەی گـەورە بـوون لەسـەر گەلانـی ناوچەکـە و ڕێگربـون لەبـەردەم گەشـەکردن و خۆشـگوزەرانیاندا. بـەڵام بـە دانانی یەکێک لەوانـە بەهـۆکاری بنچینەیـی قەیـران و گرفتـی سـەدان سـاڵی دواکەوتـن و دەردەسـەری و هەروەهـا فەرامۆشـکردنی قەیرانەکانـی تـر و هـۆکاری پەیدابوونیـان، چەواشـەکردن و شـاردنەوەی راسـتییە. لەپێنـاوی دانانـی پـلان و پرۆگـرام و چارەسـەری گونجـاو بـۆ گەشـەکردن، دەبێـت هـۆکارە بنچینەییـە ناوخۆیـی و هێـزە بزوێنەرەکانـی کۆمەڵگـە دەستنیشـان بکرێـت.

گرنگتریـن هـۆکاری بنچینەیـی قەیرانـەکان، بـێ دەسـەڵاتی و لاوازی زۆرینـەی پێکهاتـە و چیـن و توێـژەکان و نەبونـی دەرەفتـی بەشـداریکردنیانە لـە بڕیـاری سیاسـی و ئابوریـدا. نەبـوون، یـان لاوازی میدیـای ئـازاد فاکتەرێکـی گرنگـی ترە. ئەگەرچی لەم بیسـت سـاڵەی دواییـدا، هەنـدێ میدیـای نیمچـە ئـازاد پەیدابـوون، بـەڵام ئەوانـەش بـاس و لێکۆڵینـەوە و شـێوازی بڵاوکردنـەوەی زانیـاری تیایانـدا، لـە بازنەیەکـی ئایدۆلـۆژی داخـراوی تەسـکدا دەخولێنـەوە. ئەوانـە زیاتـر سـەرنجی روناکبیـر و خەڵکەکـە بـەلای قەیـران و گرفـت و کۆسـپەکانی ڕۆژانـەدا رادەکێشـن، بـێ گەڕانـەوە بـۆ فاکتـەرە بنچینەییـەکان و ئـەو زەمینەیـەی ئەوانـەی لـێ پەیدابـووە. ئەمەیـە رۆشـنبیران دەخاتـە گێژاوێکـی بـێ سـەروبنەوە، کـە تیایـدا لـە دەمەتەقـێ و دڵرەحەتکـردن بـەولاوە هیـچ دەرئەنجـام، یـان خاڵـی هاوبـەش و پلانـی لـێ دروسـت نابێـت، بـۆ چارەسـەرکردنی ئـەو قەیرانانـە.

حوکمـڕان، نوخبـە، سـەرکردە و پارتـە دەسـەڵاتدارەکان، کـە کۆنترۆڵـی ناوچەکەیـان کـردووە، هـۆکاری سـەرەکی ئـەو شـاردنەوە و سـەر لـێ تێکدانـەن. هەموو ئەوانـە، بەهۆی ئـەو زەمینـە نالەبـارەوە دروسـتبوون و بەهەمـوو توانایەکیانـەوە ڕێگـرن لـە گۆڕانکاریـی ڕیشـەیی تیایـدا. بەهەمـوو شـێوەیەک دەیانـەوێ راسـتی و فاکتـەرە بنچینەییەکانـی ناوخۆ بشـارنەوە و هـۆکاری دەرەکـی و قەیرانـی ڕۆژانـە و هەنـدێ هێـز و دیـاردە بکەنـە هـۆکاری سـەرەکی و بنچینەیـی ئـەو قەیرانـە ئابـوری و سیاسـی و شـەر و کوشـتارە، کە رووبـەڕووی گەلانـی ناوچەکـە بوونەتـەوە. دەسـەڵاتداران بەهەمـوو شـێوەیەک دەیانـەوێ

شکستی خۆیان بشارنەوە. ئەم هەوڵانە لە نەزانین و سادەییانەوە نییە، بەڵکو لەو ڕێگایەوە چالاکانە هەوڵی مانەوەی دەسەڵات و پاراستنی بەرژەوەندی خۆیان دەکەن.
لە بەهاری عەرەبیدا، گەلانی ئەو وڵاتە عەرەبیانە راپەڕین و روون و ئاشکرا توانیان دەستنیشانی هۆکارە بنچینەییەکانی ئەو بارەبکەن. ئەو دۆخە نالەبارە و شکستهێنانی ناوچەکە و وڵاتەکانیان گەڕاندەوە بۆ گەندەڵیی سیاسی و ئابوری دەسەڵاتداران و سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری توندڕەو و تاکڕەوی ئەو دەوڵەتانە، داوای گۆڕینی ئەوانە و چاکسازی ریشەییان کرد، داوای دەرفەتی بەشداریکردنی پێکهاتە و چین و توێژەکانی خوارەوەیان کرد لە سیستەمێکی پلورالیزمدا.
راپەرینە جەماوەرییە مەزنەکەی ساڵی ١٩٩١ی باشوری کوردستان، دژی سیستمی رەهای بەعس، لە پێناوی دامەزراندنی سیستەمێکی سیاسی و ئابوری پلورالیزمتر و کراوەتردا بوو، داوای کۆتاییپێهێنانی شەڕی ناوخۆی نێوان دەستەبژێر دەسەڵاتدارەکانی کوردستان و پاراستنی یەکێتی ریزەکانی گەلیانکرد ، کە لە ژێر سایەیدا گەشەکردنی کۆمەڵگە و بەشداریکردنی زوربەی خەڵک لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا مسۆگەربکرێت. بۆ یەکەمجار لە هەموو مێژووی وڵاتەکەدا نیمچە هەڵبژاردنێک رێکخرا و پەرلەمانێکی ساوای تیایدا جێگیر بوو، زۆربەی خەڵک بەشداریان تیاداکرد، پیرەکانیان بەکۆڵ دەبردە بەردەم سندوقی دەنگدان، خەڵکی چاوەڕوانی بەردەوامی ئەو پرۆسەیە بوون. ململانێ لە نێوان زوربەی خەڵک، کە ئەو گۆڕانکاریانە لە بەرژەوەندیاندایە و ئەوانەی بۆ پاراستنی دەسەڵاتی ئابوری و سیاسی خۆیان رێگرن، هەتا ئێستا هەر بەردەوامە.
شکستهێنانی ئەمجارەی بەهاری عەرەبی، لەلایەکەوە بۆ جارێکی تریش ئەو سیستەمە کۆنەی بۆ ماوەیەکی تریش هێشتەوە، لە لایەکی ترەوە زەمینەی خۆشکرد، بۆ سەرلەنوێ سەرهەڵدان و بوژاندنەوەی چەند توێژێکی تری ئیسلامی سیاسی توندڕەو و تاکڕەو.
لاوازی زۆرینەی پێکهاتە و چین و توێژەکانی کوردستانی باشور، قورخکردنی ژیانی سیاسی و ئابووری لە لایەن چەند نوخبەیەکی دەسەڵاتدارەوە، هەڕەشەیە لەسەر مان و نەمانی ئەو دەستکەوتە گرنگانە، کە راپەڕین و تێکۆشانی سەد ساڵەی خەڵک بەدەستی هێناوە، هەڕەشەیە لەسەر ڕێبازی سەربەخۆبونی ئابوری و سیاسی وڵاتەکە و ئازادبون و بەیەکەوە گرێدانی هەموو ناوچەکانی، ئاسانکاری بۆ دەستوەردانی دەرەکی دەکات و بڕیاردانی ژیانی خەڵک و دواڕۆژی وڵاتەکە دەخاتە دەستی ئەوانەوە، کە ئەوانیش وەکو پێشتر بەپێی بەرژەوەندی خۆیان دایدەڕێژن.
لەبەر لاوازی و پەرشوبڵاوی پێکهاتە و چین و توێژەکانی کوردستانی باکور،

لەهەمانکاتـدا پشتنەبەسـتنی سـەرکردە دەستڕۆیشـتووکانی بـە هێـزە بزوێنەرەکانـی نـاو کۆمەڵگـە، هەروەهـا لادان و لاوازی پرۆسـەی دیموکراتـی لـە تورکیـا بەهـۆی بەهێزبوونی باڵـی نەژادپەرسـتی سروشـت ئیسـلامی سیاسـی تاکڕەوەوە، بۆتەهـۆی ئـەوەی لەباتـی بەردەوامبـوون لـە ڕێبـازی چاکسـازیی سیاسـی و ئابوری و چارەسـەرکردنی ئاشـتیانەی مەسـەلەی نەتەوایەتـی کـورد، سـەرلەنوێ ڕێبـازی شـەڕ و کوشـتن و سـەرکوتکردنی خەڵکانـی تورکیـای لێکەوتۆتـەوە، کـە ئـەوەش دەبێتـە هەڕەشـە لەسـەر مـان و نەمانـی ئـەو دەسـتکەوتە گرنگانـەی، کـە خەڵـک بـە تێکۆشـانی درێژخایـەن بەدەسـتیانهێناوە.

لـەم نووسـینەدا، بـە وردی باسـی مێـژووی ئابـووری و سیاسـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت و کوردسـتان و ڕۆژئـاوای ئەوروپـا و هەنـدێ شـوێنی تـری جیهـان کـراوە. نووسـینەکە، باسـی مێـژووی پاشـا و سـەرکردەکان نـاکات، بەڵکـو باسـی مێـژووی بنەمـا ئابـوری و سیاسـییەکانی کۆمەڵگـە جیـاوازەکان دەکات. باسـی ئـەو فاکتـەر و هـۆکارە بنچینەییانـە کـراوە، کـە زەمینـەی لەبـاری بـۆ گەشـەکردن و ئاوەدانـی هەنـدێ وڵات دروسـتکردووە، یـان بـە پێچەوانـەوە زەمینەیەکـی نالەبـاری بـۆ توندوتیـژی، نائارامـی، دواکەوتـن و هـەژاری لـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا دروسـتکردووە.

ئایە ئـەو فاکتەرانـەی، کـە بونەتـە هـۆکاری گەشـەکردن و ئاوەدانـی هەنـدێ ناوچـەی جیهـان، لـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت و کوردستانیشـدا هـەن؟ ئایـا هـۆی لاوازی ئـەو فاکتەرانـە لـەم شـوێنانەدا چیـن؟ ئایـا ئـەو فاکتەرانـە دەرفەتـی بەهێزبوونیـان هەیـە؟ ئـەو خەسـڵەتە تایبەتیانـە چیـن، کـە ڕێگـرن لـە گەشـەکردنی کۆمەڵگەکانـی ناوچەکـە؟

خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت، هەمـوو مەرجێکـی پێویسـتی بـۆ راسـتبوونەوە و گەشـەکردن تێدایـە. ناوچەیەکـی بەرفـراوان و هەمەچەشـنە، پێکەوتەیەکـی سـتراتیژی گرنگـی هەیـە، کە سـێ کیشـوەری گرنگـی جیهـان پێکـەوە دەبەسـتێتەوە، ژمارەیەکـی دانیشـتوانی گـەورەی هەیـە، کـە زۆربەیـان گەنـج و بەتوانـان، پـڕە لەسـەرچاوەی سروشـتی گرانبەهـا و گرنـگ بـۆ گەشـەکردنی کۆمەڵایەتـی، ژینکـە و ئاووهـەوای هەمەچەشـنی هەیـە، کـە یارمەتیـدەرە بـۆ بەرهەمهێنانـی جۆراوجـۆر، لەسـەر گرنگتریـن ڕێـگای ئاویـی جیهانـە، خاوەنـی مێژوو و شـارەزایی دەوڵەمەنـدە.

سـەرەڕای ئـەو خاسـڵەتە هاوبەشـانەی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت، کوردسـتان گرنگتریـن پێکەوتـەی جوگرافـی هەیـە لـە ناوچەکـەدا، وڵاتێکـە میللەتـە گەورەکانـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت پێکـەوە دەبەسـتێتەوە، خەڵـک و پێکهاتەکانی ئاوێتـەی میللەتەکانی تـر کردووە، زمـان و کلتـور و نەریتیـان شـارەزان، تۆڕێکـی ئابـوری و کۆمەڵایەتـی بەهێزیـان لەگـەڵ دروسـتکردوون، پێکهاتـەی وڵاتەکـە فرەچەشـن و ڕەنگاوڕەنگـە، خەڵکەکـەی کارکـەر و کۆڵنـەدەرن، لـە هەنـدەران ڕەوەندێکـی گەورەیـان هەیـە. هەمـوو ئەوانـە، مەرجـی گرنـگ

و یارمەتیدەرن، کە وڵاتەکە بێتە سەنتەرێکی ئابوری و سیاسی و کلتوری گرنگ لە ناوچەکە و جیهاندا.
زۆر شوێنی جیهان، هەمان فاکتەر و زەمینەی گونجاوی وایان تێدانیە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا توانیویانە بەسەر ئەو کۆسپانەدا زاڵبن، کە ڕێگربوون لە گەشەکردنیان. ئەو وڵاتانە لە ئەزەلەوە وا پێشکەوتوو و سەقامگیر و ئاوەدان نەبوون، بەڵکو پێشتر زۆربەیان، باریان لە ئێستای خۆرهەڵاتی ناوەڕاست خراپتر و دواکەوتووتر بووە. ئەو پێشکەوتنە، لە ڕێگای گۆڕانکاری لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریدا ئەنجامدراوە. لەم نووسینەدا باسی فاکتەری بنچینەیی هاوبەشی گۆڕانکاری لە وڵاتەکانی جیهاندا دەکەین.
ئەگەرچی ئەم کتێبە زیاتر لێکۆڵینەوەی مێژووی ئابووری و سیاسییە، هەتا ساڵەکانی **١٩٢٥**، دوای کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی، بەڵام گرنگیی باسەکە لەوەدایە، کە مێژووی کۆن هەتا ئەو ساڵانە، بناغەی بۆ گۆڕانکاریەکانی دواتر و سروشتی سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابووری وڵاتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و خاسڵەتی کۆمەڵگە و چین و توێژ و پێکهاتەکانی داناوە.
ئەم کتێبە لە چەند بەندێک پێکهاتووە. لەگەڵ ئەوەی ئەو بەندانە لێکۆڵینەوەی کات و شوێنی جیاوازە لە مێژوودا، بەڵام بەتوندی پێکەوە گرێدراون، بۆیە بۆ تێگەیشتن لە ناوەڕۆکی باسەکە واباشترە خوێنەر بە چاوێکی ڕەخنەگرانە لە سەرەتاوە دەست بە خوێندنەوەی کتێبەکە بکات.
لەبەرئەوەی من نە مێژووناسم، نە پسپۆڕی ئابووریم و نە سیاسەتمەدارم، ئەو بوارانە نەبوو کە پاڵی پێوەنام بۆ دەستکردن بەم لێکۆڵینەوەیە. ئەوەی پاڵی پێوەنام بەم ئەرکە هەمەچەشن و فراوانە هەستم، گەڕان بوو بەشوێن ئەو فاکتەر و هۆکارانەی، کە دەبێتە هۆی گۆڕانکاری، پێشکەوتن یان دواکەوتنی کۆمەڵگە. گەڕان بوو بەشوێن یاسا و فاکتەری هاوبەش لە نێوان مێژووی کۆن و نوێدا، لە نێوان کۆمەڵگە جیاوازەکاندا. بۆیە ڕەنگە زۆر کەموکوڕی و هەڵە لە نووسینەکەدا هەبێت، کە پێویستی بە ڕاستکردنەوە و دەوڵەمەندکردن هەبێت.
زۆرجار ڕووداوەکان و مێژووی جیهان و وڵات و میللەتان دمانخەنە گێژاوی بیرکردنەوەی بێ سەروبەندەوە، بەڵام لەم لێکۆڵینەوەیەدا ئاشکرا دەبێت، کە گۆڕانکاری و پێشکەوتن لە مێژووی مرۆڤایەتی، بە هەڕەمەکی بەڕێوە نەچووە و ناچێ، بەڵکو هەموو ئەوانە بنەمای سیاسی و ئابووریان هەیە، بەپێی یاسای گشتی هاوبەش بەڕێوە دەچن. بۆیە ئەم نووسینە بریتی نیە لە لێکۆڵینەوەیەکی ئایدۆلۆژی دابڕاو لە مێژووی کۆمەڵگەکان، هەوڵدان نیە بۆ دەربڕینی هەڵوێستێکی دیاریکراو،

بەڵکو هەوڵدانە بۆ بینینی جیهان وەکو خۆی، دوور لە خەیاڵ و خەونی رۆمانسی و موجامەلاتی دوور لە واقیعەوە. بینینی جیهان لە گۆڕان و خۆنوێکردنەوە و گەشەکردندا، نەوەک دارِشتنی چوارچێوەیەکی داتاشراو بۆی لە بازنەیەکی داخراودا. لێرەدا دەمەوێ پڕبەدڵ سوپاسی هەموو ئەو هاوڕێیانە بکەم، کە عەزێتیان کێشاو بە ڕاوێژکاری و هاندان پشتگیریان کردم. بێ هاریکاری ئەوانە زەحمەتبوو بتوانم لەکاراکانمدا بەردەوامبم. یەکێک لەوانە هاوڕێی خۆشەویستم حەمە دۆستان بوو، بەداخەوە پێش تەواوبوونی نووسینی کتێبەکە کۆچی دواییکرد، یادی بەخێر و واهەستدەکەم ئەم کتێبە جێپەنجەی ئەوی پێوەیە. هەروەها بەتایبەتی سوپاسی مامۆستا چۆلی ئەسعەد دەکەم.

نووسەر

بەندی یەکەم

بۆچی شارستانییە کۆنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست پاشەکشێیان کرد؟

چی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی کرد بە سەرقافڵەی شارستانێتی کۆن؟

ئەندامانی کۆمەڵگە بۆمانەوە و بەردەوامبوونی ژیانیان، پێویستییان بە ئامرازی گونجاوی بەرهەمهێنان و پەیداکردنی خواردن و پێویستییەکانی تری ژیان هەیە. لە پرۆسەی بەرهەمهێنان و ساغکردنەوەی ئەو بەرهەمانە لە بازاڕەکاندا، بەپێی کات و جێگای جیاواز پەیوەندییەکی تایبەتی لە نێوان ئەو خەڵکانەدا دروست دەبێت، کە لە پرۆسەکەدا بەشدارن. تیایدا چۆنیەتی موڵکایەتی بەرهەم و ئامرازی بەرهەمهێنان دەبێتە بنەمای پەیدابوونی پێکهاتە و چین و توێژەکانی کۆمەڵگەکە و چۆنیەتی شێوازی ڕێکخستن و بەڕێوەبردنی ئاستی گەشەکردنی بەرهەمهێنان و چۆنێتی ڕێکخستنی ئەو جۆرە پەیوەندییانە، سروشتی کۆمەڵگەکان و خاسڵەتەکانیان لەیەکتری جیادەکاتەوە. چۆنیەتی ئەو سروشت و خاسڵەت و بنەمایانە، بڕیاری ڕێ خۆشکردن، یان ڕێگری لە گەشەکردنی باری ئابوری و سیاسی ئەو کۆمەڵگەیە دەدەن. لێرەدا چونیەتی ئەو ڕێکخستنە ناودەنێین سیستمی بەڕێوەبردنی ئابوری و سیاسی.

مرۆڤ پێش نیشتەجێبوونی، بەدرێژایی سەدەها هەزار ساڵ، لە هەندێ ناوچەی جیهاندا لەسەر ڕاوکردن و کۆکردنەوەی تۆو و گژوگیا و میوەی کێوی ژیاوە، ئەگەر جۆرێک لە بەرهەمهێنانیش ڕوویدابێ زۆر سنووردار بووە.

شوێنی نیشتەجێبوونی هەمیشەییان نەبووە، هەمیشە حەودالی سەرچاوەی خواردن و ئاو و جێگای حەوانەوە بوون. ئەمە وایکردووە لە شوێنێکی دیاریکراودا نەمێننەوە و پێویستییان بە خاویندارێتی تایبەتی زەوی و ئامرازی بەرهەمهێنان و شوێنی نیشتەجێبوون نەبێت. بەم هۆیەوە، جیاوازییەکی ئەوتۆ لەنێوان ئەندامی کۆمەڵگەدا نەبووە، یان زۆر کەم بووە و کەوتۆتە سەر ڕۆڵ و توانای تاکەکان.

کەمی بەرهەمهێنان، نەبوونی موڵکایەتی، کەمبوونی نایەکسانی، پێویستییەکی ئەوتۆی دروست نەکردووە، بۆ بوونی دەزگای سیاسی و ئیداری لە بەڕێوەبردنی کۆمەڵگەکە. کەمی ململانێ لە نیوان خەڵکیدا، نەبوونی دەزگای بەڕێوەبردن و پلاندانان، وایکردووە گەشەکردن و گۆڕانکاری گەورە لەو کۆمەڵگەیانە ڕوونەدات و شارستانییەتیان لێنەکەوێتەوە.

ناوچەکانی میزۆپۆتامیا، پێش شوێنەکانی تری جیهان، بونەتە شوێنی کۆبوونەوەی مرۆڤ و لە زۆر جێگای ترەوە ڕوویان تێکردووە. ئەوەش بەهۆی کەشوهەوای گونجاو، مامناوەندیی گەرما و ساردی، سەرچاوەی ئاو و بوونی ڕوباری گەورە، دەوڵەمەندی بە بوونی ماسی، ئاژاڵە کێوی، دارستان و تۆو و میوە و گژوگیای

کێـوی، وەکـو گەنـم. خەڵـک لێـرە بـێ ئـەوەی پێویسـت بـکات خۆیـان زۆر هیـلاک بکـەن، بـە ئاسـانتر لـە زۆر لـە شـوێنەکانی تـری جیهـان پێداویسـتی ژیانیـان چنـگ کەوتـووە «٣٦ ل ١٦».

دەوروبـەری ٩ هــەزار ســاڵ (پ. ز)، ٥ هــەزار ســاڵ پێــش ئەوروپــا، مــرۆڤ لــەم ناوچانــەدا وازیــان لــە ژیانــی حەوداڵــی هێنــا و بــۆ یەکەمجــار دەســتیان بــە نیشـتەجێبوون و راگرتنـی ئـاژەڵ و چاندنـی رووەک بـە شـێوەیەکی سـەرەتایی کـرد «٣٦ ل ١٩». هەڵبەتــە چەندەهــا فاکتــەری جیــاواز وایکــردووە کــە ئــەم گۆڕانکارییــە رووبــدات، بــەڵام دووان لەوانــە لــە گرنگترینیانــن:

١- پێـش دەوروبـەری ١٥٠٠ سـاڵ (پ. ز)، کەشـی سـەرزەوی گۆڕانکارییەکـی گـەورەی بەســەرداهات. تــا دەهــات زیاتــر پلــەی گەرمــا لەســەر زەوی بەرزدەبــۆوە، کــە لەلایەکــەوە بــووە بەهــۆی تواندنــەوەی ســەهۆڵی جەمســەری باکــور و فراوانبوونــی زەویــوزار و ســەوزبوونی باکــور و شــوێنی نــوێ بــۆ ئاژەڵــی کێــوی، لــە لایەکــی تــرەوە ئەمــەش بووەهــۆی ئــەوەی بەشــێک لــە ئاژەڵــە کێوییەکانــی شــوێنەکانی وەکــو خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســت کــۆچ بکــەن و روو لەونــاوە بکــەن. لــە هەمانکاتــدا بەرزبوونــەوەی پلــەی گەرمــا لەخۆرهەڵاتــی ناوەڕاســتدا، بووەهــۆی کەمبوونــەوەی بــاران و لــەوەڕگا و ســەرچاوەی ئــاو، کــە بــووە هــۆی کەمبوونــەوەی دارســتان و گژوگیــا و تــۆو و میــوەی کێــوی. کەمبوونــەوەی ســەرچاوەی سروشــتی پێویسـتییەکانی ژیـان لـەم ناوچانـەدا، وایکـرد کـە ئـەو مرۆڤانـە چیتـر بەئاسـانی ئـەو پێویسـتییانەیان بـۆ دابیـن نەبێـت و ناچاربـن هەوڵبـدەن ئـاژەڵ لـە هەنـدێ شـوێنی گونجـاودا راگـرن و رێـگای نـوێ بدۆزنـەوە بـۆ دابینکردنـی خـواردن بـۆ خۆیـان و ئاژەڵەکانیان. «٣ ل ١٤ ٣٦ ل١٧».

٢- بەهـۆی دەوڵەمەندیـی ئـەم ناوچانـە بـە بەروبومـی سروشـتی، لەلایەکـەوە ژمـارەی دانیشـتوان زۆر خێـرا زیادیکـردووە و لـە لایەکـی تـرەوە بۆتـە ناوچەیەک کـە خەڵکانی دەورو پشـتی ناوچەکانـی تـر بەلێشـاو رووی تـێ بکـەن، ئەمـەش سـەرلەنوێ بۆتـە هـۆی زیادبوونی دانیشـتوانی ناوچەکـە. «٣٦ل١٩».

زیادبوونـی ژمـارەی مـرۆڤ لەلایەکـەوە و کەمبوونـەوی سـەرچاوەی سروشـتی خـواردن و پێویسـتیەکانی تـری ژیـان لە لایەکـی تـرەوە، بوونەتە هۆی درووسـتبوونی ململانـێ لەنێـوان گروپـە جیاوازەکانـی ناوچـە، کـە هـەر گروپـە کەوتـە هەڵپـەی زامنکردنـی ناوچەیـەک بـۆ خـۆی و هەوڵدانی کۆنترۆڵکردنـی و نیشـتەجێبوون تیایـدا.

نیشـتەجێبوونی مـرۆڤ لـە ناوچەکانـی میزۆپۆتامیـا و دەسـتکردن بـە ئـاژەڵ راگرتـن و چاندنـی بەروبومـی کشـتوکاڵی، بازێکـی گرنـگ بـوو لـە گەشـەکردنی مێـژووی

مرۆڤایەتیدا. ئەم گەشەکردنە بە گرنگترین و یەکەمین شۆڕشی مرۆڤایەتی و شارستانی دادەنرێت، شۆڕشی نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنان. ئەم پرۆسەیە، کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی والێکرد، کە بۆ یەکەمجار لە ڕێگای بەرهەمهێنانەوە، پێویستییەکانی خۆیان لە خواردن و پێویستییەکانی تر و ئامرازی بەرهەمهێنان دابین بکەن، ئاوایی و شوێنی نیشتەجێبوون بونیادبنێن، زیاتر سوود لە توانای خۆیان وەربگرن و بەشێوەیەکی فراوانتر و هەمە چەشنەتر گۆڕانکاری لە سروشتدا بکەن و سوودی لێوەربگرن. هەموو ئەمانە زەمینەیان بۆ گەشەکردنی زۆر بەفراوانتری مرۆڤایەتی و شارستانیە سەرەتاییەکان خۆشکرد. «٣٦ ل٢١\ ٥٢».
هەڵبەتە پرۆسەی نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنان، بەرۆژ و دوو رۆژ و بێ ئازار و قەیران و کۆسپ نەهاتۆتە کایەوە، بەڵکو ململانێ و گرژی و شەڕ و گێچەڵ و توندوتیژییەکی زۆری لە نێوان گروپە جیاوازەکاندا لێکەوتۆتەوە. لەلایەکەوە ململانێکردن بۆ دەستبەسەراگرتنی ناوچە و سەرچاوە سروشتییەکان، لەلایەکی ترەوە ڕێگرتن لەو گۆڕانکاریانە لەلایەن هەندێکیانەوە، کە ویستویانە شێوازی کۆمەڵ بەڕێوەبردن هەر وەکو کۆن بپارێزن.

ئەم پرۆسەیە، لە ڕێگای بڕیار و پلانی سەرەتاییەوە بەڕێوەچووە. ئەو پلان و بڕیارانە، سەرەتای بڕیاری سیاسی و ئابوری سەرەتایی بوون، کە بونیادی کۆمەڵگەیەکی نوێی لێکەوتەوە. کۆمەڵگەیەک کاریگەرتربێت لە کارکردن و سودوەرگرتن لە سەرچاوەکانی سروشت و توانای مرۆڤەکان و زیاتر لادان بۆ گۆڕانکاری گەورەتر.

نیشتەجیبوون و دەستکردن بە بەرهەمهێنان و پەیدابوونی ئاواییە سەرەتاییەکان، پێویستیی نوێی هێنایەکایەوە، وەکو بوونی زەویوزار بۆ نیشتەجێبوون و چاندن و لەوەڕگا، سەرچاوەی ئاو بۆ مرۆڤ و ئاژەڵ و چاندن، ئامراز و کەلوپەلی بەرهەمهێنان، هەروەها زانیاری پەیداکرن لەسەر چۆنێتی بەکارهێنانیان.

لەو کۆمەڵگە بچوکە سەرەتاییانەدا، لەسەرەتادا ئەو تاکانەی کە لەوانی تر بەهێزتر و بەتواناتر و ئازاتربوون، بەو ئەرکانە هەستاون و چۆنیەتی بەڕێوەبردنی ئەرکەکانیان ڕێکخستووە، لە هەمانکاتدا بەرەنگاری هەڕەشەی مرۆڤ و گروپە دراوسێکانیان بوونەتەوە. بە ڕۆیشتنی کات، ئەوانە توانیویانە دەست بەسەر ئەو پێویستیانەدا بگرن و بیانکەنە موڵکی خۆیان، یان مافی تەسەروفکردن بەو پێویستیانە بکەوێتە دەستیان. بەپێی ئەمە، خەڵکەکە بەپێیی توانا و ئازایەتی و هێزو لێهاتویانەوە، بوونەتە خاوەن زەویوزار، سەرچاوەی ئاو، ئاژەڵ و ئامرازی بەرهەمهێنان و پێویستیەکانی تر. هەتا توانا و ئازایەتی و هێزی جەستەیی

تاکەکان زیاتر بوایە بەشی موڵکایەتیان زۆرتر بووە «**٣٦ ل ٢٣**».

لەناوچوونی ئەو سیستەمە کۆنە، کە تیایدا مرۆڤ تیایدا هێندە چالاکانە ڕۆڵی نەبینیوە و نەیتوانیوە وەکو پێویست سوود لە توانای خۆی و سروشت وەرگرێ، بۆتەهۆی پەیدابوونی کۆمەڵگەی نوێ و دەستکردن بە بەرهەمهێنان و بەکارهێنانی سەرچاوەکانی سروشت و ڕێکخستنی کۆمەڵگە و پلاندان، ڕێگای کردەوە بۆ پێشکەوتنی ئابوری و سیاسی کۆمەڵگەکان. لەهەمانکاتدا ئەو گۆڕانکارییانە بوونەتە هۆی درووستبوونی نایەکسانی لەناو ئەندامانی کۆمەڵگە و دابەشبوونی کۆمەڵگە بەسەر چین و توێژی جیاوازدا. لە هەمانکاتدا بەهۆی ئەوەی ئافرەت، لە رووی جەستەیی و هەستان بەکاری قورس لە پیاوان لاوازتربوون، نایەکسانی نێوان ئافرەت و پیاو لە زۆربوون دابوو.

ئەم پرۆسەیە گۆڕانی ریشەیی سیستمێکی پاسیڤی ناکاریگەری کۆمەڵایەتی کۆن بوو، بەسیستمێکی نوێ. بە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنووردار، کە بۆ یەکەمجار تیایدا لە ڕێگای دروستبوونی دەزگای سیاسی و ئابوریەوە کۆمەڵگەکانی ڕێکخست «**٢ ل ١٤٩**».

وەکو چۆن بڕیار و پلانە سەرەتاییەکان، ڕێگای خۆشکرد بۆ دەستکردن بە نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنان، گەشەکردن و دابەشبوونی کۆمەڵگە بەسەر چین و توێژدا، بەهەمان شێوە ئەمانەی دواییش، ئەم کۆمەڵگە فرە چین و توێژە نوێیانە، ململانێی ناوخۆییان و لەگەڵ دەرودراوسێکانیاندا، پێویستی بە پلانی نوێ و بڕیاردانی نوێی سیاسی و ئابوری و دامەزراندنی دەزگای بڕیاردان و ڕێکخستنی نوێ بوو.

لێرەدا، هەمان ئەوانەی کە بەهێزبوون و ببوونە خاوەنی زەویوزار و ئاژەڵ و جێ پێیان لە کۆمەڵگەدا جێگیر بوو، بوونە خاوەنی بڕیاردانی سیاسی و ئابوری کۆمەڵگە. ململانێی نێوان گروپ و ئاواییە جیاوازەکان لە پێناوی دەستگرتن بەسەر زەوی و سەرچاوەی سروشتی ناوچەکاندا، توندوتیژی و شەڕ و شۆڕی لە نێوانیادا زیاتر و بەرفراوانتر کرد، بووەهۆی سەرکەوتن و زاڵبوونی هەندێکیان بەسەر ئەوانی تردا.

ئەو زاڵبوونە تەنها نەدەبووە هۆی دەستبەسەراگرتنی ناوچە و موڵکەکانی ئەوانی ترەوە، بەڵکو دەبووە هۆی دیلکردنی ئەندامەکانیان و کردنیان بە کۆیلەی خۆیان و بەکارهێنانیان لە بەرهەمهێنان و شەڕ و شۆڕەکانیاندا. ئەم کۆیلانە چینێکی گەورە و گرنگی کارکەری نوێ بوون، کە زۆرترین ئەرکەکانی کۆمەڵگەیان کەوتە ئەستۆ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نزمترین پلەی کۆمەڵایەتیان هەبوو.

لەگەڵ ئەوەی ئەم پرۆسەیە هەنگاوێک بوو بۆ دووسبوونی زیاتر نایەکسانی لە کۆمەڵگەکاندا، بەڵام لە هەمانکاتدا بووەهۆی فراوانبوونی سنووری کۆمەڵگەکان، زۆربوونی زەویوزار و ئاژاڵ و لەسەروو هەمویانەوە زیادبوونی ژمارەی خەڵکانی نوێی کارکەر، کۆیلەکان، کە بوونە سەرچاوەیەکی گرنگی بەرهەمهێان و زیاتر گەشەکردنی کۆمەڵگەکان. ئەمەش سەرلەنوێ بازێکی تربوو بۆ پێشەوە لە رێڕەوی گەشەکردنی دەزگا سیاسی و ئیداری و سەربازییەکاندا و سەرەتای دروستبوونی دەوڵەت و سەرهەڵدانی شارستانیەتە کۆنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست «٢ ل ١٣٦».

لەگەڵ ئەم گۆڕانکارییە گەورانەی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری ئەو کۆمەڵگەیانەدا، ژمارەی دانیشتوان زیادیکرد، ئاستی ژیانی چەند توێژ و چینێک بەرزبۆوە، شارەزاییان زیادیکرد و لە پاڵیاندا گەشەکردن لە بیروڕا و بیرکردنەوە، زانیاری، زمان و ئاستی گەشەکردنی ئایدۆلۆجی سەرەتایی بەرزبۆوە. بەرزبوونەوەی ئەو ئاستانە سەرلەنوێ یارمەتیدەربوو بۆ زیاتر گەشەکردن و باشتربوونی گوزەرانی خەڵک، لەسەروو هەمویانەوە زیادبوونی زاڵبوونی دەسەڵاتدارەکان بەسەر کۆمەڵگە و دەوروپشتیاندا. یەکێک لەو بوارە ئایدۆلوجیانەی کە زیاتر گونجاو بوو لەگەڵ ئاستی گەشەکردنی ئەو کۆمەڵگە سەرەتاییانە، ئایین بوو «١٢٧، بەشی ٥».

مرۆڤ و کۆمەڵگە سەرەتاییەکانی پێش شۆڕشی نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنان، ژیانێکی سەختیان هەبووە، هەمیشە لە ململانێدابوون لەگەڵ هێزە سروشتییەکاندا، وەکو لافاو، هەورە تریشقە، سوتاندن، وشکانی، برسێتی، نەخۆشی و پەتا بڵاوبوونەوە. ئەو مرۆڤانە نە توانا، نە ئامرازی پێویستتیان هەبووە ، نە ئاستی زانیاری و بیرکردنەوەیان هێندە بەرزبووە، کە بتوانن هۆکاری بوونی ئەو هێزە سروشتیانە لێکبدەنەوە و بەرەنگاریان ببنەوە و خۆیان بپارێزن. بێدەسەڵاتی ئەو مرۆڤانە رووبەڕووی هێز و هەڕەشەکانی سروشت لەسەریان، وایلێکردوون بکەونە ئەو قەناعەتەی، کە دەبێ هێزێکی ئەزەلی هەبێت لەدەرەوەی خۆیان، کە هۆکاری ئەو رووداوانەیە و تەنها ئەو هێزە لەتوانایدایە ڕووبەڕووی ئەو هەڕەشانە بێتەوە و خەڵکەکە بپارێزێت.

ئەمە بەگشتی سەرچاوەی دروستبوونی ئایینە سەرەتاییەکان بووە. ئەو کاتانە لای ئەو خەڵکە، ئەو هێزە ئەزەلییە زیاتر لە پێکهاتەکانی سروشتدا خۆی بینیوەتەوە، وەکو رۆژ، ئاگر، ئاو، ئاژەڵێکی بەهێز یان سیمبۆلێک وەکو بتێک. هەتا ئەو سەرچاوەیە لایان زیاتر نائاشکرا و نەناسراوتر بوایە،

زیاتـر نادیارتـر و گەورەتـر دەبـوو «**٨١ ل٢٣**». دواتـر، بەتایبەتـی لـەم ناوچانـەی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا ئایینـە ئاسـمانییەکان، کـە پـاڵ بـە هێزێکـی گـەورەی توانـا بێسـنوور و ئەزەلـی و نەدیـوو نائاشـکرا دەبەسـتێت، جێگای خـۆی گـرت و ئایینـە گەورەکانـی وەکـو جـو، مەسـیح و ئیسـلامی لێکەوتـەوە.

لەگـەڵ دروسـتبوونی کۆمەڵگـە نوێیەکانـی ئـەو چەرخـەدا، دروسـتبوونی شارسـتانی، نایەکسـانی و دابەشـبوونی کۆمەڵگـە بەسـەر چیـن و توێـژی جیـاوازدا. دروسـتبوونی جیـاوازی نێـوان ئافـرەت و پیـاو و کۆنترۆڵـی پیـاو بەسـەریاندا، زیادبوونـی چەودسـاندنەوە و ململانـێ، زیادبوونـی گێچـەڵ و توندوتیـژی لـە نێـوان گروپـی ناوچـە جیاوازەکانـدا و شەڕوشـۆڕ و داگیرکردنـی ناوچـەی یەکتـری و بەکۆیلەکردنـی یەکتـری، بیـرو بـاوەڕی ئایینـی لـە دوو فاقـەوە گۆڕانـکاری و گەشـەکردنی بەخـۆوە بینـی «**٨١ ل٥٣**».

سـەرەڕای پاڵدانـی مرۆڤ بـەلای ئاییـن و بـڕواوە، بـۆ بەرەنگاربوونـەوەی هێـز و هەڕەشـە سروشـتییەکان بەسـەریانەوە، هەڕەشـە کۆمەڵایەتییەکانیـش هاتنـە پاڵـی. زۆربـەی خەڵکـە بێدەسـەڵاتەکە زیاتـر لـە جـاران پێویسـتیان پەیداکـرد بـە بڕوایـەک، بەهێزێکـی بەتوانـا، کـە بەرەنـگاری ئـەم هەڕەشـە نوێیانـەش ببێتـەوە، لەبەرئـەوە بـڕوای ئایینـی لەناویانـدا هێنـدەی تـر بەهێـز بـوو، زەمینـە بـۆ گەشـەکردن و فراوانبوونـی ئایینـەکان باشـتر بـوو.

لەبەرامبـەردا، بـۆ کۆنترۆڵکردنـی کۆمەڵگـە، پێویسـتی دەسـەڵاتداران زیادیکـرد، کـە ئـەو ئایینانـە، خـوداکان و پیـاوە ئایینییـەکان بخەنـە پـاڵ خۆیـان. هەتـا سـەرکردە و دەسـەڵاتدار بەهێزتربووایـە، توانـای زیاتـر دەبـوو، کـە زیاتـر خـۆی لـە خـودا و دەسـەڵاتی ئایینـی نزیـک بکاتـەوە، هەتـا دەگەیشـتە ئاسـتێک، لەنـاو کۆمەڵگەکـەدا خۆیـان بـە نوێنـەری خـۆدا دابنێـن وهـەرە بەهێزەکانیـان دەبوونـە خـودای سـەر زەمیـن.

وەک چـۆن خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت بـووە سـەرقافڵەی مرۆڤایەتـی لـە شۆڕشـی نیشـتەجێبوون و بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی و شارسـتانیدا، لەدایکبوونـی سیسـتمێکی نوێـی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری، بـە هەمـان شـێوە ئـەم ناوچانـە بوونـە سـەرقافڵەی بیـر و زانیـاری نـوێ، هونـەری حوکمـداری و یاسـادانان و لەسـەروو هەموویانـەوە، بـووە سـەرقافڵەی مرۆڤایەتـی لـە دایکبوونـی ئایینـەکان و زیادبوونـی ژمارەیـان و گەشـەکردنیان و بڵاوبوونەوەیـان لـە بەشـی هـەرەزۆری جیهانـی کۆنـدا.

ئـەو ئایینانـە هەتـا رادەیـەک توانیویانـە خەڵکەکـە یەکخـەن و لەیـەک نزیکیـان

بخەنــەوە، بەڵانســێک و ســازان و ئاشــتبوونەوەیەکی کۆمەڵایەتــی لەنێــوان دەســەڵاتداران و بێدەســەڵاتەکاندا دروســت بکــەن، دەمــاودەم ململانــێ ناوخۆیــی و ناوچەییــەکان هەتــا رادەیــەک و بــۆ ماوەیــەک کپکەنــەوە. ئەمــە بــۆ ماوەیــەک بەرهەمهێنــان و داهاتەکانــی زیاددەکــرد و ســەقامگیری دروســتدەکرد، ژمــارەی دانیشــتوان زیــادی دەکــرد، خۆشــگوزەرانی خەڵکەکانــی باشــتر دەکــرد و شارســتانییەکانی دەگەشــاندەوە.

بــە گــۆڕان و گەشــەکردن لــە کۆمەڵگەکانــدا، بەزیادبوونــی ململانێــوە و تێکچونــی ئــەو بەڵانســەی نێــوان پێکهاتــە کۆمەڵایەتییــەکان و نێــوان شارســتانیەتە دراوســێکان، ئــەو ئایینانــەی کــە پێشــترهەبوون، لــە رۆڵ بینینــی خۆیانــدا شکســتیان هێنــاوە. بۆیــە ئــەو ئایینانــەش پێویســتیان بــە گۆڕانــکاری بــووە، کــە لەگــەڵ ئــەو بــارە نوێیانــەدا بگونجێنرێــن. بۆیــە یــەک لــەدوای یــەک ئاییــن یــان پێغەمبــەری نــوێ هاتــووە و جێگای یەکتریــان گرتۆتــەوە، یاخــود لــە هەمــان ئاییــدا چاکســازی رویــداوە و مەزهــەب و قوتابخانــەی نــوێ پەیــدا بــووە، تەفســیر و لێکدانــەوەی جیاوازتریان کردووە بــۆ دیاردە و مەســەلەکان. قوتابخانــە جیاوازەکانــی مەســیحییەت، وەکــو کاســۆلیک، پرۆتســتانت و ئەرتۆدۆکــس، هەروەهــا مەزهەبەکانــی ئیســلام، وەکــو شــافعی و حەنبەلــی و ســەلەفی و وەهابــی و شــیعەو ســوننە، نمونــەی ئەوانــەن.

بەشــێوەیەکی گشــتی هیــچ جیاوازێکــی ئەوتــۆ لەنێــوان ناوەرۆکــی ئــەو ئاییــن و قوتابخانانــەدا نەبــووە، هیچیــان نەبوونەتــە هــۆی گۆڕانکاری ریشــەیی لــە کۆمەڵگەکاندا، هیچیــان نەیانتونیــوە و نەیانویســتووە گۆڕانــکاری لــە سیســتەمی بەڕێوەبردنــی سیاســی و ئابوریــدا بکــەن، بەڵکــو هەمیشــە لــە رێــگای دروســتکردنی بەڵانســێکی نــوێ لەنێــوان هێــزە کۆمەڵایەتێکانــدا، پارێــزگاری هەمــان سیســتمی کۆنیــان کــردووە و هێشــتویانەتەوە. بەپێــی بــڕوا ئایینــەکان، گــۆڕان و گەشــەکردن، بوژانــەوە، تازەبوونەوە لــە کۆمەڵگــە، سروشــت، ئــاژەڵ، رووەک، مــرۆڤ، بیــروڕای جیــاواز جێــگای نابێتــەوە، هەمــوو شــتێک ئەزەلــی و نەگــۆڕە و هــەر هەرچــی هەیــە هــەر لەســەرەتاوە، لــە ئەزەلــەوە بنەمــای بــۆ دانــراوە و لادان لــەو بیــروڕا و رێبــازە، جێــگای قبــوڵ نیــە و کفــرە و ســەرەتای ئاخــری زەمانــە و دەبــێ بەهەمــوو شــێوەیەک رێــگای لێبگیرێــت.

هەڵســەنگاندنی ئــەو گۆڕانکارییانــەی لــە جیهانــی کۆنــدا روویانــداوە، دەبــێ بخرێنــە قاڵبــی ئــەو قۆناغــە مێژووییــەوە، کــە تیایــدا روویانــداوە، لــە روانگــە و دەروازەی جیــاوازەوە ســەیربکرێن. لــەو چەرخــە مێژوویــەدا، لەلایەکــەوە دەبینیــن گۆڕانــکاری مــەزن روویــداو مرۆڤایەتــی خســتە ئاســتێکی زۆر بەرزتــرەوە. لەلایەکــی تــرەوە گۆڕانــکاری لــە سیســتمی بەڕێوەبردنــی سیاســی و ئابوریــدا، کۆمەڵگەیەکی نایەکســان

و توێژ و چین و پێکهاتەی هەمە چەشنی لێکەوتەوە «١٢٧بەشی٥». هەر یەکەیان خاوەنی بەرژەوەندی جیاوازبوون. ئەو بەرژەوەندییە جیاوازانەش بوونە هۆی ململاکانی لەنێوان ئەو هێزانەدا، ململانێیەکی درێژخایانی هەزار ساڵە، ململانێیەک کە سەرلەنوێ گوژمی داوە بە تازەکردنەوە و پێویستی نوێیی دروستکردووە و ڕێگای بۆ گۆڕانکاری و پێشکەوتنی مەزنتر خۆشکردووە. بێ ئەو گۆڕانکارییە سەرەتاییانە، ڕەنگە هەتا ئێستاش مرۆڤایەتی هەر حەوداڵ دوای ڕاوکردن و تۆو و گژوگیا کۆکردنەوەدا بوایە.

لەپاڵ دروستبوونی ئەم شارستانییەتانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، شارستێتی تر لە هەندێ بەشی تری جیهاندا دروست بووە. هیندییە سوورەکانی دنیای نوێ، ئەمەریکای باکور و باشور، لەگەڵ ئەوەی بە هەزارەها ساڵ لە دنیای کۆن دابڕابوون، بەڵام لەوێش پێنج هەزار ساڵ پێش زایین، شۆڕشی نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنان خۆبەخۆ ڕوویداوە و شارستانییەتی سەرەتایی لە ناویاندا دروستبووە «٢ ل١٤٣». ڕۆژهەلات و ناوەڕاستی ئاسیا، نمونەی چین و هیندستان، بەهەمان شێوەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ڕێبازی هاوچەشنیان هەبووە و شارستانی لێکەوتۆتەوە. یۆنانی کۆن، کە ئێستا بەشێکە لە ئەورووپا، یەکێک بووە لە شارستانییەتە نزیکەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ڕۆڵی لە بڵاوبوونەوەی شۆڕشی نیشتەجێبوون و کشتوکاڵی لە باشوری ئەورووپادا هەبووە. گەشەکردنی باشوری ئەورووپا و دامەزراندنی کۆمار و ئیمپراتۆریەتی ڕۆما، ناوچەکانی دەریای سپی ناوەڕاستی هێندەی تر بوژاندەوە. پەیوەندی و پابەستنەبوون و ململانێی ئەو شارستانیانەی یۆنانی کۆن و باشوری ئەورووپا، گرنگتر و فراوانتر بوون لەگەڵ ئەوانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بە بەراورد لەگەڵ ناوچەکانی ڕۆژئاوا و باکور و خۆرهەڵاتی کۆنی ئەورووپادا.

پێکەوتەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە نێوان ئاسیا و ئەورووپا و ئەفریقادا، ناوچەکەی کرد بە چەقی جیهانی کۆن و پارچە جیاوازەکانی ئەوسای جیهانی پێکەوە بەستەوە. ئەو پێکەوتەیە وایکرد، کە لە جیهانی کۆندا، بەهەزارەها ساڵ، هەتا کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست، ببێتە سەرقافڵەی جیهان و فاکتەرێکی کاریگەر لە گەشەکردن و بوژاندنەوەو بازرگانی.

نووسین و باسی زۆر هەیە لەسەر شارستانییەتە کۆنەکانی مرۆڤایەتی کۆن، لێرەدا تەنها بە خێرایی چاو بە هەندێکیان دادەخشێنین، بە مەبەستی بیرخستنەوەی ڕۆڵی سەرقافڵەیی ناوچەکە و زیاتر چوونە ناو لێکۆڵینەوەکەمان و زیاتر تێگەیشتنی هۆکاری سەرقافڵەبوون و پاشەکشێکردنی ناوچەکە.

- میزۆپۆتامیا ٥٠٠٠ـ٣٣١ (پ. ز)

بە کۆی ناوچەکانی کەنار و نێوان روبارەکانی دیجلە و فورات دەوترێت میزۆپۆتامیا. یەکەم نیشتەجێبوون و کشتوکاڵ و شارستانیەت لەم ناوچەیەدا درووستبووە. زیادبوونی رێژەی ئاوی ئەم روبارانە، لەگەڵ پێویستی وەرزی چاندندا نەدەگونجا، لەبەرئەوە بۆ هێشتنەوەی ئاو بۆ کاتی چاندن، پێویستی بەوە دەکرد کە بەنداو و کەناڵ دروستبکرێ. دروستکردنی ئەوانە پێویستی بە گردبوونەوەی ژمارەیەکی زۆری خەڵک بوو لە شوێنێکدا بۆ هاریکردنی دروستکردنیان و لە هەمانکاتدا رێکخستنی کاروباریان، کە دەبووە هۆی بەهێزکردنی دەوڵەتەکانی شارستانیەتە کۆنەکان و زیاتر کۆنترۆڵکردن و رێکخستنی خەڵک و ناوچەکان. ئەم روبارانە رێڕەوی رژاندنیان لە ساڵێکەوە بۆ ساڵێکی تر گۆڕانی بەسەر هاتووە. گۆڕانی رێڕەوی روبارەکان، بەردەوامبوونی نیشتەجێبوونی خەڵکەکەی لەهەمان شوێنی کەناری روبارێکدا زەحمەتکردووە. ئەو روبارانە هەر ساڵەو بە ناوچەیەکی تایبەتیدا تێپەربوون، لەبەرئەوە زەحمەت بووە ئاواییەک یان گوندێک لە شوێنێکی جێگیردا دروست بکرێت، لەبەرئەوە زۆربەیان لە شارەکاندا نیشتەجێبوون و تەنها لە وەرزی کاردا چونەتە ئەو شوێنانە و دواتر گەڕاونەتەوە شوێنەکانی خۆیان.

بەرفراوانیی ناوچەکە و بوونی چەندەها دەوڵەت و دەسەڵات و هەڕەشەیان لەسەر یەک، هەمیسانەوە فاکتەرێک بوون بۆئەوەی خەڵکەکە، زیاتر لە شارە گەورە و بچوکەکاندا کۆببنەوە، ئەمەش بۆتەهۆی دروستبوونی شاری گەورە و شارستانیەتی بەهێز، کە تیایدا دەسەڵاتدار بەئاسانتر توانای کۆنترۆڵکردنی هەبێت. ئەمانە بوونەتە هۆی پلاندانان و رێکخستنی بەرهەمهێنان و ژیان بەڕێوەبردن، کە مانەوە و گەشەکردن و بەهێزبوونی ئەو شارستانییەتانەیان لێکەوتۆتەوە «٥٧ ل٥».

فراونی و جیاوازی کەش و سروشتی ناوچەکان و جۆری بەرهەمەکانیان، زۆری ژمارەی میللەت و پێکهاتە و دەوڵەت ، جیاوازی بەرهەمی ناوچەکان، وایکرد کەلەم ناوچانەدا خەڵکی پێویستیان بە بەرهەمی یەکتری بێت و ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوانیاندا بێتەکایەوە و چین و توێژی بازرگانی چالاک دروست بێت و پەرەبسێنێت.

شارستانی سۆمەرەکان، کە لە نێوان ساڵەکانی ٥٥٠٠-٢٣٤٠(پ. ز) لەم ناوچانەدا بوون، زمانی تایبەت بە خۆیان هەبووە، کە لە نووسینەکانی سەر خشتە

قورەکانـدا دۆزراوەتـەوە، وەکـو میللـەت لـە ناوچـوون. لەهـەرە شارسـتانیەتە کۆنەکانـی ناوچەکـە دەژمێررێـن. دەسـەڵاتیان لـە ناوچەکانـی باشـوری عێراقـی ئەمـرۆ، لـە دەوروپشـتی روبارەکانـدا بـووە. سـەرەڕای کشـتوکاڵ و سیسـتمی ئـاودان و ئـاژەڵ راگرتـن، لـە ڕووی بازرگانـی و پیشەسـازیی پیشـەیی وەکـو بەکارهێنانـی چـەرم، چنیـن، میتـال، بینـای خشـت و گڵـکاری گەشـەی بەخـۆوە بینیـەوە. دەوڵەتەکەیـان، لـە چەندەهـا شـاری گـەورە و بچـوک پێکهاتـووە، کـە خەڵکـی لەنـاو و دەوروپشـتی جێگیربـوون و کاریـان کـردووە.

گۆتیـەکان، لەدەوروبـەری سـێ هـەزار سـاڵ پێش زاییـن، لـە باشـووری کوردسـتان لـە ناوچەکانـی نێـوان زنجیرەکانـی شـاخی زاگـرۆس و روبـاری دیجلـە، باشـور و خـوارووی خۆرهەڵاتـی کوردسـتان، لـە ناوچەکانـی شـارەزوری ئەمـرۆ، سـەریان هەڵـداوە. شـوێنەواریان هەتـا ئێسـتا بەشـێوەکی سیسـتماتیکی نەدۆزراوەتـەوە، کـە چۆنیەتـی بنەمـای کۆمەڵایتیـان تـەواو ئاشـکرا بـکات. سـەنتەری دەسـەڵاتیان لـە ناوچـە شـاخاویکاندا بـووە. هەمیشـە لـە شـەڕدابوون لەگـەڵ سـۆمەرییەکان و ئەکەدییەکانـدا و پەلامـاری یەکتریانـداوە.

ئاشـوورییەکان، ٢٠٠٠-٦٠٩ (پ. ز) بـە یەکەمیـن دەوڵەتـی زەبـەلاح دادەنرێـن، کـە بووبـن بـە خاوەنـی لـە شـکرێکی گـەورە و توانیبێتیـان لـە بازنـەی سـنوورەکانی میزۆپۆتامیـا دەربچـن. لەکاتـی بەهێزبوونیـدا، سـنووری دەسـەڵاتیان لـە باکـور گەیشـتۆتە ئەرمینیـا، لـە رۆژهـەڵات میـدەکان، لـە باشـور کەنـداو، لـە رۆژئـاوا کەنارەکانـی دەریـای سـپی ناوەڕاسـت و هەتـا سـنووری بیابانەکانـی ئەفەریقـا.

بابلییـەکان، سـاڵەکانی ٢٠٠٠-٥٣٩(پ. ز) هەبـوون و بـۆ یەکەمجـار لـە مێـژووی مرۆڤایەتیـدا یاسـایان نووسـیوە و پەسـندیانکرد و پەیڕەویانکـرد. سـنووریان زیادیکـرد و زۆربـەی شـوێنەکانی نێـوان دوو روبارەکەیـان لـە ژێـر دەسـەڵاتدا بـووە، هەتـا رادەیـەک لەشـەڕ خۆیـان پاراسـتووە.

هیتـەکان، سـاڵەکانی ١٧٠٠-١٢٠٠(پ. ز) دەسـەڵاتداربوون. لـەوە دەچێ یەکەم شـەپۆلی هاتنـی هینـدۆ ئەوروپییەکانبـن بـۆ خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت. لـە رۆژئـاوای ئێسـتای کوردسـتان گیرسـاونەتەوە و لەگـەڵ خەڵکـی رەسـەنی ناوچەکـە تێکـەڵ بـوون. لـە دوای بـە هێزبوونیـان ناوچەکانـی ئەنـادۆڵ و رۆژئـاوای کوردسـتان هەتـا کەنـار دەریاکانـی باکـوری سـوریا لـە ژێـر دەسـەڵاتیاندا بـووە. هاوسـنووری ئاشـوری و فیرعەونیـەکان بـوون. لـە بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵدا لەبەرنەبوونـی روبـاری گـەورە پشـتیان بـە بـاران بەسـتووە، زیاتـر دانەوێلـە و سـەوزەواتیان چانـدووە. شـوێنی شـاخاوی و لـەوەڕگاکان یارمەتـی دەربـوون بـۆ خـۆ راگرتـن و مەرومـاڵات راگرتـن.

لێهاتووبوون لە پەیداکردن و بەکارهێنانی مێتالی وەک مس و قورقوشم و ئاسن. خورییان بۆ رستن بەکارهێناوە. لەبەر دوورییان لە روباری گەورە و دەریاوە، رێگای وشکانیان بۆ گواستنەوە بەکارهێناوە «٥٧ ل٢٢».
کلدانەکان، ساڵەکانی ٦٢٥-٥٣٩(پ. ز) دەسەڵاتدار بوون. توانیان دەسەڵاتی خۆیان زیادبکەن، سنووریان فراوان بکەن و قودس (ئۆرشەلیم) بگرن و دەسەڵاتی جولەکەکان(بەنی ئیسرائیل) لاواز بکەن. توانیان دەوروبەری ١٥٠٠٠ جولەکە بە زۆر بگوێزنەوە بۆ ناوچە کانی خۆیان. لەگەڵ میدەکان رێککەوتن و خۆرهەڵاتی دیجلەیان بۆ بەجێهێڵان. نەینەوای پایتەختی ئاشوریەکانیان داگیر و کاولکرد «٣٦ ل ٣٤-٤٠\ ٦٧ ل١٧\٥٢\٥٣\٢ل١٣٦».

- فیرعەونییەکان ٣٠٠٠ـ٣٠ (پ. ز)

فیرعەونیەکان، گەورەترین و گرنگترین دراوسێی میزۆپۆتامیا بوون لە رۆژئاواوە. تاکە دەوڵەتی جیهانە، کە هەتا ئێستا وەک وڵات لە شوێن و سنووری خۆیدا مابێتەوە. زمانی فەرمی دەوڵەتەکەیان ئاسیایی/ئەفریقایی بووە، کە خزمایەتی لەگەڵ سامی و بەربەریدا هەیە. لەگەڵ ئەوەی میسر وڵاتێکی گەورەیە، بەڵام لەبەرئەوەی بەشی گەورەی بیابانە، ئەو شارستانی و وڵاتە گرنگە دەوڵەمەندە لە کەنارەکانی نیلی پڕ بەرەکەتدا دروست بوو. پاشاکانی میسر مافی حوکمرانیان بە پشتاوپشت بۆ دەمایەوە. دەسەڵاتیان هێندە زۆربووە، لەلایەن کۆمەڵگەوە پلەی خودایان هەبووە. ئەو قوچەک (هەرەم)ە مەزنانەیان دروستکردووە بۆ گۆڕستانی پاشاکانیان. پاشاو سامانەکانیان خستۆتە ناو ئەو قوچەکانەوە، بۆئەوەی ئەو رۆژەی زیندوو دەبنەوە هەموشتیک حازربێت لەبەردەمیاندا بۆ سەرلەنوێ دەست بە حوکمکردن و بەردەوامبوون لە ژیاندا. دەسەڵاتی پاشا و دەسەڵاتی ئایینی زۆر بەهێزبووە، بە بەکارهێنانی شانوبازووی هەزارەها کۆیلە ئەو قوچەکانەیان دروستکردووە و کاروباری بەرهەمهێنانیان بەڕێوەبردووە.
لەبەر باشی و زۆری ئاوی نیل، گونجاوی کەمبوون و زیادبوونی رێژەی ئاوەکەی لەگەڵ وەرزی چاندندا، پێویستی نەبووە زۆر سیستەمی ئاودانی وەکو کەناڵ و بەنداو و حەوز، بەشێوەی ناوچەکانی میزۆپۆتامیا دروستبکرێت و بەکار بهێنرێت.
لەبەر کەمی رووبەری وڵاتەکە، بە بەراورد لەگەڵ میزۆپۆتامیادا و بوونی تاکە

دەوڵەتێک تیایدا، هەروەها دەوڵەمەندیی نیل و هەمە چەشنەیی بەرووبومی کشتوکاڵی لەهەموو ناوچەکانیدا، پێویستی بەبازرگانی بەرفراوان نەبووە، لەبەرئەوە ژیانی بازرگانی و چین و توێژێکی بازرگانی بەهێز گەشەی نەکردووە. بازرگانییان لەگەڵ میزۆپۆتامیا و یۆنان بەهێزبووە. دەسەڵاتدارانی دەوڵەت مۆنۆپۆلی ئەو بازرگانییەیان کردووە، ئەو بازرگان و پیشەییانەی کە هەبوون، لە ژێر پەیڕەو و کۆنترۆڵی راستەوخۆی فیرعەونەکاندا بوون. دواتر فیرعەونیەکان لاواز بوون و لە کۆتاییدا بەدەستی رۆمەکان لە ناوچوون «**٣٦ ل١٢٨\ ٥٢\٥٣**».

ـ ئیلام ٢٧٠٠ـ٥٣٩(پ. ز)

لە هەرە شارستانیەتە کۆنەکانی ئێرانی کۆنە، کە توانیبێتیان دەوڵەتێکی بەهێز و شاری بەهێز تیایدا بونیادبنێن. لە باشوری رۆژئاوای ئێران لە ناوچەکانی ئەمرۆی خۆزستان جێگیربوون، رەگەز و زمانیان جیاوازە لەوانەی تری ناوچەکە. دراوسێیی سۆمەرییەکان بوون و سیستەمی حوکمدارییان لەوانەی میزوپۆتانیاوە نزیک بوون. لە دوای هاتنی شەپۆلەکانی هیندۆ ئەوروپیەکان لە ناوچوون و لەگەڵیاندا تێکەڵاوبوون و پاشوازیان نەماوە «**٣٥ ل١،٢**».

ـ ئاخامەکان ٦٤٨ـ٣٣٠ (پ. ز)

ئاخامەکان، هیندۆ ئەوروپی بوون و بەشێکن لە سەرچاوەی رەچەڵەکی فارسەکان. لەسەرەتادا لەژێر دەسەڵاتی میدەکاندا بوون، بەڵام دواتر توانیویانە بەسەر میدەکاندا زاڵبن و ناوچەکانیان بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە. دەوڵەتێکی بەرفراوانیان دروستکردووە، کە بێجگەلە ئێرانی ئەمرۆ، دەستیان بەسەر هەموو کورستانی ئەمرۆدا گرتووە، دەوروبەری دەریای رەش، بەشێک لە ئەفغانستان و پاکستانی ئێستا، بەشێک لە عێراق و سوریا و لبنانی ئەمرۆ، هەتا دەریای سپی ناوەڕاست. دەستیان هەبووە لە بازرگانیدا هەتا گەیشتۆتە ناوچەکانی دەریای سپی ناوەڕاست. لە سەرەتادا ئەو ناوچانەی کەوتونەتە ژێردەسەڵاتیانەوە، وەکو ناوچەی ئۆتۆنۆمی سەربەخۆی بچکۆلە هێشتۆتەوە و رێگایان پێداون بەپێی کلتور و نەریتی خۆیان ژیانیان بەڕێوەبەرن. ئەوە بووەهۆی بووژاندنەوەی ئیمپراتۆریتییەکەیان و سنوورەکانی هەتا یۆنان رۆیشت، بەڵام لە داگیرکردنی یۆنان شکستیان هێنا. لە دواییشدا بە دەستی یۆنانیەکان دەوڵەتەکەیان داگیرکراو لە ناوچوون «**١١ل ١،٢\ ٣٦ ل٥٢**».

ـ یۆنانییەکان ٣٠٠٠ـ١٤٦ (پ. ز)

لە باکوری رۆژئاواوە، یۆنانییەکان گرنگترین دراوسێی میزۆپۆتامیا بوون، دەروازەی پەیوەندیی بووە لەگەڵ ئەوروپای کۆن و وەکو دیوارێک وابووە لەنێوانانـدا. دەوروبەری دوو هەزار ساڵ دوای سۆمەرەکان و لەهەمان کاتدا لەگەڵ فیرعەونیەکان سەریان هەڵداوە. تایبەتمەندیی یۆنان لەوەدایە، کە لەو چەرخە کۆنانەدا، پەیوەندییەکانی لەگەڵ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست زیاتر و توندوتۆڵتر بووە، وەک لەگەڵ ئەوروپادا، بۆیە دەکرێت لەو سەردەمەدا بە بەشێک لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست هەژمار بکرێت. هەروەها تاکە شارستانییەتی سەرەتاییە لە ئەورپادا و تەنها بەشێکی کەمی ئەو کیشوەرەی گرتەوە، کە بریتی بوو لە یۆنان و مەکەدۆنیا و دەورپشتەکەی و کەنارەکانی دەریای سپی ناوەڕاستی باشوری ئەوروپا. لەو سەردەمانەدا رۆژئاوا و باکوری ئەوروپا تازە مرۆڤ تیایدا خەریکی نیشتەجێبوون و دەستپێکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵبوون.

یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی ئەم دەوڵەتە دۆزینەوە و بەکارهێنانی زۆری هەندێ مێتالی گرنگ بوو، وەکو قورقوشم و ئاسن، کە بوونەهۆکاری گەشەکردنی تەکنیکی دروستکردنی هەندێ ئامرازی بەرهەمهێنان و چەک دروستکردن.

بەهۆی ئەوەی ئەو وڵاتە پێکەوتەیەکی جوگرافی گرنگی لەسەر دەریای هەبووە و دانیشتوانەکەی لەژمارەیەکی زۆر دورگەدا بڵاوبونەتەوە، بازرگانیەکی بە فراوانی لە نێوانانـدا دروست بوو و شارەزاییان پەیداکرد لە دروستکردنی کەشتی و کەشتیوانیدا. بوونی ئەو ژمارە زۆرە دورگە رووبەر بچوکانە وایکرد دەسەڵاتی ناوەندیی پاشاکانیان لاوازبێت و نەتوانن بە ئاسانی کۆنترۆڵی ئەو هەموو دورگەیە بکەن، لە هەمان کاتدا ناچاری داهات و پاڵپشتیان بوون. بۆیە خەڵکەکەی بۆ یەکەمجار لە مێژووی مرۆڤایەتیدا، سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانیان دانا، سیستمێکی کۆماری لەسەر بنەمای هەڵبژاردن. ئەو سیستمە بەتایبەتی لەسەرەتاکانیدا، بووەهۆی بوژانەوە و پێشکەوتنی وڵاتەکە لە هەموو بوارەکانی بەرهەمهێنان و بازرگانی و بیرو کلتوردا. فەلسەفەی یۆنانی کۆن گەواهیدەری ئەو راستییەن. هەرچەندە ئەو دیموکراتیە بۆ هەمووان نەبووە، کویلە و کەسانی سەر بە چینە هەژارکان بەشدارییان تیانەکردووە، بەڵام ژمارەیەکی بە فراوانی ئازادەکان بەشداریی دەسەڵاتی سیاسی و ئابورییان کردووە.

ئەلێکساندەری گەورە (مەکدۆنی) پاشای مەکەدۆنیای باکوری یۆنان، توانی ساڵەکانی ٣٦٠-٣٢٣ (پ. ز) دەسەڵاتی بەسەر یۆناندا بسەپێنێ. فارسە ئاخامەکان

سـەرەڕای هێزەکانـی خۆیـان، بـە دە هـەزار چەکداری بەکرێ گیـراوی یونانیـەوە روویـان کـردە سـنووری وڵاتەکـە و هێرشـیان کـردە سـەریان، بـەڵام شکسـتیان هێناو شـکان. یۆنانییـەکان لـە دوای سـەرکەوتیان لـەو شـەڕەدا روویـان کـردە فینیقییـەکان لـە کەنـار دەریاکانـی سـوریا و لوبنانـدا و دەسـتیان بەسـەر وڵاتەکـەدا گـرت و دوابـە دوای ئـەوە میسـریان بـە ئاسـانی داگیرکـرد و رویـان کـردە رۆژهـەڵات بـەرە و عیراقـی ئێسـتا و کوردسـتان. لـە کۆتایـی ساڵەکانی٣٣١(پ. ز)دا توانییـان وڵاتـی ئاخامـەکان داگیربکـەن و رووی هێرشـەکەیان بکەنـە هیندسـتان، بـەڵام لـەوە سـەریان نەگـرت و فریـای زیاتـر نەکەوتـن. بەهاتنـی یونانییـەکان بـۆ ناوچەکـە، کلتـور و بیرکردنـەوەی نـوێ و فەلسـەفەی نوێتـر و شـێوازێکی جیاوازتـر هاتـە ئـەو ناوچانـەوە و کاریـان کـردە سـەر خاسـڵەتەکانی ناوچەکـە.

کـە یۆنانییـەکان ناوچەکانـی ئێرانیـان بەجێهێشـت، سـەردەمی سـلوقییەکان **٣٢٣-١٥٠** (پ. ز) دەسـتی پێکـرد، هەندێـک لـە سـەرکردە سـەربازییەکانی یۆنـان لـەو ناوچانـە مانـەوە و توانیـان دەوڵەتێکی بەهێـز لـە رۆژئـاوای ئێـران دروسـتبکەن. لـە دوییـدا توانییـان سـنوورەکانیان فـراوان بکـەن لـە رێگـەی داگیرکردنـی ئەفغانسـتان و کوردسـتان و میزۆپۆتامیـا و ناوەڕاسـتی تورکیـا و سـوریا و لوبنـان «**٣٦ل٤٣،٥٦\ ١٤٧\ ٥٧ ل٣٣،٥٠**».

ـ فینیقییەکان ١١٠٠ـ١٤٦ (پ. ز)

لـە ناوچەکانـی لوبنـان و کەنـاری باشـوری سـوریا سـەریانهەڵداوە و جێگیربـوون. بـە زمانـی فینیقـی دواون، کـە زمانێکـی سـامی بـووە. لـە دواییـدا لـە دوای دەسـەڵاتی ئاخامـە فارسـەکان، زمانـی ئارامـی زاڵبـووە بەسـەر زمانەکەیانـدا. لەگـەڵ گەشـەکردنی بابل و زیادبوونـی بازرگانـی بـەرەو دەریـای سـپی ناوەڕاسـت و بوونـی وڵاتـی گـەورەی میسـر لەسـەر ئـەو دەریایـە و بوونـی یۆنـان لـە باکـور، ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی لای فینیقییـەکان زیادیکـرد و رۆڵێکـی گرنگیـان بینـی لـە دەوروپشـتی هەمـوو دەریاکـە، هـەر لـە میسـرەوە بـۆ باکـوری ئەفریقـا هەتـا کەنـار دەریاکانـی باشـوری ئەوروپـا، لـە کەناردەریاکانـی ئیسـپانیا و ئیتاڵیـا و هەتـا دەچێتـە یۆنـان. لـە شـوێنی ئێسـتای تونـس شـاری کارتاگـۆ- یـان بونیادنـا، کـە بـووە سـەنتەرێکی گرنگـی بازرگانـی کەنـار دەریاکـە. فینیقییـەکان، میزۆپۆتامیـا و وڵاتـی فـارس و کوردسـتانیان بەسـتەوە بـە وڵاتەکانـی دەریـای سـپی ناوەڕاسـتەوە. کەشـتیوان و کەشـتی دروسـتکەری زیـرەک بـوون، کەشـتییەکانیان **٢٠ـ٣٠**مەتـر درێـژ و ٧ مەتـر پـان بـوون، جێـگای نزیکـەی ٢٠ پیـاوی دەگـرت. لـە کاتێکـدا ئاخامـەکان

گەشەیان کرد و سنوورەکانیان فراوان بوو و گەیشتنە کەناری دەریاکە، سودێکی زۆریان لە کەشتی و کەشتیوانی و بازرگانە فینیقییەکان وەرگرت لە بازرگانی و شەڕەکانیاندا دژی یۆنانییەکان. ساڵی ١٤٦(پ. ز) رۆمەکان شکاندنیان و خستنیانە ژێر دەستی خۆیانەوە و کارتاگۆ- یان کاولکرد.
ساڵەکانی ٩٣٠-٥٣٧ (پ. ز) ئایینی جولەکە لە ناو میللەتی ئیسرائیل سەریهەڵدا و مەملەکەتی بنی ئیسرائیلی لێپەیدابوو. بوژاندنەوی بازرگانی لەناوچەکەدا لەو سەردەمەدا کاردانەوەی لەسەر خاسڵەتەکانی ئەو ئایینە هەبووە. ئاسانکاریکردن بۆ جموجۆڵی بازرگانی و فینانس و قەرزدان، لەو ئایینە و لەناو جولەکەکاندا رۆڵی گرنگی هەبووە و هەتا ئێستاش رۆڵی لە جیهاندا هەیە. لە کاتێکدا فینیقییەکان زیاتر کاری بازرگانی سەر دەریایان کردووە، جولەکەکان خەریکی کاروانی بازرگانی وشکانی بوون لەناویند و دەریا و شارستانیەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا.
دروستبوون و رۆڵی فینیقییەکان، لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا زۆر گرنگ بووە، بە بوونی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر، رەنگە دوو هەزار ساڵ پێش ئینگلترا شۆڕشی پیشەسازی تیایدا سەری هەڵدایە «**٣٦ ل٤٧\ ٥٢\ ٥٣\ ٥٧ل٣٣**».

ـ ساسانییەکان ٢٢٦ (پ. ز) – ٦٥٠(ز.)

دوابەدوای ئەشکانییەکان دەسەڵاتیان پەیداکردووە. لەلایەن رەچەڵەکی فارسەکانەوە دامەزرا و دەسەڵاتی بۆ ناوچەکانی کوردستان فراوان بوو، عێراقی ئەمرۆ، زۆربەی باکور و ناوەڕاستی تورکیای ئێستا، سوریا، لوبنان، فەڵەستین، میسر، ئوردن، یەمەن، کەناراوەکانی خۆرهەڵاتی نیوەدورگەی عەرەب (بێجگە لە حیجاز، کە خێڵە عەرەبەکان کۆنترۆڵیان کردووە)، وڵاتەکانی ئەمرۆی باکوری ئێران، ئەفغانستان. سنووریان رۆژئاوای هیندستان و چین بوو، رۆژئاوای ئیمپراتۆریەتی رۆما و بێزەنتیەکان بووە.
سیستمی سیاسی و ئابوری و کلتوریان بە کاردانەوەی رۆمەکان گۆڕانکاری بەسەرهات، بوو بە تێکڵەیەک لەنێوان رێبازی فارسی کۆن و میزۆپتانیا و رۆمەکان. ئەم دەوڵەتە، دوایین ئیمپراتۆریەتی ئێرانی فارسییە لەدوای فەتحی ئیسلامیەوە، دوای ئەوان چیتر هیچ ئیمپراتۆرێکی فارسی تر دروست نەبوو. دەسەڵاتی دەوڵەت بە حوکمرانی شاهەنشا بەدەست بنەماڵە ئۆرۆستۆکراتە

فارسەکانەوە بووە. بنەماڵەی شا و ئۆرۆستۆکرات، لەشوێنە جیاوازەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتەکەدا دەسەڵاتیان پێدراوە. لە پاڵ ئەوانەدا پیاوانی ئایینی زەردەشت رۆڵی گرنگیان لە حوکمرانیدا هەبووە. چین و توێژ و پێکهاتەکانی تری کۆمەڵگە، وەکو کۆیلە و جوتیار و بازرگان و پیشەیی هیچ دەسەڵاتێکی سیساسی و ئابوریان نەبووە.

لە هەندێ شوێنی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریتەکەدا، بەڕێوەبردنی ناوچەکان لەنێوان بنەماڵەی شاهەنشا و چین و توێژە ئوروسترۆکراتیە ناوخۆییەکاندا دابەشکراوە، لەهەندێ شوێنی تردا نوێنەری شاهەنشا دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی بەسەر سەرەک خێلەکاندا هە بووە و باجیان لێ سەندوون و لەکاتی شەڕدا پیاوەکانیان بەشدارییان پێکراوە.

ئابوری وڵاتەکە، لەسەر بنچینەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ بووە و دەوڵەت ڕۆڵی لە پرۆژەکانی ئاوداندا هەبووە. باج لەسەر بەرهەمی کشتوکاڵ و مەڕ و ماڵاتی خێڵە رەوەندەکانی هەندێ ناوچە سەرچاوەیەکی گرنگی داهاتەکانی دەوڵەتەکە بووە.

ساسانییەکان هەمیشە لە ململانێ و ناکۆکی و شەڕوشۆڕی بەردەوامدابوون لەگەڵ دەوروپشتیاندا، بەتایبەتی ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی لە رۆژئاوا و خێڵە بەدەویە عەرەبەکانی نیوەدورگەی عەرەب، کە مەترسیدار بوون بۆ سەریان و بەردەوام هەڵمەتی لەناکاویان بۆ هێناون.

لە رۆژهەڵات، لەگەڵ دەسەڵاتی ئەشکانییەکان و خێڵەکیەکاندا لەشەڕدابوون. لە باکورەوە هەمیشە هەڕەشە و هەڵمەتی خێڵە تورکەکانیان لەسەربووە. لە ناوخۆدا ناڕەزایی چینە هەژارەکان و میللە ت و کۆمە ڵگا خێڵەکییەکانیان لەسەربووە.

بەهۆی ئەوەی ئە م دەوڵەتە رووبەرێکی گەورەی بەدەستەوە بووە ، کەوتۆتە نێوان رۆژهەڵات و رۆژئاواوە، ڕۆڵێکی گرنگی لە بازرگانی و رێکخستنی کاروان و رێگاوبانە بازرگیەکاندا هەبووە. بازرگانی تیایدا بوژاوەتەوە. بەرهەمهێنانی ئاوریشم و پیشەی بەرهەمی ئاوریشم لە دەوروبەری قەزوین پە رە ی سەندووە و بازرگانیی لەگەڵ بەرهەمی چینییەکان لە ململانێدا بووە.

لە سەدەکانی پێنج و شەشدا، لەبەر گەورەیی دەوڵەتەکە و زیادبوونی گرژی و ململانێی ناوخۆ، خواستی سەرکردەکانی وڵاتەکانی ناوچەکە و هێزە خۆماڵیەکانیان بۆ خۆبەڕێوەبردن، شەڕوشۆڕی بەردەوام لەگەڵ بێزەنتییەکاندا، ئەمانیش بەهەمان شێوی رۆمەکان زۆر لاواز بوون.

لەو سەردەمەدا بەهۆی لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی ئەو دەوڵەتەوە، رەنگە

درەفتی گۆڕان لە سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری دروست بوایە و خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیش زەمینەیەکی گونجاوی هاوچەشنی دواتری رۆژئاوای ئەوروپا بۆ گەشەکردن بۆ دروست ببوایە. بەڵام لەم ناوچەیەدا فاکتەرێکی نوێ سەری هەڵدا، کە رێبازێکی تایبەتی بۆ ئەم ناوچەیە دروستکرد،(کە باسی بەندی سێهەممانە).

وەکو چۆن سیستمی سیاسی و ئیداری ئیمپراتۆریەتی رۆما کاردانەوەی هەبووە لەسەر ساسانییەکان، بەهەمان شێوە ئەم سیستمە، لە رووی بەڕێوەبردنی ئیداری و ئابوری و سیستمی باجەکاندا، کاریگەری لەسەر سیستمی سیاسی و بەرێوە بردنی دەوڵەتەکانی خەلافەتی راشدین و ئەمەوی و عەباسی دوای خۆی هەبووە. دەوڵەتی ساسانی ساڵی ٦٥٠(ز.) بە دەستی فەتحی ئیسلامی لە رەگ و ریشەوە لەناوچوو «٣٦ ل٧٢\ ٤٧\٥٢\٥٣».

- کوردستان:

کوردستان، بەهەمان شێوەی میزۆپۆتامیا، شوێنەواری گەرای شارستانییەتە کۆنەکانی ناوچەکە بووە، کاریتێکراوە و کاری تێکردون. بەپێی ئەو شوێنەوارانەی کە دۆزراوەتەوە، شۆڕشی نیشتەجێبوون و کشتوکاڵ، لێرەش ٧هەزار ساڵ پێش زایین گەشەیەکی باشی بەخۆوە بینیوە. نمونەی ئەوانە پاشماوەکانی ناوچەکانی شارەزور، هەولێر، کەرکوک، چەمچەماڵ، جزیرە، چەرمۆ، چیای جودی و گرێ ناڤۆکە، لە باشور و باکور و رۆژئاوای کوردستان، کە تیایاندا پاشماوەی نیشتەجێبوون و کشتوکاڵ و گەنم و جۆ دۆزراوەتەوە. لە شارستانییەتە کۆنەکانی ئەم ناوچانەدا بەهەمان شێوەی میزۆپۆتامیا شارەکان ئەگەر بچوکیش بووبن، رۆڵی سەرەکیان لە حوکمڕانیدا هەبووە و لەوێوە کۆنترۆڵی لادێکانی دەوروپشتکراوە.

ئەوانە بە هەزاران و سەدان ساڵ پێش هاتنی هیندۆ ئەوروپیەکان لە ناوچە جیاوازەکانی وڵاتەکەدا نیشتەجێبوون، ئەوانە لەگەڵ تازە هاتووەکاندا تێکەڵاو بوون و بە تێپەڕبوونی کات کورد و کەمایەتییەکانی کوردستانی ئەمڕۆیان لێکەوتۆتەوە. سۆمەرەکان هەمیشە لە کوردستاندا هەبوون و بەپێی هەندێ مێژوونووس، زمانەکەیان ئاشنایی لەگەڵ کوردیدا هەبووە، هەروەها میللەتانی تری وەکو هۆرییەکان، ئەکەدییەکان، هیتەکان، گۆتییەکان، کەم و زۆر خزمایەتی و نزیکایەتییان لە کوردستانی کۆندا هەبووە.

میدییەکان ٧٢٨ـ٥٥٠ (پ. ز) رەگەزیان هیندۆ ئەوروپی بووە، بەپێی زۆر لە مێژوونووسەکان بەشێکی گرنگن لە سەرچاوەی رەچەڵەکی کورد، لە ناوچەکانی باشوری دەریاچەی قەزوین و کوردستانی ئەمڕۆدا جێگیربوون و تێکەڵاوی خەڵکە رەسەنەکانی ناوچەکە بوون و بەسەریاندا زاڵبوون و کۆنترۆڵیان کردوون. لە باکور سنووریان ئەرمینیا و دەریاچەی قەزوین بووە، لە رۆژهەڵات ئەشکانییەکان بوون، کە ئەوانیش هیندۆ ئەوروپی بوون، لە رۆژئاوادا ئاشورییەکان و لە باشور لەسەرەتادا ئیلامییەکان دواتر ئاخامە هیندۆ ئەوروپییەکان بوون جێگایان گرتوونەتەوە. وڵاتەکەیان لە ژمارەیەک میرنشین پێکهاتووە، کە لەژێر چەتری ئەو دەوڵەتەدا یەکیانگرتووە. لەگەڵ ئاشوریەکان لە شەڕ و شۆڕدابوون، بەڵام نەیانتوانیوە بچنە ناوچەکانیانەوە. میدییەکان ماوەیەکی زۆر حوکمڕانی وڵاتی ئاخامەکانیان کردووە، بەڵام ئەمانەی دواتر بەهێزبوون و دەوڵەتی خۆیان دامەزراندووە. میدییەکان ساڵی ٥٥٠ (پ. ز) کەوتونەتە ژێر حوکمڕانیانەوە.

ئاشوری و یۆنانیەکان، دواتر ساسانیەکانیش جێ پەنجەی خۆیان لەسەر ئەم ناوچانە بەجێهێشتووە، رۆڵیان لە گەشەکردنی ناوچەکەدا و بەستنەوەیان بە شارستیەتە کۆنەکانەوە بینیوە.

دواتر، بەشەکانی خۆرهەڵاتی کوردستان زیاتر لەژێر دەسەڵاتی ساسانیەکاندا بووە، سەرۆکەکانیان بەهاریکاری لەگەڵ دەسەڵاتدارەکانی بنەماڵەی شاهەنشایی ساسانیەکاندا هاریکاری حوکمرانی و شەڕ و شۆڕیان کردووە. بەشی رۆژئاوای کوردستان زیاتر لەژێر دەسەڵاتی بیزەنتیەکاندا بووە. کوردستان جێگای ململانێی دەوڵەتی ساسانی و بێزەنتی بووە، سنوورەکانیان و رێژەی دەسەڵاتی هەر یەکێکیان لەو ناوچانەدا بەردەوام گۆڕانکاری بەسەر هاتووە. کۆمەڵگەی کوردستان، بەشێوەیەکی گشتی لە ژێر دەسەڵاتی خێلەکییەکان و میرنشینە بچوکە خۆماڵیەکاندا بوون، باجیان داوە بەو دەوڵەتانە و لە نێوانیاندا دەستا و دەستیان پێکراوە.

ناوچەکانی کوردستان، لەگەڵ ئەوەی کە هەمیشە وەکو شوێنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، خەڵکی نوێ روویان تێکردووە و کاریان تێکردووە، بەڵام هەمیشە دوای نەمانی میدییەکانیش، نیمچە سەربەخۆیی خێڵەکی و وردە میرنشینی هەر تێدابووە و بەرێبازێکی تایبەتی ماونەتەوە و خاسڵەتی تایبەتی خۆی پەیداکردووە، کە دواتر لە لێکۆڵینەوەکەدا، دەگەڕێینەوە سەری. بۆ زانیاری زیاتر لەسەر شارستانییەتە کۆنەکانی کوردستان، بڕوانە «٣ل٧٣» «٧٢ل٢٨» «٥٢\٤٧».

ـ شارستانییەتە کۆنەکانی ڕۆژهەڵات و ناوەڕاستی ئاسیا

لەگەڵ ئەوەی هیندستان و چین ناکەونە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستەوە، بەڵام بەشێکی گرنگن لە جیهانی کۆن و نوێ و کاردانەوەیان لەسەر ناوچەکە هەبووە، بۆیە پێویستە لێرەدا بوون و ڕۆڵیان لە یادنەکرێت.

شارستانێتی کۆنی هیندستان بۆ ١٧٠٠–١٢٠٠ (پ. ز) دەگەڕێتەوە، ئەو خەڵکەی کە لەو سەردەمانەدا لە هیندستانی کۆن ئەو دەوڵەت و شارستانییەتەیان دروستکردووە، ڕەگەزیان جیاوازبووە لە هیندییەکانی دوای خۆیان، کە هیندۆ ئەوروپی بوون، ئەوانە بەتەواوەتی وەکو میللەت لە ناو چوون و هیندییەکان جێگایان گرتونەتەوە.

شارستانێتی دواتری هیندستان گرنگە لە مێژووی مرووڤایەتیدا، لەسەردەمی پێش شوڕشی پیشەسازی ئەوروپا و گەشەکردنی بازاڕی سەرمایەداریدا، لە بازرگانی و پیشەسازیدا، بەتایبەتی قوماشی لۆکە، لە شوێنەکانی تری جیهان پێشکەوتووتر بوون.

چینی کۆن، **١٥٠٠**ساڵ (پ. ز) یەکەم شارستانییەت لەو وڵاتە دامەزراوە و دواتر چەندین دەوڵەتی گەورە تیایدا جێگای یەکتریان گرتۆتەوە. یەکەم شارستانی و دەوڵەت لەوێ ناوی شەنگ بووە. لەو شارستانیەدا لەهەندێ سەردەمی کۆنی پێش شوڕشی پیشەسازی ڕۆژئاوای ئەوروپاوە، گەشەکردنی پیشەسازیی سەرەتایی و بازرگانی دوور و نزیک و هەندێ بەرهەمهێنان و زانست تیایدا لە شوێنەکانی تری جیهان پێشکەوتووتر بووە، سەرچاوەی زانستی و بەرهەمی ئاوریشم و فەخفوری نایاب بووە بۆ جیهانی کۆن «**٣٦** ل**٩٥**».

ـ ڕۆمەکان ٦٠٠(پ. ز)ـ٤٧٦ (ز.)

ئیمپراتۆریەتی ڕۆما، تاکە دەوڵەتی زەبەلاحی ئەوروپای کۆن نەبوو، بەڵکو لەهەمانکاتدا پەیوندی و کاردانەوەی لەسەر خۆرهەڵاتی ناوەڕاست کەمتر نەبوو وەک لەسەر ئەوروپا. هەتا فەتحی ئیسلامی حوکمڕانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیان لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی ساسانیدا بەشکردووە و دواتریش بێزەنتییەکان هەتا کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست دەکرێ بە بەشێک لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دابنرێن.

شاری ڕۆما لەساڵی **٧٥٣**(پ. ز) وەک شارێکی بازرگانی گەشەیکرد. ساڵی **٥٠٩**(پ.

ز) سەربەخۆیی خۆی راگەیاندوو بووە کۆمارێکی سەربەخۆ، دواتر سنوورەکانی فراوان بوو، زۆر شوێنی خوارووی ئیتاڵیای کەوتە ژێردەست. ساڵی ٨٣ (پ. ز) دوای شەڕ و ململانێی نێوان دوو جەنەراڵ، یەکێکیان زاڵ بوو و خۆی کرد بە دکتاتۆر بەسەر رۆمادا. ساڵی ٢٧(پ. ز) کۆمار بوو بە قەیسەرییەت و ئیمپراتۆریەتی رۆمانی پێکهات.

کۆماری رۆما لەنێوان ٥٠٩-٢٧ (پ. ز) بەهۆی ئەوەی لەدەورووپشتیدا دەسەڵاتێکی تری ناوەندی بەهێز نەبوو، سەربەخۆیی خۆی پاراست و گەشەکردنێکی باشی بازرگانی بەخۆوە بینی و چینێکی بازرگانی بەهێزی تیادا دروست بوو. ئەم چینە بەهێزە رێگای نەئەدا کەس لە شارەکە زۆر بەهێزبێت و خۆی بکاتە پاشا، بەڵکو بە پێی ئاستی گەشەکردنی کۆمەڵگەکە بڕیاری پەیڕەوکردنی سیستمێکی کۆماری گونجاویاندا. کۆماری رۆما، رۆما خۆی و دەورووپشتەکەی، کۆمەڵگەکەی لە سێ چین پێکهاتبوون:

١- چینی سەرەوەی ئورۆستۆکراتی. لەرێگای پەیڕەوکردنی سیستمێکی دیموکراتی کۆمارییەوە دەسەڵات و بڕیاری ئابوری و سیاسیان پەیڕە و دەکرد. شورایەک، کە ئەو چینە هەڵیاندەبژارد، ساڵی جارێک تیایدا سەرکردەیەکیان هەڵدەبژارد بۆ حوکمکردن، چەند کەسێکی تریان دەستنیشاندەکرد کە رۆڵی راوێژکەرییان دەبینی و هەریەکێک لەوانە بۆماوەی ساڵێک بە لێپرسراوی بوارێکی تایبەتی. هەر شەش مانگ جارێک دکتاتۆرێکیان دەست نیشاندەکرد، کە ئەرکی ئامادەکاری بوو بۆ بەرەنگاربوونەوەی شەڕ و ئاژاوە.

٢- میللەت، یاخود ئازادەکان. ئەمانە خەڵکی ئازادبوون و لە توێژی خوارەوەی چینی ناوەڕاست و خوارەوە بوون، لە جوتیار و کارکەر و پیشەیی و کاسبکاری بچوک پێکهاتبوون. لەسەرەتادا هیچ مافی رادەربڕین و فشاریان لەسەر دەوڵەت و بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا نەبوو، بەڵام دواتر لەدوای ململانێیەکی سەخت و درێژخایان ئەنجومەنێکی تایبەتییان پێکهێنا نوێنەرایەتیان بکات، بۆ پاراستنی ماف و گەیاندنی داواکارییەکانیان بە شوراکەی چینی سەرەوە. ٣- کۆیلەکان: ئەمانە هیچ مافێکیان نەبوو و موڵکی دەوڵەت و چینی سەرەوەبوون، ئەو خەڵکانە بوون، کە لە شەڕ یان داگیرکردنی ناوچە جیاوازەکان لە ئەورووپا و دەرەوەی ئەورووپا دەستبەسەر دەکران. ئەمانە بەکاری کشتوکاڵی، کاری قورسی ناو شار و دەوڵەت و سەربازی سوپا بەکار دەهێنران.

بەهۆی ئەو سیستمە بەڕێوەبردنە سیاسی و ئابورییە هەتا رادەیەک بەر فراوانەدا، دەوڵەتەکە گەشەیەکی زۆری بە خۆیەوە بینی و هەتا دەهات سنوورەکانی

فراوانتر دەبوو. بەڵام دواتر بەهۆی فراوانی دەوڵەتەکە و زیادبوونی ژمارەی کۆیلەکان و شەڕ و شۆڕی بەردەوامەوە، هەتا دەهات چینی سەرەوە توندڕەوتر و تاکڕەوتر دەبوو، کە بووەهۆی تێکشکاندنی سیستمی کۆماری و دانانی سیستمێکی قەیسەری ئەبسلیوتزمی کۆیلایەتییەتی لەجێگای. ئەم دەوڵەتە توانی بەسەر یۆنانیەکان و فینیقیەکان دا زاڵبێت و بیانخاتە ژێر دەسەتەڵاتی خۆیەوە ، سنوورەکانی فراوان بکات. لە رۆژهەڵاتەوە، هەموو تورکیای ئەمڕۆ و بەشیکی زۆری کوردستان و کەنار دەریاکانی سوریا و لوبنان و فەڵەستینیان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆوە، لە باشورەوە، هەموو میسر و کەنار دەریاکانی باکوری ئەفریقا و لە باکور و رۆژئاواوە، هەموو باشور و ناوەڕاست و رۆژئاوای ئەوروپا کەوتە ژێردەسەڵاتیەوە.

لەناکۆکی و شەڕی بەردەوامدا بوون لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی ساسانیدا بۆ دەستبەسەراگرتنی ناوچەی نوێ، بەکۆیلەکردنی خەڵک و بازرگانیکردن پێیانەوە و هەوڵدانی کونترۆڵکردنی بازرگانی لە ناوچەکانی دەریای سپی ناوەڕاست و خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا. لەگەڵ ئەمانەشدا، ئاڵوگۆڕی بازرگانی بوژابۆوە لە ناوەندیاندا. لەو رێگا وشکانیانەوە کە بەوێدا تێدەپەری، ئاڵوگۆڕی بارگانییان لەگەڵ خۆرهەڵاتی ئاسیا، زیاتر لە کۆن گەشەیکرد. لەناو سنووری ئیمراتۆرێتییەکە خۆیدا، ناڕەزایی و ململانێ و راپەرین بەردەوام بوون. لەلایەکەوە ناڕەزایی و راپەرینی جوتیار و چینە بەرهەمهێنەرەکانی تری لێدەکەوتەوە بەهۆی قورسیی باری ژیانیان و باجی قورس و ناچارکردنی کوڕە گەنجەکانیان لە بەشدارکردنی شەڕوشۆڕدا، کە دەبووە هۆی کەمکردنەوەی ژمارەی خەڵکی کارکەریان و کەمبوونەوەی بەرهەمەکانیان لەلایەکی ترەوە، زیادبوونی ژمارەی کۆیلەکان و چەوساندنەوەی بێ ئەندازەیان، دەبووە هۆی راپەڕینیان، لەسەروو هەموویانەوە، راپەڕینە گەورەکەی ساڵەکانی ٧٣(ز.) کاردانەوەی گەورەی هەبوو.

سەرەڕای ئەوانە، ململانێیەکی گەورە لەنێوان سەرلەشکرەکانی ناو سوپاکەیاندا هەبوو، لە پێناوی بەهێزکردنی پایەی خۆیان و دەستگرتن بەسەر داهاتی ناوچەکاندا. دەسەڵاتدارەکانی ناوچە جیاوازەکانی ناو ئەوروپا دەیانویست لەژێر دەسەڵاتی ئیمپراتوریەتەکە دەرچن و بەشی داهات و موڵکایەتی زەویوزاری خۆیان زیادکەن و دەسەڵاتی زیاتر بۆ خۆییان بهێڵنەوە. ئەمانە هەتا دەهات وای لە بەشی رۆژئاوای دەوڵەتەکە دەکرد، کۆنترۆڵی بەسەر ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیدا کەمبێتەوە و بەرەو تێکشکاندن و پارچە پارچەبوون بچێت.

ساڵی ٣٢٤(ز.) ئایینی مەسیحی بەفەرمی بووە ئایینی دەوڵەت. ساڵی ٣٣٠(ز.

) ئیمراتۆرێتەکـە بەشـی خۆرهەڵاتـی لێجیابـۆوە بەنـاوی ئیمپراتۆریەتـی بێزەنتـی و قوسـتەنتینییە (ئەسـتەنبوڵی ئێسـتا) کـرا بـە پایتەختـی.

لەگـەڵ شکسـتهێنانی بەشـی ڕۆژئـاوای ئیمراتۆرەکـەدا، شـاری ڕۆمـا و کەنیسـەی کاسـۆلیک تیایـدا وەکـو سـەنتەرێکی دەسـەڵاتی سیاسـی و ئایینـی ئەوروپـای ڕۆژئـاوا هـەر مایـەوە. ئـەم کەنیسـەیە دواتـر بـوو بـە فاکتەرێـک بـۆ یەکخسـتنی وڵاتەکانـی ئەوروپـا و هاوکاریـی سـەربازی لـە گەڵیانـدا. بەهێـزی خۆیـی و لەشـکری پاشـاکان چەندەهـا هەڵمەتـی خاچپەرسـتییان لەنـاو ئەوروپـا و دژی موسـڵمانەکان، یـان بێزەنتییـەکان ڕێکخسـت.

لەگـەڵ کەوتنـی ئیمپراتۆریەتـی ڕۆمـا، بێزەنتییـەکان بەتەواوەتـی بوونـە دەوڵەتێکـی سـەربەخۆ. سـنووری دەسـەڵاتی بریتـی بـوو لـە یۆنـان و مەکەدۆنیـای ئێسـتا و تورکیـا و بەشـی ڕۆژئـاوای کوردسـتان، ناوچـە کەنـار دەریاکانـی سـوریا و لوبنـان و فەڵەسـتین و میسـر و باکـوری ئێسـتای لیبیـا. سیسـتمی سیاسـی و ئابـوری هەمـان شـێوازی بەشـی ڕۆژئـاوای ئیمپراتۆرێتەکـەی هەبـوو. بـەڵام لەبەرئـەوەی سـنووری دەسـەڵاتی بچوکتـر بـوو، ژمـارەی دانیشـتوانی کەمتـر بـوو، بەهـۆی بەهێـزی زیاتـر و تونـدڕەوی و تاکڕەوی دەسـەڵاتی فیـوداڵ لـە خۆرهەڵاتـی ئەوروپـادا، دەوڵەتەکـە هەتـا هـەزار سـاڵ دوای کەوتنـی ئیمپراتۆریەتـی ڕۆمـا هـەر مایـەوە.

کەنیسـەی کاسـۆلیکی ڕۆمـا پێشـتر چەندەهـا هەڵمەتـی خاچپەرسـتییان کردبـووە سـەریان، بـەڵام سـاڵە کانـی ١٢٠٢(ز.) کەوتنـە بـەر هەڵمەتـی خاچپەرسـتیی چوارەمـی ڕۆمـا، کـە زیانێکـی زۆری لـە شـارەکەدا و ئیمپراتۆریەتییەکـەی چـاک لاوازکـرد و بـوو بـە ناوچەیەکـی ژێـر کۆنترۆڵیانـەوە.

لەسـاڵەکانی ٦٦٠(ز.) دا بەدەسـتی فەتحـی ئیسـلامیەوە ناوچەکانـی زۆری خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتی وەکـو میسـر و ڕۆژئـاوای کوردسـتان و بـە شـیکی تورکیایـان لەدەسـتدا. ئـەوەی بەدەسـتیانەوە مایـەوە ناوچەکانـی یۆنـان و مەکەدۆنیـا ڕۆژئـاوای تورکیـای ئێسـتا بـوو، هەتـا لـە دوییـدا کەوتـە دەسـت عوسـمانیەکانەوە، سـاڵی ١٤٥٣ بەتەواوەتی دەوڵەتەکـە لـە ناوچـوو.

قوسـتەنتینییە لـە شـارە هـەرە گەورەکانـی ئـەو سـەردەمەی جیهـان بـوو، ژمـارەی دانیشـتونی نزیـک ببـووەوە لـە یـەک ملیـۆن کـەس. بەهـۆی پێکەوتـەی جوگرافییـەوە ڕۆڵێکـی گرنگـی هەبـووە لـە بازرگانـی نێـوان ئاسـیا و ئەوروپـا و دەریـای سـپی ناوەڕاسـتدا. بـە پایتەختـی جوانـی ئەوسـای ئەوروپـا دانـراوە، کـە جێگـای ڕووتێکردنـی خـە ڵکێکـی زۆر بـووە. شانبەشـانی ڕۆم بـووە ناوەنـدی دووەمـی مەسـیحیەت و بیسـکۆپی خـۆی هەبـووە «٣٦ل ١٧٣\ ٢ ل١٦٦،١٥٨\٥٢».

– ئەفریقا وەکو بەشێکی گرنگ لە جیهانی کۆن

ئەفریقا، کیشوەرێکی مەزنە و بەشێکی گرنگە لە جیهاندا، گاریگەری خۆی هەبووە. زۆربەی خەڵکانی ئەفریقا لە مێژووی کۆندا پەرش و بڵاوبوون، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لێرەش پێش زۆر شوێنی ئەوروپا چەندەها شارستانی لە کۆندا سەریهەڵداوە. بێجگە لە میسر، یەکەم شارستانی ساڵەکانی **٢٥٠٠** پێش زایین، لە خۆرهەڵاتی ئەفریقا، ئەسیوبیای ئێستا سەریهەڵداوە. ئەو ناوچەیە گەشەکردنی باشی ئاڵوگۆڕی دووره بازرگانی لە رێگای میسر و دەریای سورەوە تیادا رویداوە.

لەگەڵ ئەوەی کە لەو کیشوەرەدا چەندەها ورده شارستانی سەرەتایی دروستبوون، بەڵام بەشێوەی میسر و میزۆپۆتامیا، دەوڵەتی زۆری زەبەلاحی لێ نەکەوتۆتەوە، کە بتوانێ ناوچەی گەوره بخاتە ژێر دەسەڵاتیەوە، یاخود ببێتە هەڕەشەیەکی گەوره لەسەر میسری کۆن و بەشەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست.

لەبەر نەبوونی دەسەڵاتی بەهێز، کە بتوانێ کۆنترۆڵی ناوچەکان بکات، لەبەر پچڕپچڕی و لاوازی خەڵکەکەی و ململانێ و دوژمنایەتی و کوشتار لە ناویاندا، ماوەیەکی دوور و درێژ دانیشتوانی کیشوەرەکە لەلایەن هەندێ هێزو گروپەوە، راوکراون و کراون بە کۆیلە و لەشەڕ و بەرهەمهێناندا بەکارهێنراون و لە بازارەکاندا فرۆشراون «**٢ ل٢٥٠،٣٣٥\ ٥٢**».

بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست سەرقافڵەیەتی لەدەستدا؟

خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، بە هەزارەها ساڵ پێش هەموو شوێنەکانی تری جیهان کەوتوون، یەکەم شۆڕشی مرۆڤایەتی تیادا روویدا و ژمارەیەکی زۆر شارستانێتی و دەوڵەتی گرنگ تیایدا دروست بوو. بەڵام وەک بینیمان ئەو رێڕەوە، لەباتی بەردەوامبوون و زیاتر بوژاندنەوەی، لەباتی ئەوەی هەر لەم شوێنەدا بە دوو سێ هەزار ساڵ پێش شوێنەکانی تری جیهان شۆڕشی پیشەسازی تیادا رووبدات، ڕووبەڕووی چەندەها شکست بۆوە، شارستانیەکان یەک لەدوای یەک سەرنگوم بوون. ئەو سەرقافڵەییەی هەیبوو لەدەستی چوو، هەندێ شوێنی جیهان کە زۆر لەدوایانەوە بوو، پێی گەیشتنەوە و رۆژهەڵاتی ناوەڕاستیان بەجێهێشت. هەڵبەتە ناکرێ ئەمە شتێکی ڕێکەوت، یان نەگبەتی خەڵکەکەی بووبێت، یان خودا غەزەبی لێگرتبن، بەڵکو دەبێت بەهەمان شێوەی بوونی ئەو فاکتەرانەی کردی بەسەرقافڵە، فاکتەری گرنگ هەبێت، کە بووبێت بەهۆکاری ئەو شکستهێنان و کۆسپانەی کەوتنە رێگای گەشەکردنی.
لێرەدا هەوڵدەدەین لە چەند خاڵێکدا ئەو خاسڵەت و فاکتەرانەی کە بوونە هۆکاری شکستهێنان و پاشەکشێکردنی ئەو شارستانیە کۆنانە لە چەند خاڵێکدا بە کورتی کۆیان بکەینەوە:

١ - سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری

شۆڕشی نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنان، لە زۆربەی شوێنەکانی جیهان کەم و زۆر لەکاتی جیاوازدا روویداوە. لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، رۆژهەڵات و ناوەڕاستی ئاسیا، ئەفریقا و هیندییە سوورەکانی ئەمەریکا. ئەو شۆڕشە گۆڕانکاری فراوان و بنچینەیی بوو لەسیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریدا. لە کاتێکدا ئەو سیستمە لەسەرەتادا بووەهۆی دروستبوونی شارستانی و دەوڵەتەکان و بوژاندنەوەی ژیانی مرۆڤایەتی، دواتر هەمان سیستەم، بەهۆی سروشتی ئەبسلوتیزمی سنووردارەوە، کەم یان زۆر وەکو یەک، بووە هۆی لاوازبوون و تێکشکاندن و نەمانی یەک لەدوای یەکیان لە هەموو شوێنەکانی کۆنی جیهاندا. ئەتوانین بڵێین ئەمە یاسایەکی زانستییانەی گشتییە و فاکتەری هاوبەشی سەرەکییە. فاکتەرەکانی تر بەشێوەی جیاواز بە پۆزەتیڤ یان نێگەتیڤ کاری تێدەکەن. لەگەڵ ئەوەی بەهۆی شۆڕشی نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنانەوە،

گۆڕانکاری مەزن روویدا و ڕێگا بۆ گۆڕانکاری گەورەتر خۆشبوو، بەڵام ئەو گۆڕانکارییانە لایەنێکی نێگەتیڤیان هەبوو، کە بناغەی بۆ دروستبوونی چین و توێژ و پێکهاتەی جیاواز لە کۆمەڵگەکانەدا دانا و گردبوونەوەی توانیای ئابوری و سیاسی لە چنگی ژمارەیەکی کەمی چین و توێژێکی ئۆرۆستۆکرات، دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنووورداری ئەبسولیتزم «١٢٧، بەشی چوار».

ئەمانە هەمووی بوونە هۆی زیادبوونی ململانێ لەناو خودی کۆمەڵگەکان و لەنێوان کۆمەڵگە و ناوچە و دەوڵەتە جیاوازەکاندا، کە راپەڕین و شەڕ و شۆڕی بەردەوام و داگیرکردن و تاڵانکردنی یەکتری بە دواوەبوو. لەهەمانکاتدا سەختبوونی بار و ئەرکی سەرشانی چینە بەرهەمهێنەرەکانی خوارەوە لە رێگای دانانی باج و سەرانە و بێگاریەکی بێ سنووورەوە.

مانەوە و بەردەوامبوونی ئەو دەوڵەتانە لەسەر دوو بنەما بوو، یەکەمیان شەڕکردن لەگەڵ دراوسێکانیان و داگیرکردن و تاڵانکردنی ناوچەکانیان و بە پلەی جیاواز بە کۆیلەکردنی خەڵکەکانیان، دووەمیان رووتاندنەوەی ناوەوە بوو.

ئەم داهاتانە بۆ خۆشگوزەرانی خەڵک و خزمەتگوزاری و رێگاوبان و زەمینە خۆشکردن بۆ گەشەکردنی بەرهەمهێنان و خوێندەواری و فێرکردن بەکارنەهێنراوە، بەڵکو بوونەتە داهاتی چین و توێژە دەسەڵاتدارەکان و دەستگا ئایینیەکان و خۆشگوزەرانیان، دروستکردنی کۆشک و تەلار و سوپا و چەک بۆ شەڕ و شۆڕی بەردەوام، هەرەمەکانی میسر و باخچە هەڵواسراوەکانی بابل و کۆشک و پەیکەرەکانی ئاشورییەکان نمونەی ئەوانەن. ئەوان کۆیلەیەکی زۆریان بۆ دروستکردنی هەرەمەکان و پەرستگا و گرد و شاخ وبێستان لەپێناوی خۆشگوزەرانی و پیشاندانی توانا و جەبەروتی خۆیان وترساندنی دەوروپشتەکانیان بەکارهێناوە.

چین و توێژە بەرهەمهێنەرەکان دەرفەتی گەشەکردن و باشکردنی بەرهەمهێنان و تەکنیکی نوێ و داهێنانیان نەبوو، درەفتی گەشەپێدانی بازرگانی و بەرەمهێنانی پیشەسازییان نەبوو. لەلایەکەوە لەبەرئەوەی دەسەڵاتدارەکان دەترسان لەوەی، کە زۆرینەی خەڵکەکە چاویان بکرێتەوە و وشیاربن و ناوەندی کۆمەڵایەتی و سیاسیان بەهێزبێت. لەلایەکی تریشەوە رەنگە ئەو بەرهەمهێنەرانە خۆشیان نەیان ویستبێت، یان لە بەرژەوەندی ئەواندا نەبووبێت، چونکە هەر چەندێک بەرهەمیان زیادی بکردایە و باشتربکرایە بۆ خۆیان نەبوو، بەڵکو دهچووە گیرفانی چینە دەستەڵاتدارەکانەوە.

لە کوردستانیشدا، لە هەزارەها ساڵ پێش زایین، شارستانێتی سەرەتایی و چەند دەوڵەتێک لە شوێنە جیاوازەکانیدا درووست ببوون، کە هەمان بنەمای کۆمەڵاتی و هەمان سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری شوێنەکانی تریان هەبووە. ئەگەرچی دواتر بە هاتنی هیندۆ ئەوروپییەکان، سیستەمی خێڵەکی دەستی بەسەرداگرتبێ، لە چەندەها یەکە و وردە دەسەڵاتی میرنشینی پێکهاتبێ، بەڵام ئەو سیستمەش بەهەمان شێوەی ئەوانی تر سنووردار و ئەبسولیتزم بووە. ئەمەش خاسڵەتی تایبەتی بۆ ئەم وڵاتە دروستکرد، کە رەگو ریشەکانی بۆ هەزارەها ساڵ دەگەڕێتەوە.

رەنگە هەندێ پرسیاری ئەوە بکات، خۆ دەسەڵاتدارانی رۆمەکان و دواتر فیودالی ئەوروپای رۆژئاوای سەدەکانی ناوەڕاستیش سیستمەکەیان هێندە لەوانە باشتر نەبوون، بەڵام بۆچی لەگەڵ ئەوەشدا لەو شوێنانە گۆڕانکاری گەورە و شۆڕشی پیشەسازی روویدا؟ بۆ وەڵامی ئەوە لەبەندی داهاتوودا لێکۆڵینەوەی لەسەر دەکەین، بەڵام لەم قۆناغە مێژووییە کۆنانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، هەندێ فاکتەری کاریگەر هەبوون، کە ئەو سیستمە سیاسی و ئابورییە بەرتەسکەیان زیاتر بەهێز کردووە، لەوانە:

٢- ناسەقامگیریی بەردەوام

لەکاتێکدا، کە سروشتی باش و سامان و پێکەوتەی جوگرافی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، لەسەرەتادا بووە فاکتەرێکی گرنگ بۆ زیادبوونی دانیشتوان و شۆڕشی نیشتەجێبوون و کشتوکاڵی و دامەزراندنی شارستانی، هەمان فاکتەر، پاشان بوونەهۆی ئەوەی لەهەموو شوێنەکانی دەوروپشتەوە، مرۆڤ بەکۆمەڵ رووی تێبکەن و چاو لە هەموو سامانەکانی ببڕن و تەماعی تێبکەن. ئەمە لە سەرانسەری مێژووی کۆنی ئەم ناوچەیدا بە بەردەوامی روویداوە، مرۆڤ پۆل پۆل روویان تێکردووە، جێگای خۆیان کردۆتەوە، کەوتوونەتە ململانێ و شەڕوشۆڕ لەگەڵ یەکتریدا، شارستانیەکانی پێش خۆیان تێکداوە و تازەیان دروستکردووە. ئەم پرۆسەیە بەو شێوەیە لە ئەوروپا و شوێنەکانی تری جیهان بەو رادەیە رووی نەداوە. ئەم گۆڕانکارییە بەردەوامە لە پێکهاتەی ناوچەکەدا، لە روخاندنی دەوڵەتان و دامەزرانی نوێ ناسەقامگیرییەکی بەردەوام و درێژخایانی دروستکردووە، کە مۆڵەتی نەداوە گۆڕانکارییەکی هێمن رووبدات، زەمینەیەک دروستبێت بۆ تێکشکانی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی کۆن و دروستبوونی

مەرجی نوێ بۆ دروستبوونی چینوتوێژ و هێزی نوێ، کە سیستمێکی بەڕێوەبردنی بەرفراوانتر پێکبهێنن و ڕێگا بۆ گەشەکردنێکی بەرفراوان خۆشبکات. سنووری ناسراوی جیهانی کۆن لەچەرخە کۆنەکانی مێژوودا، لای مرۆڤایەتی زۆر بچوکتر بووە لە ئێستا، ئەوەی ناسرابوبێت بریتی بووە لە بەشێکی گەورەی ئاسیا، ناوەڕاست و باشوری ئەوروپا، باکور و ناوەڕاستی ئەفریقا. زەمین لای خەڵکانی شارەزای ئەوسا، وەکو فەرشێکی لاکێشەیی تەخت وابووە، ناوەڕاستەکەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بووە. بەکارهێنانی زوربەی ڕێگا ئاوییەکان نەناسراوبوون و ئەوانەی ناسراویش بوون بەهۆی ئامرازی کەمەوە، زۆر کەم بەکارهاتوون. تاکە ڕێگای ئاوی، کە بەپێوانەی ئەوسا زۆر بەکارهێنرابێت دەریای سپی ناوەڕاست بووە و لە دواییشدا هەتا رادەیەک دەریای هیندی لەنێوان هیند و چین و دەریای سوور و بەندەر بووە (کەنداوی فارسی یان عەرەبی، لەم کتێبەدا بە بەندەر ناوبراون)، لەبەرئەوە ڕێگای بازرگانی و ئاڵوگۆڕکردن و هاتوچۆ لە ڕێگای وشکانییەکانەوە بوون و بەناوجەرگەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و کەناری کوردستاندا تێپەربوون.

لەبەرئەوە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست چەقی جیهان بووە، سەرەڕای ئەوە لەبەرئەوەی دەوڵەمەنترین شوێن بووە، پڕ سەروەت و خێر و بەرەکەت بووە، دەوڵەتانی جیهان، میللەتان، کۆمەڵگە خێڵەکییەکان ڕوویان تێکردووە، چاویان تێ بڕیوە و بەرژەوەندیی بازرگانییان تیادا پەیداکردووە. ئەو پێکەوتە جوگرافییەی بێجگە لەوەی کردبوویە شوێنی ڕێگای بازرگانی، لەهەمان کاتدا کردبوویە چەقی ململانێی دەوڵەت و هێزەکانی جیهان، کە هەمیسانەوە بۆتەهۆی ناسەقامگیری زیاتری ناوچەکە.

حاڵی کوردستان بەگشتی، وەکو حاڵی شوێنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بووە، کە هەمیشە خەڵکێک و دەوڵاتانێکی زۆر ڕوویان تێکردووە. ئەوە بۆتە هۆی ناسەقامگیریی هەمیشەیی لەناوچەکەدا. سەرەڕای هۆکاری دەرەکی، هۆکاری ناوخۆیی، ململانێی خێڵ و میرنشین و پێکهاتە جیاوازەکانی وڵاتەکە، سەرچاوەی گرژی و ناسەقامگیریی بوون تیایدا. کوردستان و کەنارەکانی ڕێگا بازرگانییە کۆنەکانی پێدا ڕۆیشتووە، سەرەڕێی هێرشی سوپای دەوڵەتان بووە بۆسەر یەکتری، سەرەڕێی شەپۆلی هاتنی میللەتانی خێڵەکی هیندۆ ئەوروپی و دواتر تورک و مەغۆل بوو. ئەمانە کە ناسەقامگیرییان لە وڵاتەکەدا دروستکردووە، سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنووورداری تیادا بەهێز کردووە، ململانێی ناوخۆییان زیاترکردووە، ڕێگربوون لە زەمینە دروستبوون بۆ بەهێزبوون و گەشەکردن.

٣- دەوڵەتی زەبەلاح

لەکاتێکدا جیهانی کۆن، بێجگە لەدەوڵەتە کۆنەکانی چین، هیندستان، مایاکانی ئەمەریکا، زۆربەی شوێنەکانی جیهان، یان ناوچەکانی زۆر دواکەوتوو و هەژاربوون، یان دەسەڵاتی بچوکی خۆماڵیان هەبووە. بەڵام هەر هەموو دەوڵەتە کۆنە زەبەلاحەکانی ئەوسای جیهان، یان لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا دروستبوون یاخود دراوسێی بوون و هاتوونەتە ناوی و بۆماوەی دوور و درێژ حوکمدارییان تێداکردووە و هەمیشە پەیوەندیی توندوتۆڵیان لەگەڵی هەبووە ، کاریان تێکردوون و کاری تێکردوون. ئەورووپای ئێستا، لە هەموو مێژووی کۆندا، دوو هێزی زەبەلاحی تێدا دروستبووە. یەکەمیان یۆنانەکان بوون، کە ئەوانیش لە چەرخە کۆنەکاندا بەشێکبوون لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاست و بوون و ڕۆڵیان لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا زۆر زیاتر بووە لەچاو شوێنەکانی ئەوسای ئەورووپا. دووەمیان ئیمپراتۆرێتی ڕۆما بوو، کە هەمیسانەوە ئەویش، زۆربەی جموجۆڵی لەدەوروبەری دەریای سپی ناوەڕاست بووە و بۆماوەی دورودرێژ دەسەڵاتی بەسەر بەشێکی زۆری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا هەبووە. بوونی ئەم هەموو دەوڵەتە بە بەردەوامی بۆشاییەکی سیاسی بۆ ماوەیەکی دورودرێژ دروست نەکردووە بۆ تێکشکاندنی ئەو سیستمە ڕێگرە. بوونی دەوڵەتی زەبەلاحی بەهێز لەهەندێ قۆناغی مێژووییدا، لەژێر سایەی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراواندا، ڕەنگە ببێتە هۆکاری بەردەوامبوون بە گەشەکردن و خۆشگوزاری، بەڵام لە غیابی ئەو سیستمەدا، ڕەنگە بۆ ماوەیەک بێتە هۆکاری پلاندانان و گەشەکردن، بەڵام درەنگ یان زوو، دەبێتەهۆی کۆنترۆڵکردن و مۆنۆپۆڵی کۆمەڵگەکان و کۆسپ لەڕێگای گەشەکردن و گۆڕانکاری تیایاندا. دروستبوون و هاتنی ئەو هەموو دەوڵەتە زەبەلاحە لەناوچەکەدا، بەردەوامییداوە بە مانەوەی هەمان سیستەم و درفەت دروست نەبوون بۆ لەدایکبوونی سیستەمێکی بەڕێوەبردنی بەرفراوانتر و هەروەها بەردەوامبوونی.

لە کوردستاندا، پاش دەوڵەتی میدیا، بە پێچەوانەی شوێنەکانی ڕۆژهەڵاتەوە، دەوڵەتی زەبەلاحی سەرانسەری خۆماڵی تیادا دروست نەبووە، کە بتوانێ هەموو بەشەکانی وڵاتەکە پێکەوە ببەستێت، دەوڵەتێکی وا دروست نەبووە، کە سنووری وڵاتەکان و میللەتەکانی تر بشکێنێت و بیانخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆوە. ئەمە بۆتە خاسڵەتێکی تایبەتی خەڵکانی کوردستان، کە هەتا ئەمڕۆش بەردەوامە. ئەمان هەڕەشە نەبوون بۆسەر دراوسێکانیان، هەمیشە پەلاماردراون و لە دەورووپشتیانەوە هاتونەتە سەریان.

٤- چۆنیەتی ڕێکخستنی کۆمەڵگەو رۆڵی دەوڵەت

چەند فاکتەرێکی گرنگ بوون بەهۆی ئەوەی شارستانیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە چەندەها شاری بچووک و گەورە پێکبێن. لادێکان، کە بە بەرهەمهێانی کشتوکاڵەوە خەریک بوون، لکابوون بەشارەکانەوە و بەشێکبوون لێیان. لەلایەن شارەکانەوە ئیدارەکراون و کۆنترۆڵکراون. لادێ بە مانای ئەمڕۆ، کە یەکەیەکی دابڕاوبێت لە شارەکان، لە ناوچەکانی ئەوسای میزۆپۆتامیا و میسردا شتێکی دەگمەن بووە.

هەڵبەتە ئەمەش وەکو پێشتر باسمانکرد، بەهۆی چەند فاکتەرێکی گرنگ بووە، یەکەمیان خڕبوونەوەی خەڵکەکە و شۆڕشی نیشتەجێبوون، بەهۆی بوونی ئەو رووبارانەوە و زەوی بەپیت و بەرەکەتی کەنارەکانیان بووە. ڕێکستن و ئاودان بە ئاوی رووبار، بەتایبەتی لە میزۆپۆتامیا، پێویستی بە ڕێکخستنی سیستمی ئاودان بووە، کە تاکە جوتیار و یان چەند جوتیارێک نەیانتوانیوە ڕێکیخەن، بەڵکو پێویستی بە ژمارەیەکی زۆری خەڵک و دەسەڵاتێک بووە بۆ ڕێکخستنی.

دووەمین فاکتەر، لەبەرئەوەی سەرچاوەی ئاو هەر وەکو زەوی ئامرازێکی گرنگی بەرهەمهێنان بووە، توێژی بەهێزی دەسەڵاتدار کۆنترۆڵیان کردووە و بە موڵکی خۆیان زانیوە، هەرچی کەسێک بیویستایە سوود لەو سەرچاوەیە وەرگرێت، دەبوایە بکەوتایە ژێر دەسەڵاتی ئەوانەوە.

سێیەمین فاکتەر، بوونی ململانێی قورس بووە لەنێوان پێکهاتە جیاوازەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، بۆ دەستبەسەراگرتنی زەوی و سەرچاوەی ئاو، کردنی یەکتری بەکویلە و هێزی بەرهەمهێنەر. ئەمە وای لە خەڵکەکەکردووە بۆ پاراستنی خۆیان و سەرچاوەکانی ژیانیان، بخزێنە ناو و قەراغ شارەکان.

فاکتەری چوارەم، شارەکانی هەریەکە لەدەوڵەتەکان، ئەگەرچی ملکەچی دەسەڵاتی ناوەندی پاشا و پایتەخت بوون، بەڵام نیمچە ئۆتۆنۆمییەکیان هەبووە بۆ بەڕێوەبردن و کۆنترۆڵکردنی شارەکانی خۆیان. ئەم فاکتەرانە دەسەڵاتی ناوەندی و شارەکانی ئەو دوڵەتانەیان بەهێزتر کردووە، بەهێزبوونی ئەو دەسەڵاتە ناوەندییە، ئەو دەستەبژێرە دەسەڵاتدارە، بەشێوەیەکی یەکجار زۆر، سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری ئەبسولیتزمی بەرتەسکی هێندە بەهێزکردووە، کە زەحمەت بووە بازرگان و پیشەوەر و بەرهەمهێنەرەکان، بەئاسانی بتوانن رۆڵ ببین، یان نیمچە سەربەخۆییەکیان هەبێت و دەرفەتی مانەوە و گەشەکردنی سیستمێکی بەرفراوانتر بونیادبنێن.

لەکاتێکدا شارستانی و دەوڵەتاکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەناو شاری گەورەدا

درووست بوو، گەشەی کرد، لەگەڵ ئەمەشدا دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتەکان کۆنترۆڵی تەواوی بەسەریانەوە هەبوو، لادێکان خەڵکانی کارکەر تیایدا کۆدەبوونەوە، بازرگانەکان بەشێوی گشتی لەژێر رەحمەتی ئەو دەسەڵاتدارانە بوون. لە ئەورووپا لە سەرەتای سەدەکانی زاییندا، هەندێ شار نەبێت، شارەکان دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت تیایاندا لاوازبوو، زۆربەیان لە قەراغ دەریاکاندا بوون، سەربەخۆیی خۆیان هەبوو، لای دەسەڵاتداران هێندە گرنگ نەبوون، چونکە سەرچاوەی داهاتەکانیان لادێکان بوون، بازرگانی و بازرگانەکان تیایاندا ئازادتربوون. ئەم جیاوازییە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکی ئەبسولیتزمی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەهێزتر کرد، لە ئەورووپا لاوازتری کرد، لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەهۆی ئەو دەسەڵاتە ناوەندییە بەهێزانەوە، شوێنی لاواز کەمتربوو، کە دەرفەت دروست بکات بۆ گۆڕانکاری لەو سیستمەدا. (هەڵبەتە لە بەندی داهاتوودا دەگەڕێینەوە سەر ئەم باسە و سەرچاوەکانی)

هەندێ ناوچەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، بەتایبەتی لە سەردەمی فینیقیەکندا، لەبەر پێگەی لەسەر دەریای سپی ناوەڕاست و هەتا رادەیەک ئازادبوونی جموجۆڵی بازرگانی تیایدا، گەشەکردنی ئابوری و پیشەسازی سەرەتایی بەخۆوە بینیوە و خەڵکانی بازرگان و خاوەن کەپیتاڵی تیادا گردبۆتەوە، بەڵام لەبەر بەهێزیی دەسەڵاتی دەوڵەت لە شارەکان و بوونی دەوڵەتی زەبەلاح لەناوچەکەدا و نەبوونی سنووری نەتەوایەتی لەو سەردەمەدا و ناسەقامگیریی بەردەوام، ئەم پرۆسەیە بەردەوامیی بەخۆوە نەبینیوە و زوو لەناوچووە.

میسر لە کۆنەوە و لە سەردەمی فیرعەونەکانەوە، خاسڵەت و تایبەتمەندی خۆی هەبوو. یەکەمین، بەهۆی ئەوەی میسر لەچاو میزۆپۆتامیا بچوکتر بوو، رۆژهەڵات و رۆژئاوای نیل بیابان بوو. رووباری نیل و کەنارەکانی بەپیت و دەوڵەمەند بوو. کۆنترۆڵکردنی نیل لەلایەن فیرعەونەکانەوە، کۆنترۆڵی هەموو دانیشتوانی دەگرتەوە. دووەمین، بەهۆی ئەوەی باکور و باشوری کەنارەکانی نیل هەمان پیتوبەرەکەت و کەژ و هەوای هەبووە، لەهەموو شوێنێک توانراوە بەرهەمی کشتوکاڵی هاوچەشن بچێنرێت، لەبەرئەوە ئاڵوگۆڕی بازرگانی، بەهەمان شێوەی میزۆپۆتامیا بەهێز نەبووە و توێژێکی بازرگانی بەهێز تیایدا درووست نەبووە.

ئەم فاکتەرانە، بۆنەهۆی دروستبوونی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێزی سەرانسەری لە هەموو وڵاتەکەدا، کە یەک پارچەیی هێشتۆتەوە. بوونی ئەو بیابانانەی رۆژهەڵات و رۆژئاوا، کەمی یان نەبوونی هەڕەشە لە ئەفریقاوە بەسەریانەوە، سەربەخۆیی و مانەوەی وڵاتەکەی ئاسانترکردووە، بۆیە میسر تاکە وڵاتە لە جیهاندا، کە هەر لە

زەمانی فیرعەونهکانەوە هەتا ئێستا، وەک دەوڵەتێکی یەکگرتوو ماوەتەوە. لەلایەکی ترەوە ئەو فاکتەرانە وایانکردووە، کە هەمیشە دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت مۆنۆپۆڵ و کۆنترۆڵی هەبێت بەسەر وڵاتەکە و چینوتوێژەکانیدا. ئەم خاسڵەتانە لە مێژووی دوای وڵاتەکەدا هەر بەردەوامبووە.

لە کوردستاندا، بەهەمان شێوەی شوێنەکانی تری ناوچەکە شارستانیەتە کۆنەکانی دەسەڵاتی ناوەندی بەهێزیان پێکهێناوە، بەڵام لە بەر نەبوونی رووباری گەورە و دەشتی بەرفراوان تیایدا، کە خەڵکی بە ژمارەی زۆر لە دەوروبەری نیشتەجێبن و شارستانی گەورەی تیادا دامەزرێنن، شاری گەورەی بازرگانی و بەندەری سەر دەریای نەبووە، بەڵکو بۆتەهۆی دروستبوونی شاری بچوک و بڵاوبونەوەی لادێکانی دەوروپشتی لە ناوچە سەخت و لەیەک دابڕاوەکانی وڵاتەکەدا. تۆپۆگرافیای سەختی وڵاتەکە، ئەگەرچی بۆتە لانەیەک بۆ خۆپارستنی خەڵک و ناوچەکان لە هەڕەشەی یەکتری و دەرەکی، بەڵام رێخۆشکەر نەبووە بۆ دروستبوونی شارستانیەتی گەورە و دەوڵەتی زەبەلاح. کۆسپێک بووە لە رێگای گەشەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و پێویستی بوون بەیەک، کە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکتر کردووە.

٥- بوون و هاتنی شەپۆلی نوێی خەڵکانی خێڵەکی

لەکاتێکدا خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەبەر پێکەوتە و لاوازبوونی لە سەرەتای سەدەکانی زاینیدا، سەرلەنوێ شەپۆلی نوێی خێڵەکی تورک و عەرەب رووی تێکرد و تیایدا بڵاوبۆوە، لە ئەوروپا ئەوە بەهەمان شێوە رووی نەدا. مانەوەی بێزەنتییەکان هەتا کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست، کۆنترۆڵکردنی رۆژئاوای تورکیا و یۆنان، کە رێگاکانی بەرەو هیندی نێوان خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەلایەکەوە، رێگای لە هاتنی لێشاوی کۆمەڵگە خێڵەکییەکان بەشێوەیەکی فراوان بۆ ئەوروپا گرت ، کە سەقامگیریکی تیادا دروستکرد.

بەپێی ئەو بنەما کۆمەلایەتی و خاسڵەتانەی شارستانی و میللەتان و دەوڵەتە سەرەتاییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست هەیانبووە، بەپێی ئەو شوێنەوار و شارە کۆنانەی دۆزراوەتەوە، بە پێی شارەکانیان و شێوازی سیستمی حوکمڕانییان، هیچ بەڵگەیەک نیە، کە ئەو کۆمەڵگە کۆنانە و خەڵکە رەسەنەکانی بە کوردستانیشەوە، پێش هاتنی شەپۆلەکانی هیندوئەوروپییەکان و میللەتە خێڵەکییەکانی تری تورک و عەرەب، سروشتێکی سیستمی خێڵەکییان بووبێت. سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی

و ئابـوری خێڵەکـی خاسـڵەتی تایبەتـی خـۆی هەیـە، کـە لـە بەشـی سـێهەمی ئـەم لێکۆڵینـەوەدا بـەوردی باسـدەکرێت.

کوردسـتان لەبـەر لاوازی و پارچـە پارچەیـی، بەهـۆی چەندەهـا یەکەی دەسـەڵاتی بچوک تیایـدا، هەمیشـە بـە ئاسـانی شـەپۆلی خێڵەکـی دەرەکـی جێـگای خـۆی تیاداکردۆتـەوە و هەندێکیـان تیـادا جێنشـین بـوون و بوونەتـە بەشـێک لـە پێکهاتـەی وڵاتەکـە، وەکـو تورکمانـە خێڵەکییـەکان، بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا هـەر بەهـۆی هەمـان فاکتـەرەوە نەیانتوانیـوە دەسـت بەسـەر سەرانسـەری هەمـوو وڵاتەکـەدا بگـرن.

بـەوەی کـە کۆمەڵگـەی کوردسـتان، لـە مێـژووی دوو هـەزار سـاڵەی دواییـدا، سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری خێڵەکـی بەسـەریدا زاڵبـووە، دەبێـت کاتێـک دروسـت بوبێـت کـە هینـدۆ ئەوروپییـەکان لەگـەڵ خۆیـان هێنابێتیـان، بـە تێکەڵاوبـوون لەگـەڵ خەڵکـە ڕەسـەنەکەدا، ئـەو سیسـتمەیان بەسـەریاندا زاڵکردبێـت. شـەپۆلی یەکەمـی هینـدۆ ئەوروپییـەکان بـۆ کوردسـتان، کـە تیایـدا دەوڵەتـی میدیایـان بونیادنـا لـە ڕێگـەی دەستبەسـەراگرتنی شارسـتانیەتە کۆنەکانـی وڵاتەکـەوە و خۆگونجانـدن بـووە لەگەڵیانـدا. میدییـەکان توانیویانـە دەسـتبگرن بەسـەر شارسـتانییەتە کۆنەکانـدا، بـەڵام بەهـۆی بەهێـزی ئـەو شارسـتانییەتە کۆنانـە نەیانتوانیـوە لـەو سـەردەمەدا بنبڕیـان بکـەن، کـە فارسـەکان دەوڵەتـی ئاخامەکانیـان دواتـر دروسـتکردووە ، سـودیان لـە شارسـتانییەتە کۆنەکانـی کوردسـتانیش وەرگرتـووە «٨٣ ل١١».

بەتێکشـکاندنی دەوڵەتـی میدیـا و مانـەوەی هیندۆ ئەوروپیە خێڵەکییەکان لەکوردسـتانێکی پـڕ شـاخوداخی سـەختدا، هەروەهـا هاتنـی شـەپۆلی نوێیـی هینـدۆ ئەوروپـی بـۆ وڵاتەکە، فاکتەرێـک بـوون بـۆ پارێزگاریکـردن و مانـەوەی ئـەو سیسـتەمە تیایدا.

ئاخامـەکان، کـە سـەرچاوەی ڕەچەڵەکـی فارسـەکان بـوون، زەمینەیەکـی جیاوازیـان بـۆ دروسـت بـووە. ئاخامـە هینـدۆ ئەوروپیـەکان، کـە هاتـوون توانیویانـە دەسـت بەسـەر ناوچەکانـی ئیلامدابگـرن، کـە شارسـتانێتی ڕەسـەنی ناوچەکـە بـووە، سیسـتمی خێڵەکـی تیایـدا زاڵ نەبـووە، بـەوە سیسـتمی خێڵەکیان تیـادا لاواز بـووە. دواتر دەوڵەتێکـی مەزنیان دروسـتکردووە، کـە توانیویانە دەسـت بەسـەر میزۆپۆتامیادا بگرن و سـنوورەکانیان بگاتە دەریـای سـپی ناوەڕاسـت و یۆنـان. بڵاوبوونەوەیـان بەو شـێوەیە و ئاوێتەبوونیـان لەگەڵ ئـەو کۆمەڵگەیانـەدا، سیسـتمی خێڵەکـی لەناویانـدا لاوازتـر کـردووە. گرتنـی وڵاتەکەیـان لەلایـەن یونانـەکان و مانەوەیـان لـەوێ و دواتـر، دامەزراندنـی دەوڵەتـی سلوقیەکان لـەو ناوچانـەدا، هەمیسـانەوە ئـەو سیسـتمەی لاوازکـردووە. دواتـر دروسـتبوونی دەوڵەتـی ساسـانی، کـە زۆربـەی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت لەژێـر دەسـەڵاتیاندا بـووە و شانبەشـانی ئیمپراتۆرێتـی ڕۆمانـی هەمـوو خـوارەوو و ناوەڕاسـتی ئەوروپـا، دەریای سـپی ناوەڕاسـت

و خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیان لەژێردەستابووە. ئەم دوو دەوڵەتە، لەهەموو روویەکەوە کاریان کردۆتە سەر یەکتری. ئەم پرۆسە و فاکتەرانە وایانکردووە، کە سیستمی خێڵەکی لەناو فارسەکاندا، بنبڕ یان زۆر لاواز بوویێت. شەپۆلی هاتنی کۆمەڵگەی خێڵەکی بەهاتنی هیندۆ ئەوروپییەکان کۆتایی نەهات.

لە سەدەکانی دوای مەسیح، پێش دەستپێکردنی فەتحی ئیسلامی، کە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەژێر دەسەڵاتی ساسانی و بێزەنتییەکاندا بوو، هەردوو دەوڵەتەکە بەهۆی قەیرانی ناوخۆ و شەڕ لەگەڵ یەکدا چاک لاواز ببوون، دەسەڵاتی ناوەندییان نەمابوو، لە هەموو ناوچە گەورەکانی ژێر دەسەڵاتیاندا، ئەگەری ئەوە هەبوو، کە دەرفەتێک دروست ببێت بۆ گۆڕانکاری و دروستبوونی سیستمێکی بەڕێوەبردنی نوێی سیاسی و ئابوری هاوشێوەی رۆژئاوای ئەوروپا، بەڵام چەند فاکتەرێکی تر بۆ خۆرهەڵاتی نوێ دروست بوو، کە بوو بە کۆسپێکی نوێ لەرێگای ئەو گۆڕانکارییەدا. لە پێش و لە رێگای فەتحی ئیسلامیەوە، بەهاتنی شەپۆلی خێڵە تورکەکان بۆ ناوچەکە، بە دەستپێکردنی فەتحی ئیسلامی و بەهێزبوون و بڵاوبوونەوەی خێڵە عەرەبەکان بە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، چەند فاکتەرێکی گرنگی نوێ هاتنەکایەوە، کە بە ئاوێتەبوون لەگەڵ فەکتەر و خاسڵەتە کۆنەکانی تری ناوچەکە، رێبازێکی گەشەکردنی تایبەتی بۆ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دروستکرد، کە جیاوازبوو لە رێبازەکەی ئەوروپای رۆژئاوا. (لێکۆڵینەوەی ئەمانە دەکەوێتە بەندی سێهەمەوە).

٦- رۆڵی ئایین

بەسەرقافڵەبوونی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە بیر و زانست و هۆنەر و کلتور و ئایین، سەرهەڵدانی ئایینە گەورەکانی وەکو ئایینی زەردەشت و میتائیسم و ئایینە ئاسمانییەکانی وەکو، ئایینی جو **٣٢٥٠** ساڵ لەمەوپێش، ئایینی مەسیحی پێش زیاتر لە **٢٠٠٠**ساڵ و ئیسلام پێش زیاتر لە **١٣٥٠** ساڵ و بڵاوبوونەوەیان بە زۆربەی وڵاتانی جیهاندا، ئەمە لەپاڵ هەندێ کاردانەوەی پۆزەتیڤیەوە، چەندەها کاردانەوەی نێگەتیڤیشی هەبووە. راستە لەسەرەتاکانیدا بۆتەهۆی یەکگرتنی کۆمەڵێک خەڵکی زۆر و گەشەکردنی ئابوری و دروستبوونی دەوڵەتی بەهێز، بەڵام لە هەمانکاتدا بەدرێژایی هەموو مێژوو بۆتە هۆی بەهێزبوونی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکیی ئەبسلوتیزمی ناوچەکە.

کارلێکی ئەو ئایینەکان لەگەڵ کۆمەڵگەکاندا، کاردانەوەی خۆی لەسەر چینوتوێژەکانی سەرەوە و خوارەوەی وەکو یەک هەبووە. ئایین رۆڵی لە کپکردنەوەی بەرژەوەندی

و خواستەکانی چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکانی کۆمەڵگەی هەبووە، کە بەدۆخەکە رازیبن و بڕوایان وابێت ئەو ژیان و سیستمە کۆمەڵایەتییەی لەژێر چەتریدا دەژین ئەزەلیە، لای خواوە دانراوە، قابیلی گۆڕان نییە.

ئەم قەناعەتە ڕێگیربووە لە گۆڕانکاری و گەشەکردنی کۆمەڵگەکان و بۆتە کۆسپ لەبەردەمیدا. لەلایەکی ترەوە دەسەڵاتداران، بە هاوپەیمانی و هاریکاریان لەگەڵ دەسەڵاتی ئایینی و بەرزکردنەوەی پایەیان لەکۆمەڵگەدا، سوودییان لێوەرگرتووە، بۆ هێشتنەوەی دەسەڵاتیان و پارێزگاریکردنی بەرژەوەندییەکانیان لەدەرەوە و ناوەوەی وڵاتەکانیاندا. هەڵبەتە، ئەمە تەنها بەند نەبووە بە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستەوە، بەڵکو هەموو ئایینەکان، لە هەموو شوێنەکانی جیهاندا هەمان سروشت و هەمان رۆڵیان هەبووە، بەڵام ئەم فاکتەرە، ئاوێتەبوونی لەگەڵ فاکتەرەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، کە لەسەرەوە باسمانکرد، ئەو رۆڵەی کاریگەرتر کردووە و ئەو سیستمەی بەهێزتر کردووە و هێشتویەتیەوە.

سەرهەڵدان و خۆجێگیرکردنی ئەم ئایدۆلۆژیایە لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، بە درێژایی هەزارەها ساڵ لە بیر و دەروونی خەڵکەکەدا، زەمینەیەکی دروستکردووە ، کە لێکدانەوە و گەڕان بەشوێن راستییەکاندا لە بواری واقعی بنەماکانی کۆمەڵگەکان و سروشتدا نەبێت، بەڵکو لە بیر و ئایدۆلۆژیای رۆمانسیدا بێت و خەڵکەکە بخاتە گێژاوێکەوە کە زەحمەت بێت لێی دەرچن و بگەڕێن بەدوای راستی و فاکتەردا و بیری هاوبەشیان لەناودا دروستبێت.

لە کوردستاندا، چەندین ئایین و مەزهەبی جیاواز هەبووە، ئەگەرچی بەهەمان شێوەی کۆمەڵگەکانی تر کاریتێکردووە، بەڵام لەوە ناچێت هیچ ئایینێکی کۆن سەرانسەری هەموو وڵاتەکەی گرتبێتەوە و توانیبێتی خەڵکەکانی یەکبخات، بەهەمان شێوە لەبەر پارچە پارچەی وڵاتەکە و بوونی ژمارەیەکی زۆر سنووری دەسەڵاتی جیاواز هیچ ئایینێکی نوێ وا بە ئاسانی نەیتوانیوە جێگای خۆی بکاتەوە.

٧- لە ژێر سایەی سیستمێکی سنووردارەدا دەکرێ بۆ ماوەیەک کۆمەڵگە گەشەبکات

لەگەڵ ئەوەی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری دەوڵەت و شارستانیەتەکانی ئەوسای جیهان ئەبسلوتیزم و سنووردار بوون، بەڵام بۆ قۆناغێک، جاری واهەیە زیاتر لەسەدەیەک، توانیویانە گەشەکردنی ئابوری و سیاسی و بوژاندنەوە لە کۆمەڵگەکاندا بەرپابکەن، ئەو شوێنەوارانەی بەجێماون

شـاهێدی ئـەوەن. ئەمـە ئـەوە دەگەیەنێـت لەژێـر سیسـتمێکی وادا هەتـا رادەیـەک دەکرێـت گەشـەکردن رووبـدات، بـەڵام تەنهـا بۆماوەیـەک دەبێـت و چەنـد توێژێکـی تایبەتـی لـە کۆمەڵگـەدا تیایـدا سـوودبەخش دەبـن و دواجـار دەبێتـە هـۆی دارمـان و تێکشـکاندنی هەمـوو دەوڵەتەکـە و لـە هەنـدێ کاتـدا وەکـو لـە حاڵەتـی شارسـتانیەتە سـەرەتاییەکانی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا بینیمـان، هەمـوو میللەتەکـەی لەگـەڵ خۆیـدا لە رەگورِیشـەوە نەهێشـتووە «**٢** ل**٩١**».

بەندی دووەم

بۆچی ڕێبازی تایبەتی ئەوروپا زەمینەیەکی باش بوو بۆ گەشەکردن؟

١٨٠٠-٥٠٠

چی زەمینەی بۆ ڕێبازی تایبەتی ئەوروپا خۆشکرد؟

دوای ئـەوەی سـاڵی٤٦٧(ز). ئیمپراتۆرێتـی ڕۆمـا تێکشـکا، چیتـر ئەوروپـا دەوڵەتـی زلهیـزی بـە خـۆوە نەبینـی. بەڵکـو، کیشـوەرەکە دابەشـبوو بەسـەر چەندیـن دەوڵەتـی بچووکتـر و ناوچـەی نیمچـە سـەربەخۆدا. ئـەو دەوڵەتانـە هێنـدە بەهێزنەبـوون، کـە بـە بتوانـن دەرودراوسـێکانیان داگیـر و تـاڵان بکـەن، بۆیـە پاشـاکانیان ناچاربـوون زیاتـر پشـت بـە داهاتـی ناوخـۆ ببەسـتن. ناچاربوونـی پاشـاکان بـە داهـات و توانـای ناوخـۆ، دەسـەڵاتی ناوەندیـی دەوڵەتـی بەسـەر وڵاتەکـەدا لاوازکـرد.

لەگـەڵ ئـەوەی بەشـی ڕۆژئـاوای ئیمپراتۆریەتـی ڕۆمـا لـە ناوچـوو، بەشـی ڕۆژهەڵاتەکـەی کـە دەوڵەتـی بێزەنتـی بـوو، هەتـا سـەدەی پانـزە مایـەوە. ئـەم دەوڵەتـە پێکەوتەیەکـی سـتراتیژی زۆر گرنگـی هەبـوو، کـە کەوتبـووە نێـوان خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت و ئەوروپـاوە. ڕۆژئـاوی تورکیـا، یۆنـان، بەلـکان و باشـور و ڕۆژئـاوای کەنـار دەریـای ڕەش لـە ژێـر دەسـەڵاتیدا بـوو.

بوونـی ئـەو دەوڵەتـە وەکـو دیوارێـک وابـوو، کـە ئەوروپـای لـە هەڕەشـەکانی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت دەپاراسـت. لـە لایەکـەوە ڕێگربـوو لـە هاتنـی بـە لێشـاوی شـەپۆلی گـەورەی خێڵـە مـەزن و بەهێزەکانـی ناوەڕاسـتی ئاسـیا و خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت بـۆ ئەوروپـا، نمونـەی تـورک و عـەرەب و مەغـۆل. لـە لایەکـی تـرەوە ڕێگربـوو لـە هەڕەشـەی دەوڵەتـە زەبەلاحەکانـی دواتـری ئـەو ناوچانـە، نمونـەی دەوڵەتـە ئیسـلامیەکانی خەلیفەکانـی ڕاشـدین و ئەمـەوی و عەباسـی.

ڕاسـتە ئەمەوییـەکان لـە جەبـەل تاریقـەوە ڕوویانکـردە باشـووری ئیسـپانیا و ئەندەلوسـیان تیـادا بونیادنـا، بـەڵام بەهـۆی ناکۆکـی ناوخۆیـان و دووری ناوچەکـە لـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتەوە، هێنـدە بەهێزنەبـوون، کـە بتوانـن سیسـتمێکی هاوشـێوەی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت لـەو ناوچەیـەدا بسـەپێنن و لـەو سـنوورانە دەرچـن.

لـە دواسـەدەکانی ئیمپراتۆریەتـی ڕۆمـادا، دوو شـەپۆلی هینـدۆ ئەوروپـی بەچەنـد پۆلێـک ڕوویانکـردە ئەوروپـا، ئەوانـەش خێڵـە جەرمانیـەکان و سـلاڤییەکان بـوون. لـەو چەرخانـەدا ژمـارەی خەڵکـی کۆچـەری ئـەو گروپانـە هێنـدە زۆرنەبـوون، نزیکـەی ٣٠-٤٠ هـەزار کـەس بـوون.

بەتەواوەتـی نازانرێ جەرمانییـەکان لـە کوێـوە هاتـوون و نەریتـی کۆمەڵایەتیـان زۆر ناسـراو نییـە. لەبەرئـەوەی لـە خێـڵ و تیـرەی جیـاواز دروسـتبوون، ئایینێـک

یـان بەرژەوەنـدی توندوتـۆڵ بەیەکـەوە نەیبەسـتبوونەوە، پـۆل پـۆل کۆچیـان کـردووە و هـەر پۆلـەی بەجیـا روویکردۆتـە وڵاتیکـی تایبەتـی و جێگـەی خـۆی لەنـاو خەڵکـە رەسـەنەکەدا کردۆتـەوە. زیاتـر لـە ناوەڕاسـت و باکـورو باکـوری رۆژئـاوای ئەوروپـا گیرسـاونەتەوە، وەکـو ئەڵمانیـا و سـکاندناڤیا و ئینگلتـەرا و فلانـدرن(ناوچەیەکـە دەکەوتـە ناوەنـد باشـوری بەلجیکا و باکـوری فەرەنسـا). دوای شکسـتهێنانی ئیمپراتورێتـی رۆمـا، شانشـینی فەرەنسـا هەتـا رادەیـەک بەهێزبـوو، توانـی رێ لـە هاتنـی ئـەوان بـۆ فەرنسـا و ئیسـپانیا و ئیتاڵیـا بگـرێ، بۆیـە هەتـا ئێسـتاش زمانـی ئـەو شـوێنانە لـە شـوێنەکانی تـر جیـاوازە.

سـلاڤییەکان لـە رۆژهەڵاتـی ئۆکرانیـاوە هاتـوون و لـە رۆژهەڵاتـی ئەوروپـا و روسـیا نیشـتەجێبوون. ئـەوان تێکـەڵاوی خەڵکـی رەسـەنی هەنـدێ وڵات و ناوچـە بـوون و دەسـەڵاتیان لەناویانـدا پەیداکـرد. لـە هەنـدێ شـوێن نەیـان توانیـوە جێگـەی خۆیـان بکەنـەوە، بـۆ نمونـە رۆمانیـا و هەنگاریـا و فنلنـدا، کـە هەتـا ئێسـتا زمانەکانیـان لـە زمانـە سـلۆڤاکیە هینـدۆ ئەوروپیـەکان جیـاوازە. میللەتانـی وەکـو روس، پۆلنـد، سـربی و ئۆکرانـی... بـۆ ئـەو گروپـە دەگەرێنـەوە «**٣٦** ل**١١٨**».

نەهاتنـی بەلێشـاوی میللەتانـی خێڵەکـی و رێگرتـن لـە هەڕەشـەی دەوڵەتـە خێڵەکییەکانی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاست بـۆ ئەوروپـا، لـە پاڵ خاسـڵەتە تایبەتییەکانـی تـری ئـەو کیشـوەرە و ئاوێتەبوونیـان لەگـەڵ یەکـدا، فاکتـەری گرنگـن، کـە زەمینـە و رێبـازی گۆڕانـکاری و گەشـەکردنی ئـەو کیشـوەرەی لـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت جیاکـردەوە و دەرئەنجامـی جیـاوازی لێکەوتـەوە.

لەگـەڵ ئـەوەی ئیمپراتۆریەتـی رۆمـا دارمـا و ئەوروپـا بەسـەر چەندیـن ناوچـە و دەوڵەتـی بچووکـی نیمچـە سـەربەخۆدا بەشـبوو، کەنیسـەی رۆژئـاوا لـە شـاری رۆمـا، وەک سـەنتەرێکی ئایینـی خـاوەن دەسـەڵاتی ئایینـی و سیاسـی و ئابـوری و سـەربازی سـەربەخۆ هـەر مایـەوە. ئـەو کەنیسـەیە توانـی خەڵکـی ئەوروپـا یەکخـات دژی هەڕەشـەی دەرەکـی، هاریـکاری لەگـەڵ پاشـاکانی بـکات «**٣٦**ل**١٣٣**». ئەمـە وایکـرد، کـە هاتنـی هێـزی دەرەکـی و گروپـی خێڵەکـی نەتوانـن وا بەئاسـانی جێگـەی خۆیـان لـە کیشـوەرەکەدا بکەنـەوە. دوای ئـەوەی ئایینـی ئیسـلام کۆنترۆڵـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت و باکـوری ئەفریقـای کـرد، ئایینـی مەسـیحی ئەگەرچـی لـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتەوە هەڵقـوڵا بـوو، بـە پلـەی یەکـەم پێناسـەیەکی ئەوروپـی بەخـۆوە گـرت.

دارمانـی ئیمپراتۆریەتـی رۆمـا، تەنهـا دابەشـبوونی کیشـورەکەی بەسـەر چەندیـن دەوڵـەت و ناوچـەی جیـاواز لێنەکەوتـەوە، بەڵکـو لـە رەگوڕیشـەوە سیسـتمی

بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کۆیلایەتی هەڵکەند و سیستمێکی تازەی خستەجێ، فیودالیزم.

به دارمانی ئەو دەوڵەتە، ژمارەیەکی زۆر لە سەرکردە سەربازی و دەسەڵاتدارەکان دەرفەتیان هێنا و لەشوێنەکانی خۆیاندا مانەوە و بوونە خاوەن زەویوزار و سامانێکی زۆر. ژمارەیەکی زۆر لە دەسەڵاتدارە ناوچەییە خۆماڵییەکانیش وەکو ئەوان هەریەکە لە ناوچەی خۆیدا هەمان دەرفەتیان بۆ دروستبوو. ئیتر هیچ دەوڵەتێکی زەبەلاحی ناوەندیی بەهێزی ئەوتۆ دروست نەبوو، کە ملیان پێ کەچبکات. هەر یەکەیان کەم، یان زۆر دەسەڵاتی بەسەر ناوچەکەی خۆیدا پەیداکرد «**٣٦ ل١٢٢**».

لەکاتێکدا لە دەوڵەتی رۆما رێژەیەکی زۆری دانیشتوان کۆیلەبوون، بەشەڕ و داگیرکردن و تاڵانیەوە خەریککرابوون، وەکو کاڵا دەکڕان و دەفرۆشران و رۆڵێکی کەمیان لە بەرهەمهێناندا هەبوو، بە دارمانی ئەو دەوڵەتە بەشی هەرە زۆری ئەو کۆیلانە ئازادبوون و لە ئەوروپا بڵاوبونەوە و بوونە جوتیار و دەستیان بەکارکردن لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا کرد.

لە کاتێکدا ئیمپراتۆریەتی رۆما هیچ گوێی بە گەشەپێکردنی بەرهەمهێنان و ئامرازی بەرهەمهێنان نەئەدا، لەزەوی و ئاودان و گاسن و ئامرازی تر، چونکە بە پلەی یەک پێویستیەکانی لە رێگەی داگیرکردن و تاڵانکردنی دەرەکی و رووتاندنەوەی ناوچەکانەوە دابیندەکرد، هەروەها زۆربەی پیشەوەرانی دەوڵەتەکەی بە دروستکردنی چەک و جلوبەرگی سوپا و پێویستییەکانی ئۆروستۆکراتەکانەوە خەریک کردبوو. بە پێچەوانەوە لە سیستمە نوێکەدا، فیوداڵ و خاوەن زەوی و رەنجبەرەکان کەوتنە بەرهەمهێنان و چاندنی زەویوزاری زیاتر و راگرتنی ئاژەڵی زۆرتر، پیشەوەرەکان کەوتنە بەرهەمهێنانی ئامرازی باشتر و زیاتر بۆ بەکارهێنانیان لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا.

تێکشکاندنی ئیمپراتۆریەتی رۆما، گۆڕینی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکی کۆیلایەتی ئەبسلیوتیزم بوو بە سیستمێکی تۆزێ بەرفراوانتر، کە چیتر مرۆڤ تیایدا نەکڕێ و نەفرۆشرێ، زیاتر بەشداری بەرهەمهێنان بکات، تیایدا لە باتی دەستەبژێریەکی ئۆروستۆکرات و قەیسەرێکی خاوەن دەسەڵاتی ناوەندی و خاوەن کۆیلە، ژمارەیەکی زۆر پاشا و فیوداڵ لە هەموو شوێنەکانی ئەوروپا کاری خۆیان بەڕێوەدەبرد و بڕیاری سیاسی و ئابوری بەدەستی خۆیانەوە بوو. هەڵبەتە ئەمە نایەکسانی لە کۆمەڵگەدا بنبڕنەکرد، بەڵام بە بەراورد هەنگاوێکی گەورە بوو بۆ پێشەوە «**٢ ل١٧٥**».

ئەو خاسڵەتانەی فیوداڵیزمی ئەوروپا، کە ڕێخۆشکەربوون بۆ پێشکەوتن

لە سایەی سیستمی نوێی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵیدا، کە پێی دەوترێت فیوداڵیزم، گۆڕانکاری بەسەر بەرهەمهێنان و ئامرازی بەرهەمهێنان و بازاڕدا هات. بە پێیی چۆنێتی ڕۆڵی خەڵک لە بەرهەمهێنان و پەیوەندییان بە ئامرازی بەرهەمهێنان و یەکترییەوە، بەسەر چینوتوێژ و پێکهاتەی نوێدا دابەشبوون، کە لە کۆمەڵگەی پێشوو جیاواز بوو. ڕێکخستنی ئەو پرۆسە و پەیوەندییانە دامەزراوەی دەوڵەتی نوێی لێدرووست بوو. خاسڵەتی تایبەتی فیوداڵیزمی ئەوروپا دووفاقیی تێدابوو. لایەنێکی ڕێخۆشکەربوو بۆ گۆڕانکاری و گەشەکردن و لایەنەکەی تری ڕێگربوون.

لە بەرژەوەندی فیوداڵدابوو، کە داهاتەکانی زیاتربێت، هەروەها پاشا و دەوڵەت هەتا دەهات پێویستی زیاتری بەداهاتی باج دەبوو. بۆ دابینکردنی ئەم داهاتانە پێویست بوو بەرهەمهێنان گەشەی پێبدرێت. گەشەپێکردنی بەرهەمهێنان پێویستی بە بەشدارکردنی خەڵکی زیاتر و زەویوزاری فراوانتر بوو، هەروەها پێویستی بە پلاندانان و ڕێبازی باشتر بوو. لە هەمان کاتدا بوژاندنەوەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی لە لادێدا، پێداویستی ژمارەی ئامرازی بەرهەمهێنانی زیاترکرد، کە ئەوەش گوژمیدا بە بەرهەمهێنانی پیشەیی.

ژێرخانی ئابوری ئەو وڵاتانە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ بوو. زیاتر لە ٩٠٪ دانیشتوان لە لادێکاندا ژیاون و بەو کەرتەوە خەریک بوون. بەشی هەرە زۆری ئەو بەرهەمانە بۆ دابینکردنی پێویستی بەرهەمهێنەر خۆی بوو، بۆ پێویستییەکانی خۆی بوو، نەوەک بۆ دابینکردنی پێویستیەکانی بازاڕ. ئەوانەی بە کشتوکاڵەوە خەریک بوون لە توێژی جیاواز پێکهاتبوون، جوتیاری مامنێوەند و بچووک، کە خاوەنی زەوی خۆیان بوون، ڕێژەیان زۆر کەم بوو. زۆربەی ئەوانە مسکێنی بێ زەویوزار بوون، کە لەسەر زەوی فیوداڵەکان کاریان دەکرد، ئازادبوون و نەدەکڕان و نەدەفرۆشران، بەڵام بە زەوی کشتوکاڵیەوە بەسترابوون و لەگەڵیدا قابیلی لەیەک جیاکردنەوە نەبوون.

فیوداڵەکان، کە خاوەنی ڕێژەی هەرە زۆری زەویوزار، سەرچاوەی ئاو، ئامرازی بەرهەمهێنان و ئاژەڵ بوون، لە پێکهاتە و توێژی جیاواز پێکهاتبوون. لە هەندێ شوێن وەکو ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا، سەردارانی سلاڤی بوون، هەندێ شوێنی تر وەکو ناوەڕاست و باکوری ئەوروپا، سەردارانی جەرمانی بوون، لە پاڵ ئەمانە و لە هەندێ شوێنی تر، کۆنە سەرکردەی سەربازی و ئیداری ئیمپراتۆریەتی

رۆمانی بوون، هەندێکی تریان هەر لە کۆنەوە لەناوچەکانی خۆیاندا خاوەن موڵک و دەسەڵات بوون، زۆربەی فیودالەکانی ناوچەکانی فەرنسا و ئیسپانیا و ئیتاڵیا لەوانە بوون «٨ ل ١٧٧».

ئەوانە بەپێی قەبارەی موڵکایەتی و سامان و پێگەی کۆمەڵایەتیان، لە چەند توێژێکی جیاواز پێکهاتبوون، توێژی هەرە سەرەوەیان ڕێژەی هەرە زۆری ئۆروستۆکراتی وڵاتەکانی ئەوروپایان پێکدەهێنا. ئەمانە لە هەموو ئەوانی تر نزیکتربوون لە پاشا و دەسەڵاتی ئاینییەوە، کەم یان زۆر رۆڵیان هەبوو لە بڕیاردانی سیاسی و ئابوری وڵاتدا.

فیودالە گەورەکان، ناوچەی سەربەخۆی خۆیان هەبوو و دەسەڵاتی تەواویان بەسەریاندا هەبوو. کاروباری پلاندانان و بەڕێوەبردن و ئیداری خۆیان بەڕێوەدەبرد، خاوەن هێزی چەکداری خۆیان بوون، کە لەڕێگەیەوە کۆنترۆڵی ئەو ناوچانەیان دەکرد و دەیانپاراست. موڵکایەتی ئەو زەویوزارانە پەپێی یاسا پشتاوپشت بۆیان ماوەتەوە و بە ئاسانی کەس نەیتوانیوە لەو ماف و موڵکایەتیە پەراوێزیان بکات. بە گۆڕینی پاشا و باری سیاسی وڵاتەکەوە، بەشێوەیەکی گشتی گۆڕانکاری لەمانەدا روویندەداوە، بەوتایەکی تر، سەقامگیریی و بەردەوامیی هەبووە لە پاراستنی ماڵ و موڵکی ئەو چینە دەسەڵاتدارەدا. ئەو سەقامگیرییە فاکتەرێکی گرنگ بوو بۆ بەهێزبوونی ئەو چینە، زیادبوونی داهاتەکانی و دەوڵەمەندبوونی و لەسەرووی هەموو شتێکەوە دڵسوتان و گوێدان بەو موڵک و ماڵ و کەل و پەل و تەراسەی هەیان بوو. هەموو ئەمانە بونەتە بناغەیەک بۆ بەهێزکردنی کۆمەڵگە. فیودالەکان بۆئەوەی موڵک و ماڵیان بپارێزن، لەلایەکەوە زیاتر فشاریان خستۆتە سەر مسکێنەکان، تاوەکو زیاترکاربکەن و داهاتیان زۆرتربێت، لە لایەکی ترەوە ئەو بەرهەمهێان و سەقامگیری و بەردەوامییە، ئەگەرچی دەبووە هۆی رووتاندنەوە و هیلاکیی مسکێنەکان، ئەگەر بە ڕێژەیەکی بچووکیش بوبێت، بۆتەهۆی زیادکردنی داهاتەکانی ئەوانیش. لەبەرئەو هۆیانە، کە ئێستا سەیری پاشماوەی خانوو و ماڵ و حاڵی کۆنی ئەو خەڵکە دەکەین، تا رادەیەک لە هەندێ شوێنی تری جیهان باشتربووە. فیودالەکانی ئەوسای ئەوروپا بە بەراورد لەگەڵ هاورێکانیاندا لە هەندێ شوێنی تری جیهان وەکو پاشا ژیاون.

زۆربەی ئەو فیودالانە، خۆیان یان دەست و پێوەندەکانیان بە راستەوخۆ سەرپەرشتی موڵک و سامان و ئەو داهاتانەیان کردووە، کە لە مسکێنەکانەوە هاتوون. ئەوانەی بەو ئەرکانە هەستاون سەرکاربوون، پیاوی دەوڵەت نەبوون، فێڵ و تەڵەکە و دزی و بەرتیل لەو بارەدا بەگشتی لە بەرژەوەندیاندا نەبووە،

لەبەرئەوە گەندڵی لەناو ئەو کۆمەڵگەیەدا ڕێژەی کەم بووە «**٣٦ ل٤٩**».
کەنیسەی ڕۆما، خاوەنی داهات و سامانێکی زۆر بوو، کە لە پاشا و فیوداڵەکانی ئەوروپا و لە ڕێگەی هەڵمەتی خاچپەرستەکانەوە دەستی دەکەوت، خاوەنی زەویوزاری بێسنووربوو لە ڕۆما و وڵاتەکانی تری ئەوروپا. کەنیسە خۆجێییەکانی وڵاتانی تری ئەوروپا، خاوەنی موڵکێکی زۆری زەویوزاربوون، کە ڕێژەی گەیشتۆتە نزیکەی **٣٠٪** هەموو زەویوزاری کشتوکاڵی ئەو وڵاتانە. لەو شوێنانەدا بەهەمان شێوەی زەویوزاری فیوداڵەکان، مسکێنەکان تیایدا نیشتەجێبون و کاریان تێداکردووە و داهاتەکانیان گەڕاوەتەوە بۆ کەنیسە. کەنیسەکان بێجگە لەوە ژمارەیەکی زۆر کلۆستەر (دێر)یان لە هەموو شوێنەکانی ئەوروپادا هەبووە. ڕاهیبەکان لەو شوێنانەدا ژیاون و لەپاڵ تەقواکردندا شەراب و شتی نایابی تریان تیادا بەرهەمهێناوە و بۆتە سەرچاوەیەکی ئابوری باشی کەنیسە. سەرەڕای ئەوانە دەسەڵاتی ئایینی لەو وڵاتانەدا باجیان لە زۆربەی دانیشتوان سەندووە. جوتیاری موڵکدار، مسکێن، بازرگان و پیشەیی، هەمویان ناچارکراون ڕێژەیەک لەداهاتەکانیان بدەن بە کەنیسە «**٣٦ ل١٤٢،١٣٨،١٣٣**».
ئەمرۆ، کە پاشماوەکانی ئەو سامانانە لە هەموو شوێنێک دەبینرێن. ئەو کەنیسە جوان و زەبەلاحانە، کە جێگەی سەرسوڕمانی خەڵکە و بوونەتە پێگەی گرنگی گەشتیاری شاهێدی ئەوەیە. ئەمرۆ لە زۆربەی گوندەکانی ئەوروپادا پاشماوەی کەنیسەی جوان ماوەتەوە، کە ئەگەر لە کۆشکەکانی فیوداڵەکان جوانتر نەبێت، کەمتر نییە. ماڵی قەشەکانیان لە ماڵی زۆربەی دەوڵەمەنەکانی شار و لادێکان گەورەتر و خۆشتربووە. سەرەڕای ئەوەی کەنیسەکان جێگەی خواپەرستن و تەقوا بوون، مەڵبەندی کلتور و مۆسیقا و هونەربوون. مۆسیقای کلاسیکی و هونەرمەندە بەناوبانگە کۆنەکانی ئەوروپا، زۆربەیان یان بەرهەمی کەنیسەن، یان زۆر لێوەی نزیک بوون.
کەنیسەکان بەهۆی توانای ئابوریانەوە، ڕۆڵی خوێندن و فێرکردن و تەندروستی گرنگیان هەبووە. ڕۆڵی گرنگیان لە هەندێ کاری ئیداری کۆمەڵگەکاندا هەبووە. لەبەرئەوەی خاوەنی زەویوزار و سەرچاوەی داهاتێکی زۆری ئابوریی بوون و باجیان لە هەموو چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە سەندووە، پێویستییان بە زانیاری هەبووە لەسەر هەموو شوێنێک و تاکێکی ئەو کۆمەڵگەیە. لەبەرئەوە هەر لەکۆنەوە تۆماریان هەبووە، کە تیایدا ناو و ڕۆژی لەدایکبون و جێگەی نیشتەجێبوون و کار و داهاتی هەموو تاکێک و خێزانێکی تیادا نوسراوە، زانیاریەکی زۆری لەسەر ناوچەکان و بەرهەمهێنانی تێدایە. ئەو زانیاریانە لە کۆندا گرنگ بوون،

بـۆ ئـاگاداری لـە کۆمەڵگـە، داهاتەکانـی، کەمبونـەوەی گەندەڵـی، ئەمـڕۆش بوونەتـە سـەرچاوەیەکی گرنـگ بـۆ پەیداکردنـی زانیـاری لەسـەر کۆمەڵگەکانـی کـۆن، کـە یارمەتـی پسـپۆڕەکان دەدات بـۆ تێگەیشـتنی مێـژووی کـۆن و بـۆ ئێسـتا سـودی لێوەردەگـرن، هەروەهـا بۆتـە سـەرچاوەک بۆئـەوەی خەڵکـی سـادە پشتاوپشـت بگەڕێنـەوە بۆ بـاو و باپیریـان و زانیـاری لەسـەر رەچەڵەکیـان پەیدابکـەن. لـە رووی کاری تەندروسـتی و چارەسـەری نەخۆشـیەوە، راهیبەکانیـان رۆڵـی کۆمەڵایەتـی و سـەربازی گرنگیـان هەبـووە، کـە هەتـا ئێسـتا پاشـماوەکانی لـە رێکخـراوی مانگـی سـوردا ماونەتـەوە «**٣٦** ل**١٣٨**».

کەنیسـە بۆتـە هێزێکـی ئابـوری ئەوتـۆ، کـە لـە زۆربـەی فیوداڵـە گـەورەکان و پاشـاکان دەوڵەمەنتـر بـووە. سـەرەڕای سـامانی ئابـوری، کەنیسـە لـەو وڵات و ناوچانـەدا خـاوەن چەکداری خـۆی بـووە. کـە قەشـە گەورەکانیـان لـە ناوچەیەکـەوە چـون بـۆ ناوچەیەکـی تـر، ژمارەیەکـی زۆر چەکـدار لەگەڵیـان بەڕێکەوتـوون.

دەسـەڵاتی ئایینـی مەسـیحی لەئەوروپـا، تەنهـا هاریـکاری و پشـتگیریی فیوداڵیزمـی نەکـردووە، بەڵکـو بەشـێکی گرنـگ و بەهێـز و کاریگـەری ئـەو سیسـتمە بـووە. لەگەڵیـدا ئاوێتەبـووە و رۆڵـی پاراسـتن و بەهێزکردنـی ئـەو سیسـتمەی بینیـوە و لەهامـان کاتـدا باڵانسـێکی لـە نێـوان پێکهاتەکانـی کۆمەڵگەکـەدا خوڵقانـدووە لەپێنـاوی رازیکردنـی چینوتوێژەکانـی خـوارەوە و کپکردنـەوەی ململانـێ لـە نێوانیانـدا، لەکاتـی پێویسـتدا بەکارهێنانـی هێـز بـۆ دەمکوتکردنـی ئەوانـەی بوونەتـە هەڕەشـە لەسـەر بەرژەوەنـدی ئـەو سیسـتمە. شـاڵاوی خاچپەرسـتەکان بـۆ ناوچـە جیاوازەکانـی ئەوروپـا و خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت، سـوتاندنی خەڵـک بەزیندوویەتـی، دەسـەڵاتی بێسـنووری ئەوسـای کەنیسـە دەسـەلمێنێ.

دەسـەڵاتی دەوڵـەت پاشـایەتی بـووە. پاشـا گەورەتریـن فیـوداڵ و گەورەتریـن ئوروسـتکراتی بـووە، سەرپەرشـتی وڵات و دامـەزراوەی ئیـداری و سـەربازی کـردووە. پاشـایەتییان پشتاوپشـت بـۆ ماوەتـەوە، کـوڕی گـەورە جێگـەی باوکـی گرتۆتـەوە، بەنەبوونـی کـوڕ هەنـدێ جـار کچـی گـەورە جێگـەی گرتۆتـەوە «**٢**ل**١٠٥**».

ئـەم سیسـتمە تـا رادەیەکـی زۆر سـەقامگیریی لـە سیسـتمی سیاسـیدا دروسـتکردووە، کـە ململانێـی زۆر و توندوتیـژی خوێنـاوی لـە کاتـی دانانـی پاشـاکاندا تـا رادەیـەک کەمترکردۆتـەوە.

دابینکردنـی پێویسـتییە داراییەکانـی دەوڵـەت، بەداهاتـی باجـەکان و پاڵپشـتی دارایـی فیوداڵـی ناوچـەکان کـراوە. دەوڵـەت، هێـزە سـەربازییەکانی هێنـد گـەورە نەبـووە و بوونـی سـوپایەکی گـەورە خەرجیـی زۆربـووە، لەبەرئـەوە پاشـا بەتایبەتـی لـە کاتـی

شەڕی ناوخۆ و دەرەکیدا پێویستی بە یارمەتی هێزی چەکداری فیوداڵەکان هەبووە و لەشەڕە گەورەکانی دەرەوەی ئەورووپادا دەسەڵاتی پاشا و کەنیسە لە ئامادەکردنی لەشکری پێویستدا هاریکارییان کردوە «١٠٨ل٢٣٥».

دەوڵەتی فیوداڵی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، ٥٠٠-١٥٠٠ز، بە شێوەیەکی گشتی، بە هیچ خزمەتگوزارییەک، ڕێگەی بۆ گەشەکردنی بەرهەمهێیان خۆشنەکردووە، یان بۆ باشکردنی خۆشگوزەرانی خەڵکی نەکردووە، کاروباری زیاتر پارێزگاری سنوور و لەشکر بەڕێوەبردن و باجکۆکردنەوە بووە. باجکۆکەرەوەکان، فەرمانبەرانی دەوڵەت بوون، ئەوانە فیوداڵ، بازرگان یان خاوەن موڵک نەبوون، کاریان تەنها کۆکردنەوەی باج بووە «٢ل١٤٩». بەگشتی لەسەر بنەمای وەلای سیاسی، خزمایەتی و تەبەعێت بۆ فیوداڵێک یان سەرکردەیەک دانەنراون، بەگۆڕینی پاشا یان دەسەڵاتدارێک لانەبراون، لەبەرئەوە هێندە دەرفەتی دزی و بەرتیل و واسیتەکاری زۆری تیادا نەبووە، بۆیە گەندەڵی بەشێوەیەکی فراوان لەو سیستمەدا جێگەی نەبۆتەوە. ئەو فەرمانبەرانە چەکداری تایبەتیان لەگەڵدا بووە و ئەرکیان کۆکردنەوەی باج بووە لە ناوچەی جیاواز و کەرتە جیاوازەکاندا.

بەهێزی و دەوڵەمەندی و نیمچە سەربەخۆیی فیوداڵەکان، هەروەها بەهێزی و دەوڵەمەندی دەسەڵاتی ئایینی مەسیحی، لە هەمان کاتدا لاوازی دەوڵەت و دەسەڵاتی پاشا و پێویستی هەمیشەیی بە داهاتەکانی فیوداڵەکان و دەسەڵاتی ئایینی، ئەمەش زۆرجار وایکردوە ، بەتایبەتی لەکاتی شەڕوشۆڕ یان ململانێی نێوان شازادەکان، یان بنەماڵە گەورەکان، بۆ دەستبەسەراگرتنی کورسی دەسەڵات، هێندەی تر پاشا ناچاری دەستی ئەوان بێت.

ئەم فاکتەرانە، خاسڵەتێکی تایبەتی بۆ سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی دروستکردووە. زەمینەیەکی ئەوتۆی دروستکردووە، کە پاشا نەتوانێ لەهەموو کات و ساتێکدا دەسەڵاتێکی ڕەهای هەمیشەیی هەبێت و گشت بڕیارەکان لە دەستی خۆیدابێت. لاوازیی پاشا و دەوڵەت و پێویستی پاشا بە فیوداڵەکان و دەسەڵاتی ئایینی, دەرفەتی بۆ بەشداریکردنی ئەوانە لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا دروستکردووە. پاشا لە ڕێگای دەوڵەتەوە خاوەنی هەموو شتێک نەبووە، ئەو نەبووە کە پیاوانی ئایینی دامەزرێنی، یان بەخێویان بکات، ئەو نەبووە، کە زەویوزار بەسەر خەڵکدا دابەش بکات هەتا وایانلێبکات وەلای هەمیشەییان بۆی هەبێت، بەڵکو بە پێچەوانەوە، پادشا خۆی پێویستی بە داهات و پشتگیری ئابوری و سیاسی و ڕۆحی ئەوانی تر بووە.

لاوازیی دەسەڵاتی ناوەندی، پێویستی دەوڵەت بە داهات و پشتگیری ئەو دوو

هێـزەی تـر، دەرفەتـی بەشـداریکردن لـە بڕیـارە سیاسـی و ئابوریەکانـدا، ڕێگـەی خۆشـکردووە بـۆ پەیدابوونـی دیالـۆگ، دانیشـتن و چارەدۆزینـەوە، دوانگەیـەک بـۆ چارەسـەرکردنی ململانەکانیـان، کـە تیایـدا هـەر لایـەک ویسـتویەتی بـەلای بەرژەوەنـدی خۆیدا رایکێشـێ. لەبەرئـەوەی ئـەو هێزانـەی کۆمەڵگـە بنەمـای ئابوری و سیاسـی و کۆمەڵایەتـی و سـەربازییان بەهێـز بـووە، ڕێکەوتنەکانیـان موجامەلەکردن و یەکتـر کڕینـی کەمتـر تێدابـووە. ئەگەرچـی جـاری واهەبـووە پاشـا هێـزی بەکارهێناوە، بـەڵام ئـەوە سـنوورداربووە و تەنهـا توانیویەتـی روبـەڕووی چەنـد کەسـێک یـان ناوچەیـەک بێتـەوە. ئـەم فاکتـەر و زەمینەیـە، ڕێگـەی بـۆ دروسـتبوونی شـورایەک بۆ چارەکردنـی ئـەو ململانیانـە خۆشـکردوە، کـە ناونـراوە پەرلەمـان. ئـەو پەرلەمانـە لـە سـەرەتای دروسـتبوونیدا تەنهـا بۆ پاشـا و ئورسـتۆکراتی فیوداڵـی و ئایینییـەکان بـووە، ژمارەیەکـی زۆرکـەم بەشـداریان تیاداکـردوە، یـان توانیویانـە کاربکەنـە سـەر بڕیارەکانـی، لـەوان زیاتـر جێگـەی کەسـی تـری تیـادا نەبۆتـەوە «٢ل١٨٤».

لەگـەڵ ئـەوەی ئـەم پەرلەمانـە تەنهـا بـۆ توێژێـک بـوو، کۆبونەوەکانـی تەنهـا لەکاتێکـدا دەکـرا کـە پاشـا پێویسـتی بـە داهاتـی زیاتـر یـان بـۆ پشـتگیری کردنـی بـوو لـە شـەڕەکانیدا، بـەڵام پەرلەمـان بـوو بـە بنچینەیـەک و هەوێنێکـی گرنـگ بـۆ کەمبوونـەوەی ئەبسـولیتزم و بەشـداریکردنی ژمارەیەکـی زۆرتـر لـە خەڵـک لـە بڕیاردانـدا. فاکتەرێکـی بنچینەیـی بـوو بـۆ بونیاندنانـی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفراوانتـر لـە سـەدەکانی دواتـردا.

لـە کاتێکدا کـە پاشـا داوای دانیشـتنی پەرلەمانـی دەکـرد و پێویسـتی و داوکاریەکانـی ئەخسـتە سـەر مێـز، فیوداڵـەکان و سـەرەک لەشـکر و پیاوانـی ئایینییش داخـوازی خۆیـان دەخسـتە بـەردەم پاشـا و داوای زیادکردنـی دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابـوری خۆیـان دەکـرد، جـاری واهەبـوو داوای چاکسـازی و دانانـی یاسـای نـوێ، یـان گۆڕینـی یاسـاکانیان دەکـرد بـۆ دیاریکردنـی دەسـەڵاتەکانی پاشـا و دامەزراوەکانـی دەوڵـەت. بـێ بوونـی درەفـت لـە بەشـداریکردن لـە بڕیـاری سیاسـی و چاکسـازیی یاسـاییدا، مەحـاڵ بـوو بتوانـرێ ڕێگـە بـۆ گۆڕانـکاری لـە بـاری ئابـوری و لابردنـی کۆسـپانەکانی بـەردەم گەشـەکردنی خۆشـبکرێت.

هەڵبەتـە ئـەم گۆڕانکاریانـە لـە هەمـوو شـوێنەکانی ئەورۆپـا وەک یـەک نەبـووە، جیـاوازی هەبـووە لـە نێـوان دەوڵەتەکانـدا، لـە نێـوان ڕۆژهـەڵات و ڕۆژئـاوای ئەوروپـادا. ئـەو جیاوازیانـە بـۆ مێـژووی کـۆن و بنەمـا کۆمەڵایەتیـەکان و چۆنیەتـی و رادەی بەهێزیـی دەسـەڵاتی پاشـا و چینوتوێـژ و پێکهاتـەی ئـەو کۆمەڵگەیانـە دەگەڕێتـەوە.

هەتا سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیودالْ بەهێزتربوایە. دەستەبژێری ئوروستۆکراتی فیودالْ و ئایینی توندڕەوتر بوونایە، یان چەوساندنەوە و کۆنترۆڵکردنی چینوتوێژەکانی خوارەوی نمونەی مسکێنەکان، جوتیارەکان، پیشەیی و بازرگانەکان زیاتربوایە، یان دەسەڵاتی ناوەندی پاشایەتی بەهێزتر بوایە، گۆڕانکاری و گەشەکردنی ئابوری و سیاسی و پرۆسەی چاکسازی لەو وڵاتەدا زەحمەتر دەبوو و خاوتر بەرێوە دەچوو «٢ل١٠٨».

لە رۆژئاوای ئەوروپا و بە تایبەتی لە ئینگلتەرا، فیوداڵەکان سەربەخۆتر و بەهێزتر بوون، لە هەمانکاتدا دەسەڵاتی ناوەندی پاشایەتی لاوازتر بوو، هەروەها لەم وڵاتانەدا بەستنەوەی مسکێنەکان بە زەوییەوە ئەهوەنتر بوو. ئەمانە بوونە بناغەیەک بۆ ڕێگە خۆشکردن و گەورەکردنی بازنەی بڕیاردان و دامەزرانی پەرلەمانی سەرەتایی، درەفتی دروستکرد بۆ چاکسازی زیاتر و خێراتر و لابردنی ئەو کۆسپانەی ڕێگر بوون لە گۆڕانکاری کۆمەڵگە. لێرەدا لە باتی وشەی گەشەکردن، گۆڕانکاری بەکاردەهێنین، چونکە مەرج نیە هەموو گۆڕانکارێک پێشکەوتنی لێ بکەوێیەوە، بەڵام درەفت دروست بوون بۆ گۆڕانکاری بە بوونی فاکتەر و زەمینەی گونجاو دەکرێت ببێتە فاکتەرێک بۆ پێشکەوتن «٢ ل٢٢٢».

لە فەرەنسا، دەسەڵاتی پاشا و ناوەندێتی دەوڵەت بە هێزتر بوو لەسەر فیوداڵ و توێژە دەسەڵاتدار و ژەنەراڵە سەربازییەکان. ئەوانە هەمان دەرفەتی ئینگلتەرایان نەبوو لە بەشداریکردن لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا. ئەمانە وایانکرد کە ڕێگەخۆشکردن بۆ گەشەی ئابوری و سیاسی قورستربێت و خاوتر بۆ پێشەوە بڕوات و توندوتیژیی زیاتری لێبکەوێتەوە. ئەمانە بوونە خاسڵەتێکی تایبەتی و کاریگەر لەسەر چۆنیەتی گۆڕانکارییەکانی دواتری ئەو وڵاتە.

ئەڵەمانیا، شێوەیەکی نالەبارتری بەخۆوە بینی. ئەم وڵاتە لە چەندین دەسەڵاتی بچوکی فیوداڵی بەهێز پێکهاتبوو، هەر ناوچەی دەوڵەتێکی بچوکی ناوەندیی بەهێزی خۆی هەبوو. هیچ لەوانە هێندە بەهێز نەبوو، کە لە ڕێگەی بەکارهێنانی هێزەوە بتوانێ بەسەر ئەوانی تردا زاڵ بێ، نەریتی یەکتر قبوڵکردن و پلورالیزمی سەرەتاییان نەبوو، کە بە ئاشتی دەوڵەتێکی سەرانسەری شێوەی ئینگلتەرا یان فەرەنسا دابمەزرێنن. لەبەر ئەم فاکتەر و خاسڵەتانە، ئەم دە ستەڵاتدارە فیوداڵە توندڕەوانە لە ناسەقامگیرییەکی بەردەوامدا دەژیان، لە چاو ئینگلتەرا و فەرە نسادا ئەو گۆڕانکاری و گەشەکردن و چاکسازییانە زۆر خاوتر و دژوارتر بەرێوەدەچوو. ئەم خاسڵەتانە گەشەکردنی دواتری وڵاتەکەی دواخست. ئەمە هەتا ناوەڕاستی سەدەی بیستیش کاریگەری خۆی هەبوو لەسەر چۆنێتی بونیادنان و

گەشـەکردنی دیموکراتـی لـەو وڵاتـەدا. چونکـە ئـەو دەسـەڵاتدارانەی ئەڵمانیا دراوسـێی نزیکـی ئیتاڵیـا بـوون، لەکۆتایـی سـەدەکانی ناوەڕاسـتدا کاریگـەری نێگەتیڤیـان لەسـەر گەشـەکردنی ئابـوری و سیاسـی ئـەو وڵاتـەش هەبـوو.

ئیسـپانیا، ماوەیەکـی درێـژ لـە ژێـر دەسـەڵاتی پاشـاکانی فەرەنسـا وعەرەبـە خێڵەکییە موسـڵمانەکاندا بـوو، دوای ڕۆیشـتنی ئەوانیـش سیسـتەمی پاشـایەتی تیایـدا لـە چـاو فەرەنسـا توندڕەوتـر و تاکڕەوتـر بـوو. ئەمانـە گۆڕانـە سیاسـی و ئابورییـە مەزنەکانی ئـەم وڵاتـەی خسـتە دوای فەرەنسـا و ئەڵمانیـا و کاریگـەری لەسـەر مێـژووی دواتـری کۆمەڵگەکـە هەبـوو. ئـەم وڵاتـە هەتـا نیوەی دووەمـی سـەدەی بیسـت نەکەوتـە سـەر ڕێبـازی گۆڕانکارییـە مەزنەکان.

ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـا و روسـیا، زۆر جیاوازبـوو لـە وڵاتەکانـی ڕۆژئـاوای ئەوروپـا. روسـیا هەتـا سـەرەتای سـەدەی پانـزە لەژێـر دەسـەڵاتی فیوداڵـی خێڵەکـی مەغـۆل و پاشـماوەکانیدا بـوو، دواتـر بنەمـا و سیسـتمی سیاسـی و ئابـوری فیوداڵـی ئـەو وڵاتـە هێنـدە تاکـرەو بـوو، کـە لـە کۆیلایەتیـەوە نزیـک بـوو. دەسـەڵاتی دەوڵەتـی ناوەنـدی بەهێـز بـوو، تیایـدا قەیسـەر دەسـەڵاتی ڕەهـای هەبـوو. لەپـاڵ هـەژاری و چەوسـاندەوەیەکی زۆرەوە، فیـوداڵ و ئۆروسـتۆکراتی دەوڵەتەکـە کۆنترۆڵـی هەمـوو ژیانـی ئابوریـان کردبـوو. بەهێـزی سـوپا بەرەنـگاری هەمـوو ناڕەزاییـەک دەبووونـەوە، کێڵگەکانـی لادێ و شـوێنی بەرهەمهێنانـی شـارەکان زیاتـر لـە بنکـەی سـەربازی دەچـوو. لـە بەشـەکانی تـری ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـا و هەنگاریـا و نەمسـا، سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری فیوداڵـی تیایانـدا، کـەم تـا زۆر نزیـک بـوو لـەوەی روسـیاوە «**٢ ل٢٢٨**».

ئـەم ناوچانـە لەژێـر چەتـری کەنیسـەی ئۆرسۆدۆکسـی قوسـتەنتەنیەدا بـوون. قوتابخانـە و ڕێبـازی ئـەم کەنیسـەیە زۆر لـە کەنیسـەی کاسـۆلیکی ڕۆمـا توندڕەوتـر و ڕەقتـر بـوو، هاوپەیمانـی و هاریـکاری توندوتۆڵـی لەگـەڵ فیوداڵەکانـی ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـا و دەسـەڵاتدارە ئەبسـلیوتیزمەکانی هەبـوو. ئـەم فاکتـەرە، سیسـتمە توندڕەوەکـەی ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـای توندڕەوتـر کـرد، دەسـەڵاتی ئەبسـلیوتیزمی تیایانـدا بەهێزترکـرد «**٣٦ ل١٤٢**».

سـەرەڕای ئەمانـە، دەوڵەتەکانـی ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـا لـە کۆتایـی سـەدەکانی ناوەڕاسـتەوە هەتـا سـەرەتای سـەدەی بیسـت، لـە ململانـێ و شـەڕی هەمیشـەییدا بـوون لەگـەڵ دەوڵەتـی عوسـمانیدا، کـە هێنـدەی تـر سیسـتمە فیوداڵەکـەی گرژتـر و توندڕەوتـر و تاکڕەوترکـرد. ئەمانـە وایانکـرد گەشـەی ئابـوری و سیاسـی لـە ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـا، لـە چـاو ڕۆژئـاوای ئەوروپـا زیاتـر دوابکەوێـت. زۆربـەی ئـەو

وڵاتانە هەتا کۆتایی سەدەی بیست نەکەوتنە سەر ڕێبازی زەمینە خۆشبون بۆ بونیادنانی سیستمێکی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر، هەتا ئێستاش زۆریان و لەوانە روسیا، هێشتا بەتەواوەتی خۆیان نەداوە بەدەستەوە.

ئەم جیاوازیە بچوکانەی لە نێوان سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کۆمەڵگە و وڵاتەکانی ئەوسای ئەوروپادا هەبوون، هەروەها ئەو گۆڕانکارییە بچووکانەی کە تیایاندا روویدا، ئەگەرچی جیاوازی بچوکبن و رەنگە لە ساتێک و شوێنێکدا بە جیاوازییەکی ئەوتۆ لەقەڵەم نەدرابن، بەڵام هەوێنێک و فاکتەرێکی بنچینەیی گرنگ بوون بۆ گۆڕانکاری مەزنتر لە دواتردا. بێگومان فاکتەرەکانی تر و خاسڵەتە تایبەتییەکان رۆڵی گرنگیان هەبووە، بەڵام بەبێ بوونی ئەو فاکتەرە بنچینەییانە، زەحمەت بوو ئەوانە وەک پێویست رۆڵی سودبەخشانەی خۆیان ببینن.

خاسڵەتە رێگرەکانی فیوداڵیزمی ئەوروپا لە گەشەکردن

بنەمای ئابوری و سیاسی فیوداڵیزم لەسەر سێ کۆڵەکە وەستابو، کشتوکاڵ، بەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی. بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ بەردی بناغەی کۆمەڵگە بوو. زیاتر لە ٩٠٪ خەڵک خەریکی کشتووکاڵ بوون و لەسەری دەژیان. بەرهەمهێنانی پیشەیی، ئامرازە سادەکانی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پێویستیەکانی کەل و پەلی سادەی زۆربەی دانیشتوانی دابیندەکرد، لە پاڵ ئەوانەدا پێویستییە گرانبەهاکانی چینوتوێژەکانی سەرەوە و دەوڵەت و کەنیسەی لە ئەستۆدا بوو. بازرگانیی ناوخۆ زۆر سنووردار و لاواز بوو. بازرگانیی دەرەکی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا زیاتر بۆ دابینکردنی پێویستییەکانی چینوتوێژە دەوڵەمەندەکانی سەرەوە بوو.

- سروشتی قوفڵدراو و ناخوڵقێنەری فیوداڵیزم لە لادێکاندا

پێشتر باسی ئەو گۆڕانکاریانەمان کرد، کە لەژێر چەتری فیوداڵیزمی ئەوروپادا خوڵقابوون، باسی گەشەکردنی ئابوری و باشتربوونی کۆمەڵگەکانمان کرد بەراورد بە پێشوویان، باسی دروستبوونی چینێکی فیوداڵ و دەسەڵاتێکی ئایینی بەهێز و خاوەن سامان و داهاتێکی زۆرمانکرد، کە توانای فشار خستنە سەر پاشا و دەوڵەتیان هەبوو، کەم و زۆر دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیارە

سیاسی و ئابورییەکاند پەیداکرد. لێرەدا پرسیارەکە ئەویە، ئایا ئەو چاکسازیانەی ئەوانە کردویانە لە پێناوی گەشەکردنی کۆمەڵگە و خۆشگوزەرانی خەڵکەکەدا بووە، یان تەنها بۆ پاراستن و زیادکردنی بەرژەوەندی خۆیان بووە؟ ئایا ئەمانە لە بەرژەوەندیاندا بووە گۆڕانکاری بنەرەتی لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریدا بکەن؟

سەرچاوەی ئەو ژیانە سەڵتەنەتەی کە فیوداڵ، دەسەڵاتی ئایینی و پاشا و دەستەبژێری ئۆروستۆکرات، سەرەک لەشکر و دەسەڵاتدارەکان هەیان بووە لەسەر حساب و هیلاکیی و قووتی زۆربەی هەرە زۆری خەڵکی کارکەری ئەو وڵاتانە درووست بووە، بەبێ ئەوانە ئەو سەڵتەنەتەیان لە دەست دەچوو، ئەو ژیان و دەسەڵاتەی هەیان بووە، لە ژێر سێبەری ئەو سیستمە سیاسی و ئابوریە سنووردارە فیوداڵیدا بووە، لەبەرئەوە نەیانویستوە گۆڕانکاری بنچینەیی لەو سیستمەدا بکەن.

لێرەدا رەنگە بوترێ، ئایا نەدەبوو گەشەکردنی تەکنیک و شێواز و رێگەی زانستیانە لە خزمەت و بەرژەوەندی ئەوانەدا بوایە؟ ئایا داهاتەکانیانی زیاتر نەدەکرد؟ وەڵامی ئەوە نەخێرە، چونکە ئەو دەسەڵات و سامان و داهاتانە لەسەر کۆنترۆڵکردن و سەرکوتکردنی خەڵکە کارکەرەکان کراوە. چاکسازیکردن لە ئامرازی بەرهەمهێنان و شارەزابوون و هوشیاربوونەوەی ئەوانە پێگەی کۆمەڵایەتیانی بەرزدەکردەوە، هەوڵی ژیان و گوزەرانێکی باشتریان دەدا، ئەبوونە هەڕەشە لەسەر بەرژەوەندییەکانی ئەو چینوتوێژانەی سەرەوە، لەبەرئەوە بە بەرژەوەندی خۆیان نەزانیوە و رێگەیان لێگرتووە. لای ئەوانە، مسکێنەکان کە بەشی هەرە زۆری گۆمەڵگە بوون، نەدەبوو ئاسانکارییان بۆ بکرێت لە کاروباری بەرهەمهێنان و بەکارهێنانی تەکنیکی نوێدا، چونکە تەمەڵی دەکردن و چیتر خۆیان هیلاک نەدەکرد، چاویان دەکرایەوە و هەوڵی بەشداردنیان لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا دەدا، وای لێدەکردن لە خۆیان بایی بن و چیتر گوێڕایەڵی سالارەکانیان نەبن.

لەگەڵ ئەوەی پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی داهات و سامانی گەورەیان هەبوو، بەڵام ئەوانەیان لە پێناوی رێگەخۆشکردن بۆ گەشەپێکردنی بەرهەمهێنان و کۆمەڵگە بەکارنەدەهێنا، بەڵکو بۆ خۆشگوزەرانی خۆیان و دروستکردنی جوانترین کۆشک و تەلار و کەنیسەی هەرە جوانی مێژووی مرۆڤایەتی بەکاریاندەهێنا. ئەمە خاسڵەتێکی قوفڵدراو و نەخولقێنەر و داخراوی بەو کۆمەڵگەیەداوە. کۆمەڵگەیەکی دینامیکی نەبووە و توانای خۆ تازەکردنەوە

و گەشـەکردنی نەبـووە. بەدرێژایـی زیاتـر لـە هـەزار سـاڵی دەسـەڵاتیان، هیـچ گۆڕانکارییەکـی ئەوتـۆ لـە تەکنیـک و ڕێگەوبـان و ئامـرازی گواسـتنەوەدا ڕووی نـەداوە.

هەتـا فیوداڵـەکان و دەسـەڵاتی ئایینـی و دەسـەڵاتی ناوەندیـی پاشـا و سـوپا سـالارەکان بەهێزتـر بوونایـە، زیاتـر بەرژەوەنـدی خۆیـان دەپاراسـت، زیاتـر خەڵکەکانـی خوارەوەیـان دەڕووتانـدەوە، زیاتـر دژی گۆڕانـکاری و چاکسـازی دەوەسـتانەوە، زیاتـر کۆسـپیان دەخسـتە بـەردەم بەشـداریکردنی ژمارەیەکـی زۆرتـر لـە خەڵـک لـە بڕیـارە سیاسـی و ئابورییەکانـدا. کۆمەڵگەکـە زیاتر قوفڵدراو دەبـوو، زیاتـر ڕێگـە لـە خولقانـدن و مێشـککردنەوەی خەڵـک دەگیـرا «٢ل٧٣».

بـەڵام ئایـا چینوتوێژەکانـی خـوارەوەی لادێ، مسـکێنەکان، جوتیـارەکان لەبەرژەوەندیانـدا نەبـوو گۆڕانـکاری ڕیشـەیی لـە کۆمەڵگەکـەدا ڕووبـدات، ئایـا ئـەو توێـژە زەبەلاحانـەی ئـەو کۆمەڵگەیانـە لەتوانایانـدا نەبـوو گۆڕانـکاری بکـەن و ڕێگـە خۆشـکەن بـۆ سیسـتمێکی بەرفراوانتـر؟ بـۆ تێگەیشـتن و وەڵامدانـەوەی ئەمانـە واچاکـە چاوێـک بـە سروشـتی بونیـادی ئابـوری و کۆمەڵایەتـی ئـەو کۆمەڵگەیانـەدا بخشـێنینەوە.

لـە کۆمەڵگەیەکـی فیوداڵیـدا، مەبەسـتی بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی بـە پلـەی یەکـەم و بەشـی هـەرە زۆری بـۆ دابینکردنـی پێویسـتی و بەردەوامـی ژیانـی خۆیـان بـوو. زۆربـەی ئـەو بەرهەمهێنانـەی کـە مسـکێن لـە بەشـە زەوێکـەی خۆیانـدا و جوتیـارە بچووکـەکان (ئـەو جوتیارانـەی خاوەنـی زەوی خۆیـان بـوون) کردوویانـە، بـۆ دابینکردنـی خواردەمەنـی خۆیـان بـووە و بەشـێکی کەمـی بـۆ گۆڕینـەوەی بـووە بەشـتی تـری پێویسـتی ژیـان، کـە خۆیـان نەیانتانیـوە بەرهەمیبێنـن، سـەرەڕای ئـەوە بەشـێکی بـۆ باجـی دەوڵـەت و کەنیسـە بـووە. بەشـێکی زۆرکـەم لـەو بەرهەمانـە کەوتونەتـە بازاڕەکانـەوە، بۆیـە کاریگـەری ئەوتۆیـان لەسـەر ژیانـی ئابـوری نەبـووە. ئـەو زەوییـە کشـتوکاڵیانەی مسـکێن تیـادا بەرهەمـی هێنـاوە دوو بـەش بـوون. بەشـێکی کوتومـت بـۆ دابینکردنـی پێویسـتی خواردنـی خـۆی و خێزانەکـەی و بەشـەکەی تـری بـۆ فیـوداڵ بـووە. لێـرەدا سـەرەڕای ئـەوەی مسـکێنەکان لـە بەشـە زەوییەکانـی خۆیانـدا کاریانکـردووە، لـە بەشـە زەوی موڵکدارەکانیشـدا بەرهەمیـان هێنـاوە (مەبەسـت لـە موڵکـدارەکان، فیـوداڵ، کەنیسـەوە و پاشـایە). بەشـی فیـوداڵ هەندێکـی بـۆ پێویسـتی خـۆ و دەسـتوپێوەند و چەکدارەکانـی چـووە و بەشـەکەی ترییـان گۆڕدراوەتـەوە بـە بەرهەمـی تـر، یـان لـە بازاڕەکانـدا لـە ڕێگـەی بازرگانەکانـەوە سـاغکراونەتەوە. لەبەرئـەوە ئـەو

کۆمەڵگەیە بازنەی پەیوەندییەکانی زۆر تەسک بووە، پەیوەندی نێوان شوێنی جیاواز و گوند و شار و لادێکان زۆر لاواز بووە. نە خەڵکی لادێ توانای کڕینی هێندە بەروبوومی دەرەوەی گوندەکانی خۆیانیان هەبووە، نەئەوەندە بەرهەمیشیان لێ زیاد بوو بۆئەوەی بیفرۆشن بەدەرەوە. دراو و ئاڵوگۆڕی دراو زۆر کەمبووە، تەنها چینوتوێژەکانی سەرەوە وهەندێ لە بازرگانەکان لە بازنەیەکی تەسکدا بەکاریان هێناوە.

هۆکانی بەرهەمهێنان بریتی بوون لە مسکێن، یان جوتیاری بچووک، زەویوزار و سەرچاوەی ئاو و ئاژەڵ، ئامرازی بەرهەمهێنان گرنگترینیان گاسن و داس و وڵاخ بوون، هەروەها تۆو بۆ چاندن. زۆربەی زەویوزار و سەرچاوەی ئاو موڵکی فیوداڵ و کەنیسە بوون، پاشاش سەرەڕای موڵک و سامانی لە شوێنی نیشتەجێبون و حوکمکردنی لە هەندێ شوێن موڵکی تر و کۆشک و ناوچەی ڕاوی خۆی هەبووە.

مسکێنەکان بەپێی یاسا خەڵکی ئازاد بوون، فیوداڵ بۆیان نەبووە بیانکڕن و بیانفرۆشن، بەڵام چونکە بەسترابون بە زەوییەکانەوە، ئەو ئازادییەی هەیان بوو سنووری بۆ کێشرا بوو. بەپێی یاسا بۆیان نەبوو بێ مۆڵەتی خاوەن موڵک ئەو زەوییانە بەجێبێڵن و بگوێزنەوە بۆسەر زەوی فیوداڵێکی تر، چونکە فیوداڵ، بەوە هێزی کار و داهاتەکانی کەم دەبۆوە. لەهەمان کاتدا مسکێنەکان مافی یاسایی خۆیان هەبوو کە پشتاوپشت لەسەر ئەو زەویانە بمێننەوە، بۆیە خاوەن موڵک بۆی نەبووە بە ئاسانی مسکینێک لە کۆڵ خۆی بکاتەوە. هەڵبەتە ئەمەش بەناوی عەدالەتی کۆمەڵایەتیەوە بووە، بەڵام لەڕاستیدا مەبەست کەمکردنەوە و کپکردنەوەی ململانە و توندوتیژی کۆمەڵایەتی بووە، دابینکردنی سەقامگیری و ڕێگرتن بووە لە بڵاوبونەوی ئاژاوە لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر. «٨٨ل ٦٠»

لەبەرئەوەی وڵاتەکان بەسەر چەندین بەش و پارچەی موڵکایەتی فیوداڵ دابەشبوون، بەپێی هێزو توانای فیوداڵ یاساکان جیبەجێکراون. هەتا فیوداڵ بەهێزتر بوایە، یان دەسەڵاتی پاشا لاوازتر بوایە، ئەو یاسایانەی بەپێی بەرژەوەندی خۆی گۆنجاندووە، یان هەندێ یاسای تایبەتی خۆی هەبووە، یان گوێی بەیاساکان نەداوە. لەبەرئەوە جیاوازی هەبووە لەنێوان ناوچەیەک و ناوچەیەکی تر و مەملەکەتێک و مەملەکەتێکی تردا.

زەوییەکان بە عەدالەت بەسەر مسکێنانەدا دابەشکراون، هەریەکەیان وەک یەک زەویان بەدەستەوە بووە، زەوی باش و زەوی خراپ. هەڵبەتە بە رواڵەت ئەمە

لە پێناوی عەدالەتی کۆمەڵایەتیدا بووە، کە ئایین زیاتر ڕۆڵی تیایدا هەبووە، بەڵام لە ڕاستیدا ئەوە دوو مەبەستی تری هەبووە. یەکەمیان کەمکردنەوەی ململانێ لە نێوان ئەندامەکانی کۆمەڵگەکەدا، بە مەبەستی کەمکردنەوەی گرژی لە ناویاندا، دووەمیان ئەوە بووە، کە کەس لە ڕیزی ئەو مسکێنانەدا سامان و داهاتی لەوانی تر زیاتر نەبێت و دەوڵەمەنتر نەبێت و ئاستی کۆمەڵایەتی بەرزنەبێتەوە و چاوی نەکرێتەوە. ئەمانە ململانێ و هەوڵدانی تازەکردنەوە و گەشەکردنی کۆمەڵگەی ئفلیجکردوە، کۆمەڵگەکەی نا خوڵقێنەر و سست کردوە، ڕێگربووە لە گەشەکردنی ژیانی ئابوری و سیاسی و بەشداریکردنی مسکێنەکانیش لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا «٨ل٥١».

باشترین زەوی و سەرچاوەی ئاو بۆ بەرهەمهێنانی پێویستیەکانی ئەو چینوتوێژانەی سەرەوە دابینکراوە. جێگەی بێستان و کۆشک و باخ و باخاتیان، جێگەی ڕاو و سواری و ڕابواردنیان، جێگە و شوێنی کلێسەکان. زۆربەی ئاژەڵ، مەڕوماڵات و ئەسپ و گا و مانگا، موڵکی ئەوانە بووە، بەشی هەرە زۆریان لەلایەن مسکێنەکانەوە سەرپەرشتی کراون و لەوەڕێنراون. لەوەڕگاکان ئەگەرچی موڵکی گشتی بوون، بەڵام مسکێن و جوتیارە بچووکەکانیش لەبەرامبەر سوود وەرگرتن لێیان ناچارکراون ئاژەڵی فیوداڵەکان تیایاندا بلەوەڕێنن و داری دارستانەکانیان بۆ ببڕن بۆ سوتاندن، یان بیناکردن و پێویستی تر.

گرنگترین ئامرازی بەرهەمهێنان گاسن و داس و وڵاخ بووە. گاسن گرانبا بووە و زۆربەی مسکێن و جوتیارە هەژارەکان نەیان بووە، لەبەرئەوە گاسنی فیوداڵیان بەکارهێناوە و لەبەرامبەردا بێگاری زیاتریان پێکردوون. ئەو مسکێنانەی وڵاخیان هەبووە، ناچارکراون لەگەڵ خۆیان بیهێنن بۆ بەکارهێنانیان لە کێڵانی زەوییەکانی فیوداڵ، یان بارکردندا. ئەگەر نەیان بوایە بەرامبەر ئەوە بێگاری زیاتریان پێکراوە. ئەو ساڵانەی کە بەهۆی ئاوی کەم یان زۆر، نەخۆشی کشتوکاڵیەوە بەرهەم کەمبۆتەوە، مسکێن و جوتیارە هەژارەکان ناچاردەبوون تۆو بۆ چاندن لە فیوداڵ قەرزکەن، کە لەبەرامبەردا دوو قات و سێ قاتیان لێ سەندوونەتەوە. لە چەند خاڵێکدا ئەرکی مسکێنەکان کۆدەکەینەوە:

١ـ تێکڕای سێ ڕۆژ کارکردن لە زەوی تایبەتی فیوداڵ لە هەفتەیەکدا.

٢ـ وڵاخ پەیداکردن بۆ کێڵانی زەوییەکەی خۆی و بەکارهێنانی لەگەڵ وڵاخەکانی مسکێنەکانی تر لەزەوی فیوداڵدا.

٣ـ سەرەڕای کێڵان، بەکارهێنانیانی وڵاخەکان لە ئەرکەکانی تری بەرهەمهێنان

و گواستنەوەدا.

٤ـ کارکردن بۆ فیوداڵ لە رۆژە تایبەتییەکانی تری ساڵانەدا، وەکو رۆژانی داربڕین و خوریبڕین و شتی تر.

٥ـ ئەگەر مسکێن بەرهەمی زیادەی خۆی بفرۆشتایە، دەبووایە هەندێ پارەی کاشی بدایە بە فیوداڵ.

٦ـ باجی لەسەر بەرهەمەکانی خۆی بدایە بە دەوڵەت و کەنیسە، وە کو دانەوێڵە، مریشک، ئاژەڵ.

٧ـ باج لەسەر هێنانی دار لە دارستانەکانەوە.

٨ـ ئەگەر مسکێن کچێکی شووی بکردایە بە زەلامێکی سەر بە فیوداڵێکی تر، دەبووایە باجێکی تایبەتی بدایە بە فیوداڵ، چونکە فیوداڵ نەی دەویست ژمارەی مسکێنەکانی کەمبێتەوە. «٨ ل٥٥»

لەسەر بنەمای ئەو زانیاریانەی سەرەوە، چەند راستییەکمان بۆ دەردەکەوێت. لەژێر سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵیدا، زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی لادێکان، کە مسکێنەکان بوون، خاوەنی هیچ نەبوون. لەبەرئەوەی بەسترابوون بە زەوییەکانیانەوە نیمچە ئازادبوون، شوێنی ژیان و کارکردنیان لەگەڵ شوێنەکانی تر و جیهانی دەرەوەدا دابڕاوبوو. کار و پەیوەندی و بەرژەوەندی هاوبەشیان لەگەڵ یەکتری و خەڵکانی تری ناوچەکانی تردا زۆر کەمبووە. ئەوەی بۆیان ماوەتەوە لە رەنجی ژیانیان تەنها بۆ بەردەوامی بووە لە ژیاندا، نەخۆشی و پەتاو کارەساتی سروشتی بەسەریاندا زاڵ بووە. ئەگەرچی دەوڵەت و فیوداڵەکان لەسەر حسابی ئەوانە داهاتێکی زۆریان هەبووە و خاوەنی سامانێکی بێ سنووربون، بەڵام هیچ چاکسازییەکی ئەوتۆیان نەکردوە بۆ ئاسانکردنی بەرهەمهێنان، رێگەوبان، تەکنیک و گەشەکردنی زانیاری، هیچیان لە بواری خزمەتگوزاری و باشکردنی خۆشگوزاری خەڵک نەکردوە. زۆرینەی خەڵک لەژێر سایەی ئەو سیستەمەدا هیچ بواری بەشداریکردنیان لە بڕیارە و سیاسی و ئابوریەکاندا نەبووە، بەڵکو بە پێچەوانەوە خەڵکی تر ئەو بڕیارانەیان بەسەریاندا سەپاندووە. لە رێگەی چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان و دەسەڵاتی ئایینیەوە رێگەیان لێگیراوە و سەرکوتکراون، دابونەریتی کۆن پشتاوپشت ماوەتەوە و رەگی داکوتاوە لە مێشک و دەروونی ئەو خەڵکەدا و بوونەتە بەندی دەستیان. ئەگەرچی جوتیارە بچووکەکان ژیانیان کەمێک لە مسکێنەکان باشتر بووە، بەڵام بەشی زۆریان لە هەمان باری ژیان و روبەڕووی هەمان کۆسپ بوونەتەوە و ژیانێکی سەختیان

هەبووە و بە پەلەقاژێ توانیویانە ئەو موڵک و داهاتە بچووکانەیان بپارێزن.

لەم زەمینەیەدا، ئەو چینوتوێژانەی خوارەوە لە نەزانی و نەخوێندەواری و نائومێدیدا ژیاون، هیچ ئامرازێکی گۆڕانکاری و گەشەکردنی ژیانیان نەبووە. ئەوەی بۆیانکراوە، لە خوداپاڕانەوە و رووکردنە کەنیسەکان بووە، لە پێناوی ئەوەی خودا خراپتریان بەسەردا نەهێنێ و ئەوەی هەیانبووە لەدەستیان نەچێت، نە توانای خوڵقاندن و تازەکردنەوەیان هەبووە و نە بڕواشیان پێی هەبووە.

سەرەڕای ئەوەی مسکێنەکان توانای گۆڕانکاری و چاکسازی و تازەکردنەوەیان نەبووە، زۆرجار بە بەرژەوەندی خۆشیان نەزانیوە، کە بەرهەمهێنان زیاتر بکەن، تەکنیکی نوێ و زانستی نوێ پەیدابێت بۆ ئاسانکرنی پرۆسەی بەرهەمهێنان. هەڵبەتە ئەوەش بێ هۆکارنەبووە، لەلایەکەوە لەبەرئەوەی هەرچی هەوڵێکیان دابێت و خۆیان ماندووکردبێت بۆ زیادکردنی بەرهەمهێنان، هیچی وای بۆ خۆیان نەماوەتەوە، بەڵکو چۆتە گیرفانی خاوەن موڵکەکان و دەوڵەت و کەنیسەوە، ئەویش بەناوی عەدالەتی کۆمەڵایەتیەوە، کە دەبووایە هەموو خەڵکی سادە گوزەرانی ژیانیان وەک یەک بووایە. لە لایەکی ترەوە ئەو مسکێنانە دژی تەکنیکی نوێ بوون، چونکە هەمیشە لەوە ترساون بەهۆی تەکنیکی نوێ و چاکسازی لە بەرهەمهێناندا، چیتر خاوەن موڵکەکان پێویستیان پێیان نەمێنێ و لەسەر ماڵ و زەوییەکانیان دەریان پەڕێنن.

لەمێژووی زیاتر لە هەزار ساڵەی فیوداڵیزمدا، ژمارەیەکی زۆر راپەرین و بزووتنەوەی جوتیاران لە هەموو شوێنەکانی ئەورووپادا، کەم و زۆر روویانداوە، زۆرجار زیانێکی زۆریان لە کۆشک و زەویوزار و سامانەکانی موڵکدارەکانداوە، هەندێکیان بوونەتە پاڵەوانی خەڵک و لە دەوڵەمەندەکانیان سەندووە و داویانە بە هەژارەکان. بەڵام هەموو ئەوانە شکستیان هێناوە و سەریان نەگرتووە، هیچ لەوانە رۆڵی خولقێنەر و تازە کردنەوەیان نەبووە، لە توانایاندا نەبووە سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر بونیادبنێن «٨ ل٦٠».

بێگومان لە هەندێ کات و شوێندا، بەتایبەتی لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست و سەردەمی گیانەڵڵای فیوداڵیزمدا، ئەو راپەڕین و ململانێیانە کاردنانەوەی پۆزەتیڤی بەسەر فاکتەرەکانی تردا هەبووە، یارمەتی گۆڕانکاریەکانی داوە، بەڵام هیچ لە چینوتوێژ و هێز و پێکهاتەکانی ئەو کۆمەڵگەیانە، نەتوانای گۆڕانکاری ڕیشەییان هەبووە، نە بە بەرژەوەندی خۆیان زانیوە. فاکتەرە ناوخۆییەکانی لادێکانی گۆمەڵگای فیوداڵی، چینوتوێژ و هێزەکانی لەسەرەوە بۆ خوارەوە، خۆبەخۆ توانای گۆڕانکاری ڕیشەییان نەبووە، هەوڵدانەکانیان وەکو ئەوە بووە ئاسنی سارد بکوتن.

- سروشتی قوفڵدراو و ناخوڵقێنەری پیشەیی فیوداڵی

بێگومان بەرهەمهێنانی پیشەیی بە هەزارەها ساڵ پێش کۆمەڵگەی فیوداڵی لە جیهان و ئەورووپادا هەبووە و کەرتێکی گرنگی بەرهەمهێنان بووە. خەڵکانی پیشەیی شارزا و وریابون و بە رۆح و گیان هەوڵیانداوە بەپێیی توانا باشترین و جوانترین بەرهەم پێشکەشی کڕیارەکانیان بکەن. هەر لەکۆنەوە بەشێک لە کاڵای بازرگانی ئەو بەرهەمانە بووە «٣٦ ل١٢٥».
لەگەڵ سەرهەڵدانی فیوداڵیزم، ئەم کەرتەش بوو بە بەشێک لە بنەمای ئابوری ئەو سیستمەوە و ئاوێتەی بوو و خۆی لەگەڵ خاسڵەتەکانی گونجان و کەوتە دابینکردنی پێویستیەکانی، بۆیە دەتوانی ناوبنرێ بەرهەمهێنانی پیشەیی فیوداڵی. پێویستیەکانی ئەو کۆمەڵگەیە جۆراوجۆر بوون. لەبەرئەوەی ئەو سیستمە لەلایەن دەوڵەت و پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینیەوە قۆرخکرابوو، پێش هەموو کەسێکی تر پێویستیەکانی ئەوانی دابیندەکرد.
پیشەییەکان پێویستیەکانی کۆشک و تەلار و کەنیسە، لە دەرگا و پەنجەرە و شوشە و پێویستی تر دابیندەکرد، پێویستی ناوماڵ و جل و بەرگ و شتی نایاب و جوانی ئەو شوێنانەیان بەرهەمدەهێنا، ئامرازی گواستنەوە و بارکردنیان دابیندەکرد، لەسەروو هەموو شتێکەوە پێویستیەکانی هێزە چەکدارەکانیان دابیندەکرد، لە چەک و جلوبەرگ و پێڵاو و زین و شتی تر. سەرەڕای دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری ئەوانە بەسەر پیشەییەکانەوە، دەوڵەمەنترین و گرنگترین کڕیاریان بوون. ئەم بەرهەمانە تەنها بۆ دابینکردنی بەشێکی کەمی دانیشتوان بوون، کە ٣٪ زیاتر تێپەڕ نەدەبوو. لەکاتێکدا هەموو دانیشتوانی ئینگلتەرا نزیکەی ٢ بۆ ٣،٥ ملیۆن کەس بوو، لەناویاندا چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان نە گەیشتونەتە ١٠٠ هەزار کەس، لەبەرئەوە خواست لەسەر ئەو بەرهەمانە سنووردار بووە و دەرفەتی بەرفراوانبوونی زۆری نەبووە «٨ ل٢٩ \ ٢ ل١٥١».
دووەم لایەنی گرنگ، دابینکردنی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان بوو، لە گاسن و داس و پاچ و خاکەناز و پێویستی تر. لێرەشدا لەبەرئەوەی موڵکدار خاوەنی زۆربەی زەویوزار و سەرچاوەکانی ئابوری بوون، ئەوان بوون بڕیاری چەندایەتی و چۆنایەتی ئەو ئامرازانەیان داوە، مسکێن و جوتیارەکان قسەیان نەی خواردوە و گوێیان لێنەگیراوە. لەبەرئەوەی چینوتوێژەکانی سەرەوە لە بەرژەوەندیاندا نەبووە و نەیانویستوە گۆڕانکاری و چاکسازی لەو بوارانەدا بکرێت، بە درێژایی هەموو سەدەکانی ناوەڕاست هەمان ئامرازی کۆن بەرهەمهێنراون و

بەکارهاتــوون.

سـێیەم لایــەن، دابینکردنــی پێویســتی ناومــاڵ و جلوبــەرگ و پێویســتی ســاکاری تــری چینوتوێژەکانــی خــوارەوە بــوو. ئەوانــە خەڵکــی دەســتکورت و هــەژار بــوون، توانــای کرینــی شــتی بــاش و گرانبەهایــان نەبــوو، لەبەرئــەوە ئەگەرچــی ژمارەیــان زۆر بــوو، بــەڵام کڕیــاری گرنــگ نەبــوون. لەبەرئــەوە پیشــەییەکان لــەو روەشــەوە هیــچ گۆڕانــکاری و چاکســازییان نەکــردوە، بــە درێژایــی فیوداڵیــزم گۆڕانــی گــەورە بەســەر ئــەو بەرهەمانــەدا نەهاتــووە.

بەرهەمهێنانــی پیشــەیی بــە پلــەی یەکــەم لــە شــارەکاندا بــووە، بــەڵام لــە لادێکانیشــدا هەبــوون. ئەوانــەی ناوشــار زیاتربــوون و بەشــێکی زۆری دانیشــتوانی شــارەکان بــوون، بــەڵام ئەوانــەی لادێــکان پــەرش و بــڵاو و بچــووک بــوون «**٣٦ ل١٢٥**».

بەپێــی ئــەو زانیاریانــە پرســیار لێــرەدا ئەوەیــە، ئایــا سیســتمی بەرهەمهێنانــی پیشــەیی فیوداڵــی توانــای گەشــەکردن و خۆتازەکردنــەوەی هەبــووە؟ ئایــا خۆبەخــۆ توانــای گۆڕینــی سیســتمی بەڕێوەبردنــی سیاســی و ئابــوری هەبــووە؟ ئایــا ئــەو توێــژە کۆمەڵایەتیانــەی پێــوەی خەریکبــوون گۆڕانــکاری فراوانیــان لــەو کەرتــەدا بــە بەرژەوەنــدی خۆیــان زانیــوە؟ ئایــا ئــەو سیســتمە خوڵقێنــەر و کــراوە بــوو، یــان قوفڵــدراو و ناخوڵقێنــدەر؟ ئایــا پیشــەییەکان بــوون، کــە چاکســازی سیاســی گەورەیان کــرد و شۆڕشــی پیشەســازییان هەڵگیرســان؟ بــۆ تێگەیشــتن و وەڵامدانــەوەی ئەوانــە واباشــە چاوێــک بەســەر خاســڵەتەکانی ئــەو سیســتمەدا بخشــێنین:

سیســتەمی پیشــەیی فیوداڵــی، هەمــان سروشــتی تەســک و قوفڵــدراوی فیوداڵیزمــی هەبــووە، لەیەکــەی بچــووک و لەیــەک دابــڕاو پێکهاتبــوو، ســنوور لــە نێــوان پیشــە جیــاوازەکان قایــم بــوو، کــەس دەســتی نەخســتۆتە کاروبــاری ئەوانیتــرەوە، لــە بازاڕێکــی بچووکــی ســنووورداری قوفڵــدراو دەرنەئەچــوو، بەرهــەم بــۆ دابینکردنــی کڕیارەکانــی نــاو شــار و لادێکانــی نزیکــی بــوو، بــۆ بــازاڕی دەرەکــی نەبــوو، هــەر پیشــەیەک کڕیــاری خــۆی هەبــووە و چــاوی نەبڕیوەتــە کڕیــاری ئەوانیتــر، شوێنکارەکانیشــیان بچــووک بــووە و بەپێیــی عورفــی پیشــەیی فیوداڵــی عەیــب و ناشــیرین بــوو یەکێکیــان زیاتــر لەوانــی تــر بەرهەمــی هەبێــت یــان وەســتا و شــاگردی زۆرتــری هەبێــت. ڕێگــر بــوون لە بوونــی ژمــارەی زۆری شــوێنکار، چونکە بەلایانــەوە رزقــی ئەوانــی تــری بڕیــوە، لەبەرئــەوە ژمــارەی خــاوەن وەرشــەکان کــەم و ســنووردار بــوون. ڕێگــە نــەدراوە بــە بەشــدارکرنی ژمارەیەکــی زۆری خەڵــک لــەو بەرهەمهێنانــەدا، بەشــداریکردن لــە بڕیاردانــدا، فێربــوون و شــارەزابوونی کرێــکاران، گەشــەکردنی تەکنیــک و داهێنــان و زیادکردنــی بەرهەمهێنــان. خەڵکــی بــە ئاســانی

دەرفەتـی کارکردنـی پێنـەدراوە لـەو وەرەشـانەدا، هەتـا یەکێـک بوویێـت بـە وەسـتا، یـان سەروەسـتا بـەم پلانـەدا تێپەڕیـوە:

١- شـاگرد، بـە پلـەی یەکـەم ئەندامـی خێـزان و خزمـی نزیـک بوو. ماوەی شـاگردیی ٣ـ٧ سـاڵی خایانـدووە، سەروەسـتا هەتـا پێیکرابـێ ئـەو ماوەیـەی درێژکردۆتـەوە. شـاگرد حەفتـەی شـەش ڕۆژ لەبەیانـی زووەوە هەتـا وەختـی نوسـتن کاریکـردوە، تەنهـا ڕۆژانـی جەژنـە ئایینیـە گـەورەکان پشـووی پێـدراوە، بـە درێژایـی ئـەو سـاڵانە مووچـەی پێنـەدراوە، ئـەوەی پێـی دراوە هـەر لەپـاڵ وەرشـەکەدا خـواردن و جێگـەی نوسـتن بـووە. لـەو ماوەیـەدا، دەبووایـە شـاگرد چالاکانـە بەتەواوەتـی فێـری پیشـەکە و نهێنیەکانـی ببوایـە، ئەگینـا دەردەکـرا. ژمـارەی شـاگردەکان لـە ژمـارەی پەنجەکانـی دەسـتێک تێپـەڕی نەکـردووە.

٢- وەسـتا، لـە ڕێگـەی شـاگردیەوە پێگەیشـتووە، لەژێـر دەسـتی سەروەسـتادا کاریکـردوە، شـارەزایی تـەواوی لـە پیشـەکەدا هەبـووە. ژمارەیـان زۆر کەمبـووە. مووچـەی ڕۆژانـەی تەنهـا لـەو ڕۆژ و کاتانـەدا هەبـووە کـە سەروەسـتا پێویسـتی پێـی بـووە. بـۆی نەبـووە وەرشـەی خـۆی هەبێـت، بـۆی نەبـووە لەبڕیـاری سەروەسـتا دەربچێـت یـان قسـە لـە قسـەکانیدا بـکات. ژمارەیەکـی زۆر کەمـی وەسـتا بۆیـان هەبـووە ببنـە سەروەسـتا، هەتـا کرابـێ پشتاوپشـت کـوڕی گـەورە جێگـەی باوکـی گرتۆتـەوە.

٣- سەروەسـتا مۆنۆپۆلیان هەبووە لەبەرهەمهێنانی پیشـەیەکی پیشـەییدا و کۆنترۆڵی بازاڕەکانیـان کـردووە، خاوەنـی وەرشـەی خۆیـان و کەرەسـەی خـاو و بەرهـەم بـوون. وەسـتاکان کاریـان لا کـردوون و شـاگردیان ڕاگرتـووە. خۆیـان ڕاسـتەوخۆ ویسـتوویانە بەرهەمەکانیـان بـە کڕتـار بفرۆشـن و نەیانهێشـتووە فرۆشـتن لە ڕێگەی دوکانـدار یـان بازرگانـەوە بێـت، چونکـە بەرهـەم و کڕیارەکانیـان سـنووردار بـووە و نەیانویسـتووە بەشـێک لـە قازانـج بچێتـە گیرفانـی بازرگانەکانـەوە. زۆربـەی بەرهەمـەکان لەسـەر داوای پێشـوەختەی کڕیـار بەرهەمهێنـراوە.

پیشـەییەکان بەپێـی پیشـەکانیان لـە ڕێخـراوی تایبەتیـدا خۆیـان پۆلێـن کردبـوو. ئەندامـی ئـەو ڕێکخراوانـە تەنهـا سەروەسـتاکان بـوون. ئەوانـە بڕیـاری هاوبەشـیان بـۆ هەمـوو شـوێنکارەکان ئـەدا، لەسـەر جـۆر و چەندایەتـی و چۆنایەتـی و نرخـی کاڵاکان. لـە ناوخۆیانـدا چاودێـری یەکتریـان دەکـرد و کۆنترۆڵـی یەکتریـان دەکـرد. ئـەم ڕێکخراوانـە مۆنۆپۆلیـان هەبـوو، بێجگەلـە ئەندامەکانـی خۆیـان ڕێگەیـان بـە خەڵکـی تـری دەرەوە نـەدەدا ئـەو کەلوپەلانـە بەرهەمبهێنـن، ڕێگەیـان بـە سـاغکردنەوەی بەرهەمـی تـری هاوچەشـنی شـوێنەکانی تـر نـەدەدا لـە بازاڕەکانیاندا.

ئـەو ڕێکخراوانـە ئەندامەکانـی خۆیـان پاراسـتووە و پشـتگیری یەکتریـان کـردووە. ئەندامـەکان بۆیـان نەبـوو ململانـێ لەگـەڵ یەکتـری بکـەن، نـرخ بـە خواسـتی خۆیـان دابەزێنـن یـان بەرزبکەنـەوە، بەبـێ رازی بوونـی ئـەوان بۆیـان نەبـوو شـتی نـوێ بەرهەمبێنـن یـان قەبـارەی بەرهـەم زیادکـەن و فێـڵ و تەڵەکـە بکـەن، دەسـتکاری چۆنایەتـی بکـەن یاخـود تەکنیک و ئەمـرازی بەرهەمهێنانـی نـوێ داهێنـن و بـەکاری بهێنـن.

کرینـی کەرەسـەی خـاو بـۆ شـوێنکارەکانیان لـە ڕێگـەی ئـەو ڕێکخراوانـەوە بـوو، کـە بـە کۆمـەڵ و بـە یـەک نـرخ بـۆ هەمـووان پێداویسـتییان لـە بازرگانـەکان کریـوە. نوێنەرایەتـی پۆلەکەیان(سـنف) کـردووە لـە کۆمەڵگـە و لای دەسـەڵاتداران و پۆلەکانـی تـر، دژی هەمـوو گۆڕانکارییـەک بـوون کـە لـە هەیبـەت و دەسـەڵاتی سەروەسـتاکانی کەمکردبێتـەوە. لەبەرئـەوەی بەرهەمـی پیشـەیی لـە بازاڕێکـی داخـراوی بچوکـدا سـاغکراوەتەوە، خەڵکـی شـوێنەکە هەمـوو یەکتریـان ناسـیووە و پێویسـتیان بـە مانـەوەی یەکتـری بـووە، هەمیشـە ڕەزامەندیـی کڕیـارەکان لـە پێش هەمووشـتێکەوە بـووە و پەیوەنـدی ئەخلاقـی و ڕێزگرتـن لـە نێوانیانـدا گرنـگ بـوووە.

دامـەزراوەکان نـە پێویسـتیان بـە سـەرمایەی زۆر بـوو، نـە ئامـراز و مـە کینـە و دوکانـی گـران. لەبەرئـەوەی بەرهـەم زۆربـەی جـارەکان لەسـەر داوای پێشـوەختی موشـتەری بـوو، پێویسـتیان بـە کەپیتاڵـی گـەورە نەبـوو، ئـەوەی پێویسـت بـوو شـوێنکارێکی بچـوک بـوو، کـە زۆرجـار بەدەسـتی خۆیـان ئامـرازی بەرهەمهێنانـی پێویسـتیان تیـادا دروسـتکردوە، هەروەهـا زورجـار سـوچێک لـە خانووەکانـی خۆیـان کـردووە بـە جێگـەی بەرهەمهێنـان و فرۆشـتن.

بەرهەمهێنانـی پیشـەیی ئامانجـی قازانجکـردن و زیادکردنـی سـەرمایە و گەشـەکردنی بـە رهەمهێنـان نەبـوو. نـرخ دانـان بەپێـی عەدالەتـی کۆمەڵایەتـی و ڕێکخـراوە پیشـەییەکان دادەنـرا. ئـەوەی پیشـەییەکان دەسـتیان کەوتـووە کوتومـت بەشـی پێویسـتیەکانی ژیانـی کـردوون. لێرەشـدا ئاییـن و عورفـی کۆمەڵایەتـی بەنـاوی عەدالەتـی کۆمەڵایەتیـەوە ڕۆڵـی هەبـووە، بـەڵام لەڕاسـتیدا مەبەسـت لـەوە، ڕێگرتـن بـووە لـەوەی خەڵـک توانـای ئابـوری زیادبکات، داهاتەکانیـان زیاتـر بێت و پێگـەی کۆمەڵایەتیـان بەرزبێتـەوە و فشـار بخەنـە سـەر چینوتوێژەکانـی سـەرەوە. بـۆ کپکردنـەوەی ململانـە و گـرژی و ئـاژاوە بـووە، کـە دەبـووە هەڕەشـە بۆسـەر سـەقامگیری کۆمەڵگـە و بەردەوامـی کۆنترۆڵـی دەسـەڵاتداران.

دەوڵـەت و کەنیسـە و کۆمەڵگـەی فیـودال لـە ڕێگـەی بـاج و ڕسـوماتی قورسـەوە

ڕێگەیــان بــە گەشــەکردنیان نــەداوە. ڕێگــە نــەدراوە بەشــداری بڕیــاری سیاســی و ئابــوری بکــەن. لــەو کۆمەڵگەیــەدا ڕۆڵیــان تەنهــا خزمەتکــردن و دابینکردنــی پێویســتیەکانی ئامــرازی بەرهەمهێنانــی چینوتوێــژە دەســەڵاتدارەکان بــووە. «٨ ل ٢٤،٢٩،٣٣»

لــەم زەمینەیــەدا حاڵــی ئەمانیــش وەکــو حاڵــی بەرهەمهێنەرەکانــی لادێ بــووە، دەرفەتــی خولڤانــدن و چاوکردنــەوە و گەشــەکردنیان نەبــووە. لەلایەکــەوە لەڕێگــەی دەوڵــەت و چینوتوێژەکانــی ســەرەوە، لــە لایەکــی تــرەوە بەهــۆی سیســتمی داخــراوی قوفڵــدراوی بەرهەمهێنانــەوە. ســەروەســتاکان و ڕێکخــراوە پیشــەییەکانیان کۆنترۆڵــی بــازاڕ و بەرهەمهێنــان و وەســتا و شــاگردەکانیان کــردووە، مۆنۆپۆڵیــان هەبــووە و لە شــارەکاندا پێگــەی کۆمەڵایەتیــان بەرزبــووە. لەبەرئــەوە دژی هەمــوو گۆڕانکاریــەک بــوون، دژی تەکنیکــی نــوێ، زانیــاری، بیــری نــوێ و خۆڵقانــدن بــوون، توانــای داهێنــان و بیرکردنــەوەی خەڵکەکانــی ژێــر خۆیــان خەفــە و ســەرکوت کــردووە. وەســتا و شــاگردەکان ســەقامگیری و ئارامــی ژیانیــان لــەو سیســتمەدا بینیــوە، لــەدەرەوەی ئــەوە بێکــەس و بــێ پشــتبوون، مــان و نەمانیــان بــەوەوە بەنــد بــووە، لەبەرئــەوە هەمــوو شــتێکی تــر لــەدەرەوەی ئــەوە، لــە بیــرو دەرونــی ئەوانــدا نەبــووە، مانــەوەی ئــەو بــارە و نەگۆڕینــی لایــان لــە بــێ نانــی و بــێ پشــتی باشــتر بــووە.

- بازاڕێکی بچووکی داخراو

شــارەکانی ڕۆژئــاوای ئەوروپــا گــەورە و بچــووک بــوون. شــارە گــەورەکان نمونــەی پایتەختــەکان گــەورە بــوون، جێگــەی کۆشــک و تــەلاری شــا و دەســتەبژێری دەســەڵاتدار و ناوەنــدی حوکــم بــوون. شــارەکانی تــری ئەوروپــا هێنــدە گــەورە نەبــوون، بەگشــتی لــە شــارەکانی خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســت بچووکتربــون «٣٠ ل٤٥». ڕەنگــە هــۆکاری ئــەوە بــۆ بەهێــزی فیوداڵــەکان لــە لادێــکان و بوونــی ئــەو شــوێنانە بــە ســەنتەری ئابــوری و سیاســی بگەڕێتــەوە. کــە بۆتــە هــۆی کەمکردنــەوەی ڕۆڵــی شــارەکان.

ئــەو شــارانە ســەرەڕای ئــەوەی جێگــەی یەکتربیــین و گردبونــەوەی ئۆروســتۆکراتی فیــوداڵ و ئایینــی بــوو، جێگــەی بەرهەمهێنانــی پیشــەیی و ئاڵوگــۆڕی بازرگانیــش بــوو، ســەرەڕای ئــەوە جێگــەی گردبونــەوە و نیشــتەجێبوونی ژمارەیەکــی زۆر خەڵکــی هــەژار و کەمدەرامــەت بــوو، لەبەرئــەوەی لــە لادێــکان جێگەیــان نەبۆتــەوە، ڕوویــان لــە شــارەکان کــردووە. لەبەرئــەوە جیاوازییەکــی زۆر لــە نێــوان گەڕەکەکانــی شــارە

کۆنەکانی ئەوروپادا هەبووە، لە رووی ئاستی خوشگوزەرانی و خزمەتگوزاریەوە. لەکاتێکدا شوێنی ئۆروستۆکراتیەکان جێگەی کۆشک و تەلاری جوان و کەنیسەی گەورە و جێگەی هونەر و مۆسیقا و باخچەی جوان بوو، بەشەکەی تری پیس و پۆخڵ و بێ ئاو و زێراب و تاریک و نوتەک بوو، سەرچاوەی نەخۆشی و پەتا بڵاوبونەوە بوو.

زۆربەی بازرگانە گەورەکان لە شارەکاندا ژیاون و ئاڵوگۆڕی بازرگانییان لەگەڵ یەک کردوە و لەوێوە روویان کردۆتە لادێ و شارەکانی تر و دەرەوەی وڵات. بازرگانی سێ جۆر بووە، بازرگانیی ناوخۆ، نێوان ناوچەکان و بازرگانی دەرەکی «٨ ل٨٧».

لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستدا، بازرگانی دەرەکی لە بەندەرەکانەوە کراوە و ئەو سەردەمە زیاتر بازرگانی لەگەڵ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و رۆژهەڵاتی ئاسیادا بووە. کار و رۆڵی ئەمانە دابینکردنی کاڵای گران و نایابی نمونەی قوماشی ئاوریشم و زێڕ و زیو و فەخفوری جوان و بەهاراتی هیندستان بووە. کڕیاری ئەوانە ئۆرستوکراتەکان و هەرە دەوڵەمەندەکان بوون، لەبەرئەوە بەرفراوان نەبووە و زۆربەی خەڵک توانای کڕینی ئەو شتانەی نەبووە. سەرەڕای خواستی سنووردار لەسەر ئەو کاڵایانە، ئەو بازرگانانەی کە بە بازرگانیی دەرەکیان کردووە، چەندین کۆسپ لەبەردەم کارکردن و گەشەکردنیاندا بووە. لەبەرئەوەی ئەو بازرگانییە کاتی زۆری پێچووە و شتەکان گران و زۆر بوون، کەپیتاڵێکی زۆری پێویست بووە، کە بەهەموو کەسێک دابیننەکراوە. ترسناکی رێگەوبانی دەریایی و هەڕەشەی رووتکردنەوە و تاڵانی رۆژانە رووبەڕوویان بۆتەوە، ناسەقامگیری ئەو دەوڵەت و ناوچانەی کاروانەکان پێیدا رۆیشتوون و دانی بەرتیل و باج و رسوماتێکی زۆر پێیان بۆتە کۆسپ و خەرجییەکی زۆر بەسەریانەوە. فشاری کاربەداستانی دەوڵەت و گومرگ و بەرتیلی زۆر لەسەریان و مۆنۆپۆڵی هەندێ توێژی بازرگان بە پشتگیری هەندێ لە ئۆروستۆکراتەکان و پیاوانی دەوڵەت گرفتێکی گەورەی تر بووە، نەبوونی دڵنیایی و پاراستی موڵک و ماڵ گرفتێکی گەورە بووە، زۆر لەو بازرگانانە بەهۆی رووتکردنەوە و ناسەقامگیری و رووداوی سروشتیەوە لێیان قەوماوە و هەرچییەکیان هەبووە لەدەستیان چووە و رووبەڕووی نابووتی بوونەتەوە.

سەرەڕای ئەوەی بەشی هەرە زۆری بەرهەمهێنان بەمەبستی دابینکردنی پێویستی خۆ بووە و بە مەبەستی بازرگانی و ساغکردنەوە نەبووە لە بازاڕەکاندا، زۆربەی خەڵک لەبەر دەستکورتی خواستی لەسەر بەرهەمی زۆر نەبووە. لەبەرئەوەی وڵاتە

فیوداڵـەکان دابەشـکرابوو بەسـەر چەندیـن ناوچـەی جیـاوازی فیوداڵـەوە، زۆرجارهـەر ناوچەیـەک یاسـای تایبەتـی خـۆی هەبـووە. سـەرەڕای ئـەو بـاج و گومرگانـەی بـە دەوڵـەت دراون، فیوداڵـی هـەر ناوچەیـەک گومـرگ و سـەرانەی لـە قافڵـەی بازرگانـی ناوخـۆ سـەندووە، فیوداڵـەکان حەزیـان نەکـردووە و بـە بەرژەوەندیی خۆیـان نەزانیوە دراوسـێکانیان ئاسـتیان لـەوان بەرزتـر بێتـەوە. خراپـی ڕێگەوبـان و ئامـرازی هاتوچـۆ و ناسـەقامگیریی ڕێگەوبـان کۆسـپێکی تـر بـووە.

ئەمانـە و هۆکارەکانـی تـر، کـە لەسـەرەوە باسـمان کـردن، هەمـوو وایانکـردووە کـە بـازاڕەکان و ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی سـنووردار و قوفڵدراوبێـت و هێنـدە دەرفەتـی فراوانبـوون و گەشـەکردنی نەبێت.

ئەگەرچـی بازرگانـەکان، لەچـاو چینوتوێژەکانـی تـری کۆمەڵگـەی فیوداڵـدا، لـە ڕێگـەی بـازاڕەکان و هاتوچـۆ و گەشـترکردنەوە پەیوەندییەکـی فراوانیـان لەگـەڵ ژمارەیەکی خەڵکی زۆردا هەبـووە، بـەڵام هەمیسـانەوە بازنـەی کارکردنیـان بچـووک بـووە، لەشـارەکاندا تەنهـا بـە جوملـە بۆیـان هەبـووە شـتومەک بـە پیشـەگەرەکان بفرۆشـن، کڕیارەکانیـان زیاتـر لـە ئۆروسـتۆکرات و دەوڵەمەنـدەکان بـوون، تەنهـا فیـوداڵ و دەسـەڵاتی ئایینـی بەرهەمـی لەگەڵیـان گۆڕیوەتـەوە یـان پێیـان فرۆشـتوون، زۆربـەی زۆری خەڵـک پەیوەنـدی ڕاسـتەوخۆی لەگـەڵ بازرگانـی و بازرگانەکانـدا نەبـووە. لەبـەر هەمـوو ئەمانـە بازرگانەکانیـش لـەو زەمینەیـەدا، دەرفەتـی خوڵقانـدن و تازەکردنەوەیـان کـەم بـووە «٨ ل١٩».

چی، درزی خستە ئەو کۆمەڵگە قوفڵدراوە ناخوڵقێنەرەوە؟

لـە سـەرەوە باسـی ئەوەمانکـرد، کـە هێـز و چینوتوێـژەکان لـەو سیسـتمەدا لـە بازنەیەکـی داخـراودا بـوون، نـە توانایـان هەبـوو لەو بازنەیـە دەرچـن و گۆڕانکاری تیادابکـەن و نـە زۆربەیـان بـە بەرژەوەنـدی خۆیـان زانیـوە گۆڕانـی بنچینەیـی لـەو سیسـتمەدا بکـەن.

زەمینە خۆشـکردن بۆ تێکشـکاندنی ئەو سیسـتمە و ڕاکێشـانی بۆ ڕێبازی گەشـەکردن، لاوازکردنـی یـان بەشـدارپێکردنی چینوتوێـژ و هێزەکانـی لـەو پرۆسـەیەدا، پێویسـتی بـە فاکتـەری نـوێ بـوو، پێویسـتی بـە چینوتوێـژ و هێـزی بـە توانـای نـوێ بـوو، کـە لەبەرژەوەندیانـدا بێت گۆڕانـکاری ڕیشـەیی بکـەن و توانایـان هەبێت بیکـەن، لـە هەمانکاتـدا دەرفەتـی بەشـداریکردنیان هەبێـت لـە بڕیـاری سیاسـی و ئابوریـدا، کـە لـە ڕێگەیـەوە زەمینـە بـۆ گۆڕانـکاری و پێشـکەوتن خۆشـبکرێ.

- سەرەتاکانی بوژاندنەوەی بازرگانی و شارە بازرگانییەکان

لەساڵەکانی ٥٠٠ (ز)دا ناوچەکانی ئێستای وڵاتەکانی باکوری ئەوروپا وەکو سوید و نەرویج و دانیمارک شوینی لاکەنار بوون و لای وڵاتانی جیهان و ئەوروپای ئەوسا بەشوێنی دواکەوتوو و هەژار و ئاست نزم دانرابوون، لەبەرئەوە جێگەی سەرنج نەبوون و هیچ حسابێکیان بۆ نەدەکرا. لەم سەردەمەدا ڤایکینگ (قراسنە)ەکانی ئەم ناوچانە، کە زیاتر بە ڕاوکردن و ماسیگرتنەوە خەریک بوون، توانیان کەشتیی بچوکی خێرا دروست بکەن و بەکاری بێنن بۆ هێرشکردنە سەر و تاڵانکردنی شارە بچووکەکانی کەنار دەریای رۆژئاوای ئەوروپا. زیاتر ئەو کەنیسە و کلۆستر و کۆشکانەیان تاڵان دەکرد، کە بە زێر و زیو و شتی تری گرانبەها دەوڵەمەند بوون. هەڵبەتە لاوازیی دەسەڵاتی ناوانددی شانشینەکانی ئەوروپا و بەرفراوانی ئەو کەنار ئاوانە و گوێنەدانی پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی پێیان بەهۆی کەمداهاتی ئابوریانەوە، دەرفەتی دایە ڤایکینگەکان لە کارەکەیاندا بەردەوامبن و لەو ڕێگەیەوە ببنە خاوەن سامانێکی زۆر. هەندێ لەوانە لە ناوەوە و دەرەوەی وڵاتەکانیان دەوڵەمەند بوون و دەسەڵاتیان زیادیکرد. سەرەڕای ئەوە شارەزاییەکی باشیان لە شار و وڵات و میللەتەکان ودابونەریتیان و ڕێگەوبانی بازرگانی دەریایی و وشکانی پەیداکرد «١٠٨ ل ١٠٨».

ئەمانە هەتا بۆیان کراوە بەردەوام بوون لەسەر تاڵانکردن. لەگەڵ کەمبونەوەی تاڵانکردندا، لە ڕێگەی بەکارهێنانی ئەو سامانەی دەستیان کەوتووە کەوتونەتە کاری بازرگانی. ئەمە گوژمیدایە ئاڵوگۆڕی بازرگانی و بوژانەوەی ژمارەیەک شاری بازرگانی لێکەوتەوە.

ڤایکینگەکان رۆڵێکی گرنگیان هەبوو لە گەشەپێدانی بازرگانی لە نێوان وڵات و شارە جیاوازەکانی ئەوروپادا. تۆڕێکی بازرگانیان بونیادنا، کە ڕێگەی بۆ زیادکردنی خواستی وڵاتەکان لەسەر بەرهەمی جۆراوجۆری یەکتری خۆشکرد. زیادبوونی خواستی بازاڕ لەسەر بەرهەمی یەکتری، بووە هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهێنان و بەکارهێنانی ئەو بەرهەمانە لە ئاڵوگۆڕی بازرگانیدا. هەڵبەتە بازنەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی تەنها بە کەنار دەریاکانەوە نەوەستا، بەڵکو بۆ روبارە گەورەکانی ناو ئەوروپاش تەشەنەیکرد، وەکو رەین لە ئە ڵمانیا و ڤۆلگا لە روسیا و هەروەها ڕێگەی وشکانی بازرگانی لەگەڵ قوستەنتینییە و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست «١٠٨ ل١٧٦».

بێجگە لە بوژانەوەی بازرگانی کەنار ئاوەکانی دەریای ئەتلەنتی ئەوروپای رۆژئاوا

و باکوری ئەوروپا، بازرگانیی دەریای سپی ناوەڕاستیش گۆڕانکاری بەسەرهات. لە ساڵەکانی ٦٠٠ تا ٨٠٠ (ز)دا دەوڵەتە موسڵمانەکان بەهۆی بەهێزبوونیانەوە، دەستیانگرت بەسەر کاروباری بازرگانی دەریای سپی ناوەڕاستدا. هەر لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستەوە، هەتا سەرووی ئەفەریقا و ئەندەلوس، بە هاوسەنگی لەگەڵ بیزەنتییەکان و شاری قوستەنتینییە مۆنۆپۆلی بازرگانیانکرد.

لەساڵە کانی ٩٠٠(ز) دا، هەتا دەهات وڵاتە موسڵمانەکان و ئاڵوگۆڕی بازرگانیان، بە هۆی قەیران و فاکتەرە ناوخۆیەکانیانەوە لاواز دەبوو. ئەمەش سەرلەنوێ دەرفەتی بۆ زیادبوونی رۆڵی ئەوروپا لەو دەریایەدا دروستکرد. شاری ڤینیسیا لە ئیتاڵیا بوژایەوە و بوو بە سەنتەرێکی گرنگی بازرگانی لە دەریای سپی ناوەڕاستدا «١٠٨ ل٢٩٠».

پاپۆڕەکانی ئەم شارە بەرهەمە گرانبەهاکانی قوستەنتینییەی وەکو ئاوریشم و زێڕ و زیو و یاقوت و زمروت و بەهاراتی رۆژهەڵاتی ئاسیا و کەرەسەی خاوی پێویست بۆ پیشەییەکانی ئەو شارە دەهێنا. لە ڤینیسیاوە شەراب و دانەوێڵە و داریان دەبرد بۆ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و لە پاڵ ئەوانەدا کۆیلەشیان پێدەفرۆشتن. ساڵەکانی ١٢٠٢_١٢٠٤ بەهاریکاریکردن لەگەڵ کەنیسەی رۆما هێرشیان کردە سەر قوستەنتینییەی پایتەختی بیزەنتییەکان و تاڵانیانکرد و ملیان پێکەچکردن، لەو رێگەیەوە ناوچەکانی رۆژئاوای ترکیا و یۆنان و بەلقانیان کرد بە ناوچەی بازرگانی خۆیان.

ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان ڤینیسیا و دەریای سپی ناوەڕاست بریتی بوو لە کەلوپەلی گرانبەها، ئەو کەلوپەلانە تەنها خواست و پێویستی چینە ئۆرستۆکراتەکانی دابیندەکرد. بازرگانێکی ئەوتۆ نەبوو، کە زۆر فراوان بێت و بوژاندنەوەی ئەوتۆی بەرهەمهێنانی ناوخۆی لێبکەوێتەوە. بە پێچەوانەوە بازرگانیی نێوان رۆژئاوا و باکور و باشوری ئەوروپا، بریتی بوو لە ئاڵوگۆڕی پێویستی رۆژانەی خەڵکێکی زۆرتر. نمونەی ئەو کەلوپەلانە دانەوێڵە، ماسی، خوری، خوێ و ئاسن بوو. بەڵام بەهۆی بوژاندنەوەی بازرگانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستەوە، سەرەڕای ئەم کەلوپەلە سادانە، لەو رێگەیەوە دەیانتوانی کەلوپەلی گرانبەهاش بۆ چینوتوێژە دەوڵەمەندەکان دابینبکەن «٨ ل١٩».

بەهۆی ئەوەی ئاڵوگۆڕکردن بەو کەلوپەلە سادانەوە خواستی زۆری لەسەربوو، قەبارەی ئاڵوگۆڕەکە تا دەهات فراوانتر دەبوو، لەهەمانکاتدا رێگەی بۆ زیادکردنی بەرهەمە خۆماڵیەکانی شار و لادێکانیش خۆشکرد. لەبەر کێشی قورسی ئەم بەرهەمانە کەشتی بەکاردەهێنا لە گواستنەوەدا. چونکە ئەوانە توانای

گواستنەوەی باری قورستریان هەبوو، خەرجیی بارکردن و گواستنەوە کەمتریکرد و بازرگانییەکە خێراتر بەڕێوە دەڕۆیشت، لەهەمانکاتدا لە بەکارهێنانی ڕێگا ئاوییەکاندا، بازرگانەکان لە بەشێک لە باج و گومرگ و سەرانەی دەسەڵاتدارانی فیوداڵ و شانشینەکان رزگاریان دەبوو.
لە نێوان ساڵەکانی ١٠٠٠ـ١٥٠٠(ز)، ئەم بازرگانییە بەرەو بوژاندنەوە چوو. فلاندرن، کە دەکەوتە ناوەڕاستی رۆژئاوای ئەورووپا و لەسەر دەریای ئەتڵەنتییە، بازرگانی نێوان ناوەندی ئەورووپا و باکور و باشوری ئەو کیشۆرەی پێکەوە دەبەستەوە. لە باکورەوە لەرێگەی دەریای باکور و باڵتیکەوە، ناوچەکانی ئێستای فینلاندا و پۆلۆنیا و سوید و دانمارک و پۆلۆنیا و سەرووی ئەڵمانیا و هەتا رادەیەک باکوری رۆژئاوای روسیا و ئینگلتەرای پێکەوە دەبەستەوە. لە باشورەوە، وڵاتەکانی سەر دەریای ئەتڵەنتیک و دەریای سپی ناوەڕاستی وەکو فەڕنسا و ئیتاڵیا و ئیسپانای پێکەوە گرێدەدا.
لەگەڵ بوژاندەوەی بازرگانی و زیادبوونی بەرهەمهێنان، پێویستی دروستبوونی جێگەی ساغکردنەوەی کەلوپەل و ئالوگۆڕی بازرگانی پەیدابوو، دوو دیاردەی بچووک، بەڵام گرنگ بوونە یارمەتیدەری گەشەکردنی ئەو پرۆسەیە.
یەکەمیان، بریتی بوو لە خەملاندنی پێشانگای گەورەی ساڵانە بۆ نمایشکردن و گۆڕینەوەی کاڵا و بەرهەمی جیاواز، کە بازرگانەکان لە شوێنی جیاوازەوە دەیانهێنان. ئەم پێشانگایانە بە پلەی یەک بازرگانەکانی باکور و باشوری ئەورووپا رووبەرووی تێدەکرد. ئاڵوگۆڕکردنەکە بە سەفتە لە نێوان بازرگانە گەورەکاندا دەکرا. ئەمە لەگەڵ ئەوەی گەشەیەکی زۆری بە ئاڵوگۆڕی بازرگانیدا و شوێنە جیاوازەکانی ئەورووپای بەیەکەوە بەستەوە و هانی زیادکردنی بەرهەمهێنانیدا، جوڵەی ئاڵوگۆڕی دراوی بەهێزدەکرد. پێویستی دامەزراندنی سیستەم و دەزگا و رێونمای نوێی هێنایە کایەوە بۆ هەڵسەنگاندن و ئاڵوگۆڕکردنی دراوی جیاوازی وڵاتەکان، پێویستیی بە داهێنانی پرنسیپەکانی قەرز و قەرزدانی دروستکرد، پێویستی نوسینی سەنەد و رێکەوتنامەی بازرگانی هێنایەکایەوە. ئەمانە بوون بە سەرەتای دانانی بناغەیەک بۆ دروستبوونی سیستمی سەرەتایی بانکی، لەهەمانکاتدا دانانی یاسای تایبەتی بۆ ئاڵوگۆڕکردنی بازرگانی و دانانی نەخشە و چۆنێتی چارەسەرکردنی گیروگرفت لەرێگەی دادگای سەرەتایی تایبەتی ئابوریەوە.
لەسەرەتادا ئەم پێشانگایانە لە باکوری فەرەنسا و باشوری فلاندرن رێکدەخرا، بەتایبەتی لە شاری شەمپانی فەرنسا، بەڵام بەهۆی دەسەڵاتی زۆر و توندڕەوی پاشاکانی فەرەنساوە، بەهۆی دانانی باج و گومرگ و سەرانەی قورس و کۆسپی

ئیداری و یاساییەوە لەو ناوچانەدا، ناچاربوون بەپێی بوونی درەفەت، جێگە و شوێنی ئەو پێشەنگەیانە بگوێزنەوە لە نێوان فلاندرن و ئینگلتەرا و فەرنسا و ئەڵمانیادا. هەڵبەتە ئەو جێگۆڕکێیە، ئەگەرچی کۆسپ بوو لەبەردەم بوژاندنەوەی ئابوریدا، بەڵام لە هەمانکاتدا بووە هۆی ئەوەی جموجۆڵی بازرگانی لە چەندین شوێن ببوژێتەوە.

دووهەم دیاردە، پەرەسەندنی بازاڕی ناوخۆبوو بۆ ساغکردنەوەی بەرهەمی خۆماڵی. دیارە هەر لە مێژووی کۆنەوە لادێکانی دەوری شارەکان، بەتایبەتی جوتیارە موڵکدارە بچووکەکان، بەپێی ئەو دەرفەتەی پێیان دەدرا، هەوڵیاندەدا ئەو بەرهەم و کەلوپەلانەی لە پێویستی خۆیان زیادبوو ببەنە شارە نزیکەکان و ئاڵوگۆڕیان بەپێویستی تر پێبکەن. پاشان لەگەڵ گەشەکردنی شارە بازرگانیەکاندا ئەم رەفتارە زیادیکرد و رێکخستنێکی بە خۆوە بینی. وایلێهات بەرهەمهێنەرە بچووکەکانی دەوروپشتی شارەکان، هەفتەی رۆژێک لە مەیدانی شاردا کۆدەبوونەوە و بەرهەمەکانیان ئاڵوگۆڕ دەکرد بەو پێویستیانەی کە بەخۆیان دابین نەدەکرا. ئەمە هەرچەندە لەسەرەتادا سنووردار بوو، بەڵام هاندەرێکی گرنگ بوو بۆ خەڵک، کە هەوڵ بدەن بەرهەمەکانیان زیادبکەن بە مەبەستی ساغکردنەوەیان لەو بازاڕانەدا «٨ ل٢٠».

- رۆڵی فاکتەرە بنچینەییەکان لە بەردەوامبوونی بوژاندنەوەی بازرگانیدا

ئەمەی لە سەدەکانی ناوەڕاستی رۆژئاوای ئەوروپا روویدا و لێرەدا بەکورتی لە چەند لاپەڕەیەکدا باس دەکرێت، پرۆسەیەک بوو نزیکەی هەزارساڵی پێ چوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا هەر ساوا و لاواز و سنووردار بوو، هێشتا زۆری مابوو کە بتوانێ بەردەوامی بەخۆوە ببینێت و سەربگرێ.

ئەگەرچی بازرگانی زیادیکرد، شارە بازرگانیەکانی کەنار دەریاکان هەتا دەهات فراوانتر دەبوون، خەڵکێکی زۆر روویان تێدەکردن، بۆ هەستان بە کاروباری بازرگانی، یان کارکردن لە بارکردن و گواستنەوەدا، هەتا رادەیەک چینێکی نوێی بازرگانی دەوڵەمەند تیایاندا پەیدابوو بەناوی بۆرجواوە، بەڵام ئەو پرۆسەیە رووبەڕووی کۆسپی گەورە و گرفتی بەردەوام دەبۆوە، کە رێگربوو لە گەشەکردنی.

گەشەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی، پێویستی بە بازاڕی ئازاد و سنووری کراوە بوو، پێویستی بە رێگەوبان و ئامرازی گوستنەوە بوو، بەڵام ئەو دەوڵەتە

فیودالانە ڕێگر بوون لەوە، ئەویش بەهۆی دابەشبوونیان بەسەر چەندین ناوچەی فیودالی جیاوازەوە، بەهۆی بەرهەمهێنانی کشتوکالی و پیشەیی قوفلدراو و ناخولقێنەرەوە، بەهۆی گومرگ و باج و سەرانەی زۆرەوە، خراپی ڕێگەوبان و ئامرازی گواستنەوەوە. بۆ هەموو کارێکی بازرگانی و بڕیارێک زۆرجار پێویستی بە ڕازیبوونی پاشا یان کۆمەک و ڕەزامەندیی فیودال و دەسەلاتی ئایینی بوو. هەرلایەک بەشی خۆی دەویست و بەلای بەرژەوەندییەکانی خۆیدا رایدەکێشا. لەگەل ئەمانەشدا چەندین فاکتەری بنچینەیی هەبوون، کە بە پلەی جیاواز و شوێن و کاتی جیاواز ڕۆلیان هەبوو و سوودیان لێوەردەگیرا بۆ زالبوون بەسەر ئەو کۆسپانەدا.

لاوازیی دەسەلاتی پاشا و دەسەلاتی ناوەند فاکتەرێکی کاریگەر بوو. پاشا و دەسەلاتی سەربازی هێندە بەهێز نەبوون بتوانن کۆنترۆلی هەموو شوێنەکان بکەن. لای ئەوان پارێزگاری سنووری دەولەت و شەڕی دەرەکی و ڕازیکردن، یا دەمکوتکردنی فیودالە ناڕازییەکان بە پلەی یەکەم دەهات. لەبەرئەوەی شارە بچکۆلانەکان ڕۆلیان کەمبوو لەئابوری ولاتەکەدا، فەرامۆشکرابوون و دەسەلاتی دەولەت تیایاندا لاوازبووە. ئەمە دەرفەتی دروستکرد بۆ بازرگانی و بورجوا، تا بەردەوام بن و گەشەبکەن و بمێننەوە «٨ ل٢٣».

سەرچاوەی یەکەمین بۆ دابینکردنی پێداویستی پاشا و دەولەت و خەرجی سوپا و ئیدارە و ژیانی خۆشی و سەلتەنت، وەرگرتنی باجی لادێ و پیشەیی وکۆمەکی مادی و سەرەبازی فیودالەکان بوو. ئەمەش پاشای ناچار دەکرد تەنازول بۆ فیودالەکان بکات، بۆ دابینکردنی ئەو پێویستیانە. بووژانەوەی بازرگانی و بوونی بە سەرچاوەیەکی نوێی باج و گومرگ بۆ خەزێنەی پاشا لە دوو ڕووەوە لەبەرژەوەندی پاشادا بوو، لە لایەکەوە داهاتەکانی زیادی دەکرد و لە لایەکی ترەوە کەمتر ناچاری دەستی فیودالەکان دەبوو. ئەمە بوو بە فاکتەرێکی یارمەتیدەر بۆ مانەوە و بەهێزبوونی بۆرجوا.

لەبەرئەوەی چینوتوێژە ئۆرۆستۆکراتەکان خاوەنی سامان و داهاتی زۆر بوون و خواستێکی زۆریان هەبوو لەسەر کەلوپەلی گران و نایابی شوێنەکانی تری جیهانی وەکو خۆرهەلاتی ناوەڕاست و هیندستان و چین، پێویستیان بەو بازرگانانە بوو، کە پێداویستییەکانیان بۆ دابین بکەن. بوونی ئەو خواستە فاکتەرێکی تری گرنگ بوو بۆ بەردەوامی و بوژاندنەوەی بازرگانی «٢ ل١٠٧».

بوونی دەسەلاتێکی ئایینی و چینێکی فیودالی بەهێز، کە فشاری دەخستە سەرپاشا و هەروەها بوونی پەرلەمانێکی سەرەتایی، دەرفەتی بۆ بۆرجوا دروستکرد، کە

سوود لەو فاکتەرانە وەرگرێت. بۆرجواکان رێگە و پلانی جیاوازیان بەکاردەهێنا بۆ ئاسانکاری کارەکانیان. لە هەندێ شوێن و کاتدا هاریکاری و رازیکردنی پاشا دژی فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی کاریگەربوون بۆ ئاسانکردنی کاروباری بازرگانی. دانانی باج و گومرگ، دیاری و شتی نایاب بردن بۆ پاشا و شازادە و دەسەڵاتدارانی دەوڵەت رێگەیەکی تر بوو بۆ ئاسانکاری کاروبار. لە ئینگلتەرا بەهۆی لاوازی پاشاوە، لە رووبەڕووبونەوەی فیوداڵەکان و دەسەڵاتی ئایینی و هەروەها ناکۆکی لەگەڵ بنەماڵە بەهێزەکانی تر، زیاتر بۆرجوای لە پاشا نزیک خستەوە.

گەشەکردنی بواری بازرگانی پێویستی بە بەهێزبون و خۆرێکخستن و پلاندانانی چینی بۆرجوا بوو. لەگەڵ گەشەکردن و فراوانبوونی بازرگانی دەرەکی، پێویستی بە خەڵکانی شارەزا بوو بۆ رێکخستن و بەرەوپێشخستنی، هەروەها بەرەنگاربوونەوەی مەترسی رێگەوبان و هەڕەشەی رووتکردنەوە. ئەو کارانەش بە تاکە بازرگان نەدەکرا، بەڵکو پێویستی بە یەکخستنی توانا و شارەزایی و کەپیتاڵی هاوبەشی چەند بازرگانێک دەکرد. بۆ ئەو مەبەستە بازرگانەکان کۆمەڵێک رێکخراوی پیشەیی بازرگانیان دروستکرد. لەبەرئەوەی بازرگانی لە نێوان چەندین وڵاتدا بەڕێوەدەچوو، دروستکردنی ئەو رێکخراونە نەدەکەوتە ژێر کۆنترۆڵی تاکە وڵاتێکەوە، کە بە ئارەزووی خۆی مەرج بەسەریاندا بسەپێنێ، ئەمەش بووە هۆکارێک بۆ بەهێزکردنی ئەو رێکخراوانە و گەورەبوون و بەهێزبوونی جموجووڵی بازرگانی لە نێو وڵاتەکاندا. بەهەمان شێوە بۆ بەرێوەبردن و رێکخستنی بازرگانی ناوەوە و رووبەڕووبونەوەی فشاری چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان، چەندین رێکخراوی بازرگانی ناوخۆ دروست بوون. ئەم رێکخراوانە بوون بەهێزێکی جوڵێنەر بۆ گەشەکردن و بەهێزبوونی ئەو چینە و زیادکردنی سەرمایەکانیان و پەیوەندیی دروستکردن لەنێوان شار و لادێ و ناوچە جیاوازەکاندا «٨ ل٢٤-٢٧».

لە وڵاتێکی وەکو ئینگلتەرا، کە سنووری دەسەڵاتی پاشا هەموو وڵاتەکەی دەگرتەوە و ئاڵوگۆڕی بازرگانی لەنێوان ناوچەکاندا ئاسانتر بوو. ئەو رێکخراوانە سەرانسەری هەموو وڵاتەکەیان دەگرتەوە و رێگە خۆشکەربوون بۆ یەکخستنی بازاڕێکی نیشتمانی بەیەکەوە بەستراو. بەڵام لە وڵاتێکی وەکو ئەڵمانیا، لەبەر دابەشبوونی بەسەر چەندین میرنشین و دەستەڵاتی ناوچەییەوە، قەبارە و توانای رێکخراوەکان بچووکتر و لاوازتر بوون لە چاو ئینگلتەرا. ئەمە بوو بەهۆی ئەوەی کە هاریکارکردنییان لەگەڵ یەکتریدا لە سنووری شارەکان

دەرنەچــێ. بۆیــە ئــەو ڕێکخراوانــە لــە ئەڵمانیــا لاوازی و بــێ دەســەڵاتییان پێــوە دیاربــوو، زۆربەیــان لــە ســاڵەکانی ١٤٠٠(ز.)دا لاوازبــوون و هەندێکیــان لەناوچــوون «٢ ل١٠٧».

لەوشــوێناندا کــە ئــەو ڕێکخراوانــە لــە ڕووی ئابــوری و ڕێکخســتنەوە بەهێــز بــوون، هەتــا دەهــات بەشــداریکردنیان لــە بڕیــاری سیاســی و ئابوریــدا زیادیدەکــرد. دروســتبوون و گەشــەکردنی ئەمانــە ســەدان ســاڵی پێچــوو، لــە نێــوان ســاڵەکانی ١٠٠٠ـ١٥٠٠دا بــە چەندیــن ململانــە و قەیرانــدا تێپەڕیــون.

ڕۆڵــی ئــەم فاکتــەرە گرنگــە بنچینەییــە بەسیســتمی بەڕێوەبردنــی سیاســی و ئابــوری وڵاتەکانــەوە بەندبــوو. هەتــا ئــەو سیســتمە ســنووردارتر و تاکڕەوتــر و توندڕەوتــر بوایــە، گەشــانەوەی شــارە بازرگانیــەکان لاوازتــر دەبــوو، هەروەهــا چینــی بۆرجــوا و چاکســازی یاســایی و ڕێکخــراوە پیشــەییە بازرگانەکانیــش. بــە پێچەوانــەوە هەتــا ئــەو سیســتمە بەرفراوانتــر بوایــە، شــارە بازرگانییــەکان گەورەتــر دەبــوون و چینــی بورجــوا و ڕێکخراواکانیــان بەهێزتــر دەبــوو و چاکســازی زیاتــر دەکــرا.

ئەگەرچــی لــەو ســەردەمەدا جیــاوازی ئــەو فاکتەرانــە لــە کاتێکــەوە بــۆ کاتێکــی تــر و لــە نێــوان وڵاتێــک و وڵاتێکــی تــرەوە زۆر گــەورە نەبــوون، بــەڵام لەگــەڵ ئەوەشــدا ئــەو جیاوازیــە بچووکانــە هــۆکاری گرنــگ بــوون بــۆ بناغەدانــان و ڕێگەخۆشــکردن بــۆ چاکســازی و گەشــەکردنی زیاتــر.

چــۆن و بۆچــی پیشەســازیی کەپیتاڵیســتی ســەرەتایی توانــی گەشــە بــکات؟

ئەگەرچــی بەدرێژایــی ســاڵەکانی ١٠٠٠-١٥٠٠(ز.) سیســتمی بەرهەمهێنانــی پیشــەیی فیوداڵــی هــەر بەهێــز بــوو، بــازاڕی ناوخــۆ لەژێــر مۆنۆپۆڵــی پیشــەییەکاندا بــوو، بەیەکترییــەوە نەبەســترابوون و بچــووک و ســنووردار بــوون، بــەڵام لــە پاڵیــدا بازرگانیــی دەرەکــی گەشــەی کردبــوو و لــە ســنووری بازنــەی دەســەڵاتی دەوڵەتــەکان دەرچــو بــوو، بەشــێوەی بــازاڕی ناوخــۆ لــە ژێــر کۆنتــرۆڵ و مۆنۆپۆڵــی پیشــەییەکاندا نەبــوو. لەهەمانکاتــدا پیشــەییەکان ترســی زۆریــان لــەو بازرگانیــە نەبــوو، چونکــە ئەوە نەدەبــووە هــۆی ئــەوەی کڕیارەکانــی خۆیــان لەدەســتبدەن و ڕاســتەوخۆ هەڕەشــە بکەوێتــە ســەر بەرژەوەندییەکانیــان.

بەهــۆی قازانجــی زۆری بازرگانــی دەرەکییــەوە، کەپیتاڵێکــی ســەرەتایی گــەورە لەدەســتی بۆرجــوادا خربب‌ــووەوە، کــە دەیانتوانــی لــە بەرهەمهێنانــدا وەبەرهێنــان

بکەن. بەهۆی ئەو زەمینەیەوە، شان بەشانی بەرهەمی پیشەیی، بەرهەمهێنانی پیشەسازی کەپیتاڵیستی سەرەتایی درووست بوو.

بەرهەمهێنانێکی پیشەسازی کەپیتاڵیستی سەرەتایی بۆ دابینکردی خواستی بازاڕی دەرەکی بوو. لەجیاتی ساغکردنەوەی ئەو بەرهەمانە لە بازاڕێکی بچووکی داخراودا، هەناردەی بازاڕێکی گەورەترو کراوەتر دەکرا. بەهۆی گەورەیی ئەو بازاڕەوە قەبارەی بەرهەمهێنانی کەلوپەل گەورەتر دبوو و خەرجی بەرهەمهێنانی هەرزانتر دەکەوت.

لەبەرهەمهێنانی پیشەییدا، سەروەستا بەرهەمهێنەر و خاوەن وەرشە و کەرەسەی خاو و بەرهەم بوو، لەهەمانکاتدا هەر خۆشی فرۆشیار بوو، بەڵام لە بەرهەمهێنانی پیشەسازی کەپیتاڵیستی سەرەتاییدا بەشێوەکی تر بوو. بازرگانەکان لەسەرەتادا کەرەسەخاوەکانیان لای هەندێ پیشەیی خاوەن وەرشە دادەنا، بەخواستی خۆیان بەپێی پێویستی بازاڕ پیشەییەکان کاڵای پێویستیان بۆ بەرهەمدەهێنان، لە بەرامبەردا پیشەییەکان هەقدەستیان وەردەگرت، بازرگانەکانیش ئەو بەرهەمانەیان لە بازاڕی دەرەکی ساغدەکردەوە. لێرەدا بازرگانەکان تەنها خاوەن کەرەسەی خاو و بەرهەمە ئامادەکراوەکە بوون.

ئەو گۆڕانانەی کە لەم سەردەمەدا روویدا، ئەوەبوو کە خاوەن وەرشە لای بازرگان وەک مووچەخۆری لێهات. وردە وردە لە گەڵ گەورەبوونی وەرشەکان و زیادبوونی بەرهەمهێنان، بازرگانەکان بوونە خاوەن وەرشە، وەستا و شاگرد بوونە سەرکار و کرێکار.

لە بەرژەوەندی خاوەن کەپیتاڵدا بوو، ژمارەی کرێکار زۆربن و بە زووترین کات و ئاسانترین رێگە فێری پیشەکەببن، بەڵام پیشەیی چەندین کۆسپی دەخستە بەردەم دامەزراندن و فێربون و گەشەکردنی شاگردەوە. هەروەها سەروەستا رێگربوو لە خوڵقاندن و داهێنان و شێوازی نوێی کارکردن، بەپێچەوانەوە بازرگان رێگەی ئەوەی بۆ خۆشدەکردن و پلەیی شارەزایی بەرزدەکردنەوە.

لە بەرهەمهێنانی پیشەییدا، ئارامی کۆمەڵایەتی و یەکێتی و هاریکاری نێوان بەرهەمهێنەرەکان و توێژە جیاوازەکانی بە پلەی یەکەمین دەهات. بەڵام بەرهەمهێنانی پیشەسازی کەپیتالیستی سەرەتایی، ئەگەرچی لەو سەردەمەدا ئارامیی کۆمەڵایەتی نەدەخوڵقاند، بەڵام ململانێ و جیاوازی نێوان چینەکان دەبووە هۆکاری گۆڕانکاری و گەشەکرد.

گرنگترین جیاوازی لە نێوان بەرهەمهێنانی پیشەیی فیوداڵی و پیشەسازیی سەرەتاییدا قەبارە و رۆڵی کەپیتال بوو. بە پێچەوانەی بەرهەمهێنانی پیشەییەوە،

پیشەسازیی سەرەتایی پێویستی بە کەپیتاڵی گەورە بوو لەبەرئەوەی پێویستی بە قەبارەی زۆری کەرەسەی خاو، وەرشەی گەورە، ئامرازی بەرهەمهێنان و ژمارەی مووچەخۆری زۆرتر بوو، هەروەها دووری بازاڕ و گرانی خەرجیی گواستنەوە پێویستیی کەپیتاڵی گەورەی زیاتر دەکرد. کەپیتاڵێکی وا مەزن ئەستەمبوو بە هەموو کەسێک دابینبکرێت، بەڵکو پێویستی بە هاریکاری ژمارەیەک زۆر بورجوای خاوەن کەپیتاڵ بوو.

جیاوازیەکی گەورەی تر لە نێوان بەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی کۆن و پیشەسازیی سەرەتاییدا، چۆنێتی بەکارهێنانی کەپیتاڵ بوو. لەبەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی کۆندا کەپیتاڵ و سامان بۆ دروستکردنی کۆشک و کەلار و باخ و باخات و کەنیسەی گەورە و زێڕ و زیو و یاقوت و زمروت و خۆشگوزاری و رابواردن و بەرزبوونەوەی پلەی کۆمەڵایەتان بوو، بەڵام لە پیشەسازیی سەرەتاییدا، کەپیتاڵ بۆ پرۆژە و وەبەرهێنانی نوێ بەکاردەهات، گەورەکردن و باشکردنی وەرشەکان، دامەزراندنی کرێکار و مووچەخۆری نوێ. لێرەدا کەپیتاڵ دینامیکییەت و بەردەوامی دەدا بە گەشەکردن و تازەکردنەوەی بەرهەمهێنان.

- تێوەگلدان و لەناوچوونی سستەمی پیشەیی فیوداڵی

لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا، دوو سیستمی بەرهەمهێنەری پیشەیی شانبەشانی یەکتری هەبوون. یەکەمیان بەرهەمهێنانی پیشەیی فیودالی بوو، کە توانای گۆڕانکاری و چاکسازیکردن و گەشەکردنی نەبوو، تەنها توانای دابینکردنی خواستی بازاڕێکی بچووکی هەبوو. دووهەمیان بەرهەمهێنانی پیشەسازی سەرەتایی بوو، کە توانای چاکسازی و گەشەکردنی هەبوو، دەیتوانی خواستی بازاڕێکی گەورەتر دابین بکات. لە نێوان ئەم دوو سستەمەدا ململانێیەکی توندوتیژ و درێژخایەن روویدا. لەم ململانێیەدا بەشێک لە پیشەییەکان زیاتر قاپییان لەسەر خۆ داخست و بۆ مانەوە رێکخراوە پیشەییەکانیان بەهێزتر دەکرد، بەشەکەی تریان، بوون بەشێک لە سیستمی پیشەسازیی سەرەتایی، کە توانی سوودێکی زۆر لەتوانا و شارەزیی ئەوانە وەربگرێت و بیانکاتە بەشێکی کاریگەری گرنگ لەخۆی.

لەم پرۆسەیەدا، دوو توێژی کۆمەڵایەتی رۆڵی سەرەکییان بینی و بوونە رەچەڵەکی کەپیتاڵیزم. یەکەمین توێژیان ئەو بۆرجوا بازرگانە خاوەن کەپیتالانە بوون، کە کەوتنە وەبەرهێنانی کەپیتالەکانیان لە بەرهەمهێنانی پیشەسازیی سەرەتاییدا

و وازیـان لـە کاری بازرگانـی هێنـا. دووهەمیـان ئـەو پیشـەییانە بـوون، کـە زوو بەرهەمیـان بـۆ بازرگانـە گـەورەکان ئامادەدەکـرد و پشـتیان لـە سیسـتمی پیشـەیی کـرد و وازیـان لەکارکردنـی جەسـتەیی راسـتەوخۆ هێنـا و لەبـری ئـەوە کەپیتالەکانیان بەکاردەهێنـا لـە پیشەسـازیی سـەرەتاییدا.

کەپیتاڵیسـتەکانی ئـەو سـەردەمە هەتـا دەهـات زیاتـر رێکخـراوی چینایەتـی خۆیـان بەهێزدەکـرد، بـۆ هاریکاریکـردن و پاراسـتنی بەرژەوەنـدی خۆیـان و گەشـەکردنیان. ئـەم رێخراوانـە لەسەرانسـەری وڵاتـدا هەبـوون و ژمـارەی ئەندامەکانیـان لـە رێکخـراوی پیشـەییەکان زیاتـر و چالاکتـر بـوون، هەروەهـا ڕۆڵـی گرنگیـان لـە ململانە و فشـاری سیاسـی و ئابوریـدا بینـی. ئـەم رێکخـراوە نوێیانـە، تەنهـا دەسـەڵات و توانـای ئابورییـان زیـادی نەدەکـرد، بەڵکـو بوونـە هێزێکـی بەتوانـا لـە کۆمەڵگـەدا و هەوڵیـان ئـەدا لـە رێگـەی پەرلەمانـە سـاواکەوە فشـار بخەنـە سـەر فیـوداڵ و دەسـەڵاتی ئایینـی و پاشـا.

سیسـتمی سیاسـی و ئابـوری فیوداڵـی رێگربـوو لـە گەشـەکردنی پیشەسـازی کەپیتالیسـتی سـەرەتایی، رێگـر بـوو لـە تێکشـکاندنی سـنووری دەسـەڵاتی فیوداڵـی و ئـازادی جموجـۆڵ و ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی و تەکنیکـی نـوێ. پاشـا بـە هەمـوو شـێوەیەک فشـاری دەخسـتە سـەر بۆرجـواکان و زیـاد لـە پێویسـت رێـژەی بـاج و گومرگـی لـێ دەسـەندن.

پیشەسـازی سـەرەتایی رۆڵـی سـەرەکی هەبـوو لـە لەناوچوونـی سیسـتمی پیشـەیی، وەسـتا و شـاگردەکانیان لای خۆیان دادەمەزراند و کرێکارەکانیان لەدەسـت دەردەهێنان. ئەمـەش بـوو بەهـۆی شکسـتهێنانی بەشـی هـەرە زۆری شـوێنکاری پیشـەییەکانیان و هـەژاری و بێکاریـان، زۆربـەی ئەوانـە دواتر لە شـوێنکارە پیشەسـازییە سـەرەتاییەکان دا دامەزران.

لەدایکبـوون و گەشـەکردنی ئـەم سیسـتمە، تەنهـا چینێکـی کەپیتاڵیسـتی سـەرەتایی لێنەکەوتـەوە، بەڵکـو لەگـەڵ هەمـوو هەنگاوێـک بـۆ پێشـەوە چینوتوێـژی نوێـی کرێکار وسـەرکاری مووچەخـۆری لێدروسـت بـوو. ئەمانـە بوونـە هێـزی بەرهەمهێنـەر و بزوێنـەری نوێـی ئـازاد لـە کۆمەڵگـەدا. لـە پـاڵ دروسـتبوونی رێکخـراوی بازرگانـی و کەپیتاڵیسـتی سـەرەتاییدا، ئـەم چینوتوێـژە نوێیانـەش رێکخـراوی سـەربەخۆی خۆیـان دادەمـەزران. رێکخـراوی پیشـەیی نـا، بەڵکـو رێکخـراوی چینایەتـی سەرانسـەری، کـە لەسـەر بنەمـای مـاف و بەرژەوەندییەکانیـان بـوو. ئـەم رێکخراوانـە بـە گەورەبوونیـان تەنهـا فشـاریان لەسـەر خـاوەن کارەکانـان دروسـت نەدەکـرد ، بەڵکـو دەبوونـە هێزێکـی گرنگـی کۆمەڵایەتـی و فشـاریان دەخسـتە سـەر دەسـەڵاتداران و بوونـە

فاکتەرێکی کاریگەر بۆ لەناوچوونی سیستمی فیودالی «٨ ل٣٣-٣٦».
لە ئینگلتەرا، گواستنەوەی بەشێک لە بەرهەمهێنانی پیشەسازیی سەرەتایی لە شارەکانەوە بۆ لادێ، هێندەی تر گورزی کوشندەی لە سیستمی بەرهەمهێنانی پیشەییدا. بەرهەمی پیشەیی لە ناو شارەکاندا جێگیر و بەهێز بوون و کۆنترۆڵی بازاڕەکانیان کردبوو، ڕێکخراوەکانیان ڕێگربوون لە هەموو نوێکردنەوە و چاکسازییەک، بەڵام لە لادێکاندا بە پێچەوانەوە هیچ دەسەڵاتێکی ئەوتۆیان نەبوو. لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا بەرهەمە پیشەییەکان بە پلەی یەکەم دەیانتوانی پێداویستی بازاڕی ناوخۆ دابینبکەن. بۆ نموونە ئاسنگەر، تەنەکەچی، پێڵاوچی، گۆشتفرۆش و بەرگدروو.. . بەڵام پیشەسازیی سەرەتایی زیاتر بریتی بوو لە جۆلاو خومخانەچی و دەباغ و خوری ڕێس و ڕەنگکردن کە پێداویستی بازاری دەرەکی دابیندەکرد... ئەمەش بووبەهۆی ئەوەی پیشەسازیی چنین ڕۆڵێکی سەرەکی بینی لە بونیادنانی سیستمی پیشەسازیی کەپیتالیستی سەرەتاییدا.
هەڵبەتە پێشتر دروستبوون و بوژاندنەوەی پیشەسازیی سەرەتایی لە چەندین شوێنی تری جیهان هەبووە، بەڵام لەبەربوونی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنوورداری توندڕەو لەو وڵاتانەدا، بە بچووکی و لاوازی ماونەتەوە و شکستیان هێناوە. بە هەمان شێوە لەکۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستی ئەوروپا، لە چەندین شوێن و کاتی جیاوازدا پیشەسازیی سەرەتایی سەریهەڵدا، بەڵام زۆربەیان بەهۆی هەمان هۆکارەوە سەریان نەگرت و نەیانتوانی بەسەر کۆسپەکانی ڕێگەی گەشەکردنیان زاڵبن و لە هەندێ شوێندا بە سەدان ساڵ کەوتنەدواوە.
پیشەسازییە سەرەتاییەکانی چنینی خوری، لە کۆتایی ئەو سەدانەدا گەورەترین و گرنگترین جۆری بەرهەمهێنان بوون، بوونە سەرقافڵەی پەیدابوون و بونیادنانی بەرهەمهێنانی هاوچەرخانەی کەپیتالیستی سەرەتایی و زیاتر گەشەکردن و فراوانبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی نزیک و دوور. ئەم پیشەسازییانە لە کاتی جیاوزدا، لە چەند شوێنێکی ئەوروپای ڕۆژئاوا سەریانهەڵدا، هەرە گرنگترینیان ئەم شوێنانە بوون:
ساڵەکانی **١٢٠٠**(ز.) لە فلاندرن، ساڵەکانی **١٣٠٠**(ز.) لە فلۆرێنس، ساڵەکانی **١٤٠٠** لە ئینگلتەرا لەبەر جیاوازی نێوان فاکتەرە بنچینەییەکان و چۆنێتی سیستمی بە ڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری ئەم شوێنانە، لە فلاندرن و فلۆرێنس پیشەسازیی سەرەتایی لەو قۆناغانەدا نەیتوانی بەردەوام بێت و بەرەو سیستمی بەرهەمهێنانی کەپیتالیستی هاوچەرخ گەشەبکات، بەڵام لە ئینگلتەرا سەرکەوتنی بەدەستهێنا.
بەهۆی فراوانبوون و گەشەکردنی بازرگانی دەرەکی، گەورەبوونی شارە

بازرگانییەکان، زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و زۆری و هەرزانی و باشی خوری ئینگلیزەوە، بۆ یەکەمینجار ساڵەکانی ١٢٠٠(ز.) فلاندرن بووە سەنتەری گەشەکردنی پیشەسازیی سەرەتایی چنین لە ئەوروپا.

لە ئینگلتەراوە بازرگانەکان بە هەرزان خورییان بۆ ناوچەی فلاندرن دەهێنا. خوریەکانیان ئەدایە دەست چەند خاوەند وەرشەیەکی بچووکی ناو شارەکان، کە هەریەکەیان بەشێکی کارەکەیان دەکرد و لەکۆتاییدا بەرهەمەکەیان دەگەڕانەوە بۆ بازرگانەکان، لە بەرامبەر ئەوەدا پیشەییەکان هەقدەستیان وەردەگرت.

ئەو سەردەمە، زۆربەی ئەو بەرهەمانە لە پیشانگای ساڵانەی شارەکانی وکو شەمپانی باکوری فەرەنسا ساغدەکرانەوە و دواتر لە رێگەی بازرگانی ترەوە رەوانەی بازاڕە دوورەکان کراون. لەو شوێنانە پرۆسەی بەرهەمهێنان، یان لە ماڵی بازرگانەکان، یان لەوەرشەکانی هەندێ سەروەستاکاندا بەڕێوەدەچوون، ئەمەش خەرجی گرانیی کرین و بەڕێوەبردنی وەرشەی لە کۆڵ بازرگانەکان دەکردووە.

بازرگانەکان، ئەم بەرهەمانەیان لەگەڵ بەهارات و کەلوپەلی ئاسیا و رۆژهەڵاتی ناوەڕاست ئاڵوگۆڕ دەکرد. پێشتر، داهاتی بازرگانەکان تەنها لە هاوردەکردنی کەلوپەلدا بوو، بەڵام ئێستا لە هەناردەکردنیشدا بوو. پێشتر پاپۆڕەکانیان بە بەتاڵی یان نیوەبار دەخستەڕێ، بەڵام ئێستا لە هەردوو سەر باردەکران، ئەمەش خەرجی گواستنەوەی لەسەر بازرگانەکان کەمتر کردۆتەوە و قازانج و سوودی بازرگانەکانی دووقات دەکرد.

رژێمی پاشایەتی فیوداڵی فەرەنسا، دەسەڵاتێکی ناوەندی بەهێزی بەسەر ئەو شارانەدا هەبوو، ئەو بازرگان و خاوەن وەرشانە بەردەوام لەژێر فشاری بەرتیلدانی قورس و باج و گومرگدا بوون. دەسەڵاتداران، بێجگە لە هەندێ خەڵکی نزیکی خۆیان، ریگەی کەسی تریان نەدەدا. ئەمانە هەمووی لە کۆتاییدا کاردانەوەی نەگێتیڤی بەسەر چینوتوێژە هەژارەکاندا دەشکایەوە و ئەوەندەی تر باری قورس وسەغڵەت دەکردن. لە هەمانکاتدا ئەو هەموو باج و بەرتیلدانە دەبووە هۆی بەرزبونەوەی نرخی ئەو کەلوپەلانە، کە لەبەر گرانیان زەحمەت بوو لە بازاڕەکاندا ساغ بکرێنەوە.

بۆرجواکانیش بە هەمان شێوەی فیۆداڵەکان، توندڕەو و تاکڕەوانە هەڵسوکەوتیان لەگەڵ ئەو کەسانەدا دەکرد، کە کاریان بۆ دەکردن و دەیانخستنە باری هەژاری و برسێتیەوە. وەرشەکانیان پیس و پۆخەڵ و تەنگ و تاریک بوون، هەروەها کەمیی مووچە و درێژی ماوەی کارکردن لە رادە بەدەربوو. ئەمانە هەمووی

لە لایەکەوە بوونە هۆی زیادبوونی ناڕەزایی و ناکۆکی نێوان کارکەرەکان و بازرگانەکان و لە لایەکی ترەوە زیادبوونی ململانێی نێوان بازرگانەکان و سیستمی فیودراڵی. ئەو ململانێیە توندانە، دەبوونە هۆی نائارامی و گرژی، کە لە کۆتاییدا چەندین ڕاپەڕینی توندوتیژی لێکەوتەوە و چەندین جار بازرگانەکانی ناچارکرد ملکەچی داواکاریەکانیان بن. بەڵام چونکە هەموو سیستمە سیاسی و ئابوریەکە لەسەرەوە هەتا خوارەوە سنووردار و تاکڕەوبوو، گەشەکردن و بوژاندنەوەی بەرهەمهێنانی ئەو پیشەسازییە لە فلاندرن شکستی هێنا و بۆ چەند سەدەیەک دواکەوت.

ساڵی **١٣٠٠**، سەد ساڵ دوای فلاندرن، باکوری ئیتاڵیا و بەتایبەتی شاری فلۆرێنس بوو بە سەنتەری پیشەسازیی سەرەتایی خوری و گەورەترین و بەهێزترین شاری پیشەسازی سەرەتایی ئەوروپا.

هوشیاری و پەیوەندی باشی بازرگانەکانی ئەو شارە لەگەڵ خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا و شارەزاییان لە خواست و پێویستی بازاڕەکان، ڕێکخستنی ڕێکوپێکی پرۆسێسی بەرهەمهێنان و کرینی کەرەسەی خاو و گواستنەوە و ڕێگەوبان و هەمیسانەوە فرۆشتنی بەرهەمەکان، ڕۆڵێکی گرنگی لە بونیادنان و گەشەکردنی ئەو پیشەسازییە سەرەتاییە لەو شارەدا بینی. ئەوانەی ئەوەیان دەکرد دەوڵەمەنترین بازرگان و بانکەوان و بۆرجوای ئەوسای ئەوروپا بوون «**١٠٨ ل ٢٩٠**».

گرنگترین خاسڵەتی تایبەتی پیشەسازی فلۆرێنس بریتی بوو لەوەی سیستمی بەرهەمهێنان تیایدا سروشتێکی کەپیتالیزمی سەرەتایی هەبوو. بەپێچەوانەی فلاندرن، بازرگانەکان خاوەنی وەرشەی بەرهەمهێنانی خۆیان بوون، وەستای شارەزا و کرێکاریان تیادا بەمووچە رادەگرت، لەسەر شێوازیی فلاندرن نەبوو، کە پیشەییەکان لە وەرشەکانی خۆیاندا بە هەقدەست کاربکەن. ئەگەر بهاتایە ئەو وەرشەیە مولکی پیشەییەکەش بوایە، ئەوا جێگەکەیان لێ بەکرێ دەگرتن و خاوەنەکەشی تیایدا بە سەرکار دادەمەزراند.

لەگەڵ ئەوەی ساڵەکانی **١٣٠٠** لە فلۆرینس نزیکەی **٢٠٠** وەرشەی گەورە هەبوو، زەمینەی ئەو پیشەسازییە لەباربوو، بۆرجوا شارەزایی و کەپیتاڵ و کارکەری پێویستیان هەبوو، بازاڕی گەورە و زۆر و پێکەوتەی جوگرافی شارەکە یارمەتیدەر بوو، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا ئەو پیشەسازییە لەو شارەدا گەشەی نەکرد و شکستی هێنا.

شاری فلۆرێنس، سەربەخۆیی تەواوی لە دەورووپشتی خۆی هەبوو، بازرگان و بانکە سەرتاییەکان، دەسەڵاتی تەواویان بەسەر شارەکە و دەورووپشتیدا هەبوو،

ڕێگەی بەشداریکردنی خەڵکی تریان نەدەدا لە دەرکردنی بڕیاری سیاسی و ئابوری شارەکەدا. ئەوان کۆنترۆڵی تەواوی بەرهەمهێنان و مووچەخۆرەکانیان دەکرد و ڕێگەی ڕادەربڕین و خۆڕێکخستنیان پێ نەدەدان، ئەوەی گوێ ڕایەڵیان نەبووایە لە ناویاندا جێگەی نەدەبۆوە.

لەگەڵ ئەوەی لە بەرهەمهینان و بازرگانیدا قازانجاێکی زۆریان دەکرد، مووچەیەکی زۆر کەمیان بە کارکەرەکان دەدا وهیچ جورە خزمەتگوزارییەکیان لە شارەکەدا بۆ دابین نەدەکردن. لە ناو شارەکەدا بە ئاسانی لە نێوان ئاستی ژیانی توێژ و چینەکاندا جیاوازی و ناعەدالەتی یەکجار زەق دەبینرا. بۆ ماوەیەکی زۆر بەهۆی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری ناوەندی بەهێزەوە توانیان بەرهەمهێنان گەشە پێبدەن، ئاڵوگۆڕی بازرکانی زیادبکەن، ببنە بەهێزترین شاری پیشەسازی سەرەتایی ئەو سەردەمە. بەڵام لەبەر پەیرەوکردنی ئەو سیستمە بەرتەسکە، هەتا دەهات ناکۆکی و ناڕەزایی و گرژی نێوان چینوتوێژەکانی سەرەوە و خوارەوە توندوتیژتر دەبوو. بۆ ماوەیەکی کورت وەستا و کرێکارەکان بەهۆی فشارکردنیانەوە، دەستکەوتی باشیان بە دەستهێنا و دەسەڵاتیکی باشیان پەیداکرد، بەڵام لەبەر قبوڵنەکردنی یەکتری و ڕێک نەکەوتنیان لەسەر پەیرەوکردنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی بەرفراوانتر، هەموو سیستمەکە داڕما و بەرهەمهێنانی پیشەسازی لە کۆتایی سەدەکەدا شکستی هێنا و کرێکار و مووچەخۆراکان بێکار و داهات مانەوە و زیاتر لە جاران ژیانیان سەخت بوو «٨ ل**٣٦،٣٩،٤١**».

لە ساڵەکانی **١٤٠٠**ی (ز.) دا، ئینگلتەرا لەم پیشەسازییەدا جێگەی فلادرن و فلۆرینسی گرتەوە، بوو بە گەورەترین سەنتەری پیشەسازیی سەرەتایی چنینی خوری ئەوروپا. بەپێچەوانەی شوێنەکانی ترەوە، ئەو پیشەسازیی سەرەتاییە لە ئینگلتەرا لەبارنەچوو، بەردەوامی بە خۆوە بینی و بوژایەوە، بووە فاکتەرێکی گرنگ لەناو ئەو فاکتەرانەی کە سیستمی مودێرنی کەپیتالیستی خوڵقاند. ئەوەی لەم وڵاتەدا ڕوویدا ڕوداوێکی لەناکاو نەبوو، چونکە زەمینەیەکی باشتر و فاکتەرە بنچینەییەکان تیایدا گونجاوتر بوون بۆ ئەو بەردەوامیبوون و گەشەکردنە:

١ـ زیاتر بەرفراوانبوونی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری

ساڵەکانی **١٢١٥**ی (ز.)، ناکۆکی نێوان پاشا و بارۆنەکانی دەوروپشتی تەشەنەیکرد. ئەوانە کۆمێتەیەکی **٢٥** کەسیان بۆ بەرەنگاربوونەوی پاشا و دیاریکردنی دەسەڵاتەکانی دروستکرد، کە تیایدا دەسەڵاتەکانی پاشایان کردە یاسا. لە پێش ئەوەدا پاشا خۆی یاسا و مەرجەعی یاساکان بوو، بە پێی توانا و هەوەس و بەرژەوەندی ڕۆژانەی خۆی یاسای دادەنا و لای دەبرد. هەرچەندە ئەمە

دەسەڵاتەکانی پاشای کەمنەکردەوە، بەڵام ڕێگەی بۆ بەشداریکردنی ژمارەیەکی زۆرتر لە خەڵک بۆ بڕیاردان کردەوە و پەیڕەوکردنی یاسا و گۆڕانکاری گەورەتر لەو بوارەدا.

ساڵی **١٢٦٥**ی (ز.)، یەکەم پەرلەمانی ساوا لە ئینگلتەرا دروست بوو. پەرلەمان لە پاشا و توێژێکی ئۆروستۆکراتی فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی و ژمارەیەکی بچووک بازرگانی گەورە و کەپیتاڵیستە سەرەتاییەکان پێکهات بوو. لەگەڵ ئەوەی پاشا بەشی شێری تیایدا هەبوو، بێ رازیبوونی ئەو هیچ بڕیارێک نەدەدرا، بەڵام لەوکاتەوە بێ یاسادان پاشا نەیدەتوانی تاکڕەوانە بڕیاربدات.

ساڵەکانی **١٣٤٧**، تاعون لە ئەورپادا بڵاوبۆوە، لەوانەش ئینگلتەرا. ئەم پەتایە دەوروبەری نیوەی دانیشتوانی ئەوروپای کوشت «**٣٦** ل**١٥٩**». لە زۆربەی پاشانشینەکانی ئەوروپا، بەتایبەتی وڵاتەکانی ڕۆژهەڵات، بەهۆی ئەوەوە چەوساندنەوە و رووتاندنەوەی ئەو جوتیارانەی نەمردن زیاتری کرد و چینە دەسەڵاتدارەکان بەشی مردووەکانیشیان لەوان دەسەند و بووە هۆکاری دواکەوتنی گەشەی ئابوری و سیاسی تیایاندا. بەڵام لە ئینگلتەرا ئەم قەیرانە گەورەیە کاردانەوەیەکی پێچەوانەی هەبوو، چونکە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر بوو، تیایدا هەر توێژ و چینێکی بەهێزی کۆمەڵگە دەیویست جوتیارەکان لەبەر کەمبونەوەی ژمارەیان لای خۆی بمێننەوە. ئەمە بووە هۆی بەهێزبوونی پێگەو بزووتنەوەی جوتیارەکان، باری جوتیار و کارکەرەکانی باشترکرد و ڕێگە خۆشکەربوو بۆ زیادبوونی ئازادی و دواتریش زەمینەی بۆ زیاتر بەرفراوانبوونی ئەو سیستەمە و سود وەرگرتن لە فاکتەرەکانی تری کۆمەڵگەکە خۆشکرد «**٢** ل**١٩١،١٨٤**».

٢ـ بۆ سوود وەرگرتن لە تەکنیکی باشتر، بەشێکی زۆری پیشەسازیی سەرەتایی خوری لە شارەکانەوە گواسترانەوە بۆ لادێکان. خورییان بۆ پاکردنەوە لە چەوری دەنارده سەر ئاشە ئاوەکانی لادێ، دواتر کوتەکی گەورەیان دەبەست بە (ئەکسلی) ئاشەکەوە بۆ کوتانی خورییەکە و پاکردنەوەی. بەکارهێنانی ئەو تەکنیکە ژمارەی کرێکاری بۆ کوتاندن و پاکردنەوەی خوری کەمتر کردەوە، کە بووە هۆی کەمبوونی خەرجی بەرهەمهێنان. ئەگەرچی ئەوە بە بەراورد بە تەکنیکی ئەمرۆ شتێکی زۆر بایەخدار نییە، بەڵام بەکارهێنانی ئەو تەکنیکە نوێیە لەوکاتەدا وەکو بەرپاکردنی شۆڕشێک بوو لەو بوارەدا. ئەمە لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا، بووە پاڵنەر بۆ گەشەپێکردنی تەکنیکی نوێتر. ئەم تەکنیکە بێ بوونی سیستمێکی بەرفراوانتر رەنگە پەیدا نەبووایە و هەر زوو شکستی

بهێنایــە «٨ ل١٤١».

٣ـ خــوری ئینگلتــەرا باشــترین جــۆر بوو، لــە ســاڵەکانی ١٣٥٠دا بەشــی زۆری هەناردە دەکرایــە دەرەوە، بــەڵام لــە ســاڵەکانی ١٤٥٠ وە، لــە ڕێگــەی بڕیــاری سیاســییەوە بــە فشــاری کەپیتاڵیســتە ســەرەتاییەکان لــە پەرلەمانــدا، هەناردنەکردنــی قوماشــی خــوری بــۆ دەرەوە زیــاد کــرا و خــوری کەمکرایــەوە. دەوڵەتــی ئینگلتــەرا، گومرگــی بــە ڕێژەیەکــی زۆر زیادکــرد بەســەر هەناردەکردنــی خــوری و گومرگێکــی کەمــی خســتە ســەر هەناردەکردنــی قوماشــی خــوری. ئەمــە ئــەوەی لێکەوتــەوە کــە نرخــی خــوری ئینگلتــەرا لــەدەرەوەی وڵات بەرزبێتــەوە و نرخــی قوماشــی خــوری ئینگلتــەرا لــە چــاو بەرهەمــی وڵاتەکانــی تــردا نــزم بێتــەوە. بــەوە ئینگلتــەرا لــە بازاڕەکانــدا مۆنۆپۆلــی لــەو بەرهەمــەدا پەیداکــرد. بەهێزبوونــی بەرهەمهێنانــی قوماشــی ئەوســای ئینگلتــەرا، هەمیســانەوە بــۆ پەیدابوونــی دەرفەتــی بەشــداریکردنی هێــزە نوێیــەکان لــە بڕیاردانــدا دەگەڕێتــەوە «٨ ل١٤١».

٤ـ گواســتنەوەی بەشــێک بەرهەمهێنانــی چنیــن لــە شــارەوە بــۆ لادێ، وایکــرد کــە لەلایەکــەوە ئــەو پیشەســازییە لــە شــارەکاندا بــە چــڕی گردنەبێتــەوە و ژمارەیەکــی زۆری کرێــکار لــە یــەک شــوێندا کۆنەبنــەوە کــە تیایــدا بتوانــن خۆیــان لــە ڕێکخــراوی پیشــەیی مەزنــدا ڕێکخــەن و ببێتــە هــۆی ململانێــی توندوتیــژ و ناســەقامگیری و شکســتهێنانی پیشەســازییەکە. لــە لایەکــی تــرەوە، لەبەرئــەوەی کرێکارەکانــی لادێ لــە بنەماڵــەی مســکێنەکان بــوون، دەیانتوانــی لەپــاڵ کارکردنیــان لــەو پیشەســازییەدا لــە بەرهەمهێنانــی کشــتوکاڵیدا بەردەوامبــن و لەمــاڵ و حاڵــی خۆیانــدا بمێننــەوە و بــە مووچەیەکــی کەمتــر لــە کرێکارەکانــی شــار گــوزەران بکــەن. ئەمــە لەپــاڵ ئــەوەی باری کرێکارەکانــی باشــتر دەکــرد، بەهــۆی نزمــی خەرجیــی مووچــەی ئەوانــەوە خەرجــی بەرهەمهێنــان کەمتــر دەبــووەوە. بەهــۆی کەمبونــەوەی خەرجــی بەرهەمهێنانــەوە دەیانتوانــی قوماشــی ئینگلتــەرا بــە هەرزانتــر بفرۆشــن و مۆپنۆپۆلــی بــازاڕەکان بکــەن. نیمچــە باشــتربوونی بــواری ژیانــی ئــەو کرێــکار و جوتیارانــە، بەردەوامیدا بــە پرۆســەکە و زیادبوونــی ژمــارە و بەرزبوونــەوەی پێگــەی کۆمەڵایەتیــان.

لەگــەڵ ئــەوەی ئینگلتــەرا لــە کۆتایــی ســاڵەکانی ١٤٠٠دا، هەنگاوێــک لــە پێش وڵاتەکانی تــرەوە بــوو، لــە پیشەســازیی ســەرەتایی کەپیتاڵیســتی چنینــی خــوری و بازرگانــی پێکردنیــدا، هەروەهــا بنەماکانــی فیوداڵیــزم تیــادا شکســتی هێنابــوو تیایدا و سیســتمێکی بەڕێوەبردنــی فراوانتــری هەبــوو، بــەڵام لــە بازرگانــی دەرەکــی و وەبەرهێنانــدا هێشــتا زۆر لــە دوای شــوێنەکانی تــرەوە بــوو. ئەگەرچــی پیشەســازیی ســەرەتایی خــۆری گرنــگ بــوو، بناغــەی بــۆ پیشەســازیەکانی تــر دانــا، بــەڵام پیشەســازییەکی تاقانــە بــوو،

بەتەنیا لە توانایدا نەبوو رۆڵی یەکلاکردنەوەی سەرکەوتنی پیشەسازی زامن بکات. لەبەرئەوە لەگەڵ ئەوەی پێشتر، فلاندرن و شارەکانی تر لەو پیشەسازیی سەرەتاییەدا شکستیان هێنا، بەڵام لە کەرتەکانی تری بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی و وەبەرهێناندا کەم و زۆرهەر بەردەوام بوون. ئینگلتەرا هەتا ساڵەکانی ١٧٠٠(ز.) نەیتوانی رۆڵی سەکردایەتی بازرگانی و پیشەسازی لە ئەوروپادا ببینێت. ڤێنیسیا (بوندقیە)، لەسەدەی چواردەدا بەهێزترین شاری بازرگانی بوو، ژمارەی دانیشتوانی لە سەد هەزار کەس تێپەری کردبوو، لە دوای پاریس گەورەترین شاری ئەوروپا بوو. پێکەوتێکی ستراتیژی گرنگی هەبوو. لە رێگەی باشوری ئەڵمانیا و رووباری رەینەوە، باکور و ناوەڕاستی ئەوروپای بە دەریای سپی ناوەڕاست دەبەستەوە، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا گەشەکردنی ئەو شارە لە سنوورێکدا وەستا.

ژێرخانی ئابوری ڤێنیسیا لەسەر بازرگانی دروست بوو، نەک پیشەسازی. بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا هەندێ پیشەسازیی سەرەتایی وەکو دروستکردنی شوشە، یاقوت، فەخفوری نایاب و رەنگکردنی جل و بەرگی جوانی تیادا بوو. بەهۆی داهاتی بازرگانی زۆرەوە، پیشەسازی دروستکردنی کەشتی گەورە تیایدا بەهێز بوو. هەروەها رۆڵی گرنگی لە خستنەگەڕی پارە و کاروباری بانکی سەرەتاییدا هەبوو.

بازرگانە دەوڵەمەندەکان دەسەڵاتی سیاسی شارەکەیان بەدەستەوە بوو، هەروەها خاوەنی هێزی سەربازی خۆیان بوون، مۆنۆپۆڵی تەواویان هەبوو و رێگەیان نەئەدا بە فیودالەکانی دەوروپشتیان لە لادێکاندا دەستبخەنە کاروباریانەوە. بازرگانیی ڤێنیسیا لە دوو کەرت پێکهاتبوو. کەرتی تایبەت بە پێی یاسا هەموو ئەوانەی کە دەیانویست و توانای کاری بازرگانیان هەبوو دەیانتوانی لەو بوارەدا بەشداری بکەن. کەرتی حکومی خاوەنی زۆربەی کەشتی و کەشتیوانی بوو، سەرپەرشتی و کۆنترۆڵی رێگەوبانی ئاوی و وشکانی دەکرد، بەهێزی چەکداری خۆی پارێزگاری دەکردن. ئەم کەرتە رۆڵی سەرەکی هەبوو لە رێکخستن و پلاندانانی بازرگانیدا.

بێ سنووری دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری کەرتی حکومی، قۆرخکرتنی بازاڕ و رێگە نەدان بە چالاکی بازرگانی و دەرفەتی بەشداریکردنی بازرگانەکانی کەرتی تایبەتی لە بڕیارداندا، لەهەمان کاتدا کۆسپ دانان لەبەردەم بازرگان و خاوەن کەپیتالەکانی تری باکوری ئیتاڵیا و باشوری ئەڵمانیا، کاردانەوەی خراپی لەسەر گەشەکردنی بازرگانی هەبوو. سەرەڕای ئەمانە بە دۆزینەوەی رێگەی ئاوی نوێی

(رأس الرجاء الصالح/ Cape of Good Hope) ی باشووری ئەفریقا بۆ ئاسیا هێندەی تر ڕۆڵی بازرگانی شارەکە لاواز بوو. ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە بازرگانە گەورەکان و کەپیتاڵیستەکان لەباتی بەکارهێنانی پارەکانیان لە بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتاییدا، کەوتنە کڕینی زەویوزار و خانو و کۆشک و تەلار.
باشووری ئەڵمانیا لە ساڵەکانی ١٤٥٠-١٥٥٠، یەکێک لەو شوێنانە بوو، کە بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی و کاروباری ماڵی تیایدا گەشەیکرد. ئەم ناوچەیە کەوتبووە ناوجەرگەی ئەوروپاوە، ڕێگەی بازرگانی وشکانی باکور و باشور و ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوای ئەوروپای پێکەوە دەبەستەوە.
لەبەر دووری ئەم ناوچەیە لە کەنار دەریاوە، بازرگان و کەپیتاڵیستەکان، لە جیاتی بازرگانی کەپیتاڵەکانیان لە بونیادنانی پیشەسازیی سەرەتاییدا بەکاردەهێنا. خواستی گەورەی بازاڕ و زۆری کەرەسەی خاو، فرەچەشنی بازرگانی و پیشەسازی، جموجۆڵێکی زۆری لەم ناوچەیەدا درووستکرد. هەروەها کەپیتاڵەکانیان بەکاردەهێنا بۆ دانی قەرزێکی زۆر بە میرەکانی ئەڵمانیا و پاشاکانی هەنگاریا و ئیسپانیا.
ئەڵمانیا لەو سەدانەدا بەسەر چەندین میرنشیندا دابەشبوو، پارچە پارچە و نائارام بوو. ئەمەش لە چەند لایەنیکەوە باری بازرگانەکانی قوورستر کرد. هەر بەشێکیان سنووری گومرگ و باجدانی تایبەتی خۆی هەبوو. ساڵەکانی ١٦٠٠ ئەو میرنشینانە بۆ ماوەی سی ساڵ شەڕی ناوخۆییان بەرامبەری یەکتریکرد. سەرەڕای زیادکردنی باج و ڕووتاندنەوەی زیاتری بەرهەمهێنەرەکان، داهاتەکانیان بەهۆی ئەو شەڕانەوە هەر بەشی نەدەکردن. لەبەرئەوە قەرزێکی زۆریان لە بانکە سەرەتایی و بازرگانەکان کرد و دواتر زۆربەی ئەو قەرزانەیان پێنەدانەوە. ئەمانە هەمووی بوونە هۆی ڕێگرتن لە گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی و نابووتبوونی ژمارەیەکی زۆر لەو بازرگانانە.
بە هەمان شێوە، لە چەندین شوێنی تری ڕۆژئاوا و باشووری ئەوروپا ئەمە دووبارە بووەوە لەوانە فلۆرێنس، شاری بورگی هۆڵندا و چەندین شاری فەرەنسا. لەو ناوچانەدا، لە سەدەکانی چواردە و پانزەدا بوژاندنەوەی بازرگانی و کاروباری دارایی و پیشەسازیی سەرەتایی بە ئاستی جیاواز گەشەی کرد. بەڵام بەهۆی خراپی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری لەو شوێنانەدا، لەو قۆناغانەدا گەشەکردنی ئابوری وەکو پێویست بەرەوپێش نەچوو. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو چینوتوێژ و هێزە نوێیانە کەم و زۆر بەردەوامیان بەخۆوە بینی و بوونە بناغەیەک بۆ بونیادنانی سیستمێکی بەرفراوانتر «٨ ل٦٦-٧٦».

هۆکاری شکستهێنانی سیستمی فیودالی لە لادێکاندا

بوژاندنەوەی بازرگانی درزی خستە سیستمی فیودالی لادێوە

لادێ و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی لەساڵەکانی ٥٠٠-١٢٠٠(ز.) لەژێر کۆنترۆڵی فیوداڵیزمدابوو. دەوروبەری ٣٠٪ زەویوزاری کشتوکاڵی (مەبەست لە زەویوزاری کشتوکاڵی ئەو زەویانەیە، کە بۆ بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بەکارهێنراون) و سەرچاوەی ئاوەکان موڵکی کەنیسە بوون، ٦٥٪ موڵکی فیوداڵ و پاشا بوون، تەنها لە ٥٪ موڵکی جوتیاری بچووک و مامناوەند بوون «٨ ل١١٤».
ئەو زەویانەی مسکێنەکان بەرهەمیان تێدا دەکرد، بەشێکی بۆ دابینکردنی پێویستی ژیانی خۆیان بوو(ئیکتفای زاتی)، بەشەکەی تری بۆ فیوداڵ بوو. بەشەکەی فیوداڵ بۆدابینکردنی پێویستی خۆیان و بنەماڵە و پیاو و چەکدارەکانی بوو، بەشێکی تری بە بەرهەمی کشتوکاڵی تری دەرەکی و بەرهەمی پیشەیی ئاڵوگۆڕی پێکراوە. سەرەڕای دابینکردنی ئەو پێویستیانە، داهاتەکانی کەنیسە و فیوداڵ بۆ دروستکردنی کۆشک و تەلار و کەنیسەو کڵێسای گەورە و خۆشگوزەرانی و رابواردن و کۆنترۆڵکردنی ناوچەکانیان و بژێوی چەکدارەکانیان بەکارهێنراون. پاشا موڵکێکی زۆری هەبووە و داهاتەکانی بۆ خۆی و شازادەکان خەرجکراوە، سەرەڕای ئەوەش باج و گومرگی لە مسکێن و جوتیاری خاوەن موڵکی بچووک و پیشەیی و بازرگانەکان سەندووە. بەشێکی ئەم باجە بۆ خەرجی خۆیی و کۆشک بەکارهاتووە و بەشەکەی تری بۆ خەرجی سوپا و دەستوپێوەند و کاربەدەستانی دەوڵەت بەکارهاتووە. بە پێیی ئەم زانیارانەی سەرەوە بەشێکی زۆر کەمی بەرهەم لە ئاڵوگۆڕی بازرگانی ناوخۆ و دەرەکیدا بەکارهاتووە.
دابەشبوونی وڵات بەسەر چەندین ناوچەی دەرەبەگایەتی سەربەخۆوە، بازاڕی بچووک و داخراو و سنووورداری ئەو کۆمەڵگەیە، ڕێگربوون لە بوژاندنەوەی بازرگانی و بەستنەوەی بازاڕ و ناوچەکانی وڵات پێکەوە. بۆئەوەی بازرگانی ببوژێتەوە و بەرهەم زیادبکات، دەبوایە ئەو سیستمە قوفڵدراوە داخراوە بکرێتەوە و ناوچەکانی پێکەوە گرێ بدرێت و پێکهاتە کۆمەڵایەتەکانی کە ٩٠٪ دانیشتوان بوون لە بازرگانیدا تێوەبگلێنرێن، ئەگینا مەحاڵ بوو گۆڕانکاری گەورە ڕووبدات.
ئەگەرچی زۆربەی بەرهەمە کشتوکاڵییەکانی ئەو سەردەمانە بۆ دابینکردنی

خواردن و پێویستی هەرە گرنگی زۆربەی خەڵکانی ئەوروپا بوو، نمونەی گەنم و جۆ. بەڵام بوژاندنەوەی بازرگانی دەرەکی و شارە بازرگانیەکان لە نیوەی دووەمی سەدەکانی ناوەڕاستدا، زەمینەیەکی نوێی خوڵقاند، ئەویش زیادبوونی خواستی دەرەکی بوو لەسەر هەندێ بەرهەمی کشتوکاڵی خۆماڵی. لەبەرئەوەی وڵاتەکان پێکەوتەی جوگرافی و کەشوهەوایان لەیەک جیاواز بوو، هەریەکێک لەوانە هەندێ بەرهەمی کشتوکاڵی تایبەتی خۆیان هەبوو. بەرهەمی تایبەتی وڵاتەکان بووە هۆکاری زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوانیاندا.

پێداویستی دەرەکی و خواست لەسەر هەندێ بەرهەم لەزیاد بووندابوو. ئەو خواستە بەشێک لە فیوداڵەکانی چاوچنۆککرد بۆ زیاتر بەرهەمهێنانی ئەو جۆرە بەرهەمانە، چونکە داهاتی زیاتر دەکردن. لەبەرئەوە، ئەوانە بۆ یەکەمجار لە مێژووی سەدانساڵیاندا، بەئاگاهاتن و کەوتنە خۆیان بۆ زیادکردنی ئەو بەرهەمانە. زەوی زیاتریان بەکاردەهێنا، دارستانیان دەبڕیەوە و دەیانکرد بە زەوی کشتوکاڵی، هەوڵی بەپیتکردنی زەوی و بەکارهێنانی شێوازی نوێتری بەرهەمهێناندەدا.

بێجگە لە فیوداڵەکان، جوتیاری خاوەن مۆڵکی بچووک و هەندێ لە مسکێنەکانیش، بەهۆی پەیدابوونی بازاڕی هەفتانەی شارە نزیکەکانەوە هەوڵی زیادکردنی بەشە بەرهەمەکانی خۆیان دەدا بۆ گۆڕینەوەیان بە بەرهەم و کاڵای تر لەو بازاڕانەدا.

سەرەڕای ئەوەی فیوداڵ لەم ڕێگایەوە دەیتوانی بەرهەمی زیاتر بفرۆشێ، بە هاتنی شتومەکی تازە لە وڵاتەکانی ئەوروپا و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ئاسیاوە، هەتا دەهات خواستیان لەسەر ئەو جۆرە بەرهەمە دەرەکیانە زیادی دەکرد. بۆ کڕینی ئەو شتانە سەرلەنوێ زیاتر هانیدەدان بۆ زیادکردنی بەرهەمهێنان و داهاتی زیاتر.

بە زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی، هەتا دەهات فیوداڵەکان لە جیاتی ئاڵوگۆڕکردنی کەلوپەل دراویان لە کڕین و فرۆشتندا بەکاردەهێنا. زیادبوونی بەکارهێنانی دراو دوو کاردانەوەی گرنگی لێکەوتەوە: یەکەمیان دامەزراندنی کرێکاری کشتوکاڵی بوو، بە موچەو لەجیاتی بێگار پێکردن. دووەمیان لەجیاتی مسکێن ڕاگرتن، بەپێیی عورفی فیوداڵی، فیوداڵ زەوییەکانی بە پارە بەکرێ دەدا بە مسکێنەکان. ئەم دوو گۆڕانکارییە، بنەماکانی سیستمی فیوداڵی بەرە و لەناوچوون برد، چونکە لە لایەکەوە بێگاری نەدەهێشت و لە لایەکی ترەوە مسکێن ڕاگرتی کەمدەکردەوە.

بەهۆی بوژاندنەوەی ئابوریەوە ژیان و تەندروستی خەڵک باشتر دەبوو،

تەمەنیـان درێژتـر دەبـوو و ژمارەیـان زیـادی دەکـرد. زیادبوونـی ژمارەی دانیشـتوان پێویسـتی بـە بەرهەمـی زیاتـر بـوو، لـە هەمـان کاتـدا ژمـارەی خەڵکـی بەرهەمهێنـەر زیاتردەکـرد، کـە سـەرلەنوێ بوژانـەوەی بازرگانـی زیاتـری لێدەکەوتـەوە و ئـەو درزەی کەوتبـوە سیسـتەمەکە گەورەتـر دەبـوو.

بێگومـان ئەمانـە لەهەمانکاتـدا لـە هەمـوو ناوچـە و وڵاتەکانـدا وەکـو یـەک بەڕێوەنەدەچـوو، لەهەمـوو کەرتەکانـی بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵیدا وەک یـەک ڕووی نـەدەدا، ئـەم گۆڕانکارییـە سـەدان سـاڵی خایاند، تاوەکو توانی ڕێگـە بـۆ بازاڕێکی فراوانتـر خـۆش بـکات و ناوچـەکان بەیەکترییـەوە گرێبـدات. لـە هەمانکاتـدا ئـەم گۆڕانکاریانـە داهاتـی بـاج و گومرگـی پاشـا و دەوڵەتـی زیاترکـرد، هەروەهـا گۆڕانـکاری لـە سروشـتی چینوتوێژەکانـی لادێـدا دروسـتکرد «٨ ل٥٥».

پیشەسـازیی سەرەتایی، سیستمی فیوداڵی لادێی لەناوبرد

وەکـو چـۆن بوژاندنـەوەی بازرگانـی دەرەکـی و ناوخـۆ زەمینـەی بـۆ لاوازبوونـی سیسـتمی فیودراڵـی و زیادبوونـی بەرهەمهێنانـی هەنـدێ بەرهەمـی کشـتوکاڵی تایبەتـی خۆشـکرد، بەهەمـان شـێوە بەرهەمهێنانـی پیشەسـازیی پێویسـتی بـە کەرەسـەی خاوبـوو. کەرەسـەی خاویـش بـە بەرهەمـی کشـتوکاڵی نـوێ و زیاتـر دابیندەکـرا. بەرهەمهێنـان لـە پێنـاوی دابینکردنـی خواسـتی بازرگانـی دەرەکـی و پیشەسـازیی سـەرەتایی، بووەهـۆی زیاتـر بەسـتنەوەی لادێ بـە شـارەوە و زیادبوونـی ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی لـە ناویانـدا و کردنـەوەی بـازاڕە داخـراوەکان و بەسـتنەوەیان پێکـەوە.

گەشـەکردنی پیشەسـازیی سـەرەتایی و فراوانبونـی ژمارەیەکـی زیاتـر کرێـکاری پێویسـت بـوو، کـە زۆربەیـان خەڵکـی لادێ بـوون. بەکارهێنانـی مسـکێنی لادێ لـە پیشەسـازیی سـەرەتاییدا ژمـارەی جوتیارەکانـی لادێـی کەمتـر دەکـرد، کـە لـە لایەکـەوە دەبـووە هـۆی کەمبونـەوەی بەرهەمـی فیـوداڵ و لـە لایەکـی تـرەوە لەبـەر کەمبوونـەوەی ژمارەیـان لای فیـوداڵ گرنگتـر دەبـوون. گرنگبوونـی ڕۆڵـی ئەوانـە لـە بەرهەمهێنانـدا، پێگـەی کۆمەڵایەتیانـی بەرزدەکـردەوە و توانـای فشـاریانی زیاتـر ڕووبـەڕووی فیـوداڵ دەکـردەوە، کـە ئـەوەش لەگـەڵ فاکتەرەکانـی تـردا بنەماکانـی سسـتەمی فیوداڵـی لاوازتـر کـرد.

کەمبوونـەوەی ژمـارەی هێـزی کار لـە لادێکانـدا، پاڵنەرێکـی دروسـتکرد بـۆ داهێنانـی تەکنیکـی نـوێ و ڕێبـازی باشـتری بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی. ئەمـەش خـۆی لـە

خۆیدا زیاتر ڕێگەی بۆ بەرهەمهێنانی ئامرازی نوێ خۆشکرد، کە ئەویش بە پیشەسازیی سەرەتایی دابیندەکرا. ئەمەش ئەوەندەی تر بازاڕی لادێی زیاتر بە شارەکانەوە بەستەوە.

بەهۆی زیادبوونی خواست لەسەر بەرهەمی کشتوکاڵی بۆ کەرەسەی خاو و پێویستی بازاڕەکان، هەروەها کەمبوونەوەی ژمارەی مسکێنەکان لە لادێکاندا، بەشێک لە فیوداڵەکان کەوتنە خۆیان و گۆڕانکارییان لە شێوەی بەرهەمهێناندا کرد. لە باتی ئەوەی فیوداڵ وەکو جاران مسکێن راگرێ لە زەویەکانیدا، یان زەوییەکانی لە مسکێنەکان وەردەگرتەوە و دەیکردن بە کێڵگەی فراوان و مسکێنەکانی وەک کرێکار بە مووچە دادەمەزراند، یان زەوییەکانی بە کرێ پێدەدان. ئەم کاردانەوەیە لە هەر دوو حاڵەتدا بووە هۆکارێکی تری نەهێشتنی سیستەمی فیوداڵی لادێ.

ئەو فیوداڵانەی کە بەربەرەکانێی ئەو گۆڕانکاریانەیان دەکرد و لەسەر هەمان شێوازی فیوداڵی کۆن بەردەوام دەبوون، لە پاڵ ئەوەی گرفت و توندوتیژی لێدەکەوتەوە، خۆشیان هەتا دەهات لاواز دەبوون و مسکێنیان لەدەست دەچوو، هەروەها داهاتەکانیان کەم دەبۆوە و لە کۆتاییدا بەرە و نابووتبوون دەچوون و موڵکەکانیان بە هەرزان دەفرۆشت بە بورجەوا و خاوەن موڵکی تر، کە ئەوانیش بە شێوازی کەپیتاڵیستی سەرەتایی بەرهەمی کشتوکاڵیان تیادا پەیڕەو دەکرد.

ئەم گۆڕانە تەنها بنەماکانی کۆمەڵگەی فیوداڵی تێکنەدەدا، بەڵکو سروشتی کۆمەڵایەتی چینوتوێژەکان و سیستمی بەرهەمهێنانیشی گۆڕی. فیوداڵەکانی دەکرد بە خاوەن موڵک و مسکێنە نیمچە نائازادەکانی دەکرد بە کرێکاری ئازاد، یان خاوەن موڵکی بچووک. شێوازی بەرهەمهێنانی فیوداڵی بێگاری گۆڕی بە شێوازێکی کەپیتاڵیستی، بەرهەمهێنانی بۆ پێویستی خۆیی گۆڕی بۆ ساغکردنەوە لە بازاڕەکاندا، بازاڕی تەسکی گۆڕی بە بازاڕێکی فراوانتر، کۆمەڵگەیەک و خەڵکێکی نەخوڵقێنەری گۆڕی بە خوڵقێنەر و مێشککراوەتر.

بە گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی لەشارەکاندا و پێویستی زۆر بە هێزیکار تیایاندا، خەڵکێکی زۆری لە شارەکان کۆدەکردەوە، کە پێویستیان بەخواردن و پێویستی تری لادێ بوو. بە زیادبوونی ئەو پێویستییە، بەرهەمی کشتوکاڵی لادێ زیادی دەکرد، گۆڕانکاریەکان خێراتر دەڕۆیشتن و سیستەمی بەرهەمهێنانی فیوداڵی لادێ زیاتر بەرەو لاوازی و لەناوچوون دەچوو. «٨ ل ٦٤\٥٢\٥٣»

چی ڕێگەی بۆ گەشەکردنی کەپیتاڵیزم خۆشکرد؟

ئەو گۆڕانەی کە لە ساڵەکانی ۱۲۰۰-۱۵۰۰(ز.) لە ڕۆژئاوای ئەوروپا ڕوویدا، دەرئەنجامی پرۆسەیەکی دوور و درێژی سەدەکانی پێشوتر و ڕۆڵی خاسڵەت و فاکتەرە بنچینەییەکان بوو.

لەگەڵ بوژاندنەوەی بازرگانی و دروستبوون و گەشەکردنی پیشەسازیی سەرەتایی و گۆڕانکاری لە بەرهەمهێنان و پەیوەندی بەرهەمهێنانادا، چینوتوێژ و هێزی نوێ پەیدابوو. ئەوانە بریتی بوون لە بازرگانە گەورەکان، بۆرجوای خاوەن وەرشەی گەورە، موڵکداری زەویوزاری لادێ، جوتیاری زەوی بەکرێ گر، کرێکار و مووچەخۆری شارەکان، کرێکاری کشتوکاڵی لادێکان. زۆربەی ئەوانە بەهۆی بەرژەوەندی هاوبەشەوە، لە پێناوی بەرهەڵستیکردن لە مافەکانیان و هەوڵدانی بەشداریکردن لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا، خۆیان لە ڕێکخراوی پیشەیی تایبەتیدا ڕێکخستبوو.

ئەو گۆڕانە ئابوری و کۆمەڵایەتییانە کارێکی ئاسان نەبوو، بەڵکو بەناو چەندین کۆسپی سیاسی و یاسایی و بەرهەڵستی پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتی ئاییندا تێپەڕی. کۆمەڵگەکە هێشتا لەژێر چەتر و کۆنترۆڵی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی سنووردارداوبوو. ئەو چینوتوێژ و هێزە کۆنانە بەخۆشی خۆیان وازیان لەبەرژەوەندی و دەسەڵاتەکانی خۆیان نەدەهێنا، بەڵکو بەرهەڵستی توند و جاری وا هەبوو خوێناوشیان دەکرد.

ئەوەی یارمەتیدەری چینوتوێژ و هێزە نوێیەکان بوو، خاسڵەت و فاکتەرە بنچینەییەکانی فیوداڵی ئەوروپا بوو، دەرەفتی بەشداریکردنیان بوو لە سیستمەکەدا. لە ڕێگەی کارتێکردنی پەرلەمانە ساواکەیانەوە، یان لە ڕێگەی فشارخستنە سەر پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی و هەروەها دۆزینەوەی خاڵی هاوبەش لەگەڵیاندا، توانییان بەسەر ئەو کۆسپانەی لە ڕێگایاندا بوو زاڵبن و گۆڕانکاری لە یاسا و دامەزراوەکانی بڕیاردان و شێوازی بڕیاردانداا بکەن.

ئەم گۆڕانکاریانە، لە هەموو وڵاتانەکاندا وەکو یەک نەبوو، هەروەها لەهەمان کات و بەهەمان خێرایی ئەنجام نەدرا. ئینگلتەرا پێش وڵاتەکانی تر کەوت، ڕۆژئاوی ئەوروپا، پاشان ئینگلتەرا بەدواییداهات. هەتا چینوتوێژ و هێزە نوێیەکان بە هێزتر بوونایە، هەتا دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیارەکاندا زیاتر بووایە، هەتا دەسەڵاتی پاشا لاوازتربووایە، فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی کراوەتر بوونایە، ئەو پرۆسەیە خێراتر بەڕێوە دەڕۆیشت و بەردەوامی بەخۆوە دەبینی.

لەپاڵ ئـەم گـۆڕان و ئـەو فاکتـەرە بنچینەییانـەدا، چەندیـن دیـاردە و فاکتـەری تـر لەکاتـی جیـاوازدا پەیـدا بـوون و کاریـان دەکـردە سـەر ئـەو فاکتـەرە بنچینەییانـە. لەهەنـدێ شـوێن دەبوونـە هـۆی خێرابـوون و ئاسـانکردنی پرۆسـەکە، بـەڵام بـە پێچەوانـەوە لـە هەنـدێ شـوێنی تـر دەبوونـە هـۆی سسـتبوونی پرۆسـەکە.

کاردانەوەی فاکتەری پەتا و ناکۆکی و شەڕوشۆڕ

لەنێـوان سـاڵەکانی ١٣٥٠-١٤٥٠(ز.)دا، هەنـدێ رووداوی گـەورە بوونـە فاکتەری گرنـگ لەسـەر رێـڕەوی گۆڕانـکاری ئـەو کیشـوەرە و بەتایبەتـی ئینگلتـەرا. بەڕادەیـەک، کـە هەنـدێ پسـپۆڕ ئـەو ماوەیـە بەخاڵـی وەرچەرخـان لـە پرۆسـەکەدا دادەنێـن. چەنـد قەیرانێکـی گـەورە رووبـەڕووی ئەوروپـا بـۆوە، کـە بوونـە هـۆی کەمبوونـەوەی ژمـارەی دانیشـتوان، وەسـتانی بەرهەمهێنـان و گەشـەکردنی ئابـوری و سسـتبوونی ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی. ئەوانـەش بریتـی بـوون لـە:

بڵاوبونەوەی تاعون ١٣٤٨_١٣٤٩ «٣٦ ل١٥٩\٢ ل٩٨».

شەڕی سەد ساڵەی نێوان ئینگلتەرا و فەرەنسا ١٣٣٧_١٤٥٣ «٨ ل٦\٣٦ل١٦٢»

راپەڕینی جوتیاران لە ئینگلتەرا ١٣٨١، لە فەرەنسا ١٣٥٨ «٨ ل٦٠\ ٢ ل١٨٥»

- شەڕی ناوخۆی ئینگلتەرا ١٤٥٥-١٤٨٥ «٨ ل٥٧\ ٢ ل١٨٤»

بەهـۆی شـەڕ و نەخۆشـییەوە، یـەک لەسـەر سـێی دانیشـتوانی ئەوروپـا کەمیکـرد. لـە ئینگلتـەرا بەهـۆی تاعونـەوە ملیـۆن و نیوێـک کـەس مردن، ژمـارەی دانیشـتوانی وڵاتەکە لـە ٤ ملیۆنـەوە بـوو بـە دوو ملیـۆن و نیـو. بەهـۆی ئـەو شـەڕانەوە سـەرەڕای ئـەوەی کوشـتارێکی زۆر، برسـێتی، وێرانـکاری و تاڵانـی شـار و گونـد و کێڵگەکانـی لێکەوتـەوە، زەرەرێکـی زۆر بـە ژێرخانـی ئابـوری وڵاتـەکان گەیشـت، ئـەم قەیرانانـە کاردانـەوەی جیاوازیـان بەسـەر وڵاتەکانـی ئەوروپـادا هەبـوو. لەوڵاتەکانـی رۆژهەڵاتـی ئەوروپـا، بەهـۆی توندڕەوی زیاتـر و تاکـڕەوی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری، بەهێـزی دەسـەڵاتی ناوەنـدی پاشـاکان و بەهێـزی فیـوداڵ و رەقیـی دەسـەڵاتی ئایینـی کەنیسـەی ئۆرسـۆدۆکسـی و لـە هەمانکاتـدا لاوازیـی مسـکێن و بـازرگان و بۆرجـوا، ئـەو قەیرانانـە هێنـدەی تـر ئـەو سیسـتمەی توندڕەوتـر و تاکڕەوتـر کـرد. لـە جـاران زیاتـر دەسـتیان خسـتە بینەقاقـای مسـکێن و کاری مردووەکانیشـیان بـە زیندووەکان دەکـرد و باجـی زیاتریـان لێدەسـەندن. زیاتـر لـە جـاران کەوتنـە گیانـی بـازرگان و کەپیتاڵیسـتی سـەرەتایی و بـاج و گومـرگ و سـەرانەی زیاتریـان لێدەسـتاندن و زیاتـر لـە جـاران کۆنترۆڵیـان دەکـردن و دەرفەتـی بەشـداریکردنیان لـە بڕیـاری سیاسـی

و ئابوریدا بۆ نەڕەخسا. بێگومان ئەمانە بوونە هۆی لاوازبوونی جموجۆڵی بازرگانی و بەرهەمهێنانی پیشەسازیی سەرەتایی و سستی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ و خاوبوونەوەی پرۆسەی چاکسازی.

ئیسپانیا بەڕادەی ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تاکرە و و توندڕەو نەبوو، دەسەڵاتدارەکان وەکو ئەوێ بەهێز نەبوون، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هێندە دەسەڵاتیان هەبوو، کە بتوانن ڕێگە لە چاکسازی و گۆڕانگاری بگرن، بەڕادەیەک، کە ژمارەی دانیشتوان و گەشەکردنی ئابوری دوای ئەو قەیرانانە بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ نەگەیشتەوە ئاستی کۆنی خۆی. پاشا و ئۆرۆستۆکراتی ئەو وڵاتە بۆ زیادکردنی سامان و داهاتەکانیان لە باتی ڕێگەدان بە چاکسازی و گەشەکردنی ئابوری و سیاسی ناوخۆ، ڕوویان کردە گەڕان بەشوێن سەرچاوەی نوێ لە دەرەوەی سنووری وڵاتەکەیان.

لەبەرئەوەی زۆربەی شەڕەکانی نێوان فەرەنسا و ئینگلتەرا لەسەر خاکی فەرەنسا ڕوویدا، وڵاتەکە زیاتر لە شوێنەکانی تر وێران بوو، بەرهەمهێنان و ژێرخانی ئابوری فەرەنسا زیانێکی یەجگار زۆری پێ گەیشت. ئەمەش بوو بەهۆی کەمبوونەوەی داهاتی دەوڵەت و لاوازبوونی پاشا و ناڕەزایی و بێزاربوونی سوپا و بەرهەمهێنەرەکان. دەرئەنجامی ئەوە، بووەهۆی زیاتر چاکسازی و سەرلەنوێ بوژاندنەوەی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی. ئەو وڵاتە بەراورد لەگەڵ ئینگلتەرا، سیستمی بەڕێوەبردنی زۆر توندڕەوتر و تاکڕەوتر بوو، لەبەرئەوە ئەو پرۆسەیە بە خاوتر بەرەو پێشەوەچوو، توندوتیژی زیاتری بەخۆوەبینی.

لە ئینگلتەرا، ئەو قەیرانانە کاردانەوی پێچەوانەی هەبوو، کە ڕێگەی بۆ چاکسازی زیاتر و گەشەکردنی ئابوری خۆشکرد. لەو وڵاتە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر بوو، دەسەڵاتی پاشا لاوازتر بوو. پاشا زیاتر ناچاری داهاتەکانی باج و گومرگی بازرگان و سەرمایەدارە سەرەتاییەکان بوو. لێرە، گواستنەوەی بەشێک لە بەرهەمهێنانی پیشەسازیی سەرەتایی خوری بۆ لادێکان، پێگەی کۆمەڵایەتی و بزووتنەوەی جوتیارانی بەهێزترکرد، بەشێکی زۆری بنەمای سیستمی فیوداڵی لادێی لەناوبردبوو.

ئەگەرچی لە ئینگلتەرا قەیرانانەکان سەخت و نالەبار بوون، بەڵام دابەزینی مووچەی کرێکان لە شارەکاندا، باشبوونی داهات و گوزەرانی جوتیارەکان لە لادێکاندا، هەروەها لاوازی فشاری پاشا و کەمبوونەوەی باج لەسەریان، بەرهەمهێنانی زیاترکرد و بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی بە هێزتر کرد. هەموو ئەمانە بوونە هۆکاری بەهێزبوونی ئەو چینوتوێژ و هێزە نوێیانە و زیادبوونی ڕۆڵیان لە

کۆمەڵگـەدا.

بزووتنـەوەی جوتیارانـی فەرەنسـا و ئینگلتـەرا، لـە پێنـاوی زیاتـر سـودوەرگرتن بـوو لـەو گۆڕانکاریانـەی لـە بـاری بازرگانـی و بەرهەمهێنانـی لادێکانـدا رووی دابـوو، بزووتنەوەیـەک، بـوو لـە پێنـاوی نەهێشـتنی ئـەو یاسـا و بنەمـا فیودالـی و کۆسـپانەی کـە ڕێگـر بـوون لـە گەشـەکردنیان و خۆشـگوزەرانیان. بـەڵام لەگـەڵ ئەمانەشـدا ئـەو بزووتنەوانـە هەمـوو کاتێـک رۆڵیـان پۆزەتیـڤ نەبـوو.

زۆرجـار سـەرکردایەتی ئـەو بزووتنەوانـە دەکەوتنـە دەسـتی توێژێکـی تونـدڕەو و تاکڕەوەوە، کـە کردەوەکانیـان لـە باتـی سـوود گەیانـدن بـە جوتیـارەکان و بەدیهێنانـی ئامانجەکانیـان زیانـی پێدەگەیانـدن. توندوتیـژی و کوشـتن و تاڵانکـردن و سـوتاندنی مـاڵ و کۆشـک و تـەلار و کێڵگـە و بێسـتانی لێدەکەوتـەوە. ئـەو سـەرکردانە زۆرجـار بـۆ دابەشـکردنی راو و ڕووت، لەنـاو خۆیانـدا دەکەوتنـە کوشـتنی یەکتـری. فیـوداڵ و پاشـاکانیش بـە هەمـان شـێوە رووبەڕوویـان دەبوونـەوە و زۆرجـار کۆمەڵکـوژی و بـە کۆمـەڵ گواسـتنەوەی جوتیـارەکان و مـاڵ وێرانـی ودەربەدەربـوون و مـردن و هەژاریـی لێدەکەوتـەوە.

لەگـەڵ ئـەوەی ئـەو بزووتنەوانـە شکسـتیان هێنـا و سـەرنەکەوتن، بـەڵام کاردانـەوەی باشـیان هەبـوو، چونکـە ترسـیان خسـتە دڵـی پاشـا و فیودالـەکان. ئـەوان ناچاردەبـوون چاکسـازی لەیاسـا و بڕیارەکانـدا بکـەن، کـە بە سـوودی مسـکێنەکان و ڕێگەخۆشـکردن بـۆ گەشـەکردنی ئابـوری دەگەڕایـەوە.

وەک پێشـتر باسـمانکرد، لاوازیـی دەسـەڵاتی ناوەنـدی دەوڵـەت و پاشـا، بەهێزیـی فیودالـەکان و دەسـەڵاتی ئایینـی و ململانەکانـی نێوانیـان، بـە درێژایـی سـەدەکانی ناوەڕاسـت سـوودبەخش بـوو بـۆ بوژاندنـەوەی بازرگانـی و پیشەسـازیی سـەرەتایی و گۆڕانـکاری لـە سیسـتمی فیودالـی و دروسـتبوونی چینوتوێـژ و هێـزی نـوێ، بەبـێ ئەو زەمینەیـە رەنگـە لـەو قۆناغـەدا ئـەو گۆڕانکاریانـە سـەریان نەگرتایـە.

بـەڵام لـە کۆتایـی ئـەو سـەدانەدا لـە گـەڵ گەشـەکردنی بازرگانـی و پیشەسـازیی سـەرەتاییدا، هەمـان ئەو خاسـڵەتانە بوونە کۆسـپ لە ڕێگـەی واننـەوە و بەردەوامبوونی ئـەو گەشـەکردنە. مانـەوە و گەشـەکردنی بازرگانی و پیشەسـازیی سـەرەتایی پێویسـتی بـە بازاڕێکـی کـراوەی پێکـەوە بەسـتراو بـوو، بازاڕێـک کـە لە هەمـوو وڵاتەکـەدا هەمان سیسـتمی بـاج و گومـرگ و دراوی هەبێـت، بـە ئاسـانی خەڵـک و کاڵا لـە شـوێنێکەوە بۆ شـوێنێکی تـر جێگەگـۆڕکێ بکـەن، پێویسـتی بـە سـەقامگیری و پاراسـتنی مـاڵ و موڵکی خەڵـک بـوو، پێویسـتی بـە ڕێگەوبانـی بـاش و چەندهـا پێویسـتی تـر بـوو. ئـەرک و کارێکـی واگـەورە بـە وڵاتێکـی پارچـە پارچـە و بـێ هێـز و فـرە دەسـەڵاتدار نەدەکـرا.

ئـەو پاشـا و دەوڵەتـە لاوازانـە چیتـر سـوودبەخش نەبـوون بـۆ ئـەو پێویسـتیی و گۆڕانکاریانـە، بەڵکو بوونـە کۆسـپێکی گـەورە لـە ڕێگەیـدا.

ئـەم زەمینەیـە بـە پێچەوانـەی جارانەوە، پێویسـتی بەبوونـی دەوڵەتێکی ناوەنـدی بەهێز بـوو، کـە بتوانـی وڵاتێکـی بەیەکـەوە بەسـتراو بونیادبنێـت. بـۆ یەکەمجـار لـە مێژوودا پێداویسـتی دەوڵەتـی نەتەوایەتـی دروسـت بـوو. لێـرەدا ئینگلتـەرا پێـش وڵاتەکانـی تـری ڕۆژئـاوای ئەوروپـا هەنـگاوی بـۆ دروسـتبوونی دەوڵەتـی ناوەنـدی بەهێـز و پێکـەوە بەستراونا.

لـە سـاڵەکانی **١٤٥٥-١٤٨٥**، بـۆ مـاوەی سـی سـاڵ لـە ئینگلتـەرا لـە نێـوان دوو بنەماڵـەی جیـاوازی پاشـاکاندا شـەڕ بەرپـا بـوو، کـە وڵاتەکەیـان لەبەینـی خۆیانـدا کردبـوو بـە دوو بەشـەوە. ئەمـە بـە شـەڕی گوڵەباخـەکان ناسـراوە. شـەڕەکە بـە سـەرکەوتنی لایەکیـان کۆتاییهـات و کۆنترۆڵـی تـەواوی وڵاتەکـەی کەوتـە دەسـت و تەواو دەسـەڵاتی فیوداڵـی ناوچـە جیاوازەکانـی لاوازکـرد و دەسـەڵاتی ناوەنـدی پاشـای بەهێزکـرد. ئەمـە وڵاتەکـەی بەیەکـەوە بەسـتەوە و بـوو بـە فاکتەرێکـی نـوێ بـۆ گەشـەکردن و بوژانـەوەی بازرگانـی و پیشەسـازیی سـەرەتایی.

لەگـەڵ گۆڕانـکاری لـە سیسـتمی فیوداڵـی ئەروپـای ڕۆژئـاوادا، دەسـەڵاتی ئایینـی کەنیسـەی کاسـۆلیک ململانـێ و دووبەرەکـی تێکـەوت. قوتابخانـەی پرۆتسـتانت پەیـدا بـوو، کـە بەهۆیـەوە سیسـتمی توندڕەوی کەنیسـەی کاسـۆلیک لاواز بـوو، کۆنتـرۆڵ و توانـای جارانـی نەمـا و شـل بـوو بۆ ڕازی بـوون بە چاکسـازی لە موڵک و سـەرچاوەی داهاتـی کەنیسـەدا. لێـرەدا پاشـای ئینگلتـەرا بەهـۆی ئـەو بەهێزبوونەوەیـەوە، لایەنگیری کەنیسـەی پرۆتسـتانتی کـرد، لـە بەرامبـەردا هەمـوو موڵکەکانـی کەنیسـەی کاسـۆلیکی خسـتە ژێـر دەسـتی خـۆوە.

بـازرگان و فەریکـە کەپیتاڵیسـتەکانی ئینگلتـەرا، لـەم کارەدا پشـتگیری تـەواوی پاشـایانکرد. ئەمـەش لەگـەڵ ئـەوەی دەسـەڵاتی پاشـا و دەوڵەتـی ناوەنـدی بەهێزتر کرد، لـە هەمانکاتـدا پێگـەی چینوتوێـژە نوێیەکانـی بەهێزترکـرد و دەرفەتـی بەشـداریکردنیانی لـە پەرلەمانـدا زیاترکـرد، هەروەهـا کۆسـپی لـە بـەردەم گەشـەکردنی ئابـوری کەمتـر کـردەوە و وڵاتەکـەی لەسـەر بنەمانـی نەتەوایەتـی زیاتـر پێکـەوە بەسـتەوە.

- گۆڕانی باڵانس لە دەریای سپی ناوەڕاستدا

قوسـتەنتەنیە، کـە پایتەختـی دەوڵەتـی بێزەنتـی بـوو، لـە سـاڵەکانی ٤٠٠-١٤٠٠(ز.) لـە ڕۆژهەڵاتـەوە گرنگتریـن سـەنتەری شارسـتانی و بازرگانـی و کەلتـوری

سـەر بـە ئەوروپـا بـوو. دەروازەیەکی گرنگ بـوو کە ئاسـیا و خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـت و ئەوروپـای پێکـەوە دەبەسـتەوە. ژمـارەی دانیشـتونی نزیکـەی یـەک ملیـون بـوو. لـە هەمـان کاتـدا جێگـەی بەرهەمهێنانـی کەلوپەلـی گرانبەهـا و نایابـی وەکـو قوماشـی ئاوریشـم، گوڵدانـی جـوان، کەلوپەلـی زێـر و زیـو، یاقـوت و زمـروت بـوو، کـە داخـوازی ئۆرسـتوکراتی ئەوروپـا و خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتی دابیندەکـرد. «٨ ل١٩»

ململانێی سـەختی نێـوان کەنیسـەی کاسـۆلیکی و ئۆرسـۆدۆکسـی تەنهـا سروشـتێکی ئایینـی نەبـوو، بەڵکـو لـە ناوەرۆکـدا زۆرانبـازی بـوو بـۆ کۆنترۆڵـی ئـەو دەروازە ئابوریـە گرنگـە و بـازاڕ و داهاتەکانـی. کەنیسـەی رۆمـا بـۆ ئـەو مەبەسـتە چەندیـن هەڵمەتـی خـاچ پەرسـتانەی کردبـووە سـەریان. سـاڵی ١٢٠٤(ز.) بـە داگیرکردنـی شـارەکە کۆتاییهـات. ئەمـە لـە پـاڵ قەیـران و ململانێکانـی ناوخۆیانـەوە، بێزەنتێکانـی تـەواو لاوازکـرد، کـە بەهـۆی ئـەوەوە دواتـر سـاڵی ١٤٥٣(ز.)، عوسـمانیەکان توانیـان داگیـری بکـەن و ناوەکـەی بگـۆڕن بـە ئەسـتەنبول و بیکـەن بـە پایتەختـی خۆیـان. بەمـە، ئەوروپیـەکان سـەنتەرێکی بازرگانـی گرنگیـان لـە رۆژهەڵاتـی دەریـای سـپی ناوەڕاسـتدا لەدەسـتدا «٣٦ ل١٤٢».

دەوڵەتـی عوسـمانی لـەدوای کۆنترۆڵکردنـی قوسـتەنتەنییە، دەسـەڵاتی لـە رۆژهەڵاتی ئەوروپـا و خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت و باکـوری ئەفریقـا تـا دەهـات بەهێزتـر بـوو. لـەو رێگایانـەوە توانـی کۆنترۆڵـی بازرگانـی تـەواوی دەریـای سـپی ناوەڕاسـت بـکات. جیهانـی ئەوسـا بریتـی بـوو لە ئاسـیا و ئەفریقا و ئەوروپـا. جومگـەی بازرگانی نێوانی هەرسـێکیان کەوتـە دەسـتی عوسـمانیەکان. عوسـمانییەکان بەمەشـەوە نەوەسـتان، بەڵکـو لـە کۆششـی بەردەوامـدا بـوون، بـۆ زیاتـر فراوانکردنـی سـنوورەکانیان و هێرشـکردنە سـەر رۆژهەڵاتـی ئەوروپـا، کـە بـەوەش بوونـە هەڕەشـەیەکی گـەورە لەسـەر هەمـوو کیشـوەرەکە.

لـە بەرئـەوەی رێگـەی بازرگانـی رۆژهەڵاتـی ئاسـیا و ئەفریقـاش بـە رێگـە وشـکانیەکانی ژێـر دەسـەڵاتی دەوڵەتـی عوسـمانیدا دەڕۆیشـت، بازرگانـی خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـت و ئاسـیای ئەوروپییـەکان کەوتـە ژێـر رەحمەتـی ئـەو دەوڵەتـەوە. دەوڵەتی عوسـمانی بـوو بـە ئیمپراتۆتێکـی زلهێـز و بەهێزتریـن دەوڵەتـی جیهـان.

دەوڵەتەکانـی ئەوروپـا لـەو زەمینەیـەدا دوو رێگەیـان لەبەردەمـدا بـوو، یەکەمیـان رووبـەروو بوونـەوەی ئـەو دەوڵەتـە و هەوڵدانـی پچڕینـی بەشـی خۆیـان بـوو لـە کۆنترۆڵکردنـی ئـەو ناوچانـە و ئاڵوگـۆڕی بازرگانییـدا. بـەڵام لەبـەر بچووکـی و لاوازیـی ئـەو دەوڵەتانـە بـە بـەراورد لەگـەڵ دەوڵەتـی عوسـمانی، ئـەو کارە دەبـووە هـۆی شکسـتهێنانیان و لەدەسـتچونی ئـەوەی کـە هەشـیان بـوو.

دووهەمین ڕێگە، پشتکردن بوو لەو دەوڵەتە و گەشەپێدانی ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان وڵاتەکانی کیشوەرەکە و گەڕان بەشوێن سەرچاوەی سامانی نوێ بوو لە پشت دەریاکانی باشوور و ڕۆژئاوادا. بەمجۆرە ئەوان پشتیانکردە دەوڵەتی عوسمانی و وازیان لێهێنا خەریک بێت بە فتوحات و شەڕوشۆڕەکانی لە ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا و شوێنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا.

ئەو دەوڵەتە ئەوروپیانەی، کە هەندێ گۆڕانکاری لە بنەمای ئابوری و سیاسیاندا ڕوویدا بوو، زیاتر کەوتنە کاروباری بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی و بەردەوامبوون لە چاکسازیدا، کە ئەمەش بوو بەزەمینەیەکی لەبارتر بۆ گۆڕانکاری مەزنتر. ئەوانی تر، کە هێشتا سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی تیایاندا بەهێز بوو، کەوتنە گەڕان بەشوێن سامانی گرانبەهای نوێ لە پشت دەریاکانەوە.

- دۆزینەوەی ڕێگەی دەریا بۆهیندستان

لەکاتێکدا دەوڵەتی فیوداڵی پورتوگال، کەشتی ڕەوانەی دەریاکان دەکرد، بە مەبەستی دۆزینەوی سامان و سەرچاوەی زێڕ و زیو، ساڵی **١٤٩٨** لە ڕێگەی کەنار دەریای باشوری ئەفریقاوە، (راس الرجاء الصالح)، ڕێگەی دەریا بۆ هیندستان و ڕۆژهەڵاتی ئاسیا دۆزرایەوە «**٣٦ ل١٧٢**».

دۆزینەوەی ئەم ڕێگەیە، کاردانەوەی جیاوازی بۆ سەر ئەوروپا و جیهانی ئەوسا هەبوو. گرنگتریان ئەوە بوو، کە ئەوروپیەکان بێ گەڕانەوە بۆ دەوڵەتە زلهێزەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست توانییان ڕاستەوخۆ بازرگانی لەگەڵ هیندستان و ڕۆژهەڵاتی ئاسیا بکەن. دەوڵەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست فشاری سیاسیان دەخستە سەر دەوڵەتە ئەوروپیەکان و باج و سەرانە و گومرگێکی زۆریان لێدەسەندن، کە خەرجی بازرگانەکانی زیاتر دەکرد و دەبووە هۆی گرانبوونی کەلوپەل و زەحمەتبوونی فرۆشتنیان. لەگەڵ ئەمانەشدا ئەم ڕێگە نوێیە گواستنەوەی کەلوپەلی ئاسانتر و خێراتر و هەرزانتر کرد. سەرەڕای ئەوە ڕێگە ئاویەکان زۆر سەقامگیرتر بوون. وەکو ڕێگە وشکانیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، هەمان ترسی چەتە و تاڵانی و هێرشی خێڵەکانی لەسەر نەبوو، پێویستیان بەوە نەدەکرد بەرتیلێکی زۆر بدەن بە هەندێ خێڵ و کاروانچی بۆ پاراستنی کاروانەکانیان.

ساڵەکانی **١٥٠٠-١٦٠٠**(ز.)، ڕۆژهەڵاتی ئاسیا و هیندستان، گرنگ بوون و

سەرچاوەی بەرهەمی بازرگانێکی زۆربوون، بەتایبەتی بەهارات و قوماشی لۆکە. بۆئەوەی بتوانن باری کەشتییەکانیان زیاتربکەن و خەرجیی گواستنەوە هەرزانترکەن، پورتوگال و وڵاتەکانی تریش پاپۆڕی گەورەتریان دروستکرد. ئەو پاپۆڕانە تەنها نەبوونە هۆکاری بوژاندنەوەی بازرگانی دەرەکی لەگەڵ ئاسیا، بەڵکو بوونەهۆی زیادبوونی قەبارە و کەمبوونەوەی خەرجیی بازرگانی هەرێمایەتی نێوان وڵاتەکانی ئەوروپا، بەتایبەتیش بەرهەمی کێش قورسی وەکو دانەوێڵە و دار و تەختە، بووە هۆکاری زیاتر گەشەکردنی پیشەسازیی سەرەتایی و کاروباری دارایی و بەرفراوانبوونی بازاڕەکان و گرێدانیان بەیەکترییەوە.

لەسەرەتادا پورتوگال بەهۆی بەهێزی لە کەشتیوانیدا، ڕۆڵی سەرەکی لە بازرگانی لەگەڵ هیندستاندا دەبینی. بەڵام لەبەرئەوەی ساڵەکانی ١٥٠٠-١٧٠٠، هۆڵندا سەنتەری بازرگانی و کاروباری دارایی بوو، بۆماوەی دوو سەد ساڵ ئەو وڵاتە جڵەوی بازرگانی ئەو ڕێگایەی کەوتە دەست. (کومپانیای هۆڵندی هیندی ڕۆژهەڵات) ئەو بازرگانیەی بەڕێوەدەبرد. ئەمەش بووەهۆی خڕبوونەوەی کەپیتاڵێکی سەرەتایی گەورە لە دەستی بازرگانەکاندا، کە ساڵانە بەڕێژەی ١٨٪ زیادیدەکرد. ئەو کۆمپانیایە لەسەرەتادا موڵکی ژمارەیەک بازرگانی هۆڵندی بوو، بەڵام لەگەڵ گەورەبوونیدا بەشێکی کۆمپانییەکەیان فرۆشت بە هەندێ بازرگانی وڵاتانی تر. ئەمە سەرەتایەک بوو بۆ دامەزراندنی کۆمپانیای پشکدار و فرەخاوەن.

لە نێوان ساڵەکانی ١٥٠٠-١٨٠٠، گەشەکردنی کۆمپانیا بازرگانیەکانی ئینگلتەرا بەچەند قۆناغێکدا تێپەڕبوون. هەتا ساڵی ١٧٠٠ کۆمپانیاکانی ئینگلتەرا لەژێر چەتری کۆمپانیا هۆڵندییەکان کاریان دەکرد، بەڵام دوای ئەو ساڵانە جڵەویان گرتە دەستی خۆیان.

لەسەرەتادا هەر بازرگانێکی ئینگلیز کۆمپانیای تایبەتی خۆی هەبوو، بە کەپیتاڵی خۆی کاری دەکرد و کڕین و فرۆشتنی خۆی بەڕێوە دەبرد. لەگەڵ کۆمپانیەکانی تر، تەنها لە ڕێکخستنی ڕێگە و بان و کاروباری گواستنەوە هاریکارییان هەبوو. ئەمە لە زۆر ڕووەوە زیانبەخش بوو. کۆمپانیاکە کەپیتاڵێکی بچووکی بەدەستەوە بوو، لەهەمانکاتدا قەبارەی بازرگانی کەم بوو، خەرجیی زۆر و قازانج و داهاتی کەم بوو. کارکردن بەم شێوەیە کەپیتاڵی بەهێز نەدەکرد و توانای گەشەکردنی کۆمپانیاکەی سنووردار دەکرد. سەرەڕای ئەوەش ئەم کۆمپانیایانە لەبەر بچووکی و لاوازییان توانای دامەزراندنی ژماریەکی زۆر کرێکاریان نەبوو، کە بە هەمیشەیی کاریان بۆ بکەن. لەبەرئەوە کرێکار هەمیشە لەژێر ڕەحمەتی

بازرگانیدا بوو، توانای خۆڕێکخستن و گۆڕانکاری نەبوو.
سالەکانی ١٦٠٠(ز.) دوای سەد سالٚ کارکردن بەو شێوەیە، چاکسازیی لەو کومپانیایانەدا دەستیپێکرد. بازرگانەکان کەپیتالەکانیان لە کۆمپانیایەکی پشکداری هاوبەشدا یەک دەخست. سالی جارێک هەر بازرگانە بەقەدەر ڕێژەی پشکەکەی قازانجی خۆی دەردەکرد. ئەمە قازانجی بازرگانەکانی زیاتر کرد، بەلام لەبەرئەوەی قازانجەکانیان دەردەهێنا، کەپیتالی کۆمپانیەکان زیادی نەدەکرد و کۆمپانیاکە لەوە زیاتر گەشەی نەدەکرد. بەتێپەڕبوونی سەد سالی تر، سالەکانی ١٧٠٠(ز.) دیسانەوە چاکسازییەکی تریانکرد. بازرگانەکان بەشی هەرە زۆری قازانجەکانیان لە کۆمپانیەکاندا دەهێشتەوە و بۆ بەهێزکردنی کومپانیەکە و گەشەکردنی بەکاریاندەهێنا. (کۆمپانیای بەریتانی هیندی ڕۆژهەلات) گەورەترین و بەهێزتریان بوو. ئەمە بووە خاوەن کەپیتالکی گەورە و لەلایەن حوکومەتی بەریتانیاوە مۆنۆپۆلی بازرگانی دەرەکی ئاسیای پێدرابوو.
ئەم کۆمپانیایە ڕۆلی بازرگانی ئینگلتەرای لە ئەوروپا و جیهان بەهێزتر کرد. لەپال چالاکی ئابوریاندا لە هیندستان، کەوتنە دەستوەردان لە کاروباری سیاسی و بەڕێوەبردنی ئەو وڵاتە، کە دەبووە هۆی ناڕەزایی هاونیشتمانەکانی و گرژی و ناسەقامگیری لە وڵاتەکەدا.
لەسەرەتادا ئەو کومپنیایە کاری بازرگانی بەهارات و هاوردەکردنی قوماشی لۆکەی هیندستانی بۆ ئەوروپا دەکرد. بەلام لەدواتردا بەهۆی ئەوەی لەپال پیشەسازیی سەرەتایی خوریدا، وەرشەکانی ئینگلتەرا دەستیان بە بەرهەمهێنانی قوماشی لۆکەش کرد، کەوتنە هێنانی لۆکەی هیندستان بۆ کەرەسەی خاوی ئەو پیشەسازییە لە ئینگلتەرا. بەوە ئینگلتەرا سەرەڕای هەناردەکردنی قوماشی خوری، دەستی کرد بەفرۆشتنی قوماشی لۆکە بە ئیسپانیا و پورتوگال وهۆلندا، لە بەرامبەردا زێڕی لێوەردەگرتن. بە هاتنە ناوەوەی زێرێکی زۆر بۆ وڵاتەکە، دراوی ئینگلتەرا بەهێزتر بوو لە دراوی وڵاتەکانی تر. «٨ ل٩٠»

- دۆزینەوەی جیهانی نوێ

دۆزیینەوەی جیهانی نوێ(ئەمەریکای باکوور و باشوور) ڕووداوێکی گرنگ بوو لە مێژووی مرۆڤایەتیدا و کاردانەوەی گرنگی هەبوو لەسەر وڵاتەکانی ئەوروپا و پرۆسەی گەشەکردن و بلاوبوونەوەی کەپیتالیزم لە جیهاندا.
کەشتییەکانی ئیسپانیا لە گەڕانیاندا بەشوێن سامان و زێڕ و زیو، سالی

١٤٩٢ لە دورگەکانی هیندی ڕۆژئاوا دابەزین و لەو ڕێگەیەوە جیهانی نوێیان دۆزییەوە. ئەو کیشوەرانە بەهۆی گۆڕانکاری سروشتییەوە لە جیهانی کۆن دابرابوون. لەگەڵ ئەوەشدا مرۆڤایەتی لەوناوچانە گەشەی کردبوو. بەهەمان شێوەی جیهانی کۆن، لەوێش **٥٠٠٠** ساڵ پێش مەسیح شۆڕشی کشتوکاڵی و نیشتەجێبوون ڕوویدابوو، چەندین شارستانی گەورەی سەرەتاییان بونیادنابوو، لەوانە هیندییە سوورەکانی ئنکا **١٥٣٣-١١٠٠**(پ. ز) ، هیندییە سورەکانی مای **١٠٠٠-٨٥٠**(پ. ز) «**٣٦** ل**١٨٤،١٨٨\ ٢** ل**١٤٣**».

کە ئیسپانییەکان گەیشتنە ئەوێ، بەهەمان شێوەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست شارستانییەتە کۆنەکانی ئەوانیش لەناوچووبوون. لەکاتی گەیشتنی ئیسپانیەکان بۆ ئەوێ ئەمەریکای باشور و بەشێک لە ئەمەریکای باکور، کە مەکسیکی ئەمڕۆیە، چەندین دەوڵەتی پاشاگەری دەوڵەمەندی خاوەن سامانی زێڕ و زیوی تێدابوو. بەشەکانی تری باکوری ئەمەریکا، وەکو ئێستای کەنەداو ولایەتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا، لە چاو شوێنەکانی تردا چۆڵەوانی بوو، ژمارەیەکی زۆر کەم دانیشتوانی تیادا دەژیا و خاوەن سامانی زۆر نەبوون. لەبەرئەوە ئیسپانییەکان مەکسیک و ئەمەریکای باشوریان داگیرکرد و پاشا و ئۆرۆستۆکراتەکانیان تاڵان کرد و سامانەکانیان لێسەندن و بۆ پاشای ئیسپانیایان ڕەوانەکرد. سەرەڕای ئەوە، پاشاکانی هیندییە سوورەکانیان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە و بەهەمان سیستمی بەڕێوەبردنی تایبەتی سیاسی و ئابوری ئەوان ناچاریانکردن، کە بەردەوامبن لە پەیداکردنی سامانی زیاتر بۆیان «**٢** ل**٢٥٨**».

هەر وەک چۆن پەتای تاعون و مردنی ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوانی ئەوروپا، بوو بە فاکتەرێک بۆ گەشەکردنی ئابوری هەندێ وڵات بۆ نموونە ئینگلتەرا، بەڵام دواکەوتنی ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا و ئیسپانیا. بەهەمان شێوە تاڵانکردنی جیهانی نوێ و هێنانی سامانێکی یەکجار زۆری زێڕ و زیوی بەلاش بۆ ئەوروپا، کاردانەوەی جیاوازی لەسەر ئەو وڵاتانە هەبوو.

پاشا و دەستەبژێری دەسەڵاتداری ئۆرۆستۆکراتی ئیسپانیا، لەباتی بەکارهێنانی ئەو سامانە زۆرە لە ئاوەدانکردنەوەی وڵات و گەشەپێدانی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی، بۆ زیاتر خۆشگوزەرانی خۆیان بەکاریان دەهێنا، دروستکردنی کۆشک و تەلاری گەورە و جوانتر، کەنیسەی پڕ نەخشونیگار، بەهێزکردنی سوپا و ڕازیکردنی دەستوپێوەندەکانیان. سامانێکی زۆریان بۆ هاوردەکردنی شتومەکی زۆری دەرەکی بەکاردەهێنا. بەشێکی ئەو سامانەیان دەکرد بە قورگی هەندێ توێژی کۆمەڵایەتی خوارەوە بۆ ڕازیکردن و دەمکوتکردنیان. ئەو خەڵکانەیان وا

لێدەکرد، کە لەباتی بەرهەمهێنان، چاوەڕوانی دەستی ئەوان بن و پشتگیریکردنیان بۆ خۆیان مسۆگەر بکەن. ئەوانە بۆیە بەو شێویە ڕەفتاریان دەکرد، چونکە لە بەرژەوەندیاندا نەبوو سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵ گۆڕانکاری تیادا ڕووبدات.

هاتنی ئەو سامانە زۆرە بۆ ئەوروپا، بەکارهێنان و خواستی لەسەر کەلوپەل زیاتر کرد. لە ساڵەکانی ١٥٠٠-١٦٠٠(ز.) ئەو خواستە بووەهۆی بەرزبوونەوەیەکی بێئەندازەی نرخ، بەڕادەیەک کە ناویان لێنا شۆڕشی نرخ. لە ئیسپانیا نرخەکان ٤ هێندە بەرزبوونەوە، هۆڵندا ٣، ئینگلتەرا ٢،٥ و ئیتاڵیا ٢ هێندە...

لە کاتێکدا ئەو سامانە لە ئیسپانیا تەنها زیادبوونی خواست و بەرزبوونەوەی نرخی کەلوپەل بوو، لە ئینگلتەرا بە پلەی یەکەم بووە هۆی زیادبوونی بەرهەمهێنان، گەشەکردنی بازرگانی و بەرهەمی پیشەسازیی سەرەتایی و کشتوکاڵی.

لە ئینگلتەرا وەکو ئیسپانیا سامانێکی زۆر نەکەوتە دەستی خەڵکەوە، لەبەرئەوە بە هەمان ڕێژە نرخەکان بەرزنەبووە. لەگەڵ ئەوەی لەو وڵاتەدا نرخەکان ٢،٥ هێندە زیادیانکرد، بەڵام بە هەمان ڕێژە مووچەی کرێکاران و مووچەخۆرانی تر زیادی نەکرد، لەبەرئەوە خەڵکی ئەوێ گوزەرانی ژیانیان خراپتر بوو. بەڵام چونکە مووچەخۆرەکانی ئەو وڵاتە وەکو ئەوانەی ئیسپانیا فێری پارەی بەلاش و تەمەڵی نەکرابوون، ناچاربوون بەڕەنجی شانی خۆیان هەرچۆنێ بێت ژیان بەڕێوەبەرن. بەرزبوونەوەی نرخ و زیادنەبوونی مووچەکان بە هەمان ڕێژە لە ئینگلتەرا، بووە هۆی قازانجێکی یەکجار زیاتر بۆ کەپیتاڵیستە سەرەتاییەکانی ئەو وڵاتە.

کەپیتاڵیستە سەرەتاییەکانی ئینگلتەرا، بەشێوازی ئۆرۆستۆکراتەکانی ئیسپانیا ئەو قازانجانەیان بەکارنەهێنا بۆ دروستکردنی کۆشک و تەلار و کەنیسەی گەورە و ژیانی سەڵتەنەت، بەڵکو کەپیتاڵی کومپانیەکانیان پێبەهێزکرد و وەبەرهێنانی تازەیان لە کۆمپانیا و پرۆژەی نوێدا پێکرد.

ڕاستە ئەمە بووە هۆکاری بێدەرامەتی و هەژاربوونی کرێکارانی ئەو وڵاتە، بەڵام لە هەمان کاتدا بووبەهۆی مانەوەی کارەکانیان و فراوانبوونی دەرفەتی کاری نوێ و زیادبوونی ژمارەیان و بەهێزبوونی ڕێکخراوەکانیان، کە بناغەی بەهێزیان بۆ گۆڕانکاری مەزنتر دروستکرد.

لە کاتێکدا بەرزبوونەوەی نرخی کەلوپەل لە قازانجی جوتیاری دەوڵەمەند و خاوەن مۆڵکە بچکۆلەکانی لادێکانی ئینگلتەرا بوو، قازانجیان ٢،٥ هێندە زیادیکرد،

بەهەمان شێوە لە بەرژەوەندی ئەو خاوەن زەویانەدا نەبوو، کە زەویان بەکرێ دەدا بەو جوتیارانە. چونکە لەگەڵ ئەوەی قازانجی جوتیارەکان زیادیکرد، خاوەن زەوییەکان بەهۆی یاساوە، نەیاندەتوانی کرێی زەوی لەسەریان زیادبکەن. بەهۆی زیادبوونی خەرجی ئەو خاوەنزەویانە و نەگۆڕانی داهاتەکانیان، زۆربەیان توشی قەیرانی ئابوری بوون و رووبەڕووی نابوتبوون بوونەوە. نابوتبوونی ئەوانە دەرگای بۆ کڕینی ئەو زەویانە لەلایەن کەپیتاڵیستە سەرەتاییەکان و بونیادنانی کێڵگەی گەورەی بەرهەمهێنان و دامەزراندنی کرێکاری کشتوکاڵی تیایاندا کردەوە. ئەم پرۆسەیە کوتەکێکی تریدا بە پاشمەوەکانی بنەماکانی فیوداڵیزم و رێگەی بۆ بە کەپیتاڵیستکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی خۆشکرد «**٨ ل٩٦**».

- بازرگانیکردن بە کۆیلە

لەو ساڵانەدا کە ئیسپانیا و پورتوگال لە بواری کەشتی و کەشتیوانیدا بەهێزبوون و توانیان جیهانی نوێ و رێگەی نوێی هیندستان بدۆزنەوە، ئینگلتەرا لەو بوارەدا لاواز و بێتوانا بوو. بەڵام لەدوای بوژاندنەوەی ئابوری ئەو وڵاتە، سەد ساڵ دوای ئەوان توانی هەندێ کەشتی رەوانەی ئەمەریکای باکور، ئێستای ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بکەن و داگیری بکەن و بیکەن بە کۆلۆنی خۆیان.

بەهۆی زیادبوونی دانیشتوانی ئەورپاوە، لەناوچوونی بنەماکانی سیستمی فیوداڵی لادێکان و پێویستبوون بە ژمارەی کەمتری جوتیار لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا، هەروەها نائارامی ژیان و گەڕان بەشوێن ژیانێکی باشتردا، ئەمەریکای باکور بوو بەدەرەفتێک بۆ خەڵک و ژمارەیەکی زۆر لێیان کۆچیان بۆ کرد. جێنشینبوونی ئەوانە لەو شوێنەدا، بوژاندنەوەی ئابوری لێکەوتەوە و خواست لەسەر هێزی کاری خەرج سووک زیادیکرد «**٢١ ل٩٦**».

لەو سەردەمەدا سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کۆیلایەتی باڵی بەسەر ناوەڕاست و باشوری ئەفریقادا کێشابوو. چەندین دەوڵەتی بچووک و گروپ و تاقم لە ململانە و یەکترکوشتندابوون و خەڵکی بێ دەسەڵاتیان راودەکرد و دەیانکردن بە کۆیلە. هەندێک لەو کۆیلانەیان لە بەرهەمهێناندا بەکاردەهێنا و بەشێکیان وەک چەکدار رادەگرت بۆ راوکردنی کۆیلەی تر، بەڵام زۆربەیان دەفرۆشتن بە دەوڵەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و باکوری ئەفریقا و ئەوروپا «**٥٣**، کۆیلایەتی لە ئەفەریقا».

خواست لەسەر هێزی کاری هەرزان لە ئەمەریکای باکور، بوو بە دەرفەتێکی باش بۆ هەندێ کۆمپانیای بازرگانی ئەوروپای ڕۆژئاوا و لە پێش هەموویانەوە ئینگلتەرا، کە ئەو کۆیلانە لە ئەفریقا بکڕن و لە ئەمەریکای باکور و باشور بیانفرۆشنەوە.

لە بەرامبەر کڕینی ئەو کۆیلانە لە تاقم و دەسەڵاتدارەکانی ئەفریقا، چەکێکی زۆریان پێ دەفرۆشتن. ئەم ئاڵوگۆڕە بازرگانییە لە لایەکەوە پیشەسازیی چەک و بازرگانی ئینگلتەرای دەبوژاندەوە. لە لایەکی ترەوە ئەو دەسەڵاتدارانەی ئەفەریقای بەهێزتر دەکرد و ئاسانتر دەیانتوانی کۆنترۆڵی ئەو خەڵکە بێدەسەڵاتە بکەن و بیانکەن بەکۆیلە و بیانفرۆشن «**٣٦** ل**١٧٦**».

ئەو کۆمپانیایانە لەبەرامبەر فرۆشتی کۆیلە لە ئەمەریکا، بەهەرزان شەکریان لەوێ دەکڕی و دواتر لە بازاڕەکانی ئەوروپا و شوێنەکانی تری جیهان ساغیان دەکردەوە. بازرگانیکردن بە کۆیلە قەبارە و قازانجی بازرگانی ئینگلتەرای یەکجار زیادکرد. لەو سەردەمەدا ئەو بازرگانییە زیاتر لە **٣٠٪** کۆی هەموو بازرگانی ئینگلتەرا بوو.

بازرگانیکردن بە کۆیلە، لەسەرەتادا ڕۆڵی لە بەهێزکردنی بنەماکانی کەپیتاڵیزم و بەتایبەتی گەشەکردنی ئابوری ئینگلتەرا هەبوو. بەڵام دواتر ئەو بازرگانییە بوو بە کۆسپێک لە ڕێگەی کامڵبوون و گەشەکردنی ئەو سیستمە نوێیەدا. کەپیتاڵیزم پێویستی بە بازاڕی ئازاد و خەڵک و کرێکاری ئازادبوو کە توانای بیرکردنەوە و دەرفەتی گەشەکردنی لەبەردەمدابێت. چالاک و بلیمەت بێت لە گەشەکپێکردنی تەکنیک و بەرهەمهێناندا، پاڵنەری هەبێت بۆ کارکردن و داهێنان. هەتا ڕادەیەک بژێوی ژیانی باش بێت و هێندە مووچە و توانای ئابوری هەبێت، کە بتوانی بەرهەمی کومپانیە کەپیتاڵیستەکان بە بەردەوامی بکڕێت. بە پێچەوانەوە سیستمی کۆیلایەتی ڕێگربوو لەوە. کۆیلەکان ئازاد نەبوون و دەرفەتی فێربوون و گەشەکردنیان نەبوو. لەهەمان کاتدا چونکە بەکارهێنانی کۆیلە لە بەرهەمهێناندا بووەهۆی دابەزینی مووچەی کرێکاران، زۆربەی خەڵک دژی کۆیلایەتی وەستانەوە.

لەساڵەکانی **١٧٠٠**دا لە ئینگلتەرا بەیاسا بازرگانیکردن بە کۆیلەوە قەدەغە کرا. دوای زیاتر لە سەد ساڵ، لەکۆتایی ساڵەکانی **١٨٠٠**دا لە ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاش، لەدوای شەڕێکی ناوخۆیی خوێناوی، سیستمی کۆیلایەتی قەدەغەکرا «**٣٦** ل**٢٩٣**».

بازرگانیکردن بە کۆیلە، بێجگە لە ئەوەی سروشتێکی نامرۆڤایەتی هەبوو،

هەر وەکو پەتای تاعون کاردانەوەی جیاوازی هەبوو لەسەر وڵاتان. لەو وڵاتانەی کە سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری پلۆرالیزمتر تیایاندا بەرێگەوە بوو، نمونەی ئینگلتەرا، دواتر ولایەتە یەکگەتوکانی ئەمەریکا، بۆ ماوەیەک بوو بە فاکتەرێکی یارمەتیدەر بۆ گەشەکردنی ئابوری، بەڵام ئەو بازرگانییە بووە هۆکاری بەهێزبوونی سیستمی کۆیلایەتی لە ئەفریقا و بە هێزبوونی دەسەڵاتدارە تاکڕەو و توندڕەوەکانی و دواکەوتنی ئابوری و هەژاری دانیشتوان «٢ ل ٢٥٠».

بەهۆی خاسڵەتی جیاوازەوە لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستەوە، ئەوروپا و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ڕێبازی گەشەکردنی جیاوازیان گرتەبەر(بندی سێهەم)، کە هەتا رادەیەک لەیەکتر دووری خستنەوە، بەڵام هەتا ئەم گۆڕانکاریانەی دواتر هێشتا بەهۆی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و ڕێگە بازرگانییەوە، پێویستی زۆریان بەیەک هەبوو. گۆڕانکارییەکانی دواتر، گۆڕینی باڵانس لە دەریای سپی ناوەڕاستدا، دۆزینەوەی جیهانی نوێ و ڕێگەی دەریایی هیندستان، ڕێبازی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ئەوروپای زیاتر لەیەک دوورخستەوە، بۆ ماوەی زیاتر لە دوو سەد ساڵ کاردانەوەیان لەسەر یەکتر کەمیکرد.

شۆڕشی سیاسی و یاسایی لە ئینگلتەرا

لەگەڵ هەموو ئەو گۆڕانکاریەی لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا بەسەر بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی و بنەماکانی سیستمی فیوداڵی لادێ و شارەکانی رۆژئاوای ئەوروپادا هات، هێشتا کۆسپی زۆر لە ڕێگەی گەشەکردندا مابوو. هێشتا سیستمی فیوداڵی و دەسەڵاتی پاشاکان و ئۆرۆستۆکرات و دەسەڵاتی ئایینی باڵی بەسەر هەموو بوارەکانی ئەو کۆمەڵگەیانەدا کێشابوو. ئەو سیستمە کۆنە، چینوتوێژە دەسەڵاتدارە کۆنەکان بە خۆشی خۆیان و بەئاسانی وازیان لە بەرژەوەندیی ئابوری و مۆنۆپۆڵی دەسەڵاتیان نەدەهێنا. ئەوەی هەتا ئەوسا کرابوو، دەستپێکردنی تێکشکاندنی سیستمە کۆنەکە و پەیدابوونی چینوتوێژی نوێ و زەمینە خۆشکردن بوو بۆ گشەکردن و جێگیرکردنی تەواوی ئەو سیستمە نوێیە.

ئەگەرچی ئینگلتەرا هەنگاوێک لە پێش وڵاتەکانی تری رۆژئاوای ئەوروپاوە بوو، لە ساڵەکانی ١٤٠٠(ز.)دا و بۆ سێ سەد ساڵی تریش، شێوازی بەرهەمهێنانی پیشەسازیی کەپیتاڵیستی سەرەتایی تیایدا بەردەوام بوو. ئەو شێوازی

پیشەسازییە بێجگە لە شارەکان لە بەشێکی زۆری لادێکاندا پەیڕەو دەکرا. کەپیتاڵیستی سەرەتایی، کەرەسەی خاوی لای وەرشەکان یان جوتیارانی لادێ دادەنا، ئەوانیش لە ماڵەکانی خۆیاندا و بەئامرازی سادەی بەرهەمهێنانی خۆیان، بەپێی خواست و داوای ئەوان بەرهەمیان ئامادە دەکرد. لە بەرامبەردا ئەویش هەقدەست، یان مووچەی پێدەدان، ئەو بەرهەمانە دواتر لە ڕێگەی بازرگانە گەورەکانەوە ساغدەکرانەوە.
لەبەر لاوازی و نەبوونی کەبیتاڵی پێویست شێوازی کەپیتاڵیستی سەرەتایی، تا چەندین سەدە، وەک خۆی مایەوە. خەرجیی بەرهەمهێنانی پیشەسازی لە دوو بواردا بەکاردەهێنرا. یەکەمیان بۆ دابینکردنی شوێن و ئامرازی بەرهەمهێنان، وەکو کارگە و مەکینەی پێویست و چاکردنەوە و گەشەپێکردنیان. ئەمە کەپیتاڵێکی زۆری پێویست بوو، چەندین ساڵی دەویست هەتا ئەو کەپیتاڵە ئەهاتەوە دەستی خاوەنەکەی. هەروەها بەهۆی نائارامی باری سیاسی و بازاڕەوە، هەمیشە ئەوانە ترسی لە دەستچوونیان هەبوو. دووهەمینیان بۆ کڕینی کەرەسەی خاو، مووچەی کرێکاران، خەرجی گواستنەوە و فرۆشتن بەکاردەهات. ئەمەیان کەپیتاڵێکی هێندە زۆری پێویست نەبوو، مووچە و هەقدەستی کرێکارەکان پێشەکی نەدەدرا و ماوەیەکی هێندە دوور و درێژی پێویست نەبوو بۆ سەرلەنوێ گەڕانەوەی کەپیتاڵەکە بۆ دەستی خاوەنەکەی، لەبەرئەوە مەترسی لە دەستچوونی سەرمایە کەمتر بوو.
شێوازی بەرهەمهێنانی پیشەسازیی سەرەتایی، لە سەرەتادا هەنگاوێکی گەورەبوو بۆ پێشەوە و سیستمی پیشەیی قوفڵدراوی هەڵوەشاندەوە. بەڵام دواتر لەبەر پەرشوبڵاوی وەرشەی بەرهەمهێیان، ڕێگەی دووری گواستنەوە، زەحمەتی کۆنترۆڵکردنی چەندایەتی و چۆنایەتی بەرهەمەکان، نا شارەزایی کرێکار و خراپی ئامرازی بەرهەمهێنان، چیتر ئەو شێوازی بەرهەمهێنانە توانای دابینکردنی پێویستیەکانی ئەو بازاڕە فراوانە نوێیەی ئەوروپا و جیهانی نەبوو. ئەو شێوازە لە دوای ساڵەکانی ١٥٠٠(ز.)وە بوو بە کۆسپ لە ڕێگەی گەشەکردنی بەرهەمهێنانی پیشەسازی و بوژاندنەوەی زیاتری بەرهەمهێنان و بەهێزبوونی کەپیتاڵیستە سەرەتاییەکان و بازرگانەکاندا. سەرەڕای ئەوە، ئەو سیستمە ڕێگربوو لە باشتربوونی خۆشگوزاری کرێکار و پێشکەوتنیان. ئەو کرێکارانە بەهۆی تەکنیکی کۆن و شێوازی کارکردنی نالەبارەوە کارەکانیان زۆر قورس بوو، ماوەی کارکردنی ڕۆژانەیان درێژ بوو، کات و جێگەی پشوودان و حەسانەوەیان نەبوو، هەروەها بەهۆی بەرزبوونەوەی نرخ و کەمی مووچەوە بەزحمەت

گوزەرانیـــان دەکـــرد. ســـەرەڕای ئەمانـــە، ئـــەو کرێکارانـــە لەبـــەر پەرشـــوبڵاوییان دەرفەتـی خۆرێخسـتنیان کەمبـوو لـە رێکخـراوی پیشـەییدا، کـە لـە رێگەیانـەوە بتوانـن مافەکانیـان بپاریـزن و فشـار بخەنـە سـەر دەسـەڵاتدار و خاوەنـکار «٨ ل١٠٩».

لەوســـەردەمەدا دەســـەڵاتی فیوداڵـــی پاشـــایەتی، مۆنۆپۆڵـــی بازرگانیـــی ناوخـــۆ و دەرەکـی و پیشـەسـازیی نوێـی گرنگـی بـە توێـژی سـەرەوەی بـازرگان و کەپیتاڵیسـتی سـەرەتایی سـەربەخۆی سـپاردبوو. ئەوانـە دەسـت و پێوەنـد و گوێرایەڵـی فیـوداڵ بـوون و لـە پەرلەمانـدا رووبـەڕووی هەمـوو گۆڕانکارییـەک و چاکسـازییەک دەوەسـتانەوە.

ئـەو مۆنۆپۆڵـە رەنگـە لەسـەرەتای پەیدابوونـی پیشەسـازیی سـەرەتایی و بەهێزکردنـی پیـادەی ئینگلتـەرا لـە ئەوروپـا بـۆ ماوەیـەک سـودبەخش بوبێـت، بـۆ گەشـەکردنی بەرهەمهێنـان لـە وڵاتەکـەدا، بـەڵام دواتـر لەبـەر زیادبوونـی خواسـت و داوای بـازاڕ لەسـەر بەرهەمـی نـوێ و هەروەهـا زیادبوونـی دەسـەڵاتی ئـەو توێـژە و مۆنوپۆڵکردنـی بـازاڕ و رێگرتـن لـە بەشـداریکردنی خەڵکـی تـر لـە وەبەرهێنـان و پـرۆژە و پیشـەسـازی نوێـدا، بەپێچەوانـەوە مۆنۆپۆڵـی ئەوانـە بـووە کۆسـپێکی گـەورە لـە رێـگای گەشـەکردنی بەرهەمهێنانـدا.

زەویـە کشـتوکاڵییەکان هەتـا ئـەو کاتـە بەپێـی یاسـا و عورفـی فیوداڵـی، موڵکـی فیـوداڵ بـوون و پشـتا و پشـت بۆیـان مابـوەوە. لەبەرامبـەردا دەبوایـە فیـوداڵ لەکاتـی پێویسـتدا پشـتگیری ئابـوری پاشـا بـکات و لـە کاتـی شـەڕدا هێـزی چەکـداری بـۆ دابینـکات. لەبـەر بوونـی ئـەو یاسـا کۆنانـە، فیـوداڵ بەبـێ رازیبوونـی پاشـا بـۆی نەبـوو زەوییەکـەی بفرۆشـێت، کرێـی زەوی لەسـەر جوتیـار زیادبـکات، یـان جوتیـار لەسـەر زەویەکـەی دەربـکات و خـۆی بەکاریبهێنێـت، چونکـە جوتیـار مافـی میراتـی هەبـوو لـە بەکارهێنانـی ئـەو پارچـە زەویـەدا. ئەمانـە رێگربـوون لـە بەیەکـەوە لکاندنـی ئـەو پارچـە زەویانـە و دروسـتکردنی کێڵگـەی گـەورە و دامەزراندنـی کرێـکاری مووچەخـۆری کشـتوکاڵی تیایانـدا و زیادکـردن و گەشـەپێکردنی بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی.

ئەگەرچـی پێویسـتێکی زۆر بـە زەوی کشـتوکاڵی پەیدابـوو، بـەڵام پاشـا رێگـەی نـەدەدا ئـەو دارسـتانانە بکرێـن بـە موڵکـی تایبەتـی و کێڵگـەی گـەورەی بەرهەمهێنـان، چونکـە زۆربـەی دارسـتان و لـەوەڕگاکان بەپێیـی سیسـتمی فیوداڵـی موڵکـی پاشـا بـوون، کـە ئەویـش بـە بەرژەوەنـدی خـۆی نەدەزانـی ئـەو موڵـک و سـامانەی لـە دەسـت بچێـت.

لـەو سـاڵانەدا ٢٠٪ زەوی کشـتوکاڵی موڵکـی جوتیـاری بچـووک بـوو، ٢٠٪ ئـەو

زەویانە بوو، کە جوتیارەکان بە پێیی یاسا لە خاوەن موڵک بەکرێیان دەگرت، ٤٠-٦٠٪ ئەو زەویانە بوون، کە مسکێنەکان بە نایاسایی لە مەلاکەکان بەکرێیان دەگرت. ئەمانە ژیانێکی نائارام و پاشەڕۆژێکی نەزانراو ڕووبەڕوویان دەبۆوە. ساڵ بە ساڵ سەنەدی زەوییەکان لەگەڵ نوێ دەکرایەوە و نەیاندەزانی ساڵی داهاتو چی چاوەڕوانیان دەکات. هەتا ئەوسا، فیوداڵ مافی یاسایی هەبوو بێگاری بە مسکێن بکات، ئەیتوانی لە بەکرێدانی ئەو زەویانە پەشیمان بێتەوە و وەکو جاران بیانکەتەوە بە مسکێن، بۆیان هەبوو بەپێی یاسا کۆنەکان سەرەڕای کرێی زەوی، ڕێژەیەک لە داهاتی فرۆشتنی بەرهەمیشیان لێبستێنن «٨ ل١١٥».

هەموو ئەمانە کۆسپی گەورە بوون لە بەردەم بەرفراوانکردن و گەشەکردنی بەرهەمی کشتوکاڵیدا، ڕێگر بوو لە تێکشکاندنی تەواوی فیوداڵ و بەکارهێنانی هێزوتوانای چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە بەشێوەیەکی کاریگەر. مانەوەی ئەو یاسا کۆنانەی لادێ بەردەوامی دەدا بە دەسەڵاتی بێسنووری پاشا.

لە لادێکاندا سەرەڕای مانەوەی یاسا و عورفە کۆنەکان، پاشا لەسەر حسابی زۆربەی زۆری خاوەن موڵکەکان، پشتگیری تاقمێک لە خاوەن مۆڵکە گەورەکانی نزیک خۆی دەکرد و چەندین ئیمتیازی گەورەی پێدەدان، لەبەرامبەردا ئەوانیش لە پەرلەماندا پشتگیریی تەواوی مانەوەی دەسەڵاتی پاشا و هێشتنەوەی یاسا کۆنەکانیان دەکرد. ساڵەکانی ١٦٠٠(ز.) پاشا لەدوای سەرکەوتنی بەسەر هەندێ لە فیوداڵی ڕکابەری، دەستی بەسەر زەویوزاریاندا گرت و بەهەرزان فرۆشتیەوە بە موڵکدارە گەورەکانی نزیک خۆی. ئەمەش لە جاران زیاتر دەسەڵاتی ئابوری ئەوانەی بەهێزکرد و ڕۆڵیانی لە پەرلەماندا بەهێزتر کرد.

- ململانێی لە نێوان دوو ڕێبازی دژواردا

ساڵەکانی ١٥٠٠(ز.) ڕۆژئاوای ئەوروپا کەوتە دووڕیانێکەوە، کە دوو ڕێگەی لەبەردەمدا بوو. یەکەمیان بەردەوامی بوو لە ململانێی سیاسی و هەوڵدان بۆ چاکسازی زیاتر و نەهێشتنی ئەو کۆسپانەی لە ڕێگەی گەشەکردندا بوو. دووهەمیان مانەوە و سەرلەنوێ زیندووبوونەوە و بەهێزکردنی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی و لەدەستچوونی دەستکەوتە گەورەکان بوو.

ئەگەرچی ئینگلتەرا لەچاو شوێنەکانی تری ئەوروپا گۆڕانی زیاتری بەسەردا هاتبوو، بەڵام ساڵی ١٥٥٣(ز.) بەهۆی ئەو فاکتەرانەی سەرەوە و ئەو زەمینە

نالەبارەوە، سەرلەنوێ دەسەڵاتی رەهای پاشایەتی توانی خۆی بۆ ماوەی نزیکەی سەد ساڵی تر بسەپێنێتەوە. پەرلەمان تەنها لەسەر داوای پاشا بەپێی خواست و پێویستییەکانی ئەو بۆ زیادکردنی باج و گومرگ پشتگیری سەربازی و شەڕ کۆدەبۆوە.

بەڵام لەبەرئەوەی گۆڕانکاری گەورە لە بازاڕی جیهان روویدا بوو، بنەماکانی فیوداڵی لادێ و پیشەیی شکستی هێنابوو، بەرهەمهێنانی سەرمایەداری سەرەتایی گەشەی کردبوو، چینوتوێژ و هێزی کۆمەڵایەتی بەهێز پەیدابوو، سستەمی فیوداڵی لە ئینگلتەرا توانای هەستانەوەی نەمابوو، پاشا سەرلەنوێ وەکو سەرەتاکانی سەدەکانی ناوەڕاست نەیدەتوانی هەتا سەر دەسەڵاتی رەهای خۆی بسەپێنێ.

ساڵەکانی ١٦٤٠(ز.) لە ئینگلتەرا ململانێیەکی توندوتیژ لەنێوان دەسەڵاتی پاشایەتی و رکابەرەکانی دەستیپێکرد و شەڕێکی ناوخۆی چەندین ساڵەی لێکەوتەوە. ئەمەش وایکرد، کە پاشا سەر لەنوێ پێویستی بە باجی زیاتر و پشتگیری سەربازی بێت. بۆ دابینکردنی ئەوانە هەتا دەهات پاشا زیاتر مل بۆ داواکاریەکانی بازرگان و کەپیتاڵیست و مەلاکەکان بدات.

بەهۆی ململانێی توندی نێوان پاشا و ئەوانەوە لە پەرلەماندا، ساڵی ١٦٨٩(ز.) چەندین بڕیاری یاسایی و سیاسی گرنگدرا، کە لەو وڵاتە بەشۆڕشی شکۆدار(گلۆریا) ناسراوە. ساڵەکانی ١٦٤٢-١٦٥١ و ١٦٨٩(ز.)، گۆڕانکاری مەزن لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی ئەوڵاتەدا جێگیر بوو.

ئەو گۆڕانکارییانە بەهۆی ئەوەوە نەبوو، کە چینوتوێژی خاوەن بەرژەوەندی جیاواز بەخۆشی خۆیان لە رێگەی رێککەوتن و سازانەوە هەرلایەنێک بەشێک لە داهاتی ئابووری وەربگرێت و چەند پۆستێکی بەرزی پێببەخشرێت، بەڵکو بەرهەمی ململانێیەکی دوور و درێژی سەخت بوو لە نێوان ئەوانەدا، کە تیایدا هەرلایەک دەیویست یاسا و بڕیار و پلانەکان، چۆنیەتی بڕیاردان و دامەزراوەکانی کۆمەڵگە بەجۆرێک داڕێژرێت، کە لە خزمەتی بەرژەوەندی خۆیدابێت «٥٢، ۆڕشی شکۆدار١٦٨٨».

گرنگترین دەستکەوتی ئەو شۆڕشە بریتی بوو لە دیاریکردن و کەمکردنەوە و سنووردانان بۆ دەسەڵاتی پاشا. لەکۆندا پەرلەمان تەنها مافی بڕیاری قەبارە و رێژەی باجی هەبوو، پاشا بە هەوەسی خۆی ئەو داهاتانەی بەکاردەهێنا و هیچ دامەزراوەیەک، یان کەسێک نەبوو بتوانێت لێپرسینەوەی لەگەڵ بکات. پێشتر پاشا تاکڕەوانە بڕیاری سیاسی و شەڕ و یاساکانی ئەدا. بەڵام دوای ئەو شۆڕشە، پەرلەمان مافی ئەوەی پێدرا، کە لە دانانی یاسا و لێپرسینەوەی پاشا

بەشداریبکات. مافی پەرلەمان لە دیاریکردنی دەسەڵاتەکانی پاشادا، هەنگاوێکی گرنگ و ڕێخۆشکەر بوو بۆئەوەی ئەو دامەزراوەیە دواتر بتوانێت بڕیاری زیاتر بدات و چاکسازی گەورەتر بەدی بهێنێ. شۆڕشی شکۆداری ئینگلتەرا لە ساڵەکانی دواتردا ڕێگەی بۆ چەندین چاکسازی سیاسی و یاسایی تر لەو وڵاتەدا خۆشکرد، بۆنموونە:

کەمبوونەوەی مۆنۆپۆڵکردن و بەشداریکردنی ژمارەیەکی زیاتر لە خەڵک لە کاروباری ئابوریدا.

پاراستنی موڵکوماڵی هەموو تاکێک و چۆنێتی بەکارهێنانی.

ڕێگەی یاسایی بۆ خەڵکێکی زیاترخۆش بوو، کە بەئازادی و بەخواستی خۆیان کار هەڵبژێرن.

لەدوای ئەو شۆڕشەش تەنها ٢٪ هاوڵاتیان مافی هەڵبژاردنی پەرلەمانیان هەبوو، کە زۆربەیان خاوەن موڵکە گەورەکان بوون. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ماف درایە هاوڵاتیان، کە خواست و پێشنیاز و داواکاری خۆیان بنێرن بۆ پەرلەمان. ئەگەرچی ئەوە مافی بەشداریکردنی ئەوانەی نەدەدا لە بڕیارەکانی پەرلەماندا، بەڵام ڕێگەی بۆ ئەوە خۆشکرد، ژمارەیەکی زیاتر لە خەڵک کاربکەنە سەر بڕیاردان.

پێشتر زۆربەی پێکهاتەکانی پەرلەمان دژی باجدان دەوەستانەوە، چونکە پاشا داهاتی باجی بە پێی بەرژەوەندی دەستەبژێری دەسەڵاتدار بەکاردەهێنا. بەڵام دواتر بڕیاری چۆنیەتی بەکارهێنانی باجەکان لە پاشا سەندرا و کەوتە دەست پەرلەمانەوە و ئەو داهاتانە بۆ ئاسانکاریکردنی گەشەکردنی بەرهەمهێنان بەکاردەهێنران، بۆیە بە پێچەوانەی جارانەوە زۆرینەی پەرلەمان لەگەڵ باجدانی زیاتر بوون.

پێشتر چینوتوێژە نوێیەکان و پەرلەمان دژی بەهێزکردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندیی بوون، چونکە دەوڵەتی فیوداڵی پارێزگاری سیستەمی بەرهەمهێنانی داخراوی لادێ و پیشەیی فیوداڵی و بازاڕی بچووکی داخراوی دەکرد و هەوڵی دەدا گەورەترین ڕێژەی باج و سەرانە لە خەڵکی بسەنێت و بۆ خزمەتی خۆی و دەستەبژێری دەسەڵاتدار و شەڕوشۆڕ بەکاریبهێنێت. بەڵام دواتر لەگەڵ گۆڕانی پێکهاتەکانی پەرلەمان و گەشەکردنی ڕۆڵیدا، لەگەڵ بەهێزبوونی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت بوون، چونکە ئەوە دەبووەهۆی یەکخستنی سەرانسەری وڵاتەکە و بەستنی بازاڕەکانی پێکەوە و ئاسانکاری بۆ گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازی. لەکۆندا دامودەزگای دەوڵەت و بەڕێوەبردنی وڵات لەسەر بنەمای فیوداڵیزم بوو،

بۆیە دەوڵەتەکە سروشتێکی فیودالّی هەبوو، بەڵام دواتر بە نەمان و لەناوچونی ئەو بنەما فیودالّیانە و پەیدابوونی بەرژەوەندی هاوبەش لە نێوان ناوچەکانی وڵاتەکەدا، ئەو دەوڵەتە سروشتێکی نەتەوایەتی بەخۆوە گرت.

ڕێگە بۆ پەیدابوونی بازرگانی و پیشەسازی لە بواری نوێدا خۆشبوو.

ڕێگە بۆ کردنەوەی بانک و ئاسانکاری لە کاروباری دارایی و قەرزدان بۆ ئەوانەی دەیانویست بە پرۆژە و دانانی کۆمپانیا هەستن خۆشبوو.

چاکسازی لە دامەزراوەکانی دەوڵەتدا، لەڕێگەی زیادکردنی بازنەی چالاکییەکانیەوە و دانانی فەرمانبەرانی باشتر، ڕێگرتن لە گەندەڵی و ئاسانکردنی کاروباری خەڵک.

دانانی خەڵکی شارەزا و کارامە لە پۆستەکانی دەوڵەتدا، لەباتی دانانی خەڵک لە سەر بنەمای ناسیاوی و لایەنداری و خزمایەتی.

ئاسانکاریکردن بۆ ئەوکەسانەی خەریکی داهێنان(ئیختراعات) بوون و هەروەها پاراستنی مافیان لە خاوەندارێتی و چۆنیەتی بەکارهێنانی ئەو داهێنانە. «٢ ل١٩١»

- شۆڕشی پیشەسازی لە ئینگلتەرا

شۆڕشی شکۆدار و یاسا نوێیەکان و چالاکی پەرلەمان و میکانیزمی حوکمرانی. زەمینەی بۆ گەشەکردنی بێ سنوور و هەمەچەشنەی ژێرخانی ئابوری و بەرهەمهێنان خۆشکرد، لەو پرۆسەیەدا چینوتوێژە نوێیەکان دەستیان کرایەوە و لە هەموو بوارەکاندا کەوتنە جموجۆڵ و چالاکی. ئەمە بورکانێکی ئەوتۆی لە کۆمەڵگەکەدا تەقاندەوە، کە لەهەموو مێژووی کۆنی مرۆڤایەتیدا وێنەی نەبوو. ئەو گۆڕانکارییە مەزنانە لە جیهاندا بەشۆڕشی پیشەسازی ناسراوە.

ئەم شۆڕشە کاردانەوەی لەهەموو بوارەکاندا هەبوو. دۆزینەوەی هێزی هەڵم و بەکارهێنانی لە مەکینەی هەڵمی پاپۆر و راکێشانی فارگۆنی شەمەندەفەردا، شۆڕشێکی لە گواستنەوەی کەلوپەلدا بەرپاکرد، هەروەها هەموو ناوچەکانی بەیەکترییەوە بەستەوە. لەلایەکەوە قەبارە و قورسایی باری زیاترکرد، لەلایەکی ترەوە کاتی گواستنەوەی کەلوپەل و خەرجی گواستنەوەی کەمکردەوە. بەهۆی ئەو گۆڕانکاریانەوە لە دوای ساڵی ١٧٠٠(ز.)ەوە ئینگلتەرا جڵەوەی بازرگانی جیهانی کەوتەدەست . گەڕان بەدوای دەرهێنانی کانزای منیراڵ و بەکارهێنانیان لە پیشەسازیی دروستکردنی مەکینە و ئامرازی بەرهەمهێنانداڕێگای بۆ شورشێکی تەکنیکی خۆشکرد. بەمیکانیکردنی پیشەسازیی قوماشی

لۆکـە زۆر کریـکاری پێویسـت نەبـوو، پرۆسـەی بەرهەمهێانـی خێراتـر و ئاسـانتر و هەرزانترکـرد. ئەمـە جڵـەوی سـەرکردایەتی ئـەو پیشەسـازییەی لـە هیندسـتان دایـە دەسـت ئینگلتـەرا، بازاڕەکانـی جیهانـی لـەو بـوارەدا خسـتە دەسـت کومپانیـای ئینگلیزەکانـەوە، ئەمـەش شکسـتی بـە پیشەسـازیی سـەرەتاییی قوماشـی لۆکـەی هیندسـتان هێنـا. پێشـتر هیندسـتان قوماشـی بـە ئینگلتـەرا دەفرۆشـت، بـەڵام بـەم گۆڕانکارییـە ئـەو وڵاتـە بـووە سـەرچاوەی کەرەسـەی خـاوی لۆکـە بـۆ پیشەسـازیی ئینگلتـەرا «**٣٦ ل٢٥١**».

هیندسـتان هەتـا سـاڵەکانی ١٧٠٠(ز.) پێشـکەوتوترین و گەورەتریـن بەرهەمهێنـەری قوماشـی لۆکەبـوو، لەوێـوە ئـەو بەرهەمانـە هـاوردە دەکـرا بـۆ ئەورووپـا و ئینگلتـەرا. قوماشـی لۆکـە لەچـاو قوماشـی خـۆری لـە بازاڕەکانـی جیهانـدا رەواجێکـی زیاتـری هەبـوو، چونکـە لە هەر چـوار وەرزی سـاڵدا بەکاردەهێنرا. شکسـتهێنانی پیشەسـازیی سـەرەتایی لۆکـە لـە هیندسـتان تەنهـا کاردانـەوەی بێـکاری و کەمبوونـەوەی داهـات و بـاج و گومرگـی بـۆ ئـەو وڵاتـە نەبـوو، بەڵکـو کاردانەوەیەکـی سیاسیشـی هەبـوو «**٥٣**، پیشەسـازی کۆنـی هینـد، **٢٠١٤**».

هەتـا دەهـات هیندسـتان زیاتـر دەکەوتـە ژێـر فشـاری سیاسـی و ئابـوری و سـەربازی کۆمپانیاکانـی ئینگلتـەرا و سـەپاندنی مەرجەکانیـان بەسـەریاندا و لەدوایـدا بـە کۆلۆنیبوونـی وڵاتەکـە کۆتاییهـات. ئەمـە تەنهـا کاردانـەوەی بەسـەر هیندسـتاندا نەبـوو، بەڵکـو کومپانیاکانـی ئینگلتـەرا بەهێزترکـرد و توانـای زیاتریـان بـۆ گەشـەکردنی پیشەسـازی لـە بوارەکانـی تـر و کۆنترۆڵکردنـی بازاڕەکانـی تـری جیهـان پەیداکـرد. هەڵبەتـە هـۆکاری ئـەوە تەنهـا بـۆ هەڵپەکردنـی کۆمپانیاکانـی ئینگلتـەرا ناگەرێتـەوە بـۆ گـەڕان بـەدوای قازانجـی زۆر و بەهێزکردنـی کەپیتاڵیـان، بەڵکـو بەپلـەی یەکـەم بـۆ بەرتەسـکیی و تاکڕەوی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری هیندسـان دەگەرێتـەوە، کـە رێگربـوو لـە گەشـەکردنی پیشەسـازیی لـە وڵاتەکـەدا.

شۆڕشـی شـکۆدار و پیشەسـازیی، سـەرەڕای کاردانـەوەی لەسـەر پیشەسـازی و بازرگانـی، بووبەهـۆی بوژاندنەوەیەکـی بەرفراوانـی بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی، کـە لـە چەنـد خاڵێکـی سـەرەکیدا خـۆی دەبینێتـەوە:

- بەکارهێنانـی تەکنیـک و ئامراز و رێبازی نوێ لە بەرهەمهێنانی کشـتوکاڵیدا.

- لەجیاتـی ئـەوەی هەمـوو سـاڵێک ١\٢-١\٣ ی زەوییـەکان پشـوو پێبـدەن، بەهـۆی زانسـتی نوێـوە کەوتنـە چاندنـی روەکـی فرەچەشـنە لـە زەوییەکانـدا، کـە زەویەکانـی ئەژیانـدەوە و دەتوانـرا هەمـوو سـاڵێک بچێنرێـن. هەروەهـا بەکارهێنانـی

پەین و سەماد لە چاندنی کشتووکاڵیدا. بەهۆی ئەم ڕێبازەوە لە هەندێ شوێن بەروبوومی کشتوکاڵی دوقات زیادیکرد.
– چاکسازیکردن لە هەندێ خاسڵەتی ئاژەڵدا، لە نموونەی گا بۆ گۆشت و مانگا بۆ شیر، هەروەها توانای بەرهەمهێنانی ئاژەڵی زیاتر بەهێز بوو.
– چاندنی ڕوەکی ڕەگبەر وەکو پەتاتە و شێلم و گێزەر، بە مەبەستی دانی بە ئاژەڵ لە زستاندا.
– گەشەپێکردنی بەرهەمهێنان لەڕێگای پێگەیاندنی کادری شارەزا و فێرکردنی خەڵک ڕێگەی بڵاوکردنەوەی زانیاری نوێوە.
شۆڕشی پیشەسازی لەو وڵاتە کاردانەوەی لەسەر ژیان و خواردن و تەندروستی و شێوەی نیشتەجێبوون و خزمەتگوزاری هەبوو، بۆیە لە نێوان ساڵەکانی ١٧٥٠-١٨٠٠ ژمارەی دانیشتوانی ئەو وڵاتە بە ڕێژەی ٤٠٪ زیادیکرد. ئەم شۆڕشە پیشەسازیی سەرەتایی گۆڕی بە پیشەسازیی سەرمایەداری هاوچەرخ، لەبەر قازانج و داهاتی زۆر کەپیتاڵیستە سەرەتاییەکان گەشەیان کرد و بوونە کەپیتاڵیست، کەپیتال جێگەی کەپیتاڵی سەرەتایی گرتەوە، بانکی هاوچەرخ و سیستمی کاروباری دارایی نوێ جێگەی بانکەوان و تاکە بازرگانی گرتەوە. ئەم گۆڕانکارییانە ڕێگەی بۆ زاڵبوونی کەپیتاڵیزم بەسەر فیوداڵیزمدا خۆشکرد، هەروەها بۆ دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر و فرە چەشنتر لە جاران «٨ ل١٢١».
گۆڕانکاری و چاکسازییە سیاسی و ئابورییەکان بەیەکەوە بەندن و ڕێگەخۆشکەرن بۆ یەکتری. بۆیە وەک چۆن شۆڕشی سیاسیی شکۆدار ڕێگەی بۆ شۆڕشی پیشەسازی و گەشەکردنی بازرگانی و کشتوکاڵ و پیشەسازی هاوچەرخ خۆشکرد، بەهەمان شێوە ئەوەی دواتریش، چینوتوێژ و پێکهاتەکانی کۆمەڵگەی گەشاندەوە و ڕۆڵیان لە بڕیاری ناو پەرلەمان و ناو کۆمەڵگەدا بەهێزتربوو. ئەم پرۆسەیە تەنها چینوتوێژە کەپیتاڵیستەکانی بەهێز نەکرد، بەڵکو سوپایەکی گەورەی چینی کرێکار و کرێکاری کشتوکاڵیی و جوتیاری دەوڵەمەند و مووچەخۆر و مووچەخۆری کەرتی خزمەتگوزاری دروستکرد. هەریەک لەم پێکهاتانە خاوەنی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان بوون و لە ململانێی بەردەوامدابوون لەگەل یەکتریدا. ئەمەش بوو بەهۆی ئەوەی بە بەردەوامی گۆڕانکاری و چاکسازی ڕوودات و پلورالیزم لە کۆمەڵگەکەدا بەرەوپێش دەچوو. بەبێ دروستبوون و گەشەکردنی ئەو پێکاهاتە جیاوازانە ئەستەم بوو بتوانرێ بەردەوامی بە چاکسازی سیاسی و گەشەکردنی ئابوری بدرێ «٨٨ ل٣٩».

- بۆچی ئینگلتەرا بووە جێگەی بەرپابوونی ئەم شۆڕشە؟

ساڵی ٤١١(ز.) ئیمپراتۆریەتی رۆما ئینگلتەرای بەجێهێشت. لەو ساتەدا ئینگلتەرا یەکێک بوو لە هەرە وڵاتە دواکەوتووەکانی جیهان. وڵاتێکی پچڕ پچڕ و هەژاربوو، دەسەڵاتێکی ناوەندیی بەهێز نەبوو، کە بتوانێت وڵاتەکە یەکبخات و سەقامگیریی بپارێزێت. بەپێچەوانەوە شەڕی ناوخۆ بەردەوام بوو لە نێوان بنەماڵە و تاقم و پێکهاتە جیاوازەکانیدا.

ئەو وڵاتە وەکو خۆرهەڵاتی ناوەڕاست شۆڕشی نیشتەجێبون و کشتوکاڵی تێدا روونەدابوو. دواتر خەڵکەکەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و نیشتەجێبوون لەو کۆچەرانەوە فێربوون، کە لە شوێنەکانی تری ئەورووپاوە روویان لە وڵاتەکە کردبوو. لەو سەردەمەدا هێشتا بەشێکی زۆری دانیشتوان نێشتەجێ نەبوون و لەسەر راوکردن و تۆو کۆکردنەوە دەژیان «٢ ل١٧٢».

ئایا رووداوێکی سەیر و لەناکاوبوو، کە شۆڕشی پیشەسازی لە ئینگلتەرا روویدا؟ شۆڕشێک نەکو تەنها گۆڕانکاری گەورەی لەو وڵاتەدا لێکەوتەوە، بەڵکو کاردانەوەی مەزنی لەسەر هەموو جیهان و بەتایبەتیش ئەورووپا هەبوو. ئەم شۆڕشە جیهانی خستە سەر ڕێبازێکی نوێ، کە کاردانەوەی هەتا ئێستاش بەردەوامە.

روودانی ئەم شۆڕشە، لەم وڵاتەدا بۆ ئەو فاکتەرە بنچینەییانە دەگەڕێتەوە، کە ڕێبازی تایبەتی بۆ ئەورووپا دروستکرد، لێرە ئاسانتر رۆڵی خۆیان بینی. ئەمەش دەرفەتی بۆ بەشداریکردنی چینوتوێژ و پێکهاتە نوێیەکانی کۆمەڵگە دروستکرد، کە بتوانن بەشداری لە بڕیاردان و گۆڕانکاریەکاندا بکەن. ئینگلتەرا، پێش وڵاتانی تری رۆژئاوای ئەورووپا کەوت، چونکە جیاوازی بچووک هەبوو لەو فاکتەرانەدا، بە بەراورد لە گەڵ وڵاتەکانی تردا. ئەو جیاوازییە بچووکانە وایکرد، کە پرۆسەی گەشەکردن سوود لە فاکتەرەکانی تر وەربگرێت، بۆ نمونە پەتای تاعون، لاوازی پاشا و شەڕی نێوان بنەماڵەکان، دۆزینەوەی جیهانی نوێ و ڕێگەی نوێی هیندستان، بازرگانیکردن بە کۆیلە و شۆڕشی جوتیاران.

کە ساڵی ١٦٨٨ شۆڕشی شکۆدار لە ئینگلتەرا روویدا، هێشتا بەشێکی زۆری ئەورووپا لەژێر دەسەڵاتی پاشایەتی رەهادا بوو. هەتا بەرەو رۆژهەڵات برۆیشتایە، بەرەو نەمسا و هەنگاریا و روسیا ئەو سیستەمە کۆنە بەهێزتر و توندڕەوتر و تاکڕەوتر دەبوو.

لە سەرەتای ساڵەکانی ١٦٠٠دا، هێشتا هەردوو وڵاتی ئینگلتەرا و ئیسپانیا لە

ژێر دەسەڵاتی پاشایەتی رەهادا بوون. ئیسپانیا لە ئینگلتەرا دەوڵەمەنتر و بەهێزتر بوو. هەردوو وڵاتەکە پەرلەمانیان تێدابوو. بەڵام پەرلەمانی ئەو وڵاتە، بە پێچەوانەی ئینگلتەراوە نوێنەرانی هەموو شوێنەکانی تیادا نەبوو، خەڵکانێک بوون، کە بەرژەوەندی و مان و نەمانیان بە دەسەڵاتی پاشاوە بەندبو، لە هەموو بڕیارێکدا کتومت گوێڕایەڵی بوون و پشتگیریان دەکرد. ئەوانە بە خۆیان و دۆست و هاوبەش و لە دەستەبژێریکی نزیکی خۆیان زیاتر رێگەیان بە کەسی تر نەدەدا ببێتە ئەندامی پەرلەمان. پاشا و دەستەبژێری دەسەڵاتدار، بەهۆی سامانێکی زۆری تاڵانکردن و رووتاندنەوەی ئەمەریکاوە ناچاری دەستی فیوداڵ و بازرگان و فەریکە کەپیتاڵیستەکان نەبوو، بە هەمان شێوە پێویستی بە پاڵپشتی پەرلەمانتارەکان نەبوو، بەڵکو بە پێچەوانەوە بەهۆی ئەو سەروەتە زۆرەوە توانای کڕین، یان لە ناوبردنیانی هەبوو.

لە ئیسپانیا هیچ یاسایەک نەبوو موڵک و ماڵی خەڵک بپارێزێت، پاشا بە ئارەزووی خۆی موڵک و سامانی خەڵکی زەوتدەکرد. ساڵەکانی ١٦٠٠ پاشا دەستیگرت بەسەر موڵک و سامانی نزیکەی ٢٠٠ جولەکەی چالاکی پیشەگەر و بازرگان و شارەزایانی کاروباری داراییەوە. بە هەمان شێوە دەستی بەسەر موڵک و ماڵی عەرەبەکانی باشووری ئیسپانیادا گرت. رەفتاری پاشا و دەستەبژێر لە بەرامبەر پێکهاتەکانی تریش لەوە باشتر نەبوو.

بازرگانیی دەرەوەی ئە وڵاتە، بەتایبەتی لە گەڵ ئەمەریکادا، لە ژێر چنگ و مۆنۆپۆڵی کۆمەڵێک لە بازرگانی سەر بە پاشادا بوون. کاری ئەوان رووتاندنەوە و تاڵانکردنی خەڵکانی ئەو وڵاتانە بوو، بۆئەوەی داهاتەکان بکەن بە قوڕگی پاشا و دەستەبژێری دەسەڵاتداردا. ئەمانە لە لایەکەوە دەسەڵاتی رەهای پاشای بەهێزتردەکرد و لەلایەکی ترەوە دەسەڵاتی چینوتوێژەکانی خوارەوەی لاوازتر دەکرد. پەرلەمان دامەزراوەیەکی لاوازی بێدەسەڵات بوو، بوونی تەنها بۆ بەهێزکردنی پایەی پاشا بوو لە کۆمەڵگە و ئەوروپادا. لەبەرئەوە ئەو هەموو سامانەی کە لە ئەمەریکاوە روویکردە وڵاتەکە بۆ بەهێزکردنی ژێرخانی ئابووری وڵاتەکە و رێگە خۆشکردن بۆ شۆڕشی پیشەسازی بەکارنەهات، بەڵکو بە پێچەوانەوە بووە هۆکاری دواکەوتنی وڵاتەکە و هەژاری خەڵکەکەی «٨ ل٩٦».

لە نەمسا و هەنگاریا، جموجۆڵ و چالاکیی بازرگانەکان لەلایەن دەسەڵاتی قەیسەرەوە کۆنترۆڵ کرابوو. بەهۆی پەتای تاعونەوە، سیستمی فیوداڵی لە لادێکاندا هێندەی تر بەهێز و توندتربوو. لەوێ دامەزراوەی پەرلەمان نەبوو، کە هەتا دەستەبژێری دەسەڵاتداریش بتوانێت لە رێگەیەوە بەشداری لە بڕیارەکان

بکات، بەڵکو قەیسەر دەسەڵاتی رەهای هەبوو. ئەوە هەتا ساڵی ١٨٣٥ بەو شێوەیە بەردەوام بوو. ئەوەی هەبوو دامەزراوەکانی دەوڵەت بوو، کە کاریان کۆکردنەوەی باج، سەرکوتکردنی خەڵک و شەڕی دەرەکی بوو. ئەو سیستمە بەهەموو شێوەیەک ڕێگەی لە گەشەکردنی پیشەسازی و هاتوچۆ دەگرت، لەو وڵاتەدا هەتا ساڵی ١٨٦٠، شەمەندەفەر لە باتی فارگۆنی هەڵمی بە ئەسپ رادەکێشرا.
ئەڵمانیا هەتا نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە بەسەر چەند شانشینێکی ناوچەییدا دابەشببوو. هەریەکە لەوانە دەسەڵاتی رەهای بەسەر ناوچەکەی خۆیدا هەبوو. بازرگانی و پیشەسازی لە ژێر دەسەڵات و پەیڕەوکردنی حوکمرانەکاندا بوو، ڕێکخراوی تاکڕەوی بازرگانی پیشەیی سەرپەرشتی کاروباری ئابوری دەکرد. ئەوانەی دەستیان بەسەر ئەو ڕێکخراوانەدا گرتبوو، تاقمێک بازرگان و کەپیتاڵیستی سەر بە دەستەبژێری دەسەڵاتداربوون و ڕێگەی گەشەکردن و ڕۆڵ بینینی کەسی تریان نەدەدا. زەوییە کشتوکاڵییەکان ببوونە موڵکی خاوەن موڵکی گەورە، کێڵگەی بەرهەمهێنانی گەورەیان تیادا دروستکردبوو، بەڵام بە شێوازی ئینگلتەرا لەسەربنەمای کە پیتالیستانە نەبوو، بەڵکو هێشتا هەر فیوداڵی بوو، کرێکاری کشتوکاڵی کاریان تێدا نەدەکرد، بەڵکو بەهەمان شێوەی کۆن مسکێنیان راگرتبوو. شێوازی ئیدارەکردن و ڕێکخستنی بەرهەمهێنان نزیک بوو لە دیسپلینی سەربازییەوە. لەبەر ئەمانە لەو وڵاتەدا دەرفەتی بەشداریکردنی چینوتوێژ و پێکهاتەکان نەدەدرا، کە بەشداری لە پرۆسەی سیاسی و بڕیاردانەدا بکەن. هەموو ئەمانە بوونە هۆی ئەوەی سەرکەوتنی شۆڕشی پیشەسازیی لە ئەڵمانیا هەتا ساڵەکانی پەنجای سەدەی بیست بەتەواوی جێگیر نەبێت «٢ ل٢٠٨».

– شۆڕشی فەرەنسا و کاردانەوەکانی

لەبەرئەوەی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری لە فەرنسا تاکڕەوتر و توندڕەوتربوو لەچاو ئینگلتەرا، فاکتەرە بنچینەییەکان بەزەحمەتر ڕۆڵی خۆیان دەبینی و کەمتر سود لە فەکتەرەکانی تر وەردەگیرا. بەو هۆیانەوە لێرە چاکسازی و گۆڕانکارییەکان سەد ساڵ کەوتنە دوای ئینگلتەراوە، هەروەها شۆڕشی سیاسی تیایدا سروشتێکی رادیکاڵتری بەخۆوە بینی و دەرئەنجام و کاریگەری لەسەر وڵاتانی تر جیاوزتر بوو. ئەو شۆڕشە ساڵی ١٧٨٩ بەرپا بوو، بە شۆڕشی فەرەنسا ناسراوە «٨ ل١١٢».
هەرچەندە لە فەرەنسا پەرلەمان هەبوو، بەڵام جیاوازی هەبوو لەگەڵ پەرلەمانی

ئینگلتەرا. چونکە مافی بڕیاردانی باج تەنها لە دەستی پاشادا بوو. فەرەنسا سیستمێکی رەهای پاشایەتی هەبوو. خەڵکی وڵاتەکە لەسەرەوە هەتا خوارەوە بەسەر سێ پێکهاتەی سەرەکیدا دابەشببوون:

١- خانەدانەکان(ئۆرۆستۆکرات) ئەمانە لە بنەماڵە و دەستوپێوەندی پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و سوپا پێکهاتبوو.

٢- دەسەڵاتی ئایینی، بریتی بوو لە پیاوە دەستڕۆیشتووەکانی کەنیسە و دامەزراوەکانی بەڕێوەبردنی موڵک و سامانەکانی.

٣- خەڵکی گشتی، کە هەموو چینوتوێژەکانی تری کۆمەڵگەی دەگرتەوە لە بازرگان، پیشەگەر، کەپیتاڵیست، پیشەیی، کرێکار، جوتیار و هەژارەکانی تر.

هەریەکێ لەم پێکهاتانە یاسای تایبەتی خۆی بۆ دانرابوو. خەڵکانی سەر بەدەسەڵات هەموو مافێکیان هەبوو، هیچ مەرج و ئەرکێکیان لەسەر نەبوو، لە خۆیان زیاتر کەس مافی لێپرسینەوەیانی نەبوو، باجیان نەئەدا، دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری و سەربازی وڵاتیان بەدەستەوە بوو. بە پێچەوانەی ئەوانەوە خەڵکی گشتی هیچ مافێکیان نەبوو، بەپێی یاسا دەبووایە گوێڕایەڵی ئەوانەی سەرەوە بوونایە، سەرچاوەی باج و گومرگ و سەرانە و خەرجییەکانی دەوڵەت و شەڕەکانی پاشا بوون. لەبەرئەوە چینوتوێژە نوێیەکانی ئەم وڵاتە وەکو ئەوانەی ئینگلتەرا بەهێز نەبوون، دەرفەتیان نەبوو لە پەرلەماندا فشار بخەنە سەر پاشا و دەستەبژێری دەسەڵاتدار، ئەمانە بێپشتیوانی هێزی تر خۆبەخۆ توانای روبەڕووبوونەوەی ئەو سیستمەیان نەبوو «**٣٦ ل٢٦٤**».

ئەو سیستمە لەسەرەوە هەتا خوارەوە لە کۆمەڵگەکەدا پەیڕەو دەکرا، بۆیە بەهەمان شێوەی دەستەبژێری دەسەڵاتدار، بازرگان و کەپیتاڵیست و پیشەییەکانیش رێکخراوی پشەیی توندڕەوی تاکڕەویان دروستکردبوو، کە لە رێگەی ئەوانەوە کۆنترۆڵی بازاڕ و بەرهەمهێنانیان کردبوو و رێگەیان بەکەسی نوێ نەئەدا دەرفەتی گەشەکردن و بەهێزبوونی بۆ بخولقێ. رێگەی کرێکاریان نەدەدا خۆیان لە رێکخراوی پیشەییدا رێکبخەن. لە لادێکاندا سیستمی فیوداڵی، کۆنترۆڵی مسکێن و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بە تەواوەتی کردبوو.

هەرچەندە لە فەرەنسا چاکسازیی گەورە بەڕادەی ئینگلتەرا رووی نەدا، بەڵام بەهۆی رۆڵی فاکتەرە بنچینەییەکانەوە گۆڕانکاری گەورە بەسەر ژێرخانی ئابوری فەرەنسادا هاتبوو، چەندین شۆڕشی جوتیاران روویدا بوو، گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازی ئینگلتەرا و وڵاتەکانی تر کاریگەری خۆیان بەسەر وڵاتەکەوە هەبوو، چینوتوێژ و پێکهاتەی نوێی گەورەی هەبوو، کە هەمیشە لە ململانێدا بوون، لەگەڵ سیستمەکەدا و چاوەڕوانی دەرفەتی گۆڕانکارییان دەکرد.

فاکتەرێک کە کاریگەری لەسەر فەرەنسا هەبوو، سوپا بوو. لێرە پاشا لەچاو ئینگلتەرا دەسەڵاتی ناوەندیی بەهێزتر بوو، سوپایەکی بەهێزتری بەدەستەوە بوو، بۆ سەرکوتکردنی ناوەوە و شەڕی دەرەوە. بەڵام بێجگە لە سەرکردە گەورەکانی سوپا، سەرەکردەکانی تر هیچ دەسەڵاتێکیان نەبوو، هەمیشە لە شەڕوشۆڕدا بوون، سەربازەکان سەرەڕای شەڕوشۆڕ لە هەژاری و بێدەرامەتی و دەربەدەریدا دەژیان و ناڕەزاییەکی زۆر لە ڕیزەکانیاندا هەبوو. بەهۆی ئەو بارە نالەبارەوە بەشێکی زۆر لە لەشکریش چاوەڕوانی هەلێک بوون کە لەو بارە نالەبارە ڕزگاریان بکات.

زۆربەی خەڵکی وڵاتەکە، کرێکاران، جوتیاران، کاسب و پیشەیی و ڕۆشنبیر بەدەست پاشا و کەنیسە و فیوداڵەوە ماندووبوون. لاوازیی بازرگان و کەپیتاڵیستەکان بەرامبەر پاشا و دەستەبژێری دەسەڵاتدار ناچاریکردن بکەونە خۆیان و هەوڵی تێکشکاندنی ئەو سیستمە بدەن. لەو ساڵەدا ئەو خەڵکە، بەتایبەتی دانیشتوانی پاریس، کەوتنە سەر شەقام و مەیدانەکانەوە و پەلاماری بەندیخانە و دامەزراوەکانی دەوڵەتیاندا. کرێکاران و هەژاران دەسەڵاتی بەڕێوەبردنی سەربەخۆیان لە جێگای کار و گەڕەک و هەندێ ناوچەدا بەناوی کۆمونەوە دامەزراند. ئەمە بوو بە ڕاپەڕینێکی جەماوری فراوان، کە پاشای ناچارکرد هەندێ گۆڕانکاری بکات. ئەمە دەرفەتێکی بۆ بازرگان و کەپیتاڵیستەکان و ئەوانی تر دروستکرد، کە ئەوەی چاوەڕوانی بوون بیکەن، لە هەمان کاتدا درفەتێک بوو بۆ بەشی هەرە زۆری سوپا، کە خۆی لەو بارە نالەبارە ڕزگاربکات. هەموو ئەمانە چونە پاڵ ڕاپەرینە جەماوەرییەکە و شۆڕشی فەرەنسای ساڵی **١٧٨٩**ی لێکەوتەوە «**٢ ل٢٨٣**».

ئەم شۆڕشە هەمان ئامانج و سروشتی شۆڕشی سیاسی شکۆداری ئینگلتەرای هەبوو، بەڵام سروشتێکی ڕادیکاڵی بەخۆوە بینی. لەباتی پەرلەمانەکەی پاشا، ئەنجومەنی هەڵبژێردراوی دامەزرێنەریان دروستکرد، کە تیایدا دەرفەت پەیدابوو بۆ بازرگان و کەپیتاڵیست، هەروەها بۆ پیشەگەر و کرێکار و جوتیاران، لەگەڵیاندا سەرکردە سەربازییە ڕادیکاڵەکان، چاکسازیی و گۆڕینی یاساییان گرتەئەستو. بانگەشەی دەستورێکی نوێیانکرد، کە تیایدا بڕیاری ڕەتکردنەوەی سیستمی فیوداڵی درا، مافە تایبەتییەکانی ئەو دوو توێژەی سەرەوە زەوتکرا، کەنیسە موڵک و سامانەکانی لێسەندرایەوە و خرایە دەستی ئەو ئەنجومەنەوە. بانگەشەی یەکسانی سیاسی و ئابوری بێ جیاوازی بۆ هەموو هاونیشتمانان کرا، چەندین بڕیاری گرنگ درا، لەوانە ئازادی بۆ هەموو هاونیشتمانان بە مسکێنەکانیشەوە، دابەشکردنی زەوی بەسەر جوتیاراندا، هەموو پێکهاتەکانی کۆمەڵگە بە هەمان ڕێژە باج بدەن بەدەوڵەت، بەرپرسیاری و یەکسانی هەموو تاکێک بەرامبەر یاسا.

ئەم بڕیارە سیاسی و یاساییانە، ڕێگەی بۆ گەشەکردنی هەموو بوارەکانی ئابوری، بازرگانی، کاروباری دارایی، پیشەسازی و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی خۆشکرد. لەبەرئەوەی زۆربەی جوتیاران بوونە خاوەن زەوی خۆیان، لە فەرەنسا کەرتی کشتوکاڵی ڕێبازێکی جیاوازتری لە ئینگلتەرا گرتەبەر. لەجیاتی کێڵگەی گەوری بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی، بەشێکی زۆری بەرهەمهێنان یەکەی بچووکی لێ کەوتەوە، کە هەتا ئەمڕۆش ئەوە لەو وڵاتە بەدی دەکرێت.

لەگەڵ هەموو ئەو گۆڕانکاری و بڕیارە سیاسی و یاساییە گەورانەدا، زۆرانبازی و گرژی و شەڕی ناوخۆ هەربەردەوام بوو. پاشا و دەستەبژێری دەسەڵاتدار وا بە ئاسانی وازیان لە دەسەڵات و بەژەوەندییەکانیان نەهێنا. ئەمە بۆ ماوەی **٩٠** ساڵ، هەتا ساڵی **١٨٧٠**درێژەی کێشا، کە تیایدا بانگەوازی کۆماری سێهەم کرا، دوای ئەوە ئینجا سیستمی دیموکراتی پەرلەمانی بە شێوەی ئینگلتەرا جێگیر بوو «**٥٣**، شۆڕشی فەرەنسی **٢٠١٤**».

لەبەر سروشتی تایبەتی ئەو گۆڕانکارییانە لەو وڵاتەدا، گۆڕانکاری لەپڕ و شۆڕشگێڕانەی جەماوەری و ڕۆڵی ڕادیکاڵیانەی سوپا تیایدا، شۆڕشی فەرەنسا کاردانەوەی جیاواز و تایبەتی هەبوو لەسەر ئەوروپا و هەروەها جیهانیش.

لەگەڵ زیادبوون و جێگیربوونی سیستمی نوێی فەرەنسا، زیادبوونی ڕۆڵی دەسەڵاتدارانی ڕادیکاڵیانەی هەندێ لە سەرکردەکانی سوپا، بەتایبەتی ناپلیون بۆناپارت، ناکۆکی و ململانێ و گرژی درێژخایەن لەگەڵ دراوسێکانیدا ڕوویدا. وڵاتانی ئیسپانیا، ئەڵمانیا، نەمسا و ئیتاڵیا دراوسێی فەرەنسا بوون و هێشتا سیستمی فیوداڵی پاشایەتی ڕەها باڵی بەسەریاندا کێشا بوو. ئەو وڵاتانە فەرەنسا و شۆڕشی فەرەنسایان بە مەترسییەکی گەورە دادەنا. فەرەنسا ڕۆڵێکی ڕادیکاڵی هەبوو، پاڵپشتی زۆربەی خەڵکی بوو، هەڵگری ئاڵای دژایەتیکردنی فیوداڵیزم و ئازادی و برایەتی و یەکسانی بوو. ئەو وڵاتانەی تری بە دوژمن و کۆسپ لەبەر دەم گۆڕانکاریدا دادەنا. ئەمەش زنجیرەیەک شەڕی لێکەوتەوە، کە کۆتایی بە داگیرکردنی وڵاتانی هۆڵندا و بەلجیکا و ڕۆژئاوای ئەڵمانیا و سویسرا و باکوری ئیتاڵیا لە لایەن سوپای فەرەنسا و شەڕی درێژخایەن لەگەڵ نەمسا و ئیسپانیا و ڕوسیا هات.

سەرکەوتنی فەرەنسا بەسەر ئەو وڵاتانەدا و تێکشکاندنی سیستمی فیوداڵی تیایاندا، تەنها بۆ ڕۆڵی ڕادیکاڵی و بەهێزی سوپای فەرەنسا ناگەڕێتەوە، بەڵکو بە پلەی یەکەم بۆ سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی تاکڕەو و توندڕەوی ئەو وڵاتانە دەگەڕێتەوە. بۆ ململانێی توندوتیژ و درێژخایانی نێوان دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ئەو وڵاتانە لەگەل چینوتوێژ و پێکهاتە نوێیەکانی ناویاندا دەگەڕێتەوە.

ئەوانە چاوەڕوانی هەڵێک بوون، کە ئەو سیستەمە کۆنە تێکبشکێنن و سیستەمێکی بەرفراوانتر و پلورالیزمتر دامەزرێنن. لێرەدا شەڕەکانی فەرەنسا بووە فاکتەرێکی یارمەتیدەر بۆ فەکتەرە بنچینەییە خۆماڵییەکانی ناو ئەو کۆمەڵگەیانە، بەبێ بوونی ئەو فاکتەر و هێزە خۆماڵیانە ئەو وڵاتانەش وەکو هەندێ وڵاتی تری جیهان دەبوونە کۆلۆنی فەرەنسا، نەکو وڵاتی سەربەخۆی بەهێزی پێشکەوتوو «**٢ ل٢٨٩**».
جیاوازی لە چۆنیەتی بەڕێوەچوونی شۆڕشی سیاسی و پیشەسازیی لە نێوان فەرەنسا و ئینگلتەرادا ئەو راستیە دەگەیەنێت، کە لە هەموو ئەو وڵاتانەی کە زەمینە و فاکتەرە بنچینەییەکان تیایدا لەباربن، دەرفەتی گۆڕانکاری و گەشەکردن هەیە. بەڵام هەر وڵاتە بەپێی خاسڵەتە تایبەکانی خۆی، ڕێباز و دەرئەنجامی تایبەتی بەخۆوە دەبینێت و لە شوێنەکانی تر جیاواز دەبێت. بۆیە راستنییە چارەسەری داتاشتراو لە وڵاتێکەوە هاوردەبکرێت بۆ وڵاتێکی تر، بە مەبەستی زاڵبون بەسەر کۆسپ و ڕێگە خۆشکردن بۆ گەشەکردن تیایدا. هەر وڵاتە خاسڵەتی تایبەتی خۆی هەیە، بەپێیی ئەوانە ئەبێ پلانی گەشەکردن و چاکسازی تیایاندا دابڕێژرێ.

پوختەی ڕێبازی تایبەتی ئەوروپا و خاسڵەتەکانی کەپیتالزم

لە دوای هەرەسهێنانی بەشی رۆژئاوای ئیمپراتۆریتی رۆما، دەوڵەتێک یان چەند دەوڵەتێکی زەبەلاحی نوێ دروست نەبوو، بەڵکو بەشی زۆری ئەوروپا بەسەر دەوڵەت و وردە دەوڵەتی لاوازدا دابەشبوو، کە توانای شەڕی گەورە و بەرفراوانکردنی زۆری سنوورەکانیان نەبوو. بەهۆی مانەوەی ئیمپراتۆریتی بێزەنتیەوە بۆ نزیکەی ٩٠٠ ساڵی تر، دوای کەوتنی بەشی رۆژئاوای ئیمپراتۆریتەکە، بە هەمان شێوەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، ئەوروپا نەبووە مەیدانی هاتن و بەهێزبوونی کۆمەڵگەی خێڵەکی. ئەم زەمینەیە نیمچە سەقامگیرییەکی لە کیشوەرەکەدا دروستکرد و دەرفەتی مانەوەی چەندین دەوڵەتی بچووک و ناوچەی فیوداڵی نیمچە سەربەخۆی تیادا پەیدابوو.
ئەو زەمینەیە، دەسەڵاتێکی سیاسی و ئابوری سێ چوکڵەیی لێکەوتەوە. پاشا و دەسەڵاتی ناوەندی لاواز، دەسەڵاتێکی ئایینی بەهێز و هەروەها چەندین ناوچەی سەربەخۆی فیوداڵی لە رووی سیاسی و ئابوری و سەربازییەوە. لەگەڵ ئەوەی ئەوانە بەرژەوەندی جیاوازیان هەبوو، بەڵام پێویستییان بە مانەوەی یەکتری بوو، هیچیان بەتەنها کاریان بۆ نەدەچووە سەر. پێویستبوون بە یەکتر و لەهەمان کاتدا بەرژەوەندی جیاواز، وایکرد پاشا و دەستەبژێری سەرەوە نەتوانێ تاکڕەوانە بەردەوام

بڕیاری هەموو شتێک بدات، ئەمە دەرفەتی بەشداریکردنی چەند لایەنێکی دروستکرد لە بڕیارداندا، کە فەریکە پەرلەمانێکی لێدروست بوو. ئەو فەریکە پەرلەمانە، دەرفەتێک بوو بۆ چینوتوێژە نوێیەکانی دواتر، کە لە ڕێگەیەوە هەوڵی بەشداریکردن بدەن لە بڕیارداندا.

کۆمەڵگەی فیوداڵی سروشتێکی قوفڵدراو و نەخوڵقێنەری هەبوو، هێز و چین و پێکهاتەکانی نە خۆبەخۆ توانای چاکسازی و گەشەکردنیان هەبوو نە ئەوانەیان بە بەرژەوەندی خۆیانیان دەزانی. ئەوەی گۆڕانکاری دروستکرد، بوژاندنەوەی بازرگانی دەرەکی و پیشەسازیی سەرەتایی بوو لە پاڵ سیستمەکەدا، نەکو لە ناوجەرگەیدا. ئەوەی ئەو گۆڕانکاریانەی خوڵقاند چینوتوێژ و پێکهاتەکانی کۆمەڵگەی فیوداڵی نەبوو، بەڵکو ئەو چینوتوێژ و هێزە نوێیانە بوو، کە لە شارە بازرگانییە سەرەتاییەکاندا دروست بوون.

ئەو گۆڕانکاری و چاکسازی و گەشەکردنانە سەدانساڵیان خایاند، ئەوانە لە ڕێگەی سازان و دانیشتن و دەمە تەقێوە دروست نەبوون، بەڵکو لە ڕێگەی ململانێیەکی توندوتیژ و درێژخایەنەوە ڕوویاندا. ئەو سیستمە نوێیە لەڕێگەی بڕیاردانی هەندێ فەیلەسوف و قەشە و پیاوانی زاناوە دانەنرا، بەڵکو لە ڕێگەی گۆڕانی هەنگاو بەهەنگاوی بنەماکانی کۆمەڵگەکەوە بوو.

گۆڕان لە سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنوورداری تاکڕەوی توندڕەو بۆ سیستمێکی بەرفراوانتر و پلورالیزمتر پێویستی بە بوونی چینوتوێژ و هێزی نوێ بوو، کە لە لایەکەوە گۆڕانکاری و چاکسازی و گەشەکردن لە بەرژەوەندیاندا بوو، لە لایەکی ترەوە توانایان پەیداکرد، کە ئەو گۆڕانکارییانە بکەن. لە هەمانکاتدا ئەوانە بەهۆی ململانێی نێوان توێژەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتدارەوە، دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا بۆ پەیدابوو. بە سود وەرگرتن لە فاکتەر و ڕووداوە چاوەڕوان نەکراوەکانی تر زەمینەیەکی لەبار دروستبوو بۆ بەردەوام بوونی هەنگاو بە هەنگاوی ئەو پرۆسەیە.

خاسڵەتەکانی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کەپیتاڵیستی، کەپیتاڵیزم، دوو فاقە لە لایەکەوە سیستمێکی بەرفراوانتر و ڕێگە خۆشکەرتربوو بۆ گەشەکردن، لە لایەکی ترەوە نایەکسانی بنبڕ نەکرد و هێزەکانی مەیلی توندڕەوی و تاکڕەوییان هەبوو.

لە کاتێکدا سامان و پارە لە سیستمەکانی پێشودا بە پلەی یەکەم بۆ خۆشگوزاری دەستەبژێریەکی دیاری کراو و دروستکردنی کۆشک و هەرەم و کەنیسە و مەڵبەندی گەورە بەکاردەهات، کەپیتال لە کەپیتاڵیزمدا بە پلەی یەکەم بۆ بەهێزکردنی

کەپیتاڵ خۆی و گەشەپێکردنی بەرهەمهێنان و زیادکردنی شێوازی بەرهەم و هەمە چەشنەیی بەکاردەهێنرا، دروستکردنی ڕێگەوبان و ئامرازی هاتوچۆ و بەستنەوە و نزیککردنەوەی ناوچە جیاوازەکان پێکەوە. ئەو ستەمە لە بەرژەوەندیدا بوو، کۆمەڵگە ببوژێتەوە و زانیاری پێشکەوێت و ئاستی تێگەیشتن و توانای خوڵقاندن و داهێنانی ئەندامەکانی کۆمەڵگە بەرزبێتەوە، ئەمە بەردەوامی بۆ گۆڕانکاری و تازەبوونەوەدا کە قبوڵی وەستانی تێدانەبوو. گۆڕانکاری و تازەکردنەوە مەرجی مانەوە و گەشەکردنی سیستمەکەبوو.

کەپیتاڵیزم تەنها چینی بۆرجوای دروست نەکرد، بەڵکو چینوتوێژی کۆمەڵایەتی نوێی لێکەوتەوە. بەرژەوەندی جیاوازی ئەم چینوتوێژانە و جیاوازی ڕۆڵ و ئەرکیان لە کۆمەڵگەدا، بووە هۆی درسستبوونی ململانێیەکی بێ کۆتایی لەنێوانیاندا، ئەمەش خۆی لە خۆیدا بزوێنەری دینامیکی گۆڕانکاری بەردەوامە لە کۆمەڵگەدا.

بوونی هەمە چەشنەیی و بەهێزی ئەکتەرەکانی و ململانێی بەردوام لە نێوەندیاندا، پلورالیزم و گەشەکردنی نوێی لێپەیدابوو، بۆ نموونە ئازادی ڕادەربڕین و مافی دەنگدان، هەروەها دروستکردنی ڕێکخراوی سیاسی و پیشەیی و مەدەنی، سەربەخۆیی میدیا. نەبوونی ئەم فاکتەرانە، کەپیتاڵیزم توشی ئیفلیجی دەکا و ڕووبەڕووی قەیرانی گەورەی سیاسی و ئابوری و شەڕوشۆڕو ناخۆشی دەکاتەوە. چەندینجار لە مێژووی کۆنی وڵاتانی جیهاندا گەشەکردنی کەپیتالیستی سەرەتایی ڕوویداوە بەڵام لەبەر نەبوونی ئەو فاکتەرانە ڕووبەڕووی قەیرانی سیاسی و ئابوری و شکستهێنان بۆتەوە.

لەگەڵ ئەوانەشدا دروستبوونی کەپیتاڵیزم، نایەکسانی و ناعەدالەتی لە کۆمەڵگەدا بنبڕ نەکرد، بەڵکو ئەو نایەکسانییە ڕوخساری تازەی بەخۆوەگرت و هەتا ئێستا بە شێوەی جیاواز هەر بەردەوامە. هەڵپەکردن و هەوڵدان بەشوێن زۆرترین قازانجدا یەکێک بوو لە داینەمۆکانی مانەوەی کەپیتاڵیزم. ئەمە لە لایەکەوە داهات و سامان و ئاستی بژێوی و دەسەڵاتی سیاسی و پایەی کۆمەڵایەتی هەندێ توێژی بەرزکردەوە لەچاو ئەوانی تردا، لەلایەکی ترەوە زۆرترین قازانجکردن، کاردانەوەی خراپی زۆربوو لەسەر تیکچوونی سروشت و ژینگەو بواری کۆمەلایەتی و دەروونی خەڵکی.

سیستمی کەپیتالیستی وەک یەک و لەیەک ساتدا لە جیهاندا گەشەی نەکرد. ئەمە بووە دروستبوونی جیاوازی لە نێوان ئاستی گەشەکردنی وڵات و ناوچەکانی جیهاندا. ئەو جیاوازیە لە ئاستی گەشەکردندا نایەکسانی دروستکرد لە ناوەند ئەو وڵات و ناوچانەدا.

کەپیتاڵیست و چین و پێکهاتەکانی تری کۆمەڵگەش، دەرفەتیان بۆ هەڵکەوێ مەیلی تاکڕەویی دەکەن. بەرژەوەندی و دەسەڵاتی خۆیان دەپارێزن و هەوڵی پێشێلکردنی

بەرژەوەنـدی و کەمکردنــەوە دەسـەڵاتی چیـن و پێکهاتەکانـی تـردەدەن. فـرە چەشـنی دینامیکـی کۆمەڵگەیـە و مەرجێکـی گرنگـە لـە رێگرتـن لـە مۆنۆپۆڵکـردن و چەوسـاندنەوە. لـەو شـوێنانەی کـە ئـەم باڵانسـە تێکدەچـت، کەپیتاڵیسـتەکان بەهـۆی توانـاو شـارەزایی و پێگـەی بەهیـزی کۆمەڵایەتیانـەوە، ئـەو هەلـە دەقۆزنـەوە و هەوڵـدەدەن بـۆ سـوود و بەرژەوەنـدی خۆیـان بـەکاری بهێنـن.

مەبەسـت لـەم بەشـەی ئـەم کتێبـە لێکۆڵینـەوەی رێبـازی تایبەتـی ئەوروپـا و ئـەو فاکتەرە بنچینەییانــە بــوو کــە رێــگای بــۆ ســەرکەوتنی ئــەو رێبــازە و گەشــەکردنی ئەوروپــا خۆشـکرد، هەروەهـا خاسـڵەتە تایبەتەکانـی کەپیتاڵیـزم. لـە بەشـەکانی تـری ئـەم کتێـب و لێکۆڵینەوەیــەدا دەگەڕێینــەوە ســەر رۆڵ و خاســڵەت و بڵاوبوونــەوەی کەپیتاڵیــزم و کاردانــەوەی لەســەر جیهــان و بەتایبەتــی خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســت.

بەندی سێیەم

بۆچی ڕێبازی تایبەتیی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست نەبووە زەمینەیەکی گونجاو بۆ پێشکەوتن؟

٦٠٠–١٨٠٠(ز.)

(١) ڕێبازی تایبەتی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست

لەسەدەکانی یەکەمی زایینیدا، هەر دوو دەوڵەتی زلهێزی رۆمای ئەوروپا و ساسانییەکان لەناوەرۆکدا وەک یەک وابوون، ناڕەزایی و ململانێی ناوخۆ لە ناویاندا بەردەوام بوو. پێکهاتە و چینوتوێژە لاوازەکانی خوارەوەی کۆمەڵگە بێزاربوون لەو بارە نالەبار و ناخۆشەی کە تیایدا دەژیان، زۆربەی پیاو سالارانی پێکهاتەی ناوچەکان و سەرلەشکر و دەسەڵاتدارەکانی دەوڵەت دەیانویست موڵک و دەسەڵات و داهاتی خۆجێیی خۆیان بەهێزکەن و سەربەخۆیی خۆیان بەدەستبێنن. سەرەڕای ئەمەش، ساسانییەکان و دەوڵەتانی رۆژئاوا و رۆژهەڵاتی رۆما لەگەڵ یەکدا لە شەڕ و ململانێی درێژخایاندا بوون، کە تەواو لاواز و ماندووی کردبوون. پاش داڕمانی ئیمپراتۆریەتی رۆژئاوای رۆما لە سەدەی پێنجدا، نزیکەی دوو سەدە دەوڵەتی ساسانی مایەوە و شەڕ و شۆڕیان لەگەڵ بێزەنتییەکاندا بەدرێژایی ئەو ماوەیە بەردەوامبوو.

مانەوەی ساسانییەکان دەگەڕێتەوە بۆ خاسڵەتە تایبەتییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست. یەکێک لەو خاسڵەتە گرنگانە، ڕۆڵی دەوڵەت و بەهێزی دەسەڵاتی ناوەندی بوو، هەروەها دەسەڵاتی شارەکان بوو بەسەر لادێکاندا. لەهەندێ ناوچەدا سیستمی ئاودانییش ڕۆڵی دەوڵەتی لە ڕێکخستنی کۆمەڵگەدا بەهێزتر کردبوو. ئەمانە بۆ ماوەیەک تەمەنی ئەو دەوڵەتەی درێژکرد، بەڵام پێش دەستپێکردنی فەتحی ئیسلامی لە سەرەتای سەدەی حەوتدا، دەوڵەتی ساسانی تەواو شکستی هێنابوو. ئەگەر فەتحی ئیسلامیش نەبوایە ساسانییەکان هەر دەکەوتن.

ئەگەر خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، بە شێوازی ئەوروپا نیمچە سەقامگیرییەکی تێدا بووایە و گۆڕانکاریی هێمن و لە سەرخۆی تیا درووستبووایە، دەوڵەتی ساسانییش هەر وەکو دەوڵەتی رۆما خۆبەخۆ دەکەوت و ناوچەکە بەسەر چەندین دەوڵەت و میرنشین و ناوچەی نیمچە سەربەخۆی فیودالدا دابەشدەبوو. ئەگەر بەم جۆرە بووایە، رەنگە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیش هەمان ریبازی ئەوروپای بگرتایە و فیودالیزم تیایدا جێگیر بووایە. بەڵام پرۆسەکە لێرە بەهۆی چەند فاکتەرێکی گرنگەوە رێڕەوێکی جیاوازی گرتەبەر.

بە پێچەوانەی دەوڵەتی رۆژئاوای رۆماوە، دەوڵەتی ساسانی خۆی هێمنانە دانەڕما و پارچە پارچە نەبوو، بەڵکو دەوڵەتێکی زلهێزی نوێی لێ ڕاستبۆوە، کە ئەویش دەوڵەتی خەلافەتی راشدین بوو. ئەم دەوڵەتە نوێیە، توانی بەهۆی ئەو زەمینەیەوە، ساسانییەکان بە ئاسانی بشکێنێ و دەست بەسەر ناوچەکانیدا بگرێت. لەبەرئەوە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دابەش نەبوو بەسەر چەندین دەوڵەتی لاوازی بچووکدا، بەڵکو دەوڵەتێکی ناوەندیی بەهێزی نوێ تیایدا درووست بوو.

هەر لەکۆنەوە خێڵە سامی و هیندو ئەوروپییەکان چاویان بڕیبووە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ڕوویان تێکردبوو. ئەوان جێگەی خۆیانی تێداکردەوە و تیایدا جێنشین بوون و تێکەڵاوی خەڵکە ڕەسەنەکەی بوون. بەهۆی ئاست بەرزیی گەشەکردنی شارستانی کۆنی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەهێزیی دەسەڵاتی ناوەندی، لەکۆندا ڕێگربوون لە کۆنترۆلکردنی ناوچەکە لەلایەن هاتنی شاڵاوی شەپۆلە خێڵەکییەکانەوە. هەروەها نەبوونی ئایدۆلۆژی و بەرژەوەندییەکی توندوتۆڵ لە نێوان ئەو خێڵانەدا، وایکردبوو کە ئەوانە نەتوانن خۆیان یەکخەن و کۆنتڕۆڵی ناوچەکە بکەن و دەوڵەتی خێڵەکی لە ناوچەکەدا بونیاد بنێن، بەڵکو بە شێوازێک لەژێر چەتری ئەو دەوڵەتانەدا دەگوزەران و بوون بە بەشێک لە سیستمی ئەو شارستانییەتە کۆنانە و لە باشترین ئەگەردا دەستیان بەسەر سیستمەکانیاندا دەگرت. یان لە هەندێک شوێندا پەناگیردەبوون و هەوڵی پارێزگاریکردنی خۆیان دەدا، بێ ئەوەی رۆڵێکی کاریگەر لە ناوچەکەدا ببین. نموونەی ئەوانە خێڵە هیندۆ ئەوروپییەکانی چیاکانی کورردستان و ئیکخانییەکان و بەدەویەکانی عەرەب، کە لە بیابانەکاندا دەژیان. (هەڵبەتە لە بەندی یەکەمدا بە درێژی لەسەر ئەم باسە رۆیشتین).

خێڵە عەرەبەکان، بەرەچەڵەک سامی بوون و خەڵکی ڕەسەنی نیوە دورگەی عەرەبستان بوون. ئەو ناوچانە لە ژێر کۆنترۆڵی تەواوی شارستانییەتە کۆنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا نەبوون. رەنگە هۆکاری ئەوە بۆ ئەو بیابانە گەورەکەی نێوانیان، یان بێ بایاخی و بێ پیتی ناوچەکە لای دەوڵەت و شارستانیەکان بگەڕێتەوە.

لە سەردەمی ساسانییەکاندا، ئەو خێڵانە سەربەخۆیی خۆیان لەو دەوڵەتە زلهێزە پاراست بوو. لەگەڵ لاوازبوونی ئەو دەوڵەتەدا، ئەو خێڵانە بوونە هەڕەشە لەسەری و هەر دەرفەتێکیان بۆ هەڵکەوتبێ پەلاماری ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتەکەیاندەدا و کاروانە بازرگانییەکانیان تالان دەکردن «٧٦ ل٣٨».

خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، بە پێچەوانەی ئەوروپاوە، سەرچاوە و مەڵبەندی پەیدابوونی ئایینە ئاسمانییەکان بوو. لەم ناوچەیەوە ئەو ئایینانە بۆ ئەوروپا و دوواتر بۆ بەشەکانی تری جیهان بڵاوبوونەتەوە. ئەم خاسڵەتە گرنگەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست زەمینەی گونجاوی هەبوو بۆ سەرلەنوێ دروستبوونی ئایینی نوێ تیایدا، کە بتوانێ بەهێزبێت و بڵاوبێتەوە و لەگەڵ باری نوێ و بنەمای کۆمەڵایەتی جیاوازدا خۆی بگونجێنێ.

ئەو خێڵە جەرمانی و سلاڤییانەی، کە کۆن ڕوویان لە ئەوروپا کردووە، وەکو پێشتر خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، پۆل پۆل هاتبوون و هەر پۆلە ڕوویان لە ناوچەیەک یان وڵاتێک کردبوو، لەگەڵ سیستمی کۆمەڵگەکان تواوبوونەوە

و ئاوێتەببـوون. «بەنـدی ٢».

ئەمانـە ئایدۆلۆژیایـەک، یـان ئایینێک یەکـی نەخستبوون، کـە بـە لێشـاو روو لـەو ناوچانـە بکـەن. بـەڵام ئـەم جارەیـان لـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت بـە پێچەوانـەی کۆنـەوە، ئـەو خێڵـە عەرەبانـە وەکـو هێزێکـی یەکگرتـووی خـاوەن ئایدۆلۆژیایەکـی هاوبـەش پەیدابـوون و بەهێرشـکردن و شـەڕ، بەنـاوی غـەزا و راگەیاندنـی دینـەوە یەکاویـەک دەسـتیانگرت بەسـەر هەمـوو ناوچەکـەدا.

ململانێـی درێژخایـان لـە نێـوان سیسـتمی کۆنـی بەڕێوەبردنـی شارسـتانییەتەکانی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت و سیسـتمی خێڵەکـی، هەمیشـە هەتـا فەتحـی ئیسـلام بەسـودی شارسـتانییەتە کۆنـەکان شـکابۆوە، بـەڵام فەتحـی ئیسـلامی ئـەو باڵانسـەی تێکـدا و بـە سـودی سیسـتمی خێلایەتـی و سـەرکەوتنی شـکایەوە.

سـەرکەوتنی سیسـتمی خێڵەکـی، لـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا، بـووە هـۆکاری ئەوەی لێـرە رێبازێکـی جیاوازتـر لـە ئەوروپـا بگیرێتەبـەر. لـە کاتێکـدا رێبـازی ئەوروپـا فیوداڵیزمـی لێکەوتـەوە، کـە بەبوونـی چەندیـن فاکتـەری جیـاواز، زەمینەیەکـی لەبـاری بـۆ درووسـتبوو بـۆ گۆڕانـکاری و گەشـەکردنی زیاتـر، بەپێچەوانـەوە رێبـازی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت فیوداڵـی خێڵەکـی لێکەوتـەوە، کـە زەمینیەکـی نـا گونجاوتـری بـۆ گۆڕانـکاری تیـادا پەیدابـوو.

لـەم بەنـدەدا، باسـی ئـەو فاکتـەر و هۆکارانـە دەکەیـن، کـە بوونـە هـۆی بەهێزبوون و زاڵبـوون و بەردەوامیـی ئـەم سیسـتمە بـۆ مـاوەی نزیکـەی سـیانزە سـەدە. باسـی بنەمـا و خاسـڵەتەکانی کۆمەڵگـەی خێڵەکـی دەکەیـن، باسـی چۆنیەتـی گواسـتنەوەی کۆمەڵگـەی خێڵەکـی بـۆ فیوداڵـی خێڵەکـی دەکەیـن. باسـی خاسـڵەتە تایبەتـی و بنەما ئابـوری و سیاسـییەکانی فیوداڵـی خێلایەتـی دەکەیـن. هـەوڵ دەدەیـن ئـەو فاکتـەرە بنچینەییانـە بدۆزینـەوە، کـە ڕێگربـوون لـە گۆڕانـکاری گـەورە لـە ناوچەکـەدا و هەروەهـا بـەراوردی ئـەو سیسـتمە دەکەیـن لەگـەڵ فیوداڵیزمـی ئەوروپـادا.

زۆربـەی ئـەو لێکۆڵینەوانـەی، کـە لەسـەر سیسـتمی خێڵەکـی و خاسـڵەتەکانی لـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا هەیـە، هەروەهـا کاردانـەوە و پاشـماوەکانی هەتـا ئێسـتا زۆر بـە وردی نەکـراوە و تەنهـا وەکـو دیاردەیـەک یـان خاسـڵەتێکی نێگەتیـڤ و بچـووک باسـکراوە، بـەڵام لـەم لێکۆڵینەوەیـەدا وەکـو سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری باسـی دەکەیـن.

سیسـتمی فیوداڵیزمـی ئەوروپـا و سیسـتمی فیوداڵـی خێڵەکـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت، دوو رێبـازی کۆمەڵایەتـی گرنگـن لـە مێـژووی مرۆڤایەتیـدا، کـە گرنگـە وەک یـەک سـەیربکرێن و هەڵسـەنگێنرێن و لێکۆڵینـەوەی ورد لـە خاسـڵەت و رۆڵیـان لـە گۆڕانکاریـدا بکرێـت. بـێ لێکۆڵینـەوە و تێگەیشـتنێکی وا، زەحمەتـە لـە ئێسـتای کۆمەڵگەکانـی رۆژهەڵاتـی ناوڕاسـت و خاسـڵتەکانی بگەیـن و ئـەو فاکتـەرە بنچینەییانـە دەستنیشـانکەین، کـە دەبنـە هـۆی پێشـکەوتن یاخـود دوواکەوتنـی ناوچەکـە.

چۆن و بۆچی ڕێبازی فیودالّی خێڵەکی زاڵ بوو؟

نیوەدوورگەی عەرەب، هەر لە کۆنەوە بە شێوەیەکی سەرەکی جێگەی نیشتەجێبوونی خێڵە عەرەبەکان بوو. ئەوانە لەگەڵ ئەوەی لەو ناوچانەدا نیمچە سەربەخۆیی خۆیان هەبوو، بەڵام پێش درووستبوونی دەوڵەتی خەلافەتی راشدین، نەیاتوانی بوو یەکگرن و دەوڵەتێک، یان دەسەڵاتێکی هاوبەش بونیادبنێن.

ئەو خێڵانە هەمیشە لەگەڵ یەکدا لە ململانێدا بوون و زۆربەیجار ناکۆکیەکانیان لە ڕێگەی شەڕ و کوشتار و سەرکوتکردن و داگیرکردنی ناوچە و تاڵانکردنی یەکتری چارەسەرکردووە. نە هیچیان هێندە بەهێزبوون، کە بتوانن کۆنتڕۆڵی تەواوی ئەوانی تر بکەن و دەوڵەتێکی ناوەندیی سەرانسەری دامەزرێنن، نە عورف و نەریتی دیموکراتیان هەبوو، کە بتوانن شورایەک، یان دەستەیەک لەناو خۆیاندا هەڵبژێرن و دەسەڵاتێکی هاوبەش درووستکەن «١١٣ ل٣٠».

لەکاتی هەڕەشەی دەرەکی بۆ سەریان، یان بە پەلاماردان و تاڵانکردنی دەوروپشتیان، جاری وا هەبووە هەندێک لەو خێڵانە بۆ ماوەیەکی کورت هاریکاریان لەگەڵ یەک کردووە، بەڵام دواتر دیسان گەڕاونەتەوە سەر هەمان ڕێبازی جارانی خۆیان.

خێڵە گەورەکان ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆیان هەبووە، کە تیایدا هۆز و تیرەکانیان نیشتەجێ بوون. هەندێ لەمانە کۆنترۆڵی خێلی بچووکتر و دانیشتوانی ناخێڵەکیان کردبوو. چەندین ئەمارەتی بچوک هەبوو، کە هەر یەکەی ناوچەیەکی بچوکی لەژێر دەسەڵاتدا بوو. قوڕەیش یەکێک بوو لە خێڵە گەورە و بەهێزەکانی نیوەدورگەی عەرەب و شاری مەکە و بەشی زۆری ناوچەی حیجاز لەژێر کۆنترۆڵی ئەواندا بوو «١١٣ ل٧٠،٣٣».

لەسەرەتای سەدەی حەوتەمدا، شاری مەکە و حیجاز سەنتەرێکی گرنگی بازرگانی بوو لە ناوچەکەدا. لەوێ ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان شام و ساسانی و بێزەنتێکان لەلایەک و حەبەشە (وڵاتی ئەسیوبیای ئێستا) و یەمەن لەلایەکی ترەوە کراوە. سەرەڕای ئاڵوگۆڕی بەرهەمی جیاواز، لەو بازرگانییەدا کڕین و فرۆشتنی کۆیلە و جاریە کراوە. کۆیلە لە ئەفەریقاوە هاوردەکراون و جاریە لە شەڕ و تاڵانی ناوخۆدا دەستگیرکراون. هەندێکیان لە حیجاز فرۆشراون و ئەوانی تر ڕەوانەی بازاڕەکانی دەوڵەتی ساسانی و بێزەنتی کراون. نەریتی زیندە بەچاڵکردنی منداڵی مێیینە (وئد البنات) لەناو دانیشتوانی بێ دەسەڵاتی حیجازدا، لە ترسی ئەوەبووە، کچەکانیان بکرێن بە جاریە و لەو بازاڕانەدا بفرۆشرێن «١١٠ ل١٤٣».

لە هەمانکاتدا، مەککە گرنگترین سەنتەری ئایینی نیوەدورگەکە بوو. کەعبە لە شاری مەککە هەر لە پێش ئیسلامەوە بە ماڵی خودا ناسرا بوو. خودا (بتەکان) گەورەکانی ئەو خێڵانەی تییدا خڕکراوەتەوە. سەرەڕای بتەکان بەشێک لە خەڵکی

حیجاز، بڕوایان وابووە مەککە مەڵبەندی پەیدابوونی ئایینی ئیبراهیم بووە. هەر پێش ئیسلامیش خەڵکی ئەو ناوچانە بۆ حەجکردن و زیارەت ڕوویان تێکردووە و داهاتی ئەوە بۆتە سەرچاوەیەکی باشی ئابوری دەستەبژێری دەسەڵاتداری خێڵی قورەیش «١١٣ ل٩١».

- خاسڵەتەکانی کۆمەڵگەی خێڵەکی

لەم لێکۆڵینەوەیەدا، چەند جارێک چەند وشەیەک دووبارە دەبێتەوە، لەوانە خێڵ، خێڵەکی و فیودالی خێڵەکی. بێگومان چۆن جیاوازی هەبوو لەنێوان ناوچە و وڵات و یەکە فیودالە جیاوازەکانی ئەوروپادا، بە هەمان شێوە جیاوازی هەبووە لە نێوان خێڵەکانی میللەت و ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیشدا، ئیتر ئەگەر ئەوانە کورد، عەرەب یان تورک بووبن. لەگەڵ بوونی ئەو جیاوازیانەشدا، خاسڵەت و بنەمای بنچینەیی هاوبەشیان هەبوو.

خێڵ بەشێوەیەکی گشتی، یەکەیەکی ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتی بووە. بنەما و شێوازی ڕێکخستنی ئەو خێڵانە بۆ بەجێهێنانی ئەرکی ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتی پێی دەڵێن خێڵەکی، یاخود سیستمی خێڵەکی. خێڵ هەوێن و مۆدێلێکی بچووک و کەرەسەی دروستبوونی دەوڵەتی خێڵەکی بوو. خێڵ لەسەر بنەمای خزمایەتی و خوێن و ناوچە و فەرهەنگ و زمانی زگماکی هاوبەش دروست بووە. کۆمەڵگەیەکی داخراو بوو، تێکەڵاوی زۆر و هاوسەریەتیان لەگەڵ خێڵی تردا نەکردووە. ئەمانە لە ناوچەیەکی تایبەتی خۆیاندا ژیاون «١١٣ ل٤٨٤».

سنووری ناوچەکە، بەپێی بەهێزبوون و لاوازبوونی خێڵەکە گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە. ئەوان بەسەر چەندین هۆز و تیرە و بنەماڵەدا دابەش دەبوون، کە هەر هەموویان بەشێک بوون لە خێڵەکە و ملکەچی بوون. گەورەترین و بەهێزترین و بەتواناترین نێرینەی بەهێزترین بنەماڵە لە بەهێزترین و گەورەترین هۆز، سەرکردەی خێڵەکە بوو «٩٥ل٦٣».

بەپێی عورفی خێڵەکی، ئەرکی سەرۆک خێڵ سەرکردایەتیکردن و یەکخستن و پارێزگاریکردنی خێڵ و پێکهاتە و ئەندامەکانی بوو. لەبەرامبەردا دەبوایە ئەندام و پێکهاتەکانی خێڵ ملکەچ و گوێڕایەڵی ئەو بوونایە. بەپێی ئەو پرنسیپە، بەرەنگاربوونەوە و گوێڕایەڵ نەبوون بۆ سەرۆک خێڵ، خیانەتکردن بوو لە هەموو خێڵەکە «٨٥ ل١٩٠ \ ١١٣ ل٤٨٤».

بەرژەوەندی هاوبەشی ئابوری پێکەوەی بەستبوونەوە، کە خۆی لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ و مەڕوماڵات بەخێوکردن و جاری وا هەبووە بازرگانی و کاروانچێتی بینیوەتەوە. سەرەڕای ئەوە تاڵانی سەرچاوەیەکی تری داهاتی هاوبەش بوو لە نێوانیاندا. بەپێی چالاکییە ئابوریەکانیان، خێل یان نیشتەجێ بوون یان رەوەند و نیمچە رەوەند بوون.

نیشتەجێ بووەکانیان بە پلەی یەکەم خەریکی کشتوکاڵ بوون. ڕەوەند لە لەوەڕگەکانیاندا لەسەر ئاژەڵ بەخێوکردن و بەروبوومی ئاژەڵ ژیاون. هەندێ خێڵیش هەبوو خەریکی ئەمانە نەبوون، بەڵکو لەسەر ڕاوەڕووت و تاڵانی ژیاون. ڕەوەندەکان لەناو میللەتەکاندا پێکهاتەی تایبەتیان لێ دروستبووە، لە ناو کوردا ڕەوەند، لەناو تورکدا تورکمان و لەناو عەرەبدا بەدو «١١٠ ل١٥٧».

لە سیستمی خێڵەکیدا، زەویوزار و مەڕوماڵات و لەوەڕگەکان بە شێوەیەکی گشتی موڵکایەتی هاوبەشی هەموو خێڵەکە بوون. هیچ کەسێک بەپێی عورفی خێڵەکی موڵکی تایبەتی خۆی نەبوو. بە واتایەکی تر کۆمەڵگەی خێڵەکی لەسەر بنەمای موڵکایەتی بەسەر چین و توێژی جیاوازدا دابەش نەبوو. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خێڵ بەپێی بنەماڵە، داهاتی ئابوری، پایەی کۆمەڵایەتی، ڕۆڵ و دەسەڵات و ئازایەتی، وەلا و خزمایەتی بۆ سەرۆک، دابەشبوون بەسەر چینوتوێژ و پێکهاتەدا «٨٥ ل٩٤».

سەرەک خێڵ و بنەماڵەکەی و خەڵکانی دەسەڵاتداری هۆز و تیرەکان و سەرکردە جەنگەوەرەکانیان دەستەبژێری خێڵەکەیان پێکهێناوە. ڕاستە ئەمانە موڵکایەتی تایبەتیان نەبووە، بەڵام بەهۆی ڕۆڵیان لە ڕێکخستن و سەرکردایەتیکردن و پاراستنی خێڵەکەدا، مافی تەسەروف کردنیان بە زەویوزار و مەڕوماڵات و سەچاوەی ئاو و داهاتی تاڵان کراوەوە هەبووە. لە بەرامبەردا هەموو ئەندامانی خێڵ بەناوی دیاری و خەڵات و وەلا پیشاندان و سوپاس کردنیانەوە، بەشێک لە داهاتی ساڵانەیان لە کاتی جەژن و سەرداندا لەباتی باج و ڕسومات پێشکەشی ئەو دەستەبژێرە و بەتایبەتی سەرۆک خێل کردووە. سەرەڕای ئەوە، ئەرکی کاروباری کشتوکاڵی و ئاژەڵ بەخێوکردن و خزمەتکاریکردنی ئەو توێژە دەسەڵاتدارەیان لە ئەستۆدا بووە «١١٣ ل٤٨٦».

لە بەرامبەردا سەرۆک تەسەروفی بە موڵک و سامانی خێلەکە کردووە و بەپێی وەلا و خزمایەتی و ئازایەتی ئەندامەکانی زەویوزاری پێ سپاردون و بەشێک لە داهاتی تاڵانی پێداون. بەپێی ئەوە، بنەماڵە و پێکهاتە و ئەندامەکانی خێڵەکە پلەی کۆمەڵایەتی و خۆشگوزەرانی و ژیانی ئابوری جیاوازیان هەبووە. هەتا وەلایان زیاتر بووبێ بۆ سەرۆک و ئازاتر و خاوەن ڕەچەڵەکی ناسراو و ڕەسەن تر بوونایە، سەرۆک و دەستەبژێری دەسەڵاتدار زیاتری پێ بەخشیون.

زۆربەیجار دانانی سەرەک خێل گرفت و ناکۆکی خستۆتە ناو خێڵەکەوە. سەرۆکایەتی خێل پشتاوپشت بۆ بە تەمەنترین کوڕی بنەماڵەی سەرەک خێڵ نەبووە، بەڵکو لەسەر بنەمای ئازایەتی و چالاکی و بنەماڵە دادەنرا. هەروەها بەهۆی ململانێی بەردەوامی هۆز و پیاوسالارانی بۆ سەرکردایەتیکردنی خێڵەکە، هەمیشە بەربەرەکانی و کوشتن و خیانەتکردن لە نێوان کاندید و بنەماڵە جیاوازەکاندا باوبووە و بۆتە شەڕ و ئاژاوەی ناوخۆ و لەیەک پچڕاندن و دەستێوەردانی درەرەکی لە کاروباری ناوخۆی خێڵەکەدا «٨٥ ل١٣٧».

سەرەک خێڵ بۆ جێبەجێکردنی ئەرکەکانی پێویستی بە خەڵکی چالاک و جەنگاوەر بوو. بۆ ڕێکخستنی کاروباری سیاسی کۆمەڵگەکە و پەیوەندی لەگەڵ خێڵەکانی تر ئەوانەی چالاک و قسەزان بوون و خەڵکی گوێڕایەڵیان، ئەو ئەرکانەیان پێ سپێردراوە. ئازا و جەنگاوەرەکان سەرکردەی سەربازی و هێزی چەکداری خێڵ بوون. ئەمانە هیچیان مافی بڕیاردانیان لە خێڵەکەدا نەبووە، بەڵکو کاربەڕێوەبەری سەرەک خێڵ بوون. ئەندامە نێرینەکانی تری خێل لە پێناوی سەرۆک و خێڵدا، بەشداریان لە شەڕی ناوخۆ و دەرەکیدا کردووە و هەمیشە ئامادەی خۆفیداکاری بوون لەو ڕێبازەدا. ئەوانە ئەندامانی خێزان و بنەماڵە و خێڵ و ناوچە ومولک و ماڵیان بە خوێن پاڕاستراوە. ئەندامی خێڵ ئازادبوون و وەکو کۆیلە مامەڵەیان لەگەڵ نەکراوە و بەدەستی خێڵەکەی خۆیان نەکراون و نەفرۆشراون. ململانێ و ناکۆکی لە نێوانی تاک و بنەماڵە و تیرەکانی خێڵدا، سەرۆک خێڵ چارەسەری بۆ دۆزیوەتەوە. خێڵ و ئینتما بۆ خێڵ گرنگترین پرنسیب بوون لە ژیانیاندا و بێ ئەوە تاک هیچ سەنگێکی نەبووە. بەهۆی گرنگی خێڵ و ڕۆڵی سەرۆک تیایدا، دەسەڵاتی سەرۆک خێڵ سروشتێکی ڕەهای بەخۆوە بینیوە، بەواتایەکی تر، کەس نەبووە قسە لە قسەیدا بکات «٧٦ ل١٦\ ١١٣ل ٤٩٨».

لەبەر نەبوونی هاوسەنگی لەنێوان ئەندام و پێکهاتەی خێڵدا، چارەسەرکردنی گرفت و قەیران و بڕیاردان لە ڕێگەی شورایەکەوە نەبووە، بەڵکو هەموو ئەوانە لە ڕێگەی عورفی خێڵەکیەوە بووە. چارەسەری گرفت و بڕیاردان بەپێی ئەو عورفە، بڕیاری هاوبەشی درێژخایان نەبووە، کە قاڵبێکی یاسایی بەخۆوە بگرێت و دواتر پەیڕەو بکرێت، بەڵکو بڕیاردان و چارەسەرکردنی گرفت بەپێی توانا و ئازایەتی سەرەک خێڵ بووە.

چارەسەرکردنی گرفت و ناکۆکی لە ڕێگەی پێدانی پۆست و دیاری و خەڵاتکردن و دابەشکردنی داهات و دەسەڵات و دابەشکردنی دەسکەوتی تاڵانکردنەوە بووە. لەبەرئەوە، ئەگەر ڕۆژێک سەرۆک لەبەر هەندێ هۆکار ناچاربوایە هەندێ بڕیار بدات، بۆ سبەینی بەپێی گۆڕانی تەرازووی دەسەڵات ئەیتوانی لێیان پەشیمان بێتەوە. بێگومان سەرۆک خێڵ، بەتایبەتی لە کاتی قەیراندا، گوێرایەڵی پیاوانی تری دەستەبژێر و پیوانی ئایینی و ریش سپییەکان بووە، بەڵام ئەوانە تەنها ڕۆڵی راوێژکارییان بووە و بەشدارنەبوون لە بڕیارداندا، بەڵکو سەرۆک خاوەنی دوا بڕیاربووە. بەپێی عورفی خێڵەکی بێتوانایی سەرۆک لە بڕیارداندا بە لاوازی و بێ دەسەڵاتی و نابلیمەتی لە قەڵەم دراوە. سەرۆک ئەو کەسە بووە لایان، کە توانیبێتی بڕیار بدات و بە خۆشی و ناخۆشی خەڵک ناچار بکات گوێرایەڵی بن «٨٥ ل١١٢».

هەڵبەتە جیاوازی هەبووە لە نێوان خێڵەکاندا، لە نێوان ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر، خێڵی میللەتێک بۆ میللەتێکی تر، لە نێوان خێڵی بچووکی لاواز و گەورە و بەهێز، سەرۆک خێڵێک بۆ سەرۆک خێڵێکی تر، لە کاتێکەوە بۆ

کاتێکی تر.
هەتا خێڵەکە گەورەتر و بەهێزتر بووایە، زیاتر لە ململانێ و شەڕوشۆڕدا بووایە، دەسەڵاتی سەرۆک ڕەهاتر بووایە، دەرفەتی ڕاوێژکردن و بەشداریکردنی ژمارەیەکی زیاتر ئەندام لە بڕیارداندا کەمتر دەبوو، گۆڕانکاری لە کۆمەڵگەکەدا زەحمەتتر دەبوو.
بە شێوەیەکی گشتی مێینە لەناو خێڵدا لەگەڵ نێرینەدا یەکسان نەبووە، بەڵکو وەکو موڵکێک مامەڵەی لەگەڵ کراوە. ژن کە مێردەکەی مردووە بەمیرات بۆ برای گەورەی بنەماڵەکە ماوەتەوە، ئەگەر بۆ ئەو نەگونجایە نێرینەکانی تر ئەو مافەیان پێدراوە. بەپێی عورفی خێڵەکی مێینە مافی میرات و موڵکایەتی نەبووە، مافی بڕیاردان و هەڵبژاردنی چۆنیەتی ژیان و هاوسەری نەبووە. لەلایەن نێرینەکانی بنەماڵەکەوە بە خوێن پارێزراوە و دەستدرێژکردن بۆ سەری، شکاندنی شەرەفی بنەماڵەکە بووە. هۆکاری ئەوە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، بنەماڵە و خێڵ لەسەر بنەمای خوێن و ڕەگەز دروست بووە و دەستێوەردان لەوە پەیوەندییەکانی پچڕاندووە. غەریبە بە ئاسانی نەیتوانیوە دەست بۆ ئافرەتیان درێژ بکات، لەبەرئەوەی ئەوانە حسابیان بۆ پیاوی غەریبە نەکردووە، چونکە پشتیان قایم بووە و لەهەمانکاتدا زانیویانە بۆیان نیە بە هەوەسی خۆیان هاوسەرگیری بکەن «**١١٣ ل٥٠٠**».
خێڵ بە مانەوی لە سنووری خۆیدا، بە تێپەربوونی چەندین سەدە گۆڕانکاری گەورەی بەسەردا نەهاتووە و توانا و دەسەڵاتی لە سنوورێکی دیاریکرا و تێنەپەڕیوە. بەڵام خێڵ تەنها هەوڵی پاراستنی خۆی و ناوچە و بەرژەوەندییەکانی نەداوە، بەڵکو هەمیشە بە درووستبوونی دەرفەت و دەرفەتێکی لەبار، هەوڵیداوە دەسەڵاتی خۆی بەسەر دەوروپشتیاندا بسەپێنێ. بەسەرکەوتنیان بەسەر خێڵ و میللەتی تر و داگیرکردنی ناوچەکانیان و کۆنترۆڵکردنی کۆمەڵگەکانیان، سنووری دەسەڵاتی سیاسی و موڵکایەتی خێڵ و داهاتە ئابوریەکانی گۆڕانی بەسەرداهاتووە. بەو سەرکەوتنە سەرەڕای کۆنترۆڵکردنی ئەندام و پێکهاتەی خێڵەکەی خۆیان، خەڵکی تر کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتیانەوە، کە پەیوەندی خوێن و خزمایەتی لەگەڵیاندا نەبووە. بەردەوامی لەوەدا و ئاوێتەبوون لەگەڵ ئەو زەمینە نوێیەدا بنەمای کۆمەڵگەکە و سیستمی بەڕەوەبردنی سیاسی و ئابوری بەر تەسکتر و تاکڕەوتری لێ پەیدابووە، کە لێرەدا ناوی دەنێین سیستمی فیوداڵی خێڵەکی. لە دواتری لێکۆڵینەوەکەدا زیاتر خاسڵەتەکانی ئەو سیستەمەمان بۆ روون دەبێتەوە.

- لە خێڵەکیەوە بۆ فیوداڵی خێڵەکی

جولەکە و مەسیحی و ئیسلام، کە سێ ئایینی ئاسمانیی سەرەکین لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، لە بنەمادا زۆر لە یەکەوە نزیکن و لەسەر هەمان بڕوا

و روانگـە دروسـتبوون و تەواوکـەری یەکتریـن. ئەمـە ڕاسـتیەکە لـە ئیسـلامدا روون و ئاشـکرا باسـکراوە. بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا جیاوازیـی گرنـگ لـە رۆڵ و بنەمـا و چارەسـەرەکانیان هەیـە، لـە چۆنیەتـی بەڕێوەبردنـی کۆمەڵگـەدا. ئـەو جیاوازیانـە دەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەوەی ئەوانـە لـە شـوێن و کات و کۆمەڵگـەی جیـاواز هەڵقـوڵاون و خاسـڵەتی کۆمەڵگەکەیـان پێـوە دیـارە و ئاوێتـەی بـوون و بوونەتـە بەشـێک لێـی.

ئاییـنی جولەکـە، زیاتـر لـە هـەزار سـاڵ پێـش مەسـیح لـە سـەردەمی کۆمەڵگـەی کۆیلایەتیـدا سـەریهەڵداوە، لـە هەمانکاتـدا سـەردەمی بەهێزیـی فینیقییـەکان (بڕوانـە بەنـدی دووەمـی کتێبەکـە) و بوژاندنـەوەی بازرگانـی نێـوان ئەوانـە و میسـر و بەشـەکانی تـری خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت و کەنارەکانـی دەریـای سـپی ناوەڕاسـت. سـەرهەڵدانی ئـەم ئایینـە لەنـاو میللەتـی بەنـی ئیسـرائیلدا بـوو. ئـەو ئایینـە لـە پێنـاوی یەکخسـتن و پارێزگاریکردنـی ئـەو میللەتـەدا بـوو، لـە بەکۆیلەکـردن لەلایـەن شارسـتانییەتە گەورەکانـی ناوچەکـەوە، لـە هەمانکاتـدا بـۆ بەهێزکـردن و ئاسـانکاری ڕۆڵـی بازرگانیـان بـوو. بەنـی ئیسـرائیل بـە ڕەچەڵـەک بەشـێکبوو لـە شـەپۆلی هاتنـی خێڵـە سـامیە عیبرییەکانـی نیوەدورگـەی عـەرەب بـۆ ناوچەکانـی فەڵەسـتین و دەوروبـەری. لەسـەرەتادا سروشـتی خێڵەکییـان هەبـووە و هەندێکیـان بـەدو بـوون و ڕۆڵیـان لـە ڕێکخسـتنی کاروانـی بازرگانیـدا هەبـووە. ئـەو ئایینـە لـەو کۆمەڵگەیـەوە هەڵقـوڵا و لـە پێنـاوی پێویسـتیەکانی دروسـت بـوو، بـەو پێیـە توانـی ئـەو میللەتـە یـەک بخـات و ببێتـە فاکتەرێـک بـۆ پێدانـی ناسـنامەیەکی نەتەوایەتـی پێیـان و ڕۆڵـی گرنگیـان لـە بازرگانیـدا. لەبـەر بەهێـزی شارسـتانییەتە کۆنەکانی ئەوسـای خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـت، ئـەو ئایینـە تەنهـا لەنـاو بەنـی ئیسـرائیل مایـەوە و نەیتوانـی لەنـاو میللـەت و پێکهاتەکانـی تـری ناوچەکـە و دواتـر جیهانیشـدا بڵاوبێتـەوە. بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا لـە هەنـدێ ڕووەوە کاردانـەوی لەسـەر هەمـوو جیهـان هەبـووە و بۆتـە بناغەیـەک بـۆ مەسـیحی و ئیسـلام «١١٠ ل١٢٨».

ئاییـنی مەسـیحی، لـە سـەردەمی دەوڵەتەکانـی ڕۆما و ساسـانیدا هەڵقوڵا، سـەردەمێک، کـە چەوسـاندنەوەی کۆیلایەتـی لەوپەڕیـدا بـوو، سـەردەمێک کە ئـەو دەوڵەتـە زلهێزانە کۆنترۆڵـی هەمـوو خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت و بەشـی زۆری ئەوروپایان کردبوو. لەبەر بوونـی دەوڵەتـی زلهێـز لـەو سـەردەمەدا و بەسـتنەوەی ناوچـەی فـراوان پێکـەوە، ئەو ئایینـە بەشـێوەی ئاییـنی جولەکـە ناسـنامەیەکی نەتەوایەتـی، یـان ناوچەیـی بەخـۆوە نەبینـی. بەهـۆی زوڵمـی زۆرەوە لەسـەر کۆیلـەکان و شەڕوشـۆڕی بـەردەوام و بێزاربوونـی پێکهاتـە و دەسـەڵاتدارانی ناوچـە جیـاوازەکان، هاوسـەنگی کۆمەڵایەتـی لـە نێـوان پێکهاتەکانـدا لـە تێکچـون و لەیەکترازانـدا بـوو. ئـەو کۆمەڵگەیانە پێویسـتییان بـە ئاشـتبوونەوە و جـۆرە عەدالەتێکـی کۆمەڵایەتـی و هاوسـەنگیێکی نـوێ بـوو. ئـەو ئایینـە لـە ناوجەرگـی ئـەو کۆمەڵگەیـەدا دروسـت بـوو، وەڵامدانەوەیـەک بـوو بـۆ پێویسـتیەکانی کۆمەڵگـە و خاوکردنـەوەی ململانێیـە ناوخـۆکان. ئـەو ئایینـە مەبەسـت و توانـای لەناوبردنـی سیسـتمی کۆیلایەتـی نەبـوو، بەڵکـو هەوڵـی چاکسـازی لـە

سیستەمەکەدا و هەوڵدانی ڕازیکردنی چەوساوەکان بوو، بەو سیستەمەی کە تیایدا دەژیان (ئەگەر یەکێ شەقازلەیەکی لە رومەتێکتدا، رومەتەکەی تری بخەرە بەردەست). بەڵام دواتر لە پرۆسەی دارمانی دەوڵەتی رۆمادا، ئەو ئایینە بوو بە پشتیوان و بەشێک لە سیستەمی نوێی فیوداڵیزم لە ئەوروپا و ئاوێتەبوون لەگەڵی و پارێزگاریکردنی بنەما و دەسەڵاتدارەکان «بەندی٢».

لەگەڵ ئەوەی ئەوروپا بەسەر چەندین دەوڵەتی فیوداڵی بچووکدا دابەشبوو، ئەو ئایینە بۆ چەند سەدەیەک بوو بە ئایدۆلۆژیای هاوبەش و تا رادەیەک فاکتەرێک بۆ یەکخستنی وڵات و دەوڵەت و ناوچەکانی ئەو کیشوەرە.

بە پێچەوانەی ئایینی جولەکە و مەسیحییەوە، ئایینی ئیسلام لەسەدەی حەوتی زاینیدا لە ناوجەرگەی کۆمەڵگەیەکی خێڵەکیدا دروستبوو، لە کاتێکدا هەڵقوڵا، کە دەوڵەتی ساسانی لە حوکمرانی و چارەسەرکردنی قەیرانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابوری و ئایدۆلوژیدا شکستی هێنابوو، دەوڵەتی رۆما کەوتبوو و بێزەنتی وەکو ساسانیەکان لاوازبوو.

لە زەمینەیەکدا پەیدابوو، کە ململانێی ئایدۆلۆژی لە نیوەدەرگەی عەرەب لە نێوان ئایینی جولەکە و ئایینە خۆماڵییەکانی خێڵە عەرەبەکان و مەسیحی لەوپەڕیدا بوو. بەهۆی کەوتنی ئیمپراتۆریەتی رۆمای رۆژئاواوە، ئایینی مەسیحی بە شکستخواردوو دەبینرا. ئایینی زەردەشتی و ئایینەکانی تری ساسانیەکان رۆڵیان لاواز بوو لە کۆمەڵگەدا. ئایینی بت پەرستنی خۆماڵی نیوەدورگەی عەرەب شکستی هێنابوو، لە یەکخستنی خێڵەکان و چارەسەرکردنی گرفتە کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابورییەکان، ئەو ئایینانە لە توانایدا نەبوو کۆمەڵگە خێڵەکییەکە یەک بخەن و گۆڕانکاری تێدا بکەن.

وەکو چۆن شکستهێنان و لاوازبوونی ئیمپراتۆریەتی رۆما، زەمینەی بۆ بەهێزبوونی دەسەڵاتە خۆجێیەکانی ئەوروپا خۆشکرد، بە هەمان شێوە لاوازبوونی ئیمپراتۆریەتی ساسانییش، کەم یان زۆر زەمینەی بۆ بەهێزبوونی دەسەڵاتە خۆجێییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست خۆشکرد. یەکێ لەو ناوچانە حیجازی نیوەدەرگەی عەرەب بوو. دەوڵەتی ساسانی چیتر وەکو جاران لە توانایدا نەمابوو کۆنتڕۆڵی ناوچەکان بکات و پێکهاتەکانی وەکو پێشتر سەرکوت بکات «١٢١ ل٦١». ئەم هۆکارە یەکێکە لە فاکتەرە بنچینەییەکانی سەرهەڵدان و جێگیربوونی سیستەمی فیوداڵی خێڵەکی لەو ناوچەیەدا. بێبوونی ئەم فاکتەرە زەحمەت بوو گۆڕانکاری وا گرنگ و گەورە بە ئاسانی بەدەستی چەند خێڵێکی ناوچەیەکەوە رووبدات.

ئەو لاوازیە ئاڵوگۆڕی بازرگانی لەو ناوچەیدا بەهێز کردبوو، شاری مەکە و حیجاز بووژاندنەوەیەکی ئابوری باشی تێدا پەیدا بوو. ئەوەی بەو بازرگانیە هەڵدەستان بە پلەی یەکەم توێژێک لە جولەکەکان و توێژێک لە دەستەبژێری دەسەڵاتدەرانی خێڵەکانی قورەیش بوو.

سەرەڕای ڕۆڵی بازرگانی، مەکە و حیجاز سەنتەری ئایینی و کلتوری بوو. بێجگەلە کەعبە، کە ماڵی خوداکانی خێڵە عەرەبەکان بوو، جولەکەکانیش پێکهاتەی گرنگی ناوچەکەبوون. بوونی ئایینی جیاواز لە ناوچەکەدا و ململانێ لە نێوانیاندا، زەمینەیەکی باشی دروستکرد بۆ لێکدانەوەی جیاواز و گەشەکردنی کلتور و چەندین شاعیر و نوسەر. زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لەگەڵ شام و دەوڵەتەکانی ساسانی و بێزەنتی، یاریدەدەر بوو بۆ ئاگاداریبوون لە گۆڕان و کلتور و ئایدۆلۆژی و ئایینەکان تیایاندا «١١٠ ل١٢٧».

دەستەبژێری دەسەڵاتداری قورەیش، لە لایەکەوە دەیانویست کۆنترۆڵی ناوچەکە و خێڵ و پێکهاتەکانی بکەن و لە لایەکی ترەوە مۆنۆپۆلی بازرگانی و کۆنترۆڵی بازرگانە جولەکەکان و ڕێگە بازرگانیەکان بکەن. ڕێگە بازرگانیەکان لەژێر هەڕەشەی بەردەوامی بەدەویەکانی بیاباندا بوو، چونکە لەو کاتەوەی ساسانییەکان لاوازبوون، زەحمەت بوو ئەوانە لەلایەن خێڵێکی وەکو قورەیش کۆنترۆڵ بکرێن «١٠١ ل ٣٩».

قورەیش، بۆ کۆنترلکردنی ناوچەکە و خێڵەکانی تر و مۆنۆپۆلکردنی بازرگانی چەندین کۆسپ و گرفت لەسەر ڕێگەیان بوو. گرنگترینیان ململانێی ناوخۆی بنەماڵە و هۆزەکانی ناو خێڵی قورەیش خۆی بوو. هەر یەکێ لەوانە ئەیویست گەورەترین داهاتی ئابوری چنگ کەوێت و سەرکردایەتی خێڵەکە و ناوچەکەی بکەوێتە دەست، کە سەرچاوەی بەردەوامی شەڕی ناوخۆ و کوشتاری یەکتری و تاڵانکاری بوو. فاکتەرێکی تر ململانێ و دووژمنایەتی نێوان خێڵە عەرەبیەکان بوو کە لەبەر هەمان هۆکار نەیاندەتوانی یەکبگرن و دەسەڵاتێکی هاوبەش دروست بکەن.

لەم بارەدا خێڵی قورەیش پێش هەرشتێک بەهۆی ناکۆکی ناوخۆوە توانای کۆنترۆڵی ئەوانە و دانیشتوانی مەدەنی ناوچەکانی تری حیجازی نەبوو. هەڵبەتە ئەمە دیاردەیەکی نوێ نەبوو لە ناوچەکەدا و بە درێژایی مێژووی کۆنیان بەردەوام بوو. زاڵبوون بەسەر ئەم کۆسپانەدا پێویستی بە فاکتەری نوێ بوو، کە لە ڕێگەیانەوە بتوانرێ ناوچەکە یەکخرێت و دەسەڵاتێکی هاوبەش تیایدا بونیادبنرێت. ١١٣ ل١٠١».

پێویستی کۆمەڵگەی خێڵەکی ئەو ناوچەیە بە یەکگرتن و بونیادنانی دەوڵەتێکی ناوەندی، لاوازی دەوڵەتی ساسانی، بوژاندنەوەی بازرگانی، هەروەها زەمینەی گونجاوی ئایدۆلۆژی و کلتوری لە ناوچەکەدا و شکستهێنانی ئایدۆلۆژیەتەکانی تر، ڕێگەی بۆ لە دایکبوونی ئایدۆلۆژیایەکی نوێ، ئایینێکی نوێ بەناوی ئیسلامەوە خۆشکرد.

ئایینی ئیسلام، کە لە ناوجەرگەی ئەو کۆمەڵگە خێڵەکییەوە هەڵقوڵا، هۆکاری سەرەکی سەرهەڵدانی و ڕۆڵ و ئەرکی سەرەکی، یارمەتیدانی گواستنەوەی ئەو کۆمەڵگە خێڵەکییە سادەیە بوو بۆ سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری

فیودالّی خێڵەکی سەرتاسەری.

ئەو ئایینە لە دووای ململانێیەکی توندی فرەچەشنەی نهێنی و ئاشکرا، ئاشتیانە و خوێناوی، توانی بەو ئەرکە مەزنە هەستێ و تیایدا سەربگرێ. ئەو ئایینە فاکتەرە بنچینەییەکانی کۆمەڵگەکەی خستەگەڕ و چالاکانە سودی لەو زەمینە لەبارە وەرگرت، کە لەو سەردەمەدا لە ناوچەکە و خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا رەخسابوو.

گرنگترین ئەرکی ئەو ئایینە یەکخستنی خێڵی قورەیش و زاڵکردنی بوو بەسەر خێڵ و پێکهاتە و خەڵکانی تری ناخێلایەتی حیجاز. ئایینی ئیسلام بۆ پارێزکردنی بنەماڵە و پێکهاتەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی قورەیش، کەعبەی بە ماڵی خودا هێشتەوە و پایەی زۆر لە جاران بەرزتر کردەوە. بەپێی عورفی خێڵەکی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری و سەربازی و ئایینی بەسەر بنەماڵە بەهێزەکانی قورەیش دابەشکرابوو. بەرگێکی نوێی کردەبەر ئایینە کۆنە ئاسمانییەکانی جولەکە و مەسیحی و لەگەڵ بنەما خێڵەکییەکاندا گونجاندی و بوو بە بنەمایەک بۆ دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی فیودالّی خێڵەکی عەرەبی.

بەهێزبوونی قورەیش و کۆنترۆڵکردنی خێڵ و پێکهاتەکانی تری حیجاز و بە هێزکردنی دەستگای دەسەڵاتی سیاسی و سەربازی، بەپێی عورفی خێڵەکی، قورەیشییەکانی کرد بە خاوەن هەموو زەوی و زاری کشتوکاڵی و ئاژەڵ و لەوەڕگەکان. کۆمەڵکوژیی جولەکەکان و کوشتنی ژمارەیەکی زۆر لە نێرینەکانیان و شاربەدەرکردنیان لە حیجاز و دەوربەری، تەواو مۆنۆپۆڵی بازرگانی خستە دەست دەستەبژێری دەسەڵاتداری قورەیشەوە «**١٠١** ل**٣٠**».

ئەم گۆڕانکارییە لە موڵکایەتی و ڕۆڵی سیاسی و سەربازیدا، پێکهاتە و چینوتوێژی نوێی لێکەوتەوە. دەستەبژێری سەرەوەی خێڵەکی قورەیش بوونە دەسەڵاتداری سیاسی و ئابوری و ئایینی و ڕۆحی هەموو ناوچەکە. ئەمانە سەرەڕای ڕۆڵی سیاسی و پێگەی بەرزی کۆمەڵایەتی و ئایینیان، مافی تەسەروفکردن بە زەویوزار و ئاژەڵ و لەوەڕگە و بەڕێوەبردنی بازرگانی کەوتەدەست، ئەو دەستەبژێرە بوونە چینی فیودالّی خێڵەکی، کە هاوشانی چینی فیودالّی ئەورووپی بوو، بوونە ئۆروستۆکراتی کۆمەڵگەی نوێی سیستمی فیودالّی خێڵەکی، کە هاوشانی فیودالیزمی ئەورووپی بوو «**٣٣** ل**٥٩**».

لەگەڵ فراوانبوونی سامان و سنووری دەسەڵاتی ئەمانە، هەتا دەهات توێژەکانی ناوەڕاست و خوارەوەی خێڵی قورەیش، خزمان و دەست و پێوەندیان، دەبوونە پیاوی ئایینی و سیاسی و سەرکردەی سەربازی و ئیداری دەوڵەتەکە و بەڕێوەبەری ناوچەکان، ئەوانە چیتر وەک جاران پێویستیان بە خۆماندووکردن و کارکردن نەبوو بە کاری کشتوکاڵی و ئاژەڵ بەخێوکردنەوە، بەڵکو لەسەر کار و رەنج و داهات و رووتاندنەوەی پێکهاتەکانی تری لادێ و کۆنترۆڵکردنی بازرگانی و بازرگانەکان و پیشەییەکان دەژیان. ئەم توێژە کۆمەڵایەتییەی قورەیش، بەپێی

عورفی خێڵەکی موڵکدار نەبوون، بەڵام مافی بەڕێوەبردن و سەرپەرشتیکردنی موڵک وسامانی خێڵی قورەیشیان کەوتە دەست، هەروەها بەپێی وەلاو رۆڵ و پلەیان لە کۆمەڵگەدا داهاتی ئابوری و دەسەڵاتیان پێ دەبەخشێرا. ئەم توێژە هەتا لە ڕووی خزمایەتی نزیکتر بوونایە لە دەستەبژێری دەسەڵاتدارەوە، هەتا وەلایان بۆ دەستەبژێری سەرەوە و رەمزە ئایینیەکان و پرنسیپەکانی زیاتر بووایە، هەتا ئازاتر و شەڕکەرتر بوونایە، هەتا خەڵکیان زیاتر بە موسلمان و رەعیەت بکردایە، پایەی کۆمەڵایەتی و داهاتی ئابوریان زیاتری دەکرد. بە گۆڕانکاری لەناو پێکهاتەی دەستەبژێری ئەرۆستۆکراتی سەرەوە، یان کەمبوونەوەی چالاکی و وەلا و دڵسۆزی و ئازایەتی خۆیان، دەسەڵات و پایەی کۆمەڵایەتی و داهاتەکانیان گۆڕانکاری بەسەردا دەهات.

بێگومان خەڵکی ئازا و لێکەوتووی خێڵەکانی تریش بەکارهێنراون لەو بوارانەدا، بەڵام پلەی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابورییان نزمتربوو و هەمیشە لەژێر فەرمان و بڕیار و چاودێری توێژەکانی قورەیش کاریان دەکرد. ئەوانە بڕیاردەر نەبوون، بەڵکو کاربەڕێوەر بوون و دەبووایە هەمیشە گوێڕایەڵ و ملکەچی قورەیش بوونایە.

زۆرینەی کۆمەڵگە، کە بێجگە لە قورەیش هەموو پێکهاتە و چینوتوێژەکانی تری دەگرتەوە، بریتی بوون لە خێلەکانی تر بە نیشتەجێ و بەدووە، هەروەها ناخێڵەکی لە مسکێن و بازرگان و پیشەیی و کاسبکاری شارەکان و هەژارە لێقەوماوەکان. بەپێی عورفی خێڵەکی ئەمانە بەرەعیەت دادەنران و هیچ مافێکیان لە بڕیاری سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتیدا نەبوو، دەبووایە لە خزمەتی ئەوانەی سەرەوە بوونایە و باج و گومرگیان پێبدانایە و پیاو و پێداویستی و خواردنی پێویستیان بۆ جەنگەوەرەکان دابین بکردایە. ئەوانەی نەدەبوون بە ئیسلام سەرەڕای ئەمانە دەبووایە جزییەیشیان بدایە «**١١٣ ل٥١٦**».

لە ڕێگەی بەگرێبەستن و ئاوێتەبوونی ئاین بە دەوڵەتی فیودالی خێڵەکییەوە، مەسەلەی بڕوا و پەرستنی خودا و پێغەمبەر بەسترا بە گوێڕایەڵبوون و ملکەچ بوون بە دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندییەوە. موڵکایەتی زەویوزار و سامانەکانی کۆمەڵگە و جموجۆڵی بازرگانی بەسترا بە دەوڵەتەوە. هەموو ئەوانە بوون بە موڵکی دەوڵەت و سەرپەرشتیکردن و تەسەروفکردن بەوانەوە کەوتە دەستی ئەو دەوڵەتە. ئەوەی دەسەڵاتی بەسەر دەوڵەتدا هەبوو دەستەبژێری ئوروستکراتی سیاسی و ئابوری و ئایدۆلۆژی ئایینی قورەیش بوو، بۆیە ئەو دەوڵەتە لە لایەکەوە ناوەرۆکی خێڵەکی هەبوو، لەلایەکی ترەوە بەهۆی ڕۆڵی گرنگی ئایینەوە تیایدا، لەسەرەوە بۆ خوارەوە توانا و مۆنۆپۆڵێکی تەواوی پەیداکرد بەسەر هەموو پێکهاتە و چینوتوێژ و خێزان و تاکەکانی تری کۆمەڵگەدا. خاسڵەتە کۆنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە بەهێزیی دەسەڵاتی ناوەندی و زاڵی شار بەسەر لادێدا، هێندەی تر ڕۆڵی ئەو دەوڵەتە فیودالە خێڵەکیە

ئیسلامیەی بەهێزکرد.

مەرکەزێتی بەهێزی دەوڵەت، دەسەڵاتێکی ئایدۆلۆژی بەهێزی ئەزەلی و گردبوونەوەی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری و بڕیاردان لە دەستی دەستەبژێریەکی ئۆرۆستوکراتی خێڵەکیدا، هەروەها ڕێگەنەدان بە بەشداریکردنی ڕەعیەت و هەموو پێکهاتەکانی تری کۆمەڵگە لە هیچ بڕیارێکدا، سروشتێکی سنووردار و ڕەهایدا بە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی خێڵەکی. ڕادەربڕینی جیاواز و لادان لە را و بڕیار و فەرمان و گوێڕایەڵ نەبوونی ڕەها بۆ سەرەوە، بە کفر و ئیلحاد دادەنرا و ئەوانەی کردوویانە بە خەوارج و کافر دانراون. ئەوانە ئەگەر لە دنیاشدا سزا نەدرانایە، هەڕەشەی ئەوەیان لێدەکرا، کە لە قیامەتدا سزا بدرێن.

وەکو چۆن سەرەتای فیوداڵیزمی ئەوروپا گەشەکردنی ئابوری و باشتربوونی خۆشگوزاری خەڵک و ئازادبوونی کۆیلەکانی لێکەوتەوە، بەهەمان شێوە ئەو دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکییە بەهێزە لە سنوورەکانی نێوە دورگەی عەرەبدا، هەموو کۆمەڵگەکەی یەکخست و خستیە جموجۆڵەوە و گەشەکردنێکی باشی ئابوری و زیادبوونی بەرهەمهێنان و بووژاندنەوەی بازرگانی لێکەوتەوە. لەهەمانکاتدا ئایینە نوێیەکە هەندێ عەدالەتی کۆمەڵایەتی بەدیهێنا، نمونەی قەدەغەکردنی زیندە بەچاڵکردنی منداڵی مێیینە، زەکاتدان بەو هەژار و کەمئەندامە لێقەوماوانەی کە لە هیچ بوارەکانی کۆمەڵگەدا جێگەیان نەدەبۆوە و توانای خۆ بەخێوکردنیان نەبوو، هەروەها دانی نیوە وەراسەت بە ئافرەت قبوڵکردنیان بە نیوە مرۆڤ لە شایەتیدا هەنگاوێک بوو بۆ پێشەوە لەچاو بێبەشکردنی تەواویان لەوانە بەپێی عورفی خێڵەکی. سیستمی فیوداڵی خێڵەکی ئیسلام بنەمایەکی کۆیلایەتی نەبوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەردەوام بوون بە بازرگانی کردنی بەفراوان پێیانەوە و بەکارهێنانیان لەبەرهەمهێنان و خزمەتکاری و کردنیان بە سەرباز لە سوپادا. ئەمە بەدرێژایی هەموو مێژووی دەوڵەتە فیوداڵیە خێڵەکییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست هەر بەردەوام بوو «٨٠ ل١٣٤».

- لە دەوڵەتێکی بچووکەوە بۆ دەوڵەتێکی زلهێز

ئابوری خێڵ لەسەر دوو بنەما بوو، رووتاندنەوەی ناوەوە و لە بوونی دەرفەتی گونجاودا تاڵانکردنی دەرەوە. چۆن سیستمی فیوداڵی خێڵەکی ناوەوەی دەڕووتاندەوە، بەهەمان شێوە لەکاتی بەهێزبوونی و دەرفەتی گونجاودا هەوڵی تاڵانکردن و داگیرکردنی دەرەوەی داوە.

دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکی ئیسلامی قوڕەیش، لە تەمەنی کورتی **٣٩** ساڵیدا لەنێوان ساڵەکانی **٦٢٢-٦٦١**م دا، توانی بە دوو قۆناغ ئەرکەکانی خۆی بونیادبنێت. لەسەرەتاکانی دەوڵەتەکەدا هەتا محمد لە ژیاندا بوو، لە ڕێگەی یەکخستنی

قورەیــش و کۆنترۆڵکــردن و یەکخســتنی نیوەدورگــەی عەرەبــەوە، سیســتمێکی سیاسـی و ئابـوری فیودالّـی خێڵەکی باوەڕمەنـدی بەهێـز بونیادنـرا. لـە جێگیربوونـی دەسـەڵاتی چـوار خەلیفەکـەی راشـدینەوە زیاتـر قۆنـاغ و ڕۆڵـی دووەمـی سیسـتمەکە دەسـتیپێکرد، کـە ئەویـش تاڵانکـردن و داگیرکردنـی دەرەوەی نیوەدورگـەی عـەرەب بـوو.

لـە کاتێکدا، ئایینـی جولەکـە پێناسـەیەکی نەتەوایەتـی بـۆ جولەکـە دروسـتکرد، ئایینـی مەسـیحی ناسـنامەی نەتەوایەتـی و ناوچەگەرێتـی نەبـوو، بـەو خاسـڵەتەی توانـای ئەوروپـای دابەشـبوو و لاواز یەکخـات. ئیسـلام رۆڵ و خاسـڵەتێکی جیاوازی هەبـوو، کـە لەگـەڵ سروشـت و مەیلـی خێڵەکیـدا دەگونجـا. ئـەو ئایینـە بـە حسـاب درابـووە دەسـت میللەتـی هەڵبژێـردراوی عـەرەب. ئـەو خێـڵ و میللەتـە ئـەرک و شـەڕەفی ئـەوەی پێدرابـوو، کـە ئـەو ئایینـە لەنـاو هەمـوو مرۆڤایەتـی و لـە هەمـوو قوژبنێکـی جیهانـدا راگەیەنـێ و بڵاویکاتـەوە.

بەهـۆی لاوازیـی دەوڵەتـی ساسـانی و بێزەنتینـەوە، ئـەو دەوڵەتـە فیودالّـە خێڵەکیـەی قورەیـش، لــە ڕێگــەی هەڵگرتنــی ئــاڵای ئیســلامەوە، بەنــاوی غــەزا و جیهــاد و بڵاوکردنـەوی ئـەو ئایینـەوە دەسـتی بـە کۆنترۆڵکردنـی بەشـێکی زۆری خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتکرد. دەوڵەتــی ساســانی لــە رەگ و ریشــەوە هەڵتــەکان و لــەو ڕێگــەوە میزۆپۆتامیـا و وڵاتـی فـارس و کوردسـتان و ناوەڕاسـتی ئەنادۆلیـان خسـتە ژێردەسـەڵاتی خۆیانـەوە. نەیانتوانـی دەوڵەتـی بێزەنتـی لەناوبـەرن، بـەڵام ناوچەیەکـی زۆری دەوڵەتەکەیـان کۆنترۆڵکـرد. بێجگەلــە لــە رۆژئــاوای ئەنــادۆل، توانیــان لــە ناوچــە کەناردەریاکانـی سـوریا و لوبنـان و فەڵەسـتین و میسـر دەریـان پەڕێنـن و ئــەو ناوچانــە بخەنــە ژێردەســەڵاتی خۆیانــەوە.

بەپێـی عورفـی کۆمەڵگـە خێڵەکییـەکان، وەکـو هانـدان و خەڵاتـی ئازایەتـی نوانـدن، ئـەو سـەرکردە سـەربازی و جەنگەوەرانـەی کـە توانیویانـە بەسـەر دووژمنەکانیانـدا سـەرکەون، بەشـێک لـە تالانـی شـەڕیان بەردەکـەوت. سـەرەڕای ئـەوە، بەپێـی عورفـی تایبەتـی کۆنـی خێڵەکـی عـەرب، سـەرۆک هێـز و جەنگەوەرەکانیـان بۆیـان هەبـوو ئافرەتـی شـوێنە داگیرکـراوەکان بکـەن بـە جاریـەی خۆیـان و نیکاحیـان بکـەن، یـان لـە بازاڕەکانـدا بیانفرۆشـن «١١٠ ل١٤٨».

دەوڵەتـی فیودالّـی خێڵەکـی قورەیـش بـۆ گەیشـتن بـەو مەرامـە، بەنـاوی جیهـاد بـۆ ئایینـی ئیسـلام و فتوحـات و غەنیمـەوە، ئـەو شـوێنانەی کـە بەرهەڵسـتیان دەکـردن و خۆیـان نـەدەدا بەدەسـتەوە، تاڵانیانکـردوون، بەشـێکی زۆری پیاوکانیـان دەکوشـتن، سـەرەڕای ئـەوە، بۆیـان هەبـوو ئافرەتەکانیـان بکـەن بـە جاریـە و نیکاحیـان بکـەن. ئەوانـەی ڕازی دەبـوون و بەرهەڵسـتیان نەدەکـرد و بـە خۆشـی خۆیـان دەسـەڵاتی ئـەو دەوڵەتەیـان قبووڵدەکـرد و دەبوونـە ئیسـلام، زەویـوزار و سـامانیان دەبـووە موڵکـی دەوڵەتەکـە و کۆنترۆڵـی بازرگانـی و بازرگانـەکان و پیشـەییکانیان دەکـرا و باجیـان لێدەسـێنرا بـۆ دەوڵـەت. ئەوانـی بەرهەڵسـتیان نەدەکـرد، بـەڵام نەدەبوونـە

موسڵمان سەرەڕای باج جزیەشیان لێدەسێنرا.
دەستکەوتی بەشێک لە تالانی جیهاد و نیکاحی ئافرەت و بە جاریەکردنیان، پاڵدەرێکی گەورە بوو بۆ سەرکردە سەربازی و جەنگەوەرەکانی ئەو دەوڵەتە، کە بە دڵ و بەگیان خۆیان ماندووکەن و ئازایەتی بنوێن لە شەڕەکاندا. سەرەڕای ئەوە، پاداشتکردنیان بە چوونە بە هەشت و وەرگرتنی ژمارەیەکی زۆر حۆری تیایدا، پاڵدەرێکی دەرونی بوو، کە لە شەڕەکانیاندا لە مردن و کوشتن سڵ نەکەنەوە و بە کوشتنیان لەو ڕێگەیەدا بە ئارامی سەربنێنەوە.
کۆنترۆڵکردنی نیودەرگەی عەرەب و بەشێکی زۆری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، تەنها سەرکەوتنێکی سیاسی و ئایدۆلۆژی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێز نەبوو لە ناوچەکەدا، بەڵکو لە ڕێگەی تالانیەکی زۆر و داهاتێکی باج و و گومرگ و جزیەیەکی زۆرەوە، ئەو دەوڵەتە بووە خاوەن سامانێکی ئابوری گەورە، کە لە ڕێگەیانەوە هێندەی تر دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری و ڕۆحی بەهێز بوو و لەهەمانکاتدا بووە بە دەوڵەتێکی خاوەن بەهێزترین لەشکر لەو سەردەمەدا.

چی بەردەوامی بە سیستمی فیوداڵی خێڵەکی قوڕەیشدا؟

جێگیربوون و زاڵبوونی ڕێبازی فیوداڵی خێڵەکی لە نیوەدورگەی عەرەب و بڵاوبوونەوەی بۆ شوێنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، سەرەتای سەردەمێکی دوور و درێژی سیانزە سەدەیی مانەوە و بەردەوامبوونی ئەو سیستمە بوو، کە هەتا کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی بەردەوامبوو. خاسڵەت و بنەما ئابوری و سیاسیەکانی ئەم سیستەم و کۆمەڵگەیە و خاسڵەتە تایبەتیە مێژووییەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، لەگەڵ ئەوەی فاکتەری بنچینەیی و هۆکاری سەرەکی بوون بۆ لاوازبوون و شکست هێنانان و داڕمانی ئەو دەوڵەتانە، لە هەمانکاتدا فەکتەر و هۆکاری سەرەکیش بوون بۆ مانەوە و بەردەوام بوونی ئەو سیستمە بۆ ماویەکی وا درێژ.

- فاکتەری ململانێی نێوان بنەماڵەکانی قوڕەیش

ئایینی ئیسلامی، توانی بۆ ماوەیەک بنەماڵە و لقەکانی خێڵی قوڕەیش یەکخات، کۆمەڵگەی خێڵەکی بەرەو فیوداڵی خێڵەکی بەرێت، ڕێبازی دەوڵەتێکی زلهێزی فیوداڵی خێڵەکی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا زاڵ بکات، بەڵام نەیتوانی ململانێی نێوان بنەماڵە بەهێزەکانی قوڕەیش بنبڕبکات، بەڵکو بە پێچەوانەوە هەتا دەهات ئەو ململانێیە بەهێزتر دەبوو «**١٢١ ل١١٦،١٩**».
هەتا محمد خۆی مابوو، هێشتا سنووری دەوڵەتەکە لە نیوەدورگەی عەرەب دەرنەچوو بوو، ئەو یەکێتییە بەردەوامی بەخۆوە بینی و هەتا دەهات

دەوڵەتەکە بەهێزتر دەبوو. بە نەمانی ئەو سەرلە نوێ ململانێی نێوان بنەماڵە ئۆروستۆکراتەکانی ئەو خێڵە سەری هەڵدایەوە.

بڕیاری دانانی هەندێک کەسایەتی بەهێزی بنەماڵە دەستڕۆیشتووەکانی قورەیش بە خەلیفەی دەوڵەتی ئیسلامی بەناوی خەلافەتی راشیدینەوە، لە سەربنەمای دیموکراتی و هەڵبژاردن نەبوو، بەڵکو لەسەر بنەمای عورفی خێڵەکی بوو. ئەو چوار خەلیفەیە، تەنها سەرکردەی ئایینی و سیاسی نەبوون، بەڵکو لەپێش هەموو شتێکەوە هەر یەک لەوانە پیاوی بەهێزی بنەماڵەی تیرەیەکی بەهێزی قورەیش بوون. دانانی ئەوانە بە خەلیفە، دابەشکردنی پۆستی سیاسی و ئابوری و رۆحی بوو بەسەریاندا، لە پێناوی کپکردن و هێورکردنەوەی ململانێکانی نێوانیان و مسۆگەرکردنی وەلای تەواویان بۆ سەرکردەی رۆحی و سیاسی دەوڵەتەکە «١٢١ ل ٢٦٠،٢٥١،٢١٧،١١٣،٢٩».

هەر یەک لەو بنەماڵە و پیاوە بە هێزانە لە بوارێکی تایبەتیدا ڕۆڵیان هەبوو. هەر لە پێش ئیسلام و لە سەرەتای ئیسلام و بە خەلیفە بوونیانەوە ململانێ لە نێوانیاندا بە پلە و شێوازی جیاواز بەردەوام بوو. ئەم ڕاستییە لای هەموو کەس روون و ئاشکرایە و شاراوە نییە. کوشتنی سێ لە چوار خەلیفەی راشدین ڕاستی ئەوە دەسەلمێنێ.

لە پاڵ سروشتی خێڵەکی ئەو ململانێیەدا، سروشتێکی ئایینی و ویراسیشی تێدابوو. ئەوەی بیتوانیایە ئەو بۆشایە دەروونی و رۆڵە ئایینیە مەزنە پڕکاتەوە، دەبوایە زۆر نزیکبووایە لە محەمەدەوە. محەمەد تاقانە بوو، برای نەبوو و کوڕی بۆ نەمایەوە، منداڵەکانی هەموو کچ بوون، کە بەپێی عورفی خێڵەکی یەکسان نەبوون لەگەڵ پیاودا و مافی ویراسەیان لە دەسەلات وەرگرتندا نەبوو. لەگەڵ ئەوەی عائیشەی خێزانی لە بنەماڵەیەکی بەهێزی قورەیش بوو و رۆڵێکی ئایینی بەهێزی هەبوو، بەڵام لەبەرئەوەی مێینە بوو پاڵپشتی بەهێزی نەبوو بۆ خەلافەت و عەلیش دژایەتی دەکرد. لەبەرئەوە تەنها خزمی نزیک کە توانیبێتی جێگەی محمد خۆی و بنەماڵەکەی بگرێتەوە، عەلی کوڕی ئەبی تالیبی ئامۆزای بوو.

لەگەڵ ئەوەی ململانێ لەنێوان هەر چوار خەلیفەکەدا هەبوو، بەڵام بەهۆی فاکتەری دووەمەوە، ئەو چوارە بەسەر دوو بەرەدا دابەشبوون، بەرەی عەلی کوڕی ئەبو تالیب لە لایەک و سێیەکەی تر لەلایەکی تر. عەلی کوڕی ئەبی تالیب سەرەڕای ئەوەی سەرگەورەی بنەماڵە و لقێکی قورەیش بوو، لە هەمانکاتدا بەهۆی خزمایەتی نزیکەوە خۆی بە وارسی محمد و ئایینی ئیسلام، ولی الله، دادەنا و بەپێی روانگەی ئەو، دەبووایە هەتا هەتایە دوای خۆشی پشتاوپشت ئەو پرۆسەیە هەر بەردەوام بووایە. ئەم رێبازە خۆی بە وارسی ئایینی ئیسلامی دەزانی، کە دەیویست لە ڕێگەی ئەو ئایینە و خزمایەتییەوە بتوانێ هەموو توێژەکانی ئۆروستۆکراتی فیودالی خێڵەکی یەکخات و هەموو رەعیەت کۆنترۆڵ بکات و وەلایان مسۆگەر بکات. لای ئەوان دەبووایە عەقیدەی ئیسلامی و هەڵگری

ئاڵاکەی، کە واریسی محمد بوون سەرکردەیی ئەو دەوڵەتەی بکردایە و بەناوی ئەو ئایینەوە سنوورەکی فراوان بکرێت. بۆیە علی کوڕی ئەبی تالیب دانی بە سیستمی خەلافەتدا نەناو خۆی بە ئیمام و ولی اللە دادەنا نەکو خەلیفە.

سێ خەلیفەکەی تر، خۆیان لە ناو خێڵەکەدا بە بەرزتر لەوانی تر دادەنا، دەیانویست بەپێی عورفی خێڵەکی ببن بە خەلیفە، ببنە سەرکردەی سیاسی و ئابوری و روحی دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکییەکە و لە دوای خۆشیان حوکمڕانی بەپێی ئەو عورفە هەر بەردەوام بێت. ئەمانە خێڵی قورەیش و تیرە و بنەماڵەکەیان ئەخستە پێش هەموو شتێکی ترەوە، ئایینی ئیسلامی لایان ئامرازێک بوو بۆ بەهێزکردنی خۆیان و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری قورەیش و کۆنترۆڵکردنی رەعیەت و فراوانکردنی سنوورەکانی «۱۲۱ ل۴۸».

ئەم ململانێیە، بە درێژایی حوکمی خەلافەتی راشدین و دوای ئەوان هەتا ئێستاش هەر بەردەوامە. سیستمی فیوداڵی خێڵەکی و دەسەڵاتدارانی ئایینی ئیسلامی بەسەر دوو باڵ و رێبازدا دابەشکرد، شیعە و سوننە. بێگومان هەریەکێ لەوانە چالاکی خۆی نواندووە لە ڕووی ئایینیەوە و بۆچوون و لێکدانەوەی خۆی هەبووە و ڕۆڵی گرنگی هەبووە لە دەوڵەتەکەدا، بەڵام ناوەرۆکی ململانێکە بەرژەوەندی و دەسەڵاتی خێڵایەنی نێوان بنەماڵەکانی خێڵی قورەیش بوو، هێشتنەوە و بەهێزکردنی سیستمی بەڕێوەبردنی فیوداڵی خێڵەکی بوو.

لەگەڵ گەورەبوونی سنوورەکانی دەوڵەتە زلهێزەکەی خەلافەتی راشدین، زۆربوونی زەویوزار و سامان، زیادبوونی باج و جزییە، پچڕینی غەنیمەکانی تاڵانکردن، قازانجی بازرگانی، ژمارەی ناوچە و دەسەڵاتداران زیادیدەکرد. شان بە شانی ئەوە تەماعی بنەماڵە و سەرکردە سەربازی و سیاسەتمەدارەکانی بۆ کۆنترۆڵکردنی دەوڵەت و ناوچەکان زیاتری دەکرد و ململانێی نێوانیان توندووتیژ تر دەبوو. لە هەمانکاتدا ململانێ لە نێوان خێڵە عەرەبەکانی تریش زیادی دەکرد بۆ خۆ نزیک کردنەوە لە باڵە دەسەڵاتدارەکانی قورەیش و پچڕینی بەشی خۆیان لەو داهاتانە.

ئەمە ململانێی لەناو دەستەبژێری دەسەڵاتداری قورەیش بەهێزترکرد. ئەو ململانێیە دەستەڵانی ناوەندی مەککەی بەسەر دەوڵەتە زلهێزەکەدا لاوازکرد. لە هەمانکاتدا هەتا دەهات سەرکردە سەربازییەکانی ناوچەکانی دەوڵەتەکە، کە رەچەڵەکیان دەگەڕایەوە سەر ئەو بنەماڵە بەهێزانەی قورەیش، پێگەی سەربازی و کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسیان بەهۆی سەرکەوتنەکانیانەوە زیادی دەکرد «۱۱۳ ل۱۸۰».

بە کوشتنی عەلی کوڕی ئەبی تالیب، دەوڵەتی خەلافەتی راشدین روخا و لە هەمانکاتدا ململانێی نێوان ئەو دوو رێبازە جیاوازەی حوکمرانی، سوننە و شیعە، تەقیەوە. سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی قورەیشی بە خاڵێک گەیاند، کە دەبوایە تیایدا هەڵبژاردنی رێبازی حوکمداری یەکلایی بکرێتەوە. ئەو

سیستەمە، یان دەبووایە بکەوتایە، یان یەکێ لەو ڕێبازانە کۆنترۆڵی بکەوتایە دەست و دەوڵەتێکی نوێ دامەزرایە.

لێرەدا، چۆن فاکتەرە خێڵەکییەکان لە ساڵی ٦٦١(ز.) بووە هۆکاری روخاندنی دەوڵەتی خەلافەتی راشیدین، بە هەمان شێوە ململانێی نێوان بنەماڵەکانی خێڵی قورەیش، بووە هۆکاری دەمەزراندنی دەوڵەتێکی نوێی فیوداڵی خێڵەکی قورەیش، دەوڵەتی خەلافەتی ئەمەوی، کە بۆماوەی ٨٩ ساڵ لە نێوان ٦٦١-٧٥٠(ز.) حوکمرانیکرد. ناکۆکی ناوخۆی خێڵی قورەیش بووە هۆکاری کەوتنی دەوڵەتی خەلافەتی راشدین، بەڵام دەستەبژێریەکی تری خێڵەکە سیستمی فیوداڵی خێڵەکی لە لەناوبردن رزگارکرد و هەمیسانەوە بووە فاکتەرێک بۆ مانەوە و بەردەوامی سیستەمەکە بە دامەزراندنی دەوڵەتێکی نوێ.

ئەمەوییەکان بنەماڵەی توێژێکی ئۆروستۆکراتی تیرەیەکی بەهێزی قورەیش بوون، کە عوسمانی بنی عەفان، دواتر معاویە سەرۆکیان بوو. ئەمانە لەگەڵ بنەماڵەی قورەیشی عەلی کوڕی خەتاب لە ململانێ و ناکۆکی هەمیشەییدا بوون، دەڵێن کاتی خۆی عوسمان بە دەسیسەی علی کوژراوە «١٢٠ ل٦٧،١٩١،٢٤١».

لە بەرامبەردا بنەماڵەی عەلی کوڕی ئەبی تالیب هەوڵی دامەزراندنی دەوڵەتێکی نوێی ڕێبازی شیعەیاندا. لەبەر بەهێزی بنەماڵەکانی تری قورەیش لە حیجاز، ئەوێیان بەجێهێشت و ڕوویان کردە کوفە بۆ ڕاگەیاندنی ئەو دەوڵەتە لەوێ. ئەوە بوو لەوێش لەلایەن هێز و هەوادارەکانی دەوڵەتی ئەمەوییەوە نێرینەکانیان کۆمەڵکوژ کران. زاڵبوونی ئەمەوییەکان بەسەر ئەوانەدا و جێگیربوونی دەوڵەتەکەیان سەرکەوتنی ڕێبازی سوننە بوو بەسەر ڕێبازی شیعەدا، سەرکەوتنی بنەماڵەیەکی قورەیش بوو بەسەر بنەماڵەیەکی تریاندا، سەرکەوتنی ڕێبازی عورفی خێڵەکی بوو بەسەر بە پشتا و پشتکردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی خێڵەکی لە ڕەچەڵەکی محمەدەوە بۆ عەلی کوڕی ئەبی تالیب و نەوەکانی دوای ئەوان.

ئەم دەوڵەتە هەمیسانەوە بنەما خێڵەکیەکانی سیستەمەکەی زیندووکردەوە. کۆنترۆڵکردنی ناوچەکان و رووتاندنەوەیان لە ڕێگەی باج و رسوماتەوە، بووژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی بەهۆی سەقامگیری و ئارامی ڕێگەوبانەوە و قۆرخکردنیەوە لەلایەن توێژی ئۆروستۆکراتی خێڵەکی دەوڵەتەوە، هێندەی تر توانای ئابوری و سەربازی و سیاسی بەهێزکردن. ئەمانە هەمووی بوونە هۆکاری زیاتر فراوانبوونی دەوڵەتەکە و بەهێزبوونی. لەسەردەمی دەسەڵاتی ئەمەوییەکاندا ناوچەکانی ژێردەستەڵایان لە رۆژئاواوە هەموو باکوری ئەفەریقا و بە شێک لە ئیسپانیای گرتەوە، کە تیایدا دەوڵەتی ئەندەلوسیان دامەزراند. لە رۆژهەڵات بەشێک لە هیندستان و ئەفغانستان و تورکمانستان هەتا سنوورەکانی چین کەوتە ژێر دەسەڵاتیانەوە.

سەرکردە خێڵەکییە عەرەبەکان، پێشتر خاوەنی شارستانییەت و بەڕێوەبردنی دەوڵەت نەبوون و شارەزاییان تیایدا نەبوو، بەڵام وەکو چۆن دەوڵەتی ساسانی و

ڕۆما کاریگەر بوون لەسەر یەکتری، سودیان لە چۆنیەتی حوکمرانی و چۆنیەتی ڕێکخستنی دەستگەکانی ئیداری دەوڵەت لە یەکتری وەرگرتبوو. بەهەمان شێوە دەوڵەتی ئەمەوی بە دەست بەسەراگرتنی شوێنەوارەکانی ئەو دوو دەوڵەتە، سودی لە شێوازی حوکمرانی و ئیداری و سەربازی ئەوان وەرگرت، لە هەمانکاتدا خاسڵەتە تایبەتیەکانی شارستاییەتە کۆنەکانی ناوچەکە خۆی تیادا جێگاکردەوە.

ئەمانە یارمەتیدان لە ڕێکخستنی لەشکر و بەکارهێنانی کۆیلە تیایدا. هەروەها ڕێکخستنی سیستمی باج و گومورگ و ڕێکخستنی کاروانی بازرگانی و کۆنترۆڵکردنی بازرگان و ڕێگە بازرگانییەکان. سروشتی کۆنی شارستانی کۆنی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە بوونی دەسەڵاتی ناوەندی بە هێزی دەوڵەت و ڕۆڵی شارەکان لە کۆنترۆڵکردنی لادێکاندا، لەگەڵ سیستمی فیودالی خێڵەکیدا دەگونجا، چونکە فیودالە خێڵایەتەکان لە ڕێگەی دەسەڵاتی دەوڵەتەوە لە شارەکانەوە کۆنترۆڵی کۆمەڵگە و موڵکداری و داهاتەکانیان دەکرد و تیایاندا نیشتەجێ دەبوون «۸۰ ل۴۹».

ئەم فاکتەرانە دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت و خەلیفەی زیاتر بەهێزدەکرد و سروشتێکی حوکمداری ڕەهای پێدا و لە ڕێگایەوە تەواو کۆنتۆڵی دەوڵەتە زلهێزەکە و ناوچە و پێکهاتەکانی دەکرد، هەموو دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری و بڕیاردانی دەخستە دەست ئۆروستۆکراتی خێڵەکی بنەماڵەی ئەمەوی و تیرەیەکی قورەیشەوە.

زاڵبوونی ڕێبازی سوننە بەسەر شیعەدا، کاردانەوەی هەبوو لە پەیوەندیی دەسەڵاتدارانی سیاسی و ئابوری دەوڵەت لە لایەکەوە و دەسەڵاتی ئایینی لە لایەکی ترەوە. لە کاتێکدا لە سەردەمی دەوڵەتی خەلافەتی راشدیندا، محمد و هەتا ڕادەیەک خەلیفەکانی دوای خۆی، سەرکردەی سیاسی و ئابوری و ئایینی و ڕوحی بوون، لە سەردەمی خەلافەتەکانی ئەمەوییەوە ئەو دیاردەیە گۆڕانی بەسەرداهات. لە دەوڵەتی ئەمەویدا، ئۆروستۆکراتی فیودالی خێڵەکی دەسەڵاتداری دەوڵەت هەتا دەهات خەریکی حوکمرانی و بڕیاری سیاسی و ئابوری و سەربازی و زیاتر ڕووتاندنەوەی ناوەوە و تالانکردنی دەرەکی بوون.

ئەگەرچی هەرە پیاوە بە هێزەکانیان ناوی خەلیفەی ئیسلام بوو، بەلام لە پراکتیکدا ئەوە لە پێناوی کۆنترۆڵکردنی پیاوانی دەسەڵاتی ئایینی، عولەما بوو. عولەما هەتا دەهات دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری و سەربازیان لە دەست دەرچوو، ڕۆڵیان بوو بە پشتگیریکردنی ئەو توێژە ئۆروستۆکراتیە و فەتوا دەرکردن بۆ بڕیارەکانی. ئەوانە لە ڕووی کۆمەڵایەتی و قەزاییەوە ڕۆڵیان هەر بەردەوام بوو، بەلام ئەوەش زیاتر لە ناو ڕەعیەدا دەیخوارد و لەو بوارانەشدا دەسەڵاتیان بەسەر چینوتوێژەکانی سەرەوەدا نەبوو.

وەکو چۆن فاکتەری دەوڵەتی ناوەندی بەهێز لە سەرەتای شارستانی کۆنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا و ئیمپراتۆریەتی ساسانیدا، بۆ ماوەیەک بووە هۆکاری بەهێزبوونی ئەو دەوڵەتانە و گەشەکردنیان و هەتا ڕادەیەک باشبوونی

خۆشگوزەرانی هەندێ توێژی کۆمەڵایەتی تیایاندا، بەڵام هەمان فاکتەر بووەهۆی لاوازبوون و روخاندنیان. بەهەمان شێوە بەهێزبوونی دەوڵەت و دەسەڵاتی ناوەندی ئەمەوییەکان بۆ ماوەیەک بوونە هۆی فراوان بوون و بەهێزبوونی دەوڵەتەکە، بەڵام دوواتر بووەهۆی زیاتر تاکرەوی و توندرەی چینوتوێژەکانی سەرەوەی دەوڵەتەکە و لاوازبوون و تێکشکاندنی «١٢٠ ل١٦٢،٢٥١،١٤٥».

- فاکتەری بەکارهێنانی عەجەم لە حوکمڕانیدا

لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیودالی خێڵەکیدا، بەپێی روانگە و بۆچوونی فیودالی خێڵەکی، کۆمەڵگە بەسەر دوو بەشی سەرەکیدادابەشدەبێت، راعی و رەعیەت. راعی بریتین لە دەسەڵاتدار و بڕیاردەری سیاسی و ئابوری کۆمەڵگەکە، رەعیەت ئەوانەن کە هیچ دەسەڵاتێکیان نیە و مافی بەشداریکردنیان نیە لە هیچ بڕیارێکی سیاسی و ئابوریدا. سنووری نێوان راعی و رەعیەت بەپێی شوێن و کات و بچووکی و گەورەیی کۆمەڵگە و توانای دەسەڵاتداران و خاسڵەتی کۆمەڵگە و پێکهاتەکانی و توانایان گۆڕانکاری بەسەرداهاتووە.

لە سەردەمی دەوڵەتی خەلافەتی راشدیندا، راعی بریتی بوون لە دەستەبژێری ئۆروستۆکراتی رۆحی و سیاسی و ئابوری قورەیش. ئەوانەی بەپێی عورفی خێڵەکی پۆست و پایەی ئابوری و سیاسی و سەربازیان پێدەدرا، خەڵکانی زۆر نزیکبوون لە بنەماڵە ئۆروستۆکراتیەکانەوە. بەپێی نزیکییان لە توێژی سەرەوە و وەلای خێڵەکی و ئایینی و ئازایەتیان ئەو پۆست و پایانەیان پێبەخشراوە و تەنها مافی بەڕێوەبردنی کاریان پێدراوە نەوەکو بڕیاردان «١١٠ ل١٤٨».

سەرکردە جەنگەوەرەکانیان بە پلەی یەکەم نێرینەکانی قورەیش بوون. هەموو خێڵ و پێکهاتە و چینوتوێژەکانی تری کۆمەڵگەکە بە رەعیەت دانراون و لە خزمەتی دەوڵەتی فیودالی خێڵەکیدا بوون و لە ئەرک بەولاوە هیچ مافیەکیان نەبوو.

لەسەردەمی خەلافەتی ئەمەویدا، ئەمە هەندێ گۆڕانکاری بەسەرداهات. خەلیفە و بنەماڵەی ئەمەوی توێژی ئۆروستۆکراتیان پێکدەهێنا. هەندێ لە سەرکردە و پیاوانی لێکەوتووی خێڵەکانی تری عەرەب، کە وەلای تەواویان بۆ ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار هەبوو، هەندێ پۆست و پایەی بەڕێوەبەریی حوکمڕانیان پێدرا، نێرینەی خێڵە عەرەبەکانی تر خرانە ریزی جەنگەوەرەوە «٨٠ ل١٢٧». بەڵام پێکهاتەکانی تری دەوڵەتەکە لە غەیری خێڵە عەرەبەکان، هەرهەموو رەعیەت بوون و لە هەموو پۆست و پایەی بەڕێوەبردنی دەوڵەت و سوپا بێبەشبوون و ئەگەر خەڵکیشیان تێدا هەڵکەوتبێ کۆیلە بوون.

عەباسییەکان گۆڕانکاریان لەمەداکرد، هەتا دەهات زیاتر بەڕێوەبردنی پۆست و

پایەکانی دەوڵەتیان دەبەخشی بە پێکهاتە عەجەمەکانی دەوڵەت، ئەوەش بەپێی وەلایان بوو بۆ خەلیفە و ئۆروستۆکراتی دەسەلاتداری عەباسییەکان. ڕێگەیان کردەوە بۆ نێرینەی ئەو خێڵانە ببنە جەنگەوەری دەوڵەتەکە «۹۶ل ۸». بەڵام ئەو پۆستانە تەنها بۆ کاربەڕێوەبردن بوون. ئەگەر ئەم کەسانە وەلا و دڵسۆزی و ئازایەتیان کەمبوایەتەوە، ئەوا سەرلەنوێ ئەو پۆستانەیان لێدەسەندرایەوەو و دەچوونەوە ریزی رەعیەت.

ئەمەوییەکان بە دامەزراندن و بەهێزبوونی دەوڵەتەکەیان توانیان بۆ نزیکەی سەد ساڵ، بنەماڵەکانی تری قورەیش سەرکوت بکەن، بەڵام ئەمانیش نەیانتوانی ئەو ململانێیە بنبڕبکەن و لەگەڵ لاوازبوون و شکست هێنیانیان سەرلەنوێ سەریهەڵدایەوە. لەگەڵ ئەوەی پاشماوەی بنەماڵەی عەلی کوڕی ئەبی تالیب و ڕێبازی شیعە هەر مابوون، بەڵام دوای ئەو شکستە گەورەییەی بەسەریان هاتبوو، لەو سەردەمەدا توانای ڕاست بوونەوەیان نەبوو. نەیانتوانی شکستی ئەمەوییەکان بقۆزنەوە و دەوڵەتێکی فیوداڵی خێڵەکی نوێی گونجاو لەسەر ڕێبازی خۆیان دامەزرێن. ئەوەی توانی ئەوە بکات عەباسییەکان بوون.

ئەوانە دەوڵەتی عەباسییان دامەزراند و بۆماوی پێنج سەدە لەنێوان **۷۵۱-۱۲۵۸** حوکمڕانیان کرد. ئەمانە بنەماڵەیەکی تری گەورەی خێڵی قورەیش بوون و لە عێراق نیشتەجێ بووبن و رەگیان داکوتی بوو. ئەمانە بەڕەچەڵەک ڕاستەوخۆ دەچوونەوە سەر ئەبو تالیبی باوکی عەلی کوڕی ئەبو تالیب. ئەمانە نەوەی عەلی نەبوون، بۆیە وەکو خزمەکانی تریان ڕێبازی شیعەیان تەبەنی نەکردبوو، بەڵکو سوننە بوون «**۱۱۸ ل۸۴،۶۸**».

بەهۆی ئەوەی رەچەڵەکیان دەگەڕایەوە بۆ ئەبو تالیبی مامی محەمەد، لە لایەکەوە خۆیان بە سەید و رەچەڵەکی محەمەد و هەڵگری ئایینی ئیسلامی لە قەڵەم ئەدا و لە لایەکی ترەوە بەهۆی خزمایەتیان لەگەڵ عەلیدا، توانیان پشتگیری و سۆزی شیعەکان بەلای خۆیاندا راکێشن. بە هاریکاریکردن لەگەڵ شیعەکاندا ئەمەوییەکانیان خست و دەوڵەتەیکی نوێیان دامەزران. ئەو هاریکارییە لە نێوایاندا درێژخایەن نەبوو، لەدووای جێگیربوونی دەوڵەتەکە کەوتنە گیانی سەرکردەی شیعەکان و سەرکوت کردنیان «**۱۱۸ ل۱۳،۳۳**».

فەتحی ئیسلامی تەنها بڵاوبوونەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی و دامەزراندنی دەوڵەتی زلهێزی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا لێنەکەوتەوە ، بەڵکو کاردانەوەی جیاوازی هەبوو لەسەر پێکهاتە و ناوچە و بنەما سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتیەکانی. ناوچەکە فراوان و هەمە چەشن و هەمە رەنگ بوو، لەبەرئەوە کاردانەوەی ئەو سیستم و ئایینە بەسەریاندا جیاواز بوو.

بڵاوبوونەوەی ئەو سیستمە بۆ ناوچەکە، بنەمای خێڵەکی لەناو هەندێ پێکهاتە و ناوچەدا سەرلەنوێ بووژاندەوە و بەهێزیکرد. خێڵە بەدوییە عەرەبەکانی بیابانەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کە پێشتر لاوازبوون و رۆڵێکی ئەوتۆیان

نەبوو، بەهۆی بەشداری پێکردنیان لە فتوحات و تاڵانی و راوەرووتی شەڕەوە، بنەمای خێڵەکی تیایاندا زیاتر بەهێزبوو و ببوونە کوڵەکەیەک بۆ مانەوەی ئەو سیستمە و سەرکوتکردنی خەڵکانی تری ناخێڵەکی ناوچەکە.

هەرچەندە لە کوردستاندا زۆربەی خێڵ و نا خێڵەکییەکان لەسەرەتادا رووبەڕووی فەتحی ئیسلامی و فیوداڵە خێڵەکیەکەی عەرەب بوونەوە، بەڵام لە کۆتاییدا بەشێکی زۆر لەو خێڵانە بەو واقیعە ڕازیبوون و بوون بە بەشێک لێی «٧٢ ل١٣٢».

لە سەدەکانی شەشی زایینەوە شەپۆلی یەکەمی هەندێ خێڵی تورک ڕوویان کردبووە ناوچەکە و تیایدا نیشتەجێ بوون. ئەوانەش لەسەرەتادا دژی فتوحاتی ئیسلامی وەستانەوە، بەڵام دوواتر بوون بە بەشێک لە سیستمەکە و پێی بەهێزبوون «٩٦ ل١٠».

چونکە ئایینی ئیسلام لە کۆمەڵگەیەکی خێڵەکییەوە هەڵقوڵا بوو، پارێزگاری ئەو سیستمەی دەکرد و بەهێزیدەکرد، لەبەرئەوەی دەوڵەتە ئیسلامییەکان سیستمێکی فیوداڵی خێڵەکیان هەبوو، بە ئاسانی لەگەڵ سروشت و بنەما کۆمەڵایەتێکانی ئەو پێکهاتە خێڵەکیانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دەگونجا.

فتوحاتی ئیسلامی و دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکیی قورەیش، توانی زۆربەی زۆری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بکات بە ئیسلام، بەڵام نەیتوانی هەموو پێکهاتەکانی بکات بە عەرەب.

لەکاتی بڵاوبوونەوەی دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکی عەرەب لە ناوچەکە و دواتریش، زۆربەی زۆری میللەت و پێکهاتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست خێڵەکی نەبوون. ئەو ناوچە گرنگە چەندەها شارستانی کۆن و دەوڵەتی زلهێزی ناخێڵەکی تیایدا حوکمرانی کردبوو. زۆربەی دانیشتوانی نیشتەجێبوون و بە کشتوکاڵ و ئاژەڵ بەخێوکردن و کاری پیشەیی و بازرگانییەوە خەریک بوون. لە چینوتوێژی جیاواز پێکهاتبوون. ئەمانە شارستانی و دەوڵەت و دەسەڵاتەکانیان شکستیان هێنابوو. زۆربەی زۆریان هاوشێوەی کۆمەڵگە خێڵەکیەکان شەڕکەر و جەنگاوەر نەبوون، بەڵکو بە کاروباری رۆژانەی خۆیانەوە خەریکبوون. ئەو شوێنانەی سیستمی خێڵی بەهێزی تیایدابوو، نمونەی کوردستان و هەندێ ناوچەی ئێران و ناوچە تورک نشینەکان، زۆرینەی خەڵک تیایاندا خێڵەکی نەبوون، بەڵام کەم و زۆر بەتایبەتی لە کاتی لاوازی دەسەڵاتی ناوەندیدا دەکەوتنە ژێر کۆنترۆڵ و فشاری ئەو خێڵانەوە «٨٦ ل١٨٦».

هەموو ئەوانەی کە کۆمەڵگەکەیان، سیستمی خێڵەکی بەهێزی تیدابوو و توانای بەرگرییان لە خۆیان هەبوو، زەحمەت بوو بکرێنە عەرەب، لەوانە خێڵە کورد و تورکەکان. ئەوانە دەیانتوانی پارێزگاری خۆیان بکەن، شەڕکەربوون و توانای جێگورکێیان هەبوو، هەڵبەتە سەختی تۆپۆگرافی کوردستانیش یارمەتیدەربوو بۆ ئەو خێڵە کوردانە، کە لە کاتی پێویستدا خۆیان تیادا حەشار بدەن.

فارسەکان چەندین سەدە دەوڵەتی زلهێز و زمان و کلتور و بنەمای کۆمەڵایەتی بەهێزیان هەبوو، تازە ئیمپراتۆرەتەکەیان شکستی هێنابوو، بۆیە وا بە ئاسانی لەلایەن فیودالی خێڵەکی عەرەبەوە نەکران بە عەرەب. فیودالی خێڵەکی عەرەب بۆ دەوروبەری دووسەد ساڵ بەکارهێنانی زمانی فارسیی لە نووسین و کلتووردا قەدەغەکرد، بەڵام لەگەڵ ئەوشدا نەیانتوانی زمانەکە لەناوبەرن و فارسەکان بکەن بە عەرەب.

کۆمەڵگەکانی بەشەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، میزوپۆتامیا، ناوچەکانی سوریا و لوبنان و فەڵەستین و میسر و باکوری ئەفریقا، زۆربەیان خێڵەکی نەبوون، لە کۆنەوە شارستانیەکانیان شکستی هێنابوو، شەڕکەر و جەنگەوەر نەبوون و توانای بەرهەڵستیکردنیان لە خۆیان نەبوو، بۆیە زۆر بە ئاسانتر زۆربەیان کران بە عەرەب و موسڵمان. لەناو ئەوانەدا میسر تایبەتمەندیی خۆی هەبوو، بەهۆی شارستانیەتی و خاسڵەتە کۆنەکانیەوە، ئەگەرچی زۆربەیان کران بە عەرەب. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دواتر کەم و زۆر توانیان نیمچە سەربەخۆیی و خاسڵەت و پایەی تایبەتی خۆیان بپارێزن «٧٢ ل١٣٢».

سەرەڕای ئەوەی عەباسییەکان لەسەرەتادا و بۆ ماوەیەک هاوپەیمانیان لەگەڵ بنەماڵە شیعەکانی قورەیش بەست ، بە پێچەوانەی ئەمەوییەکانەوە لەکات و شوێنی جیاوازدا کەوتنە هاریکاری و هاوپەیمانیبەستن و پێدانی پۆستی سیاسی و سەربازی و ئیداری بە موسڵمانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کە عەرەب نەبون و پێیان دەوتن عەجەم «١١٨ ل٣٣».

هۆکاری ئەم کارەی عەباسییەکان بۆ ئەوە ناگەڕێتەوە کە دیموکرات و دڵ فراون بووبن، بەڵکو بۆ ململانێی خێڵەکی نێوان بنەماڵە و خێڵەکانی قورەیش دەگەڕێتەوە. لای ئەوان دوو ئەرک گرنگ بوو، یەکەمیان لەناوبردنی تەواوی ئەمەوییەکان، کە بنەماڵەیەکی بەهێزی قورەیش بوون، دووەمیان ڕێگرتن بوو لەسەرهەڵدان و بەهێزبوونی بنەماڵەیەکی تری قورەیش، کە زەفەریان پێببات و جێگەیان بگرنەوە. بە بەشداریکردنی ئەو پێکهاتە ناعەرەبانە لە دەسەڵاتدا، توانیان بەتەواوەتی بەسەر تیرە و بنەماڵەکانی تری قورەیشدا زاڵبن و سەرکوت و لاوازیان بکەن. ئەوەندەی بنەماڵەکانی قورەیش لەیەک دەترسان، لە عەجەم نەدەترسان، چونکە بنەماڵەکانی تری قورەیش ئۆروستۆکراتی و هەڵگری ئاڵای ئیسلام بوون، بەڵام عەجەم لایان رەعیەت و نزمبوو و لەسەرخۆیان بەهەڕەشە و مەترسی دایاننەدەنان. لەگەڵ ئەمانەدا، ڕێگەدان بە عەجەم لە بەشداریکردن لە حوکمرانیدا، حوکمرانی عەباسییەکان لەچاو ئەمەوییەکاندا زیاتر فرەچەشنی تێکەوت و سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابورییەکەیان بەرفراوانتر بوو.

لە سەرەتای دەوڵەتی خەلافەتی عەباسیدا، زنجیریەک شەڕ لەگەڵ بێزەنتییەکان ڕوویدا، بەڵام لە دوواییدا کەمیکرد و ئەو دوو دەوڵەتە بوونی یەکتریان قبووڵکرد و کەوتنە ئاڵوگۆڕی بازرگانی لەگەڵ یەکدا. ململانێ و گرژی و شەڕوشۆڕی

ناو کەنیسەی رۆمای رۆژئاوا و کەنیسەی رۆژهەڵاتی قوستەنتینییە، ئەمەی دووایی زیاتر لە دەوڵەتی عەباسی نزیککردەوە و کەنیسەی رۆژئاوا بووە دوژمنی هاوبەشیان «بەندی٢». دەوڵەتی عەباسی لەسەرەتادا هەوڵی فتوحاتیدا بەرە و رۆژهەڵات و چین، بەڵام نەیتوانی سنوورەکانی چین بشکێنێت و زیاتر لەگەڵ ئەوانیشدا کەوتە ئاڵوگۆڕی بازرگانی. بۆیە لە سەردەمی حوکمرانی ئەم دەوڵەتەدا هەتا رادەیەک شەڕی دەرەکی و فتوحاتی ئیسلامی نوێ کەمیکرد و زیاتر هەوڵی کۆنترۆڵکردنی دەوڵەتە زلهێزەکەیان و رووتاندنەوەی ناوەوە دەدا لە جیاتی تاڵانکردنی شوێنی نوێ.

ئەم گۆڕانکاریە لە سیستەمەکەدا هەتا رادەیەک رێگەی بۆ زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشەیی و بووژاندنەوەی بازرگانی ناوخۆ و نێوان هەرێمەکان و بازرگانی دوور خۆشکرد. دەوڵەتەکە لەسەدەی دەدا کۆنترۆڵی بازرگانی بەشێکی زۆری دەریای سپی ناوەڕاستیکرد، لەگەڵ ئەورووپادا ئاڵوگۆڕی بازرگانی زیادیکرد، لە رۆژهەڵاتەوە لەگەڵ چین و هیندستان. نیمچە سەقامگیریەک خولقا و رێگە بازرگانیەکان ئاسودەییان بەخۆوە بینی، بۆیە سەرلەنوێ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بوو بە سەنتەرێکی گرنگی جیهان و بەستنەوەی رۆژهەڵات بە رۆژئاواوە. زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لەگەڵ دەوڵەتی بێزەنتی و ئەوروپادا، رۆڵی بازرگانە نا موسڵمانەکانی وەکو ئەرمەنی کلدان و سریان و جولەکەی زیندووکردەوە، کە سەرلەنوێ ئەوەش بووە هۆکاری گەشەکردنی بازرگانی. سەرەڕای باری ئابوری، لەم سەردەمەدا زانست و کلتور و فەلسەفە گەشەیەکی زۆریکرد و چەندین نوسەر و زانای بەناوبانگ پەیدابوون «٨٠ ل١٠٥\ ١١٠ ل١٥٤».

لە سەردەمی دەوڵەتی عەباسیدا، دەسەڵاتدارانی سیاسی و ئابوری دەوڵەت بەتەواوەتی لەگەڵ دەسەڵاتی ئایینی لەیەک جودابوون. خەلیفە و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری قورەیش هەر بەناو پەیڕەوی بنەما ئایینیەکانیان دەکرد. کەوتنە ژیانی خۆش و ژمارەیەکی زۆر ژن و جاریە راگرتن و خواردنەوە و رابواردن. چیرۆکەکانی هەزار و یەک شەوە (الف لیلە و لیلە)، ژیانی ئۆروستۆکراتی ئەوانەمان بیردەخاتەوە. خەلیفە کاری ئەوە بوو پۆست بەسەر ئەو کەسانە دابەشکات، کە خزمەتی دەکردن و وەلایان بۆی هەبوو و باشترین و زۆرترین داهاتیان پێدەبەخشی، هەتا ئەوانە دوورتر بوونایە لە بنەماڵەکانی قورەیش و محمد لایان باشتر و ترسیان کەمتر بوو لەسەریان «١١٨ ل٣٥».

دەسەڵاتی ئایینی کەوتە دەست عولەما و مەلا و پیاوچاکانی ئایینی، کە بەپێی لێکدانەوە و سروشتی ناوچەکان و بەرژەوەندیی دەسەڵاتداران دابەشبوون بەسەر چەندین قوتابخانە و مەزهەبی جیاوازەوە «١١٣ ل٣٦٣». هەریەکی لە دەروازەیەک و بە شێوازێک لێکدانەوەی بنەماکانی ئایین و شەریعەتیان دەکرد. زۆربەی ئەوانە لە پێناوی ئەهوەن کردنەوەی گرژی کۆمەلایەتی و هێشتنەوەی

دەسـەڵاتی ئۆروسـتۆکراتی و قەناعەتکردن بـوو بـە خەڵـک، کـە ڕازیبـن بەو بەشـەی خەلیفـە و خـودا لـە دنیـادا پێـی بەخشـیون و تەقـوای خۆیـان بکـەن بـۆ ئـەوەی خـودا لـەوە دنیـا پاداشـتیان بداتـەوە. دەسـەڵاتی ئایینـی بـووە پارێـزەر و پاڵپشـتی تـەواوی سیسـتمی فیودالـی خێڵەکـی، لەهەمـان کاتـدا چونکـە دەسـەڵاتی ئابـوری و سیاسـیان نەبـوو، چاوەڕوانـی دەسـتی خەلیفـە و ئۆروسـتۆکراتیەت و دەسـەڵاتداران بـوون، کـە چاوێکیـان لێیـان بێـت و ڕەحمێکیـان پێبکـەن، بۆیـە لـە وتـاری هەینـی و فەتواکانیانـدا هەمیشـە بـۆ ئەوانـە دەپاڕانـەوە و پشـتگیری بڕیارەکانیانیـان دەکـردن.

عەباسـییەکان لـە پێنـاوی بونیادنانـی دەوڵەتەکەیـان و بەهێزکـرن و گەشـەکردنیدا توانیـان سـود لـە فـرە چەشـنەیی و ڕەنگاوڕەنگـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت وەربگـرن، خاسـڵەتی ڕۆڵـی بەهێـزی دەسـەڵاتی ناوەنـدی دەوڵـەت و ڕۆڵـی گرنگـی شـارەکان لـە بەڕێوەبردنـی دەسـەڵاتی خۆجێیـدا، سـوپایەکی بەهێـزی دەوڵـەت و کڕینـی ژمارەیەکـی زۆر کۆیلـە و هێنانیـان بـۆ ناوچەکـە و بەکارهێنیـان لـە سـوپا و دەسـتگاکانی دەوڵـەت و بەرهەمهێنانـی بەکۆمەڵـدا. بـەڵام هەتـا دەهـات پێکهاتـە و دەسـەڵاتدارانی خۆجێیـی ناوچـەکان و چینوتوێژەکانـی کۆمەڵگـە، دەکەوتنـە ململانـێ لەگـەڵ ئـەو سیسـتمە فیودالـە خێڵەکیـە ڕەهایـەدا «٨٠ ل١٣٤».

ئـەو دەوڵەتـە، بەبـێ ئـەو پێکهـات و فاکتەرانـە توانـای بەردەوامـی نەبـوو، بـەڵام بەهێزبـوون و زۆر بوونـی ئەوانـە و پەیدابوونـی بەرژەوەنـدی تایبەتـی خۆیـان و ململانـێ لەگـەڵ یەکتریـدا، هەتـا دەهـات بنەماکانـی دەوڵەتەکەی دەگۆڕی و دەسـەڵاتی ناوەنـدی دەوڵەتـی لاوز دەکـرد و ناوچـە و پێکهاتـەکان هەوڵـی سـەربەخۆیی ئابـوری و سیاسـی خۆیـان ئـەدا و چینوتوێژەکانـی خـوارەوە ناڕەزاییـان تێدەکـەوت و گـرژی و ڕاپەریـن ڕوویـدەدا.

دوای سـەد سـاڵ لـە حوکمرانیـان، هەتـا دەهـات دەسـەڵاتدارانی ئۆروسـتۆکراتی خەلافەتـی عەباسـی دەبـوون بـە چەترێـک و سـیمبۆلێک بـۆ کۆکردنـەوەی پێکهاتەکانی دەوڵەتەکـە و هەتـا دەهـات زیاتـر بەڕێوەبردنـی کاروبـاری دەوڵەتەکەیـان دەدایـە دەسـتی عەجـەم. هـەر لـە سـەدەی نـۆوە وردە وردە دەسـەڵاتی ناوەنـدی دەوڵـەت بەسـەر ناوچـە جیاوازەکانـدا لاواز بـوو. ئەوانـە بانگەشـەی سـەربەخۆیی و نیمچـە سـەربەخۆیی خۆیـان دەکـرد، بـەڵام بـۆ خـۆ پاراسـتن لـە هەڕەشـەی دەرەکـی لـە ژێـر چەتـری دەوڵەتەکـەدا دەمانـەوە و باجـی ساڵانەیان بـە خەلیفـە دەدا و بەسـەرکردەی ڕۆحـی خۆیـان ناویـان دەبـرد. دەسـەڵاتی سیاسـی لـە دەوڵەتـی عەباسـیدا بـوو بـە دوو بەشـەوە، دەسـەڵاتی ناوەنـدی دەوڵـەت و دەسـەڵاتی خۆجێیـی ناوچـەکان «١١٨ ل٢١٢\ ١١٣ ل٣٧٥».

ململانیـە و ناکۆکـی ناوخۆیـی و گۆڕانکاری لـە بـاری ئابـوری و سیاسـی و ڕۆڵـی ئۆروسـتۆکراتیەت و دەسـەڵاتی ئایینـی و پێکهاتەکانـدا، بـووە هـۆکاری ئـەوەی بەشـێکی زۆری دەسـەڵاتدارانی سـەربازی و سیاسـی دەوڵەتەکـە داهـات و سـامانی ئابـوری و دەسـەڵاتی سیاسـیان لـە ناوچەکانـدا زیادبـکات، لەهەمانکاتـدا پێکهاتـە

بەهێزەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، بەهۆی ئەو دەرفەتەی بۆیان دروستبوو لە بەشداریکردنی حوکمرانیدا، هەروەها لە ڕێگەی خۆ نزیککردنەوەیانەوە لە ئۆروستۆکراتی فیودالی قوڕەیش، پێگەی ئابوری و سیاسی خۆیان بەهێزکرد.

لە لایەکەوە هەموو ئەمانە بوونە هۆی ئەوەی پێکهاتە بەهێزەکانی وڵاتەکە، لە کاتی جیاوازدا لە ژێر چەتری فیودالی خێڵەکی عەباسیەکاندا کۆببێتەوەوە و کاروباری حوکمڕانی دەوڵەتی ناوەندی بەڕێوەبەرن. ئەمانە بەپێی وەلایان بۆ خەلیفە و زیادبوون و کەمبوونی توانای سیاسی و ئابورییانەوە، خەلیفە جێگورکێی پێکردوون.

لە لایەکی ترەوە لە ژێر چەتری دەوڵەتە زلهێزەکەدا چەندین وردە دەوڵەت و ناوچەی دەسەڵاتی خۆجێیی و میرنشین سەریان هەڵدا. ئەو پێکهاتانەی، کە لە حوکمرانی دەوڵەتی ناوەندیدا بەشداریانکرد دەکرێ دابەشبکرێن بەسەر سێ بەشەوە:

چەند خێڵێکی تورک **٨٥٠-٩٤٦**(ز.)

بووەیهییەکان(چەند بنەماڵەیەکی فارس بوون) **٩٤٦-١٠٥٥**(ز.)

سلجوقیەکان(ناوی هاوبەشی چەند سەلالەیەکی تورکی تر بوو) **١٠٣٧-١٣٠٠**(ز.)

ئەو وردە دەوڵەت و دەسەڵاتە خۆجێیانەی کە لە ناوچە کاندا، لەکاتی جیاوازدا سەریان هەڵدا و نیمچە سەربەخۆیی خۆیان هەبوو، هەرە گرنگەکانیان ئەمانە بوون «١١٨ ل ٢١٢»:

دەوڵەتی ئەندەلوس، سەدەی هەشت

دەوڵەتی ئەلئەداسە لە مەغریب، سەدەی دە

دەوڵەتی تیتولونیە لە میسر، سەدەی دە

دەوڵەتی ئەلئەغالبە، سەدەی دە

دەوڵەتی فاتمی لە میسر، بنەماڵەی فاتمەی کچی محمد **٩٠٩-١١٧١**

دەوڵەتی ئەیوبی لە میسر **١١٧١-١٢٥١**

دەوڵەتی مەمالیک(کۆنە کۆیلەکان) لە میسر **١٢٥١- ١٥٧١**

چەندین ئەمارات لە وڵاتی شام، نمونەی: ئەلحمدانیە، ئەلنمیریە، ئەلمرداسیە دروست بوو.

لە ئێران چەندین دەوڵەتی بچووک دروست بوون لەوانە:

دەوڵەتی تاهیری لە خۆراسان، دەوڵەتی سەفاری، دەوڵەتی سامانی، دەوڵەتی غەزنەوی

لە کوردستان چەندین میرنشین و دەوڵەتی بچووک لەکات و شوێنی جیاوزدا دروستبوون، لەوانە: دەوڵەتی دۆستەکی، هەزبانی، شەدادی، حەسنەوی، ئەنازی. لەبەشێکی تایبەتیدا دەگەڕێنەوە سەر تایبەتمەندی و دۆخی کوردستان لەو چەرخانەدا «٩٤ ل١٢١\ ٧٢ ل ٢١٠».

بەهۆی زوڵم و زۆر بەسەر چینوتوێژەکانی خوارەوە چەندین بزووتنەوە

لەناویانـدا ڕوویـدا. لەگـەڵ ئـەوەی ئـەو بزووتنەوانـە سـەرکەوتنیان بەدەسـت نەهێنـا، بـەڵام بوونـە فاکتەرێـک بـۆ لاوازبوونـی فیوداڵـی خێڵەکـی و لاوازبـوون و پارچەپارچەبوونـی دەوڵەتەکە. لەوانە ڕاپەڕینی بابەکی خورەمـی لـە سـەدەی نۆدا، کـە زیاتـر لـە ٢٠ سـاڵ بـەردەوام بـوو. ئەمـە بزووتنەوەیەکـی ئایینـی جوتیـاران بـوو. ڕاپەڕینـی زەنـگ لـە سـەدەی دەدا، ئەمـە بزووتنـەوەی کۆیلەکانـی باشـووری عێـراق بـوو، کـە لـە بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵیدا کاریـان پێدەکـرا. ئەمانـە داوای ئـازادی و چاکسازییان دەکـرد لـە کاروبـار و خۆشگوزەریاندا «٨٠ ل٢٢٩،٢٥٧،٢٨٧».

عەباسـییەکان پێـش هەمـوو پێکهاتەکانـی تـری خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت لـە نێـوان ساڵەکانی٨٥٠-٩٤٦(ز.)، هەنـدێ خێڵـی تورکیـان لـە خۆیـان نزیککـردەوە و چەندیـن پۆسـتی دەوڵەتیـان پێسـپاردن. هەڵبەتـە هەڵبژاردنـی ئەوانـە بـێ هـۆ نەبـوو. ئـەو خێڵـە تورکانـە لـە ڕۆژهەڵاتـی ناەڕاسـتدا نـوێ بـوون و وەکـو پێکهاتەکانـی تـری ناوچەکـە هێشـتا ڕەگیـان لـە کۆمەڵگەکانـدا دانەکوتـی بـوو، لەبەرئـەوە لەلایـەن خەلیفـەوە بـە ئاسـانتر کۆنتـرۆڵ دەکـران، سیسـتمی خێڵەکـی و وەلا بـۆ خێـڵ و سـەرکردە لـە ناویانـدا هێشـتا بەهێـز بـوو، لەبەرئـەوە بـە ئاسـانی بـوون بـە ئیسـلام و ئاوێتـەی بـوون و پەیـڕەوی کوێرانەیـان دەکـرد. مەزهەبـی سـوننەی عەباسـییەکانیان پەیـڕەو دەکـرد و یارمەتـی خەلیفەیـان دەدا بـۆ سـەرکوتکردنی شـیعە «١١٣ ل٤٠٩،٤٢١». توێـژی ئۆروسـتۆکراتی عەباسـی هەتـا دەهـات تێـر دەبـوون و تاقەتـی خـۆ هیلاکردنیـان نەمابـوو و بەرژەوەنـدی خۆیـان دەخسـتە پێـش بەرژەوەنـی خەلیفـە و بـڕوای ئایینیـەوە، لەبەرئـەوە چیتـر وەکـو جـاران جێگـەی بـڕوا نەبـوون و خەلیفـە پێویسـتی بـە خەڵکـی نـوێ بـوو جێگـەی ئەوانـەی پێبگرێتـەوە.

بـۆ مـاوەی کەمتـر لـە سـەدەیەک ئـەو خێڵـە تورکانـە سـودبەخش بـوون بـۆ دەسـەڵاتدارانی فیوداڵـی قوڕەیـش، بـەڵام هەتـا دەهـات ئەوانـە بەهێـز بـوون و داهـات و سـامان و دەسـەڵاتیان زیادیکـرد و تەنگیـان بـە شـیعە و فـارس و کـورد و پێکهاتەکانـی تـر هەڵچنـی بـوو، چیتـر وەکـو سـەرەتا گوێڕایەڵـی خەلیفـە نەبـوون. ئەمـە لەگـەڵ عورفـی خێڵەکیـدا نەدەگونجـا، کـە بریتـی بـوو لەپێدانـی پۆسـتی سیاسـی و داهاتـی ئابـوری بـە مەرجـی وەلا بـۆ سـەرۆک. ئەمـە سـەرەڕای ئـەوەی دەبـووە هەڕەشـە بۆسـەر خەلیفـە، بێـزاری و گـرژی و ناڕەزایـی پێکهاتەکانـی تـری لێدەکەوتـەوە. لەبەرئـەوە خەلیفـە بـە یارمەتـی هەنـدێ بنەماڵـەی بووەیهـی، پۆسـتەکانی لێسـەندنەوە و سـەرکوتیانکردن و دووریـان خسـتنەوە و ئەرکەکانـی ئەوانیـان بـە بووەیهێـکان سـپارد.

بوەیهییـەکان چەنـد بنەماڵەیەکـی سـەردارانی فـارس بـوون و نیشـتەجێی ناوچەکانی کەرەجـی هەریمـی فـارس بـوون. ئەمانـە لـە نێـوان سـاڵەکانی ٩٤٦-١٠٥٥(ز.) بوونـە هاوپەیمانـی دەسـەڵاتدارانی فیوداڵـی قوڕەیـش. لـەو سـاتەوە بەتەواوەتـی خەلافەتـی عەباسـی ڕۆڵـی چەترێکـی بینـی کـە لەسـایەیدا پێکهاتـە و بەشـەکانی دەوڵەتەکـە لـە

ژێردا کۆبوونەوە. خەلیفە و توێژی ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار، بەشی خۆیان لە داهاتی باج و جزییە و گومرگ و سامان و غەنائمی دەوڵەتەکە دەبرد و بوونە سەرکردەی رەمزی و رۆحی تیایدا. لە پراکتیکدا بوەیهییەکان کاروباری دەوڵەت و ئابوری و سیاسی و سەربازییان بەڕێوەدەبرد «١٠٩ ل٣١».

هەرچەندە ئەم پێکهات و بنەماڵەیەش بۆ سەد ساڵی تر تەمەنی سیستمی فیودالی خێڵایەتی درێژ کردەوە، بەڵام بەرژەوەندی و سروشت و خواستی ئەمانەش زۆری نەبرد، لە باتی بەردەوامی لە بەهێزکردنی سیستمەکە، کەوتە ململانێ و زۆرانبازیی لەگەڵیدا.

بەپێی عورفی خێڵەکی و سیستمی فیودالی خێڵەکی، زەوی زار و سامانی وڵاتەکە، موڵکی دەوڵەت و تەسەروف پێکردنی بە دەستی فیودالی خێڵەکی دەسەڵاتداردا بوو. بەڵام لەگەڵ بەهێزبوونی بوەیهییەکان و سروشتی نا خێڵەکی کۆنیان لە موڵکداریێتی زەویوزاردا، هەتا دەهات زیاتر دەستیان دەگرت بە سەر زەوی وزاری زۆربەی ناوچەکانی فارس و دەیانکردە موڵکی تایبەتی خۆیان و داهاتەکانیان بۆخۆ دەبرد. ئەمە لە لایەکەوە داهاتی خەلیفەی کەمدەکردەوە و لە لایەکی ترەوە، بنەماماکانی سیستمی فیودالی خێڵەکی تێکدەشکاند.

بوەیهییەکان، بۆ بەهێزکردنی رۆڵیان لە دەوڵەتەکەدا و خۆجیاکردنەوەیان لەوانی تر، مەزهەبی شیعەیان هەڵبژارد و هەتا دەهات بۆ بەهێزکرتی پێگەی خۆیان لە دەوڵەتەکە و فشار خستنە سەر خەلیفە خۆیان لە شیعەکانی باشوری عێراق نزیکک دەکردەوە. دەتوانین بڵێین تەماعی فارسەکان بۆ ئەو ناوچانە و هەوڵدان بۆ گرێبەستنەوەی ئەوانە بەخۆیانەوە لەم ساتەوە بەهێز بوو. لە سەردەمی دەسەڵاتی ئەماندا پێگە و رۆڵی شیعەکانی عێراق بەهێز بوو.

لەو سەردەمەدا دەوڵەتی فاتمیە لە میسر نیمچە سەربەخۆیی خۆی هەبوو و لە ململانێدابوون لەگەڵ خەلیفەی عەباسیدا. لەگەڵ ئەوەی فاتمیەکان شیعە نەبوون، بەڵام بەرەچەڵک دەچونەوە سەر عەلی کوڕی ئەبوتالیب و محمد. بوەیهییەکان ئەوەیان بەکاردەهێنا بۆ خۆ نزیککردنەوە لێیان و زیاتر بەهێزکردنی پێگەی خۆیان و فشار خستنە سەر خەلیفە.

لەڕێگەی پەیوەندی بەستنی توندوتۆڵ لەگەڵ کەمایەتە ناموسلمانەکاندا و پشتگیریکردنی بازرگانی دەرەکی، بوەیهییەکان داهاتی بازرگانیان بۆ خۆیان زیاترکرد و لەهەمانکاتدا پشتگیری ئەو توێژەیان دەکرد دژی خەلیفە.

بەهۆی ئەم فاکتەرانەوە، هەتا دەهات لەلایەکەوە ململانێ لە نێوان ئەوان و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری فیودالی قوڕەیش زیادیدەکرد، لەلایەکی ترەوە ململانێی ناوخۆی ئەو بنەماڵەیە و لەگەڵ پێکهاتەکانی تردا زیادیدەکرد و لە یەک دوور دەکەوتنەوە و دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت بەسەر ناوچەکاندا لاواز دەبوو و دەوڵەتەکە بەرەو شکست و کەوتن ملی دەنا.

- هاتنی شەپۆلی نوێی میللەتە خێڵەکییەکان بۆ ناوچەکە

لاوازبوونی دەوڵەتی عەباسی لەو سەدەیەدا و دابەشبوونی بەسەر چەندین ناوچە و وردە دەوڵەتەوە، دەرفەتی بۆ تێکشکاندنی ئەو سیستەمە و دابەشبوونی بەسەر یەکەی لاوازدا دروستکرد، کە ڕەنگە ئەمە بە شێوازی سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستی ئەوروپا دەرفەتی گەشەکردنی بازرگانی و چینوتوژی نوێی و سیستەمێکی بەڕێوەبردنی جیاوزی لە پاڵدا دروستبووایە. بەڵام هاتنی شەپۆلی خێڵەکی نوێ لەو سەردەمەدا بۆ ناوچەکە، بووەهۆی ئەوەی دەوڵەتی عەباسی و سیستەمی فیودالی خێڵەکی بۆ چەند سەدەیەک بمێنێتەوە، ئەگەرچی دواتر بووەهۆی دروستبوونی دەوڵەتی فیودالی خێڵەکی زلهێزی نوێ.

ئەو شەپۆلە خێڵەکیانەی کە لەو سەردەمەدا ڕوویان کردە ناوچەکە دەتوانرێ دابەشکرێن بە چوار بەشەوە:

یەکەمیان ئەو خێڵە تورکانە بوون، کە لەسەردەمی لاوازبوونی ساسانیەکاندا لە سەدەکانی پێنج و شەشدا هاتنە ناوچەکەوە و وەکو لەسەرەوە باسمانکرد هەر زوو چوونە ژێر چەتری دەوڵەتی عەباسییەوە و بەشداریی حوکمداریانکرد.

دووەمیان سولجوقیەکان بوون، کە دوواتر هاتنە ناوچەکە و لە ژێر چەتری دەوڵەتی عەباسیدا چەند دەوڵەتێکی بچووکیان دامەزراند و سەرپەرشتی حوکمڕانی ناوەندی دەوڵەتی عەباسیان گرتەدەست.

سێهەمیان، هاتنی شەپۆلی مەغۆلەکان بوو، کە بەتەواوەتی دەوڵەتی عەباسی و پاشماوەکانی شارستانییەتە کۆنەکانی ڕۆژهەڵاتیان تێکشکاند و ناوچەکە و پێکهاتە و چینوتوێژەکانی تەواو لاوازکرد.

چوارەمیان شەپۆلێکی نوێی چەند خێڵێکی تورک بوون، کە توانیان سوود لە کاولبوون و شکستهێنانی ناوچەکە وەرگرن و دواتر دوو دەوڵەتی زلهێزی نوێی فیودالی خێڵەکی لە هەموو خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا بونیادبنێن، کە دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی بوون.

سلجوقییەکان خێڵێکی بەهێزی سەلالەیەکی تورک بوون، کە لەسەرەتای سەدەی یانزە ڕوویان کردبووە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست. لەسەرەتادا لە ناوچەکانی خۆزستان و هەمەدان و کرمان و ئازربایجان گیرسانەوە. بەسەر خێڵە تورکەکانی تری تورک و کورد و پێکهاتەکانی تری دەوروپشتیاندا زاڵبوون.

بەهۆی لاوازی دەوڵەتی عەباسی و ململانێی توندووتیژی نێوان ئۆروستۆکراتی فیودالی قورەیش و بوەیهییەکان، لە نێوان ساڵەکانی ١٠٣٧-١٣٠٠(ز.)، ئەوان دەرفەتیان هێنا و دەوڵەتێکی گەورەیان دامەزراند. ئەمانە زوو بوونە ئیسلام و وەلای خۆیان بۆ خەلیفە نیشاندا. خەلیفە لە پێناو بەردەوامی سیستەمەکە و دوورخستنەوەی بوەیهییەکان، ئەرکی حوکمداری دەسەڵاتی ناوەندییان پێسپاردن و نازناوی سوڵتانی بە سەرۆکەکانیان بەخشی. بێجگە لە کۆنترۆڵکردنی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتی

عەباسی، دەستیان بەسەر زۆربەی ناوچەکانی ئێران و ئەفغانستان و بەشێک لە هیندستان و کوردستان و ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆل و بەشێک لە کەنار دەریاکانی سوریادا گرت. لەو ڕێگەیەوە سەرلەنوێ پایەی خەلیفەی عەباسی بەرزبۆوە و سیستمی فیوداڵی خێڵەکی قورەیش بۆ ماوەکی تر مایەوە «١٠٩ ل١٤٢\ ١١٣ ل٤٤٥».

بە هۆی سەرلەنوێ بەهێزبوونی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتەکەوە، بۆ ماوەیەک ئاسایش و سەقامگیری پارێزرا و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ و بازرگانی بووژاندنەوەی تێکەوت. توانیان سەرکوت و کۆنترۆلی شیعەکان بکەن. پشتگیری هەندێ خێڵی بەهێزی کوردیان کرد بۆ هێرشکردنە سەر دەوڵەتی فاتمی لە میسر و روخاندنی و دامەزراندنی دەوڵەتی ئەیوبی لە جێگەی. دەوڵەتی ئەیوبی، لە لایەکەوە دۆستایەتی بوەیهییەکان و شیعەکانی نەهێشت و لە لایەکی ترەوە توانی بەرپەرچی هەڵمەتی خاچپەرستەکانی کەنیسەی ڕۆما بۆ سەر خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بداتەوە.

هەڵبەتە ئەم سەرکەوتن و فراوانبوونە، هەمیسانەوە بووە هۆکاری زیادبوونی داهات و سەروەت و غەنائمی نوێ و دروستبوونی بنەماڵە و سەرکردە و توێژی دەسەڵاتداری نوێ و زیادبوونی تەماع و خواستی سەربەخۆیی لە ناویاندا. سەرەڕای ململانێکانی پێشو لە نێوان پێکهاتە و ناوچەکاندا، ململانێ کەوتە نێوان خودی بنەماڵەکانی سلجوقیەکانیشەوە و شەپۆلێکی نوێی شەڕوشۆڕ و ئاژاوە و کاولکردن بەردەوام بوو، بێجگە لە دروستبوونی چەندین دەوڵەتی بچووک و میرنشینی لاوز لە ناو پێکهاتەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، دەوڵەتی سلجوقییش بەسەر چەندین دەوڵەتی بچووکەوە دابەشبوو لە ئەنادۆل و ئێران و کوردستاندا.

تاکڕەوی سلجوقییەکان لە حوکمرانیدا، لاوازبوونی تەواوی خەلیفە و ئۆروستۆکراتی عەباسی، بووە هۆکاری سەرکوتکردنی تەواوی زۆربەی پێکهاتەی دەوڵەتەکە و رووتناندنەوەیان، شەڕی بەردەوام لەگەڵ بیزەنتییەکان ، شەڕی ناوخۆ و کاولکردن، ناڕەزایی و راپەرینی کورد و فارس و پێکهاتەکانی تر، بزووتنەوەی شیعەکان، بزووتنەوەی کۆیلە زنجیەکان لە باشوری عێراق، ناڕەزایی مەمالیک. مەمالیک ئەو کۆنە کۆیلانە بوون دەسەڵاتدارانی یەک لە دوای یەکی فیوداڵی خێڵەکی لە لەشکر و کاروباری دەوڵەتدا بەکاریان هێنابوون.

لەکاتێکدا دەوڵەتی عەباسی لە گیانەڵادا بوو، دیسانەوە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەرێگاوە بوو بەرەو دابەشبوونێکی تر بەسەر چەندین ناوچە و وردە دەوڵاتدا. قۆناغی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری فیوداڵی خێڵەکی لە ناوچەکەدا رووبەڕووی کۆتاییهاتن دەبۆوە، سەرلەنوێ شەپۆلێکی تری خێڵەکی ڕوویکردە ناوچەکە و درێژەی بە تەمەنی سیستمەکەدا، ئەم شەپۆلەیان مەغۆلەکان بوون.

مەغۆلە خێڵەکێکان، شانبەشانی چەندها خێڵی تورک نیشتەجێیی ناوچەکانی ئێستای مەنگۆلیا و باشوری سیبریا بوون. ئەمانیش وەک هەموو کۆمەڵگە خێڵەکییەکانی تر،

ململانێی توند لە نێوان خێڵ و بنەماڵەکەیاندا هەبوو و زەحمەت بوو لەژێر چەتری دەوڵەتێکی هاوبەشدا کۆببنەوە.

ساڵەکانی ١٢٥٠(ز.) یەکێ لە خێڵە بەهێزەکان، بە پەیدابوونی بنەماڵە و سەرکردەیەکی بەهێز، هەر وەکو پێشوی خێڵە عەرەبەکان، لەدوای چەند شەڕێک خێلەکانی تریان سەرکوتکرد و یەکیان خستن و سوپایەکی مەزنیان پێکهێنا. هەموو نێرینەیەک، کە تەمەنی لە نێوان ١٥-٦٥ ساڵ بوو، کرا بە جەنگەوەری سوپاکە. لە سەرەتادا پەلاماری باشوری چین و ڕۆژهەڵاتیاندا و دواتر لە ماوەی چەند ساڵێکدا ڕوویان کردە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و روسیا و زۆربەی شوێنەکانیان داگیرکرد. ساڵی ١٢٥٨ بەغدای پایتەختی خەلافەتی عەباسییان گرت و تاڵان و کاولیان کرد «١١٣ ل٤٦٥».

مەغۆلیەکان وەکو پێکهاتەکانی پێشووی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، نەچوونە ژێر چەتری دەوڵەتی عەباسییەوە، بەڵام دواتر بەشێکیان بوون بە موسولمان. دەوڵەتێکی زلهێزی فیوداڵی خێڵەکیان دامەزراند کە تیایدا نزیکەی ١٠٠ ملیون کەس کەوتە ژێر دەسەڵاتیانەوە، کە زۆربەی دانیشتوانی ئەوسای جیهان بوون. چونکە ئەمانە دووربوون لە شارستانییەتە کۆنەکان وهیچ گرێبەستەیەکیان لەگەڵیان نەبوو، ڕوویان دەکردە هەرچی شوێنێک، تاڵان و کاولیان دەکرد و شوێنەواری کۆنیان تێدا نەدەهێشت «٣٦ ل١٤٨\ ٥٢، مەغۆل» .

مەغۆلەکان بەهۆی ململانێی نێوان خێڵ و بنەماڵەکانیاندا نەیانتوانی یەکێتی دەوڵەتە زلهێزە فیوداڵە خێڵایەتەکەیان بپارێزن، بەڵکو بەسەر چوار دەوڵەتدا دابەشببوون . پاشماوەی دەوڵەتەکانیان لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست هەتا سەدەی چواردە هەر مایەوە، لە روسیا هەتا سەرەتای سەدەی شانزە دەسەڵاتیان هەر بەردەوامبوو.

دوای کەوتنی ئەوان چەندین دەوڵەتی لاوازی بچووکی فیوداڵی خێڵەکی لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاست بۆ ماوەیەک دروست بوون، لەوانە ئیلخانی و موزەفەری و تەیموری لە ئێران، قەرەقۆیلو لە ئەنادۆل و باکوری کوردستان، ئاققویلو لە ناوەڕاستی عێراق، هەروەها سلجوقیەکان لەرۆژئاوای ئەنادۆل و مەمالیک لە میسر مانەوە. لە کوردستان ژمارەک میرنشینی بچووک و لاواز و چەندین ئەمارەتی بچووکی تر لە ناوچە عەرەب نشینەکان حوکمرانیان دەکرد.

ساڵی ١٢٥٠(ز.) ی ئەیوبییەکان لە میسر شکستیان هێنا و کۆنە کۆیلەکانی دەوڵەتە ئیسلامیەکانی پێشوو، کە پۆستی سەربازی و دەوڵەتیان پێ سپێردرابوو، لە جێگەی ئەوان دەوڵەتی مەمالیکیان دامەزراند. مەغۆلەکان لەبەر بەرگری کردنی ئەو دەوڵەتە لە گرتنی میسر و زۆربەی ناوچە کەنار ئاوەکانی شام شکستیان هێنا. کە ساڵی ١٢٥٨ دەوڵەتی عەباسی کەوت، مەمالیکەکانی میسر داڵدەی بنەماڵەی عەباسی قورەیشیاندا و گرتنیانە خۆیان، بەوە میسر بۆ چەند سەدەیەک بوو بە سەنتەری دەسەڵاتی ئایینی ئیسلام و ئاڵاکەی کەوتە دەست ئەوان هەتا ئەو کاتەی مافی خەلافەتێتی ئیسلام کەوتە چنگی عوسمانییەکانەوە «١١٣ ل٤٦٥\ ٥٣\٥٢».

هۆکاری بەردەوامبوونی فیوداڵی خێڵەکی دوای شکستهێنانی قورەیش

بەکەوتنی ساسانییەکان بەدەستی فەتحی ئیسلامی، فارسەکان بۆ نزیکەی ١٣٠٠ساڵ وەکو خاوەن دەوڵەتی زلهێز لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاست رۆلیان نەما و هەتا دوای شەڕی یەکەمی جیهانی رۆڵێکی کاریگەریان لە ناوچەکەدا پەیدانەکردەووە.

بەهەمان شێوە بە شکستهێنان و کەوتنی دەوڵەتی خەلافەتی عەباسیی قوڕەیش، عەرەب بەتەواوەتی شکستی هێنا لەوەی سەرلەنوێ دەوڵەتی بەهێز لە ناوچەکەدا دامەزرێنێ. لەهەمان کاتدا شکستهێنان و کەوتنی ئەو دوڵەتە شکستهێنانی تەواوی سیستمی بەڕێوەبردنی فیودالی خێڵەکی عەرەب بوو.

ئەو سیستەم و ئایدۆلۆژیایە لەناو عەرەبدا، نزیکەی هەزار ساڵ لەمەوبەر شکستی هێنا، کە هێشتا بنەماکانی سیستمی فیودالی خێڵەکی بەهێز بوو. بۆیە ئەمرۆ هەموو هەوڵدانێک بۆسەرلەنوێ زیندووکردنەوەی ئەوە، لە شکستهێنان و دەردەسەری زیاتر هیچی تری بۆ میللەتە عەرەبەکان لێ ناکەوێتەوە.

ڕاستە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی، چەندین دەوڵەتی عەرەبی دروست بوون، بەڵام هەرهەموو ئەوانە دوورن لە دەوڵەتی زلهێز و هەتا ئێستا بەرژەوەندی هاوبەشی نوێ، عەرەبەکانی لە دەوڵەتێکی هاوبەشدا کۆ نەکردۆتەوە.

- دامەزرانی دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی بەدەستی خێڵی تورک

ساڵەکانی ١٢٠٠(ز.) مەغۆلەکان ڕوویان کردە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کەوتنە ئازاردان و راوەدونانی پێکهاتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست. لەوانەی کە بەر ئەو شاڵاوە کەوتن، چەندین خێڵی تورکی نیشتەجێی باکوری رۆژهەڵاتی ئێران بوون. ئەوانە لەتاوادا ئەو ناوچانەیان بەجێ هێشت و پۆلێکیان کۆچیان بۆ رۆژئاوای ئەنادۆڵ (ناوەڕاست و رۆژئاوای تورکیای ئێستا) کرد و پۆلێکی تریان کۆچی بۆ رۆژئاوای دەریاچکەی قەزوین کرد. هەندێکیش لەوانە بەهۆی لاوازی میرنشینە کوردەکان و ململانێی ناویان، لە هەندێ ناوچەی کوردستاندا بڵاوبوونەوە. بێجگە لەو پۆلە نوێیە، پێشتر چەندین خێڵی تری تورک نیشتەجێی بەشێکی رۆژئاوای ئەنادۆڵ بوون. ئەمانە هەر وەکو کۆمەڵگە خێڵەکیەکانی تر هەمیشە لە ململانێ و شەڕوشۆڕدا بوون لەگەڵ یەکتردا «**١١٩ ل٥٩،٤٦**».

ساڵی ١٢٠٠(ز.) عوسمانی سەرۆک خێڵی ئۆگوز کە لە خێڵە تورکەکانی تر بەهێزتر بوو، توانی خێڵەکە یەکخات و لەدوای زنجیرەیەک شەڕ، بەسەر ژمارەیەک خێڵی تورکی تردا زاڵبن و بیانکەنە رەعیەی خۆیان. لە کۆتایی ساڵەکانی ١٢٠٠ دەوڵەتێکی بچووکی فیودالی خێڵەکی بە ناوی دەوڵەتی عوسمانیەوە دامەزراند و سەرۆکەکەیان ناسنامەی سوڵتانی پێدرا «**٩٠ ل٢٦**».

بەهۆی دوورکەوتنەوەی خەلیفە و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری عەباسی لە

ئایینەوە و لاوازی دەسەڵاتی ئایینی و شکستهێنانی لە یەکخستنی موسوڵمانەکان لەژێر ڕێبازێکی هاوبەشدا، هەروەها زوڵم و زۆری زۆر بەسەر بەرهەمهێنەر و چینوتوێژەکانی خوارەوە لەو دەوڵەتەدا، ژمارەیەکی زۆر تەریقەی ئایینی و دەروێش و شێخ لەناو پێکهاتە و ناوچەکاندا پەیدا بوو.

هەریەکێک لەمانە گونجاو بوو لەگەڵ خاسڵەت و کلتور و نەریت و شێوازی بونیادی کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسی ناوچەکەی. بەهەمان شێوە خێڵی ئۆگوز، شێخ و عولەمای تایبەتی خۆی هەبوو. ئەمانە سوننەی سەلەفی بوون، کە لەگەڵ عورفی خێڵەکیاندا گونجاو بوو. ئەمانە لە پرۆسەی بونیادنانی دەوڵەتی عوسمانیدا لە سوڵتان و دەستەبژێری دەسەڵاتداری خێڵەکەوە نزیک بوون و پشتگیریانکردن و هەوڵی یەخستنی خێڵەکە و مسۆگەرکردنی وەلای ئەندامەکانیان بۆ سوڵتان دەدا.

ئەو شێخ و عولەمایانە، پێگەی تایبەتیان لە کۆمەڵگەکەدا هەبوو و سوڵتان ڕێزی لێدەگرتن و گوێڕایەڵی ئامۆژگاریەکانیان بوو. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەپێی عورفی خێڵەکی و ڕێبازی سوننە، سوڵتان و سەرەک خێڵ بوو کە خاوەن دوا بڕیار بوو، ئەو بوو کە دەسەڵاتی ڕەهای هەبوو بەسەر خێڵ و دەوڵەت و ڕەعیەت و دەسەڵاتی ئایینیدا. دواتر لەگەڵ فراوانبوون و بەهێزبوونی دەوڵەتەکە، پیاوانی دەسەڵاتی ئایینی پلە و پۆستی جیاوزیان پێ بەخشرا. گەورەترین شێخ پێناسەی شێخولئیسلامی پێدرا. یەکخستنی خێڵەکە و زاڵبوونیان بەسەر خێڵەکانی تر و کۆنترۆڵکردنیان و دامەزراندنی دەوڵەتی عوسمانی، ئەو خێڵەی لە سیستمی خێڵەکی سادەوە گواستەوە بۆ سیستمی فیودالی خێڵەکی.

لەو سەردەمەدا شان بەشانی دەوڵەتی ساوای عوسمانی، بێجگە لە خێڵە تورکەکانی تر دەوڵەتی سلجوقی تورک لە باشوری ڕۆژئاوای ئەنادۆڵ هەر بەهێز بوو، سەرەڕای ئەوان دوو دەوڵەتی بچووکی تری تورک لە باشور و ناوەڕاستی ئەنادۆڵ هەبوون «١١٨ ل٤٦».

بەشێک لە ڕۆژئاوای ئەنادۆڵ هێشتا لەژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتی بێزەنتیدا بوو. زۆرینەی دانیشتوانی ئەنادۆڵ تورک و خێڵەکی نەبوون، بەڵکو ناخێڵەکی بوون و بێجگە لە موسڵمان ژمارەیەک زۆر یۆنانی و ئەرمەن و جولەکە و کەمایەتی ترهەر لە زووەوە پێش هاتنی خێڵە تورکەکان لەو ناوچانە ژیاون. بەشێک لەوانە لەژێر دەسەڵاتی ئەو دەوڵەت و خێڵە تورکانەدا بوون و کرابوون بە مسکێن و ڕەعیەت.

پرسیاری گرنگ لێرەدا ئەوەیە، بۆچی دەوڵەتی ساوای عوسمانی لەناو هەموو خێڵ و دەوڵەتە تورکە بچووکەکان و میللەت و پێکهاتەکانی تردا توانی سەرکەوتنی گەورە بەدەست بهێنێ و لە کۆتاییدا ببێتە گەورەترین دەوڵەتی بەهێز لە جیهانی ئەوسادا و بۆ ماوەی ٧٠٠ساڵی تر لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا بەردەوامی بە سیستمی فیودالی خێڵەکی بدات.

ئەو خێڵە تورکە، بە ئاسانی لەگەڵ تەریقەیێکی ئایینی ئیسلامیدا ئاوێتەبوو و

بوو بەهۆکاری بەهێزکردن و یەکخستن و زاڵبوونی بەسەر خێڵە تورکەکانی تری دراوسێیان و دامەزراندنی دەوڵەتی عوسمانی. بەڵام ئەوەی لێرەدا بووە فەکتەرێکی گرنگ بۆ گەورەبوون و بەهێزبوونی دەوڵەتەکەیان، دەستپێکردنی جیهاد و شەڕبوو لەگەڵ دەوڵەتی بێزەنتیدا «٩٠ ل٣٠».

دەوڵەتی بێزەنتینی، بەهۆی فاکتەرە ناوخۆیی و هەڵمەتی خاچپەرستەکانی کەنیسەی رۆژئاواوە لاواز بوو، لە شکستهێنان و داڕماندابوو و چیتر وەکو پێشتر توانای پارێزگاری ناوچەکانی بەلقان و رۆژهەڵاتی ئەوروپای بۆ نەدەکرا «بەندی٢». دەوڵەتی ساوای عوسمانی، لاوازی ئەو دەوڵەتەی قواستەوە و بە ناوی بڵاوکردنەوەی ئاینی ئیسلام و فتوحات و غەزاکردن لەگەڵ غەیرە دیندا، سەرکەوتنی چاکی بەدەست هێنا و هەندێ ناوچەی بەلقانی (بەلقان ناویکی هاوبەشی کۆنی وڵاتەکانی باشوری رۆژهەڵاتی ئەوروپایە) خستە ژێر دەسەڵاتی خۆوە. ئەم کردارە، سەرەتای دروستبوونی دەوڵەتی خەلافەتی راشدین و فتوحاتی ئیسلامی ئەوسامان دەهێنێتەوە یاد. ئەوەی بۆ دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکیەکانی قورەیش بەهۆی بەهێزی ئەوسای دەوڵەتی بێزەنتییەوە سەری نەگرت، بۆعوسمانییەکان هاتەدی.

ساڵی ١٣٠١(ز.) عوسمانییەکان لە شەڕێکی خوێناویدا، لەشکرێکی گەورەی دەوڵەتی بێزەنتییان شکاند. بەو سەرکەوتنە، لەناو موسڵماناندا بە هەڵگری ئاڵای ئیسلام و زاڵبوون بەسەر دوژمنانی موسڵماناناندا ناویان دەرکرد و بوونە هۆی ئەوەی ژمارەیەک زۆرخێلی تورکی تر وەلایان پێبدەن. دواترهێرشیان کردە سەر دەوڵەتی سلجوقی و دەوڵەت و ئەمارەتە تورکەکان و شکستیانپێهێنان و ناوچە و خەڵکەکانیان خستە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتەکەیانەوە. لە ناوەڕاستی ساڵەکانی ١٣٠٠دا، زۆربەی ناوچەکانی رۆژئاوا و ناوەڕاستی ئەنادۆل کەوتە ژێر دەسەڵاتیانەوە. لەسەرەتادا دەوڵەتەکەیان لە چەندین هەرێمی سەربەخۆ پێکهاتبوو، بەڕێوەبردنی هەر هەرێمێکیان دابووە دەست هێز و خێڵە خۆجییەکان «١١٨ ل٩٩».

لە بەشی پێشووی ئەم کتێبەدا، باسی توندڕەوی و تاکڕەویی فیوداڵیزمی رۆژهەڵاتی ئەوروپامان کرد، کە لەژێر سایەیدا، مسکێنەکان لە بارێکی نالەباری نیمچە کۆیلایەتیدا دەژیان. ئەو بارە نالەبارەی ئەوان و بێزاری تەواویان لەو چەوسانەوە و ناعەدالەتیە بوو بە فاکتەرێکی یاریدەدەر بۆ عوسمانییەکان کە لەو ناوچانەدا خۆیان قایم بکەن. بە داگیرکردنی ئەو ناوچانە، عوسمانییەکان سیستمی فیوداڵی ئەوروپیان تیادا رەتکردەوە و زەویوزاریان کرد بە موڵکی دەوڵەتی عوسمانی (میری). ڕاستە عوسمانییەکان ١٠٪ باجیان لێدەسەندن و ئەوانەی نەدەبوون بە موسڵمان جزییەیشیان لێ دەسەندن، بەڵام بەلای بەشێک لە مسکێنەکانی ئەو ناوچانەوە، ئەوەیان لە زوڵمی سیستمە کۆنەکە لا ئەهوەنتر بوو. لەگەڵ ئەوەی عوسمانییەکان جیاوازیان دەکرد لەنێوان موسڵمان و ناموسڵماندا، بەڵام هەتا رادەیەک نەرمییان دەنواند و ڕێگەیان لێنەدەگرتن پەیڕەوەی ئاینەکەی

خۆیان بکەن «١٠٦ ل١٦».

روسیا، هەتا ساڵەکانی ١٥٠٠(ز.) لەژێر دەسەڵات و هەڕەشەی یەکێ لەدەوڵەتەکانی مەغۆلدا بوو. لەبەر لاوازی، توانای رووبەڕوو بوونەوەی دەوڵەتی عوسمانی و دەستبەسەراگرتنی ناوچەکانی بەلقانی نەبوو. هەروەها خەریکبوونی دەوڵەتەکانی رۆژئاوای ئەوروپا بە بازرگانی و گەڕان بەشوێن سەرچاوەی نوێی ساماندا لە پشت دەریاکانەوە و گوێنەدان بە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و هەروەها دوژمنایەتی نێوان کەنیسەی ئۆرتودۆکسی رۆژهەڵات و کاتولیکی رۆژئاوا، دەرەفەتێکی باشی تر بوو بۆ عوسمانییەکان، کە ناوچانەکانی بەلقان بە ئاسانی بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە.

سەرکەتنی عوسمانییەکان بەسەر دەوڵەتە بچووک و خێڵە تورکەکانی تری ئەنادۆڵ و هەروەها سەرکەوتنی بەسەر بێزەنتیەکان و داگیرکردنی ناوچەیەکی زۆری بەلقان تەنها سەرکەوتنی سیاسی و سەربازی و ئایینی نەبوو، بەڵکو لەو ڕێگایەوە داهات و سامانێکی زۆریان پەیداکرد.

تاڵانکردنی ئەو ناوچە و وڵاتانە بەناوی غەزا و فتوحاتەوە، کردنی بەخاوەنی سامانێکی زۆری زێڕو زیو و چەک و شتی تری گران بەها. سەرەڕای ئەوە لەڕێگای دەستبەسەراگرتی ئەو ناوچانەوە رووتاندنەوەی خەڵکەکەیەوە، داهاتێکی زۆری باج و جزییە دەهاتە خەزێنەی دەوڵەتەکەیانەوە. کۆنترۆڵکردنی ئەو ناوچانە و ئارامی ڕێگاوبان، بوو بەهۆی بوژاندنەوەی بازرگانی و داهاتێکی زۆری گومرگ لەسەر بازرگانی و دەوڵەمەندبوونی توێژێک لە ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار لە ڕێگای قۆرخکردنی بازرگانییەوە «٩١ ل٤٦».

عوسمانییەکان بە سەرکەوتن لە شەڕەکانیاندا بەسەر ئەو میللەت و پێکهاتە مەسیحیانەی کە بە خۆشی خۆیان نەدەدا بەدەستەوە، زۆربەی زۆری خەڵکەکەیان دەکردە یەخسیر. ئەو پیاوانەی لەشەڕەکاندا نەدەکوژران دەیانگرتن و دەیانکردنە کۆیلە و لە کاروبار و بەرهەمهێنان و خزمەتکاری و شەڕدا بەکاریاندەهێنان.

کچەکانیان دەکردن بە جاریە، یان دەیان فرۆشتنەوە، هەرە جوانەکانیان دەبوونە جاریە و ژنی سوڵتان و ئۆروستۆکراتی خێڵەکی عوسمانییەکان. منداڵە نێرینە هەتیوەکانیان خەتەنە دەکردن و دەیان کردن بە موسڵمان و دەیان خستنە قوتابخانەی سەربازی تایبەتیەوە. لەوانە سوپایەکی تایبەتیان لێدروستکردن بە ناوی سوپای ئینکیشاریەوە. سوپای ئینکیشاری هەتا دەهات مەزن و بەهێز دەبوو، سەربازی ئەو سوپایە بێ خزم و کەسوکار بوون و لە سوپا بەولاوە کەسی تریان نەبوو. لەبەرئەوە بەشداریکردن لە شەڕەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا لای ئەوان پارێزگاریکردن بوو لە مان و نەمانی خۆیان «١٠٦ ل٢٢».

ئەم فاکتەرانە، هەتا دەهات دەوڵەتەکەی بەهێزتر دەکرد و ناویان زیاتر لە ناو موسڵماناندا دەردەکرد و خەڵکی زیاتر ڕووی تێدەکردن و بۆ پارستنی خۆیان دەچوونە ژێر چەتری دەوڵەتەکەوە. ساڵی ١٣٨٩ تەواو کۆنترۆلی ئەنادۆڵیان کرد

و هەرێمە نیمچە سەربەخۆکانیان لەناوبرد و ئەنادۆڵیان خستە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندیەوە. ساڵی ١٤٥٣ هێرشێکی گەورەیان کردە سەر پاشماوەکانی دەوڵەتی بێزەنتی و قوستەنتەنیەی پایتەختیان داگیرکرد و ناوەکەیان گۆڕی بە ئەستەنبول و کردیان بە پایتەختی خۆیان «٩١ ل٦٥».

شاری ئەستەنبول، لەگەڵ ئەوەی لەو سەردەمانەدا چەند گورزێکی بەرکەوت، بەڵام هێشتا جوانترین و گەورەترین و گرنگترین شاری جیهان بوو. ژمارەی دانیشتوانی دەوروبەری نیو ملیون کەس بوو، کوشک و تەلار و کەنیسەی مەزنی جوانی تێدا بوو، کە عوسمانییەکان زۆربەیان کردن بە ماڵ و بەلات و حەرەم و مزگەوت. گرنگترین شاری بازرگانی جیهان بوو، کە دەریای رەش و دەریای سپی ناوەڕاست و هەروەها ئەوروپا و ئاسیای پێکەوە دەبەستەوە. گرتنی ئەم شارە کۆنترۆلی بازرگانی ئەو رێگەیانەی خستە دەستی ئۆروستۆکراتی بنەماڵەی عوسمانی و خەڵکانی نزیک لێیانەوە. لەو ساتەدا دانیشتوانی رەسەنی شارەکە زۆربەیان نە تورک نە موسڵمان بوو و بە کاروباری بازرگانی و پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی ئاوریشم و کەلوپەلی گرانبەهاوە خەریک بوون.

گرتنی ئەم شارە سەرەڕای دەستکەوتنی سامانێکی زۆری تاڵانی زێڕ و زیو و شتی تری گرانبەها و داهاتی زۆری باج و جزییە و گومرگ، هەیبەتی دەوڵەتی عوسمانی لە جیهاندا بەرزکردەوە و، کردینیە پاڵەوان لەناو موسڵمانەکاندا بەوەی کە پایتەختی رۆژهەڵاتی جیهانی مەسیحیان گرت و کردیانە پایتەختی دەوڵەتێکی ئیسلامی و کەنیسەکانیان کردن بە مزگەوت. سەرکەوتنەکانی دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکی، بنەماڵەی عوسمانیان کرد بە سەرکردە و هەڵگری ئاڵای ئیسلام «١٠٦ ل٤٠».

دەوڵەتی عوسمانی لە دامەزراندنیەوە هەتا کۆتایی ساڵەکانی ١٤٠٠ بۆ ماوەی دەوروبەری ٢٠٠ ساڵ خەریک بوو بە خۆجێگیرکردنی دەوڵەتەکە لە ئەنادۆڵ و شکاندنی بێزەنتێکان و فراوانکردنی سنوورەکانی لە بەلقان و رۆژهەڵاتی ئەوروپا. لەو ماوە درێژەدا هێندە گوێیان نەدایە شوێنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەراست، نمونەی کوردستان و میزوپوتانیا و ئێران و شام و میسرو شوێنەکانی تر. هەڵبەتە هۆکاری ئەوە لە لایەکەوە بۆ دەوڵەمەندی ئەنادۆڵ و رۆژهەڵاتی ئەوروپا و خەیراتی زۆری تاڵان و باج و جزییە تیایاندا دەگەڕێتەوە، لە لایەکی ترەوە شەڕی ئەو دەوڵەتە لەگەڵ نا موسڵمانەکان و بەناوی بڵاوکردنەوەی ئایینی ئیسلامەوە پێگەی دەوڵەتەکەی لە ناو موسڵمانەکاندا بەهێزکرد.

سەرەڕای ئەمانە، ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەهۆی قەیرانی ناوخۆ و دەرەکی و شەڕو تاڵانکاری بەردەوامەوە هەژار و بێ سامانتر بوو، بەشێوەی ئەنادۆڵ و رۆژهەڵاتی ئەوروپا سەرچاوەی تاڵانکاری و داهاتی باجی زۆر نەبوو. بێجگەلە پاشماوەی مەغولەکان، ناوچەکە ژمارەیەک زۆر دەوڵەتی بچووکی فیوداڵی خێڵایەتی و ئەمارات و میرنشینی لاوازی تێدا بوو، کە هەمیشە لە شەڕ

و ئاژاوەدابوون لەگەڵ یەک. کەنیسەی ڕۆژئاوای مەسیحی ڕۆما، ئەو لاوازیەی بەهەلزانی و چەندەها هەڵمەتی خاچپەرستانەی کردە سەر ناوچەکانی فەڵەستین.
لەو دوو سەد ساڵەدا دەوڵەتی عوسمانی فراوان بوو، توانی خێڵ و پێکهاتەکانی تری ئەو ناوچانە سەرکوت بکات و لەشکرێکی مەزن پێکەوەبنێ و دەستەڵاتی ناوەندی دەوڵەتەکە و سوڵتان بەهێز و ڕەها بکات. بەڵام هەمان ئەو فاکتەرە بنچینەییانەی ئەو خێڵەی بەو ئاستەگەیاند، هەتا دەهات دەبووە هەڕەشە لەسەر مانەوەی دەوڵەتەکە. سروشتی خێڵەکی و دەسەڵاتی ڕەهای ئەو دەوڵەتە لە دەوڵەتە فیوداڵە خێڵایەتەکانی پێشتری قورەیش جیاوازتر نەبوو. تاکڕەوی دەسەڵاتی سوڵتان و ئۆروستۆکراتی عوسمانی و سەرکوتکردنی خێڵە تورکەکانی ترو دەستگرتن بەسەر سامان و زەوی و زاریاندا، پێش هەموو پێکهاتەکانی تر ناڕەزایی و بێزاری خێڵە تورکەکانی تری لێکەوتەوە. بەهێزترین و بزێوترینی ئەوانە خێڵە قزڵباشەکان بوون.
قزڵباش، چەندین خێڵی نیمچە ڕەوەندی تورک بوون. ئەمانە لە ناوەڕاستی ئەنادۆڵ و دەوروبەری دەریاچەی قەزوین و هەندێ شوێنی کوردستان نیشتەجێ بوون. مەزهەبی ئەمانە شیعەی دوانزە ئیمام بوو، لەبەرئەوە مەزهەب و کۆنترۆڵی عوسمانییە سوننەکانیان لا قبوڵ نەبوو. دەوڵەتی عوسمانی دەستی گرتبوو بەسەر ناوچەکانیاندا و دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری لە سەرکردەکانیان سەندبوو و خەڵکی سەر بەدەوڵەت حوکمرانی دەکردن. وەکو هەموو شوێنەکانی تری ژێر دەسەڵاتیان، دەوڵەتی عوسمانی زەوی و زار و لەوەڕگاکانی ئەمانیشیان کردبوو بە موڵکی دەوڵەت و سوڵتان و ئەوان تەسەروفیان پێیانەوە دەکرد و بڕیاریان ئەدا ئەو زەویانە بەدەست کێوە بێت و چۆن بەکاربهێنرێن. هەروەها دەوڵەت باجێکی زۆری لەسەر زەوی و بەرهەمهێنان لێدەسەندن و پیاوەکانیان ناچاردەکردن بەشداری شەڕوشۆڕەکانی دەوڵەت بکەن. لەسەر هەموو شتێکەوە قزڵبازیش وەکو عوسمانییەکان ئەیانویست خۆیان یەکخەن و لە کۆمەڵگەیەکی سادەی خێڵەکیەوە هەنگاو بنێن بۆ فیوداڵی خێڵەکی و دەوڵەتێکی بەهێز دامەزرێنن و جێگای عوسمانییەکان بگرنەوە. هەتا کۆتایی ساڵەکانی ١٤٠٠ عوسمانییەکان توانیان سەرکوت و کۆنترۆڵیان بکەن «١٠٦ ل٥٢».
خاوەن تەریقەتێکی ئایینی بەهێزی تر، شێخە سەفەوییەکان بوون، کە لە ساڵەکانی ١٤٠٠ وە لە شاری ئەردەبیل ڕۆژئاوای قەزوین نیشتەجێ بوون. ڕەچەڵەکی ئەم بنەماڵەیە بەتەواوەتی ئاشکرا نییە، بەڵام لەوە دەچێ تێکەڵاوێک بووبن لە تورک و کورد. سەفەوییەکان لەسەرەتادا سوننە مەزەب و سۆفی بوون بۆیە ناوەکەیان هەر بە سەفەوی مایەوە. لەبەرئەوەی شێخەکانیان لافی ئەویان لێدەدا کە بە ڕەچەڵەک دەچونەوە سەر ئیمامی کازم، کە ئەویش لەرەچەڵەکی ئەبو تالیبی مامی محمد بوو، توانیان لەناو ئەو خێڵانەدا پێگەی ئایینی و کۆمەڵایەتی خۆیان بەهێزکەن و ناوبانگ دەرکەن «٩٠ ل٣٥».

لەگەڵ دروستبوونی ناڕەزایی لە ناو خێڵەکانی قزڵباش و گردبوونەویان لەو ناوچانە و پێویستیبوونیان بە ئایدۆلۆجێتێکی بەهێز، کە بتوانێ یەکیان بخات و لەو ڕێگەیەوە بتوانن رووبەڕووی عوسمانییەکان ببنەوە، سەفەوییەکان ئەو دەرفەتەیان قواستەوە و وازیان لە مەزهەبی سوننە هێنا و لە ڕێگای بەکارهێنانی رەچەڵەکە پیرۆزەکەیانەوە تەبەنی و بانگەوازی مەزهەبی شیعەی دوانزە ئیمامیان کرد و خۆیان بە میراتگری ڕاستەقینەی محمد وعەلی و رێبازی میراتگری شیعە دانا و لەهەمانکاتدا کەوتنە رەجمکردنی سێ خەلیفەکەی تری راشدین و رێبازی حوکمڕانییان. بەو جۆرە چۆن ئایینی ئیسلام لەسەرەتادا بووە فاکتەرێک بۆ یەکخستن و سەرخستنی قورەیش لە حیجاز، بە هەمان شێوە مەزهەبی شیعە هەمان ڕۆڵی بینی لەناو خێڵە تورکە قزڵباشەکاندا.

هەرچەندە مەزهەبی شیعە هەر لەسەردەمی بوەیهییەکانەوە هاتبووە ناو فارسەکان و هەندێ پێکهاتەی تری ئێرانەوە، بەڵام لەو سەردەمەدا زیاتر لەناو چینوتوێژەکانی خوارەوەدا بەهێزبوون و مەزهەبی فەرمی وڵاتەکە نەبوو «٧٠ ل١٨». سەفەوییەکان لەڕێگای یەکخستنی قزڵباش و سەرکردایەتیکردنی خێڵەکانیان، ویستیان ئەو مەزهەبە لە ناو ئێرانیەکاندا سەرلە نوێ زیندووبکەنەوە و وڵاتەکە یەکخەن و بیخەنە ژێر چەتری دەوڵەتێکی فیودالی خێڵەکی ناوەندی شیعەوە «١٠٥ ل١٠».

لەو سەردەمەدا، بەهۆی دووبەرەکی ناوخۆو دوژمنایەتیان لەگەڵ رێبازەکانی تردا، شێخە سەفەوییە گەورەکان یان مردبوون یان کوژرابوون. ئەوەی لەبەر دەستیاندا بوو شێخ ئیسماعیلی سەفەوی بوو، کە ئەویش هێشتا منداڵێکی پانزەساڵ بوو. شێخ ئیسماعیل لەگەڵ لاوێتیدا خەتمی قورئانی تەواوکردبوو، بنەماکانی شیعە و شەریعەتی ئیسلام فێرکرابوو.

شێخ ئیسماعیل، دەرویشەکانی رێکخست و ئەرکی پێویستی پێسپاردن و خێڵەکانی قزڵباشی لە خۆ کۆکردەوە و کۆنترۆڵی شاری تەورێزی کرد و مەزهەبی شیعەی دوانزە ئیمامی بەسەر دانیشتوانەکەیدا سەپاندن و ناچاریکردن تەپلەی سووری قزڵباش لەسەرکەن. لەو پرۆسەیەدا زیاتر لە بیست هەزار سوننە مەزهەبیان کۆمەڵکوژکرد. کەوتنە گیانی خێڵە تورکە رکابەرەکانیان و لە ناویاندا خێڵەکانی قەرەقۆیلۆ. لە دوای کۆمەڵکوژکردنیان و سەرکەوتن بەسەریانیاندا و کۆنترۆڵکردنی ناوچەکانیان، گۆڕی سەرکردە کۆنەکانیان هەڵدانەوە و لەبەرچاوی خەڵکی ناوچەکە سوتاندنیان. ساڵی ١٥٠١ شێخ ئیسماعیل بانگەوازی دەوڵەتی سەفەوی کرد و خۆشی بوو بە شای دەوڵەتەکە.

سەرکردەکانی دەوڵەتی سەفەوی بەشێوەی سەرکردەکانی دەوڵەتی عوسمانی سەرۆک خێڵ نەبوون، بە ڵکو بەپێی رێبازی شیعە سەرکردەی دەسەڵاتی ئایینی بوون و ڕۆڵیان یەکخستن و سەرکردایەتی کردنی خێڵە تورکەکان و کۆنترۆڵکردنی پێکهاتەی کۆمەڵگەکە بوو. ئەمانە سەرەڕای ڕۆڵی سەرکردەی رۆحی دەیانویست

بڕیاری سیاسی و سەربازی و ئابوری دەوڵەتە فیوداڵە خێڵیەتیەکەیان لەدەستدا بێت و بەڕێوەبردنی دەوڵەت و پۆستە سەربازی و ئیدارەکانیان بە سەرکردە و دەستەبژێری دەسەڵاتداری خێڵەکان بسپێرن و لەژێر کۆنترۆڵی خۆیاندابن «٧٠ ل٤٧».

سەفەوییەکان بەدامەزراندنی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێز لەو ناوچانەدا و زیندووکردنەوەی مەزهەبی شیعە و بەهێزکردنی، توانایان زۆربەی پێکهاتە شیعەکانی ئێران بەلای خۆیاندا ڕاکێشن لەبەرئەوەی وڵاتەکە لەو سەردەمەدا لە قەیران و شەڕوشۆڕی بەردەوام و ناسەقامگیریدا بوو، خەڵکەکانی هەژاربوون و بەدەست ئەو بارە نالەبارەوە هیلاک و ماندوو بوون.

پێش دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی، قزڵباش گرفتێکی ناوخۆی دەوڵەتی عوسمانی بوو، هەتا ڕادەیەک بە ئاسانی کۆنترۆڵیان کردبوون. بەڵام دوای دامەزراندنی ئەو دەوڵەتە ئەوانە بوونە گرفتێکی دەرەکیش و هەڕەشەیەک لەسەر ڕێبازی حوکمرانی و فراوانبوونی سنووری دەوڵەتەکە و پێناسەی ئایینی. دەوڵەتی عوسمانی و ڕێبازی سوننە گەورەترین کۆسپ بوو لەڕێگای بەهێزبوون و فراوانبوونی سەفەوییەکان.

سەفەوییەکان، دەیانویست کۆنترۆڵی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ئەنادۆڵ بکەن و ڕووبکەنە ئەورووپا و بکەونە تاڵانکاری و ڕووتاندنەوەی خەڵکەکانی. دەیانویست مەزهەبی شیعە بەکاربێنن بۆ ئەو مەبەستە، بەڵام مەزهەبی سوننە لەسەر ڕێگەیان بوو. بەرژەوەندی جیاوازی ئابوری و سیاسی و ئایدۆلوجی ئەو دوو دەوڵەتە، سەرەتای ململانێیەکی درێژخایانی چەند سەدەیەک بوو لە نێوانیاندا.

- لە پێناوی مانەوەدا، تاڵانکردنی دەرەوە و ڕووتاندنەوەی ناوەوە

شەڕەکانی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران بۆ تاڵانی و فراونکردنی سنوورەکانیان دوو شێوە بوون. یەکەمیان هەوڵدانی داگیرکردن و تاڵانکردنی وڵاتە ناموسڵمانەکان بوو بە ناوی فەتحی ئیسلامی و بڵاوکردنی ئایینی ئیسلامەوە، دووهەمیان شەڕکەدن بوو لەگەڵ یەکدا بە مەبەستی داگیرکردنی ناوچە و تاڵانکردنی یەکتری بە ناوی شەڕی مەزهەبییەوە.

هەتا پەیدابوونی دەوڵەتی سەفەوی، عوسمانییەکان بە پلەی یەکەم بە تاڵانکردن وداگیرکردنی وڵاتە مەسیحیەکانی بەلقان خەریک بوون، بەڵام بە دروستبوونی ئەو دەوڵەتە، لە ترسی بەهێزبوونی سەفەوییەکان سەرەڕای ڕۆژئاوا، ڕووی شەڕیان کردە سەفەوییەکان و تاڵانکردن و داگیرکردنی وڵاتانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست.

سەفەوییەکان، هەر لەدوای جێگیربوونی دەوڵەتەکەیان، ساڵی ١٥٠٦ دەست پێشخەرییانکرد و ڕوویانکردە ڕۆژئاوا و دەرفەتیان هێنا لە لاوازی میرنشین و

خێڵە کوردەکان و ململانێی ناویان. بە خۆشی و ناخۆشی ناوچەیەکی زۆری باکوری کوردستان هەتا ئەمەدیان داگیر و تاڵانکرد و خستیانە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە. لەگەڵ ئەوەی بەشێک لە سەرەک خێڵە کوردەکان هاریکاریان کردن، بەڵام ژمارەیەکی زۆریان لێ کۆمەڵکوژکردن و ئەوانیتریان لە سەرۆکایەتی خێڵ و ناوچەکان لابرد و قزڵباشیان لە جێگە دانان. سەرەڕای تاڵانیکردن و رووتاندنەوەیان و کردنیان بە رەعیەت لە ڕێگای سەندنی باج و سەرانەی زۆرەوە، سووکایەتیان بە مەزهەبەکەیان دەکرد و هەوڵیان ئەدا بەزۆرەملی بیانکەنە شیعە «**٩٦** ل**١٩**».

ناوچەکانی قەزوینی ژێر دەسەڵاتی سەفەوییەکان یەکێک بوو لە شوێنە دەوڵەماندەکانی جیهان لە بەرهەمهێنانی ئاوریشمدا. بۆیە بێجگەلە کۆنترۆڵکردنی زەویوزار و سەندنی باج و جزییە و تاڵانی، شای سەفەوی مۆنۆپۆڵی بەرهەمهێنان و بازرگانی ئاوریشمی ناوچەکانی دەوروبەری قەزوینی کرد «**١٠٥** ل**٤٠**».

هەتا ئەوسا بازرگانی و هەناردەکردنی ئاوریشم لە ڕێگای دەوڵەتی عوسمانیەوە بوو، کە سەرچاوەی قازانج و داهاتی زوری گومرگ بوو بۆیان، بۆیە شا دەیویست ئەو بازرگانییە بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە و ڕێگایەکی بازرگانی نوێ بدۆزێتەوە. بۆ ئەو مەبەستە و لەهەمانکاتدا لە پێناوی فراوانکردنی سنوورەکانی و تاڵانی و زیادکردنی داهاتی باج و هەروەها بەرزکردنەوەی پێگەی خۆی و بەهێزکردنی دەوڵەتی فیودالی خێڵەکی شیعە، ساڵی **١٥٠٨** لە باشورەوە هێرشی کردە سەر بەغدا و بەسرە و مەڵبەندە پیرۆزەکانی شیعە لە نەجەف و کەربەلا و داگیریکردن. ئەوکاتە هێشتا ئەو ناوچانە لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی خێڵەکی ئاق قۆیلۆی تورکدا بوون. لەو هێرشەدا هەرچی لە ڕێگەیاندا بوو تاڵانیانکرد و هەرچی بەرەنگاریان دەبووەوە دەیانکوشتن و دەستیان دەگرت بە سەر زەویوزار ماڵ و ماڵاتیاندا و دەیانکردن بە موڵکی دەوڵەتی سەفەوی و باج و جزییە و گومرگیان لێ دەسەندن. ساڵی **١٥١٠** شا ئیسماعیل لەتەمەنی **٢٥** ساڵیدا لەدوای دە ساڵ حوکمرانی دەستی بەسەر ئێران و بەشی هەرە زۆری کوردستان و عێراقی ئەمڕۆدا گرتبوو «**٩٠** ل**٥٧**».

سەرەڕای هەڕەشەی سەفەوییەکان، دەوڵەتی عوسمانی رووبەڕووی چەندین قەیرانی ناوخۆ و هەڕەشەی دەرەکی تری ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بۆوە. عوسمانییەکان رووبەڕووی ناڕەزایی خێڵ و خاوەن موڵکە کۆنەکانی ئەنادۆڵ بوونەوە، کە سوڵتان زەویوزاری لێ زەوتکردبوون و کردبوونی بە موڵکی خۆیی و دەوڵەتی عوسمانی. خێڵە ڕەوەندەکانی ئەنادۆڵ پێشتر لەوەڕگای خۆیان هەبوو و بە ئازادی تیایدا دەگوزەران، بەڵام دەوڵەتی عوسمانی دەستی بەسەردا گرتبوون و لە بەرامبەر بەکارهێنانیدا باجی لەسەر زەوی و ئاژەڵ لێدەسەندن. سەرەڕای ئەوانە دەبوایە هەمیشە چەکداریان بۆ شەڕەکانی سوڵتان دابینبکردایە.

شام و لوبنان و کەنارەکانی تری دەریای سپی ناوەڕاست، لەژێر دەسەڵاتی

مەمالیکەکانی میسردا بوون. بەشێک لە بازرگانی ئاوریشمی ئێران لەو ناوچانەوە هەناردەی دەرەوە دەکرا و جێگەی تەماعی عوسمانییەکان بوو. لەبەرئەوەی مەمالیکەکانی میسرهەتا ئەوسا ئالای خەلافەتی ئیسلام لەدەستیاندا بوو، پێگەییان لەناو موسڵمانەکاندا لە عوسمانییەکان بەرزتر بوو. بەهۆی ئەو پێگەیانەوە دەستیان لە کاروباری دەوڵەتی عوسمانی وەردەدا و سودیان لە ململانێی نێوان شازادەکانی بنەماڵەی دەسەڵاتداری دەوڵەتی عوسمانی وەردەگرت بۆ دانانی سوڵتانێک، کە لە خۆیانەوە نزیک بێت «١٠٦ ل٥٣».

دەوڵەتی عوسمانی، پێش هەموو شتێک کەوتە گیانی ئەو خێڵە قزڵباشانەی کە دانیشتوانی ڕۆژهەڵات و ناوەڕاستی ئەنادۆڵ بوون و قەتڵوعامێکی باشیان لە ناویاندا کرد و ئەوانی تریان دەربەدەرکرد. زۆربەی ئەوانە ڕوویانکردە ناوچەکانی دەوروبەری قەزوین و کوردستان، کە لەژێر دەسەڵاتی سەفەوییەکاندا بوو. بە کۆچکردنی ئەوانە بۆ ئەو ناوچانە و پەنابردن بۆ سەفەوییەکان، هێندەی تر توانای سەربازی دەوڵەتی سەفەوی بەهێزکرد و هەڕەشەی بۆسەر عوسمانییەکان زیادیکرد.

ئەمە دەوڵەتی عوسمانی ناچارکرد، ڕووبەڕووی سەفەوییەکان ببێتەوە. خێڵە کوردەکان لەبەر لاوازیان بەهۆی شەڕی دەرەکی و ناوخۆی درێژخایانەوە توانای خۆپاراستن و سەربەخۆییان نەبوو، بەڵکو ناچار بەشێکیان چوونە پاڵ سەفەوییەکان، بەڵام زۆربەیان هاواریان بردە لای دەوڵەتی عوسمانی و ئامادەیی خۆیان پیشاندا کە لەگەڵیاندا شەڕی سەفەوییەکان بکەن و لەو ناوچانە دەریانپەڕێنن. لە بەرامبەردا سوڵتانی عوسمانی بەڵێنی پێدان لەدوای سەرکەوتن بەسەر سەفەوییەکاندا، ڕێگایان پێبدرێ لەژێر چەتری دەوڵەتی عوسمانیدا ئیدارەی ناوچەکانی خۆیان بکەن «٧٧ ل٢١».

ساڵی ١٥١٤ شەڕێکی گەورە لە نێوان دوو دەوڵەتەکە لە چاڵدێران ڕوویدا. شەڕەکە بەسەرکەوتنی عوسمانییەکان کۆتاییهات. زۆربەی خێڵە کوردەکان لەژێر چەتری دەوڵەتی عوسمانیدا ڕێگای بەڕێوەبردنی ناوچەکانیان پێدرا و نیمچە سەربەخۆییەکیان پێبەخشرا. خێڵە کوردەکان بوونە پاڵپشتی دەوڵەتی عوسمانی لە شەڕەکانی دواتردا. ساڵی ١٥١٦ عوسمانییەکان بەرەو باشور هێرشیان کرد و شاری حەلەب و دیمەشق و بەیروت و قودسیان گرت و دەستیان گرت بەسەر کەنارەکانی ڕۆژهەڵاتی دەریای سپی ناوەڕاستدا. بە گرتنی ئەم شوێنانە کۆنترۆڵی ڕێگا بازرگانیەکانی نێوان دەریای سپی ناوەڕاست و ئێران و شوێنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیان کرد. ساڵی ١٥١٧ بەرەو میسر کشان و مەمالیکەکانی میسریان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە، لەوێشەوە ڕوویانکردە وڵاتەکانی تری باکوری ئەفەریقا و کردنیان بە بەشێک لە دەوڵەتی عوسمانی.

بەسەرکەوتنی دەوڵەتی عوسمانی بەسەر مەمالیکدا، شەریفی مەککە ئالای ئیسلامی محمەلی بۆ ناردن. بەوە دەوڵەتی عوسمانی بە فەرمی بوو بەدەوڵەتی

خەلافـەت و سـوڵتان نازنـاوی خەلیفـەی مسـوڵمانانی پێـدرا.
بـە داگیرکردنـی میسـر و باکـوری ئەفریقـا و ناوچەکانی تـری خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـت، سـنووری دەوڵەتـی عوسـمانی کەوتـە نـاو سـێ کیشـوەرە کۆنەکـەی جیهانـەوە، ئاسـیا و ئەفریقـا و ئەوروپـا. بەمـەش دەوڵەتەکـە بـووە گەورەتریـن و بەهێزتریـن ئیمراتۆریەتـی کیشـوەری جیهـان و کۆنتڕۆڵـی هەمـوو ئـەو ڕێگـە بازرگانیانـەی کـرد، کـە ئـەو سـێ کیشـوەرەی پێکـەوە دەبەسـتەوە. بەهـۆی ئـەو سـەرکەوتنانە و داهاتـی زۆری تاڵانـی و بـاج و جزییـە و گومـرگ، هەروەهـا بەهێزبوونـی هێـزی سـەربازی لەڕێگای بەکارهێنانـی لاوانـی ئـەو ناوچانـە لـە لەشـکرەکانیدا، سـەرلەنوێ دەسـتیان کـردەوە بـە هێرشـکردنە سـەر ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـا. لـە سـاڵەکانی **١٥٠٠-١٦٠٠** بەهێزتریـن و گەورەتریـن هێـزی چەکداریـان هەبـوو لـە جیهانـدا و بوونـە خاوەنـی بەهێزتریـن ئوسـتول لـە دەریـای سـپی ناوەڕاسـتدا و دەوڵەتەکـە کەوتـە سـەرەدەمی زێڕینـەوە و بوژاندنـەوەی ئابـوری تیایـدا کەوتـە لوتکـە «**١٠٦ ل٥٤**».
بـە بەهێزبوونـی عوسـمانییەکان و خەریکبوونیـان بـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتەوە، دەوڵەتـی سـەفەوی بـۆ ماوەیـەک وازی لـە شـەڕکردن لەگەڵیـان هێنـا و لەباتـی ئـەوە ڕووی شـەڕەکانی کـردە ڕۆژهـەڵات. سـاڵی **١٥٢٠** هێرشـیان کـردە سـەر ئوزبەکان لـە خۆراسـان و ئەفغانسـتانیان گـرت و کردیانـە بەشـێک لـە دەوڵەتـی سـەفەوی.
بـەڵام کـە عوسـمانییەکان کەوتنـەوە شـەڕکردن لەگـەڵ ئەوروپییەکانـدا، دەوڵەتـی سـەفەوی کەوتـە بـەرەی ئەوروپییەکانـەوە دژی دەوڵەتـی عوسـمانی. بۆیـە سـاڵی **١٥٣٤** سـەرلەنوێ دەوڵەتـی عوسـمانی ڕووی شـەڕی کـردەوە سـەفەوییەکان و تەبرێـز و بەغدادیـان داگیرکـرد و دواتریـش بەسـرەیان گـرت. دواتـر ئسـتولێکی بەهێزیـان لـە کەنـداو دروسـتکرد بـۆ بەرەنگاربوونـەوەی پورتوگالیـەکان لـە کەنـداو و دەریـای سـوور و دەریـای هینـدی.
دەسـتگاکانی دەوڵەتـە فیودالـە خێڵەکیەکانـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت لـە دوو بـەش پێکهاتبـوون. یەکێکیـان ئەرکـی تاڵانکاری دەرەوەی لـە ئەسـتۆ بـوو، کـە ئەویـش هێـزە چەکـدارەکان بـوو، دووەمیـان دەسـتگاکانی دەوڵـەت بـوو بـۆ ڕووتاندنـەوی نـاوەوە، کـە بریتـی بـوو لەبـاج و جزییـە و گومـرگ کۆکردنـەوە و پاراسـتنی سـەقامگیری و ئارامـی کۆمەڵگـە.
بۆئـەوەی ئـەو کارانـە لـەو دەوڵەتـە بەهێـزە فراوانانـەدا بەڕێوەبـرواە، دەبوایـە ئـەو دەسـتگایانە لەژێـر کۆنتڕۆڵـی تـەوای دەسـەڵاتی ناوەندیـدا بوونایـە. هەتـا دەوڵەتـەکان نـوێ و بچـووک بـوون و هێشـتا توانـای هەڵفریوانـدن و کۆکردنـەوی خەڵکیـان هەبـوو بـە نـاوی ئایینـی ئیسـلام و ئیتاعەتـی دەوڵەتـی ئیسـلامی و بڵاوکردنـەوەی ئـەو ئایینـە لـە جیهانـدا، هەتـا ڕادەیـەک دەیانتوانـی ئـەو کۆنترۆڵـە بکـەن. بـەڵام لەگـەڵ فراوانبوونـی دەوڵەتـەکان و زیادبوونـی ژمـارە و خەسـتی شـەڕەکان و لەهەمانکاتـدا زیادبوونـی بێـزاری و ناڕەزادەربرینـی ڕەعیـەت و پێکهاتەکانی کۆمەڵگـە، هەتـا دەهات کۆنتڕۆڵـی دەسـەڵاتی ناوەنـدی بەسـەر ئـەو دەزگایانـەدا لاوازتـر دەبـوو.

هێزە چەکدارەکانی دەوڵەتی عوسمانی لە سێ بەش پێکهاتبوون. ئەوەی لەکاتی بەهێزی دەوڵەتەکەدا ڕۆڵی سەرەکی بینی سوپای ئینکیشاری بوو. لەسەرەتادا گوێرایەڵی سوڵتان بوون، بەڵام لەگەڵ زۆربوونی شەڕ و گەورەبوونی لەشکرەکە و زیادبوونی ڕۆڵی سەرکردەکانی هەتا دەهات پێگەیان بەهێزتر دەبوو، کەمتر گوێرایەڵی سوڵتان دەبوون «١٠٨ ل٧٨».

بۆ کەمکردنەوەی ڕۆڵی سوپای ئینکیشاری و دروستکردنی هاوسەنگی لەناو لەشکردا، سوڵتان لەپاڵ ئەواندا لەشکرێکی نوێی لە گەنجە تورکەکانی ئەنادۆڵ دروستکرد و بە چەکی مودێرن چەکداریکردن و موچەی پێدەدان. لەکاتی سەرکەوتن لەشەڕەکاندا و تاڵانی زۆردا ئەم لەشکرە کاری خۆی باش بەڕێدەکرد، بەڵام لەکاتی کەمبوونەوەی شەڕ و شکستهێناندا، زۆربەی سەربازەکان لە ریزەکانی لەشکرەکە دەردەکران و ڕەوانەی ناوچەکانی خۆیان دەکرانەوە. ئەمانە هەتا دەهات ژمارەیان زۆر دەبوو. لەبەر بێکاری و هەژاری بڕینی موچەی سوپاوە، کە لەگەڵی ڕاهاتبوون، ئەوانە دەبوونە سەرچاوەی ئاژاوە و پشتگیریکردنی ڕاپەڕینی مسکێن و پێکهاتەکان. نمونەی ئەوە بزوتنەوەی چەکداری جەلالی بوو لە نێوان ساڵەکانی ١٥٩٨-١٦١٠ دا. ژمارەی ئەو چەکدارانەی بەشداریان لەو ڕاپەڕینەدا کرد گەیشتە ٢٠هەزار چەکدار.

بەشێکی تری چەکدارانی دەوڵەت، کە لەکاتی شەڕدا بەکاردەهێنران، هێزی خێڵە دۆستەکانی ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری دەوڵەت و هێزە چەکدارەکانی ئەو توێژە کۆمەڵایەتیە بوو، کە ئەرکی سەرپەرشتی زەویوزار و باج کۆکردنەوەیان پێدرابوو. ئەمانە لەبەر سروشتی خێڵەکییان دژی گۆڕانکاری بوون لە بەکارهێنانی چەک و تەکنیکی سەربازی نوێدا و دەیانویست هەر بە عورفی جەنگاوەری خێڵەکی کۆن و بەکارهێنانی شیرو رم و چەکی کۆن شەڕبکەن، کە چیتر لەگەڵ پێویستە نوێیەکانی سەردەمدا نەدەگونجا.

دەوڵەتی عوسمانی، هەتا دەهات ژمارەی بەرەی شەڕەکانی زیادیدەکرد و دوژمنی زیاتری بۆ پەیدا دەبوو. روسیا کە پێشتر لاواز بوو و لەژێر چنگی یەکێ لەدەوڵەتە مەغۆلەکاندا بوو، ساڵی ١٥٥٦ دەوڵەتی فیوداڵی قەیسەری تێدا دامەزرا. دروستبوونی ئەو دەوڵەتەو تەماعی لە وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ئەوروپا و ڕێگا بازرگانیەکانی دەریای رەش، ركابەرێكی گەورەی بۆ دەوڵەتی عوسمانی پەیداکرد و بەرەیەکی جەنگی نوێ ڕووبەڕووی بۆوە. سەرەڕای ئەوە دەوڵەتی عوسمانی لە هێرشەکانیدا بۆسەر نەمسا و داگیرکردنی ڤیەنای پایتەختی شکستی هێنا. ئەو شکستهێنانە کاردانەوەیەکی ئابوری و دەروونی بۆسەر دەوڵەتی عوسمانی و جەنگاوەرکانی هەبوو.

شکستهێنانی دەوڵەتی عوسمانی لە فتوحاتی نوێدا و بەهێزبوونی روسیا لە ناوچەکەدا، میللەتەکانی بەلقانی خستە جموجۆڵ و بەرهەڵستیکردنی عوسمانییەکان و ڕوودانی چەندین ڕاپەڕین لە ناویاندا. لەدوای ئەمانە، ئەو دەوڵەتە چیتر

توانای ئەما سنوورەکانی بەرەو رۆژهەڵات فراوان بکات و وڵات و ناوچەی نوێ تاڵان بکات، بەڵکو رۆڵی سەربازی دەوڵەتەکە بووە بەرهەڵستیکردن و هەوڵدانی مانەوەی دەسەڵاتی لە ناوچەکانی ژێر دەستیدا. شەڕەکانی ئەو دەوڵەتە لەو ناوچانەدا لەباتی ئەوەی داهاتی دەوڵەتەکە زیادبکات بووە بارێک و مەسرەفێکی قورس بەسەریەوە.

ململانێ و شەڕی دەوڵەتی عوسمانی لە رۆژهەڵات لەگەڵ دەوڵەتی سەفەوی بەردەوام بوو. سەرەڕای ئەوە لەبەر لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتەکە و لەشکرەکەی لە باکوری ئەفەریقا، ئەو میللەتانە چیتر گوێڕایەڵی دەوڵەتی عوسمانی نەبوون و دەسەڵاتدارە خۆجێییەکانیان بەهێزبوون و کەوتنە تاڵانکردنی کەشتییە بازرگانیەکانی دەریای سپی ناوەڕاست. مەمالیکەکانی میسر سوودیان لە لاوازی دەوڵەتی عوسمانی وەرگرت و سەرلەنوێ دەسەڵاتی خۆیان بەسەر وڵاتەکەدا زیادکرد و کەمتر داهاتی باجی ساڵانەیان رەوانەی سوڵتان دەکرد.

کەمبوونەوی داهاتی تاڵانی دەوڵەتی عوسمانی و زیادبوونی خەرجیی شەڕی دەرەکی و خەرجیی سەرکوتکردنی ناوەوە هەروەها گەندەڵی توێژە دەسەڵاتدارەکان و کەمبوونەوەی هاتنی داهاتی ناوچەکانی دەوڵەتەکە بۆ مەرکەز دەوڵەتەکەی رووبەڕووی قەیرانی ئابوری کردەوە.

ئەو دەوڵەتە بۆ دابینکردنی خەرجییەکانی، ناچار دەبوو لەڕێگای زیادکردنی باج و جزییە و گومرگەوە رەعیەت بڕوتێنێتەوە. رووتاندنەوەی رەعیەت لە لایەکەوە نارەزایی چینوتوێژەکانی زیاتر دەکرد و رێگای لە گەشەکردنی کەرتەکانی ئابوری دەگرت، لە لایەکی ترەوە بەهۆی گەندەڵی دەستگاکانی دەوڵەت و چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکانی فیوداڵی خێڵەکی، (پاشتر دەگەڕێینەوە سەر باسکردنی ئەو بابەتە) بەشێکی کەم لەو داهاتانە دەچوونە خەزێنەی دەوڵەتەوە. سەرەڕای ئەوە ئەو چینوتوێژە فیوداڵە خێلەکیانە دەرفەتیان لە لاوازی سوڵتان و مەرکەز وەردەگرت بۆ بەهێزکردنی جێپێی خۆیان و دزینی بەشێکی زیاتر لە داهات و هەروەها سەرانە و بەرتیل سەندن لە رەعیەت. لە کۆتایی ساڵەکانی ١٦٠٠ و بەدرێژایی ساڵەکانی ١٧٠٠، باری ئەو دەوڵەتە هەتا دەهات بەرەو لاوازی و شکستهێنان دەچوو «٩٠ ل٦٧».

دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکی ئێرانیش، بەهەمان شێوەی دەوڵەتی عوسمانی تووشی گرفت و قەیرانی دارایی دەبوو، بەڵام لەبەر خاسڵەتە تایبەتەکانی ئەو وڵاتە، چۆنیەتی دروستبوونی ئەو گرفت و قەیرانانە و کارداوەیان جیاواز بوو.

بە پێچەوانەی دەوڵەتی عوسمانییەوە، کە بەدەست ئۆروستۆکراتی خێڵێکەوە بوو، دەوڵەتی سەفەوی دەستەبژێریەکی ئۆروستۆکراتی مەزهەبی سەرکردایەتی دەستگاکانی دەوڵەتی دەکرد. لەلایەن ئەو دەستەبژێریەوە ئەرکی تاڵانکردنی دەرەوە و رووتاندنەوەی ناوەوە درابووە دەست خێڵەکانی قزڵباش. دەستگاکانی بەڕێوەبردنی دەوڵەت بۆ باج سەندن و کۆنترۆڵکردنی وڵاتەکە بەدەست بنەماڵە

بەهێزەکانی ئەو خێڵانەوە بوو، لە لایەکی ترەوە بڕبڕەی پشتی هێزە چەکدارەکانی دەوڵەت، جەنگاوەری ئەو خێڵانە بوون. لەسەرەتای دروستبوونی دەوڵەتەکە ئەوانە بە لادانی بەشێکی کەمی داهاتەکانی دەوڵەت ڕازی بوون و لەڕووی مەزهەبیەوە سەریان گەرمبوو، بەڵام هەتا دەهات ئەوانە کەمتر گوێرایەڵی دەستەبژێری دەسەڵاتداری ئایینیان دەکرد و داهاتی تاڵانی و باجەکانیان بۆ خۆیان دەهێشتەوە. ئەمە لە لایەکەوە ململانێی نێوان بنەماڵە بەهێزەکانی ئەوانەی زیاتر دەکرد و لە لایەکی ترەوە نارەزایی خێڵە تورکەکانی تر و پێکهاتەکانی وڵاتەکەی لێدەکەوتەوە. سەرەڕای ئەوە ڕێژەیەکی زۆری خەڵکی وڵاتەکە لەوانە ئەفغان و کوردی سوننە بوون و لە ڕووی مەزهەبییەوە سەرکوت کرابوون.

دەوڵەتی عوسمانی، بەناوی جیهادکردن دژی غەیرە دینەکانی ئەورووپا توانی پشتگیری و سۆزی شەریفی مەککەو سوننە، کە زۆرینەی موسڵمانان بوون، بەلای خۆیدا رابکێشێ و لەو ڕێگەیەوە داهاتێکی زۆری تاڵانی و باجی دەستکەوێت و بەردەوامی بە مانەوەی هەمان دەوڵەت و بنەماڵە بدات. ئەوەی بۆ عوسمانییەکان هەڵکەوت بۆ دەوڵەتەکانی ئێران ڕێک نەکەوت. ئێران دەوڵەتێکی بچووکتر بوو سنووری بە ئەورووپاوە نەبوو، هەروەها مەزهەبی شیعە لەچاو سوننەدا بچووکتر و لاوازتر بوو و لە هەمانکاتدا بە شەڕکردن لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا کەوتبووە بەرەی غەیرەدینەوە، بۆیە ئەو وڵاتە هێندە داهاتی زۆری تاڵانی نەبوو. لەبەر کەمی گرتنی یەخسیری ناموسڵمان و کردنیان بەکۆیلە و بەکارهێنانیان لە سوپادا، وەکو دەوڵەتی عوسمانی نەیانتوانی لەشکری ئینکیشاری مەزن دروست بکەن، بۆیە لەوەشدا زیاتر چاوەڕوانی دەستی جەنگاوەری خێڵەکان بوون. نەبوونی داهاتی زۆری تاڵانی دەرەکی، هەر لەسەرەتاوە دەوڵەتەکەی ناچار دەکرد زیاتر ڕەعیەت بروتێنێتەوە.

ململانێی بەهێزی نێوان دەسەڵاتی ئایینی و خێڵە تورکەکان، ململانێی نێوان بنەماڵەکانی قزڵباش، ململانێی توندی نێوان خێڵە تورکەکانی تر بۆ گرتنی دەسەڵات و هەروەها ڕووتاندنەوەی بێ سنووری ڕەعیەت، لەو وڵاتەدا ململانێکانی توندوتیژتر و خوێناوی تر کرد و بووە هۆکارێک بۆ روخاندنی دەوڵەتی سەفەوی و دروستبوونی دەوڵەتی ئەفشان و داگیرکردنی وڵاتەکە لەلایان ئەفغانەکان و دواتر دروستبوونی دەوڵەتی قەجار لە کۆتایی ساڵەکانی ١٧٠٠ دا «٩٠ ل٦٤».

دەستەبژێری ئۆروستۆکراتی شیعە لە ئێران توانی بۆ ماوەیەک دەسەڵات بگرێتە دەست و سەرکردایەتی هەندێ خێڵی تورک بکات، هەروەها توانی ناسنامەی مەزهەبی شیعە بە ئێران بدات و وەکو وڵاتێکی یەکگرتوو بیهێڵێتەوە، بەڵام نەیتوانی خێڵە تورکەکان لەژێر چەتری ڕێبازی شیعەدا بۆ ماوەیەکی کورت بەو لاوە یەکخات.

(٢) بۆچـی شۆرشـی سیاسـی و پیشەسـازیی خۆبەخـۆ لـە رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت روویـنـەدا؟

دوو فاکتـەری بنچینەیی مەرجن بۆ گواسـتنەوەی کۆمەڵگـە لە سیسـتەمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری سـنووردارەوە بـۆ سیسـتەمێکی بەرفـراوان تـر. ئـەم فاکتەرانـە زۆربـەی کۆمەڵگـەکان دەگرێتـەوە، لەوانـە کۆمەڵگـەی کۆنـی فیوداڵـی ئەوروپـا یـان فیوداڵـی خێڵەکـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت.

یەکەمیـان دروسـتبوونی چیـن و توێـژی کۆمەڵایەتـی بەهێـزی نوێیـە، کـە گۆڕانکاری سیاسـی و ئابـوری ریشـەیی لـە بەرژەوەندیـدا بێـت و لەهەمـان کاتـدا توانایـان هەبێـت ئـەو گۆڕانکاریانـە بهێننـەدی.

دووهەمیـان دەرفەتـی بەشـداریکردنی ئـەو چیـن و توێژانەیـە لـە بڕیـاری سیاسـی و ئابوریـدا، کـە ببێتـە بنەمایـەک بـۆ بونیادنانـی سیسـتەمێکی سیاسـی و ئابـوری بەرفراونـی پلورالیـزم و لـە هەمانکاتـدا بەردەوامـی بوونـی درێژخایـان لـە پرۆسـەی چاکسـازیکردن و نوێکردنـەوەی بەردەوامـی ئـەو سیسـتمەو زاڵبـوون بەسـەر ئـەو کۆسـپانەی دێنـە ڕێگای.

لەبەنـدی دووەمـی ئـەم کتێبـەدا باسـی ئـەو پرۆسـەیەمان کـرد، کـە لـە رۆژئـاوای ئەوروپـا بەڕێوەچـوو، کـە بـووە هـۆکاری شۆڕشـی سیاسـی و پیشەسـازی یـەک لـە دوای یەکـی کۆمەڵێـک وڵات. باسـی ئەوەمانکـرد، کـە ئـەو پرۆسـەیە چەندیـن سـەدەی خایانـد و ئـەو گۆڕانکاریانـە هـەر وا بـە ئاسـانی بـۆ ئـەو چینوتوێـژە نوێیانـە نەهاتـە کایـەوە، هەروەهـا چینوتوێـژە کۆنـەکان وا بـە ئاسـانی وازیـان لـە بەرژەوەندییـە ئابـوری و سیاسـییەکانیان نەدەهێنـا.

باسـی ئەوەمانکـرد، کـە گۆڕانکارییـە سیاسـی و ئابورییـەکان پێکـەوە بەندبـوون و ڕێگەیـان بـۆ یەکتـر خۆشـدەکرد. گۆڕانکارییـە ئابورییـەکان پێگـەی چینوتوێـژە نوێیەکانی بەهێز دەکرد و توانـای بەشـداری پێکردنیانـی لـە بڕیارەکانـدا زیاددەکرد، چاکسـازییە سیاسـییەکان مـەرج بـوون بـۆ ئـەوەی گۆڕانـکاری و گەشـەکردنی ئابـوری بەردەوامـی بەخـۆوە ببینێـت.

لـەم بەنـدەدا، باسـی خاسـڵەتەکانی کۆمەڵگەکانـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتمان کـرد، لێـرەدا هـەوڵ دەدەیـن ئـەو زانیارییانـە بەکاربێنیـن بـۆ روونکردنـەوەی هـۆکاری ئـەوەی بۆچـی پێش سـەدەی نـۆزدە، پێش بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری جیهـان بۆ خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت، خۆبەخـۆ لـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت شۆڕشـی سیاسـی و پیشەسـازی ڕووی نـەدا، بۆچـی سیسـتمی فیوداڵـی خێڵەکـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت بەشـێوەی فیوداڵیزمـی ئەوروپـا تێـک نەشـکا و سیسـتەمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفراوانتـر جێگـەی نەگرتـەوە. بـۆ ئـەو مەبەسـتە، لەسـەر بنەمـای ئـەو دوو خاڵـەی سـەرەوە، هـەوڵ دەدەیـن لـە چەنـد ڕوویەکـەوە بـەراوردی مـەرج و زەمینـەی ئـەو دوو ناوچـە گرنگـەی جیهـان بکەیـن.

نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیارداندا ڕێگربوو لە گۆڕانکاری

لەگەڵ ئەوەی هەریەکێک لە دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست هەندێ خاسڵەتی تایبەتی خۆیان هەبوو، بەڵام بەگشتی خاسڵەتە بنچینەییەکانیان هاوشێوەی یەکتریبوون. هەروەها لەبەرئەوەی زانیاری لەسەر خاسڵەت و بنەما ئابوری و سیاسییەکانی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران زیاترە لەچاو دەوڵەتەکانی پێشیانەوە، لەمەودوا لە باسەکانماندا زیاتر سەرنج دەخەینە سەر ئەم دوو دەوڵەتەی دواتر.
سیستمی فیوداڵی خێڵەکی لەژێر چەتری دەوڵەتە زلهێزەکانی عوسمانی و ئێراندا هەتا کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهانی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا مایەوە. چەندەها جار بەهۆی ململانێی ناوخۆوە لاواز دەبوون و ڕووبەڕووی شکستهێنان دەبوونەوە، بەڵام بەهۆی چەند فاکتەرێکی بنچینەییەوە بۆ ئەو ماوە دوور و درێژە مایەوە. یەکێ لە هۆکارە بنچینەییەکانی مانەوەیان نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردنی پێکهاتە و چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە بوو لە بڕیاردانی سیاسی و ئابوریدا و درووست نەبوونی شورایەک یان پەرلەمانێکی ساوا تێیاندا. لێرە بە شێوازی ڕۆژئاوای ئەوروپا ئەو دەرفەتە نەخوڵقا.
نەبوونی ئەو دەرفەتە بۆ چەندین فاکتەر و خاسڵەتی تایبەتی ئەو سیستمە و مێژووی پێشتری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دەگەڕێتەوە. گرنگترین ئەو فاکتەرانە بریتین لە سروشتی خێڵەکی دەوڵەت، نەبوونی چینێکی فیوداڵی بەهێز، لاوازی و پاشکۆیی دەسەڵاتی ئایینی و کاردانەوەی خاسڵەتی شارستانییەتە کۆنەکان.

یەک : سروشتی خێڵەکی دەوڵەت

- دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکی نەوەک دەوڵەتی ئیسلامی یان نەتەوەیی

زۆربەی نوسەر و روناکبیرەکانی جیهان و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، دەوڵەتە فیوداڵیە خێڵایەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەدەوڵەتی نەتەوایەتی یان ئیسلامی دادەنێن. بەڵام ئەگەر بەوردی سەیری خاسڵەت و بونیاد و ڕەفتاری ئەو دەوڵەتانە بکەین، دەبینین زۆر لە دەوڵەتی نەتەوایەتی و ئیسلامییەوە دوور بوون. هەروەک چۆن دەوڵەتەکانی سەدەکانی ناوەڕاستی ئەوروپا سروشتێکی فیوداڵیان هەبوو، ئەوانەی ڕۆژهەڵات سروشتێکی فیوداڵی خێڵەکیان هەبوو.
وەکو پێشتر باسمانکرد دروستبوونی دەەوڵەتەکانی خەلافەتی ڕاشدین، ئەمەوی و عەباسی بۆ بەرژەوەندی و خۆشگوزارنی میللەتی عەرەب نەبوو، بەڵکو دامەزراندنی ئەو دەوڵەتانە لەلایەن چەند بنەماڵەیەکی خێڵی قورەیشەوە بوو. ئەوانە بێجگەلە دوژمنایەتیکردنی بنەماڵەی یەکتری لە خێڵەکەی خۆیاندا،

هەمیشە پێش هەموو کەسێکی تر، خێڵ و پێکهاتە عەرەبەکانی تریان سەرکوت دەکرد. ئەگەرچی هەندێ ئەرک و پۆستی دەوڵەت و سەربازیان بە خێڵەکانی تر دەسپارد، بەڵام ئەوە تەنها بۆ کاربەڕێوەبردن وماوەیەک بوو لە پێناوی جێگیرکردنی خۆیاندا.

بە هەمان شێوە لەسەردەمی عەباسییەکاندا چەندین خێڵی تورک ڕۆڵیان بینی لە بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەتەکەدا و چەندیین دەوڵەتی بچووکی تورکی سلجوقی دروست بوو، هەروەها هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی خێڵی تورک دایانمەزراندن.

هەموو ئەوانە لە پرۆسەی دامەزراندی دەوڵەتەکانیاندا، پێش هەموو کەسێکی تر خێڵ و بنەماڵە تورکەکانی تریان سەرکوت و کۆمەڵکوژکرد. دواتریش دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران لەگەڵ ئەوەی بەدەست خێڵی تورکەوە بوون، بەدرێژایی مێژوویان دوژمنایەتی و شەڕی یەکتریان دەکرد. میرنشینەکانی کوردستانیش، هەمیشە بەرژەوەندی خێڵەکی خۆیان پێش بەرژەوەندی نەتەوایەتی کەوتبوو.

ئەو دەوڵەتانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەسەر لاشەی یەکتر دروست دەبوون. هەر بەناو لە پێناوی مانەوە و بەهێزکردنی دەسەڵاتیاندا ئیسلام بوون. ئەمەوییەکان بە کوشتنی عەلی و کۆمەڵکوژیی شیعە دروست بوون. دەوڵەتی عەباسی بە لەناوبردنی ئەمەوی، عوسمانییەکان بە لەناوبردنی خێڵ و پێکهاتە و دەوڵەتە موسڵمانەکانی تر دروستبوون و هەروەها دەوڵەتی سەفەوی و ئەفشار و قاجاری ئێرانیش لەسەر لاشەی یەکتری و پێکهاتە و خێڵە موسڵمانەکانی تر دروستبوون.

لە کاتێکدا کە دەوڵەتی عوسمانی شەڕی لەگەل، بەناو کافرەکانی ئەوروپا دەکرد و بوو بە هەڕەشە بەسەر وڵاتە ئەوروپاییە مەسیحیەکانەوە، دەوڵەتە ئیسلامەکانی ئێران لەگەڵ دەوڵەتە ئەوروپاییەکان هاریکاریان دەکرد دژی دەوڵەتی عوسمانی. هەڕەشەی دەوڵەتەکانی ئێران لەسەر دەوڵەتی عوسمانی بوو بە فاکتەرێکی گرنک بۆ پارێزگاری سەقامگیری و ئارامی ئەوروپا و بەهێزبوون و گەشەکردنی کەپیتالیزم تیایدا.

دەسەڵاتدارانی ئەو دەوڵەتانە بنەماکانی ئایینی ئیسلام و شەریعەتیان بەسەر رەعیەتدا دەسەپاند بەڵام خۆیان بەکردەوە نە گوێیان دەدایە بنەماکانی ئیسلام و نە کەسیش دەیتوانی شەریعەت و یاسا ئایینیەکان بەسەریاندا بسەپێنێت. بە پێچەوانەوە، خۆیان بە دەیان و سەدان ژن و جاریەیان رادەگرت و خەریکی خواردنەوە و کەیف و سەفابوون. ڕۆڵی ئاین و دەسەڵاتی ئایینی تەنها لە وەدا بوو بەرژەوندی توێژی ئۆروستۆکراتی ئەو خێڵانە بپارێزێ و پشتگیریان بکات. زۆرینەی رەعیەتی ئەو دەوڵەتانە، کە زۆربەیان موسڵمان بوون بە هەژاری و نەخۆشی و ناسەقامگیری دەژیان و لەژێر باج و زوڵم و فشاری ئەو دەسەڵاتدارانەدا

ئەیاننالآن. دەسەڵاتدارانی ئەو دەوڵەتانە بە درێژایی هەموو مێژوویان لەگەڵ ئەوەی بە باج و جزییە و گومرگی ئەو خەڵکە ژیانی سەڵتەنەتیان دەبردەسەر، هیچ خزمەتگوزارییەکیان بۆ باشترکردن و ئاسانترکردنی ژیانی خەڵک نەدەکرد «١٥ ل٧٦».

ئەو دەوڵەتانە مۆدێلێکی گەورەی خێڵ بوون، لەسەر هەمان بنەمای خێڵەکی و لە پێناو دەستەبژێری دەسەڵاتی خێڵ و بەهێزبوونی دروست بوون و ئەرک و کاریان پارێزگاریکردنی بەرژەوەندی ئەوانە و بەهێزکردن و خۆشگوزاریان بوو. دەستگاکانی دەوڵەت و بەڕێوەبردنی کۆمەڵگە و حوکمرانی لەسەر پرنسیپەکانی خێڵەکی بوو «١١٣ ل٤٨٤».

سروشتی خێڵەکی دەوڵەت دوو واتای هەبوو، یەکەمیان پەیڕەوکردنی بنەماکانی خێڵەکی بوو لە کاروباری دەوڵەتدا لە سەرەوە هەتا خوارەوە، دووەمیان بە گۆڕانی سەرەک خێڵ سەرلە نوێ گۆڕانکاری بە دەستگاکانی دەوڵەت دەهات و هەروەها بە شکستهێنانی سەرکردە و ئۆروستۆکرانی خێڵی دەسەڵاتدار هەموو دەوڵەتەکە دادەڕما.

وەکو چۆن لە خێڵدا دەسەڵاتی بڕیاردانی سیاسی و سەربازی و ئابوری دەکەوتە دەستی بەهێزترین بنەماڵەو سەرکردە، بە هەمان شێوە لەو دوڵەتانەشدا دەکەوتە دەست ئۆروستۆکراتی خێڵی دەسەڵاتدار و لە ناویاندا سوڵتان\ شا (سوڵتانی عوسمانی و شای ئێران) دەسەڵاتی رەهای هەبوو.

شا، یاخود سوڵتان هەموو مافێکی رەهایان هەبوو، بەڵام هیچ ئەرکێکیان لەسەر نەبوو، هیچ یاسا و شەڕیعەت و دەستگایەک نەبوو لێپرسینەوەیان لەگەڵ بکات، بەڵکو بە پێی توانا و ئازایەتی و چالاکی و بەژەوهیندی خۆیان یاسایان دادەنا و تەفسیری شەریعەتیان بۆ دەکرا و دەستگای دەوڵەتی دادەمەزران و دەیگۆڕین، هەروەها پۆستی دەدا بە دەست و پێوەندی و لێشی دەسەندنەوە. توێژی ئۆروستۆکراتی، وەزیرەکان ، سەرکردە سەربازیەکان لەسەرەوە هەتا خوارەوە دەبوایە وەلای تەوایان بۆی هەبێت و گوێرایەڵی بن. مەسەلەی وەلاو ملکەچی بۆ گەورە و گوێڕایەڵی بۆ بڕیارەکانیان، لە سەرەوە هەتا خوارەوەی کۆمەڵگەکەی گرتبۆوە. هەر لە سوڵتان \شاوە هەتا وەزیرەکان و سەرەک لەشکرەکان، لەوانەوە بۆ کاربەدەستانی خوارەوە و سەرەک خێڵ و دەست رۆیشتووی پێکهاتەکان، هەروەها لە بنەماڵەی وەجاخزادەوە بۆ سەر بنەماڵەکانی تر، لە پیرەوە بۆ سەر گەنج و لە باوکەوە بۆ سەر کوڕ و لە نێرینەوە بۆ سەر مێیینە.

بەپێی عورفی خێڵەکی و شەڕیعەتی ئیسلامی، هەموو زەویوزاری وڵات، سامانی دەوڵەت و هەروەها داهاتی باجەکان و تاڵانکاری، لەژێر تەسەروفی سوڵتان\شا دا بوو. دوای لادانی بەشی خۆی و خەرجی بەلات و حەرەم و سوپا و شەڕوشۆڕ، بەشی کاربەدەستانی دەوڵەتی دەدا و ئەرکی بەڕێوەبردنی

پێ دەسپاردن. هەتا ئەوانە وەلایان بۆی زیاتر بوایە و کوێرانە گوێرایەڵی بوونایە زیاتریان بەردەکەوت، ئەگەر وانەبوایە پۆستەکانیان لێ دەسەنرایەوە. بە گۆڕانی سوڵتان\شا گۆڕانکاری لە هەموو ئەوانەدا ڕووی دەدا، لەبەرئەوە مان و نەمانی بەرژەوەندی و دەسەڵاتی ئەو خەڵکە بە خودی سوڵتان\شاوە بەسترابوو.

بەشکستهێنانی ئەو بنەماڵەیە، یان خێڵە دەوڵەتەکە لەسەرەوە هەتا خوارەوە دا دەڕما، وەکو لە نمونەی دەوڵەتەکانی قوڕەیشدا باسمانکرد و دواتر لە روخاندنی یەک لە دوای یەکی دەوڵەتەکانی ئێراندا. ڕۆڵی تاکڕەوی خێڵ و بنەماڵە و تاک لە دەوڵەتی فیودالی خێڵەکیدا، دەسەڵاتێکی رەهای خستبووە دەست سوڵتان\شا. دەسەڵاتی رەهای ئەوانە لەو دەوڵەتدا، بواری دروستبوونی دیالۆگ و گفتۆگۆی نەدەدا و ڕێگربوو لە دروستبوونی شورایەک یان پەرلەمانێکی سەرەتایی، کە دەرفەت بۆ ژمارەیرەکی زیاتری خەڵک بدات، کە بەشداری لە بڕیاردانددا بکەن و ئەوە ڕێگە بۆ بونیادنانی سیستەمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری پلورالیزم تر خۆشبکات.

- ململانێی خێڵەکی

لە دەوڵەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، سەرەڕای خێڵی دەسەڵاتدار، چەندین خێڵی تری لاوز و بەهێزی تورک و نەتەوەکانی تر هەبوون. لێرەدا چەند فاکتەرێک دەبووە هۆی بەهێزبوونی دەماری حوکمرانی رەها لە ناویاندا و مانەوەی سیستمی فیودالی خێلایەتی لە ناوچەکەدا.

خێڵی دەسەڵاتدار، هەمیشە ترسی ئەوەی هەبوو خێڵێکی تری بەهێز بێت و زەفەری پێ بێنێت و بیڕوخێنێ. ڕووداوێکی وا تەنها هەڕەشە نەبوو بۆسەر ئۆرستۆکراتی دەسەڵاتداری دەوڵەت، بەڵکو هەڕەشە بوو لەسەر دەسەڵات و بەرژەوەندی هەموو خێڵەکە. هەڕەشەی خێڵ و بنەماڵە و پێکهاتەکانی تری کۆمەڵگە وای لە پێکهاتەکانی خێڵی دەسەڵاتدار دەکرد، زیاتر لە دەوری سەرۆکەکەیان کۆببنەوە و گوێرایەڵی بن و دەسەڵاتی رەهای بەهێز تر بکەن.

- چۆنیەتی دانانی سوڵتان\شا

هەروەک چۆن بەپێی عورفی خێڵەکی بەهێزترین و ئازادترین و چالاکترین نێرینەی بەهێزترین بنەماڵە دەبوو بەسەرەک خێڵ، بە هەمان شێوە دانانی سوڵتان\شا لە دەوڵەتی فیودالی خێڵەکی، لەسەر هەمان پرنسیپ بوو «٩١ ل٦٥٠». دانانی ئەوانە بەو شێوەیە، سەرەڕای ئەوەی دەبووە هۆی توندوتیژی و دەستێوەردانی بنەماڵە و خێڵەکانی تر و دەستێوەردانی دەسەڵاتی

ئایینی بەتایبەتی لە ئێران و هەروەها دەستێوەردانی دەرەکی، کوشتار و یەکتر کوشتنی شازادەکانی لێدەکەوتەوە.

هەموو جارێک، کە سوڵتان یان شایەکی نوێ دادەنرا، پێش هەموو شتێک کاری سەرەکی ئەو لە ناوبردن و کوشتنی موونافیسەکانی بوو، لە برا و مام و پیاوە بەهێزەکانی تری ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار. ئەم کارە لە لایەکەوە دەسەڵاتی تاکڕەوە و توندڕەوی حوکمی ڕەهای بەهێز دەکرد و لەلایەکی ترەوە هەرچی خەڵکی چالاکی تر هەبوو لەناو دەچوو «١٠٦ ل٩٩».

ئەو سوڵتان و شایانەی لەو کارەیاندا باش سەردەکەوتن، دەبوونە سەرکردەی ئازا و سەرلەنوێ دەوڵەتەکان و سیستمی فیودالی خێڵەکیان بۆ ماوەیەک بەهێز دەکرد، بەڵام دوای کوشتنی یان مردنی خۆیان، ئەوەی جێگای دەگرتنەوە سەرکردەیەکی لاوازی ترسنۆک بوو، کە زۆرجار شکستی دەهێنا لە کۆنترلکردنی دەوڵەتەکە و بەرەو لاوازی دەیبرد. ئەم دیاردەیە لە دەوڵەتەکانی ئێران بەهۆی ململانێی توندوتیژی بنەماڵە و خێڵەکان و ڕۆڵی بەهێزتری دەسەڵاتی ئایینی خوێناوی تر بوو، حوکمرانی تیایدا ڕەهاتر بوو لەچاو دەوڵەتی عوسمانیدا.

لەبەرئەوەی سوڵتان و شاکان ژمارەیەکی زۆر ژن و جارییەیان هەبوو، کە جاری وا هەبوو لەسەد زیاتر بوون، بە سەدان شازادەیان لێدەکەوتەوە. ژمارەی زۆری ژن و کوڕ لەناو کۆشکدا، ئەو ململانێیەی بەهێزتر و فراوانتر دەکرد. دەسیسەکردن و بوختانکردن و دەرمانخواردن و کوشتنی کوڕەکانی یەکتری دیاردەیەکی باو بوو کە گوژمی دەدا بە بەهێزکردنی دەسەڵاتی ڕەها. ئەمە جیاوازێکی تری گرنگە لەگەڵ چۆنیەتی هەڵبژاردنی پاشای دەوڵەتە فیوداڵە ئەوروپییەکان.

- بەهێزکردنی لاواز و لاوازکردنی بەهێز

ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری فیودالی خێڵەکی، بۆ ئەوەی پێکهاتە و گروپی بەهێز دروست نەبێت کە بتوانن جێگایان بگرنەوە، یان فشار بخەنە سەریان و هەوڵی بەشداریکردن لە بڕیاردان و حوکمرانیدا بکەن هەمیشە هەوڵی ڕێگرتنیان لەوە کردووە.

بۆ بەردەوامبوونی دەسەڵاتی ڕەهایان هەوڵی بەشداریکردنی لاوازترین پێکهاتەیان داوە لە دەستگاکانی دەوڵەت و سوپادا. بەکارهێنانی کۆیلە لەو دوو دەوڵەتەدا و بەتایبەتی دەوڵەتی عوسمانی ڕۆڵی گرنگی هەبوو «١٠١ل٣١».

ئەوانە لە دەستگاکانی دەوڵەت و کۆشک و حەرەم و سوپادا پۆستی گەورە و بچووکیان پێ سپێراوە. بەکارهێنانی ئەوانە لە لایەکەوە بۆ سەرکوتکردنی بنەماڵە و خێڵەکانی تر بوو، لەلایەکی ترەوە لەبەرئەوەی ئەوانە خێڵەکی نەبوون و پشتیان نەبوو لێیان نە ترساون. بە هەمان شێوە پێکهاتە و خێڵ و میللەتە لاوازەکانیان

لەکات و شوێنی جیاواز و پێویستیدا بەکاردەهێنا. بەکارهێنانی ئەرمەن و سریان و جولەکە، لە کاری بازرگانیدا نمونەیەکن لەوانە. بەکارهێنانی خێڵە کوردەکان لە ململانێی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران نمونەیەکی ترە.

بەشداریکردنی پێکهاتە و کەسایەتی و سەرکردەی خێڵ و بنەماڵەی دەسەڵاتداری هەندێ ناوچە لەسەر بنەمای عورفی خێڵەکی بوو. ئەم بنەمایە لە ڕێگای بەشداریکردندا نەبووە لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا، لە ڕێگای گۆڕانکاری نەبووە لە یاسا و چۆنیەتی حوکمرانیدا، بەڵکو لەڕێگای پێدانی پۆستی سەربازی و سیاسی و ئیدارەی دەوڵەت و باج کۆکردنەوە و مافی تەسەروفکردن بووە بە زەوی و زاری ناوچەیەک یان بازرگانیکردن لە بوارێکی تایبەتیدا، یان پێ بەخشینی سامان و خەڵات و دیاری و چەک. پێدانی ئەوانە بەندبووە بە پلەی وەلا و گوێڕایەڵیان بۆ سەرەوە، بە کەمبوونەوەی وەلایان یان بەهێزبوون و بەرزبوونەوەی پێگەی کۆمەڵایەتیان، لەبەرچاوی خەڵک شکێنراون و تۆمەتیان بۆ دروستکراوە و گوێیان بڕاوە و چاویان دەرهێنراوە، یان هەرچێکیان پێدرابوو لێیان سەنراوەتەوە و یان لەناویان بردوون. دانی پۆست و پایە بەو خەڵکە وایلێکردوون مان و نەمانیان ببەسترێ بەوەی دەوڵەت پێیداون، چونکە بە نەمانی ئەوانە یان بە گۆڕانی دەسەڵاتدارانی سەرووترەوە ئەوانە هیچیان نەماوە و سووک و ڕەزیل بوون لەو کۆمەڵگەیەدا، بۆیە بەدڵ و بەگیان هەموو هەوڵێکیانداوە بۆ مانەوەی ئەوانەی سەرەوە و ڕازیکردنی دڵیان.

بەکارهێنانی ململانێی نێوان خێڵەکانی ناو دەوڵەتەکە و نێو بنەماڵە و سەرکردەکانی ناو خێڵەکان، ڕێگەیەکی تر بوو بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی ڕەها. خێڵەکان بەپێی سروشتی تایبەتیان هەمیشە لە دوژمنایەتی و یەکتر کوشتن و سەرکوتکردنی یەکدا بوون. ئەو دەسەڵاتدارانە لاوازەکانیان بەهێز دەکرد بۆئەوەی بەهێزەکانی پێ لاوازبکەن یان لەناویان بەرن. جاری وا هەبووە بە پاڵپشتی بنەماڵەیەک بەتەواوەتی خێڵێک یان میرنشەنێک یان ئەمارەتێکیان رووخاندوە و یەکێکی نزیک خۆیان لە جێگایان داناوە.

ئەم کردارە لە لایەکەوە سیستمی خێڵەکی دەبوژانەوە، لەلایەکی ترەوە خەڵکی دەتۆقاند و ترسی دەخستە دڵیانەوە، کە نەوێرن بەرەنگاری دەسەڵات ببنەوە و بەمەش دەسەڵاتی ڕەهای سوڵتان\شا بەهێزتر دەبوو «٩١ ل٧٤٤».

- سوڵتان \ شا شوان و میللەت ڕەعیەت (ڕانەمەڕ)

هەر وەک چۆن سەرۆک لە خێڵدا ئەرکی سەرکردایەتیکردن و پاراستنی ئەندامەکانی خێڵ بوو، لە بەرامبەردا دەبوایە ئەوانیش وەلایان بۆیان هەبوایە و گوێرایەڵی بوونایە. بەهەمان شێوە لە دەوڵەتی فیودالی خێڵەکیشدا، شا\سوڵتان ئەرکی سەرکردایەتیکردن و پاراستنی ڕەعیەتی دەکەوتە ئەستۆ دەبوایە

بەپێـی شـەریعەتی ئیسـلامی بـە عەدالـەت بەرژەوەندیانـی بپارسـتایە و ئەرکـی سەرپەرشـتیکردنی زەویـوزار و کاروکاسـبی و بەرهەمهێنانـی پـێ دەسـپاردن و داهاتـی بەسـەریاندا دابەشـدەکرد. لـە بەرامبـەردا ڕەعیەتیش دەبوایـە ملکـەچ و گوێرایەڵـی بوونایـە و بـاج و رسـوماتیان بدایـە. چونکـە ئـەم پرنسـیپە لـە کۆمەڵگـەی خێڵەکیـەوە هەڵقـولاو بـوو، بـە شـوان و ڕانەمـەڕ بـەروارد کرابـوو. چـۆن شـوان بـە بەکارهێنانـی سـەگەکانی ئـاگاداری ئاژەڵەکانـی دەکـرد و دەیپاراسـتن و ڕێـگای پیشـان دەدان و بـەوەش ئاژەڵـەکان دوای دەکەوتـن و گوێرایەڵـی دەبـوون، بـە هەمـان شـێوە شا\سـوڵتان و فەرمانـڕەوای دەوڵـەت و ڕەعەیـەت هەمـان پەیوەندییان لـە نێوانـدا هەبـوو «١٠٦ل١٠٣».

هەڵبەتـە ئەمـە چەنـد واتایەکـی هەبـوو. سوڵتان\شـا بـە گەورەتریـن دەسـەڵاتداری بەروبەحـر دادەنـرا و لـە خـودا بـەو لاوە کـەس لـەو گەورەتـر نەبـوو. چونکـە ئـەو سـەرکردەی دەوڵەتـی ئیسـلامی دەکـرد و نامـەی خـودای بـە جیهـان دەگەیانـد، دەبوایـە کوێرانـە گوێرایەڵـی بکرایـە. بەرەنگار بوونـەوەی ئـەو دژایەتیکردنـی خـودا و قورئـان و ئایینـی ئیسـلام بـوو.

دووەمیـن دەلالەتـی ئـەوە، بێدەسـەڵاتی و بێ توانایی و گەمژەیی ڕەعیەتـی دەگەیاند. لای ئۆروسـتۆکراتی دەسـەڵاتدارانی فیوداڵـی خێڵەکـی دەوڵـەت، ئـەوەی لـەدەرەوەی ئـەو بنەماڵـە وەجاخزادانـە بوایـە، خەڵکانـی بێدەسـەڵات و ترسـنۆک و گەمژەبـوون. ئەوانـە تونـای بەڕێوەبردنـی ژیـان و پاراسـتنی خۆیـان نەبـوو، بـێ ئـەو دەوڵـەت و سـەرکردە و دەسـتەبژێریە، ئەوانـە گـورگ دەیخـواردن. ئـەم پرنسـیپە هیـچ دەرفەتێکـی نەدەهێشـتەوە بـۆ خەڵـک کـە بیربکەنـەوە و ڕادەربـڕن یـان بەشـداری لـە بڕیـاری سیاسـی و ئابوریـدا بکـەن و ڕۆڵیـان هەبێـت لـە گۆڕانکاریکردنـی کۆمەڵـدا. ئـەم پرنسیبە ڕەگـو ڕیشـەی لـە کۆمەڵگەکانـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا داکوتـاوە و هەتاکـو ئەمـڕۆ لـە زۆربـەی هـەرە زۆری دەوڵـەت و پـارت و هێـزە سیاسـیەکاندا دەبینرێـت، بۆیـە هیـچ حسـابێک بـۆ ڕا و تێروانیـن و توانـای پێکهاتـە و چینوتوێژەکانـی خـوارەوەی کۆمەڵگـە ناکـەن و وەک ڕەعیـەت و موڵکـی خۆیـان سـەیریان دەکـەن.

- عەدالەتـی کۆمەڵایەتی لێرەدا دوو ئامانجی هەبوو:

یەکەمینیـان ئەوەبوو، کـە لەبەرئـەوەی شا\سـوڵتان و دەوڵـەت، ڕەعیەتـی دەپاراسـت و مۆڵەتـی بەکارهێنانـی زەویـوزار و کاسـپی پێـدەدان، بـۆ دانـەوەی ئـەو ئەجـرە هەمـوو ڕەعیـەت کـەم و زۆر بـە عەدالـەت دانـی بـاج و رسـومات لـە ئەسـتۆیاندا بـوو، لەلایەکـەوە بـۆ سوپاسـکردنی ئـەو دەسـەڵاتدارانە و لەلایەکـی تـرەوە بـۆ بەهێزکردنـی ئـەو دەوڵەتـە ئیسـلامیە.

دووهەمینیـان، گوێرایەڵبوونـی فەرمانـڕەوای دەوڵـەت و دژایەتـی گەندەڵـی بـوو. چونکـە سوڵتان\شـا ئـەو پۆسـتانەی بـەو فەرمانڕەوایانـە بەخشـی بـوو، ئەرکـی

ئەوان پاداشدانەوە و خزمەتکاریکردنی ئەو دەستەبژێریە خێڵەکیە و دەوڵەتی ئیسلامی بوو. دەبوایە وەلای تەواویان بۆ سەرەوە هەبوایە و دزی و گەندەڵیان نەکردایە. چونکە دانی ئەو پۆستانە لەسەر بنەمای وەلا و خزمایەتی و بەرتیل و پیاوەتی بوو، نەکو لەسەر بنەمای شارەزایی و کارکردن و موڵکداری بەپێی یاسا، گەورەترین گرفتی ئەو دەوڵەتانە گەندەڵی و دزی و بەرتیل بوو. مەسەلەی گەندەڵی و بەرەنگاربوونەوەی گەندەڵی ڕەگو ڕیشەی لەو سیستەم و کۆمەڵگەیانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا هەبوو. دەوڵەتە کۆنەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەراست دژایەتی گەندەڵییان کردووە، بەڵام هەریەکەیان لەوانە لە پێناوی بەرژەوەندی دەستەبژێری دەسەڵاتداردا ئەو دژایەتییەیان کردووە. دژایەتیکردنی گەندەڵی لە دەوڵەتێکدا کە زۆربەی پێکهاتەکانی گۆمەڵگە بەشداربن لە حوکمرانی و بڕیاردانداا، بەسودی زۆربە دەگەڕێتەوە، بەڵام لە کۆمەڵگەیەکی تاکڕەوی وەکو ئەو دەوڵەتانەی ئەوسای خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ئەو دژایەتیکردن و چاکسازییە تەنها لە پێناوی پاراستنی بەرژەوەندی ئەو دەستەبژێر دەسەڵاتدارەدا بوو.

مەسەلەی عەدالەتی کۆمەڵایەتی لە سیستمی بەڕێوەبردنی فیوداڵی خێڵەکیدا لە پێناوی ڕووتانەوەی پێکهاتە و چینوتوێژەکانی کۆمەڵگەدا بوو. لە پێناوی ڕازیکردنی ئەوانەدا بوو، کە بەدڵ و بە گیان بە ئەرکەکانیان هەستن و ڕازیبن بە هەژاری و بێدەسەڵاتی.

بۆ پاداشدانەوەیان چاوەڕوانی ڕەحمەتی دەستەبژێری دەسەڵاتداربن و چاوەڕوانبن لە ڕۆژی قیامەتدا خودا ئەجریان بداتەوە. لێرەدا دەسەڵاتی ئایینی ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو بە قەناعەت پێکردنی خەڵک و ڕازیکردنیان بە ژیانی تاڵ و چەوساندنەوە و زوڵم و زۆری ئەو دەوڵەتانە. ئەو یاسایانەی کە پەیرەوکراون بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی دەستەبژێر و بەدیهێنانی عەدالەتی کۆمەڵیاتەی سێ جۆر بوون. شەریعەتی ئیسلامی، عورفی خێڵەکی و بڕیارەکانی شا\سوڵتان «١٥ ل٩٤».

لەبەرئەوەی جیاوازی هەبووە لە نێوان ناوچەکاندا، لە ڕووی بەهێزی دەسەڵاتی ناوەندی و هەروەها توانای دەسەڵاتدارانی خۆجێیی و کلتور و عورف و نەریتیان، لەو دەوڵەتانەدا یاساکان لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر، لە کاتیەکەوە بۆ کاتێکی تر گۆڕانکاریان بەسەردا هاتووە. هەتا شا\سوڵتان بەتواناتر بوایە بڕیارەکان و پێویستیەکانی ئەو دەکەوتە پێش شەریعەت و عورفی خێڵەکیەوە. هەتا دەسەڵات و خێڵ و بنەماڵە خۆجێیەکان بەهێزتر بونایە و سەربەخۆییان زیاتر بوایە، عورف و نەریتی ناوچەکە زاڵ دەبوو. لەناو ئەوانەشدا شەریعەتی ئیسلامی و دەسەڵاتی ئایینی، بە پێی ڕۆژگار و جێگا، لێکدانەوەی شەریعەتیان دەکرد.

ئەو یاسایانە تەنها توانراوە بەسەر رەعییەتدا بسەپێنرێ، رەعیەتیش جیاوزیان لە نێواندا کراوە. جیاوازی کراوە لە نێوان موعامەلەکردنی سەرەک خێڵ و

ئەندامی خێڵ و مسکێنێکدا، جیاوازی هەبوو لە نێوان بازرگانێکی دەوڵەمەند و کاسبکارێکی بچووکدا، لە نێوان موسڵمان و ناموسڵماندا، لە نێوان نێرینە و مێینەدا. عەدالەتی کۆمەڵایەتی هەر بەناو بووە، پێکهاتە و چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە وەک یەک بەیەک یاسا حوکمرانی نەکراون و بەپێی بەهێزی شا\سوڵتان و عورفی خێڵەکی، بەهێزی و لاوازی دەسەڵاتی ئایینی ئەو شەریعەت و عەدالەتە کۆمەڵایەتییە لێکدانەوەی جیاوازی بۆ کراوە.

ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار، فەرمانڕەواکانی دەوڵەت، سەرکردە سەربازیەکان و بنەماڵە و سەرەک خێڵە دەسەڵاتدارەکان ئەو شەریعەتە نەیگرتونەتەوە. ئەوان بەهەوەسی خۆیان ژنیان هێناوە، لە خەڵکیان داوە و کوشتوویانن، راوڕووتیان کردوەوە... نە قازی، نە دەسەڵاتی ئایینی جورئەتی لێپرسینەوەی ئەوانەی نەبووە. ئەوەی توانای لێپرسینەوەی ئەوانەی هەبوو، دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بوو. شا\سوڵتان گەورە دەسەڵاتداری سیاسی و ئابوری و سەربازی و قەزایی دادەنا و لایدەبردن و دووری دەخستنەوە و دەیشکاندن و سزای دەدان و دەیکوشتن. سیستەمەکە لەسەرەوە هەتا خوارەوە بەو شێوەیە پەیرەودەکرا، هەمیشە ئەوەی سەرەوە بەسەر خوارەوەی خۆیدا زاڵ بوو... هەموو ئەمانە فاکتەری بنچینەیی بوون لە بەهێزکردنی دەسەڵاتی ناوەندی و سروشتی رەهای حوکمرانی شا\سوڵتان.

دوو: نەبوونی چینێکی فیودالی بەهێز

لە باسکردنی مێژووی سیاسی و ئابوری ئەوروپادا، باسی ئەوەمانکرد کە لە دوای رمانی دەوڵەتی رۆما، کیشوەرەکە بەسەر ژمارەیەک دەوڵەتی بچووک و ناوچەی سەربەخۆی فیودالیدا دابەشبوو و لەو شوێنانە چینی فیودالی بەهێز دروستبوو، کە ئەوانە بەپێی یاسا مافی پشتا و پشتی موڵکایەتی زەویوزاریان بۆ مابووەوە و خاوەنی ناوچەکانی خۆیان بوون و حوکمڕانیان دەکرد و هێزی سەبازیی خۆیان هەبوو.

باسی ئەومانکرد، کە لەو دەوڵەتانەدا چینێکی ئۆروستۆکراتی فیودالی بەهێز دروستبوو، کە کەم یان زۆر توانای فشارخستنە سەر پاشایان هەبوو. پاشا زیاتر ناچاری ئەوان بوو، وەکو ئەوان لە پاشا. باسی ئەوەمانکرد، کە ئەوە بووە فاکتەرێکی بنچینەیی گرنگ بۆ دەرفەت دروستبوون لە بەشدارکردنی ژمارەیەک خەڵکی زیاتر لە بڕیاردانددا و دروستبوونی پەرلەمانێکی ساوا لەو وڵاتانەدا.

وەکو پێشتر باسمانکرد، لە سیستمی خێڵەکیدا، زەویوزار و سامان و داهاتی تالانی موڵکی هەمووو خێڵ بوو. خێڵەکە لەسەر بنەمای موڵکایەتی بەسەر چین و توێژدا دابەش نەبوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سەرۆک خێڵ و بنەماڵەی

دەسەڵاتدار مافی تەسەروفکردنیان بەوانەوە پێدەدرا، کە کۆمەڵگەکەی بەسەر پێکهاتەی جیاوازدا بەشدەکرد. سەرەک خێڵ، لەسەر بنەمای خزمایەتی و ئازایەتی و وەلا بۆ خێڵ و سەرۆک، ئەو مافەی پێدەستپێران و ئەوانیش لە بەرامبەردا دەبوایە وەلای کوێرانەیان بۆ سەرۆک هەبوایە.

بەکارهێنانی ئەم پرنسیپە لە دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکیدا ڕێگر بوو لە دروستبوونی چینێکی فیوداڵی ئۆروستۆکراتی بەهێز، کە خاوەنی زەویوزار و ناوچەی خۆی بێت و چەکداری خۆی هەبێت «١٠٦ل١١٣».

ڕاستە لە ژێر سایەی ئەم سیستەمەدا چینێک یان چەندین توێژی فیوداڵی خێڵەکی هەبوو، ڕۆڵیان گرنگ بوو لە دەوڵەتەکەدا و کاروباری ئابوری و سیاسی و سەربازیان بەڕێوەدەبرد و کۆنترۆڵی تەواوی رەعیەتیان دەکرد و دەیانڕوتاندەوە و هەوڵی بەسەربردنی ژیانی سەڵتەنەتیان دەدا، بەڵام ئەمانە موڵکدار نەبوون و ئەرکی تەسەروفکردن بەوانەوە و مانەوەی پۆستەکانیان بەندبوو بە دوو خاڵەوە. یەکەمیان وەلایان بوو بۆ شا\سوڵتان و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار و دووەمیان بەندبوو بە مان و نەمانی شا\سوڵتان و بنەماڵە و خێڵی دەسەڵاتدارەوە. ئەم توێژانە ئەگەر وەلایان کەمی بکردایە یان زۆر بەهێز بوونایە و سامانیان زیادی بکردایە بە بڕیارێکی سەرەوە لەناو دەبران و هەرچیەکیان هەبوو لێیان دەسێنرا. هەروەها هەموو شا\سوڵتانێەک، بنەماڵە و خێڵێک خەڵکی نزیک و پیاوی خۆیان هەبوو. بە جێگاگورکێکردنی ئەو دەسەڵاتدارانەی سەرەوە ئەو چین و توێژی فیوداڵە خێڵەکیانە گۆڕانکارییان بەسەردا دەهات. ئەوانە ناچاری دەستی دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی سەرەوە بوون و مان و نەمانیان بە ڕازیبوون و مانەوەی دەسەڵاتی ئەوانەوە بەند بوو.

ئەم فاکتەرە بنچینەییە و خاسڵەتە گرنگەی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی ڕێگای نەدەدا بە دروستبوون و بەهێزبوونی چینێکی فیوداڵی بەهێز، کە بتوانێت فشار بخاتە سەر شا\سوڵتان و دەرفەتی بەشداریکردنی هەبێت لە بڕیاردانندا و پەرلەمانێکی ساوا دروست بێت. بەشێکی گرنگی مێژووی دوور و درێژی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران، بەناوی چاکسازییەوە بۆ هێشتنەوە و زیادکردنی داهاتەکانی باج و جزییە و گومرگی دەوڵەت، گۆڕانکاریکردن بوو لە پێکهاتەکانی ئەم چین و توێژانە و ڕێگرتن بوو لە مانەوە و بەهێزبوونیان. پەیرەوکردنی ئەوە یەکێک بوو لەو فاکتەرە گرنگانەی کە تەمەنی ئەو دەوڵەتەی درێژتر کرد.

سێ : لاوازی و پاشکۆیی دەسەڵاتی ئایینی

وەکو لە بەندی دووەمی کتێبەکەدا باسمانکرد دەسەڵاتی ئایینی مەسیحی لە ئەوروپادا سەربەخۆیی تەواوی ئابوری و سیاسی و سەربازی هەبوو.

هەروەها ڕۆڵی گرنگی هەبوو لە ڕووی ئیداری و کلتوریدا. بەهێزی دەسەڵاتی ئایینی لەوێ بووە فاکتەرێکی تری بنچینەیی بۆ دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیاردان و دروستنبوونی پەرلەمانێکی ساوا، بەڵام دەسەڵاتی ئایینی ئیسلام بە پێچەوانەوە بوو.

دەستەڵایتی ئایینی ئیسلام نە خاوەنی زەویوزاری خۆی بوو، نە خاوەنی کڵێسەی گەورەبوو، نە خاوەنی بەرهەمهێنانی تایبەتی بوو، نە مافی سەندنی باجیان هەبوو لە پێکهاتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست.

پیاوە ئایینیە گەورەکان، یان بە داهاتی باجی ناوچەیەک دەژیان، کە سوڵتان\شا بۆی تەرخان دەکردن، یان بە بەشێک لە داهاتی وەقف، کە ئەویش بە پێی بڕیار و سەرپەرشتی دەوڵەت بوو. ئەگەر ئەو پیاوە ئایینیانە پەیوەندیان لەگەڵ دەسەڵاتدارانی دەوڵەت باش نەبوایە، ئەوا لەلایەن هەندێ سەرەک خێڵ یان بنەماڵەی بەهێزەوە یارمەتی و پاڵپشتی دەکران. توێژی ناوەڕاستی دەسەڵاتی ئایینی چاویان لە ڕەحمەتی پیاوچاکان بوو، بە یارمەتی ئەوان دەژیان و مزگەوتەکانیان بەڕێوەدەبرد و مەلا هەژارەکانیش چاوەڕوانی زەکاتی خەڵکە هەژارەکە بوون و فەقێیەکانیش بە چێشتی مجێوەر و خێری دەوروپشت دەژیان. جیاوازی هەبوو لە نێوان پیاوە ئایینیە گەورەکانی سوننە و شیعە. سوننەکان کوتومت چاوەڕوانی دەستی دەستەبژێری دەسەڵاتدار بوون. بەڵام شیعەکان هەتا ڕادەیەک نیمچە سەربەخۆییەکیان هەبوو ئەویش بەهۆی ڕۆڵی گرنگیان لە دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی و دواتریش هەوڵدانیان بۆ گرتنەوەی دەسەڵاتی دەوڵەت و کۆنترۆڵکردنی خێڵەکان. هەروەها لای شیعە گرنگ بوو، کە بتوانن مزگەوت و مەرقەدەکانیان جوانتربێت لەوانەی سوننەکان، چونکە کەمینە بوون لە ناو موسڵمانانادا وهەمیشە دەیانویست بیسەلمێنن کە پێگەی ئەوان لە سوننە بەرزترە.

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، دەسەڵاتدارانی ئایینی ئیسلام بە گشتی لەچاو مەسیحیەکانی ئەورووپادا هەژار و بێ سامان بوون و داهاتی تایبەتی خۆیان نەبوو و چاوەڕوانی دەستی دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و خێڵ و پیاوچاکان و خێرو ڕەحمەتی خەڵک بوون. بێجگە لە هەندێ مزگەوتی گەورە، کە خەلیفە و سوڵتان و شاکان دروستیان کردبوون بۆ بەرزکردنەوەی پێگەی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئایینی خۆیان، زۆربەی مزگەوتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەبەر هەژاری دەسەڵاتی ئایینی لەچاو کەنیسەکانی ئەورووپادا وەکو کەلاوە وابوون.

بەهۆی ئەوەی دەسەڵاتی ئایینی ئیسلام خاوەنی ئابوری خۆی نەبوو، ڕۆڵی سیاسی و سەربازیشیان زۆر لاواز بوو. ڕاستە لە کاتی ململانێی ناو بنەماڵەکانی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و ململانێی نێوان خێڵەکان، بەتایبەتی لەناو شیعەکاندا، دەستیان لەو ململانێیانە وەردەدا، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی سەرەک خێل و

بنەماڵە بەهێزەکان و شا\سوڵتان و شازادەکان بوون هەوڵیان دەدا سوود لە پیاوە ئایینیەکان وەرگەن بۆ بەهێزکردنی جێپێی خۆیان.

هاریکاری فیودالی خێلایەتی لەگەڵ دەسەڵاتی ئایینی و ڕازیکردنیان لەسەر بنەمای خێڵەکی بوو، لەڕێگەی پێدانی ڕۆڵی ئایینی و پێدانی داهاتی ناوچەیەک و دیاری و بیناکردنی مزگەوت و تەکیە بوو بۆیان، نەکو لە بەشداریکردنیان لە بڕیاردان و حوکمرانیدا.

دەسەڵاتدارە ئایینیەکان خاوەنی هێزی چەکداری خۆیان نەبوون، کە بیانپارێزی و ڕۆڵیان هەبێت لە یەکلاکردنەوەی ململانێیەکاندا، بەڵکو ئەگەر ڕۆڵێکیشیان بوبێت لەڕێگەی چوونە پاڵ شا\سوڵتانێک، بنەماڵەیەک یان خێڵێک بوو. ڕاستە شێخە سەفەوییە شیعەکان لەسەرەتادا ڕۆڵیان هەبوو لە حوکمرانی و بڕیارداندا، بەڵام ئەوە لەڕێگای قزلباش و تەنها بۆ ماوەیەکی کورت بوو و دواتر خۆشیان چوونە ریزی سەرەک خێڵەکان و بنەماڵەکەیان، وەکو بنەماڵەی خێڵەکانی تریان لێهات. لە دوای ئەوەی کە ساڵی ١٥١٧ سوڵتانی عوسمانی نازناوی خەلیفەی موسڵمانانی پێدرا، دەسەڵاتی سولتان بەسەر عولەمادا هێندەی تر زیادیکرد.

دەسەڵاتی ئایینی ئیسلام، چونکە خاوەنی سامان و داهاتی زۆر نەبوو، نە ڕۆڵی ئیداری و سجیلات و زانیاری کۆکردنەوەیان هەبوو لەسەر کۆمەڵگە و نە ڕۆڵی کلتوری و مۆسیقا و تەندروستیان هەبوو بەشێوەی کەنیسەی ئەوروپا.

ئەگەرچی دەسەڵاتی ئایینی ئەوروپا دژی هەموو گۆڕانکاریەک بوو لە سیستمی فیودالی ئەوروپادا، بەڵام بەهێزییان لە ڕووی ئابوری و سیاسی و سەربازیەوە ڕۆڵێکی گرنگی بینی لە دەرفەت دروستبوون بۆ چینوتوێژە نوێەکانی ئەوروپای ڕۆژئاوا لە بڕیارداندا و ڕێگا خۆشکردن بۆ کەوتنی هەموو سیستمەکە، بەڵام دەسەڵاتی ئایینی ئیسلام بەهۆی لاوازیانەوە بووە پاشکۆ و پشتیوانی تەواوی سیستمی فیودالی خێڵەکی و تەمەن درێژبوونی و هەروەها دروست نەبوونی دەرفەت بۆ چینوتوێژی نوێ، کە بەشداری لە بڕیاردان و دانانی یاسای نوێ و گۆڕانکاریکردن لەو دەوڵەتانەدا بکەن.

چوار: کاردانەوەی خاسڵەتی شارستانیەتە کۆنەکان

لە بەندی یەکەمی ئەم کتێبەدا، باسی خاسڵەتی شارستانیە کۆنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستمان کرد. یەکێ لەو خاسڵەتە گرنگانە بەهێزی ڕۆڵی دەسەڵاتی ناوەندی بوو لە کونترۆڵکردنی لادێ و ناوچەکانی وڵاتدا بەهۆی چەندین فاکتەری جیاوازەوە. ئەم خاسڵەتەی حوکمرانی کردنە لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ئاسانکاریکرد بۆ بەهێزبوونی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و دەسەڵاتی ڕەهای خەلیفە و شا و

سـولْتانەکانی.
ئـەو خاسـڵەتە هەرلـە کۆنـەوە رەگـی لـە کۆمەڵگەکانـدا داکوتابـوو و قبوڵکردنـی لای خەڵکـی ناوچەکـە زۆر زەحمـەت نەبـوو. هەڵبەتـە ئـەو کاردانەویـە هەتـا ئێسـتا بەردەوامـە و تاکڕەوی و دەسـەڵاتی رەهـای سـەرۆکی دەوڵـەت و حیزبـەکان لای خەڵـک هێنـدە غەریـب نییـە. لـە غیابـی سیسـتەمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی ئابـوری پلورالیزمـدا، رەنگـە زۆرجـار لای خەڵـک نـا سـەقامگیری و نـا ئارامـی و ترسـی خەڵـک لـە رووتاندنـەوە و گەندەڵـی بێسـنوور لـە چەنـد لایەکـەوە، ترسـناکتر بێـت لـە دەسـتڵاتی تاکڕەوی رەهـا.

لاوازی پێکهاتـە و چینوتوێژە نوێیەکان

لـە باسـی بنەمـا ئابورییەکانـی فیوداڵیزمـی ئەوروپـادا، سروشـت و ڕۆڵـی چینوتوێژەکانـی ئـەو کۆمەڵگەیەمـان شـیکردەوە، باسـی ئەوەمانکـرد، کـە فیوداڵیـزم و چینوتوێژەکانـی ئـەو کۆمەڵگەیـە خۆبەخـۆ نـە لـە توانایانـدا بـوو گۆڕانـکاری بەکـەن و نـە لـە بەرژەوەندیاندابـوو.
بـۆ گۆڕانـگاری و گەشـەکردن لـەو سیسـتمە قفڵـدرا و داخـراوەدا، پێویسـت بـە فاکتـەر و چیـن و توێـژی نـوێ بـوو. ئـەو گەشـەکردنەی لـەو کیشـوەرە ڕوویـدا، لەنـاو جەرگەیـدا دروسـت نەبـوو، بەڵکـو لـە پاڵیـدا لـە شـارە بازرگانییەکانـەوە دەسـتپێکرد و چینوتوێـژە نوێیەکانـی ئـەو شـوێنانە بـوو، درزیـان خسـتە ئـەو کۆمەڵگەیـەوە و پێکهاتەکانیـان راکێشـا بـەرەوە پرۆسـەی گۆڕانـگاری مـەزن و چاکسـازی سیاسـی و ئابـوری، کـە سیسـتمە کۆنەکەی هەڵوەشـاندەوە و سیسـتمێکی نـوێ جێگایگرتـەوە.
لێـرەدا، لـەوە دەکۆڵینـەوە ئایـا فیوداڵـی خێڵەکـی و پێکهاتـە و چینوتوێژەکانـی خۆبەخـۆ توانـای گەشـەکردنیان هەبـوو؟ ئایـا بـە بەرژەوەنـدی خۆیـان دەزانـی گۆڕانـکاری ڕیشـەیی بکـەن؟ یاخـود بـە هەمـان شـێوازی فیوداڵیزمـی ئەوروپـا لێـرەش لـە توانایانـدا نەبـوو. هەروەهـا بـەدوای ئـەو فاکتەرانـەدا دەگەڕێیـن، کـە چینوتوێـژە نوێیەکانـی ئێـرەی لەوانـەی رۆژهەڵاتـی ئەوروپـا لاوازتـر کـرد و بەهەمـان شـێوەی ئـەوان، توانـای ئـەو گۆڕانکاریانەیـان نەبـوو. ئایـا ئـەو خاسـڵەت و فاکتەرانـە چـی بـوون، کـە لـە فیوداڵـی خێڵەکـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا ئـەو پرۆسـەیەی خاوتـر و زەحمەتتـر کـرد؟
بۆ وەڵامدانـەی ئـەو پرسـیارانە، هـەوڵ دەدەیـن چاوێـک بـە خاسـڵەتە ئابوریەکانـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا بخشـێنین. بچینـە بنـج و بناوانـی بەرهـەم و بەرهەمهێنـان لـە لادێ و شـارەکانی ئەوسـای خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا و خاسـڵەت و ڕۆڵـی پێکهاتە و چینوتوێژەکانـی لـەو پرۆسـەیەدا و پەیوەندییەکانیـان لەگـەڵ یەکـدا و هەروەهـا ڕۆڵـی دەسـەڵاتدارانی دەسـتەبژێری ئۆروسـتۆکراتی سیاسـی و ئایینـی تیایانـدا.

- هەندێ زانیاری گشتی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ١٥٠٠-١٨٠٠(ز.)

ئابوریی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، لەو سەردەمەدا لەسەر سێ کۆڵەکە بەندبوو. کشتوکاڵ و ئاژەڵ بەخێوکردن، بەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی. دەوروبەری٩٠٪ دانیشتوانی ناوچەکە بە کاری کشتوکاڵی و ئاژەڵ بەخێوکردنەوە خەریک بوون. بەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی بە پلەی یەکەم لە شارەکاندا بەڕێوەدەچوو «١٥ ل٣٣».

لەگەڵ ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی بە درێژایی چەندین سەدە لەژێر سایەی هەمان سیستمی بەڕێوەبردنی فیوداڵی خێڵەکیدا ناوچەی گەورەیان پێکەوە بەستبۆوە، رەنگە بکەوینە هەڵەیەکی گەورەوە، ئەگەر بە یەک چاو سەیری هەموو ناوچەکانی ئەو دەوڵەتانە وەک یەک بکەین، یاخود وا بزانین، کە بە درێژەیی هەموو ئەو ماوەیە ژیانی ئابوری لە هەمان دۆخدا بوبێت.

ناوچەکانی ئەم دەوڵەتە وەکو دوورگەی بچووک وابوون لەناو دەریایەکی گەورەدا، بێجگە لە بەرژەوەندی دەوڵەتەکان لە باج کۆکردنەوە و کۆنترۆڵی ئابوریان و پاراستنی ئارامی و سەقامگیری، بەرژەوەندییەکی ئەوتۆی تر ئەو ناوچانەی پێکەوە نەدەبەستەوە. بێگومان ئەوە بۆ بنەما ئابورییەکانی ئەو وڵاتانە و ئاستی گەشەکردنی ئابوری و ئاڵوگۆڕی بازرگانی تیایاندا دەگەڕێتەوە. هەتا ناوچەیەک لە رێگا بازرگانی و کەنار دەریاکان و ناوەندی دەسەڵاتی دەوڵەت و شارە گەورەکانەوە نزیک تر بوایە بە ئاسانتر کۆنترۆڵ دەکرا و جموجۆڵی ئابوری تیایدا زیاتر بوو. هەتا رووباری گەورە، یان باران زیاتر تیایاندا ببارایە بەرهەمی کشتوکاڵی باشتر بوو، هەروەها هەتا ناوچەکان سەختر بوونایە پەیوەندی و ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە ناویاندا زەحمەتر دەبوو. لە هەندێ ناوچەدا دەسەڵاتی خێڵەکی بەهێزتر بوو، کلتور و عورف و نەریتیان جیاواتر بوو. ئەوانە و چەندەها خاسڵەتی تایبەتی تر کاردانەوەی هەبوو لەسەر ناوچەکان و دەبووە هۆی جیاوازی ئاستی گەشەکردنی ئابورییان «٣٠ ل١».

لەگەڵ تاکڕەوی و توندڕەوی و حوکمداری رەهای ئەم دەوڵەتانەدا، لە کاتی بەهێزبوونی دەوڵەتەکان و هاتنی شاا‌سوڵتانێکی بەهێز و زیادبوونی کۆنترۆڵی سوپا و دەستگاکانی دەوڵەت بەسەر ناوچەکاندا، بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشەیی تیایاندا زیادیدەکرد، هەروەها بە هۆی ئارامی و سەقامگیری رێگاوبان ئاڵوگۆڕی بازرگانی دەبووژایەوە، کە سەرلەنوێ دەبووە هۆی زیادکردنی بەرهەمهێنان. بێگومان ئەو بوژاندنەوە ئابورییانە، تەنها بۆ ماوەیەک بەردەوام دەبوون، چونکە وەک هەمیشە زەحمەتە لەژێر سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنووردارادا گەشەکردن بۆ ماوەیەکی دورودرێژ بەردەوامی بەخۆوە ببینێت.

لە نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەدا، بەپێی تۆماری باجەکانی دەوڵەتی عوسمانی،

لە ئەنادۆڵ و میسر و باشوری سوریا ژمارەی دانیشتوان ٤٠٪ زیادیکردووە، بەرهەمهێنان زیادیکردووە و رووبەری زەوی کشتوکاڵیەکان فراوان بووە. بەرهەمی دانەوێڵە هێندە زیادیکردووە، کە لەو سەردەمەدا هەناردەی ئەوروپا کراوە. بەپێی ئەوانەش داهاتی باجەکانی دەوڵەتی عوسمانی زیادیکردووە. پێش داگیرکرنی میسر لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە لە سەدەی شانزەدا، ژمارەیەکی زۆری جوتیارانی هەندێ ناوچەی میسر لەتاو زۆرداری دەسەڵاتدارانی مەمالیک زەویوزارە پڕ پیت و بەرەکەتەکانیان بەجێ هێشتبوو و کۆچیان کردبوو بۆ شوێنی تر، بەڵام لەدوای هاتنی عوسمانییەکان، هەمیسانەوە گەڕاونەتەوە و دەستیانکردۆتەوە بە بەرهەمهێنان. بەسەرلەنوێ گرتنەوەی ناوچەکانی عێراق وباشوری کوردستان لە ساڵەکانی ١٦٥٨دا لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی و کەمبوونی شەڕ لەگەڵ سەفەوییەکان و ئارامی و سەقامگیری بۆ ماوەیەک لەو ناوچانەدا، بوژاندنەوی ئابورییان تێکەوت و ژمارەی دانیشتوان زیادیکرد. بە پێچەوانەوە لە کۆتایی ساڵەکانی ١٧٠٠ دا بەهۆی لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی، سەرلەنوێ بەرهەمهێنان کەمیکرد و ژمارەیەکی زۆر لە جوتیاران ناوچەکانی خۆیان بەجێهێشت وکۆچیان بۆ ناوچەی تر کرد. لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا ژمارەی دانیشتوانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بە ١٨ ملێون دەخەملێنرا. لەوە ئەنادۆڵ ٦،٥، ئێران ٦، سوریا١،٥، عێراق١،٥، میسر ٣،٨ملیون. ئەگەر بە هەمان ڕێژەی ئەمڕۆ بە بەراورد لەگەڵ میللەتەکانی تری ناوچەکە بەراوردی بکەین، ژمارەی دانیشتوانی کوردستان لە ١،٥- ٢ملیون نەترازاوە «٣٠ ل٣-٧».

کەمایەتی دانیشتوانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە شارەکاندا نیشتەجێ بوون. لە میسر ١٠٪ لە قاهیرە و ئەسوان و ئەسکەندەریە، شام ٢٠٪ لە شارەکانی دیمەشق و حمس و حەلەب و حەما و قودس، عێراق ١٥٪ لە شارەکانی بەغدا و موسڵ و بەسرە، ئەنادۆڵ: ئوستەنبول ٧٥٠ هەزار، ئەزمیر ١٠٠هەزار، بۆرسە ٥٠هەزار دانیشتوانیان بووە «٣٠ ل٤٥». لە کوردستان بەهۆی دابەشبوونی بەسەر ناوچەی خێڵەکی بچووک و سەختی تۆپۆگرافی وڵاتەکە و خراپی و نائارامی ڕێگەوبان و دووری لە دەریا و ڕێگە بازرگانییەکانەوە زۆرکەم لە شارەکانی ژمارەی دانیشتوانی گەیشتۆتە ١٠هەزار کەس لەوانە ئامەد، وان، تبلیس، هەولێر، کرکوک، ورمێ، سنەو کرماشان. . «٧٧ ل٢٠».

شارەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، لەو سەردەمانەدا لە شارەکانی سەرەدەمی فیوداڵیزمی ئەوروپا مەزنتر بوون. بەشێوەیەکی گشتی گەورەیی شار واتای گەشەکردنی ئابورییە، بەڵام ئەوکاتە لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاست گەورەیی شارەکان بۆ نیشتەجێ بوونی ژمارەیەکی گەورەی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بە خۆیان و پیاوکانیان و خێزان و کۆیلەکانیانەوە گەراوتەوە و لە هەمانکاتدا نیشتەجێبوونی توێژە فیوداڵە خێڵەکیەکانی لادێ و باج کۆکەرەوە و خاوەن تەسەروف بە زەویوزاری لادێ و سەرەک خێڵەکان لە شارەکاندا. هەروەها نیشتەجێ بوونی

ژمارەیەک زۆری جوتیاری دەوروپشتی شارەکان تیایاندا بەهۆی ناسەقامگیری و نائارامی لادێکان و زوڵم و زۆری باج کۆکەرەوکان و دەسەڵاتداران لەسەریان. لەکاتی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی و پەتادا، چونکە زیاتر شارەکانی گرتۆتەوە ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی شارەکان ڕوویان کردۆتە لادێ، هەروەها لەکاتی کۆنتڕۆڵی لادێکان لەلایەن دەسەڵاتی ناوەندییەوە و پەیدابوونی ئارامی تیایاندا هەمیسانەوە بەشێک لە دانیشتوانی شارەکان ڕوویان کردۆتەوە لادێ و بەوهۆیەوە شارەکان بچووکتر بوونەتەوە «٣٠ ل٤٥».
چەند فاکتەرێک کاری کردۆتە سەر ژمارەی دانیشتوان بەتایبەتی لە شارەکاندا، لەوانە نەخۆشی و پەتا، هەژاری و برسێتی، وشکانی و لافاو هەروەها شەڕو کوشتن. ڕێژەی مردنی دانیشتوان لە هەندێ کاتدا زیادیکردووە. بۆ نموونە لە سەدەی هەژدەدا بەهۆی پەتا بڵاوبوونەوەوە لە شاری ئەزمیر٣\١ دانیشتوانەکەی مردوون. هەر لە هەمان سەدەدا هەر لە شەش کەسی میسری یەک کەسیان، تاک چاو بوون و یەک لە دە کەس کوێر بوون «٣٠ ل٤٧». ساڵەکانی ١٧٤٠ لەژێر دەسەڵاتی ئەفشارەکانی ئێراندا بەهۆی زوڵم و زۆر و باجی قورس و کۆمەڵکوژی مسکێن و پیشەیی و کاسبکارانەوە لە شارەکانی ئەسفەهان و شیراز و قەزوین و تەورێز و دەوروپشتیان ٣\٢ دانیشتوانی لەناوچوون «١٥ل١٦».
ئەم ئامارە سادانە چۆنیەتی ئارامی ژیان و گوزەرانی و ئاستی ئابوری و خواردن و خواردنەوە و هەروەها ئاستی خراپی خزمەتگوزاری ئەو دەوڵەتانەمان بۆ خەڵکی ئەو شوێنانە پیشان دەدات.

- بەرهەم و بەرهەمهێنان لە لادێکاندا ١٥٠٠-١٨٠٠

بۆ تێگەیشتنی بنەما ئابوریەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ڕۆڵ و سروشتی پێکهاتە و چینوتوێژەکانی و پەیوەندییان لەگەڵ یەکدا پێش هەموو شتێک لە چەند ڕوویەکەوە هەوڵی باسی جۆری ئەو بەرهەمە کشتوکاڵیانە دەکەین، کە توانراوە لە ناوچەکاندا بەرهەم بهێنرێت، قەبارەی ئەو بەرهەمانە، ئامانجی بەرهەمهێنان، ئەو بازاڕانەی کە بەرهەمی زیاد لە پێویستی خۆ تیایاندا ساغ کراوەتەوە، چۆنیەتی بەرهەمهێنان، بەرهەمهێنەرەکان کێ بوون و چۆن و لەکوێ ژیاون، هەروەها لەچی زەمینە و مەرجیەکدا ئەو پرۆسەیە بەڕێوەچووە.
بۆ زانینی جۆری بەرهەم و قەبارەیان و شوێنی بەرهەمهێنانیان لەبەر نەبوونی زانیاری و ئاماری پێویست، مێژوو نووسەکان لەڕێگەی بەکارهێنانی مێتودی زانستیانەوە، نمونەی کەشوهەوا و تۆپۆگرافی ناوچەکان و بوون و نەبوونی سەرچاوەی ئاویان کردۆتە بنەمایەک بۆ گەیشتن بەو زانیارییانە.
هەڵبەتە مرۆڤی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەهۆی ناسەقامگیری و نائارامی و زوڵم و زۆر و هەڕەشەی بەردەوام لەسەر ژیان و ماڵ و منداڵیان، زۆرجار نەیان

توانیوە هەرە شوێنە باش و بەپیت و سەرچاوەی ئاوی زۆر بۆ نیشتەجێ بوون و بەرهەمهێنان هەڵبژێرن. بەڵکو بە پێچەوانەوە ناچارکراون شوێنی نالەبار و سەخت و کەم ئاو و بچووک هەڵبژێرن، کە کارکردن و بەرهەمهێنان لێیان سەختتر بووە و قەبارە و جۆری بەرهەم تیایاندا کەمتر بووە.

لە زۆربەی شوێنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کەم و زۆر توانای بەرهەمهێنان و ئاژەڵ بەخێوکردن هەبووە. بەڵام رووبەری گەورەی زەوی کشتوکاڵی و سەرچاوەی ئاو وەکو روبارەکانی نیل و دیجلە و فورات و یان باران بارینی زۆر و هەروەها نزیکی لە ڕێگە و شارە بازرگانیەکانەوە فاکتەری گرنگ بوون بۆ زیادبوونی قەبارە و جۆرەکانی بەرهەمهێنان. قەبارەی گەورەی بەرهەم لە پێناوی ئاڵوگۆڕپێکردن و ساغکردنەوەدا لە بازاڕەکاندا مەرجی گرنگن بۆ گەشەکردنی ئابوری و بونیادنانی شارستانیەتی پێشکەوتوو، هەروەها پێکەوە بەستنەوەی ناوچەکان.

کەشوهەوا کاریگەریی زۆری کردۆتە سەر قەبارەی بەرهەمهێنان. بۆ نمونە ساڵی کەم باران لە هەندێ ناوچەدا ڕێژەی بەرهەمهێنانی زیاتر لە ٢٥٪ هێناوەتە خوارەوە. لە شوێنە سەختەکانی کوردستان ساڵانی زستانی سارد و بەفر بارینی زۆر بۆتە هۆی ئەوەی ڕێژەیەکی زۆری مەڕوماڵاتیان رەقبێتەوە «٣٠ل٢٥».

هەروەها لەساڵانی کەم باران و وشکدا لەبەر کەمبوونەوەی بەرهەمی کشتوکاڵی، خەڵکەکە بۆ ئەوەی نەمرن لەبرسا ناچار بوون بەشێکی زۆر ئاژەڵەکانیان سەربڕن، کە ئەوەش بۆ چەندین ساڵ کاری کردۆتە سەر ئابوری داهاتوویان. کەمبوونەوەی ژمارەی ئاژەڵ بۆتە هۆی نەبوونی کەرسەی خاو بۆ بەرهەمی پیشەیی و بەرزبوونەوەی نرخ و کەمبوونەوەی توانای خەڵک بۆ شت کڕین و دواتر کەمبوونەوەی بەرهەمهێنان و برسێتی و دابەزینی ژمارەی دانیشتوان.

لە ناوچەکانی ناوەوە و باشوری شامی گەورە (سوریا، لبنان، ئوردن و فەڵەستین) و باشوری عێراق و ناوەندی ئێران بارانبارین لە ١٠ئینج کەمتر بووە. کەمی باران وایکردووە کەم ساڵ بتوانن پشت بە باران بەستن بۆ بەرهەمهێنانی دانەوێڵە، کە خواردنی سەرەکی خەڵک بووە، بەڵکولە هەندێ شوێندا پشتیان بە ئاوی روبارەکان و دروستکردنی بەنداو و گۆماو لە کەناریاندا بەستووە.

لە ناوچەکانی ناوەوەی ئەنادۆڵ و باکوری ئێران و شوێنە فێنکەکانی کوردستان باران بارین لە نێوان ١٠-٢٠ ئینج بووە. لەم شوێنانەدا توانیویانە بۆ بەرهەمهێنانی زستانە زۆربەی ساڵ پشت بە باران ببەستن، بەڵام لەبەر باران نەبارین لە هاویناندا زەحمەت بووە لە ساڵێکدا لە وەرزێک بەولاوە بە بەرهەمهێنانی فراوان هەستن. لە کەناری دەریاکانی سپی ناوەڕاست بارانبارین لە نێوان ٢٠-٤٠ ئینج بوو، بۆیە لەو ناوچانە دەکرا چوار ورزە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بکەن.

گواستنەوەی بەرهەم لە ناوچەکانی کەنار دەریا و روبار و دەشتاییەکان و نزیک شارە گەورەکان ئاسانتر بووە، بەڵام لە شوێنە شاخاوییە سەختەکانی نمونەی

کوردستان زەحمەتتر و نائارامتر بووە. لەو شوێنەدا لەو ساڵانەی، کە توانیویانە بەهۆی کەشوهەوای باشەوە دانەوێڵەی زیاد لە پێویستی خۆیان بەرهەمهێنن بەهۆی خراپی و سەختی ڕێگاوبان و نەبوونی ئامرازی گونجاوی گواستنەوە نمونەی عەرەبانە لە ۲۰-۳۰ کیلۆمەتر بەولاوە و بە میقدارێکی کەم نەبوبێت بە باری وڵاخ نەیانتوانیوە ئەو بەرهەمانە بگەیەنە بازاڕەکان «**۳۰ ل۳۷**».

لە ناوچەکانی میزوپۆتامیا کەنار روبارەکان و دەوروبەری روباری نیل بەهۆی ئاوی زۆر و زەویوزاری کشتوکاڵی زۆر و بەرفراوان و تەختی ڕێگاوبانەوە، قەبارەی گواستنەوەی بەرهەم زیاتر بووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا گوند و شوێنەوارەکانی ئەو ناوچانە زۆرجار سەرەڕای کۆنترۆڵی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بەسەریانەوە ڕووبەڕووی هەڕەشە و تالانیی چەتە و خێڵە تالانچییەکان دەبوونەوە.

بەهۆی ئەو فاکتەرانەوە لەو شوێنانەی ئاوی زۆر بووە وەکو دەوروبەری ڕوبارەکانی دیجلە و فورات و نیل، یان بارانی زیاتر لێ باریوە و ڕێگەوبان باشتر بووە و نزیک بووە لە شارە گەورەکان و بەندەرەکانەوە، بەرهەمەکان قەبارەیان زیاتر و هەمە چەشن بووە. سەرەڕای بەرهەمی زستانە وەکو دانەوێڵە بەرهەمی هاوینەی وەکو توتن و برنج و لۆکەو میوە و سەوزە چاندراون و لە بازاڕدا ساغکراونەتەوە. ئەو بەرهەمە هاوینانە لە شوێنە سەختە شاخاوییەکان و شوێنە کەم ئاو و بارانەکان ئەگەر کرابێت زۆر کەم بووە و بۆ پێویستی خۆیان بووە، بەتایبەتی بۆ دابینکردنی پێویستیەکانی توێژ و چینە دەسەڵاتدارەکان بووە و زۆربەی دانیشتوان لەبەر هەژاری و بێدەسەڵاتی توانای بەرهەمهێنان و پەیداکردنی ئەوانەیان نەبووە.

لە زۆربەی شوێنەکاندا، ئاژەڵ بەخێوکراون و زۆربەی بۆ دابینکردنی پێویستی خۆیان بووە. گرنگترین ئەو ئاژەڵانەی کە ڕاگیراون بریتی بوون لە مەڕ و بزن و حوشتر و ئەسپ و ئێستر و گوێدرێژ و پەلەوەر. لەو شوێنانەی سەوزایی و ئاوی زۆر بووە، هەروەها لەو شوێنانەی لەوەرگای زۆر بووە وەکو کوردستان و ناوەڕاستی ئەنادۆل، رەوەند و نیمچە رەوەند بە پلەی یەک لەسەر ئاژەڵ بەخێوکردن ژیاون و بەرهەمی خوری و موی بزن و حوشتر و پێستە و ڕۆن و ئاژەڵیان گۆڕیوەتەوە بە دانەوێڵە بۆ خۆیان و ئاژەڵەکانیان و پێویستی تری ناو شارەکان.

ئەوانەی بە ئەرکی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و بەخێوکردنی ئاژەڵیان لەسەربووە، ئەندامانی خێزانی مسکێن و جوتیارە بچووکەکان و شوان و گاوان و رەوەند و نیمچە رەوەندەکان بوون. خێزانی ئەوانە یەکەی بەرهەمهێنان و سەرچاوەی هەموو بەرهەم و سامان و باج و هەموو پێویستیەکانی دەوڵەت و چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان و دەسەڵاتی ئایینی و دابینکردنی پێویستی شارەکان و هەناردەکردنی ئەو بەرهەمانە بوون بۆ ناوچەکانی تر و وڵاتانی تر «**۱۵ ل۳۵**».

گرنگترین ئەو ئامرازانەی بۆ بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بەکارهاتوون بە شێوەیەکی

سەرەکی بریتی بوون لە گاسن و وڵاخ بۆ کێڵان و تەختکردنی زەوی و ڕاکێشانی جۆگەلە و داس بۆ دروونەوەی دەغڵ. ئەو گاسنانەی بەکارهاتوون بریتی بوون لە دوو پارچە تەختەی نوکداری پێکەوە بەستراو. هەندێکیان ئەوەندە سووک بوون بە ئاستەم ڕووبەری زەوییان هەڵکەندووە یان هێندە قورس بووە بە زەحمەت ڕاکێشراوە و بەکارهاتووە. ئەو وڵاخەی بەکارهاتووە لەبەر لاوازی و ئەرکی قورس بەسەریەوە بە ناڕەحەت گاسنەکەی ڕاکێشاوە. لە ناوچە سەخت و شاخاوەکانی کوردستاندا لەبەر سەختی ناوچەکە و بەرز و نزمی و لێژی زەوی و زۆری بەرد تیایدا هێندەی تر ئەو ئەرکە قورستر بووە لەسەر جوتیار. ئەو داسەی بەکارهاتووە لەبەر کولی و زۆر بەکارهێنانی و خراپی چۆنایەتی کاری جوتیارەکانی زەحمەتتر کردووە. زۆر لە جوتیارەکان لەبەرهەژاری، خاوەنی گاسن یان وڵاخ نەبوون و ناچاربوون لە دەسەڵاتدارانی وەرگرن بەرامبەر بەشێک لە بەرهەمەکانیان. لەبەرهەژاری جوتیارەکان توانای کرینی ئامرازی بەرهەمهێنانیان لە شارەکان کەم بووە، بەڵکو زۆربەی ئامرازی بەرهەمهێنان هەر لە لادیەکاندا بەدەستی هەندێ خەڵکی ناشارەزا دروستکراون و لەبەر خراپیان بەکارهێنانیان بۆتە ئەرکێکی قورس بۆ ئەو جوتیارانە. خراپی و بێکەڵکی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان فاکتەرێکی گرنگ بووە لە گەشەنەکردنی بەرهەمهێناندا «**١٥ ل ٣٥**».

پرۆسەی بەرهەمهێنان بەپێی پلاندانان و مێتودی زانستی نەبووە، بەڵکو لە هەڵبژاردنی پارچە زەوی بۆ چاندن و کێڵان و کاتی چاندن و دروێنەوە و چۆنیەتی ئاودان و خەزنکردن و گواستنەوە و گۆڕینەوە و ساغکردنەوەدا، هەمیشە بەپێی عورف و نەریتی کۆن کراوە و باوباپیریان چۆنیان کردبێت و ریشسپییەکان چیان بڕیاردابێت وایانکردووە. نوێکردنەوە و خوڵقاندن و بیرکردنەوە لەو کارانەدا لە بیری خەڵکدا نەبووە و کەس جورئەتی نەبووە گۆڕانکاریان تێدا بکات.

بەپیتکردنی زەویوزار بەهۆی پەین و سەمادەوە، یان لە ڕێگای چاندنی ڕووەکی جیاوازەوە لە زەویەکاندا زۆرکەم، یان هەر بەکارنەهاتووە. بۆ هێشتنەوەی پیتی زەوی ساڵە و نا ساڵ پشوویان داوە بە زەویەکان و هیچیان تیادا نەچاندووە. ئەمە وایکردووە، کە خەڵکی تەنها بتوانن سوود لە نیوەی زەویوزارە کشتوکاڵیەکان وەرگرن و هەتا هاتووە ئەو زەویانە لاوازتر بوون و بەرهەمی کەمتریان داوە «**٣٠ ل ٤٠**».

بەرهەمهێنان لەو سەردەمانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا بەشێوەیەکی سەرەکی دوو ئامانجی هەبووە.

یەکەمینیان، بەشی هەرە زۆری بۆ دابینکردنی پێویستی خۆدی بووە(اکتفای زاتی)، کە ئەویش لەپێش هەموو شتێکدا بۆ دابینکردنی پێویستی خواردنی ساڵانەی خێزانەکە بووە و ئەگەر لێیان زیاد بوبێت بەشێکی کەمی بۆ گۆڕدانەوە بەو پێویستیە بنچینیانەی کە خۆیان نەیان توانیوە بەرهەمی بهێنن یان لە سروشت کۆیکەنەوە بەکارهاتووە.

دووەمیان بۆ دابینکردنی باج و جزییە و سەرانە و بەرتیل و دیاری بووە بۆ کاربەدەستان و باج کۆکەرەوەکان و سەرەک خێڵ و پیاوانی ئایینی. لەبەرئەوە لە زۆربەی شوێنەکان بەرهەمهێنان لە پێناوی ساغکردنەوەی بەرهەم نەبووە لە بازاڕەکاندا بەمەبستی فرۆشتن و قازانجکردن، ئەوەی کرابێت بۆ ئاڵوگۆڕ پێکردن بووە. کڕین و فرۆشتن و باجدان هەتا سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە عەینی بووە (لە ڕێگەی گۆڕینەوەی کەلوپەل یان دانی باج بە بەرهەم نەکو پارە) و دراو لە لادێیەکاندا زۆرکەم بەکارهاتووە. ئەو باج و باجکاریانەی دراوە، بەشێکی بۆ دابینکردنی پێویستیەکانی چین و توێژ و دەسەڵاتداران و سوپا و پیاوانی ئایینی بووە و ئەوەی زیادبووە لە شارە گەورەکان و کەنار ئاو و دەریاکاندا لە بازرگانیدا بەکارهاتوون.

- موڵکداری بێ موڵک و چینی تەمەن کورت

سیستمی بەڕێوەبردنی ئابوری فیودالی خێڵەکی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە لادێکاندا ئیتر دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران یان مەمالیکەکانی میسر و میرنشینەکانی کوردستان بوبێت لە ناوەرۆکدا هاوسروشت بوون و رۆڵ و ئەرکیان دوو ئامانجی هەبووە.

یەکەمیان کۆنترۆڵکردنی زەویوزار و بەرهەم و بەرهەمهێنان و لە هەمانکاتدا بەکارهێنانی ئەوانە بووە بۆ کۆنترۆڵکردن و زامنکردنی وەلای کۆمەڵگە بە هەموو چینوتوێژەکانیەوە. دووەمیان دابینکردنی پێویستیە ئابوریەکانی دەستەبژێری ئۆروستۆکراتی فیودالی خێڵەکی دەسەڵاتدار و دەوڵەتەکەیان بووە لە ڕێگای داهاتی باجەکانەوە.

ئەم سیستمە بناغەی بۆ دروستبوونی پێکهاتە و چین و توێژی جیاواز لە کۆمەڵگەدا و چۆنیەتی پەیوەندییان لەگەڵ یەکدا داناوە و جۆری پەیوەندیان لەگەڵ زەویوزار و کاردانەوەی ئەوانە لە بازاڕەکاندا.

بەپێی عورفی خێڵەکی کەس موڵکی تایبەتی نەبووە و زەویوزار موڵکی خێڵ بووە و سەرەک خێڵ و دەست و پێوەندی مافی تەسەروف کردنیان پێوەی هەبووە. بەپێی عورفی فیودالی خێڵەکی و شەریعەتی ئیسلامی، زەویوزاری ژێر دەسەڵاتی ئەو دەوڵەتە موڵکی تایبەتی کەس نەبووە بەڵکو موڵکی دەوڵەت بووە و شا\سوڵتان یان میر مافی بڕیاردانی چۆنیەتی بەکارهێنانیان و تەسەروفکردن پێیانەوە دەخاتە ئەستۆی چەند توێژ و پێکهاتەیەک بەپێی ئاستی وەلایان بۆ شا\ سوڵتان و ئەو دەوڵەتە. هەتا ئەو توێژانە نزیک تر بوونایە لە ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار و وەلایان زیاتر بوایە و پاڵپشتیان بکردایە لە بڕیاردان و شەڕو شۆڕەکاندا، ئەوانەیان زیاتر بەرکەوتووە و پێگەی کۆمەڵایەتیان بەرزتر بووە.

ئەگەرچی زەویوزارێکی زۆر لە ژێر تەسەروفی چەندین توێژی کۆمەڵایەتیدا

بوو و وەکو موڵکی خۆیان سەیریان دەکرد، بەڵام بەهۆی گۆڕانی بەردەوام لەو مافەدا هەمیشە ئاڵوگۆڕی بەردەوام لەو موڵکایەتیدا ڕوویداوە. ئەو ئاڵوگۆڕکردنە لە لایەکەوە بۆ ئەوەی دەسەڵاتی ڕەهای دەوڵەت دەگەڕایەوە، کە نەیویستووە چین و توێژی موڵکداری بەهێز لە کۆمەڵگەدا دروست بێت و ببنە هەڕەشە لە سەریان و لەلایەکی ترەوە گەڕاوەتەوە بۆ ناسەقامگیری بەردەوامی کۆمەڵگەکان. ناوچەکانی دەوڵەت بەهۆی ململانێوە و شەڕوشۆڕ وگۆڕانکاری لە بەلانسی نێوان دەسەڵاتدار و پێکهاتە و زیاد و کەمبوونی وەلایان بۆ دەوڵەت وایکردووە، کە پێگەی ئەوانە لە کۆمەڵگەدا گۆڕانکاری بەسەربێت و بەپێی ئەوەش موڵکایەتی زەویوزار گۆڕانکاری بەسەرداهاتووە. هەروەها بە گۆڕانی شا\سوڵتان یان گۆڕانکاری لە خێڵ و بنەماڵەی دەسەڵاتدار و دروستبوونی دەوڵەتی نوێ یاخود گۆڕانکاری لە کاربەدەستانی دەوڵەت و سوپا لە ناوچەیەکدا کاردانەوەی هەبووە لەسەر موڵکایەتی زۆربەی ئەوانەی مافی تەسەروف کردنیان هەبووە بە زەویوزاری ناوچەکەوە. بەو گۆڕانکارییانە زەویوزار لە بنەماڵە یان گروپێک یان خێڵێک سەندراوە و دراوە بە خەڵکی تر. ئەو موڵکایەتیە شێوەی پاداشت دانەوە یان دیاری بەخۆوە بینیوە بۆ بنەماڵەیەک یان پیاوێکی نزیک لە دەسەڵاتدارەوە یان پیاوێکی ئایینی یان سەرەک خێڵێک یاخود بەکاربەدەستانی سوپا و دەوڵەت دراوە لەباتی دانی مووچە پێیان «**١٥ ل١٠٦\١٠ ل١٧٩**».

بەپێی ئەمانە موڵکایەتی زەویوزار سەنەدێک نەبووە لە نێوان ئوروستوکرتی دەسەڵاتدار و ئەو کەسانەدا و بەهیچ شێوەیەک مسۆگەر نەبووە و هیچ بنەمایەکی یاسایی و موڵکایەتی نەبووە. ئەوەی ڕۆژێک موڵکدار و پایەبەرز بووە لە ناوچەیەکدا ڕۆژی دواتر ڕەنگە هەرچیەکی هەبووبێت لە دەستی چوو بێت و لە کۆمەڵگەکەدا خۆی و بنەماڵەکەی بێ موڵک و داهات ڕسوا و شاربەدەر کرابن. ڕاستە هەمیشە چین و توێژی دەسەڵاتدار و خاوەن موڵک و سامان هەبووە و پایەی بەرزیان هەبووە لە کۆمەڵگەدا، بەڵام لەهەمانکاتدا هەر یەک لەوانە تەمەن کورت بوون و چاک زانیویانە ئەوەی هەیانە هەتا سەر نابێت. ئەمە وای لەو توێژانە کردووە، کە دڵیان نەسوتێت بەو موڵکانە و بەرهەمهێنان و گەشەکردنی بەرهەمهێنان و ڕێگاوبان و ماڵی جوان و ئاوەدانکردنەوەی وڵاتەکە، چونکە بە موڵکی خۆیان نەزانیوە و هەتا بۆیان کرابێت لە ڕێگای گەندەڵی و دزی و بەرتیل و ئازاردانی خەڵک و چەوساندنەوەیانەوە بە کورترین ماوە سامانی خۆیان زیادکردووە و لەباتی بەکارهێنانی لە وەبەرهێناندا لە ترسی ئەوەی لێیان نەسەنرێ شاردویانەتەوە «**١٠٦ ل١١١،١٠٣**».

لەسەر ئەم پرنسیپە دەسەڵاتدارانی فیودالی خێڵەکی بەسەر چەند توێژێکی سەرەکییەوە دابەشبوون. بەشێکیان ئەو توێژانە بوون، کە بەشێک لە زەویوزاریان بە ناوەوە بووە و تەسەروفیان پێوە کردووە و دووەمیان ئەو توێژانە بوون، کە ئەرکی باج کۆکردنەوە و سەرپەرشتی زەویوزاری میرییان کردووە.

شا\سولتان دەوڵەمەترین و بەدەسەڵاترین تاکی کۆمەڵگە بووە. بێجگەلە داهاتی زۆری باجەکان و تاڵانکاری دەرەوە، مافی تەەسەروفکردنی بەسەر ڕێژەی ١٠-١٥٪ باشترین و دەوڵەمەترین زەویوزاری کشتوکاڵیدا هەبووە. ئەو زەویانە کەوتونە ناوچەی جیاوازی دەوڵەتەکانەوە و مسکێن و کرێکاری کشتوکاڵی و کۆیلە کاریان تێداکردووە و خەڵکانی نزیکی خۆیان سەرپەرشتیان کردووە. ئەم شوێنانە بێجگەلە لەوەی سەرچاوەی داهاتی ئابوری زۆر بووە بۆ مەسرەفەکانی کۆشک جێگای سەیران و راو و حەسانەوەشیان بووە و هەموو کەسێ بە ئاسانی بۆی نەبووە توخنی ئەو شوێنانە بکەوێت. بوونی ئەمانە و کەمکردن و زیادکردنیان بەندبووە بە توانا و دەسەڵاتی سوڵتان\شاوە وماندنەوەی لە دەسەڵاتدا. بە گۆڕانی ئەوان ئەو موڵکانە لە بنەماڵەکانیان سەندراوەتەوە و دراوەتە دەست ئەوانەی دوای خۆی یان دابەشکراوە بەسە بنەماڵەی تردا.

بەشێکی گرنگ لە ئۆروستۆکراتی بنماڵەکانی خێڵی دەسەڵاتدار، شازادە و خزمە نزیکەکانیان بووە کە ڕۆڵیان لە بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەتدا هەبووە و هەمیشە ململانێیان لە نێوانیاندا هەبوو بۆ پچڕینی دەسەڵات و سامان و موڵکی زیاتر.

زۆرجار بە مەبەستی دوورخستنەوەیان لە دەسەڵاتی ناوەندی ئەرکی سیاسی و ئیداری و سەربازی ناوچەکانیان پێ دراوە و لەبەرامبەردا زەویوزاری بەنرخی کشتوکاڵیان پێ بەخشراوە یاخود خۆیان لەڕێگای هەڕەشە و گەندەڵیەوە دەستیان بەسەر زەویوزاری خەڵکی تردا گرتووە.

دەسەڵاتدارانی دەوڵەت، کە ئەرکیان بەڕێوەبردنی ئەرکە ئیداری و ئابوری و سیاسی و سەربازیەکان بوو لە وەزیر و پیاوانی کۆشک و سەرەک لەشکر و والی و خەڵکانی تری ئورستوکراتی دەسەڵاتدار لە جیاتی موچە موڵکایەتی زەویوزاری کشتوکاڵیان پێ بەخشراوە و لەسەر داهاتەکانیان ژیاون.

توێژێکی تر، کە لە ڕێگەی وەقفەوە تەسەروفیان بە زەویوزار و موڵک و هەندێ سامانەوە کردووە خەڵکانی ئایینی و قازی و پیاوچاکان بوون. ئەو زەویوزار و موڵکانە پێشتر میری بوون، یان موڵکی هەندێ خەڵکانی ناوچەکە بوون و لێیان سەنراوە، یان هەندێ موڵکدار خۆیان بەشێک لە موڵکەکانیان داوە بە وەقف لە پێناوی مانەوەی بەشێک لە موڵکەکانیان و ڕازیبوونی پیاوانی دەسەڵاتداری دەوڵەت و ئایینی لێیان. بەوەش پێگەی کۆمەڵایەتیان بەرزبۆتەوە و بڕوایان وابووە لە قیامەتیشدا خودا پاداشتیان دەداتەوە. داهاتی ئەمانە وا دانربوون، کە بۆ دابینکرنی ژیانی پیاوە ئایینیە گەورەکان و شێخەکان و دروستکردنی مزگەوت و تەکێ و جێگەی حەوانەوە و کارێز هەڵدان و ڕێگاو پرد دروستکردن بەکاربهێنرێن. بەڵام لە پراکتیکدا زۆربەی ئەوانە لە ڕێگەی گەندەڵی و بەرتیل و خزمایەتی و وەلاوە بوونەتە موڵک و سەرچاوەی ئابوری بۆ توێژێک لە پیاوانی ئایینی و شێخ و قازی و دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و سوپا. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو

زەوییانە هەمیشە لەژێر چاودێری دەوڵەتدا بوون و بەردەوامبوونی ئەوانە لە بەکارهێنانیاندا بەندبووە بە وەلایان بۆ شا\سوڵتان و ئەو کەسانەی بەپێی ڕۆژگار دەسەڵاتدار بوون. بە گۆڕانکاری لەوانەدا گۆڕانکاریش لە توێژانەدا هاتووە، کە تەسەروفیان بە وەقفەوە کردووە «**٨٥** ل**٢٠٧**».

لە زۆربەی ناوچەکانی دەوڵەتەکاندا توێژێکی بچووک هەبوون، کە هەر لەکۆنەوە پشتاوپشت زەویوزاری خۆیان هەبووە. ئەمانە هەمیشە لەژێر هەڕەشەی توێژە دەسەڵاتدارەکانی فیوداڵی خێڵەکیدا بوون و موڵکەکانیان کەم و زۆر لێ زەوتکراوە. هەندێکان لە ڕێگەی بەرتیلدان و خزمایەتی و دانی بەشێک لە موڵکەکانیان بە وەقف توانیویانە بەشێک لە موڵکەکانیان بپارێزن. بە لاوازبوونی دەسەڵاتی دەوڵەت، هەندێکیان دەرفەتیان هێناوە و گەڕاونەتەوە سەر زەویوزارەکانیان «**٣٠** ل**٣٣**\ **١٥** ل**١٠**».

- توێژێک لە دەسەڵاتدارانی خێڵەکانی دەرەوەی خێڵە دەسەڵاتدارەکان

ڕوانگەی سیستمی فیوداڵی خێلایەتی بۆ میللەتان و پێکهاتەکانی کۆمەڵگە خێڵەکیانە بووە. لای ئەوان بێجگەلە خێڵ و بنەماڵەی دەسەڵاتدار خەڵکەکانی تر هەموو ڕەعیەت بوون و دەبێ ملکەچی خێڵی دەسەڵاتداربن.

لەسەر بنەمای ئەم ڕاستیە کۆمەڵگەی فیوداڵی خێڵەکی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەشێوازی کۆمەڵگەی فیوداڵی ئەوروپا تەنها بەسەر چین و توێژی کۆمەلایەتی جیاوازدا دابەش نەبوو، بەڵکو لەهەمانکاتدا لە پێکهاتەی جیاواز پێکهاتبوو. زۆربەی خێڵ و میللەت و گروپ و ناخێڵەکییەکانی کۆمەڵگەکە لە دەرەوەی خێڵ و بنەماڵەی دەسەڵاتداربوون، بێجگە لە ئەو خێڵ و گروپانەی، کە لەکاتێکی دیاریکراودا لەوانەوە نزیک بوون، بە ڕەعیەت و هاونیشتیمانی پلە دوو و سێ و خوارتر حسابیان بۆ کراوە. ڕاستە هەموو ئەو پێکهاتانە لە چین و توێژی جیاواز پێکهاتوون، بەڵام بە ڕاونگە و پێوانەی فیوداڵی خێڵەکی هەر هەموویان خراونەتە خانەیەکی کۆمەلایەتی تایبەتییەوە.

ئەم خاسڵەتە هەتا ئێستا کاردانەوەی گرنگی بەسەر کۆمەڵگە و سیستەمی حوکمڕانی و ڕوانگە و هەڵسوکەوتی پارت و هێزە سیاسیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا هەیە. دابەشبوونی کۆمەڵگەکان بەسەر پێکهاتەی جیاواز، ئیتر ئەوانە نەتەوایەتی، ئایینی یان مەزهەبی بن، ڕێگرە لە بەهێزبوونی چینوتوێژە نوێیەکانی کۆمەڵگە و بەشداریکردنیان لە بڕیاردانی سیاسی و ئابوریدا.

لەناو ئەو پێکهاتانەدا هەندێ خێڵ و بنەماڵە لە کات و شوێنی تایبەتیدا پێگەی کۆمەلایەتی بەرزتریان پێ بەخشێنراوە و ئەرکی کاربەڕێوەبردنی ناوچەیەکیان پێسپێردراوە و لەهەمانکاتدا مافیان پێدراوە، کە تەسەروف بەو زەویوزارەی کە لەسەری ژیاون بکەن. هۆکاری ئەوە بۆ لاوازیی دەسەڵاتی ناوەندی

گەڕاوەتەوە لە هەندێ ناوچەدا. لەوانە ململانێی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بووە لەگەڵ دراوسێکانیاندا، یاخود نمونەی میرنشین وهەندێ خێڵەکانی کوردستان بووە، کە دەوڵەتی عوسمانی و ئێران لە پێناوی بەرهەڵستیکردنی یەکتریدا ئەو دەرفەتەیان پێداون. لە بەرانبەردا ئەوانە بەشداری و پشتگیری دەوڵەتیان کردووە لە شەڕەکانیدا و پارێزگاری سنوورەکانیان کردووە و ئەگەر باجیشیان نەدابێت ساڵانە بەناوی دیارییەوە سامانێکی زۆری مەڕوماڵات و بەرهەمی تری کشتوکاڵییان پێشکەش بە ئۆروستوکراتی دەسەڵاتدار کردووە «**٨٥ ل٢٢١**».

لە شوێنی تردا، وەکو میسر بەهۆی لاوازی دەسەڵاتی ناوەندی عوسمانییەوە ڕازیبوون بەوەی مەمالیک حوکمی ئەو وڵاتە بگرێتە دەست، لە بەرانبەردا باجی ساڵانەیان داوە بە عوسمانییەکان و هاریکاری سەربازی و سیاسیان کردوون. لەو وڵاتە بەهۆی خاسڵەتی مێژووی کۆنەوە دەسەڵاتی ناوەندی و سەربازی هەر بەهێز بووە و زیاتر سەرکردە مەمالیکەکانی سوپا کۆنتڕۆڵی زەوی کشتوکاڵی و بەرهەمهێنان و باج کۆککردنەوەیان کردووە. مەسەلەی سەرپەرشتیکردنی زەوی و باج کۆکردنەوە لە عێراق بەهۆی ململانێی عوسمانییەکان و ئێران لەو ناوچانەدا، دەوڵەتی عوسمانی نیمچە سەربەخۆیەکی دابوو بەوالیەکانی ئەو ناوچانەوە و سەرکردەکانی سوپادا، کە لە شارەکان و دەوروپشتیاندا، کە دەسەڵاتیان هەبوو لەڕێگەی هەندێ بنەماڵە و ئەعیانی ناوچەکانەوە خۆیان باجەکانیان کۆبکەنەوە. لەو شوێنانەی کەدەسەڵاتیان بەسەریدا نەبوو زیاتر مافی تەسەروفکردنی زەویوزاریان داوە بە هەندێ لە خێڵەکان لە بەرانبەردا ئەرکی باج کۆکردنەوە و سەرکوتکردنی خێڵەکانی تر و پاراستی ئارامی ڕێگاوبانیان پێسپاردوون «**٣٠ ل١٢**».

ئەمە سیستمی فیوداڵی خێڵەکی و ململانێی خێڵەکی لەو ناوچانەدا بەهێزتر دەکرد و لەهەمانکاتدا لەبەرئەوەی شێخی ئەو خێڵانە سەرەڕای بەشی خۆیان باجی دەوڵەتیشیان لە مسکێنەکان سەندووە هێندەی تر ژیانی ئەوانەی دوایی سەختکردووە و کاری خراپی هەبووە لەسەر بەرهەم و بەرهەمهێنان. ئەمە لەناوچەکانی ناوەوەی شامی گەورەش پەیرەوکراوە.

لەبەرئەمە جێگای سەرسوورمان نییە، کە نەریتی خێڵەکی و شەڕ و ململانێ لەو ناوچانەدا بەدرێژایی مێژوو و هەتا ئێستا کاردانەوەی لەسەر ئەو گۆمەڵگەیانە بەهێزە. دەوڵەتەکانی ئێران بەناوی پێدانی بەشێک لەتالانی و تەسەروفکردن بە زەویوزار و کاربەڕێوەبردنی دەوڵەتەوە، ژمارەیەک زۆر خێڵیان لە ناوچەیەکەوە گواستۆتەوە بۆ ناوچەیەکی تر. نمونەی ئەوانە ئەو خێڵە کوردانە بوون، کە ڕەوانەی ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ئێران و ئەفغانستان کراون. لەو ڕێگەیەوە بە گواستەوەی ئەوانە لەو شوێنانەی کە پێشتر تیایدا ژیاون هەڕەشەو ترسیان لەسەر دەوڵەتی ئێران نەهێشتووە و موڵک و زەویزارەکانیان داون بەو خێڵانەی کە لەخۆیانەوە نزیکبوون، لەهەمانکاتدا ئەو خێڵانەیان لەناوچە نوێیەکاندا لە شەڕوشۆڕدا بەکارهێناوە بۆ سەرکوتکردنی ڕاپەڕینی خەڵکی ئەو ناوچانەی کە

بۆیـان نێـردراون «٩٦ل١٩».
هەڵبەتـە ئـەم ڕێکەوتنانـە هەمیشـەیی نەبـوون و گۆڕانـکاری لـەو دۆسـتایەتیانەدا کـراوە. بـە بەهێزبوونـی ئـەو پێکهاتانـە یـان بـە کەمبوونـی وەلایانـەوە یـان بـە گۆڕینـی شا\سـوڵتان یـان بنەماڵـەی دەسـەڵات یـان گۆڕینـی دەوڵـەت، گۆڕانـکاری بەسـەر ڕۆڵ و پێگـەی ئـەو توێژانـەدا هاتـووە.
ئەوانـەی لابـراون بوونەتـەوە ڕەعیـەت و تازەیـان لـە جێگـە دانـاون. ململانێـی ناوخـۆی ئـەو خێـڵ و پێکهاتـەو بنەماڵانـە فاکتـەری سـەرەکی بـووە، کـە لـە ڕێگایانەوە ئۆروسـیتۆکراتی دەسـەڵاتدارانی ئـەو دەوڵەتانـە توانیویانـە دەسـت لـە کاروباریانـدا وەردەن و جێـگا گۆڕیـان پێبکـەن و بـۆ بەرژەوەنـدی خۆیـان بەکاریـان بهێنـن.
سروشـتی خێڵەکـی ئـەو پێکهاتانـە و ململانێـی ناوخۆیـان لەلایەکـەوە فاکتەرێکـی بنچینەیـی گرنـگ بـوو بـۆ بەردەوامبوونـی سیسـتمی فیوداڵـی خێڵەکـی بەگشـتی و لـە لایەکـی تـرەوە ئەوانـەی وا لێکـردووە، کـە نـە لـە توانایانـدا بێـت گۆڕانـکاری و چاکسـازی لـەو سیسـتمەدا بکـەن و نـە لـە بەرژەوەندیانـدا بـووە.

- باج کۆکەرەوەکان توێژێکی گرنگی فیوداڵی خێڵەکی

سـەرەڕای ئـەوەی چەنـد توێژێکـی سـەرەوەی فیوداڵـی خێلایەتـی بـە پلـەی جیـاواز موڵکایەتـی و مافـی تەسـەروفکردن بـە بەشـێک لـە زەویـوزاری لادێکانیـان پـێ بەخشـرابوو، هەروەهـا هەنـدێ ناوچـە بـە وەکالـەت درابـووە دەسـت پێکهاتـەکان، بـەڵام ئەوانـە تەنهـا بەشـێک بـوون لـە زەویـوزاری کشـاتوکاڵی و بەشـێوەیەکی گشـتی یـان بـاج و رسـوماتیان نـەداوە بـە دەوڵـەت، یـان ئەگـەر دابیشـیان هەمیشـەیی نەبـووە و قەبـارە و ڕێـژەی دیاریکـراو بـووە بـە هاوسـەنگی هێـز لـە نێوان دەسـەڵاتی ناوەنـدی و ئـەو توێژانـەوە یاخـود شـێوەی دیـاری بەخـۆوە بینیـوە. بەشـی هـەرە زۆری زەویـوزار میـری (موڵکـی دەوڵەتـی فیوداڵـی خێڵەکـی بـوون) و مسـکێن کاریـان تێداکـردووە و بـە ڕاسـتەوخۆ یـان ناڕاسـتەوخۆ دەوڵـەت سەرپەرشـتی کـردوون و هەتـا بۆیکرابـێ ویسـتویەتی سـنووری ئـەو ناوچانـە گـەورە بـکات. بەرهـەم و داهاتـی ئەمانـە سـەرچاوەی سـەرەکی بـاج و پێداویسـتیەکانی ئۆروسـتوکرتی دەسـەڵاتدار و دەوڵـەت و سـوپا بـووە.
لەگـەڵ ئـەوەی بـاج کۆکـەرەوەکان لەلایـەن دەوڵەتـەوە ئەرکـی سەرپەرشـتیکردنی زەویـوزاری میـری و بـاج کۆکردنەوەیـان پـێ دەسـتپێردا، بـەڵام لـە پراکتیکدا ئەمانـە بوونەتـە توێژێکـی گرنگـی دەسـەڵاتداری فیوداڵـی خێڵەکـی و بەشـێک لـە دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابـوری و لەهەمانکاتـدا بـە کـردەوە بوونەتـە موڵکـداری زەویـوزار و ڕێژەیەکـی زۆر لـە داهـات و سـامان.
باج کۆکـەرەکان لـە ڕەعیـەت و خەڵکـی سـادە نەبـوون، بەڵکو لـە چینی سـەربازبوون و(چینـی سـەرباز بـە هەمـوو ئـەو توێژانـە وتـراوە، کە لە شا\سـوڵتان و دەسـتەبژێری

ئۆروستۆکراتی خێڵی دەسەڵاتدارەوە نزیک بوون و کاربەڕێوەبەری دەوڵەت بوون و بڕیارەکانی ئەوانیان جێبەجێ کردووە) لە ڕێگەی تەبەعیەت و وەلا و خزمایەتی و بەرتیل و واستە و دابەشکردنی داهاتەوە دانراون. لەبەرئەوە گەندەڵێکی بەرفراوان لە پرۆسەی دانانی ئەمانەدا و هەروەها سەرپەرشتیکردنی زەویوزار و دانانی قەبارەی باج و چۆنیەتی کۆکردنەوەیان و بەکارهێنانیان هەبووە «**١٥** ل**٧٩**»\ **٨٥** ل**٢٠٧**».

وەکو توێژەکانی تری فیودالی خێڵەکی، ئەم توێژەش ئاڵوگۆڕی هەمیشەیی لە ریزەکانیدا و شێوازی کاروبار و ڕێکخستنیاندا کراوە. هۆکاری ئەوەش لەلایەکەوە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە ئەمانە لەدوای ماوەیەک کارکردن لە ڕێگەی گەندەڵی و دزی و بەرتیلەوە بوونەتە خاوەن زەویوزارێکی زۆر بەناوی دابینکردنی پێویستیەکانی خۆیان و هەروەها لادانی بەشێکی باش لەداهاتی باج بۆ خۆیان. ئەمە وایکردووە سامان و پێگەی کۆمەڵایەتیان بەهێزبێت و ببنە هەڕەشە لەسەر ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری وڵات. سەرەڕای ئەمانە ناسەقامگیری و ململانێ لە ناوچەکان و هەروەها جێگورکێ و گۆڕانکاری لە ڕیزی دەسەڵاتداراندا جێگۆڕکەی لە ریزی ئەوانەدا دروستکردووە، کۆن لابراون و خەڵکی نوێ لە شوێنیاندا دانراون.

لەبەرئەوەی باج، داهاتێکی سەرەکی بوو بۆ شا\سوڵتان و دەوڵەت و دەستەبژێری دەسەڵاتدار، بردن و دزینی رێژەیەکی زۆر لەو داهاتانە لەلایەن ئەو توێژەوە ئەو داهاتانەی کەمکردۆتەوە و کاریکردۆتە سەر بووجەی دەوڵەت. بەتایبەتی لە سەدەی حەڤدەوە بەهۆی شکستهێنانی ئەو دەوڵەتانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە تاڵانکردنی دەرەوە، کەمبوونەوەی داهاتەکانی ناوەوە کاریگەری گەورەی هەبووە لەسەر بووجەی ئەو دەوڵەتانە کە وایلێهاتووە داهاتەکانیان بەشی خەرجیان نەکات.

لە پێناوی بەلانس دروستکردن لە بووجەدا ئەو دەوڵەتانە هەوڵیان داوە ئاستی باجدان بەرزکەنەوە. ئەستەم بوو بتوانن ڕێژە و جۆری باج لەسەر خەڵکی رەعیەتی بەرهەمهێنەر زۆر زیادبکەن، لەبەرئەوەی ئەوە دەبووە هۆکاری زیادبوونی نارەزایی و برسێتی و هەژاری و مەترسی راپەرین لە ناوچەکاندا. بۆیە دەوڵەتەکان بۆ مسۆگەرکردنی داهاتی باجەکان و زیادبوونیان هەوڵی چاکسازییان داوە لە سیستەم و شێوازی باج کۆکردنەوەدا.

شێوەیەکی ئەو چاکسازییە بریتی بوو لە لابردنی دز و گەندەڵەکان لە ریزی باج کۆکەرەوکاندا و دانانی خەڵکی تازە لە جێگەیاندا. بەڵام چونکە ئەوەش بە ڕێبازێکی گەندەڵانە کراوە و خەڵکی گەندەڵی تازەی چاوبرسی هاتوتە جێگای کۆنەکان، لەباتی ئەوەی ببێتە هۆکاری زیادبوونی داهاتەکانی دەوڵەت بۆتە هۆی زیاتر رووتاندنەوەی خەڵکەکە. چونکە ئەوانەی هاتوون لە کۆنەکان برسیتر و چاوچنۆکتربوون و لەوانەی پێشتر زیاتر هەڵپەی رووتاندنەوەی خەڵکیانکردووە،

ئـەم کـرداره نەبۆتـه هـۆی زیادبوونـی داهاتـی دەوڵـەت و لەهەمانکاتیشـدا لـە بەرژەوەنـدی خەڵکـی هـەژاردا نەبـووە.

شـێوازێکی تـری هەوڵدانـی دەوڵەتـەکان بـۆ زیادکردنـی داهاتـی بـاج، بـە ڕوانگـەی خۆیـان چاکسـازی بنچینەیـی بـووە لـە شـێواز و سیسـتمی بـاج کۆکردنـەوەدا. هەتـا سـەرەتاکانی سـاڵەکانی ١٦٠٠ سیسـتمی تیمـار کـە دەوڵەتـی عوسـمانی کۆنتڕۆڵـی ڕاسـتەوخۆی بەسـەردا هەبـوو لـە ئەنـادۆڵ لـە ڕێـی سـوپاهییەوە بـەردەوام بـوو. بەهەمـان شـێوە ئـەو سیسـتمە لـە ئێـران پەیڕەوکـراوە، بـەڵام لـەوێ بەهـۆی دروسـتبوونی دەوڵەتـی نـوێ تیایـدا، ئـەو سیسـتمە بـۆ ماوەیەکـی زیاتـر مایـەوە «٩١ ل ٣٨٩».

سـوپاهی بریتـی بـوون لـە توێژێکـی چینـی سـەرباز، کـە یـان خزمایەتـی و نزیکایەتیـان هەبـوو لەگـەڵ بنەماڵـەی دەسـەڵاتداری دەوڵەتـدا، یـان هەنـدێ خێڵـی دەسـت ڕۆیشـتووی ناوچـەکان بـوون، کـە وەلای تەواویـان هەبـوو بـۆ شا\سولتان و ئۆروسـتۆکراتی دەسـەڵاتدار. زۆربـەی ئەوانـە لـە هـۆزە دەسـەڵاتدارە تورکەکانـی ئـەو دەوڵەتانـە بـوون و ئەرکـی سەرپەرشـتیکردنی زەوی کشـتوکاڵی و بـاج کۆکردنەوەیـان پـێ سـپێردرابوو. هـەر یەکـێ لەوانـە بـۆ دابینکردنـی ژیانـی خۆیـان و خێـزان و پیاوکانیـان چەنـد پارچـە زەوێکیـان پێدرابـوو و لەهەمانکاتـدا زەویـوزاری کشـتوکاڵی ناوچەیەکیـان لـە ئەسـتۆدا بـوو، کـە سەرپەرشـتی بکـەن و باجەکانـی دەوڵەتـی تێـدا خڕبکەنـەوە «٨٥ ل ٢٤\ ١٠٦ ل ١٧٩».

ئەمانـە چەکـدار و جەنگـاوەر بـوون و هـەر یەکێکیـان دوو چەکـداری خزمـی خـۆی لەگەڵـدا بـوو. هـەر هەمـوو ئەوانـە لەژێـر چاودێـری و ئەمـری سـونجوقدا بـوون (سـونجق یەکـەی ئیـداری و سیاسـی و سـەربازی ناوچەیـەک بـوو کـە یەکسـەر بەدەوڵەتـەوە یـان والیـەوە بەسـترا بـوو). سـپاهی سـەرەڕای سەرپەرشـتیکردنی زەویـوزاری میـری و بـاج کۆکردنـەوە، خۆیـان بـە خـاوەن موڵـک و بەشـێک لـە دەسـەڵات دادەنـاو ئەرکـی سـەقامگیری و ئاسایشـتی ناوچەکەیـان لـە ئەسـتۆدا بـوو. سـەرەڕای ئـەوە دەبوایە بەشـداری لـە شـەڕکانی ناوخـۆ و دەرەکـی دەوڵەتـدا بکـەن.

سـوپاهی هەتـا کۆتایـی سـاڵەکانی ١٥٠٠ ڕۆڵـی گرنگیـان هەبـووە لـە سـەرکوتکردنی نارەزایـی و ڕاپەڕینـی ناوخـۆ و شـەڕەکانی دەوڵەتەکانـدا، بـەڵام بەهـۆی سروشـتی کۆنـی خێلایەتیـان لـە جەنگدا و قبـوڵ نەکردنـی چـەک و مێتـودی سـەربازی مودێـرن بـە تایبەتـی لـە دەوڵەتـی عوسـمانیدا هەتـا دەهـات لـەو ڕووەوە ڕۆڵیـان کـەم دەبـۆوە.

لەبـەر شکسـتهێنانی ئـەم توێـژە لـە دابینکردنـی داهاتـی پێویسـت بـۆ دەوڵـەت و دەسـتەبژێری ئۆرسـتۆکراتی دەسـەڵاتدار و بەهێزبوونـی پێگـەی کۆمەڵایەتیـان، دەوڵەتـی عوسـمانی لـە کۆتایـی سـاڵەکانی ١٦٠٠ لـە سـەرەتادا لـە ئەنـادۆڵ و دواتـر لـە سـوریا و میسـر دەسـتی بـە هەڵوەشـانەوەی ئـەم سیسـتمە کـرد و زۆربـەی سـوپاهی دوورخسـتەوە لـەو ئەرکـە و سیسـتەمێکی نوێیـی بـاج کۆکردنـەوە و سەرپەرشـتیکردنی زەویـوزاری کشـتوکاڵی بونیادنـا، دوابـەدوای ئەوانیـش دەوڵەتـی

قاجاری نوێی ئێرانیش هەمان ڕێگەی گرتەبەر «**١٥ ل٧٩**».
بە پێی سیستمە نوێیەکە، سەرپەرشتیکردنی ناوچەیەکی کشتوکاڵی و باج کۆکردنەوە بە قۆنتەرات بە تاکێک یان بنەماڵەیەکی چینی عەسکەر دەدرا. ئەو قۆنتەراتە لەلایەن قازیەوە مەزاد دەکراو ئەوەی بیتوانیایە زۆرترین داهاتی باج، بۆ دەوڵەت کۆبکاتەوە قۆنتەراتەکەیان پێ دەدا. هەرچەندە ئەم سیستمە لەگەڵ بنەما و عورفی فیودالی خێڵەکی و شەریعەتی ئیسلامی جیاواز بوو، بەڵام لەبەرئەوە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری لەسەرەوە هەتا خوارەوە سروشتێکی فیودالی خێڵەکی هەبوو ئەم سیستمەش سروشت و روخساری ئەوی وەرگرت. ئەو قۆنتەراتە ساڵ بەساڵ تازەدەکرایەوە و قۆنتەراتچیەکان دەبوایە پێشەکی رێژەیەک لە داهاتی باجەکانیان بدایە بە دەوڵەت. ئەمە لە لایەکەوە بووە هۆی ئەوەی ئەو قۆنتەراتانە بکەوێتە دەستی توێژێکی خاوەن سامان، کە پارەی نەقدیان هەبوو، لەلایەکی ترەوە ئەوانە بۆ دابینکردنی پارەی نەقدی، مسکێن و جوتیارەکانیان ناچاردەکرد باجەکانیان لە باتی عەینی بە نەقدی بدەن. ئەم پرۆسەیە بەهۆی زیادبوونی ئاڵوویری دراو بنەماکانی فیودالی خێلایەتی لاواز دەکرد و ڕێگەی بۆ زیاتر ئاڵو گۆڕی بازرگانی و بەستنی لادێکان بە بازاڕ خۆشدەکرد. سەرەڕای ئەوە توێژێکی نوێی خاوەن کەپیتالی سەرەتایی دروستکرد، کە کەوتنە کاری بانکی و گۆڕینەوەی دراو و دانی قەرز بە مسکێن و جوتیارەکانی تر. لەبەرئەوەی سوود سەندن لە قەرزدان بەپێی شەڕیعەتی ئیسلامی حەرام بوو لە باتی ئەوە پیاوانی ئایینی سەلەمیان بۆ داهێنان.
سەلەم کڕینی بەرهەمی جوتیار بوو بە سەوزی پێش پێگەیشتنی بەرهەم بە میقدارێک پارەی کەم، جوتیار پێشەکی نیوەی پارەکەی وەردەگرت و کە بەرهەم پێدەگەیشت نیوەکەی تری وەردەگرت. خاوەن قەرز بەرهەمەکەی لە جوتیار دەسەند و ئیتر گوێی نەئەدا بەوەی ئایا چی بۆ جوتیار دەمێنێتەوە بۆ دابینکردنی پێویستی ژیانی خۆی و خێزانەکەی.
دروستبوون و بەهێزبوونی ئەم توێژە باج کۆکەرەوە نوێیە وایکرد ئەوانە بە هەوەسی خۆیان بتوانن مسکێن و جوتیارەکان بدۆشن. لە کڕینی بەرهەم لە جوتیارەکان بە نەقدی ئەوان بوون نرخیان دادەنا، چونکە لە لایەکەوە پاڵپشتی دەوڵەتیان هەبوو بەهۆی کۆکردنەوەی باج بۆی و لە لایەکی ترەوە، چونکە پێگەی کۆمەلایەتیان هەتا دەهات بەرزدەبۆوە و پارە و سامانێکی زۆریان چنگ دەکەوت، لە ڕێگەی بەرتیل و واستە و هەڕەشە و بەکارهێنانی خەڵکی چەکدارەوە دەستەلاتدارانی سیاسی و سەربازی و پیاوانی ئایینیان بەلای خۆیاندا ڕادەکێشا و مونافیسەکانیان سەرکوتدەکرد.
لەڕێگەی سەندنی باجی قورس لە مسکێن و جوتیارەکان و کڕینی بەرهەمەکانیان بە هەرزان و هەروەها سەلەم بەکارهێنان، جوتیارەکان وایان لێهات هەتا دەهات زیاتر زەلیل دەبوون و دەکەوتنە باری قورسی قەرز و هەژاری و

بێ دەرەتانییەوە. لە ساڵی وشکانی و کەمی بەرهەم و بڵاوبوونەوەی پەتا و نەخۆشی لەناو مرۆڤ و ئاژەڵ و کشتوکاڵدا، باری جوتیاران هێندەی تر سەغڵەت دەبوو و بەشێکیان بە تایبەتی لە ئێران ناچاردەبوون زەوییەکانیان لە باتی قەرز بدەن بەو باج کۆکەرەوانە و خۆشیان پەرەوێز ببن و بە کرێیەکی کەم ڕۆژانە کار لە زەوی ئەو توێژەدا بکەن یان دەربەدەری شار و وڵاتان بن. لەهەمانکاتدا ئەو توێژە لەبەرئەوەی ڕۆڵیان هەبوو لەسەر زەوی و باج و کرین و فرۆشتنی بەرهەمدا توانیویانە دەست وەردەنە بڕیاری جۆری ئەو بەرهەمانەی کە لە لادێکاندا چاندراوە.

ئەم توێژە دەکرا ببوایە بە هەوێنی دروستبوونی چینێکی کۆمەڵایەتی خاوەن کەپیتاڵی سەرەتایی، کە بتوانێت زیاتر وەبەرهێنانی کەپیتاڵە سەرەتاییەکانیان بکەن و ڕۆڵ ببینێت لە بونیادنانی سیستمێکی ئابوری نوێدا. بەڵام کارێکی وا پێویستی بە گۆڕانکاری یاسایی و ئاسانکاری بوو بۆیان، کە پێویستی بە دەرفەتی بەشداریکردن بوو لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا، بەڵام دەرفەتی وا لەو کۆمەڵگەیانەدا وجودی نەبوو. بە پێچەوانەی ئەوەوە لەگەڵ ئەوەی دواتریش لە هەندێ ناوچەدا ئەم شێوازی سیستمی باج کۆکردنەوەیە لە هەندێ شوێندا هەربەردەوام بوو، بەڵام کەمیکرد و تەنها دەدرا بە خەڵکانی هەرە نزیک لە دەسەڵاتدارانەوە. دەوڵەتەکان سەرلەنوێ ڕێبازێکی تریان دۆزیەوە بۆ کۆنترۆڵکردنی زەوی بەرهەمهێنان لە لادێکان و کۆکردنەوەی باج تیایاندا.

دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی عوسمانی لە سەرەتای ساڵەکانی ١٧٠٠ دا، هەروەها دەوڵەتی قاجاری ئێران لە کۆتایی ساڵەکانی ١٧٠٠، شان بەشانی پاشماوەی سیستمی تیماری سوپاهی و سیستمی قۆنتەرات، بۆ کۆنترۆڵکردنی لادێ و باج کۆکردنەوە هاوپەیمانێکی نوێیان پێکهێنا لەگەڵ هەندێ لە ئەعیانی ناوچەکان و عولەما و توێژێک لە وەستاباشی پیشەییەکان و هەروەها هێزێکی چەکداری تایبەتی دەوڵەتیان بۆ ئەو مەبەستە دروستکرد.

هەڵبەتە بەهۆی سروشتی خێڵەکی دەوڵەت و بەڕێوبردنی کاری ئابوری و سیاسی و سەربازی لە سەر بنەمای تەبەعییەت و وەلا و گەندەڵی و بەرتیل و واستە و حوکمی ڕەهاوە، هەرچییەکیان بکردایە توێژێکی نوێی گەندەڵ دروست دەبوو. بۆیە ئەم سیستمە نوێیەش وەکو ئەوانەی پێشووی شکستی هێنا لە زیادکردنی داهاتی باج بۆ دەوڵەت و زیاتر لە جاران ڕەعیەت دەڕووتایەوە و بەدەستیانەوە هەژار و زەلیل دەبوو.

بۆیە ئەم توێژەش بوون بەسەر چەندین پۆل و بنەماڵەوە و هەر یەکەیان دەیانویست زیاترین دەستاڵات پەیدابکەن و گەورەترین سامان بۆ خۆی ببچڕێت. بۆ ئەو مەبەستە هەر بەشە لە لایەکەوە لەگەڵ خەڵکی چەتە و پیاوکوژ و خێڵە تاڵانکەرەکان ڕێدەکەوتن و شەڕی یەکتریان دەکرد و نائارامیان خستە زۆربەی ناوچەکانەوە و بووە هۆی ناڕەزایی خەڵک و چەندەها ڕاپەرین

بەرپا بوون لەلایەن مسکێن و جوتیارو کۆنە سەربازی دەوڵەت و هەژارەکانی تری لادێوە.

لە پێناوی سەرکوتکردنی راپەرینی ئەو ناوچانە زۆرجار سوپای دەوڵەتیان هێناوەتە ئەو شوێنانە. ئەو هێزانە لەژێر ئەمری والی یان سونجق کاریان نەکردووە و بە هەوەسی خۆیان رەفتاریان لە ناوچەکەدا کردووە و مسکێن و جوتیار و خەڵکانی تری ناوچەکەیان ناچارکردووە خواردن بە چەکدارەکانیان بدەن، کە بۆتە هۆی زیاتر قورسکردنی باری ئەو خەڵکە. سەرەڕای ئەوە بەهۆی ئەوەی بوجەی دەوڵەت کورتی دەهێنا و توانای دانی موچەی سەربازەکانیان نەبوو، سوپاداران بە هەوەسی خۆیان و بەپێی ویژدانی سەرکردەکانیان دەستیان وەردەدایە باج کۆکردنەوە و بەشێکیان لادەدا بۆ خەرجی هێزەکەیان و موچە، لەو ڕێگەیەوە سەرکردەکانیان بەشێکی باشیان بۆ خۆیان لادەدا.

هەرچەندە ئەو دەوڵەتانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەدرێژایی هەموو مێژوویان هەوڵی چاکسازیانداوە لە سیستمی زەوی و باج کۆکردنەوەدا، بەڵام هەمیشە لەو هەوڵانەیاندا شکستیان هێناوە و بەتایبەتی لەدوای ساڵەکانی ١٧٥٠ هەر وەکو لە هەموو بوارەکانی تردا ژێرخانی ئابوریان بریتی بوو لە تاڵانکردنی دەرەوە و رووتاندنەوەی ناوەوە بە تەواوەتی شکستی هێنا و دەوڵەتەکان لە دارماندا بوون.

بە تێروانینی سروشت و رۆڵ و دروستبوونی ئەم چینوتوێژانەی فیوداڵی خێڵەکی، کە کەم یان زۆر سەرکردایەتی ئەو دەوڵەتانەیان کردووە و بەڕێوەیان بردووە، بۆمان دەردەکەوێت، کە بە هۆی ئەو سیستمەوە ئەوانە نە توانای گۆڕانکاری بنچینەیی و چاکسازیان هەبووە لە سیستمی بەڕێوەبردنی فیوداڵی خێڵەکیدا و نە لە بەرژەوەندیاندا بووە. لەهەمانکاتدا چونکە زۆربەی ئەمانە هەمیشە جێگۆڕکێیان پێکراوە و تەمەن کورتبوون و دەرفەتی بەهێز بوونیان پێنەدراوە و موڵکداری بێ موڵک بوون، بە هیچ جۆرێک دڵیان بە زەویوزار و بەرهەم و بەرهەمهێنان نەسوتاوە و هەوڵی ئاسانکاریان نەداوە لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و ئاوەدانکردنەوەی وڵاتدا، بە پێچەوانەوە ئەوەی کردوویانە گەندەڵی و دزی و تاڵانکردنی وڵاتەکە بووە، بۆیە ئەمانە هیچ پاشەوارێکیان لە دوای خۆیان بەجێ نەهێشتووە، کە جێگەی سەرنج بێت.

- رەعیەتی لادێی بێدەسەڵات و سەرچاوەی باج

لە لێکۆڵینەوەی رۆڵ و سروشتی مسکێن و جوتیار و بەرهەمهێنەری تری لادێکانی کۆمەڵگەی فیوداڵی ئەوروپا باسی ئەومانکرد، کە ئەو چینوتوێژانەی لەگەڵ ئەوەی باری قورسی باج و بێگاری و بەرهەمهێنانیان لە ئەستۆدا بوو، ناخوڵقێنەر بوون و توانایان نەبوو گۆڕانکاری ریشەیی لە فیوداڵیزمدا بکەن

و بگرە بە بەرژەوەندی خۆشیان نەدەزانی. ئەوەی لێرەدا لێی دەکۆڵینەوەیە ئایا ڕەعیەتی لادێکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بە هەمان شێوەی چینوتوێژەکانی خوارەوەی ئەوێ بوون؟ ئایا بار و ئەرکی ئەمان لەوان ئاسانتر بوو یان قورستر؟

هەڵبەتە لەژێر سایەی سیستمی فیوداڵی خێڵەکیدا، ڕەعیەت لە لادێکاندا وەکو ئەورووپا تەنها مسکێن و جوتیاری بچووک و ناوەندی موڵکداری نەگرتۆتەوە، بەڵکو هەموو ئەوانەی کە لە دەرەوەی ڕیزەکانی دەستەبژێری ئۆروستۆکراتی خێڵی دەسەڵاتدار و توێژەکانی چینی عەسکەردا بوون بە ڕەعیەت دانراون. ئەمانەش لە دوو بەش پێکهاتبوون. یەکەمیان مسکێن و جوتیاری بچووک بوون و دووەمیان ئەو پێکهاتە و خێڵانەی دەرەوەی بازنەی دەسەڵات بوون.

ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ بنەمای ئابوری و کۆمەڵایەتی ناوچەکە و ئەو گۆڕانکاریانەی بەسەری هاتووە بۆمان دەردەکەوێت، کە خەڵکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دوو ڕەگەزی جیاوازیان هەبووە و لە دوو سیستمی کۆمەڵایەتی و ئابوری جیاواز دروست بوون و دواتر تێکەڵاوی یەکتر بوون.

زۆربەی کۆمەڵگە و شارستانی کۆن و خەڵکانی ڕەسەنی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ناخێڵەکی بوون و پێش بڵاوبوونەوەی خێڵەکییەکان و کۆنترۆڵی ناوچەکان و بونیادنانی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی، هەر لە کۆنەوە خەڵکی بەرهەمهێنەر و نیشتەجێ بوون و بنەمای سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتیان لە خێڵەکیەوە دوور بووە.

ئەمانە هەمیشە زۆرینە بوون و لە کاتی شەڕوشۆر و گۆڕانکاریدا لە ناوچەکانی خۆیان ماونەتەوە و جەنگاوەر نەبوون و خەریکی کاروباری خۆیان بوون. بە کۆنترۆلکردنی ئەمانە لەلایەن خێڵەکان و سیستمی فیوداڵی خێڵەکیەوە، زۆربەی ئەمانە لە لادێکاندا بوونەتە مسکێن و دەوڵەت و خێڵەکان زەویوزار و ناوچە و وڵاتەکانیان کردۆتە موڵکی خۆیان. بێجگە لە دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکییەکان هەندێ خێڵی بەهێز و هەندێ توێژی هاوپەیمان و گوێڕایەڵی ئەو دەوڵەتانە بەهەمان شێوە مامەڵەیان لەگەڵ خەڵکی ژێردەسەڵاتیاندا کردووە. نمونەی ئەوە خێڵە بەهێزەکان و میرنشینەکانی کوردستان، هەندێ خێڵی گەورەی عەرەب و ئەماراتە بچووکەکانیان لە ناوچەکانی باشوری عێراق و ناوەوەی سوریا هەروەها هەندێ خێڵی بەهێزی تورک لە ئێران و مەمالیکەکان لە میسر. ئەو مسکێنانە سەرچاوەی سەرەکی باج و بەرهەم و بەرهەمهێنانی لادێکان بوون لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا و زۆرینەی ڕەعیەتی موسڵمان و ناموسڵمان بوون.

لەبەر ئەم ڕاستیانە شتێکی سەیر نیە، کە دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و دەسەڵاتدارەکانیان مێژوو و کلتور و شارستانیەتی کۆنی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و میللەتە ڕەسەنەکانیان بە موڵک و شوێنەواری خۆیان نەزانیوە و ڕێزیان لێنەگرتووە، بەڵکو بە پێچەوانەوە شاردویانەتەوە و

کاولیانکـردون و کردویانەتـە کـەلاوە. ئەمـە و دڵ نەسـوتاندنی توێژە دەسـەڵاتدارەکانی فیودالّـی خێلایەتـی ئـەو دەوڵەتانـە بـە زەویـوزار و بەرهـەم و بەرهەمهێنـان و دزیـن و گەندەڵـی و بـە فیرۆدانـی سـەروەت و سـامان بۆتـە هـۆی ئـەوەی کـەس گـوێ نەداتـە شـوێنەواری کـۆن و ئاوەدانکردنـەوەی وڵات، بۆیـە هەتـا ئەمڕۆکـە لـە تازەکـردن و بوژاندنـەوەی شـوێنەکانی ناوچەکانـدا دەبینـرێ هەرچـی کۆنـە بێرێزانـە دەڕوخێنـرێ و لـە ناودەبـرێ.

سـەرەڕای ئەمانـە زۆربـەی خێـڵ و پێکهاتەکانـی تـر، کـە لـە دەرەوەی بازنـەی دەسـەڵاتدا بـوون، خەڵکـی بێدەسـەڵات و باجـدەر و بەرهەمهێنـەر بـوون و بـە رەعیەت دانـراون و ناچارکـراون بـاج و جزییـە بـدەن بەدەوڵـەت و بـە خەڵکـی پلـە دوو یـان سێ حسـابیان بـۆ کـراوە. نمونـەی ئەوانـە خێلـە بچووکـە نیشـتەجێبووەکان و رەوەند و نیمچـە رەوەندەکانـی کوردسـتان، هەروەهـا خێلـە بچـووک و بـەدوی عەرەبـەکان و تورکمانـە رەوەنـدەکان یـان پێکهاتـە ناخێڵەکیـەکان لـە بنەماڵـە و ئەعیانـە رەسـەنەکانی میسـر و بەشـێکی زۆر لـە فارسـەکانی ئێـران و پێکهاتـە ناموسـڵمانەکانی لادێ لـە ئەرمەنـی و سـریانی و ئاسـوری و جولەکـە و یەزیـدی. ئەمانـە ناچارکـراون وەلای تەواویـان هەبێـت بـۆ دەسـەڵات و بـاج و جزییـە بـدەن و موسـڵمانەکانیان لـە کاتـی شەڕوشـۆردا رۆڵەکانیـان بنێرنـە ڕیزەکانـی سـوپاوە و ناموسـڵمانەکان لـە باتـی ئـەوە جزیـە بـدەن.

چۆنێتـی دانـی بـاج و ڕێژەیـان لـە شـوێنێکەوە بـۆ شـوێنێکی تـر و لـە کاتێکـەوە بـۆ کاتێکـی تـر گـۆڕاوە. ئەوانـە لەسـەر بنەمـای شـەڕیعەتی ئیسـلام و عورفـی خێڵەکـی و توانـا و پێویسـتی دەوڵـەت بەندبـووە و ڕازیکردنـی هەمـوو ئەوانـە کـۆی باجەکانـی دروسـتکردووە. کـە دەوڵـەت بەهێزتـر دەبـوو زۆرتریـن بـەش بـۆ دەوڵـەت و بـاج کۆکـەروەکان دەچـوو، بـە لاوازی ئـەو بـە پێـی عورفـی ناوچەکـە خێـڵ و شـێخ و دەسـەڵاتدارەکانی ناوچەکـە بەشـی زۆریـان بـۆ خۆیـان پچڕیـوە «**١٥** ل١٩٤\ **٣٠** ل**٣٥**».

بـە فەرمـی دەوڵـەت ١٠\١١ باجـی لـە مسـکێن و جوتیـاری بچـووک و بەرهەمەمـی کشـتوکاڵی سـەندووە و سـەرەڕای ئـەوە ١٠\١١ جزییـەی لـە ناموسـڵمانەکان سـەندووە. بـەڵام لـە پراکتیکـدا چەندیـن باجـی تـر وەکـو مەڕانـە و بزنانـە و مریشـکانە، سـەندراوە، سـەرەڕای ئەوانـە لـە کاتـی شـەڕ و ئـاژاوەی ناوخـۆو دەرەکیـدا و ڕاگرتنـی سـوپا لـە ناوچەکـە زیاتریـان لێسـەندراوە.

ئەوانـە باجـە فەرمیـەکان بـووە، بـەڵام لـە پـاڵ ئـەودا بەرتیـل و دیـاری و سـەرانە دراوە بـە بـاج کۆکـەرەوەکان و دەسـەڵاتدارانی تـری دەوڵـەت. سـەرەڕای دەوڵـەت، سـەرەک خێـڵ و ئەعیـان و شـێخ و پیاوانـی ئایینیـش بەشـێکیان بـردووە. کـۆی ئەوانـە گەیشـتۆتە **٣\٢** هەمـوو بەرهەمـی مسـکێن. بـە فەرمـی مسـکێنەکان چەنـد ڕۆژێـک لـە سـاڵێکدا بێگاریـان پێکـراوە، بـەڵام لـە پراکتیکـدا بـاج کۆکـەرەوەکان و سـوپا و شـێخەکان و پیاوانـی ئایینـی بەپێـی پێویسـت و دەسـەڵاتیان بێگاریـان پێکـردوون لـە دروسـتکردنی مزگـەوت و کارێزلێـدان و گـۆم هەڵکەنـدن و ڕێگاوبان

دروستکردن و کارکردن لە کێڵگەکانیاندا.

لە ڕاستیدا لەبەرئەوەی هەرچی مسکێنەکان و جوتیاری بچووک بەرهەمی هێناوە و لە قووتی خۆی و ماڵ و منداڵی زیاد بووە چووە بۆ دەوڵەت و سەرەک خێڵەکان و باج کۆکەرەوەکان و دەسەڵاتدارانی تر، مسکێن و جوتیارەکان هیچ هەوڵیان نەداوە بۆ زیادکردنی بەرهەم و چاکسازی لە تەکنیکی بەرهەم و بەرهەمهێنان، چونکە هەرچیەکیان کردبێت بۆ خۆیان نەماوەتەوە و نە خاوەن موڵک بوون و نە ماڵ و حاڵیان پارێزراو بوو. ڕەنگە گرنگترین جیاوازی لە نێوان باری مسکێنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ئەوانەی ئەورووپای فیوداڵی ڕێژە و قەبارەی باج نەبوو بێت، بەڵکو نا ئارامی و نا سەقامگیری و جێگا گۆڕگێکردنی دەسەڵاتدار و موڵکداران بووبێت و هەروەها دڵنەسوتان و گوێنەدانی توێژەکانی فیوداڵی خێڵەکی بوو بێت بە زەوییوزار و بەرهەمهێنان و ئاسانیکردن بۆ بەرهەمهێنان و خزمەتگوزاری. ئەو فاکتەرانە وایکردووە ڕەعیەت بەگشتی و مسکێنەکان بە تایبەتی لە چەند لایەکەوە بڕوتێنرێنەوە و هەمیشە خەڵکی تازە هەڵیکوتاوەتە سەریان و بەپێی توانای خۆیان و بێ بوونی یاسایەک یان دەسەڵاتی قەزایی، باجیان لێسەندوون و بەپێی بەرژەوەندی خۆیان بڕیاری چۆنیەتی بەکارهێنانی زەوی و جۆری بەرهەم و نرخی کڕین و قەبارەی باجەکانیان داوە.

ئەمانە وایکردووە، کە ڕەعیەت هەمیشە ئەوە بخوازێت، کە خودا خراپتر نەدا و ئەوی هەیانە لەدەستیان نەچێ و لە دەسەڵاتداری نوێ و شەڕ و ئاژاوە بەدووریان کات. دەسەڵاتی قەزایی لە لادێیەکاندا وجودی نەبووە، ئەوەی بڕیاری قەزایی داوە باج کۆکەرەوەکان بووە یان سەرەک خێڵ و شێخەکان بوون، کە ئەوەش کەوتۆتە سەر ویژدانی هەر یەکێک لەوانە و توانا و دەسەڵاتی. خۆ ئەگەر دەسەڵاتی قەزاییش بوو بێت دەستیان بەسەر دەسەڵاتدارەکاندا نەڕۆیشتووە یان لە ڕێگەی بەرتیل و دامەزراندن و هەڕەشەوە دەمکوت کراون. یاسا و شەریعەت لەلایەن ئەوانەوە تەنها بەسەر ڕەعیەتدا سەپێندراوە.

ڕەعیەتەکانی تری لادێ لە خێڵە نیشتەجێ بووە بچووکەکان و ڕەوەند و نیمچە ڕەوەند و پێکهاتەکانی تر، بە کۆمەڵ لەلایەن باج کۆکەرەوە یان خێڵێکی تر یان سوپاوە باج و جزییەیان لێسەندراوە. لەناو ئەو خێلانەشدا ئەوەی بەرهەمی هێناوە و سەرچاوەی باجەکان بووە جوتیار و شوان و گاوانەکان بوون. سەرەڕای ئەوەی لێپرسراو بوون لە دابینکردنی پێویستی ژیانی سەرکردەکانان و کارکردن لە زەوییەکانیاندا یان خزمەتکاریکردنیان و لەوەردانی ئاژەڵ، ئەوان بوون کە سەرچاوەی باجەکانی دەوڵەت بوون. لەگەڵ ئەمەشدا چونکە ئینتمایان هەبووە بۆ خێڵێک یان گروپێک ئاسانتر لە مسکێنەکان توانیویانە ژیانی خۆیان بپارێزن و بەرهەڵستی باج کۆکەرەوە و

دەسەڵاتدارانی تر بکەن.

زۆرجار بۆ خۆ پاراستن لە زوڵم و زۆرداری دەسەڵاتداران، مسکێنەکان و هەندێ پێکهاتەی لاواز خۆیان داوەتە پاڵ خێڵێکی گەورەوە. ئەگەرچی ئەو خێڵە رووتاندویانەتەوە، بەڵام لەهەمانکاتدا پارێزگاریکردوون لە زوڵم و زۆری دەسەڵاتداران و رووتاندنەوەیان لە چەند لایەکەوە «٨٥ل٢١٥».

ئەو خێڵە بچووکانە سەرەڕای باج و دیاری ناردن لە شێوەی مەرومالاَت و رۆن و پەنیر بۆ شا\سوڵتان و دەسەڵاتداران ناچارکراون لە شەڕەکانی ناوخۆ و دەرەکیدا جەنگاوەر بە چەک و وڵاخی خۆیانەوە بخەنە خزمەتی سوپای دەوڵەتەوە.

سەرەڕای ئەم پێکهاتانە لە لادێکاندا ژمارەیەکی زۆر خەڵکانی هەژاری بێ ماڵ و زەوی هەبووە. ئەمانە لەتەویلە و مزگەوت و کوخدا ژیاون و لە مەوسمی بەرهەمهێناندا کاریان کردووە و خزمەتکاری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و دەست رۆیشتەکانیان کردووە و بە بەرانبەر خواردن و شوێنی نوستنیان پێداون. دواتر لەگەڵ دروستبوونی کێڵگەی گەورەی بەرهەمهێناندا بوونەتە کرێکاری کشتوکاڵی. سەرەڕای ئەمانە کۆیلەش بەکارهێندراوە لە کێڵگەی ئۆروستۆکراتییەکان و خزمەتکاری و کاری تردا «٣٠ ل٤٠\ ١٠٦ ل١٠٣».

باج کۆکەرەوە و خاوەن موڵکەکان خۆیان بەزۆری لە شارەکاندا ژیاون، پیاو و چەکدار و کوێخایان لە لادێکاندا داناوە بۆ سەرپەرشتیکردنی زەویوزار و بەرهەمهێنان و باج کۆکردنەوە. ئەمە لە لایەکەوە ئەرک و خەرجی مسکێن و بەرهەمهێنەرەکانی زیاتر کردووە، چونکە خواردن و خەرجیان کەوتۆتە ئەستۆیان و لەلایەکی ترەوە بەهۆی دووریانەوە لە لادێ و نا ئاگاداری و نا شەڕەزایی و کەمتەرخەمی ئەو توێژە دەسەڵاتدارانەی زیاترکردووە لە بەرهەمهێنان و گەشەکردنی ئابوریدا «٣٠ ل٤٥».

لە دەوڵەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا چەندین راپەرینی جوتیاران و خێڵەکان و پێکهاتەکان ڕوویداوە. هۆکاری زۆربەی ئەوانە گەڕاوەتەوە بۆ زیادبوونی رێژەی باج و جۆرەکانی و بەرتیلی زۆر و گەندەڵی دەسەڵاتداران و نەبوونی دەسەڵاتی دادوەری و پاڵپشتی نەکردنی خەڵکەکە لەلایەن پیاوانی ئایینیەوە. بەڵام هەموو ئەوانە تەنها بۆ کەمکردنەوەی زوڵم و زۆر و باجەکان بووە و نەبۆتە هۆی گۆرانکاری بنچینەیی لە سیستمی بەڕێوەبردنی ئابوری و سیاسی فیودالی خێڵەکیدا.

- شار و پێکهاتە و چینوتوێژەکانی

شارەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی نێوان ١٥٠٠-١٨٠٠ لەچاو شارەکانی سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستی ئەوروپادا قەبارەیان گەورەتر و ڕۆڵی

سیاسی و ئابوریان مەزنتر بووە. ئەم شارانە سەرەڕای ئەوەی سەنتەری بەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی بوون، سەنتەری دەسەڵاتی دەوڵەت و چینوتوێژە موڵکدار و دەسەڵاتدارەکانی لادێ بوون. لە ئەوروپای کۆن بەهۆی بوونی چینێکی فیودالی بەهێز لە لادێکاندا، کە خاوەنی ئابوری سەربەخۆ و دەسەڵاتی سیاسی و سەربازی خۆیان بوون، شارەکان بە گشتی لاوازبوون و لەوێوە کۆنترۆڵی لادێکان نەکراوە. هەروەها بەهۆی ڕۆڵی کەمی ئەو شارانەوە، دەوڵەت و فیوداڵەکان هێندە گوێیان پێنەداون و دەسەڵاتی ناوەندی و فیوداڵەکان تیایاندا لاواز بوون. بە پێچەوانەوە شارەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەشێکی گرنگ بوون لە سیستمی فیودالی خێڵەکی و دەستی درێژی دەوڵەت و دەسەڵاتی ڕەهای شا\سوڵتان بوو، لەوێوە کۆنترۆڵی زەوی و باج کۆکردنەوە و پارێزگاری ئاسایشت و ئارامی کراوە «٣٠ ل٤٥\ ٣٣ ل٨٢».

شار جێگای خربوونەوەی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بوو لە دەستەبژێری دەسەڵاتداران وەکو والی و قازی و دەفتەرنوس و سەرەک لەشکر و باج کۆکەرەوکان، سەرەڕای ئەمانە زۆربەی ئەو توێژانەی موڵکداری زەویوزاری لادێکان بوون یان مافی تەسەروف کردنیان پێوە هەبووە لەوێ نیشتەجێ بوون. بۆیە شارەکان بوون حوکمداری و کۆنترۆڵی لادێکانیان کردووە و بەپێی ئەوە لادێکان بەشێوەیەکی گشتی هێچ دەسەڵاتیان نەبووە و لەخزمەتی شارەکاندا بوون. ڕەعیەتی لادێکان بەخەڵکی گەمژە و دواکەوتوو دانراون و لەلایان ئەو توێژانەی شارەکانەوە بە نزمی سەیرکراون.

هەڵبەتە ڕۆڵی بەهێزی شار لە شارستانیە هەرە کۆنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا فاکتەرێکی زۆر گرنگ بووە بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی ناوەندی ڕەها. هەر ئەوەش دواتر لەگەڵ سیستمی فیودالی خێڵەکیدا گونجاوە و بەهێزتری کردوون.

لەبەرئەوەی کۆمەڵگە لەسەر بنەمای پێکهاتە و پلە و ڕۆڵی جیاوازی کۆمەڵایەتی بونیادنرابوو، گەڕەکەکانی شارەکانیش لەسەر ئەو بنەمایە بوو، بۆ نموونە گەڕەکی گاوران، جولەکان، قاجارەکان، سابونکەران، قەسابەکان، شێخان... .

بێجگە لە ئەو ڕۆڵانەیان، توێژێک لە چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان لە شارەکاندا بە ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ دەستیان وەرداوەتە کاروباری بازرگانی و فینانس. یان خۆیان کردووە بە شەریکی بازرگانەکان و بێ ئەوەی خۆیان هیلاک بکەن بەشێک لە داهاتەکانی ئەوانیان دەستکەوتووە یان لە ڕێگای گەندەڵی و هەڕەشە و ئازاردانەوە، بازرگانەکانیان ناچارکردووە سەرانە و دیارییان بدەنێ و بەپێچەوانەوە گرەفتیان بۆ دروستکردوون. هەرچی لەدەرەوەی چینی عەسکەر بووە لە شارەکاندا بە ڕەعیەت حسابیان بۆ کراوە و مافی بەشداریکردن لە کاروباری بەڕێوەبردنی شار و بڕیارە سیاسی

و ئابوریەکانـدا نەبـوو «١٠٦ل٣٣\٨٦ل٥٩».

بەپێـی داهاتـی ئابـوری و ڕۆڵـی کۆمەڵایەتیانـەوە بازرگانەکانیـش دابـەش بـوون بەسـەر چیـن و توێـژ و پلـەی کۆمەڵایەتـی جیـاوازدا. توێـژی سـەرەوە ئـەو بازرگانـە دەوڵەمەندانـە بـوون، بـەڵام لـە چینـی عەسـکەر نەبـوون. دوا بـەدوای ئـەوان وەستابەشـیە گەورەکانـی پیشـەییەکان و دەوڵەمەنـدە خـاوەن وەقفـەکان هاتـوون. دوابـە دوای ئەوانـە بازرگانـی بچـووک و پیشـەیی و کاسـپی بچـووک و دوکانـدار و پیـاوە ئایینیـە بچووکـەکان و باخەوانـەکان هاتـوون. لـە خـواری خواریشـەوە شـاگرد و کرێـکاری هـەژار و خزمەتـکار و کۆیلـەکان بـوون «١٥ل١٥».

پێکهاتەکانیـش پلـەی کۆمەڵایەتـی جیاوازیـان هەبـووە. قاجـارەکان نزمتریـن پێگەیـان هەبـووە و لای زۆرینـە سـوکایەتیان پێکـراوە. کەمایەتییـە ناموسـڵمانەکان لـە ئەرمەن و سـریانی و کلدانـی و یەزیـدی و جولەکـە... ، بەپێـی پیشـە و ڕۆڵیـان لەچـاو هـاوڕێ موسـڵمانەکانیان پلـەی کۆمەڵایەتیـان نزمتربـوو. جلوبـەرک و روخسـاری رەعیـەت دەبوایـە جیـاوز بێـت لـە توێژەکانـی عەسـکەر و بـە ئاسـانی جیـا بکرێنـەوە لێیـان، هەروەهـا هـەر یەکـێ لـەو چیـن و توێـژ و پێکهاتانـەی رەعییـەت جـل و بـەرگ و گـەرەک و جێـگای کۆبوونـەوەی تایبەتـی خۆیـان هەبـووە.

وەقـف لـە شـارەکاندا ڕۆڵـی تایبەتـی هەبـووە. هەرچەنـدە بەشـێکی زۆری داهاتـی بـە گەندەڵـی کەوتۆتـە گیرفانـی هەنـدێ شـێخ و پیاوانـی ئایینـی و کاربەدەسـتانی سیاسـی و ئیـداری و سـەربازییەوە، بـەڵام ڕۆڵـی هەبـووە لـە دروسـتکردنی مزگەوت و تەکییـە و حوجـرە و کارێـز و جۆگـەو پـرد و شـیو، هەروەهـا دروسـتکردنی قەیسـەری و دوکان، کـە داهاتەکانیـان گەڕاوەتـەوە بـۆ وەقـف.

لەگـەڵ ئـەوەی شـارەکان لـە بنچینـەدا ڕۆڵـی دەوڵـەت و چینـی عەسـکەر تیایاندا بەهێـز بـووە و هـاو سروشـت بـوون و پێکهاتەکانـی لـە یـەک چـوون، بـەڵام بـە هۆی پێکەوتـە و نزیـک و دوریـان لـە قـەراغ دەریـا و روبـار و ڕێـگا بازرگانییەکانـەوە، هەروەهـا فراوانـی و داهاتـی ئـەو ناوچـە کشـتوکاڵیانەی پێیانـەوە بەسـتراوە، جیـاوازی گـەورە لـە نێوانیانـدا هەبـووە. هەندێـک لـەو شـارانە بونەتـە شـاری بازرگانـی گرنـگ و جموجۆڵـی ئابـوری و خڕبوونـەوەی بازرگانانـی شـوێنان تیاینـدا.

ئەسـتەمبول گەورەتریـن شـاری خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت بـووە و ڕۆڵـی گرنگـی هەبـووە لـە بەرهەمـی پیشـەیی و بازرگانیـدا. سـاڵەکانی ١٥٠٠ ژمـارەی دانیشـتوان و ڕۆڵـی کەمیکـرد. بـەڵام لـە سـاڵەکانی ١٦٠٠دا هەمیسـانەوە گەڕایـەوە بـۆ ئاسـتی کۆنـی. لەبەرئـەوەی لـە ئێـران لەگـەڵ روخانـی دەوڵەتـی کـۆن و دامەزراندنـی نوێـدا پایتەختەکانیشـی دەگوێزریـەوە، چەنـد شـارێکی بـووە سـەنتەری بازرگانـی و پیشـەیی گرنـگ، لەوانـە تەبرێـز و ئەسـفەهان و قەزویـن و تـاران. شـارەکانی کەنـار دەریـاکان و ڕێـگا بازرگانیـەکان وەکـو حەلـەب و دیمەشـق و بەیـروت و ئەسـکەندەریە و موسـڵ و بەسـرە لـە شـارەکانی تـر مەزنتـر بـوون و بەرهەمـی پیشـەیی و جموجۆڵـی بازرگانـی تیایانـدا زیاتـر بـوو «١٠٦ ل٢١٧\ ١٥ ل١٦».

- پیشـەیی (حیرەفی) فیودالّی خێڵەکی

لـە بەنـدی دووەمـی ئـەم کتێبـەدا، باسـی ئەوەمانکـرد، کـە بەرهەمهێنانـی پیشـەیی لـە فیودالّیزمـی ئەوروپـادا سیسـتەمێکی قفڵـدراو و ئیفلیـج بـوو، هەروەهـا توێـژە کۆمەڵایەتەکانـی پیشـەیی نـە لـە توانایانـدا بـوو گۆڕانـکاری بنچینەیـی لـەو سیسـتمەدا بکـەن و نـە بـە بەرژەوانـدی خۆشـیان دەزانـی، بەڵکـو بـە پێچەوانـەوە دژیشـی بـوون. ئـەوەی کـە بـووە هـۆی گەشـە کردنـی بازرگانـی و پیشەسـازی سـەرەتایی لـە شـارە بازرگانیەکانـدا، ئـەو توێژانـەی پیشـەیی نەبـوون بەڵکـو چینـی بـرژوا و توێـژە نوێیەکانـی کۆمەڵگـە بـوون، کـە لەپـاڵ سیسـتمە کۆنەکـەدا گەشـانەوە و گەرایـان دانـا بـۆ سیسـتمێکی نوێـی و درزیـان خسـتە کۆنەکـەوە و چینوتوێژەکانـی کۆنەکەیـان لـە نوێکـەدا تێـوەگلان.

سیسـتمی پیشـەیی فیودالّیـزم و فیودالّـی خێڵەکـی لـە بنەمـادا هاوسروشـت بـوون و هەردووکیـان قفڵـدراو وئیفلیـج بـوون و هەروەهـا توێژەکانـی بەگشـتی لەگـەڵ گۆڕانـکاری نەبـوون، لەبـەر ئـەم هۆیەیـە لـە باسـی بەرهەمهێنانـی پیشـەیی فیودالّـی خێڵەکـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا هێنـدە لەسـەر بنەمـا بنچینەییەکانـی نادوێیـن، چونکـە زۆر لـەوەی ئەوروپـا نزیکـە کـە پێشـتر باسـمانکرد. ئـەوەی لەسـەری ئەدوێیـن بـاری گشـتی ئـەو بەرهەمهێنانەیـە لـەم ناوچانـەدا و خاسـڵەتی تایبەتـی توێژەکانـی و ڕۆڵـی دەوڵـەت و چینوتوێژەکانـی فیودالّـی خێڵەکـی لەسـەری.

لەبـەر هـەژاری جوتیـاران و هەسـتانیان بـە بەرهەمهێنانـی زۆربـەی پێداویسـتیەکانی خۆیـان بـە ئامـڕازی زۆر سـادە و گـوێ پێنەدانـی توێژەکانـی فیودالّـی خێلایەتـی بـە بەرهەمهێنانـی لادێ، ئـەو بەرهەمهێنانـی پیشـەییەی لـە لادێکانـدا بەدیهێنـراوە زۆر سـادەبوون و ئەوانـەی پێـی هەسـتاون زۆر ناشـارەزا بـوون و هەروەهـا لەبـەر بچووکـی لادێـکان و پەیوەنـدی کـەم لـە نێوەندیانـدا ژمارەیـان سـنووردار بـوو. لەگـەڵ ئەوەشـدا دانیشـتوانی لادێـکان ئەگـەر سـاڵی جاریکیـش بوبێـت پێویسـتیان بـە بەرهەمـی پیشـەیی شـارەکان هەبـووە، بەتایبەتـی لـە سـاڵەکانی ١٧٠٠ وە بەهـۆی زیادبوونـی بەکارهێنانـی دراوەوە، ئاڵوگۆڕکردنـی بەرهـەم لەنێـو لادێ و شـارەکاندا بەشـێکی لـە عەینیـەوە گـۆڕدراوە بـۆ نەقـدی.

بەشـی هـەرە زۆری بەرهەمهێنانـی پیشـەیی لـە شـارەکاندا بەدیهێنـراوە. ئـەو بەرهەمانـە بـە پلـەی یەکـەم بـۆ دابینکردنـی چـک و تەقەمەنـی و جلوبـەرگ و پێـڵاو و زیـن و شـتومەکی تـری سـوپا بـووە، بـە شـێکی تـری بـۆ دابینکردنـی کەلوپەلـی پێویسـتی کۆشـک و تـەلار و بەرهەمـی تـری نایـاب و گرانبـا بـوو بـۆ دەسـتەبژێری ئۆروسـتۆکراتی دەسـەڵاتی خێڵەکـی و چینـی عەسـکەر و سـەرەک خێـڵ و وەجاغـزادە و پیـاوە ئایینیـە گـەورەکان و مزگـەوت و تەکـێ و تاجیـر و وەستاباشـیەکانی شـار. بەشـێکی کەمـی بـۆ پێداویسـتی چینوتوێژەکانی خـوارەوەی ڕەعیـەت بـووە. ئـەوەی هەشبووە زۆر کەلوپەلـی سـاکار بـوون و هێنـدە گـوێ بـە

چۆنایەتیان نەدراوە چونکە کریارەکان هەژار بوون و توانای کرینی کەلوپەلی گرانبایان نەبوو.

بەرهەمهێنانی پیشەییش لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر و لە شارێکەوە بۆ شارێکی تر جیاواز بووە. لە ناوچە بچووک و سەختەکان و شارە بچووکەکاندا زۆربەی ئەو بەرهەمانە ساکار بوون و بۆ دابینکردنی پێداویستی شاری بچووک و بازاڕێکی بچووکی داخراو بەرهەمهێنراون. نموونەی ئەوانە جلوبەرگ و دارتاشی و پێڵاو و کەوش و قاپوقاچاخ یان ئامرازی بەرهەمهێنان نموونەی گاسن و داس و چەقۆ و بەن. بەڵام لە شارە گەورە و ناوچە فراوان و نزیک کەنار دەریا و ڕێگا بازرگانییەکان، بەرهەم فرە چەشنتر بوون و زۆرجار ناوچەیەک یان شارێک تایبەتمەند بووە لە بەرهەمێک یان چەند بەرهەمێکی تایبەتیدا و ڕەوانەی ناوچەکانی تر کراون. نموونەی ئەوانە فەرشی ئێران، قوماشی موسڵ و حەلەب، قوماشی لۆکەی میسر، سابوونی ڕەقی حەلەب و نابلس، مافور و جلوبەرگی ئاوریشم، کاڵای لە زێڕ و زیو و یاقوت و زمروت دروستکراو، فەخفوری نایاب. یان بۆ هەناردەکردن بۆ دەرەوە بەرهەمهێنراون نموونەی قوماشی ئاوریشمی زێڕین، کاڵای زێڕ و زیو، فەرش و کەلوپەلی نایاب و گرانبەهای تر.

زۆربەی پیشە پیشەییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست سەرەڕای ئەوەی بە شێوازی ئەوروپا دابەشبوون بەسەر پۆلی جیاواز و سەرکردایەتیکردنی هەر پۆلێک لەڕووی کاری تەکنیکییەوە لەلایەن وەستاباشییەکەوە، هەر پۆلە شێخێک یان پیاوچاکێکی ناسراوی ریشسپی سەرکردایەتی کردوون. ئەوانە سەرپەرشتی و کۆنترۆڵی پۆلەکەیان کردووە لە ڕێکخستنی بەرهەمهێنان و کاروبار و نرخدانان و باجدان. ئەوانە بوون نوێنەرایەتیان کردوون لای پۆلەکانی ترو دەستەڵاتدارانی دەوڵەت و ئایینی و باج کۆکەرەوەکان و سوپا. لەگەڵ ئەوانە ڕێکەوتوون لەسەر باج و چۆنیەتی فرۆشتن و ساغکردنەوەی بەرهەمەکانیان. دانانی پیاوێکی وا دەبوایە ڕەزامەندی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و قازی لەسەر بوایە و ئەمانە سەرەڕای پایەی کۆمەڵایەتی بەرز پایەیەکی بەرزی ئایینیشیان هەبوو. ئەو سیستمە گەرەنتی کۆنترۆڵی دەوڵەت و باج کۆکەرەوەکانی کردووە و ڕێگربووە لە هەموو گۆڕانکارییێک کە لە سنووری خۆی دەرچێت و بەرهەمهێنانی پیشەیی کردۆتە بەشێک لە سیستمی بەڕێوەبردنی فیودالی خێڵەکی سنووردار.

بازرگانەکان بۆیان نەبووە بە راستەوخۆ کەرەسەی خاو بە پیشەییەکان بفرۆشن، بەڵکو لەڕێگەی سەرۆکی پۆلەکانەوە بووە، کە بە کۆ کەرەسەی خاوی کڕیوە و بەهەمان نرخ دابەشی کردووە بەسەر فرۆشیارەکاندا. ئەو کەرەسە خاوانەی کە هێنراون بۆ شارەکان پێش ئەوەی ببرێنە خانەکانەوە لە دەروازەی تایبەتییەوە هێنراون، لە ڕێگای سەرۆکی پۆلەکان و قازی و باج کۆکەرەوە و پیاوانی دەوڵەت یان سوپاوە بە وردی ژمێردراون و کێشراون و

نرخیان بۆ دانراوە و باجیان لەسەر دانراوە. قازانجی پیشەییەکان سنووردار بووە و بەشێوەیەکی گشتی نەدەبوایە ئەو قازانجە دوای خەرجی وەستاو شاگرد و کەرەسەی خاو ١٠٪ زیاتر بوایە، هەندێ شتی گرانبەها، کە پێویستی بە کاری زۆر کردووە قازانجی گەیشتۆتە ٢٠٪. هەموو کاڵایەک، کە لەلایەن پیشەیی یان دوکاندار فرۆشراوە باجی تایبەتی لەسەر دانراوە.

پێش بەهێزبوونی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت، یان لەکاتی لاوازی دەسەڵاتی دەوڵەتدا، پۆلەکان و سەرکردەکانیان دیسپلینی خۆیان هەر هەبووە و زۆرجار بۆ پاراستنی سەرکردە و دەستگا و ناوچە و شارەکانیان چەکداری تایبەتی خۆیان هەبووە. بەڵام بەبوونی دەسەڵاتی ناوەندی بەهێزی فیوداڵی خێڵەکی سەرەڕای ئەمانە، کۆنترۆڵی دەوڵەتیش ئەو سیستەمەی نەک داخراوتر و سەرکوتکراو تر کردبوو، بەڵکو ئەندامەکانی خستۆتە ژێر باج و رسوماتی قورسەوە. لێرەدا سەرکردە شێخەکانی ئەو پۆلانە بۆ بەهێزکردنی پێگەی خۆیان و پاراستنی کۆنترۆڵیان بەسەر پۆلەکان و شارەکاندا و ڕێگاگرتن لە گۆڕانکاری و بوژاندنەوەی بازرگانی، لەگەڵ دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و توێژە دەسەڵاتدارەکانی فیوداڵی خێڵەکی و دەستەڵای ئایینی هاوپەیمانی و هاریکاریان کردووە.

دەوڵەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست سوودیان لەو سیستەمە بینیوە. بەهۆی بەهێزییان لەشارەکاندا، پیشەییەکان ئاسانتر کۆنترۆڵ کردووە و بەوە بوونەتە سەرچاوەی داهاتی باجی باش بۆ خەزێنەی دەوڵەت و لە لایەکی ترەوە هاوپەیمانێکی گرنگ بوون بۆ دەوڵەت و فیوداڵی خێڵەکی دژی هەموو جموجۆڵێک و گۆڕانکارییەک.

هەڵبەتە ململانێ و ناکۆکی لە ریزی پۆلەکان یان توێژێک لە پیشەییەکان جاربەجار ڕوویداوە. ئەوانە ناڕازی بوون لەو بارە ناڕەوایەوە و لەگەڵ هەندێ لە بازرگانە گەورەکان و هەندێ شێخ یان دەسەڵاتی ئایینی هاوپەیمانیان بەستووە. بەتایبەتی لە ئێران لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدەدا چەند جارێک هاوپەیمانی بەستراوە دژی دەسەڵاتی ناوەندی ڕوویدا، لە نێوان ئەوان و توێژک لە ئایەتوڵلا شیعەکان و بازرگانەکاندا.

وەک بوارەکانی تری فیوداڵی خێڵەکی گەندەڵییەکی بەرفراوان لە بەرهەمهێنانی پیشەییدا هەبوو. بێجگە لە وەلا و تەبەعیەت و خزمایەتی لە خودی ریزەکانی سیستەمەکەدا، گەندەڵیەکی زۆر لە ڕێژەی باج و دانانی نرخ و کڕین و فرۆشتندا بوو. باج کۆکەرەوەکان و دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و سوپا هەمیشە لە ڕێگای بەرتیل و هەڕەشە و ناسیاوی و خزمایەتییەوە بەشی خۆیان لە کڕین و فرۆشتنی کەرەسەی خاو و بەرهەمی پیشەیی پچڕیوە و بەهۆی پێگەیانەوە لە کۆمەڵگە و دەوڵەتدا هەمیشە پیشەییەکانیان رووتاندۆتەوە.

وەستا و شاگردەکانی پیشەییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەژێر هەمان مەرج

و دیسپلینی پیشەیی و کۆمەڵایەتی ئەوانەی ئەوروپای کۆندابوون، لەبەرئەوە ئەمانیش نە توانای گۆڕانکارییان هەبوو لەوە سیستەمەدا و نە هیچ ڕێگەیەکی تریان لەبەردەستدا بووە، کە لە بناغەوە بتوانن رۆڵ ببینن لە خولقاندنی سیستمێکی باشتردا.
بەشێکی هەرە زۆری پیشەییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە پێکهاتە ناموسڵمانە رەسەنەکانی تر بوون و پشتاوپشت هەر لە کۆنەوە لەو بوارەدا کاریان کردووە و شارەزاییان پەیداکردووە. ئەمانە سەرەڕای باج و جزییە ، لای کاربەدەستان و توێژەکانی فیودالی خێڵەکیەوە بە نزمتر سەیرکراون و ئازار دراون و ڕێگەیان لێگیراوە و سەرانەیان لێسەندراوە و کەس نەیوێراوە پاڵپشتیان بکات.
«بۆ زانیاری زیاتر لەسەر بەرهەمهێنانی پیشەیی سەیری ئەم سەرچاوانە بکە **١٠٦ ل٢٣٣\ ١٥ ل٤٦ \ ٣٠ ل ٢٠**».

- قۆرخکردنی بازرگانی و لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان

لە بەندی دووەمی ئەم کتێبەدا، باسی بوژاندنەوەی بازرگانیمانکرد لە ئەوروپای رۆژئاوا، لە نیوەی یەکەمی سەدەکانی ناوەڕاستدا، کە بووە فاکتەرێکی گرنگ بۆ گەشەکردنی شارە بازرگانیەکان و دواتر گەشەکردنی پیشەسازی سەرەتایی تیایاندا. بۆ گەڕان بەشوێن هۆکاری گەشەنەکردنی ئابوری ئەم ناوچانە بە بەراورد لەگەڵ ئەوروپادا، هەوڵ دەدەین لێبکۆڵینەوەی ئەوە بکەین ئایا بە بەراورد بە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستی رۆژئاوای ئەوروپا لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بازرگانی لاوازتر بوو ، ئایا بازرگانەکانی ئەم ناوچانە ناشارەزا و نابلیمە بوون لەچاو بازرگانەکانی ئەوێدا، ئایا پێکەوتەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ڕێگا بازرگانیەکانی لە ئەوروپای ئەوسا خراپتر بوو؟
هەڵبەتە پێشتر چەند جارێک باسی پێکەوتەی جوگرافی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و گرنگیمان کرد، لەوەی کە هەمیشە سەنتەری جیهان بووە و ڕێگا بازرگانییە مەزنەکان پیایدا تێپەڕیون. لەبەرئەمە ئەم شوێنانە زۆر لە سەدەکانی ناوەڕاستی ئەوروپا لەبارتر بوو بۆ کاروبار و جموجۆڵی بازرگانی و هەر لە مێژووی هەرە کۆنەوەی ئەو خاسڵەتەی هەبووە.
هەر لەبەر هەمان هۆکار بازرگانەکانی ئەم ناوچانە خاوەنی تاقیکردنەوەی دوور و درێژی بازرگانی بوون و مامەڵەیان لەگەڵ بازرگانەکانی ناوچەکە خۆیی و شوێنەکانی تری جیهان وەکو ئاسیا و ئەوروپا و ئەفەریقا کردووە. لەبەرئەوە ناکرێ بازرگانەکانی ئەم سەردەمەی ئەم ناوچانە لە وانەی ئەوسای ئەوروپا نابلیمەت تر و گەمژەتر بووبن و فاکتەرێک بێت بۆ دواکەوتنی ناوچەکە لەچاو ئەوروپادا.
زۆر کەس وای لێکدەدەنەوە، کە هۆکاری سەرەکی کەوتنە دواوەی باری ئابوری

و سیاسی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بۆ ڕۆڵی نێگەتیڤ و مۆنۆپۆڵی وڵاتەکانی ئەوروپا دەگەڕێتەوە. بۆیە لێرەدا گرنگە ئەوە بخەینەڕوو، کە لە سەدەکانی پێش سەدەی نۆزدەدا نە دەوڵەتە ئەوروپییەکان هێندە بەهێزبوون و نە ئابورییان توانای مۆنۆپۆلی هەبوو بەسەر ئابوری رۆژهەڵاتی ناوەراستدا.

هۆکاری ئەوەش لە لایەکەوە بۆ گەورەیی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و هەتا رادەیەک بەهێزی دەوڵەتەکانی و لە لایەکی ترەوە بۆ ساوایی و لاوازی پیشەسازی و توانای بازرگانی ئەو وڵاتانەی ئەوسای ئەوروپا دەگەڕێتەوە. ئەو بوژانەوە بازرگانیەی کە بەهۆی دۆزینەوەی جیهانی نوێ و ڕێگا بازرگانیە نوێکانەوە لە دوای سەدەکانی شانزەوە ڕوویدا، لەباتی ئەوەی ڕێگربێت لە بوژانەوەی بازرگانی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا بە پێچەوانەوە ڕێگە خۆشکەربوو.

بازرگانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست، لەو سەردەمانەدا دەکرێ بەسەر سێ کەرتدا دابەشبکرێت. بازرگانی ناوخۆی ناوچەکان، بازرگانی هەرێمی و بازرگانی دوور. لێرەشدا ناکرێت هەموو ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەیەک چاو سەیر بکرێن و وا بزانرێت لە یەک ئاستدا بوون و لەهەمانکاتدا گۆڕانیان بەسەردا هاتووە. ئەمەش بۆ گەورەیی و فراوانی دەوڵەتەکان و جیاوزی بنەما و خاسڵەتی کۆمەلایەتی و ئاستی گەشەکردنی ناوچەکان و هەروەها تۆپۆگرافی و گەورە و بچووکی زەوی کشتوکاڵی و پێکەوتەی جوگرافییان دەگەڕێتەوە. دوور و نزیکیان لە کەنار دەریا و روباری گەورە و ڕێگا و شارە بازرگانیەکان فاکتەرێکی گرنگی تر بوو «**۳۰ ل۵۰**».

لەگەڵ ئەوەی هەر وەک ئەوروپای کۆن، بەرهەمهێنانی لادێکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بە مەبستی دابینکردنی پێویستی خۆیان بوو(ئیکتفای زاتی) نەکو بۆ بازرگانی و بازاڕی ناوچەکان کەم یان زۆر بەپێی ئەو فاکتەرانەی سەرەوە بچووک و داخراو بوون. بەڵام هەتا رادەیەک لادێکانی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەچاو لادێکانی ئەوروپای کۆندا زیاتر بە شارەکان و جموجۆڵی بازرگانییەوە بەسترابوون. هۆکاری ئەوە بۆ گەورەیی و گرنگی شارەکانی ئەم ناوچانە و کۆنترۆڵکردنی لادێ لەلایەن شارەکانەوە دەگەڕێتەوە. گردبوونەوەی ژمارەیەکی زۆر لە دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و توێژەکانی سەرەوەی فیودالی خێڵەکی لادێکان لە شارەکاندا، کە هەندێکان لەپاڵەوە کاروباری بازرگانی و ماڵییان دەکرد و هەروەها ڕۆڵی باج کۆکەرەوەکان لە باج کۆکردنەوە و لە هەمانکاتدا بازرگانی وکڕین و فرۆشتن زیاتر لادێکانی بەشارەکانەوە گرێ دابوو. وەکو پێشتر باسمانکرد، باج کۆکەرەوەکان تەنها کاریان باج کۆکردنەوە نەبوو، بەڵکو تەسەروفکردن بوو بە بەشێکی زۆر لە زەویوزاری کشتوکاڵی و بڕیاردان لەسەر جۆری بەرهەم و لەهەمان کاتدا ساغکردنەوەی بەشێک لە باجەکان، کە عەینی بوون لە بازاڕەکانی شارەکاندا و لادانی بەشێک لە قازانجی ئەوانە بۆ گیرفانی خۆیان.

لە ئەوروپای کۆن باج کۆکەرەوکان تەنها باجیان کۆکردۆتەوە و بەهۆی بەهێزی فیوداڵ لە لادێکاندا نەیاتوانیوە لە جۆری بەرهەمهێنان و ساغکردنەوەی لە شارەکاندا دەستوەردەن، بەڵکو ئەوە بازرگانەکان دەیانکرد. لەبەرئەمە بازرگانەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەوەشدا چاوەڕوانی دەستی ئەو دەسەڵاتدارانە بوون و هێندە دەرفەتیان نەبووە بە راستەوخۆ ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان شار و لادێکان بکەن، بۆیە کە رۆڵ و توانای بازرگانەکانی ناوخۆی ناوچەکان لێرە لە کۆنەکانی ئەوروپا لاوازتر بوو.

زۆربەی توێژەکانی سەرەوەی فیوداڵی خێڵەکی لە شارەکاندا ژیاون، خۆیان سەرپەرشتی ساغکردنەوەی بەروبوومەکانیان لە شارەکاندا کردووە، یاخود بوونەتە شەریکی بازرگانەکان بۆ ناردنی ئەو بەرهەمانە بۆ هەرێمەکانی تر، یان بۆ هەناردەکردن. ئەگەر خۆشیان ئەوەیان نەکردبێ، بە پاڵپشت و بەشەریککردنی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و پیاوانی ئایینی و سەرکردەکانی سوپا هێندە دەسەڵاتیان هەبووە، کە فشار بخەنە سەر بازرگانە گەورەکان و سەرانە و بەشێک لە قازانجەکانیان لێسەندن. لێرەدا بەهێزی شارەکان و کۆنترۆڵکردنی لادێکان لەلایانەوە هەروەها نەبوونی توێژێکی فیوداڵی دەوڵەمەند لە لادێکاندا، لەکاتی پێویست بوون بە کەپیتال بۆ بەرهەمی هاوینە بەرهەمهێنەری لادێکانی ناچارکردووە رووبکەنە شارەکان بۆ قەرزکردن، کە ئەوەش لادێکانی زیاتر بەستۆتەوە بە شارەکانەوە و ناچاری دەستی خاوەن سامانی شاری کردوون «**٢** ل**١٢٠**».

لێرەدا جیاوازییەکی گرنگ دەبینین لە نێوان چینی فیوداڵی ئەوروپا و توێژەکانی فیوداڵی خێڵایەتی، کە کاردانەوەی لەسەر پرۆسەی گۆڕانکارییە ئابورییەکان هەبووە. بە شێوەیەکی گشتی فیوداڵی ئەوروپا بەشداری لە جموجۆڵی بازرگانی و فینانس و دواتر پیشەسازی سەرەتاییدا نەکردووە، بەڵام توێژە فیوداڵە خێڵەکیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست شانبەشانی تەسەروفکردن بە زەویوزار و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیەوە بەشداربوون لە کاروباری بازرگانی و فینانسدا، کە ئەمە وایکردووە سەرەڕای بەشداریکردن لە جموجۆڵی ئابوری شارەکان و قۆرخکردنی بازرگانی تیایاندا هەمیشە رێگربوون لە گۆڕانکاری بەرهەمهێنانی لادێ و موڵکایەتی زەویوزار و گۆڕانکاری لە تەکنیک و گەشەپێکردنی ئامرازی بەرهەمهێنان، چونکە ئەو گۆڕانانەیان لە بەرژەوەندی خۆیاندا نەبینیوە «**١٥** ل**٦٠**».

لەبەرئەوەی توێژە دەسەڵاتدارەکانی فیوداڵی خێڵەکی هەمیشە جێگا گۆڕکێیان پێکراوە، کۆن لابراوە و نوێ جێگای گرتوونەتەوە، کاروباری بازرگانی و فینانسیشیان هەمیشە هەڕەشەی لەسەر بووە و هێندە مۆڵەتیان پێ نەدراوە رۆڵی درێژخایەن لەو بوارانەدا ببینن و فریا نەکەوتوون و نەیان وێراوە جێ پێی خۆیان بەهێز بکەن و ببنە توێژێکی بەهێزی خاوەن کەپیتاڵی سەرەتایی، کە بوێرن بەکاریبهێنن لە وەبەرهێناندا لە بازرگانی و پیشەسازی سەرەتاییدا.

خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، لە ساڵەکانی ١٥٠٠- ١٨٠٠ زەمینەیەکی لەباری هەبوو بۆ

فرەچەشنەیی و گەشەکردن و بوژاندنەوەی بازرگانی هەرێمی و جیهانی. پێش هەموو شتێک بەهێزی و فراوانی ئەو دەوڵەتانە وایکردبوو، کە لە لایەکەوە چەندین ناوچەی فراوان پێکەوە گرێ بدرێت و لە لایەکی ترەوە لەچاو سەدەکانی پێشوتری ناوچەکەدا ئەو دوو دەوڵەتە هەتا رادەیەک ئەگەرچی بە بەردەوامیش نەبوبێت ئاسایش و ئارامی ناوچە و ڕێگاوبانە بازرگانیەکانیان دەپاراست.

دەوڵەتی عوسمانی بازرگانی ئاسیا و ئەفریقا و ئەوروپای پێکەوە بەستبوو. ئەو دەوڵەتە تەنها چالاکی بازرگانی لەو شوێنانەدا نەبوو، بەڵکو وجودی سیاسی و سەربازیشی هەبوو. بە تایبەتی لەکاتی بەهێزیدا لە ساڵەکانی ١٥٠٠-١٦٠٠ و هەندێ فەترەی دواتریشدا هاتا رادەیەکی زۆر جموجۆڵی بازرگانی زیادیکردووە و بوژاندنەوەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی هەندێ پیشەسازی سەرەتایی لێکەوتۆتەوە، کە بۆ بوونی بازاڕێکی گەورە و پاراستنی ئاسایشی ناوچەکان دەگەڕێتەوە «١٠٦ ل١٨٩».

لەکاتی دروستبوونی یەک لەدوای یەکی دەوڵەتەکانی ئێرانی سەفەوی و ئەفشار و دواتر قاجار و بەهێزبوونیان بۆ ماوەیەک و باشبوونی ئاسایش و کۆنترۆڵکردنی چەندین ناوچەی گەورە پێکەوە بۆ نمونە ئێران، خۆراسان، بەشێک لە هیندستان، ئەرمینیا و جۆرجیا. هەروەها ئەگەرچی دەوڵەتەکانی ئێران و عوسمانییەکان ململانێی توندوتیژیان لەگەڵ یەک دەکرد، سنوورەکانیان ڕوو بەڕووی یەک دانەخرابوو و زۆربەی کات ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێویاندا هەر بەردەوام بوو.

فراوانی سنووری ئەم دەوڵەتانە چەندین ناوچەی سروشت جیاوازی پێکەوە بەستبۆوە، لە سارد و گەرم، دەشتایی و شاخاوی، ناوچەی دەوڵەمەند بە ئاوی رووبار یان باران، بیابان و لەوەڕگای دەوڵەمەند. ئەمە هەمووی ڕێ خۆشکەر بوو بۆ فرەچەشنی بەرهەمی ناوچەکان و یارمەتیدانی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوەند ئەو هەرێمانەدا.

خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەو سەردەمەدا لە زۆر شوێنی جیهان پێکەوتە و ڕێگاکانی بۆ بازرگانی گونجاو تر بوو. ناوچەیەک بوو لە نێوان چەندین دەریای گرنگدا، دەریای سپی ناوەڕاست لە رۆژئاوایەوە، کە ئەوروپا و رۆژهەڵاتی ناوەراست و ئەریقای پێکەوە دەبەستەوە، دەریای رەش لە باکور کە روسیا و ئێران و ئەرمینیا و جۆرجیا و بەڵقان و دەوڵەتی عوسمانی پێکەوە دەبەستەوە. دەریای هیندی کە رۆژهەلات و باشوری ئاسیای لەگەڵ ئەفریقای بە ناوچەکەوە دەبەستەوە. شانبەسانی ڕێگا ئاوییەکان، گەورەترین و گرنگترین ڕێگا وشکانییە بازرگانیەکانی جیهان بەم ناوچانەدا تێدەپەری.

ئەو کاروانانە لە چین و هیندستانەوە لە ڕێگەی ئێران و دەوڵەتی عوسمانیەوە و لەوێوە بۆ بەلقان ئەوروپا تێپەری دەکرد. لە باشورەوە عەرەبستان و یەمەن و کەنداوی بە دەوڵەتی عوسمانی و روسیا بەلقانی پێکەوە دەبەستەوە. ڕاستە گرنگی ئەم ڕێگایانە دوای دۆزینەوەی رئس الرجا سالح هەندێ کەمی کرد بەڵام

هەتا کۆتایی سەدەی نۆزدەش پێش لێدانی قەناتی سوێس کە دەریای سور و دەریای سپی ناوەراستی پێکەوە بەستەوە، بە شێوەیەکی فراوان کاروانی مەزنیان هەر پێدا رۆیشتووە «**٣٠** ل٦».

سەرەڕای ئەمانە گەشەکردنی پیشەسازیی سەرەتایی و بازرگانی ئەوسای ئەوروپا و جیهان ئەگەرچی هەتا دەهات ڕۆڵی هەندێ وڵاتی ئەوروپایان بەهێزدەکرد، کاردانەوەی باشی هەبوو لەسەر جموجۆڵی بازرگانی لەسەر وڵات و هەرێمەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کە هەتا ئەو سەدانە شوێنی گرنگی جیهان بوون.

بازرگانی هەرێمی و دووری ئەوسای ناوچەکە ئەگەرچی گرنگ بوو، بەڵام بە پێوانەی ئەمڕۆ هەر زۆر بچووک بوو، هەموو ناوچەکانی ئەو دەوڵەتانەی وەکو یەک نەدەگرتەوە. هەروەها ئەو کەلوپەلانەی کە ئالوگۆڕ کراون و ساغکراونەتەوە گەیشتونەتە ژمارەیەکی زۆر کەمی دانیشتوان و تەنها توێژەکانی سەرەوەی کۆمەڵگە لە شارەکاندا توانیویانە بەشداری کڕین و فرۆشتنیان بکەن و زۆربەی زۆری دانیشتوان هەر پێیان نەگەیشتووە، یان لەبەر کەم دەرامەتی توانای کڕینی ئەوانەیان نەبووە، زۆربەی لادێکان بەتایبەتی ئەوانەی دووربوون لە ڕێگاوبان و شارە گەورەکانەوە رەنگە تەنها ساڵی جارێک یان دووجار توانای گۆڕانەوەی بەرهەمەکانیان بوبێت بە هەرە پێویستیەکانی ژیانیاندا، کە خۆیان توانای بەرهەمهێنانیان نەبووە.

بۆ زیاتر قوڵبوونەوە لە باسەکە و تێگەیشتنی چەندایەتی و چۆنایەتی بازرگانی لەم ناوچەیەدا وا باشە لێرەدا هەندێ وردەکاری تێدا بکەین. لەدوای ساڵەکانی **١٣٠٠**وە جموجۆڵی بازرگانی لە ئەنادۆڵ هەتا دەهات زیادیدەکرد. پێش ئەوەی قوستەنتەنیە بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەت عوسمانیەوە، شاری بۆرسە، کە بەندەرێکی ئەنادۆڵی بەرامبەر ئەستەنبول بوو، بووە سەنتەر و ڕێگای سەرەکی بازرگانی ئەو دەوڵەتە بچووکە. دوای ئەوەی دەوڵەتەکە کۆنترۆڵی باشوری دەریای رەش و باکوری ئەنادۆڵی هەتا سنوورەکانی ئازربایجان کرد، توانی کۆنترۆڵی بازرگانی ئێران بەتایبەتی ئاوریشمی ئەو وڵاتە بکات و بیبەستێت بە ئەنادۆڵ و بۆرسەوە. دواتر بە گرتنی باشوری ئەنادۆڵ و زاڵبوون بەسەر میرنشینی قرمانی تورکدا و کۆنترۆڵکردنی ئەنتالیا و ئەنالیا لە ساڵەکانی **١٤٦٨**دا، دەوڵەتی عوسمانی توانی کۆنترۆلی ڕێگای بازرگانی شام و عەرەبستان بکات. سەقامگیری و ئارامی ئەو ڕێگایانە بووە هۆی بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و شاری بورسە بووە سەنتەری بازرگانی لەگەڵ فلۆرێنس و ڤێنەدیگ و زیادبوونی بازرگانی لەگەڵ ئەوروپادا.

ساڵەکانی **١٤٠٠** لەو ناوچانە پیشەسازی سەرەتایی ئاوریشم گەشەیکرد و بەوەش خواست لەسەر ئاوریشمی ئێران زیادیکرد و بازرگانی لەگەڵی پتەوتر بوو. بەزیادبوونی خواست لەسەر ئاوریشم بووە کاڵایەکی بازرگانی گرنگ و هەتا دەهات نرخی بەرز دەبۆوە.

ساڵی ١٤٨٧ داهاتی گومرگی بازرگانی ئاوریشم بۆ دەوڵەتی عوسمانی گەیشتبووە ٤٠هەزار دۆقی زێڕین، بەڵام دوای دروستبوونی دەوڵەتی سەفەوی و دەستپێکردنی شەڕلە نێوانیاندا ساڵی ١٥٥٧ ئەو داهاتە هاتە خوارەوە بۆ ٢٤هەزار دۆق و دوای ئەوەش بەپێی ئاسایشتی ناوچەکە لە بەرزو نزمدابوو «١٠٦ ل١٨٩».

بەرهەمهێنان و بازرگانی ئاوریشم گرنگی تایبەتی هەبوو بۆ دەوڵەتی سەفەوی و داهاتێکی باشی باج و گومرگی هەبوو، بۆیە شا مۆنۆپۆڵی بەرهەمهێنان و بازرگانی ئاوریشمی خستە ژێر دەستی خۆوە. بۆ کەمکردنەوەی خەرجی ڕێگا و گومرگدان بە عوسمانییەکان هەمیشە هەوڵی دەدا ڕێگای نوێی بۆ هەناردەکردنی ئەو کاڵایە بدۆزێتەوە.

هەتا ساڵی ١٥١٧ شاری حەلەب مونافیسی بازرگانی شاری بۆرسە بوو، ئەو شارە هێشتا لە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیدا نەبوو، بۆیە سەفەوییەکان هەوڵیان دەدا لەو ڕێگەیەوە ئاوریشم هەناردەی دەرەوە بکەن. بەڵام لەدوای ئەو ساڵەوە لەبەرئەوەی عوسمانییەکان کۆنترۆڵی ئەو ناوچانەیان کرد ئێرانیەکان ئەو ڕێگەیەشیان لەدەست چوو. لەگەڵ ئەوەی ئەو ڕێگەیە کەوتە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانییەوە، بەڵام بازرگانی ئێران دوای ئەوەش هەر زیاتر لەڕێگەی وان و بتلیس و دیاربەکرەوە بۆ حەلەب یان بۆرسە بەڕێ دەکەوت «١٠٦ل١٩٦».

عوسمانییەکان، ساڵەکانی ١٥٠٠ ویستیان ناوچەی بەرهەمهێنانی ئاوریشم لە ئازربایجان داگیرکەن و لە دەست سەفەوییەکانی دەرکەن، بەڵام سەری نەگرت بۆیان. بەشێکی تری هەناردەکردنی ئاوریشمی ئێران لە کۆتایی ساڵەکانی ١٥٠٠وە لە ڕێگەی روسیاوە هەناردە دەکرا. هەتا ساڵەکانی ١٦٢٢ بەهۆی کۆنترۆڵکردنی ڕێگا دەریای هیندی و کەنداو لەلایەن پۆرتوگالییەکانەوە، بازرگانی دەرەوەی ئێران بۆ ئەوروپا هەر لە ڕێگەی دەوڵەتی عوسمانی و روسیاوە بوو بۆیە ئەو بازرگانیە بەهۆی باج و گومرگی زۆر و سەختی و ترس و گرانی ڕێگەوەوە لاواز بوو. بەڵام دوای ئەو ساڵە بەهۆی زاڵبوونی ئینگلتەرا بەسەر پورتوگالیەکاندا و کۆنترۆڵکردنی ئەو ڕێگەیانە لەلایەن ئینگلتەراوە بەهاریکاریکردنی ئێران، بازرگانی ئاوریشم و کەلوپەلی تری ئەو وڵاتە لەگەڵ ئەوروپا بەتایبەتی بۆ ئینگلتەرا و هۆڵندا بوژاندنەوەی بەخۆوەبینی «١٥ ل٢٥».

ئەو کاڵایانەی کە بە شێوەی سەرەکی لە دوورەوە هاوردەکراون، بریتی بوون لە قوماش لە ئەوروپاوە، قاوە و شەکر لە هیندی رۆژئاواوە، چەک و تەقەمەنی. هەناردەکردن بە پلەی یەکەم بریتی بووە لە ئاوریشم و لۆکە و خوری. ئەو کاڵایانەی لە ئەنادۆڵەوە هەناردەی سوریا و میسر کراون بریتی بوون لە تەختە، ئاسن، کەلوپەلی ئاسن، فەرش و بەڕە، تلیاک، میوەی وشک و پێستە و قەتران. ئەو کەلوپەلانەی کە ئێران هەناردەی کردووە بریتی بوون لە ئاوریشم، فەرش، مافوری ئاوریشم، جلوبەرگی ئاوریشمی گرانبەها و توتن و فەخفوری. هاوردەکانی ئێران بریتی بووە لە قوماش، بەرهەمی مێتال، چەک و تەقەمەنی،

شوشـە و پەنجـەرە، شـەکر و قاقـەز.
کەلوپەلـی ئاسـیا و باشـور لـە ڕێگـەی دەریـای سـور و کەنـداوەوە هاتـوون، لـە ڕێگـەی بەسـرەوە قومـاش و شـەکر و برنـج و بەهاراتـی هیندسـتان هاتـووە. لـە عەرەبسـتانەوە قـاوە و کەتیـرە و مـۆم و بوخـورد هاتـووە. لـە ئێرانـەوە بـۆ بەغـدا و لەوێشـەوە بـۆ شـوێنەکانی تـر ئاوریشـم، خـوری، پێسـتە، توتـن، فـەرش و بـەرەو میـوە هاتـووە. ئـەوەی لـە بەسـرەوە هەناردەکراوە بریتـی بـووە لـە خورمـا و ئەسـپی عەرەبـی. لێـرەدا بەسـرە و بەغـدا بوونەتـە سـەنتەری هاوردەکـردن و هەناردنـی کەلوپەلـی لـە نێـوان ئێـران، عەرەبسـتان، کوردسـتان، ئەرمنسـتان و ئەنادۆل و سـوریا. خانەقیـن ڕێگەیەکـی بازرگانـی نێـوان دەوڵەتـی عوسـمانی و ئێـران بـووە «٣٠ ل٥٠».
باشـوری میسـر ڕێگەیەکـی گرنگـی تـری بازرگانـی بـوو. لەبەرئـەوەی هێشـتا قەناتـی سـوێس نەکرابـۆوە، سـاڵانە کاروانـی بازرگانـی ڕێگـەی وشـکانی گـەورە لـە ڕۆژهەڵاتـی سـودانەوە بـەرەو قاهیـرە دەچـوو، کـە بریتـی بـوو لـە پێسـتە و چـەرم و کەتیـرە و ڕۆحـی ئاڵتـون. ئەوانـە دەگۆڕانـەوە بـە بەرهەمـی ئەورووپـی و هیندسـتان. ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی لەگـەڵ باکـوری ئەفریقـا بریتـی بـوو لـە هەنگویـن و کـەرە و تەربـوش و کـەوای مەغربـی و بەرهەمـی خـوری، کـە دەگۆڕدرانـەوە بـە بەهـارات و قـاوەی عەرەبـی و هینـدی ڕۆژئـاوا. هاوردەکـردن بـۆ میسـر لـە ڕێگـەی دەریـای سـوورەوە بریتـی بـوو لـە قـاوەی یەمـەن، کەتیـرە و سـەمغی عەرەبسـتان، بەهاراتـی هیندسـتان و کەلوپەلـی تـری عەرەبسـتان. ئەمانـە دەگۆڕانـەوە بـە دانەوێڵە و قوماشـی میسـری. هەنـدێ لەوانـەی هـاورد دەکـران بـۆ میسـەر لەوێـوە ڕەوانـەی ئەورووپـا و شـام و ئەنـادۆڵ دەکـران «١٠٦ ل٢٠٧».
لـە سـاڵەکانی ١٥٠٠ وە دەوڵەتـی عوسـمانی کۆنترۆڵـی بازرگانـی دەریـای ڕەشـی کـرد. لـەو سـاڵانەدا ٧٠ پاپـۆر لـە بەنـدەری کافـا هاتوچـۆی کـردووە. لەوانـە ٦٦ دانـەی عوسـمانی بـوون و ئەوانـی تـر ئیتالـی و یۆنانـی و روسـی بـوون. دەسـتەبژێری ئۆروسـتۆکراتی عوسـمانییەکان خاوەنـی زۆربـەی ئـەو کەشـتیانە بـوون و خۆیـان، یـان لـە ڕێگـەی بازرگانـە گەورەکانـەوە مۆنۆپۆڵـی بازرگانیانـی ئـەو دەریایـە کردبـوو. ئەوانـە داهاتێکـی بـاج و گومرگـی زۆری بـۆ دەوڵەتـی عوسـمانی تێـدا بـوو. هەرچـی لـە بەندەرەکانـی تـری ئـەو دەریایـەوە هاتـووە، نمونـەی ئاوریشـم و خـوری و لۆکـە و دانەوێڵـە و قوماشـی ئاوریشـم و قوماشـی تـاڵ زێـڕ و زیـو و شـەڕاب و هەروەهـا بەرهەمـی پیشەسـازی ماسـی وشـک و کافیـار هاوردکـراوە بـۆ ئەسـتەنبول و لـە بازاڕەکانیـدا سـاغکراونەتەوە. لـە ڕۆژئـاواوە بەرهەمـی بەلقـان لـە گەنـم و جـۆ و هەنگویـن و کـەرە هاوردکـراوە بـۆ ئـەو شـارە. لەسـەدەی شـانزەدا بازرگانـی دەوڵەتـی عوسـمانی لەگـەڵ روسـیا بوژاوەتـەوە و ڕێگەیـان بـە روسـەکاندا بازرگانـی لـە دەریای ڕەشـدا بکـەن، چونکـە هێشـتا ئـەو دەوڵەتـە هێنـدە بەهێـز نەبـووە کـە ببێتـە هەڕەشـە لەسـەریان «١٠٦ل٢٠٠».
بازرگانـی عوسـمانییەکان لەگـەڵ شـارەکانی ئیتالیـا لەسـەرەتای سـاڵەکانی ١٥٠٠وە

زیادیکرد. لـە سـاڵی ١٥٨٠ بازرگانیـان لەگـەڵ ئینگلتـەرا زیادیکـرد و ڕێگەیـان پێدان لە ڕێگـەی بەندەرەکانیانـەوە بازرگانـی بەهاراتـی هیندسـتان بکـەن و بـۆ ئاسـانکاریکردن بۆیـان گومرگیـان لـە ٥٪ کـەم کردۆتـەوە بـۆ ٣٪ لەکاتێکدا فەرەنسـا ٥٪ لـێ دەسـەنرا. لەبەرئـەوەی ئیسـپانیا و پورتـوگال هەتـا ئەوسـا کۆنتـڕۆڵـی ڕێگـەی بازرگانـی دەریایی هیندییـان دەکـرد، دەوڵەتـی عوسـمانی ئەوانـی بـە هەڕەشـە لەسـەر خـۆی دادەنـا نەکـو ئینگلتـەرا.

عوسـمانییەکان بەهـەرزان قوماشـیان لـە ئینگلتـەرا دەکـری، هەروەهـا چونکـە ویسـتویانە لەشـکرەکانیان مودێرنەکـەن، نیـکل و پۆڵایـان لـە ئینگلتـەرا دەکـری بـۆ پیشەسـازی چـەک و تەقەمەنـی. ئینگلتـەرا سـاڵەکانی ١٦٠٠ بەهەمـان شـێوە کاری بازرگانـی لەگـەڵ ئێرانیـش دەکـرد. عوسـمانییەکان و ئێـران لـە بەرژەوەندیانـدا بـوو بەرهەمـی پیشەسـازی ئەوروپیـەکان هاوردەبکـەن و لـە بازاڕەکانیانـدا سـاغی بکەنەوە، چونکـە لەپـاڵ ئـەوەدا کەرەسـەی خاویـان پێدەفرۆشـتن. سـەرەڕای قازانجـی زۆر لـەو کڕیـن و فرۆشـتنە، داهاتـی زۆری بـاج و گومـرگ دەچـووە خەزێنـەی ئـەو دەوڵەتانەوە «هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو».

سـاڵەکانی ١٥٠٠–١٨٠٠دا لەبـەر چەنـد هۆکارێـک هەتـا دەهـات ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی نێوان ئێـران و روسـیا پـەرەی دەسـەند. روسـیا دەیویسـت لـە ڕێگـەی ڕەوانەکردنـی ئاوریشـمی ئێـران بـۆ ئەوروپـا کۆنتڕۆڵـی بازرگانـی دەرەوەی ئێـران بـکات. هەروەهـا بەهـۆی ناکۆکـی و شـەڕی روسـیا و عوسـمانییەکان لەسـەر ناوچەکانـی بولقـان و ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـا و لەهەمانکاتـدا کۆنترلکردنـی دەریـای ڕەش و ڕێـگای دەریـای سـپی ناوەڕاسـت لەلایـەن دەوڵەتـی عوسـمانیەوە «٩٠ ل ٢٧١».

روسـیا دەیویسـیت لـە ڕێگـەی ئێرانـەوە خۆی بگەیەنێتـە ڕێگای بازرگانی هیندسـتان و دەریـای هینـدی. لەهەمانکاتـدا لەبەرئـەوەی هەتـا سـەدەی حەڤدە پورتـوگاڵ کۆنتڕۆڵـی ڕێـگای دەریـای هینـدی دەکـرد، لـە بەرژەوەنـدی ئینگلتەراشـدا بـوو ئاوریشـمی ئێـران لـە ڕێگـەی روسـیاوە بێت.

روسـیا بـۆ دەرفـەت دەگـەڕا لەڕێگـەی بەکارهێنانـی هێـزەوە کۆنتڕۆڵـی بەرهەمهێنـان و بازرگانـی ئاوریشـم و ڕێگـەی بازرگانـی ئێـران بـکات. بۆیـە لەکاتـی تێکشـکاندنی دەوڵەتـی سـەفەوی و دواتـر لاوازبوونـی ئەفشـارەکان پـاش ئـەوان و داگیرکردنـی بەشـێکی زۆری ئێـران لەلایـەن ئەفغانەکانـەوە و هەوڵدانـی عوسـمانییەکان بـۆ دەستبەسـەراگرتنی هەنـدێ شـوێنی ئێران بـە تایبەتـی ڕۆژهەڵاتی کوردسـتان، روسـیا دەرفەتـی هێنـا و سـاڵی ١٧٢٢–١٧٢٤ ناوچەکانـی بەرهەمهێنانـی ئاوریشـمی لـە کەنـاری ڕۆژئـاوای دەریاچـەی قەزوینـی داگیرکـرد و کۆنتڕۆڵـی بەرهەمهێنـان و بازرگانـی ئاوریشـمی لـەو ناوچانـەدا کـرد. ئەمـە سـەرەتای گـرژی و شـەڕوشـۆڕی درێژخایانـی نێـوان ئێـران و روسـیا بـوو. روسـیا لـە ڕووی ئابوریـەوە هێنـدە توانـای ئینگلتـەرا و فەرەنسـای نەبـوو، بـەڵام هەمیشـە لـە ڕێگـەی فشـاری سیاسـی و سـەربازیەوە دەیویسـت کۆنتڕۆڵـی ئێـران بـکات «١٥ ل ١٢».

بازرگانی هەرێمی و ئاستی ئاڵوگۆڕکردنی بەند بوو بە دوو فاکتەرەوە. یەکەم فاکتەر جیاوازی بەرهەمی تایبەتی ناوچەکان بوو. نمونەی ئەو بەرهەمانەی بەو هۆیەوە ئاڵوگۆڕ کراون بریتی بوون لە لۆکە، پێستە و خوری، زەیتی زەیتون، سابوونی رەقی، برنج، گەنم، خورماو میوەی وشککراوەی وەکو هەنجیر و گوێز و بادام و کونجی، هەنگوین، فەرش و بەرە و جلوبەرگ و خوێ.

دووەم فاکتەر رووداوی کاتی بوو، نمونەی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی لەناو روەک و ئاژەڵ، پەتا، شەڕوشۆڕ، وشکانی و سەرما و روداوی تری سروشتی نەخوازراو. ئاڵوگۆڕ لەو کاتانەدا زیاتر لە بەرهەمە بنچینەییەکانی ژیانی خەڵکدا بوو، نمونەی گەنم و جۆ.

بێجگەلە بازرگانی بەروبومی کشتوکاڵی و پیشەیی، بازرگانیکردن بە کۆیلە کەرتێکی گرنگی تری ئابوری بوو. لە ئەفریقاوە کۆیلە پێسترەشەکانیان هێناوە بۆ ئەنادۆڵ و هەندێ شارە گەورەکان. لە باکورەوە لە رێگەی ئەنادۆڵەوە کۆیلە پێستسپیەکانی رۆژهەڵاتی ئەوروپایان رەوانەی ناوچەکانی باشور کردووە. ئەنتالیا سەنتەری بازرگانی کۆیلە بوو لە دەوڵەتی عوسمانیدا «٣٠ ل٥٤».

دەوڵەتی ئێران بەتایبەتی لە کاتی شەڕو هێرشەکانیان بۆ سەر جۆرجیا و ئەرمینیا، هەزارەها کۆیلەیان گرت. هەندێکیان لەوانە لە سوپا بەکارهێنراون و ئەوانی تر لە بازاڕەکاندا وەکو کۆیلە و جاریە فرۆشراون.

بەپێی ئەو ئامارانەی هەن، رێژەی بازرگانی ناوخۆی نێوان هەرێمەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە سەدەی هەژدە و سەرەتای سەدەی نۆزدەدا زۆر زیاتر بووە لە ئاڵوگۆڕی بازرگانی هەموو ناوچەکە لەگەڵ ئەوروپادا.

میسر و شامی گەورە سەرچاوەی داهاتێکی هێجاگار زۆر بووە بۆ ئەنادۆڵ. بێجگە لە داهاتێکی زۆری باج و گومرگ، ساڵی ١٥٣٢ هەرچی پێویستی بەلات هەبوو لە شەکر و بەهارات و داودەرمان و موجەوهەرات و قوماش لەو شوێنانەوە دەهات. ئەم شوێنانە ٣\١ پێداویستەکانی دەوڵەتی عوسمانیان دابیندەکرد. ساڵانە دیاری و خەڵاتی زۆر لە حیجازەوە ڕووی کردۆتە ئەستەنبول و خەلیفەی موسڵمانان.

بازرگانی میسر لەگەڵ ئەوروپا رێژەیەکی کەمی تەواوی بازرگانی وڵاتەکە بوو لە ساڵی ١٧٧٥دا ئەو کەلوپەلانەی لەو وڵاتەوە هەناردەی سوریا کراوە قیمەتی ٥٠٠-٨٠٠ هەزار پاوەند بووە، بەڵام هەناردنەکردن ئەو وڵاتە بۆ فەرەنسا، کە گەورەترین دۆستی بازرگانی وڵاتەکە بوو لە ئەوروپا، تەنها ١٠٠هەزار پاوەند بوو.

ساڵی ١٧٧٦ تەواوی بازرگانی میسر لەگەڵ ئەوروپا ١٣ملیون فرانک بوو، بەڵام لەگەڵ ئەنادۆڵ ٦٧ملیون فرانک بوو. بە هەمان شێوە بازرگانی ئەنادۆڵ لەگەڵ شوێنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست زیاتر بوو لە بازرگانی لەگەڵ ئەوروپا.

بازرگانی لە دەریای سپی ناوەڕاستدا بە پاپۆری تورکی و یۆنانی و ئەوروپایی کراون. لە سەرەتای ساڵەکانی ١٥٠٠دا دەوڵەتی عوسمانی لە دەریای سپی

ناوەڕاست و رەشدا مۆنۆپۆڵی هەبوو لەسەر بازرگانی، بەڵام هەتا دەهات ڕۆڵیان کەمی دەکرد. لە کەنداو بە کەشتی ٦٠ تەنی بەکاردەهات بۆ هەناردەکردنی ئەسپی عەرەبی و خورما. خاوەنی زۆربەی ئەمانە عەرەب بوون. پورتوگال هەتا سەدەی حەڤدە کۆنترۆڵی بازرگانی دەریای هادی و کەنداوی دەکرد، دواتر بازرگانی ئینگلتەرا لەو ڕێگایانەوە لەگەڵ هیندستان و ئێران زیادیکرد.

گواستنەوە لە ناوچەکانی کە روباری تێدا بووە بە بەلەم بوو، لە ڕێگا وشکانیەکان وڵاخ بەکاردەهێنرا. لە میسر لە نێوان ئەسکەندەریە و قاهیرە و باشورەوە لە نیلدا کەشتی بچووک بەکاردەهێنرا. ئەو کەلوپەلانەی کە لە ڕێگەی دەریای سوورەوە دەهات یەکەمجار بە حوشتر گوێزراوەتەوە بۆ نیل و لەوێشەوە بەبەلەم بۆ قاهیرە و ئەسکەندەریە.

لە باشوری عێراق لە ڕێگە کەنداوەوە کەلوپەل بە پاپۆر دەهێنرا بۆ بەسرە و لەوێشەوە بە بەلەم لە ڕێگەی دیجلە و فورات یان بە باری حوشتر بەپێی وەرز رەوانەی بەغدا کراوە. لەکاتی بەرزبوونی ئاستی رووبارەکاندا توانراوە بەلەمێک ٢٠-٥٠ تەنی لێ باربکرێت. چونکە ئاوی دیجلەوە فورات لە باکورەوە رژاوەتە باشورسەفەری بەلەمێک لە بەسرەوە بەرەو بەغدا ٣٠رۆژی خایاندووە، بەڵام لە بەغداوە بەرەو بەسرە ٧-٨ رۆژی خایاندووە. هەڵبەتە ئەو بەلەمانە ماتۆری بوخاریان نەبووە، بۆیە لەژێر رەحمەتی کەشوهەوا و ئاستی بەرزی ئاو و ئاراستەی ئاوەکەدا بوون. لە موسڵەوە بۆ بەغدا لە ڕێگەی دیجلەوە بە کەڵەک کەلوپەلی وەکو پێستە و خوری دەگوازرایەوە، بەڵام لە بەغداوە بۆ موسڵ لەبەر تیژی ئاوەکە ناچار بوون ڕێگەی وشکانی بە باری حوشتر بگرنەبەر، کە چەندین رۆژی زیاتری خایاندووە. سەرەڕای ئەو ڕێگەیانە ڕێگەی گرنگی وشکانی هەبووە لە نێوان شام و موسڵ و بەغدا و خانەقین بەرەو ئێران و هیندستان و رۆژهەڵات. هەروەها ڕێگەی کاروانی ئاوریشم لە نێوان ئەسفەهان و ئەزمیردا بە کوردستان و ئامەددا تێدەپەری.

کاروانی ڕێگە دوورەکان توانراوە تەنها ساڵی جارێک یان دووجار رێکبخرێت، چونکە پێویستی بە رێکخستن و ئامادەکاری بووە بۆ پاراستنی ئاسایشتی کاروانەکان.

لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەمدا ساڵی ٢-٣ کاروان لە نێوان دیمەشق و بەغدا و دوو کاروان لە نێوان حەلەب و موسڵ و هەروەها دوو کاروان لە نێوان ئێران و بەغدا لە ڕێگەی خانەقینەوە رێکخراوە. هەر کاروانێک لە چەند هەزار حوشتر پێکهاتووە کە بە تێکرا ١٥٠٠حوشتر بوون، لەوانە هەر یەکەیان ٥\١ مەسافەکە بارکراون. حوشترێک توانای بارکردنی ٥٠٠-٧٠٠ کیلۆی هەبووە، کە بەرانبەری پێنج ئەسپ یان ئێسترە. بەهای کاروانێک ١٠-١١ملیون فرانک بووە. زۆر خاو بەڕێوە چووە و لە باشترین حاڵەتدا رۆژی ٢٥میلیان بڕیوە.

سەفەری نێوان بەغدا و حەلەب ٢٥-٣٠رۆژی خایاندووە، حەلەب و ئامەد ٤٥رۆژ،

حەلەب و ئەستەنبول ٤٠رۆژ. بۆ پاراستنی ئاسایشتی ڕێگە چەکداری دەوڵەتیان لەگەڵ بووە، کە مەسرەف و بەرتیلیان کەوتۆتە ئەستۆی بازرگانەکان. سەرەڕای ئەوە بازرگانەکان بەرتیل و دیارییان داوە بە هەندێ خێڵ بۆئەوەی کاروانەکانیان لە چەتە و تاڵانی خێڵەکانی تر بپارێزن. لەسەدەی حەڤدەدا لە نێوان ئەسفەهان و ئەزمیردا، نرخی گواستنەوەی باری حوشترێک گەیشتۆتە ٤٦قرش، بەڵام سەرەڕای ئەوە ١٢٢ قرشیان بە بەرتیل داوە بە خێڵەکان و هەروەها کە گەیشتونەتە ئەزمیر ٤٦ قورشی تریان لێ سەندوون. کاروانی حەجاجەکانی نێوان باکوری ئەفریقا و مەککە هەروەها شام و مەککە ڕۆڵی گرنگیان هەبوو لە بازرگانیدا، هەم حەج و هەم توجارەت.ساڵی ١٨٢٠ نزیکەی ١٥هەزار حوشتر بەشداریان کردووە و لە چەندین شوێنی ڕێگاکە بازرگانەکان شتومەکیان ئاڵوگۆڕکردووە.

بازرگانی ڕێگای کورت بەهۆی خراپی ئاسایشتەوە ترسناکتر بووە لە ڕێی دووری بازرگانی. هەتا مەسافە کورتر بوایە، قەبارەی بازرگانی کەمتری دەکرد و خەرجی ڕێگاوبان گرانتر دەکەوت. خەرجی باری حوشترێک لە کاروانێکی بچووکی نێوان دیمەشق و لازقیە سێ هێندەی نێوان بەغدا و دیمەشق بوو. بازرگانەکانی ئەوسا لە لێقەومان و تاڵانیدا کەس فریایان نەدەکەوت و قەرەبوو نەدەکران و جاری واهەبووە ڕو بەڕووی نابوتبوون دەبوونەوە «٣٠ ل٥٠».

بێگومان جیاوازی تۆپۆگرافی و دوور و نزیکی لە کەنار دەریا و روبارەکان و ڕێگا بازرگانی و شارە گەورەکانەوە کاردانەوەی هەبوو لەسەر جموجۆڵی بازرگانی و بوژاندنەوەی ئابوری. بۆیە ناوچەکانی کەنار دەریای رۆژئاوای ئەنادۆڵ، دەریای رەش، دەریای سپی ناوەڕاست، دەریای سوور و هیندی، کەنداو و هەروەها کەنار روبارە گەورەکانی وەکو نیل و دیجلە و فورات و شارە بازرگانیەکانی ناوەوەی وەکو موسڵ و بەغدا و تەورێز و ئەسفەهان و تاران و ئامێد، جموجۆڵی بازرگانی و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشەیی تیایاندا زیاتر و هەمە چەشنتر بووە. لە بەندەری سەر دەریاکانەوە دوورە بازرگانی کراوە، هەروەها هەتا کۆتایی سەدەی نۆزدە کە قەناتی سوێس دروستکرا بەشێکی زۆر بازرگانی نێوان ئاسیا و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و هەروەها ئاسیا و ئەوروپا لەڕێگە وشکانیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستەوە کراوە. بە پێچەوانەوە ناوچە دوورەکان لەو شوێنانەوە ئاڵوگۆڕی بازرگانی و گەشەکردنی بەرهەمهێنان تیایاندا سستتر و سنووردارتر بووە، بەزەحمەت بەروبوومیان هەناردە دەکرا و بازاڕەکانیان بچووک تر و داخراوتر بوون. کوردستان سەرەڕای دووری لە کەنار دەریا و نەبوونی ڕووباری گەورە تیایدا، تۆپۆگرافی وڵاتەکە بەهۆی شاخ و داخی سەخت و ڕێگەی خراپەوە بەزەحمەت ئاڵوگۆڕ لە نێوان هەرێمەکانی و هەرێمەکانی تری ناوچەکە و دەرەوە کراوە و سەرەڕای ئەوە بەهۆی ئەوەی جێگەی خۆحەشاردانی چەتە و ڕێگر و هەندێ خێڵی تاڵانکەر بوو زەحمەت بوو کۆنترۆڵی ئاسایشتی ڕێگاکانی بکرێت «١٠٦ ل٢٢٥».

بازرگانییە جیاوازەکان لە ڕێگەی بازرگان و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی جیاوازەوە بەڕێوە دەچوو. بەپێی ئەوە ئەوانەی خەریک بوون بە بازرگانی ناوخۆی ناوچەکان و بازرگانی هەرێمایەتی و دوورە بازرگانیدا لەیەک جیاواز بوون و ڕۆڵی جیاوازیان هەبووە و هەر توێژە زەمینە و مەرجی کارکردنی تایبەتی هەبووە.

بازرگانی ناوخۆی ناوچەکان، کە بریتی بووە لە شارەکان و دەوروپشتیان، وەکو لەسەرەوە باسمانکرد ئەوانەی بە پلەی یەکەم کۆنترۆڵ و سەرپەرشتی بازرگانی و کاری داراییەوە کردووە هەندێ توێژی فیودالی خێڵەکی لە باج کۆکەرەوکان و ئەوانەی تەسەروفیان بە زەویوزاری لادێوە کردووە یان سەرەک خێڵ و موڵکدارەکان بوون، کە لەشارەکاندا دانیشتوون. ئەمانە یان خۆیان لە ڕێگەی پیاوەکانیانەوە ئەو کارانەیان کردووە، یان بە شەریکایەتی لەگەڵ هەندێ بازرگانی بچووکی ئەو شارانەوە پێی هەستاون.

ئەو بازرگانانەی بازرگانیی هەرێمییان کردووە، بازرگانی لەنێوان هەرێم و ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، خەڵکانی شارەزا و بەتوانا تر بوون و خاوەن تاقیکردنەوەی زیاتر بوون، چونکە ئەم جۆرە بازرگانیە پێویستی بە ڕێکخستن و بوونی پەیوەندی باش لەگەڵ ناوچەکانی تر و شارەزایی ڕێگاوبان و پەیوەندی باش لەگەڵ دەسەڵاتدارانی سیاسی و سەربازی فیوداڵ خێڵەکی و خێڵەکان و کاروانچییەکان کردووە و لەسەرووی هەموو شتێکەوە پێویستی بە کەپیتاڵی گەورە کردووە.

زۆربەی ئەوانەی ئەم جۆرە بازرگانییەیان کردووە، کەمایەتییە ناموسڵمانەکان بوون لە ئەرمەنی و کلدان و سریانی و جولەکە و یونانی. لە پاڵ ئەوانەدا هەندێ بازرگانی موسڵمان بەشداریانکردووە، بەتایبەتی ئەوانەی بازرگانی ناوچە و شارە بچووکەکانیان بەستۆتەوە بە شارە گەورەکانەوە. بازرگانە ئەرمەنەکان ڕۆڵی گرنگیان هەبووە لە بازرگانی نێوان بەغدا و موسڵ و حەلەب و دیمەشق ئەسفەهان و تاراندا و لەوێشەوە بۆ هیندستان، بەڵام بازرگانە تورکەکان زیاتر ڕۆڵیان لە بازرگانی دەریای ڕەش و ئەنادۆڵ بەهێز بووە. ڕەنگە هۆکاری ئەوەی ئەو کەمایەتیانە ڕۆڵی سەرەکیان بینیوە لەم کەرتەدا بۆ نەریت و ڕۆڵ و مێژووی کۆنی ناوچەکە بگەڕێتەوە، هەروەها نەرمی ئایینەکانیان لە کاروباری قەرزدان و فینانسا لەچاو ئایینی ئیسلامدا «**٣٣** ل٦٩».

لەگەڵ ئەوەی ئەم توێژە بازرگان و پێکهاتەیە ئەرکی ڕێکخستنی کاروان و پەیداکردنی کەپیتاڵ و کرین و فرۆشتنیان و ڕووبەڕووبوونەوەی تاڵانکردن و جەردە و چەتەیان لەسەر بوو، بەڵام هەمیشە بەپلەی جیاوز لە ژێر کۆنترۆڵی توێژەکانی فیودالی خێڵەکی دەست ڕۆیشتوودا بوون، نمونەی باج کۆکەرەوە گەورەکان، خاوەن موڵکە گەورەکان و دەسەڵاتدارانی سیاسی و سەربازی دەوڵەت. ئەم توێژانە یان لە ژێرەوە خۆیانکردووە بە شەریکی قازانج لەگەڵیاندا، یان لەڕێگەی

سەرانە و بەرتیل و هەڕەشەوە بەشێکی زۆری داهاتەکانیان لێسەندوون.
چونکە زۆربەی ئەمانە ناموسڵمان بوون، دەسەڵاتی ئایینیش دژایەتی کردون و پشتگیری دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی ئیسلامیان کردووە و گەورەکانیان بەناوی دیاری و خێرەوە بەشێک لە داهاتی بازرگانە بەرکەوتووە. ئەم بازرگانانە لەگەڵ ئەوی لەچاو مسکێن و جوتیار و کاسپکار و پیشەیی بچووکدا پێگەی کۆمەڵایەتیان بەرزتر بووە، بەڵام هەر بەشێک بوون لە رەعیەت و هیچ مافی بەشداریکردنیان پێنەدراوە لە بڕیارەکاندا و کاروباریان تەنها لە ڕێگەی شەریکایەتی پێکردن و بەرتیل و سەرانەوە بەڕێوەچووە. ئەوەی گوێرایەڵی دەسەڵاتداران نەبوبێت و وەلای بۆیان نەبوبێت زۆر بە ئاسانی هەرچییەکی هەبووە لێیان سەندووە یان پارێزگاری کاروانەکانیان نەکردون یان لە ڕێگەی چەند چەتە و خێڵێکەوە کاروانەکانیان تالان کردوون.
دوورە بازرگانی لە بازرگانی چەک و تەقەمەنی و کەلوپەلی گرانبەهای وەکو ئاوریشم و زێڕ و زیو و کۆیلە و هاوردەکردنی کەلوپەلی دەرەکی، بە پلەی یەکەم مۆنۆپۆڵی ئۆروستۆکراتی فیوداڵی خێڵەکی دەسەڵاتداری دەوڵەتەکان بوو و لە سەرووی هەموویانەوە شا\سوڵتان و کۆشک و شازادەکان. سەپەرشتیکردن و بڕیاردان و ڕێکخستنی ئەم چالاکیانە بەدەستی ئەوانە بوو، چالاکترین و شارەزاترین بازرگانی ناوچەکانیان بۆ ئەو مەبەستە بەکارهێناوە. لەم کەرتە بازرگانیەشدا کەمایەتە نا موسڵمانەکان دەوری گرنگیان بینیوە، چونکە سەرەڕای شارەزایی بازرگانی زمانزانبوون و بە ئاسانتر لەگەڵ ئەوروپییەکان پەیوەندییان بەستووە. بەشێک لە بازرگانی تورک لە ناوچەی ئەنادۆڵدا بەهۆی پشتگیری دەسەڵاتدارانەوە بوونە بازرگانی گەورە و ڕۆڵی گرنگیان بینیوە «**١٠٦** ل**٢٥١**».
لە ئێرانیش ئەو کەمایەتیانە رۆڵیان هەبوو لە کاروباری دوورە بازرگانیدا. لەمیسر بەهۆی سروشتی بەهێزی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەوە، پیاوانی نزیک دەسەڵاتدارانی سیاسی و سەربازی مۆنۆپۆڵی بازرگانیان کردووە و بەتەواوەتی کۆنترۆڵی بازرگانە گەورەکانیان کردووە «**٢٥** ل**١٦٩**».
بازرگانە ئەوروپییەکان زیاتر لە بەندەر و شارە گەورەکان کاریانکردووە نیشتەجێبوون. بەهۆی نا ئارامی و نا سەقامگیری و ترسی پەتاوە زۆر تێکەڵاوی کۆمەڵگە نەبوون و لە شوێن و ناوچەی تایبەتیدا نیشتەجێبوون. لەگەڵ ئەوەی کۆمپانیای بەهێزی خۆیان لەپشت بووە، بەڵام زۆرجار ڕوو بەڕووی ئازار و ئەشکەنجەی دەسەڵاتداران یان بازرگان و گروپە موسڵمانەکان بوونەتەوە. لەبەرئەوەی زمانیان باش نەزانیوە و لە نەریتی ناوچەکان شارەزا نەبوون، لە ڕێگەی بازرگانییە خۆماڵیەکانەوە یان دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدارەوە کاروباری بازرگانیان بەڕێوە بردووە.
پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی کە هەر لەکۆنەوە ڕۆڵی هەبوو لە بازرگانی هەرێمیدا

خێڵە کۆچەرەکان بوون، نمونەی رەوەند و تورکمان و بەدو. ئەمانە هەندێ لە بەرهەماکانیان لەگەڵ دانیشتووەکانی گوندەکاندا بە گەنم و جۆ و بەرهەمی تری کشتوکاڵی گۆڕیوەتەوە. لەگەڵ شارەکاندا بەرهەمی خوری و پێستە و کەرە و رۆن و ئاژەڵیان بە بەرهەمی پیشەیی و چەک و پێداویستی تر گۆڕیوەتەوە. سەرەڕای ئەمانە کۆچەرەکان کە خاوەن وڵاخ بوون ، نمونەی حوشتر و ئێستر و ئەسپ و گوێدرێژ، کاری کاروانچێتیان کردووە لە بارکردن و گواستنەوە و پارێزگاریکردنی قافڵە بازرگانیەکان لە چەتە و ریگر. چونکە کۆچەر گەڕۆک بوون و جاری وا هەبووە هەندێکیان بەسەر چەن هەرێمیەکیدا تێپەریون بۆ ساغکردنەوەی ئاژەڵ. هەندێجار کاری بازرگانییان بەکلوپەلی ترەوە کردووە، بردنی بەروبوومی ناوچەیەک بۆ ناوچەکانی تر. هەڵبەتە ئەمانە ویستویانە کەمترین باج و گومرگ بدەن و خۆیان لە باج وسەرانەی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و ڕێگر و چەتە بپارێزن، بۆیە هەر لە مێژووی کۆنەوە هەندێکیان ڕۆڵیان لە قاچاغچێتیدا و شارەزایی چاکیان لە ڕێگەوبان و فێڵی بازرگانی پەیدا کردووە کە بۆتە هۆی گرژی و تێک وەردان لەگەڵ دەسەڵاتدارانی دەوڵەتدا هەبووە.

ئەو پێکهاتەیەی کە توانیبێتی سنووری هەرێمەکان و دوو دەوڵەتەکەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بشکێنێت و بازرگانی بە ئاژەڵ و کەلوپەل لەمسەرەوە بۆ ئەوسەر بکەن و کاروانە بازرگانییەکان بەڕێوەبەرن و بیپارێزن یان تاڵانیان بکەن ئەمانە بوون. دیارە بە ئاسانکردنی کاری ئەمانەوە و کەمبوونەوەی مۆنۆپۆڵی دەوڵەت و لاوازبوونی توێژە فیوداڵە خێڵەکیە دەسەڵاتدارەکان، دەکرا ئەمانە ڕۆڵی گرنگ ببینن لە گەشەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و گرێدانی ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست پێکەوە «**١٠٦ ل٢٢٥\ ٣٠ ل٤٤**» .

هەڵبەتە سەرەڕای ئەم گرفتە تایبەتییانەی ڕووبەڕووی بازرگانەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دەبۆوە، هەر وەکو ئەوروپای کۆن بازرگانەکان باج و گومرگێکی زۆریان لێدەسەندرا. بە بەراورد لەگەڵ کۆنی ئەوروپا رەنگە باج و گومرگ لەسەر بازرگانەکان گرفتی هەرە گەورە نەبووبێت، بەڵکو بەشەریکایەتی کردنی توێژێک لە فیوداڵی خێڵەکی و ئۆروستۆکراتی دەوڵەت و پێدانی سەرانە و بەرتیلی زۆر بەوانە و دەسەڵاتدارانی سیاسی و سەربازی دەوڵەت گەورەترین گرفتی ئابوری بوو ێت لە ڕێگەیاندا.

ئەم فاکتەرانە شارە بازرگانیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی لە ژێر چنگی چینوتوێژەکانی فیوداڵی خێڵەکی و دەوڵەتدا هێشتەوە. ئەوانە مۆنۆپۆڵی بازرگانی و لغاوی بازرگانەکانیان دەکرد و ڕێگەیان بە گەشەکردن و بەهێزکردنیان نەدەدا. لاوزی بازرگانەکان و ناسەربەخۆیان و بردنی بەشێکی زۆری کەپیتالەکانیان لەلایان توێژرەکانی فیوداڵی خێڵەکیەوە و لاوزی کەپیتاڵی سەرەتایی و ترس لە وەبەرهێنانکردنی کەپیتاڵ لە پیشەسازی سەرەتاییدا، بووە هۆکارێکی گرنگ بۆ دروستنەبوونی چین و توێژی کرێکاری و فەرمانده و شارەزای پیشەیی و

خزمەتگوزاری ئازادی نوێ و بەهێزبوونیان، لەهەمانکاتدا بەهێزبونی کاروباری فینانس و بانکەوانی کە ئاسانکاری دروست بکات بۆ وەبەرهێنانکردن و ئاڵوگۆڕی بازرگانی. ئەم فاکتەرانە چینوتوێژە نوێیەکانی بە لاوازی هێشتەوە و نەیانتوانی رۆڵی کاریگەر ببینن لە گەشەکردنی ئابوریدا.

لە تەک نەبونی دەرفەتی بەشداریکردنی چینوتوێژە نوێیەکان لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا لە ڕێگەی پەرلەمانێکی ساوایان شورەیەکەوە، هێندەی تر ڕێگربوو لە گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی بە پێچەوانەی ئەوەی کە لە رۆژئاوای ئەوروپا روویدا.

لەبەر ئەم فاکتەرە بنچینەیی و خاسڵەتە تایبەتیانەی سیستمی بەڕێوەبردنی فیودالی خێڵەکی رۆژهەڵاتی ناوڕاست لە سەدەکانی پێش سەدەی نۆزدەدا، پێش بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ ناوچەکە، خۆبەخۆ دەرفەتی شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا دروست نەبوو. ئەم فاکتەرە ناوخۆیانە هۆکاری سەرەکین بۆ پاشەکشێکردنی ناوچەکە و شکستهێنانی دەوڵەتەکانی.

دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی یەک لەدوای یەکی ئێران بۆ ماوەی چەندین سەدە بەهۆی ئەو فاکتەرانەی لەم بەندەدا باسمانکرد توانیان بەردەوامبن. لە دوای ساڵەکانی ١٧٥٠ هەردوو دەوڵەتەکە بەتەواوەتی بەرەو شکستهێنانی تەوا و دارمان دەرۆیشتن. لەو سەردەمەدا ئەگەر خۆرهەڵاتی ناوەڕاست تەنها بوایە لە جیهاندا، رەنگە ئەو دەوڵەتانەش هەر وەکو ئیمپراتۆریتی رۆما داڕمانایە و ناوچەکە دابەشبووایە بەسەر چەندین دەوڵەتی لاوازدا و لە دوای چەند سەدەیەک گۆڕانکاری شێوازی رۆژئاوای ئەوروپا تیایدا ڕووی بدایە.

لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا باری ئابوری و سیاسی و ئاستی گەشەکردنی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە ١٢٠٠ساڵ پێشتر، ئەو کاتەی دەوڵەتی ساسانی شکستی هێنا باشتر نەبوو. دەوڵەتی ئەفشاری ئێران لە کۆتایی ساڵەکانی ١٧٧٠دا دارماو خێڵێکی تورکی بەهێزی تر بەناوی قەجارەوە جێگەی گرتەوەو ئەویش هەر لەسەرەتاوە رووبەڕووی قەیرانی سیاسی و ئابوری کۆمەڵایەتی مەزن بۆو.

وەکو چۆن لە کۆندا چندین فاکتەر بووە هۆی تەمەندرێژی و بەردەوامبوونی سیستمی فیودالی خێڵەکی، لە سەرەتای ساڵەکانی ١٨٠٠دا فاکتەرێکی نوێ هاتەکایەوە، کە بووە هۆی مانەوە و تەمەن درێژبوونی ئەو دوو دەوڵەتە بۆ زیاتر لە سەدەیەکی تر و دواتر داڕمانی تەواویان لە کۆتایی شەڕی جیهانی یەکەمدا. ئەو فاکتەرە نوێیەش بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بوو بۆ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کە باسی بەندی پێنجهەمی کتێبەکەیە.

بەندی چوارەم

بۆچی بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم کاردانەوەی جیاوازی لەسەر شوێنەکانی جیهان هەبوو؟

سەرهەڵدان و جێگیربوون و بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم، پرۆسەیەکی درێژخایەنی دژواربوو. خاسڵەتی تایبەتی ئەم سیستمە، دینامیکییەت و توانای خوڵقاندن و نوێکردنەوە و بڵاوبوونەوەی بەردەوام بوو. هێزی بزوێنەر تیایدا بۆ بوونی چینوتوێژ و هێزی کۆمەڵایەتی و پێکهاتەی جیاواز لەسەر ئاستی وڵات و ناوچە و جیهانێکی پێکەوە گرێدراو دەگەڕێتەوە، کە هەمیشە لە ململانێ و زۆرانبازیدان. ئەم پرۆسەیە هەر لەسەرەتای سەرهەڵدانی ئەم سیستمەوە دەستیپێکرد و هەتا ئێستاش بەردەوامە. ئەگەر چی کتێبەکە زیاتر لێکۆڵینەوەی رووداوەکانی پێش ساڵەکانی (١٩٢٥)ە، بەڵام بۆ تێگەیشتنی خاسڵەتی سیستمەکە و کاردانەوەی لەسەر جیهان، لەم بەشەدا هەوڵ دەدەین بەکورتی چاوێک بەسەرهەندێ لە گۆڕانکاریەکانی دوای ئەو ساڵانەش بخشێنین.

جێگیربوونی بە چەند هەنگاوێکدا تێپەڕی، نیوەی یەکەمی سەدەکانی ناوەڕاست ٥٠٠-١٠٠٠(ز.) قۆناغی چاندنی تۆوی سیستمەکە و بوژاندنەوەی شارە بازرگانییەکان بوو. ساڵەکانی ١٠٠٠-١٥٠٠ قۆناغی گەشەکردنی بازرگانی دوور و بەهێزبوونی شارە بازرگانییەکان و سەرەتاکانی تێکشکاندنی بنەماکانی فیودالیزم بوو، هەروەها گەشەکردن و بەرفراوانبوونی پیشەسازیی سەرەتایی و بەهێزبوونی کەپیتالی سەرەتایی و کاروباری فینانس و بانکەوانی سەرەتایی و لەهەمانکاتدا بەهێزبوونی چینوتوێژی نوێ و زیادبوونی رۆڵیان لە چاکسازییە سیاسی و یاساییەکاندا. ساڵەکانی ١٥٠٠-١٨٠٠ قۆناغی گەشەکردن و جێگیربوونی سیستمەکە بوو، کە بووە هۆی شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی لە ئینگلتەرا و دواتر شۆڕشی فەرەنسا و بڵاوبوونەوەی لە رۆژئاوای ئەوروپادا. لە کۆتایی ئەم قۆناغەدا کەپیتالیزم پاشماوەکانی فیودالیزمی لە رۆژئاوای ئەوروپا تێکشکاند و وەکو سیستمێکی نوێ جێگیربوو.

لە سەرەتای ساڵەکانی ١٨٠٠ دا، سەرمایەداری هێندە هێزی پەیداکرد، کە بتوانێ بەشێوەیەکی سەرۆکی پەل بدات بۆ شوێنەکانی تری جیهان. ئەمە سەرەتای ململانێیەکی درێژخایەن بوو لە نێوان سیستمێکی نوێ و هەموو سیستمە کۆنەکانی تری بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری لە جیهاندا. ئەمە قۆناغی هەوڵدانی بەستنەوەی هەموو قوژبنێکی جیهان بوو بەیەکەوە، لە بازاڕێکی هاوبەشدا، قۆناغی ململانێ و شەڕوشۆڕی بەردەوام بوو، بۆ تێکشکاندنی هەموو کۆسپێک، کە رێگری لەو گۆڕانکارییانە دەکرد.

سەرەتاکانی١٨٠٠ ، گەشەکردنی پیشەسازی لە زۆربەی وڵاتەکانی ئەوروپای رۆژئاوا، ئینگلتەرا، فەرەنسا، هۆڵندا، سکەندناڤیس و ئەڵمانیا و ئیتاڵیا.. بە ئاستی

جیاواز کەوتە جۆش و خرۆش. ململانێ و بۆربۆرێن هەتا دەهات لە نێوانیاندا چڕدەبوو. ئەو ململانێیە لە لایەکەوە گرژی و شەڕوشۆڕی دروست کرد و لە لایەکی ترەوە بووە فاکتەرێک بۆ نوێکردنەوە و گەشەکردنی تەکنیک و شێوازی نوێی بەرهەمهێنان و زانستی و خستە جۆش و خرۆشی جموجۆڵی ئابوری .

سەرمایەداریی کەوتە بڵاوبوونەوە بۆ هەموو قوژبنێکی جیهان، لە قاپی زۆربەی دەوڵەت و میللەت و شار و گوندێکیدا و ڕێگەی بۆ بەئاگاهێنانەوەیان لە خەونی هەزار ساڵە و بەشداری پێکردنیان لە گۆڕانکاری خۆشکرد. سەرەتای سەردەمێکی نوێ دەستپێکرد، کە پێشتر جیهان بەخۆیەوە نەیبینیبوو. وەکو چۆن تەکنیک و شێوەی بەرهەمهێنان و کاڵا و پێویستی نوێ تا دەهات فرەچەشنتر دەبوو و زیادی دەکرد و بە خێرایی گۆڕانی بەخۆوە دەبینی، بە هەمان شێوە، ئەم سیستمە نوێیە هەتا دەهات خێراتر گۆڕانکاری لە ژیانی مرۆڤایەتیدا بەرپادەکرد. ئەم پرۆسەیە، لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی کەوتە قۆناغێکی نوێوە، ئەویش زاڵبوون بوو بەسەر هەموو سیستمەکانی تری جیهاندا و بەستنەوەی زۆربەی بەشەکانی جیهان بەخۆیەوە و کۆنترۆڵکردنیان. ئەمە زیاتر لە هەزار ساڵ ململانێی بەخۆوە بینیوە و هەتا ئێستا بەردەوامە. ئەوەی ئەمڕۆ دەیبینین، لەلایەکەوە بەرفراوانبوون و بەهێزبوون و جیهانگیریی(گلۆبالیزم) کەپیتالیزمە، لەلایەکی ترەوە پێداویستی بەردەوامە بۆ نوێکردنەوە و چاکسازی نوێ و کەمکرنەوەی نایەکسانی لە رووی سیاسی و ئابوریەوە، لەسەر ئاستی میللەت و دەوڵەت و ناوچە و هەموو جیهان. ئەمە سەرلەنوێ کەپیتالیزمی لە جیهاندا خستۆتە بارێک و قۆناغێکی نوێوە.

لە کۆتایی سەدەی بیستەمدا، لە پاڵ داڕمانی یەکێتی سۆڤێت و بلۆکی سۆسیالیزمی ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا و دەستپێکردنی چاکسازی ئابوری لە چین و بەستنەوەی تەواوی ئەو وڵاتانە بە کەپیتالیزمی جیهان و بوونیان بە بەشێکی کاریگەر لە سیستمەکە، لە پێناوی جیهانێکی کراوەتر و یەکسان تردا، پێویستی باڵانسێکی نوێ لە جیهاندا دروستبوو. ئەمە پێویستییەکی مێژووییە و بێ چاکسازی لەسەر ئاستی هەموو جیهان، گرژی زیاددەبێت و پێش هەموو شتێک کەپیتالیزم خۆی ئینجا هەموو جیهان لەگەڵ خۆیدا ڕووبەڕووی داڕماندەکاتەوە.

لە بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزمدا، دوو بەرە ڕۆڵی سەرۆکیان بینیوە و هەردووکیان کاردانەوەیان لەسەر دەرئەنجامی ئەو پرۆسەیە هەبووە. یەکەمیان سروشت و خاسڵەتەکانی کەپیتالیزمە. دووەمیان سروشت و خاسڵەتی شوێنە جیاوازەکانی جیهانە، کە کەپیتالیزم ڕووی تێکردوون. (لەم بەندەدا هەوڵ دەدەین لەم باسە بکۆڵینەوە).

هەڕەشە، یان بواری گەشەکردن

پرسیارێکی گرنگ کە لێرەدا قوت دەبێتەوە ئەوەیە، ئایا درووستبوون و گەشەکردن و بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم لە جیهاندا، هەڕەشەیە لەسەر مرۆڤایەتی و رێگرە لە گەشەکردنی وڵات و میللەتانی جیهان و دەبێت بەرهەڵستی بکرێت، یاخود پێویستیی مێژوویی و دەرفەتێکە، کە دەکرێ وڵاتان و میللەتانی جیهان سوودی لێوەرگرن.

سەرهەڵدان و بەهێزبوونی کەپیتالیزم، بەهۆی ئەو زەمینە و فاکتەرانەی کە لە بەندی دووەمدا باسمانکرد، شتێکی رێکەوتوو و سەیر نەبوو، کە پێش شوێنەکانی تری جیهان لە ئەورووپای رۆژئاوا روویدا. بەڵام ئەگەر بۆ یەکەمجار لەوێش رووی نەدایە، بێگومان ئەو پرۆسەیە لە کاتێکی گونجاودا لە بەشێکی تری جیهان هەر رووی دەدا. ئیتر ئەوە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، یان هندستان یان چین بووایە. هەروەها بڵاوبوونەوەی ئەو سیستمە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنەکانی تری جیهان، ئەگەر یەکەمجار لە ئەورووپاشەوە نەبووایە، هەمان کاردانەوەی بەسەر شوێنەکانی تری جیهاندا دەبوو. ئەگەر ئەو سیستمە یەکەمجار لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە سەری هەڵدایە و پلی بدایە بۆ شوێنەکانی تر، نەهێندە لەوەی ئەورووپا توندوتیژتر دەبوو، نەڕووبەری شوێنەکانی تری جیهان نەرمتر و دیموکراتی تر دەبوو.

کەپیتالیزم و کەپیتالیستەکان، رەنگە لە سەرەتای دروستبوون و گەشەکردنیاندا پێناسێکی نەتەوەییان هەبووبێت و بەرژەوەندیی کۆمپانیا و ئەکتەرەکانی بەسترابێت بە وڵاتێک، یان نەتەوەیەکی دیاریکراوەوە، بەڵام ئەوەی دواتر روویدا و ئەمڕۆکە دەیبینین، ئەو سیستمە هەتا دێت خێراتر رووخساری نەتەوایەتی وندەکات و سنووری وڵاتەکان دەشکێنێت و رۆڵێکی جیهانگیری (گلۆباڵیزم) دەبینێت.

پرۆسەی بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم، خاسڵەت و سروشتی تایبەتی خۆی هەبوو، کە لێرەدا هەوڵ دەدەین وەک خۆی سەیری بکەین و لەسەری بدوێین، نەوەک لەسەر روانگەی ئێستای خۆمان، یان خواستمان لەسەر ئەوەی چۆن دەبووایە بەڕێوە بڕۆیشتایە. چونکە گۆڕانکاری و گەشەکردنی کۆمەڵایەتی بە پێی فاکتەر و زەمینە و یاسای خۆی بەڕێوە دەڕوا و رۆڵی تاک و گروپ تیایدا تەنها هەوڵدانە بۆ خێرایی پێدان و ئاسانکاری و چاکسازیکردن تیایدا، یان درووستکردنی کۆسپ و رێگە لێگرتن لێی بۆماوەیەک. لەو پرۆسەیەدا چەند خاڵێک هەیە، کە روانگەی جیاواز لەسەریان هەیە، لێرەدا هەوڵ دەدەین شیانبکەینەوە.

تێکشکاندنی کۆسپەکانی بەردەم گەشەکردن

وەک لە بەشی دووهەمدا باسمانکرد، دروستبوون و گەشەکردنی کەپیتالیزم، دوو لایەنی هەبوو. لە لایەکەوە دروستبوونی سیستمێکی نوێی بەرهەمهێنان و چینوتوێژی نوێ بوو، کە شێوازێکی حوکمرانی جیاوازی هەبوو بە بەراورد لەگەڵ فیودالیزمدا. ئەم لایەنە قاپی بۆ گۆڕانکاری گەورە و دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر کردەوە. لایەنی دووەمی لەوەدا بوو، کە ئەو پرۆسەیە بە ئاسانی و خێرا بەڕێوە نەڕۆیشت، بەڵکو درێژخایەن و دژواربوو، بەشی هەرە زۆری پێکهاتە و چینوتوێژی کۆمەڵگە کۆنەکە لەسەرەتادا لەگەڵیا نەبوون و خۆیان بە زەرەرمەند دەزانی تیایدا.
فیوداڵ و پاشا و دەسەڵاتداران و پیاوانی دەسەڵاتی ئاینی، دژی ئەو پرۆسەیە بوون و خۆیان بە زوڵملێکراو دەزانی. بەشێکی زۆر لە پیشەییەکان بووژاندنەوەی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتاییان بە دژی خۆیان دەزانی و تیایدا زەرەرمەند بوون. زۆربەی مسکێن و جوتیارە بچوکەکان، کە بە درێژایی سەدان و هەزاران ساڵ لە زەمینە و کۆمەڵگە و گوندە بچوکەکانی خۆیاندا دەژیان، گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازی لەو کۆمەڵگە قفڵدراوە دەریکردن و خستنیە ژیانێکی جیاوازەوە، کە بەلایانەوە غەریب و ناسەقامگیر بوو. لەدوای شۆڕشی پیشەسازی و گەشەکردنی تەکنیک و شێوازی نوێی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی نوێ، چیتر بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی وەکو جاران پێویستی بە ژمارەیەکی زۆر جوتیار نەدەکرد، زۆربەی جوتیارە بچوکەکان لە ململانێیەکاندا بەرگەیان نەدەگرت. بۆیە بەشێکی زۆریان لە زەویوزاریان هەڵتەکێنران و کەوتنە شارەکانەوە و حەوداڵی دۆزینەوەی کاربوون بۆ پەیداکردنی قووتی رۆژانەیان. لەوەدا بە ملیۆنەها جوتیار و خەڵکی تری ئەوروپا ناچاربوون وڵاتەکانیان بەجێبهێڵن و کۆچ بۆ جیهانی نوێ بکەن، بۆ گەڕان بەشوێن ژیانێکی باشتر و بەختەوەتردا. ئەگەر سەیری ئەوکاتە بکەین، کە ئەم دیاردانە تیایدا روویاندا، بە قورس و پڕ ئەشکەنجە دەبینرێن، بەڵام لە هەمانکاتدا ئەگەر دووربینانە لێیبکۆڵینەوە، لەگەڵ ژان و ئازاری زۆریدا بووە هۆکاری گۆڕانکاری و گەشەکردنی زیاتر لە ئەوروپا و جیهانی نوێدا.
ململانێی نێوان دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و هەڵپەکردن بەدوای بازاڕی نوێ و قازانجی زیاتردا، دژوار و جاری واهەبوو خوێناوی بوو. چەندین شەڕی نێوان فەرەنسا و ئینگلتەرا و وڵاتەکانی تری ئەوروپادا پێش سەدەی بیست و دوو شەڕی گەورەی جیهانی، لە سەدەی بیستدا و چەندین شەڕ و ئاژاوەی تر، بۆ

ئەمانە دەگەڕێنەوە. هۆکاری ئەمانە سەرەڕای ململانێ و بۆربۆرینی نێوان دەوڵەت و کۆمپانیا کەپیتالیستەکان بۆ جیاوازیی ئاستی گەشەکردنی پلورازیم دەگەڕێتەوە، لە خودی وڵاتەکان و رادەی بوونی دەرفەتی چارەسەرکردنی گرژیەکان لەرێگەی دیالوگ بە شێوازێکی ئاشتییانەی دیموکراتی. لەگەڵ ئەوەی ئەو شەڕ و گرژیانە دەبوونە هۆی کاولبوونی وڵاتان و کوشتنی ملیۆنەها مرۆڤ، بەڵام لە دوای بەسەرچوونیان ئەوروپا بەتایبەتی لەم حەفتا ساڵەی دوای شەڕی دووەمی جیهانییەوە گەشەکردنی بێ هاوتای بەخۆوە بینیوە «٦ ل٢٧٦».

بەهامان شێوە، ئەگەر سەیری پرۆسەی بەرێوەچوونی دیموکراسی ناوخۆی وڵاتە سەرمایەدارەکان بکەین درێژخایان و دژواربوون، چەندین سەدەی خایاند. هەموو ئەو چاکسازی و خزمەتگوزاری و یەکسانی و مافی بەشدارکردنی خەڵک لە بڕیاری سیاسی و ئابوری و هەڵبژاردندا و هەروەها یەکسانی نێوان ژن و پیاو و نێوان پێکهاتە و شوێنەکاندا، پلە بە پلە چاکسازی بۆ کراوە و ئەوانە بەهۆی ململانێی سەختی نێوان چینوتوێژ و هێزە کۆمەڵایەتیەکان روویانداوە. چاکسازی لە ژیانی ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتیدا، پرۆسەیەکە هەمیشە هەر بەردەوامە و بەهۆی پەیدابوونی مەرجی نوێی ژیانەوە هەمیشە پێویستی گۆڕانکاری نوێ دێتە پێشەوە.

وەک چۆن ئەو چاکسازییە ئابوری و سیاسی و یاساییانەی کە لە ئەوروپای کۆندا روویاندا بە ئاسانی بۆچینوتوێژە نوێیەکانی نەهاتەدی و دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و پاشاو فیودال و دەسەڵاتی ئاینی بەخۆشی خۆیان وازیان لە بەرژەوەندیەکانیان نەدەهێنا و رێگەی چاکسازی و گۆڕانکاریان نەدەدا، بەهەمان شێوە لە کۆمەڵگەی کەپیتالیستدا، چینە کەپیتالیستە خاوەن کەپیتاڵ و سامان و دەسەڵاتی زۆر وا بە ئاسانی بە خۆشی خۆیان رێگەی چاکسازیان لە سیستمە نوێیەکەدا نەدەدا. چینوتوێژەکانی تری کۆمەڵگە لە کرێکار و موچەخۆر و ئافرەتان و پارت و رێکخراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی ئەو گۆڕانکاریانەیان بە ئاسانی بۆ بەدی نەدەهات، بەڵکو ئەوانە دوائەنجامی ململانێی توندی درێژخایانە.

کپیتالیستەکان و هەموو چینوتوێژێکی کۆمەڵگەی نوێ ئەگەر بۆیان بلوێ هەوڵی تاکڕەوی دەدەن و مافی ئەوانی تر پێشێل و زەوت دەکەن. هەر چینوتوێژ و پێکهاتەیەک ژیان و گۆڕانکاری لە دەروازەی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیەوە دەبینێت و بەلای خۆیدا رایدەکێشێ، بێ بوونی چینوتوێژ و پێکهاتە و هێزی کۆمەڵایەتی ئازاد و بەهێز، هەروەها بوونی پلورازم و دەرفەتی بەشداریکردنی دیموکراتیانە لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا، بەهێزترین و بەتواناترینیان هەوڵی

تاکڕەوی دەدات. ململانێی نێوان ئەوانە گەرەنتی چاکسازی و گۆڕانکاری دەدات و باڵانسی نێوانیان ڕێکدەخات. کپکردنی ئەو ململانێیە و تێکچوونی ئەو باڵانسە، نایەکسانی لە کۆمەڵگەدا زیاد دەکات و قەیران و گرژی و نائارامی سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی و دەروونی لێدەکەوێتەوە.
بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری لە جیهاندا، بەهەمان شێوە درێژخایان و دژوار و پڕ ئازار بوو. بەهەمان شێوە دوو لایەنی هەبوو. لەلایەکەوە، ئەو بڵاوبوونەویە بووەهۆکاری پێکەوەبەستنی جیهان پێکەوە لە ڕێگەی بازاڕێکی هاوبەشەوە و گۆڕانی خێرا و فرەچەشن تیایدا لە هەموو ڕوویەکەوە. بەڵام لەلایەکی ترەوە، بووەهۆکاری دروستبوونی نایەکسانی لە نێوان ناوچە و وڵاتان جیهان و ئاژاوە و شەڕوشۆڕ و ئازار و ئەشکەنجەی بەشێکی زۆری وڵات و میللەتانی جیهان.
ئەو بڵاوبوونەوەیە، پێویستی بە تێکشکاندنی ئەو کۆسپانە بوو کە لە ڕێگەیدا بوون. هەروەک چۆن فیودالیزمی ئەوروپا لە کاتی دروستبوون و گەشەکردنی کەپیتالیزمدا داخراو و قوفڵدراو بوو، بەهەمان شێوە، جیهانی سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە قوفڵدراو و داخراو بوو. لەو سەردەمەدا سیستمی سیاسی و ئابوری زۆربەی وڵاتانی جیهان و زۆربەی چینوتوێژ و پێکهاتەکانیان ئامادەی گۆڕانکاری گەورە نەبوون. ئەو سیستم و دەوڵەت و چینوتوێژانە خۆبەخۆ، نە توانای ئەو گۆڕانکاریانەیان هەبوو و نە بە بەرژەوەندی خۆشیان دەزانی.

سروشتی دوو ڕوویی کەپیتالیزم

چینوتوێژە نوێیەکانی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لە سەرمایەدار و کرێکان و فەرمانبەر و جوتیار. هەریەکە لای خۆیەوە لە دەروازەی بەرژەوەندی خۆیەوە ڕەفتاری دەکرد و هەوڵی پچڕاندنی گەورەترین بەشی بۆ خۆی دەدا. ئەمانە، بۆ ئەو مە بەستە، لە ململانێی هەمیشەییدا بوون لەگەڵ یەک. بەهێزبوونی یەکێ لەوانە لەسەر حسابی ئەوانی تر و بێ توانایی ئەوانی تر لە بەربەرەکانی و خۆ ڕێکخستن و پچڕینی بەشی خۆیان تاکڕەوی و دیکتاتۆریەتی لێکەوتۆتەوە و سیستمی وەکو نازیزمی ئەڵمانی و فاشیزمی ئیسپانی و ئیتاڵیا، یان دیکتاتۆریەتی سۆسیالیزمی بەشێوەی ڕوسیا و ڕۆژهەڵاتی ئەوروپای لێدروست بوو.
بە هەمان شێوە، دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لە پرۆسەی بڵاوبوونەوەی سیستمەکە لە جیهاندا، هەوڵی بەرژەوەندی خۆیانداوە. ئەوانە هەمیشە کردار و ڕەفتاریان لە پێناوی بەرژەوەندی خۆ و پچڕینی زۆرترین قازانجداوە لە کاروباریاندا و هەموو ڕێ و نمایەکی یاسایی و نایاسایی، ئاشتی و توند و تیژی، ئاشکرا و نهێنییانداوە

بۆ گەیشتن بەو مەبەستەیان. بەشێوەیەکی گشتی، کەپیتالیست و سیستمە ئابوری و سیاسیەکانی تر هەرگیزا و هەرگیز رەفتاریان لەسەر هەستی مرۆڤایەتی و بەزەیی و دۆستایەتی نەکردووە. ئەگەر ئەوانە هاوپەیمانی و هاریکاریشیان کردبێت لەگەڵ وڵاتان و میللەتانی تردا لەسەر بنەمای بەرژەوەندیی ئابوری و باڵانسی سیاسی و سەربازیی هاوبەشبووە «کتێبی **٢٤**».

ئەوانە هەتا بۆیان کرابێت، هەوڵی مۆنۆپۆڵ و تاکڕەوی بڕیاردانی سیاسی و ئابوری و سەربازیانداوە. چۆنیەتی موعامەلەکردنیان لەگەڵ ئەو وڵات و میللەتانە، بەندبووە بە توانا و بەهێزی ئەوانەوە و پێداگرتنیان لەسەر ماف و بەرژەوەندیەکانی خۆیان. بەلاوازی بەرامبەریان هەوڵی مۆنۆپۆڵی تەواوی خۆیانداوە.

بە شێوەیەکی گشتی، هەتا ناوخۆی ئەو دەوڵەتە کەپیتالیستانە، پلورالیزمتر و دیموکراتی تر بوایە، رەفتار و کرداریان لە دەرەوەی وڵاتەکانیان ئەهوەنتر بووە. بە پێچەوانەوە هەتا لەناو وڵاتەکانی ناو خۆیاندا توندڕەوتر و تاکڕەوتر و دیکتاتۆر بوونایە، لەدەرەوەی وڵاتەکانیان توندڕەو و تاکڕەوتر دەبوون. بێگومان بەپێی ئەوەش رەفتار و کردەوەی ئەو وڵاتە جیاوازی لە ناوەندیاندا هەبووە.

هەڵبەتە ئەو سروشت و رەفتارە رووبەڕووی وڵاتان و میللەتانی جیهان تەنها لەناو ریزی چینە کەپیتالیستەکاندا نەبووە، بەڵکو چینوتوێژ و پێکهاتەکانی تری لە کرێکار و فەرمانبەر و زانا و خوێندەوار و ژن و پیاو بە پلەی جیاواز هاوسروشت بووە. بۆیە، کە زۆرجار ئەگەر پارتەکانی کرێکارانیش لەو وڵاتانە دەسەڵاتی سیاسییان بەدەستەوە بووبێت، رەفتاریان بەرامبەر میللەت و وڵاتانی تر زۆر جیاوازتر نەبووە. هۆکاری ئەوەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە ئەو چینوتوێژانە لە ڕوانگەی بەرژەوەندی رۆژانەی خۆیانەوە و رەفتاریانکردووە و روتاندنەوەی دەرەوەیان لەسودی خۆیاندا بینیوە. ئەمە ئەوە ناگەیەنێت رەفتاری بەو شێوەیەی ئەو وڵاتانە بەهەموو چینوتوێژەکانیانەوە لە بەرژەوەندی درێژخایانیاندا بووە، چونکە نایەکسانی و لاسەنگی باڵانس لە نێوان وڵات و میللەتان و شوێنەکانی جیهان لە روانگەیەکی دووربینەوە لە بەرژەوەندی کەسدانییە. هەڵبەتە ئەم بابەتە پێویستی بە لێکۆڵینەوە و باسی زیاترە، کە لێرەدا بواری ئەومان نییە بە درێژی لەسەری بدوێین.

ئەم رەفتار و کردەوانە، سروشتی دوو روویی دەوڵەتە کەپیتالیستەکانمان بۆ دەردەخات. ئەویش لە لایەکەوە تاکڕەوی و توندڕەوی و خۆ سەپاندنە

لەکاتی لاوازی و سروشتی دیکتاتۆریەتی بەرامبەر، کە بۆتەهۆی گرژی و شەڕوشۆڕ و چەوساندنەوە و داگیرکردن و پاشکۆیەتی وڵاتان. لەلایەکی ترەوە نەرمی و هاریکاریکردن و رێگاخۆشکردنە بۆ ئەو وڵات و میللەت و شوێنانەی کە توانای بەرەنگاربوونەوە و پێداگرتنیان هەبووە لە ماف و بەرژەوەندییە تایبەتیەکانی خۆیان، کە بۆتەهۆی سەقامگیری و گەشەکردن و هاوسەنگی. بەپێیی ئەم راستیە، وڵاتێکی کەپیتالیست دەکرێ بەپێی کات و شوێنی جیاواز دوو رەفتاری دژوار بەیەک بنوێنێ.

رێبازی گەشەکردن، یان پاشکۆیەتی و گۆشەگیری تێکچوونی هاوسەنگی لە جیهاندا

لە کاتێکدا ئەو گۆڕانکارییە مەزنانە لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا لە رۆژئاوای ئەوروپا رووی دەدا، هێشتا زۆربەی شوێنەکانی تری جیهان هەر لەژێر سایەی سیستمە کۆنەکاندا مابوونەوە و گۆڕانکاری گەورە بەبێ دەستێوەردانی سەرمایەداری لە زۆربەیاندا رووی نەدەدا.
روسیا و ئەوروپای رۆژهەڵات هێشتا سیستمی کۆنی فیودالیزمی قوفڵدراوی تاکڕەوی موتڵەق تیایاندا بەردەوام بوو. ئەوانە رێگر بوون لەو گۆڕانکارییە سیاسی و ئابوریانەی کە چینوتوێژە نوێیەکانی هەوڵیان بۆ دەدا. بەشێکی زۆریان لە گرژی و شەڕدابوون لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی.
رۆژهەڵاتی ئاسیا، چین و هندستان و ژاپۆن و شوێنەکانی تر هێشتا لەژێر سایەی دەرەبەگایەتی و سیستمی تاکڕەوی موتڵەقی کۆندا بوون، وڵاتەکان پارچە پارچە و ناکۆکبوون لە ناوخۆ و لەگەڵ یەکدا. سەرداری کۆمەڵگەکان مۆنۆپۆڵی تەواویان بەسەر هەموو جموجۆڵی ئابوریدا هەبوو. ئەو بوژانەوە ئابوریەی کە پێشتر لە چین و هندستان بۆ چەندین سەدە رووی دابوو شکستیان هێنابوو.
لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری ئێران لە لاقەفرتێدابوون و لە هەموو روویەکەوە شکستیان هێنابوو، بەڵام بە هەموو شێوەیەک هەوڵی مانەوەیاندەدا و بەدوای دەرفەت و فاکتەری نوێدا دەگەڕان، بۆئەوەی لە کۆنترۆڵکردنی کۆمەڵگە بەردەوامبن و رێگربن لە بەهێزبوونی چینوتوێژی نوێ و بەشداریکردنیان لە بڕیاردانادا.
ئەفریقا، بەهۆی بەردەوامبوونی سیستمی کۆیلایەتی تیایدا و فرۆشتن و

هەناردەکردنی کۆیلە و بەکارهێنانیان لە بەرهەمهێنانـدا، کیشـوەرەکەی لاواز و بریندارکردبـوو. زۆربـەی وڵاتەکانـی لـە ژێـر دەسـەڵاتی چەندیـن گروپـی بچووکـی توندڕەودابـوون، کـە لەلایەکـەوە بـە یەکتـر کوشـتنەوە خەریـک بـوون و لـە لایەکـی تـرەوە ڕێگربـوون لـە هەمـوو گۆڕانکاریـەک لـە کیشـوەرەکەدا و وڵات و سـامان و دانیشـتوانیان خسـتبووە فەلاکەتـەوە.

ئەمریکای باشـور و مەکسـیک، لەژێـر چنگـی پاشـماوەکانی ئیسـپانیا و پورتوگالدا بـوون و سیسـتمێکی توندڕەو و تاکڕەوی تایبەتیـان لـە تێکەڵاوکردنـی سیسـتمی نیمچـە کۆیلایەتـی هیندییـە سـورەکان و سیسـتمی فیوداڵـی خۆیـان تیـادا بونیـاد نابـوو. تەنهـا کاری ئەوانـە رووتاندنـەوەی ئـەو وڵاتانـە بـوو.

لـە ئەمریـکای باکـور ململانێـی توندوتیـژ بەردەوامبـوو لـە نێـوان دروسـتبوونی چینوتوێـژ و سیسـتمێکی نوێـی سیاسـی و ئابـوری بەرفراوانتـر و پاشـماوەی کۆلۆنیالیسـتەکانی ئینگلتـەرا و فەرەنسـا و هەروەهـا لـە بەشـێکی گەورەیـدا پەیڕەوکردنـی سیسـتمێکی کۆیلایەتـی لـە بەرهەمهێنانـدا. جیـاوازی ئاسـتی گەشـەکردنی شـوێنەکانی جیهـان چەندیـن بـواری گرتبـۆوە، کـە دەتوانیـن لـە چەنـد خاڵێکـدا گەڵاڵەیـان بکەیـن:

سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەشـەکانی جیهان زۆر لە یـەک جیاواز بـوون. بەرامبـەر ئـەو سیسـتمە نوێیـەی ئەوروپـا، کـە دەرفەتـی گەشـەکردن و بەرفراوانبوونـی تێدابـوو و بـۆ بوژاندنـەوەی ئابـوری و بەهێزبونـی چینوتوێـژە نوێیـەکان ڕێگـە خۆشـکەربوو و بەشـداریکردنیان لـە بڕیـاردان و بەردەوامـی لـە چاکسـازیدا، لـە زۆربـەی شـوێنەکانی تـری جیهـان سیسـتمی کۆنـی فیوداڵـی و فیوداڵـی خێڵەکـی و کۆیلایەتـی و نیمچـە کۆیلایەتـی دەسـتی بەسـەریاندا گرتبـوو، کـە دەرفەتـی گەشـەکردنی ئابـوری تیایانـدا لاواز بـوو و چینوتوێـژە نوێیـەکان تیایانـدا بـێ هێزبـوون و دەرفەتـی بەشـداریکردنیان لـە بڕیاردانـدا نەبـوو و کۆسـپی گـەورە لـە بەردەمیانـدا بـوو بـۆ چاکسـازی و بەردەوامبوونـی.

جیـاوازی لـە نێـوان ئـەو سیسـتمانەدا، جیـاوازی دروسـتکرد لـە نێـوان ئاسـتی ژیـان و گـوزەران و زیادبونـی دانیشـتوان و درێـژی تەمەنیانـدا. هەتـا کۆتایـی سـەدەی هـەژدە جیـاوازی گـەورە لـە نێـوان بـاری ژیانـی کرێکارێکـی شـاری ڤینیسـیا لـە ئیتالیـا و جوتیارێکـی ئەڵمانـی و جوتیارێکـی کوردسـتان یـان چیـن نەبـوو. جیاوازێکـی ئەوتـۆ لـە نێـوان ئەمانـە و هەمـان خەڵکـی کـۆن نەبـوو، کـە زیاتـر لـە هـەزار سـاڵ پێشـترییش لـە سـایەی فیرعەونەکانـی میسـر و بابلییـەکان، یـان میدیاکانـدا ژیابـوون. ڕاسـتە بـە درێژایـی ئـەو چەنـد هـەزار سـاڵە گۆڕانکاری

لە کۆمەڵگەکاندا رووی دابوو، بەڵام ئەوانە تەنها بە سوودی چینوتوێژە خاوەن دەسەڵاتەکاندا بوو و کاردانەوەیەکی ئەوتۆی بەسەر ژیانی زۆرینەی مرۆڤایەتیدا نەبوو. بەڵام لە کۆتایی ئەو سەدەیەدا، لە رۆژئاوای ئەوروپا، بەو گۆڕانکاریانەی بەسەر ژیان و گوزەرانی خەڵکدا هات، ژمارەی دانیشتوان بە رێژەیەکی باش زیادیکرد، نەخۆشی و پەتا کەمیکرد، خوێندەواری و فێربوون و شارەزایی لە کارکردندا زیادیکرد، داهاتی خەڵک باشتر بوو، خواردن و خواردنەوە و جێگەی نیشتەجێبوون باشتر بوو، بەشێک لە ئافرەتان بۆ یەکەمجار لە مێژوودا لە ماڵ دەرچوون و کەوتنە کارکردن و فێربوون و خۆبەخێوکردن. سەرەڕای ئەوانە، هەتا دەهات رێگا بۆ بەشداریکردنی رێژەیەکی تری زیاتر لە خەڵک لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا خۆشدەبوو. بەڵام بەپێچەوانەوە ژیانی خەڵک لە زۆربەی شوێنەکانی تری جیهان، یان هەر وەک کۆن بەردەوامبوو، یاخود ئەو پرۆسەیە لە نێوانیاندا زۆر بەخاوتر بەرێوە دەرۆیشت. هەتا گۆڕانکاری زیاتر رووی دەدا لە رۆژئاوای ئەوروپادا ئەو نایەکسانیەش زیادیدەکرد.

تەکنیک و شێوازی بەرهەمهێنانی نوێ لە دوای شۆرشی پیشەسازیەوە، هەتا دەهات گۆڕانکاری نوێ و خێراتری لێدەکەوتەوە. بەرهەمهێنانی خێراتر و فرەچەشنتر دەبوو، هەموو تەکنیکێک و شێوازێکی نوێ قاپی دەکردەوە بۆ نوێتر لە پرۆسەیەکی بەردەوامدا. هەتا ئەمە خێراتر دەبوو زیاتر وڵاتە کەپیتالیستەکان پێش شوێنەکانی تر دەکەوتن. تەکنیک و بەرهەمی سەربازی نوێ باڵانسی سەربازی لە جیهاندا دەگۆڕی. ئەمانە باڵانسی ئاڵوگۆڕی بازرگانی دەگۆڕی، کە دەبووە هۆی ئەوەی ئەو ئاڵوگۆڕییە بە قازانجی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و زیانی وڵاتانی تر بشکێتەوە.

ئەمانە هەموو رێگەیان بۆ دابەشبوونی جیهان بەسەر وڵاتان و میللەتی دەوڵەمەند و بەهێز لە بەرەیەکدا خۆشکرد و وڵاتان و میللەتی هەژار و لاواز لە بەرەیەکی تردا. سەرمایەداری قاپیی بۆ گۆڕانکاری و گەشەکرنی بەردەوام و بێسنوور خستە سەرپشت، بەڵام ئەو پرۆسەیە هەمیشە کۆسپی گەورەی لە رێگەدا بوو، لە نایەکسانی و ناعەدالەتی و ململانێ و گرژی و شەڕوشۆڕ، کە هەمیشە پێویستی بە چارەسەر و چاکسازی نوێ هەبوو. لەپاڵ گرفت و ئازار و کۆسپی زۆر لە بەردەم چارەسەر و چاکسازیدا، لە کات و شوێنی جیاوازدا بە درێژایی تەمەنی ئەو بڵاوبوونەوەیە، رێگە بۆ وڵات و میللەتانی تر خۆشدەبوو، کە یەک لە دواییەک رێبازی گەشەکردن بگرنەبەر.

خاسڵەتی جیاوازی شوێنەکان، ڕێبازی جیاوازی لێکەوتەوە

لە بەندی دووەمی ئەم کتێبەدا، باسی ڕێبازی تایبەتی ئەوروپامان کرد. باسی ئەوەمانکرد، کە ئەگەرچی سیستمی نوێی کەپیتالیزم لە ئەوروپا سەری هەڵدا، بەڵام جیاوازییی گەورە لە نێوان شوێن و وڵاتەکانی ئەو کیشوەرە هەبوو، لە کات و چۆنیەتی و خێرایی بەڕێوەچوونی ئەو پرۆسەیەدا. هۆکاری ئەومان لە لایەکەوە گەڕاندەوە بۆ رادەی بەهێزی فیودالیزم و پاشا و چینوتوێژ و دەسەڵاتی ئاینی تیایاندا و لە لایەکی ترەوە بۆ بوونی دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا، لە رێگەی شورایەک، یان پەرلەمانێکی ساواوە. هەتا سیستمی فیودالی و دەسەڵاتی ناوەندی پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی بەهێزتربوایە، بە زەحمەتر چینوتوێژە نوێیەکان بەهێز دەبوون و جێگەی خۆیان دەکردەوە. هەتا دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیارەکاندا بەرفراوانتر بوایە، بۆ چینوتوێژە نوێیەکان ئاسانتربوو بەشداری لە بڕیاردانداا بکەن و چاکسازی یاسایی و سیاسی نوێ بسەپێنن، کە رێگەی بۆ گەشەکردنی ئابوری و بونیادنانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر خۆشدەکرد. پێچەوانەی ئەوانەش کاردانەوەی پێچەوانەی هەبوو.

بەهۆی ئەو فاکتەرە بنچینەییانەوە، ئینگلتەرا بووە سەرقافڵەی شۆرشی سیاسی و پیشەسازی. فەرەنسا و وڵاتەکانی تری رۆژئاوای ئەوروپا و سکەندنناڤیا دوای ئەو هاتن و رۆژهەڵاتی ئەوروپا و روسیا هەر زۆر دواتر کەوتن. کاتی ئەو گۆڕانکارییە مەزنانە کەوتنە نێوان ساڵەکانی ١٦٩٠-١٩٩٠کە سەد بۆ سێ سەد ساڵی خایاند.

کەپیتالیزم، بە پلەی جیاواز توانی پلبدات بۆ هەموو کون و قوژبنێکی جیهان و مۆنۆپۆڵ پەیدا بکات و زاڵ بێت بەسەر هەموو سیستمە کۆنەکاندا، بەڵام کاردانەوەی جیاوازی هەبوو بەسەر وڵاتە جیاوازەکاندا.

کاردانەوەی جیاواز، بە پلەی یەکەم بۆ سروشتی کەپیتالیزم ناگەڕێتەوە، چونکە ئەو سیستمە وەکو لە سەرەوە باسمانکرد، لە هەموو شوێنێکدا هەمان سروشتی هەبوو. سروشتێکی دوو رووییی هەبوو، کە بەپێی خاسڵەتی ئەو شوێنانەی رووی تێدەکرد رەفتار و کرداری جیاوازی دەکرد.

هەر بەشێوەی وڵاتەکانی ئەوروپا، هەتا ئەو شوێنانەی تری جیهان خاوەن سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری توندڕەوتری هەبووایە، سوود

وەرگرتن لە کەپیتالیزم و پرۆسەی چاکسازی و گەشەکردنی ئابوری و سیاسی لەو وڵاتانەدا زەحمەتتر دەبوو و خاوتر بەڕێوە دەڕۆیشت. بە پێچەوانەوە، هەتا ئەو شوێن و دەوڵەتانە سیستمێکی بەرفراوانتریان هەبووایە و چینوتوێژە نوێیەکان تیایاندا بەهێزتر بوونایە و دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیاردانەدا زیاتر بوایە، پرۆسەی چاکسازی و گەشەکردن و سەربەخۆیی ئابوری و سیاسی تیایاندا بە ئاسانتر و خێراتر بەڕێوە دەچوو «بۆ زانیاری زیاتر سەیری کتێبی ۲ بکە».

بەپێی خاسڵەتی تایبەتی ئەو وڵات و ناوچانە و سروشتی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریان و رادەی گەشەکردنی چینوتوێژە نوێیەکان تیایاندا، ئاوێتەبوونی وڵاتانی جیهان لەگەڵ ئەو سیستمە نوێیەی جیهان، رێباز و رێرەوی جیاوازی بەخۆوە بین، کە دەتوانین بەسەر سێ رێبازی سەرۆکیدا دابەشی بکەین:

یەک: رێبازی چاکسازی و گەشەکردنی ئابوری و سیاسی

ئەو وڵاتانەی فاکتەرە بنچینەییەکان تیایاندا گونجاوتربوو، گەشەکردن و گۆڕانکاری تیایاندا زووتر بەڕێوەدەچوو. هەڵبەتە ئەم رێبازە لەهەمانکاتدا لە وڵاتانی جیهاندا جێگیر نەبوو، بەڵکو لەکاتی جیاوازدا، بەهۆی درووستبوونی زەمینەی لەبار روویداوە. هەتا زەمینەی ئەو وڵاتانە ئامادەتر بوایە بۆ بونیاندانی سیستمێکی بەرفراوانتر، زووتر تیایاندا روویدەدا. رەنگە لە وڵاتێکی تایبەتیدا لە کاتێکی دیاریکراودا، ئەو گۆڕانکاریانە سەریان نەگرتایە، بەڵام بە گۆڕانی ئەو زەمینەیە، لە کاتێکی تردا روویانداوە. نمونەی ئەو وڵاتانە لە ئەوروپا، لە سەرەتادا فەرەنسا، فلاندرن و وڵاتانی سکەندناڤیا بوو، دواتر ئەڵمانیا، ئیتاڵیا، نەمسا پاشان ئیسپانیا و دواتر لە کۆتایی سەدەی بیستدا رۆژهەڵاتی ئەوروپا. لە شوێنەکانی تری جیهاندا، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، کەنەدا، ئوسترالیا و ژاپۆن پێش شوێنەکانی تر کەوتن و دواتر دەبینین وڵاتانی تر نمونەی کۆریای باشور، سەنگاپور، کۆماری ئەفریقای باشور... یەک لە دوای یەک بەهۆی پەیدابوونی زەمینەی گونجاوەوە هەمان رێباز دەگرنەبەر. وڵاتە کەپیتالیستەکانی جیهان لەگەڵ ئەمانە، ناچارکراون رووی دیموکراتی و دۆستایەتی و هاریکاریکردن بخەنە گەر و بە هاوسەنگی تەعامولیان لەگەڵیاندا بکەن.

دوو: ڕێبازی خۆجیاکردنەوە و شکستهێنان و داڕمان

بەشێک لە وڵاتانی جیهان، بەهۆی توندڕەوی و تاکڕەوی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تیایاندا، دەرفەتی گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازیی ئازاد و چینێکی بورژوای خاوەن کەپیتاڵی بەهێز تیایاندا پەیدانەبوو، کە بتوانێت لەو وڵاتانەدا، لەژێر چەتری پەرلەمانێکی ساوادا دەرفەتیان بۆ چاکسازی ئابوری و سیاسی بۆ پەیدابێت. ئەوەی ڕوویدا لە هەندێ وڵات درووستبوونی پیشەسازی و جموجوڵی بازرگانی بوو، لە ژێر مۆنۆپۆڵی دەستەبژێرێکدا، کە بووەهۆی درووستبوونی ژمارەیەکی زۆری چینی کرێکاری هەژار تیایاندا «بڕوانە ٢١» و لە هەندێ شوێنی تر بزووتنەوەیەکی جوتیاری بەهێز بوو «بڕوانە ١٢٢\١٢٥»، کە لەلایەن هەندێ توێژی بورژوای بچوک بە پەنابردنە بەر ئایدۆلۆژیایەکی داخراوی توندڕە، بتوانن ئەو چینوتوێژانەی خوارەوە ڕێکبخەن و یەکیانخەن و دەسەڵاتێکی ناوەندیی تاکڕەوی ئەبسولیتزمی بەهێز بۆ ماوەیەک بونیادبنێن و لەهەمانکاتدا هەوڵ بدەن وڵاتەکانیان بەتەواوەتی لە جیهانی دەرەوە جیابکەنەوە. ئەمانە لەژێر زەبر و زەنگدا توانیان بۆ ماوەیەک بەو مەبەستەیان بگەن، بەڵام دواتر سیستمەکانیان شکستی هێنا و دەسەڵاتیان داڕما و سەرلەنوێ خۆیان بە کەپیتالیزمی جیهانەوە بەستەوە. نموونەی ئەو وڵاتانە یەکێتی سۆڤێت و بلۆکی سۆسیالیزمی ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا و چین بوو.
کەپیتالیزمی جیهان بەهەمان سروشتی ئەو وڵاتانە خۆیان تەعامولیان لەگەڵداکردوون، لە ڕێگای گرژی و شەڕ و هەڕەشە و سیخوری و دەستێوەردانی سیاسی و سەربازی و ئابوورییەوە.

سێ: ڕێبازی پاشکۆیەتی و ئەڵقە لەگوێیی

ئەو وڵاتانەی جیهان، کە چینوتوێژی نوێی بەهێزیان تێدا دروست نەبوو، هەروەها بەهۆی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری داخراوی ئەبسولیتیزمەوە، توانای بەشداریکردن لە بڕیاردان و چاکسازییان بۆ نەخوڵقا. سیستمە کۆنەکەیان بەتەواوەتی شکستی هێنا، چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکانیان بۆ مانەوەی خۆیان چۆکیان بۆ کەپیتالیزمی جیهان دادا و بوونە پاشکۆ و ئەڵقە لەگوێییان. ئەم وڵاتانە بوونە بەشێکی بەستراوە بە کەپیتالیزمی جیهانەوە، بەڵام بە پاشکۆیەتی و ژێردەستی و یەخسیری. ئەم وڵاتانە

ئەگەرچی دواتر زۆربەیان دەوڵەتی نەتەوەیی و نیمچە نەتەوەییان لێدروست بوو، چینوتوێژی دەسەڵاتداری ناخولقێنەری خۆماڵی دەسەڵاتیان گرتەدەست، بەڵام وڵاتەکان بە دواکەوتوویی ئابوری و سیاسی مانەوە و زۆرینەی خەڵکەکەی لەژێر رووتاندنەوە و زوڵم و زۆریدا دەژیان. نمونەی ئەوانە زۆربەی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، ئەمریکای باشور، ئەفریقا و زۆربەی وڵاتانی ئاسیان.

سەرمایەداریی جیهان، لەگەڵ ئەم وڵات و میللەتانەدا، رووی تاکڕەوی و توندڕەوی و دیکتاتۆرێتەکەی خستەگەڕ و بوونە هاوپەیمان و پاڵپشتی ئەو چینوتوێژ و هێزە توندڕەو و تاکڕەوە خۆماڵیانە. هەڵبەتە باری نالەباری ئەو وڵاتانە ئەزەلی نیە و بە دروستبوونی زەمینەی لەبار یەک لە دوای یەک گۆڕانکاری تیایاندا روو دەدات. زۆربەی ئەو وڵاتانە لە جیهانی ئەمڕۆدا، نمونەی بەرازیل و هیندستان و زۆر وڵاتی تر گۆڕانکاری گەورەیان بەسەردا هاتووە.

بۆ بەردەوامی گەشەکردن و گۆڕانکاری و خۆشگوزەرانی مرۆڤ و پارێزگاریکردنی سروشت، هەموو جیهان پێویستی بە چاکسازی و گۆڕانکاری و گەشەکردن و سەقامگیری و هاوسەنگییە. هەندێ وڵات و ناوچە هەتا ئێستا لە زەلکاوی مێژووی کۆندا دەتلێنەوە و بوونەتە فاکتەرێک، کە کاردانەوەی خراپی بۆسەر خۆیان و هەموو جیهان هەیە. نمونەی ئەوانە زۆربەی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست.

لە هەر رێبازێک چەند نمونەیەک:

بەندی پێنجەمی ئەم کتێبە، بە تێر و تەسەلی لێکۆڵینەوەیە لەسەر بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم و کاردانەوەیەتی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. بۆ رێگا خۆشکردنی ئەو باسە و تێگەیشتنی فاکتەرە بنچینەییەکان، کە رێگربوون لە گەشەکردنی پێویست لەم ناوچەیەدا، لێرەدا هەوڵ دەدەین چەند نمونەیەک لەسە چۆنێتی بڵاوبوونەوە و کاردانەوەی کەپیتالیزم لەسەر هەندێ شوێن و وڵاتانی جیهان بهێنینەوە. لێکۆڵینەوەیەکی وا یارمەتیدەردەبێت لەسەر تێگەیشتنی ئەو فاکتەرە بنچینەییانەی بوونە هۆی پاشەکشێی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و لەهەمانکاتدا ئەو فاکتەرانەی دەبنە زەمینە خۆشکەر بۆ گۆڕانگاری و گەشەکردن تیایاندا.

- ڕێبازی دژوار و پڕ کۆسپی چین

ئـەو وڵاتـە، لەژێـر چەتـری فەرمانڕەوایـی سـۆنگ، لـە نێـوان سـاڵەکانی ٩٦٠-١٢٧٩(ز.) پێشـرەوی هەمـوو جیهانـی دەکـرد. چەندیـن کاڵای پیشـەیی نوێـی تیایـدا بەرهـەم دەهێنـرا. نموونـەی ئەوانـە کاتژمێـر، قیبلەنمـا، بـارووت، کاغـەز، دراوی کاغـەز، فەخفـوری و ئاسـن. پیشەسـازیی چنیـن و قومـاش دروسـتکردن و بەکارهێنانـی تـەواری جۆلایـی و هێـزی ئـاو لـە بەرهەمهێنانـدا، بوژانـەوەی بەخـۆوە بینـی بـوو. بەمانـە سـاڵەکانی ١٥٠٠(ز.) ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی و خۆشگوزەرنی خەڵـک لـەم وڵاتـە، ئەگـەر لـە ئەوروپـا باشـتر نەبوبێـت خراپتـر نەبـوو.

ئـەم گەشـەکردنە، بەهـۆی بوونـی دەسـەڵاتێکی ناوەندیـی بەهێـزەوە بـوو، کـە توانـای کۆنترۆڵکردنـی وڵاتەکـەی هەبـوو. وڵاتەکـە لەژێـر فەرمانڕەوایـی سیسـتمێکی ئەبسـولیوتیزمدا بـوو. لـە بنەماڵـەی پاشـاکان بـەولاوە نوێنەرانـی هیـچ پێکهاتـە و چینوتوێژێکـی کۆمەڵگەکـە دەرفەتـی بەشـداریکردنیان نەبـوو لـە بڕیاردانـدا. هیـچ جۆرە شـورایەک، یـان پەرلەمانێکـی سـاوا نەبـوو، کـە لـە ڕێگەیـەوە ژمارەیەکـی زیاتـری خەڵـک بەشـداری لـە بڕیـاری سیاسـی و ئابـوری و یاسـاییدا بکـەن. لەژێـر سـایەی ئـەم سیسـتمەدا، جگـە لـە دانـی بـاج و گومـرگ و سـەرانەیەکی زۆر، بازرگانـەکان هەمیشـە ڕۆڵ و بەرژەوەندیـان لـەق بـوو و لەژێـر هەڕەشـە و فشـاری دەسـەڵاتداراندا بـوون.

هەمـوو داهێنانێکـی نوێـی و گەشـەپێکردنی تەکنیـک و بەرهەمهێنـان و بازرگانـی و پیشەسـازی، ئەگـەر لـە ژێـر فەرمانـی ڕاسـتەوخۆی دەسـەڵاتدارانی دەوڵەتـدا نەبوایـە، بەلایەنـی کەمـەوە لەژێـر چاودێـری و سەرپەرشـتیکردنی ئەوانـدا بـوو. سـاڵی ١٣٦٨ فەرمانـڕەوای مینـگ و کینـگ جێگـەی سـینگیان گرتـەوە. لەژێـر حوکمرانـی ئەمانـدا دەسـەڵاتی دەوڵـەت بەهێزتـر و تاکڕەوتـر و توندڕەوتـر بـوو. بـەوەش گەشـەکردن لـە وڵاتەکـە زیاتـر کۆسـپی بـۆ درووسـتبوو و ناسـەقامگیری زیادیکـرد و بەپێـی ئـەوەش دەرفەتـی خوڵقانـدن و داهێنـان زیاتـر لەجـاران خنکێنـرا «٦ ل٤٢١».

دۆزینـەوەی جیهانـی نـوێ و ڕێـگا دەریـا نوێیـەکان بـۆ ئاسـیا، هۆکارێـک بـوون بـۆ بوژاندنـەوەی بازرگانیـی نێودەوڵەتـی و گەشـەکردنی ئەوروپـا و دواتـر شـۆڕی سیاسـی و پیشەسـازی تیایانـدا. بـەڵام لـە چیـن، کـە مینـگ و کینـگ دەسـەڵاتیان گرتەدەسـت، دەسـتیان نایـە بینەقاقـای جموجۆڵـی بازرگانـی دەریایـی. ئەوانـە هەمـوو ئاڵوگۆڕێکـی بازرگانـی دەریاییـان خسـتە ژێـر مۆنۆپـۆڵ و کۆنترۆڵـی دەوڵەتـەوە و بەتەواوەتـی بازرگانەکانیـان لـەو بوارانـەدا بێبەشـکرد. ئـەوەی ڕێگەیـان پێدەدا، کـە

بازرگانەکان بیکەن، بازرگانیی ناوخۆ بوو، ئەویش لەژێر سەرپەرشتی خۆیان و دابەشکردنی قازانج بوو لەگەڵیاندا. ڕێگەیان نەدەدا بازرگانە چینییەکان سەردانی وڵاتانی تر بکەن و بە راستەوخۆ پێوەندی بە بازرگانی وڵاتانی تر بکەن و ئاڵوگۆڕی بازرگانیان لەگەڵدا بکەن.

ساڵی ١٤٠٢، یەکێک لە ئیمپراتۆرەکانیان لەژێر چاودێری دەستەبژێری دەسەڵاتداردا، بڕیاری گۆڕانکاریدا لە بواری بازرگانی. بڕیاری رەوانەکردنی شەش کاروانی گەورەی کەشتیی بازرگانیدا بۆ باشور و باشوری رۆژئاوای ئاسیا، بۆ وڵاتە عەرەبییەکان و باشوری ئەفریقا و دەوروپشتیان. یەکەم کاروان لە ٦٢ کەشتی مەزن و ١٩٠ کەشتی بچوک و ٢٧٨٠٠ پیاو پێکهاتبوو. ساڵی ١٤٢٢ دوا کاروان، کە شەشەمین بوو، بە بڕیاری دەوڵەت وەستێنرا. لە دوای ئەوە، کاروانە بازرگانییە دەرياييەکانی ئەو وڵاتە بۆ نزیکەی سەد و پەنجا ساڵ هەتا ساڵی ١٥٦٧ دەستی پێنەکردەوە. ئەمە نمونەیەکی بچوکە لەسەر ئەو کۆسپە گەورانەی کە لەو وڵاتە لەبەردەم گەشەکردنی ئابوری و سیاسیدا هەبوو. لەگەڵ ئەوەی دواتر فەرمانڕەوا و ئیمپراتۆرەکان جێگەی یەکتریان دەگرتەوە، بەڵام بەردەوام رێگربوون لە بوژاندنەوەی وڵاتەکە.

ساڵی ١٦٩٠، ئیمپراتۆر دەستیگرت بەسەر موڵک و ماڵی زۆربەی بازرگان و خاوەن وەرەشە گەورەکان و کردنی بەموڵکی دەوڵەت و خرانە ژێر سەرپەرشتی دەسەڵاتدارانەوە. ئەو دەستبەسەراگرتنە لە پێناوی بوژاندنەوە و گەشەکردنی ئابوری وڵاتەکە و خۆشگوزاری خەڵکدا نەبوو، بەڵکو بۆ خۆشگوزەرانی ژیانی دەسەڵاتداران و زیادکردنی دەستەڵاتیان بوو بەسەر خەڵکدا.

ساڵی ١٦٦١، دەوڵەت دانیشتوانی کەنار دەریای ناوچەکانی باشوری چین و ڤێتنامی لەو شوێنانە دورخستەوە و گواستنیەوە بۆ ناوەوەی وڵات. مەبەست لەمە رێگەگرتن بوو لەو خەڵکە، کە لەگەڵ وڵاتانی تردا بازرگانیی ئازاد لەو کەنارانەدا بکەن. لە جیاتی ئەوان، سوپایان لەو ناوچانە جێگیرکرد، لە پێناوی کۆنترۆڵکردنی بازرگانی دەرەکی لەلایەن دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەوە.

لەگەڵ ئەوەی دەوڵەتی ناوەندیی بەهێز و ئەبسولیتست بوو، بەڵام لەبەر فراوانی وڵاتەکە توانای کۆنترۆڵی تەواوی هەموو ناوچەکانیان نەبوو. ململانێ و گرژی و کوشتار و شەڕو شۆڕی ناوخۆ بەردەوام بوو. لە زۆر شوێن بۆ ماوەیەک هەندێ پێکهاتە و دەسەڵاتداری خۆجێیی هەندێ ناوچە توانایان پەیدا دەکرد، بەڵام لەبەرئەوەی زۆربەی ئەوانەش هەمان خاسڵەتی تاکڕەوی و توندڕەوی دەسەڵاتی ناوەندییان هەبوو، هەمان شێوازی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و

ئابـوری بەرتەسـکیان پەیڕەودەکـرد. لـەم دۆخـەدا چینوتوێـژە نوێیـەکان لاوازبـوون لەبەرئـەوە لـە کاتـی لاوازبوونـی دەسـەڵاتی ناوەندیـدا توانـای قۆسـتنەوەی ئـەو دەرفەتـە مێژووییانەیـان نەبـوو بـۆ بونیادنانـی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی بەرفراوانتـر. سـاڵەکانی ١٧٠٠ چەنـد جارێـک دەرفـەت پەیدابـوو، کـە بازرگانـەکان ڕۆڵی زیاتـر ببینن لـە بازرگانـی دەریایـی دەرەکـی بـە شـێوەیەکی فراوانتـر. بەهـۆی نەبوونـی دەرفەتـی بەشـداریکردنی ئەمانـە لـە بڕیـاری سیاسـی و ئابوریـدا و هەروەهـا ناسـەقامگیری و تـرس لـە دەوڵـەت و دەسـەڵاتداران، کـە لەپـڕدا هەرچییەکیـان هەبـوو لەدەسـتیان بچێـت، یـان لـە ڕێگـەی بـاج و گومـرگ و سـەرانەوە هیچیـان بـۆ نەمێنێتـەوە، کـەس نەبـوو بوێرێـت کەپیتاڵەکـەی بـەکاری بهێنـێ لـە وەبەرهێنانـدا لـە بـواری بازرگانـی بەرفراوانتـر و بەرهەمهێنانـی پیشەسـازیی سـەرەتاییدا.

ئـەوەی گرنگـە لێرەدا ڕەچاوبکرێـت، ترسـی چینوتوێـژە دەسـەڵاتدارانی وڵاتەکـە بـوو لـە داهێنـان و گەشـەکردنی تەکنیکـی نـوێ و بازرگانـی و پیشەسـازی. ئـەو ترسـە لـەوەدا بـوو، کـە چینوتوێـژە نوێیـەکان بەهێزبـن و پێگـەی کۆمەڵایەتیـان بەهێـز بێـت و فشـار بخەنـە سـەریان و دەسـەڵات و کۆنترۆڵـی خۆیـان کـەم بێتـەوە و ناچارکرێـن بـۆ چاکسـازیکردن لـە بـواری سیاسـی و یاساییدا.

راسـتە پێشـتر فەرمانڕەواکانـی سـۆنگ هەتـا رادەیـەک ڕێگەیاندابـوو بـە داهێنـان و گەشـەکردنی تەکنیکـی نـوێ و پیشەسـازیی سـەرەتایی و بازرگانـی، بـەڵام لـە هەمانکاتـدا دەیانویسـت لـە ژێـر کۆنتـرۆڵ و مۆنۆپۆڵـی تـەواوی خۆیانـدا بێـت و ڕێگەیـان بـە بەهێـز بوونـی چینوتوێـژە نوێیـەکان نـەدەدا و ڕێگیـان پـێ نـەدەدان لـە بڕیارەکانـدا بەشـداری بکـەن.

ئەمـە ئـەوە دەسـەلمێنی، کـە دەکـرێ لەژێـر سـایەی دەسـەڵاتێکی ناوەنـدی بەهێـز و ئەبسولیتسـتی وەکـو سـۆنگدا هەتـا رادەیـەک کۆمەڵگـە گەشـە بـکات و بـاری ئابـوری ببوژێتـەوە. بـەڵام ئـەو گەشـەکردنە سنوردار دەبێـت و بەبـێ پەیدابوونـی زەمینـەی لەبـار گەشـەکردن و بەرفراوانبـوون بەخـۆوە نابینێـت و دواتـر ڕووبـەڕووی شکسـتهێنان دەبێتـەوە «٢ ل٢٣١».

سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری ئەبسولیتسـتی چیـن، بـووە هـۆی ئـەوەی ئـەو وڵاتـە لـە سـەردەی هـەژدە و نـۆزدەدا، لـە کاتێکدا ئەوروپـای ڕۆژئاوا و ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمریـکا و ژاپـۆن گۆڕانـی گـەورە تیایانـدا ڕووی دەدا، هـەر بـە دواکەوتویی و لاوازی مایـەوە. وڵاتەکـە خـۆ بەخـۆ دەرفەتـی هەڵگیرسـانی شۆڕشـی سیاسـی و پیشەسـازی تێدا ڕووی نـەدا. هەروەهـا لـە کاتی بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری جیهـان بـۆ ئاسـیا و وڵاتەکـە، وڵاتەکـە بەهـۆی ئـەو سیسـتمە ڕێگـرەوە

نەیتوانی سوود لە کەپیتالیزمی جیهان وەربگرێت و لەگەڵی ئاوێتە بێت و ببێتە بەشێکی سەربەخۆ و بەهێز تیایدا. ئەو بڵاوبوونەوە نەبووە هۆی بەهێزبوونی چینوتوێژە نوێیەکان و گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازی خۆماڵی و بەرپابوونی شۆرشی سیاسی و پیشەسازی تیایدا. بەڵی کەپیتالیزمی جیهان توانی خۆی بخزێنێتە وڵاتەکەوە و بیکاتە پاشکۆی خۆی. لە باتی بەهێزبوونی چینوتوێژی نوێ و دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا، دەرەبەگ و چینە دەسەڵاتدارە کۆنەکانی وڵاتەکە و هەندێ بازرگانی پاشکۆی نزیک لە وڵاتە کەپیتالیستەکانەوە ئەو سیستەمەیان بۆ باشکردنی خۆشگوزەرانی خۆیان و دەسەڵاتی تاکڕەوی خۆیان بەکارهێنا. بازرگانی ئەو وڵاتە بەردەوام بوون لە ژێر مۆنۆپۆڵ و فشار و هەڕەشەی ئەوانەو وڵاتە سەرمایەدارە کۆلۆنیستەکان.

وڵاتە سەرمایەدارەکان، لەباتی رووە پلورالیست و دیموکراتیەکەیان، رووە تاکڕە و توندڕەکەیان خستە گەڕ و کەوتنە رووتاندنەوە و چەوساندنەوەی زۆرینەی خەڵکەکەی و بەرهەڵستیکردنی چینوتوێژە نوێکانی بۆ بونیادنانی ئابوریەکی سەربەخۆی بەهێز لە وڵاتەکەدا «١٢٨ ل١٠». ئەو کردارانە لەگەڵ سروشتی چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکانی وڵاتەکەدا گونجاوبوون، بۆیە دەبوونە هاوپەیمانی یەکتر لەسەر بنەمای بەرژەوەندی هاوبەش. ئەو دەوڵەتە کەپیتالیستانە نە بە ئەرکی خۆیان دەزانی پشتگیری چینوتوێژە نوێیەکانی چین بکەن و پشتگیری ئاوەدانکردنەوەی وڵاتەکە بکەن و نە بە بەرژەوەندی رۆژگاری ئەوسای خۆیان دەزانی.

لەو سەردەمەدا چین رێبازی سەربەخۆیی و سیاسی و ئابوری و گەشەکردنی نەگرتەبەر، لە ئاوێتەبوونی لەگەڵ سەرمایەداری جیهان، بەڵکو رێبازی پاشکۆیی و ئەڵقە لە گوێیی هەڵبژارد. فاکتەرە بنچینەکانی ناوخۆ بوو، کە ئەو وڵاتە لە کۆندا خۆبەخۆ شۆرشی سیاسی و پیشەسازی تیایدا روویندا. بەهەمان شێوە، هەمان ئەو فاکتەرانە بوون، کە وڵاتەکە نەیتوانی سوود لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان وەربگرێت و شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی تیایدا رووینەدا.

هەتا دەهات بازاڕ و ئابوری وڵاتەکە زیاتر دەبەسترایەوە بە بازاڕی کەپیتالیستی جیهانەوە. لەگەڵ ئەوەی هەماهەنگی هەبوو لە نێوان چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکانی وڵاتەکە و وڵاتە کەپیتالیستەکاندا، بەڵام بەهۆی بوژاندنەوەی بازرگانی و بەستنەوەی وڵاتەکە بە بازاڕی جیهانەوە و لاوازبوونی سیستمی

فیودالّی قوفڵدراوی کۆنی وڵاتەکەوە، هەتا رادەیەک چینوتوێژی نوێ لە وڵاتەکەدا دروست بوون و گەشەیانکرد. ئەوانە هەوڵی چاکسازی و گۆڕانکاری سیاسی و یاساییان دەدا بۆ زاڵبوون بەسەر ئەو کۆسپانەی لە ڕێگەی بوژاندنەوەی وڵاتەکەدا بوو. ساڵی ١٩١١ هێز و چینوتوێژە نوێیەکان، دوا فەرمانڕەوای قەیسەری کینگی چینیان روخاند و کۆماری چینیان دامەزران. پەرلەمان دامەزرا و بڕیاری چاکسازی سیاسی و یاسایی و دەستوری پلورالیزمتریان لە وڵاتەکەدا. ئەوانە لە پێناوی نەهێشتنی مۆنۆپۆڵی چینوتوێژە کۆنەکان و دەسەڵاتدارە کەپیتالیستە بێگانەکاندا بوو «٦ ل٤٣٧». ئەم سیستمە کۆرپەیە لەژێر هەڕەشەی بەردەوامی پاشماوەکانی سیستمی فیودالّ و کۆمپانیا و دەسەڵاتدارانی وڵاتە کۆلۆنیستەکاندا بوو. سەرەڕای ئەوانە پرۆسەی دیموکراتی لە روسیا شکستی هێناو کۆماری سۆڤێت تیایدا دامەزرا. کاردانەوەی ئەوە دامەزراندنی پارتی کۆمۆنیستی چین بوو ساڵ ١٩٢١. ئەمە بووە هۆکاری پەیدابوونی فاکتەرێکی تری رێگر لە بەردەم مانەوەی سیستمە دیموکراتە لاوازەکەی چینوتوێژە نوێیەکان تیایدا، چونکە ئەو پارتە نوێیە لە چین بە کردەوە دژی گەشەکردنی کەپیتالیستی خۆماڵی بوو و دەیویست سیستمێکی یەک حیزبی تاکڕەوی شێوەی سۆڤێت لە وڵاتەکەدا بونیاد بنێ. بەو جۆرە چین لە ساڵی ١٩٢٥ وە بۆ ماوەی لە زیاتر ١٠ ساڵ رووبەڕووی شەڕێکی خوێناوی ناوخۆ بۆوەوە، کە ئابوری ئازادی سەربەخۆی وڵاتەکەی لاوازکرد و لە لایەکەوە رۆڵی هەندێ فیودالّی کۆن و سەرۆک لەشکر و هەندێ توێژی بازرگانی سەر بە وڵاتە کە پیتالیستەکانی بەهێزکرد و لە لایەکی ترەوە لە رێگەی یەکخستنی بزووتنەوەی جوتیارانەوە رۆڵ و کۆنترۆڵی پارتی کۆمۆنیستی بەسەر بەشێک لە وڵاتەکەدا زیادکرد. ئەمە سەرەڕای ناسەقامگیری و کاولبوونی وڵاتەکە هێندەی تر چینوتوێژە نوێیە ئازادەکانی لاوازکرد و دەرفەتی دامەزراندنی دەوڵەتێکی دیموکراتی لاوازکرد و دەرفەتی بەشداریکردنی چینوتوێژە نوێیەکانی لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا نەهێشت. بەهۆی ئەو فاکتەرانەوە ئەم پرۆسەیە لە وڵاتەکە بەهەمان شێوە بە ڕوخساری جیاواز بەردەوام بوو هەتا لە کۆتاییدا ساڵی ١٩٤٩ بە سەرکەوتنی رێبازی پارتی کۆمۆنیستی چین دواییهات «٢ ل٤٣٧ \ ١٢٣\١٢٥».

سەرکەوتنی پارتی کۆمۆنیستی چین و کۆنترۆڵکردنی وڵاتەکە بەدەستیان، سەرتایەکی نوێ بوو بۆ دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تاکڕەو و توندڕەوی ئەبسولیتزمی نوێ. دەستەبژێری دەسەڵاتدار بە ناوی سۆسیالیزم و خزمەتکردنی کرێکاران و جوتیارانەوە هەر بەشێوەی

فیودالّــە دەســـەڵاتدارە کۆنــەکان هەمــوو ئابــوری و جموجۆڵــی بازرگانــی و بەرهەمهێنانــی کشــتوکاڵی و پیشەســازییان خســتە ژێــر کۆنترۆڵــی خۆیــان و مۆنۆپۆڵــی دەســتەبژێری دەســەڵاتدارانی پارتــی کۆمونیســتەوە. لــە ژێــر ســایەی دەوڵــەت و پارتەکــەدا بێجگەلــە دەســتەبژێریەکی دەســەڵاتداری پارتەکــە هیــچ چینوتوێژێــک یــان هێزێــک دەرفەتــی بەشــداریکردنی لــە بڕیاردانــی سیاســی و ئابوریــدا نەبــوو. ســەرۆکی پارتــی کۆمۆنیســتی چیــن زۆربــەی خەڵکەکــەی کــردە ئەســیری خــۆی و بــە بەرگێکــی نوێیــوە جێگــەی قەیســەرە کۆنەکانــی وڵاتەکــەی گرتــەوە «٤٨».

کــە ئــەو ســاڵە کۆمــاری چیــن بەدەســتی پارتــی کۆمۆنیســت دامــەزرا، وڵاتەکــە یەکێــک بــوو لــە هــەرە وڵاتــە هەژارەکانــی جیهانــی ئەوســا. بــۆ کۆنترۆڵکردنــی وڵات و خەڵکەکــەی ئــەو پارتــە ڕێبــازی خۆجیاکردنــەوەی لــە جیهــان هەڵبــژارد. ئــەو خۆجیاکردنەوەیــە بووەهــۆی زیاتــر تاکڕەوی دەســەڵاتداران و گرژیــی و ململانــێ لــە پێنــاو کۆنتترۆڵکردنــی دەســەڵاتدا لــە نێــوان بــاڵ و ڕێبــازە جیاوازەکانــی نــاو پارتەکــەدا، کــە بووەهــۆی مانەنــەوەی وڵاتەکــە بــە دواکەوتویــی و هــەژاری «٢ ل٤٢٢». بەهــۆی ململانێــی ناوخــۆی باڵەکانــی نــاو پارتەکــەوە، لــە دوای ســاڵەکانی ١٩٨٠ چاکســازی بچوکــی هەنــگاو بــە هەنــگاو لــە بــاری ئابــوری دەســتپێکرد، کــە ڕێگــەی بــۆ دروســتبوون و گەشــەکردن و بەهێزبوونــی چینوتوێــژی نــوێ لــە وڵاتەکــە خۆشــکرد. لــە ســاڵەکانی ١٩٩٠ و دوای شکســتهێنانی یەکێتــی ســۆڤێت، ئــەو پرۆســەیە لــە وڵاتەکــە هەتــا دەهــات خێراتــر بەڕێــوە دەرۆیشــت «٦ ل٤٤٣\ ٢ ل٤٢٢».

ئەمــڕۆ چیــن بەشــێکی گرنــگ و بەهێــزە لــە کەپیتالیزمــی جیهــان، بــەڵام هێشــتا دەســتەبژێری دەســەڵاتداری پارتــی کۆمۆنیســت ڕێگەگــرە لــە گەشــەکردنی پلورالیــزم و دیموکراتــی و بەشــداریکردنی چینوتوێــژە نوێیــەکان لــە دەســەڵات، کــە کۆســپێکی گەورەیــە لەڕێگــەی گەشــەکردنی وڵاتەکــەدا «٢٢ ل١».

نموونــەی چیــن ئەوەمــان بــۆ دەســەلمێنی، کــە گۆڕانــکاری و گەشــەکردن لــە هیــچ وڵات و شــوێنێکی جیهانــدا مەحــاڵ نیــە. بــە دروســتبوونی زەمینــەی لــە بــارو چاکســازی هەنــگاو بەهەنــگاو و دەرفــەت دروســتبوو بــۆ خەڵکــی تــا توانــای خولقێنــەری خۆیــان بەکاربهێنــن و گۆڕانــکاری بچــوک ڕێگەخــۆش دەکات بــۆ گەورەتــر. لــە هەمانکاتــدا تاقیکردنــەوەی ئــەم وڵاتــە ئــەوە دەســەلمێنی، کــە هێــز و پــارت و چینوتوێــژە دەســەڵاتدارەکان بــە خۆشــی خۆیــان وا بــە ئاســانی واز لــە دەســەڵات و بەرژەوەنــدی خۆیــان ناهێنــن و پرۆســەی گۆڕانــکاری درێژخایــان و دژوارە بــەڵام مەحــاڵ نیــە.

- ژاپۆن لە چەقبەستوویییەوە بۆ وڵاتێکی پێشکەوتوو

هەتـا سـاڵەکانی ١٨٥٠ ژاپـۆن وڵاتێکـی دواکەوتـووی داخراوبـوو. هەروەکـو چیـن خاوەنـی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی فیودالّـی سیاسـی و ئابوری ئەبسولیوتیسـت بـوو. ئاینـی سـەرۆکی وڵاتەکـە وەکـو چیـن بودیـزم بـوو، لـە پاڵیشـیدا ئاینێکـی خۆماڵـی بەنـاوی شـینتۆیزمەوە لـە ناویانـدا هەبـوو، کـە بەشـێکی دانەبـراو بـوو لـەو سیسـتمە.

ژاپـۆن لـە چەندیـن دوورگـەی دابـڕاو لـە یەکتـر پێکهاتبـوو. بـەڵام لەگـەڵ ئـەو دابڕاویەیـدا لـە مێـژووی کۆنیـدا کاریگـەری چینـی بەسـەرەوە بـوو، بەتایبەتـی بودیـزم و بیرەکانـی کۆنفۆشـیزم. ئـەم وڵاتـە ئەگەرچـی لـە کۆنـەوە لەژێـر هەڕەشـەی دەورپشـدابوو، بـەڵام هەمیشـە سـەربەخۆیی خـۆی پاراسـتبوو، هەتـا مەغۆلەکانیـش نەیانتوانـی چۆکیـان پێدابـدەن «٣٦ ل٣٥٢\ ٤٨».

ژاپـۆن، هەتـا سـاڵی ١٨٦٧ هێشـتا سیسـتمێکی قەیسـەری توندڕەوی هەبـوو. بنەماڵەی قەیسـەر پێیـان دەوتـرا شـۆگان. دەسـەڵاتدارانی دەوڵـەت توێـژی سـەرەوەی بەشـێک لـە فیوداڵەکانـی نزیـک ئـەو بنەماڵەیـە بـوون. ئەمانـە مۆنۆپۆڵـی دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابوریـان کردبـوو، بـە هیـچ شـێوەیەک ڕێگەیـان بـە فیودالّـی ناوچەکانـی تـر و چینوتوێژەکانـی کۆمەڵگـە نـەدەدا بەشـداری لـە بڕیـارە سیاسـی و ئابوریەکانـدا بکـەن. سیسـتمێکی سـەربازی خـاوەن دسـپلینی توندیـان هەبـوو، بـە نـاوی سـامۆرای. ئەمانە گوێڕایەڵـی کوێرانـەی سـەرکردەکانیان دەکـرد هەتـا مـردن. توێـژی دەسـەڵاتدار فیوداڵەکانـی ناوچەکانـی تـر و جوتیارەکانیـان خسـتبووە ژێـر بـاری باجـی قـورس و بێـگاری بێسـنوورەوە. هەروەکـو چیـن کۆنترۆڵیـان هەبـوو بەسـەر شـارەکاندا و کۆنتـرۆڵ و مۆنۆپۆڵـی بازرگانیـان دەکـرد. بـواری کەسـیان نـەدەدا کـە ڕۆڵـی لـە بەرهەمهێنـان و بازرگانـی گـەورەدا، بەتایبەتـی بازرگانـی دەرەوە هەبێت. ڕێگەیـان بـە بازرگانـە بێگانـەکان نـەدەدا بـە ئـازادی بێنـە وڵاتەکـەوە و کاری بازرگانـی بکـەن و پەیوەنـدی لەگـەڵ بازرگانـە خۆماڵیەکانـدا ببەسـتن.

بـەڵام ژاپـۆن کەمتـر لـە چیـن توانـای کۆنترۆڵکردنـی هەمـوو وڵاتەکـەی هەبـوو. وڵاتەکـە لـە چەندیـن دورگـەی لەیەک دابـڕاو پێکهاتبـوو. لە هـەر چواردەوریـەوە دەریا بـوو. لـە بەشـە جیاوازەکانـدا بـە پێچەوانـەی چینـەوە وەکـو ئەوروپـا فیودالّـی بەهێـز هەبـوو، کـە خاوەنـی هێـزی چەکـداری خۆیـان بـوون و لـە ململانێـی بەردەوامدابـوون لەگـەڵ شـۆگاندا و هەتـا ڕادەیـەک نیمچـە سـەربەخۆیی خۆیـان پاراسـتبوو. ئەمانـە لـە شـوێنی خۆیانـەوە بـە شـێوەیەکی سـەرۆکی خۆیـان بازرگانـی دەرەوەیـان دەکـرد.

لەبەرئەوەی ئەمانە بێزاربوون لە باج و سەرانە و فشاری قورسی دەسەڵاتی ناوەندی، هەمیشە چاوەڕوانی دەرفەتێک بوون بۆ گۆڕانکاری. بەدرێژایی مێژوو، ئەو ململانێ و گرژییە لە نێوان ئەمانە و دەسەڵاتی ناوەندیدا بەردەوام بوو، کە بە درێژایی سەدان ساڵ ببووە فاکتەر و هۆکاری سەرۆکی بۆ مانەوەی وڵاتەکە لە هەمان ئاستی دواکەوتوودا. بەڵام لەبەر سروشتی فیودالیان و لاوازیان هێندە توانایان نەبوو گۆڕانکاری ڕەگوڕیشەیی لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری وڵاتەکەدا بکەن «٦ ل٧٦».

لەگەڵ گەشەکردنی کەپیتالیزم و بڵاوبوونەوەی لە جیهاندا، هەر وەکو چین ژاپۆنیش کەوتە ژێر تەوژمی هاتنی ئەو بڵاوبوونەوەوە. لەسەرەتادا دەسەڵاتی ناوەندی بە هەموو شێوەیەک ڕێگربوو لە کردنەوەی کەنارئاوەکانی وڵاتەکە بۆ بازرگانی ئازاد، لەگەڵ دەوڵەتە کەپیتالیستەکاندا. بۆ تێکشکاندنی ئەو کۆسپە ئەمریکاییەکان ساڵی ١٨٥٣ ژمارەیەک پاپۆڕی جەنگییان نارده سەریان و ناچاریانکردن بەندەرەکانیان بخەنە سەرپشت بۆ زیادکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی. لە دوای ئەوەش بۆ ماوەیەکی زۆر دەسەڵاتدارەکان خۆیان سەرپەرشتی جموجۆڵی بازرگانیان دەکرد و ڕێگەیان نەدەدا بەکەسی تر بە شێوەیەکی فراوان ئەو کارانە بکەن.

فیودالە ناڕازییەکان لە دەسەڵاتی ئەبسولیستی ناوەندی، هێندە بەهێز نەبوون و سروشتی کۆمەڵایەتیان یارمەتی دەرنەبوو، کە ئەو وڵاتە پێشتر خۆبەخۆ شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی تیایدا ڕوودات. بەڵام بڵاوبوونەوەی کەپیتالیستی جیهانی بۆ وڵاتەکە بووە فاکتەرێکی یاریدەدەر بۆ بەهێزبوونی جموجۆڵی ئابوری و دروستبوونی چینوتوێژی نوێ و گۆڕانکاری مەزن لە وڵاتەکەدا.

ساڵی ١٨٦٧ فیودالە نیمچە سەربەخۆکانی ناوچەکان، بەهۆی بازرگانیکردنی سەربەخۆ و ئازاد لەگەڵ کومپانیا و وڵاتە دەرەکییە کەپیتالیستەکان و پاڵپشتی ئەوان بۆیان، لە چەند ناوچەیەک توانایان یەکخست و هێزی سیاسی و سەربازی هاوبەشیان دروستکرد و ڕووبەڕووی دەسەڵاتی ناوەندیی تاکڕەو وەستانەوە. لە دوای شەڕێکی ناوخۆ فشاریان خستە سەر شۆگان و ملیان پێکەچکرد، کە ڕازیبێت بە چاکسازی سیاسی و یاسایی و ئابوری. لەو ساڵانەدا ڕێگە بۆ بونیادنانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر خۆشبوو. سیستمی فیودالیان هەڵوەشاندەوە و مافی موڵکداری و بەکارهێنانی زەویوزاریان ئازادکرد. یاسای نوێ دانرا بۆ ئازادی کاروباری بەرهەمهێنانی پیشەسازی و بازرگانی، پاراستنی موڵک وماڵی خەڵک. لە هەمانکاتدا بەشداریکردنی ژمارەیەک

خەڵکی زیاتر لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا. بەکارهێنانی هێزی سەربازی لەم وڵاتە بۆ تێکشکاندنی سیستمی کۆن و دامەزراندنی نوێ هاوچەشنی شۆڕشی فەرەنسا بوو.

ساڵی ١٨٩٠، ژاپۆن یەکەم وڵاتی ئاسیا بوو، کە دەستوری نوێی تیادا دانرا. دەستوری ئەو وڵاتە لەسەر هێشتنەوەی پاشاگەرایی بوو، بەڵام تیایدا دەسەڵاتەکانی قەیسەر زۆر کەمکرایەوە. دەسەڵاتەکانی سنوردار و ڕەمزی بوون و دەسەڵاتی ڕاستی کەوتە دەست پەرلەمانێکی هەڵبژێردراو و دەسەڵاتێکی یاسایی و دادوەریی سەربەخۆوە.

بە پێچەوانەی چینەوە، ئەم وڵاتە بەهۆی فاکتەرە ناوخۆییەکانەوە توانی وەکو پێویست سوود لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان وەربگرێت. ئەو چاکسازییە یاسایی و سیاسیانەی، کە لەو وڵاتە ساڵی ١٨٦٧ دەستی پێگرت و جێگیر بوو، لە چین هەتا ساڵی ١٩١١ دەستی پێنەکرد و وەکو بینیمان بەهۆی لاوازی فاکتەرە ناوخۆیەکانەوە، لەو سەردەمەدا شکستیان هێنا. ئەو چاکسازیانەی لە ژاپۆن جێگیربوو، ڕێگەی بۆ گەشەکردنی ئابوری و شۆڕشی پیشەسازی خۆشکرد. لە کاتێکدا ئەو وڵاتە توانای بۆ بەرهەمهێنانی چەک و تەقەمەنی پێویست بۆ لەشکرەکەی پەیداکرد، چین بە پێچەوانەوە دەسەڵاتدارەکانی لەڕێگەی ڕووتاندنەوەی زۆرینەی خەڵکەکەوە پارەیەکی زۆریان تەرخاندەکرد بۆ کڕینی چەک و تەقەمەنی لە وڵاتانی دەرەوە، کە لە پێش هەموو شتێکەوە بۆ سەرکوتکردنی خەڵکی وڵاتەکە و کوشتنی یەکتر بەکاریان دەهێنا «٢ ل٢٩٤».

ئەو وڵات و کۆمپانیا کەپیتالیستیانەی کە ڕوویان کردە ژاپۆن، هەر بەشێوەی چوونیان بۆ چین بە مەبەستی ئاوەدانکردنەوە و گەشەکردنی ئابوری و سیاسی وڵاتەکە و خۆشگوزەرانی خەڵکەکەی نەبوو، بەڵکو لە پێناوی بەرژەوەندی ئابوری و سیاسی خۆیان بوو. ئەو وڵات و کۆمانیایانە ئەگەر بۆیان بڕەخسایە، لەباتی ئەوەی لەگەڵ چینوتوێژە نوێیەکە چاکسازی خواستەکان هاریکاری بکەن، هەر وەکو چین لەگەڵ چینوتوێژە دەسەڵاتدارە کۆنەکاندا دەیانکرد و وڵاتەکەیان تاڵان دەکرد و خەڵکەکانیان دەڕووتاندەوە.

ئەوەی لە مێژووی گۆڕانکاری ژاپۆن دەکرێ سوودی لێوەربگیرێت، بوونی گروپ و پێکهاتەی بەهێزی جیاوازبوو لە وڵاتەکەدا، کە لە ململانێ و زۆرانبازیی بەردەوامدابوون لەگەڵ یەکدا. لەگەڵ سروشتی فیودالّی و تاکڕەوی و توندڕەوی ئەوانە، ململانێی نێوانیان بووە فاکتەرێکی گرنگ، کە ڕێگەخۆشکەر بوو بۆ گۆڕانکاری مەزنتر و دروستبوونی چینوتوێژ و هێزی نوێ لەکاتی پەیدابوونی

فاکتەری نوێدا، نموونەی بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزمی جیهانی بۆ وڵاتەکە.
بوونی چەندین هێزی ناکۆک لەگەڵ یەکدا، بەهۆی پاڵپشتی نوێ و بەرژەوەندی هاوبەش لە بوژاندنەوەی بازرگانی و پیشەسازیدا ناچاریکردن کە لە ڕێگەی پەرلەمانێکەوە چاکسازی گەورەی سیاسی و ئابوری بکەن، کە ڕێگە خۆشکەر بۆ بەرپابوونی شۆرشی پیشەسازی لە وڵاتەکەدا.
بەردەوامبوونی پاشاگەری لە وڵاتەکەدا و مانەوەی هەندێ دەسەڵاتی قەیسەر و بەردەوامی ململانێ لە نێوان کۆن و نوێدا بۆ ماوەیەکی درێژ، بەڵگەی ئەوەیە، کە گۆڕانکاری و چاکسازی کاتی پێویستە و ناکرێ بە چەند بڕیارێک سیستمێکی نوێی حازربەدەست بە ئاسانی داتاشرێ.

- تێکەڵبوونی دوو سیستمی ڕێگر لە مەکسیک و ئەمریکای باشور

ئەمڕۆ، مەکسیک و ئەمریکای باشور، لە چەندین وڵات پێکهاتوون، کە جیاوازی لە ئاستی گەشەکردن و سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریاندا هەیە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا مێژووی هاوبەشیان هەتا ئەمڕۆ ڕەنگدانەوەی لەسەر سروشت و خاسڵەت و مەرجەکانی گەشەکردنیان هەیە.
لەگەڵ ئەوەی ئەمریکای باشور و باکور بە هەزارەها ساڵ لەمەوبەر بە هۆکاری سروشتی دابڕان لە بەشەکانی تری جیهان، بەڵام لەوێش نزیکەی ٤ هەزار ساڵ پاش ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و نزیکەی ٥ هەزار ساڵ پێش زایین، خۆبەخۆ شۆڕشی نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی تیایدا ڕوویدا. لەوێش دواتر سەرکەوتوبوون لە بونیادنان و گەشەپێکردنی شارستانی سەرەتایی لە چەندین ناوچەدا، نمونەی مەکسیک و بیلیز و گواتیمالا و هیندۆراس.
میللەتانی ئەو ناوچانە ناویان مایەبوو. یەکەم وەجبەی شارەکانیان دەوروبەری ٥٠٠ساڵ پێش زایین بونیادنراون. توانا و دەسەڵاتی ئەو شارانە بۆ ماوەی ٦٠٠ساڵ هەتا کۆتایی سەدەی یەکی زایینی بەردەوام بوو. بەڵام دوای ئەو ساڵانە شکستیان هێناو لەناوچوون. دواتر شار و فەرمانڕەوایی نوێ لە نێوان ساڵەکانی ٢٥٠-٩٠٠ زایینی جێگای کۆنەکانیان گرتۆتەوە. ئەمانەش وەکو ئەوانەی پێش خۆیان بەهۆی سروشتی ئەبسولیتستی سیستمی سیاسی و ئابوریان و گرژی و شەڕوشۆڕی نێوانیان سەرە و نوگم بوون «٣٦ ل١٨٨،١٨٣».
کە ئیسپانیاییەکان لە کۆتایی سەدەی پانزە ڕوویان لە ناوچەکەکرد، ئەو شارانە کاول و نەناسراو بوون. هەتا سەدەی نۆزدە شوێنەواری ئەو شار و شارستانیەتە

کۆنانە هێشتا نەدۆزرابوونەوە.
شارەکانی مایە لە دەوروبەری ٥٠ شاری گەورە و بچوک پێکهاتبوون. هەر یەکێ لەوانە یەکەی سیاسی و ئابوری سەربەخۆ بوون. شارە گەورەکان فەرمانڕەوایی و پاشای خۆیان هەبوو، کۆنترۆڵ و حوکمداری شارە بچکۆلەکانیان دەکرد. ئەو شارانە لەگەڵ ئەوەی پەیوندی دیپلۆماسی و ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوەندیاندا هەتا رادەیەک هەبوو، بەڵام هەمیشە ناکۆک بوون لەگەڵ یەک و گرژی و شەڕوشۆر زاڵ بوو بەسەر پەیوەندییەکانیاندا.
لەبەر گرژی نێوانیان و خۆجیاکردنەوە لەیەک، زمانێکی هاوبەش لە نێوەندیاندا پەیدانەبوو. ئەوانە زیاتر لە ٣١ زمانی جیاوازیان هەبووە و شێوەی نووسینی تایبەتی خۆیان هەبووە. زیاتر لە ١٥ هەزار تابلۆی نوسراوەیان دۆزراوەتەوە، کە تیایاندا باسی پاشا و چینوتوێژە دەسەڵاتدار و کلتور و ئایینەکانیان کردووە. رۆژژمێری تایبەتیان هەبووە، کە مێژووی دەستپێکردنی بۆ ٣١١٤سال پێش زایین دەگەڕێتەوە.
مایەکان، توانیویانە چیمەنتۆ بدۆزنەوە و بەکاریبهێنن بۆ دروستکردنی پەرستگای مەزن و کۆشک و تەلاری سەروەرەکانیان.
شارە گەورەکان، پاشای خۆیان هەبووە. فەرمانڕەوایەتییەکانیان شێوەی میرنشینی گەشەکردووی بەخۆوە بینیوە. هەندێ شاری نمونەی کوپان، تیکال، گالاکمون و گالاکمول، ساڵی ٧٥٠ زایینی قەبارەیان گەیشتۆتە شارە گەورەکانی ئەوسای جیهانی کۆن و ژمارەی دانیشتوانیان لە پاریس و لەندەنی ئەوسا زیاتر بووە «٢ ل١٤٣».
سروشتی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری ئەو شارستانیانەتە لە شارستانیەتە کۆنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست نزیکبوو. فەرمانڕەوای شارەکان دەسەڵاتێکی تاکڕەوی توندڕەوی ناوەندی بەهێزیان هەبووە. بەهۆی ئەو دەسەڵاتەوە توانیویانە گەشەکردنی ئابوری بەدەستبهێنن، هەر لە بەرهەمهێنانەوە هەتا بیناکردنی کۆشک و تەلار و پەرستگای مەزن. بەڵام ئەو دەسەڵاتدارانە داهاتەکانیان بۆ ئاسانکردنی گەشەکردنی ئابوری و خۆشگوزەرانی زۆرینەی دانیشتوان بەکارنەهێناوە، بەڵکو بۆ بەرژەوەندی دەستەبژێری دەسەڵاتدار بەکارهاتووە، کە لە رێگەیەوە بونەتە خاوەن سامانێکی بێسنووری زێڕ و زیو و شتومەکی نایاب.
ئەو پاشاگەرییانە ئەگەر چی جیاوازی بچوک لە نێوەندیاندا هەبوو، بەڵام بەگشتی سروشتی حوکمڕانیان هاوچەشن بوو. لە سەدەی یەکی زایینیدا لە گواتیمالا،

پاشایەک بە پاڵپشتی توێژێک سەرکردە و فەرمانڕەوا کە دەوری دەستەبژێری ئۆروستۆکراتیان دەبینی حوکمیان دەکرد و کاروباری بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و بازرگانی و پیشەیی لە ژێر کۆنترۆڵیاندا بوو. ئەمانە مۆنۆپۆلی تەواوی کەرتە ئابوریەکانیان کردبوو و ڕێگەیان بە کەسی تر نەدەدا، بەشدارییەکی بەر فراوان لەو بوارانەدا بکات. کارکەرەکان، کە هەموو ئەرکەکانی بەرهەمهێنان و کارکردنیان لە ئەستۆدابوو، لە ژێر چاودێری و فرمانی ئەواندابوون. کاروباری کشتوکاڵی و دروستکردنی بەنداو و گۆماو و جۆگەلەراکێشان، ئەرکی زۆربەی ئەوانە بوو. بەشێکیان مۆنۆمێنتی تایبەتییان دروستدەکرد، بەرهەمهێنانی پیشەیی نمونەی خەزاف، جۆلا و قوماش چنین، دارتاشی و دروستکردنی ئامرازی بەرهەمهێنان و دەرهێنانی زێڕ و زیو و دروستکردنی کاڵای نایاب لەوانە. دەستەبژێری دەسەڵات سەرپەرشتی و کۆنترۆڵی بازرگانی ناوخۆ و دەرەکیان دەکرد، نمونەی بازرگانی کاکاو و خوێ و بەردی نەقاری تایبەتی و پێستی پڵنگ.

کارکەرەکان لە کەرتەکانی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشەییدا بە کۆمەڵ ڕێکخرابوون و کاریان پێدەکرا. خاوەنی هیچ نەبوون و مافی بەشداریکردنیان نەبوو لە هەڵسورانی کاروبار و بڕیاری سیاسی و ئابوریدا. وەکو موڵک حیسابیان بۆ دەکرا و ئەوەی پێیاندەدرا، خواردن و جێگای نوستنبوو، بەو ئاستەی بتوانن بەردەوامبن بەو کار و ئەرکانەی پێیان سپێردرابوو. ئەو سیستمە سروشتێکی تایبەتی کۆیلایەتی کارپێکردنی هەبوو، کە لە کۆیلایەتی ئەفریقا و ڕوژهەڵاتی ناوەڕاست و ئەوروپا نزیک بوو «٦ ل١٧١».

جیاوازی هەبوو لە نێوان ناوچەکانی ئەمریکای باشور و باکوردا، لە ڕووی چڕی ژمارەی دانیشتوان و ئاستی گەشەکردنی ئابوری و شارستانی و دەوڵەمەندی دەسەڵاتدارەکانیان. زۆربەی دانیشتوانی ڕەسەنی ناوچەکان، کە هیندییە سورەکان بوون بە چڕی لە ناوچەکانی مەکسیک و ناوەڕاستی ئەمریکا و باکوری ئەمریکای باشور نیشتەجێ بوون و شارستانیەتە کۆنەکانیان لەو ناوچانە سەریان هەڵدابوو. ئەمریکای باکور نمونەی ناوچەکانی ئەمڕۆی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و کەنەدا، ژمارەی دانیشتوانی کەمتر و بڵاوتربوو. ئەوانە شارستانی کۆنی بەهێز و دەوڵەمەندی خاوەن زێڕ و زیوی بە شێوەی ئەو ناوچانەی تر تیایاندا نەبوو. هیندییە سوورەکانی ئەو ناوچانە لە پێکهاتەی بچوکتر بوون و لە ناوچەی فراواندا پەرش و بڵاوبوون «٢ ل١١».

بەهۆی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری قوفڵدراو و کۆیلایەتی کارپێکردن و دابڕاوی ناوچەو شارستانییەکانیان لەیەکتری بەهۆی گرژی نێوانیان،

لــەم کیشــوەرانەدا وەکــو رۆژئــاوای ئەوروپــا شــاری بازرگانــی نیمچــە ســەربەخۆ و چینوتوێــژی نوێــی بەهێــز دروســت نەبــوو، هەروەهــا دەرفەتــی بەشــداریکردنی ژمارەیەکــی زۆرتــر لــە خەڵــک لــە بڕیاردانــدا دروســت نەبــوو. لەبەرئــەو هۆکارانــە شۆرشــی سیاســی و پیشەســازی لێــرە خۆبەخــۆ لــە پێــش هاتنــی ئیســپانی و پورتوگالییــەکان رووینــەدا و شارســتانییەکانیان شکســتیان هێنابــوو و بــە لاوازی مابوونــەوە.

کــە ســاڵی **١٤٩٢** کریســتۆفر کۆڵۆمبــس لــە ئیســپانیاوە روویکــردە ناوچەکــە و دنیــای نــوێ دۆزیــەوە، بارودۆخــی هیندییــە ســوورەکان و دەســەڵاتدار و فەرمانڕەواکانیــان زۆر لاواز و پچڕپچڕ بــوون و ناســەقامگیری باڵــی بەســەریاندا کێشــا بــوو و شــەڕ و شــۆڕی ناوخــۆ بێتوانــای کردبــوون. دواتــر بێجگەلــە بەرازیلــی ئەمــڕۆ، کــە پورتــوگال داگیریکــرد، زۆربــەی شــوێنەکان کەوتــە ژێــر کۆنترۆڵــی ئیســپانیاوە. ئینگلتــرا و فەرەنســا لــەو ســەردەمەدا ئــەو توانایەیــان نەبــوو خۆیــان بگەیەنــە ئــەم ناوچانــە «**٦** ل**١٧٥**».

ئیســپانیا و پورتــوگال، لــەو ســەردەمەدا وڵاتــی فیودالــی ئەبسولیوتســتی توندڕەوی تاکــڕەو بــوون. گەشــەکردنی پیشەســازیی ســەرەتایی تیایانــدا لەچــاو ئینگلتــەرا و فەرەنســا و فلانــدرن و ئیتاڵیــا زۆر لــە دواتــر بــوو. هاتنــی ئەوانــە بــۆ جیهانــی نــوێ تەنهــا گەڕانبــوو بــە شــوێن ســامانی زێــڕ و زیــو و شــتی نایــاب و تاڵانــی کــە بیبەنــەوە بــۆ پاشــاکانیان.

سیســتمە تونــدڕەو و تاکڕەوەکــەی ئیســپانیا و پورتــوگال زۆر بــاش لەگــەڵ سیســتمە خۆماڵێکــەی هیندییــە ســوورەکاندا دەگونجــا. تێکەڵاوبوونــی ئــەو دوو سیســتمە و ئاوێتەکردنیــان لەگــەڵ یەکدا رێگــەی بــۆ بونیادنانــی سیســتمێکی بەڕێوەبردنی سیاســی و ئابــوری ئەبسولیتیســتی سروشــت نزیــک لــە کۆیلایەتیــەوە خۆشــکرد، کــە کۆســپی گــەورەی لەبــەردەم گۆڕانــکاری و گەشــەکردنی دواتــر دروســتکرد. ئــەم سیســتمە بــە بەرزتریــن رێــژە وڵات و چینوتوێژەکانــی خــوارەوەی ســەرکوتدەکرد و دەیڕووتاندەوە، کــە هەتــا ئەمــڕۆ هێشــتا بەشــێکی زۆری ئــەو وڵاتانــە لــە کاردانەوەکانــی رزگاریــان نەبــووە.

لــە زۆربــەی شــوێنی جیهــان، کــە کۆلۆنیســتەکان وڵاتانیــان داگیردەکــرد، هەوڵیــان ئــەدا لــە رێگــەی دەســتەبژێرییەک لــە چینوتوێــژی وڵاتــە کۆلۆنیــەکان، کــە لــە خۆیانەوە حوکمڕانــی و کۆنترۆڵــی وڵاتــەکان بکــەن نزیکبــوون. بــەڵام لــە مەکســیک و گوتیمــالا و شــوێنەکانی تــری ئەمریــکای باشــور، ئیســپانیا و پورتــوگال خەڵکانــی خۆیــان خســتە جێگــای دەســەڵاتدارانی خەڵکــی رەســەنی ئــەو وڵاتانــە. بــۆ نمونــە کــە ئیســپانیەکان

گواتیمالایان داگیرکرد سەرۆکە هیندییە سوورەکانیان ناچارکرد، کە هەرچی زێڕو زیو و سامانیان هەبوو بیاندەنێ. لە ڕێگەی فشارخستنە سەر ئەو سەرکردانەوە، دەست و پێوەندەکانیان ناچاردەکردن کە زێڕو زیوی زیاتریان بۆ بەرهەمهێنن. دواتر ئیسپانیەکان ئەو سەرکردانەیان لەناوبرد و خۆیان جێگەیان گرتنەوە. بە هەمان شێوە دەستیانگرت بەسەر هەمان سیستمی شێوە کۆیلایەتیان و لە ڕێگەیەوە کۆنترۆڵی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و بازرگانی و پیشەیی بە تایبەتی دەرهێنانی زێڕ و زیویان کرد. شارە گەورە و بەهێزەکانی ئەوانیان هێشتەوە و کردنیان بە جێگەی نیشتەجێبوون و ناوەندی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری و سەربازی خۆیان «٦ ل١٨٤».

ساڵی **١٥٣١** چەند بنەماڵەیەکی ئیسپانی دەستیان بەسەر دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری گواتیمالادا گرت. ئەو کاتە ئەو بنەماڵانە لە **٢٢** خێزان پێکهاتبوون، دواتر لە ڕێگەی ژن و ژنخوازیەوە بوونە **٢٦** خێزان. بە درێژایی ئەم چەند سەدەیە هەتا کۆتایی سەدەی بیست هەر ئەو خێزانانە دەسەڵاتی ئەو وڵاتەیان لەژێر دەستدا بوو. ساڵی **١٩٩٣** کە سەرۆک کۆماری ئەو وڵاتە هەڵبژێردرا، خۆی و دوو وەزیری گرنگی حکومەتەکە لە ڕەچەڵەکی ئەو بنەماڵانە بوون.

ساڵی **١٨٢٣** بەهۆی شەڕی ناپلیون و لاوازبوونی دەسەڵاتی فیوداڵی لە ئیسپانیا و دەستپێکردنی گۆڕانکاری و چاکسازی تیایدا، کۆلۆنیەکانیان لە مەکسیک و باشوری ئەمریکا سەربەخۆیی خۆیان وەرگرت لە نێوەندیاندا گواتیمالا.

بە دەرچوونی ئیسپانیا لەوێ، گرفتی وڵاتەکە کۆتایی نەهات. چونکە ئەوانەی بەهۆی ئیسپانیاوە پێشتر دەسەڵاتداربوون و نیشتەجێبوون لەو وڵاتانە مابوونەوە و بەردەوامبوون لە کۆنترۆڵکردن و حوکم کردنیان. لە باتی ئەوەی زوڵم و زۆرداری کەمتر بێتەوە و ڕێگەخۆش بێت بۆ گەشەکردنی وڵاتەکە و چاکسازی سیاسی و ئابوری تیایدا، باری وڵاتەکە خراپتر بوو و دەسەڵات و توندڕەوی و تاکڕەوی ئەوانە لە جاران زیاتریکرد، چونکە ئەوانە خۆیان بە خاوەنی وڵات و خەڵکەکەی دەزانی. هاتنی ئیسپانیا و پورتوگال بۆ ئەو شوێنانە، سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنوردارتر کرد لە جاران و کۆسپەکانی زیاتر کرد لە ڕێگەی گەشەکردن و خۆبەخۆ بەرپابوونی شۆرشی سیاسی و پیشەسازی تیایاندا.

کە کەپیتالیزم لە سەدەی نۆزدەدا بەهێز بوو و پلیدا بۆ جیهانی نوێ، گوتیمالاشی گرتەوە. بەهۆی بوژاندنەوەی بازاڕی جیهان و زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان لە ڕۆژئاوای ئەوروپا و زیادبوونی خواست لەسەر بەرهەمی نوێ

لەوانە خواست لەسەر قاوە، بووە هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهێنان و بازرگانی پێکردنی لە گواتیمالا. لەو ڕێگەیەوە ئەو بەرهەمە بووە کاڵایەکی بازرگانی گرنگ لە هەموو جیهاندا.

ساڵی ١٨٧١ لەو وڵاتە توێژێک لە دەستەبژێری دەسەڵاتدار ئەو دەرفەتەیان قواستەوە و بەناوی لیبرالیزم و بازاڕی ئازاد و ئازادی خەڵک لە کارکردن و بڕیاردانەدا هەروەها پاراستنی مافی موڵکایەتی، هەڵمەتێکی باشیان خستەگەڕ بۆ زیادکردنی بەرهەمهێنانی قاوە و بازرگانی پێکردنی. بۆ گەیشتن بەو ئامانجە پێویستیان بە دوو ئامراز بوو، هێزی کار و زەوی بۆ بەرهەمهێنان. لەسەر بنەمای مافی موڵکایەتی گشتی زەوی، کە پێشتر هیندییە سوورەکان پەیڕەویانکرد بوو، زەویوزارێکی زۆریان بە ناوی موڵکی دەوڵەت و گشتییەوە، خستە ژێر تەسەروفکردنی خۆیان بۆ ئەو مەبەستە. لە هەمانکاتدا بۆ دابینکردنی هێزی کاری پێویست و هەرزان، هەمان سیستمی کۆنی هیندییە سوورەکانی بە کۆمەڵ کارپێکردنیان خستە گەڕ. لەو شوێنانەدا بە ناوی کارکردن بۆ خۆشگوزەرانیان و ئاسانکاری لە بەرهەمهێنیان و کێڵگەی بەرهەمهێنانی مەزندا، ژمارەیەک زۆر خەڵکیان لەو شوێنانەدا پەنگدا و ناچاریانکردن، کە ڕۆژگاری درێژ و هەموو ڕۆژێکی هەفتە کاری سەخت بکەن. هەندێکیان بە هەمیشەیی لەو شوێنانە کاریان دەکرد و لە بەرامبەردا خواردنی پێویست و جێگەی نالەباری نیشتەجێبونیان بۆ تەرخاندەکردن، کە هیچ خزمەتگوزارێکی پێویست تیایاندا دابین نەدەکرا. ئەوانی تریان لە شوێنی ترەوە دەهێنا و ساڵی دوو هەتا سێ مانگ بێگاریان پێدەکردن. کارکەرەکان وەکو کۆیلە ڕەفتاریان لەگەڵ دەکرا و توانای بیرکردنەوە و داهێنان لە ناویاندا دەخنکێنرا. بەرهەمهێنان و بازرگانی لەو بوارەدا لەلایەن ئەو دەستەبژێر دەسەڵاتدارەوە مۆنۆپۆڵ کرابوو و ڕێگەیان بەکەسی تر نەدەدا بەشداری تیادا بکەن. داهاتی ئەوە سامانێکی بێ سنوری بۆ ئەوانە دروستکرد کە بۆ خۆشگوزەرانی و ژیانی سەڵتەنەتی خۆیان بەکاردەهێنا و سەرکوتکردنی هەموو هەوڵدانێک بۆ دروستبوونی چینوتوێژی ئازاد و بەشداریکردن لە بڕیاردان و چاکسازی سیاسی و ئابوریدا «**٢** ل**٣٤٥**».

دەوڵەت و کۆمپانیە کەپیتالیستەکان بە غیابی چینوتوێژی ئازادی بەهێز لەو وڵاتانەدا، رووە تاکڕەو و توندڕەوەکانیان دەخستە گەڕ و هاریکاری و تەعامولیان لەگەڵ ئەو دەستەبژێر دەسەڵاتدارەدا دەکرد و دەبوونە هاوپەیمانیان و ڕێگەیان دەگرت لە گۆڕانکاری و چاکسازی لەو وڵاتەدا.

لە دوای سەربەخۆیی گواتیمالا، شێوازی بەکارهێنانی هێزی کار بەو شێوازە

سروشت کۆیلایەتیە هەر بەردەوام بوو. ساڵی ١٨٧٧ دوای ململانێیەکی زۆر و چەندین راپەرینی نێوان ئەو کارکەرانە ئەو سیستمە لەو وڵاتەدا بە یاسا قەدەغەکرا، بەڵام بە کردەوە پەیڕەوکردنی هەر بەردەوام بوو. ساڵی ١٩٢٠ هەمیسانەوە هەڵمەتێکی تر کرا بۆ ڕێگەلێگرتنی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەتا ساڵی ١٩٤٥ هەر بەردەوام بوو. ئەو ساڵەدا بۆ یەکەمجار گۆڕانکاری و چاکسازی گەورە روویدا بەهۆی بەشداریکردنی بزووتنەوەی گەنجان و قوتابیان و هەندێ توێژ و هێزی چاکسازیخواز لە پرۆسەکەدا. ئەم نیمچە دیموکراسییە ساڵی ١٩٥٤ لە ڕێگەی کودەتایەکی سەربازی و شەڕی خوێناویەوە پێشێلکرا. ئەو بارە نالەبارە هەتا ساڵی ١٩٨٦ بەردەوام بوو. لەو ساڵەدا شەپۆلێکی نوێی دیموکراسی دەستی پێکردەوە و چاکسازی ئابوری و سیاسی نوێ روویدا.

بەڵێ لەو وڵاتانەدا هەمیشە ململانێ و توندوتیژی و هەوڵدان بۆ چاکسازی سیاسی و ئابوری بەردەوامبووە و چەندینجار هەندێ دەسکەوت بەدەستهاتووە، بەڵام لەبەر لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان و کەمی دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیاردان زۆرجار شکستیان هێناوە. لەژێر سیستمێکی سیاسی و ئابوری توندڕەوی وادا بە غیابی چینوتوێژ و هێزی نوێی بەهێز، گروپ و دەستەبژێر و پارت و پێکهاتەی توندڕە و تاکڕەوی نوێ دروست دەبێت و جێگەی کۆنەکان دەگرنەوە و سەرلەنوێ لە بازنەیەکی داخراودا هەمان بارە نالەبارە کۆنەکان دووبارە دەبنەوە.

لەگەڵ کۆسپی گەورە و ڕۆڵی نێگەتیڤی فاکتەرە مێژوویە کۆنەکان، لەم سی ساڵەی دوایەدا بەهۆی بەهێزبوونی چینوتوێژە نوێیەکان و زیادبوونی دەرفەتی بەشداریکردنیان لە کاری دیموکراسی و پەرلەمانیدا گۆڕانکاری مەزن لە وڵاتەکانی باشوری ئەمریکادا جێگیر بووە. بەرازیل کە یەکێ لە دەوڵەتە مەزنەکانی جیهانە و هەروەها چەندین وڵاتی تری ئەو کیشوەرە لەڕووی ئابوری و چاکسازی سیاسیەوە گۆڕانکاری مەزن تیایاندا روویداوە و ڕۆڵی گرنگیان هەیەبۆ بونیادنانی هاوسەنگێکی نوێ لە جیهاندا «٢ ل٣٤٩ \ ٤٤ \ ٤٨».

- گۆڕانکاری لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ئاسانتربوو

جاری واهەیە مێژوو و شارستانی کۆنی وڵاتێک دەبێتە جێگای شانازی و سەربەرزی خەڵکەکەی و ڕەنگە هەتا رادەیەک هەندێ فاکتەر لەو مێژووە کۆنەدا رێگە خۆشکەربن بۆ گۆڕانکاری و تازەکردنەوە. لە هەمانکاتدا وەکو لەم

لێکۆڵینەوەدا، لە چەند روویەکەوە باسمانکرد، زۆرجار هەندێ لایەنی خاسڵەت و سروشتی کۆنی وڵاتێک دەبێتە فاکتەری نێگەتیڤ و کۆسپ لەبەردەم گۆڕانکاری و گەشەکردنی ئابوری و چاکسازی یاسایی و سیاسی تیایدا.

ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و کەنەدا و ئوستراليا، لەبەر لاوازی و بچوکی دانیشتوانە کۆنە رەسەنەکانی و کەمی یاخود نەبوونی رۆڵیان لە بونیادنانی دەوڵەتە نوێیەکان و گەشەکردنانیدا، مێژووی کۆنی وڵاتەکە و خاسڵەتەکانی کاردانەوەی ئەوتۆی نەبووە لەو بونیادنانەدا. ئەو کۆسپانەی کە لەبەر گەشەکردنی وڵاتەکەدا بوون لاوازتر بوون، بۆیە گۆڕانکاری تیاندا ئاسانتربوو. رەنگە هەندێ کەس بە نزمی سەیری ویلایەتە یەکگرتووەکان بکات و بەبێ خاوەن مێژوو و شارستانیەتی کۆن دایبنێ، بەڵام لە راستیدا نەبوونی شارستانێتی بەهێزی کۆن لەو وڵاتەدا رەنگە بووبێتە فاکتەرێک، کە ئەو وڵاتە لە مێژووی کورتی چوار سەدساڵیدا بۆتە بەهێزترین و پێشکەوترین وڵاتانی جیهان.

کە ساڵی **١٤٩٢** ئیسپانیا جیهانی نوێی دۆزیەوە و بەشێکی زۆریکرد بە کۆلۆنی خۆی، ئینگلتەرا هێشتا لە چاو ئیسپانیادا وڵاتێکی لاواز بوو، خەریک بوو بە شەڕی ناوخۆوە بەناوی شەڕی گوڵەباخەکانەوە و توانای نەبوو پاپۆر بۆ داگیرکردنی وڵاتانی تر رەوانەکات. ساڵی **١٥٨٨** سەد ساڵ دوای دۆزینەوەی جیهانی نوێ لەدوای تۆزی بەهێزبوونی ئینگلتەرا و سەرکەوتنی لە شەڕێکدا بەسەر ئیسپانیادا ئنجا توانی خۆی بگەیەنێتە جیهانی نوێ «**٩** ل**٨٧**».

کە ئینگلیزەکان گەیشتنە ئەوێ، لەبەر لاوازیان ئەوەی لەبەر دەستیاندابوو داگیرکردنی بەشێک بوو لە ئەمریکای باکور، ناوچەکانی ئەمڕۆی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا. ئەو ناوچانە دەوڵەمەند نەبوون و سامانی زۆریان تیادا نەبوو. هیندییە سوورەکان لێرە وەکو هاورێکانیان لە مەکسیک و باشوری ئەمریکا هێندە خاوەنی سەروەتی زۆر نەبوون. هەر لەبەر بێنرخی ئەو ناوچانە بوو کە پێشتر وای لە ئیسپانیا و پورتوگال کرد هێندە گوێی پێنەدەن.

کە ئینگلیزەکان چوون بۆ ئەو ناوچانە، لەبەر گەورەیی شوێنەکان و کەمی دانیشتوانی رەسەنی، بۆ ماوەی **١٨** ساڵ هەموو هەوڵێکیان شکستی هێنا و هیچیان نەکرد بەهیچ. ساڵی **١٦٠٧** سوپای ئینگلیز و دەستوپێوەندەکانی روویانکردە ناوچەی ڤەرجینیا و تیایدا شارێکی بچوکیان دروستکرد بەناوی جەیمستاونەوە. لەو شوێنە کۆلۆنیەکیان (کۆلۆنی، هاتن و نیشتەجێبوونی خەڵکی درەوەیە لە وڵاتێک یان ناوچەیەکدا) دروستکرد بەمەبەستی ئەوەی پەلاماری هیندییە سوورەکانی ناوچەکە بدەن و سامانی زێڕ و زیویان لێ زەوت بکەن و

بەهامـان شـێوەی ئیسـپانیەکان خەڵکەکانیـان ناچاربکـەن لەژێـر سیسـتمێکی کۆیلایەتی کارکردنـدا بەرهەمیـان بـۆ بهێنـن و خزمەتکارییـان بکـەن.

ئـەوەی بـۆ ئیسـپانیەکان هەڵکـەوت، بـۆ ئینگلیـزەکان سـەری نەگـرت. هـۆکاری ئـەوە بـۆ ئـەوە دەگەڕێتـەوە، کـە هیندییـە سـوورەکانی ئـەو ناوچانـە خاوەنـی شارسـتانی کـۆن و شـاری دەوڵەمەنـد و پاشـای خـاوەن سـامانی زێـڕ و زیـوی زۆر نەبـوون هەتـا تـاڵان بکرێـن. هۆکارێکـی تـر لاوازی ئینگلیـزەکان و فراوانـی ناوچـەکان و پـەرش و بـڵاوی خەڵکـە رەسـەنەکە و نەبوونـی دەسـەڵاتێکی ناوەنـدی بـوو لـە ناویانـدا، کـە ئینگلیـزەکان بـە ئاسـانی بتوانـن کۆنترۆڵـی بکـەن و لـە رێگـەی سیسـتمێکی کۆیلایەتـی کارکردنـەوە خەڵکەکـەی ناچـاری کارکـردن و بەرهەمهێنـان و خزمەتـکاری بکـەن. ئەمـە بـووە هـۆی شکسـتهێنانی پلانـی ئینگلیـزەکان لـەم شـوێنانە.

لەبەرئـەوەی ئـەو کۆلۆنیسـتە ئینگلیزانـەی کـە لەگـەڵ سـوپادا هاتبـوون خەڵکـی خواردەلەمیـش بـوون و کارکـەر نەبـوون و توانـای بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵیان نەبـوو، کـە خۆیانـی پێبژێنـن، لـە دوای چەنـد سـاڵێک کـە خەزێنـەی خواردەمەنـی و پێویسـتیان کەمـی دەکـرد و بەتایبەتـی لـە زسـتانە ساردەکاندا رووبەڕووی برسـێتی و رەقبوونـەوە دەبوونـەوە و سـاڵی واهەبـوو ژمارەیەکـی زۆریـان بەهـۆی برسـێتی و نەخۆشـیەوە دەمـردن. بـاری ژیانیـان ئەونـدە خـراپ بـوو هەندێکیـان پەنایـان بـۆ هیندییـە سـوورەکان دەبـرد، کـە هەنـدێ خـواردن و پێداویسـتیان بدەنـێ بـۆ ئـەوەی لـە برسـا نەمـرن.

کۆمپانیـای ڤەرجینیـا بـە مەبەسـتی پەیداکردنـی سـامانێکی زۆر بـۆ پاشـای ئینگلتـەرا و رێکخسـتنی کاروبـاری کۆلۆنیەکـە بونیـاد نرابـوو. ئـەو کومپانیایـە لـە دوای دوانـزە سـاڵ بـۆی دەرکـەوت، کـە ئـەوەی بـۆ ئیسـپانیەکان سـەریگرت بـۆ ئـەوان لـەو ناچانـەدا سـەر ناگرێـت. بـۆ چارەسـەرکردنی ئـەو گرفتانـە لەباتـی کۆلۆنیسـتی تەمـەڵ و کارنەکـەر، خەڵکـی نوێـی کارکەریـان لـە ئینگلتـەراوە هێنـا. ئەوانـە لـە جوتیـار و کرێـکار و دارتـاش و ماسـیگەر و پیشـەگر پێکهاتبـوون. دەسـەڵاتدارە ئینگلیـزەکان ویسـتیان لـە ژێـر سیسـتمێکی تونـدڕەوی نیمچـە کۆیلایەتـی کارکردنـدا ئـەو خەڵکـە نوێیـە ناچـار بکـەن لەباتـی هیندییـە سـوورەکان کاریـان بـۆ بکـەن.

بـەڵام ئـەو دەسـەڵاتدار و کۆمپانیایـە لەوەشـدا کەوتنـە هەڵـەوە و پلانەکانیان شکسـتی هێنـا. هـۆکاری ئـەوەش لـە لایەکـەوە دەگەڕێتـەوە بۆئـەوەی ئـەو خەڵکـەی هێنابویـان ئازادبـوون و چۆکیـان دانـەدەدا بـۆ ئـەو دەسـەڵاتدارانە و دەیانویسـت بـە ئـازادی کاربکـەن و خۆیـان بژێنـن، لـە لایەکـی تـرەوە بەهـۆی فراوانـی وڵاتەکـە و بوونـی زەویـوزار و ئـاوی زۆر تیایـدا خەڵکەکـە بـە ئاسـانی ئـەو کۆلۆنیەیـان بەجێدەهێشـت

و بارياندەكرد بۆ شوێنی تر، كە بەسەربەستی تيايدا بژين.

لە كاتێكدا دوانزە ساڵ پێویست بوو بۆ كومپانیای ڤەرجينيا، كە لەوە بگەن كە هيندییە سوورەكانی ئەم ناوچانە وەكو ئەوانەی شوێنەكانی تر نەبوون، ٢٠ ساڵی تری پێچوو هەتا تێگەيشتن، كە ناتوانن سيستمی كۆيلايەتی كاركردن بەسەر كۆلۆنيستەكاندا بسەپێنن. بۆيان دەركەوت بۆئەوەی خەڵك بە باشی كاربكات و بەرهەمبێنێ و توانای داهێنانی بخاتەگەڕ، دەبێ ئازادبن و هانبدرێن و سوود لە كار و هيلاكيان وەربگرن و بكەونە ژيانێكی خۆشگوزەرانييەوە. بۆيە ساڵی ١٦١٨ كۆمپانياكە بڕياريدا كە هەموو خێزانێك كە نێرينەيەكی باڵغی تێدابوو، هەر ئەندامێكی ٥٠ فندان زەوی پێبدرێت و لە هەمانكاتدا هەرچی كەسێك بتوانێ خێزانێكی نوێ بهێنێ بۆ ڤەرجينيا ٥٠ فندانی تری پێبدرێت. ئەم كردارە خەڵكەكەی خستە جۆش و خرۆش و كەوتنە بەرهەمهێنانی بەر فراوان و بيناكردن و ئاوەدانكردنەوە.

لە ناوچەكانی تری وڵاتەكە لەلايەن دەسەڵاتداری كۆلۆنيستی ئينگلتەراوە چەندين هەوڵ بە شێوازی جياوازدرا بۆ كۆنترۆڵكردنی خەڵك و مۆنۆپۆڵكردنی بەرهەمهێنان. ساڵی ١٦٣٢ لە ناوچەيەكدا پاشای خاوەن شكۆی ئينگلتەرا بڕياريدەركرد، كە ٦٣٢ مليون فدان زەوی كشتوكاڵی بداتە دەست لۆرد بالتيمۆر، كە دابەشی بكات بەسەر ژمارەيەك لۆردی (فيوداڵ) بچوكتردا بۆئەوەی لە ڕێگەی ئەوانەوە خەڵكی بكرێن بە مسكێن و ناچاربكرێن كاريان بۆ بكەن. ئەمەو چەندين هەوڵی تری بەو جۆرە بەهۆی هەمان فاكتەرەكانی كە پێشتر باسمانكرد بۆيان سەری نەگرت «٦ ل٢٠٣».

ئەم پرۆسەيە چينوتوێژی بەهێزی ئازادی دروستكرد لە كۆلۆنيەكەدا و توانايان پەيداكرد كە هەوڵی بڕياردان بدەن بۆ بەڕێوەبردنی ناوچەكەيان. بۆيە بۆ ئەو مەبەستە ساڵی ١٦١٩ بڕياری دروستكردنی ئەنجومەنێكياندا. هەموو نێرينەيەكی باڵغی كۆلۆنيەكە بۆی هەبوو دەنگ بدات، بۆ هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجومەنەكە. لەگەڵ بچوكی ئەم ڕووداوەدا، لەو كاتەدا يەكەم هەنگاو بوو بۆ دامەزراندنی سيستمێكی بەڕێوەبردنی سياسی و ئابوری بەرفراوانتر لە وڵاتەكەدا.

بە درێژايی ساڵەكانی ١٦٠٠ چەندەها كۆلۆنيستی نوێ لە ئينگلتەرا و ئەوروپاوە ڕوويانكردە ئەو وڵاتە، يەك لە دوای يەك كۆلۆنی نوێيان تيايدا دروستدەكرد. ململانێ لە نێوان بونيادنانی سيستمی بەڕێوەبردنی بەرتەسك و سيستمی پلۆراليزمدا بێوچان بەردەوام بوو. لە ساڵی ١٧٢٠دا لە وڵاتەكەدا سێ كۆلۆنی گەورە هەبوو، كە خاوەنی ئەنجومەنی بەڕێوەبردنی سەربەخۆی خۆيان

بوون. تیایاندا کۆلۆنیستەکان مافی پاراستنی مولک و ماڵ و ئازادی کارکردن و بەرهەمهێنان و ئاڵوگۆڕی بازرگانیان هەبوو. ئەم کۆلۆنیانە بوونە هەوێنی درستبوونی دەوڵەت و سیستمێکی نوێ. ساڵی ۱۷۷٤ نوێنەرانی ئەو ئەنجومەنانە لە کۆنگرەیەکی هاوبەشدا کۆبوونەوە. لەو کۆنگرەیەدا بڕیاری یاسا سەرەتاییەکانی وڵاتێکی هاوبەشیاندا و بانگەوازی سەربەخۆیی و جیابوونەوەی خۆیان لە ئینگلتەرا کرد و ویلایەتە یەکگرتووکانی ئەمریکایان دامەزراند «۲ ل۱۹-۲۷».

بەو جۆرە، دەوڵەتەکە لە ڕێگەی دوو دامەزراوەی لە یەک سەربەخۆ حوکمرانی دەکرا. یەکەمیان ئەنجومەنی بەڕێوەبردنی ویلایەتەکان بوو، کە سەربەخۆیی خۆیان هەبوو لە چۆنیەتی حوکمرانی ویلایەتەکەیان و دووەمیان ئەنجومەن و دەسەڵاتی ناوەندی بوو، کە بەرژەوەندی هاوبەشی ویلایەتەکانی پێکەوە دەبەستەوە. ئەگەرچی بە پێوانی ئەمڕۆ وڵاتەکە دیموکراتی نەبوو، بەشێکی زۆری دانیشتوان وەکو ژنان و کۆیلەکان مافی دەنگدان و بەشداریکردن لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا نەبوو، بەڵام ئەم چاکسازییانە بناغەیان دانا و هەنگاوێکی گرنگ بوو بۆ بونیادنانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر، کە قاپی خستە سەرپشت بۆ گەشەکردن و چاکسازی نوێ و بەردەوامی تیایدا.

لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە لەگەڵ ئەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، وڵاتێکی بە یەکەوە بەستراو و دەسەڵاتێکی ناوەندی هاوبەشی هەبوو، بەڵام وڵاتێکی فیدراڵ بوو. بەپێی ئەوە ویلایەتەکان سەربەخۆیی خۆیان هەبوو و یاسا و سیستمی بەڕێوەبردنیان جیاوازی زۆر لە نێوەندیاندا بوو.

لە کاتێکدا سیستمی بەڕێوەبردنی ویلایەتەکانی باکور کراوەتر و پلورالیزمتر بوو، سیستمی بەڕێوەبردنی ویلایەتەکانی باشور سروشتێکی کۆیلایەتی هەبوو. لەهەندێ شوێنی باشور ٩٥٪ دانیشتوانی کۆیلە پێسترەشەکان بوون، کە لە ئەفریقاوە هاوردە کرابوون. ئەمە وایکردبوو، کە جیاوازێکی فراوان هەبێت لە نێوان ئاستی گەشەکردنی ئابوری باشور و باکور. لە وڵاتێکی پیشەسازیدا گەورە و بچوکی شارەکان نیشانەی ئاستی گەشەکردنە. ڕێژەی ژمارەی دانیشتوانی شارەکانی باشور لەو سەردەمەدا تەنها ٩٪ دانیشتوان بوو، بەڵام لە بەرامبەردا لە باکور ٣٥٪ بوون. پیشەسازی باشور لاوازتر بوو، خەڵکەکەی هەژارتر بوون، وەبەرهێنان کەمتر بوو، ئاستی تەکنیک و زانستی و خوێندن و شارەزایی زۆر نزمتربوو، توانای داهێنان لاوازتر بوو. خاوەن کێڵگە و پیشەسازی و بازرگانە گەورەکان، کە لەهەمانکاتدا خاوەنی کۆیلەکان بوون، هەموو دەسەڵاتی یاسایی و سیاسی و قەزایی لە دەستیاندا بوو. ئەوان بەپێیی بەرژەوەندی و خواستی

خۆیان یاساکانیان دادەڕێژا. کۆیلەکان کە زۆرینە بوون هیچ مافێکی سیاسی و یاسایی و ئابوریان نەبوو «٩ ل٢٦٩».

جیاوازی فراوانی نێوان باشور و باکور تەنها نەدەبووە هۆی دروستبوونی گرژی و ئاژاوە و ناسەقامگیری و بەردەوامی دواکەوتنی باشور، بەڵکو هەڕەشەیەکی هەمیشەیی بوو لەسەر سەرانسەری هەموو وڵاتەکە. ئەو یاساو سیستەمەی باشور رێگربوو لە پرۆسەی چاکسازی و یاساو بڕیاری سیاسی نوێ، کە رێگە بۆ گەشەکردنی ئابوری و کۆمەڵایەتی و خۆشگوزاری هاونیشتمانی هەموو وڵاتەکە خۆشبکات.

لەم زەمینەیەدا، باکور چەند ئەگەرێکی لەبەردەمدابوو. رازی بوون بەسیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنورداری باشور و هەڵبژاردنی رێبازی دواکەوتن و گرژی و نایەکسانی. دووەم جیابوونەوە لەیەکتری و دابەشبوونی وڵاتەکە بەسەر دوو دەوڵەتدا، کە ئەوەش دراوسێیەکی توندڕەوی بۆ باکور دروستدەکرد، کە هەمیشە دەبووە هەڕەشە لەسەر بوونی و دەرفەتی گەشەکردنی. ئەگەری سێهەم شەڕی ناوخۆ و تێکشکاندنی سیستمی کۆیلایەتی باشور و بەیەکەوە بەستنی هەموو وڵاتەکە بوو لەژێر سایەی سیستمێکی بەڕێوەبردنی پلورالیزمتردا. وەکو ئاشکرایە، باکور بەهۆی ئەوەی زۆرینەی دانیشتوانی باشور کۆیلە بوون و لەگەڵ گۆڕانکاریدابوون، شەڕی ناوخۆی هەڵبژارد «٦ ل٢١٤».

شەڕی ناوخۆ، ساڵی ١٨٦٥ بە سەرکەوتنی باکور و قەدەغەکردنی سیستمی کۆیلایەتی بە گۆڕانی یاسا و ئازادکردنی کۆیلەکان کۆتاییهات. ئەوەی چاوەڕوان دەکرا، گۆڕانکاری و چاکسازی و پرۆسەی دیموکراتی خێراتربوو، کە لە باشور رووبدات. هەندێ گۆڕانکاری روویدا و خەڵکی ئازادتر بوون، رێگە بۆ گۆڕانکاری زیاتر خۆشبوو و گوڕیدا بەگەشەکردنی تەکنک و زانستی و شێوازی نوێیی بەرهەمهێنان و گەشەکردنی پیشەسازی، بەڵام ئەو پرۆسەیە وا بە ئاسانی بەڕێوەنەچوو «٦ ل٢٢٩».

لەگەڵ ئەوەی چینوتوێژە دەسەڵاتەکانی باشور شەڕەکەیان دۆراند و بەپێیی یاسا موڵکایەتی کۆیلەکانیان لەدەستدا، بەڵام ئەوانە هێشتا زۆر بەهێزبوون و وا بە ئاسانی وازیان لە دەسەڵات و بەرژەوەندیەکانیان نەهێنا. هێشتا ئەوانە بڕیاری سیاسی و ئابوریان لە دەستدابوو. خاوەن کەپیتاڵ و بانکەکان بوون. خاوەنی زەویوزار و کێڵگەی بەرهەمهێنان و کۆمپانیەکان بوون و مۆنۆپۆڵی بازرگانیان کردبوو. زۆربەی سیاسیەکان لەپاڵ ئەواندا بوون و توانای کڕینی خەڵکیان هەبوو. ئەوان بوون یاسا ناوخۆییەکانیان دادەڕشت و بڕیاریان لەسەردەدا.

شارەزا و خوێندەواربوون. خاوەن چەک و پیاوکوژ بوون و هەڕەشەیان لە خەڵک دەکرد و ئازاریان دەدان و دەیانکوشتن. دەسەڵاتیان بەسەر دەسەڵاتی دادوەری و دادوەرەکاندا هەبوو. سیستمی کۆیلایەتی قەدەغە کرابوو، بەڵام سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تاکڕەوی توندڕەو هەر بەردەوامبوو.
هاوڵاتیە رەشەکان هێشتا مافی دەنگدان و خۆ کاندیدکردنیان نەبوو، لە هەموو روویەکەوە دژایەتی و سەرکوتدەکران. رێگەی خوێندن و فێربونیان لێگیرابوو. منداڵەکانیان بۆیان نەبوو لە قوتابخانەی سپییەکان بخوێنن. ئاستی فێرکردن و توانای مامۆستا لە قوتابخانەکانیان نزمتر بوو. لەبەر بێدەرامەتی زۆرربەیان توانای خوێندنی بەرزیان نەبوو. کاری باشیان پێنەدەدرا و موچەکانیان لە سپییەکان نزمتربوو.
چینوتوێژ و هێزە دەسەڵاتدارەکانی باشور، لە رێگەی سوود وەرگرتن لە سیستم و یاسا فیدراڵیەکانەوە، ساڵی ١٨٧٧ توانییان کاندیدی خۆیان فەرزکەن لە هەڵبژاردنی سەرۆک کۆماردا. بە پێیی یاسا، سەرۆک کۆمار لەو وڵاتە راستەوخۆ لەلایەن دەنگدەرانی هەموو وڵاتەکەوە کاندید ناکرێت و هەڵنابژێری، بەڵکو لە نێوان کاندیدی ویلایەتەکانەوە هەڵدەبژێرێ. لەو ساڵانەدا لەو رێگەیەوە توانییان بڕیاری کشانەوەی سوپای فیدراڵ لە ویلایەتەکانی خۆیاندا بسەپێنن. بە دوورخستنەوەی سوپا لەو ناوچانەدا و لاوازبوونی دەسەڵاتی فیدراڵی تیایاندا، دەسەڵاتدارە خۆجییەکان رێگەیان بۆ خۆشبوو بە پێیی بەرژەوەندی و خواستی خۆیان مۆنۆپۆڵی ئابوری و دەسەڵاتی سیاسی خۆیان بەهێزترکەن.
باشور لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستدا لەژێر هەمان سیستمدا حوکمرانی دەکرا. سەردەمی مۆنۆپۆڵی کومپانیا و دەسەڵاتدارانی دەستەبژێریەک بوو بەسەر ژیانی سیاسی و ئابوریدا. لەو ناوچانە سەردەمی گرژی و توندوتیژی و بازاڕی رەش و دەسەڵاتی چەندین تاقمی مافیا بوو، کە لە رێگەی هەڕەشە و پیاوکوشتن و دزی و گەندەڵییەوە دەسەڵات کەوتبووە چنگیانەوە. لە رێگەی کڕینی خەڵکی سیاسی و فەرمانبەران و پۆلیس و دەسەڵاتی دادوەرییەوە هەرچیەکیان بویستایە دەیانکرد.
ساڵەکانی ١٩٤٠ باری سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی رەشەکانی باشور زۆر لەوانەی رۆدیسیا و وڵاتە نەژادپەرستەکانی تری باشوری ئەفریقا باشتر نەبوو. لەبەر ئەو هۆکارانە هێشتا باری ژیانی باشور لەچاو باکوردا زۆر خراپتر بوو. تێکڕای داهاتی تاکێکی خەڵکی باشور ٥٠٪ ی تاکێکی باکور بوو. داهاتی تاکەکانی سەرانسەری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەتا ساڵەکانی ١٩٩٠

نەگەیشتە هەمان ئاست. ساڵەکانی **١٩٤٠** تەنها **١٠٪** ڕەشەکان لەو وڵاتە دەرفەتی دەنگدانیشیان هەبوو کەئەوانیش لە باکور بوون. ساڵی **١٩٧٠** گەیشتە **٥٠٪**، بەڵام ساڵی **١٩٩٠** هەمان ڕێژەی سپییەکانیان هەبوو «**٢ ل٣٢٥**».

لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستدا لەو وڵاتە ململانێی نێوان دوو سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری دژ بەیەک پێوچان بەردەوام بوو. ململانێی نێوان تاکڕەوی و پلورالیزم. بەڵام لەچاو پێشتردا لەو ماوەیەدا پرۆسەی جێگیربوونی پلورالیزم دەستکەوتی مەزنی لەو وڵاتەدا بەدیهێنا.

هۆکاری ئەو گۆڕانکاری و چاکسازییانە گەلێکن. سەرەڕای ئەوەی ویلایەتەکان خاوەن دەسەڵاتی خۆجێیی هەڵبژاردە و نیمچە سەربەخۆ بوون و بڕیاری زۆربەی چۆنیەتی بەڕێوەبردنی ناوچەکانی خۆیان دەدا، باشور بەشێکی بەستراو بوو بە وڵاتێکەوە کە باکوری تێدابوو. دەسەڵاتێکی ناوەندی بەهێزی فیدراڵ هەبوو، کە لەسەر چاکسازی و گۆڕانکاری بەردەوام کاریگەربوو. دەسەڵات تەنها لەدەست تاکێک یان دەستگایەکدا نەبوو. بێجگەلە دەسەڵاتی سەرۆک کۆمار، کۆنگرێس ڕۆڵی گرنگی هەبوو لە یاسادان کۆنترۆڵکردنی بڕیارەکان و سەرۆک کۆماردا. دەسەڵاتێکی قەزایی سەربەخۆ هەبوو کە چاودەری دەزگاکان و پەیڕەوکردنی یاساکانی دەکرد «**٢ ل٣٥١**».

چاکسازییە یاساییەکانی ساڵی **١٩٤٤** ڕێگەی خۆشکرد ڕێژەیەکی زیاتر لە ڕەشەکان دەرفەتی دەنگدانیان هەبێت. لەبەر باشی ئابوری باکور و زیاتر یەکسانی تیایدا بەشێکی زۆر لە ڕەشەکان لە باشورەوە باریان دەکرد بۆ باکور، کە ئەوەش پرۆسەی چاکسازی خێراتر دەکرد. هاوڵاتیە ڕەشەکان هەتا دەهات وشیارتر و چالاکتر و خوێندەوارتر دەبوون و پێگەی کۆمەڵایەتیان و ڕۆڵی ئابوری و سیاسیان بەهێزتر دەبوو.

بێجگەلە دامەزراوەکانی دەوڵەت لەو وڵاتەدا، چەندین ڕێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنی یەک لە دوای یەک لە نێوان چینوتوێژەکانی خوارەوە و پێکهاتەکانی کۆمەڵ لە ڕەشەکان و ئافرەتان و گەنجان و قوتابیاندا بونیاد دەنرا. بزووتنەوەی مافی خەڵک یەکێک بوو لەو ڕێکخراوانەی ڕۆڵی گرنگی بینی لە گۆڕانکاریەکاندا. ئەو ڕێکخراوە لە پەنجاکاندا هەتا دەهات فراوانتر و چالاکتر دەبوو. چالاکی ئەو ڕێکخراوە بووە هۆکاری ئەوەی دەنگی ناڕەزایی و کارکردن بۆ چاکسازی سیاسی و ئابوری تەنها لە چوارچێوەی باشوردا نەمێنێتەوە بەڵکو پلیدا بۆ سەرانسەری هەموو وڵاتەکە و بگرە لە هەموو جیهاندا دەنگبداتەوە. ئەو بڵاوبوونەوەیە پشتگیری زۆرینەی سپیەکانی وڵاتەکەی دابینکرد و پرۆسەی

چاکسازی لە دامەزراوەکانی دەوڵەتدا خێراترکرد.

جاری وا هەیە هەندێ گۆڕانخوازی گەنج و بێ ئەزموون، تەنها گۆڕانکاری مەزن لە بڕیار و کرداری گەورە و قەبەدا دەبینن، بەڵام زۆرجار روویداوە و گۆڕانکاری بچووک لە کات و شوێنی لەباردا، لە چەندین بزووتنەوەی چەکداری و شەڕی خوێناوی کاریگەرتر دەبێت.

لە پەنجاکانی سەدەی بیستدا، بەپێیی یاسا لە زۆربەی ویلایەتەکانی باشوری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، رەشەکان لە پاسەکانی هاتوچۆی ناوشاردا بۆیان نەبوو لە پێشەوە دانیشن، چونکە ئەو کورسیانە تەنها بۆ سپیەکان تەرخانکرابوون. ساڵی ١٩٥٥ ژنێکی رەش کە ناوی (ڕۆسە پارکس) بوو لە شاری مۆنتگۆمیری سواری یەکێک لەو پاسانە بوو. لەباتی ئەوەی هەر وەکو رەشەکانی تر لە دوای پاسەکەوە دانیشی، لە یەکێک لە کورسیەکانی پێشەوە لەناو سپیەکاندا دانیشت. شۆفێرەکە پاسەکەی راگرت و پۆلیسی بانکرد. لێرەدا پۆلیس ئەو ژنە رەشەیان بە تۆمەتی پێشێلکردنی یاسا گرت. ئەوەی ئەو پۆلیسانە لێیی ئاگادارنەبوون، ئەوەبوو کە ئەو ژنە سکرتێری رێکخراوێکی کۆمەڵگەی مەدەنی بوو، کە کاری بۆ مافی یەکسانی خەڵکانی پێست رەنگ جیاواز لە کۆمەڵگەدا دەکرد. دواتر ژنەکە بەپێیی یاساکانی باشور حوکمدرا و خرایە زیندانەوە. ئەم کارە بچووکە ناڕەزاییەکی زۆری لە سەرانسەری وڵاتەکەدا لێکەوتەوە و بووە هۆکاری دامەزراندنی رێکخراوی بزووتنەوەی مافی خەڵک.

ئەو بزووتنەوەیە بانگەوازی بایکۆتکردنی سواربوونی پاسەکانی ویلایەتەکانی باشوریکرد. ئەم کارە بێ ئامانج نەبوو، بەڵکو مانگی دوانزەی ١٩٥٦ کۆنگرێس بڕیاری قەدەغەکردنی ئەو یاسایەیدا. ئەو بزووتنەوەیە لە پەنجا و شەستەکانی سەدەی بیستدا بووە گەورەترین بزووتنەوەی خەڵک و رۆڵێکی گرنگی بینی لە چاکسازی یاسایی و سیاسی لە وڵاتەکەدا. گرنگترین لەو چاکسازیانە، یاسای پێدانی مافی هەڵبژاردن بوو بۆ رەشەکان لە سەرانسەری وڵاتەکەدا، کە ساڵی ١٩٦٥ لە کۆنگرێس بڕیاری لەسەر درا. دوای ئەوەی رەشەکانی ئەمریکا مافی هەڵبژاردن و خۆ کاندیدکردنیان لەو ساڵەدا بۆ خۆیان پچڕاند، نزیکەی پەنجا ساڵی تری پێ چوو هەتا بۆ یەکەمجار یەکەم مرۆڤی رەش لە مێژووی وڵاتەکە بە سەرۆک کۆمار هەڵبژێردرا «٢ ل٤١٤».

ئەگەر بەراوردی مێژووی کۆنی ویلایەتە یەککرتووەکانی ئەمریکا و مەکسیک بکەین، لامان شتێکی سەیر نابێت، کە ئەمڕۆ مەکسیک لە رووی ئابوری و سیاسی و ئاستی گوزەرانی خەڵک زۆر دواکەوتووترە، ئەگەرچی ئەو دوو وڵاتە

دراوسێی یەکن و سنورێکی درێژیان لەگەڵ یەکدا هەیە و هەمان ئاینیان هەیە. بەهاتنی ئیسپانیا بۆ مەکسیک، سیستمێکی سنورداری سروشت کۆیلایەتیان دروستکرد بە تێکەڵاوکردنی سیستمەکەی خۆیان لەگەڵ سیستمی هیندییە سوورەکاندا. ئەو سیستمە کاردانەوەی لەسەر خاسڵەت و سروشتی کۆمەڵگەکە هەبوو و چەندین کۆسپی خستۆتە بەردەم گەشەکردن و گۆڕانکاری تیایدا.
نمونەیەکی سادە لە جیاوازی نێوان ئەو دوو وڵاتەدا، چۆنیەتی دامەزراندنی کۆمپانیایە تیایاندا. لە مکسیک ئەگەر بیرۆکەیەکت هەبێت و بتەوێت بیکەیتە بنەمایەک بۆ دامەزراندنی کومپانیایەک یاخود پرۆژەیەکی بازرگانیت هەبێت، چەندین کۆسپ دێتە سەر رێگات. دەسەڵاتداران و فەرماندەران لە رێگەی بیروکراتی و دەستاو دەست پێکەردن و گەندەڵیەوە رێگەت لێدەگرن. بۆئەوەی کارت بەڕێوەبڕوا دەبێت سیاسییەکی بەدەسەڵات لەپشتت بێت و پارێزگاریت بکات. چونکە چەندین مافیا و تاقمی دز و جەردە هەیە، دەبێ لە رێگەی ئەمنییەوە بپارێزرێیت. خۆ پاراستن لەوانە لە رێگەی بەرتیلدانە بە پۆلیس یان تاقمێکی پیاوکوژ. ئەگەر پێویستیت بە کەپیتال بێت، بانکەکان بەهۆی ناسەقامگیری و ترسی نابووت بوونەوە بە ئاسانی قەرزت پێ نادەن. بەڵام لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەموو ئەمانە بە پێچەوانەوەیە، بە پێچەوانەوە هەموو ئاسانکارییەکت بۆ دەکرێ، کە بیرۆکە و کۆمپانیاکەت سەرکەوتوبێت. ئەم زەمینەیە لە مەکسیک بۆتە هۆکاری ئەوەی چینوتوێژە نوێیەکان ئازاد و بەهێز نەبن. بەهۆی مۆنۆپۆڵی دەستەبژێریەکەوە بەسە جومگە سیاسی و ئابوری و یاساییەکاندا دەرفەتی بەشداریکردنی زۆربەی خەڵک نیە لە چاکسازیکردن لە یاساکان و نەهێشتنی ئەو کۆسپانەی کە لە رێگەی گەشەکردندان. زەمینەیەکی وا لە مەکسیک رێگە خۆشکەرە، کە توێژ و تاقمی جیاواز لە رێگەی بەکارهێنانی هێز و هەڕەشە و کوشتنەوە جێگەی یەک بگرنەوە و لەسەر هەمان رێباز بەردەوام بن، بەڵام بە روخساری جیاوازەوە «٢ ل٧».
مێژووی گۆڕانکاری و چاکسازی لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ئەوە دەگەیەنێت، کە پرۆسەی گۆڕانکاری و چاکسازی بە چەند بڕیارێک و ماوەیەکی کورت جێگیر نابێت، بەڵکو پرۆسەیەکی دژوار و درێژخایانە. ئەوەمان بۆ دەسەلمێنی، چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان یان پێکهاتە و دەستەبژێرییەکی دەسەڵاتدار وا بە ئاسانی واز لە دەسەڵات و بەرژەوەندیەکانی ناهێنی. ئەو گۆڕانکاریانە لە رێگەی بەهێزبوونی چینوتوێژەکان و بوونی پلورالیزم و دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیاردانـدا دێتەدی.

بەلاوازی چینوتوێژەکان و پێکهاتەکانی خوارەوەی کۆمەڵگە، چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکانی ئەو وڵاتە، وەکو لە باشور روویدا هەوڵی تاکڕەوی و ڕێگەگرتنیان لەوانی تر دەدا. بەڵام بە بەهێزبوونی ئەوانی تر، ئەوانە ناچارکران لە ڕێگەی چاکسازی درێژخایانەوە ئەو تاکڕەویە کەمکرێتەوە.
تاقیکردنەوەی ئەو وڵاتە ئەوەمان نیسان دەدات، کە تەنها بوونی دامەزراوەی دیموکراتی و پارتی سیاسی لە دەوڵەتێکدا گەرەنتی نییە بۆ گەشەکردن و گۆڕانکاری و چاکسازی، بەڵکو بەهێزی چینوتوێژ و پێکهاتەکان و ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگی مەدەنی رۆڵی گرنگ دەبینی لە کۆمەڵگەدا و دەتوانن پارتە سیاسی و دەستگاکان ناچار بکەن گۆڕانکاری و چاکسازی زیاتر و خێراتر بکەن. ئەگەر بەوردی لە کۆمەڵگەی ئەو وڵاتە روون نەبینەوە، بە روخسار وا دەبینرێت، کە ئەوانەی بڕیار لەسەر گۆڕانکاری و حوکورانی وڵاتەکە دەدەن پارتی کۆماری و دیموکراتییە، بەڵام ئەوەی لەراستیدا رۆڵی گرنگی هەیە لەسەر ئەو وڵاتە، بزووتنەوەی خەڵک و هەزارەها ڕێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنییە تیایدا.

ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، هەروەکو وڵاتە کەپیتالیستەکانی تر، هەروەکو چۆن لە ناوەوە خاسڵەتی دوو روویی هەیە، بەهەمان شێوە لە دەرەوەی سنورەکانی رەفتار و کردەوەکانی دوو روون. لەناوەوە بەبوونی چینوتوێژی بەهێز و پلورالیزم ڕێگە لە سیستمی کۆیلایەتی لە باشور و دواتر سیستمی تاکڕەوی توندڕەو تیایدا کرا. هەر بەهۆی ئەوەوە ئەو کۆمەڵگەیە پێویستی بە چاکسای و گۆڕانکاری نوێیە بۆئەوەی بتوانێ بمێنێتەوە و گەشە بکات. بەهەمان شێوە لەدەرەوەی وڵات، رەفتار و کردەوەی دوو روویی روبەروی وڵاتان و میللەتان و جیهان هەبووە و هەیە. بەبوونی وڵاتان و میللەتانی ئازاد و یەکگرتوو و سەربەخۆ و دەرفەتی مافی بڕیاردانی چینوتوێژی نوێی بەهێزی چاکسازیخواز تیایاندا، رووە دیموکراتی و نەرمیەکەی بەکارهێناوە. بە پێچەوانەوە بە غیابی ئەوانە و سالاری دەوڵەت و دەسەڵاتدار و چینوتوێژ و سیستمی بەڕێوەبردنی تاکڕەوی توندڕەو، هەمیشە رووی توندڕەوی و تاکڕەوی و شەڕانی و ناپلورایزمی بەکارهێناوە.

- وڵاتی سیرالیۆن و پاشماوەکانی کۆیلایەتی لە ئەفریقا

پێش ئەوی بازرگانیکردن بە کۆیلەی ئەفەریقاوە لەلایەن وڵاتە کەپیتالیستەکانی رۆژئاوای ئەوروپاوە بە شێوەیەکی فراوان دەست پێبکات،

هەر لە کۆنەوە سیستمی کۆیلایەتی لە ئەفەریقا سیمایەکی بەهێزی هەبووە و بەسەر زۆربەی شوێنەکانیدا زاڵبووە. بەبێ ئەو خاسڵەت و سیمایەی ناوخۆی کیشوەرەکە، ئەو وڵاتە کەپیتالیستانە وا بە ئاسانی دەرفەتی ئەو بازرگانیکردنەیان بۆ دروست نەدەبوو.

بازرگانی کۆیلایەتی ئەتلەنتیک، کە بریتی بوو لە کڕینی کۆیلەکانی ئەفریقا لەلایەن هەندێ کومپانیای رۆژئاوای ئەوروپاوە و رەوانکردنیان بۆ جیهانی نوێ و فرۆشتنیان لەوێ لە سەدەی شانزەوە دەستیپێکرد. لەو سەدەیەدا ژمارەی ئەو کۆیلانە گەیشتە **٣٠٠٠٠٠** مرۆڤ. لە سەدەی حەڤدە ئەو ژمارەیە بەرزبۆوە بۆ **١٣٥٠٠٠٠** و لە سەدەی نۆزدە ژمارەیان گەیشتە **١٠**ملیۆن مرۆڤ. ئەم ژمارەیە ئەوانە ناگرێتەوە، کە لەو رێگەیانە مردوون و کوژراون، یان خۆیان کوشتووە، یان رایانکردووە.

بە کۆیلەکردنی خەڵک و بازرگانیپێکردنی کۆیلەکان لە ئەفەریقا بەدەستی پاشا و دەسەڵاتدارە ئەفەریقیەکان خۆیان بوو. ئەوانە خەڵکەکانیان بە رێگەی جیاواز دەگرت و دەیانکردن بە کۆیلە و لە کەنار دەریاکان دەیانفرۆشتن بە کۆمپانیە ئەوروپییەکان. بەو بازرگانییە دەسەڵاتدارانی ئەفریقا خۆیان زیاتر بەهێزتر و خۆشگوزەرانتر دەکرد و لە رێگەی کڕینی چەک و راگرتنی پیاو کوژەوە دەسەڵاتیان زیاتر دەکرد و دەبوونە خاوەن سامانێکی زۆر. هەندێ لە کۆیلەکانیان دەگۆڕیەوە بە چەکی مودێرن و هێزە چەکدارەکانیان پێ بەهێزتر دەکرد و خەڵکانیان بە ئاسانتر کۆنترۆڵ دەکرد و بە ئاسانتر دەیانکردنە کۆیلە. لە ساڵەکانی **١٧٣٠**دا ساڵانە **١٨٠**هەزار تفەنگیان لە دەرەوە هاوردە دەکرد. لە نێوان **١٧٥٠-١٩٠٠** ساڵانە نێوان **٢٨٣٠٠-٢٩٤٠٠** تفەنگیان تەنها لە ئینگلتەرا کڕیوە.

ئەو بازرگانییە زەمینەیەکی وای دروستکرد، کە دەسەڵاتداران چەندین گروپی چەکدار دروست بکەن، کە ئەرکیان تەنها ئەوەبێت خەڵکی بێ دەسەڵاتی ئەو کیشوەرە راوبکەن و بیانکەنە کۆیلە و بیاندەنە دەست دەسەڵاتدارەکانیان بۆ فرۆشتنیان بەو کۆمپانیایانە. ئەو دەسەڵاتدارانە چەندین یاسایان داهێنا، کە لە رێگەیانەوە خەڵکی بە ئاسانتر بکەنە کۆیلە. نمونەی ئەوانە گۆڕانکاری لە یاساکانی تاواندا. بەپێی ئەوە ئەگەر تاکێک، یان کۆمەڵە خەڵکێک دزییان بکردایە، یان لە خەڵکیان بدایە، یان یەکێکیان بکوشتایە سزایان بریتیبوو لە کۆیلەکردن. هەتا دەسەڵات و پیاوانی ئاینیش بە دەرکردنی فەتوا و ناوی خودا و پێغەمبەرانەوە بەشداریی ئەوەیان دەکرد.

لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا، بەهۆی زیادبوونی پلورالیزم لە ئینگلتەرا و

کەمبوونــی موچــەی کرێکارانــەوە، بەهــۆی بەکارهێنانــی کۆیلــەوە، ئــەو بازرگانییــە لــەو وڵاتــە قەدەغــە کــرا. بــەڵام نەمانــی بازرگانــی بــە کۆیلــە لەلایــەن کومپانیــا ئەوروپییەکانــەوە، سیســتمی کۆیلایەتــی لــەو ســەردەمەدا لــە زۆر شــوێنی ئەفەریقــا بنەبڕ نەکرد. بــە پێچەوانــەوە ڕێگــە و ڕێبــازی نــوێ دۆزرایــەوە بــۆ بەردەوامبــوون لــە شــێوازی بــە کارپێکردنــی مــرۆڤ لــە بەرهەمهێنــان و ڕەفتارکــردن لەگەڵیانــدا وەک کۆیلــە. ئەوانــە بەکاردەهێنــران بــۆ بەرهەمهێنانــی بەروبوومــی کشــتوکاڵی و کاڵای نمونــەی کاکاو و لۆکــە بــە مەبەســتی فرۆشــتنیان بــە نرخێکــی زۆر هــەرزان بەکومپانیا بازرگانــی و پیشەســازییەکانی جیهــان.

بەهــۆی سیســتمی بەڕێوەبردنــی سیاســی و ئابــوری سروشــت کۆیلایەتــی ئەفریقــا و توندڕەوی و تاکرەوی چینوتوێــژە دەســەڵاتدارەکانی و هەروەهــا گــرژی و ناکۆکــی و یەکتــر کوشــتنی ئەوانــە و نەبوونــی دەوڵەتــی ناوەندیی بەهێز، ئــاژاوە و ناســەقامگیری بەردەوامبــوو. لــەو زەمینەیــەدا زۆر زەحمــەت بــوو چینوتوێــژی نوێــی ئــازادی بەهێــز دروســت بێــت. لەژێــر ســایەی ئــەو بــارەدا، لــە زۆربــەی وڵاتانــی ئــەو کیشــوەردا دەرفەتــی ئەوانــە نەبــوو بتوانــن گەشــە بکــەن و چاکســازی سیاســی و ئابــوری بەدیبهێنــن.

دەوڵەتە کەپیتالیســتەکان روون و ئاشــکرا رووە تاکڕەو و توندڕەوەکەیان دەخســتەگەڕ و ململانێیــان لــە ناوخۆیانــدا دەکــرد، بــۆ پچرینــی گەورەتریــن ڕێــژەی قازانج و ســامان بــۆ خۆیــان. ئەوانــە هاریــکاری و هاوپەیمانیــان لەگــەڵ دەســەڵاتدارانی ئــەو کیشــوەرە دەکرد.

ژمارەیەکــی زۆر لــەو وڵاتانــە بوونــە کۆلینی ڕاســتەوخۆی ئــەو وڵاتانە، یــان لەلایانەوە لــە ڕێگــەی دەســەڵاتدارە خۆماڵیەکانــەوە کۆنتــرۆڵ دەکــران. یەکێ لە وڵاتانە ســیرالیۆن بــوو. ئــەو وڵاتــە بەرەســمی بــووە کۆلۆنــی ئینگلتــەرا. ئینگلتــەرا بــە راســتەوخۆیی حوکمرانــی وڵاتەکــەی دەکــرد. ســەرۆک خێــڵ و دەســەڵاتدارە خۆماڵیــەکان رۆڵیــان ئــەوە بــوو، کــە ســەقامگیری و ئاســایش بپارێــزن و کۆنترۆڵــی خەڵکی وڵاتەکــە بکــەن. ئەوانــە کاروبــاری دادوەری و باجکۆکردنەوەیــان بەڕێوەدەبــرد. لــە ڕووی ئابورییــەوە دەســەڵاتدارانی کۆلۆنیســتی ئینگلیــز لــە ڕێگــەی ئەوانــەوە خەڵکەکەیــان ناچاردەکــرد کــە هەنــدێ بەرهەمــی وەکــو کاکاو بەرهەمهێنــن و تەنهــا بــە کۆمپانیــا ئینگلیزەکانــی بفرۆشــن. ئــەو کۆمپانیــا ئینگلیزیانــە مۆنۆپۆڵــی بەرهەمهێنــان و کڕیــن و فرۆشــتنی ئەو بەرهەمەیــان کردبــوو. نرخــی کڕینــی ئــەو بەرهەمانــە بەڕێژەیەکــی هێجگار زۆر لەژێــر ئاســتی نرخــی جیهانــدا بــوو.

کارکــەرەکان بــە ژیانــی مەمــرە و مــەژی سروشــت کۆیلایەتــی ژیانیــان بەســەردەبرد.

بەرهەمهێنـەرەکان لـەدوای دانـی بـاج و سـەرانەی زۆر بـەو نرخـە نزمـەی کـە دەیانفرۆشـت لـەوە زیاتریـان بـۆ نەدەمایـەوە، کـە پێیـی بەردەوامبـن لـە ژیـان و بەرهەمهێنانـدا.

بەرهـەم و بەرهەمهێنـان لـەو زەمینەیـەدا لەگـەڵ ئەوەی هـەژاری و لاوازی و برسـێتی و دواکەوتوویـی خەڵکەکـەی لێدەکەوتـەوە، هیـچ جـۆرە گەشـەکردنێکی بەخـۆوە نەدەبینـی. لـەڕووی تەکنیـک و شـێوازی بەرهەمهێنانـەوە لەهەمـان ئاسـتدا دەمایـەوە، چونکـە توانـاو ویسـتی داهێنـان و نوێکردنـەوە لای خەڵکەکـە خنکێنرابـوو.

دواکەوتنـی سـیرالیۆن بەهـۆی کەمـی و خراپـی زەویـوزار، کەمـی ئـاو و خراپـی کەشـوهەوا، یاخـود تەمەڵـی و گەمژەیـی و خراپـی خەڵکەکـەی نەبـوو، بەڵکـو هـۆکاری ئەوەبـوو، کـە لەژێـر ئـەو سیسـتمەدا ئـەو خەڵکـە هەرچەنـد خۆیـان هیـلاک بکردایـە و بەرهەمـی باشـتر و زیاتریـان بهێنایـە بـۆ خۆیـان نەدەمایـەوە و گوزەرانیـان باشـتر نەدەبـوو. ئەمـە وایلێکردبـوون، کـە هیـچ هاندانێـک نەبێـت بـۆ چاکسـازیکردن لـە پرۆسـەی بەرهەمهێنانـدا.

کـە بـۆ یەکەمجـار لـە ئوسـترالیا زێـڕ دۆزرایـەوە، بەهـۆی بوونـی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفـراوان تیایـدا، نـە دەوڵـەت و نـە هیـچ کۆمپانیـا و تاقـم و گروپێـک توانیـان مۆنۆپۆڵـی گـەڕان بەشـوێن و دەرهێنانـی ئـەو مێتاڵـە بکـەن. لـەو وڵاتـە هەمـوو کەسـێک کـە توانـاو خواسـتی هەبـوو بـۆ هەسـتان بـەو کارە، بـواری پێـدرا وەک تاکێـک، یـان لـە ڕێگـەی بونیادنانـی کومپانیـای بچـوک و گـەورەوە بـەو کارە هەسـتێت. کـە سـاڵی ١٩٣٠ ئەڵمـاس لـە کۆنگـۆ دۆزرایـەوە، کـە دەکەوێتـە ڕۆژهەڵاتـی سـیرالیۆن، لەگـەڵ ئـەوەی ئەڵمـاس دەسـتکەوتنی ئاسـانترە و لـە ڕووبارەکانـدا دەدۆزرێتـەوە، لەبەرئـەوەی ئـەم وڵاتـە کۆلۆنـی بـوو سـەرۆک خێـڵ و دەسـتەبژێریەک دەسـتی بەسـەر وڵاتەکـەدا گرتبوو، پرۆسـەکە بەشـێوەی ئوسـترالیا بەڕێوەنەچـوو. بـە پێچەوانـەوە ئـەم کارە لێـرە کەوتـە ژێـر دەسـت مۆنۆپۆڵـی کومپانیایەکـەوە، کـە بەدەسـت ئینگلیزەکانـەوە بـوو. خەڵکـی کۆنگـۆ بێبەشـکران لـە مافـی گـەڕان بەشـوێن ئەڵمـاس و پاکردنـەوە و فرۆشـتنی. لـەم وڵاتـەدا هێـزی سـەربازی تایبەتـی دروسـتکرا بـۆ ڕێگرتـن و سـزادانی ئـەو هاونیشـتیمانیانەی کـە هەوڵیانـدەدا ئـەو کارانـە بکـەن.

هەتـا سـاڵی ١٩٢٨ کۆیلایەتـی بەشـێوە و ڕێـژەی جیـاواز هێشـتا لـەو کیشـوەرە بەردەوامبـوو. بـەڵام دوای ئـەوەش ئەگەرچـی کۆیلایەتـی وەکـو سیسـتمێکی ئابـوری و سیاسـی لەناوچـوو، بـەڵام لـە هەنـدێ شـوێنی جیهـان و بەتایبەتـی لـە ئەفریقا، مرۆڤێکـی زۆر لەژێـر سـایە و مەرجـی کارکـردن و گوزەرانـی نزیـک لـە کۆیلایەتیـەوە ژیانیـان

بەسەردەبرد. هەتا ساڵی ١٩٦٠ نزیکەی ٢٥٪ هێزی بەرهەمهێنان لە جیهاندا لەژێر مەرجی کارکردنی شێوە کۆیلایەتیدا کاریان دەکرد.
کە ساڵەکانی ١٩٧٠ ئەو وڵاتە سەربەخۆیی بەدەستهێنا، چاوەڕوان دەکرا، گۆڕانکاری و چاکسازی ئابوری و سیاسی تیادا رووبدات. بەڵام دوای سەربەخۆیی ئەو وڵاتە لەبەر لاوازی چینوتوێژی ئازادی بەهێز و نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردنی ئەوانە لە بڕیاردان و بەڕێوەبردنی وڵاتەکەوە، دەستەبژێریەک دەستی گرت بەسەر دەوڵەتداو لە رێگەی ئەوانەوە کومپانیایەکی ژێر کۆنترۆڵی دەوڵەت مۆنۆپۆڵی دۆزینەوە و پیشەسازی و بازرگانی ئەڵماسی کرد. داهاتی ئەڵماس لەباتی ببێتە فاکتەرێک بۆ گەشەکردنی کەرتە ئابوریەکان و خۆشگوزەرانی خەڵک، بووە سەرچاوەیەک بۆ بەهێزبوونی دەسەڵاتی ئەو دەستەبژێریە و باشبوونی خۆشگوزەرانیان و سەرکوتکردنی خەڵکی.
دوای سەربەخۆیی ئەو وڵاتە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و مولکداری و سەرپەرشتیکردنی بە هەمان ناوەرۆکی پێشوو بەردەوام بوو. لەباتی چاکسازیکردن و گەشەکردن تیایدا بەرەو خراپترچوو. دەسەڵاتدارە نوێیەکان لە توێژی سەروەی کۆمەڵگە بوون. ئەوانە لە بنەماڵەی هەمان دەسەڵاتدار و خێڵە دەسەڵاتدارە کۆنەکان بوون، بەڵام بەرووکەشی نوێ و پارتی سیاسی مودێرنەوە بە ناوی نیشتمان پەروەریەوە جێگەی کۆلۆنیستە کۆنەکانیان گرتەوە.
ململانێ و زۆرانبازی لە نێوان توێژ و تاقمی توندڕەوی تاکڕەوی جیاوازدا بەردەوام بوو. ئەوانە خەریکی یەکتر کوشتن و تێوەگلانی خەڵکی سادەی وڵاتەکەدا بوون لەو ناکۆکیانەیاندا. تاقم و پارتی و گروپی جیاواز جێگەی یەکتریان دەگرتەوە. ئەو ململانێ و جێگۆرکێیە لە دەسەڵاتدا لە پێناوی گۆڕینی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسک نەبوو بۆ فراوانتر و پلورالیزمتر، بەڵکو لە پێناوی کۆنترۆڵکردنی دەسەڵات و پچڕینی پۆست و سەروەت و ساماندا بوو. ئەو ململانێیە هەتا دەهات توندوتیژتر و خوێناویتردەبوو. لەبەر لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان و غیابی پلورالیزم و بەشداریکردنی ژمارەیەکی زۆرتر لە خەڵک لە بڕیارداندا، نەبوونی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێزی یەکگرتوو، نەبوونی سوپایەکی نیشتمانی هاوبەش ئەو بارە هەر بەو شێوەیە بەردەوام بوو. بوونی دەوڵەت و سوپایەکی هاوبەشی نیشتیمانی زەرەری لە بەرژەوەندی تایبەتی ئەو گروپانە دەدا، لەبەرئەوە هەر پارت و تاقمێک ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆ و هێزی چەکداری تایبەتی خۆی هەبوو. لە رێگەی بەکارهێنانی هەڕەشە و شەڕەوە هەر لایەنە هەوڵیدەدا گەورەترین رێژە بۆخۆی بپچڕێت.
«بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم باسە سەیری کتێبی ژمارە ٢ ل٢٥٠ بکە».

- بۆتسوانا وڵاتێکی پێشکەوتووی ئەفریقا

بۆتسوانا، ئەمڕۆ وڵاتێکی بچوکە لە ئەفریقا، کە ژمارەی دانیشتوانی دەوروبەری دوو ملیۆنە. وڵاتەکە بە هیچ دەریایەکەوە نەبەستراوە. دەکەوێتە نێوان سێ وڵاتی گەورە لە باشوری ئەفریقا، کە بریتین لە نامیبیا و زیمبابۆ و کۆماری ئەفریقای باشوور. هەرسێ وڵات پێشتر لەژێر سایەی دڕندەترین سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری نەژاد پەرستیدا بەڕێوەدەچوون، کە لە کۆندا کەمایەتی سپی، کە لە ئەوروپاوە کۆچیان بۆ کردبوو دایانمەزراندبوون.
ساڵی ١٩٦٦ بۆتسوانا سەربەخۆیی خۆی لە دەسەڵاتی کۆلۆنیالیستی ئینگلتەرا سەند. دوابەدوای ئەوە وڵاتەکە توانی ڕێبازی سەقامگیری و گەشەکردن بگرێتەبەر و ئەمڕۆ یەکێکە لە هەرە وڵاتە پێشکەوتووکانی ئەفریقا و ئابورییەکی باشی هەیە، کە لە ئاستی کۆستەریکا و هەنگاریادایە. خاوەنی کەرتی کشتوکاڵی بەهێزە، بە ئاژەڵ بەخێوکردن و هەناردەکردنی گۆشت بۆ دەرەوە بەناوبانگە. وڵاتەکە دەرهێنان و پیشەسازی و فرۆشتی ئەڵماس تیایدا بەهێزە. توانیویانە ڕێگەوبانی ڕێکوپێک و وەکو خوێندن و چارەسەرکردنی نەخۆشی بۆ زۆربەی دانیشتوان مسۆگەر بکەن. تیایدا موڵک و ماڵی خەڵک پارێزراوە و هەموو کەس ئازادە لە کاروباری پیشەسازی و بازرگانی و کارکردن. خاوەنی سیستمێکی دیموکراسییە لەسەر بنەمای هەڵبژاردنی ئازاد.
پرسیارێکی سادە لێرەدا ئەوەیە، ئایا وڵاتێکی بچوکی وا، کە کەوتۆتە کیشوەرێکەوە پێشتر بۆ سەدان و ڕەنگە هەزاران ساڵ سیستمی کۆیلایەتی تیایدا زاڵ بووە، نەکەوتۆتە سەر هیچ دەریایەکەوە و لە کۆندا چواردەوری بە سیستمی بەڕێوەبردنی نەژادپەرست گیرابوو و هەروەها وڵاتەکە بۆ ماویەکی درێژ کۆلۆنی ئینگلتەرا بوو، چۆن توانی لەو زەمینەیەدا ڕێبازی گەشەکردن و سەربەخۆیی بگرێتەبەر و ببێتە بە یەکێک لە وڵاتە هەرە پێشکەوتووەکانی ئەفریقا؟
وەڵامی ئەو پرسیارە لەوەدایە، کە بناغە و خاسڵەتی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کۆنی ئەو وڵاتە لە هەندێ شوێنی تر جیاواز بوو. بەهۆی ئەو فاکتەرە بچوکانەوە توانیویانە سوود لە هەندێ دەرفەتی مێژوویی وەرگرن، کە بۆیان خوڵقاوە.
کە لەسەدەی نۆزدەهەمدا کەپیتالیزم پلیدا بۆ ئەفریقا، ئەم وڵاتەشی گرتەوە و ئابوریەکەی بەسترا بە جموجۆڵی بازرگانی جیهانەوە و بەتایبەتی ئینگلتەرا. لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا سپییە نەژادپەرستەکان، لە دەوروپشتیان و لەناو

وڵاتە دراوسێیەکانیاندا هەتا دەهات ڕۆڵیان بەهێز دەبوو و یەک لەدوای یەک دەوڵەتی ڕەگەزپەرستی وەکو باشووری ئەفریقا و ڕۆدیسیا تیایاندا بونیاد دەنرا و دەبوونە هەڕەشە بۆسەر ئەمان و وڵاتەکانی تری دەوروبەریان.

لەو سەردەمەدا، ئەم وڵاتە سیستمێکی خێڵەکی نیمچە دیموکراسی تێدابوو. وڵاتەکە بەسەر هەشت هەرێمەوە دابەشبوو. هەر هەرێمەی سەرۆکی خۆی هەبوو، کە لەهەمانکاتدا سەرکردەی گەورەترین خێڵی ناوچەکە بوو. سیستمی سەرۆکایەتی لەو شوێنانە زیاتر لەسەر بنەمای شارەزایی و لێهاتویی و ڕادەی گوێڕایەڵیان بوو بۆ خەڵکەکە و بەهەمان ئاستی زۆربەی خێڵەکانی تری شوێنەکانی تر تاکڕەو نەبوون.

سەرکردەکانی ئەو هەشت هەرێمە لەناو خۆیاندا شورایەکی هاوبەشیان پێکهێنا بوو. لە ڕێگەی ئەو شورایەوە گرفتی نێوانیان چارەسەر دەکرد و پێکەوە هەوڵی دۆزینەوەی چارەسەریان دەدا بۆ ئەو کۆسپە هاوبەشانەی، کە دەکەوتە سەر ڕێگەیان. ئەم ئەنجومەنە ڕۆڵی دەستگایەکی بڕیاردانی سیاسی و ئابوری سەرەتایی دەبینی و دەسەڵاتێکی ناوەندی هاوبەش بوو بۆ یەکخستن و پێکەوەبەستنی ئەو هەرێمانە و پارێزگاری کردنیان. بناغەی سیستمی ئابوری وڵاتەکە لەسەر بنەمای موڵکایەتی گشتی زۆربەی زەویوزار و لەوەڕگاکانی وڵاتەکە بوو، بەڵام ئاژەڵەکانیان موڵکی تایبەتی دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ئەو خێڵانە بوو.

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا، زیمبابۆی دراوسێیان، کە ئەوسا پێیان دەوت ڕۆدیسیا، دەسەڵاتدارە سپییە ڕەگەزپەرستەکان تیایدا بەهێزبوون و بەتەواوەتی کۆنترۆڵی دانیشتوانە ڕەشەکانیان کردبوو و لەهەمانکاتدا هەڕەشە بوون لەسەر دراوسێیەکانیان. دەسەڵاتدارانی ڕۆدیسیا چاویابڕیبووە سەر بۆتسوانا و بەوە سەرکردەکانی وڵاتەکە ترسیان لێنیشتبوو، کە بکەونە ژێر دەسەڵاتی ئەو ڕەگەزپەرستانەوە. لەهەمانکاتدا ئەو وڵاتە جێگای سەرنج و تەماعی ئینگلتەرا بوو. ئینگلتەرا هاریکاری و پاڵپشتی ئەو ڕەگەزپەرستانەیان دەکرد و لە ڕێگەی ئەوانەوە هەوڵی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیاندەدا.

لەم زەمینەدا، سەرکردەکانی بۆتسوانا لەبەر بچوکی و لاوازییان توانای سەربەخۆیی و ڕووبەڕووبونەوی ڕۆدیسیا و لەهەمانکاتدا ئینگلتەرایان نەبوو. لەبەرئەوە کەوتبوونە دووڕیانێکەوە، کە تیایدا دوو ڕێگەیان لەبەردەمدابوو. ڕێگەی یەکەم چۆکدان بوو بۆ ڕۆدیسیا و کەوتنە ژێر دەسەڵاتی سیستمێکی نەژادپەرستەوە و ڕێگەی دووەم هەوڵدان بوو بۆ خۆنزیک کردنەوە لە ئینگلتەرا. سەرکردەکانی وڵاتەکە ڕێگەی دووەمیان هەڵبژارد و لە دوای هەوڵدانێکی زۆر ساڵی

١٨٩٥ قەناعەتیان بە ئینگلتەرا کرد، کە وڵاتەکەیان بکات بە کۆلۆنی خۆی. لە بەرامبەردا بەڵێنیان بە ئینگلتەرادا، ئەگەر دەرفەتیان بدەن نیمچە سەربەخۆییەکیان هەبێت، بەهەموو توانایەکیانەوە بەرژەوەندی ئینگلتەرا و کۆمپانیاکانی لە وڵاتەکەدا بە دڵ و بەگیان بپارێزن. هەڵبەتە بوونی وڵاتەکەیان بە کۆلۆنی کارێکی باش نەبوو، بەڵام لای ئەوان لەوە باشتربوو، کە بکەونە ژێر دەسەڵاتی سیستمێکی نەژادپەرستی درندەوە.

کە ساڵی ١٩٦٦ بۆستوانا سەربەخۆیی خۆیان بەدەست هێنا، وڵاتەکە یەکێک بوو لە هەرە هەژارترین و دواکەوتووترین وڵاتانی جیهان. هیچ ئاوەدانی و خزمەتگوزاری گشتی و ڕێگەوبانی مودێرن و روخساری شارستانی پێوە دیارنەبوو. ئینگلتەرا لە هەوڵدان بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی خۆی زیاتر هیچ ئامادەسازییەکی نەکردبوو بۆ گەشەکردن و بوژاندنەوەی وڵاتەکە. بەڵام ئەوەی دەستکەوتێکی مەزن بۆیان خۆپاراستن بوو لە ئازار و ژان و چەوساندنەوەی سیستمێکی نەژاد پەرست و پاراستنی نیمچە سەربەخۆییەک بوو.

بە درێژایی ئەو حەفتا ساڵە ئەو سەرکردانە توانیان یەک پارچەیی وڵاتەکە بپارێزن و ڕێگەیان نەدا بە ئاژاوە و شەڕی ناوخۆ و دەرەکی و دەستوەردانی دەوڵەتە نەژادپەرستە دراوسێکانیان و لەهەمانکاتدا سامانی زۆری ئەڵماسی وڵاتەکەیان هەتا رادەیەکی زۆر شاردەوە و پارێزگاریان لێکرد.

کە ساڵی ١٩٦٦ سەربەخۆیان سەند، ڕۆڵە نوێیەکانی سەرکردەکانی ساڵی ١٨٩٥ هەتا رادەیەک پارتی سیاسی و دیموکراتی هاوچەرخیان بونیادناو سیستمێکی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتریان دامەزراند. یاسای پاراستنی مافی موڵکو ماڵی خەڵک پەسندکرا و هەموو کەسێ ئازاد بوو، کە بەکاری ئابوری بچوک و گەورە هەڵبسێت. ڕێیان لە گەندەڵی و مۆنۆپۆڵی دەستەبژێر و تاقم تاقمێنە و تەبەعێتی خێڵەکی گرت. هەڵبژاردنی ئازادیان بەدیهێنا و هەموو تاکێک تیایدا توانای هەڵبژاردن و خۆ کاندیدکردنی هەبوو.

وڵاتەکە بوو بە یەکێک لە دەوڵەمەترین وڵاتانی ئەفریقا لە بەرهەمهێنان و هەناردەکردنی گۆشت. لەهەمانکاتدا لە دوای سەربەخۆیی، یاسایەکیان پەسندکرد بۆ چۆنیەتی بەکارهێنانی سامانە سروشتییەکان. بەپێی ئەو یاسایە، سامانی سروشتی وڵاتەکە موڵکی هەموانە و بۆ بەهێزکردنی ژێرخانی ئابوری وڵات و خۆشگوزەرانی و خزمەتگوزاری خەڵک دەبێ بەکاربهێنرێت. بەپێی ئەوە هەموو تاکێک و کومپانیایەک بۆی هەیە بە ئازادی کار لە دۆزینەوەی ئەلماس و پیشەسازی و بازرگانی پێکردنی بکات. ئەمە ڕێگەی خۆشکرد، نەک تەنها بۆ

دۆزینەوەی ئەڵماس، بەڵکو بووە هۆکاری گەشەکردنی پیشەسازی ئەلماس لە وڵاتەکەدا.

بەگرتنی ڕێبازی پلورالیزم، ئەو میللەتە بووە خاوەن دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێز، کە بەشێوەی هەندێ وڵاتی تری ئەفریقا نموونەی سۆماڵ، ڕێگە بگرێت لە تاقم و تاقمکاری و دروستبوونی چەندین گروپی چەکداری توندڕەوی جیاواز، کە وڵاتەکە ڕووبەڕووی شەڕی ناوخۆ و بژێوی بکەن. بوونی چەندین پێکهاتە و زمان و دیالێکتی جیاواز لەژێر سایەی سیستمێکی وادا ڕێگر نەبوو لە یەکتر نزیکبوونەوەی ئەوانە لە یەکتری و کارکردن بۆ بەرژەوەندی هاوبەشیان. ئەو پێکهاتە خاوەن زمانە جیاوازانە بە تەوافوق لەسەر ئەوە ڕێکەوتن، کە زمانی بۆتسوانا و ئینگلیزی ببێتە زمانی فەرمی وڵات و لەهەمانکاتدا مافی بەکارهێنانی زمانەکانی تر پارێزراون. «زانیاری زیاتر **٢** ل **٣٣٥**»

- روسیا و پاشماوەکانی قەیسەرییەت و سۆڤێت تیایدا

روسیا لە مێژووی کۆنیدا وڵاتێکی لاکەنار بوو، خاوەنی شارستانی کۆن و بوژاندنەوەی سیاسی و کۆمەڵایەتی نەبوو. ئەم وڵاتە لە ڕۆژئاوا و ناوەڕاستی ئەوروپا دواکەوتوتر و داخراوتر بوو. لە سەردەمی هەڵمەتەکانی مەغۆلدا، وڵاتەکە دەسەڵاتێکی ناوەندی بەهێزی تیادا نەبوو، کە بتوانێ لە هەڵمەتی ئەوانە بیانپارێزێت. بێ شەڕێکی ئەوتۆ مەغۆلەکان توانیان لە نێوان **١٢٤١-١٥٠٢** کۆنترۆڵی وڵاتەکە بکەن و دەسەڵاتدارە خۆجێییەکانی ملکەچی خۆیان بکەن و بە درێژایی ئەو ماوەیە باج و سەرانەیان لێبستێنن.

روسایا لە ساڵەکانی **١٦٠٠**دا هێشتا وڵاتێکی داخراو و دابڕاو و دواکەوتو بوو. هێندە بازرگانی و پەیوەندی لەگەڵ دەوروپشتدا نەبوو. شارەکانی بچوک بوون و تەنها **٢٪** دانیشتوان لە شارەکاندا دەژیان و لە بەرامبەردا **١٠-٢٠٪** دانیشتوانی ئەوروپا لە شارەکاندا دەژیان. ئەو وڵاتە لەبەر لاوازی بە ئاسانی نەیدەتوانی لە ڕێگەی دەریاری ڕەشەوە، کە دەوڵەتی عوسمانی کۆنترۆڵی کردبوو، بە ئازادی کاروباری بازرگانی بکات و لە کاروباری بازرگانیدا ناچاردەکرا باج و سەرانەی زۆر بدات. هەروەها لە ڕێگەی دەریای بەلتیکەوە، کە دەکەوێتە نێوان روسیا و فنلندا و سکەندناڤیا و پۆلۆنیاوە هەمان کۆسپی لەبەردەمدابوو «**٦** ل**٣٧٨**».

لە کۆتایی ساڵەکانی **١٦٠٠**دا دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی، کە دراوسێی باشور و بەشێک لە ڕۆژئاوای وڵاتەکە بوون، بەرەو لاوازبوون دەچوون و سەرقاڵی

شەڕی ناوخۆ و دەرەکی بوون. ئەم زەمینەیە دەرفەتی بۆ هەندێ فیوداڵ و دەستەبژێری بەهێزی توندڕەوی روسیا دروستکرد، کە ساڵی ١٦٨٢ دەوڵەتێکی ناوەندی فیوداڵی قەیسەری ئەبسولیتست دامەزرێنن «بەندی سێ».

کەنیسەی ئۆرتۆدۆکس لە وڵاتەکەدا بەهێز و دەوڵەمەند و خاوەن زەویوزاری زۆر بوو، بۆیە قەیسەر دوای بەهێزبوونی دەسەڵاتی، دەرفەتی هێنا دەسەڵاتدارانی ئەو کەنیسەیە بخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە و دەستبگرێت بەسەر زۆربەی موڵک و سامانیاندا. بەوە سوپایەکی بەهێزی دروستکرد و بەسەر زۆربەی فیوداڵی وڵاتەکەدا زاڵ بوو، ناچاریکردن کە باج و سەرانەیەکی زۆری پێبدەن.

زاڵبوون بەسەر دەسەڵاتی ئاینی و فیوداڵەکاندا و ملکەچپێکردنیان، دەسەڵاتی تاکڕەوی قەیسەر و دەستەبژێری دەسەڵاتداری زیاتر کرد و دەرفەتی بەشداریکردنی ئەوانەی لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا زۆر لاوازکرد. ئەمە بوو بە فاکتەرێکی گرنگ بۆ دروست نەبوونی شورایەک یان پەرلەمانێکی سەرەتایی لە دەوڵەتەکەدا، کە تیایدا دەرفەت دروست بێت بۆ بەشدارپێکردنی ژمارەکی خەڵکی زیاتر لە بڕیاردانەدا.

زیاتر لە نیوەی دانیشتوانی وڵاتەکە مسکێن بوون. ئەوانە خاوەنی هیچ نەبوون و بەزۆر بەسترابوونەوە بە زەوی کشتوکاڵیەکانەوە و ببونە بەشێک لەو موڵکانە. ئەو مسکێنانە نائازاد بوون، سەرەڕای باج و رسوماتی زۆر، کە ئەکەوتە ئەستۆیان، دەبوایە هەفتانە بەلایەنی کەمەوە سێ رۆژ بێگاریان بۆ فیوداڵەکان بکردایە «٣٦ ل٢٣١».

کاروباری بازرگانی و پیشەسازی لەژێر چاودێری و کۆنترۆڵی قەیسەردابوو. دامەزراندن و بەڕێوەبردنی کارگەیەک یان هەر کارێکی بازرگانی لەلایەن هێزی سەربازیی دەوڵەتەوە سەرپەرشتی دەکرا و بە رەزامەندی و مەرجی ئەوان بەڕێوە دەبران. ئەوانە کۆنترۆڵی هەموو کەسێکیان دەکرد، کە لەو شوێنانە کاریان دەکرد بە کرێکارەکانیشەوە. دەستەبژێری ئۆروستوکراتی دەسەڵاتدار هەمیشە لە بەهێزبوون و بەرزبوونەوەی پێگەی کۆمەڵایەتی ئەو چینوتوێژە نوێیانە دەترسان، کە بتوانن فشار بخەنە سەریان و هەوڵی چاکسازی سیاسی و ئابوری بدەن و کۆنترڵیان لەدەست دەرچێ «٢ ل٢٢٨».

دەوڵەتی قەیسەری دژی هەموو بوژاندنەوەیەکی بازرگانی و پیشەسازی بوو، کە ترسی هەڕەشەکردنی لەسەر دەسەڵاتیان هەبوو، لەبەرئەوە تەکنیکی نوێ و پیشەسازی زۆر بە خاوی گەشەی دەکرد و تەنها ئەوانەی دەگرتەوە، کە لەژێر کۆنترۆڵی تەواوی درستەڵاتداراندا بوو. بۆیە ئەو کەرتانەی لەو سەردەمەدا

گەشـەیانکرد سـنورداربوون. ئەوانـەی گەشـەیانکرد دەرهێنـان و ئامادەکـردن و هەناردەکردنـی هەنـدێ بەرهەمـی سـامانی سروشـتی بـوو، نمونـەی قیـر، کەتـان، ئاسـن، تەختـە بـۆ دروسـتکردنی کەشـتی. لەبەرئـەوەی دەرهێنـان و پیشەسـازیی ئاسـن لەژێـر کۆنترۆڵـی تـەواوی دەسـتەبژێری نزیـک بـە قەیسـەر بـوو، وڵاتەکـە لـە سـاڵەکانی ١٧٠٠ دا بـووە گەورەتریـن بەرهەمهێنـەر و هەناردەکـەری ئاسـن لـە ئەوروپـادا.

بـۆ سـەرکوتکردنی فیوداڵـەکان و زیاتـر دەسـەڵاتی ناوەنـدی بەسـەر بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵیدا و لەهەمانکاتـدا بەهـۆی ناڕەزایـی و ڕاپەرینـی زۆری مسـکیەنەکان، لـە سـاڵی ١٧١٣وە دەسـەڵاتی قەیسـەری دەسـتیکرد بـە چاکسـازی لـە سیسـتمی فیوداڵیـدا. بـۆ ئاسـانکردنی کۆنترۆڵـی فیـوداڵ و مسـکێنەکان وڵاتەکەیـان دابەشـکرد بەسـەر ٥٠ هەرێمـەوە. لـە هـەر هەرێمێـک پیاوێکـی سـەر بەقیسـەر تیایـدا دانـرا بـۆ سەرپەرشـتیکردن و سـەرکوتکردنی هەمـوو ناڕەزاییـەک.

لـە کاتێکـدا لـە ڕۆژئـاوای ئەوروپا لە سـەرتای سـاڵەکانی ١٧٠٠ وە ڕێگای شـەمەندەفەر و بەکارهێنانـی هێـزی هەڵـم تیایـدا گەشـەیکرد و بـە شـێوەیەکی فـراوان بەکاردەهێنـرا، لـە روسـیا سـاڵی ١٨٢٤ یەکـەم هێڵـی شـەمەندەفەر بەدرێژایـی تەنهـا ١٦میـل ڕاکێشـرا. ئـەو هێڵـەش هەتـا سـاڵی ١٨٤٢ بـەکار نەهێنـرا و هەتـا ئەوسـاش ڕۆژنامـەکان لێیـان قەدەغەکرابـوو، کـە لەسـەر پێویسـتی ڕاکێشـانی هێڵـی شـەمەندەفەر وتـار بنووسـن. کـە سـاڵی ١٨٥٦ روسـیا ڕووبـەڕووی دەوڵەتـی عوسـمانی و فەرەنسـا و ئینگلتـەرا لـە شـەڕی قـەرەم شـکا، ئنجا بڕیاریانـدا بـە ڕاکێشـانی هێڵـی شـەمەندەفەر لـە وڵاتەکـەدا. ئـەو بڕیـارە لـە پێنـاوی گەشـەکردنی ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی و پیشەسـازی و بەسـتنی ناوچەکانـی وڵاتەکـەوە نەبـوو پێکـەوە، بەڵکـو بـە مەبەسـتی بەکارهێنانـی بـوو لـە جموجۆڵـی سـەربازیدا.

هەڵبەتـە ترسـی دەسـەڵاتدارانی دەوڵەتـی قەیسـەری لەمـەدا ئەوەبـوو، کـە ناوچـە جیاوازەکانـی وڵاتەکـە بـە ئاسـانی پێکـەوە ببەسـترێتەوە و خەڵکـی بـە ئاسـانتر جێگۆرکـێ بکـەن و پەیوەنـدی لەگـەڵ یـەک ببەسـتن و لـە هەمانکاتـدا کۆنترۆڵـی بازرگانـی و بەرهەمهێنانـی پیشەسـازی و کشـتوکاڵیان لەدەسـت بچێـت و چینوتوێـژە نوێیـەکان سـود لـەوە وەربگـرن و بەرەنگاریـان بنـەوە «٢٥ ل٨٠».

داهاتـی زۆری بـاج و گومـرگ و کاروبـاری بازرگانـی پیشەسـازی و کشـتوکاڵ بـۆ خزمەتگـوزاری گشـتی و خوێنـدن و فێرکـردن و خۆشـگوزاری خەڵـک بـەکار نەدەهێنـرا. ئەوانـە بەشـێکی بـۆ بەهێزکردنـی سـوپا و دەسـتگا توندڕەوەکانـی دەوڵـەت بـە مەبەسـتی کۆنترۆڵکـردن و سـەرکوتکردنی چینوتوێـژە بەرهەمهێنـەره

بێ دەسەڵاتەکانی وڵات بەکاردەهێنرا. بەشەکەی تری بۆ خۆشگوزاری بنەماڵەی قەیسەری و دەستەبژێری ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار تەرخاندەکرا. بۆ دروستکردنی کۆشک و تەلار و سامان و بەرهەمی جوانی زێڕ و زیو و جلوبەرگی جوان و رابواردن و کۆنسێرت خەرج دەکران. شوێنەواری ئەوانەهەتا ئێستا جێگای سەرسوڕمانی ئەو میوانانەن کە روو دەکەنە ئەو وڵاتە.

سیستمی بەڕێوەبردنی سنورداری ئەبسولیتستی قەیسەری ئەو وڵاتە، رێگە خۆشکەر نەبوو بۆ گەشەکردن و بەهێزبوونی چینوتوێژە نوێیەکان، کە بە ئازادی بەکاری بازرگانی و پیشەسازی هەستن. ئەوانە دەرفەتی بەشداریکردنیان نەبوو لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا، کە لە رێگەیەوە بتوان چاکسازی سیاسی و یاسایی بکەن و شۆڕشی پیشەسازی تیایدا بەرپابێت. ئەگەرچی جوتیار و کرێکاران لەو وڵاتەدا لە ژێر سیستمێکی سەربازیانەی سروشت کۆیلایەتیدا کاریان دەکرد، بەڵام بەهۆی پێویست بونیان لە بەرهەمهێنادا ژمارەیان زیادی دەکرد و رۆڵێکی کاریگەریان لە کۆمەڵگەدا پەیداکردبوو. سیستمی قەیسەری توانی بازرگان و خاوەن کەپیتال و برژوا بە لاوازی بهێڵێتەوە، بەڵام نەیدەتوانی بێ کرێکار و جوتیاران کاروباری بۆ بەڕێوە بچێت «**٢٦** ل **٢٩**».

بە زیادبوونی بەرهەمهێنان و جۆرەکانی و زیادبوونی رۆڵی چینوتوێژە بێدەسەڵاتەکان لەو پرۆسەیەدا و لە هەمانکاتدا زیادبوونی توندڕەوی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت، لە سەرەتایساڵەکانی **١٩٠٠** هەتا دەهات ململانێ و گرژی لە نێوان ئەو دوو بەرەیەدا زیادی دەکرد. شکستهێنانی قەیسەر لە شەڕەکانیدا رووبەڕووی ژاپۆن خێراییدا بە پرۆسەکە. ئەو بارە نالەبارە دژوارە پێویستی بە گۆڕانکاری و چاکسازی هەبوو لە سیستمەکەدا ئەگینا تەقینەوە و هەرەسهێنانی هەموو کۆمەڵگەکەی لێدەکەوتەوە. لە ساڵی **١٩٠٥** شۆڕشی سیاسی و یاسایی روسی بەرپابوو. زیاتر لە **٢٠٠**هەزار کرێکار و خەڵکی کارکەری هەژار و برسی رژانە سەر شەقامەکانی شاری سان پێترس بۆرگ. ئەوانە داوای باشکردنی باری گوزەرانی خەڵک و مەرجی کارکردنیان دەکرد و لەهەمانکاتدا دەنگی داواکردنی چاکسازی سیاسی و یاسایی بەرزبۆوە. سوپای قەیسەر بەرەنگاریان بووەوە و کەوتنە کۆمەڵکوژی و گرتن و ئازاردانی ژمارەیەکی زۆریان. بەسەدان کوژران و هەزاران بریندابوون. ئەم راپەرینانە کۆتاییان هات بە دروستبوونی ئەنجومەنی کارکەران ، کە هەڵگری داواکاریەکانی کرێکاران و جوتیاران بوون، ئەمانە هەوێنی دروستبوونی سۆڤێتەکان بوون (دەسەڵاتی کرێکار و جوتیاران). زۆربەی سەرکردەکانیان خەڵی رادیکاڵی رۆشنبیر و توێژەکانی برژوای بچوکی شارەکان

بوون، کە لە ڕێگەی ڕێکخستن و سەرکردایەتی کرێکاران و جوتیاران دەیانویست قەیسەرێت بڕوخێنن و دەسەڵات بگرنە دەست. نوێنەرانی چینوتوێژە بازرگان و خاوەن کەپیتاڵ و پیشەسازییەکان خۆیان لە پارت و گروپی سیاسیدا ڕێکخست بوو. بەهۆی لاوازی ئەو چینوتوێژانە نوێنەرەکانیان ڕۆڵێکی لاوازیان هەبوو لە شۆڕشەکەدا «**٢٦** ل**١١**».

ئەم شۆڕش و ململانێیە بێسوود نەبوو. بەڵکو لە کۆتاییدا پەرلەمانێک دروستبوو بەناوی دۆماوە. لە دۆمادا بڕیاری چاکسازی سیاسی و یاسایی درا و مافی هەڵبژاردن و پاراستنی موڵک و ماڵی خەڵک درا. بڕیاری دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر درا. داوای باشکردنی باری ئابوری و گوزەرانی کرێکاران و جوتیاران و بەشداریکردنیان لە بڕیارداندا کرا. لەگەڵ ئەمانەدا دەسەڵاتی قەیسەر هەر بەردەوام بوو، لە زۆربەی بڕیارەکان تاکڕەوی دەکرد، ململانێی ئەو چینوتوێژ و هێزانە لەپاڵ پەرلەمانێکی لاواز و دەسەڵاتی قەیسەریدا، بەردەوامی بخۆوە بینی «**٥٢**».

ڕوسیای قەیسەری لە ساڵی **١٩١٤**دا بوو بە تەرەفێک لە شەڕی جیهانی یەکەمدا. هەوڵی سەرۆکی ئەو دەوڵەتە لاوازکردنی دەوڵەتی عوسمانی و کۆنترۆڵکردنی قەرەم و بەلقان و دەریای ڕەش و خۆ گەیاندنە دەریای سپی ناوەڕاست بوو. لەگەڵ ئەوەی لەگەڵ ئینگلتەرادا لەو شەڕەدا هاوپەیمان بوون، بەڵام هەمیشە ناکۆک بوون لەسەر کۆنترۆڵکردن و دابەشکردنی ئێرانی قاجار لە نێوانیاندا «بەندی سێ».

بەشداریکردن لەم شەڕەدا هێندەی تر باری خەڵکانی ڕوسیای قورستر کرد. دەسەڵاتداران زیاتر لە جاران کەوتنە کۆنترۆڵکردن و ناچارکردنی خەڵکی، کە زیاتر لە جاران کاربکەن و بەرهەمهێنن. لە کاتێکدا موچە و داهاتی خەڵک کەمی دەکرد، خواردن و شتی پێویستی ژیان گران دەبوون و لە بازاڕەکاندا دەست نەدەکەوتن. هەژاری و برسێتی بڵاوببووەوە و خەڵک لە برسا و بە نەخۆشی دەمردن. ژمارەیەکی زۆر گەنجانی کارکەر تەجنید کرابوون و لە باتی بەشداریکردن لە بەرهەمهێناندا یان دەکوژران یان دەبوون بەبار بەسەر خەڵکەوە. سەربازەکان لە تاو سەرما و برسێتیدا لە ڕیزەکانی سوپا ڕایاندەکرد. ئەمانە هەمووی ململانێی نێوان دەسەڵاتی قەیسەری و زۆرینەی چینوتوێژ و پێکهاتەکانی کۆمەڵگەی توندوتیژتر کردبوو.

ئۆپۆسوسیون لە دوو بەرە پێکهاتبوون، بازرگان و کەپیتالیستەکان و نوێنەرەکانیان لاواز بوون و ڕۆڵی گەورەیان نەبوو لە ڕووی ئابوری و سیاسیەوە. بزووتنەوەی

کرێکار و جوتیار و گەنجە بێزارەکانی ریزەکانی سوپا، بەهێزتر و زۆرتر و بێزارتر بوون. ئەوانەی کە خۆیان بە نوێنەری ئەمانەی دواتر دادەنا لە دوو باڵی سەرۆکی پێکهاتبوون. سۆسیال دیموکراتەکان و بۆلشەفیەکان. سۆسیال دیموکراتەکان داوای سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانیان دەکرد، کە لە ڕێگەی پەرلەمان و هەڵبژاردنەوە چاکسازی سیاسی و ئابوری بکرێت و ئاشتیانە گۆڕانکاری لە کۆمەڵگەدا بەڕێوە بچێت. بۆلشەفیەکان رادیکالبوون و داوای خستنی قەیسەرێتیان دەکرد و دژی گەشەکردنی کەپیتالیستانەبوون و بڕوایان بە پەرلەمان و سیستمێکی بەڕێوەبردنی بەرفراوان نەبوو. ئەوانە تەنها خۆیان بە نوێنەری کرێکار و جوتیاران دادەنا و خەڵکانی تریان بە هەلپەرست و دوژمنی ئەو چینوتوێژانە دادەنا. ئەوەی دەیانویست دامەزراندنی سیستمێکی یەک پارتی بوو «٦ ل٣٨٤».

بەهۆی ئەو بارە نالەبارە و هەژاری و برسێتی کرێکاران و جوتیاران، خەڵکی چاوەڕوانی گۆڕانکاریی خێرایان دەکرد. لاوازی ریفرومخوازەکان دەرفەتی دروستکرد، کە بەلشەفییەکان پاڵپستی ئەو خەڵکە بقۆزنەوە و ئوکتۆبەری ساڵی ١٩١٧ دەستیان گرت بەسەر دەسەڵاتی سیاسیدا. دەستەبژێری دەسەڵاتداری ئەو پارتە دەستەڵاتی سیاسی گرتە دەست و بە ناوی دیکتاتۆری پرۆلیتارەوە، یەکێتی سۆڤێتیان دامەزراند.

توێژێکی دەسەڵاتی ناو پارتی کۆمۆنیست دەستیانگرت بەسەر دەستگاکانی پارتی و دەوڵەتی سۆڤێتدا. هەتا دەهات بەرە و تاکڕەوی دەڕۆیشتن و یەک لەدوای یەک تەسفیەی ئەو خەڵکانەیان دەکرد کە لەناو پارت و دەوڵەتدا بۆچوونی جیاوازیان هەبوو. سەرۆک حیزب رۆڵی قەیسەری نوێی وڵاتەکەی دەبینی و دەسەڵاتی ئەبسولیتستی خۆی هەتامردنی بۆماوەی زیاتر لە سی ساڵ سەپاند.

سیستمی بەڕێوەبردنی ئابوری یەکێتی سۆڤێەت لەسەر بنەمای قۆرخکردنی بازرگانی و پیشەسازی و کشتوکاڵی بوو لەلایەن دەستگاکانی دەوڵەتەوە. دەوڵەتیش ئامرازێک بوو بەدەست دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ئەو پارتەوە. هەربەناوی دەوڵەتی کرێکاران و جوتیارانەوە ئەو چینوتوێژانەیان لە ژێرسیستمێکی کارپێکردنی سەربازانە رێکخستبوو. ئەوانە دەبوایە گوێرایەڵی کوێرانەی کادر و سەرکردە حیزبییەکان بوونایە. ئەو سەرکردانە رێگربوون لە هەموو داهێنان و خوڵقاندێکی تازە، کە رۆڵی کارکەرانی لە بەرهەمهێناندا بەهێز بکردایە. رێگربوون لە گەشەکردنی تەکنیک و شێوازی کارکردنی نوێ. لادان لە پلانی پارت و دەوڵەت و بڕیارەکانی کادیرە حیزبی و دەسەڵاتدارەکان بە دژایەتی سۆسیالیزم

و دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاری و خیانەت دادەنرا. بەناوی خیانەتکردنەوە بە ملوێنەها خەڵکیان کوشت و لەناوبرد یان دووریان خستنەوە بۆ سیبیریا «٦ ل٣٩١».

داهاتی کەرتی کشتوکاڵی و کار و هیلاکی جوتیارانیان بەهەموو شێوەیەک بەکاردەهێنا بۆ بەهێزکردنی پیشەسازی قورس، کە دەوڵەت دەستی بەسەرداگرتبوو. پیشەسازیی قورس بریتی بوو لە بەکارهێنان و پیشەسازیی سامانە سروشتیەکانی وەکو نەوت و گاز و ئاسن، کە بەشێکی زۆری بەکاردەهات لە پیشەسازیی چەکی قورس و سوک و ئامرازی تری سەربازی. بەهۆی رێگرتن لە کاری پیشەیی و بەرهەمهێنانی ئازاد و خنکاندنی توانای خولقاندنی خەڵک، پیشەسازیی بچوک و ناوەند، بەرهەمهێنانی کاڵای پێویستی رۆژانەی خەڵک و خزمەتگوزاری و کەرتی ئاوەدانی زور بە دواکەوتوویی و بچوکی مایەوە.

هەتا کۆتایی شەڕی دووەمی جیهانی، بۆئەوەی دەسەڵاتداران بتوانن بە تەواوەتی کۆنترۆڵی وڵاتەکەو هاوڵاتییەکانی بکەن، وڵاتەکەیان بەتەواوەتی لە جیهانی دەرەوە دابڕی. خەڵکی ئەو وڵاتە هیچ پەیوەندی و زانیاری و دەنگوباسی دەرەوەی سیستەمەکەیان پێ نەدەگەیشت. ئەوەی پێیان دەگەیشت پروپاگەندە و زانستی ناڕاست بوو، دەسەڵاتداران بە بەرنامە لەناو خەڵکدا بڵاویاندەکردەوە.

ئەو دەوڵەتە بەشداریکردنی لە شەڕی دووەمی جیهانیدا بەکارهێنا بۆ زیاتر کۆنترۆڵکردن و رێکخستنی کۆمەڵگە و بەهێزکردنی سوپا و پیشەسازیی چەک و تەقەمەنی و چەکی کۆمەڵکوژ. ئەو پیشەسازی و شەڕە وڵاتەکەی کردە یەکێک لە بەهێزترین وڵاتانی جیهان لە رووی سەربازییەوە.

بەناوی پشتگیریکردنی کرێکاران و چەوساوە و وڵاتانی دواکەوتووی جیهانەوە، پارتە کۆمەنیستەکانی وڵاتانی تریان کردە ئەمبەسادۆر و بووقی پروپاگەندەی خۆیان و کارکردن بۆ بەرژەوەندیەکانی ئەوان و کردنی هەندێکیان بەسیخور لە پێناو دزینی زانیاری تەکنەلۆژی و زانستی لە وڵاتە کەپیتالیستەکاندا.

پیشەسازیی چەک، رۆڵێکی ناوەندیی دەبینی لەژێرخانی ئابوری و مانەوە و گەشەکردنی وڵاتەکەدا. لە رێگەی ئەو پیشەسازییەوە دەوڵەتەکەیان بەهێزتر دەکرد و لەهەمانکاتدا فرۆشتنی بە دەرەوە دەبووە سەرچاوەیەکی ئابوری گرنگ بۆ دەوڵەتەکە. بەناوی هەناردەکردنی سۆسیالیزم بۆ دەرەوە و دژایەتیکردنی ئیمپریالیزم پشتگیری چەندین دەوڵەتی دیکتاتۆریان دەکرت لە جیهاندا، نمونەی ئەوانە عێراق، سوریا، میسر، کۆریای باکور و کەمبۆدیا و وڵاتەکانی بلۆکی سۆسیالیستی رۆژهەڵاتی ئەوروپا.

لە رێگەی دەسەڵاتێکی ناوەندی حیزبی و دەوڵەتی بەهێز و پیشەسازی و

بازرگانی پێکردنی چەک و دەرهێنان و فرۆشتنی سامانی سروشتی وەکو نەوت و گاز و ئاسنەوە. لە ڕێگەی چەوساندنەوەی کرێکاران و جوتیاران و ئاستی نزمی مووچە و نیشتەجێیی و خزمەتگوزاری و ئاوەدانکردنەوەی وڵاتەکەوە، هەتا شەستەکانی سەدەی بیست ئابوری وڵاتەکە گەشەکردنی بەردەوامی بەخۆوە بینی. ئابوری وڵاتەکەساڵانە ٦٪ زیادی دەکرد، کە ببووە جێگەی سەرسوڕمانی هەندێ لەشارەزا ئابورییەکانی وڵاتە کەپیتالیستەکان «٢ ل١٢٤».

بەڵام بەهۆی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری ئەبسولیتزمی وڵاتەکەوە و خنکاندنی توانای داهێنان و خوڵقاندنی زۆربەی خەڵکی وڵاتەکە و تەشەنەدانی گەندەڵێکی بێسنوور لە دەستگاکانی دەوڵەت و حیزبەکەدا، ئەو سیستمە لەدوای شەستەکانەوە بەرەو لاوازی و شکستهێنان و سیسبوون دەرۆیشت و ئەو گەشەکردنەی تیادا وەستا. ئەو شکستە بەردەوامی بەخۆوە بینی هەتا سیستمەکە ساڵی **١٩٩١** لەسەرەوە هەتا خوارەوە داڕما و لە پاڵیشیدا دەوڵەتەکانی تری بلۆکی سۆسیالیستی ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا یەک لەدوای یەک وەکو بەفری بەهارێکی درەنگ توانەوە «١٠، ٦».

ئەوەی ئەو سیستمە لەدوای خۆی بەجێی هێشت وڵاتێکی دواکەوتوو و میلەتێکی هەژاری ڕوسیا بوو. لەو دەوڵەت و سیستمەدا دەرفەتی دروستبوونی چینوتوێژی ئازاد نەبوو، کە لە دوای داڕمانی دەوڵەتەکە بتوانن هێمنانە سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەهێزی بەرفراوانتر دروستکەن. ئەوەی هەبوو، کە بتوانێ دەسەڵات لەو دەوڵەتە گەورەیەدا بگرێتە دەست، توێژێکی کۆنی ئۆروستۆکراتی و گەندەڵی پاشماوەکانی کادیری حیزبی و دەوڵەت و سەربازی و دەستگاکانی سیخوری بوو. بەربەرەکانی و ململانێیەکە لەو وڵاتەدا هەتا ئێستا لە نێوان لە لایەکەوە چینوتوێژە نوێیە ئازادەکان و بزووتنەوەی دیموکراتی و ڕێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنی و لەلایەکی ترەوە پاشماوەکانی دەسەڵاتدارانی دەستگا کۆنەکانی پێشودا بەردەوامە «١٧، ١١».

هەڵبەتە لێکۆڵینەوە و شیکردنەوەی باسێکی واگرنگ، کە کاریگەری هەبووە و هەیە لەسەر هەموو جیهان و بەتایبەتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و کوردستان لە ماوەی زیاتر لە حەفتا ساڵدا ناکرێ لە چەند دێڕێکدا شیبکرێتەوە. بەڵام لێرەدا لەبەر گرنگی باسەکە و پەیوەندی بە لێکۆڵینەوەکەمانەوە، نەدەکرا ئەو باسە پشتگوێ بخرێت. ئەوەی لێرەدا پەیوەندی بە لێکۆڵینەوەکەمانەوە هەیە چەند خاڵێکە:

١- لەژێر سایەی دەوڵەتێکی بەهێزی ناوەندیدا دەکرێ گەشەکردنی ئابوری

هەتا ئاستێک و لە هەندێ بواردا بۆ ماوەیەکی مێژوویی سنوردار رووبدات. گەشەکردنی ئابوری لە ژێر سیستمی قەیسەری و سۆسیالیزمەکەی روسیادا ئەو راستیە دەسەلمێنێ «٢ ل٩١».

٢- دەوڵەتێک کە تیایدا دەستەبژێرێکی ئەبسولیوتست دەست بەسەر هەموو جومگەکانی ئابوری و سیاسیدا دەگرێت و بەتەواوەتی توانای داهێنان و خوڵقاندن و بیرکردنەوەی ئازادانەی خەڵکەکەی مراندبێت، بە شکستهێنان و کەوتنی لە پڕی دەستەبژێری دەسەڵاتدار تیایدا و رماندنی دەوڵەتەکە، بۆشاییەکی سیاسی بۆ ماوەیک لە وڵاتەکەدا دروست دەبێت، کە کاتی پێدەچێ و پێویستی بە فاکتەری نوێی یارمەتیدەرە هەتا چینوتوێژ و هێزی نوێی تیادا بەهێزدەبێت و دەکەوێتە سەر رێبازی گەشەکردن و پلورالیزم. رماندنی یەکێتی سۆڤەت و عێراق و میسر نمونەی ئەوەیە.

٣- یەکێتی سۆڤێت و بزووتنەوەی کۆمۆنیستی جیهانی گرێدراو پێوەی، میللەتان و وڵاتانی جیهانی سێیی چەواشەکرد و بووە فاکتەرێک بۆ رێ لێگرتن و لاوازبوونی ئەو چینوتوێژ و هێزانە تیایاندا، کە لە بەرژەوەندی و توانایاندا بوو رووی گرنگ و سەرەکی ببینن لە گەشەکردنی ئابوری و سیاسی و سەربەخۆیی ئەو وڵاتانە. لاوازکردن و رێگاگرتن لەوانە رێگەی بۆ بەهێزبوونی تاقم و گروپی تاکرەوی جیاواز خۆشکرد، کە بتوانن بە پشتگیری ئەو دەوڵەت و بزووتنەوەیە دەسەڵاتی سیاسی لە ژمارەیەک زۆر وڵات بگرنە دەست و هەر بەشێوەی یەکێتی سۆڤێت رەفتار بکەن.

٤- شکستهێنانی ئەو بزووتنەوەیە بۆشاییەکی ئایدۆلۆژی لە هەندێ شوێنی دواکەوتووی جیهاندا دروستکرد. ئەو بۆشاییە لە غیابی بوونی چینوتوێژ و هێزی نوێیی بەهێزدا، فاکتەرێکە بۆ دروستبوونی ئایدۆلۆژی توندڕەو و دروستبوونی رێکخراوی نمونەی قاعیدە و داعش.

- سوید و سکەندناڤیا وئاسۆیەکی گەش

هەرچەندە ئەمڕۆ سوید وڵاتێکی بچوکە و ژمارەی دانیشتوانی تەنها دە ملیۆنە، بەڵام بەهۆی سروشتی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری وڵاتەکەوە و ئەو ناوچەیەی تێکەوەتووە، هەروەها بەهۆی چاکسازی و گۆڕانکاری تیایاندا، گرنگی تایبەتیان هەیە بۆ زیاتر تێگەیشتنی ئەو فاکتەر و مەرجانەی دەبنە هۆکاری گەشەکردنی وڵاتێک یان ناوچەیەک.

ڕەنگە ئەمڕۆکە ئەو گۆڕانکاری و گەشەکردنەی لە سوید و دەوڵەتەکانی تری دەوروپشتیدا جێگەی سەرسوڕمانی هەندێ کەس بێت. بەڵام بەگەڕانەوە بۆ مێژووی کۆنی وڵات و ناوچەکە و لێکۆڵینەوەی ئەوفاکتەرانەی بونەتە هۆکاری ئەو گۆڕانکاریانە، ڕەنگە چیتر لامان شتێکی سەیر نەبێت، کە ئەم ناوچە بچوکە بۆتە یەکێک لە هەرە ناوچە پێشکەوتووەکانی جیهان.

سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری پلوراليستی ئەم وڵاتانە تەنها نەبۆتە هۆکاری گەشەکردنی ناوخودی وڵاتەکانیان، بەڵکو بۆتە بەردی بناغە بۆ هاوسەنگیی نێوان ئەو وڵاتانە و ئاسودەیی و سەقامگیری لە ناوچەکەدا. ساڵی ٢٠١٤ سوید یادی دوو سەد ساڵی ئاشتی لە وڵاتەکەدا کردەوە. پێش دوو سەد ساڵ دوا شەڕی لەگەڵ نەرویج کۆتایی پێهێنا، لەگەڵ ئەوەی دوو شەڕی جیهانی لە ئەوروپا روویدا بەڵام وڵاتەکە نەبووە لایەنێک لەشەڕ.

ئایا هۆکاری ئەمانە بۆئەوە دەگەڕێتەوە خەڵکی سوید بلیمەتتر و تێگەیشتوترن لە روس و کورد و میسریەکان؟ ئایا بۆ ئاین و کلتور و ئایدۆلۆژیایەکی تایبەتی لە نێوانیاندا دەگەڕێتەوە؟ ئایا هۆی خوێندەواری و ئاستی فێربوونیانە؟ یان هەموو ئەمانە بۆ چۆنیەتی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تیایدا دەگەڕێتەوە؟

ئەگەر چاوێک بە مێژووی کۆن و نوێی ئەم وڵاتەدا بخشێنین بۆمان دەردەکەوێت، کە ئەم وڵاتە لە کۆندا هەمان کۆسپ و گرفت لە ڕێگەی گەشەکردنیاندا بووە، کە ئەمڕۆ لە بەردەم گۆڕانکاری و گەشەکردنی زۆر لە وڵاتان و ناوچەکانی جیهانە. ئەوەی لەم وڵاتە روویداوە دروستبوونی زەمینەی لەبارە، کە فاکتەرە بنچینەییەکان تیایدا ڕێگەی بۆ چاکسازی سیاسی و ئابوری خۆشکردووە.

هەتا ساڵەکانی ١٣٠٠هەروەکو روسیا، سویدیش وڵاتێکی لاکەنار بوو لە ئەوروپا. سەرنجی وڵاتانی تری ئەوروپای ڕانەدەکێشا. وڵاتەکە بەسەر چەندین ناوچەی لەیەکدابڕاو بەشبوو. خەڵکەکانی هیچ پەیوەندییەکی ئەوتۆ لە نێوەندیاندا نەبوو. خاوەنی کلتور و نەریت و دیالێکتی لە یەک جیاواز بوون. ساڵی ١٠٠٠ ئاینی مەسیحی هاتە وڵاتەکەوە و بە فەرمی جێگەی ئایینە بچوکە خۆماڵیەکانی گرتەوە، بەڵام هەتا سەدەی هەژدە ئەو ئاینە کۆنانە هەر رۆڵیان مابوو.

هەتا ساڵەکانی ١٣٠٠هیچ دەسەڵاتێکی سیاسی و ئابوری بەهێزی خۆماڵی ئەوتۆ نەبوو. بەڵام لەو ساڵانەوە پاشاگەری بچوک، کە لە میرنشین دەچوون لە هەندێ ناوچەی وڵاتەکە سەریهەڵدا. لەو سەردەمەدا هێشتا هیچ دەسەڵاتێکی ناوەندی نەبوو، کە ئەوانە پێکەوە ببەستێ. ئەوانە هەمیشە لەگەڵ یەکتری و دراوسیەکانیاندا لە شەڕ و ئاژاوەدا بوون «٥٢، ساڵی ١٣٠٠».

لە ساڵەکانی ١٥٠٠دا لەبەر لاوازی دەسەڵاتداتانی ناوخۆ و گرژی نێوەنیان، بەشێکی زۆری وڵاتەکە لەژێر دەسەڵاتی پاشاکانی دانمارکدا بوو. ساڵی ١٥٢٥ یەکێک لە پاشاکان توانی بەسەر پاشاگەریەکانی تردا زاڵ بێت و بەشێکی زۆری وڵاتەکە بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. لە راستیدا ناکرێت هەتا ئەوساش ناوی بنرێ وڵاتێکی یەکگرتوو، چونکە شار و گوندەکانی وڵاتەکە بچوک بوون و پێکەوە نەبەسترابوون و بەشێکی هێشتا لەژێر دەسەڵاتی دانمارکدا بوو.

ئەوکاتە ژمارەی دنیشتوانی ئەو ناوچانەی ژێر دەسەڵاتی پاشا تەنها دەوروبەری ٧٠٠هەزار کەس بوون، بەشاکانی تریش، کە هێشتا لەژێر دەسەڵاتی دانمارکدا بوو ژمارەی دانیشتوانی ٢٠٠هەزار کەس بوون. شارەکانی وڵاتەکە بچوک بوون و تەنها ٥٪ خەڵکەکە تیایاندا جێنشین بوون. ستۆکهۆڵم کە گەرەترین شار بوو تەنها شەش هەزار کەس تیایدا نیشتەجێ بوو. ١٥٪ دانیشتوانی ئەو شارە بێگانەبوون و بە کاروباری بازرگانی و پیشەییەوە خەریک بوون «٢٧ ل١٣».

وڵاتەکە لە چەندین ناوچەی فیوداڵی پێکهاتبوو. سیستمێکی بەڕێوەبردنی فیوداڵی هەبوو و زۆربەی شوێنەکان لەژێر دەسەڵاتی ئەوانەدا بوون. نزیکەی ٩٠٪ خەڵکی وڵاتەکە لەسەر بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی دەژیان. کەنیسە خاوەنی ٢٥٪ زەوی کشتوکاڵی وڵاتەکە بوو، سەرەڕای ئەوە خاوەنی سامانێکی زۆری کڵێسە و کەنیسە و زێڕ و زیو بوو. سەرەڕای ئەوانە خەڵکی وڵاتەکەی ناچاربوون ١٠٪ داهاتووەکانیان بە شێوەی باج بدەن بە کەنیسە. ٢٥٪ زەوی کشتوکاڵی موڵکی تایبەتی جوتیارە موڵکدارە بچوکەکان بوون. ئەو جوتیارانە بە رێژەی جیاواز موڵکیان هەبوو. ئەمانەش دەبوایە باجیان بە پاشا و دەسەڵاتی ئاینی بدایە و لەکاتی پێویستدا هاریکاری پاشا و فیوداڵ و کەنیسەیان بکردایە. پاشا خاوەنی ٥٪ زەوی کشتوکاڵی بوو و گەورەترین و دەوڵەترین فیوداڵ بوو. فیوداڵەکانی تر موڵکداری ٤٥٪ زەوی کشتوکاڵی وڵاتەکەبوون «٢١ل٢١».

لەگەڵ ئەوەی مسکێنەکانی سوید لە ژێر سایەی زوڵم و زۆری پاشا و فیوداڵ و کەنیسەدا بوون، بەڵام ئەوانە بە شێوازی مسکێنەکانی روسیا و رۆژهەڵاتی ئەوروپا نەبەسترابوون بە زەویەکانەوە و لەگەڵ زەویەکان نەدەکران و نەدەفرۆشران. ئەو مسکێنانە بێجگەلە دانی باج بە فیوداڵ و پاشا و کەنیسە دەبوایە حەفتەی سێ رۆژ بێگارییان بۆ خاوەن زەوی بکردایە.

فیوداڵەکان مافی میراتگری موڵک وماڵیان هەبوو. توێژی سەروەی فیوداڵەکان، کە لە دەوروبەری بیست بنەماڵە پێکهاتبوون پێیان دەوتن ئادیل، خاوەنی ناوچەو سامان و کۆشک و تەلار و هێزی سەربازی خۆیان بوون. ئەمانە ئۆروستۆکراتی

وڵاتەکەبوون و پەیوەندی باش و ژن و ژنخوازیان لە نێوەندا پەیداکرد بوو. ئەمانە بەهۆی دەوڵەمەندی و خاوەنێتی هێزی سەربازی و ئەسپ و چەک و تەقەمەنی و ئامرازی تری شەڕەوە پاشا لێیانەوە نزیک بوو و لەکاتی شەڕ و ئاژاوەدا پێویستی بە هاریکاری و یارمەتیان بوو. پاشا یان باجی لەمانە نەدەسەند، یان ئەوەی بشدرایە بەناوی دیاری و یارمەتی بوو لەکاتی پێویستدا.

بەهۆی لاوازی پاشا و دەسەڵاتی ناوەندییەوە ، هەروەها بەهۆی بوونی چەندین فیودال و دەسەڵاتی ئاینی بەهێز و لەهەمانکاتدا بوونی ژمارەیەکی زۆری جوتیاری موڵکداری بچوک، کە خاوەنی ٢٥٪ زەوی کشتوکاڵی بوون، پاشا هەمیشە پێویستی بە هاریکاری و یارمەتی ئەمانە بوو بە تایبەتی لە کاتی شەڕوشۆڕی دەرەکی و ئاژاوەی ناوخۆدا. ئەم پێکهاتە و چینوتوێژە بەهێزانە زۆر ناچاری پاشا نەبوون بەڵکو بە پێچەوانەوە پاشا زیاتر پێویستی بەوان بوو، بۆیە بە ئاسانی ملیان بۆ پاشا و دەسەڵاتداران کەچ نەدەکرد. ئەم فاکتەرانە هەروەکو ئینگلتەرا زەمینەیەکی دروستکرد بوو بۆ زیاتر گوێڕایەڵ بوونی پاشا و دروستبوونی دیالۆگ لە نێوان پاشا و ئەوانەدا «٣٨ل٤٩».

ئەم فاکتەرانە بوونە هۆکاری ئەوەی ساڵی ١٤٣٥ پەرلەمانێکی سادە پێکبهێنرێت، کە لاکاتی پێویستدا کۆدەبووەوە. ئەندامانی پەرلەمان لە سەرەتادا نیوە بەنیوە لە ئۆروستۆکراتەکان و پیاوانی دەسەڵاتی ئاینی پێکهاتبوو و پاشا خۆی سەرکردایەتی دەکردن و بەهێزترین دەنگی هەبوو لەوێدا و دوا بڕیار لە دەستی ئەودا بوو. هەرچەندە ئەوانەی پەرلەمانیان پێکدەهێنا و بەشداری هەندێ بڕیاریان دەکرد، ژمارەیەکی کەمبوون و تەنها نوێنەرایەتی چەند توێژێکی بچوکی کۆمەڵایەتیان دەکرد، بەڵام هەوێن و بناغەیەکی گرنگ بوو بۆ بونیادنان و گەشەکردنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر.

دەسەڵاتی ئاینی کەنیسە، لەم وڵاتە بێجگەلە لەوەی خاوەنی زەویوزار و سامانێکی زۆر بوو و باجێکی زۆری لە خەڵک دەسەند، دەسەڵاتێکی سیاسی و سەربازیی بەهێز بوو. هەمیشە ململانێیان لەگەڵ پاشا دەکرد و زۆرجار ناچاریان دەکرد گوێڕایەڵی خواستەکانی ئەوان بێت. هێندە هێزی سەربازییان بەهێزبوو، کە قەدیسە گەورەکانیان بە شوێنەکاندا تێپەڕ دەبوون و هاتوچۆیان دەکرد زیاتر لە ٤٠٠ سواری چەکداری شەڕکەریان بەدواوە بوو. سەرەڕای ئەوە پاپای ڕۆما پاڵپشتی دەکردن. پیاوانی ئاینی لەم وڵاتەدا زۆر توندڕەوبوون بەرامبەر ئەوانەی بڕوا یان ئاینی جیاوازیان هەبوو. بە تۆمەتی کافربوون و لادان لە ڕێبازی کەنیسە، بەسەدەها خەڵکیان بە زیندوێتی لەبەرچاوی خەڵک دەسووتان.

ئەم وڵاتە لە ساڵەکانی **١٥٠٠**دا هەتا رادەیەک خۆ بەخێوکەر بوو و بەرهەمهێنان تیایدا بۆ دابینکردنی پێویستی خۆ بوو، ئیکتفای زاتی. بێجگەلە هەندێ پێویستی وەکو خوێ و بەهارات و هوملە و هەندێ قوماش زۆربەی پێویستیەکانی خۆیان بەرهەم دەهێنا. بەڵام گۆڕانکارییە گەورەکانی شوێنەکانی تری ئەوروپا و گەشەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی تیایدا هەر لەکۆنەوە لە رێگەی ئەڵمانیا و دانمارکەوە کاردانەوەی گەورەی لەسەر ئێرەشکرد.

دواتر بەهۆی گەشەکردنی پیشەسازی لە هەندێ وڵاتی ئەوروپا و زیادبوونی خواست لەسەر کەرەسەی خاو، دەرهێنان و هەناردەکردنی هەندێ سامانی سروشتی نمونەی مس و ئاسن و زیو و دار بۆ ئەو شوێنانە زیادیکرد. سوید دارستانێکی زۆری هەبوو، بەشێک لەوانە دەبڕانەوە و وەکو سوتەمەنی لە کانەکاندا بەکاردەهێنران و بەشێکی هەناردەی دەرەوە دەکرا. فیوداڵە خاوەن دارستانەکان بە هۆی بوژاندنەوەی ئەو بازرگانیەوە داهاتێکی زۆریان بۆ دەمایەوە و هەندێ لەوانە دواتر رۆڵیان لەو بازرگانیەدا زیادیکرد «**٢١**ل**٣٩**».

هەندێ ناوچەی سوید، کە کانی زۆری مس و ئاسنی تێدا بوو زۆر جێگەی سەرنجی فیوداڵ و دەسەڵاتداران نەبوو. ئەوانە بەنزمی سەیری ئەو کارانەیان دەکرد و بەکاری خەڵکی لات و پووتیان دادەنا. لەبەرئەوە پەیداکردن و دەرهێنانی ئەو میتالانە کەوتە دەستی توێژێک خەڵکی نوێی تایبەتیەوە. ئەوانە نە جوتیار بوون و نە بازرگان، بەڵکو توێژێکی ئازاد و ئیشکەربوون. ئەمانە لەگەڵ بوژاندنەوەی بازرگانی و زیادبوونی خواست لەسەر ئەو میتالانە هەتا دەهات پێگەی ئابوری و کۆمەڵایەتیان بەرز دەبووە و دەبوونە خاوەن کومپانیای گەورەتر و ژماری کرێکارەکانیان زیادیدەکرد.

لە دوای ساڵەکانی **١٥٥٠** وە، بەهۆی شەڕ و ململانێیەکی قورس لەگەڵ دانمارکدا لە پێناوی سەربەخۆیی بوون لەدەستیان و یەکخستنی وڵاتەکە، بەهۆی قەیرانی ئابوریەوە، کە بەهۆی قەرزکردنێکی زۆرەوە لە بانکەکانی ئەڵمانیا بەرۆکی پاشای گرتبوو، بەهۆی لاوازی پاشا و ناچاربوونی زیاتر بۆ ئۆروستۆکرات و فیوداڵ و داهاتی باجی زیاترەوە، بەهۆی بوژاندنەوەی بازرگانی و ناچاربوونی پاشا بۆ داهاتی زیاتری باجەکان لەو کەرتە ئابوریە، بەهۆی فشاری بەردەوامی کەنیسە لەسەر پاشا و دەسەڵاتی بەهێزیانەوە، بەهۆی هەموو ئەمانەوە پاشا ناچارکرا، کە بڕیاری هەندێ چاکسازی سیاسی و یاسایی و ئابوری پەسند بکات «**٣٨**ل**٥٢**».

لەو ساڵانەدا هەروەکو پێشتر لە ئینگلتەرا روویدا، بە پاڵپشتی فیوداڵەکانی تر و چینوتوێژە نوێیەکانی تری کۆمەڵگە، پاشا پێش هەموو شتێک کەوتە

موسادەرەکردنی زەوی کشتوکاڵی و سامانەکانی کەنیسە و کەمکردنەوەی ڕێژەی باجەکانیان. ئەم کردارە بووە هۆکاری زیادبوونی داهاتەکانی دەوڵەت و بەهێزبوونی پاشا و دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت و سوپا. لە ساڵەکانی ١٦٠٠دا سوید بووە دەوڵەتێکی زەبەلاحی بەهێزی ناوچەکە و سەردەمی دەستپێکردنی زنجیرەیەک شەڕ لەگەڵ وڵاتانی دەورووپشتدا.

داگیرکرنی فنلندا و هێرشکردنە سەر روسیا و ڕوودانی زنجیرەیەک شەڕ لەگەڵ ئەو وڵاتەدا و مەسرەفێکی زۆر لەو بوارانەدا، هەمیسانەوە خەزێنەی پاشای بەتاڵکرد و پێویستی بە داهاتی زیاتر بوو. بۆ دابینکردنی داهاتی باجی زیاتر بۆ مەسرەفەکانی دەبوایە پاشا زیاتر گوێرایەڵی فیوداڵەکان و چینوتوێژە نوێیەکان بێت و ڕازیبێت بە چاکسازی سیاسی و ئابوری و یاسایی.

لەپاڵ ئەمانەدا زنجیرەیەک ڕاپەڕین لەناو جوتیارەکاندا بەرپا بوو. هەرچەندە بەشێکی زۆری داواکارانی جوتیاران گەڕانەوەبوو بۆ ئەو بارەی پێشتر تیابوون و داواکردنی سەرلەنوێ بەهێزکردنی دەسەڵاتی کەنیسە بوو، بەڵام بەشێک لە داواکاریەکانیان چاکسازی و کەمکردنەوەی باجەکان بوو. هەرچەندە ئەو ڕاپەڕینانە سەری نەگرت و پاشا لە ڕێگەی هێنانی چەکداری بەکرێگیراوی ئەڵمانی و سکۆتلەندییەوە سەرکوتیکردن، بەڵام ئەو ڕاپەرینانە کاریگەری خۆیان هەبوو لەسەر خێراکردنی پرۆسەی چاکسازی «٢١ل٣٠».

ساڵی ١٦٨٠ پاشا ناچارکرا گۆڕانکاری لە ریزەکانی پەرلەمانتارەکاندا بکات. پێشتر نوێنەرانی پەرلەمان نیوە بەنیوە لە ئۆروستۆکرات و پیاوانی کەنیسە پێکهاتبوون. بەڵام لەو ساڵەدا ئەندامانی پەرلەمان دابەشبوون بەسەر نوێنەرانی ئۆروستۆکراتەکان، پیاوانی ئاینی، بورژوا و بازرگانەکان ، جوتیاران. لێرەشدا پاشا سەرکردایەتی دەکردن و زۆرترین دەسەڵاتی هەبوو و بڕیار دەرکەربوو «٢٨ل٦١».

ئەو جوتیارانە ئەوانە بوون، کە خاوەنی زەویوزاری خۆیان بوون. لەو سەردەمەدا بەهۆی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و گەورەبوونی شارەکان و زیادبوونی خواست لەسەر بەروبومی کشتوکاڵی، بەرهەمی ئەو جوتیارانە زیادیکرد و چاکسازی لە شێوازی بەرهەمهێنان لە ناویاندا دەستیپێکرد. بەوهۆیەوە پێگەی کۆمەڵایەتیان بەرزبۆوە و ڕۆڵی گرنگیان پەیداکرد لە ژیانی ئابوری و سیاسیدا. مسکێنەکان وەکو ئەمان ڕۆڵیان نەبوو و هیچ حسابێکیان بۆ نەدەکرا.

برژوا و بازرگان و بانکەوانەکان، بەهۆی بووژاندنەوەی بازرگانی و گەشەکردنی پیشەسازیی سەرەتایی نیمچە کەپیتالیستانەوە، هەتا دەهات بەهێزتر و گەورەتر

دەبـوون و دەبوونـە سـەرچاوەیەکی گرنـگ بـۆ باجـەکان، لەبەرئـەوە پاشـا زیاتـر ملکەچـی داواکاریەکانیـان دەبـوو.

ئـەم چاکسـازییانە لـە پەرلەمانـدا زیاتـر گوژمیـدا بـە چاکسـازی لـە بـاری ئابوریـدا. ژمارەیەکـی خەڵکـی زیاتـر بەشـداریان لـە بڕیارەکانـدا دەکـرد. زیاتـر لـە جـاران موڵک و ماڵـی خەڵـک پارێـزراو بـوو، بـازاڕ کراوەتربـوو لـە جـاران و بەشـەکانی وڵاتەکـە زیاتـر پێکـەوە بەسـترانەوە. خـاوەن کەپیتاڵـەکان زیاتـر وەبەرهێنانیـان دەکـرد و بـازرگان و خـاوەن کەپیتاڵـی دەرەکـی ڕوویـان دەکـردە وڵاتەکـە و بەشـداریان لـە وەبەرهێنـان و بازرگانیـدا دەکـرد. ژمارەیەکـی زۆر خەڵلکـی پیشـەزانی وڵاتانـی تـر ڕوویـان لـە وڵاتەکـە دەکـرد و کاریـان تیادادەکـرد و کۆمپانیـای بچـوک و گـەورەیـان دروسـتدەکرد.

گەشـەکردنی بازرگانی و زیادبوونی دانیشـتوان و گەورەبوونی شـارەکان و زیادبوونی خواسـت لەسـەر بەروبومـی کشـتوکاڵی ئیسـتهلاکی و کەرەسـەی خـاوی کشـتوکاڵی، گوژمیـدا بـە بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی لـە لادیەکانـدا. ئەمانـە بـۆ هـۆکاری چاکسـازی لــە شـێوەی بەرهەمهێنــان و چۆنیەتــی بەکارهێنانــی زەوی و جۆرەکانــی بەرهــەم. ئــەم گۆڕانکاریانــە بــووە هــۆکاری تێکشــکاندنی سیســتمی فیوداڵــی لــە لادیــەکادا و گۆڕینـی موڵکایەتـی فیوداڵـی بـۆ موڵکایەتـی تـاک و بەکارهێنانـی کرێـکاری جوتیـاری و کێڵگـەی گـەورەی بەرهەمهێنـان «٣٨ل٥٥».

بەهـۆی ئـەو چاکسـازییە یاسـایی و سیاسـی و ئابوریانـەوە و ئـەو گۆڕانکاریانـەی لـە ژێرخانـی ئابـوری وڵاتەکـەدا ڕوویـدا، لـە سـاڵەکانی ١٧٥٠ وە ڕێگـە بـۆ شۆڕشـی پیشەسـازی و گەشـەکردن و بەکارهێنانـی تەکنیکـی نوێـدا لـە هەمـوو بوارەکانـی بەرهەمهێنانـدا خۆشـبوو. ژمارەیەکـی زۆر خەڵکـی شـارەزا لـە بـواری پیشەسـازیدا لـە وڵاتانـی وەکـو فەرەنسـا و ئەڵمانیـاوە هێنـران بـۆ وڵاتەکـە و گوژمیانـدا بـە گەشـەکردنی پیشەسـازی نـوێ. لـە لایەکـی تـرەوە بـە دەرگا کردنـەوە بـۆ کەپیتاڵـی بێگانـە و ڕێگـەدان بـە خەڵکانـی خـاوەن توانـا و شـارەزا و خـاوەن کەپیتاڵـی خۆماڵـی بـە کارکـردن لەگەڵیانـدا، توانـرا هێڵـی شـەمەندەفەر لـە بەشـێکی زۆری وڵاتەکـە ڕاکێشـرێ. ئـەوەش فاکتەرێکـی گرنـگ بـوو بـۆ گرێدانـی ناوچەکانـی وڵاتەکـە پێکـەوە و ئاسـانیکردنی ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی و هاتوچـۆ لـە نێوەندیانـدا «٣٨ل٦٠».

بـە هـۆی گەشـەکردنی پیشەسـازی ناوخـۆوە، زۆربـەی ئـەو کەرەسـە خـاوو و سـامانە سروشـتیانەی نمونـەی مـس و ئاسـن و تەختـە و هەنـدێ بەروبوومـی کشـتوکاڵ، کـە پێشـتر هەناردەی دەرەوە دەکـرا ، لـە مـەودوا لـە پیشەسـازی ناوخـۆ بەکاردەهێنـران. پیشەسـازییە سـەرەتاییەکان بـە شـێوەیەکی سـەرۆکی بریتـی بـوون

لــە دروســتکردنی کاغــەز، مەکینەیــی جۆڵایــی، وەرەشــەی میکانیکــی و دارتاشــی و شوشــە و شــەکر و پیشەســازی کیمیــاوی «٢٨ل٩٤».

سـەرهەڵدانی کەپیتالیـزم و گەشـەکردنی لـە ئیگلتـەرا و فەرەنسـا و بڵاوبوونـەوەی بـۆ ئەوروپـا، لـە باتـی ئـەوەی کاردانـەوەی خراپـی هەبێـت بـۆ سـوید و ببێتـە پاشـکۆی ئـەو سیسـتمە و وڵاتانـە، بەهـۆی فاکتەرەکانـی ناوخـۆوە بـە پێچەوانـەوە بـووە فاکتەرێکـی هانـدەر بـۆ بەرپابوونـی شۆرشـی سیاسـی و ئابـوری لـە وڵاتەکـەدا. لـە باتـی ئـەوەی وڵاتە گـەورە کەپیتالیسـتەکان رووە تاکرەو و کۆلۆنیالیزمەکەیـان لەگەڵی بەکاربهێنـن، ناچاربـوون رووە پلۆرالیـزم و هاریکاریکردنەکەیـان لەگەڵیـدا بەکاربهێنـن. وڵاتێکـی وەکـو ئینگلتـەرا ئەگـەر بـۆی بلوایـە هەروەکـو ئیرلەنـدا سویدیشـی دەکـرد بـە کۆلۆنـی خـۆی «٢٨ل٨٨\٣٨ل١٣٦».

هەڵبەتـە ئـەم گۆڕانکاریـە مەزنانـە لـەم وڵاتەشـدا بێ ئازارنەبـوو. بەڵکـو گەشـەکردنی پیشەسـازی و بەکارهێنانـی تەکنیـک و شـێوازی زانسـتیانەی بەرهەمهێنـان بەتایبەتـی لـە بـواری کشـتوکاڵدا بـووە هـۆکاری بێـکاری و دەربـەدەری و هـەژاری ژمارەیەکـی زۆر لــە دانیشــتوانی وڵاتەکــە. ئــەم ئاوارەبوونــەی کــە ئەمــڕۆ بەهــۆی شــەڕ و ناسـەقامگیریەوە لـە هەنـدێ وڵاتانـدا دەیبینیـن پێشـتر لـە سـویدیش روویـداوە. لـە نێـوان سـاڵەکانی ١٨٠٠ هەتـا ١٩٢٠ دەوروبـەری ١،٥ ملوێـن لـە خەڵکـی ئـەم وڵاتـە بوونـە ئـاوارە و مـاڵ و وڵاتیـان بەجێهێشـت و بـۆ ژیانێکـی بەختەوەرتـر رویانکـردە ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمریـکا و چیتـر نەگەڕانـەو «٣٨ل١٩١\٥٢».

لـە نێـوان سـاڵەکانی ١٨٠٠-١٨٩٠ هەناردەکردنـی سـوید بـۆ دەرەوە ٤٠٪ ی دار بـوو، کاغـەز تەنهـا ١٠٪ بـوو. بـەڵام هەناردەکردنـی دار لـە سـاڵی ١٩١٤دا هاتۆتـە خـوارەوە بـۆ ٢٥٪ و کاغـەز بەرزبۆتـەوە بـۆ ٢٠٪. ئەمـەش خێرایـی گەشـەکردنی پیشەسـازی لـە وڵاتەکـەدا پیشـان دەدات.

هەتـا سـاڵی ١٨٠٠، ٩٠٪ ی دانیشـتوان بـە کشـتوکاڵەوە خەریـک بـوون، بـەڵام سـاڵی ٢٠٠٠ تەنهــا ٢٪ لــەو کەرتــەدا کاریــان کــردووە. ئەمــەش گەشــەکردنی تەکنیــک و رێبـازی نوێیـی زانسـتیانە لـەو کەرتـەدا پیشـاندەدا «٢١ل٤٥».

لــە نێــوان ١٨٥٠-٢٠٠٠ کــۆی داهاتــی نیشــتمانی وڵاتەکــە ٢٠ هێنــدە زیادیکــردووە. ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی ٦٠٠ هێنـدە زیادیکـردووە. لەگـەڵ ئەوەشـدا خەڵکـی تەنهـا نیـوەی ئەوسـا کاردەکـەن. ئێسـتا هەشـت کاتژمێـر لـە رۆژێکـدا ئەوسـا خەڵکـی ناچـار بـووە ١٦ کاتژمێـر لـە رۆژێکـدا کار بکـەن. ئـەم راسـتییە ئـەوە دەگەیەنێـت، کـە وڵاتەکـە لـە کۆنـدا وەکـو ئێسـتە دەوڵەمەنـد نـە بـووە و ژیانـی خەڵکەکـە هـەر وەکـو ئێسـتا ئاسـان و خۆشـگوزەران نەبـوون.

لە نێوان ١٩١٤-١٩٥٠ دا هەناردەکردنی سوید بۆ دەرەوە١٠٪ زیادی کردووە، بەڵام لە نێوان ساڵی ١٩٥٠-١٩٨٧ دا ١٢٠٪ زیادی کردووە «٢١ل٥٠».

لەدوای چاکسازی درێژخایانی هەنگاو بەهەنگاو بە درێژایی زیاتر لە چوارسەد ساڵ ئنجا لەو وڵاتەدا ساڵی ١٩٠٩بۆ یەکەمجار گۆڕانکاری مەزن لە مافی خەڵکدا بۆ هەڵبژاردنی ئەندامانی پەرلەمان روویدا. لەو ساڵەوە هەموو پیاوێکی سوید مافی هەڵبژاردنی نوێنەرانی خەڵکی پێدرا. بەڵام هەتا ئەوساش ئەو مافە بە پلەی جیاواز بوو. هەتا پیاو سامانی زیاتر بووایە و پێگەی کۆمەڵایەتی بەهێزتر بووایە دەنگەکەی بەهێزتر دەبوو. ساڵی ١٩١٩ هەموو تاکێکی ١٨ ساڵی سوید بە نێرینە و مێینەوە، ئیتر سامان و داهاتی هەرچەند بووایە مافی دەنگدانی پێدرا.

لە دوای شەڕی جیهانی یەکەمەوە هەتا ئێستا پرۆسەی چاکسازی و نوێکردنەوە لە سوید بەردەوامی بەخۆوە بینیوە. ئەو سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابورییە بەر فراوانە هەتا هاتووە بەرفراوانتر بووە. هۆکاری ئەوە بۆ ململانێی بەردەوامی نێوان چینوتوێژ و پێکهاتەوە هێزەکانی وڵاتەک دەگەڕێتەوە. گۆڕانکاری و گەشەکردن، زەمینەی نوێ و جیاوازتر دروست دەکات و گۆڕانکاری لە سروشتی پێکهاتانەی کۆمەڵگەدا دروست دەبێت و پێکهاتە و گروپ و هێزی کۆمەڵایەتی نوێ بە بەردەوامی دروست دەبێت. ئەو گۆڕانکاریانە پێویستی بە چاکسازی نوێ و گۆڕانی باڵانسە لە نێوانی ئەو هێزە کۆمەڵایەتیانەدا. لەبەرئەوەی کۆمەڵگە لە گۆڕانکاری بەردەوامدایە، بەپێی ئەوەش پێویستی چاکسازی نوێ دێتە پێشەوە. بێ چاکسازی نوێ باڵانس و هاوسەنگی کۆمەڵایەتی تێکدەچێت. بە تێکچوونی ئەوە گرژی و ناڕەزایی لە کۆمەڵگەدا دروست دەبێت و کۆمەڵگەکە روبەڕووی قەیرانی ئابوری و سیاسی و دواکەوتن دەبێتەوە «٢٨ل١٢٠».

لە روسیا تاقە پارتێکی تاکڕەوی توندڕەو لە دوای شەڕی جیهانی یەکەمەوە دەستی بەسەر وڵاتەکەدا گرت و هەموو بڕیارە سیاسی و ئابورییەکان کەوتە دەست دەستەبژێریەکی بچوکەوە، بەڵام لە سوید بە پێچەوانەوە چەندین پارتی سیاسی جیاواز رۆڵیان هەبوو. ئەوانە نوێنەرایەتی چینوتوێژ و پێکهاتەکانیان دەکرد و کاریان بۆ بەرژەوەندیەکانی ئەوانە دەکرد. ئەوانە لە ململانێی بەردەوامدا بوون لە پێناوی چاکسازی و خەمڵاندنی زەمینەی لەبار، کە هەموو ئەوانە شانبەشانی یەک بژین و لە رێگەی دیالۆگ و مەرجە نوێیەکانەوە چارەسەری گیروگرفتەکانیان بکەن. ئەو پارتە سیاسیانە بۆیان نەکرا ببنە پێکهاتەیەک و دەستەبژێریەکی کۆمەڵایەتی، کە بتوانن مافی ئەو چینوتوێژ و هێزە کۆمەڵایەتیانە پێشێل بکەن. نوێنەری ئەو خەڵکە لە ڕێگەی پەیڕەوکردنی دەستوور و رەقابە

دانان لەسەر یەک هەمیشە ڕێگربوون لە گرتنی ڕێبازێکی لەو جۆرە.
کرێکارانی سوید پارتی سۆسیال دیموکراتیان کردە نوێنەری خۆیان، کە بەشێوەیەکی گشتی دانانی سەرکردە و کاربەڕێوەبەر تیایاندا لە ڕێگەی تاکڕەوی و گەندەڵی و دامەزرندنەوە نەبوو لەلایان دەستەبژێریەکەوە، بەڵکو لە ڕێگەی هەڵبژاردن و لێهاتویەوە بوو. نەقابە پیشەییەکانی ئەو کرێکار و موچەخۆرانە لەچاو ئەوانەی روسیادا، کە لەلایەن دەستەبژێری دەسەڵاتداری پارتی کۆمۆنیستەوە دادەنران، لێرە لە ڕێگەی هەڵبژاردن و کاری نەقابییەوە دادەنران «**٣٨ل٢٣٣**».
لەگەڵ ئەو هەموو گۆڕانی و چاکسازی سیاسی و ئابورییەی، کە لەم وڵاتە ڕوویداوە هەتا ئێستا سیستمی پاشاگەری تیایدا ماوەتەوە و پاشا بە فەرمی سەرۆکی دەوڵەتە. ئەو مافەی لە ڕێگەی هەڵبژاردنەوە نیە، بەڵکو بەپێی دەستوری وڵاتەکە مافی میراتیی ئەو بنەماڵەیەیە. ڕەنگە ئەوانەی پەلەیانە لە گۆڕانکاری و چاکسازی و وا دەزانن بەچەند بڕیارێک هەموو شتێک جێبەجێ دەکرێت و وابزانن پاشای سوید هەر لە کۆنەوە دەسەڵاتێکی سیمبۆلی هەبوبێت و پێشتر بە خۆشی خۆی وازی لە دەسەڵاتەکانی هێنابێت. بەپێچەوانەوە کەمکردنەوەی دەسەڵاتی پاشا و ئەو بنەماڵەیە هەنگاو هەنگاو بە پرۆسەیەکی چاکسازی سەدان ساڵ گەیشتۆتە ئەم ئاستەی ئەمڕۆ. دیارە چینوتوێژ و هێزەکانی سوید، ئەوەنەی گۆڕانکاری لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریدا لایان گرنگ بووە، هێندە لابردنی پاشاو کۆتایی هێنان بە پاشاگەری لایان گرنگ نەبووبێت.
پلورالیزم تەنها دەستگاکانی دەوڵەت و ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی نەگرتۆتەوە، بەڵکو تەشەنەی کردووە بۆ ناو کومپانیا و کارگە و قوتابخانە و خەستەخانەکان. . بە شێوەیەکی گشتی کاربەڕێوەبردن لەوە دەچووە کە تاکێک یان ژمارەیەک خەڵکی کەم تاکڕەویانە بڕیاریان لەسەر بدات، بەڵکو بەشدارکردنی ڕێکخراوە پیشەیی و کارکەران بۆتە دیاردەیەکی ئاسایی و ئەو مافە لە یاساکانی وڵاتەکەدا چەسپێندراوە.
لە سوید و وڵاتە سکەندناڤیەکان، سەرەڕای بوونی پارتە سیاسیەکان و ڕۆڵی گرنگیان لە حوکومرانیدا، ژمارەیەکی هێجگار زۆر ڕێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنی چالاکانە ڕۆڵی گرنگ دەبینن لە ژیانی سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی وڵاتدا. ئەوانە نوێنەرایەتی توێژ و پێکهاتە و گروپی جیاواز دەکەن و زۆربەیان سەربەخۆن و نەبەستراون بە پارتە سیاسیەکان و دەستگاکانی دەوڵەتەوە. بە پێچەوانەوە ئەوانە بوونەتە فاکتەری گرنگ بۆ ڕەقابە لەسەر پارتە سیاسیەکان و پەرلەمان و دەسەڵاتی قەزایی و دەستگاکانی دەوڵەت.

ساڵی ٢٠١٠ لە سوید ٢١٧هەزار ڕێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنی سەربەخۆ هەبووە. ئەم ڕێکخراوانە هەموو بواری ژیانی کۆمەڵگەی گرتۆتەوە وەکو وەرزش، هێزی سەربازی پاراستنی مەدەنی، چارەسەری نەخۆشی، مافی مرۆڤ، کرێچی و نیشتەجێبوون، مۆسیقا، ڕێکخراوەکانی مافی منداڵ و ژن و پێکهاتەکان و ڕێکخراوەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان. . زۆربەی ئەندامانی ئەو ڕێکخراوانە خەڵکی خۆبەخشن و هەر یەکێکیان بەبێ بەرامبەر بە تێکڕا مانگی ١٦ کاتژمێر کاریان تێدا دەکەن. ئەم ڕێکخراوانە تەنها کاریگەریان لەسەر باری سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی و فشارخستنە سەر پارتە سیاسیەکان و دەستگاکانی دەوڵەت نییە، بەڵکو هێزێک و بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی بزوێنەری گرنگن، کەوا لە خەڵک دەکات تەنها چاوەڕوانی خەڵکانی سیاسی و دەستگاکان نەبن کاروباریان بۆ ڕاپەڕێنن ، بەڵکو خۆشیان چالاکانە ڕۆڵیان هەبێت لە ڕاپەرینی کارەکان و پرۆسەی سەرپەرشتیکردن و دەرکردنی بڕیارەکان. بوون و بەهێزی ئەوانە وایکردووە، کە لەکاتی ڕودانی قەیرانی گەورە و چاوەڕوان نەکراو و پەککەوتنی هەندێ لە دەستگاکانی دەوڵەت، ڕۆڵیان هەبێت لە بەڕێوەبردنی کاروباری کۆمەڵگە «**٥٣**».

بەهۆی گەشەکردنی پیشەسازی و جموجۆڵی بازرگانی و زیادبوونی ڕادەی هەناردەکردنی سوید بۆ دەرەوە لە سەرەتایی نیوەی دووەمی سەدەی بیستدا، هەتا دەهات داهاتی باجەکانی دەوڵەت زیادی دەکرد. بەشێکی زۆری ئەو داهاتانە بۆ باشکردنی خۆشگوزەرانی و کەرتی خزمەتگوزاری تەرخاندەکرا. ئەوانە تەنها بواری خوێندن و فێرکردن و چارەسەرکردن نەخۆشی و نیشتەجێبوون وهەندێ بواری تری لەو بابەتانەی نەدەگرتەوە، بەڵکو چەندین بواری تری دەگرتەوە. نمونەی ئەوانە تەلەفۆن و ئامرازی هاتوچۆ و مۆسیقا و وەرزش و کولتور و بورەکانی تری وەکو هوتێل و ڕەستورانت و دڵنیایی و ئینتەرنێت... بۆ ئەوانە چەندین کۆمپانیای بچوکتری پیشەسازی و خزمەتگوزاری دامەزراون و کاریان کردۆتە سەر سروشتی بەرهەمهێنان و ژێرخانی ئابوری وڵاتەکە «**٣٨ل٣٢٧**».

ساڵی **١٩٦٠** ڕێژەی کەرتی خزمەتگوزاری **١٢٪** کۆی ژێرخانی ئابوری بووە کەرتی پیشەسازی **٤٥٪**، بەڵام ساڵی **٢٠١٠** ڕێژەی کەرتی خزمەتگوزاری بەرزبۆتەوە بۆ **٥٠٪** و پیشەسازی نزم بۆتەوە بۆ تەنها **١٨٪** . هەڵبەتە ئەمە لە لایەکەوە بۆ گەشەکردنی تەکنیک و شێوازی بەرهەمهێنان و توێژینەوە و لێکۆڵینەوەی زانستی دەگەڕێتەوە و لە لایەکی ترەوە بۆ بەرزبونەوەی ئاستی ژیانی مرۆڤ و زیادبوونی پێویستی و خواست لەسەر بەرهەمی خزمەتگوزاری لەناو وڵاتەکەو هەموو جیهان دەگەڕێتەوە «**٢١ل١١٠**».

سەرەڕای ئەم گۆڕانکارییانە، گۆڕانکاری مەزن لە خودی کەپیتالیزم لەناو ئەم وڵاتە و سەرانسەری جیهان لە چەندین رووەوە گۆڕانکاری گرنگی بەسەر هاتووە. هەتا ناوەڕاستی سەدەی بیست ئەوکەسانەی خاوەن کۆمپانیا گەورەکانی ناو وڵاتەکە بوون چەند بنەماڵەیەک بوون. بەڵام بە گەشەکردنی کومپانیای پشکدار و گەورەبوونیان هەتا دەهات ژمارەی ئەو خاوەن کەپیتالانەی پشکیان لە کۆمپانیاکاندا هەبوو زیادیان دەکرد. هەڵبەتە ئەوە تەنها نەبۆتە زیادبوونی ژمارەی خاوەن پشکەکان بەڵکو بۆتە هۆکاری ئەوەی ژمارەک خەڵکی زیارتر کار بکەنە سەر ئەو کومپانیانە. ئەگەرچی تاکەکان خاوەن کەپیتاڵی بچوکبن، بە ئاسانی دەرفەتی کڕینی پشکی کۆمپانیاکانیان هەیە، بەڵام ئەمە قاپیی خستە سەرپشت بۆ زیادبوونی ژمارەی پشکدارەکان. بەهۆی زیادبونی موچە و داهاتەوە، خەڵکی ئاسایی لە باتی پارەکانیان لەماڵەوە یان حسابی بانکێکدا پاشەکەوت بکەن، دەستیانکرد بە کڕینی ئەو پشکانە. ئەمە لەلایەکەوە کۆمپانیاکانی بەهێز دەکرد و لەلایەکی ترەوە مولکایەتی و بڕیاردانی بەرفراوانتر دەکرد. لەساڵەکانی هەشتاوە هەتا ژمارە و قەبارەی فاوندەیشنی تایبەتی زیادیدەکرد. ئەوانە بریتین لە جانتایەک کە پاشەکەوتی خەڵکی تێدا دادەنرێ و لەلایەن بانکەکان یان کۆمپانیا و خەڵکی شارەزا بەکاردەهێنرێ بۆ کڕین و فرۆشتنی پشکی کۆمپانیاکان.

ئەمە ئەمڕۆ وەکو وەبەرهێنانی تایبەتی تاکی کۆمەڵ گەشەکردنی زۆری بەخۆوە بینیوەو بۆتە بزووتنەوەیەکی دارایی و فینانسی گرنگ. بەوە پارەی خەڵکی لە هەموو بوار و کەرتەکاندا کاردەکات و بۆتە هێزێکی ئابوری بزوێنەر.

ئەوەی لێرەدا گرنگە باسبکرێت مەسەلەی بە جیهانگیری و جوڵەی ئازادی کە پیتاڵە. کەپیتال و جوڵەو بەکارهێنانی، روخساری نەتەوایەتی و بەکارهێنانی لە سنووری وڵاتێکی دیاریکراودا کاتی بەسەرچووە. کەپیتاڵی گەورە و بچوک و پشک و فاوندەیشنی تایبەتی ئەمڕۆ لە سەرانسەری جیهاندا بە ئاسانی جێگە دەگۆڕێتی و لەژێر کۆنترۆڵی دەوڵەت و سیاسیەکان و بانکەکاندا دەرچووە. کە پیتاڵ لە کوێ بواری زیادبوون و بەکارهێنان و قازانجی زیاتر بێت لەوێ دەگیرسێتەوە. پارەی خەڵکی ئەوروپا ئەمڕۆ لە چین و روسیا بەکاردێت و پارەی چینەکان لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا وەبەرهێنان دەکرێت. هەڵبەتە ئەمە کاردانەوەی گەورەی دەبێت لەسەر جیهان. لەباتی ئەوەی وەکو جاران کەپیتاڵ لە چەند وڵات و شوێنێکی دیاریکراوی جیهان خڕبێتەوە و وەبەرهێنان بکرێت، لە سەرانسەری جیهان بڵاو دەبەتەوەو وەبەرهێنان دەکرێت. ئەمە دەبێتە فاکتەرێکی گرنگ بۆ گەشەکردنی شوێنە جیاوازەکانی جیهان و خێرابوونی چاکسازی و گۆڕانکاری لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تیایاندا.

بەندی پێنجەم:

بۆچی خۆرهەڵاتي ناوەراست وەک پێویست سوودی لە بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم وەرنەگرت؟

سالّی ١٨٠٠-١٩٢٥ز

لە بەندی سێیەمدا، باسی ڕێبازی تایبەتی فیوداڵی خێلایەتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستمانکرد. باسی ئەوەمان کرد، کە ئەو سیستمە بە بەراورد لەگەڵ فودالیزمی ئەوروپا ڕێگربوو لە گۆڕانکاری. ئەو خاسڵەتانە بوونە هۆی ئەوەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەشێوەی ڕۆژئاوای ئەوروپا خۆبەخۆ شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی تێدا بەرپانەبێت.

لەسەرەتای سەدەی نۆزدەوە، وەکو زۆربەی شوێنەکانی تری جیهان، بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم بە گوژم روویکردە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. ئامانجی هاتنی دەوڵەت و کۆمپانیە سەرمایەدارەکان بۆ ناوچەکە، هەر وەک شوێنەکانی تر بە مەبەستی بەرژەوەندی تایبەتی، نەکو بووژاندنەوە و گەشەکردنی ناوچەکە.

ئەو بڵاوبوونەوەیە، سەرەتای دەستپێکردنی پرۆسەی ململانێی نێوان دوو سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری جیاواز بوو. سیستمی فیوداڵی خێڵەکی خۆماڵی، کە لە شکستهێنان و گیانەڵادا بوو، لە بەرامبەردا کەپیتالیزم، کە لە گەشەکردن و بەهێزبووندا بوو. ئەگەرچی بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزمی جیهانی بووە هۆکاری بەستنەوەی ناوچەکە بە جیهانەوە و تێکشکاندنی بنەماکانی فیودالیزمی خێڵەکی و دواتر دارمانی دەوڵەتەکان دوابەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی، بەڵام لەهەمانکاتدا بووەهۆی مانەوەی ئەو دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکییانە بۆ زیاتر لە سەدەیەکی تر. لە مێژووی کۆندا چەندین فاکتەر تەمەنی ئەو سیستمەی درێژتر کرد، لێرەشدا بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم بووە فاکتەرێک بۆ مانەوەی ئەو دەوڵەتانە بۆ ماوەیەکی تر.

ئەگەر بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزمیش نەبووایە بۆ ناوچەکە، ئەو دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکییانەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەر ڕووبەڕووی تێکشکاندن و دارمان دەبوونەوە. لە زەمینەیەکی وادا لەکاتی بوونی فاکتەری گونجاوی ناوخۆدا، دابەشبوونی ناوچەکە بەسەر چەندین وڵات و دەوڵەتی بچوکدا، ڕەنگە دەرفەتی گەشەکردن و چاکسازیی ڕووی بدایە. بەڵام بە دروست نەبوونی زەمینەی گونجاو، ڕەنگە دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکی نوێی مەزن لە ناوچەکەدا وەکو پێشتر سەرلەنوێ دروست ببوایەوە و بۆ سەدان یان هەزار ساڵی ترد ناوچەکە لەژێر هەمان سیستم وهەمان ئاستی دواکەوتوودا بمایەوە.

سەرەتای ساڵەکانی ١٨٠٠ دوو فاکتەری سەرەکی ڕۆڵیان بینی و کاریگەر بوون لەسەر گۆڕانکارییەکان لە ناوچەکەدا. یەکەمیان بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزمی جیهان، دووەمیان خاسڵەتی تایبەتی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی و سروشتی دەوڵەتەکانی ناوچەکە. لەم بەندەدا هەوڵ دەدەین لەو دوو فاکتەرە بکۆڵینەوە.

وەک هەموو شوێنەکانی تری جیهان، ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست سێ ئەگەری لەبەردەمدا

بوو لە چۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ ئەو بڵاوبوونەوەیەدا. یەکەمیان سوودوەرگرتن لەو سیستەمە و گرتنی ڕێبازی گەشەکردن و شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی، دووەمیان گۆشەگیریی و داخستنی سنوورەکان بۆ ماوەیەک بەشێوەی ڕوسیا و چین، سێیەمیان پاشکۆیەتی و زەلیلی. ئەوەی لەم بەندەدا لێی دەکۆڵینەوە هۆکارە بنچینەییەکانە، کە بوونە هۆی ئەوەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەو سەردەمەدا ڕێبازی پاشکۆیەتی و زەلیلی بگرێتەبەر.

باسی ئەوە دەکەین، بۆچی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداریی جیهان بە شێوەی کەنەدا و ژاپۆن و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، لێرەش وەکو پێویست نەبووە هۆی بەهێزبوونی چینوتوێژە نوێیەکان و بەشداریکردنیان لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا. باسی ئەوە دەکەین بۆچی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لەم ناوچانەدا لەباتی ئەوەی ببنە فاکتەرێک بۆ گەشەکردن و هاوسەنگی و هاریکاریکردن، دەرفەتیان بۆ پەیدابوو ڕووە تاکڕەوی و کۆلۆنیستی و توندڕەویەکەیان بەکاربێنن. لەوە دەکۆڵینەوە ئایا هۆکاری بنچینەیی و سەرەکی ئەوە بۆ خاسڵەت و فاکتەرە ناوخۆییەکان، یان بۆ فاکتەرە دەرەکیەکان دەگەڕێتەوە.

لەم سەردەمەدا **١٨٠٠-١٩٢٥** چەندین فاکتەر و ڕووداو و پرۆسەی ناوخۆ و دەرەکی تێکەڵ بەیەک بوون و لەگەڵ یەک ئاوێتەبوون و بوونە هۆکاری گۆڕانکاری مەزن، کە پێشتر ناوچەکە بە درێژایی هەزارەها ساڵی مێژووی پێشوی بەخۆوە نەبینی بوو.

ئەو گۆڕانکارییانە لەم سەردەمەدا بە چەند قۆناغێکدا تێپەربوو. ئەگەرچی ئەو قۆناغانە لە یەک دانەبڕاو بوون و زۆر بە توندی لەگەڵ مێژووی پێشتر و دواتردا بە یەکەوە بەسترا بوون، بەڵام هەر یەک لەو قۆناغانە خاسڵەتی تایبەتی خۆیان هەبوو. ئەو خاسڵەتانە بوونەتە بەردی بناغە بۆ گۆڕانکاری و خاسڵەتە تایبەتیەکانی دواتر و ئەمڕۆی کۆمەڵگەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، کە هەتا ئێستا ڕۆڵی گرنگیان لە ڕووداوەکان و سروشتی سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری وڵات و میللەتەکانی هەیە. بەپێی ئەوە دەکرێت گۆڕانکاریەکانی نێوان ساڵەکانی **١٨٠٠-١٩٢٥** بەسەر سێ قۆناغی سەرەکیدا دابەش بکرێن:

١- قۆناغی لاقەفرتێی دەوڵەتەکان بۆ مانەوە و وابەستبوونی ناوچەکە بە بازاڕی کەپیتالیستی جیهانەوە ١٨٠٠-١٨٦٠.

٢- لەدەستانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکان و زاڵبوونی کەپیتالیزمی جیهانی ١٨٦٠-١٨٩٠.

٣- شکستهێنانی چینوتوێژە نوێیەکان و دارمانی فیوداڵی خێڵەکی و دەوڵەتەکانی **١٨٩٠-١٩٢٥**

قۆناغی یەکەم
لاقەفرتێی دەوڵەتەکان بۆ مانەوە و وابەستبوونی ناوچەکە بە بازاڕی کەپیتالیستی جیهانییەوە
١٨٠٠-١٨٦٠

ئەم قۆناغە چڕیی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بوو لە ناوچەکەدا و دەستپێکردنی ئاوێتەبوون بوو لەگەڵ سیستمە خۆماڵیەکە و بەستنی پەیوەندی بوو لەگەڵ چینوتوێژ و پێکهاتووەکانی. لایەنێکی پرۆسەکە هەوڵدانی خۆ گونجاندنی کەپیتالیزم بوو لەگەڵ ئەو کۆمەڵگەیانەدا و گرتنی رێبازی جیاواز بوو بۆ خۆجێکردنەوە تیایاندا. لایەنێکی تری رۆڵی دەسەڵاتدارەکانی ئەو دەوڵەتانە بوو لە چۆنیەتی بەرەنگاربوونەوەی ئەو بڵاوبوونەوە و سوود وەرگرتن لێیی بۆ مانەوە و بەهێزکردنی دەسەڵاتیان. ئەمانە بوونە هۆکاری گۆڕانکاری لە ژێرخانی ئابوری ناوچەکان و سەرەتای دروستبوون و بەهێزبوونی چینوتوێژی نوێ و دەستپێکردنی پەیوەندێکی جیاوازتر لە جاران لە نێوان ئەکتەرە ناوخۆ و دەرەکییەکاندا.

هەوڵی دەوڵەتەکان بۆچاکسازی و خۆبەهێزکردن

تاکە بابەتی گرنگ لای دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست مانەوە و بەردەوامبوونی حوکمرانییان و سیستمی فیودالیزمی خێڵەکی بوو. لە پێناوی ئەوەدا دەوڵەتی عوسمانی و ئێران پێویستیان بە چاکسازیکردن بوو لە بوارەکانی سەربازی و باجکۆکردنەوە و ئیداریدا. هەڵبەتە بە درێژایی مێژووی ئەو دەوڵەتانە، دەسەڵاتداران لە پێناوی مانەوەیاندا هەمیشە هەوڵی چاکسازییان دابوو، بەڵام ئەمجارەیان ئەو هەوڵدانە لەسەردەمێکی جیاوازتردا بوو. ئەو سەردەمە نوێیەش گەشەکردن و بەهێزبوون و بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم بوو بۆ ناوچەکە.
لەسەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێران هەوڵی ئەو چاکسازیانەیاندا، بەڵام بەهۆی خاسڵەتی تایبەتیانەوە، شێوازی لە یەک جیاوازیان گرتە بەر و لە هەندێ رووەوە کاردانەوەی جیاوازیان لەسەر کۆمەڵگەکان هەبوو.
بنەماڵەی دەسەڵاتداری دەوڵەتی عوسمانی سەقامگیرتر بوو، زیاتر توانای

کۆنترۆڵی خێڵە تورکەکان و پێکهاتەکانی هەبوو، هەروەها دەسەڵاتی ئایینی سوونە تیایدا زیاتر گوێڕایەڵ و هەماهەنگی دەسەڵاتداران بوو. ئەمانە بوونە فاکتەرێکی تر، کە دەوڵەتی عوسمانی لەو قۆناغەدا لە داڕمان نەجاتی ببێ. پرۆسەی چاکسازی لەژێر چەتری هەمان دەوڵەت و بنەماڵەدا بەڕێوەچوو.

لە ئێران بە پێچەوانەی دەوڵەتی عوسمانیەوە، ململانێی نێوان خێڵە تورکەکان بۆ گرتنی دەسەڵات بەردەوام و خوێناویتر بوو. دەسەڵاتی ئایینی شیعە سەربخۆتر و بزێوتر بوو، زیاتر توانای دەستێوەردانی هەبوو لە سیستمی سیاسی و ئابوری وڵاتەکە. لەبەرئەوە چاکسازییەکان بۆ بەردەوامی سیستمەکە خۆی لە داڕمانی دەوڵەت و دامەزراندنی دەوڵەتی نوێدا دەبینیەوە. داڕمانی دەوڵەتی سەفەوی و ئەفشار و دواتر دابەشبوونی وڵاتەکە و داگیرکردنی لەلایەن ئەفغانستان و روسیا و دەوڵەتی عوسامانیەوە لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا، پێویستی دامەزراندنی دەوڵەتی قاجاری هێنایە پێشەوەوە. دروستبوون و مەرجی مانەوە و بەردەوامبوونی قاجار لە ساڵی ١٧٩٥ دا بەند بوو بە چاکسازی نوێوە، کە دەبوایە لەگەڵ بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزمدا بگونجایە.

هۆکاری شکستهێنانی ئەو دەوڵەتانە و پێداویستی چاکسازی تیایاندا خودی ئەو دەوڵەت و خێڵ و بنەماڵانە نەبوو، بەڵکو سروشت و خاسڵەتی سیستمی فیودالی خێڵەکی بوو، کە نەکو توانای گەشەکردنی نەبوو، بەڵکو ڕێگر بوو لە هەموو گەشەکردن و نوێکردنەوە و خوڵقاندنێک.

هەرچەندە لەبەندی سێیەمدا باسی چاکسازییەکانی ئەو دەوڵەتانەمانکرد، بەڵام جارێکی تر لێردا پێویستە مەبەست لە بەکارهێنانی وشەی چاکسازی روون بکەینەوە. چاکسازی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە مەبەستی گۆڕانکاری نەبوو لە سیستمی بەڕەوبردنی سیاسی و ئابوریدا و ئامانجی ڕێگەخۆشکردن نەبوو بۆ گەشەکردنی ئابوری و خۆشگوزەرانی خەڵک. بەڵکو مەبەستی ئەوانە تەنها بۆ مانەوە و بەهێزکردنی دەسەڵاتی ناوەندیی دەوڵەت و زیادکردنی داهاتی باجەکان و خۆشگوزەرانی دەستەبژێری دەسەڵاتداران بوو. بۆیە لێرەدا مەبەست لە باسکردنی ئەو چاکسازییانە خودی چاکسازییەکان خۆیان نین، بەڵکو چۆنیەتی ئاوێتەبوونیانە لەگەڵ بڵاوبونەوەی کەپیالیزمی جیهان و کاردانەوەیانە لەسەر باری ئابوری و سیاسی وڵاتەکان و ڕێبازی گۆڕانکاری تیایاندا.

چاکسازی لە بواری سەربازیدا

شۆڕشی پیشەسازی لە ئینگلتەرا و سەرکەوتنی شۆڕشی فەرەنسی و بڵاوبوونەوە و کاردانەوەی ئەو شۆڕشە بۆ چەندین شوێنی تری رۆژئاوای ئەوروپا بووە هۆکاری گەشەکردنی چەک و تەکنیک و زانیاری مودێرنی سەربازی. هەڕەشەی شەڕی ناپلیون لەسەر دەوڵەتەکانی ئەوروپا، دەوڵەتە کەپیتالیستە نوێیەکان و فیوداڵە کۆنەکانی ئەوروپای والێکرد، کە خۆیان زیاتر پڕ چەک بکەن و ئامادەکاری بکەن بۆ شەڕکردن.

ئەم رووداوانە شانبەشانی گەشەکردنی خێرای ئابوری وڵاتەکانی رۆژئاوای ئەوروپا، ترسی خستە دڵی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە. ئەو دەوڵەتانە کەوتنە هەڵپەکردن بۆ گەیشتن بە هەمان تواناو ئاستی گەشەکردنی سەربازی ئەو دەوڵەتە ئەوروپیانە. سروشتی خێڵەکی و لووت بەرزی و توندڕەوی و تاکڕەوی ئەو دەوڵەتانەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بۆ گەیشتن بەو ئامانجانەیان، لە خۆ بەچەککردن و بەکارهێنانی هێز بەولاوە هیچی تریان نەبوو. لەرێگەی هێزەوە دەیانویست بۆری ئەو دەوڵەتە سەرمایەداریانە بدەن، نەکو لە رێگەی رێگەخۆشکردن بۆ گەشەکردنی ئابوری و سیاسی لە دەوڵەتەکاندا.

هەتا ساڵەکانی ١٨٠٠ توانای سەربازی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە پلەی یەکەم بۆ تاڵانکردنی دەرەوە و فتوحات بەکاردەهێنرا. بەڵام دواتر بەهۆی شکستهێنانی ئەو دەوڵەتانە لە تاڵانکردنی دەرەوە، زیاتر کەوتنە رووتاندنەوەی ناوەوە و هەوڵدان بوو بۆ پاراستنی ناوچەکانی ژێردەستیان. زیادبوونی رووتاندنەوەی ناوەوە ناڕەزایی لەناو چینوتوێژ و پێکهاتەکاندا زیادیکرد و چەندین راپەڕینی لێدەکەوتەوە، بۆیە لەو ساڵانەوە بە پلەی یەکەم هێزە سەربازیەکان بۆ سەرکوتکردنی ناوەوە بەکاردەهێنران.

هەتا ئەو ساڵانە بە درێژایی سەدان ساڵ هیچ گۆڕانکارییەکی ئەوتۆ لە جۆری چەک و تەکنیک و زانیاری سەربازی لەو وڵاتانەدا رووی نەدابوو، بەڵام لەم ساڵانەوە بەهۆی ئەو زەمینە نوێیەوە هەتا دەهات گۆڕانکاری زیاتر لەو بوارەدا دەکرا.

لەسەرەتای بونیادنانی دەوڵەتی قاجاری ئێراندا لە کۆتایی سەدەی هەژدە، ئەو دەوڵەتە نوێیە بۆ بەمودێرنکردنی هێزی سەربازی و بەهێزکردنی سوپای نیزامی و کەمتر پشت بەستن بە جەنگاوەری خێڵەکان رێبازی نوێی گرتەبەر. شای قاجار هێرشیکردە سەر جۆرجیا و پایتەختەکەی تاڵانکرد. لەو هەڵمەتەدا

قاجار دەوروبەری ٢٠هەزار دیلی لێگرتن. ئەوانەیانکرد بە کۆیلە و دواتریش بەشێکیان کران بە سەرباز لە سوپای نیزامی نوێی دەوڵەتدا «١٠٥ ل١٦٣».
لەم سەردەمەدا، سوپای ئێرانی قاجار لە سێ بەش پێکهاتبوو. سوپای نیزامی شا لە ٢٠هەزار سەربازی مەشق پێکراو و مودێرن پێکهاتبوو. سەرەڕای ئەمانە شا ٣٥٠٠ سەربازی تایبەتی خۆی هەبوو، کە زۆربەیان کۆیلە بوون. بەشی دووەم لە جەنگاوەری خێڵەکانی قاجار و خێڵە دۆستەکانیان پێکهاتبوو، کە لەکاتی پێویستدا بەدەنگی شاوە دەهاتن. ئەمانە سواری بوون و سەرک خێڵەکان سەرکردایەتی دەکردن. لەکاتی پێویستدا توانای کۆکردنەوەی ٨٠هەزار جەنگاوەری وای هەبوو. بەشی سێیەم لە میلیشیا گوندییەکان پێکهاتبوو، کە شا بەپێی پێویست کۆیدەکردنەوە. ئەمانە لەژێر چاودێری راستەوخۆی دەوڵەتدا بوون، پیادە بوون و ژمارەیان دەگەیشتە ١٥٠هەزار چەکدار.
لە ساڵی ١٨٠٠ وە بەشێوەیەکی فراوان دەستیانکرد بە بەکارهێنانی یارمەتی سەربازی و تەکنیک و چەکی نوێی دەرەکی. ژمارەیەک ئەفسەری روسیان دامەزراند بۆ مەشق پێکردنی هەندێ یەکەی سوپا. ساڵی ١٨٠٩ ژمارەیەک ئەفسەری ئینگلیزی مەشق و چاکسازییان لە سوپادا دەستپێکرد. بەهۆی بەرپابوونی شەڕ لەگەڵ روسیا، کەوتنە کڕینی چەکی مودێرن لە ئینگلتەرا. ساڵی ١٨٣٠ ئەفسەرێکی ئینگلیزیان کردە سەرۆکی سوپای نیزامی. رێکەوتنامەیەکی هاوکاری سەربازیان لەگەڵ ئینگلتەرا بەست و لە بەرامبەردا ئینگلتەرا دوو هەزار تفەنگ و ٥٠٠هەزار فیشەکی پێ بەخشین.
بۆ کەمکردنەوەی رۆڵی سەرەک خێڵەکان و بەهێزکردنی دەسەڵاتی ناوەندی، شا چەند چاکسازێکی تری لە ریزەکانی سوپادا کرد. لە باتی پشتبەستن بە سەرک خێڵەکان و دانی رۆڵی سەرکردایەتی پێیان، بەشێک لەوانەیان ناچاردەکرد، کە جەنگاوەرەکانیان بنێرن بۆ خزمەتی سەربازی و بکەونە ژێر چاودێری و ئەمری راستەوخۆی لەشکری نیزامییەوە. دوابەدوای ئەوە بۆ یەکەمجار ئەکادیمای سەربازییان(دار الفنون) بە یارمەتی ئینگلیزەکان بونیادنا. ساڵی ١٨٥٩ ژمارەیەک شارەزایانی سەربازی ئینگلیزی و روسی و نەمسایی و هەنگاریان بۆ ئەو مەبەستانە هێنایە سوپاوە.
بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم بابەتە بروانە «١٥ ل١٠٠-١٠٧»
بەهۆی زیادبوونی رێژە و جۆرەکانی باج لەسەر خەڵکی، دەوڵەتی عوسمانی رووبەڕووی چەندین راپەڕین و ناڕەزیی ناوخۆ بۆوە. نمونەی ئەوانە راپەڕینەکانی بەڵقان لە ساڵی ١٨٠٩دا، راپەڕینیەکانی یۆنان لە ساڵی ١٨٢٧

دا کە بە سەربەخۆیی وڵاتەکە لە دەوڵەتی عوسمانی کۆتاییهات. داگیرکردنی جەزائیر لەلایەن فەرەنساوە ساڵی ١٨٣٠، کە ئەو وڵاتەی لە دەوڵەتی عوسمانی دابڕی. جەنگی قرم لە نێوان ساڵەکانی ١٨٥٤-٥٦دا. بزووتنەوەی وەهابییەکان بۆ چاکسازی لە بنەماکانی ئیسلامدا، کە ساڵی ١٨١٨ لە نیوەدوورگەی عەرەب سەری هەڵداو پلیدا بۆ هەندێ ناوچەی شام و عێراق. زنجیرەیەک ناڕەزایی و راپەڕینی میرنشین و خێڵەکانی کردستان، کە لە کۆتایی سەدەی هەژدەوە هەتا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە بەردەوام بوو. سەرەڕای هەوڵدان بۆ گەیشتن بە ئاستی گەشەکردنی سەربازی ئەوروپا، هەموو ئەمانە دەوڵەتی عوسمانی ناچار دەکرد زیاتر و خێراتر چاکسازی لە ریزەکانی هێزی چەکداریدا بکات «٩١ ل٣٨٩».

سروشت و بونیادی هێزە چەکدارەکانی دەوڵەتی عوسمانی هاوشێوەی قاجاری ئێران بوو، بەڵام بە قەبارەیەک و توانایەکی گەورەترەوە. بێجگەلە ژمارەیەکی گەورە لە هێزە خێڵەکییەکان و توانای دەوڵەتەکە لە ناچارکردنی ژمارەیەکی هێجگار زۆر لە رەعیەتی دەوڵەتەکە بۆ بەشداریکردن لە شەڕەکانیدا، سوپایەکی نیزامی گەورەی هەبوو. سوپای نیزامی پێکهاتبوو لە سوپای ئینکیشاری و سوپای نیزامی مەدەنی دەوڵەت.

یەکەم چاکسازی مودێرنی دەوڵەتی عوسمانی، لە نێوان ساڵەکانی ١٧٨٩-١٨٠٧دا بوو. لەو ماوەیەدا ژمارەی هێزی نیزامی مەدەنی دەوڵەت گەیشتە ٢٥هەزار چەکدار. گۆڕانکاری گەورە لە هێزی دەریایی دەوڵەتەکە کرا. ٤٥ پاپۆڕی نوێی جەنگ خرایە دەریاوە. گەورەترین پاپۆڕیان ١٢٢ تۆپی لەسەر بوو، ١٢٠٠ سەربازی دەگرت. ساڵی ١٨٢٧ سەرلەنوێ سوپایەکی نیزامی نوێیان پێکهێنا کە لە ٧٥هەزار چەکدار پێکهاتبوو «٣٠ ل٤١».

بەشی زۆری ئەم چاکسازییانە بە هاریکاری و یارمەتی ئەفسەری بێگانە و بە تایبەتی ئینگلتەرا بەڕێوەدەچوون و دادەمەزران و مەشقیان پێدەکرا و چەکدار دەکران. لەم وڵاتەش ساڵی ١٨٣٤ بۆ یەکەمجار ئەکادیمی سەربازی بەیارمەتی دەرەکی کرایەوە.

هەموو ئەم چاکسازییانە لە ریزی هێزە چەکداریەکاندا خەرجییەکی هێجگار زۆری تێدەچوو. ساڵی ١٨٣٠ خەرجی سەربازی دەوڵەتی عوسمانی ٧٩٪ هەموو داهاتەکانی دەوڵەت بوو. لەگەڵ ئەوەشدا دەوڵەت نەیدەتوانی موچەی بەشێکی زۆری سەربازەکان بدات. هەر لەو ساڵانەدا لەباتی بەکارهێنانی سەرک خێڵ و جەنگاوەرەکانیان کەوتە سەربازییکردنی بەزۆر. لە رێگەی ئەوەوە پێنج

لەشکری نیزامی نوێیان پێکهێنا. دوو لە ئەستەمبول، یەکێک لە بەڵقان، یەکێک لە سوریا و یەکێک لە ئەنادۆڵ «**٣٠ ل٤٦**».
دەوڵەتی مەمالیک لە میسر نیمچە سەربەخۆیی خۆی لە ژێر چەتری دەوڵەتی عوسمانیدا هەبوو. لە کاتێکدا دەوڵەتی عوسمانی دەیویست خۆی بگەیەنێتە ئاستی دەوڵەتەکانی ئەوروپا و خۆی رووبەڕووی ئەوان بەهێز بکات، مەمالیکەکانی میسر بە پلەی یەکەم دەیانویست خۆیان بۆ وەرگرتنی سەربەخۆیی تەواو لە دەوڵەتی عوسمانی بەهێزکەن.
هەوڵدانی میسریەکان بۆ سەربەخۆیی لەگەڵ ئەو زەمینە نوێیەدا لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا زیاتر گوڕی بەستەوە. مەمالیک بە یارمەتی و سەرکردایەتی ئەفسەرێکی شارەزای ئینگلیز سوپایەکی **٦٠** هەزار چەکداریان پێکەوەنا و هێرشیانکردە سەر حیجاز و شام و دەستیان بەسەریاندا گرت. سەرەڕای ئەوە چیتر وەکو جاران باجیان نەدەدا بەدەوڵەتی عوسمانی. بەڵام دواتر دەوڵەتی عوسمانی توانی میسر بخاتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی، بەڵام هەر وەکو کۆن نیمچە سەربەخۆییەکی خۆیان پاراست «**٣٠ ل٦٤**».
ئەگەر جیاوازی نێوان ئاستی گەشەکردنی تەکنیک و شارەزایی و توانای بەرهەمهێنانیش بخەینە ئەولاوە، بۆئەوەی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە روی توانای سەربازیەوە بگەیشنایەتە ئاستی وڵاتەکانی رۆژئاوای ئەوروپا، داهاتێکی دارایی زۆر زیاتریان پێویست بوو لەوەی هەیان بوو. داهاتی دەوڵەتەکانی رۆژئاوای ئەوروپا زۆر زیاتر بوو لەوانەی ڕۆژهەلای ناوەڕاست. لەسەرەتای **١٨٠٠**دا داهاتی دەوڵەتی بەریتانیا گەیشتۆتە**١٦،٨٠٠،٠٠٠**پاوند، بەڵام دەوڵەتی عوسمانی داهاتی لە نێوان**٢،٢٥٩،٠٠٠-٣،٧٥٠،٠٠٠**پاوەند بووە. بە مانایەکی تر داهاتی بەریتانیا پێنج هێندەی دەوڵەتی عوسمانی بووە «**٣٠ ل٦٠**».

چاکسازی لە سیستمی باج و دامودەزگای دەوڵەتدا

لە کاتێکدا داهاتی تاڵانکردنی دەرەوەی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵات نەمابوو، تەنها ڕێگە لەبەر دەم ئەم دەوڵەتانەدا بۆ چاکسازی لە بواری سەربازیدا و کۆنترۆڵکردنی وڵاتەکانیان و سەرکوتکردنی ڕاپەڕینی ناوخۆ و شەڕی دەرەکی و هەوڵدان بە گەیشتن بە ئاستی دەوڵەتەکانی رۆژئاوای ئەوروپا، زیادکردنی ڕێژەو جۆرەکانی باج و چاکسازی بوو لە دەستگاکانی دەوڵەتدا «**٩١ ل٣٩٤**».
بنەماکانی سیستمی باجی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەسەرەتای

سەدەی نۆزدەدا هیچ جیاوازێکی ئەوتۆی نەبوو لەگەڵ سەدەکانی پێشوتر، کە لە بەندی سێیەمدا باسمانکرد. هەوڵدان بۆ زیادکردنی ڕێژەی ئەو باجانە ڕووبەڕووی چەند کۆسپێک دەبۆوە.
زیادکردنی ئەو ڕێژانە دەبووە هۆی ناڕەزایی خەڵک و گرژی و ڕاپەڕین و ئاژاوەی ناوخۆ. زەمینەیەکی وا هەمیسانەوە دەبووە هۆی زیادبوونی خەرجی لەشکر و کاولبوونی گوند و کێڵگە و کوشتن و کەمبوونەوەی بەرهەمی کشتوکاڵی و ئاژەڵ و پیشەیی و لاوازبوونی بازرگانی، کە هەموو ئەمانە دەبوونە هۆکاری کەمبوونەوەی باجەکان و داهاتەکانی دەوڵەت. زیادبوونی باج و جۆرەکانی خەرجیی باج کۆکەرەوە و دەستگاکانی دەوڵەتی زیاد دەکرد. سەرەڕای ئەوە بەهۆی گەندەڵی و پاشکۆیەتییەوە بەشێکی باشی ئەو باجانە دەدزرا و لەناودەچوون و نەدەگەیشتە خەزێنەی دەوڵەت. هەتا ئەو باجانە زیادیان بکردایە، ژمارەیەکی زیاتر لە دەستەبژێر و کاربەدەستان چاویان تێدەبڕی و تەماعیان تێدەکرد و بەشێکی زیاتریان بۆ خۆیان دەپچڕی. لەگەڵ هەموو ئەمانە بەهۆی ئەو چاکسازییانەوە، کە دەوڵەت لەو بوارەدانەدا دەیکرد داهاتی باجەکان زیادیدەکرد، بەڵام ئەو زیادبوونە دووربوو لەوەی کە بەشی پێداویستییە نوێیەکانی دەوڵەت بکات.
شا\سوڵتان و دەسەڵاتدارانی دەوڵەت لە پێناوی زیادکردن و کۆنترۆڵکردنی داهاتدا هەوڵی گۆڕانکاری زۆریاندا لە دەستگاکانی دەوڵەتدا. سیستمی بە قۆنتەراتدانی کۆکردنەوەی باج و بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەتیان لە زۆر ناوچەدا بەهێزتر و فراوانترکرد. دەسەڵاتی والی و دەسەڵاتدارە خۆجێیەکانیان سنوردارکرد، دەسەڵاتی فیودالە خێڵەکییەکانی ناوچەکانیان کەمکردەوە، لەوانە میرنشینە کوردەکان و سەرەک خێڵە گەورەکان. بۆ مسۆگەرکردنی کۆکردنەوەی داهاتەکانی دەوڵەت لە جێگەی ئەوانە خەڵکی نوێی سەر بە دەوڵەتیان دادەمەزراند. ئەم کارانە لەلایەکەوە توێژێکی کۆمەڵایەتی نوێی پێ قەڵەو دەبوو و دەسەڵاتیان زیادیدەکرد، لەلایەکی ترەوە ئەو گۆڕانکارییانە زۆربەیجار بە خۆشی و ئاشتی بەڕێوە نەدەچو. بۆ لابردنی کۆنەکان و دانانی نوێ دەوڵەت ناچار دەبوو هێزی سەربازی بەکاربهێنێت کە شەڕ و ئاژاوەی درێژخایەن و خەرجی زۆری لێدەکەوتەوە «**١٥** ل**٧٩ \ ٣٠** ل**٥٩**».

لە میسر دەوڵەتی عوسمانی لە ڕێگەی مەمالیکەکانەوە هەوڵی کۆنترۆڵی ئەو وڵاتەی دەدا. دەسەڵاتی مەمالیک لە وڵاتەکەدا بوونە توێژێک و دەستەبژێریەکی سەربازی دەسەڵاتداری بەهێز، کە کۆنترۆڵی وڵاتەکەی دەکرد. لە ڕێگەی دەسەڵاتەی ناوەندی تاکڕەوی بەهێزەوە هەوڵی بەدیهێنانی چاکسازییان دەدا لە

سیستمی باج و دەستگاکانی دەوڵەتدا «٩١ ل٣٩١».
لە ناوچەکانی سوریای گەورە، سوریا و لوبنان و فەڵەستین و ئوردن، پێشتر دەوڵەتی عوسمانی بەهۆی لاوازیەوە لەو ناوچانە نەیتوانی بوو چاکسازی ئەوتۆ لەو بوارانەدا بکات. بەڵام لە ساڵەکانی نێوان ١٨٣٢-١٨٤٠ وە کە میسریەکان ناوچەکەیان کۆنترۆڵ کرد، پرۆسەی چاکسازی تیایدا دەستپێکرد. میسریەکان بەهۆی بونیادنانی دەسەڵاتێکی ناوەندی بەهێزەوە و بە بەکارهێنانی سوپایەکی ٩٠هەزار کەسی توانیان ئەو ناوچانە کۆنترۆڵ بکەن. ئەو کۆنترۆڵکردنە، بووە هۆکاری زیادبوونی داهاتی باجەکانی دەسەڵاتدارانی ناوچەکە. بێجگەلە باجە کۆنەکانی دەوڵەتی عوسمانی، باجێکی نوێیان بەناوی سەرانەوە داهێنا. بەپێی ئەوە هەموو عازەبێکی وڵاتەکە دەبوایە باجێکی دیاریکراوی بە دەوڵەت بدایە. بەهۆی ئاسایشی ڕێگەوبان و زیادبوونی ژمارە و قەبارەی کاروانە بازرگانییەکانەوە داهاتی گومرگی دەوڵەت سێ هێندەی لێهات. بەهۆی سەقامگیرییەوە ژمارەیەکی زۆر لە دێهاتەکانی ناوچەکان سەرلەنوێ خەڵکەکانی بۆی گەڕانەوە و کەوتنەوە بەرهەمهێنان. ئەم بوژاندنەوەیە بۆ ماوەیەک بەردەوام بوو، بەڵام دواتر شکستی هێنا. لە دوای شکستهێنانی میسریەکان و گەڕانەوەی دەسەڵاتی عوسمانی بۆ ناوچەکە ساڵی ١٨٤٠، هەمیسانەوە دۆخەکە گەڕایەوە بۆ باری جارانی خۆی. داهاتی باجەکان ٥٠٪ هاتەخوارەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چاکسازییەکانی میسرییەکان سودبەخش بوو بۆ دەوڵەتی عوسمانی، چونکە ئەو داهاتانە لەچاو سەردەمی پێش هاتنی میسرییەکان باشتر بوو «٣٠ ل٧٦».
لەم قۆناغەدا، لە عێراقی عەرەبی هیچ گۆڕانکارییەک و چاکسازی ئەوتۆ ڕووی نەدا، کە ڕۆڵێکی کاریگەری هەبێت. هۆکاری ئەوە بۆ لاوازی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتی عوسمانی لە ناوچەکە دەگەڕێتەوە. بەهۆی هەڕەشەی ئێرانەوە لەسەر ئەو ناوچانە والی بەغدا نیمچە سەربەخۆیەکی پێدرابوو، بەڵام توانای کۆنترۆڵی خێڵە عەرەبەکان و ناوچەکانی زۆنگاویان نەبوو. ئەوەی ڕوویدەدا بەهۆی چالاکی مەمالیکە دەسەڵاتدارەکانی ئەو ناوچانەوە بوو، لە بەهێزکردنی هێزە سەربازیەکانیان بۆ سەرکوتکردنی خێڵە عەرەبەکان و کۆکردنەوەی باج و دانانی سنورێک بۆ ئینگلیزەکان و دەستێوەردانی قاجاری ئێران «٣٠ ل٨٢».
چاکسازییەکانی ئەو دەوڵەتانە لە هەردوو بەشی کوردستاندا لەم قۆناعەدا نەهێشتنی دەسەڵاتی میرنشینەکان بوو لە پێناوی کۆنترۆڵی ئەو ناوچانەو و مسۆگەرکردنی داهاتەکانی باج و خێراتی وڵاتەکە. بەندی شەشەم تەرخاند دەکەین بە تایبەتیەکانی کوردستان.

چاکسازیی یاسایی

ئەو چاکسازییە یاساییانەی کەلەم قۆناغەدا ١٨٠٠-١٨٦٠ روویدا تەنها بە رووکەش بوو و بەردەوامی تیادا نەبوو. هۆکاری ئەوە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ئەم دەوڵەتانە هێشتا دەسەڵاتی ئەبسولیتزمیان هەبوو و رێگەیان بە کەسی تر نەدەدا، کە بەشداری لە بڕیاردانەدا بکەن. ئەوانە لووت بەرز و لەخۆبایی بوون و خۆیان بە بەرزتر و زیرەکتر لە هەموو جیهان دادەنا و دەیانویست بەهەمان سیستمی کۆنی سەدان ساڵانەیانەوە لەسەر حوکم بمێننەوە و لەهەمانکاتدا بگەنە ئاستی گەشەکردنی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان.

دەوڵەتی قاجاری ئێران هەوڵی بەهێزکردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندی و دەستگاکانی باجکۆکردنەوە و کۆنترۆڵی ناوچەکانیدا. ساڵەکانی ١٨٠٦ هەوڵی چاکسازی لە دەستگاکانی دەوڵەت درا. گۆڕانکاری لە حوکمرانی حوکمەتدا کرا، بە دانانی هەیکەلێکی نوێوە، کە ناویان لێنا چوار وەزیر. بەڕێوەبردنی دەوڵەت کەوتە دەستی سەرەک وەزیران(ئەمیر کەبیر) و وەزیری دارایی و وەزیری کاروباری دەرەکییەوە، کە کاری پەیوەندی بەستن بوو لەگەڵ قونسولەکانی دەوڵەتە بێگانەکان. لە ساڵی ١٨٢٩دا ئەمیر کەبیر ویستی گۆڕانکاری و چاکسازی یاسایی گەورە بکات، لەوانە بوجەی تایبەتی سوپای جیاکردەوە، هەوڵیدا بۆ رێگەخۆشکردن بۆ گەشەکردنی پیشەسازی و گەشەپێکردنی خوێندنی بەرز بۆ رۆڵەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتدار، بەکارهێنانی عورف لەباتی شەڕیعەت، کەمکردنەوەی دەسەڵاتی عولەما و سەرکوتکردنی بزووتنەوەی بابیست. ئەم هەوڵانە بۆ چاکسازی بەتوندی بەرهەڵستی کرا لەلایەن عولەما و خێڵە گەورەکان و چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان. بەهۆی ئەوەوە تەنها کار کە ئەمیر کەبیر تیادا سەرکەوتوو بوو سەرکوتکردنی بزووتنەوەی بابیست بوو «١٠٥ل ٢٣٨، ٢٣٨».

گرنگترین هەوڵەکانی سوڵتانی عوسمانی لە ساڵی ١٨٣٩دا بۆ چاکسازی یاسایی، لاساییکردنەوەی شۆڕشی فەرەنسی بوو. ئەو ساڵە سوڵتان چەند بڕیارێکی گرنگی دەرکرد لەوانە قەدەغەکردنی مۆنۆپۆڵی هاوردەکردن، قەدەغەکردنی بە قۆنتەراتدانی کۆکردنەوەی باج و دەستگاکانی دەوڵەت، قەدەغەکردنی فرۆشتنی پۆستەکانی دەوڵەت، قەدەغەکردنی لە سێدارەدان بە بێ بڕیاری دادگا، دژایەتیکردنی بەرتیل، پاراستنی مولک و ماڵ و ژیانی خەڵک.

لەگەڵ ئەوەی مەبەستی سوڵتان لەمانە زیاتر مسۆگەرکردنی داهاتی باجەکان و بەهێزکردنی دەسەڵاتی ئەبسولیتزمی خۆی و دەستەبژێری دەسەڵاتدار بوو،

رووبەڕووی بەرهەڵستێکی توند بۆوە. چینوتوێژە فیوداڵە خێڵەکییەکان و دەسەڵاتی ئایینی لە بەرەیەکدا خۆیان رێکخست و رووبەڕووی سوڵتان بوونەوە. ئەو بڕیارانەیان بەکردە و دەسیسەی کافرەکانی ئەوروپا دادەنا بۆ دژایەتیکردنی ئایینی ئیسلام و شەریعەت. لەپاڵ ئەمانەدا هەندێ لە دەوڵەتە ئەوروپاییە فیوداڵەکان، نمونەی نەمسا و هەنگاریا و روسیا بەرهەڵستی ئەو چاکسازییانەی سوڵتانی عوسمانیاین کرد و دژی وەستانەوە «**٩١** ل**٤٧٤**».
دەسەڵاتی ئایینی تەقلیدی سوننەی دەوڵەتی عوسمانی و شیعەی ئێران، ئەگەر بۆیان بلوایە بەتوندی رووبەڕوووی هەموو چاکسازییەک دەبوونەوە، کە دەبووە هەڕەشە لەسەر بنەماکانی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی. بەهۆی ساوایی و لاوازی چینوتوێژە نوێیەکانەوە، لەم قۆناعەدا هێشتا بیروڕای عیلمانی تەنها لە نێوان توێژکی بچوکی گەنجەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتداردا باوبوو، لەبەرئەوە کاردانەوەیەکی ئەوتۆی لەسەر پرۆسەی چاکسازی لە کۆمەڵگەدا نەبوو.
لەم قۆناغەدا، لە ئێران بزووتنەوەی ئایینی بابیست و بەهائی سەری هەڵدا، لە دەوڵەتی عوسمانی بزووتنەوەی ئایینیی وەهابی و چەندین بزووتنەوەی تر تەشەنەیانکرد. ئەمانە بە پلەی جیاواز داوای چاکسازی و یەکسانی و باشکردنی گوزەرانی خەڵکیان دەکرد و داوای کەمکردنەوەی باج و چاکسازی لە موڵکایەتی زەویوزاردا دەکرد. دەسەڵاتدارانی ئەو دەوڵەتانە بە هەماهەنگی و هاوپەیمانی لەگەڵ دەسەڵاتی ئایینی تەقلیدیدا بە توندی رووبەڕوویان بوونەوە و شکستیان پێهێنان «**١٠٥** ل**٢١٥**».

چاکسازی لە موڵکایەتی زەویوزاردا

یەکێک لە هەرە چاکسازییە گرنگەکانی ئەو دەوڵەتانەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، دەستپێکردنی پرۆسەی گۆڕانکاری بوو لە موڵکایەتی زەویوزاردا. ئەو گۆڕانکارییانە لەسەرەتای سەدەی نۆزدەوە دەستیپێکرد و بە چەند قۆناغێکدا تێپەڕبوو و کاردانەوەی گرنگی هەبوو لەسەر بونیادی کۆمەڵایەتی و ئابوری ناوچەکان و چۆنیەتی بەکارهێنانی زەوەی و پرۆسەی بەستنی ئابوری وڵاتەکان بە بازاڕی کەپیتالیستی جیهانەوە.
ئامانجی ئەو گۆڕانکارییە لەوەدا بوو، کە دەوڵەت سەرلەنوێ بتوانی کۆنترۆڵی زەویوزاری کشتوکاڵی و ئاژەڵ بەخێوکردن بکات و لەو رێگەیەوە رێژە و جۆری باجەکان زیاد و مسۆگەر بکات.

وەکو لەبەندی سێیەمدا باسمانکرد، موڵکایەتی زەویوزار موڵکی دەوڵەت و شا\سوڵتان بوو. ئەوان بوون مافی تەسەروفکردنیان دابوو بە چەندین توێژی فیودالی خێڵەکی و باجکۆکەرەوەکان. ئەمە وایکردبوو لەگەڵ ئەوی چەندینجار هەوڵی چاکسازییان دابوو لەو بوارانەدا، بە هۆی گەندەڵێکی زۆرەوە رێژەیەکی کەمی داهاتی باجەکان دەگەیشتە خەزێنەی دەوڵەت.

لەم سەردەمەدا، کە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری گوڕی تێکەوتەوە و دەوڵەتەکان هەوڵی زیادکردنی داهاتەکانیان دەدا لە رووی چاکسازی جیاوازەوە، دەبوایە چاکسازی لە موڵکایەتی زەویوزار و چۆنیەتی تەسەروفکردن پێیانەوە گۆڕانکاری گەورەتری لە جاران تیادا بکرای.

لە رێگەی سەرلەنوێ بە میریکردنی زەویوزار دەوڵەتەکان ویستیان بەو ئامانجەیان بگەن. بەمیریکردنی زەویوزار پێویستی بە کەمکردنەوەی دەسەڵات و پێگەی والی و پاشا و ئاغا و میر و سەرەک خێڵ و پیاوانی ئایینی و باجکۆکەرەکان بوو. دەوڵەتەکان ویستیان کە تەسەروفکردن بە زەویوزارەوە بکەوێتە دەستی ئەوانەی کە خۆیان راستەوخۆ بەشداری لە بەرهەمهێناندا دەکەن و لەو رێگەیەوە دەوڵەتیش راستەوخۆ لە رێگەی فەرمانبەرانەوە باجەکانیان لێبسەنێت.

هەڵبەتە ئەم پرۆسەیە بە درێژایی سەدەی نۆزدە بە چەند قۆناغێکدا تێپەربوو. هەروەها لە هەموو ناوچەکانی دەوڵەتەکەدا لەهەمانکات و بەهەمان خێرایی بەڕێوەنەچوو. ئەو گۆڕانکارییانە دژواربوون و لە خزمەتی بەرژەوەندی بەشێکی زۆری چینوتوێژە فیودالە خێڵەکیەکاندا نەبوو و لەهەمانکاتدا گۆڕانی لە بنەما کۆمەڵایەتیەکان و هاوسەنگی کۆمەڵایەتیدا دروستدەکرد.

لە ئێران، لە ساڵەکانی **١٨٣٤**وە بە شێوەیکی داڕێژراو هەوڵی کەمکردنەوەی رۆڵی خێڵەکان و رەوەندیاندا لە تەسەروفکردن بە زەویوزار و بەرهەمهێناندا و رۆڵی سەربازیاندا. پێشتر رێگیان بە خێڵە رەوەندەکان دەدا، کە لەوەڕگاکان بە ئازادی بەکاربهێنن و لە بەرامبەردا لە باتی باج دەبوایە سەرکردە و جەنگاوەرەکانیان هەمیشە ئامادەی شەڕەکانی شا بوونایە، بەڵام لەو ساڵانەدا ناچاریانکردن، کە باج بدەن بە دەوڵەت و لەهەمانکاتدا رۆڵەکانیان بنێرن بۆ خزمەتی سەربازی لە سوپای دەوڵەتدا. مافی تەسەروفکردنی زەویوزاریان لە زۆربەی فیودالە خێڵەکیەکان سەندەوە و زەویوزارەکەیان کردەوە میری و خستیاننە ژێر کۆنترۆڵی راستەوخۆی دەوڵەتەوە. بڕیاری ئەوە دەرچوو، کە ئەو زەوییە میرییانە بە سەنەد بکەوێتە ژێر تەسەروفی ئەوانەی بەکاریدەهێنن لە بەرهەمهێناندا «**١٥ ل٩٤**». دەوڵەتی عوسمانی پێشەکی هەوڵی کۆنترۆڵکردنی زەویوزاری ئەنادۆڵیدا. هەتا

دەوڵەت توانی لەو ناوچانە کۆنترۆڵی زۆربەی ئەوانە بکات دەیان ساڵی خایاند. لە کوردستاندا بەهۆی موڵکایەتی زەویوزار لەلایەن میرنشین و خێڵە گەورەکانەوە پرۆسەکە نزیکەی پەنجا ساڵی خایاند. هەروەها لە سوریای گەورە و عێراقی عەرەبی دواکەوت بۆ نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە. لە میسر بەهۆی دەسەڵاتی سەربازی ناوەندی دەوڵەتی مەمالیکەوە خێراتر کۆنترۆڵی زەویوزاری کشتوکاڵی کرا.

هەڵبەتە گۆڕانکاری لە موڵکایەتی زەوی و تەسەروفکردن پێوەی وابەست بوو بە چاکسازییە سەربازیەکانی ئەو دەوڵەتانە و پێویستی زیاتری دەوڵەت بە داهاتی باجەکان. بە مودێرنکردنی سوپا و چاکسازی تیایدا ڕۆڵی جەنگاوەری خێڵەکانی کەمدەکردەوە. دەوڵەت چیتر وەکو جاران بەشێوەیەکی سەرەکی پشتی بە هێزی چەکداری ئەوانە نەدەبەست، بەڵکو پێویستی بە داهاتی باجی ئەو ناوچانە بوو کە پێشتر ئەوانە تەسەروفیان پێوە دەکرد «٧ ل١٣٤».

تەوژمی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ ناوچەکە ١٨٠٠-١٨٦٠

لەم قۆناغەدا، بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ ناوچەکە خۆی لە بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی دەرەکی لە دابینکردنی پێویستی سەربازی بۆ دەوڵەتەکانی ناوچەکە و هاوردەکردن و هەناردەکردن دەبینیەوە. بوژاندنەوەی بازرگانی دەرەکی بووە هۆکاری بوژاندنەوەی بازاڕی ناوخۆ و زیادبوونی بەرهەمهێنانی هەندێ بەروبوومی کشتوکاڵی. ئەم جموجۆڵە بازرگانیانە کاردانەوەی هەبوو لەسەر باری سیاسی و بنەمای کۆمەڵایەتی و ژێرخانی ئابوری ناوچەکە. هەر لەسەرەتای مێژووی شارستانیە کۆنەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە هەمیشە جموجۆڵی بازرگانی کەم یان زۆر هەبووە. جیاوازی ئەو پرۆسەیە لەم قۆناغەدا لە دوو ڕووەوە بوو. یەکەم پەیدابوونی ناهاوسەنگی بوو لەنێوان وڵاتە سەرمایەداریەکان و وڵاتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. ئەو ناهاوسەنگیە خۆی لە ئاستی گەشەکردنی بەرهەمهێنان و تەکنیک و گواستنەوەو قەبارە و چۆنیەتی بەکارهێنانی کەپیتاڵ و توانای سەربازیدا دەبینیەوە. هەروەها جیاوازی لە نێوان سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریاندا. کەپیتالیزم بەرفراوان و پلورالیزمتر بوو، لەبەرئەوە ڕێگە خۆشکەر بوو بۆ گەشەکردن و بوژاندنەوە، بەڵام فیوداڵی خێڵەکی قوفڵدراو و تاکڕەو بوو لەبەرئەوە ڕێگربوو لە گەشەکردن و بوژانەوە.

دووەم جیاوازی گەورە قەبارەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و خێرایی بوژاندنەوە و بڵاوبوونەوەی بوو. وەکو لەبەندی سێیەمدا باسمانکرد پێشتر ئاڵوگۆڕی بازرگانی ناوچەکە سنووردار بوو. قەبارە و ژمارە و جۆری کەلوپەل کەمبوون و تەنها پێداویستی هەندێ چینوتوێژی سەرەوەی دابین دەکرد، بەڵام لەم سەردەمەدا گۆڕانکاری مەزن بەسەر ئەوانەدا هات.
ئەو بڵاوبوونەوەیە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا هێشدا زۆر سنوردار بوو، زیاتر لە ڕێگەی کۆمپانیا و چەندین بازرگانی مەزنی ئەورووپی سەربەخۆوە بوو، هێشتا رۆڵی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لەو پرۆسەیەدا بەهێز نەبوو. بوژاندنەوەی بازرگانی بووە هۆکاری فراوانبوون و گەشەکردنی شارە بازرگانیەکان و بەتایبەتی ئەوانەی کەنار دەریاکان، هەروەها بەهێزبوونی پەیوەندی نێوان بازرگانە ئەورووپی و خۆماڵیەکاندا «٧ ل٦٢».

میکانیزمی بڵاوبوونەوە

لەبەر چەند خاسڵەت و فاکتەرێک جیاوازی هەبوو لە دینامیکی ئەو بڵاوبوونەوە لە نێوان ئێران و دەوڵەتی عوسمانیدا. ئێران بچوکتر و لاوازتر بوو، ململانێی ناوخۆی نێوان خێڵ و بنەمڵەکان بەهێزتر بوو، رۆڵی دەسەڵاتی ئایینی و ململانێی نێوان توێژەکانی بەهێزتر بوو لەبەرئەوە دەستێوەردانی دەرەکی لە ناویدا لەچاو دەوڵەتی عوسمانیدا ئاسانتر بوو.
هیندستانی دراوسێی ئێران هاوپەیمانێک و ناوچەیەکی بازرگانی و ئابوری گرنگی ئینگلتەرا بوو. دەوڵەتی ئێران هەمیشە لە کۆنەوە چاویان لەو وڵاتە بڕی بوو، چەندینجار دەستیان بۆ درێژکردبوو و تاڵانیان کردبوو. لەم قۆناغەدا هەڕەشەی ئێران لەسەر ئەو وڵاتە هەڕەشە بوو لەسەر بەرژەوەندییەکانی ئینگلتەرا. لەبەر ئەم هۆکارە سەرەڕای بەرژەوەندی ئابوری ئینگلتەرا لە ئێراندا، بۆ ڕێگرتن لە هەڕەشەی وڵاتەکە لەسەر هیندستان دەستێوەردانی سیاسی و سەربازی تێدا دەکرد «١٢٨ ل٢٢».
ساڵی ١٨٥٦ ئێران پەلاماری ناوچەی هیراتیدا لە ئەفغانستان و داگیریکرد. ئەم کارەی ئێران بووە هەڕەشە بۆ سەر هیندستانیش. دوابەداوی ئەوە ئینگلتەرا شەڕی رووبەڕووی ئێران هەڵگیرسان و ناوچەکانی کەنار ئاوەکانی کەنداوی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە و بەسەر هێزەکانی ئێراندا زاڵ بوون. ئەو شەڕە بە ڕێکەوتنامەی ئاشتی نێوان ئینگلتەرا و ئێران دواییهات. بەپێی ئەوە ئێران لەو

ناوچانـەی ئەفغانسـتان کشـایەوە و ئینگلتـەرا لـە ناوچەکانـی باشـوری ئێران و کەنـار ئاوەکانـی کەنـداودا مایـەوە «١٢٨ ل٨٣».

روسـیا دراوسـێیەکی گرنگـی ئێـران بـوو لـە باکـوری رۆژئـاوا و دەریاچـەی قەزوینـەوە. ئـەو وڵاتـە هێشـتا وڵاتێکی قەیسـەری فیوداڵـی بـوو. لـە چـاو ئینگلتـەرادا لـە رووی ئاستی گەشـەکردنی پیشەسـازی و توانـای بازرگانـی و هێـزی ئابوورییـەوە زۆر لـە دوای ئینگلتـەراوە بـوو. لەبەرئـەوە رۆڵ و بەرژەوەنـدی روسـیا لـە ئێرانـدا پێش ئـەوەی ئابـوری بێـت بـە پلـەی یەکـەم جیوپۆلیتیک بـوو. لـە رووی جوگرافیـەوە روسـیا دەیویسـت ئێـران کۆنتـرۆڵ بـکات بەمەبەسـتی خۆگەیانـدن بـە هیندسـتان و دەریـای هیندیـەوە، چونکـە لـە رێـگای دەریـای رەشـەوە بەهـۆی دەوڵەتـی عوسـمانییەوە رێگـەی لێگیرابـوو، هەروەهـا لـە ئەوروپاشـەوە دەرفەتـی هێنـدە نەبـوو خـۆی بگەیەنێتـە دەریـاکان و لـەو رێگەیانـەوە رۆڵـی بازرگانـی خـۆی بەهێـز بـکات. بەهـۆی ئـەو فاکتەرانـەوە، روسـیا هەمیشـە بـۆ دەرفەتێـک دەگـەڕا زیاتـر دەسـت لـە ئێـران وەربـدات و ناوچەکانـی باکـوری رۆژئاوای لە ڕێگـەی ئەرمەنسـتان و جۆرجیادا داگیـر بـکات. ئـەم هەڵسـوکەوتەی روسـیا هەڕەشـە بـوو لەسـەر بەرژەوەندیەکانـی ئینگلتـەرا لـە هیندسـتان و ئێرانـدا بۆیـە هەمـوو جموجۆڵێکـی روسـیا لـە ئێرانـدا جموجۆڵـی ئینگلتـەرای بەدوادادەهـات «١٥ ل١٤٥».

بەهـۆی ئـەو فاکتەرانـەوە و سـاڵی ١٨٢٥ سـەرلەنوێ روسـیا ناوچەیەکـی باکـووری رۆژئـاوای ئێـران داگیرکـرد. ئـەو ناوچانـە دەوڵەمەنـد بـوون لـە بەرهەمهێنانـی ئاوریشـم و لـەو سـەردەمەدا رێگـەی گرنگـی بازرگانـی دەرەوەی ئێـران بـوون بـۆ ئەوروپـا. ئـەم داگیرکردنـە سـەرەتای زنجیرەریـەک شـەڕی خوێنـاوی بـوو لـە نێـوان روسـیا و قاجـاری ئێرانـدا.

لەگـەڵ ئـەوەی لـەو شـەڕەدا ئێران بانگـەوازی جیهـادی کـرد دژی روسـەکان، بـەڵام سـاڵی ١٨٢٨ بـە سـەرکەوتنی روسـیا شـکایەوە. رێکەوتنامـەی تورکومانچـی لـە نێـوان دوو وڵاتەکـە ئیمـزا کـرا. بەپێـی ئـەوە ئێـران ناوچەیەکـی گـەورەی لـە دەوروبـەری روبـاری ئـاراس و و یەریڤـان و ناخچەڤـان و لانکـەران و هەنـدێ شـوێنی تـری دایـە دەسـت روسـیا. سـەرەڕای ئـەوە ئێران رازی بـوو بـەوەی کـە ٢٠ملیـون ڕوپێـی زیـو وەک غەرامـەی شـەڕ بـدات بـەو وڵاتـە.

ئـەم دۆڕان و زەوی لەدەسـتدان و غەرامەیـە هێنـدەی تـر سـەربەخۆیی سیاسـی ئێرانـی لاواز کـرد. کۆنترۆڵـی وڵاتەکـەی بەسـەر ئەوناوچانـەدا نەهێشـت، داهاتـی باجـی لەدەسـت چـوو، وجـودی روسـەکان لـەوێ ناڕەزایـی فیوداڵـە خێڵایەتەکانـی ئـەو ناوچانـەی لێکەوتـەوە، کـە بووەهـۆی زیادبوونـی ململانێـی نێـوان دەسـەڵاتی

ناوەندی و ئەوانەو زیاتر دەستێوەردانی دەرەکی. سەرەڕای ئەوە شکستهێنان و لاوازی دەوڵەت رووبەڕووی روسیا، دەستەبژێری دەسەڵاتی ناچار دەکرد کە زیاتر ملکەچی ئینگلیزەکان بن و رازی بن بە مەرجەکانیان و بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری خێراتر دەکرد «١٠٥ ل١٨٧».

ئەم فاکتەرانە بوونە هۆکاری ئەوەی دەستێوەردانی سیاسی و سەربازی دەرەکی لە ئێراندا هەمیشە پێش بڵاوبوونەوەی بازرگانی و ئابوری بکەوێت. دەوڵەتە دەرەکییەکان هەر زوو کەوتنە ناردنی هێزی چەکداری بۆ وڵاتەکە و داگیرکردنی هەندێ ناوچەی لەکاتی جیاوازدا، هەروەها زوو توانای دەستێوەردانیان و فشارکرنیان پەیداکرد لەسەر شاو بڕیارەکانی دەوڵەتدا.

بڵاوبوونەوە بۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە شێوەیەکی گشتی لە شارەکانی کەناری دەریاکانەوە دەستیپێکرد، شوێنەکانی ناوەوە بە دەیان ساڵ کەوتە دواوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەی ئێران دەوڵەتێکی فراوان بوو، ناوچە گرنگەکانی دوور بوون لە کەنداو و کەنار دەریاکانەوە، بەڵام لەبەر چەند فاکتەرێک ئەو ناوچە دوورانەی باکووری ئێران بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و بڵاوبوونەوەیان بەخۆوە بینی. یەکێک لەوە فاکتەرانە ترسی ئنگلتەرا بوو لە روسیا، کە لە رووی سیاسی و سەربازییەوە هەڕەشە بوو لەسەریان «١٥ ل١٤».

فاکتەرێکی تر دراوسێتی ئێران بوو لەگەڵ هیندستاندا، کە گرنگترین ناوچەی بازرگانی ئینگلتەرا بوو «١٢٨ ل٨٣». پێکەوتەی ئێران لە نێوان رۆژهەڵاتی ئاسیا و هیندستان لەلایەک و دەوڵەتی عوسمانی ئەوروپا لەلایەکی ترەوە. ئەو پێکەوتەیە هەر لە کۆنەوە وڵاتەکە و ئەو ناوچانەی کردبوو بە رێگەی بازرگانی گرنگ و دروستبوونی شاری بازرگانی تیایدا. چەند جارێک گوستننەوەی پایتەختی وڵاتەکە لە شارێکەوە بۆ شارێکی تر کاردانەوی هەبوو لە بوژاندنەوەی بازرگانی و پیشەی پیشەیی لە چەندین شاری وڵاتەکە، نمونەی ئەوانە تەبرێز و ئەسفەهان و تاران. هەموو ئەمانە بوونە هۆکاری بوژاندنەوەی بازرگانی و بەرهەمی پیشەیی لەو ناوچانەدا و بەهێزبوونی شارە بازرگانەکانی ناوەوەی وڵاتەکە.

بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری لە ناوچەکەدا تەنها بە بازرگان و کۆمپانیا کەپیتالیستەکان نەدەکرا، بەڵکو پێویستی بە بەشدارییپێکردنی بازرگان و ئەکتەرە خۆماڵیەکان و دەسەڵاتدارانی دەستگاکانی دەوڵەت بوو. ئەو ئەکتەرە خۆماڵیانە شارەزایی بازاڕ و ناوچەکان و خواستی خەڵکیان هەبوو. ئەوانە زمانیان دەزانی و شارەزای کلتور و عورف و تەقالیدی کۆمەڵگەکە بوون. ئەوانە رێگەی گونجاوی ئایینی و شەریعەتیان دەدۆزیەوە بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری بازرگانی

و چۆنیەتی پەیداکردن و بەکارهێنانی کەپیتاڵ و قازانجکردندا. سەرەڕای ئەوانە، بازرگانە خۆماڵیەکان لە ڕێگەی بەرتیل و واستە و پاشکۆیەتی و بەشدارییپێکردنی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و توێژەکانی فیوداڵی خێڵەکی لە بازرگانی و قازانجدا، ڕێگەیان بۆ گەشەکردنی بازرگانی و خێراپێدانی بڵاوبوونەوە خۆشدەکرد. «۳۰ ل ۸۹».

چەندین نووسینگەی بازرگانی لە شارە بازرگانیەکاندا بونیادنران، بەڵام زۆربەی ئەوانە بازرگانە خۆماڵیەکان بونیادیان دەنان و بەڕێوەیان دەبردن. بۆ نمونە ساڵی ۱۸۳۰ لە شارە بازرگانیەکانی سوریا، چوار ئۆفیسی بازرگانی ئینگلیزی هەبوو. لە بەرامبەردا ۱۱۰ ئۆفیسی بازرگانە خۆماڵیەکان هەبوو. لەوانە ۳۰دانەیان کریستیانەکان خاوەنی بوون، ۷۰ موسڵمانەکان و ۱۰یان جووەکان. ئەم زانیارانە لاوازی و سنوورداریێتی و ڕۆڵی کەمی کۆمپانیا بێگانەکان دەسەلمێنێ لەم قۆناغەدا. لاوازی و ڕۆڵی کەمی ئەوانە درەفتێک بوو بۆ بازرگانە خۆماڵیەکان بە بوونی مەرجی گونجاوی ناوخۆی دەوڵەتەکان ڕۆڵی زیاتر ببین و خۆیان بەهێزکەن «۳۰ ل۸۸».

شۆڕشی فەرەنسی لە کۆتایی سەدەی هەژدە و خەریکبوونی فەرەنسا بە شەڕەکانی ناپلیون لە ئەوروپا لەسەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا، ڕۆڵی فەرەنسای لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لاوازکرد، کە ڕێگە خۆشکەر بوو بۆ ئینگلتەرا لەو ناوچەیەدا جێپێی خۆی زیاتر جێگیر بکات. سەرەڕای ئەوە شەڕەکانی ناپلیون لە ئەوروپا ناسەقامگیری دروستکرد لەو کیشوەرەدا، کە بووە هۆی کەمبوونەوەی بەرهەمهێان و لاوازبوونی جموجۆڵی بازرگانی تیایدا بۆ ماوەیەک. ئەو دۆخە نالەبارەی ئەوروپا، زیاتر پاڵی بە ئینگلتەراوە نا، کە جموجۆڵە بازرگانیەکانی زیاتر بخاتە دەرەوەی ئەوروپا و بە تایبەتی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست.

بەهۆی فراوانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ئاسانکاریکردنی دەوڵەتەکانی بۆ بازرگان و کۆمپانیا و ئینگلتەرا بووە ناوچەیەکی بازرگانی گرنگ بۆ ئەو وڵاتە بۆ هەناردەکردنی کەلوپەلەکانی بۆی و فرۆشتنی چەک و کڕینی کەرەسەی خاوی پیشەسازی هەرزان تیایدا. بەهۆی بازاڕەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە، لەسەرەتای شەڕەکانی ناپلیونەوە هەتا کۆتاییهێنانی، قەبارەی بەرهەمهێنانی قوماشی ئینگلیزی لە ۱۰ملیون پاوەندەوە زیادیکرد بۆ ۳۰ملیون پاوەند.

لەبەر هەرزانی و سووکی و ڕەنگە جوانەکانی ڕەواجێکی زۆری لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا پەیداکرد. ساڵی ۱۸۱۶ هەناردەکردنی ئینگلتەرا بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ۳۰۰ هەزار پاوەند بوو. لەوە ۱۹۰ پاوەند قوماشی لۆکە بوو. دوو ساڵ دواتر

کۆی هەناردنەکردن گەیشتە ٨٠٠هەزار پاوەند لەوە ٥٥٠هەزاری قوماشی لۆکە بوو. بە مانایەکی تر ٧٠٪ قوماشی لۆکە بوو. دواتر ساڵی ١٨٤٥ هەناردەکردنی ئەو وڵاتە بۆ ئەم ناوچەیە گەیشتۆتە ٣ملیون پاوەند لەوە ٧٥٪ قوماشی لۆکە بوو. لە ماوەی ٢٥ ساڵدا ئەوهەنارکردنە ١٠ هێندەی لێهاتووە. بەوەش ١٤٪ قوماشی ئینگلیزی تەنها لە دەوڵەتی عوسمانیدا ساغکراوەتەوە. سەرەڕای خێرایی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری، ئەم زانیاریانە راستییەکمان پیشان دەدات، کە بریتیە لەوەی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و کەلوپەلەکانیان سنووردار بووە. ئەو بازرگانییە تەنها لە چەند کەلوپەلێکی کەمدابووە، کە زۆربەی زۆری خۆی لە قوماشی لۆکەدا بینیوەتەوە «٣٠ ل٩١».

لە دەوڵەتی عوسمانی بە پێچەوانەی ئێرانەوە، بەهۆی زیاتر سەقامگیری دەوڵەتەکە و بەهێزی و گەورەییەوە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری لە رووی بازرگانی و ئابوورییەوە، بەتایبەتی لە ناوچەی ئەنادۆڵدا، کە سەنتەری دەسەڵاتی دەوڵەتەکە بوو پێش دەستێوەردانی سیاسی و سەربازی بێگانە کەوت.

لەم قۆناغە مێژووییەدا بازرگانی ئینگلتەرا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی لە رێگەی شارەکانی رۆژئاوای ئەنادۆڵەوە بوو و بەتایبەتی ئەستەنبوڵ و ئەزمیر. ئەم دوو شارە مەزنترین بازاڕی بازرگانی و سەنتەری ناردنی کەلوپەل بوو بۆ زۆر شوێنی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست. لە رێگەی دەریای رەشەوە ئەم دوو شارە بەندەرەکانی باکوری وڵاتەکیان بەخۆوە دەبەستەوە. بەشێکی زۆری رێگە وشکانییە بازرگانەکان لە ناوچەکانی ناوەوی دەوڵەتی عوسمانی نمونەی ئەنادۆڵ و سوریا و عێراق و کوردستان و بەشێک لە بازرگانی ئێران بەم دوو شارەوە بەسترابوونەوە.

ئەزمیر لە پاڵ ئەوەی شوێنی بەستنەوەی بازرگانی ئاسیا بوو لەگەڵ ئەورووپا، شوێنی فرۆشتنی کەرەسەی خاوی وەکو ئاوریشم و لۆکە و رەنگ و خوری بوو بە بازرگانە ئینگلیزەکان. لە دوای رۆژئاوای ئانادۆڵ، میسر شوێنێکی تری گرنگی فرۆشتنی کەرەسەی خاو بە تایبەتی لۆکە بوو. میسر بەهۆی دەسەڵاتی تاکڕەوی مەمالیک و مۆنۆپۆڵی بازرگانی لەلایەن دەستەبژێری دەسەڵاتداری وڵاتەکەوە، زۆر لەدوای ئەنادۆڵەوە بوو «٣٠ ل٨٨».

زیادبوونی هەناردەکردنی بەروبوومی ئینگلیزی بۆ سوریای گەورە کەوتە دوای ساڵی ١٨٣٠ کە میسرییەکان لەو ناوچانە کشانەوە. لەو ساڵەوە شارە بازرگانیەکانی نزیک کەنار دەریای سپی ناوەڕاستی نمونەی بەیروت و دیمەشق و حەلەب بوونە سەنتەری بازرگانی و ناوچەکانی ناوەوەو شارە گرنگەکانی

وەکو موسڵ و بەغدا و بەشێک لە کوردستانی باشور و رۆژئاوایان بەخۆ بەستەوە. هەتا ئەوسا بەهۆی هێشتا نەکردنەوەی قەناتی سوێسەوە بازرگانی عێراقی و عەرەبی و کوردستان و بەشێک لە بازرگانی ئێران لەو رێگەیانەوە بەڕێوە دەچوو.

رۆڵی فەرەنسا لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەتا کۆتایی شەڕەکانی ناپلیون کاردانەوەی ئەوتۆی نەبوو. بەڵام دوایساڵەکانی ١٨٤٠ سەرلەنوێ ئەو وڵاتە جێ پێی خۆی لە ناوچەکەدا کردەوە. بوژاندنەوەی بازرگانی فەرەنسا لە ئەزمیرەوە دەستیپێکرد و دواتر تەشەنەیکرد بۆ بێروت و ئەسکەندریە. زیادبوونی ئەوە زیاتر بەهۆی پێداویستی زۆری ئەو وڵاتە بوو بۆ کەرەسەی خاوی وەکو ئاوریشم و لۆکە.

بازرگانی لەگەڵ وڵاتەکانی تری رۆژئاوای ئەوروپا هێشتا لاواز بوو. بازرگانی لەگەڵ بروسیا(نمسا و هەنگاریا) بەهۆی دواکەوتنی گەشەکردنی پیشەسازی و دەسەڵاتی فیوداڵی بەهێز تیایاندا زۆر لاوازبوو. بازرگانی سنوردار لەگەڵ ئەڵمانیا و سوێسرا(سەعاتی سوێسرا)هێشتا زۆر لەدوای بازرگانی ئینگلتەرا و فەرەنساوە بوو «٣٠ ل٩٨».

زیادبوونی بازرگانی دەرەوەی ئێران لەگەڵ ئینگلتەرادا بوو. بەشێکیئەو بازرگانیە لەرێگەی کەنداو و بەندەری بوشەهر بوو، بەڵام زۆربەی لە رێگەی روسیا و دەوڵەتی عوسمانیەوە بوو. لە نێوان ساڵی ١٨١٧-١٨٢٥ لە ٥ملیون ڕوپێوە زیادیکردووە بۆ ١٢، ٥ملیون ڕوپێ. هاوردەکردن لە ٣ملیون روپێوە زیادیکردووە بۆ ٩ ملیون. زیادبوونی هەناردەکردن، بە مانایەکی تر لە ماوەی هەشت ساڵدا ١٥٠٪ زیادیکردووە. بەڵام هەناردەکردن تەنها ٧٨٪ زیادیکردووە. لەگەڵ ئەوەی هەناردەکردن لەو ماوەیەدا زیادیکردووە، بەڵام لە زیادبوونی هاوردەکردن کەمتر بووە «١٥ ل١٤٥».

زیادبوونی رێژەی هاوردەکردن لەچاو هەناردەکردندا لەم قۆناغەدا سەرەتای دروستبوونی ناهاوسەنگی بوو لە ئاڵوگۆڕی بازرگانیدا. ئەو ناهاوسەنگیە بە قازانجی ئینگلتەراو زەرەری ئێران دەشکایەوە. هۆکاری ئەوەش بێگومان لەلایەکەوە بۆ لاوازی بەرهەمهێنانی بەروبوومی کشتوکاڵی کەرەسەی خاوی ئێران بۆ هەناردەکردن دەگەڕێتەوە و لەلایەکی ترەوە کەمی بەرهەمی پیشەیی و نەبوونی بەرهەمی پیشەسازی لە وڵاتەکەدا بۆ بازاڕی ناوخۆ و هەناردەکردن. نەبوونی بەرهەمی زۆری کەرەسەی خاو و بەرهەمی پیشەیی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەو قۆناغەدا لە قازانجی کۆمپانیا و بازرگانەکانی دەوڵەتە

کە پیتالیستەکاندا نەبووە و بەڵکە زەرەی پێ گەیاندوون. هۆکاری ئەوەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە ژمارەیەکی زۆری ئەو پاپۆرە بازرگانییانەی کە لە ئەوروپاوە کەلوپەلیان هێناوە بۆ ناوچەکە، لەبەر کەمی بەرهەمی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە بەتاڵی گەڕاونەتەوە ئەوروپا. ئەمە لەلایەکەوە خەرجی بە کرێگرتنی پاپۆرەکانی بەسەر ئەو بازرگانانەدا زیادکردووە و لەلایەکی ترەوە لە قازانجکردنی کڕینی بەشێک لە کەلوپەلی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و فرۆشتنی لە ئەوروپا بێ بەشبوون. لەو سەردەمەدا ئەوانەی کۆمپانیانەی کە بازرگانییان کردووە زۆربەیان سەربەخۆ بوون و زۆر پابەند نەبوون بە سیاسەتی دەوڵەتەکانیان و کۆمپانیا پیشەسازییەکانەوە «٣٠ ل٩٩».

لە نێوانساڵەکانی ١٨٣٠-١٨٦٨، هەمیسانەوە بازرگانی دەرەوەی ئێران دوو هێندەی لێهاتەوە. لەهەمانکاتدا داهاتی بە هەمان رێژە گومرگی ئەو بازرگانییە بۆ دەوڵەتی قاجار زیادیکردووە. ساڵی ١٨٥٨ هەناردەکردنی بەرهەمی پیشەیی ئێران ١٩٪ ی کۆی هەموو هەناردەکردنی وڵاتەکە بووە، لەهەمانکاتدا هاوردەکردنی بەرهەمی پیشەسازی دەرەکی ٦٦٪ ی کۆی هاوردەکردنی وڵاتەکە بووە. ئەمە ئەو راستیە دەگەیەنێت، کە ئێران هەتا ساڵەکانی ١٨٥٠ توانیویەتی هەتا رادەیەک بەرهەمی پیشەیی ناوخۆ بهێڵێتەوە و زیادی بکات.

هەناردەکردنی بەرهەمی پیشەیی ئێران لە نێوان ١٨٤٠-١٨٧٠ هەتا هاتووە رێژەی بە بەراورد لەگەڵ هاوردەکردنی بەرهەمی پیشەسازی دەرەکی کەمیکردووە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەڵەیە بوترێت کە قەبارەی بەرهەمهێنانی پیشەیی ناوخۆ کەمی کردووە، چونکە بە پێچەوانەوە بەهۆی زیادبوونی هەناردەکردن و بوژاندنەوەی بازاڕی ناوخۆ و زیادبوونی ژمارەی دانیشتوانەوە ئەو بەرهەمهێنانە زیادیکردووە. لەو سەردەمەدا بەرهەمە سەرەکیەکانی ئێران بۆ هەناردەکردن بریتی بوون لە لۆکە، ئاوریشمی خام، توتن، تلیاک، برنج و میوەی وشککراوە «١٥ ل١٥ ل١٤٨».

ئاسانکاریکردن بۆ بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان

بێجگەلە خواست و هەڵپەی کۆمپانیا و بازرگان و دەوڵەتە سەرمایەدارەکان بۆ بوژاندنەوەی بازرگانی لە ناوچەکەدا و پچڕینی گەورەترین سوود و قازانج بۆ خۆیان «٢٤ ل٣١ »، بەپێی زانیاریەکانی کە پێشوتر باسمانکرد، چەندین فاکتەری ناوخۆی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوونە هۆکاری بنچینەیی، کە گوژمیدا بەو بڵاوبوونەوەوە و ئاسانکاری بۆکرد. گرنگترینیان ئەمانە بوون:

– چاکسازییەکانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە بواری سەربازیدا، دەرگای کردەوە بۆ کڕینی چەک و تەقەمەنی و تەکنیک و شارەزایی سەربازیی مودێرن لە دەوڵەتە کەپیتالیستەکان. شەڕەکانی دەوڵەتی عوسمانی و ئێران لەگەڵ روسیا و راپەڕین و گرژی ناوخۆ ئەو پرۆسەیەی خێراتر دەکرد. گەورەترین رێژەی هاوردەکردنی بازرگانی ئە وڵاتانە لە ئەوروپا پێویستی سەربازی بوو. ئەو هاوردکردنە بووە هۆکاری ئەوەی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لە بەرامبەردا بتوانن مەرجەکانی بازرگانی خۆیان بەسەر ئەو دەوڵەتانەدا بسەپێنن و بڵاوبوونەوەکە خێراتر بەرێوە بڕوات .
– هاوردەکردنی کەلوپەلی ئەوروپی بۆ ناوچەکە و ساغکردنەوەیان لە بازاڕەکاندا داهاتێکی زۆری گومرگ و باجی هەبوو بۆ دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ئەو دەوڵەتە. ئەوانەیان بەکاردەهێنا بۆ خۆشگوزاری خۆیان و زیاتر بەهێزکردنی هێزە چەکدارەکانیان. لەبەرئەوە بە هەموو جۆرێک ئاسانکاریان بۆ بازرگان و کۆمپانیا بازرگانییە دەرەکیەکان دەکرد.
– گەندەڵی چینوتوێژەکانی فیوداڵی خێڵەکی، دەرفەتی بۆ ئەو کۆمپانیا بێگانانە دروستکرد، کە لە رێگەی بەرتیل و دیاریەوە چاوپۆشی و ئاسانکاریان بۆ بکرێت و زیاتر بتوانن دەست وەردەنە کاروباری ئابوری و سیاسی دەوڵەتەکان.
– خواستی چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان لەسەر بەرهەمی نوێ و نایاب و گرانبەهای دەوڵەتە کەپیتالیستەکان، هەروەها ژیانی سەڵتەنەتی دەستەبژێری دەسەڵاتدار و سەفەرەکانیان بۆ ئەوروپا بۆ رابواردن و کڕین گوژمی بەو بڵاوبوونەوەدا.
– ململانێی نێوان دەوڵەتەکانی رۆژهەڵات، نێوان خێڵ و بنەماڵە جیاوازەکان و ناوخودی بنەماڵە دەسەڵاتدارەکان، ئەوانەی خستبووە بۆڕبۆڕەن بۆ بەستنی پەیوەندی بەهێزی دەرەکی و بەکارهێنانی ئەو پەیوەندییە بۆ بەهێزکردنی پێگە و گەورەترین سوودوەرگرتن لەروی ئابورییەوە. ئەمە رێگە خۆشکەر بوو بۆ زیاتر بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری لە چەندین رێگەوە.
– خواستی بازاڕەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەسەر بەرهەمی نوێی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و چالاکی بازرگانە خۆماڵییەکان لە بازرگانیدا و هەڵپەیان بۆ بەشداریکردن تیایدا فاکتەری تری بنچینەیی بوو بۆ ئەو بڵاوبوونەوەیە. سەرەڕای ئەوانە خواستی کۆمپانیا کەپیتالەکان لەسەر کەرەسەی خاوی هەرزان بۆ پیشەسازی لە وڵاتەکانیاندا، وای لە توێژێکی بەهێزی فیوداڵی خێڵەکی لادێکان کرد، کە زیاتر لە جاران بەرهەمەکانیان زیادکەن لە پێناوی هەناردەکردنیان و قازانجی زۆر تیایدا، کە سەرلەنوێ گوژمی دەدا بەوبڵاوبوونەوەیە.

کاردانەوەی بڵاوبوونەوە لەم قۆناغەدا

کاردانـەوەی بڵاوبوونـەوە لەسـەر ناوچەکـە لـە هەمـوو رووەکانـی ئابـوری و سیاسـی و کۆمەڵایەتییـەوە دوو فاقـی بـوو. لایەنـی پۆزەتیڤـی ئـەو بڵاوبوونـەوەە بوژاندنـەوەی بازرگانـی و زیادبوونـی بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی و دەسـتپێکردنی بەسـتنەوەی ناوچـەی فراوانـی وڵاتـەکان بـوو پێکـەوە. بـەلام لەهەمانکاتـدا بـە هـۆی چەندیـن فاکتـەری ناوخـۆوە، ناوچەکـە نەیتوانـی وەکـو پێویسـت هێنـدە سـوود لـەو بوژاندنەوەیـە وەربگرێـت بـۆ بەهێزکردنـی ژێرخانـی ئابـوری وڵاتەکان و گەشـەکردنی بەرهەمهێنانـی پیشەسـازی و کشـتوکاڵی تیایانـدا.

بڵاوبوونـەوە لـە ناوچەکـەدا و بوژاندنـەوەی بازرگانـی تیایـدا، رەنگـە بـە پێوانـەی ئەمـڕۆ زۆر بچـوک بێـت، بـەڵام بە پێوانـەی ئەو سـەردەمە زۆر مـەزن بـوو. هەروەک چـۆن لـە ناوەڕاسـتی سـەدەکانی ناوەڕاسـتدا لـە رۆژئـاوای ئەوروپـا شـاری بازرگانی بەهێـز دروسـت بـوو، ژمـارەی دانیشـتوان زیادیکـرد، بەرهەمهێنانـی بەروبوومـی سـەلەعی (بەروبـوم بـە مەبەسـتی فرۆشـتن نـەوەک بـۆ پێویسـتی ناوخـۆ) کشـتوکاڵی زیادیکـرد، سـەنتەری بازرگانـی و فینانـس و بانکـی دامـەزرا، پیشەسـازی سـەرەتایی زیادیکـرد و بەرفـراوان بـوو، بـە هەمانشـێوە بـە تایبەتـی لـە رووی بازرگانـی و بەرهەمـی کشـتوکاڵی و سـەنتەری بازرگانـی و فینانـس لـەم قۆناغـەدا لـە شـارە کەنـار دەریـا و شـارە بازرگانییەکانـی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا روویـدا «**٣٠ ل٩٢**».

بوژاندنـەوەی بازرگانـی لـە ناوچەکـەدا و دەسـتپێکردنی بەسـتنەوەی بازارەکانـی بـە بـازاری کەپیتالیسـتی جیهانـەوە بـووە هـۆکاری ئـەوەی دیـاردە ئابوریەکانـی جیهـان لـە گۆڕانـکاری لـە نرخ و خواسـت و خسـتنەڕوو و دراو راسـتەوخۆ کار لـە رۆژهەڵاتی ناوەڕاسـتیش بـکات، بـە هەمـان شـێوە بـاری ئابـوری و بـازاڕ و دۆخـی سیاسـی و سـەقامگیری ناوچەکـە راستەوخۆ کاریگـەی بەسـەر جیهـان و بەرژەوەنـدی دەوڵـەت و کۆمپانیاکانـدا هەبـوو «**١٥ ل١٥٠**».

ئـەوەی گرنگـە لێـرەدا ئەوەیـە، کـە لـەم قۆناعـەدا هێشـتا دەوڵەتـە کەپیتالیسـتەکان هێنـدە بەهێـز نەبـوون لـە ناوچەکـەدا، نەیانتوانـی بـوو بکەونـە دەسـتێوەردان لـە کاروبـاری ئابـوری و سیاسـی وڵاتـەکان بـە شـێوەیەکی فـراوان. هێشـتا ئـەو بڵاوبوونەوەیـە هەمـوو شـوێنەکانی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتی نەگرتبـۆوە و تەنهـا لـە کەنـاری دەریـاکان و هەندێ شـاری بازرگانی گـەورە هێزیـان پەیداکردبـوو. هێشـتا زۆربـەی کاروبـاری بازرگانـی لەلایـەن ئەکتـەرە خۆماڵیەکانـەوە بەڕێوەدەچـوو. سـەرەڕای ئەمانـە ئـەو کەلوپەلانـەی کـە لـە وڵاتـە لەپیتالیهسـتەکانەوە هـاورد دەکران

ژمارەیەکی کەمبوون و زۆربەی زۆری قوماش بوو، لەبەرئەوە هێشتا کاریان نەکردبووە سەر زۆربەی بەرهەمی پیشەیی خۆماڵی ناوچەکە.
لەبەر ئەو فاکتەرانە لەم قۆناغەدا، بڵاوبوونەوە و بوژانەوەی بازاڕەکان و جموجۆڵی بازرگانی درەفتێکی گەورەی دروستکردبوو بۆ بەهێزبوونی ژێرخانی ئابوری ناوچەکە و گەشەکردنی ناوچەکە بە شێوەی ژاپۆن و کەنەدا و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا. هەڵبەتە دواتر چەند جارێک دەگەڕێینەوە سەر ئەم باسە لە لێکۆڵینەوەکەماندا.
لایەنی نێگەتیڤی بڵاوبوونەوە لە ناوچەکەدا لەم قۆناغەدا وابەستەبوو بە سروشتی سیستمی فیودالی خێڵەکی دەوڵەتەکان و چۆنێتی مامەڵەکردنیان لەگەڵ بڵاوبوونەوە و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان. لەهەمانکاتدا شێوازی مامەڵەکردنی کۆمپانیا و بانک و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لە ناوچەکەدا. ئەو دەوڵەتانە لەسەر بنەمای بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان مامەڵەیان لەگەڵ ئەو چینوتوێژ و پێکهاتانەدا دەکرد، کە دەسەڵاتیان هەبوو لە ناوچەکەدا. هۆکاری لایەنی نێگەتیڤ دەکرێ لە چەند خاڵێکدا گردبکرێنەوە:
- لەبەرئەوەی بێ رازیبوونی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بازرگان و کۆمپانیا و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان نەیاندەتوانی کاروباری بازرگانی و قازانجی خۆیان مسۆگەر بکەن، سەقامگیری ناوچەکە و دڵرازیکردنی دەسەڵاتدان لایان گرنگ بوو. لەبەرئەوە هاوپەیمانی و هەمانگیریان دەکردن.
- بوونی دەوڵەتی زەبەلاحی وەکو دەوڵەتی عوسمانی و ئێران، کە ناوچەی فراوان و خەڵکێکی زۆری بەیەکەوە بەستبۆوە، ئاسانکاری بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزمی دەکرد. بازاڕێکی فراوانی بە یەک بەستراوەیان لەبەر دەمدا بوو، هەتا ئەو دەوڵەتانە ڕێگەیان لێنەگرتنایە بە بەرژەوەندی خۆیان نەدەزانی وڵاتەکان دابەشبن بەسەر یەکەی بچوکتردا. لەهەمانکاتدا لاوازی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتەکان و لاوازیان لە کۆنترۆڵکردنی ناوچەکان دەرفەتی بەو کۆمپانیا و دەوڵەتە کەپیتالیستانە دەدا بە هەوەسی خۆیان تەراتێن لە بەشە جیاوازەکاندا بکەن.
- لە پێناوی کڕینی چەک و تەقەمەنی زۆر و پشتگیری کردنیان لە شەڕە دەرەکی و ناوخۆیەکاندا ، ئەو دەوڵەتانەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست قاپی وڵاتەکانیان خستبووە سەر پشت بۆیان و هەمیشە ئاسانکارییان بۆ دەکردن لە کاروباری بازرگانیدا کە تای تەرازووی بە قازانجی ئەوان دەشکایەوە.
- دەوڵەتە کەپیتالیستەکان ئاسانکاریان بۆ کۆمپانیا پیشەسازییەکانی ناوخۆی وڵاتەکانیان دەکرد و پشتیوانی بازرگان و کۆمپانیا بازرگانیەکانیان لە ڕۆژهەڵاتی

ناوەڕاستدا دەکرد. بە پێچەوانەوە دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست ڕێگربوون لە گەشەکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پشەیی و پیشەسازی سەرەتایی و بازرگانەکان و هیچ چاکسازییەکیان نەدەکرد بۆ ئاسانکاری کاروباری ئەوانە.
- بەهۆی بەهێزی پێگەی کۆمپانیا بێگانەکان و داهاتی زۆری گومرگ و باجی هاوردەکردنی کەلوپەلەکانیان و هەناردەکردنی کەرەسەی خاو پێیان، دەوڵەتەکان ڕێژەیەکی کەم لە باج و گومرگیان لە کۆمپانیا بێگانەکان دەسەند، لە بەرامبەردا قورسایی باج و گومرگ و سەرانە و بەرتیل و بەشەڕیککردنی دەسەڵاتداران دەکەوتە ئەستۆی جوتیار و پیشەیی و بازرگانە خۆماڵییەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست. ئەمە قازانجی کۆمپانیا دەرەکیەکانی زیاتر دەکرد لەچاو ئەکتەرە خۆماڵییەکان و کەلوپەلەکانیان لە بازاڕەکاندا دەکرا بەهەرزانتر بفرۆشرێت لە کەلوپەلە خۆماڵییەکان. ئەمانە هەموو بڵاوبوونەوەی کەپیتالیستی خێراتر دەکرد و داشیانی زاڵتردەکرد بەسەر رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا «٧ ل١٧».
- ئەمانە بوونە هۆکاری لاوازی بەرهەمهێنانی خۆماڵی، کە دەبووە هۆکاری زیادبوونی ڕێژەی هاوردەکردن بەرامبەر هەناردەکردن. ئەو جیاوازییە ناهاوسەنگی لە ئاڵوگۆڕی بازرگانی دروست دەکرد، کە بە قازانجی بێگانە و زەرەری بەرهەمهێنەر و دەوڵەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دەشکایەوە«١٥ ل١٥٠».

گۆڕانکاری لە بەرهەمهێنان و هێزەکانی بەرهەمهێناندا ١٨٠٠-١٨٦٠

بەدرێژەی سەدان ساڵی مێژووی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی هیچ گۆڕانێکی ئەوتۆ، کە شایەنی باس بێت لەو بوارانەدا رووی نەدا، بەڵام بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم بۆ ناوچەکە و چاکسازییەکانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە پاڵیدا بووە هۆکاری گۆڕانی گەورە لە بەرهەمهێناندا، بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و ئاژەڵ و پیشەیی. مەبەست لەو گۆڕانکاریانە، جۆر و چەندایەتی و چۆنایەتی بەرهەم و هێزەکانی بەرهەمهێنانە. مەبەست لە هێزەکانی بەرهەمهێنان لەلایەکەوە ئەو مرۆڤانەیە، کە راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ بەشداری لە پرۆسەی بەرهەمهێناندا دەکەن و لەلایەکی ترەوە ئەو ئامرازانەی کە لەو پرۆسەیەدا بەکاردەهێنرێن. ئەمە لەلایەکەوە ژمارەی ئەو مرۆڤ و ئامرازانە دەگەیەنی، کە بەشداری لە بەرهەمهێناندا دەکەن و لەلایەکی ترەوە بریتییە لە ئاستی گەشەکردنی ئەو ئامرازانە و ئاستی شارەزایی و چالاکی ئەو مرۆڤانەی کە رۆڵیان لە پرۆسەکەدا

هەیـە «١٢٦».
سـاڵەکانی ١٨٠٠سـەرەتای دەسـتپێکردنی پرۆسـەی گواسـتنەوە (لێرەدا مەبەسـت لـە گواسـتنەوە، تحویـل، گۆڕینی بنچینەیی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابوریـە) بـوو لـە سیسـتمی بەڕێوەبردنـی فیوداڵـی خێڵەکـی سـنوردارەوە بـۆ سیسـتمی بەڕێوبردنـی کەپیتالیسـتی بـەر فراوانتـر. ململانێـی نێـوان ئـەو دوو سیسـتمە لـە رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت، لـەو سـاتەوە بـە چـڕی دەسـتپێکرد و هەتـا ئەمـڕۆ بەردەوامە و هێشـتا کۆتایـی پـێ نەهاتـووە. لـەم قۆناغـەدا سـەرەتای بەسـتنەوەی ناوچەکـە بـە سیسـتمی کەپیتالیزمـی جیهـان دەسـتپێکرد و لـە قۆناغەکانـی دواتـردا هەتـا هاتـووە ئـەو بەسـتنەوەیە چڕتـر بۆتـەوە. هەتـا ئێسـتا پرۆسـەکە کۆتایـی پێنەهاتـووە، چونکـە زۆربـەی وڵات و میللەتەکانـی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت هەتـا ئێسـتا نەگەیشـتونەتە ئـەو ئاسـتەی کـە سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی کەپیتالیسـتی سـەبەخۆ و پتـەو و بەرفـراوان بونیادبنێـن و هێشـتابە پاشـکۆی ئـەو سیسـتمە ماونەتـەوە.
روخسـاری گواسـتنەوە لـە چەندیـن بـواردا دەرکـەوت. گرنگترینیـان زیادبوونـی ژمـارەی دانیشـتوان و فراوانبوونـی شـارەکان و گەشـەکردنی ئنفراسـترەکتور بـوو. نێـوان سـاڵەکانی ١٨٠٠-١٩٢٥ ژمـارەی دانیشـتوانی دەوڵەتـی عوسـمانی سـێ هێنـدەی لێهاتـووە و ئێـران دوو هێنـدە. لـە نێـوان ١٨٠٠-١٨٦٠ کـە شەسـت سـاڵ دەکات، کـۆی ژمـارەی دانیشـتوانی دەوڵەتـی عوسـمانی و ئێـران و وڵاتەکانـی باکـوری ئەفریقـا لـە ٢٢,٥ ملیونـە زیادیکـردووە بـۆ ٣٥ملیـون، بـە مانایەکـی تـر بـە رێـژەی ٥٩٪ زیادیکـردووە «٧». لـەم قۆناغـەدا رێـژەی زیادبوونـی ژمـارەی دانیشـتوان لەچـاو قۆناغەکانـی دواتـردا کەمتـر بـووە، چونکـە بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری هێشـتا هەمـوو شـوێنەکانی نەگرتبـۆوە و هەروەهـا رێـژەی بڵاوبوونـەوەی نەخۆشـی و پەتـا و قرتێکەوتـی ئـاژەڵ و لەناوچوونـی کشـتوکاڵ بەهـۆی نەخۆشـی و بـێ ئـاوی و لافـاوەوە... زیاتـر بـووە «٣٠ ل٢٨٧\ ١٥ ل١٦».
زیادبوونـی دانیشـتوان بـە پلـەی یەکـەم بـۆ بوژاندنـەوەی بازرگانـی و زیادبوونـی خواسـتی دەرەکـی لەسـەر هەنـدێ بەروبوومـی کشـتوکاڵی و ئـاژەڵ بـۆ کەرەسـەی خـاو دەگەڕێتـەوە. ئەمـە بۆتـە هـۆکاری زیادبوونـی بەرهەمهێنـان و باشـبوونی ئابـوری هەنـدێ ناوچـە و بەرزبوونـەوەی ئاسـتی گوزەرانـی خەڵـک. بڵاوبوونـەوە بـووە هاوردەکردنـی دەرمانـی باشـتر و زیاتـر پـاک و خاوێنـی و ئـاوی خواردنـەوەی پاکتـر و زیادبوونـی وشـیاری خەڵـک، کـە بوونـە هـۆکاری کەمبوونـی بڵاوبوونـەوەی نەخۆشـی کوشـندەی وەکـو تاعـون و کۆلێـرا.
چاکسـازییەکانی دەوڵەتـەکان لـە رووی سـەربازییەوە، توانـای چەکـداری ئـەو

دەوڵەتانە و کۆنترۆڵکردنی ناوچە و ڕێگەوبانی بازرگانی سەقامگیرتر و ئاسوودەتر کرد. ئەمانە بوونە کەمبوونی رووتکردنەوە و کوشتن و دەربەدەری و کۆچکردن و مردنی خەڵک و لەهەمانکاتدا ئاسانتربوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و زیادبوونی بەرهەمهێنان. ئەم فاکتەرانەش بە هەمان شێوە هەموو شوێنەکانی دەوڵەتەکانی لەهەمانکاتدا وەک یەک نەگرتۆتەوە. زۆرترین ڕێژەی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان لە ناوچە کەنار ئاوەکانی ئەنادۆڵ و کەنار دەریاکانی سوریای گەورە و میسر و شارە مەزنەکانی ئێران بوو.

زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و بەتایبەتی لە شارەکاندا، بووە هۆکاری زیادبوونی خواست لەسەر بەرهەمی زیاتر لە بەرهەمی کشتوکاڵی و ئاژەڵ کە سەرلەنوێ گوژمیدا بە زیادبوونی بەرهەمهێنان و بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی.

لەسەردەمی گەشەکردنی کەپیتالیزمی رۆژئاوای ئەورووپادا ژمارەی دانیشتوان لە زیادبووندا بوو، بەڵام بەشی هەرە زۆری ئەوە لە شارەکاندا روویدەدا. بەڵام لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەگەڵ ئەوەی ژمارەی دانیشتوانی شارەکان زیادیدەکرد، بەڵام ڕێژەی ئەو زیادبوونە هێندە لە لادێکان زیاتر نەبوو و هەتا رادەیەک شانبەشانی یەکتر دەڕۆیشتن. دوو فاکتەری سەرەکی هۆکاری ئەمە بوو، یەکەمیان چاکسازییەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە پرۆسەی بەنیشتەجێکردنی خێڵە رەوەندەکان بە مەبەستی کۆنترۆڵکردنیان و مسۆگەرکردنی سەندنی باج لێیان ژمارەی دانیشتوانی گوندەکانی زیادکرد. دووەم فاکتەر، کە سەرەکی و بنچینەیی بوو گەشەنەکردنی پیشەسازی سەرەتایی بوو وەکو پێویست لە شارەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، بەڵام لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست ئەمە بەو شێوەیە بەڕێوە نەچوو.

گەشەکردنی پیشەسازی سەرەتایی لە شارەکانی رۆژئاوای ئەورووپا لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا بووە هۆی زیادبوونی خواست لەسەر هێزیکار لە شارەکاندا و کۆچکردنی گوندییەکان بۆ شارەکان بۆ کارکردن تیایاندا «بەندی دوو». لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەگەڵ ئەوەی بەروبوومی کشتوکاڵی لە لادێکاندا بۆ کەرەسەی خاوی پیشەسازی زیادیکرد، بەڵام بەشی هەرە زۆری ئەو بەرهەمانە بۆ دابینکردنی پێویستیەکانی پیشەسازی ناو شارەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست نەبوو، بەڵکو بۆ هەناردنەکردن بوو بۆ وڵاتە کەپیتالیستە سەرمایەداریەکان. بەمانایەکی تر پیشەسازی سەرەتایی بە شێوەیەکی فراوان لە شارەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دروست نەبوو هەتا ژمارەی دانیشتوانیان لەچاو گوندەکاندا زۆر زیاتربکات. راستە لەم قۆناغەدا هەندێ بەرهەمی پیشەیی

ناوخۆ و پیشەسازی سەرەتایی بوژایەوە، بەڵام ئەوانە بچوک بوون و ژمارەیان کەمبوو.
لەم قۆناغەدا گەشەکردنی ئینفراسترەکتور تەنها لە هەندێ ناوچە روویدا، کە نزیکبوون لە کەنار دەریاو رووبارە گەورەکانەوە. جموجۆڵی کەشتیەوانی لە دەریای سپی ناوەڕاست و دەریای رەش و کەنداو بوژایەوە. ژمارەی کەشتییەکان زیادیکرد، بەڵام بەهۆی بەکارهێنانی هێزی هەڵم تیایاندا ژمارەی کەشتیە ئەوروپییەکان لەچاو خۆماڵیەکاندا زیاتریکرد و زیاتر بەکار دەهێنران.
لە رووباری نیل لە میسر بەلەمی گەورەتر و زیاتر لە جارن بەکاردەهێنران لە گواستنەوەی بازرگانیدا و مەمالیک ژمارەیەک قەناتی ئاوییان لە دەوروبەری نیل راکێشا. بەهۆی سستی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری لە ناوچەکەدا لە رووبارەکانی دیجلە و فورات هێندە گۆڕانکاری لەو بوارەدا رووی نەدا. ئێران بەشێوەی میسر یان عێراق رووباری گەورەی نەبوو بۆ بەکارهێنانی هاتوچۆ و گواستنەوە، بەڵام قاجار لە رێگای بێگاریپێکردنی مسکێنەکانەوە لە نێوان ساڵەکانی ١٨٤٠-١٨٥٠ هەندێ سەد و قەناتیان راکێشا.
لە رێگە وشکانییە بازرگانیەکانی ناوەوە هەر وەکو جاران حوشتر و وڵاخ بەکار دەهێنران، بەڵام بەهۆی بوژاندنەوەی بازرگانی و باشبوونی ئاسایشەوە ژماری کاروان و قەبارەیان زۆر لە پێشتر زیادیانکرد. لەگەڵ ئەوەی کەشتیوانی لە دەریاکاندا زیادیدەکرد و دەبووە هۆکاری گەشەکردنی بازرگانی دوور، خراپی رێگەوبان و ئامرازی گواستنەوەی ناو بازاڕەکانی ناوەوە و نێوان هەرێمەکان رێگە خۆشکەر نەبوو بۆ بوژانەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی ناوخۆ.
دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەو چەند کارە زیاتر، کە لەسەرەوە باسمانکرد هیچ گوێیان نەداوەتە چاکسازی لە بواری ئنفراسترکتوردا. ئەوی لە شارەکاندا کردبێتیان بۆ باشکردنی گوزەرانی خۆیان بوو، نمونەی راکێشانی هێڵی کارەبا لە شارە گەورەکانی تاران و ئەستەنبوڵ دا.
ئەو بەرهەمە کشتوکاڵیانەی زیاتر دەچێنران و گوێیان پێدەدرا لەلایەن فیوداڵی خێڵەکی و کاربەدەستانی دەوڵەتەوە تەنها ئەوانە بوون، کە خواستی کۆمپانیا بازرگانییە بێگانەکانیان لەسەر بوو. لەگەڵ ئەوەی ئەوانە باج و سەرانەی زۆریان لە بەرهەمهێنەرەکان دەسەند، هیچ حسابێکیان بۆ بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی تر و پیشەیی و پیشەیی نەدەکرد و هیچ چاکسازییەکیان نەدەکرد بۆ ئاسانکردنی کاروباریان و گەشەکردنی بەروبوومەکانیان. تەنها مەبەستی ئەوانە قازانجی خێرا و بەرتیل و مسۆگەرکردنی داهاتەکانی باج و گومرگ بوو.

ئامرازی بەرهەمهێنان لەم قۆناغەدا هیچ گۆڕانێکی ئەوتۆیان بەسەرنەهات. بەهۆی دەڵنەسوتانی فیودالّی خێڵەکی بە زەویوزار و موڵک و گەشەکردنی وڵات، هەروەها هەژاری جوتیارەکان و بێ دەسەڵاتیان تێچووی کارکردن و بەرهەمهێنان زۆر نزم بوو، بۆیە هیچ بە پێویستیان نەدەزانی کە چاکسازی لە ئامراز و تەکنیکی نوێی بەرهەمهێنان بکەن و هەوڵی بەرزکردنەوەی ئاستی شارەزایی کارکەران بکەن. هیچ گۆڕانکاریەک لە شێوازی بەرهەمهێنان و چاکردنی زەوی و بەکارهێنانی سەماد رووی نەدەدا. مرۆڤی هەژاری بێدەسەڵات و ئامرازی کۆن و ئاژەڵ، ئەرکی بەرهەمهێنانیان لە ئەستۆدا بوو.

نەبوون و نەپاراستنی موڵک و ماڵی خەڵک، ناسەقامگیری لە موڵکایەتیدا، سەرکوتکردن و بێدەرامەتی و نەبوونی مافی بیرکردنەوە و رادەربڕین، باجی قورس و گەندەڵی، توانای بیرکردنەوە و خوڵقاندن و داهێنانی لەناو هێزە بەرهەمهێنەرەکاندا خنکاند بوو.

ئەوانەی سەرپەرشتی بەرهەمهێنانی لادێیان دەکرد فریان بەسەر بەرهەمهێنانەوە نەبوو. ئەوانە فیودالّە خێڵەکیەکان و باجکۆکەرەوەکان بوون، کە خۆیان لە شارەکاندا نیشتەجێ بوون و ئاگایان لە کاروباری بەرهەمهێنانی لادێ نەبوو. هەر یەکە چەند پیاوێکی گەندەڵی هەبوو، کە بۆ کۆنترۆڵکردنی مسکێن و مسۆگەرکردنی داهات و باج دانرابوون. ئەوانە نە شارەزابوون لە بەرهەمهێناندا و نە دڵیان بەزەوی و مرۆڤ و بەرهەم و بەرهەمهێنان دەسوتا.

پیاوەکانی بنەماڵەکانی فیودالّی خێڵەکی سەرپەرشتی پیشەسازی سەر بە دەوڵەتیان دەکرد. ئەوانە لەسەر بنەمای تەبەعێت و وەلا و خزمایەتی و بەرتیل دانرابوون و هیچ شارەزایی و پەیوەندی راستەوخۆیان بە بەرهەمهێنانەوە نەبوو. هەر ئەوانەش رەوانەی وڵاتەکانی رۆژئاوای ئەوروپا دەکران بۆ خوێندن و فێربوون و دوای گەڕانەوەیان دەبوون بە ئەرک بەسەر بەرهەم و بەرهەمهێنەرەکانەوە.

بەرهەمهێنانی پیشەسازی، کە موڵکی دەوڵەتی عوسمانی بوو بە مەبەستی سەربازی بوو. بۆ بەرهەمهێنانی چەک و تەقەمەنی و جل و بەرگ و پێداویستی تری سەربازی بوو. زۆربەی ئەو مەکینە و ئامرازانەی بەکاردەهێنران کۆن بوون و بە هێزی بازووی مرۆڤ و ئاژەڵ کاریاندەکرد. ئەو مەکینە مودێرنانەی لە ئەوروپاوە هاوردە دەکران، چاکردنەوەیان دەبوایە کۆمپانیا ئەوروپییەکان بیانکردایە. لەبەر نەبوونی کرێکاری شارەزای خۆماڵی، کرێکاری ئەوروپایان دەهێنا بۆ کارپێکردنیان. موچە و خەرجی ئەو کرێکارانە و سیانەکردنی مەکینەکان هێندە گران دەکەوت، کە لەدوای ماوەیەک توانای بەکارهێنانیان نەدەما. بەهۆی

ئـەو فاکتەرانـەوە سـاڵەکانی ١٨٤٠ بەشـێکی کەمـی ئـەو پیشەسـازییانە مابـۆوە «بـۆ زیانـاری زیاتـر بروانـە ٣٠ ل٩١-٩٩».
لـە ئێران لـە ڕێگـەی هەماهەنگی ئینگلتـەراوە بـە هەمـان شـێوەی دەوڵەتـی عوسـمانی ئـەو پیشەسـازییانە بەڕێوەدەچـوو، بـەڵام کەمتـر و لاوازتـر بـوو. لـە میسـر بەهەمـان شـێوەی کەرتـی بازرگانـی، دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدارانی سـەربازی مەمالیـک مۆنۆپۆڵـی بەرهەمهێنانـی پیشەسـازی کردبـوو. لێـرەش هەربەشـێوەی دەوڵەتـی عوسـمانی بـۆ پڕچەککردنـی سـوپاکەیان هەوڵیـان لـەو پیشەسـازیانەدا هـەر بـەردەوام بـوو. لەنێـوان سـاڵەکانی ١٨١٥-١٨٢٠ چەنـد پرۆژەیەکـی بەرهەمهێنانـی کەلوپەلـی سـەربازیان هەبـوو. زیاتـر لـە ٤٠٠ کـەس کاریـان لـە بەرهەمهێنانـی تفەنـگ و تـۆپ و شمشـێر و تەقەمەنیـدا دەکـرد و هەروەهـا ٩ پاپـۆری جەنگییـان دروسـتکرد. ئەمانـە هەتـا رادەیـەک پێداویسـتی کڕینـی چـەک و تەقەمەنـی دەرەکـی کەمکـردەوە، بـەڵام ئـەو پیشەسـازییانە هەمیشـە هەڕەشـەیان لەسـەر بـوو، چونکـە بـە تەکنیـک و مەکینـە و شـارەزایانی کۆنـی دەرەکـی بەڕێـوە دەڕۆیشـت.
هەڵبەتـە مۆنۆپۆڵـی دەوڵەتـی فیوداڵـی خێڵەکـی میسـر تەنهـا لـە بـواری پیشەسـازی سـەربازیدا نەبـوو، بەڵکـو شـۆڕبووبۆوە بـۆ مۆنۆپۆڵکردنـی بەرهەمـی سـڵەعی کشـتوکاڵی بـۆ کەرەسـەی خـاوی پیشەسـازی سـەرەتایی. مۆنۆپۆڵـی دەوڵـەت گەیشـتبووە ئاسـتێک، کـە لـە هەنـدێ بـواردا کەرتـی تایبەتیـان نەهێشـت بـوو. ئەوانـە ڕێگەیـان بـە پیشـەییەکان نـەدەدا بـە سـەربەخۆیی لـە شـوێنکارکانی خۆیانـدا کاربکەن، بەڵکـو دەوڵـەت لـە شـوێنکاری گـەورەدا خـڕی کردبوونـەوە و بەپێـی پێویسـتی و خواسـتی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار کاریـان پـێ دەکـردن. بەرهەمهێنانـی قوماشـی لۆکـە و خـوری، خـوری رسـتن، تـاوەدەز و بەرهەمهێنـان نمونەیـەک بـوون لەوانـە. بەپێـی ئـەو رامیاریانـەی کـە هـەن، سـاڵەکانی ١٨٣١بەرهەمهێنانـی قوماشـی لۆکـە گەیشـتۆتە بەرزتریـن ئاسـت. لـە سـاڵی ١٨٢٠دا ١٢-١٥هـەزار کرێـکار و ١٣٨٠ وڵاخ بەشـداریان لـەو کارانـەدا کـردووە، ١٨٠-٢٢٠ دەسـتگای جۆلایـی بـەکار هاتـوون، ١١٢٤ مەکینـەی خـوری رستن(تسـریە السـوف)، ١٧٥٠نول(نسـج علـی نـول).
مۆنۆپۆڵـی دەوڵەتـی مەمالیکی میسـر تەنهـا کەرتـی تایبەتـی ئفلیـج نەکـرد بـوو، بەڵکـو توانـا و جۆشـی داهێنانـی خەڵکەکـەی هێنـدەی تـر لـە جـاران خنکانـد بـوو. راسـتە هەتـا رادەیـەک بـۆ ماوەیـەک بەرهەمهێنـان گەشـەی کـردووە و ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی بوژاوەتـەوە، بـەڵام بەهـۆی ئـەو مۆنۆپۆڵـە و سەرپەرشـتیکردنی بەرهەمهێنـان لەلایەن خەڵکانـی ناشـارەزای گەندەڵـی سـەر بـە دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدارەوە، لـە دوای دەیـان سـاڵێک ئـەو پیشەسـازییانە شکسـتیان هێنـا و بەرگـەی بەرەنگاربوونـەوەی

کەلوپەلی دەرەکیان نەگرت. ئەو مەکینە مودێرنانەی لە ئەوروپاوە هێنابوویان لەبەر نەبوونی کرێکاری شارەزا و گرانی سیانەیان نەتوانرا بەکاربهێنرێن. ساڵی ١٨٣٠زیاتر لە نیوەی ئەو کەرەسە خاوەی دایان نابوو بۆ بەرهەمهێنان، لەبەر نەتواندنی بەکارهێنانیان رزیون و فرێدراون.
لە زەمینەیەکی وادا، بێگومان بازرگان و کۆمپانیا و بانکەکانی وڵاتە کەپیتالیستەکان نە بە ئەرکی خۆیان زانیوە یارمەتی گەشەکردنی ئەو پیشەسازیانە بدەن و نە بە بەرژەوەندی خۆشیان زانیوە، چونکە ئەوەی ئامانجی ئەوان بووە بەرژەوەندی خۆ بووە لە فرۆشتنی بەرهەمی خۆیان و کڕینی کەرەسەی خاوی هەرزان.
دەوڵەتەکان هیچ ئاسانکاریان نەکردووە بۆ گەشەپێکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیش. بۆ یەکەمجار لە دەوڵەتی عوسمانی ساڵی ١٨٤٧ یەکەم قوتابخانەی کشتوکاڵی کرایەوە. نە ئەوانەی ئەو قوتابخانەیان بەڕێوە دەبرد شارەزاییان لەو بوارەدا هەبوو نە قوتابخانەکە هێندە گەورە بوو، کە بتوانێت ژمارەیەکی ئەوتۆ کادیری کشتوکاڵی ئامادە بکات بۆ گەشەپێکردنی بەرهەمهێنانی ملیونەها جوتیار.
زیادبوونی بەرهەمە کشتوکاڵیەکان لە پێناوی ساغکردنەویان لە دوو بواردا بوو. یەکەمیان بەرهەمی کشتوکاڵی بۆ بەکارهێنانی کەرەسەی خاو، دووەمیان بەرهەمی کشتوکاڵی بۆ بەکارهێنانی راستەوخۆ. گرنگترین بەرهەم بۆ کەرەسەی خاو کە بە پلەی یەکەم بۆ هەناردەکردن بووە، بریتی بوون لە ئاوریشم، لۆکە، توتن، تلیاک، زەیتون، خوری و پێستە. ئەم بەروبوومانە لە ناوچە کەناردەریاکان و ئەو شوێنانەی کە ئاوی زۆر و زەوی کشتوکاڵی چاکی هەبووە بەرهەمهێنراون. نمونەی ئەو ناوچانە بریتی بوون لە کەنار دەریاکانی ئەنادۆڵ، کەنار دەریاکانی سوریای گەورە و شاخەکانی لوبنان، لێوارەکانی نیل لە میسر و ئازەربایجان و دەوروبەری قەزوین و ئەو شوێنانەی تری ئێران کە سەدان قەناتیان تیادا راکێشا بوو.
زیادبوونی دانیشتوانی شارەکان و هەروەها تایبەتمەنداری بوونی (تەخەسوسکردنی) جوتیارانی هەندێ ناوچە لە بەرهەمهێنانی بەروبووم بۆ کەرەسەی خاوی پیشەسازی، پێویستی و خواستی بازاڕەکانی لەسەر دانەوێڵە و گۆشت و سەوزە و هێلکە و پەنیر و رۆن و کەرە.. . زیادکرد. سەرەڕای ئەمانە بەهۆی شەڕەکانی ناپلیونەوە لە ئەوروپا و کەمبوونەوەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی نمونەی گەنم لەوێ، هەناردەکردنی گەنمی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بۆ ئەو کیشوەرەلە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا زیادکرد. لەم قۆناغەدا هەموو ئەمانە بووە هۆکاری زیادبوونی بەروبوومی کشتوکاڵی باکارهێنان و بەتایبەتی گەنم.

چۆن بڵاوبوونەوە و چاکسازییەکانی دەوڵەتەکان کاردانەوەی لەسەر بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی هەبوو، بەهەمان شێوە کاردانەوەی گرنگیشی هەبوو لەسەر بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی ناوچەکە. کاردانەوەی ئەوانە لەسەر ئەم کەرتانە جیاوازتر بوو لە کاردانەوەیان لەسەر بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی.
هەندێ لە مێژوونوسەکان وای لێکدەدەنەوە، کە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری بۆ ناوچەکە کتومت بۆتە هۆی لاوازبوونی بەرهەمهێنانی پیشەیی و ڕێگرتن لە گەشەکردنی. ڕەنگە ئەمە لە ڕوویەکەوە هەتا ڕادەیەک ڕاستبێت، بەڵام لە چەند ڕویەکەوە پێچەوانەکەی ڕاستە. پێش هەموو شتێک، وەکو لە بەندی چوارەمدا باسمانکرد، بەرهەمهێنانی فیوداڵی خێڵەکی بەدرێژایی سەدان ساڵ قوفڵدراو و بەرتەسک بووە و لە قەبارەیەکی بچوکدا ماوەتەوە و گۆڕانکاری بەسەردا نەهاتووە. بەرهەمهێنانی پی پیشەیی ئەورووپا و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست خۆبەخۆ توانای گەشەکردنی نەبووە، بە پێچەوانەوە سیستمێکی ڕێگر بووە لە هەموو گەشەکردن و بەرفراوان بوونێک. لەهەمانکاتدا پیسەسازی سەرەتایی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە مێژووی کۆنی درێژیدا چەندینجار سەری هەڵداوە و گەشەیکردووە، بەڵام هەمیشە بەهۆی فاکتەرە ناوخۆییەکانەوە لاواز بووە و شکستی هێناوە. لەبەرئەوە ڕاست نیە بوترێ بڵاوبوونەوە بۆتە هۆکارێکی سەرەکی بۆ گەشەنەکردنی بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی ئەم قۆناغەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست.
بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی ناوچەکە ڕووبەڕووی ململانێی سەخت بۆوە لەگەڵ هەندێک بەرهەمی باش و هەرزانی وڵاتە کەپیتالیستەکان و بەشێکیان شکستیان هێنا یان لاواز بوون. بەڵام لەلایەکەوە ژمارە و جۆری ئەو بەرهەمانەی کە وایان بەسەرهات سنووردار بوو و لەلایەکی ترەوە لەم قۆناغەدا بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری هێشتا زۆر لاواز بوو و نەگەیشتبووە هەموو شوێنەکانی دەوڵەتەکان.
ئەو بەرهەمانەی هاوردە دەکران و باشتر و هەرزانتر بوون لە بەرهەمە خۆماڵیەکان، بە پلەی یەکەم قوماشی لۆکە بوو ئنجا قوماشی خوری. بەرهەمی تر، کە لەدەرەوە هاوردە دەکران زۆر کەمبوون و تەنها بۆ دابینکردنی خواستی دەمودەزگای دەوڵەتەکان و توێژێکی بچوکی ئۆرۆستوکراتی دەسەڵاتدار بوو، لەبەرئەوە هێندەکاردانەوەیان نەبوو لەسەر بەرهەمهێنانی خۆماڵی. سەرەڕای ئەوە بەرهەمی قوماشی بێگانە نەگەیشتبووە هەموو ناوچەکان و لەهەمانکاتدا بەشێکی زۆر لەو قوماشانە دەکرا لە ناوخۆی ئەم وڵاتانە بۆ پیشەسازی درونی جلوبەرگ

و پێداویستی تر وەکو کەرەسەی خاو بەکاربهێنرێت.

لەگەڵ ئەوەی لەم قۆناغەدا هەندێ بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی شکستیان هێنایان لاوازبوون، بەڵام بەهۆی گەورەیی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و زیادبوونی دانیشتوان و بوژاندنەوەی بازرگانی لە پاڵ لاوازی و سنوورداری بڵاوبوونەوەی سەمایەداری لەم قۆناغەدا، قەبارەی بەرهەمهێنانی قوماشی ناوخۆ کەمی نەکرد. لەهەمانکاتدا بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی لە بوارەکانی تردا ژمارە و جۆر و قەبارەیان لە چاو پێشتردا زیادیکرد.

بەشێک لە وەرشە پیشەییە بچوکەکان گەشەیانکرد و گەورەتر بوون. بەرهەمی ئەوانە لە بازاڕێکی بچوکی ناوچەیەکەوە کەوتنە ناردن بۆ ناوچە و هەرێمەکانی تر یاخۆد هەناردەکردنیان بۆ دەرەوە. ساڵی ١٨٢٥ ژمارەی دەستگا جۆڵاکانی شاری حەلەب ٢٦٥٠ دانە بوون، بەڵام ساڵی ١٨٥٩ ژمارەیان گەیشتبووە ١٠هەزار دانە. ساڵی ١٨٥٠ ژمارەیان لە دیمەشق هەزار دانە بووە، بەڵام ساڵی ١٨٦٠ گەیشتبووە دوو هەزار دانە. لە هەندێ ناوچەی نمونەی ئەنادۆڵ و چیکانی لوبنان، وەرشە پیشەسازییە کەپیتالیستە سەرەتاییەکان هەستاون بە هاوردکردنی تاوو دەزووی لۆکەی ئینگلیزی بۆ بەرهەمهێنانی جلوبەرگ. ساڵی ١٨٣١ تەنها ٨٠٠تەن تاوو دەزوو هاورد کراوە، بەڵام ساڵی ١٨٥٠ توانیویانە ٣٠٠٠تەن هاورد بکەن. لەو ساڵانەدا مەکینەی مودێرن لە ئەوروپای رۆژئاواوە هاورد کراون بۆ ئەنادۆڵ و سوریا و میسر. لەبەر هەرزانی مسرەفی کارپێکردنی ژن و منداڵانی دەرەوەی شارە گەورەکان ئەوانە زیاتر لەشارە بچوک و گوندەکاندا بەکارهێنراون. ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی بتوانن بەنرخێکی هەرزانتر بەروبوومەکانیان بفرۆشن و توانای ململانێی بەرهەمە هاوردکراوە ئەوروپییەکانیان هەبێت.

لەم قۆناغەدا، بەهەمان شێوە لە چەندین ناوچەی ئێرانیش پیشەسازی سەرەتایی گەشەکردنی بەخۆوە بینیوە. بەهۆی زیادبوونی خواست لە ناوەوە و دەرەوی وڵاتەکە لەسەر هەندێک بەروبوم، هەندێ لە پیشەییەکان توانیویانە وەرشەکانیان گەورەتر بکەن و ژمارەی شاگردەکانیان زیادکەن و بەرهەمەکانیان بۆ ناوچەکانی تر و دەوڵەتی عوسمانی و دەرەوە هەناردە بکەن. گرنگترین ئەو بەرهەمانە فەرش و بەرەوە و بەروبوومی پێستە و ئاوریشم بوو.

لەگەڵ تەوژمی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و زیادبوونی بازرگانی لەگەڵ ئەوروپییەکاندا بە رێژەیەکی زۆر، هەتا ساڵی ١٨٦٠ ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان هەرێمەکانی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا زیاتر بوو لەچاو بازرگانی لەگەڵ ئەوروپادا. ئەو زیادبوونە بە پلەی یەکەم بۆ پەیدابوونی تایبەتمەنداری وڵات و

ناوچەکان لە هەندێ بەرهەمی تایبەتیدا و سەقامگیری ڕێگەوبان گەڕاوەتەوە. لە نێوان ساڵەکانی ١٨٠٠-١٨٣٠دا بەهای هەناردەکردنی بەرهەم لە میسرەوە بۆ شام پێنج هێندەی لێهاتووە، لە٣٠٠،٠٠٠ پاوەندوە لە ساڵێکدا گەیشتۆتە١،٥٠٠،٠٠٠ پاوەند. گەنمی تایبەتی شام و زەیتی زەیتون و سابونی ڕەقی(سابونی زەیتون) لە حەلب و شامەوە هەناردەی هەرێمەکانی تر کراوە. موسڵ و جەزیرە و حەلەب تایبەتمەندار بووە بە بەرهەمهێنانی زەیت و کونجی و بەکارهێنانیان لە پیشەسازی سەرەتاییدا. چیاکانی لوبنان و هەندێ ناوچەی ئێران بە ئاوریشم بەناوبانگ بوون، میسر بە برنج، ئەنادۆڵ بە میوە و تەختە. لە کوردستان و ناوەوەی ئەنادۆڵ مەڕومالات و خوری و پێستە هەناردەی ئەستەنبوڵ و ئەزمیر و شام و چیاکانی لوبنان و تاران کراون. هەر لە میسر، بەهۆی ئاوی زۆرەوە، لۆکە و شەکر و خەنە و کونجی و فستقی عەبید تایبەتمەنداری تێداکراوە.

لەسەرەتادا، دەسەڵاتی ئایینی لە ئێران دژی کارکردن بوون بە ڕاوەماسی و کاڤیار دەرهێنان لە دەریاچەی قەزوین، چونکە بە کارێکی پیسیان لەقەڵەم داوە، بەڵام بە هاتنی هەندێ کۆمپانیای ئەمەریکی گۆڕان بەسەر ئەو کەرتەدا هات و بوژاندنەوەی بەخۆوە بینی. بەهەمان شێوە لەو وڵاتە کۆمپانیای بێگانە سەرپەرشتی دارستان و بەرهەمی تەختەیان دەکرد.

دەرهێنانی مینیرال و سامانی سروشتی لەم قۆناغەدا هەتا ڕادەیەک گۆڕانکاری بەسەرداهات. نمونەی ئەوانە بریتی بوون لە بەردی پیرۆز، خوێ، مس، ئاسن، خەڵوز، گرافیت و ئەلەمنیوم. پیترۆڵ هێشتا لەم ناوچانەدا کاری تێدا نەکرابوو. زۆربەی کارەکان لەمانەدا کۆمپانیای بێگانە دەیانکرد. لەبەر خراپی ڕێگەوبان و گرانی خەرجی گواستنەوە، لاوازی پیشەسازی ناوخۆ و نەبوونی کەپیتالی پێویست و چەندین هۆکاری تر، ئەم کەرتە زۆر بەخاوی بەرەوپێش دەچوو، لەبەرئەوە زۆربەی ئەو کۆمپانیا بێگانانە لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا بەهۆی زەرەرکردنەوە وازیان هێناو بەجێیان هێشتن. خواستی پیشەسازی سەرەتایی خۆماڵی بۆ ئەو کەرەسە خاوانە لاوازبوو، هەروەها کۆمپانیای بەهێزی خۆماڵی ئەوتۆ نەبوو، کە بتوانن جێگای کۆمپانیا بێگانەکان بگرنەوە، دەوڵەتەکانیش لەو بوارەشدا هیچ چاکسازی و ئاسانکارییەکیان نەکرد. لەبەرئەمانە لە دوای ساڵەکانی ١٨٥٠وە تەنها بەشێکی کەمی ئەمانە بەردەوامیان بەخۆوەبینی.

زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی دەرەکی و تایبەتمەندارییوونی ناوچەکان لە بەرهەمە کشتوکاڵییەکان و لە پاڵیدا زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان ناوچەکان بوونە هۆی زیاتر بەکارهێنانی دراو و کەمبوونەوەی ئاڵوگۆڕی عەینی(کاڵە بە کاڵە

گۆڕینـەوە). دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت، هەتـا دەهـات زیاتـر پێویسـتیان بـە دراوبـوو بـۆ کڕینـی چـەک و تەقەمەنـی لـە وڵاتـە کەپیتالیسـتەکان و دانـی مووچـە بـە کارمەنـدە ئیدارییـە نوێیـەکان و کڕینـی بەروبوومـی تـری دەرەکـی. ئـەو پێویسـتییە بـووە هـۆکاری ئـەوەی دەوڵەتـەکان لـە باتـی باجی عەینـی، دەسـت بکـەن بـەوەی بـە دراو بـاج لـە مسـکێن و جوتیـارەکان بسـەنن. ئەمـە مسـکێن و جوتیارەکانـی لادێیـی ناچاردەکـرد، کـە بـۆ پەیداکردنـی دراو بـۆ دانـی بـاج، بەرهەمەکانیـان لـە بازاڕەکانـدا ساغبکەنەوە. ئـەم پرۆسـەیە لەلایەکـەوە بەکارهێنانـی دراوی زیاتردەکـرد و لەلایەکـی تـرەوە سیسـتمی داخـراو و قوفڵـدراوی فیوداڵـی خێڵەکـی تێـک دەشـکاند و زیاتـر لادێکانـی بـە بازاڕەکانـەوە دەبەسـتەوە.

زیادبوونـی بەکارهێنانـی دراو و ئاڵوگـۆڕی دراو بەشـێوەکەی فراوانتـر لـە کـۆن، لەلایەکـەوە قازانـج و کەپیتاڵـی توێژێکـی زیادکـرد، کـە لـەو بـوارەدا کاریـان دەکـرد و لەلایەکـی تـرەوە بەهـۆی بوونـی ژمارەیەکـی زۆر دراوی خۆماڵـی و دەرەکـی و ئاڵوگۆڕپێکردنیـان، ڕۆڵـی سـەرافەکان بەهێـز بـوو و کـە پیتـال لەدەسـتیاندا کۆبـۆوە. هەڵبەتـە ئەمـە سـەرەتای دەسـپێکردنی کاری بانکـی و سیسـتمی بانکـی خۆماڵـی سـەرەتایی بـوو. ئەمانـە بـە تایبەتـی لـە شـارە بازرگانـی و کەنـار ئـاوەکان ڕۆڵیـان زیادیکـردن. ئەمانـە قەرزیـان دەدا لـە وەبەرهێنانکردنـدا لـە کەرتەکانـی بازرگانـی و کشـتوکاڵی و پیشەسـازی سـەرەتایی داو هەتـا ناوەڕاسـتی سـەدەی نـۆزدە لـە بەهێزبونـدا بـوون. بوونـی سیسـتمی بانکـی سـەربەخۆ و بەهێـز یەکێکـە لـە هـەرە مەرجـە گرنگـەکان بـۆ گەشـەکردنی ئابـوری، بـەڵام ئـەم کەرتـە خۆماڵێـش وەکـو کەرتەکانـی تـر چەندیـن کۆسـپ کەوتـە ڕێگـەی.

ئەمانـەش وەکـو بەرهەمهێنـەرە خۆماڵیەکانـی تـر، دەوڵـەت بـاج و رسـوماتێکی زۆری لێدەسـەندن و بەهـۆی بیروکراتـی و گەندەڵییـەوە دەسـتگاکانی دەوڵـەت کۆسـپیان بـۆ درسـت دەکـردن. دەوڵـەت و دەسـتگاکانی دەوڵـەت لەبـەر کورتهێنانـی بوجـە و پێویسـتیان بـە پـارەی نەقـد، قەرزێکـی زۆریـان لەمانـە وەردەگـرت. بەشـێکی زۆر لـەو قەرزانـە نەدەدرانـەوە ئەگـەر بشـدرانایەوە لەگـەڵ ئـەوەی ماوەیەکـی زۆری پـێ دەچـوو لـە باتـی قازانـج قـەرزدارەکان زەرەریـان دەکـرد. ئـەو بانکـە سـەرەتاییانە لـە ترسـی ناسـەقامگیری و لـە دەسـتچونی کەپیتالەکانیـان نەیاندەوێـرا قـەرزی درێژخایان بـدەن بـۆ وەبەرهێنانکـردن لـە بەرهەمهێنـی پیشـەیی و پیشەسـازی سـەرەتاییدا، بەڵکو زیاتـر قەرزیـان بەکەرتـی بازرگانـی و بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی کەرەسـەی خـاو دەدا بـۆ هەناردەکـردن.

کۆمپانیـا وبانکەکانـی دەوڵەتـە کەپیتالیسـتەکان لـە ڕێگـەی دەسـتپێکردنی قـەرزدان بە

دەوڵەتەکان بۆ کڕینی چەک، لە دوای ساڵەکانی ١٨٤٠ دەستیان کرد بە چالاکی بانکی لە شارە بازرگانییەکانی ناوچەکەدا. ئەمانە لە پێناوی زیادکردنی قازانجی خۆیاندا بۆڕبۆڕێنیان لەگەڵ بانکە خۆماڵییە لاوازە سەرەتاییەکاندا دەکرد. زیاتر قەرزیان دەدا بەوانەی کار لە بازرگانی هاوردەکردن و هەناردەکردنی کەلوپەل و کەرەسەی خاو بۆ وڵاتەکانی ئەوروپا دەکرد. لە ڕێگەی پێدانی قەرز بە دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و ئەکتەرەکانی تر، مەرجی ئابوری و یاسایی و سیاسی خۆیان دەسەپاند. ئەوەی دەوڵەتەکان بە بانکەوانە خۆماڵییەکانیان دەکرد لەگەڵ بانکە بێگانەکان بۆیان نەدەکرا. هەموو ئەمانە ڕۆڵ و دەرفەتی گەشەکردن و سیستمی بانکی خۆماڵی لاوازکرد.

خواستی زۆری وڵاتە کەپیتالیستەکان لەسەر هەندێ بەرهەمی کشتوکاڵی بۆ کەرەسەی خاو و هەروەها هەرزانی بەرهەمهێنانی ئەو بەروبومانەو قازانجی مسۆگەری باش تیایدا، وای لە توێژێکی فیوداڵی موڵکدارکرد، کە زیاتر توانایان لەو بوارانەدا بەکاربهێنن و مسکێنەکانیان ناچار بکەن ئەو بەرهەمانە بچێنن. قازانجی زۆر و خێرای کاری بازرگانی بە بەرهەمە هاوردەکراوەکانی وڵاتە کەپیتالیستەکانەوە و ترسی کەمتری لەناوچونی کەپیتال تیایدا، پاڵی بە بازرگان و توێژێکی فیوداڵی موڵکدار دەنا، کە زیاتر کار لەو بوارانەدا بکەن. ئاسانکاری دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بۆ ئەو بازرگانیانە بەهۆی دابینکردنی باج و گومرگی زۆر تیایاندا، هەروەها گەندەڵی ئەوانە لە بەرتیل وەرگرتن و خۆبەشەریکایەتی کردن تیایاندا، هێندەی تر ئەو بوارانەی بەهێز دەکرد.

لەگەڵ ئەوەی لەم قۆناعەدا بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی و هەندێ پیشەسازی گۆڕانکاری چاکیان بەسەرهات و بوژاندنەوەی بازاڕ و بەستنەوەی ناوچەکان پێکەوە زیادیکرد، ئاڵوگۆڕی دراو زیادیکرد و سەرەتایی کاری بانکی دەستی پێکرد، بەڵام ئەو کەرتانە لەچاو ئەو بڵاوبوونەوەە مەزنەدا وەکو پێویست گەشەکردنی بەخۆوە نەبینی. بێگومان هۆکاری ئەوە بە پلەی یەکەم بۆ ناسەقامگیری و نەپاراستنی موڵک و ماڵی خەڵک و باج و گومرگی قورس و لاوازی کەپیتاڵ و سیستمی بانکی و دەستێوەردان و مۆنۆپۆڵی دەستەبژێری دەسەڵاتدار و گەندەڵێکی بێسنوور لە ریزەکانیاندا دەگەڕێتەوە. هەروەها ئاسانکاری دەوڵەتەکان بۆ بازرگان و کۆمپانیا و دەوڵەتە کەپیتالیستەکاندا لە پێناوی بەرژەوەندی و بەردەوامبوونی دەسەڵاتیاندا زیانی بە بەرهەمە خۆماڵیەکان دەگەیاند.

«بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم زانیاریانەی سەرەوە بڕوانە ٣٠ ل٦٤-٧٥ هەروەها ١٥ ل٣٣-٣٩».

دەستپێکردنی گۆڕانکاری لە موڵکایەتی و چینوتوێژەکاندا ١٨٠٠-١٨٦٠

لە کۆمەڵگەدا زۆرینەی خەڵک بە رۆڵ و ئاستی جیاواز بەشداری لە پرۆسەی بەرهەمهێناندا دەکەن. هەر تاک و گروپێک لەوانە پەیوەندی تایبەتی لەگەڵ بەرهەم و ئامرازەکانی بەرهەمهێناندا دەبەستن. زەوی، سەرچاوەی ئاو، ئاژەڵ، تۆو، کارگە و شوێنکار، مەکینە، کەرەسەی خاو، بەڕێوەبردن و شارەزایی نمونەی ئەو ئامرازانەن. چۆنێتی پەیوەندی ئەو تاک و گروپانە لەگەڵ بەرهەم و ئامرازی بەرهەمهێنان دەبێتە دروستبوونی بنەمای موڵکداری ئەوانەو شێوازی تەسەروفکردن پێیانەوە. لە پرۆسەی ساغکردنەوەی ئەو بەرهەمانە لە بازاڕەکاندا هەمیسانەوە ئەو گروپانە رووبەڕوووی یەکتر دەبنەوەوە و بەرژەوەندی تایبەتی لەیەکیان نزیک دەخاتەوە و بەرژەوەندی جیاواز دەیانخاتە ململانێکردنی یەکترییەوە. ئەم زەمینە و مەرجانە دەبنە هۆی دروستبوونی چینوتوێژ و پێکهاتەی جیاواز لە کۆمەڵگەدا. هەر بەشێک لەمانە بەرژەوەندی و پێگە و توانای تایبەتیان لە کۆمەڵگەدا بۆ دروست دەبێت و لەسەر ئەو بنەمایانە رۆڵیان دەبێت لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا «٢٨».

بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم لەم قۆناغەی مێژوویەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا و چاکسازییەکانی دەوڵەتەکان و گۆڕانکاری لە بەرهەمهێناندا زەمینەی بۆ گۆڕانکاری مەزن لە پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی کۆمەڵگەکاندا دروستکرد، کە پێشتر بەو ئاستە رووی نەدابوو. ئەو زەمینەیە بووە هۆی دروستبوون و هەتا رادەیەک بەهێزبوونی چینوتوێژی نوێ لە هەموو ئاست و بوارەکانی کشتوکاڵی و پیشەیی و پیشەیی و بازرگانیدا. سەرەڕای ئەمانە بووە هۆکاری دەستپێکردنی گۆڕانکاری لە سروشت و رەفتار و رۆڵی چینوتوێژە تەقلیدیەکانی کۆمەڵگە و لە پاڵیدا گۆڕانکاری لە رووی سیاسی و ئابوری و رۆڵی دەوڵەت و بڕیاردانندا.

بەهۆی ئەوەی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و گۆڕانکاری لە بەرهەمهێنان و چاکسازییەکانی دەوڵەتەکان لە هەموو ناوچەکاندا لە هەمانکات و بەهەمان ئاست و خێرایی رووی نەدا، بە هەمان شێوە گۆڕانکاری لە پەیوەندێکانی بەرهەمهێنیشدا لەهەمان کات و بە هەمان ئاست و خێرایی لە ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست وەک یەک بەرێوە نەچوو. ئەو گۆڕانکارییانە لەسەرەتای ساڵەکانی ١٨٠٠ وە لە ناوچە نزیک کەنار دەریاکان و شارە بازرگانییە گەورەکاندا دەستپێکرد، بەڵام لە هەندێ شوێن نمونەی کوردستان و عێراقی عەرەبی دەستپێکردنی ئەمانە

کەوتـە نیـوەی دووەمـی سـەدەکەوە.
چاکسـازییەکانی دەوڵەتـەکان لـە بـواری موڵکایەتـی لـەم قۆناغـەدا لـەوەدا بـوو، کـە دەسـت بکرێـت بـەوەی موڵکایەتـی زەویـوزاری کشـتوکاڵی لەدەسـت توێـژە جیاوازەکانـی فیودالّـی خێڵەکـی لەسـەرەک خێڵـە گـەورەکان و باجکۆکـەرەوەکان و پیـاوە ئایینیـە گـەورەکان و کاربەدەسـتانی سـەربازی و ئیـداری و سیاسـی دەوڵـەت بسـەنرێتەوە و بکرێنـەوە بـە موڵکـی میـری و بـە سـەنەد و تاپـۆ بدرێتـە دەسـت ئەوانـەی بـە راسـتوخۆ بەرهەمـی تێـدا دەهێنـن «**١٦** ل**٤**».
ئـەم چاکسـازیەی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدارانی دەوڵەتـەکان بـە مەبەسـتی ئـەوە بـوو، کۆنترڵـی دەوڵـەت بەسـەر بەرهەمهێنـان و داهـات و باجـەکان زیاتـر و فـرە چەشـنتر بـکات و لـە هەمانکاتـدا دەسـەڵاتی ئـەو چیـن و توێژانـە کەمکاتـەوە و کۆنترۆڵـی دەسـتگاکانی دەوڵـەت بەهێزتـر بـکات. ئەوانـە بوونـە هـۆکاری نەمـان یـان کەمبونـەوەی ژمارەیەکـی زۆر لـە ریـزی توێژەکانـی فیودالّـی خێڵەکـی ناوچـەکان کـە پێشـتر نزیـک بـوون لـە دەسـتەبژێری دەسـەڵاتداری دەوڵەتـەوە. ئـەوەی لـە نیـوەی یەکەمـی سـەدەی نـۆزدە بەسـەر میرنشـین و ژمارەیـەک لەسـەرەک خێڵـە گەورەکانـی کوردسـتان هـات نمونەیـەک بـوو لەوانـە.
لـە باتـی ئـەوەی موڵکایەتـی زەویـوزار بـە سـەنەد بکەوێتـە دەسـت بەرهەمهێنـەران، بـە پێچەوانـەوە بـە کـردەوە لـە رێگـەی گەندەڵـی و پاشـکۆیەتی و بەرتیـل و خۆسـەپاندنەوە، بەشـی هـەرەزۆری زەویـوزاری کشـتوکاڵی و سـەرچاوە ئـاوەکان لـە رێگـەی سـەنەدەوە کەوتنـە دەسـت سـەرەک خێـڵ و ئەعیـان و گـەورە دەسـەڵاتدارانی سـەربازی و ئیـداری ناوچـەکان و شـێخ و پیـاوە ئاییینیـە گـەورەکان. رێژەیەکـی زۆرکـەم لەوانـە کەوتـە دەسـت ئـەو جوتیارانـەی راسـتەوخۆ خۆیـان بەشـدارییان لـە بەرهەمهێنانـدا دەکـرد. ئـەوەش لـە رێگـەی بەرتیلـدان و خزمایەتـی و واسـتەکردن و بەشـەرێکردنی هەنـدێ لـە دەسـەڵاتداران بـوو «**١٥**ل**٦٢\ ٣٠** ل **٦١**».
لەگـەڵ ئەوانەشـدا ئـەو گۆڕانکارییانـە بوونـە هـۆکاری ئـەوەی چەنـد توێژێکـی نوێـی موڵکـدار لـە رێگـەی سـەنەدەوە بـۆ یەکەمجـار مافـی موڵکایەتی زەویـوزار پەیـدا بکەن. هەرچەنـدە ئـەو سـەنەدانە زۆرجـار دەبوایـە سـاڵانە نـوێ بکرێتـەوە و پابەندبـوون بـە وەلا و پاشـکۆیەتییەوە بـۆ دەسـەڵاتدارانی دەوڵـەت، بـەڵام جـۆرە سـەقامگیرییەکی لـە موڵکایەتیـدا دروسـتکرد و بـووە هـۆکاری ئـەوەی چەنـد توێژێکـی کۆمەڵایەتـی نیمچـە مەلاکـی گـەورە و بچـوک دروسـت بێـت و زیاتـر لـە جـاران دڵیـان بـە زەویـوزار و بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی بسـووتێت.
بەهـۆی گەشـە نەکردنـی تەکنیـک و رێبـازی نوێـی بەرهەمهێنانی کشـتوکاڵی و هەژاری

و بێ دەسەڵاتی مسکێنەکان و کەم خەرجییان زۆربەی ئەوانە هەر وەکو پێشتر بە مسکێنی و بێ موڵکایەتی زەویوزار مانەوە. بگرە بەهۆی پەیدابوونی مۆدێلی سەنەدەوە، هەندێ لەسەرەک خێڵ و شێخ و دەسەڵاتدارە گەورەکان، زەوی ژمارەیەک زۆر جوتیاریان زەوتکرد. ئەو جوتیارانە یان لەسەر زەویەکانیان دەردەپەڕان و ڕوویان دەکردە شارەکانیان و دەبوونە کرێکاری وەرزی و بەرامبەر دانی خۆراک پێیان، یان موچەیەکی کەم کاریان پێدەکرا.

ناچارکردنی ڕەوەندەکان بە نیشتەجێبوون و سەندنی باجی قورس لێیان و کردنی ڕۆڵەکانیان بە سەرباز لە لەشکری دەوڵەتدا، ژمارەیەکی زۆر لەوانەی ڕووبەڕووی بە هەژاری کردەوە و ناچاربوون وەکو شوان و گاوان و سەپان لە کێڵگەی مەلاکەکاندا کار بکەن، یان ڕوو بکەنە شارەکان بۆ کارکردن. ئەم دوو توێژەی دوایی، بوونە بەشێک لە هەوێنی دروستبوونی کرێکاری کستوکاڵی و کرێکار و خەڵکی هەژاری بێدەرامەتی شارەکان «**١٥** ل**٤٩**».

ئەم گۆڕانکارییانە لە موڵکایەتی و ریزی چینوتوێژەکاندا، سەرەتای ململانێی درێژخایان بوو لە نێوان ئەوانەی کە سوودبەخش بوون بەو چاکسازییانە و بەسەنەد دەبوونە موڵکدار و ئەو توێژانەی تری فیوداڵی خێڵەکی کە پێشتر تەسەروفیان بە زەویوزار و بەرهەمهێنان و داهاتی باجەکانەوە دەکرد. ئەمانە بوونە خاوەن بەرژەوەندی جیاواز و کەوتنە دوو بەرەی جیاوازەوە. ئەوانەی کە سوودبەخش بوون، پێگەی کۆمەڵایەتی و ئابوریان بەهێزتر بوو و گۆڕانکاری و بڵاوبوونەوەیان لە بەرژەوەندی خۆیاندا دەبینی. بە پێچەوانەوە ئەوانەی زەرەربەخش بوون، دژی گۆڕانکاری و بڵاوبوونەوە بوون و هەوڵی سەرلەنوێ بوژانەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵەکیان دەدا «**٣٠** ل**٦٣**».

لێرەدا بڵاوبوونەوە و بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی بووە هۆکاری ئەوەی هەمیسانەوە ئەم توێژە فیوداڵە موڵکدارە نوێیە بەسەر دوو بەرەی خاوەن بەرژەوەندی جیاوازەوە دابەشبن. بەشێک لەوانە توانا و دەرفەتیان پەیداکرد و کەوتنە بەرهەمهێنانی بەروبوومی کشتوکاڵی کەرەسەی خاو بۆ هاناردەکردن، نمونەی ئاوریشم و لۆکە و توتن و تلیاک. ئەمانە بەرژەوەندی هاوبەشیان لەگەڵ کۆمپانیا و وڵاتە بێگانەکان و ئەو بازرگانە خۆماڵیانە پەیداکرد، کە کاریان لە هەناردنەکردن و هاوردەکردنی کەلوپەلدا دەکرد. بەشی دووەم ئەو توێژە فیوداڵە خێڵەکییە تەقلیدیانە بوون، کە لەگەڵ ئەوەی بوونە موڵکداری زەویوزار، هەمان درەفت و توانای بەشی یەکەمیان بۆ نەخوڵقا و زیاتر خەریکی بەرهەمهێنانی بەروبوومی کشتوکاڵی بەکارهێنانی بوون بە

پلەی یەکەم بۆ دابینکردنی پێداویستییەکانی بازاڕەکانی ناوەوە. ئەمانە وەکو توێژی یەکەم سوودبەخش نەبوون لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهانی و بگرە ئەو بڵاوبوونەوەیان بەهەڕەشە بۆ سەر خۆیان دەزانی. ئەمانە زیاتر بەرژەوەندی و کاری هاوبەشیان لەگەڵ ئەو بازرگانە خۆماڵیانە پەیداکرد، کە بە پلەی یەکەم بە بازرگانی ناوخۆوە خەریکبوون.

لەم دۆخەدا بازرگانەکان دابەشبوون بەسەر دوو توێژی سەرەکیەوە. ئەوانەی بە پلەی یەکەم بە کاروباری هاوردەکردن و هەناردەکردن هەڵدەستان و بەرژەوەندی ڕاستەوخۆیان هەبوو لە بڵاوبوونەوەدا. هەتا دەهات کار و کاسپی ئەمانە زیادی دەکرد و پاڵپشتی بازرگان و کۆمپانیا بێگانەکانیان هەبوو، هەروەها دەوڵەت بەهەمان شێوەی ئەوانی تر دەسەڵاتی بەسەریاندا نەدەشکا. دەکرێ ئەمانە بە بازرگانی پاشکۆ ناوبنرێن. توێژی دووەم ئەوانە بوون کە بەکاروباری بازرگانی ناوخۆ و هەرێمایەتی هەڵدەستان. ئەمانە زیاتر بەرژەوەندیان لەگەڵ بەرهەمهێنەرە پیشەییەکانی خۆماڵی و بەرهەمی کشتوکاڵی بەکارهێنانی هەبوو. دەسەڵاتدارانی دەوڵەت دەیتوانی ئاسانتر کۆنترۆڵی ئەمانە بکات و لەچاو توێژی یەکەمدا باج و گومرگیان بە ڕێژەیەکی زیاتر لێدەستێنرا «١٥ ل٣٨ \ ٣٠ ل٨٨».

سەرەڕای بازرگانە تەقلیدیەکان، چەند توێژێکی فیودالی خێڵەکی لە بنەماڵەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتدار و فیودالی خێڵەکی و فیودالی موڵکداری خاوەن بەرهەمە سلەعیەکان، هەروەها بەشێک لە درستەڵاتدارانی دەستگا خۆجێییەکانی دەوڵەت، بە ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ لە ڕێگەی شەرعی و ناشەرعیەوە بەشداری و شەریکایەتیان لە ئاڵوگۆڕی بازرگانیدا دەکرد.

ئەوانەی هەتا دەهات ڕۆڵیان لە ئەرکی باجکۆکردنەوە زیادی دەکرد دوو توێژ بوون. بەشێکیان کاربەدەستی مەدەنی و سەبازی دەوڵەت بوون و بەرامبەر موچەی دیاریکراو کاریان دەکرد و بە ڕاستەوخۆ باجیان لە بەرهەمهێنەرەکان دەسەند. بەشی دووەمیان ئەوانە بوون کە بە قۆنتەران ئەو کارانەیان لە دەوڵەت وەردەگرت. بێگومان هەر وەکو کۆن مەسەلەی گەندەڵی و تەبەعێت و وەلا لەناو ئەم توێژانەدا هەر بەردەوام بوو. بەشێک لەمانە بەتایبەتی ئەوانەی کاری قۆنتەراتیان دەکرد بەهۆی داهاتی زۆر بەدەستیانەوە و پێگەی کۆمەڵایەتیانەوە، کەپیتالێکی باش لە دەستیاندا کۆدەبۆوە و بەشدارییان لە کاروباری بەرهەمهێنانی بەرهەمی کشتوکاڵی سەلەعی و بازرگانی و فینانسدا دەکرد.

بۆ بەهێزکردنی دەستگاکانی دەوڵەت و مسۆگەرکردنی باجەکان و زیدکردنیاندا دەستەبژێری دەسەڵات سەرلەنوێ کەوتنە دامەزراندنی والی بەهێزی نوێ و ژمارەیەکی زۆر خەڵکی سەربازی و ئیداری. دامەزراندنی ژمارەیەک زۆر لەو بوارانەدا چەند توێژێکی نوێیی فەرمانبەرانی دروستکرد، کە بڕیاری ئابوری و سیاسی ناوچەکانیان دەکەوتە دەست و لە ڕێگەی گەندەڵی و خۆبەشەڕیککردن لە کاروباری بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و بازرگانی و بوون بە خاوەن موڵک لە ڕێگەی سەنەدەوە دەوڵەمەند دەبوون. ئەمانە هەتا پلەیان لە دەستگاکانی دەوڵەتدا بەهێزتربووایە، پێگەی کۆمەڵایەتییان بەرزتر دەبۆوە و دەرفەتی سامان کۆکردنەوەی زیاتریان بۆ دەڕەخسا.

لەگەڵ ئەوەی دەسەڵاتی ئایینی لەم قۆناعەدا پشتگیری و هەمانگەری تەواوی شا\سوڵتان و دەستەبژێری دەسەڵاتی فیودالی خێڵەکیان دەکرد، بەڵام لەگەڵ گۆڕانکاری لە ریزی چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە و دروستبوونی بەرژەوەندی جیاواز لە نێوەندیاندا، ئەمانیش بوون بە دوو بەرەوە. بەشێکیان بەلای بڵاوبوونەوەی سەرمایەداریەوە دایاندەشکان و بەشەکەی تریان دژی بوون. هەڵبەتە ئەم لەیەک ترازانە لە قۆناعی داهاتوی مێژووی ناوچەکەدا زیاتر روون دەبێتەوە.

بڵاوبوونەوە و بوژاندنەوەی بازاڕ و زیادبوونی خواست لەسەر بەروبووم بووە هۆکاری دەستپێکردنی تێکشکاندنی سیستمی فیودالی خێڵەکی پیشەیی و گەشەکردن و بەرفراوانبوونی بەشێکی و هەتا رادەیەک دروستبوون و بوژاندنەوەی هەندێ بواری پیشەسازی سەرەتایی خۆماڵی. ئەم گۆڕانکاریانە توێژە کۆنەکانی حەرەفی گۆری بە توێژێکی بەرهەمهێنەری پیشەیی کە بە شێکیان بازرگان و ئەوانی تر وەستاباشیە کۆنەکان بوون. ئەم توێژانە بوونە هەوێنی دروستبوونی برژوای پیشەیی خۆماڵی، کە لە قۆناغەکانی دواتری مێژووی ناوچەکەدا رۆڵی گرنگیان هەبووە لە گۆڕانکاریەکاندا. لەم بوارانەدا سەرەڕای گۆڕان لە سروشتی ئەو پیشەگەڕانە خۆیاندا، ژمارەیەکی زیاتر شاگرت لە شوێنکارکانیاندا کاریان دەکرد و ئەمانە بوونە هەوێنێک بۆ دروستبوونی چینی کرێکار. ئەم گۆڕانکارییانە لە چەندین بواری بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتاییدا روویدا، کە دواتر دەگەڕێینەوە سەر باسکردنیان.

دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەسەر بنەمای سیستمی بەڕێوەبردنی فیودالی خێلایەتی دروستبوو. بە ڕوانگەی ئەوانە بێجگەلە ئەوەی کۆمەڵگە

بەســەر راعــی و رەعیــەت و چینوتوێــژی جیــاوازەوە دابەشــبوو، بەســەر خێــڵ و پێکهاتــەی جیــاواز و ئەوانــە بــەردی بناغــەی کۆمەڵگــەکان بــوون دابەشــبوو.

ئــەم خاســڵەتە لــەم قۆناغــە مێژوویــەدا، کــە بڵاوبوونــەوەی ســەرمایەداری تیایــدا روویــدا و پرۆســەی گواســتنەوەی بــە پلــەی جیــاواز لــە ناوچەکانــدا دەســتی پێکــرد، بــووە فاکتەرێکــی تــر بــۆ زیادبوونــی جیــاوازی و نایەکســانی لــە نێوان ناوچــە و خێڵ و پێکهاتەکانــی کۆمەڵگەکانــدا. بەهــۆی ئــەوەی هەتــا دەهــات جیــاوازی زیادیدەکــرد لــە ئاســتی گەشــەکردنی ئــەو ناوچــە و پێکهاتانــە و رۆڵیــان لــە گۆڕانکارییــە خێراییــەکان و دەرفەتــی بەشــداریکردنیان لــە بڕیاردانــدا. ئــەم نایەکســانیە هەوێنێــک بــوو بــۆ دروســتبوونی ململانێــی توندوتیــژی درێژخایانــی نێــوان ئــەو پێکهاتانــە، کــە هەتــا ئەمــڕۆ هــەر بەردەوامــە.

قۆناغی دووەم

لەدەســتدانی ســەربەخۆیی سیاســی و ئابــوری دەوڵەتــەکان وزاڵبوونــی کەپیتالیزمــی جیهانــی

١٨٩٠-٨٦٠

ڕەنگــە ئــەم قۆناغــە گرنگتریــن و هەســتیارترین قۆناغبێــت لــە مێــژووی رۆژهەڵاتــی ناوەڕاســتی دوای ســاڵەکانی ١٨٠٠ وە. لێرەدابــوو زەمینــە بــۆ ئــەوە خۆشــبوو، کــە رۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت نەتوانێ ڕێبازی ســەربەخۆیی و گەشــەکردن وەرگرێــت، بەڵکــو لــە باتــی ئــەوە رێبــازی پاشــکۆیەتی و زەلیلــی گرتەبــەر.

بوونــی دەوڵەتەکانــی رۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت بــە کۆســپی ســەرەکی لــە بــەردەم گەشــەکردنی ئابــوری و بــە هێزبوونــی چینوتوێــژی نــوێ لــە ناوچەکــەدا، شکســتهێنانیان لــە چاکســازیدا، هەروەهــا لــە پێنــاوی مانــەوەی خۆیــان و سیســتمەکەیاندا پشتبەســتنی تەواویــان بــە کۆمپانیــا و دەوڵەتــە کەپیتالیســتەکان، هەمــوو ئەمانــە دەوڵــەت و کۆمپانیا و بانک و بازرگانــە بێگانەکانی کــردە تەرەفێکی کاریگــەر و بڕیــاردەر لەســەر رێچکــەی گەشــەکردنی ناوچەکــە و رێبــازی گۆڕانــکاری تیایــدا. ئــەو دەوڵەتانــە تەنهــا ســەربەخۆیی ئابوریــان لەدەســت نــەدا، بەڵکو ســەربەخۆیی و سیاســی و سەربازیشــیان لەدەســت چــوو. زۆربــەی بڕیــاری سیاســی و ئابــوری دەوڵەتــەکان کەوتە دەســتی بێگانــەوە. دەســەڵاتداران بوونە پارێــزەری بەرژەوەندییەکانی ســەرمایەداری جیهــان، بوونــە کۆســپێکی گەورەتــر لــە جــاران لــە بــەردەم گەشــەکردنی ناوچەکــە و پاراســتنی ســەربەخۆیی سیاســی و ئابــوری وڵاتەکانــی.

سەرلەنوێ شکستهێنانی دەوڵەتەکان لە چاکسازیدا

هەروەکو چۆن دەوڵەتە فیوداڵە خێڵایەتیکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە مێژووی هەزارساڵەی پێشوویاندا شکستیان دەهێنا لە چاکسازییەکانیاندا بۆ زیاتر بەهێزکردنی دەسەڵاتی ناوەندی و مسۆگەرکردن و زیادکردنی داهاتەکانیان لە ڕێگەی تاڵانکردنی دەرەوە و رووتاندنەوەی ناوەوە، بەهەمان شێوە لەم قۆناغەشدا لەو هەوڵانەیاندا شکستیان هێنا. ئەوانە لە باتی ئەوەی لە ڕێگەی چاکسازییەوە بتوانن قەیرانە ئابوری و سیاسی و سەربازەکانیان چارەسەرکەن، قەیرانەکانیان قوڵتر و فراوانتر و ئاڵۆزتر بوو.
ئەو شکستهێنانە پێشتر یان دەبووە هۆکاری دارمانی دەوڵەتەکانیان وەکو بەسەر دەوڵەتی خولەفای راشدین و ئەمەوی و سەفەوی و ئەفشار هات، یاخود لە ڕێگەی گۆڕانکاری بەردەوام لە پێکهاتەی دەسەڵاتدار و بەڕێوەبەرانی دەستگاکانی دەوڵەت و توێژەکانی فیوداڵی خێڵەکیدا نمونەی دەوڵەتی عەباسی و دواتر دەوڵەتی عوسمانی بۆ چەند سەدەیەک دەوڵەتەکانی دەهێشتەوە.
ئەم جارەیان شکستهێنانی چاکسازییەکانی ئەم دەوڵەتانە لە دۆخێکی زۆر جیاوازتر بوو لە کۆن. ئەم دەوڵەتانە ویستیان بە پاڵدانە بەر سەرمایەداری جیهان و دەوڵەتە بێگانەکان پارێزگاری دەسەڵات و مانەوەی خۆیان بکەن، بەڵام ئەوە لەسەریان گران کەوت و بووە هۆکاری شکستهێنانی تەواویان و لەدەستچوونی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوریان و بوونی ناوچەکە بە پاشکۆ.

شکستهێنانی چاکسازی سەربازی و زیادبوونی خەرجی تیایدا

چاکسازییەکانی ئەو دەوڵەتانە لە پێناو بە مودێرنکردنی سوپاکانیان، نەوەک هەر شکستی هێنا، بەڵکو هەتا دەهات خەرجی زیادیدەکرد و لە هەموو ڕوویەکەوە بە پێچەوانەی ئەوەی چاوەڕوانیان دەکرد بە زیان دەشکایەوە. پیشەسازیی سەربازی، کە مۆنۆپۆڵی دەوڵەت بوو بۆ بەرهەمهێنانی چەک و تەقەمەنی و پاپۆر و پێویستی تری سەربازی تر، لەم قۆناغەدا شکستی هێنا و دەتوانیین بڵێین بەتەواوەتی نەما. ئەوەی لەو پیشەسازیە مایەوە تەنها بەرهەمهێنانی هەندێ جلوبەرگ و پێلاوی سەربازی بوو، ئەویش بە چەندایەتی خراپ و لە ڕێگەی گەندەڵیەوە بە خەرجێکی زۆر بەرهەم دەهێنران. هەڵبەتە هۆکاری ئەوە بۆ نەبوون یان کەمی کەپیتاڵ، ناشارەزایی، تەکنیکی دواکەوتوو

و ڕێگرتن لە توانای خولقاندن و داهێنانی خەڵکی دەگەڕایەوە، سەرپەرشتیکردنی ئەو پیشەسازییە لەلایەن دەوڵەتەوە کە خەڵی نەشارەزای گەندەڵی سەر بە دەستەبژێری دەسەلاتدار تیایاندا بڕیاردەر بوون.
تەنها ڕێگە لەبەردەم ئەو دەوڵەتانە بۆ بە مودێرنکردن و پڕچەککردن و مەشقپێکردنی سوپاکانیان، کڕینی چەک بوو لە کۆمپانیا بێگانەکان و پەنابردن بوو بۆ شارەزایانی سەربازی دەوڵەتی دەرەکی بۆ فێربوونی بەکارهێنانی ئەو چەکانە و زانستی و ڕێکخستنی سەربازی. هەڵبەتە ئەمە لەلایەکەوە خەرجێکی زۆری تێدەچوو و لەلایەکی ترەوە ئەو چەکانەی پێیان دەفرۆشرا مۆدێلی کۆن بوون و لە دوای ماوەیەکی تر دەبوایە سەرلەنوێ چەکی نوێتریان بکڕیایە، هەروەها دەبوایە هەمیشە چاوەڕوانی دەستی ئەو دەوڵەت و کۆمپانیانە بوونایە «٣٠ ل١١٦ \ ١٥ ل١٠٣».
ئەم دەوڵەتانەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەمیشە لە شەڕی ناوخۆ و دەرەکیدا بوون. ئەو شەڕانە بە بەردەوامی پێویستی بەکڕینی چەک و تەقەمەنی نوێ بوو. سەرەڕای ئەوە لەبەرئەوەی لە شەڕە دەرەکیەکانیاندا شکستیان دەهێنا، لە باتی ئەوەی ئەو شەڕانە ببێتە هۆی دەستکەوتنی غەنائیم و تالانی و زیادبوونی داهاتی دەوڵەت وەکو پێشتر لە فتوحاتدا بۆیان دەچووە سەر، ئێستا تەنها لە پێناوی خۆ پاراستندا بوو، لەهەمانکاتدا خەرجیی دەوڵەتی زیاتر دەکرد.
شەڕەکانی ئەم دەوڵەتانە دەبووە هۆی کاولبوونی ناوچەی گەوەرە و کەمبوونەوەی بەرهەمهێنان تیایاندا. سەرەڕای ئەوە دەوڵەت ژمارەیەک زۆری ڕۆڵەی ڕەعیەتی لادێکان و ڕەوەندەکان دەخستە ڕیزەکانی شەڕ و لە کاسپی و بەرهەمهێنانیان دەکردن. هەموو ئەمانە سەرەڕای بەهەژارکردنی خەڵک و برسی کردنیان دەبوونە هۆکاری کەمبوونەوەی بەرهەمهێنان و داهاتی باجەکانی دەوڵەت. ساڵەکانی ١٨٧٦\١٨٦١بەهۆی زوڵم و زۆرداری دەوڵەتی عوسمانیەوە، خەڵکانی ڕۆژهەڵاتی ئەورووپای ژێر دەسەلاتی ئەودەوڵەتە ڕاپەڕین. ئەوە بووە هەڵگیرسانی زنجیرەیەک شەڕ لەو ناوچانەدا و پشتگیریکردنی ڕوسیای قەیسەری بۆ ئەو خەڵکانە هێندەی تر ئەو شەڕانەی ئاڵۆزتر و خوێناویتر کرد. چەندین ڕاپەڕینی تر سەری هەڵدا، نمونەی ڕاپەڕینی هەرسلی ساڵی ١٨٦٠ لە چیای ڕەش، ڕاپەڕینەکانی سەربیا لە پێناوی سەربەخۆیی، ڕاپەڕینەکانی بۆسنە و هەرسک، کێشەکانی بولگاریا و هەوڵدانیان بۆ جیابوونەوە، ڕاپەڕینی کریت ساڵی ١٨٦٦.
ئەم شەڕوشۆڕ و ئاژاوەیە سەرەڕای ئەوەی دەبووە هۆی کوشتن و وێرانی و برسێتی و کەمبوونەوەی داهاتی دەوڵەت و خەرجی قورسی سەربازی، دەبووە

هۆکاری ململانێ و گرژی ناوخۆی دەستەبژێری خێڵی دەسەڵاتدار. شکستهێنانی سوڵتان لەو شەڕانەدا و قەیرانی ئابوری هەروەها ڕێکەوتنی ژێراوژێری سوڵتان لەگەڵ روسەکان بەدزی ئینگلتەرا و فەرەنساوە، ساڵی ١٨٧٦بەشێک لە دەستەبژێری دەسەڵاتدار ئەو دۆخەیان قواستەوە و ریکەوتن لەسەر لابردنی سوڵتان و دانانی سوڵتانێکی نوێ. بەڵام ئەو کارە چارەسەری قەیرانەکانی نەکرد «٩١ ل٤٩٧».

ساڵی ١٨٧٦-٧٧ شەڕێکی قورس لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی لەلایەک و روسیا و جەنگاوەرەکانی بەڵقان و بولگاریا هەڵگیرسا. لەگەڵ ئەوەی ئینگلتەرا و فەرەنسا لەو شەڕەدا پشتگیری دەوڵەتی عوسامانیان کرد، شەڕەکە بە شکاندنی عوسمانیەکان کۆتایی هات و سوپای روسیا گەیشتە سنووری شاری ئەستەنبوڵ ی پایتەخت. بەهەرەشی ئینگلتەرا، روسیا ناچار بوو لە و ناوچەیە بکشێتەوە، بەڵام لە بەرامبەردا دەوڵەتی عوسمانی دانی بە سەربەخۆیی ئەو وڵاتانەی رۆژهەڵاتی ئەورپا ناو تەنها وجودێکی سیمبولی سەربازیان تیادا هێشتەوە. سەرەڕای ئەوە دەوڵەتی عوسمانی ناچارکرا تەعویزی شەڕ بە روسیا بدات. ئەمە و نەمانی یان کەمبوونەوەی داهاتی باج و خەراجی دەوڵەتی عوسمانی لەو ناوچە گەورانەدا، کاریگەری قورسی کردە سەر خەزێنەی دەوڵەت «٩١ ل٥٠١».

کردنەوەی قەناتی سوێس لە ساڵی ١٨٦٩دا گرنگی دەریای سپی ناوەڕاست و رێگەی بازرگانی نێوان ئەوروپا و رۆژهەڵاتی ئاسیای زیاتر کرد. ئەو گرنگیە ململانێی نێوان ئینگلتەرا و فەرەنسا و ئەڵمانیا و بروسیا و روسیای... بۆ کۆنترۆڵکردنی ئەو دەریایە و وڵاتەکانی کەنار دەریاکەی زیاتر کرد.

لاوازبوونی هێزی دەریایی دەوڵەتی عوسمانی لە دەریای سپی ناوەڕاست و ناڕەزایی و بێزاری دەوڵەتەکانی باکوری ئەفریقای سەر ئەو دەریایە لە دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی عوسمانی و باج و سەرانەی زۆر بەسەریانەوە و بێتوانای دەوڵەتی عوسمانی لە کۆنترۆڵکردنیان، هەموو ئەمانە دەرفەتیک بوو بۆ دەوڵەتە ئەوروپیەکانی ئەوسا کە چاو ببڕنە ئەو ناوچانە.

ساڵی ١٨٧٨ ئیگلتەرا لە دوای رازیبوونی دەوڵەتی عوسمانی قوبرسی داگیرکرد. لە رێگەی رێکەوتننامەیەکەوە لە نێوان ئینگلتەرا و ئەڵمانیا و دەوڵەتی عوسمانیدا بە ناوی هەماهەنگیکردنی دەوڵەتی عوسمانییەوە، فەرەنسا وڵاتی تونسی داگیرکرد و دەسەڵاتی عوسمانی تیایدا تەنها بەرەمزی بۆ سەرپەرشتیکردنی کاروباری ئایینی مایەوە. بۆ کۆنترۆڵکردنی قەناتی سوێس و ڕێگەی بازرگانی کۆلۆنیەکانی لە ئاسیا، ئینگلتەرا ساڵی ١٨٨٢ میسری داگیر کرد. دەوڵەتی عوسمانی لە پێناوی لاوازکردنی دەسەڵاتدارانی مەمالیک لە میسردا، هەماهەنگی ئینگلتەرا وچاوپۆشی

لـەو داگیرکردنـە کـرد.
هەمـوو ئەمانـە بەشـداریکردن و ڕێگەخۆشـکردنی دەسـەڵاتدارانی دەوڵەتـی عوسـمانی نیشـان دەدات لـە هێنانـە نـاوەوەی هێـزە ئەوروپیـەکان بـۆ ناوچەکـە، لەلایەکـی تـرەوە هەمـوو ئەمانـە بونەتـە هـۆکاری کەمبوونەوەیەکـی هێجگار زۆری داهاتەکانـی ئـەو دەوڵەتە.
بێجگەلـە ئـەو شـوێنانە، زنجیرەیـەک ڕاپەڕیـن لەنـاو میللەتەکانـی بەشـی ئاسـیای دەوڵەتـی عوسـمانیدا بەرپا بـوو، لەوانـە لـە ڕیـزی کـورد و ئەرمەنیەکانـدا(لـە بەنـدی شەشـەم دەگەڕێینـەوە بـۆ باسـی کوردسـتان).
لەبەرئـەوەی ئەرمەنیـەکان هـەر لـە مێـژووی کۆنـەوە شـارەزایی و ڕۆڵـی گرنگیـان هەبـوو لـە کاروبـاری بازرگانـی و پیشـەییدا، بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری بـووە هـۆکاری ئـەوەی ئـەم پێکهاتەیـە گەشـەبکەن و ڕۆڵـی گرنـگ پەیداکـەن لـە بازرگانـی دەرەکـی و هەرێمایەتـی ناوخـۆ و گەشـەکردنی بەرهەمهێنانـی پیشـەیی و پیشەسـازی سـەرەتایی. لەگـەڵ ئەوەشـدا ئـەم پێکهاتەیـە هیـچ بوارێکیـان لـەو دەوڵەتـەدا پێنـەدرا بـۆ بەشـداریکردن لـە بڕیـارە سیاسـی و ئابوریەکانـدا، هەروەکـو کـۆن وەکـو پلـەی خـوارەوەی ڕەعیـەت لەلایـەن دەسـتەبژێری دەسـەڵاتداری دەوڵەتـەوە موعامەلەیـان لەگـەڵ دەکـرا.
ڕاپەڕینەکانـی میلەتەکانـی بلقـان و هەنـدێ وڵاتـی تـری ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـا و دواتـر سـەربەخۆیی بوونـی هەندێکیـان، کاری کـردە سـەر ئەرمەنیـەکان و جۆشـیدا بـە داواکاریەکانیـان لـە پێنـاوی چاکسـازی سیاسـی و ئابـوری و بەشـداریپێکردنیان لـە بڕیـاردان و ڕێگەخۆشـکردن بـۆ سـەربەخۆیی. دەوڵەتـی عوسـمانی گوێرایەڵـی داواکاریەکانیـان نەبـوو و لەهەمانکاتـدا دەوڵەتـە کەپیتالیسـتەکان لـە پێنـاوی پارێزگاریکردنـی بەرژەوەندیەکانیانـدا لەگـەڵ دەوڵەتـی عوسـمانی هیـچ بایەخیـان بـەو بابەتـە نـەدا. لەبەرئـەوەی داهاتـی بـاج و خـەراج و گومرگـی ئـەم پێکهاتەیـە زۆر گرنـگ بـوو لای دەوڵەتـی عوسـمانی، بـە ڕێگـەی کوشـتن و بەکارهێنانـی هێـز و تۆقاندنـەوە ڕووبەڕوویـان بوونـەوە و سـەرکوتیان کـردن. دروسـتبوونی گـرژی لەناو ئەرمەنـەکان و کوشـتن و سـەرکوتکردنیان سـەرلەنوێ بـووە هـۆاکاری لاوازبونـی جموجۆڵـی بازرگانـی و کەمبوونـەوەی بەرهەمـی پیشـەیی و کەمبونـەوەی داهاتەکانـی دەوڵـەت. «بـۆ زانیـاری زیاتـر بڕوانـە **٩١** ل**٥٠٣-٥٤٤**»
خەرجیـی سـەربازی دەوڵەتـی قاجـاری ئێـران لـە نێـوان ساڵەکانی **١٨٦٧-١٩٢٢** شـەش هێنـدە زیادیکـرد. سـاڵی **١٨٥٩** دەسـتیانکرد بـە هێنانـی شـارەزایانی سـەربازی ڕوسـی و بروسـی بـۆ ڕێکخسـتن و مەشـقپێکردنی سـوپا. سـاڵی **١٨٧٩** ڕوسـەکان سـوپایەکی

تـری نوێیـان دروسـتکرد بەمۆدێلـی روسـی بەنـاوی سـوپای کۆسـاکەوە. ژمـارەی ئەوانـە گەیشـتە ٨٠٠٠ چەکداری مەشـقپێکراوی رێکخـراو. شـا ئەمـەی بـۆ رازیکردنـی روسـەکان و بەهێزکردنـی سـەنگی خـۆی رووبـەڕووی فیوداڵـە خێڵەکیەکانـی تـر دروسـتکرد «١٥ ل١٠٤». گەندەڵـی لـە پێکهێنانـی سـوپادا بـەردەوام بـوو. بەرتیـل و واسـتەکردن و خزمایەتـی و رازیکردنـی سـەرەکخێڵەکان بـە دانـی پلـەی سـەربازی بـە خۆیـان و کـوڕ و خزمەکانیـان لـە هەمـوو ریزەکانـی سـوپادا پەیـڕەو دەکـرا، کـە دەبـووە هـۆکاری لاوازی سـوپا و دزینـی زۆر و بەکارهێنانـی سـوپا بـۆ زیادکردنـی سـامانی ئابـوری ئـەوا تێـژە کۆمەڵایەتیانـە «١٠٥ ل٢٣٧».

لـە دوای شکسـتهێنانی سـێ شـەڕی لەگـەڵ روسـیادا لـە نیـوەی یەکەمـی سـەدەی نـۆزدەدا و کۆنترۆڵـی باکـوری رۆژئـاوای وڵاتەکـە لەلایـەن روسـیاوە. هەروەهـا بـە هـۆی شکسـتهێنانیەوە رووبـەڕووی ئینگلتـەرا لـە سـاڵی ١٨٥٩دا و کۆنترۆڵکردنـی باشـوری وڵاتەکـە لەلایـان ئـەو دەوڵەتـەوە، قاجـار چیتـر توانـای نەمابـوو بتوانێـت دەسـتدرێژی بکاتـە سـەر دراوسـێکانی و شـەڕی دەرەکـی بـکات «١٥ ل١٤٨».

لاوازبوونـی ئـەم دەوڵەتـە و لەهەمانکاتـدا لاوازبوونـی دەوڵەتـی عوسـمانی بەهـۆی شـەڕی دەرەکـی و ناوخـۆوە، وای لـەو دوو دەوڵەتـە کـرد، کـە چیتـر توانـای شـەڕی یەکتریـان نەبێـت. ئەمـە بـووە هـۆکاری سـەرەکی بـۆ وەسـتاندی شـەڕی نێوانـی ئـەم دوو دەوڵەتـە و جێگیربوونـی سـنوری نێوانیـان هەتاکـو ئەمـڕۆ و بەردەوامبوونـی دابەشـبوونی کوردسـتان لـە نێوەندیانـدا.

کۆنترۆڵکردنـی باکـور و باشـوری ئێـران لەلایـەن روسـیا و ئینگلتـەراوە، وای لـە قاجارکـرد بـە هەمـوو توانایەکیـەوە هیـچ نەبێـت دەسـەڵاتی خـۆی لـە ناوەنـدی وڵاتەکە بهێڵێتـەوە. لـە رووی هێـزی سـەربازییەوە لەلایەکـەوە چەکـی لـەو دوو دەوڵەتـە دەکـڕی بـۆ رازیکردنیـان و لەلایەکـی تـرەوە دەیویسـت لـە شـکرەکەی چەکداربـکات بـۆ پەیداکردنـی هاوسـەنگیەک لەگـەڵ هێزەکانـی ئـەو دوو دەوڵەتـەو لەهەمانکاتـدا سـەرکوتکردنی دوژمنەکانـی ناوخـۆی.

لـەم قۆناغـە مێژوویەشـدا لـەم وڵاتـە چەندیـن شـەڕ و راپەڕینـی خوێنـاوی ناوخـۆ روویانـدا. گرنگترینیـان راپەڕینی پیشـەییەکانی مەشـهەد لە سـاڵی ١٨٥٨دا، سـاڵی ١٨٥٩ خێڵەکانـی بەهارلـو و ئەنالـوس لـە ناوچـەی فـارس راپەڕیـن، سـاڵی ١٨٦٠ بزووتنەوەی سـەردارەکانی خێڵـە کوردەکانـی لوڕسـتان روویـدا، مانگرتنـی بازرگانیەکانـی قەزویـن لـە سـاڵی ١٨٦٠دا، سـاڵی ١٨٦١ بازرگانەکانـی خۆراسـان، سـاڵی ١٨٦٥ راپەڕینـی ناوچـەی خامیـش، هەمـان سـاڵ راپەڕینـی شـاری شـیراز بـۆ مـاوەی دوو سـاڵ بـەردەوام بـوو، سـاڵی ١٨٦٩ راپەڕینـە مەزنەکـەی تالیـس لـە کرماشـان، سـاڵی ١٨٨٠–

١٨٨٣ راپەڕینەکانی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە کوردستان، ساڵی ١٨٨٦ چەند راپەڕینێکی خێڵەکانی چەلەبی و کلهور و کاراندی. سەرەڕای ئەوانە راپەڕینی جوتیاران لە چەندین ناوچەدا روویدا. لە ساڵەکانی ١٨٨٠دا بەهۆی برسێتی و نەخۆشی و پەتا بڵاوبوونەوە هەتا رادەیەک ئاژاوە و شەڕوشۆڕ ئەهوەن بۆوە «١٥ ل ١٨٢».

هەموو ئەمانە، بوونە هۆکاری شکستهێنانی ئێران لە مودێرنکردنی سوپا و شەڕی دەرەکی و کۆنترۆڵکردنی ناوەوە و پاراستنی یەکێتی دەوڵەتەکە و لەسەروو هەموویانەوە بووە هۆی زیادبوونی خەرجی زۆری سەربازی دەوڵەت کە داهاتی ناوخۆ چیتر بەشی نەدەکرد.

زیادبوونی خەرجی کۆشک (بلات)

بەدرێژایی مێژوو داهتی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە دوو بوردا بەکار هاتووە، خەرجی سەبازی و خەرجی کۆشک و دەستەبژێری دەسەڵاتداری فیودالی خێڵەکی. بەڵام لەپاڵ بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان و بوژاندنەوەی بازرگانیدا ئەو خەرجانە زۆر زیادیانکرد. بۆ نمونە لە نێوان ساڵەکانی ١٨٦٧-١٩٢٢ خەرجی کۆشک لە ئێران حەوت هێندی لێهاتووە.

پێشکەوتنی کۆمەڵگە لە روانگەی شا\سوڵتان و دەستەبژێری دەسەڵاتدار بۆ رووبەڕوو بوونەوەی ئەو پێشکەوتنە گەورانەی رۆژئاوای ئەوروپا لە رووی سیاسی و ئابوریەوە، خۆی لە دروستکردنی تەلار و کۆشکی مەزنتر و جلوبەرگی زێرین و دیوانی گەورە و خواردن و خواردنەوەی باشتر و زیادبوونی ژمارەی ژن و جالیەدا بووە. بۆ نمونە ساڵی ١٨٩٠ ژمارەی ژنەکانی شای قاجار بە فەرمی گەیشتونەتە ٨٥ ژن، ژمارەی کۆی ئەو ئافرەتانەی سەر بە شا بوون بە مارەیی و سیغە گەیشتونەتە ٣٠٠٠دانە. ئەو ئافرەتانە بەپێی جوانیان و رازیبوونی شا لێیان مانگانە بە سێ ئاستی جیاواز پارەیان پێ بەخشراوە. پلەی سەرەوە ٧٥٠ تومەن، دووەم ٥٠٠ تومەن و سێیەم ١٥٠ تومەن «١٠». بێگومان حەرەمی سوڵتانی عوسمانییش ژمارە و خەرجیان لەمە کەمتر نەبووە. سەرەڕای ئەوانە سەفەری شا\سوڵتان و پیاوە نزیکەکانی بۆ ئەوروپا و بردنی دیاری بۆ پاشاکانی ئەوان و دانی دیاری بە میوانەکانیان و بەخشیش پێدان خەرجێکی زۆری تر بوو «١٥ ل ٩٠».

هەڵبەتە زیادبوونی ئەم خەرجانە تەنها لە سنووری کۆشک و پایتەختدا نەوەستاوە،

بەڵکو شۆربۆتەوە بۆ توێژەکانی تری فیوداڵی خێڵەکی دەسەڵاتدار. گەورە دەسەڵاتدارانی نمونەی والی و سەرەک لەشکرە نیزامیەکان، باجکۆکەرەوەکان و توێژە دەسەڵاتدارەکانی تر لاسایی ئەوانەی سەرەوەیان کردووە و بەژیانی سەڵتەنەت ژیاون. لای ئەوانەش کۆشک و تەلار و پاسەوانی زۆر و ژمارەی ژن و کۆیلە و جاریە نیشانەی پێشکەوتن و شارستانی بووە.

زیادبوونی خەرجی دەستگاکانی دەوڵەت

دەستگا کۆنە دواکەوتووەکانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە شێوەیەک بونیاد و رێکخرا بوون، کە گونجا بوو لەگەڵ ئاستی گەشەکردنی سیستمی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشەیی فیوداڵی خێڵەکی
بچوک و قوفڵدراو. لەم قۆناغەدا ئەو دەستگا کۆنانە رێگربوون لە بوژاندنەوەی ئاڵوگۆی بازرگانی و راپەڕینی کاروباری خەڵکی و کۆکردنەوەی باج و گواستنەوە و تەلەگراف و کاری بانکی و سەد و قەنات دروستکردن و سیستمی فێرکردن.... .
گۆڕانکاری لەوانە پێویستی بە هەڵوەشاندنەوەی سیستمی کۆن و لابردنی کاربەدەستانی و دامەزراندنی سیستمی نوێ تر و گورجتر و دامەزراندنی خەڵکی تازە بوو. لەبەرئەوەی هەندێ لەو کارانە بە خەڵکی ناوخۆ نەدەکرا، کۆمپانیا و شارەزای بێگانەیان بەکاردەهێنا. هەموو ئەمانە دەبوونە بار بەسەر خەزێنەی دەوڵەت و خەرجێکی زۆر زیاتر بوو لە جاران.

بەشنەکردنی داهاتی باج و گومرگ

بەرهەمهێنان و ئاڵوگۆڕی بازرگانی و داهاتی باجی گومرگ لە سەدەی نۆزدەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لە چاو کۆندا بە ڕێژەیەکی هێجگار گەورە زیادیکردووە. لەبەر نەبوونی ئاماری فەرمی و نەبوونی تۆماری داهاتەکانی ئەو دەوڵەتانەو گومانکردن لە راستیاندا، مێژوونوسەکان ئەو زیادبوونە بە گۆڕانکاریەکانی تری ناو کۆمەڵگەکان دەپێون.
بێجگەلە بوژاندنەوەی بازرگانی و زیادبوونی داهاتی باج و گومرگ لەو بوارە گرنگەدا، لە نێوان **١٨٠٠–١٨٢٥**دا ژمارەی دانیشتوانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست **٢** هەتا **٣** هێندەی لێهاتووە. هەڵبەتە ئەوە بە هەمان رێژە زیادبوونی ژمارەی خەڵکانی بەرهەمهێنەریش دەگەیەنێت. بەپێی ئەوە دەبێت بەرهەمهێنان و داهاتی باج و

گومـرگ تیایـدا زۆر زیادیکردبێـت.
گەورەبوونـی شـارەکان و گردبوونـەوەی ژمارەیـەک خەڵکـی زیاتـر تیایانـدا، هەروەهـا خەریکبوونـی ژمارەیـەک زۆر لـە جوتیـاران بـە بەرهەمهێنانـی بەروبوومـی کشـتوکاڵی کەرەسـەی خـاوەوە، پێداویسـتی بەرهەمـی کشـتوکاڵی بەکارهێنانـی زۆر زیاتـر کـردووە. هەمیسـانەوە زیادبوونـی بەرهەمـی پیشـەیی و پیشەسـازی سـەرەتایی خۆماڵـی، داهاتـی بـاج و گومرگـی زۆر لـە پێشـتر زیاتـر کـردووە.
سـەرەڕای گەندەڵـی بێسـنوور لـە سیسـتمی بـاج و باجکاریـدا و دزینـی ڕێژەیەکـی زۆر لەداهاتـی دەوڵـەت و هەروەهـا بێچگەلـە باجـە فەرمیـەکان، سـەرانەیەکی زۆر لـە ڕێگـەی بەرتیـل و بەشـەڕیکبوونەوە چۆتـە گیرفانـی چەنـد توێژێکـی دەسـەڵاتدار، چاکسـازییەکانی دەوڵەتـەکان لـە سیسـتمی باجکۆکردنـەوە و زیادکردنـی ڕێـژەی بـاج لەسـەر بەرهەمهێنـەرەکان و زیادبوونـی جۆرەکانـی هەمیسـانەوە ئـەو داهاتـی دەوڵەتەکانـی زۆر زیاتـر کـردووە لـە جـاران.
چاکسـازی دەوڵەتـەکان لـە بـواری چاکسـازی لـە موڵکایەتـی زەویـوزار و چۆنیەتـی کۆکردنـەوەی باجـەکان بـە درێژایـی سـەدەی نـۆزدە زیادیکـرد، بـەڵام بەهـۆی بەردەوامبـوون لـە زیادبوونـی خەرجەکانـی دەوڵـەت و گەندەڵـی بێسـنوور لـە دەسـتگاکانی دەوڵەتـدا، بەشـێکی زۆری داهاتـەکان دەکەوتـە گیرفانـی کاربەدەسـتانی دەوڵـەت و چینوتوێـژە دەسـەڵاتداراکانەوە. ئـەوی دەکەوتـە خەزێنـەی دەوڵەتـەوە ڕێژەیەکـی کەمـی ئـەو داهاتانـە بـوو «**٢ ل١٢٢** «
بەپێـی ئـەو زانیاریانـە وا دەبینێـرێ کـە داهاتـی بـاج و گومرگـی دەوڵەتـەکان لـە نێـوان **١٨٠٠-١٩٢٢**دا بـە ڕێـژەی **١٠٤٠٪** زیادیکـردووە بـە مانایەکـی تـر یانـزە هێنـدەی لێهاتـووە «**١٥ ل٩٢**». لەگـەڵ ئـەو زیادبوونـە زۆرەشـدا، ئـەو داهاتانـە دوور بـووە لـەوەی بەشـی خەرجەکانیـان بکات. هەتـا هاتـووە ئـەو خەرجیانـە زیادیـان کـردووە و بوجـەی دەوڵەتـەکان سـاڵ لـەدوای سـاڵ زیاتـر کورتیـان هێنـاوە.

قەرز و ئیمتیازاتی دەرەکی و لەدەستدانی بڕیاری ئابوری و سیاسی

لەگـەڵ شکسـتهێنانی چاکسـازی دەوڵەتەکانـی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت و زیادبونـی خـەرج و کورتهێنانـی بەردەوامـی بودجـە و کەمبونـەوەی توانایـان لـە کۆنترۆڵـی وڵاتـەکان، هەتـا دەهـات ئـەو دەوڵەتانـە زیاتـر ناچـاری دەسـتی دەوڵەتـە کەپیتالیسـتەکان دەبـوون، لـە بەرامبـەردا دەسـتێوەردانی سیاسـی و ئابـوری و سـەربازی دەرەکـی لـە ناویانـدا زیادیدەکـرد.

بەپێی سروشتی جیاوازی وڵات و ناوچەکان دینامیکی ئەو دەستێوەردانە ڕێبازی جیاوازی گرتەبەر. لە دەوڵەتی عوسمانی دەستێوەردانی ئابوری پێش سیاسی و سەربازی کەوت، بەڵام لە ئێران دەستێوەردانی سیاسی و سەربازی پێش ئابوری کەوت. لەگەڵ ئەو جیاوازیەشدا دەرئەنجامی ئەو دەستێوەردانە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا کەم یان زۆرهاوچەشن بوو. هەموو ئەو دەوڵەت و ناوچانە سەربەخۆیی سیاسی و ئابوریان لەدەستدا و بوون بە پاشکۆی سەرمایەداری جیهانی و لەبەر دەستیدا زەلیل بوون.

پرۆسەی لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە کاتێکدا روویدا، کە گۆڕانکاری مەزن لە ئاستی گەشەکردنی وڵاتەکانی ڕۆژئاوای ئەوروپا، بەتایبەتی ئینگلتەرا و فەرەنسا گەیشتە ئاستێکی بەرزتر لەجاران. سەرەڕای بەرفراوانبوونی بەرهەمهێنان لەو وڵاتانەدا و زیادبوونی جۆرەکانی و باشتربوونی چۆنایەتیان و گەشەکردنی تەکنیک و زانستی نوێ، کۆمپانیا و بانک و دەوڵەتەکانیان بوونە خاوەنی کەپیتاڵێکی زۆر گەورەتر و سیستمی بانکی بەهێزتر لە جاران. بەوە توانایان پەیداکرد، کە بەشێک لە کەپیتالیان بەشێوەیەکی فراوان بۆ قەرزپێدان بە وڵاتانی تر و وەبەرهێنانکردن تیایاندا لەدەرەوەی وڵاتەکانیان بەکاربهێنن «**٢٤ ل٤٦**».

لەنێوان ساڵەکانی **١٨٥٠-١٨٦٠** بوژاندنەوەی ئابوری لە ئینگلتەرا و فەرەنسا گەیشتە ئاستێک، کە لە هەموو مێژووی پێشتری مرۆڤایەتیدا هاوتای نەبوو. هەناردەکردنی ئینگلتەرا بۆ دەرەوە لە نێوان ساڵەکانی **١٨٤٨-١٨٥٧** دوو هێندەی لێهات. کۆی بازرگانی دەرەوەی فەرەنسا لە هەناردەکردن و هاوردەکردن لە نێوان ساڵەکانی **١٨٥٢-١٨٦٠** بە ڕێژەی **١٠٠٪** زیادیکرد. بەهۆی ئەوەی خواستی ئەم وڵاتانە لەسەر کەرەسەی خاو بەرێژەیەکی گەورە زیادیکرد، بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و کەرەسەی خاو لەسەرانسەری هەموو جیهاندا بە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیشەوە بەرێژەیەکی زۆر زیادیکرد «**٣٠ ل١٠٠**».

مێژووی گەشەکردنی ئینگلتەرا و فراوانبوونی دەسەڵات و کاردانەوەی لە جیهاندا درێژخان بوو، هەروەها زیاتر بەهۆی توانای ئابورییەوە بوو. بەڵام گۆڕانکارییە مەزنەکانی ناو فەرەنسا و شۆڕشی فەرەنسی، هێزی سەربازی ڕۆڵێکی گرنگی تێدا بینی. ئەو وڵاتە هەر لە ڕێگەی بەکارهێنانی هێزی سەربازییەوە شۆڕشەکەی هەناردەی وڵاتە دراوسیەکانی کرد. لەبەرئەوە لای دەوڵەتی فەرەنسا ئاساییتر بوو، کە هێزی سەربازی بەکاربێنی بۆ گەیشتن بە مەرامە ئابورییەکانی لە جیهاندا.

ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ناوچەیەکی گەورە و بازاڕێکی فراوان و پێکەوتەیەکی ئیستراتیجی گرنگ بوو، بۆیە ئەو وڵاتە کەپیتالیستانە چاویان تێ بڕیبوو. دەوڵەتەکانی ناوچەکە قاپیان خستبووە سەر پشت بۆیان و ئەوانیش بەهەوەسی خۆیان تەراتێنیان تیادا دەکرد. لەنێوان ساڵەکانی ١٨٥٣-١٨٥٥دا هەناردەکردنی ئینگلتەرا تەنها بۆ تورکیای عوسمانی لە ٢، ٥ملیون پاوەندەوە گەیشتە ٦، ٦ملیون «٢ ل١٠٣».

لە ساڵەکانی شەستی سەدەی نۆزدەدا بۆ یەکەمجار لە مێژوویاندا وردە دەوڵەتەکانی ئەڵمانیا لەژێر چەتری دەوڵەتێکی قەیسەریدا یەکیانگرت. ئەگەرچی هێشتا ئەو دەوڵەتە خاسڵەتی فیودالی کۆنی تیادا بەهێزبوو، قیسەر دەسەڵاتێکی تاکڕەوی گەورەی هەبوو، بەڵام بەگرێدانی ئەو ناوچەو بازاڕانە پێکەوە، گوژمیدا بە بوژاندنەوەی بازرگانی و پێشکەوتنی پیشەسازی وڵاتەکە و زیادبوونی چالاکی ئابوری و سیاسی و سەربازی لە جیهان و بەتایبەتی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا «٦ ل٢٦٣».

لەگەڵ ئەوەی ڕوسیای قەیسەری دەوڵەتێکی مەزن و زلهێز بوو و ڕۆڵی گرنگی سیاسی و سەربازی پەیداکردبوو، بەڵام لەچاو ئینگلتەرا و فەرەنسادا لە ڕووی ئاستی گەشەکردنی ئابورییەوە زۆر لە دواتربوو. لەگەڵ ئەوەی ڕوسیا هێشتا دەوڵەتێکی فیودالی بوو، سیستمێکی بەڕێوەبردنی ئەبسولیتیستیەبوو، بەڵام لە ساڵەکانی ١٨٦٠دا هەتا ڕادەیەک چەندین پیشەسازی سەرەتایی تیادا گەشەی کرد و لەگەڵیدا توانای سەربازی دەوڵەتەکە زیادیکرد «٦ ل٣٨٠». لەم زەمینەیەدا ئەم دەوڵەتە شکستهێنان و لاوازی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی قواستەوە و کەوتە دەستێوەردانی زیاتر لە ناویاندا. لەبەرئەوەی توانای ئابوری وڵاتەکانی ڕۆژئاوای نەبوو، دەستێوەردانی ئەم زیاتر سروشتێکی سیاسی و سەربازی بەخۆوە بینی. بەهۆی جیاوازی سروشتی دەوڵەتی عوسمانی و ئێران و جیاوازی بەڕێوەچوونی دەستێوەردانی دەرەکی تیایاندا، لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری تیایاندا جیاواز بوو، بۆیە لێرەدا بەجیا باسیان دەکەین.

شکستهێنانی دەوڵەتی عوسمانی

لە تورکیای عوسمانی (ناوەڕاست و ڕۆژئاوای تورکیای ئەمڕۆ)و میسر، سەرەڕای ئەوەی شکستهێنانی دەوڵەتەکان بوو بە بارێکی قورس لەسەر بەرهەمهێنەرانی وڵاتەکە لە چینوتوێژەکانی ناوەڕاست و خوارەوە، لەسەرەتای

نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا بووە هۆکاری کەمبوونەوەی داهاتی دەوڵەت لە چاو خەرجیەکانیدا، ساڵ لە دوای ساڵ بەردەوامی و زیادبوونی کورتهێنانی بودجە، ناسەنگی نێوان هاوەردەکردن و هەناردەکردن و زەرەرکردن لە ئاڵوگۆڕی بازرگانیدا، هاتنە خوارەوەی نرخی دراو. بەهۆی ئەوانەوە، نرخی ئەو کەلوپەلە خۆماڵیانەی هەناردە

لای ئەو دەوڵەتە ئاسانترین و سەلامەترین چارەسەر بۆ ئەو قەیرانانە و مانەوەی دەسەڵاتیان، پاڵدانەوە بوو بە دەوڵەتە کەپیتالیستەکانەوە، بەتایبەتی ئینگلتەرا و فەرەنسا. لەو پێناوەدا قاپی وڵاتەکەیان بۆ ئەوانە خستنە سەرپشت و کەوتنە قەرزکردن لێیان و لەهەمانکاتدا ئیمتیازی تایبەتیان دەدا بە کۆمپانیا و بانکەکانیان لە وەبەرهێنانکردندا. ئەم کردار و داخۆزیەی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بووە دەرفەتێکی زێرین بۆ ئەو دەوڵەتە کەپیتالیستانە کە بەگورجی و پلانی دارێژراو کار لەو بوارانەدا بکەن «٢٤ ل١٥». بەڵام پرسیارەکە ئەوەیە ئایا ئەمە بووە هۆکاری چارەسەرکردنی قەیرانە ئابورییەکانی ئەو دەوڵەتە یان خراپتریکرد؟

بەهۆی کورتهێنانی بودجەوە ساڵی ١٨٥١سەرۆک وەزیرانی عوسمانی بۆ یەکەمجار رێکەوتننامەیەکی لەگەڵ بانکی فەرەنسی و ئینگلیزی مۆرکرد بۆ قەرزکردنی ٥، ٥ ملیون فرنک لێیان. ئەمە لەلایەن سوڵتانەوە راگیرا، چونکە لای وابوو، کە قەرزکردن لەو دەوڵەتانە دەبێتە هۆکاری قورسبوونی سەنگی ئەوانە لە وڵاتەکەدا. بەڵام دواتر سوڵتان و دەستەبژێری دەسەڵاتدار بۆ چارەسەرکردنی قەیرانەکانیان لە قەرزکردن بەولاوە هیچ چارەسەرێکیان بۆ نەدۆزرایەوە.

ساڵی ١٨٥٤ سەرەڕای کورتهێنانی بودجە، دەوڵەتی عوسمانی بەهۆی شەڕی قرمەوە لەگەڵ روسیا، قەیرانی دارایی گەیشتە ئاستێک کە ناچاربوو٣،٨١٥،٠٠٠ پاوند لە ئینگلتەرا قەرز بکات. ئەم قەرزە تەنها بەشی ٣٤٪ خەرجی شەڕەکەی کرد، کە گەیشتبووە١١،٢٠٠،٠٠٠ پاوند. لەبەرئەوە ساڵی دواتر کورتهێنانی بودجە هێندەی تر زیادیکرد و دەوڵەتەکەی ناچارکرد کە قەرزێکی نوێ لە ئینگلتەرا و فەرەنسا بکات. لە بەرامبەردا بۆ رازیکردنی ئەو دوو دەوڵەتە بۆ پێدانی قەرزێکی نوێ پێی، دەوڵەتی عوسمانی پابەند بوو بەوەی بەردەوامبێت لە شەڕەکانیدا لەگەڵ روسیادا «٣٠ ل١٠٠».

لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەوە بۆ ماوەی بیست ساڵ تورکیای عوسمانی و میسر و ناوچەکانی تونس و مەغرب و جەزائیر و لوبنان زنجیرەیەک قەرزی بچوک و گەورەیان لەو دەوڵەتانەکرد. دەوڵەتی عوسمانی لەو ماوەیەدا ١٣ قەرزی

گەورەی تری کرد. ساڵی ١٨٧٥ کۆی قەرزەکانی ئەو وڵاتە گەیشتە ٢٤٢ملیون پاوند «٧ ل٦٥».

لەبەر کەمی کەپیتال و نەبوونی یان لاوازی سیستمی بانکی خۆماڵی، بۆ هەڵسوڕانی کاروباری بازرگانی و دابینکردنی کەپیتالی پێویست، بازرگان و بەرهەمهێنەرە گەورەکان ناچار دەبوون قەرز لە بانکەکانی ئینگلتەرا و فەرەنسا بکەن. سوودی ئەو قەرزانە، کە ئەو بانکانە لێیان دەسەندن لە نێوان ٣٠-٤٠٪ بوو «٣٠ ل١٠٣». سەرەڕای خەرجی قورسی ئەو قەرزانە بەسەر بازرگانەکانەوە، ئەوانەی ناچاری دەستی بانک و کۆمپانیا بێگانەکان دەکرد و ناچاریان دەکردن ئەو قەرزانە بەکاربهێنن لە کڕین و فرۆشتنی کەلوپەلی ئەو دەوڵەتە بێگانانە و پەیداکردنی کەرەسەی خاو بۆیان.

لەگەڵ ئەوەی ئەو بانکانە قەرزێکی زۆریان دەدا بە بازرگانە خۆماڵیەکان، بەڵام لایان گرنگتر و سودبەخشتر بوو کە قەرز بە دەوڵەتەکان و دامودەزگاکانیان بدەن. هۆکاری ئەوە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە قەرزەکانی دەوڵەتەکان زۆر گەورەتر بوو، بەهۆی بەرتیلەوە بە دەسەڵاتدارانی دەوڵەت ڕێژەی سوودی زیاتر بوو، هەروەها وەرگرتنەوەیان مسۆگەرتر بوو. لەسەر و هەموویانەوە لە ڕێگەی قەرزدان بە دەوڵەت، ئەو بانک و دەوڵەتانە دەیانتوانی مەرجی چاکسازی یاسایی و سیاسی بە بەرژەوەندی خۆیان بەسەر ئەو دەوڵەتانەدا بسەپێنن و گرێبەستی تایبەتی لە وەبەرهێنانکردندا لەگەڵیاندا ببەستن.

بێجگەلە دەوڵەت و بانکە مەزنە ئەوروپییەکان، ژمارەیەک قەرزی گەورەی تری بچوک، کە دەدرا لە ڕێگەی بانکی خۆماڵی بچوکتروە بوو، کە بەسترابوون بە دەوڵەتانی ئینگلتەرا و فەرەنسا و دواتریش ئەڵمانیا و بانکە گەورەکانیانەوە. نموونەی ئەو بانکانە، بانکی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بوو، کە ساڵی ١٨٥٦ دامەزرا، بانکی ئینگلیزی\میسری ساڵی ١٨٦٤ «٣ ل١٠٤»

مەبەستی فەرمی ئەم بانکانە، وەبەرهێنانکردن و قەرزدان بوو لە پێناوی گەشەپێکردنی بەرهەمهێنانی پیشەسازی و کشتوکاڵی و ئاسانکاری کردن بۆ بوژانەوەی ئابوری. بەڵام لە پراکتیکدا لەبەر کورتهێنانی بەردەوامی بوجەی دەوڵەتەکان و پێداویستیان بە قەرزی نوێ، ئەو بانکانە بوونە سەرچاوەیەک بۆ قەرزدان بە هەندێ دامودەزگای خوارەوەی دەوڵەت یاخود دانی قەرزی کورت خایان بە دەوڵەت بۆ دانەوەی سوودی قەرزە گەورەکانیان.

دەوڵەتی عوسمانی، نەکو هەر توانانی دانەوەی قەرز و سوودی ئەو قەرزانەی نەبوو و هەتا دەهات زیاترکەڵەکە دەبووبەسەریەوە، بەڵکو هەتا

دەهـات خەرجییەکانـی تریشـی زیاتـری دەکـرد و بوجـەی کورتـی دەهێنـا. بۆیـە چارەسـەرکردنی ئـەوە و دانـەوەی قـەرز و سـوودی قـەرزەکان پێویسـتی بـە قـەرزی نـوێ بـوو.

سـەرەڕای ئـەوە هەتـا قـەرزی دەوڵـەت زیاتـری بکردایـە، زیاتـر ناچـاری دەسـتی دەوڵـەت و بانکـە بێگانـەکان دبـوون و توانـای دانانـی مەڕجـی کـەم دەبـۆوە و ڕێـژەی سـوودی ئـەو قەرزانـە بەرزتـر دەبـۆوە. سـاڵی ١٨٧٤ دەوڵەتـی عوسـمانی قەرزێکـی نوێـی کـرد، کـە تیایـدا خواسـتی ئـەو دەوڵەتـە دانـی سـوو بـوو بـە ڕێـژەی ١٢،٣٪، بـەڵام بـە کـردەوە گەیشـتە ٤٣٪ . لـە نێـوان سـاڵی ١٨٥٤-٧٤ کـۆی قـەرزی ئـەو دەوڵەتـە گەیشـتە٢٤١,٩ ملیـون پاوەنـد. لـەو قـەرزە تەنهـا توانیویەتـی سـوود لـە ١٢٧,٦ ملیـون وەربگـرێت. بـەڵام٦٠٪ ی کـە بـە بـڕی ١٤٣,٢ ملیـون پاوەنـد بـوو بەکارهێنـرا بـۆ دانـەوەی سـوودی ئـەو قەرزانـە «٢ ل١٠٨». بەپێـی ئـەو زانیاریانـە خەرجـی قـەرزی دەوڵەتەکـە بـە سـوود و ڕسـوماتەوە گەورەتریـن پۆسـت بـووە و ٣٠٪ کـۆی داهاتەکانـی دەوڵـەت بـۆ ئـەوە چـووە «٧ ل٦٤».

کـۆی قەرزەکانـی میسـر لـە سـاڵی ١٨٥٠دا تەنهـا ٣، ٣ملیـون پاوەنـد بـوو، بـەڵام سـاڵی ١٩١٤ گەیشـتۆتە ٩٦، ٥ملیـون پاوەنـد. بەهـۆی خەرجـی قورسـی ئەو قەرزانـە و خەرجـی قورسـی کردنـەوەی قەناتـی سوێسـەوە کـە کەوتـە ئەسـتۆی ئـەو وڵاتـە، هەروەهـا داگیرکردنـی وڵاتەکـە لەلایـەن ئینگلتـەراوە، ئـەو قەرزانـەو خەرجییەکانـی بـووە بارێکـی قـورس بەسـەر دەوڵەتەکـەوە. ٤٠٪ کـۆی داهاتـی دەوڵەتەکـە بەکارهێنـراوە بـۆ دابینکردنـی خەرجـی ئـەو قەرزانـە «٧ ل٦٥».

بێجگەلـە هەڵپەکردنـی دەوڵەتـی عوسـمانی و میسـر بـۆ قەرزکـردن لـە پێنـاوی بـە مودێرنکردنـی سـوپا و دەسـتگاکانی دەوڵـەت و دابینکردنـی کورتهێنانـی بودجـە، لەگـەڵ بوژانـەوەی بازرگانـی و گەشـەکردنی ئابوریـدا خەرجـی پێداویسـتی نـوێ هاتـە پێشـەوە. گرنگـی داهاتـی بـاج و گومرگـی بازرگانـی و بـاج لەسـەر بەرهەمـە نوێیـەکان هێنـدە زۆر بـوو، کـە دەوڵـەت نەیدەتوانـی چیتـر وەکـو پێشـتر ئاسـانکاری لـەو بوارانـە نـەکات. نمونـەی ئەوانـە بریتـی بـوو لـە چاکسـازی لـە سیسـتمی ئاودێری بـە هەڵکەندنـی قەناتـی ئـاو و بەنـداو بـۆ گەشـەپێکردنی کشـتوکاڵ، ڕاکێشـانی کارەبا، ڕاکێشـانی هێڵـی تەلگـراف و شـەمەندەفەر... هەمـوو ئەمانـە پێویسـتی بـە کەپیتاڵـی مـەزن و شـارەزایی بـوو، کـە دەوڵـەت توانـای تەرخانکردنـی ئەوانـەی نەبـوو بەڵکـو پێویسـتی بـە قـەرز و کەپیتـاڵ و توانـاو شـارەزایی بێگانـە بـوو.

سـەرمایداریی جیهانییـش ئـەو پرۆژانەیـان لـەو وڵاتانـەدا زۆر لاگرنـگ بـوو. بـێ گۆڕانـکاری لـەو بوارانـەدا زەحمـەت بـوو بتوانـرێ سەرانسـەری ناوچـەکان بـە

بازاڕی جیهانەوە ببەستێت و بەرهەماکانیان و کەرەسەی خاو بە هەرزانترین نرخ و کورترین کات بە شوێنی خۆیان بگەیەنرێت. لە پاڵ ئەمانەشدا لە بەرژەوندی کۆمپانیا و بانکەکانیاندا بوو، کە لەو پرۆژانەدا وەبەرهێنان بکەن «٢٤ ل٣٢».

ساڵی ١٨٧٠هێشتا دەوڵەتی عوسمانی دەوڵەتێکی زلهێز بوو لە جیهاندا، خاوەنی هێزی سەربازی گەورە بوو، ڕۆڵی گرنگی هەبوو لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ڕۆژئاوای ئەوروپادا. لەگەڵ ئەوشدا ساڵی ١٨٧٥ ئەو وڵاتە کەوتە ئاستێکی قەیرانی دارایی ئەوتۆوە، کە لەگەڵ هەموو ئەو قەرزوقۆڵەیەی کردبووی، بێجگە لە بێ توانایی لە دانەوەی مەبلەغێکی گەرەی قەرز و سوودی قەرز، بودجەی دەوڵەتەکە ٥ ملیون پاوەند کورتی هێنا. دەوڵەت توانای دابینکردنی ئەمانەی نەبوو، بۆیە بە بانکە خاوەن قەرزەکانی ڕاگەیاند، کە توانای دانەوەی سوود و قیستی قەرزەکانی نیە و داوای لێکردن لەسەری بووەستن. لە پراکتیکدا ئەم داواکارییە بانگێشی نابووتبوونی دەوڵەتەکە بوو. بەمە پێگەی ئابوری و دارایی دەوڵەتەکە هاتە خوارەوە بۆ ئاستی نزمترین دەوڵەتەکانی ئەوسای جیهان، نمونەی بروسیا و ئیسپانیا و روسیا و یونان و پورتوگال و زۆربەی وڵاتەکانی ئەمەریکای باشوور «٣٠ ل١٠٨».

لەبەر گەندەڵی بێسنووری ناو ریزەکانی سوپا و دەوڵەت، هیلاکبوون و بێزاربوونی بەرهەمهێنەر و بازرگانەکان بەدانی باجی و گومرگی قورس، چیتر ئەو دەوڵەتە توانای زیادکردنی داهاتی ناوخۆی نەبوو. لەبەرئەوە سەرلەنوێ هەڵمەتی هەوڵدانی دەستیپێکرد بۆ تالانکردن و زیاتر رووتانەوەی دەرەوە. ساڵی ١٨٧٥ هێرشی سەربازی کردەسەر وڵاتەکانی بەڵقان بۆ لێسەندنی باجی زیاتر لێیان، ساڵەکانی ١٨٧٧ کەوتنەوە شەڕ لەگەڵ روسیادا «٩١ ل٥٠٧، ٥٠٨».

لەوساڵانەدا سەرەڕای فاکتەرە هەمیشەییەکان، بەهۆی بڵاوبوونەوەی پەتاوە ژمارەیەکی هێجگار زۆر ئاژەڵ لە هەندێ ناوچەی ئەنادۆڵ مردار بوونەوە، بەهۆی کاولبوون و خەریکبوونی ژمارەیەکی زۆر جوتیاران بەشەڕەکانی بەڵقان و روسیاوە داهاتی باج بە ڕێژەیەکی زۆر کەمیکرد. هەموو ئەمانە بوونە هۆی ئەوەی داهاتی پێویست بۆ دانەوەی ئەو قەرزانە وەکو چاوەڕوان دەکرا نەبێت. ئەمانە سەلەنوێ دەوڵەتی عوسمانی ناچارکرد بۆ قەرزکردنی تر. ساڵی ١٨٧٦ قەرزی ١٦ملیون پاوەندیان کرد، هەر دوابەدوای ئەوە ٥، ٥ملیون پاوەند و ساڵی ١٨٧٩ قەرزێکی بە٨،٧ ملیون پاوەند. لەبەرئەوەی دەوڵەتی عوسمانی لای قەرزدەرەکان جێگەی بڕوا نەبوو، لەسەرئەوە ڕێکەوتن بۆ وەرگرتنەوەی قیستی قەرز و سودەکانی، خۆیان راستەوخۆ داهاتی باجی هەندێ ناوچە کۆبکەنەوە.

ئەمە سەرەتای قوناغێکی گرنگی نوێ بوو لە دەست تێوەردانی راستەوخۆی بێگانە لە کاروبار و بەڕێوەبردنی وڵاتەکەوە «**٣٠** ل**١٠٨**».

بۆئەوەی تورکیای عوسمانی بەشێوەی میسر رووبەڕووی نابووتبوون و داگیرکردن نەبێتەوە یەک ڕێگەی لەبەردەمدا مابوو، ئەویش ئەوەبوو، کە سەرپەرشتیکردن و چاودێریکردنی دارایی دەوڵەتەکە بداتە دەست دەوڵەتە قەرزدەرەکان و بەتەواوەتی قاپی وڵاتەکە بخاتە سەرپشت لەبەردەم بانک و کۆمپانیاکانی وڵاتە کەپیتالیستەکان، کە بەهەوەسی خۆیان بە ئازادی کاری تیادا بکەن.

ئەو بانک و کۆمپانیانە بێ پاڵپشتی دەوڵەتەکانیان ئەو توانایەیان نەبوو، بۆیە ئەمە ڕێگەی بۆ دەستێوەردانی تەوای دەوڵەتە کەپیتالیستەکان خۆشکرد، لە کاروباری وڵاتەکە و بەشداریکردن لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا. ئەمە لەلایەکەوە دەستپێکردنی لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتی عوسمانی بوو و لەلایەکی ترەوە بانک و کۆمپانیا و کاربەدەستانی دەوڵەتە بێگانەکانی کرد بە تەرەفێکی ناوخۆی کۆمەڵگە و دەستپێکردنی ململانێ و هاریکاریکردنی ڕاستەوخۆی ئەوانە و چینوتوێژ و پێکهاتەکانی وڵاتەکە.

بە کردەوە پرۆسەکە ساڵی **١٨٧٨** لە کۆنگرەی بەرلین بە فشاری نێودەوڵەتی بۆسەر دەوڵەتی عوسمانی دەستپێکرد، کە ئەو دەوڵەتە بە مەڕجەکانیان رازی بێت. بە کردەوە بۆ ناچارکردنی دەوڵەتی عوسمانی بەو مەڕجانە، ساڵی **١٨٧٩** بەریتانیا هێزێکی سەربازی رەوانەی گەرووی دەردەنیل کرد. ئەم کردارە بە ملکەچبوونی عوسمانیەکان بۆ مەڕجیەکانی ئەو دەوڵەتانە کۆتاییهات، کە بریتی بوو لە دەستبەسەراگرتنی چاودێریکردنی دارایی دەوڵەتەکە لەلایەن ئەوانەوە «**٣٠** ل**١٠٩**».

لەگەڵ ئەوەی قەیرانی دارایی دەوڵەتی عوسمانی بە شێوەی تونس و میسر نەبووە هۆکاری داگیرکردنی تورکیای عوسمانی لەلایەن هێزی سەربازی بێگانەوە، بەڵام کۆنترۆڵکردی دارایی وڵاتەکە لەلایەن هێزی دەرەکیەوە بووە هۆکاری لەدەستدانی سەربەخۆیی ئابوری و سیاسی دەوڵەتەکە. ئامێری سەرەکی بۆ گەیشتن بەو مەبەستە دامەزراندنی دەستگایەک بوو بە ناوی -دیوانی ئیدارەی قەرزەکانی دەوڵەتی عوسمانی- کە دەتوانین لێرەدا کورتی بکەینەوە بۆ د. ق. ع. (ottoman public debt Administration/ PDA) .

ئەمە ساڵی **١٨٨١** بە دەستی سێ بانکی گەورەی ژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتانی بێگانە دامەزرێندرا، کە بریتی بوون لە بانکی ئیمپراتۆری عوسمانی و بانکی ئەڵمانی

و بانکی نیشتمانی تورکی. سەرەڕای ئەمانە، نوێنەرانی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتە قەرزدەرەکانی ئینگلتەرا، فەرەنسا، ئەڵمانیا، بروسیا و ئیتاڵیا تیایدا ئەندامبوون. هەروەها ژمارەیەکی زۆری شارەزا و کارمەندیان دانا بۆ چاودێکردنی بەڕێوەچوونی پرۆسەکە و خستنەگەری بڕیارەکانی ئەو دیوانە. سەفارەتەکانی ئەو دەوڵەتانە ڕۆڵی گرنگیان لەو کاروبارانەدا دەبینی. ئینگلتەرا و فەرەنسا ڕۆڵی سەرەکیان تیایدا دەبینی و ڕۆڵی ئەڵمانیا هەتا دەهات زیاتری دەکرد، بەڵام نوێنەری دەوڵەتی عوسمانی تیایدا مافی بڕیاردانی نەبوو، بەڵکو تەنها مەفی بەشداریکرن و رادەربڕینی هەبوو «**٣٠ ل١٩١**».

ڕۆڵی ئەو دیوانە کۆنترۆڵکردنی دارایی دەوڵەت و مسۆگەرکردنی وەرگرتنەوەی قەرز و سودەکانی بوو، بەوەش ئابوری و بازاڕی ناوچەکەی بەست بە بەرژەوەندی دەرەوە و سیاسەتی جیهانەوە.

بۆ دابینکردنی قیست و سوودی قەرزەکان، د. ق. ع. مۆنۆپۆڵی لە چەندین بواردا پێدرا لەوانە بەرهەمهێنانی خوێ، باج و رسومات لەسەر مەشروبات، باج لەسەر ماسی دەرهێنان و فرۆشتنی، داهاتی بەرهەمهێنان و فرۆشتنی ئاوەریشمی هەندێ ناوچە، هەروەهانی داهاتی باجی چەندین ناوچە.

ڕۆڵێکی گرنگی تری د. ق. ع بریتی بوو لە پەیداکردنی قەرزی نوێ بۆ دەوڵەتی عوسمانی و بەکارهێنانی لە پرۆژەی نوێدا. بەستنی ژمارەیەک ڕێککەوتنامە لەگەڵ بانک و کۆمپانیا بێگانەکان بە مەبەستی بەڕێوەبردن و چاکسازی لە دەستگا ئیداری و سەربازییەکانی دەوڵەتدا. دانی ئیمتیازی تایبەتی بە هەندێ کۆمپانیا بۆ ڕاکێشانی هێڵی شەمەندەفەر و دروستکردنی ڕێگەی وشکانی و تەلگراف و کانزا و گەڕان بەشوێن سامانی سروشتیدا. بوارێکی گرنگی تر، کە کاریان بۆ دەکرد خزمەتگوزاری گشتی بوو، نمونەی ئاوی پاک، کارەبا، خەستەخانە، قوتابخانە و بواری تر «**٣٠**، جدولی **٣٦** ل **١٩٣**».

سەرەڕای بوونی ئەو ئیمتیازاتانە لەو بوارانەدا، لە پاڵ هەموو یەکێک لەمانەدا ئیمتیازی تر دەدرا بەو بانک و کۆمپانیانەی کە بەو کارانە هەڵدەستان. بۆ نمونە ئەوانەی بە ئەرکی ڕاکێشانی هێڵی شەمەندەفەر هەڵدەستان، مافی مۆنۆپۆڵی بازرگانی دەوروپشتی ڕێگەکەیان پێدەدرا و لەهەمانکاتدا مافی کۆکردنەوەی باج و رسوماتی شەمەندەفەرەکانیان پێدەدرا.

لایەنی باشی کۆنترۆڵکردنی کاروباری دارایی دەوڵەتی عوسمانی لەلایەن د. ق. ع. وە ئەوە بوو، کە ئەو دەوڵەتەی لە نابووتبوون و داگیرکردن ڕزگارکرد. ئەو کۆنترۆڵە وایکرد، ئەو دەوڵەتە بە پێچەوانەی کۆنەوە زیاتر بتوانێ سوود لە

قەرز و داهاتەکانی وەربگرێت و لەکاتی خۆیدا قیست و سوودی قەرزەکانی بداتەوە. لە نێوەند ساڵەکانی ١٨٨١-١٩١٤ لەکۆی تەواوی قەرزەکانی کە ١٦٦ملیون پاوەند بوو، ڕێژەی ٨٩٪ ی ئەو قەرزەی کە ١٤٧پاوەند بوو دەچووە خەزێنەی دەوڵەتەوە، بەڵام پێش ئەوە کەمتر لە ٤٠٪ قەرزەکان لەدوای دانی قەرز و سودەکانی دەچووە خەزێنەی دەوڵەتەوە.
بەڵام لایەنی خراپ و ترسناکی د. ق. ع. ئەوە بوو، هەتا دەهات دەوڵەتی عوسمانی زیاتر بڕیارە ئابوری و سیاسی لەدەست دەدا. بۆ نمونە لە دوای چەند ساڵێک ژمارەی کاربەدەستانی د. ق. ع. گەیشتە ٥٥٠٠ کەس، کە لە ژمارەی هەموو کاربەدەستانی وەزارەتی دارایی دەوڵەتەکە زیاتر بوو. ژمارە باجکۆکەرەوەکانی ساڵی ١٩١٢ گەیشتبووە ٧٢٠کەس. ژمارەی کانە خۆیەکانیان گەیشتبووە ١٠٠دانە. دەسەڵاتی د. ق. ع. هێندە زیادیکرد کە زۆرجار ئەوان بوون بڕیاریان دەدا چۆن و لە چ بوارێکدا دەوڵەتەکە قەرزەکانی بەکار بێنێت «٣٠ ل ١٩٥».
ساڵی ١٨٨٥ کۆی وەبەرهێناناتی بێگانە لە ڕێگەی ئیمتیازی تایبەتیەوە ٧٤١ ملیون فرانک بوو، کە لەوە ٣٩٪ فەرەنسی بوو، ٢٤٪ ئینگلیزی و ١٩٪ ئەڵمانی، بەڵام ساڵی ١٩١٤ گەشتبووە ١١٤٤ ملیون فرانک کە لەوە ٤٥٪ فرنسی بوو، ١٦٪ ئینگلیزی و ٣٠٪ ئەڵمانی. لە میسر ساڵی ١٨٨٣ کۆی ئەو وەبەرهێنانانە ٦، ٦ ملیون پاوەند بوو لەوە ٦ ملیونی کەپیتالی بێگانە بوو. بەڵام ساڵی ١٩٠٢گەیشتبووە ٢٦، ٤ ملیون پاوەند بوو، لەوە ٢٤، ٦ کەپیتالی بێگانە بوو. ساڵی ١٩١٤ گەیشتۆتە ١٠٢، ٤ ملیون پاوەند و لەوە ٩٢ملیونی کەپیتالی بێگانە بووە «٧ ل٦٩». ئەم ئامارانە خێرایی بەڕێوەچوونی ئەو پرۆسەیە و لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری ئەو دەوڵەتە دەردەخات.

شکستهێنانی دەوڵەتی قاجار لە ئێران

پێشتر باسی خاسڵەتە تایبەتیەکانی ئێرانمان کرد، کە چۆن کاردانەوەی گرنگی کردەسەر ڕێڕەوی گۆڕانکاریەکان لەم وڵاتەدا. لەم قۆناغەشدا هەمان ئەو خاسڵەتانە کاریگەریان هەبوو لەسەر چۆنیەتی بەڕێوەچوونی پرۆسەی لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری وڵاتەکە.
لەدوای کۆنترۆڵکردنی باشووری وڵاتەکە لەلایەن ئتینگلتەرا و باکوری رۆژئاوای لەلایەن روسیاوە، بەکردەوە وڵاتەکە بەسەر سێ زۆندا دابەشبوو. ئینگلتەرا دەسەڵاتی بەسەر زوونی باشوور و روسیا بەسەر باکوور و ناوەڕاستی هەبوو

وڵاتەکەش لەژێر دەسەڵاتی قاجاردا مایەوە. لەبەر لاوازی قاجار و پێداویستی وڵاتەکە بە چاکسازی و ململانێی توندی نێوان فیوداڵە خێڵەکییەکان و ناو بنەماڵەی قاجار خۆی، هەروەها ڕۆڵی تایبەتی دەستەڵانی ئایینی شیعە لەوڵاتەکەدا، زۆنی ناوەڕاست بوو بە مەیدانێک بۆ دەستێوەردانی ئەو دوو دەوڵەتە لە کاروباری وڵاتەکەدا و ململانێی نێوانیان لەپێناوی کۆنترۆڵکردنی قاجار و ڕاکێشانی بەلای خۆیاندا «بەندی سێیەم».
ئەم فاکتەرانە وایکرد، کە شا و دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی قاجار چیتر بڕیاری سیاسی لەدەست نەمێنێت و لە ڕێگەی سوود وەرگرتن لە فاکتەرەکانی ناوەوە، بەڕێوەبردنی کاروباری وڵات بکەوێتە دەست بێگانەوە. ئەمە وایکرد کە ئێران بە پێچەوانەی دەوڵەتی عوسمانیەوە پێش لەدەستدانی سەربەخۆیی ئابوری، سەربەخۆیی سیاسی و کۆنترۆڵکردنی ناوجەرگەی وڵاتەکەی لەدەست بچێت.
ئەو دەستێوەردانە گەیشتە ئاستێک کە ئەو دەوڵەتانە ببنە لایەنێکی سەرەکی لە دانانی شا و مانەوە و داڕشتنی بڕیارەکانیدا. شا و دەستەبژێری دەسەڵاتدار بۆ مانەوەی خۆیان و ڕازیکردنی ئەو دەوڵەتانە، هەر جارەی ڕۆڵی یەکێک لەو دەوڵەتانەیان زیاد دەکرد بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەویتریان. دوا ئەنجامی ئەوەش کەمبوونەوی دەسەڵاتی دەوڵەت و زیادبوونی بەردەوامی ڕۆڵ و کۆنترۆڵی بێگانە بوو.
ڕوسیا لەسەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا هەندێ چاکسازی تیایدا ڕوویدا، کە بووەهۆی گەشەکردنی پیشەسازی سەرەتایی لە هەندێ کەرتی ئابوری دەوڵەتەکەدا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چونکە ئاستی گەشەکردنی ئینگلتەرا لەم قۆناغەدا گەیشتبووە پایەیەکی بەرز، توانای ئابوری ڕوسیا لە ئێران لەچاو ئینگلتەرادا زۆر لاوازتر بوو. لەبەرئەوە دەستێوەردانی سیاسی و سەربازی ڕوسیا لە ئێراندا زۆر زیاتر بوو لەچاو ئینگلتەرادا و بەپێچەوانەوە توانای ئابوری لاوازتر بوو «١٥ل١٥٠\٥١».
پێش کردنەوەی قەناتی سوێس زۆربەی بازرگانی دەرەوەی ئێران بۆ ئەوروپا بەرێگە وشکاییەکانی ڕوسیا و دەوڵەتی عوسمانیدا تێدەپەڕی. لەبەر دووری و خەرجی قورس لە ڕێگەی دەریایی (رأس الرجاء الصالح)ەوە، ڕێژەیەکی کەمی بازرگانی ئێران کە لەگەڵ ئەوروپا هەی بوو لەم ڕێگەیەوە بەڕێوەدەچوو. بەڵام لەدوایکردنەوەی قەناتی سوێس لە ساڵی ١٨٦٩دا، بازرگانی وڵاتەکە لەو ڕێگەیەوە لەگەڵ ئەوروپا هێندە ئاسنتر و خێراتر و هەرزانتر بوو، کە ئیتر هەموو بازرگانی دەرەوەی ئێران بۆ ئەوروپا لەو ڕێگە تازیەوە بەرێوە بچێت و چیتر ڕوسیا

کۆنترۆڵی نەمێنی بەسەر بازرگانی دەرەوەی وڵاتەکەدا بۆ ئەوروپا «**١٥ ل٢٨**».
ئەم دوو فاکتەرە باڵانسی نێوان هێزی روسیا و ئینگلتەرای لە ئێراندا گۆڕی. بەهێزی توانای ئابوری ئینگلتەرا لەچاو روسیا و رێگەی ئاوی نوێی قەناتی سوێس، لە رووی ئابوریەوە بەتەواوەتی داشی ئینگلتەرای بەسەر روسیادا زاڵکرد. ئەم فاکتەرانە و لە دەستدانی سەربەخۆیی سیاسی وڵاتەکە و شکستهێنانی دەوڵەتەکە لە چاکسازییەکاندا، بە هەنگاوی خێرا وڵاتەکەی بەرەو لەدەستدانی سەربەخۆیی ئابوریش برد. هەتا دەهات خەرجەکانی دەوڵەت زیاتری دەکرد و داهاتەکانی بەشی دابینکردنی ئەو خەرجانەی نەدەکرد و کورتهێنانی بوجە زیادی دەکرد.
لەگەڵ ئەوەی دەوڵەتی قاجار کەوتە قەرزکردن بۆ چارەسەرکردنی کورتهێنانی بودجە، بەڵام بەهۆی زوو لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی وڵاتەکە و داگیرکردنی باشوور و باکووری وڵاتەکە لەلایەن ئینگلتەرا و روسیاوە، دەستپێکردنی دانی ئیمتیازاتی تایبەتی بە کۆمپانیا و بانک و دەوڵەتانی بێگانە تیایدا کەوتە پێش قەرزکردنەوە بە شێوەیەکی فراوان. دەوڵەتە ئەوروپییەکان و بەتایبەتی ئینگلتەرا و روسیا کەوتنە رکابەریەوە لەو بوارانەدا و دەوڵەتی قاجار لەوەشدا بە دڵفراوانیەوە ئاسانکاری بۆ دەکردن. لەم قۆناغەدا ئەم پرۆسیە هێندە بەچڕی و خێرایی دەستیپێکرد کە لە مێژووی وڵاتەکەدا ناوی لێنرا سەردەمی ئیمتیازاتی بێگانە.
یەکەم ئیمتیازی گەورە ساڵی **١٨٦٣** لە بواری رێگاوبان و تەلگراف و راکێشانی هێڵی شەمەندەفەردا بوو. ئەو ساڵە کۆمپانیایەکی ئینگلیزی ئیمتیازی راکێشانی تەلگرافی نێوان خانەقین-تاران-بوشیری پێدرا. ساڵی **١٨٦٨** کۆمپانیایەکی تری ئینگلیزی ئیمتیازی سێ هێڵی تری تەلگرافی پێدرا، دووانیان بۆ بەستنەوی ناوچەی ناوخۆوە و سێیەمیان بۆ بەستنەوەی ئێران بوو بە دەرەوەی وڵات «**١٠٥ ل٢٤٨**». ئەگەرچی ئەم کارانە کۆمپانیاکان پێی هەڵدەستان، بەڵام لەژێر چاودێری دەوڵەتی بەریتانیادا بوون. هەڵبەتە لەبەرئەوەی دەوڵەتی ئێران کەپیتاڵی پێویستی نەبوو بۆ بەکارهێنانی لەو پرۆژانەدا، خەرجی ئەوانە کە گەیشتە**٧٤،٢١٧** پاوەند کرا بەقەرزێک بەسەر دەوڵەتەکەوە «**١٥ ل١٥٩**».
(Reuter concession) ساڵی **١٨٧٠** گەورەترین و فراوانترین گرێبەستە بە ناوی رێکەوتننامەی ئیمتیازی رۆیتەر لە نێوان ئینگلتەرا و ئێران ئیمزا کرا. ئەم رێکەوتننامەیە زۆربەی بوارەکانی دەگرتەوە. لەوانە رێگەوبان، هێڵی شەمەندەفەر، چاکردن و بەکارهێنانی زەویوزار، گەڕان بەشوێن سامانی سروشتی و

بەکارهێنانیـان لـە بەرهەمهێنانـی پیشەسـازیدا، پیشەسـازی گاز، سیسـتمی بانکـی و قەرزپێـدان، پیشەسـازی، خزمەتگـوزاری گشـتی و پۆسـت و چەندیـن بـواری تـر. هـەر بەپێـی ئـەو گرێبەسـتە، ئـەو کۆمپانیانـەی کـە بـەو کارانـە هەڵدەسـتان لـە دانـی هەمـوو بـاج و گومـورگ و رسـواماتێک ئـازاد دەبـوون.

ئـەم ڕێکەوتنامەیـە سـەری نەگـرت، چونکـە لەنـاو توێژێکی گـەورەی دەسـەڵاتی ئایینی و ئـەو فیوداڵانـەی بڵاوبوونـەوەی کەپیتاڵیسـتی جیهانیـان لـە بەرژەوەنـدی خۆیانـدا نەدەبینـی، توێژێکـی گـەورە لـە بازرگانـەکان ناڕەزاییەکـی گـەورەی لێکەوتـەوە. لەگـەڵ ئـەوەی ئـەو ڕێکەوتنامەیـە وەکـو سـەفقەیەک سـەری نەگـرت، بـەڵام دواتـر هەنگاو بـە هەنـگاو بەندەکانـی یـەک لـەدوای یـەک خرایـە گـەڕ «١٥ ل١٦٠». لەوانـە هەڵکەنـدی قەنـات لەسـەر رووبـاری کارون، دروسـتکردنی ڕێگەوبـان، ڕاکێشـانی تەلگـراف لـە باشـووری وڵاتەکـە، راکێشـانی هەنـدێ هێڵـی شـەمەندەفەر، دامەزراندنـی چەندیـن کارگـەی فـەرش و بازرگانیکـردن پێیانـەوە «ل ١».

لەبەرامبـەردا روسـیا سـاڵی ١٨٧٤ چەندیـن ئیمتیـازی تایبەتـی پێـدرا. لەوانـە راکێشـانی هێڵـی شـەمەندەفەر نێـوان تەبرێـز و جولفـا و هەروەهـا بـۆ مـاوەی ٤٠سـاڵ وەرگرتنـی ئیمتیازاتـی بەکارهێنانـی هەمـوو ئـەو کانـە مینیراڵانـەی کـە بـە درێژایـی ٥٠ میـل کەوتبوونـە ئەمـلا و ئـەولای ئـەو هێڵـەوە. لـە باکووری ئێـران ئیمتیـازی راکێشـانی خەتـی تەلگرافـی پێـدرا. سـەرەڕای ئەمانـە ئـەو وڵاتـە لـەو بوارانـەدا لـە هەمـوو بـاج و گومـورگ و رسـوماتێک ئازادکـرا. بێجگـە لـەو دوو دەوڵەتـە، چەندیـن ئیمتیازاتـی بچوکـی تـر لـە نێـوان سـاڵەکنی ١٨٧٢-١٨٩٠ بـە وڵاتانـی تـر دران.

سـاڵی ١٨٨٩ بانکـی ئیمپراتـۆری فارسـی بـە کەپیتالـی ١ ملیـون پاوەنـد لەلایـەن رویتـەرەوە دامـەزرا و مافـی کارکردنـی لـە وڵاتەکـەدا بـۆ مـاوەی شەسـت سـاڵ پێـدرا. ئەرکـی سـەرەکی ئـەو بانکـە دابینکردنـی کەپیتالـی پێویسـت و ئاسـانکاری کردنـی کاروبـاری کۆمپانیـا ئینگلیزیـەکان بـوو. ئـەو بانکـە مافـی پێدرا، کە سەرپشـتنی دۆزینـەوە و بەرهەمهێنانـی سـامانی سروشـتی لـە وڵاتەکـەدا بـکات. گرنگتریـن کارەکانـی هەوڵـدان بـوو بـۆ دۆزینـەوەی پتـرۆڵ. بـۆ ئەنجامدانی ئـەوە گرێبەسـتەیەکی تایبەتـی لەگـەڵ دەوڵەتـی ئێرانـدا بەسـت بەنـاوی ڕێکەوتننامـەی پترۆڵـەوە. سـەرەڕای ئـەوە مافـی سەرپەرشـتیکردنی کاروبـاری پیشەسـازی و تەکنیکـی دارایـی و کاری بازرگانـی و پـرۆژەی هاتوچـۆی پێـدرا.

بـۆ رکابـەری ئینگلتەرا، سـاڵی ١٨٩١ روسـیا بانکی قـەرزدان و پاڵپشـتیکردنی دامەزراند. ئـەم بانکـە لـە پێنـاوی دروسـتبوونی هاوسـەنگی رووبـەڕووی ئینگلتـەرا دامـازرا و زیاتـر پێگەیەکـی سـیمبۆلی هەبـوو لـە پێنـاوی خـۆ فشـکردنەوە و خسـتنە فشـاری

سیاسی بۆسەر شا. ڕۆڵی سەرکەی قەرزدان بوو بە دەوڵەت و کارکردن بوو لە بواری بازرگانی و پیشەسازیدا. دامەزراندنی ئەم دوو بانکە دەستتێوەردانی ئابوری ئەو دوو دەوڵەتەی لە وڵاتەکەدا ئاسانتر و فراوانتر کرد «١٥ ل١٦٠».

لە ساڵەکانی ١٨٨٠دا بەرهەمهێنانی توتن و بازرگانیکردن پێوەی بۆ هەناردەکردن و بەکارهێنانی وەک کەرەسەی خاوی پیشەسازی گەیشتبووە ئاستێکی بەرز. کۆی بەرهەمهێنانی توتن گەیشتبوە ٩,٤ ملیون کیلۆ، لەوە ٥,٤ ملیون کیلۆی هەناردەی دەرەوە دەکرا. لەو ساڵانەدا لەپێناوی زیادکردنی قەبارە و جۆری ئەو بەرهەمەو چاکسازیکردن تیایدا گەورەترین گرێبەست بۆ ماوەی ٥٠ ساڵ لە نێوان دەوڵەتی قاجار و کۆمپانیایەکی ئینگلیزیدا بەناوی ڕێکەوتننامەی توتنەوە مۆرکرا.

بەپێی ئەو ڕێکەوتننامەیە مۆنۆپۆڵی بەرهەمهێنان و کڕین و فرۆشتن و هەناردەکردنی توتن دەبوایە بکەوێتە دەستی ئەو کۆمپانیایەوە. لەبەرامبەر ئەودا دەبوایە ئەو کۆمپانیایە پێشەکی ١٥هەزار پاوەند و دواتریش ساڵانە ٢٥٪ قازانجی سافی دوای هەموو خەرجی کۆمپانیاکە بدات بە شا.

ئەم ڕێکەوتنامەیە ناڕەزاییەکی زۆری ناوخۆی لێکەوتەوە و بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی درا. ئەو هەڵوەشانەوەیە دەوڵەتی قاجاری ناچارکرد، کە ٥٠٠هەزار تومەنی ترقەرز بکات بۆ پێدانی جەزا بەو کۆمپانیایە.

ساڵی ١٨٩١ پرۆژەی ماسیگرتن لە ئاوی قەزوین و دەرهێنانی مینیراڵ لە دەوروپشتی ئەو دەریاچەیە درا بە روسیا. لەکۆتایی سەدەی نۆزدەدا ڕێکەوتنامەیەکی تر لە نێوان ڕۆیتەر و قاجاردا ئیمزا کرا. بەپێی ئەوە مافی بەشوێن گەڕان و دەرهێنان و فرۆشتن و هەناردنەکردنی پیترۆل بۆ ماوەی ٦٠ ساڵ درا بە ڕۆیتەر و لە بەرامبەردا ٢٠هەزار پاوەند بە پێشەکی و ساڵانە ١٦٪ قازانجی سافی دوای هەموو خەرجێک بدرێت بە قاجار. ساڵی ١٩٠٨ پیترۆل لەو وڵاتەدا دۆزرایەوە و ئەو ڕێکەوتنامەیە خرایە گەڕ.

داهاتی گومرگی قاجار درابووە دەست بانک و کۆمپانیا بیگانەکان بۆ دانانەوەی قەرز و سوودەکانی و خەرجی تری وەبەرهێنانات، لەبەرئەوە تەنها سەرچاوەی داهاتی دەوڵەت، کە بەدەستیەوە مابوو ئەو باجانە بوو کە لەسەر بەرهەمهێنان و بازرگانی ناوخۆ دەستێندرا. ئەو داهاتانە نەکو بەشی دانانەوەی قەرزەکانی دەوڵەتی نەدەکرد، بەڵکو بەشی خەرجەکانی دەوڵەتیشی نەدەکرد، لەبەرئەوە ناچاربوون قەرزی زیاتر بکەن یان ئیمتازی تایبەتی نوێ بدەن بە بیگانە.

ساڵەکانی ١٨٠٠ قاجار هەمیسانەوە قەرزێکی ٤٠٠هەزار پاوەندی لە بانکی ئیمپریاڵی فارسی وەرگرت، لەبەرامبەر ئەوەدا مافی وەرگرتی داهاتی گومرگی

ناوچەکانی موحەمەرپییە و کرماشانی بەو بانکە سپێردرا. ساڵی ١٩٠٠ سەرلەنوێ ٢٢، ٥ ملیون رۆبڵ بۆ ٧٠ ساڵ لە بانکە روسەکە قەرز کرا و لەبەرامبەردا لەگەڵ روسەکان وا رێکەوتن کە قاجار هەموو ئەو قەرزانەی کە لە دەوڵەتەکانی تر کردبووی بیداتەوە و لەهەمانکاتدا هەموو داهاتی گومرگی وڵاتەکە بێجگەلە ناوچەکانی کەنداو و فارس کە لەژێر دەسەڵاتی ئینگلیزدا بوو، بخرێتە دەست روسەکان. بەوە ئێران قەرزی وڵاتەکانی دایەوە، بەڵام ئەوەی لەو ساڵەدا بۆی مایەوە تەنها یەک ملیون باوەند بوو، کە بەشی خەرجەکانی هەموو ساڵەکەی دەوڵەتەکەی نەکرد، بۆیە سەرلەنوێ ناچار بوو قەرزێکی تر لە روسیا بکات. لە بەرامبەردا قاجار قەولی بەو وڵاتەدا کە نفوزی ئینگلیز لە شاری تاران نەهێڵێت. ساڵی١٨٩٠ روسیا لە ناوچەی قەفقاس پیترۆڵی دۆزیەوە و ئەو پرۆژەیە پێویستی بە ژمارەیەکی زۆری کرێکار بوو. زیاتر لە ١٠٠هەزار پیاوی باکوری ئێران بۆ کارکردن رویانکردە ئەو ناوچانە. هەروەها راکێشانی هێڵی شەمەندەفەر لە نێوان قەفقاس و باکووری ئێراندا خێراییدا بەو پرۆسەیە. بەهۆی ناچاربوونی ژمارەیەک زۆر خەڵکی هەژاری ئێران کە کار لەو وڵاتەدا بکەن، بەرژەوەندی ئابوری و بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان ئەو دوو وڵاتەی زیادکرد «٨».
سەرەڕای ئەوەی بەهۆی لەدەستانی سەربەخۆیی سیاسی وڵاتەکەو ژمارەیەک قەرزی زۆر و ئیمتیازاتی تایبەتێوە دەوری بێگانە هەتا دەهات زیادی دەکرد، لە رێگەی سوود وەرگرتن لە ململانێی ناوخۆی نێوان خێڵ و بنەماڵە و پێکهاتە و توێژەکانی دەسەڵاتی ئایینی و سەرۆک هێزە چەکدارەکانەوە، ئەو کۆمپانیا و بانک و دەوڵەتە بێگانانە توانیبوویان لە رێگەی پێدانی بەرتیل و ئیمتیازاتی تایبەتی و هەڕەشەوە ژمارەیەکی زۆر لەوانە بەخۆیانەوە ببەستنەوە و ببنە ئامراز بەدەستیانەوە بۆ زیادکردنی رۆڵی خۆیان لە وڵاتکەدا «١٥ ل١٦٢-١٦٥ \ ٧ ل٧٠».
بەپێی ئەم زانیاریانە دەتوانین بڵێین، ئێران لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا سەربەخۆیی ئابوری لەدەست چوو بوو. هەروەک چۆن لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی وڵاتەکە بووە فاکتەرێکی گرنگ بۆ لەدەستدانی سەبەخۆیی ئابوری، بەهەمان شێوە لەدەستدانی سەربەخۆیی ئابوریش گوژمیدا بەوەی دەسەڵاتدارانی قاجار هەتا دەهات زیاتر بریاری سیاسیان لەدەست دەردەچوو.
ئەم راستیانە ئەوە دەگەیەنێت، کە لەم قۆناغەدا بە هێزبوونی پێگەی سەرمایەداری جیهان لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا و بوونیان بە تەرەفێکی کاریگێری بەهێز لەناو جەرگەیدا و لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری ئەو وڵاتانە، بە پلەی یەکەم و بە شێوەیەکی سەرەکی دەگەڕێتەوە بۆ شکستهێنانی سیستمی

بەڕێوەبردنـی فیوداڵـی خێڵەکـی و خسـتنە سەرپشـتکردنی قاپیەکانـی ناوچەکـە بـۆ هێـزی دەرەکـی لـە پێنـاوی مانـەوەی دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابـوری دەسـتەبژێری دەسـەڵاتداردا.

لاوازی بەرهەمهێنان و بازرگانی خۆماڵی
١٨٦٠ -١٨٩٠

لـەم قۆناغـەدا گۆڕانـکاری خێراتـر و زیاتـر لـە بەرهەمهێنانـی کەرتـە جیاوازەکانـدا روویـدا. قەبـارە و جـۆری هەنـدێ لەوانـە زیادیکـرد و تایبەتمەنـداری ناوچـەکان لـە بەرهەمهێنانیانـدا زیادیکـرد و بەپێـی ئـەوەش ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی بوژایـەوە. بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری جیهـان هەتـا دەهـات ناوچـەی فراوانتـری دەگرتـەوە و زیاتـر کۆمەڵگـە قوفڵـدراوە فیوداڵـە خێڵایەتێکـەی هەڵدەوەشـاند. چاکسـازییەکانی دەوڵەتـەکان و شکسـتهێنانیان، هەروەهـا دەسـتێوەردانی ئابـوری و سیاسـی دەوڵەتـە کەپیتالیسـتەکان تیایانـدا، تەنهـا نەبـووە هـۆی ئـەوەی ئـەو دەوڵەتانـە سـەربەخۆیی سیاسـی و ئابـوری لەدەسـت بـدەن و بـەرە و پاشـکۆیەتی ملبنێـن، بەڵکـو کاردانـەوەی گرنگـی هەبـوو لەسـەر ژێرخانـی ئابـوری وڵاتـەکان و ڕێـرەوی گەشـەکردنی. ئەوانـە کاردانـەوە و دەرائەنجامـی جیاوازیـان هەبـوو بەسـەر بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی و پیشەسـازی و پیشـەیی و بازرگانیـدا و بـووە بناغەیـەک بـۆ گۆڕانـکاری گەورەتـر لـە قۆناغەکانـی دواتـردا.

زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بۆ بەکارهێنان(استهلاک) و کەرەسەی خاو

هـەر لـە کۆنـەوە دانەوێڵـە خواردنـی سـەرەکی دانیشـتوانی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت بـوو هەروەهـا لەچـاو بەرهەمـی کشـتوکاڵی تـردا بەرهەمهێنانـی ئاسـانتر و هەرزانتـر بـوو. لـە زۆربـەی شـوێناکان توانـراوە بچێنـرێ، بـەڵام بەهـۆی ئـەو گۆڕانکاریـە گەورانـەی لـە ناوچەکـەدا رووی دا هەتـا دەهـات جـۆر و قەبـارەی بەرهەمـە کشـتوکاڵەکانی تریـش گۆڕانـی گـەورە و خێـرای بەسـەردەهات. ئـەو بەرهەمـە سـەرەکیانەی بـۆ دابینکردنـی خواسـتی بـازاڕی ناوخـۆ و دەرەکـی بەرهـەم دەهێنـران بریتـی بـوون لـە ئاوریشـم لـە کەنـاری دەریـای قەزویـن لـە ئێـران و بورسـا لـە ئەنـادۆڵ و چیاکانـی لوبنـان. لۆکـە لـە ئەزمیـر و میسـر و هەنـدێ ناوچـەی سـوریا و ئێـران. زەیتـون لـە سـوریا و ئەنـادۆڵ و تونـس. خورمـا بـە پلـەی

یەکەم لە عێراق و ئینجا عەرەبستانی ئێران و باکوری ئەفریقا. تریێ و هەنجیر و قەیسی و هەڵوژە و فستق و گوێز و بادام لە کوردستان و ئەنادۆڵ و هەندێ ناوچەی تری ئێران. قاوە لە یەمەن و کەمێکیش لە ئەنادۆڵ. برنج لە کەنار رووبارەکانی دیجلە و فورات و نیل و قەزوین. توتن لە سوریا و کەنارەکانی دەریای رەش و ئێران و دواتریش کوردستان. ئاژەڵ نمونەی مەڕ و بزن بە پلەی یەکەم لە کوردستان و ئەنادۆڵ کەرتێکی گرنگ بوون و هەروەها حوشتر و ئەسپ بەتایبەتی لە ناوچە عەرەب نشینەکان، ئەمانە بەزیندویی فرۆشراون و بەرهەمی خوری و موو و پێستە و کەرە و رۆن و پەنیریان فرۆشراون «٧ ل١١٨ «
هەندێ بەرهەمی نمونەی ئاوریشم و لۆکە و خوری زۆر زیادیکرد، بەڵام بەهۆی شکستهێنان یان لاوازبوونی پیشەسازیی سەرەتایی چنینی خۆماڵیەوە، بە رێژەیەکی زۆر ئەوانە بۆ هەناردەکردن بەکاردەهێنران. هەروەها بەرهەمهێنان و هەناردەکردنی توتن و ئەفیون و هەتا رادەیەک گەنم و میوەی وشککراوە و قاوەی یەمەن زیادیکرد.
هەر بەهۆی لاوازی پیشەسازی ناوخۆ و خاوی گەشەکردنیەوە، بەرهەمهێنانی ئەو بەرهەمە کشتوکاڵیانەی بۆ کەرەسەی خاو بەکاردەهێنران کەوتبووە ژێر رەحمەتی خواستی بازاڕەکانی جیهان لەسەریان. بەپێی گۆڕانکاری خواستی بازاڕەکانی جیهان هەناردەکردنیان بەرز و نزم دەبۆوە و قازانجی زیاد و کەمی دەکرد و لەگەڵیاندا بەرهەمهێنانیان ناسەقامگیر و لە بەرز و نزمیدا بوو.
بەهۆی شەڕی ناوخۆی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاوە ساڵەکانی ١٨٦٠ خواست لەسەر لۆکە و نرخی لۆکە لە بازاڕدا زیادیکرد. ئەوە بووە هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهێنانی لە میسر. دوای ئەوەی ئەو شەڕە کۆتایی پێهات و هەروەها بەهۆی کردنەوەی قەناتی سوێسەوە لە ساڵی ١٨٦٩دا، لۆکەی هیندستان بە ئاسانی دەگەیشتە ئەوروپا هەمیسانەوە خواستی بازاڕی جیهان لەسەر ئەو بەرهەمە کەمی کرد و نرخی هاتە خوارەوە و بووە هۆکاری کەمبوونەوەی بەرهەمهێنانی لە میسر «٧ ل١١٩».
هەر لەو ساڵانەدا بەهۆی بڵاوبونەوەی نەخۆشی لە بەرهەمهێنانی ئاوریشمی فەرەنسیدا، بەرهەمهێنان و هەناردەکردن و نرخی ئاوریشمی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست زیادکرد. بەڵام دواتر بەهۆی کەمبوونەوەی خواستی بازاڕی جیهان لە ئاوریشم و دەستپێکردنی هێنانی ئاوریشمی ژاپۆن بەهۆی کردنەوەی قەناتی سوێس و رکابەرەکردنی لەگەڵ ئاوریشمی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەمیسانەوە ئەو بەرهەمهێنانە لە ناوچەکەدا کەمی کرد «٧ ل١٢٢».

زیادبوونی خواستی هەندێ کۆمپانیای ئینگلتەرا لەسەر ئەفیون بۆ ساغکردنەوەی لە وڵاتی چیندا، بەرهەمهێنان و هەناردەکردنی ئەو بەرهەمەی لە ئێران و تورکیای عوسمانی زیادکرد. بەهۆی زیادبوونی خواست لەسەر ئەفیون لە ساڵەکانی ١٨٩٠دا و قازانجی زۆر لە هەناردەکردنیدا، لە ناوچەی ئەسفەهان چیتر خاوەن موڵکەکان نەیانویستووە دانەوێڵە بچێنن. ئەمە بۆتە هۆی کەمبوونی دانەوێڵە و چەندین بەرهەمی گرنگ لە بازاڕەکان و گرانبوونیان. لەبەرئەوە والی ناوچەکە بڕیاری دەرکرد، کە لەچاندنی چوار پارچە زەوی دەبوو پارچەیەکیان دانەوێڵەی تیادا بچێنرایە.

بەرهەمهێنانی توتن لە ئێران بە رادەیەکی زۆر زیادیکرد. ئەو بەرهەمە بۆ دابینکردنی پێداویستی ناوخۆ و دەرەکی بوو. ساڵی ١٨٨٠ قەبارەی ئەو بەرهەمهێنانی گەیشتە ٩، ٤ملیون کیلۆ. کۆمپانیا بێگانەکان و بە هاریکاری لەگەڵ هەندێ مەلاک و بازرگانی گەورەدا مۆنۆپۆلی بەرهەمهێنان و فرۆشتن و پیشەسازی و هەناردەکردنی ئەو بەرهەمەیان کردبوو. ناسەقامگیری و ترسی لە ناوچوونی کەپیتاڵ وای لە زۆربەی بازرگانە خۆماڵی و خاوەن کەپیتاڵەکان کردبوو، کە نەوێرن وەبەرهێنان لە پیشەسازی توتن بکەن لەوڵاتەکەدا. لەبەر قازانجی زۆر لە کڕین و هاوردەکردنی ئەو بەرهەمە بۆ دەرەوە و پێویست نەکردن بە بەستنەوەی کەپیتاڵ بۆ ماوەیەکی درێژ ، بازرگانەکان کەپیتاڵەکانیان لەوەدا دەخستەگەڕ «٧ ل١٢١، ١٧٣».

بازرگان و کۆمپانیای بێگانەکان لە هەندێ ناوچەدا راستەوخۆ هەڵدەستان بە بەرهەمهێنانی هەندێ بەروبوومی کشتوگاڵی گرنگ. یەکێ لەو ناوچە گرنگانە ئەزمیر بوو. لەم ناوچەیە ژمارەیەکی زۆر بازرگانی ئینگلیز بەو کارانە هەڵدەستان. ئەمانە لە کێڵگەی کشتوکاڵی گەورەدا لە وەرزی بەرهەمهێناندا هەزارەها کرێکاری کشتوکاڵیان بە مووچە کار پێدەکرد. هەندێکیان لە ناوچەکانی تری ئەنادۆڵ بە شەمەندەفەر دەهێنران و هەندێکی تریان لە دەرەوەی تورکیای عوسمانی نمونەی وڵاتی یۆنان دەهێنران. بۆ بەرهەمهێنانی لۆکە لە دەشتە فراوانەکانی مێرسین و ئەدەنە ساڵی ١٨٧٦ نێوان ٥٠ هەتا ٧٠ هەزار کرێکاری کشتوکاڵیان هێنا بوو. بەپێچەوانەی بازرگانە خۆماڵییەکان، بێگانەکان کەپیتالیان بەهێزتر بوو، پشتگیری بانک و دەوڵەتەکانی خۆیان هەبوو هەروەها دەوڵەتەکانی ناوچەکە توانایان نەبوو فشاریان بخەنە سەر و باج و گومرگی زۆریان لێ بسەنن «٣٠ ل١١٢».

بەهۆی لاوازبوونی توانا و مۆنۆپۆڵی دەسەڵاتی ناوەندی عوسمانی لە چیاکانی لوبنان لە ساڵەکانی ١٨٥٠-١٨٨٠دا و هەروەها زیادبوونی دەسەڵاتی فەرەنسا و

سەقامگیری لە ناوچەکەدا و لەهەمانکاتدا زیادبوونی خواستی بازاڕی جیهانی لەسەر ئەو بەرهەمە لە هەندێ ساڵدا، بەرهەمهێنانی ئاوریشم لەو ناوچەیەدا بوژاندنەوەیەکی باشی بەخۆوە بینی. لە کۆتایی ساڵەکانی ١٨٥٠دا بە رێژەی ٤٠٠٪ زیادیکردووە و ساڵی ١٨٧٥ ئەو بەرهەمهێنانە گەیشتە بەرزترین ئاستی.

ئەم بەرهەمهێنانە بەشێکی زۆری خەڵکی چیای لوبنانی خستبووەکار. هەندێکیان کاریان لە چاکردنی زەوی و چاندنی دارتوو و سەرپەرشتیکردنی و خەریک بوون، هەندێکیان ئاگاداری و خزمەتی کرمی ئاوریشمیان دەکرد و دواتر ئاوریشمیان لە کرمەکان جودێ دەکردەوە. خەزنکردن و سەرپەرشتیکردنی ئاوریشم و ئامادەکردنیان بۆ فرۆشتن. بازرگانەکان کاری فرۆشتن لە بازاڕەکانی ناوەوە هەناردەکردنی بۆ ئەوروپا و میسر و سوریایان دەکرد. کارگە خۆماڵیەکان هەڵدەستان بە دروستکردنی تاڵ و چنینی. لە ساڵی ١٨٧٠دا ٣٣٪ ئاوریشمی خام نێردراوە بۆ ئەوروپا، ٣٣٪ بۆ سوریا و میسر و ٣٣٪ لە پیشەسازی سەرەتایی خۆماڵی قوماشی ئاوریشم بەکارهێنراوە «٣٠ ل١٥٥».

بەرهەمهێنانی ئاوریشم لە چیای لوبنان کارێکی زۆری کردۆتە سەر گەشەکردنی ناوچەکە. سەرەڕای ئەوەی شوێنێکی گرنگی بازرگانی بوو لەسەر دەریای ناوەڕاست، بووە سەنتەرێکی گرنگی ئابوری و دارایی و بانکی. ژمارەیەکی زۆر بازرگان و کۆمپانیا و خەڵکی خاوەن کەپیتال روویان تێکرد.

بوژاندنەوەی چیاکانی لوبنان کاری کردۆتە سەر هەندێ ناوچەی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست. تایبەتمەنداری بوونی چیای لوبنان بەو بەرهەمهێنانەوە و بەرزبوونی ئاستی هاوڵاتیان و زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و گرتبوونەوەی خەڵکی ناوچەکانی تر و بێگانە تیایدا، خواستی لەسەر بەروبوومی کشتوکاڵی بەکارهێنان و پیشەیی تر تیایدا زیادکرد. ئەوە بۆتە هۆکاری بوژاندنەوەی بازرگانی لەگەڵ وڵات و ناوچەکانی دەوروبەردا و بەستنەوەیان پێوەی. ژمارەی دانیشتوانی چیای لوبنان لە نێوان ساڵەکانی ١٨٥٧-١٨٨٠ لە ٤٠هەزارەوە زیادیکردووە بۆ ٨٠هەزار کەس. بەرهەمێکی زۆری گەنمی شام و برنجی میسری و مەڕوماڵاتی کوردستان هاوردەکراوە بۆ ناوچەکە. لە ساڵی ١٨٨٠ وە ئەم بەرهەمهێنان و بوژاندنەوە ئابورییە بەرەو لاوازی چوو، دواتر دەگەڕێینەوە بۆ باسکردنی هۆکارەکانی «٣٠ ل١٦٥».

بەهەمان شێوەی چیاکانی لوبنان، لەم قۆناغەدا دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی لە ناوچەکانی ناوەوەی سوریای گەورە نمونەی دیمەشق و رەقە و حەلەب لاواز بوو، لەهەمانکاتدا فەرەنسا هێشتا هێندە گوێی بەو ناوچانە نەدەدا و دەسەڵاتێکی

خۆجێیی بەهێزیشی نەبوو، کە یەکێتی و سەقامگیری ناوچەکە بپارێزێ. لەبەرئەوە ئاژاوە و ململانێی ناوخۆ باڵی بەسەردا کێشا بوو. ململانێی نێوان پێکهاتەکان و هەڕەشەی بەردەوامی خێڵە بەدەوێکان بەسەریانەوە وایکرد، کە گۆڕانکاری گەورە لە بواری بەرهەمهێنانی کشتوکاڵییەوە روونەدات.

شەڕ و ئاژاوە و ناسەقامگیری فاکتەرێکی تری گرنگ بوو، کە کاری دەکردە سەر بەرهەمهێنانی ناوچەکانی ناوەوەی سوریا. لە ساڵەکانی ١٨٥٠دا بەهۆی هەڵگیرساندنی شەڕی قرمەوە بۆ ماوەیەک بووە هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهێنانی گەنم لە ناوچەکەدا و هەناردەکردنی بۆ دەرەوە. لە ساڵەکانی ١٨٦٠ بەهۆی رێکەوتنی دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ فیوداڵە دروزەکاندا و زیادبوونی ئارامییەوە هەتا رادەیەک بەرهەمهێنانی هەندێ بەرهەمی کشتوکاڵی نمونەی لۆکە و توتن و دانەوێڵە و چاکردنی خوری زیادیکرد. لەسەرەتاکانی ١٨٧٠دا بەهۆی شەڕی دەوڵەتی عوسمانی و روسیا و زیادبوونی باج لەسەر خەڵک و ناردنی ژمارەیەکی زۆری دانیشتوان بۆ بەشداریکردن تیایدا و هەروەها کەمبوونەوەی بەرهەم بەهۆی رووداوی سروشتی و لەهەمانکاتدا کردنەوەی قەناتی سوێس، سەرلەنوێ بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی ناوچەکە هاتە خوارەوە. لە کۆتایی ئەو ساڵانەدا لەشکری دەوڵەتی عوسمانی گەڕایەوە و سەرلەنوێ بەهۆی سەقامگیریەوە هەتا رادەیەک بەرهەمهێنان زیادیکردەوە «٣٠ ل١٦٧».

بەهۆی پەیوەندی توندوتۆڵی ویلایەتی موسڵی عێراق بە حەلەب و ئەنادۆڵەوە، گۆڕانکاری تیایدا پێش ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرە کەوت. لەو دوو ویلایەتەدا لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا چاکسازییەکانی دەوڵەتی عوسمانی تیایاندا دەستی پێکرد و لەهەمانکاتدا بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان تیایاندا گوژمی بەست. لە دوای ساڵەکانی ١٨٧٠ بەهۆی کردنەوەی قەناتی سوێس و زیدبوونی بازرگانی بەسرە بەهۆی ئەوەوە، رۆڵی ئەو دوو ویلایەتە زیادیکرد و هەتا دەهات موسڵ زیاتر پێیانەوە دەبەسترایەوە.

لە دوای ساڵەکانی ١٨٥٠وە دەوڵەتی عوسمانی دەسەڵاتی سیاسی و سەربازی خۆی لەو ناوچانەدا بەهێزکرد، کە بووە هۆکاری باشبوونی سەقامگیری و ئاسایش. چاکسازییەکانی ئەو دەوڵەتە لە ریزەکانی سوپا و کارمەندی دەوڵەت و دامودەزگای باجکۆکردنەوەدا دەستپێیکرد و هەروەها گۆڕانکاری لە موڵکایەتی و چۆنیەتی تەسەروفکردن بەهەندێ لە زەویوزاری کشتوکاڵی ئەو ناوچانەوە کرا. رۆڵ و دەسەڵاتی والی بەغدا زیادیکرد. بەمەبەستی زیادکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و زیادبوونی داهاتی باجەکان، والی چەندین قەنات و بەنداوی ئاوی

سەرلەنوێ چاککردەوە و قەناتی نوێی راکێشا بۆ زەوی کشتوکاڵی فراوانتر. هەموو ئەمانە ڕێگەی بۆ زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی هەناردەکردنی بۆ دەرەوە خۆشکرد.

بەریتانیا ڕۆڵی سەرەکی لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری ئەم ناوچانە هەبوو. هەر لە ساڵەکانی ١٨٥٠ وە ئەو دەوڵەتە عێراقی کرد بە یەکەم هاوسەری بازرگانی هیندستان. کەوتنە بەکارهێنانی کەشتی بوخاری لە رووبارەکانی دیجلە و فوراتدا و ئەویش ئاسانکاری کرد بۆ گواستنەوەی کەلوپەل و زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی.

ئەو بەرهەمە کشتوکاڵییانەی لەم ڕێگەیەوە هەناردەی دەرەوە دەکران، بریتی بوون لە دانەوێڵە، خورما، خوری، پێستە، برنج، لۆکە، توتن، گوێز، بایام، فستق و میوەی وشککراوە. هەزارەها تەن دانەوێڵە رەوانەی وڵاتەکانی کەنداو و دەریای سوور دەکرا. بێجگەلە بازرگانی ویلایەتەکانی عێراق، بازرگانی ئێرانیش هەتا دەهات لەم ڕێگەیەوە زیادیدەکرد.

لە نێوان ساڵەکانی ١٨٦٠-١٨٧٠ بازرگانی ئەم ناوچەیە لە ٨٠ هەزار پاوەندەوە زیادیکرد بۆ ٢٠٠ هەزار. ژمارەی کەشتیە بازرگانەکانی دەوڵەتی عوسمانی لە نێوان ١٨٦٤-١٨٦٩ لە ٥٥٢ دانەوە گەیشتە ١١٠٢ دانە، کەشتیەکانی ئینگلتەرا ژماریان لە لە ٢٧دانەوە زیادیکرد بۆ ٥٢ دانە. لە نێوان ساڵەکانی ١٨٧٠-١٨٧٣ بە هۆی کردنەوەی قەناتی سوێسەوە، کۆی قیمەتی هەناردەکردنی بەرهەمە کشتوکاڵیەکانی عێراقلە ٢٣٠هەزار پاوەندەوە زیادیکرد بۆ ٨٠٠هەزا «٣٠ ل١٨١».

لاوازی خواستی ناوخۆ لەسەر بەرهەمی کشتوکاڵی، نەبوون یان لاوازی پیشەسازی سەرەتایی و پیشەیی خۆماڵی بۆ بەکارهێنانی ئەو بەرهەمانە، گەشەپێنەکردن و نەگەڕان بەشوێن بەرهەمی نوێدا و روونەدانی چاکسازی تیایاندا، وایدەکرد تەنها پشت ببەسترێ بە هاناردنەکردن و خواستی بازاڕی جیهان لەسەر ئەو بەرهەمهێنانە. ئەمەش هەمیشە هەڕەشە بوو لەسەر ئەو بەرهەمهێنانەو هاتنە خوارەوەی نرخیان و تێکدانی باری ئابوری و دارایی ناوچەکە و نابووت بوون و هەژاربوونی بەرهەمهێەرەکان.

سەرەڕای لاوازی پیشەسازی ناوخۆ، فاکتەرێکی گرنگ کە ڕێگر بوو لە بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی ناوخۆ لە نێوان هەرێمەکانی وڵاتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا خراپی ڕێگاوبانی نێوان ئەو هەرێمانەو گرانی و نا سەقامگیری بوو. لە بەرئەوەی بازرگانی دەرەکی لە بەندەرەکانەوە دەکرا و زۆربەی ئەوانە بە پاپۆری بازرگانی پێشکەوتووی وڵاتە کەپیتالیستەکانەوە دەگوازرایەوە،

زۆر هەرزانتر و خێراتر لە بازرگانی ناوخۆ بەڕێوەدەچوو. ئەمە دەبووە هۆی لاوازی بازرگانی ناوخۆ و زەحمەتی گواستنەوی بەرهەم لە نێوان هەرێمەکان و زیادنەبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ و جۆرەکانی وەکو پێویست. خەرجی گواستنەوەی دانەوێڵە لە شوێنە تەختە وشکاییەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەو سالانەدا چوارهەندەی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بووە. بێگومان لە ناوچە سەختەکانی نمونەی کوردستان ئەو خەرجییە زۆر لەوە زیاتر بووە.
بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بەکارهێنانی بەشێوەیەکی گشتی پێویستی بە کەپیتالی گەورە نەدەکرد. ئەوەی پێویستی بەوە بوو بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی کەرەسەی خاوی پیشەسازی نمونەی لۆکە و توتن و ئاوریشم بوو. لەهەندێ شارە بازرگانییە گەورەکاندا بۆ ئەو مەبەستە بانکی تایبەتی بۆ وەبەرهێنانکردن لەو بوارانەدا دانرا بوو، زۆربەی ئەوانە بانکە ئەوروپییەکان پشتگیریان دەکرد و بە مەبەستی گەشەپێکردنی بەرهەمە کشتوکاڵیانە بەکاریان دەهێنا، کە لەو ساتەدا دابینی پێویستی پیشەسازی وڵاتە کەپیتالیستەکانی دەکرد «٧ ل٦٢».
زیادبوونی بەرهەرمهێنانی کشتوکاڵی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەهۆی گەشەکردنی تەکنیک و ئامرازی بەرهەمهێنانی نوێ و بەکارهێنانی شارەزایی زانیستیانە نەبوو. ئەگەر هەندێ چاکسازی و قەناتی ئاو راکێشان و بەنداو دروستبکرایە تەنها لە هەندێ ناوچەو بە مەبەستی بەرهەمهێنان بوو بۆ هەناردەکردن. زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بە هەمان تەکنیک و شێوازی کۆن بە هۆی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و بەکارهێنانی زەوی کشتوکاڵی فراوانتر بوو «٧ ل١٤٩».
لە نێوان ساڵەکانی ١٨٦٠-١٩٠٠کۆی ژمارەی دانیشتوانی دەوڵەتی عوسمانی و وڵاتەکانی باکووری ئەفریقا و ئێران بە رێژەی ٣٤٪ لە ٣٥ملیونەوە زیادیکرد بۆ ٤٧ملیون. دەوروبەری ٨٠-٩٠٪ ی دانیشتوان لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا کاریان کردووە. بەمانایەکی تر لەو سی ساڵەدا ١٠ملیون مرۆڤی تر لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا کاریان کردووە «٧ ل٩٥». بەهۆی هەژاری و زۆری جوتیاران و لاوازی بەرهەمهێنانی پیشەسازی و پیشەیی لە شارەکندا، جوتیاران هەر لە لادێکاندا ماونەتەوە و هەتا هاتووە ژمارەیان زیادیکردووە و هەژارتر بوون و خەرجی کارپێکردنیان کەمیکردووە. سەرەڕای ئەوانە دەربەدەربوونی ژمارەیەکی زۆر لە موسڵمانەکانی بەلقان بە هۆی شکستهێنانی دەوڵەتی عوسمانیەوە و ئاوارەبوونیان بۆ هەندێ ناوچەی ئەنادۆڵ و سوریا، لەلایەکەوە بووە زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و لەلایەکی ترەوە زۆربوون و هەرزاربوونی هێزی کار لەو بوارەدا. دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست کارێکی هێجگار کەمیان کردووە بۆ

ڕێگاخۆشکرن بە بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی. ئەوەی کردوویانە زۆر کەمبووە و تەنها لەهەندێ ناوچەو و بۆ توێژێکی بچوکی کۆمەڵگەبووە، سەرەڕای ئەوە تەنها بۆ دابینکردنی داخوازی دەرەکی بووە. هەندێ لەو کارە بچوکانەی کە دەوڵەتی عوسمانی لەو بوارانەدا پێی هەستا بریتی بوو لە دابینکردنی تۆوی لۆکە و کرمی ئاوریشم بۆ هەندێ ناوچە و دامەزراندنی بانکێکی کشتوکاڵی.
ئەو چاکسازییانەی کە لە قۆناغی پێشوودا لە هەنێ ناوچەدا لە موڵکایەتی زەویوزاردا دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست پێی هەستان و لەم قۆناغەدا لە شوێنی تردا لەسەری بەردەوام بوون، لای بەشێک لە مەلاک و خاوەن زەوییەکان بوونە هاندەرێک بۆ زیادکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی. بەڵام ئەمانە تەنها سوودبەخش بوون بۆ چەند توێژێکی نزیک لە دەسەڵاتداران و قازانجی چاکیان تێدادەکرد و لە ڕێگەیانەوە مۆنۆپۆلی بازاڕیان دەکرد و تەنگیان بە بەرهەمهێنەرە بچوکەکان دەچنی و زۆریان رووبەڕووی نابووتی دەبوونەوە و دواتر بە هەرزان زەویوزارەکانیان لەدەست دەسەندن «٣٠ ل١١٧».
رۆڵی کۆمپانیا و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە روانگەی بەرژەوەندی خۆیانەوە بوو. پشتگیری ئەو جۆرە بەرهەمهێنان و بازرگانی و ڕێگەو بان و پرۆژەیان دەکرد، کە دەبووە هۆی زیاتر بەرهەمهێنانی هەندێ بەرهەم کە خۆیان پێویستیان پێی بوو و ئاسانکاری گواستنەوەیان و کڕینیان بە نزمترین نرخ.
لەبەرئەوەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی گەورەترین کەرتی ئابوری بوو و گەورەترین رێژەی دانیشتوان کاریان تێدادەکرد، بەشی زۆری داهاتەکانی دەوڵەت لە ڕێگەی باج و رسومات و گەندەڵیەوە دەکەوتە ئەستۆی ئەم کەرتەوە. ساڵەکانی ١٨٩٠ کۆی داهاتی دەوڵەتی قاجار ٨، ٢ ملیون پاوەند بوو، لەوە ٨٠٪ لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵەوە دەهات «١ ل١١».

سستی گەشەکردنی پیشەسازی خۆماڵی

لێرەدا مەبەست لە پیشەسازی خۆماڵی، پیشەسازی کەپیتالیستانەی هاوچەرخە بە تەکنیکی نوێ، هەروەها پیشەسازی سەرەتاییە، کە لەشوێنکارێکی گەورەدا بە تەکنیک و رێبازی کۆن ژمارەیکی زۆر کرێکار کاری تیادا بکەن و بەرهەمەکانیان لە بازاڕێکی فراوانتر و گەورەتردا ساغبکەنەوە.
لە قۆناغی پێشوودا هەتا رادەیەک پیشەسازی خۆماڵی لە هەندێک بواردا

گەشـەیکرد، بـەڵام لـەم قۆناغـەدا هەنـدێ لەوانـە لاواز بـوون، یان شکستیان هێنـا. ئەو پیشەسـازییانەی مانـەوە و پیشەسـازی تـری نـوێ دروسـتبوو لەگـەڵ ئـەوەی هەنـدێ گەشـەکردنیان بەخـۆوە بینـی، بـەڵام زۆر بەخـاوی بەڕێـوە دەڕۆیشـت. لـەم قۆناغـەدا چەندیـن فاکتـەری گرنگـی یارمەتیـدەر هەبـوو، کـە دەبوایـە ببونایـە یارمەتیـدەری دروسـتبوون و گەشـەکردنی پیشەسـازی خۆماڵـی، بـەڵام وەکـو پێویسـت سـودیان لێوەرنەگیـرا و کۆسـپی گـەورە کەوتـە ڕێگایانـەوە. گرنگتریـن ئـەو فاکتەرانـە بریتـی بـوون لـە:

- بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری جیهانـی و دروسـتبوونی شـاری بازرگانـی گرنـگ و بوژاندنـەوەی بازرگانـی.
- کەرەسەی خاوی زۆر و هەرزانی کشتوکاڵی و ئاژەڵ و سامانی سروشتی.
- نزیکی سەرچاوەی کەرەسەی خاو.
- بوونی هێزی کاری زۆر و هەرزان.
- زیادبوونی دانیشتوان.
- بوونـی ژمارەیەکـی زۆر هەرێـم و ناوچـەی گـەورە لەنـاو سـنووری دەوڵەتـی گـەورەدا و هەمـە چەشـنی کەرەسـەی خـاو و شـارەزایی خەڵکەکـەی.
- پێکەوتەی گرنگی ئیستراتیجی ناوچەکە لە جیهاندا.

لێـرەدا چەنـد نمونەیـەک دەهێنینـەوە لەسـەر ئـەو گۆڕانکارییانـەی لـەم کەرتـەدا روویانـدا. لـە دوای سـاڵەکانی حەفتـای سـەدەی نـۆزدە ناوچەکانـی ئەزمیـر و ئەدەنـە بوژاننـەوەی بەرهەمهێنانـی پیشەسـازی بەخـۆوە بینـی. ئەوانـەی رۆڵـی سـەرەکییان لـەوەدا هەبـوو دانیشـتوانە رەسـەنەکانی ئەوناوچـە بـوون لـە ئەرمـەن و یونانـی و جـو. نموونـەی ئـەو بەرهەمانـە بریتـی بـوون لـە پیشەسـازی چنیـن، زەیتـی روەک، خواردەمەنـی، قاقـەز، تەختـە و فەخفـوری. لـە ئێرانیـش ژمارەیـەک پیشەسـازی خۆماڵـی گەشـەیکرد لەوانـە کارگـەی شـەکر، قوماشـی ئاوریشـم و لۆکـە، فـەرش و بـەڕە، راکێشـانی کارەبـا، چاپکردنـی کتێـب و رۆژنامـە، سـابون، گـوڵاو و لوولـەی تفەنـگ، لـە ناویانـدا پیشەسـازی فـەرش لـە تەبرێـز لەهەموویـان گرنگتـر بـوو و دەوروبـەری ١٥٠٠ کرێـکار کاریـان تێـدا دەکـرد... . لـە میسـر هەنـدێ پیشەسـازی مابوونـەوە لەوانـە شـەکر، قوماشـی لۆکـە، کارگـەی جگـەرە و چیمەنتـۆ. بەشـێک لەمانـە بـە کەپیتـال و کۆمپانیـای بێگانـە دەکـران. لـە عێـراق ئـەو پرۆسـەیە خاوتـر بەڕێوەچـوو «٧ ل١٥٤».

گرنگتریـن ناوچەکـە لـە نیـوەی دووەمـی سـەدەی نۆزدەداهەتـا رادەیـەک پیشەسـازی خۆماڵـی تیـادا گەشـەیکرد چیاکانـی لوبنـان بـوو. ئـەوەی لـەم ناوچەیـدا لـەم قۆناغـەدا

روویـدا پیشەسـازی سـەرەتای چنینمـان لـە فلۆرینـس و فلاندەرنـی ڕۆژئـاوای ئەوروپـای سـاڵەکانی ١٢٠٠ و ١٣٠٠ بیردەخاتـەوە. پیشەسـازی سـەرەتایی قوماشـی خـوری لـەو ناوچانـەدا ١٠٠هەتـا ٢٠٠ سـاڵ پێش ئینگلتـەرا بوژاندنـەوەی بەخـۆوە بینی. وەکـو لـە بەنـدی دووەمـدا باسـمانکرد بەهـۆی چەنـد فاکتەرێکـی بنچەنییـەوە ئـەو پیشەسـازیە دواتـر لـەو ناوچانـەدا شکسـتی هێنـا و ئـەو ناوچانـە چەنـد سـەدەیەک کەوتنـە دوای ئینگلتـەراوە. بـە هەمـان شـێوە لـە چیاکانـی لوبنـان پیشەسـازی سـەرەتایی گەشـەکردنی بەخـۆوە بینـی، بـەڵام دواتـر بەهـۆی هەنـدێ فاکتـەرەوە لێـرەش شکسـتیان هێنـا.

لـە چیاکانـی لوبنـان پیشەسـازی تـاڵ دروسـتکرن و قوماشـی ئاوریشـم لـە چەنـد سـاڵێکدا بوژاندنـەوەی باشـی بەخـۆوە بینـی. لـە سـاڵی ١٨٧٠دا ٣٣٪ ی بەرهەمـی ئاوریشـمی خـاوی ناوچەکـە لـە پیشەسـازی خۆماڵیـدا بەکاردەهێنـرا. زۆربـەی ئـەو بەرهەمهێنانـە کۆمپانیـای ئەورووپـی و کومپانـی خۆماڵـی نزیـک لەوانـەوە پێـی هەڵدەسـتان و گەشـەیەکی باشـیانکرد. لـە ئاژاوەکانـی ١٨٦٠دا لـە ناوچەکـەدا، زۆربـەی ئـەو کارگانـە کاولکران و لەکارکەوتـن. دواتـر سـوپای فەرەنسـی سـەلەنوێ دروسـتیکردنەوە. دوای دروسـتکردنەوەیان هـەر وەکـو پێشـتر لەسـەر بەکارهێنانـی تەکنیکـی کـۆن بـەردەوام بـوون. لـە کۆتایـی ساڵەکانی حەفتـادا بەهـۆی کەمبوونەوەی خواسـتی بـازاڕ لەسـەر ئـەو بەرهەمانـە، فەرەنسـییەکان ئـەو کارگانەیـان بەجێهێشـت و لوبنانیـەکان خۆیـان بـە هەمـان تەکنیـک و ڕێبـازی کۆنـی بەرهەمهێنـان بـەردەوام بـوون لەسـەری.

بەرهەمهێنـەرە خۆماڵییـەکان بـە ئاسـانتر لـە فەرەنسـییەکان کاروبـاری ئـەو بەرهەمهێنانەیـان بەڕێوەدەبـرد. ئەمـان لەلایەکـەوە پەیوەنـدی ڕاسـتەوخۆی باشـتریان لەگـەڵ ئـەو جوتیارانـە هەبـوو، کـە ئاوریشـمی خامیـان بەرهـەم دەهێنـاو لەلایەکـی تـرەوە خەرجـی هێـزی کاریـان کەمتـر بـوو. ئەوانـە ئافرەتـە خزمەکانـی خۆیـان وەکـو کرێـکاری وەرزی لـەوەدا بەکاردەهێنـا، کـە زۆر لـە بەکرێگرتنـی کرێـکاری نێرینـە هەرزانتـر دەکـەوت لەسـەریان. گرفتـی گـەورە بۆیـان پەیداکردنـی کەپیتـاڵ بـوو. لەبەرئـەوەی ئـەو بەرهەمهێنانـە وەرزی بـوون و کڕیـن و فرۆشـتنی هەمـوو کاتێـک داهاتـی نەبـوو، زۆرجـار پێویسـتیان بـە قەرزکـردن دەکـرد. هەتـا فەرەنسـییەکان پێویسـتیان بـەو بەرهەمانـە بـوو و قازانجیـان تێدادەکـرد، بانکەکانیـان بـە سـودی ٤، ٦ قەرزیـان پـێ دەدان، بـەڵام کـە چیتـر پێویسـتیان بـەو بەرهەمانـە نەمـا سـوودی قەرزەکانیـان گەیشـتە ١٠٪ کـە دەبـووە بارێکـی قـورس بەسـەر ئـەو بەرهەمهێنـەرە خۆماڵیانـەوە. بەشـێکی زۆری پیشەسـازی ئاوریشـم لـەم ناوچانـەدا شکسـتی هێنـا.

بەشێک لەو کارگانە کەوتنە بەرهەمهێنانی قوماشی لۆکە لە باتی ئاوریشم، بەڵام ئەوانەش بەلاوازی مانەوە «**٣٠** ل**١٥٤**».

هەربەشێوەی چیاکانی لوبنان لە پەنجاکانی سەدەی نۆزدەدا، لە ناوچەکانی ناوەوەی سوریای گەورە نمونەی حەلەب و دیمەشق هەندێ پیشەسازی سەرەتایی زیادیکرد. لە کۆتایی ئەو ساڵانەدا شەپۆلێکی گرژی و توندوتیژی دژی پێکهاتە ناموسڵمانەکان و کۆمەڵکوژییان لە شارە گەورەکانی ناوچەکەدا دەستپێکرد. ئەمانە بوونە هۆی کاولکردنی ژمارەیەک زۆر شوێنکاری بەرهەمهێنانی پیشەسازی سەرەتایی. لە کۆی **٣٥٠٠** تەونی جۆلایی **٣٠٠٠**ی لەناوبرا. سەرەڕای ئەوە بەهۆی ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی و هێزە ئەوروپییەکان کەوتنە تۆڵەکردنەوە و سزادانی گوناهبارەکان، سامان و شوێنکاری ژمارەیەکی زۆری تری بازرگان و خاوەن کەپیتاڵە موسڵمانەکان زەوت و کاولکران، کە هێندەی تر ئەو بەرهەمهێنانانەی لاوازکرد. بەڵام لەبەرئەوەی دەوڵەتی عوسمانی و دروزەکان لە ماوەیەدا هاوپەیمانیەکیان دروستکرد، کە بووە هۆی دابینکردنی ئاسایش و سەقامگیری لە ناوچەکەدا، هەروەها بەهۆی ئەوەی ئەو کاولکردنە لەناو شارە گەورەکاندا روویدا بەشێک لە شوێنکار و بازرگانە دەوڵەمەندەکان لە دەرەوەی شارەکان بوون، لە شەستەکاندا هەندێک لەو بەرهەمهێنانەوە سەرلەنوێ بوژاندنەوەیان بەخۆوەبینی. لە حەفتاکاندا لە ناوچەی حەلەب بەرهەمهێنانی هەندێ جۆری جلوبەرگی هەرزان پەیدابوو. زۆربەی ئەو بەرهەمانە بۆ بازاڕەکانی ناوەوەی سوریای گەورەبوو، کە هێشتا بەرهەمی دەرەکی بە شێوەیەکی فراوان رووی تێنەکردبوون «**٣٠** ل**١٦٧**».

یەکێک لەو بوارە گرنگانەی لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا وەبەرهێنانی گەورەی تیاداکرا پیشەسازی مین بوو(تعدین). پلانی کورت و درێژی بۆ دانرا و چەندین رێکەوتنامە لە نێوان دەوڵەتەکانی ناوچەکە و کۆمپانیاکانی دەوڵەتە کەپیتالیستەکاندا مۆرکرا. لەوانە لە تورکیای عوسمانی مینی کروم. لە ئێران رەساس بۆ پیشەسازی دراو (عوملە)، پیشەسازی خەڵوز و پترول. لە میسر مینی فوسفور و مەنگەنیز و گەڕان بە دوای پترۆڵدا. لەم بوارانەدا بەشی زۆری بە کەپیتاڵ و کۆمپانیای دەرەکی کراوە. ئەم کارانە سەرەتایی گەڕان بەشوێن پیترۆل بوو لەو بوارەدا.

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا، رۆڵی سەرافەکان و جموجۆڵی کاری بانکی لە چەندین ناوچەدا زیادیکرد. زۆربەی ئەوانەی بەو کارانە هەڵدەستان پێکهاتەی یونانی و ئەرمەنی جو بوون. لە هەندێ شوێن بەتایبەت بەغدا و چیاکانی لوبنان

ئەوانە هەتا رادەیەک رۆڵیان لە وەبەرهێنانکردنی بواری پیشەییدا پەیداکرد. لە کۆتایی سەدەکەدا رۆڵیان کەمی کرد و نەیانتوانی هەنگاوبنێن بۆ دروستکردنی بانک و سیستمی بانکی بەهێز «٧ ل١٥٦\ ١٥ ل٤٦».
لەگەڵ ئەوەی لەم قۆناغەدا چەندین فاکتەری یارمەتیدەر هەبوو بۆ گەشەکردنی بەرهەمهێنانی پیشەسازی خۆماڵی، بەڵام ئەو کۆسپانەی کە لەبەردم گەشەکردندا بوون سەنگیان قورستر بوو. هەڵبەتە گرنگترینیان شکستهێنانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵات و قاپیکردنەوە بوو بۆ کۆمپانیا و بانک و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و قەرزلێکردن لێیان و دانی ئیمتیازاتی بێسنوور پێیان و بوونیان بە لایەنێکی بڕیاردەری سیاسی و ئابوری لە ناوچەکەدا. ئەمە رێگەی بۆ بەهێزبوون و بەرفراوبوونی خێرای بازرگانی دەرەکی و دروستبوونی لاسەنگی لە نێوان هەناردن و هاوردەکردندا خۆشکرد، کە بەزەرەری بەرهەمهێنانی پیشەسازی خۆماڵی دەشکایەوە.
باج و گۆمرگی قورس و هەروەها گەندەڵی بێسنووری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و سەرانە و بەرتیل سەندن و مۆنۆپۆڵی هەندێ توێژ لەسەر پیشەسازی و بازرگانی ناوخۆ بوو بە کۆسپێک و خەرجێکی قورس لەبەردەم گەشەکردنیاندا. لەهەمانکاتدا ئاسانکاری کردن بۆ کۆمپانیا دەرەکییەکان و سەندنی گومرگ و باجی کەمتر لە بەروبومی هاوردەکراو، خەرج و نرخی کەلوپەلی ناوخۆیی گرانتر دەکرد لەچاو هاوردەکراوەکاندا و فرۆشتنیان زەحمەتتر دەبوو.
ناسەقامگیری رێگەوبان و گوێ پێنەدانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە رێگەوبان دروستکردن لە نێوان ناوچە و هەرێماکانی ناو دەوڵەتەکندا، رێگربوو لە ئاڵوگۆڕکردنی کەرەسەی خاو و بەرهەمی پیشەسازی خۆماڵی، نرخی ئەوانەی بەرزدەکردەوە و بە خاوتر دەگوێزرانەوە.
دروستبوونی ئاژاوە و کوشتن و ئازاردان و دەربەدەرکردنی پێکهاتە ناموسڵمانە خاوەن پیشەکان کاردانەوەی خراپی هەبوو لەسەر گەشەکردنی پیشەسازی خۆماڵی و زۆربەیانی لەباربرد.
ساڵەکانی ١٨٦٠ سوڵتانی عوسمانی بەمەبەستی زیادکردنی داهاتی باجەکانی دەوڵەت، کۆمیتەیەکی پێکەوەنا بەمەبەستی گەشەپێکردنی پیشەسازی خۆماڵی و سنوردانان بۆ کەلوپەلی دەرەکی. بەڵام ئەو کۆمیتەیە لەچەند بڕیارێکی سەر قاقەز بەولاوە بەکردەوە هیچی نەکرد. ساڵی ١٨٦٧ قوتابخانەیەکی پیشەسازی کرایەوە، بەڵام خوێندن تیایدا زۆر دووربوو لە پێویستیەکانی وڵاتەکە و ئاستی خوێندن تیایدا نزمبوو و توانای پەروەردەکردنی کادیری شارەزای نەبوو. ساڵی

١٨٦٢ بەمەبەستی ئاسانکردنی هەناردەکردنی کەلوپەلی پیشەسازی خۆماڵی بۆ دەرەوە بڕیارێکی دەرکرد بە نزمکردنەوەی گومرگ لەسەر ئەو بەرهەمانە بۆ ١٪ و بەرزکردنەوەی گومرگ لەسەر کەلوپەلی هاوردەکراو بۆ ٨٪. بەڵام ئەم بڕیارە لەبەر ناڕەزایی دەربڕینی کۆمپانیا و دەوڵەتە بێگانەکان و ئەو بازرگانانەی کاریان لەو بوارانەدا دەکرد سەری نەگرت «**٣٠** ل**١١٦**».

لەو قۆناغەدا بۆ ئەوەی پیشەسازی سەرەتایی ناوخۆ توانای بوژاندنەوەی هەبێت پێوستبوو سیستمی بانکی و قەرزدان و ئاڵوگۆڕی دراو رێکبخرایە و وەبەرهێنانی بۆ خەڵکانی بەرهەمهێنەری پیشەسازی ئاسان بکردایە.

بەهۆی زیادبوونی سەنگی هاوردەکردن لەچاو هەناردەکردندا بەشێکی زۆری هاوردەکردن بە سەروەتی ناوخۆی وڵات لە زێڕ و زیو دەکرا، بەوەش بەهای دراوی خۆماڵی بەرامبەر دەرەکی دەهاتە خوارەوە. بەرهەمهێنەرانی پیشەیی وڵات، کە تەکنیکی هاوچەرخی دەرەکیان دەکری دەبوایە دراوی قورسی دەرەکیان پێبدایە، بەڵام لە هەناردەکردنی بەرهەمەکانیان بۆ دەرەوە، کۆمپانیا بێگانەکان بە عوملەی خۆماڵی لێیان دەکڕین. لێرەدا بەکارهێنانی عوملەی جیاواز وایدەکرت کڕینی ئەو شتانە لەدەرەوە زۆر گرانتر بکەوێت لەسەریان.

بەهۆی ئەمانە و بەرزی رێژەی سوودسەندن لە قەرزدان کە گەیشتۆتە ١٠٪ لەسەر ئەو بەرهەمهێنەرانە، بوونە کۆسپی گەورە لەبەردەم کڕینی تەکنیکی نوێدا. بۆ نمونە لە ئێران لەسەرەتاکانی ساڵەلانی ١٩٠٠دا، بەرهەمهێنەرەکان تەنها **٢٪** ی کەپیتالیان لەو بوارەدا بەکارهێنراوە. هەڵبەتە خۆبەخۆ هەستان بەرهەمهێنانی ئامرازی نوێی بەرهەمهێنان، نمونەی مەکینەی هاوچەرخ و رێگەی نوێی زانستی خەڵک لە خەویشدا بیری لێ نەکردۆتەوە، چونکە توانای خوڵقاندن و داهاتن لەژێر ئەو سیستمە فیوداڵە خێڵەکییە بەتەواوەتی مرێنراو بوو «**١٥** ل**٤٤**».

فاکتەرێکی تر، کە هێندەی تر دراوی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی لاوازکرد و توانای وەبەرهێناناتی لای خاوەن کەپیتاڵ و پیشەگەرە خۆماڵییەکان کەمکردەوە، هەستانی ئەو دەوڵەتانە بوو بە سکەلێدان و یەکخستنی دراوی وڵاتەکانیان. ئەو دەوڵەتانە چەند کارگەیەکیان بۆ ئەو مەبەستە دروستکرد بۆ سکەلێدان. لەبەرئەوەی هەمیشە بودجەیان کورتی دەهێنا و خەزێنەی دەوڵەتەکانیان بەتاڵ بوو، کەوتنە سکەلێدانی دراوێکی زۆر بێ ئەوەی لە بەرامبەردا سامانیان هەبێت. هەروەها کێشی دراوەکانیان کەمدەکردەوە و مس و منیرالی تریان تێکەڵ دراوی زێڕ و زیو دەکرد. هەموو ئەمانە دەبووە هۆی ئەوەی عوملەی خۆماڵی ئەو وڵاتانە هێندەی تر قیمەتی بێتە خوارەوە لە چاو دراوە بەهێزەکانی ئەوسای

جیهاندا، نمونەی پاوەند و فرانک. بۆ نمونە لە ئێرانی قاجار لە نێوان ساڵەکانی ١٨٠٠-١٩٠٠ دراوەکەیان ٤١٠٪ کەمی کرد، قرانی ئێرانی لەچاو پاوەندی ئینگلیزی ٨٠٪ قیمەتی هاتە خوارەوە «١٥ ل٦٥».
باج و گومرگی زۆر لەسەر بەرهەمهێنەرەکان و دەستکورتی زۆرینەی خەڵک کە مسکێن و جوتیاری هەژاربوون، دەبووە هۆی بێ دەرەتانیان و کەمبوونەوەی خواستیان لەسەر بەرهەمی پیشەسازی خۆماڵی. سەرەڕای ئەوانەنەخۆشی بڵاوبوونەوە و نەخۆشی ناو روەک و ئاژەڵ و ساڵی وشکانی یان زۆر سارد لە هەندێ شوێندا توانای خەڵکی لە کڕینی بەرهەمی پیشەسازی کەمدەکردەوە. سەرەڕای ئەوانە قۆرخکردنی بازاڕ هێندەی تر ئەو خواستەی کەم دەکردەوە. بۆ نمونە قۆرخکردنی کڕین و فرۆشتنی دانەوێڵە لەلایەن توێژێک لەو بازرگانە گەورانەی کە دزە شەریک بوون لەگەڵ دەستەبژێری دەسەڵاتدار و شاردنەوەی ئەو بەرهەمانە لە کاتی قەیرانە سروشتی و ئابوریەکاندا و بەرزبوونەوەی نرخی بەچەندین قات، هێندەی تر زۆرینەی دانیشتوانی بە دەرەتان دەبرد و لە کڕینی گەنم و خوارکی هەرە پێویست بەولاوە توانای کڕینی شتی تریان نەبوو. هەموو ئەمانە وایدەکرد بەرهەمهێنانی پیشەسازی ناوخۆ بازاڕی کەمبێتەوە و لەناوبچن یان زۆر بەخاوی گەشە بکەن «٧ ل١٥٦».
فاکتەرێکی تری گرنگ، کە بووەهۆی ئەوەی هەندێ پیشەسازی گرنگی چنین نەتوانێ بەردەوام بێت و بەهێزبێت پشت بەستن بوو بە بەرهەمهێنانی قوماشی ئاوریشم. لەبەرئەوەی دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست حەزیان لە ژیانی سەڵتەنەت و بەکارهێنانی قوماشی ئاوریشمی گرانبەهای تێکەڵ بە زێڕ و زیو بوو، هەروەها لەبەرئەوەی ئەوان بڕیاردەربوون لە چۆنیەتی بەرهەمێنانی پیشەسازیدا، لەباتی بەرهەمهێنانی قوماشی خوری یان لۆکە زیاتر وەبەرهێنان لە قوماشی ئاوریشمدا دەکرا.
بازاڕی ئەم جۆرە قوماشە و خواست لەسەری زۆر سنووردار بوو. ئەوپەڕی ٥٪ دانیشتوان توانای کڕینی ئەوانەیان هەبوو، بۆیە هەر لەسەرەتاوە بە پێچەوانەی بەرهەمهێنانی قوماشی خوری و لۆکەوە دەرفەتی گەورەی گەشەکردنی نەبوو. لەگەڵ کەمبوونەوەی خواستی ناوخۆ و جیهان لەسەر ئەم بەرهەمانە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا، بە خێرایی ئەم بواری بەرهەمهێنانە شکستی هێنا.
بەهۆی هەموو ئەم کۆسپە مەزنانەی کە ڕێگربوون لە بەرهەمهێنانی پشەسازی خۆماڵی لەڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، لای بازرگان و توێژە خاوەن کەپیتاڵەکان زۆر ئاسانتر و مسۆگەرتر بوو تواناو کەپیتاڵەکانیان لەباتی ئەوەی لەم بوارەدا بەکاری

بهێنن، لە بازرگانی دەرەکی بەکڕین و فرۆشتنی کەلوپەلەکانی وڵاتە کەپیتالیستەکان و بەرهەمهێنان و پەیداکردن و فرۆشتنی کەرەسەی خاوی ئەواندا بەکاری بهێنن.

گۆڕانکاری بنەڕەتی لە بەرهەمهێنانی پیشەییدا

لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا، سەدان هەزار شوێنکاری پیشەیی لە شارە گەورەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەبوون. نموونەی ئەوانە ئەستەنبوڵ و ئەزمیر و بورسا و ئەنقەرە لە تورکیای عوسمانی، حەلەب و دیمەشق و بەیروت لە سوریای گەورە، بەغدا و موسڵ لە عێراقی عەرەبی، ئیسفەهان و تەبرێز و هەمەدان و شێراز و کاشان لە ئێران، قاهیرە و محەلە و ئسیوت و فەیوم لە میسر «٧ ل١٥٠». لە شارە گەورەکانی کوردستانیش ئەوانە هەبوون، بەڵام بە قەبارەیەکی بچوکتر.

لەم قۆناغەدا جیاوازی بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی لەوەدابوو، کە لە بەرهەمهێنانی پیشەییدا ژمارەیەکی زۆرکەم خەڵک کاریان تێدادەکرد. ژمارەی ئەوانە لە شوێنکاریەکدا لە پێنج کەس کەمتر بووە و هەروەها بەرهەمەکانی کەم بوون و بۆ دابینکردنی پێداویستی بازاڕێکی ناوخۆی بچوک بوو. کەم لەوانە بەرهەمەکانیان دەگەیشتە هەرێم و ناوچەکانی تر، یان دەرەوەی وڵاتەکان «١٥ ل٥٧».
لەگەڵ ئەوەی بەرهەمهێنانی پیشەیی قوماش بەهۆی بوژاندنەوەی بازاڕەکان و زیادبوونی دانیشتوانەوە هەتا رادەیەک هەتا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە زیادیکرد، بەڵام لەکۆتایی سەدەکەدا ئەو بەرهەمهێنانە لە هەندێ شوێندا شکستی هێناو لە نێوان ساڵەکانی ١٨٥٠-١٨٨٠نزیکەی ٩٠٪ ژمارەیان لەناوچوو. زۆربەی ئەوانەی کە لەو ساڵانەدا لەناوچوون لەو ناوچانەدا بوون، کە نزیکبوون لە کەنار دەریا و رێگە بازرگانییە گەورەکانەوە. شوێنەکانی تر کە دوورتر و سەخت تر بوون، شکستهێنانیان نزیکەی ٥٠ساڵی تر دواکەوت «٧ ل١٥٣».
بەڵام بەرهەمهێنانی پیشەیی تەنها لە بواری قوماش دروستکردندا نەبوو، بەڵکو چەندین کەلوپەلی تر تیایدا بەرهەم دەهێنرا. ئەوانە هەتا کۆتایی سەدەی نۆزدە ژمارە و بەرهەمەکانیان زیادیکرد. سەرەڕای ئەوە پیشەسازی ئەوروپا توانای دابینکردنی پێداویستی تایبەتی خەڵکی ناوچەکە نەبوو. نمونەی ئەوانە جلوبەرگی تایبەتی خەڵکی ناوچەکە.
ئەوەی گرنگە لێرەدا ئەوەیە، هەتا دەهات بنەمای فیوداڵی خێڵەکی قوفڵدراوی بەرهەمهێنانی پیشەیی تێکدەشکا. ئەو بەرهەمهێنانە هەتا دەهات زیاتر دەبەسترا بە

بازاڕەکانــەوە و کەلوپەلەکانی بــە ئازادتــر ســاغ دەکرانەوە و ئەو وەســتا و شــاگەردانەی کاریــان تێدادەکــردن زیاتــر وەک کرێــکاری موچەخۆریــان لێدەهــات. هەروەکــو چــۆن پیشەســازیی ســەرەتایی لــە رۆژهەڵاتــی ئەوروپــای کۆتایــی ســەدەکانی ناوەڕاســتدا سیســتمی پیشــەیی فیوداڵــی تێکشــکاند، بەهەمــان شــێوە بڵاوبوونــەوەی ســەرمایەداری جیهانــی و بــازاڕی کراوەتــر سیســتمی پیشــەیی فیوداڵــی خێڵەکــی لــە رۆژهەڵاتــی ناوەڕاسـت تێکشـکاند. جیـاوازی گـەورە لـە نێـوان ئـەو دوو پرۆسـەیەدا ئەوەبـوو، کـە لەنــاو وڵاتەکانــی رۆژئــاوای ئەوروپــا شانبەشــان و لەپــاڵ بەرهەمهێنانــی پیشــەییدا، پیشەســازیی ســەرەتایی ســەری هەڵــداو گەشــەیکرد و بەرهەمهێنانی پیشــەیی لاوازکــرد و بەخــۆوەی بەســتەوە و شــاگرد و وەســتاکانی دەکــرد بــە کرێــکاری خــاوەن مووچــە لای خــۆی، بــەڵام لــە رۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت پیشەســازیی ســەرەتایی یــان هاوچــەرخ نەیتوانــی هێنــدە بەهێــز بێــت، کــە بــەو کارە هەســتێت «بەنــدی ۲».
بەرهەمهێنانــی پیشــەیی مایــەوە، بــەڵام بەسروشــت و خاســڵەتی نوێــوە. دەتوانیــن بڵێیــن کــە پیشــەییەکان بوونــە شــوێنکاری پیشــەگەری بچوکــی لاواز. ئــەو شــوێنکارە بچوکانە هــەر مانــەوە، بــەڵام هەمان ئــەو کۆســپانەی رووبەڕووی پیشەســازی خۆماڵــی بوونەوە، رووبــەڕووی گواســتنەوەی ئەمانــەش دەبوونــەوە بــۆ پیشەســازی هاوچەرخــی گەورەتر و پێشکەوتوتر.
بەرهەمهێنانــی پیشــەیی بچــوک، گەشــەکردنی بەخــۆوە بینــی و ژمارەیــان زیادیکــرد، هەروەهــا بەســترانەوە بــە بازاڕێکــی گەورەتــر و ئازادتــرەوە و سیســتمی قوفڵــدراوی پیشــەیی خێڵەکــی تێکشــکا، لەهەمانکاتــدا بەســترایەوە بەسیســتمی ســەرمایەداری جیهانییــەوە، بــەڵام لەبــەر ئــەو کۆســپانەی لــە رێگــەی گەشــەکردنیدا بــوو بــە لاوازی و بچوکــی مایــەوە. لەگــەڵ لاوازی و بچوکیــدا لــەم قۆناغــە و قۆناغەکانــی دواتریشــدا ئــەم بەرهەمهێنانــە رۆڵــی گرنگــی بینیــوە لــە ژێرخانــی ئابــوری وڵاتەکانــی رۆژهەڵاتــی ناوەڕاســتدا.

دروستبوونی چەندین مەڵبەندی ئابوری

لەســەرەتای ســەدەی نــۆزدەدا، دەوڵەتــە گەورەکانــی رۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت پێکهاتبــوو لــە چەندیــن ناوچــە و شــوێنی دابــڕاو لەیــەک، کــە هیــچ بەرژەوەندییەکــی ئەوتــۆ پێکــەوە نەیدەبەســتنەوە. لەژێــر سیســتمێکی فیوداڵــی خێڵەکــی قوفڵــدراودا دەژیــان و بەشــی هــەرە زۆری بەرهەمهێنانــی کشــتوکاڵی و پیشــەیی لــە پێنــاوی دابینکردنــی پێداویســتی خــۆدا بــوو، ئیکتفــای زاتــی. بازرگانــی زۆر لاواز بــوو و زیاتــر

لە پێناوی دابینکردنی خواستی توێژێکی زۆر بچوکی کۆمەڵگەدا بوو. ناوچە و هەرێمەکان خاسڵەت و زمان و دیالێکت و جلوبەرگ و کلتوری تایبەتی خۆیان هەبوو، ئاگایان لە یەکتر نەبوو و هەر شوێنە بۆ خۆی و بە ڕێبازی تایبەتی خۆی دەژیا. ئەوەی بەستبوونی بەیەکەوە دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتەکان و سوپا و دامودەزگاکانی دەوڵەت بوو، لە پێناوی کۆنترڵکردنیان و بەکارهێنانیان لە شەڕوشۆردا و هەروەها کۆکردنەوی باج و خەراج و تاڵانکردن و ڕووتاندنەوەیان «بەندی سێیەم».

ئەوەی لە قۆناغی پێشوودا دەستیپێکرد و لەم قۆناغەدا بەردەوامبوو، ئەوە بوو کە هەنگاو بە هەنگاو، ناوچە لەدوای ناوچە گۆڕانکاری گەورەیان بەسەردا دەهات و ڕێڕەوێکی نوێی گەشەکردن و گۆڕانکاری لەناویاندا دروست دەبوو. یەکێ لە دیاردە گرنگەکان کە لەناوچەکەدا ڕوویدا، بریتی بوو لە دروستبوونی چەندین مەڵبەندی(سەنتەر) ئابوری. ئەوانە هەتا دەهات خاسڵەتی تایبەتیان تیادا دروست دەبوو و لەیەکتر دووردەکەوتنەوە. ئەمە لە چەند ڕوویەکەوە دەستیپێکرد:

- بووژاندنەوەی بازرگانی بووە هۆی گەشەکردنی چەندین شاری بازرگانی گرنگ. پەیوەندی هەندێ لەم شارانە لەگەڵ بازاڕ و کەپیتالیزمی جیهانەوە ڕاستەوخۆ بوو و چیتر پێویست نەبوو وەک جاران لە ڕێگەی دەسەڵاتی ناوەندییەوە بێت. سەرەڕای شارە بازرگانییەکانی تورکیای عوسمانی نمونەی ئەستەنبوڵ و ئەزمیر و بۆرسە لەسەر دەریای ڕەش و دەریای سپی ناوەڕاست، شارەکانی سوریای گەورە و میسر و تونس و مەغرب و جەزائیر و لیبیا لەسەر دەریای سپی ناوەڕاست، شارە بازرگانییەکانی ئێران و شارەکانی لەسەر کەنداو و دەریای هیندی، شاری بەسرەی عێراق لەسەر کەنداو، یەمەن لەسەر دەریای سور و دەریای عەرەبی هەتا دەهات هەر یەک لای خۆیەوە ڕۆڵی بازرگانی و فینانس تیایاندا بەهێز دەبوو.

- هەتا دەهات ئەو شارە بازرگانییانە ناوچە نزیکەکانی دەوروپشتیان بە خۆیانەوە دەبەستەوە. بۆ بەستنەوەی دەوروپشت پێیانەوە چەندین هێڵی شەمەندەفەر و ڕێگەوبان ڕاکێشرا. هەتا دەهات بەرژەوەندی تایبەتی زیاتر لە نێواندیانا دروست دەبوو.

لەکاتێکدا گەشەکردنی ئابوری لە ڕۆژئاوای ئەوروپا ناوچەکانی وڵاتی لەسەر بنەمای نەتەوایەتی پێکەوە بەستەوە و دەوڵەتی نەتەوایەتی تیایاندا دروست بوو، لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست گەشەکردنی ئابوری هەندێ ناوچەی بەو سەنتەرانەوە دەبەستەوە. ئەوە بازاڕی نەتەوایەتی و دەوڵەتی نەتەوایەتی لێ دروست نەبوو،

بەڵکو ئاسانکارییەک بوو بۆ بەستنەوەی ناوچەکان بە بازاڕی جیهانییەوە.

- لاوازی و خاوی گەشەکردنی بەرهەمهێنانی پیشەسازی و بازرگانی ناوخۆ و نێوان هەرێمەکان و گوێنەدانی دەوڵەتەکان و کەپیتالیزمی جیهانی بەوانە، وایکرد کە ڕێگەوبان لە نێوان ئەو هەرێمانەدا دروست نەکرێت و بە تۆڕێکی ئینفراسترەکتور پێکەوە نەبەسترێنەوە. ئەمە لەلایەکەوە بوو بە کۆسپێک لەبەر دەم بوژاندنەوەی بازرگانی نێوان ناوچەکان و خاوبوونی گەشەکردنی پیشەسازی خۆماڵی و لەلایەکی ترەوە هەتا دەهات دەبووە هۆکاری لەیەک دابڕینیان و بەستنەوەی هەر لایەکیان بە نزیکترین سەنتەری ئابورییەوە. بۆ نموونە پێشترموسڵ زیاتر بەسترابوو بە حەلەب و ئامەد و کەرکوک و ئەستەنبوڵەوە، بەڵام هەتا دەهات زیاتر دەبەسترایەوە بە بەغدا و بەسرەوە. پێشتر پەیوەندیی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان ناوچە سنوورەکانی ئێران و دەوڵەتی عوسمانیدا هەبوو، بەڵام دواتر ئەو ناوچانەی ئێران زیاتر دەبەستران بە شارە بازرگانییەکانی ئێران لە کەنداو، بەهەمان شێوە ناوچەکانی عێراق دەبەسترانەوە بە بەسرەوە. بەوەش ناوچەکانی کوردستان هەتا دەهات زیاتر دەبەسترانەوە بە سەنتەری جیاوازی نزیک لێیانەوە. هەتا ئەو سەنتەرە ئابورییانە بەهێزتر بوونایە، ئەو ناوچانە زیاتر لەیەک دادەبڕان.

- شکستهێنانی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابورییان و لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی لەو ناوچەکاندا، زیاتر زەمینەی بۆ کۆمپانیا و بانک و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان دروستکرد، کە لەو مەڵبەندە ئابورییانە جێگەی پێی خۆیان قایم بکەن و ژێرخانی ئابوری ئەو ناوچانە بەپێی بەرژەوەندیی خۆیان داڕێژن. ئەمەش دەبووە زیاتر بەهێزبوونی ڕۆڵی ئابوری ئەو سەنتەرانەوە و بەستنی دەوروپشت بەخۆیانەوە و دابەشبوونی هەرێم و میللەتەکان و دوورکەوتنەیان لە یەکتری.

- کردنەوەی قەناتی سوێس لە ساڵی ١٨٦٩دا، خێراییدا بەو پرۆسەیە. جاران بەشێکی زۆری بازرگانی هیندستان و چین و ناوچەکانی ئێران و بەشی ئاسیای دەوڵەتی عوسمانی لە ڕێگا وشکانییەکانەوە بەو ناوچانەدا تێدەپەڕین و بەرژەوەندیی هاوبەشی لە نێوانیاندا دروستکردبوو. بەڵام قەناتی سوێس هەر یەکێ لەو وڵات و ناوچانەی بە جیا و ڕاستەوخۆ دەبەست بە بازاڕی گەورەی کەپیتالیستی جیهانەوە و ئەو ناوچانەی هەتا ڕادەیەکی زۆر لەیەک دابڕی. کردنەوەی ئەو قەناتە بازرگانی ئێران و عێراق و هیندستان و چین و شوێنەکانی تری دوو هێندە لێکرد.

هەمو ئەمانە زەمینەی بۆ سەرەتای گۆڕانکاری نوێ لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا خۆشکرد. وایکرد کە نەخشەی داهاتووی وڵاتەکانی ناوچەکە لەسەر بنەمای بەرژەوەندیی بازرگانی دەرەکی دابڕێژرێت.
«بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم بابەتانە بڕوانە ١٥ ل١٣٧-١٧٨ \ ٧ ل١٧-٦١ \ ٣٠ ل٥٠-٥٦ \ ١ ل٣٤-٤١ «

چینوتوێژ و پێکهاتەکان و دەرفەتی بەشداریکرن لە بڕیارداندا

بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ ناوچەکە و چاکسازیی دەوڵەتەکان و دواتر شکستهێنانی چاکسازی ئەو دەوڵەتانە و لەدەستدانی سەربەخۆیی ئابوری و سیاسیان و لەهەمانکاتدا ئەو گۆڕانکارییە مەزنانەی لە بەرهەمهێنان و بازرگانیدا روویاندا، کاردانەوەی راستەوخۆیان لەسەر بنەما کۆمەڵایەتیەکانی ناوچەکە هەبوو. ئەو گۆڕانکارییانە سروشت و رۆڵ و توانای چینوتوێژ و پێکهاتە کۆنەکانی گۆڕی و لەهەمانکاتدا چینوتوێژی نوێیی دروستکرد و پێکهاتە و ناوچە و میللەتەکانی خستە ئاستێکی جیاوازترەوە. دروستبوونی هەموو ئەوانە و ئاوێتەبوونیان لەگەڵ ئەو زەمینە نوێیەدا پرۆسەیەکی پڕ لە واژوکردن و ململانێ بوو کە زۆرجار توندوتیژی بەخۆوە دەبینی.

دەستپێکردنی گەڵاڵەبوونی چینوتوێژەکان

لە مێژووی پێشتری دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، دەستەبژێری دەسەڵاتداری فیودالی خێڵەکی بەهۆی چەندین فاکتەرەوە کۆنترۆڵی چینوتوێژەکانی کۆمەڵگەیان دەکرد. هەر کاتێک چینێک یان توێژێک بەهێزبوایەو و هەڕەشەی لەسەریان دروستبکردایە، بە شێوەیەک لە شێوەکان سەرکوت دەکران و خەڵکی تازەیان دەخستنە جێگە. بۆیە هەموو چینوتوێژەکانی وڵاتەکان و لەناویاندا توێژەکانی دەسەڵاتی ئایینیش لە هەموو مێژووی پێشتردا، بێجگە لە رۆڵی سەرەکیان لەسەرەتای دەوڵەتی سەفەوی ئێران، بە لاوازی مانەوە و رۆڵی گرنگیان نەبوو لە بەشداریکردنی بڕیاردانی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکاندا «بەندی سێیەم».
لەم قۆناغەدا گۆڕانکاری لەوەدا دەستی پێکرد. لاوازبوونی دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ئەو دەوڵەتانە و هاتنە ناوەوەی کۆمپانیا و بانک و دەوڵەتانی

بێگانە بۆ ناوەوە و بوونیان بە تەرەفێکی بەهێز و کاریگەر لە کۆمەڵگەدا و زەلیل بوونی ئەو دەستەبژێرییە بەدەستیانەوە، دەرفەتی نوێی دروستکرد بۆ چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە. لەگەڵ ئەوەی دەستەبژێریەی دەسەڵاتدار و هێزە دەرەکییەکان بەرژەوەندی هاوبەش پێکەوەی دەیبەستنەوە، بەڵام بەهۆی سروشتی جیاوازیانەوە لە ململانێی بەردەوامدا بوون. چیتر وەکو کۆن ئەو دەستەبژێرییە بەتەنها نەی دەتوانی بڕیار بدات. ئەم جارە کەپیتالیستی جیهانی رۆڵی گرنگی هەبوو لە بڕیاردانەدا. لەگەڵ دیوی خراپی ئەم پرۆسەیەدا، نیمچە پلورالیزمێک لەناو ئەو وڵاتانەدا دروست بوو، کە دەرفەتی مانەوە و تەمەن درێژی بۆ چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە دروستکرد و هەتا رادەیەک توانایان پەیداکرد فشار بخەنە سەر دەستەبژێری دەستەڵادار.

بوونی توێژە بێگانەکان بە بەشێک لە کۆمەڵگە و تەرەفێکی کاریگەر و بڕیاردەر تیایدا بۆ توانای ئابوریان دەگەڕایەوە، پاڵپشتی دەوڵەتە ئەوروپییەکان بۆیان، ئاسانکاری دەوڵەتەکانی ناوچەکە بۆیان، نیشتەجێبوون و بڵاوبوونەوەیان لە چەندین ناوچەی جیاوازی وڵاتەکاندا، وەبەرهێنانکردن و بەڕێوەبردنی راستەوخۆی کانزایی و پیشەسازی، هەڕەشکردن و دانی بەرتیل و دیاری، قەرز و ئیمتیازات و کۆکردنەوەی باج و گومرگ لەلایانەوە، دروستبوونی بەرژەوەندی هاوبەش و هاوپەیمانی لەگەڵ هەندێ چینوتوێژی خۆماڵیدا. ئەمانە کردنی بە توێژێکی کۆمەڵایەتی ئۆروستۆکراتی لە کۆمەڵگەدا، وایکرد پایەی کۆمەڵایەتییان بەرزتربێت لە زۆربەی توێژە دەسەڵاتدارەکانی ناوخۆدا و بە ئاسانی دەیانتوانی دەست لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکان وەردەن و دانانی وەزیر و سوڵتان و شا و والی و کاروباری مەڵبەند و ناوچەکاندا. ئەمانە لەلایەکەوە خستنیە هەماهەنگی لەگەڵ هەندێ توێژی کۆمەڵگەدا و لەلایەکی ترەوە ململانێ و گرژی لەگەڵ هەندێکی تردا «**١٥** ل**٤٦**».

ئەوەی وجود و رۆڵی ئەمانەی زیادکرد کڕینی زەویوزارێکی زۆر بوو. لە شەستەکان و حەفتاکانی سەدەی نۆزدەدا دەوڵەتەکان لەبەر کورتهێنانی بوجە دەستیانکرد بە فرۆشتنی زەوی کشتوکاڵی میری لە چەندین ناوچەدا، کە بووە بە دەرفەتێک بۆ ئەو بێگانانە ببنە موڵکدار. نمونەی ئەوە ساڵی **١٨٦٧** لە ناوچەکانی ئەزمیر **٤١** بازرگانی ئینگلیز بوونە خاوەن **٣١١**ی هەموو زەوەیوزاری ناوچەکە «**٣٠** ل**١١٤**».

لە وڵاتەکانی باکوری ئەفریقا نمونەی تونس و جەزائیر و لیبیا، توێژێک لە ئەوروپاییەکان نیشتەجێبوون و بوونە خاوەن زەویوزار و چەندین پرۆژەی جیاواز

و پلەی تایبەتی کۆمەڵایەتی و سیاسییان پەیداکرد. ژمارەیەکی زۆر لە جووەکانی روسیا لەترسی هەڕەشە و کوشتنی دەوڵەتی قەیسەری، کۆچیان کرد بۆ فەڵەستین و تیایدا نیشتەجێ بوون و زەویوزاری کشتوکاڵییان لە خەڵکی ناوچەکە کڕی. هەڵبەتە هەموو ئەوانە کاردانەوەی سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی هەبوو لەسەر ئەو ناوچانە لەو قۆناغەدا و مێژووی دواتریشی «١٢٨ ل١٢٤\٧ ل٩».

چاکسازییەکانی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت لە موڵکایەتی زەویوزاردا، کە لە قۆناغی پێشودا پێی هەستان، لەم قۆناغەدا کاردانەوەی گرنگی هەبوو. ئەم جارەیان ئەو دەسەڵاتدارانە بەهۆی لە دەستدانی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوریان و بوونی بێگانە بە تەرەفێکی گرنگ لە دەوڵەتەکاندا وایکرد کە شێوازی موڵکایەتی تایبەتی زەویوزار بەردەوامبێت و چینوتوێژی موڵکداری زەویوزار دروست بێت و بمێننەوە. هەرچەندە لە شەستەکانی سەدەی نۆزدەدا ئەو دەوڵەتانە ویستیان سەرلەنوێ موڵکایەتی و سەنەدی بەکارهێنانی زەوی هەڵوەشێنێتەوە، بەڵام بۆیان سەری نەگرت و پرۆسەکە بەردەوامی بەخۆوە بینی. هۆکاری ئەوە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە بەشێکی زۆر لەو موڵکدارانە بەرژەوەندیی هاوبەشیان لەگەڵ کۆمپانیا و هێزە دەرەکییەکان پەیداکرد و لەلایەن ئەوانەوە پارێزگاری دەکران و بەشەکی تریشیان دەوڵەتەکان بۆ مانەوەی هاوسەنگی کۆمەڵایەتیدەستیان بۆ موڵکەکانیان نەبرد. هەروەها دەسەڵاتی ناوەندی هێندە لاوازبوو، کە کۆنترۆڵی بەسەر ئەو چین و توێژانەدا نەمابوو. ئەوەی دەستەبژێری دەسەڵاتدار پێیکرا بێبەشکردنی مسکێنەکان بوو لە موڵکایەتی و زەرەرلێدانی موڵکدارە بچوکەکان بوو، کە بە قازانجی مەلاکە گەورەکان دەشکایەوە «٣٠ ل١١٨ \ ١٥ ل٥٩».

کاردانەوەی ئەمانە دوو فاقی بوو. یەکەمیان بە پێچەوانەی بنەماکانی فیودالی خێڵەکییەوە موڵکداری تایبەتی زەویوزار پێیدابوو. چینێکی مەلاکی نوێ پەیدابوو، کە هەمان سروشتی فیودالی ئەوروپایان هەبوو. لەبەرئەوەی مسکێن هەر بە مسکێنی مایەوە، ئەو مەلاکە فیودالانە بێجگە لە موڵکایەتی زەویوزاری زۆر ژمارەیەکی زۆر مسکێنیان هەبوو، کە بەرهەمیان بۆ دەهێنان و بێگاریان بۆ دەکردن و بەسترابوون بە زەوییەکانەوە.

دووەم کاردانەوەی ئەوە، کەمبوونەوەی نفوزی سیاسی و کۆمەڵایەتی و دەروونی سەرەک خێڵەکان بوو. پێشتر سەرەکخێڵ خاوەن موڵک نەبوو، بەڵام پارێزەری خێڵەکە بوو و مافی تەسەروفکردنی بەزەویەکانەوە هەبوو، بەڵام لەبەرئەوەی لەم قۆناغەدا دەبوون بە خاوەن موڵک، هەیبەتی سیاسی و کۆمەڵایەتی جارانیان لەناو رەعیەتدا هەتا دەهات کەم دەبۆوە، بەڵام بنبڕ نەبوو. بەپێی ئاستی گەشەکردنی

ناوچەکان ئەو سیستەمە کۆنە بە پلەی جیاواز بەردەوامی بەخۆوە بینی.
هۆکاری بنبڕنەبوونی ئەوە بۆ چەندین فاکتەر دەگەڕێتەوە. یەکێک لەوانە مانەوە و بەردەوامبوونی سیستەمی بەڕێوەبردنی فیودالی خێڵەکی بوو لە شێوازی حوکمرانی و لەنێو دەستەبژێری دەسەڵات و دامودەزگای دەوڵەت و ریزەکانی دەسەڵاتی ئاینیدا. ئەو سیستەمە ئایدۆلۆژی و حوکمرانییە بەهۆی مێژوو و خاسڵەتە تایبەتیە هەرە کۆنەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و فیودالی خێڵەکی و ئایدۆلۆژیەتی ئاینییەوە هێندە ڕەگوریشەی لەناو کۆمەڵگەدا داکوتا بوو، کە بە ئاسانی بەرۆکی بەرنەدەدا. ئەو سیستەمە کۆنە و دەستەبژێری دەسەڵاتدار و دەسەڵاتی ئاینی بۆ مانەوەی خۆیان بەهەموو شێوەیەک هەوڵی خۆگونجانیان لەگەڵ ئەو گۆڕانکاریانە دەکرد. لەگەڵ بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و گۆڕانکارییەکان دەرۆیشتن هەتا ئەو سنوورەی کە بەرژەوەندیەکانی خۆیانی تیادا دەمایەوە.
فاکتەرێکی تر، کە سیستەمە کۆنەکەی بنبڕنەکرد، هەوڵ و تەقەلای دەستەبژێری دەسەڵاتدار بوو بۆ مانەوەی خێڵەکان و بەهێزکردنی هەندێکیان لەسەر حسابی هەندێکی تریان. مەبەست لەوە ڕاکێشانی هەندێ لەوانە بوو بەلای خۆیاندا و بەکارهێنانیان دژی خێڵ و پێکهاتەکانی تر. دروستکردنی هێزەکانی حەمیدیە لەناو خێڵە کوردەکان و بەکارهێنانیان دژی ئەرمەنییەکان نموونەیەک بوو لەوانە. ئەوانە سەنەد و موڵکایەتی هەندێ ناوچەیان پێدرا و لەهەمانکاتدا پڕچەک کران و بوونە پاڵپشت بۆ مانەوەی سیستەمی فیودالی خێڵەکی دەوڵەتی عوسمانی. قاجاری ئێران چەندین خێڵی تورک و کوردی بەهەمان شێواز هێشتەوە و بەهێزی کردن و بەکاری دەهێنان دژی خێل و پێکهاتە و میللەتەکانی تر. بەهەمان شێواز دروزەکان لە لوبنان و سوریا و هەندێ خێڵی عەرەب لە عێراقی عەرەبی و ناوەوەی سوریا بەکاردەهێنران دژی پێکهاتەکانی تر «٨٥ ل٢١٥\ ٣٠ ل١٨٣».
سەرەک خێڵ و ئەو توێژە کۆمەڵایەتییەی لە دەوروپشتی گرد دەبوونەوە لەلایەکەوە بوون بە مەلاک و خاوەن موڵک و لەلایەکی ترەوە بە عورفی خێڵەکی کۆن ڕەفتاریان دەکرد. ئەم پرۆسەیە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەردەوامی بەخۆوە بینی. دواتر دەوڵەتە کەپیتالیستەکانی وەکو ئینگلتەرا و فەرەنسا و دەوڵەتەکانی سەدەی بیست کە دواتر دروست بوون، نمونە پەهلەوی لە ئێران و ئەتاتورک لە تورکیا و بەعس لە عێراق و سوریا هەمان ڕێبازیان گرتەبەر. لاوازبوون و شکستهێنانی ژمارەیەکی زۆری سەرەک خێڵی هەندێ ناوچە ، لەهەمانکاتدا چاکسازییەکانی ئەو دەوڵەتانە لە موڵکایەتی زەویدا، دەرفەتی بۆ هەندێ توێژی دەسەڵاتی ئاینی دروستکرد، کە لەلایەکەوە ببن بە فیودالی

موڵکدار و لەلایەکی ترەوە ئایدۆلۆژیەتی ئایینی فیوداڵی خێڵەکی بەکاربهێنن بۆ بەهێزکردنی پێگەی خۆیان لە کۆمەڵگەدا و پچڕینی رۆڵی سیاسی و سەربازی بۆ خۆیان لەسەر حسابی سەرەک خێڵە کۆنەکان. نمونەی ئەوانە هەندێ لە شێخەکانی کوردستان و ئایەتوڵلاکانی ئێران و شێخە عەرەبەکان بوو، کە لە قۆناغەکانی دواتردا رۆڵیان زیادیکرد.

فاکتەرێکی تر، کە بووە هۆکاری ئەوەی سیستمی فیوداڵی خێلایەتی بنبڕ نەبێت، ترس و بەرژەوەندی مسکێن و جوتیارە بچوکەکان بوو. بڵاوبوونەوەی سەمایەداری جیهانی و هاتنی بێگانە بۆ ناو وڵاتەکان و گەورەبوون و بوژاندنەوەی بازرگانی و ترسی ئەوانە لە گۆڕانکاری و هەروەها گەشەنەکردنی پیشەسازی خۆماڵی، کە ئەو توێژانە رووی تێبکەن بۆ کارکردن، وایلێکردن کە خۆیان بخزێننە سەرک خێڵ و شێخەکان و پیاوانی ئایینی تر. لەبەر لاوازی پیشەسازی خۆماڵی و لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان، لەو سەرەدەمەدا بێجگەلە خێڵ و دەسەڵاتی ئایینی کەس نەبوو پشتگیریان بکات و بیان پارێزیت لەو هەموو هەڕەشانە «١٥ ل٥٦\ ٣٠ ل٣٧».

گەڵاڵە بوونی ئەم چینە نوێیە، کە دەتوانین ناویان بنێین فیوداڵی موڵکدار لە چەند توێژێکی جیاواز پێکهاتبوون. بەشێک لەوانە سەرەک خێڵە تەقلیدیەکان بوون، کە نزیک بوون لە دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت. شازادە و پیاوانی دەوڵەت و وەزیر و والی و فەرماندەرە سەربازییەکان و باج کۆکەرەوەکان توێژێکی تری ئەم چینە بوون. هەندێ توێژ و پیاوانی گەورەی دەسەڵاتی ئایینی لەم رێگەیەوە بوونە بە توێژێکی گرنگی تری ئەم چینە. توێژێک لەو بازرگانە گەورانەی بەهۆی کڕین و فرۆشتن و هەناردەکردنی کەرەسەی خاوی کشتوکاڵییەوە دەوڵەمەند بوون و پشتگیری دەستەبژێری دەسەڵاتداری دەوڵەت و کۆمپانیا و بانکە بێگانەکانیان هەبوو، لەرێگەی کڕینی زەویەوە بوونە بەشێکی تری گرنگی فیوداڵی موڵکدار.

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا فیوداڵی موڵکدار لە رێگەی تاپۆ یان سەنەدەوە، خاوەنی نزیکەی ٩٠٪ زەویوزاری کشتوکاڵی بوون. زۆربەی زۆریان هێشتا لە شارەکاندا دەژیان و هەندێکیان ببوونە خاوەنی هێزی سەربازی خۆیان «٧ ل١٣٤».

لە پرۆسەی گواستنەوەی فیوداڵیزم بۆ کەپیتالیزم لە ئەوروپای رۆژئاوادا، فیوداڵەکان ئەگەر دژی ئەو گواستنەوەیە نەبوونایە لەگەڵیشیدا نەبوون و بە بەرژەوەندیخۆیان نەدەزانی، بەڵام رۆڵی توێژێکی گرنگی فیوداڵی موڵکدار لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لە گواستنەوەدا بە پێچەوانەوە بوو.

ئەو فیوداڵە موڵکدارانەی، کە هەتا دەهات دەوڵەمەند و بەهێز دەبوون و

بەرهەمەکانیان زیادیدەکرد، ئەوانە بوون، کە بە بەرهەمهێنانی کەرەسەی خاوی کشتوکاڵی هەڵدەستان بۆ هەناردەکردنیان بۆ بازاڕەکانی جیهان، کە لێرەدا دەکرێ ناویان لێبنرێ فیوداڵی پاشکۆ. ئەمانە سروشتێکی دوو فاقیان هەبوو. لەلایەکەوە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و بوژاندنەوەی بازرگانی و بەستنەوەی ئابوری وڵاتەکە بە کەپیتالیزمی جیهانەوە لە بەرژەوەندیاندا بوو. ئەمانە بە پێچەوانەی فیوداڵەکانی ئەوروپا بوونە بەشێک لە پرۆسەی گواستنەوەی فیوداڵی خێڵەکی بۆ سیستمێک، کە بووە پاشکۆی کەپیتالیزم «١٥ ل٢٣٩». جیاوازیی گرنگ لە نێوان ئەو دوو پرۆسەیەدا ئەوە بوو، کە لە ئەوروپای رۆژئاوا ئەو گواستنەوەیە بووە هۆکاری شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی و بنەمایەکی ئابوری بەهێزی سەربەخۆ و لەناوچوونی ئەو فیوداڵەکان، بەڵام لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ئەو گواستنەوەیە بووە هۆکاری پاشکۆیەتی ئەو سیستمە و ناسەربەخۆیی سیاسی و ئابوری و مانەوەی ئەو چینە فیوداڵە موڵکدارە بۆ ٥٠ هەتا١٠٠ساڵی تر، کە هەتا نیوەی دووەمی سەدەی بیست لەهەندێ ناوچەدا بەردەوام بوو. ئەوەی لای ئەم چینە گرنگ بوو زیادبوونی بەرهەم و قازانج و سامانیان بوو، ئیتر لایان گرنگ نەبوو ئایا ئەو بەرهەمانە بۆ وڵاتە کەپیتالیستەکان دەچێت یان پیشەسازی خۆماڵی وڵاتەکانی خۆیان. ئەم توێژە بەرژەوەندی تایبەتیان لەگەڵ کەپیتالیزمی جیهان پەیداکرد و بوونە هاوپەیمان و پاشکۆیان.

خاسڵەتی دووەمی ئەم توێژە لەوەدا بوو، کە مانەوەی سیستمی فیوداڵی لە بەرژەوەندیاندا بوو. ئەمانە خاوەن موڵکو خاوەن مسکێن بوون. لەگەڵ ئەوەی لەم قۆناغەدا چەندین کێڵگەی نوێی بەرهەمهێنان لە هەندێ ناوچەدا دروست بوو، ژمارەیەک کرێکاری کشتوکاڵی وەرزی کاریان تێدادەکرد، بەڵام لەبەر نەبوونی پیشەسازی خۆماڵی کە دەرفەتی کاری نوێ دروستبکات، گوزەران و پێگەی کۆمەڵایەتی مسکێنەکان و رۆڵیان لە بەرهەمهێناندا هەروەک خۆی مایەوە. بەکارهێنانی مسکێن لە بەرهەمهێنان بۆ فیوداڵ زۆرهەرزان لەسەریان دەکەوت و هیچ پێویستیان بە کڕین و بەکارهێنانی تەکنیکی نوێ نەبوو. بۆیە ئەم توێژە لەگەڵ ئەوەی لەگەڵ پرۆسەی گواستنەوەدا بوون لەهەمانکاتدا لەگەڵ مانەوەی سیستمی فیوداڵیدا بوون. هەڵبەتە کەپیتالیزمی جیهانی وەکو تەرەفێک لە کۆمەڵگەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، نە بە ئەرکی خۆیان زانیوە موڵکایەتی فیوداڵی لەناوبەرن و نە هیچ بەرژەوەندییەکیان لەوەدا هەبووە، بە پێچەوانەوە بۆ پاراستنی ئاسودەی کۆمەڵایەتی و رێگرتن لەگەشەکردنی پیشەسازی خۆماڵی لەو وڵاتانەدا، لەو سەردەمەدا رەنگە مانەوەی ئەو سیستمە کۆنەیان بە بەرژەوەندی

خۆیان زانیبێت.

بێگومان، هەموو توێژەکانی فیودالی موڵکدار پرۆسەی گواستنەوەیان بە بەرژەوەندی خۆیان نەزانیوە و بگرە هەندێکیان دژی وەستانەوە. ئەو توێژانەی بەهۆی دووری لە بازاڕەکانەوە یاخود خراپی زەویوزار و کەمی ئاو چەندین فاکتەری تر نەیانتوانی بێت یان نەیانویستبێت بەرهەمی کشتوکاڵی و کەرەسەی خاو بۆ هەناردەکردن بەرهەمبێنن، بە هەمان شێوە بەرژەوەندی هاوبەشیان لەگەڵ کەپیتالیستی جیهان و بازرگانە گەورە، کە خەریک بوون بەو کارانەوە پەیدانەکرد. ئەمانە کەوتنە بەرەی دژ بە گواستنەوە و بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان و هەموو گۆڕانکاریەک لە سیستمی کۆندا. هەندێک لەوانە بە پشتیوانی توێژیەک لە دەسەڵاتی ئایینی لەگەڵ شا\سوڵتاندا بەرەیەکیان دروستدەکرد دژی هەموو گۆڕانکارییەک و چاکسازییەکی سیاسی و یاسایی و دەیانویست سەرلەنوێ سیستمی فیودالی خێڵەکی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بژێیننەوە «١٥ ل١٩٥».

چینێکی کۆمەڵایەتی گرنگ کە لەم قۆناغەدا پایەی ئابوری و کۆمەڵایەتیان پەیداکرد بازرگانە گەورەکان بوون. ئەمانە بە پلەی یەکەم کاروباری هاوردەکردن و هەناردەکردنیان دەکرد. هەتا پرۆسەی گۆڕان خێراتر بەرێوەدەچوو و بازرگانی زیاتر دەبوژایەوە، ئەمان بەهێزتر دەبوون و رۆڵیان زیاتری دەبوو.

توێژێک لەمانە ئەوانە بوون، کە یان ئەندامانی دەستەبژێری دەسەڵاتدار بوو، ن یان خەڵکی نزیک بوون لێیانەوە. بەهێزبوون و دەوڵەمەندیان بەهۆی چالاکیی بازرگانی و وریاییانەوە نەبوو، بەڵکو بەهۆی مۆنۆپۆڵی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەوە بوو بەسەر جومگەکانی ئابوریدا. ئەمانە کۆسپ بوون بەسەر بازرگانەکانی تر و دروستبوونی بازاڕی ئازاد و چینوتوێژە بەرهەمهێنەرە خۆماڵییەکانەوە «٢ ل١٢٠».

توێژێک لەمانە، کە گرنگترین رۆڵیان هەبوو بازرگانە ناموسڵمانەکان بوون بە تایبەتی ئەرمەنی و یونانی و جووەکان. ئەمانە بەهۆی شارەزایی کۆنیان و وریایی و زمان زانینیان و کەمی کۆسپی ئایینی لە رێگەیاندا رۆڵی گرنگیان پەیداکرد. لە هەندێ ناوچەی دوور لە کەنار دەریاکان، بازرگانە گەورە موسڵمانەکانیش رۆڵیان هەبوو بۆ نموونە لە شارە بازرگانەکانی ئێراندا. زۆرجار ناموسڵمانەکان پردێک بوون لە نێوان کۆمپانیا بازرگانییە دەرەکیەکان و بازرگانە موسڵمانەکان و بەرهەمهێنەرەکاندا. ئەم چینە بەهۆی بەرژەوەندی توندوتۆڵیانەوە لەگەڵ بڵاوبوونەوەدا دەکرێ بە بازرگانی گەورەی پاشکۆ ناوبنرێن «٧ ل٧٩».

ئەم چین و توێژانەی سەرەوە لە فیودالی موڵکدار، بازرگانە گەورە پاشکۆکان، پیاوە گەورەکانی دەسەڵاتی ئایینی، سەرکردە سەربازیەکان، سەرەک خێڵە

گەورەکان، بنەماڵەی شا\سوڵتان، توێژی سەرمایەداری بێگانە لە وڵاتەکاندا، هەموو ئەمانە ئۆروستۆکراتی وڵاتەکانیان پێکدەهێنا. ئەمانە دەوروبەری ٣٪ دانیشتوان بوون، بەڵام خاوەنی زیاتر لە ٩٠٪ زەویوزار و کەپیتاڵ و سامانی وڵاتەکان بوون. لەبەرئەوەی لە کۆتایی سەدەی نۆزدە توێژێکی دەسەڵاتداری بێگانە ببوونە بەشێک لەو دەستەبژێریە و بێ هەمانگیری و ڕازیبوونی ئەوان کاروباری دەوڵەتەکان بەڕێوە نەدەچوو «٩١ ل ٨\١٧٥ ل ٩١\٢٠ ل ٧٤٤».
چینوتوێژە بێ دەسەڵاتدارەکانی تر، کە لەدەرەوەی ئۆروستۆکراتییەت بوون، هەروکو پێشتر لەم قۆناغەدا وەکو ڕەعیەت ڕەفتاریان لەگەڵ دەکرا. لە ئەرک بەولاوە هیچ مافێکیان نەبوو و دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا نەبوو. سوتەمەنی شەڕ و ئاژاوەی ئەو دەوڵەتانە بوون و ئەرکی بەرهەمهێنان لەسەر شانیان بوو. سەرچاوەی زیاتر ٨٠٪ هەموو داهاتەکانی دەوڵەت بوون لەباج و گومرگ و جزییە و سوخرە و ڕسومات. ڕێژەیان دەوروبەری ٩٧٪ دانیشتوان بوو.
لەم قۆناغەشدا زۆربەی دانیشتوان بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵەوە خەریک بوون. بەشی هەرە زۆری ئەوانە مسکێن بوون. چاکسازییەکانی دەوڵەتەکان لە موڵکایەتی زەویوزاردا ئەمانی نەگرتەوە و لەوە بێبەشکران. مەلاکی فیوداڵ مافی تەسەروفپێکردنی پارچە زەوکی پێدەدان. چونکە هیچ یاسایەکی هاوبەشی باجدان نەبوو بۆ سەرانسەری وڵات، لە بەرامبەردا بەپێی ویژدان و توانای خاوەن موڵک، مسکێن ٣\١-٣\٢ی بەرهەمیدەدا بە خاوەن موڵک. ئەگەر مسکێن ئامرازی بەرهەمهێنان و ئاو یان ئاژەڵی بۆ کارکردن لە خاوەن موڵک وەرگرتایە دەبوایە بەرامبەر ئەوە بەشێکی تری بەرهەمەکی بدایە بە خاوەن موڵک. سەرەڕای ئەوانە ١٠\١ بەرهەم بەباج دەدا بە دەوڵەت. لەبەر نەبوونی دەرفەتی کاری پیشەسازی لە شارەکاندا، ئەو مسکێنانە هیچ چارێکیان نەبوو لەوە بەولاوە بەو بارە نالەبارە ڕازیبن. بەشێک لەوانە لە هەندێ ناوچەدا دەکەوتنە ژێر باری قەرزوقۆڵەوە و ناچار دەبوون لە زەویەکانیان باربکەن و ببنە سەپان و کرێکاری کشتوکاڵی وەرزی. ئەمانەی دواتر ژیانیان لە مسکێنەکان زەحمەتر بوو. بەشێکیان باریان دەکرد بۆ شارەکان و حەماڵی و کاری سەختیان دەکرد یان دەربەدەری وڵاتانی دەرەوە دەبوون.
زۆربەی جوتیارە موڵکدارە بچوکەکان لە دوای چاکسازییەکانی دەوڵەتەکاندا لە موڵکایەتی زەویدا دروستبوون. ئەمانە دوو توێژ بوون. توێژێک لەوانە خاوەنی پارچەیەک زەوی بوون و بێ ڕاگرتنی کرێکار یان سەپان خۆیان بە بەرهەمهێنان

هەڵدەستان. داهاتی ئەمانە بە پلەی یەک بۆ دابینکردنی پێویستی خۆ بوو. ئەمانە بە پێچەوانەی مسکێنەکانەوە زۆربەیان ئەندامی خێڵەکان بوون و لەلایەن خێڵ، پیاوێکی ئایینی یان پیاوێکی بەدەسەڵات لە دەوڵەت پارێزراو بوون. ئەمانەش بێجگە دانی بەشێک لە بەرهەمەکانیان بە سەرەک خێڵ و پیاوانی ئایینی بە گشتی ١٠٪ باجیان داوە بە دەوڵەت. ئەندامەتی و وەلایان بۆ خێڵ هەتا رادەیەک پارێزراونی لە هەڕەشەی پیاوانی دەوڵەت و باجکۆکەرەوە و بازاڕی کراوە و بازرگانەکان. لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا بۆ زیادکردنی داهات، دەوڵەت بەشێک لە زەوییەکانی بە هەرزان فرۆشت بە مەلاکە گەورەکان. ئەمە بووە هۆکاری ئەوەی نرخی زەوی بێتە خوارەوە، کە زەرەری گەیاندە ئەو موڵکدارە بچوکانە بەتایبەتی لە کاتێکدا کە ناچاردەکران زەویەکانیان بفرۆشن.

توێژی دووەمی موڵکدارە بچوکەکان ئەوانە بوون، کە زەویەکانیان لە پێویستی خۆیان زیاتر بوو. لەبەرئەوە بێجگەلە خۆیان و خێزانەکانیان کرێکاری کشتوکاڵی یان سەپانیان لە وەرزی بەرهەمهێناندا بەکرێ دەگرت و بەشێکی زۆر لە بەرهەمەکانیان لە بازاڕەکاندا ساغدەکردەوە. ئەمانە خزم و ناسیاوی فیوداڵ و پیاوانی ئایینی یان دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بوون. ئەمانیش بە شێوازی توێژەکەی تر باج و سەرانە و بەرتیل و دیاریان لێوەردەگیرا، بەڵام بە رێژەیەکی کەمتر لەوانی پێشتر.

بێجگەلە لەم توێژانە لە لادێکاندا چەند توێژێکی هەژاری بێدەسەڵاتی تر هەبوون. نموونەی ئەوانە چەرچی، کاسپ و پیشەیی بچوک، مەلا هەژارەکان، سەپان، گاوان، شوان... ، بەڵام ئەمانە بە شێوەیەکی گشتی رۆڵی گەورەیان لە کۆمەڵگەدا نەبوو.

رەوەند هەتا ئەو قۆناغەش بەشێکیان هەر مابوون. بەڵام زۆربەیان نیشتەجێکرابوون، یان ببوونە نیمچە رەوەند. بە گشتی گوزەرانیان خراپ بوو و باج و سەرانەی زۆریان لێ دەستێنرا. بەهۆی چاکسازییەکانی دەوڵەتەوە، هەندێ لەسەرکردەکانیان ببوونە خاوەن ئاژەڵ و لەوەڕگا و گوند و ئەندامی خێڵەکانیش ببوونە شوان و گاوان. بەشێک لەوانە بە بازرگانی مەڕومالات و فرۆشتنی بەرهەمی ئاژەڵەوە دەوڵەمەند بوون.

خاوەن کۆمپانیا و بانک و زەویوزار و بازرگان و پیاوانی شارەزای کاروباری مەدەنی و سەربازی بێگانە، توێژێکی کۆمەڵایەتی تایبەتیان پێکهێنا و بوونە بەشێک لە ئۆروستۆکراتی وڵاتەکان و پێگە و رۆڵی ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتیان پەیداکرد، کە لە زۆرینەی هاونیشتمانی وڵاتەکان بەرزتر بوو. لەم قۆناغەدا

بەشێک بوون لە دەستەبژێری دەسەڵاتدار و چینوتوێژەکانی خوارەوە چاوەڕوانی دەستی ئەوانە بوو، کە گۆڕانکاری و چاکسازی بکەن.
بازرگانە خۆماڵییەکان بە پلەی یەک خەریک بوون بە بازرگانی بەروبوومی کشتوکاڵی بەکارهێنانی و بەرهەمی شوێنکاری پیشەیی بچوک و پیشەسازی سەرەتایی خۆماڵییەوە. بەشێک لەوانە بوونە خاوەن کەپیتاڵی سەرەتایی و لەو بوارانەدا کەپیتاڵەکانیان بەکاردەهێنا. رۆڵیان هەبوو لە گواستنەوەی بەرهەمهێنانی پیشەیی فیوداڵی خێڵەکیەوە بۆ بەرهەمهێنانی شوێنکاری پیشەیی بچوک و گەورەوە. بەهۆی زۆری باج و گومرگ و هەرەشی ناوخۆ و دەرەکی ئەو کەپیتاڵەی بەدەست ئەمانەوە بوو زۆر لەوە بچوکتربوو، کە وەبەرهێناناتی پیشەسازی گەورەی پێ بکرێت و هەمیشە هەڕەشەی لەدەستچوونی کەپیتالەکانیان لەسەربوو. بازرگانی خۆماڵی و خاوەن شوێنکار و پیشەسازییە سەرەتاییەکان لەگەڵ ئەوەی بە خاوی گەشەیان دەکرد و هەندێکیان لەناوچوون، بەڵام لەم قۆناغەدا هەرمانەوە و رۆڵی گرنگیان هەبوو لە ژێرخانی ئابوریدا. ژمارەی کاسبکار و دوکاندار زیادیکرد و هەروەها هەتا دەهات ژمارەی کرێکار لەو بوارانەدا زۆرتر دەبوون.
ئازاردان و رووتاندنەوەی پیشەگەر و بانکەوان و بازرگانە خۆماڵییەکانی پێکهاتە ناموسڵمانەکان، کارێکی وایکرد، کە بەشێکیان نابووت بن و دەربەدەربن و کۆچ بکەن بۆ هەندەران. لەناوچوونی ئەم توێژانە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، زەرەرێکی زۆریدا بە گەشەکردنی پیشەسازی ناوچەکە و بەهێزبوونی ژێرخانی ئابوری وڵاتەکان. زۆربەی ئەوانەی کە دەربەدەری وڵاتان بوون، ناموسڵمانەکانی سوریای گەورە و چیاکانی لوبنان و ئەرمەنیەکانی تورکیای عوسمانی بوون.
بەهۆی نابوتبوونی ژمارەیەکی زۆر لە مسکێن و جوتیاران و دەرپەڕاندنیان لەسەر ئەو زەویانەی بەدەستیانەوە بوو، هەروەها رووتاندنەوەی بێسنوریان و سەختبوونی مەرجی کارکردنیان، ژمارەیەکی زۆریان لادێکانیان بەجێهێشت و حەوداڵی کاربوون لە شارەکاندا. لەبەر نەبوونی دەرفەتی کار لە پیشەسازیدا لە شارەکان، زۆربەی ئەوانە بە برسێتی و رەشوڕووتی و بێلانە دەژیان. ژیانی ئەوانە لە ئێرانی قاجار لەچاو دەوڵەتی عوسمانیدا زۆر سەختر بوو، بۆیە ژمارەیەکی هێجگار زۆریان روویانکردە دەرەوەی وڵات بۆ کارکردن. ساڵی ١٨٨٠ زیاتر لە ١٠٠هەزار کرێکاری ئێرانی لە تورکیای عوسمانی و ٨٠هەزار لە روسیا کاریان دەکرد. ساڵەکانی ١٩٠٠ ژمارەی کرێکاری دەربەدەری ئێرانی، کە لەو دوو دەوڵەتەدا کاریان دەکرد گەیشتە دەوروبەری یەک ملیون. بە مانایەکی تر هەر لە دە ئێرانی یەکێکیان ئاوارە بوون «١٥ ل٦٤». مرۆڤ گرنگترین رۆڵی هەیە لە

بەرهەمهێنـان و گەشـەکردنی ئابـوری وڵاتانـدا، لەدەسـتچوونی ئـەو خەڵکـە گەنجـە بەتوانایـە بـووە فاکتەرێکـی تـر بـۆ لاوازبوونـی گەشـەکردنی ئابـوری و لەدەسـتدانی سـەربەخۆیی ئابـوری و سیاسـی وڵاتـەکان.
چاکسـازییە ئیـداری و سـەربازییەکانی دەوڵـەت و هەوڵـی کۆنترۆڵکردنـی ناوچـەکان لەلایـەن دەوڵەتـەوە، ژمـارەی کاربەدەسـتانی دامـودەزگای دەوڵـەت و سـوپای زۆر زیاترکـرد لـە پێشـتر. لەبەرئـەوەی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی ئابـوری و سیاسـی هـەر وەکـو کـۆن سروشـتێکی گەندەڵـی فیوداڵـی خێڵەکـی هەبـوو، دامـودەزگای دەوڵـەت و دامەزراندنـی ئـەو کاربەدەسـتانە لەژێـر هەمـان بنەمـا گەندەڵێکـەی پێشـتر بـوو «**٣٠** ل**٥٨ \ ١٥** ل**٧٩**». پلـەو پایـە ئیـداری و سـەربازی و قەزایـی و خزمەتگـوزاری دەوڵـەت لەلایـەن ئەوانـەوە لـە ڕێگـەی گەندەڵـی و بەرتیـل و هەڕەشـەوە بەکاردەهێنـران بـۆ زیادکردنـی سـەروەت و سـامان و بەهێزکردنـی پێگـەی کۆمەڵایەتـی خۆیـان. ئـەم توێژانـە چینێکـی وردە برژوایـان لـێ دروسـتبوو، کـە هەتـا دەهـات لەڕێگـەی خـۆ نزیکخسـتنەوە لـە دەسـتەبژێری دەسـەڵاتداری خۆماڵـی و دەرەکییـەوە ڕۆڵیـان زیادیدەکـرد. هەڵبەتـە ڕۆڵـی ئەمانـە تەنهـا لەبـواری ئابـوری و ئیداریـدا نەوەسـتایەوە، بەڵکـو دواتـر لەگـەڵ لاوازبوونـی توێژەکانـی فیوداڵـی خێڵایەتـی دەسـەڵاتدار، ڕۆڵـی سیاسـیان زیادیدەکـرد. ئەمانـە بـە هەمـان ڕەفتـاری فیوداڵـی خێڵەکـی کاروباریـان بەڕێـوە دەبـرد و جـێ پێـی خۆیـان گیردەکـرد. تێگەیشـتنی ئـەم پرۆسـەیە لـەم قۆناغـەدا یارمەتیمـان دەدات بـۆ تێگەیشـتنی ڕۆڵ و سروشـتی دواتـری ئـەم توێژانـە لـە دامەزراندنـی دەوڵەتەکانـی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت لـە سـەدەی بیسـتەمدا.
هێشـتا لـەم قۆناغـەدا چینوتوێـژە نوێیـەکان لـە بـرژوای نیشـتمانی لـە پیشـەگەر و خـاوەن پیشەسـازی و بـازرگان و کرێکاران لاوازبـوون و نەیانتوانـی بـوو ڕێکخـراوی سـەربەخۆ یـان ڕاپەڕیـن و بزووتنـەوەی بەهێـز بەرپـا بکـەن، یـان بتوانـن بەشـداری لـە بڕیـارە سیاسـی و ئابورییەکانـدا بکـەن. ڕۆڵیـان لـە ڕووی سیاسـی و یاسـاییدا زیاتـر داواکـردن بـوو لـە شا\سـوڵتان، کـە هەنـدێ چاکسـازی لـەو بوارانـەدا بکرێـت. هێشـتا ئەوانـە چاوەڕوانـی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتداربوون، کـە بەخۆشـی خۆیـان دڵیـان نـەرم بێـت و هەنـدێ چاکسـازی بکـەن «**١٥** ل**١٧٩**».
ناردنـی ژمارەیـەک زۆر لـە نێرینـە گەنجـە شـازادەکان و بنەماڵـە فیوداڵـە خێڵایەتـە دەسـەڵاتداران بـۆ ئەوروپـا و هێنانـی ژمارەیـەک زۆر لـە شـارەزایانی ئەوروپـا بۆنـاو وڵاتـەکان و پەیوەنـدی پەیداکردنیـان لەگـەڵ هەنـدێ توێـژی دەسـەڵاتداردا و هەروەهـا چاکسـازی دەوڵەتـەکان لـە خوێنـدن و فێرکـردن و مەشـقکردنی سـەبازی هاوچەرخـدا، لـە ڕیزەکانـی ئۆروسـتۆکراتی دەسـەڵاتدار توێژێکـی نوێـی ڕۆشـنبیری لـێ دروسـتبوو،

کە بیروڕای عیلمانی ئەوروپا کاری تێکردبوون و لەو ڕێگەیەوە لەم قۆناغەدا هەوڵی گۆڕانکاری و فشارخستنە سەر دەستەبژێری دەسەڵاتیان دەدا بۆ چاکسازی سیاسی و یاسایی لە دەوڵەتەکاندا. چالاکیەکانی ئەمانە لە کۆتایی سەدەی نۆزدە بووە هۆی دروستبوونی ژمارەیەک ڕێکخراوی هاوچەرخ.

ساڵی ١٨٦٥ لەناو رۆشنبیرانی تورکیای عوسمانی ڕێکخراوی تورکیای فتات دامەزرا. ئەم ڕێکخراوە بزافێکی نەتەوایەتی عیلمانی بوو، زیاتر لە ئەستەنبوڵ و وڵاتەکانی ئەوروپا جموجۆڵیان پەیداکرد. داوای چاکسازی سیاسی و یاسایی دەکرد و داواکاریەکانی لە چوار خاڵدا کۆبوبۆوە کە بریتی بوون لە ئازادی تاک، دامەزراندنی سیستمی دەستوری، هەڵوەشاندنەوەی سیستمی فیوداڵی و سەربەخۆیی وڵات لەدەستی بێگانە. ساڵی ١٨٨٩ گروپێک بە ناوی ئیتحاد و تەرەقی دروستبوو، کە زیاتر لە ریزەکانی ئەفسەرە گەنجەکانی سوپای عوسمانیدا پەیدابوو. ئامانجی ئەمانە لابردنی سوڵتان و زیندوکردنەوەی ژیانی دەستوری بوو. هەروەها لە نێوان پێکهاتەکاندا نمونەی ئەرمەن، کورد، عەرەب و جوو و مەسیحیەکاندا جموجۆڵیان تیادا پەیداکرد. ئەوانە لەناو قوتابخانەکانی ئەستەنبوڵ و ئەفسەرەکانی سوپا و هەندێ زانای ئایینی گۆڕانخوازدا ئەندامیان پەیداکرد «٩١ ل٥٩٨».

لە ئێرانی قاجاریش گروپ و کەسایەتی رۆشەنبیر پەیدابوون کە ئەوانیش داوای چاکسازی دەستوری و ڕێبازی عیلمانیان دەکرد. چەندین کەسایەتی و زانای ئایینی شیعە کەوتنە داواکاری چاکسازی. ئەم جموجۆڵە لە ئێران زیاتر ڕووبەڕووی هەڕەشە بووەوە لەچاو دەوڵەتی عوسمانیدا. هەندێ لەوانە وڵاتیان بەجێهێشت و ڕوویانکردە دەوڵەتی عوسمانی. سوڵتانی عوسمانی هەتا سنورێکی دیاریکراو ڕێگەی پێدەدان. یەکەم رۆژنامەی فەرمی قاجار بەناوی قاقەز ساڵی ١٨٣٧ دەرکرا. بەڵام یەکەم رۆژنامەی ئۆپۆزسیۆن بەناوی ئەختا ساڵی ١٨٧٥ لە ئەنقەرە و حەبل ئەلمەتین ساڵی ١٨٩٣ لە کەنەدا دەرکرا.

لەگەڵ نارازییاندا، ئەم کەسایەتی و گروپانە خەڵکانی نزیکبوون لە ئۆروستۆکراتەکان و خواست و کاریان ڕووخاندنی سیستمەکە نەبوو، بەڵکو هەوڵی چاکسازیان دەدا لە هەمان سیستمدا و رووی داواکاریەکانیان دەکردە سوڵتان\شا. زۆربەی چالاکەوانەکانی ئەم گروپانە لە شارە ئەوروپیەکانی ئەوروپا نمونەی پاریس و لەندن و ڤییەننا چالاکیان دەکرد. بەشێک لە باڵوێزخانە ئەوروپیەکان لە ئەستەنبوڵ و تاران پشتگیری ئەوانەیان دەکرد. لەگەڵ بچوکی و جموجۆڵی سنورداردا، ئەمانە بوونە هەوێنی دروستبوونی هێز و پارتی سیاسی لە قۆناغەکانی دواتردا «٦٦ ل٢٢ \ ١٥ ل١١٨».

گەڵاڵەبوونی جیاوازی ناوچەیی و نەتەوایەتی

لەگەڵ ئەوەی جیاوازی نەتەوایەتی و ئایینی و کلتوری و مەزهەبی هەر لەمێژووی کۆنەوە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا هەبوو، بەڵام پێشتر زەمینەیەکی گونجاو و فاکتەری وا بەهێز نەبوو، کە هێڵێکی روون و سنورێک لە نێوەندیاندا دروست بکات. سیستمی فیودالی خێڵەکی و دەوڵەتە ناوەند بەهێزەکان هەموویانی خستبووە ژێر چەترێکەوە. پێشتر بازاڕی ناوچەیی ناوخۆ هێندە بەهێز نەبوو، کە خەڵکی ناوچەیەک ببەستێ پێکەوە. ئەوەی وڵاتی پێکەوە دەبەستەوە بەرژەوەندی هاوبەشی نەتەوایەتی و کلتور و زمان و سۆزی نەتەوایەتی نەبوو، بەڵکو دروستبوونی وڵات و دەوڵەت لەسەر بنەمای فیودالی خێڵەکی بوو. ناسنامەی خەڵک و ناوچەکان لەسەر بنەمای خێڵەکی بوو. ناوچە و شوێنەکان بەناوی خێڵ یان توێژێکەوە ناو دەبرا، کە دەسەڵاتی ناوەندی پەسنی کردبوو. ناوچەکانی کوردستان و وڵاتە عەرەبەکان خێڵ و میرنشین و ئەماراتی جیاواز سەرپەرشتی دەکردن، میسر مەمالیک و نیوەدوورگەی عەرەب شەریف ئەلمەککە وهاشمییەکان... . بێگومان پێشتر ناڕەزایی و راپەڕین لە چەندین شوێن روویدەدا، بەڵام ئەوانە یان خێڵێک لە پێناوی بەهێزکردنی پێگەی خۆیدا دەیکرد، یان ناڕەزایی دەربڕین و لە باج و سەرانەی قورس بەسەریانەوە.

بەهۆی ئەو گۆڕانکارییە مەزنانەی کە لەم قۆناغە و قۆناغی پێشوودا روویدا، جیاوازی لە نێوان ناوچە و پێکهاتەکاندا زیادیکرد. بەپێی جیاوازی ئاستی گەشەکردن و خاسڵەتی تایبەتی ناوچەکان، ئەو گۆڕانکارییانە کاردانەوەی جیاوازی بەسەریانەوە هەبوو.

- دروستبوونی سەنتەری ئابوری جیاواز لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا و بەستنەوەی راستەوخۆیان بە بازاڕی جیهانەوە ناوچەی جیاوازی دروستکرد. ئەو ناوچانە لەسەر بنەمای نەتەوایەتی و کلتوری و زمان و جیاوزی مەزهەب نەبوو، بەڵکو لەسەر بنەمای بەرژەوندی هاوبەشی ناوچەیەک بوو بەهۆی بەستنەوەی بە سەنتەرێکی تایبەتیەوە. نمونەی ئەوانە عێراق بە بەسرەوە، سوریا و لبنان بە بێروت و حەلەب و دیمەشقەوە، ئێران بە کەنداوەوە، تورکیای عوسمانی بە ئەستەنبوڵەوە... . هەڵبەتە بێجگە لە بازرگانی گەورە و توێژێکی فیودالی موڵکداری پاشکۆ و چەند بنەماڵە و خێڵێک و توێژێکی دەسەڵاتداری خۆجێیی، تەرەفێکی بەهێز کە دروستبوونی ئەم ناوچانە لە بەرژەوندیدا بوو و کاری بۆ ئاسان دەکردن دەوڵەتە سەرمایەدارە گەورەکانی جیهان بوون. ئەم دابەشبوونە

سەرەتای دابەشبوونی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوو لەسەر بنەمای بەرژەوەندی ئابوری و بەستنەوەیان بە بازاڕەکانی جیهانەوە. دوابەدوای جەنگی یەکەمی جیهانی دابەشبوونی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەسەر چەندین دەوڵەتەوە درێژەدانێک بوو بەو سەنتەرە ئابوری و ناوچە جیاوازانە. ئەمە هێندەی تر جیاوازی خستە ناو خودی نەتەوەکان، بازاڕ و بەرژەوەندی هاوبەشی لە نێوانیاندا جودێکردەوە و یەکخستنی توانای گەشەکردنی ئابوریانی لاوازکرد «۳۰ ل۱۹۱\ ۲٤ ل٤٦».
لەبەرئەوەی ئێران لە دەوڵەتی عوسمانی زۆر بچوکتر بوو، هەروەها تەنها لە باشورەوە لە ڕێگەی کەنداوەوە ڕێگەی ئاوی لەگەڵ جیهاندا هەبوو، وڵاتەکە یەک سەنتەری ئابوری سەرەکی لەو ڕێگەیەوە بۆ دروستبوو، کە زۆربەی ناوچەکانی دەوڵەتەکەی بەخۆوە بەستەوە. سەنتەری دووەم بچوک و لاواز بوو، زیاتر لە باکوری ڕۆژئاوای وڵاتەکە، بەشێک لە ئازربایجان و ئەرمینیا دروستبوو بەهۆی کۆنترۆڵی ئەو ناوچانە لەلایەن روسیاوە. ئەمە بووە هۆی دروستبوونی بەرژەوەندی هاوبەشی ئەو ناوچانە لەگەڵ روسیادا و دواتر جیابوونەوەی بەشێکیان لە ئێران لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی
«۱ ل۳۷».
- لەدەستەدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکان و لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوندی بەسەر ناوچەکاندا، دەرفەتی بۆ ناوچەکان دروستکرد، کە نیمچە سەربەخۆییەک بەدیبهێن و کاروباری خۆیان بەڕێوەببەن. ئەو نیمچە سەربەخۆییە هەتا دەهات دەبووە هۆی گەڵاڵە بوونی جیاوازی نەتەوایەتی و کلتوری و بەرژەوەندی جیاواز لە نێوانیاندا. لەڕاستیدا ئەوەی لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا ئەو ناوچانەی پێکەوە هێشتبۆوە مانەوەی پاشماوەکانی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی و ئاینی هاوبەش و ترسی خەڵک بوو لە غەیرە دین و ڕەنگە بەرژەوەندی هەندێ دەوڵەتە کەپیتالیستەکانی نمونەی ئینگلتەرا بوو بێت، کە هێشتا لە بەرژەوەندیاندا بوو بازاڕێکی هاوبەشی بەیەکەوە بەستراوی وەکو ئێران ودەوڵەتی عوسمانی بمێنێتەوە.
هەڵبەتە سیاسەتی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەوەی لە ڕێگەی سوود وەرگرتن لە ململانێی نێوان خێڵ و پێکهاتەکاندا، هەندێکیان بەهێز دەکردن دژی ئەوانی تر و بەکاریان دەهێنان دژی خێڵ و پێکهاتەکانی تر، بە لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی هەندێک لەوانە سودیان لەو پێگەیە وەردەگرت و مەیلی سەربەخۆیی و نەژادی نەتەوایەتی و ئاینی لە ناویاندا زیادیدەکرد. بەهێزکردنی دروز لە سوریا و لوبنان و بەکارهێنانیان دژی ناموسڵمانەکان و بەکارهێنانی

هەندێ خێڵی کورد دژی ئەرمەنییەکان لە کوردستاندا نمونەی ئەوانەیە.
- هەروەک چۆن بازاڕێکی هاوبەشی نەتەوایەتی و بەستنەوەی هەموو قوژبنی وڵات پێکەوە لە خزمەتی بەهێزبوونی چینی بورژوابوو، لە رۆژئاوی ئەوروپای کۆندا، بەهەمان شێوە ئەوە لە بەرژەوەندی هەندێ چینوتوێژە نوێیەکانی میللەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستیشدا بوو.
بازرگانە خۆماڵیەکان و پیشەگەری بچوک و گەورە خۆماڵیەکان و هەندێ توێژی فیودالی مەلاکی دژ بە بڵاوبوونەوە و جوتیارە موڵکدارەکان بەرژەوەندیان لەوەدا بوو، کە بازاڕی ناوخۆ فراوانتربێت و بوژاندنەوەی بازرگانی زیادبکات و لەسەر بنەمای نەتەوایەتی و زمان و کلتووری هاوبەش ناوچەکانیان پێکەوە ببەستن. لاوازی ئەمانە زۆرجار وای لێدەکردن کە لەگەڵ هەندێ توێژی فیودالی خێڵەکی و شێخ و پیاوانی ئایینی ناڕەزا بکەونە بەرەیەکەوە بۆ گەیشتن بەو مەرامەیان. هەموو ئەمانە فاکتەری گرنگ بوون لەگەڵاڵەبوونی جیاوازی نەتەوایەتی و ناوچەییدا.
- لەبەرئەوەی هەندێ شوێن بەهۆی دووریانەوە لە سەنتەرەکان یان سەختی تۆپۆگرافیانەوە، بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و بوژاندنەوەی بازرگانی تیایاندا دواکەوت، سیستمی فیودالی خێڵەکی تیایاندا بە بەهێزی مایەوە. ئەمە جیاوازی دروستکرد لە نێوان ئاستی گەشەکردنی ئابوری و سیاسی ئەم ناوچانەو ناوچەکانی تردا. دەسەڵاتدارانی خۆجێیی ئەم ناوچانە ئەو گۆڕانکارانەیان بە هەڕەشە لەسەر خۆیان دانەنا و دەیان ویست پارێزگاری سیستمە کۆنەکە بکەن و زۆرجار دەبوونە هۆکار بۆ مانەوەی دەسەڵاتی رەهای شا\سوڵتان. بەهێزبوونی هەوڵدانی سەربەخۆیی و سۆزی نەتەوایەتی لە بەڵقان و پێکهاتە ناموسڵمانەکانی نمونەی ئەرمەن و یۆنانی، وایکرد هەندێ لەوانە لە کاتی جیاوازدا بکەونە کەڵکەڵەی نیمچە سەربەخۆیی نەتەوایەتی. زۆرینەی ئەو هەوڵانە لە سنوری ناوچەی خێڵێک یان چەند خێڵێک دەرنەدەچوو و رووبەڕووی شکستهێنان دەبوونەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا فاکتەرێک بوون بۆ زیادبوونی جیاوازی نەتەوایەتی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. هەندێ راپەڕین لە کوردستان و عەرەبستاندا نمونەیەکن لەسەر ئەوانە.
- وەکو لەبەندی پێشوتردا باسمانکرد، خەڵکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە کۆمەڵگەی خێڵەکی و ناخێڵەکی پێکهاتبوون. هەروەها بەشێکیان هەر لە کۆنەوە بە کاروباری پیشەیی و بازرگانییەوە خەریک بوون و شارەزاییان تێدا پەیداکردبوو. پێشتر لەژێر سایەی سیستمی فیودالی خڵایەتیدا دەرفەتیان بۆ پەیدا نەبوو، بتوانن

گەشە بکەن و هەنگاو بنێن بۆ گۆڕانکاری گەورە. بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان و شکستهێنان و لاوازبوونی دەوڵەتەکانی ناوچەکە بوو بە دەرفەتێک بۆیان کە لەو بوارانەدا چالاکی بنوێنن و رۆڵیان زیادبکات. نمونەی ئەوانە ئەرمەن و یۆنانی و جوو و سریانی و ئاسوری و هەندێ لە فارسەکان بوون، هەروەها پێش موسڵمانەکان ناسیۆنالیزمی عەرەبی لەناو ناموسڵمانەکانی سوریای گەورەدا بەهێزبوو و مەیلی سەربەخۆیی لەناو ئەوانەوە دەستیپێکرد. ئەم گۆڕانکارییانە جیاوازی زیادکرد لە نێوان ئەمانە و پێکهاتەکانی تردا و مەیلی سەربەخۆیی و سۆزی نەتەوایەتی لە ناویاندا بەهێز بوو. هەڵبەتە ئەو جیاوزی پەیدابوونە و مەیلی سەربەخۆییە بۆ جیاوازی ئایینی ناگەڕێتەوە، بەڵکو بۆ جیاوازی بونیادی کۆمەڵایەتی ئەوانە دەگەڕێتەوە، کە سروشتێکی خێڵەکیان نەبوو یان زۆر لاواز بوو.

- باشور و باکوری ئێران لەلایەن روسیا و ئینگلتەراوە کۆنترۆڵ کرا بوو و هەروەها ناوەڕاستی وڵاتەکەی لەژێر کۆنترۆڵی قاجاردا بوو. لەلایەکی ترەوە لەگەڵ ئەوەی فارسەکان پێکهاتەیەکی گرنگ بوو لە وڵاتەکەدا، بەڵام خێڵە تورکەکان لە رێگەی بەکارهێنانی مەزهەبی شیعەوە بۆ ماوەی ٤٠٠سال حوکمرانی وڵاتەکەیان کرد. ئەمانە وایکرد لەگەڵ ئەوەی جیاوازی و سۆزی نەتەوایەتی لەناو هەندێ پێکهاتەدا نمونەی کورد و فارس لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا زیادیکرد، بەڵام ئەو جیاوازییە هێندە گەورە نەبوو، ببێتە دابەشبوونی وڵاتەکە بۆ چەند دەوڵەتێک وەکو لە دەوڵەتی عوسمانیدا روویدا. فاکتەرێکی تر کە وڵاتەکەی بە یەک پارچەیی هێشتەوە، بەرژەوەندی ئینگلتەرا بوو لە مانەوەی وڵاتەکە بەیەک پارچەیی و بەستنەوەی بە یەک سەنتەری ئابوریەوە کە کەنداو بوو.

ململانێی نێوان چینوتوێژ و پێکهاتەکان لە پرۆسەی چاکسازیدا

لە قۆناغی پێشوودا هێشتا سوڵتان\شا دەسەڵاتی رەهای تاکڕەوی هەبوو. لە ریزەکانی ئۆرستوکراتدا زۆر بەزەحمەت دەنگی چاکسازی و گۆڕانکاری دەبیستراو چینوتوێژەکانی خوارەوەش کەم یان زۆر بە رەعیەت دادەنران و هیچ حسابێکیان بۆ نەدەکرا. وجودی سەرمایەداری جیهانیش لە ناوچەکەدا هێشتا خۆی لە ژمارەیەک بازرگان و کۆمپانیادا دەبینیەوە و لە داخوازی و فشار بەولاوە توانای بەشداریکردیان لە بڕیاردانی دەوڵەتەکان نەبوو.

لەم قۆناغەدا بەهۆی ئەوەیدەوڵەتەکان دەسەڵاتی سیاسی و ئابوریان لەدەستدا

و هەروەهـا سوڵتان\شـا شکسـتیهێنا لـە کاروباریـدا، گۆڕانـکاری لـە ڕۆڵ و پێگـەی زۆرینـەی پێکهاتـە و چینوتوێژەکانـدا روویـدا. چینوتوێـژ و پێکهاتەکانـی دەرەوەی ئۆروسـتۆکرات لـەم قۆناغـەدا دەرفەتیـان پێنـەدرا بەشـداری لـە بڕیـاری سیاسـی و ئابـوری و چاکسـازیدا بکـەن. وەکـو لـە پێشـتر باسـمانکرد، لەگـەڵ ئـەوەی چەندیـن کەسـایەتی و گـروپ و ڕێکخـراو دروسـتبوو بـەڵام ئەوانـە هێشـتان لاوازبـوون و رووی دەمیـان دەکـردە شا\سـوڵتان و دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار، کـە چاکسـازی سیاسـی و یاسـایی بکـەن. ئەوانـە هێشـتا لـەو بڕوایەدابـوون کـە دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار توانـا و خواسـتی چاکسـازی هەیـە. ئـەوەی لـەم قۆناغـەدا گۆڕانـکاری گـەورەی بەسـەرداهات جیـاوازی و ململانـێ دروسـتبوونی ڕاشـکاوبوو لـە نێـوان توێـژ و کەسـایەتیەکانی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتداردا.

ئۆروسـتۆکراتی ناوخـۆی وڵاتـەکان بەپێـی بەرژەوەنـدی سیاسـی و ئابوریـان دابەشـبوون بەسـەر چەندبەرەیەکـدا. بـەرەی یەکـەم لـەو سـەرەک خێـڵ و باجکۆکـەرەوە و سـەرکردە ئایینیانـە پێکهاتبـوون کـە بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری جیهـان و گۆڕانـکاری لـە بەرهەمهێنـان و بـازاڕی ئـازاد و بیـروڕای عیلمانیـان بـە بەرژەوەنـدی خۆیـان نەدەزانی. دەیانویسـت سـەرلەنوێ بنەمـا ئابـوری و سیاسـی و ئایینیـە کۆنەکانـی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی فیودالـی خێڵەکـی زینـدوو بکەنـەوە و دەقـاو دەق شـەڕیعەتی ئیسـلام و عورفـی خێڵەکـی پەیڕەوبکرێـت.

ئەمانـە لـە دەوڵەتـی عوسـمانیدا ڕێکخراوێکیـان بـە نـاوی کۆمەڵـی ئیسـلامیەوە دروسـتکردبوو. ئـەو ڕێکخـراوە بانگـەوزی بـۆ ئـەو پرنسـیپانە دەکـرد و دژی دەسـتوەردنی هێـزی دەرەکـی و غەیـرە دیـن بـوون لەنـاو وڵاتەکانـدا. هەمیشـە فشـاریان دەخسـتە سـەر سـوڵتان کـە ئـەو ڕێبـازە بگرێتەبـەر و بەکـردەوە ڕۆڵـی خەلیفـەی موسـڵمانان ببینێـت. لـە ئێرانیـش توێژێـک لـە دەسـەڵاتی ئایینـی شـیعە هەمـان ڕۆڵیـان دەبینـی و بەتونـدی دژی هەمـوو گۆڕانکارییـەک بـوون لـە سیسـتمی فیوداڵـی خێڵەکـی و کەمکردنـەوەی ڕۆڵـی شـەریعەتی ئیسـلامی.

ئەگەرچـی ئـەم توێـژە دەسـەڵاتیان لەنـاو دامـودەزگای دەوڵەتـدا سـنورداربوو و هەمیشـە فشـاریان دەخسـتە سـەر سوڵتان\شـا ، بـەڵام لـەم قۆناغـەدا هـەر پشـتگیری دەسـەڵاتداران بـوون و مـان و نەمانـی خۆیـان بەبوونـی ئەوانـەوە دەبینـی.

بـەرەی دووەم ئەوانـە بـوون، کـە لەلایەکـەوە سـودبەخش بـوون لـە بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری جیهانـی و لەلایەکـی تـرەوە دەیانویسـت سـنورێک بـۆ ئـەو بڵاوبوونەوەیـە دابنێـن و پارێـزگاری بنەماکانـی سیسـتمی فیوداڵـی خێڵەکـی بکـەن. لەگـەڵ بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری و چاکسـازی و بوژاندنـەوەی بازرگانـی و

زیادبوونی بەرهەمهێنان بوون هەتا ئەو سنوورەی زەرەری لە بەرژەوەندییەکانی ئەوان نەدەدا. دەیانویست پرنسیپەکانی سەرمایەداری جیهانی و عیلمانی لەگەڵ شەریعەتی ئیسلامی و عورفی خێڵەکیدا بگونجێنن.
ئەمانە لە دەوڵەتی عوسمانیدا ڕێکخراوی بزاڤی کۆمکاری ئیسلامیان دروستکردبوو. ئەو ڕێکخراوە نوێنەرایەتی سوڵتان و کۆشک و دەستەبژێری دەسەڵاتداری نزیک سوڵتان و شێخولئیسلام بوو. لە پراکتیکدا ئامانجی ئەم ڕێکخراوە هەوڵدان بوو بۆ هێشتنەوەی کۆنترۆڵی سوڵتان بەسەر ناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانی و پارێزگاری کردنی یەکێتی دەوڵەتەکە و بەستنی پەیوەندی توندوتۆڵ لەگەڵیاندا بەناوی ئایینی ئیسلام و ئومەتی موحەمەدەوە. ئەمانە درووستبوونی جیاوازی نەتەوایەتی و ناوچەیی و سەنتەرە ئابورییەکانیان بەهەڕەشە لەسەر یەکێتی دەوڵەتەکە و کۆنترۆڵی سوڵتان دەزانی.
بێجگە لە جموجۆڵ و پروپاگەندەی سیاسی و ئایینی و ئایدۆلۆجی ئەم ڕێکخراوە، لەسەرانسەری دەوڵەتەکەدا سوڵتان چەند ڕێگەیەکی تری گرتەبەر، لەوانە دەستپێکردنی ژن و ژنخوازی لەگەڵ بنەماڵەکانی شێخ و پیاوە دەسەڵاتدارەکانی عەرەب، پێدانی پلەی سەربازی و ئیداری و سیاسی پێیان و تاپۆکردنی زەویوزار بەناویانەوە. هەندێک لەوانەی بانگ دەکران بۆ کۆشک و لەوێ خزمەتکار و کۆیلەیان بۆ دابین دەکرا و سوڵتان وەکو ڕاوێژکار مامەڵەی لەگەڵ دەکردن. سوڵتان بۆئەوەی سۆزی بەشێک لە خەڵکی ئێران بەلای خۆیدا ڕاکێشێ دڵدەی هەندێ لە پیاوانی ئایینی و خەڵکی تری چاکسازیخوازی ئەو وڵاتەی لە ئەستەنبوڵ دەدا و ڕێگەی پێدەدان تا ڕادەیەک بە ئازادی پەیامەکانیان بگەیەننە شا، هەروەها ڕۆڵی ناوبژیکەری لەنێوان ئەوانە و شادا دەبینی «٩١ ل٥٥٩».
بە هەمان شێوەی دەوڵەی عوسمانی بەشی زۆری دەسەڵاتی ئایینی شیعە پاڵپشتی شایان دەکرد و دەیانویست دەسەڵات لای بمێنێتەوە و لەهەمانکاتدا پشتگیریان دەکرد لە ڕێککەوتننامەکانی لەگەڵ دەوڵەتە بێگانەکاندا. لە ئێران شا و دەسەڵاتی ئایینی چیۆنیەتی بەڕەوەبردنی وڵاتەکەیان لەناو خۆیاندا دابەشکردبوو. مەسەلەی بەڕێوەبردنی دەوڵەت و چاکسازی لە بواری ئابوری و یاسایی و سەربازی و سیاسی و خوێندنی بەرزی عیلمانی ڕۆڵەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتدار بۆ شا بەجێ هێشتبوو، بەڵام ژیان و پەیوەندی کۆمەڵایەتی خەڵک و دەسەڵاتی قەزایی و ئیرشاد و فێرکردنی ڕۆڵەکانی چینوتوێژەکانی خوارەوە لە ڕێگەی قوتابخانە ئایینی و مزگەوتەکانەوە لەژێر کۆنترۆڵ و سەرپەرشتی کردنی ئەو سەرکردە ئایینیانەدا بوو. هاوپەیمانی زۆرینەی دەسەڵاتی ئایینی شیعە و شا هەتا کۆتایی

سەدەی نۆزدە گەرەنتی مانەوەی دەسەڵاتی هەردوولای دەکرد «١٥ ل١٠٨».
سوڵتان\شا و ئەو توێژەی لە دەوروپشتی بوو، ڕۆڵێکی دوو فاقیان دەبینی، لەلایەکەوە پارێزگاریان لە خۆیان و بنەماکانی بەڕێوەبردنی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی دەکر، لەلایەکی ترەوە هەمانگیری و پاڵپشتی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بوو. داهاتی زۆری باج و گومرگی هاوردەکردن و هەناردەکردن و قەرزکردن و کڕینی چەکی هاوچەرخ... بێ هاریکاریکردن و رازیکردنی لایەنی دەرەکی نەدەکرا، بۆیە بۆ ئاسانکردنی کاروباری ئەوان و خۆناسانی خۆیان بە چاکسازیخواز و هاوچەرخ، لەم قۆناغەدا بڕیاریان لەسەر چەندین چاکسازی و گۆڕانکاریدا لە یاساکان و چۆنیەتی بەڕێوەبردنی وڵاتدا.
بەرەی سێیەم ئۆروستۆکراتە چاکسازیخوازەکان بوون. ئەوانە بوون، دەیانویست پرەنسیپ و یاسا عیلمانییەکان لە حوکمڕانی و دامودەزگای دەوڵەتدا پەیڕە و بکرێت. زۆربەی ئەمانە گەنج و ڕۆشنبیرەکانی ناو ئۆروستۆکراتەکان بوون. ئەوانەبوون، کە نێردرابوون بۆ ئەوروپا بۆ خوێندن و لەوێ فێری زمان و شێوەی بیرکردنەوە و پرنسیپەکانی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کەپیتالیستانە ببوون. چونکە ئەمانە بەشێک بوون لە دەستەبژێری دەسەڵاتدار، دەسەڵاتی ئایینی زۆرجار چاویان لە بیروڕا و کرداری ئەوانە دەپۆشی. ئەوەی لای دەسەڵاتی ئایینی گرنگ بوو نەگەیشتنی ئەو پرنسیپانە بوو بۆ ناو چینوتوێژ و پێکهاتەکانی خوارەوە. ئەمانە بەشێک لە پۆستە گرنگەکانی دامودەزگای دەوڵەتیان بەدەست بوو، نمونەی وەزارەتەکان و قەزا و کاروباری دارایی و پەیوەندییە دبلۆماسیەکانی دەرەوە. ئەمانە لەلایەن لایەنی بێگانەوە پشتگیری دەکران و هەمیشە لە ململانێدا بوون لەگەڵ دوو بەرەکەی تردا. ململانێیان لەگەڵ شا\سوڵتان لە پێناوی چاکسازی سیاسی و یاساییدا بوو. ئەو ململانێیە یان بە پەسندکردنی داواکاریەکانیان کۆتایی دەهات، یان گۆڕینی شا\سوڵتان یان لابردنی خۆیان.
ساڵی ١٨٧٦ لە دەوڵەتی عوسمانیدا بە پشتگیری ئەم بەرەیە، سەرەک وەزیران و چاودێری هێزی دەریایی و شێخولئیسلام و لایەنی دەرەکی بڕیاری گۆڕینی سوڵتانیان دا «٩١ ل٥٧٩». لەگەڵ ئەوەی ئەم توێژە ڕۆڵی گرنگیان هەبوو لەچاکسازیدا، بەڵام لەبەرئەوەی خۆیان بەشێک بوون لەو دەستەبژێرە، نەیاندەویست و بە بەرژەوەندی خۆیان نەدەزانی کە چاکسازی ریشەیی لە سیستمەکەدا بکەن. ئەوەی کاریان بۆ دەکرد چاکسازیکردن بوو لە هەمان سیستمدا.
لایەنی دەرەکی تەنها پشتگیر ئەو چاکسازییانەیان دەکرد، کە لەبەرژەوەندی

کۆمپانیا و بانک و دەوڵەتەکانی خۆیاندا بوون. مەسەلەی گەشەکردن و سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری ئەو وڵاتانە و چاکسازی سیاسی و یاسایی لە پێناو گەشەکردنی پیشەسازی و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ و بوژاندنەوەی بازرگانی خۆماڵی نێوان هەرێمەکان هەروەها باشبوونی گوزەرانی خەڵک لای ئەوان نە هێندە گرنگ بوو و نە بە ئەرکی خۆیان دەزانی کاری بۆ بکەن.

لەبەر لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان و نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردنیان لە چاکسازییەکاندا، سەنگی بەرژەوەندی دەستەبژێری دەسەڵاتدار و لایەنی بێگانە لە چاکسازییەکاندا قورستر بوو، لەبەرئەوە چاکسازییەکان بە بەرژەوەندی ئەواندا دەشکایەوە.

شای ئێران، ساڵی ١٨٥٨بۆ بەرەنگاربوونەوەی شکستهێنانی چاکسازییەکانی دەوڵەت و لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی، ناچارکرا ئەنجومەنێک بە ناوی (مجلس شورای دولتی) دامەزرێنی. ئەو ئەنجومەنە لە ١١ ئەندام پێکهاتبوو، کاریان گەڵاڵەکردن و داڕشتنی پلانێک بوو بۆ چاکسازی، هەروەها لیژنەیەکی بە ناوی (شوری مصلحتخانە) پێکهێنا. ئەمانە لە ٢٦ فەرمانبەر پێکهاتبوون و ئەرکیان کۆکردنەوەی زانیاری و پێشنیاز بوو بۆ مەجلیس. ئەندامی ئەم دوو دەزگایە شا لە خەڵکی نزیکی خۆی دایدەنان. مەجلیس پێشنتیازی چاکسازی دەخستە بەردەم شا، ئەگەر بەدڵی بوونایە پەسندی دەکردن ئەگینا ڕەتدەکرانەوە. هەڵبەتە مەبەستی شا لەمانە بێجگە لە ڕازیکردنی دڵی ئەوروپیەکان و چاکسازیخوازەکان، مانەوەی خۆی و سەرلەنوێ کۆنترۆڵکردنی دەوڵەت بوو. کاروباری مەجلیس سەری نەگرت و ساڵی ١٨٦٠ شا بڕیاری هەڵوەشاندنەوەیدا.

هەر لە ئێرانی قاجار ساڵی ١٨٦٠ توێژێکی لیبراڵی ناو حوکمەت، کە سەرەک وەزیران مالکون سەرۆکایەتی دەکردن، بە لاساییکردنی لیبراڵەکانی ئەوروپا داوای سەپاندنی ڕۆڵی یاسا و لە یەک جیاکردنەوە و سەربەخۆیی هەر سێ دەسەڵاتی تەشریعی و تەنفیزی و قەزاییان کرد. داوای گۆڕانکاریان دەکرد، لە چۆنیەتی بەڕێوەبردنی دامودەزگای دەوڵەت و کەمکردنەوەی ڕۆڵی شەریعەتی ئیسلام و چاکسازی لە سیستمی باجدا. بۆ ئەو مەبەستە کۆمەڵەیەکیان بە ناوی (ماسونی پیاوانی ئازادەوە) دامەزراند. ئەم ڕێکخراوە پرۆگرامێکی بزوای دیموکراسی هەبوو، بەڵام ئەندامەکانی تەنها لە ئۆروستۆکرات بوون. نوێنەرانی چینوتوێژەکانی خوارەوە و پێکهاتەکانی تێدا نەبوو. لەبەرئەوەی پرۆگرام و کردەوەی ئەمانە لە بەرژەوەندی شا و دەستەبژێری دەسەڵاتدار و پیاوانی دەسەڵاتی ئاییندا نەبوو، ساڵی ١٨٦١ کۆمەڵەکە قەدەغەکرا و مالکون شاربەدەری ئەوروپا کرا و دەوڵەت

بۆ ماوەیەکی درێژ بێ سەرەک وەزیران مایەوە. پرۆسەی چاکسازی هەتا ساڵی ١٨٧١ وەستا، لەو چەند ساڵەدا گەندەڵی و دەسەڵاتی رەهای شا و سەرکوتکردنی خەڵک و رۆڵی دەسەڵاتی ئایینی سەرلەنوێ زیادیکرد «**١٥ ل١٢٧**».
کارەکانی ئەم رێکخراوە یەکەمین هەوڵی چاکسازی یاسایی بوو لە ئێران، کە بەدەستی توێژێکی ناو دەستەبژێری دەسەڵاتداری دەوڵەت کاری بۆ کرا. ئەم هەوڵدانە رۆڵێکی گرنگی هەبوو لە خۆ ئامادەکردن بۆ ئینقلابی مەشروتی، شۆڕشی دەستوری ساڵی **١٩٠٦** کە لە قۆناغی دواتردا روویدا. هۆکاری شکستهێنانی ئەم چاکسازییانە زۆرن، بەڵام گرنگترینیان لاوازی و بەشدارینەکردنی چینوتوێژە نوێیەکان و پێکهاتەکانی خوارەوەی وڵاتەکە بوون لە پرۆسەکەدا. لەهەمانکاتدا پەلەکردن بوو لە چاکسازییەکان و هەوڵدان بۆ سەپاندنی چاکسازی گەورە لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی خێڵەکیدا. ئەو هەنگاوە گەورەیە لەلایەکەوە ترسی خستە دڵی شا و دەستەبژێری دەسەڵاتدارەوە و بووە هۆی ئەوەی بە توندی رووبەڕوووی ببنەوە، لەلایەکی ترەوە ئەو پەلەکردنە بووە هۆی ئەوەی چینوتوێژەکانی خوارەوە و پێکهاتە و ناوچەکانی تر فریا نەکەوتن خۆیان ئامادە بکەن بۆ بەشداریکردن لە پرۆسەکەدا. هەوڵدان بۆ چاکسازی گەورە بەبێ ئامادەبوونی زەمینەی گونجاو، زۆرجار بۆتە هۆی لەبارچوونی پرۆسەی چاکسازی وڵاتان.
شکستهێنانی ئەو چاکسازییانە لە ئێران هێندەی تر گوزەرانی زۆربەی خەڵکی وڵاتەکەی خراپ برد و هەتا دەهات ناڕەزایی چینوتوێژەکانی خوارەوە و چاکخوازەکان زیادیدەکرد. لەبەرئەوە لە ناوەڕاستی حەفتاکاندا سەرلەنوێ شا ناچارکرا هەندێ چاکسازی بکات. لەوانە دانانی دادگای تەمیز، دادگای تەحقیق و دادگای بازرگانی. بەڵام هەموو ئەمانە بەهۆی ناڕەزایی دەسەڵاتی ئایینی و دەستەبژێری دەسەڵاتدارەوە تەمەن کورت بوون و هەڵوەشاندرانەوە. لە هەشتاکاندا سەرلەنوێ شەپۆلێکی ناڕەزایی و راپەڕین بەتایبەتی لەناو جوتیار و حیرەفێکاندا دەستیپێکرد، بۆ کپکردنەوەی ئەوانە سەرلەنوێ شا بڕیاری هەندێ چاکسازیدا. لەوانە دانانی (مجلس تحقیقی مزالیم) کە دەزگایەک بوو دانرا بۆئەوەی خەڵکی زوڵملێکراو رووی تێبکەن بۆ شکاتکردن لە کاربەدەستانی دەوڵەت. لە ماوەی شەش ساڵدا شەش هەزار سکاڵا رادەستی ئەو دەزگایەکرا. هەروەها بۆ ئاسانکاری کاروباری بازرگان و کاسبکاران، (مجلس تجارت) دامەزرا. بەڵام ئەم دامودەزگایانە توانای بەرەنگاربوونەوەی دەسەڵاتدارانیان نەبوو، هەر بەناو کاریان دەکرد و زۆربەی ئەو کەیسانە لە رێگەی هەڕەشە و واستە و بەرتیلەوە

سەرەو نوگوم دەکران «١٥ ل١٣٤ «
لەبەرئەوەی لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی لە دەوڵەتی عوسمانیدا، هەتا ساڵەکانی حەفتا هێشتا سوڵاتان هەیبەتی مابوو و لافی چاکسازی لێدەدا و زۆربەی بڕیارەکان لای خۆیەوە دەردەکرا. بەڵام لە هەفتاکانەوە لەدوای لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری و شکستهێنانی بڕیارەکانی سوڵتان، رۆڵی گۆڕانکاری و چاکسازی زیاتر کەوتە دەست ئۆروستۆکراتە چاکسازیخوازەکانەوە. قەیرانی ئابوری و دەستێوەردانی دەرەکی و ناڕەزایی و فشاری چینوتوێژەکانی خوارەوە و راپەڕینی ناوچە و پێکهاتەکان و فشاری هێزە دەرەکییەکان گوژمیدا بە پرۆسەکە.
بۆ پینە و پەڕۆکردنی بارەکە، ساڵی ١٨٧٦ سوڵتان بڕیاری دامەزراندنی شورایەکیدا بە ناوی ئەنجومەنی دەوڵەتەوە. سوڵتان خۆی ئەندامەکانی شوراکەی لە ناوچەکانی دەوڵەتەکەوە هەڵدەبژارد و دایدەمەزراندن. کاری ئەمانە ئامادەکردنی پرۆژەی چاکسازی و یاسایی بوو، کە بخرێتە بەردەم سوڵتان بۆ بڕیاردان لەسەری. بەشێک لە ئەندامانی شوراکە رۆڵی خەڵکانی پسپۆریان دەبینی و زانیاری پێویستیان دەخستە بەردەم شوراکە. سەرەڕای ئەوە ئەو شورایە رۆڵی دادگای سیاسی دەبینی و لێپرسینەوەی دەکرد و سزادانی فەرمانبەرە گەندەڵ و تاوانبارەکانی دەدا. ئەو ئەندامانە خەڵکانێک بوون لە رێگەی گەندەڵی و تەبەعێت و وەلاوە دامەزراوبوون، خەڵکانی بێتوانا و ترسنۆک بوون و لە پراکتیکدا بڕیار هەر بەدەست سوڵتان خۆی بوو، بۆیە بڕیارەکان تەنها لەسەر قاقەز دەمانەوە و کاریان پێ نەدەکرا. ئەمانە سەرلەنوێ ناڕەزایی چاکسازیخوازەکانی لێکەوتەوە و لەهەمان ساڵدا بە پشتیوانی هێزە دەرەکییەکان بڕیاری لابردنی سوڵتان و دانانی سوڵتانێکی نوێدرا.
هەرچەندە سوڵتانی نوێ لەهەمان بنەماڵە بوو و شێوازی بیرکرنەوە و کردارەکانی لە سوڵتانەکانی تر جیاوازتر نەبوو، بەڵام لەژێر فشاری چاکسازیخوازەکاندا، لەسەرەک وەزیران و چەند وەزیرێک و خەڵکانی رۆشنبیر و لایەنی دەرەکیدا، لەم قۆناغەدا بڕیاری گەورەترین چاکسازی لە مێژووی ٨٠٠ ساڵەی دەوڵەتەکەدا درا و پرۆسەکە لە نێوان ساڵەکانی ١٨٧٦-١٨٨٦ بەردەوام بوو. پرنسیپەکانی ئەم چاکسازییانە هاوشێوەی چاکسازییەکانی رێکخراوەکەی مالکون بوو لە ئێران و بە شۆڕشی دەستوری یەکەم ناودەبرێت و لە قۆناغی داهاتوودا بووە بنەمایەک بۆ شۆڕشی دەستووری دووەمی ساڵی ١٩٠٨. لە راستیدا سوڵتان بڕوای بەو چاکسازییانە نەبوو، بەڵام لەبەر لاوازبوونی و لە پێناوی رازیکردنی ئەوانە

چاکسـازییەکانی پەسـەندکرد.

دوو ئەنجومـەن دامەزرێنـرا، ئەنجومەنـی پیران(اعیـان) کـە سـوڵتان خـۆی هەڵـی دەبـژاردن و ئەنجومەنـی نوێنەران(مبعوثیـن) نوێنەرایەتـی ناوچەکانـی دەوڵەتەکەیـان دەکـرد. ئەمانـە خەڵکانـی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتداری دەوڵـەت و ناوچـەکان بـوون و وەکـو کـۆن لـە ڕێگـەی گەندەڵـی و وەلا و تەبەعێتـەوە دادەنـران. سـوڵتان بەپێـی یاسـا بـۆی هەبووهەمـوو یەکێـک لەوانـە لـە پۆسـتەکەی دووربخاتـەوە، ئەگـەر ئـەو کەسـە هەڕەشـە بوایـە لەسـەر ئاسایشـی دەوڵـەت. لـە پراکتیکدا بەپێـی ئـەو یاسـایە سـوڵتان دەیتوانـی هـەرچ کەسـێ بەدڵـی نەبێـت بـێ لێپرسـینەوە لای بەرێـت. لەگـەڵ هەمـوو کەموکوڕییەکـدا دامەزراندنـی دوو ئەنجومـەن کـە مافـی بڕیاردانـی هەبێـت لەچـاو دەسـەڵاتی ڕەهـای پێشـوتری سـوڵتاندا، هەنگاوێکـی یاسـایی گرنـگ بـوو بـەرەوە پلوراليـزم. بـۆ یەکەمجـار لـە دەوڵەتـی عوسـمانیدا دەسـتورێکی نوسـراوە دانـرا. بەپێـی ئـەو دەسـتورە دەسـەڵاتەکانی تەشـریعی و تەنفیـزی و قەزایـی دەبایـە لەیـەک جـودێ بوونایـە و سـەربەخۆیی خۆیـان هەبێـت. پێشـتر سـوڵتان خـۆی یاسـا و خـودای سـەرزەمین بـوو. هـەر سـوڵتانێک بەهـەوەس و بەرژەوەنـدی خـۆی یاسـای دادەنـا و لای دەبـرد، بـەڵام ئێسـتا بـۆ یەکەمجـار دەسـەڵاتەکانی سـوڵتان بەپێـی یاسـا دیاریکـرا. بـۆ یەکەمجـار دەسـەڵاتێکی سـەرووی سـوڵتان هاتەکایـەوە، کـە ئەویـش یاسـا بـوو. هەروەهـا ئەگـەر بـە ناویـش بوبێـت بـۆ یەکەمجـار نوێنـەری ناوچـە و پێکهاتـەکان دەرفەتـی بەشـداریکردنیان لـە بڕیاردانـدا بـۆ ڕەخسـا.

بەپێـی دەسـتور، هاوڵاتیـان بەبـێ جیـاوازی ڕەگـەز و ئاییـن هەمـان مـاف و ئەرکیـان هەبـوو. ئـازادی ڕۆژنامەوانـی. ئیسـلام ئایینـی دەوڵـەت و پایتەخـت بـارەگای خەلافەتـی ئیسـلامی بـوو. ئەگەرچـی سـوڵتان بـوو سـەرەک وەزیـر و وەزیرەکانـی دەسـتنیشـان دەکـرد، بـەڵام بەپێـی دەسـتور حوکمـەت دەوڵەتـی بەڕێوەدەبـرد. وا بڕیاربـوو ئەنجومەنـی نوێنەرانـی خۆجێیـی هەڵبژێـردراو چاودێـری کاروبـاری ویلایەتـەکان بـکات. هەروەهـا پیـاوە ئایینیـەکان خۆیـان کاروبـاری ئایینـی بەڕێوەببـەن.

بەکـردەوە پرۆسـەکە و بەکارهێنانـی دەسـتور وەکـو ئـەوەی چاوەڕوانـی لێدەکـرا بەڕێوەنەچـوو. هـەر لـەدوای دوو مانـگ سـوڵتان کەوتـە گیانـی ژمارەیـەک لـە ئەندامانـی ئەنجومەنـەکان و بەنـاوی مەترسـیانەوە لەسـەر ئاسایشـی دەوڵـەت دوورخرانـەوە.

مانگـی ئـازاری ١٨٧٧ یەکـەم خولـی کاری ئەنجومـەن دەسـتیپێکرد. لەبـەر ناشـارەزایی و بێدەسـەڵاتی ئەندامـەکان و نەبوونـی هیـچ پێشـنیازێکی گونجـاو بـۆ چارەسـەرکردنی قەیرانـە ئابـوری و سیاسـییەکانی وڵاتەکـە، نەتوانـرا هیـچ بڕیارێـک بدرێـت. خولـی

دووەمی کاری ئەنجومەن حوزەیرانی هەمان ساڵ ئەنجامدرا. ئەم جارەیان هەندێ لە ئەندامەکان ئامادەتر و گورجوگۆڵتر بوون و بەرهەڵستی هەندێ بڕیارەکانی سوڵتانیان کرد. داوایانکرد کە ئەوانەی بوونە هۆکاری شکستهێنانی شەڕەکانی بەڵقان سزابدرێن و گەیشتە ئەوەی داوای گۆڕینی سوڵتان بکەن. لەبەرئەوە سوڵتان لە ئازاری ١٨٧٨دا سەرلەنوێ کۆبونەوەی ئەنجومەنەکانی راگرت و بڕیاری دەرکردنی زۆربەی ئەندامەکانی ئەنجومەنەکەیدا و پرۆسەی چاکسازی و ئەنجومەنەکان شکستیان هێنا.
شکستهێنانی مەشروتیێتی یەک لە دەوڵەتی عوسمانی بۆ هەمان ئەو فاکتەرانەی بووە هۆی شکستهێنانی پرۆسەکە لە ئێران دەگەڕێتەوە. ئەمە سەلماندی، کە دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکیەکان نە لە بەرژەوەندیاندا بوو چاکسازی ریشەیی لە سیستەمەکەدا بکەن و نە توانا و خواستیان لەسەر ئەوە هەبوو. ئەم گۆڕانکاری و رووداوانە تاقیکردنەوە و دەرسێکی بە سوودبوون بۆ چینوتوێژە نوێیەکان و پێکهاتەکانی دەوڵەتەکان، کە لە قۆناغی داهاتوودا هەوڵی بەشداریکردن بدەن لە چاکسازییە سیاسی و یاساییەکاندا و کار بۆ دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر بکەن.
«بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم چاکسازییانەی دەوڵەتی عوسمانی بڕوانە **٩١** ل **٥٧٩-٥٩٥**».

قۆناغی سێیەم

شکستهێنانی چین و توێژە نوێیەکان داڕمانی دەوڵەتەکان \ گرتنی رێبازی پاشکۆیەتی

١٨٩٠-١٩٢٥

ساڵەکانی **١٨٩٠-١٩٢٥**قۆناغی گرژبوونەوەی ململانێی نێوان چینوتوێژە نوێیەکان بوو لەگەڵ دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و لایەنی دەرەکیدا. لێرەدا ئەو هێزە نوێیانە دەستیان لە چاکسازییەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتدار تێکەڵکرد و ویستیان جڵەوی چاکسازیی بگرنە دەست و هەنگاو بۆ بونیادنانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فراوانتر و سەربەخۆ بنێن. ئەوەی روویدا شکستهێنانی ئەو پرۆسەیە و دواتر زاڵبوونی لایەنی دەرەکی و گرتنی رێبازی پاشکۆیی و کۆلۆنیالیزم بوو لە هەموو ناوچەکەدا.
وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی

بیستدا، بەهۆی ئەو زەمینە نوێیەوە، کەوتنە دووڕیانێکەوە، کە تیایدا دەبوایە بڕیار لەسەر پاشەڕۆژی ناوچەکە و چۆنیەتی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تیایدا یەکلایی بێتەوە. قۆناغی ململانێی نێوان هێزەکانی ناو کۆمەڵگە بوو لە هەڵبژاردنی سێ ڕێبازی جیاوازدا:

- سەرلەنوێ بوژاندنەوەی سیستمی فیودالّی خێڵەکی

بەشێک لە پاشماوەکانی چینوتوێژەکانی فیودالّی خێڵەکی و دەسەڵاتی ئایینی هەوڵی سەرلەنوێ بونیادنانەوەی ئەو سیستمە کۆنە و گەڕانەوە بۆ کۆمەڵگەیەکی قوفڵدراو دەکرد. بەڵام ئەوانە تەواو شکستیان هێنابوو و لاواز و زەلیلی دەستی سەرمایەداری جیهان بوون. سەرەڕای ئەوە کۆسپێکی گەورەبوون لەبەردەم هەموو گۆڕانکارییەکدا. زۆرینەی چینوتوێژ و پێکهاتەکان و سەرمایەداری جیهان دەیانویست بەسەر ئەو کۆسپەدا زاڵبن و لەناوی بەرن.

- ڕێبازی بونیادنانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی ئابوری و سیاسی کراوەتر و بەهێزتر و سەربەخۆ. هەڵگری ئەم ڕێبازە چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکانی برژوای ناوەڕاست و وردە برژوای شار و لادێکان و بازرگانە خۆماڵیەکان و توێژێکی لیبراڵی پیاوانی ئایینی بوو، سەرەڕای ئەوانە زۆرینەی چینوتوێژەکانی خوارەوە نموونەی کرێکاران و کاسپکار و ڕۆشنبیر و مسکێنەکان ڕۆڵی گرنگیان تیادا بینی. ئەم ڕێبازە ڕووبەڕووی چەندین هێز دەبوونەوە لەوانە پاشماوەکانی فیودالّی خێڵەکی و فیودالّی موڵکدارو بازرگانە گەورەپاشکۆکان و لایەنی دەرەکی و زۆرینەی دەسەڵاتی ئایینی.

- ڕێبازی پاشکۆیی و ژێردەستی. ئەم ڕێبازە بە هەمانگیری دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکان و لایەنی دەرەکی و توێژێک لە موڵکداری فیرودالّ و بازرگانە گەورە پاشکۆکان و توێژێکی دەسەڵاتی ئایینی بوو.

لەگەڵ ئەوەی ئەم قۆناغە بە داڕمانی سیستمی فیودالّی خێڵەکی و دەوڵەتەکانی کۆتاییهات و ڕێبازی پاشکۆیی و ژێردەستی تیایدا زاڵ بوو، بەڵام پاشماوەکانی فیودالّی خێڵەکی و پرنسیپ و ئایدۆلۆژیای ئەو سیستمە لە مێژووی دواتری ناوچەکەدا و هەتا ئێستا هەر ماوەتەوە و ڕەنگدانەوەی هەیە لەسەر گۆڕانکارییەکان. هەروەها ڕێبازی دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فراوانتر و سەربەخۆ هەتا ئێستا لە زۆرانبازیدایە لەگەڵ ئەو پاشماوەیە و ڕێبازی پاشکۆییدا.

ململانێی ئەم سێ ڕێبازە لەم قۆناغەدا هەتا ئەوکاتەی بە سەرکەوتنی ڕێبازی پاشکۆیەتی کۆتاییهات، بەپێی گۆڕینی هاوسەنگی لە نێوانیاندا بە سێ هەنگاودا

تێپەڕ بوو. لە هەنگاوی یەکەمدا ڕۆڵی سەرەکی کەوتە دەست بزووتنەوەی چاکسازی لە پێناوی دامەزراندنی سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوان و سەربەخۆ. ئەمە بە هەڵگیرساندنی شۆڕشی دەستووری لە ئێران و تورکیای عوسمانی کۆتاییهات. بێگومان ئەمە کاردانەوەی لەسەر سەرانسەری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەبوو.

هەنگاوی دووەم، شکستهێنانی ئەو شۆڕشە و چینوتوێژە نوێیەکان بوو. ئەوە بە هاوپەیمانی بەستن لە نێوان لایەنی دەرەکی و دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و بازرگانە گەورە و فیودالی موڵکداری پاشکۆ و هەندێ توێژی سەربازی و نەژادپەرست کۆتاییهات. هەڵگیرسانی شەڕی یەکەمی جیهانی ئەم بەرەیەی زیاتر بەهێزکرد.

هەنگاوی سێیەم، داڕمانی دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکیەکان و دابەشبوونی ناوچەکە و سەرکەوتنی ڕێبازی پاشکۆیەتی و کۆلۆنیالیزم و دیکتاتۆریەت بوو.

لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتە زلهێزەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و لەدەستچوونی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوریان و کۆنترۆڵیان بەسەر ناوچەکاندا، شەڕی یەکەمی جیهانی و هەروەها گەڵاڵەبوونی جیاوازی نێوان ناوچەکان و بەهێزبوونی سەنتەرە ئابورییەکان، هەتا دەهات جیاوازی لە نێوان ناوچەکاندا زیاتردەکرد و هەر ناوچەیەک بەجیا دەبەسترا بە دەوڵەتێکی دەرەکییەوە و ڕێباز و خاسڵەتی تایبەتی خۆی بۆ پەیدادەبوو. بۆیە لە لێکۆڵینەوەی ئەم قۆناغەدا بە جیا باسی مەڵبەند و ناوچە جیاوازەکان دەکەین.

شکستهێنانی شۆڕشی دەستووری لە تورکیاو داڕمانی دەوڵەتی عوسمانی

وەکو پێشتر بەوردی باسمانکرد، د. ق. ع. دەزگایەک بوو بۆ کۆنترۆڵکردن و سەرپەرشتیکردنی ئابوری دەوڵەتی عوسمانی. لەدوای ساڵەکانی ١٨٨٠ وە تا دەهات ڕۆڵی ئەم دەزگایە لەسەر حیسابی سەربەخۆیی وڵاتەکە زیادیدەکرد. ساڵەکانی ١٩١٢\١٣لە تورکیای عوسمانیدا زیاتر لە ٥٥٠٠ کاربەدەستی هەبوو. ژمارەی ئۆفیسی باجکۆکردنەوەکانی گەیشتبوونە ٧٢٠دانە. خاوەنی ژمارەیەکی زۆر کانی خەڵوز و شوێنکاری پیشەسازی و کێڵگەی گەورەی کشتوکاڵی بوو. بە نمونە خاوەنی زیاتر لە ١٠٠ کانی خوێ بوو. دەسەڵاتی ئەم دەزگایە گەیشتبووە ئاستێک کە زۆربەیجار ئەو بوو بڕیای دەدا چۆن و لەچی بوارێکدا دەوڵەتی

عوسمانی داهاتەکانی بەکاربهێنێت «٣٠ ل١٩٣».
ساڵی ١٨٨٥ ژمارەی دانیشتوانی تورکیای عوسمانی ٩٧٥٠٠٠٠کەس بوو، بەڵام ساڵی ١٩١٣ گەیشتبووە ١٤ملیون کەس. لەماوەی کەمتر لە ٣٠ ساڵدا ژمارەی دانیشتوان ٥٢٥٠٠٠٠ کەس زیادیکرد. لەمانە هێشتا ٩٠٪ لەلادێ و شارۆچکە بچوکەکاندا دەژیان. تەنها ١٠٪ دانیشتوان لەو شارانەدا دەژیان، کە ژمارەیان لە ١٠هەزار کەس زیاتر بوو. زۆربەی ئەو زیادبوونە سروشتی بوو، خەڵکێک نەبوو لە شوێنی ترەوە کۆچی بۆ ناوچەکە کردبێت. ئەو زیادبوونە بەهۆی باشتربوونی گوزەرانی خەڵکەوە بوو، هەروەها فاکتەرێک بوو بۆ زیادبوونی بەرهەمهێنان و بوژاندنەوەی ئابوری.
ساڵی ١٩٠٩رووبەری زەوی کشتوکاڵی چێنراو گەیشتە ٥، ٥ملیون هێکتار. لەوانە ٢٥٠هەزار هێکتار بەکارهێنراوە بۆ بەرهەمهێنانی بەروبوومی کشتوکاڵی کەرەسەی خاوی نمونەی توتن، دار، رووەک بۆ بەرهەمهێنانی زەیت، تلیاک... . بێجگەلە ئەوانە خوری و موو و پێستە کەرەسەی خاوی گرنگ بوون.
بەپێی دوور و نزیکیان لە بەندەرەکان و رێگە بازرگانییەکان و سەرچاوەی ئاو، جیاوازی هەبوو لە نێوان بەروبوومی کشتوکاڵی ناوچەکانی تورکیای عوسمانیدا. هەتا ئەوسا ٩٠٪ بەروبوومی کشتوکاڵی دانەوێڵە بوو. قیمەتی کۆی بەروبوومی کشتوکاڵی لەسەرەتای شەڕی یەکەمی جیهانیدا گەیشتۆتە ٢٠ ملیون پاوند. ساڵی ١٩١٤ کشتوکاڵ ٥٦٪ قیمەتی کۆی داهاتی نەتەوەیی بووە. بەرهەمهێنانی پیشەسازی، بێجگەلە بەرهەمی شوێنکاری پیشەگەری، نمونەی کان، کارەبا، گاز، ئاو، بینا و رێگەوبان ١٧٪ بووە.
ساڵی ١٩١٣ ژمارەی ئەو وەرەشانەی بەکارگە دانراون گەیشتۆتە ٢٧٠ دانە دەوروبەری ١٧ هەزار کەس کاریان تێداکردووە. بای ٦، ٣ ملیون پاوند بەرهەمیانهێناوە ، کە دەیکردە ٣١٪ بەرهەمی کشتوکاڵی. بێجگە لەمانە هەزارەها شوێنکاری پیشەگەری هەبووە. بەپێی ئامارەکانی دەوڵەتی عوسمانی، کە گومان لێکراوە، ژمارەی کۆی شوێنکار پیشەییەکان گەیشتۆتە ٣٣ هەزار دانە و دەوروبەری ٧٦٢٠٠ کەس کاریان تێداکردووە. ژمارەی ئەو کرێکارانەی لە کارگەکاندا کاریان کردووە گەیشتۆتە ٦٠ هەزار کەس.
لەماوەی ٣٠ ساڵدا، لە نێوان ساڵەکانی ١٨٨٤-١٩١٣ دا بازرگانی تورکیای عوسمانی دوو هێندەی لێهاتووە. ساڵی ١٨٨٤هەناردەکردن نزیکەی ١١، ٢ ملیون پاوەند و هاوردەکردن ١٩، ٦ ملیون پاوەند بووە. بەڵام ساڵی ١٩١٣ هەناردەکردن گەیشتۆتە ٢٦، ٢ ملیون و هاوردەکردن ٤٣، ٠٣ ملیون پاوەند. ئەم داتایە دوو زانیاری گرنگمان

پێدەدات. یەکەمیان زیادبوونی ڕۆڵی بازرگانی ناوچەکە لە ئابوری جیهاندا و دووەمیان جیاوازی مەزن لە نێوان هاوردەکردن و هەناردەکردندا، کە بە قازانجی سەرمایەداری جیهان و زەرەری تورکیای عوسمانیدا شکاوەتەوە «۳۰ ل۱۸۹-۱۹۹».
لەگەڵ ئەوەی لە تورکیای عوسمانی چەندین کانی مینیراڵی جیاواز هەبوو، بەڵام بە بەراورد لەگەڵ هەندێ ناوچەی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دۆزینەوەی پترۆڵ تیایدا زۆر کەمبوو. زۆرترین ڕێژەی هاناردەکردنی وڵاتەکە بەروبوومی کشتوکاڵی کەرەسەی خاو بوو. کڕینی چەکی مودیرن گەورەترین ڕێژەی هاوردەکردن بوو. ئەمانە کاریگەری لەسەر ژێرخانی ئابوری وڵاتەکەو قەبارە و ڕۆڵی چینوتوێژە نوێیەکان تیایدا هەبوو.
هەڵبەتە زۆر باسی سروشت و خاسڵەتەکانی چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان و لایەنی دەرەکی و ڕۆڵیان لە پرۆسەی گواستنەوەدا کرد، بۆیە پێویست ناکات لێرەدا ئەو باسە دووبارە بکەینەوە. بەڵام ئەوەی لێرەدا گرنگە زیاتر لێبکۆڵینەوەی خاسڵەت و توانا و ڕۆڵی چینوتوێژە نوێ و پێکهاتەکانە لەو پرۆسەیەدا. بۆیە پێش ئەوەی باسی میکانیکی گۆڕانکاری ئەم قۆناغە بکەین، پێویستە بەکورتی چاوێک بە خاسڵەتەکانی ئەم توێژە کۆمەڵایەتیانەدا بخشێنین.

بەهێزبوونی برژوای تورک لەسەر حسابی پێکهاتە ناموسڵمانەکان

لە تورکیای عوسمانیدا برژوای بچوک و ناوەند، بازرگان و بانکەوانەکانی پێکهاتە ناموسڵمانەکانی نمونەی ئەرمەن و یۆنانی و جووەکان لە رووی بازرگانی و پیشەسازی و پیشەگەری و کاروباری بانکیدا ڕۆڵی سەرەکییان هەبوو. ئەوانە خەڵکی رەسەنی وڵاتەکە بوون و لەو رووانەوە زۆر لە پێهاتە موسڵمانەکان پێشکەوتوتر و چالاکتر بوون. هێشتا ڕێژەیەکی گەورەی دانیشتوانی ئەنادۆڵ بوون و لەسەرەتای سەدەی بیستدا تەنها ئەرمەنییەکان لە نێوان ۱۵-۲۰٪ ی دانیشتوانی ئەو ناوچانە بوون «۷ ل۹۱». هەڵبەتە ئەوەش بۆ لاوازی یاخود نەمانی بنەماکانی فیوداڵی خێڵەکی لە ریزەکانیاندا وشارەزایی کۆنیان لەو بوارانەدا دەگەڕێتەوە.
ئەم پێکهاتە ناموسڵمانانە، پێشتریش لە ڕێگەی باج و گومرگ و جەزییە و سەرانەوە لەلایەن دەوڵەت وتوێژەکانی فیوداڵە خێڵەکیەوە زوڵمیان لێکراوە و ئازار دراون. بەڵام ئەوەی لەم قۆناغەدا روویدا، دروستبوونی چینوتوێژە نوێیە تورکەکان و هەڵپەیان بوو بۆ بەهێزبوون و ململانێکردن لەگەڵ ئەوانەدا.

ئەوانە ناموسڵمانەکانیان بە کۆسپ و هەڕەشە دەزانی لەبەردەم گەشەکردنی خۆیاندا. بە تۆمەتی غەیرە دین و بەکرێگیراوی بێگانەوە، کەوتنە هەڕەشەکردن و ئازاردانیان بۆئەوەی جێگەیان پێلێژ بکەن و لە باتی ئەوان خۆیان ئەو کاروبارانە بکەن «٦٦ ل٤١».

بەهۆی بەهێزبوونی توانای ئابوری و کۆمەڵایەتی ئەو پێکهاتە ناموسڵمانانە و پارێزگاریکردنیان لەلایەن تەرەفە دەرەکییەکانەوە، هەروەها بەهۆی بزووتنەوەکانی بەڵقان و یونان و چەندین شوێنی تر بۆ سەربەخۆیی لەدەستی دەوڵەتی عوسمانی، ئەمانیش دەیانویست سەربەخۆیی خۆیان بەدەستبێنن و ئەو کۆسپانە نەهێڵن، کە لەبەردەم گەشەکردنیاندا بوو. ئەمانیش بەشێکی گرنگ بوون لەو چینوتوێژانەی کە بەشداریان لە بزووتنەوەی دەستوریدا کرد «٩١ ل٥٨٦».

جموجۆڵی ئەمانە بۆ چاکسازی و سەربەخۆیی ترسی خستە دڵی دەستەبژێری دەسەڵاتداری فیودالی خێڵەکی و توژێکی دەسەڵاتی ئایینی و پێکهاتە و خێڵە موسڵمانەکانی تری تورکیای عوسمانی. لە پراکتیکدا بەتایبەتی لە ساڵی ١٨٩٤ وە بەرەیەک لە نێوان ئەمانە و برژوای بچوک و ناوەندی تورکەکان پێکهات و کەوتنە ئازاردان و دەبەدەرکردن و کۆمەڵکوژی ئەمانە، بەتایبەتیش ئەرمەنییەکان. ئەم پرۆسەیە هەتا دەهات رۆڵ و داهات و پێگەی ئەو چینوتوێژە تورکانەی لە تورکیای عوسمانی فراونتر و بەهێزتر دەکرد «٢٩ ل١٢».

زیادبوونی رۆڵی چەند توێژێک لە ئەفسەری لەشکر و فەرمانبەرانی دەوڵەت

لەگەڵ هەموو قەیرانی سیاسی و ئابوری کە رووبەڕووی دەوڵەتی عوسمانی دەبۆوە، ئەو دەوڵەتە بەردەوامبوو لە خۆ پڕچەککردن و بەهێزکردنی لەشکر و شەڕوشۆڕی ناوخۆ و دەرەکیدا. لەسەرەتای سەدەی بیستدا ژمارەی چەکدارانی ئەو دەوڵەتە گەیشتە یەک ملیون کەس. هێزی چەکداری دەوڵەتەکە گەورەترین لەشکری ئەو سەردەمەی جیهان بوو «٣٠ ل١٩٨».

سەرکردە گەورەکانی سوپا بەگشتی توێژێک بوون لە ئۆروستۆکراتی فیودالی خێڵەکی دەسەڵاتداری دەوڵەت. بڕیاری سەربازی و ئیداری و دارایی لەشکر لەژێر دەستی ئەواندا بوو. بە پێچەوانەی ئەو توێژەوە، ئەو ئەفسەرانەی کە پلەی ناوەڕاست و خوارەوەیان هەبوو لەگەڵ ئەوەی هەموو ئەرکی قورسی

شەڕ و کاروباری لەشکر لە ئەستۆیاندا بوو و ڕۆژانە بەرەنگاری مردن و برینداربوون و سەرماو برسێتی دەبوونەوە، هیچ حسابێکیان بۆ نەدەکرا. بەهۆی کورتهێنانی بودجەوە زۆرجار ئەوانە و سەربازەکان موچەیان پێنەدەدرا. سەرکەوتنەکانی سوپای عوسمانی دەگەڕێنرایەوە بۆ بلیمەتی سوڵتان و ئازایەتی ئەفسەرەکانی سەرەوە، بەڵام شکستهێنانی دەخرایە ئەستۆی ئەوانەی خوارەوە و زۆرجار لەلایەن سەرکردە گەورەکانی لەشکرەوە رووبەڕووی سزای قورس و کوشتن دەبوونەوە. هەڵبەتە پێشتر لەگەڵ بوونی ناڕەزایی لە ریزەکانی سوپادا دەستەبژێری دەسەڵاتدار کۆنترۆڵی هەبوو بەسەریدا، بەڵام بەهۆ لاوازی دەوڵەت و شکستهێنانی سوڵتان و سەرەک لەشکرەکان لەم قۆناغەدا هەتا دەهات ئەوانە هەیبەتیان کەمی دەکرد و ئەفسەرەکانی خوارەوە رۆڵیان زیادیدەکرد و وەکو جاران گوێرایەڵی سەرەوە نەدەبوون و بوونە توێژێکی گرنگ لە ناڕەزایی دەربڕیندا. لەسەرەتای سەدەی بیستدا هەتا دەهات بەشێک لەمانە دەچوونە پاڵ چاکسازیخوازانەوە و داوای چاکسازیان دەکرد لە ریزەکانی سوپادا «٩١ ل٦٠٤». بەهامان شێوە، لەگەڵ گەورەبوونی قەبارەی دامودەزگای دەوڵەت و دروستبوونی ژمارەیەکی زۆری فەرمانبەران و لەهەمانکاتدا لاوازی دەسەڵاتی ناوەندی و زەحمەتبوونی کۆنترۆڵی ئەوانە، هەتا دەهات چەند توێژێک لەو فەرماندەرانە کە لە ڕێگەی گەندەڵیەوە دانرابوون ، پێگەی کۆمەڵایەتیان بەرزدەبۆوە و چیتر وەکو پێشتر گوێرایەڵی سەرەوە نەبوون و لە ڕێگەی سوودوەرگرتن لەو پۆستانەی بەدەستیانەوە بوو هەوڵی پچڕینی زیاتر دەسەڵاتی سیاسی و ئابوریان دەدا.

سەرەڕای مانەوە و جموجۆڵی توێژی رۆشنبیری ناو ریزەکانی بنەماڵە ئۆروستۆکراتیەکان کە لە قۆناغی پێشوودا رۆڵی گرنگیان هەبوو لە چاکسازییە یاسایی و سیاسیەکاندا، چەند توێژێکی رۆشنبیری نوێ لەم قۆناغەدا هەتا دەهات زیادیان دەکرد. کردنەوەی قوتابخانەی هاوچەرخ لە شارە گەورەکاندا و پەیڕەوکردنی شێوازی عیلمانی لە خوێندن و فێربووندا هەروەها بەشداریکردنی ژمارەیەکی زیاتر لە گەنجانی ناو ریزی چینوتوێژەکانی دەرەوەی ئۆروستۆکرات تیایاندا، هەتا دەهات توێژێکی نوێی گەنجی رۆشەنبیری لێ دروست دەبوو. ئەمانەش هەتا دەهات وشیارتر دەبوون و دەکەوتنە جموجۆڵی سیاسی و کۆمەڵایەتی و کلتوریی‌ەوە و بوونە هەوێنێک بۆ بونیادنان و بەهێزکردنی ڕێکخراو و پارتی سیاسی لە کۆمەڵگەدا. لەبەرامبەردا ناڕەزایی دەسەڵاتی ئایینی و دەستپێکردنی بزووتنەوەی ئایینی و راپەڕینی فەقێ و دەروێشەکانی ناوچەکان دژی ئەوانە دەستیپێکرد «٩١ ل٦٠٨\ ٢٩ ل١٣»

رۆڵــی بازرگانــە گــەورەکان و فیوداڵــی موڵکــداری پاشــکۆ لــە بزووتنــەوەی دەســتوریدا

ناکرێــت رۆڵــی بازرگانــە گــەورەکان و فیوداڵــی موڵکــدار لــە بزووتنــەوە و شۆڕشــی دەســتوری لــەم قۆناغــەدا پشــت گــوێ بخرێــت. راســتە زۆربــەی ئەمانــە بەرژەوەنــدی ئابورییــان راســتەوخۆ بەســترا بــوو بــە بــازاڕی جیهانــی و بەرژەوەنــدی کۆمپانیــا بازرگانــی و بانکەکانــی وڵاتــە کەپیتالیســتەکانەکەوە، بــەڵام لەگــەڵ ئەوشــدا ئارامــی کۆمەڵایەتــی و ئاســانکاریکردن بــۆ بوژاندنــەوەی بەرهەمهێنانــی کشــتوکاڵی و بازرگانــی و چاکســازی یاســایی و سیاســی پێویســتی گرنــگ بــوو بــۆ گەشــەکردن و بەهێزبوونیــان. مانــەوەی سیســتمی فیوداڵــی خێڵەکــی رەهــای قوفڵــدراو رێگربــوو لــەوە. لەبەرئــەوە زۆربــەی ئــەم توێژانــە رۆڵــی ئەکتیڤیــان هەبــوو لــە بزووتنەوەی دەســتوریدا و بــە هەماهەنگــی لەگــەڵ لایەنــی بێگانــەدا رۆڵــی گرنگیــان بینــی لــە فشارخســتنە ســەر ســوڵتان و دەســتەبژێری دەســەڵاتدار لــە پێنــای چاکســازیدا. لایەنــی نالەبــاری ئەمــە لــە پرۆســەکەدا، هەوڵدانیــان بــوو بــۆ گەشــەکردنیکردنی بازرگانــی دەرەکــی لەســەر حســابی گەشــەکردن و بەهێزبوونــی پیشەســازی و بازرگانــی خۆماڵــی. رەنگــە بەشــێک لەمانــە هەوڵــی پشــتگیریکردن و وەبەرهێنانکردنیــان دابێــت لــە پــرۆژە خۆماڵیەکانــدا، بــەڵام ناســەقامگیری و کۆســپی زۆر لەبــەردەم ئەمــەدا وای لێکــردوون بکەونــە بــەرەی لایەنــی دەرەکیــەوە بەهــۆی قازانجــی خێراتــر و مســۆگەرتر تیایــدا. ئەگــەر بــەرەی رێبــازی دامەزراندنــی سیســتمێکی بەڕێوەبردنــی بەرفراوانــی خۆماڵــی بەهێزتــر بوایــە، رەنگەبیانتوانیایــە ئــەم توێــژە بــەلای خۆیانــدا راکێشــن.

دواکەوتنی هەندێ ناوچەی ناوەوە لە پرۆسەی چاکسازیدا

داواکەوتنــی بڵاوبوونــەوەی کەپیتالیــزم و بوژاندنــەوەی بــازاڕ و گەشــەکردنی بەرهەمهێنانــی پیشــەگەری لــە هەنــدێ ناوچــەی نــاوەوە، وایکــرد، بنەماکانــی فیوداڵــی خێڵەکــی لەناویانــدا بــۆ ماوەیەکــی درێژتــر بــە بەهێــزی بمێنێتــەوە و پرۆســەی چاکســازی تیایانــدا بــە خــاوی بەڕێوەبچــێ.
دروســتبوونی ئــەو جیاوازیــە لــە ئاســتی گەشــەکردنی ئــەو ناوچانــەدا، ترســی خســتە دڵــی خەڵکەکەیــەوە و لــە پێنــاوی خۆپارســتن لــە گۆڕانــکاری خێــرا و هەڕەشــەی دەرەکــی و غەیرەدیــن مەیلــی خــۆ دابــڕان و ســۆزی ناوچەگــەری و خێڵەکــی و هەندێجــار نەتەوایەتــی لەناویانــدا بەهێزبێــت.

لایەنی خراپی ئەوە بوو، کە بەشێک لەسەرک خێڵ و دەسەڵاتی ئایینی و شێخەکانیان کەوتنە بەرەی دژی چاکسازی و بزووتنەوەی دەستوریەوە و دەبوون بە لایەنگیری مانەوەی سوڵتان و سەرلەنوێ ژیاندنەوەی فیودالی خێڵەکی و بەشداریکردن لە کۆمەڵکوژیی پێکهاتە ناموسڵمانەکاندا، لەوانە بەشداریکردن لە کۆمەڵکوژیی زیاتر لە ١٠٠هەزار ئەرمەنی لە نێوان ساڵەکانی ١٨٩٤- ٩٦ دا «٦٦ ل٢١».

سەرەڕای ئەوەی بەشێکی زۆری ئەو ناوچانە پرۆسەی چاکسازی تیایاندا دواکەوت، ئەمانە بووە هۆی مانەوەی ئەو ناوچانە لە بارێکی دواکەوتوودا، هەروەها زیادبوونی توندوتیژی لە بەینی ریزەکانیان و پەراوێز بوون و پاڵدانەوەیان بە تەرفی جیاوزەوە. ئەم دیاردەیە بەشێکی زۆری کوردستانی گرتەوە.

ڕۆڵی نێگەتیڤی ئەڵمانیا لە بزووتنەوەی دەستوریدا

لەگەڵ ئەوەی ئەلمانیا لە ناوجەرگەی ڕۆژئاوای ئەوروپا بوو، لەو سەردەمەدا پیشەسازی و بازرگانی چاک تیایدا گەشەی کردبوو، بەڵام هێشتا پاشماوەکانی فیودالیزمی تێدا بەهێزبوو و قەیسەر تیایدا دەسەڵاتی رەهای بەسەر دەوڵەتەکەدا هەبوو. لاوازی دەوڵەتی عوسمانی لەو سەردەمەدا دەرفەتێکی باشی دروستکرد بۆ ئەو دەوڵەتە، کە خۆی لێ نزیک بکاتەوە و دەست لە کاروباری وەربدات «٩١ ل٥٤٤».

لەهەمانکاتدا لەبەرئەوەی دەوڵەتی عوسمانی زەلیل بوو بەدەست فەرەنسا و ئینگلتەراوە، بە دەرفەتی زانی بۆ دروستبوونی هاوسەنگی ڕووبەڕووی ئەوانە خۆی لە وڵاتێکی تری بەهێز نزیک بکاتەوە. لەپاڵ ئەودا لەبەرئەوەی ئەڵمانیا خۆی سیستمێکی تاکڕەوی قەیسەری هەبوو هیچ فشارێکی نەدەخستە سەر دەوڵەتی عوسمانی بۆ چاکسازی یاسایی و سیاسی. ئەم ڕۆڵەی ئەڵمانیا تەمەنی دەسەڵاتی فیودالی خێڵەکی ئەم دەوڵەتەی درێژکرد و پرۆسەی گۆڕانکاری و چاکسازی تیایدا لاوازترکرد.

لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان شۆڕشی دەستوری بە ئاراستەیەکی نەخوازراودا برد

هەتا ساڵەکانی ١٨٩٠ چالاکیەکانی گەنجانی تورک لاواز و پچڕپچڕ بوو. چالاکیەکانیان زیاتر لە وڵاتەکانی ڕۆژئاوای ئەوروپا بوو، کە خۆی لە ڕۆژنامە

و پەیـام دەرکــردن و گردبوونــەوە و بەســتنی پەیوەنـدی بــوو لەگــەڵ ڕێکخــرا و گروپـی دیموکراتیخـواز لـەو وڵاتانـەدا. بـەڵام لـە دوای سـاڵەکانی ١٨٩٠ وە بەهـۆی دروسـتبوونی ئـەو زەمینـە نوێیـە لـە تورکیـای عوسـمانی و گواسـتنەوەی پرۆسـەی چاکسـازی لەدەسـتی توێژێکـی ڕۆشـنبیری ئۆروسـتۆکراتیەوە بـۆ چینوتوێژەکانـی خـوارەوە، گۆڕانـکاری گـەورە بەسـەر چالاکیەکانـی گەنجانـی تورکـدا هـات. جموجۆڵی توێـژە نوێیـە ڕۆشـنبیرەکانی شـارە گەورەکانـی تورکیـای عوسـمانی و بەتایبەتـی لـە ئەسـتەنبوڵ هەتـا دەهـات زیادیدەکـرد و ئەوانیـش بوونـە بەشـێکی کاریگـەر لـە گەنجانـی تـورک.

گەنجانـی تـورک لـە چەندیـن گـروپ و کەسـایەتی پێکهاتبـوو. لەنـاو ریزەکانیانـدا خەڵکانـی هەمەچەشنی پێکهاتـە جیاوازەکانـی نمونـەی تـورک و ئەرمـەن و کـورد و یۆنانـی و عـەرەب و جـووی تێدابـوو.

لـەدوای سـاڵەکانی ١٨٩٥ وە هەتـا دەهـات ئەوانـە لـە دوو ڕێکخـراوی سـەرەکیدا خۆیـان گرتـەوە و کـە بـە دوو ڕێبـازی جیـاوز کاریاندەکـرد.

– جەمعیـەی ئیتیحـاد و تەرەقی. لەبـەر بوونـی چەندیـن بیـر و ئایدۆلۆژیـای جیـاواز لـە ریزەکانـی ئـەم ڕێکخـراوەدا، لەسـەرەتادا پرۆگـرام و ئامانجێکـی ڕوون و ئاشـکرای نەبـوو. ئـەوەی کـۆی کردبوونـەوە داواکاری چاکسـازی یاسـایی و سیاسـی بـوو لـە تورکیـای عوسـمانیدا. پەیوەندیـان لەگـەڵ ئاییـن و شـەریعەتدا هێنـدە توندوتـۆڵ نەبوو. تورکـە ناسیونالیسـتەکانی دەوری سـەرەکیان تیـادا دەبینـی و پەیوەنـدی بـاش و نزیکیـان لەگـەڵ بەشـێک لـە بـرژوای بەرهەمهێنـەری بچـوک و ناوەنـدی تـورک و ئەفسـەرەکانی خـوارەوەی سـوپا و فەرمانبەرانـی دەوڵەتـدا هەبـوو. ئـەم ڕێکخـراوە ڕۆڵـی سـەرکی لەنـاو گەنجانـی تورکـدا دەبینـی.

– ڕێکخـراوی دەستپێشـخەری تایبـەت. ئەمانـە باڵـی عیلمانـی بزووتنـەوەی دەسـتوری بـوون و داوای گۆڕانـکاری بنچینەیـی لـە سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری و دانانـی دەسـتورێکی عەلمانـی دەکـرد. لـە ڕێگـی دەستپێشـخەری تایبەتـی و جـۆرە سیسـتمێکی نـا ناوەندییـەوە دەیانویسـت گۆڕانکاریی ریشـەیی لـە تورکیای عوسـمانیدا بکـەن. ئـەم ڕێکخـراوە لەویتـر لاوازتـر بـوون و هەمـان پەیەونـدی توندەتۆڵیـان لەگـەڵ ئەفسـەرەکانی نـاو سـوپادا نەبـوو. بێجگەلـە لـە تـورک ژمارەیەکـی زۆر نوێنـەری پێکهاتەکانـی تـر بەشـداریان تیـادا دەکـرد. بەگشـتی نوێنـەری هەمـوو توژەکانـی بـرژوای بەرهەمهێنـەری ناوەڕاسـت و خـوارەوە و بازرگانـە خۆماڵیەکانیـان دەکـرد «٦٦ ل ٢٢».

سـاڵی ١٨٩٦ جەمعیـەی ئیتحـاد و تەرەقـی لـە ڤێنـا کۆنگرەیەکـی بـە نوێنەرایەتـی

هەمـوو پێکهاتەکانـی بەسـت. لـەو کۆنگرەیـدا بڕیاریـان دا لەسـەر گۆڕینـی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی وڵات بـۆ پەرلەمانـی و لابردنـی سـوڵتان. بـۆ ماوەیـەک دەوڵەتـی عوسـمانی لـە ڕێگـەی بەڵێنـدان بـە چاکسـازی لـە بـواری بازرگانـی دەرەوە، توانـی دەوڵەتـە ئەوروپییـەکان ڕازی بـکات بـە تێکدانـی ڕیزەکانـی ڕێکخراوەکـە، بـەڵام لەسـەرەتای سـەدەی بیسـتەوە هەمیسـانەوە توانیـان ڕیزەکانـی خۆیـان بەهێزکـەن و چەندیـن لـە ئەندامانـی بنەماڵـەی عوسـمانی و ڕۆشـنبیرانی ڕیزەکانـی ئوروسـتوکرات بـەلای خۆیانـدا ڕاکێشـن.
سـاڵی ١٩٠٥ بـاری دەوڵەتـی عوسـمانی کەوتـە پشـێوی. ئەرمەنییـەک هەوڵـی کوشـتنی سـوڵتانیدا. ڕاپەڕیـن لـە ئەنـادۆڵ بەرپابـوو، کێشـەی مەکەدۆنیـا ئاڵۆزتـر بـوو. دەوڵەتـە ئەوروپییـەکان فشـاریان لەسـەر سـوڵتان زیادکـرد. بـاری ئابـوری هەمـوو سـوچێکی تورکیـای عوسـمانی تێکچـوو. لەبەرئـەوەی دەوڵـەت توانـای دانـی موچـەی سـەربازەکان بـدات، بێـزاری بێسـنوور کەوتـە ڕیزەکانـی سـوپاوە. ڕاسـتە لـەو چەنـد سـاڵەی دواییـەدا چەندیـن هەوڵـی کودەتـای سـەربازی ڕوویانـدا، بـەڵام هیـچ لەوانـە وەکـو ئـەم جارەیـان فـراوان و ڕێکوپێـک نەبـوو. سـەرلەنوێ بزاڤـە یاخوبووەکان لـە هەنـدێ ناوچـەی ئەنـادۆڵ دروسـت بـۆوە. بـرژوای بچـوک و ناوەنـد و بەشـێک لـە ئەفسـەری سـوپاو فەرمانبەرانـی بەشـداریان تیاداکـرد. ئەمانـە داوای لابردنـی باجـە تازەکانیـان دەکـرد، داوای دانـی موچە و باشـکردنی خوشـگوزەرانی و هەڵوەشـانەوەی سـوپای حەمیدیەیـان دەکـرد، کـە پاڵپشـتی تـەوای سـوڵتانیان دەکـرد.
بەهـۆی چەنـد سـاڵێکی بـاران کەمـی و وشـکانی و زسـتانی سـارد و سـەختەوە لـە ساڵەکانی ١٩٠٦-١٩٠٧، بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی زەرەری لێکـەوت و ژمارەیەکـی زۆر ئـاژەڵ ڕەق بوونـەوە. سـەرەڕای ئەمانـە هەنـدێ لـە بازرگانـە گـەورەکان، کـە شـەڕیک لەگـەڵ کاربەدەسـتانی دەوڵەتـدا قۆرخـی بازاڕیـان کـرد بـوون. هەمـوو ئەمانـە فاکتەرێکـی تـر بـوون بـۆ بەرزبوونـەوەی نرخـی شـتومەک و بەتایبەتـی دانەوێڵـە، کـە قوتـی خەڵـک بـوو. هەروەهـا بووەهـۆکاری کەمبونـەوەی داهاتـی دەوڵـەت و بێبەشـبوونی سـەرباز و فەرمانبـەران لـە موچـە. ئەمانـە بێـزاری و ناڕەزایـی خەڵـی زیادکـرد «٩١ ل٥٩٦».
ڕوسـیا لـە پـاڵ ئـەوەی لەسـەرتای سـەدەی بیسـتدا قەیرانـی سیاسـی و ئابـوری قـوڵ ڕووبـەڕووی بوبـۆوە، لـە شـەڕەکانیدا دژی ژاپـۆن شـکا. شکسـتهێنانی قەیسـەر لـەوەدا و هـەژاری خەڵکەکـە ناڕەزایـی لـە وڵاتەکـەدا زیادکـرد. سـاڵی ١٩٠٥ شۆڕشـی دەسـتوری دیموکراسـی لـە وڵاتـەدا بەرپـا بـوو. ئـەوە چاکسـازی سیاسـی و یاسـایی و دامەزراندنـی دۆمـا، پەرلەمانـی ڕوسـیای لێکەوتـەوە. بـە هەمـان جـۆر لـە چیـن

شۆڕشی دەستوری دیموکراتی روویدا و کۆماری دیموکراتی تێدا دامەزرا. لە ئێران ساڵی ١٩٠٦ ئینقیلابی مەشروتیه روویدا «٥٣\٥٢».

ناڕەزایی چینوتوێژەکانی خوارەوەی ئەنادۆڵ لە تورک و ئەرمەن و پێکهاتەکانی تر، ناڕەزایی و راپەڕینی پێکهاتە نەتەوەکانی دەرەوەی ئەنادۆڵ هێندەی تر رۆڵ و چالاکیەکانی جەمعیەی ئیتحاد و تەرەقی زیادکرد. لەگەڵ هەموو ئەمانەدا ئەو رێکخراو و چینوتوێژ و پێکهاتانە هێندە بەهێز نەبوون خۆبەخۆ بتوانن بزووتنەوە و شۆڕشی دەستوری بەدیبهێنن. لێرەدا فاکتەرێکی تر رۆڵی گرنگ و کاریگەری بینی کە ئەویش سوپا بوو.

ساڵی ١٩٠٨ فەیلەقێکی سوپای عوسمانی کە دۆستایەتیان لەگەڵ ئیتحادێکاندا هەبوو، چوونە ریزی بزووتنەوەی دەستورییەوە. ئیتحاد بانگەوازی ئازادی و یەکسانی و ژیانی دەستوریکرد. بانگەوازەکە خەڵکێکی هێجگار زۆری لێکۆبوّوە و بووە بزووتنەوەیەکی جەماوەری فراوان. سوڵتان بۆ بەرەنگاربوونەوەیان ویستی هێزی چەکداری بەکاربهێنێ، بەڵام ئەوە سەرینەگرت و بەشی زۆری سوپا چوونە پاڵ بزووتنەوەکە.

سوڵتان کۆڵی داو لە ٢٤ی تەموزی هەمان ساڵدا رازی بوو بە سەرلەنوێ زیندوکردنەوەی دەستورەکەی ساڵی ١٨٧٦ و کارکردن پێی. پرۆسەکە ناوی نرا شۆڕشی دەستوری(کودەتای دەستوری). لە تورکیای عوسمانیدا بانگەوازی هەڵبژاردنی مەجلیس و پێکهاتنی حوکمەت لەلایەن ئیتیحادییەکانەوە کرا. لەم قۆناغەدا هەموو تاکێکی کۆمەڵ مافی هەڵبژاردنی نەبوو، بەڵکو تەنها هەندێ توێژی سەرەوەی کۆمەڵگە کە لە ٥٪ ی دانیشتوان کەمتر بوون ئەو مافەیان هەبوو.

بۆ یەکەمجار لە مێژوویاندا هەڵبژاردن لەو وڵاتەدا روویدا. ئەمە بووە هۆی بەخەبەرهێنانی زۆربەی خەڵکەکەی و بەرزکردنەوەی دروشمی وەکو ئازادی و یەکسانی و برایەتی. چەندین رێکخراوی کۆمەڵی مەدەنی نمونەی رێکخراوی پیشەیی و سەندیکا و ئافرەتان و قوتابیان پێکهێنرا. چەندین ناوەندی کلتوری و چاپخانە دامەزراو دەستکرا بە رۆژنامە و کتێب چاپکردن «٩١ ل٦٠٠».

چاوەروان دەکرا رۆڵی سوپا لە تورکیای عوسمانی هاوشێوەی سوپای فەرەنسی بوایە لە شۆڕشی فەرەنسیدا، بەڵام جیاوازی هەبوو لە نێوانیاندا. رەنگە جیاوازێکی ئەوتۆ لە نێوان خاسڵەتی سوپا و ئەفسەرەکانی ئەو دوو وڵاتەدا نەبوبێت، بەڵام جیاوازێکی زۆر هەبوو لە نێوان ئاستی گەشەکردنی ژێرخانی ئابوری ئەو دوو وڵاتەو توانای چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکانی «٦٦ ل٢٦»

ئەگەرچی فەرەنسا ساڵی ۱۷۹۰ وڵاتێک بوو لەژێر دەسەڵاتی فیوداڵ و کەنیسە و پاشایەکی تاکڕەودا بوو، بەشێوەی دەوڵەتی عوسمانی دەرفەتی بەشداریکردنی ژمارەیەکی زۆرتر خەڵک لە بڕیارە ئابوری و سیاسیەکاندا نەبوو، بەڵام بە پێچەوانەی دەوڵەتی عوسمانیەوە لەو وڵاتەدا پیشەسازی بەرادەیەکی زۆر گەشەیکردبوو، هەروەها چینوتوێژە نوێیەکان تیایدا بەهێزتر و گەورەتربوون «۲ ل۲۸۳». سەرەڕای ئەوانە دەوڵەتی عوسمانی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری لەدەست دابوو و بەشێکی زۆری بڕیاردان لە دەوڵەتدا لەلایەن هێزی دەرەکیەوە دەدرا. هەروەها لە دەوڵەتی عوسمانیدا بازرگانە گەورەکان و فیودالی موڵکداری باشکۆ ئەگەرچی بەشداری شۆڕشەکەیان کرد، بەڵام لای ئەوان گەشەکردنی پشەسازی و بازرگانی و سەربەخۆیی وڵاتەکە هێندە گرنگ نەبوو. ئەوەی لایان گرنگ بوو سیستمێکی نوێی کراوەتر بوو، کە تیادا کاروباری بازرگانی دەرەکی و بەرژەوەندێکانی خۆیان تیادا پارێزراو بێت.
لاوازیی چینوتوێژە بەرهەمهێنەر و بازرگان و بانکەوانە خۆماڵییەکان، لاوازی پێکهاتە و نەتەوە ناتورکەکان، بەهێزی فیوداڵی خێڵەکی لە هەندێ ناوچەدا، بەهێزی بازرگانە گەورەکان و فیوداڵی موڵکداری پاشکۆ و بەستنەوەی بەرژەوەندیان بە لایەنی دەرەکیەوە، بەهێزبوودی دەمارگیری نەتەوایەتی لەریزەکانی برژوای تورکدا، لاوازبونی چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکانی پێکهاتە ناموسڵمانەکان، بەهێزی ڕۆڵی سوپا لە شۆڕشی دەستوریدا، ڕێرەوی بزووتنەوەکی بە ڕێبازێکی نەخوازراودا برد.

شکستهێنانی شۆڕشی دەستوری

ساڵی ۱۹۱٤ شەڕەیانی ئابوری دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کەوتبووە دەستی لایەنی سەرمایەداری جیهانییەوە. ئەوەی بەدەستی هێزە خۆماڵییەکانەوە مابوو، لە لادێکاندا موڵکایەتی زەویوزار و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بوو، لە شارەکاندا بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی و بازرگانی ناوخۆ بوو. بەشی زۆری ئەوانەی شارەکان هێشتا پێکهاتە ناموسڵمانەکان کاریان تیادا دەکرد.
دوابەدوای شۆڕشی دەستوری ساڵی ۱۹۰۸، گەنجانی تورک ویستیان دوو کار بکەن. یەکەمیان سنووردانان بوو بۆ مۆنۆپۆلی دەرەکی و سەندنەوەی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری وڵاتەکە، دووەمیان پشتگیریکردنی چینی برژوای ناوەند و بچوکی تورک بوو بۆ دەستبەسەراگرتنی شوێنکاری پیشەیی و بازرگانی و

سامان و موڵک و ماڵی پێکهاتە ناموسوڵمانەکان. گەنجانی تورک و حکومەتەکەیان هێندە توانا و هێزیان نەبوو بتوانن رووبەڕووی لایەنی دەرەکی ببنەوە، بەڵام ئەوەی تیایدا سەرکەوتوو بوون تالانکردن و سەرکوتکردنی پێکهاتە بەرهەمهێنەرە ناموسڵمانەکان بوو.

لەناوبردنی ئەوانە نەهێشتنی خەڵکانێکی شارەزا و بلیمەت بوون لەو بوارانەدا و بووە هۆکاری لاوازبوونی بەرهەمی پیشەیی و بازرگانی خۆماڵی. هەرچەندە ئەو بوارانە کەوتە دەستی هەندێک لە چینوتوێژە تورکەکان، بەڵام ئەوانە ناشارەزا و بێ توانا بوون لەو بوارانەدا و وابە ئاسانی نەیانتوانی جێگەی ئەوان بگرنەوە. هەروەها لە ناوبردنی ئەوانە دەمارگیری نەتەوایەتی و نەژاتپەرستی زیادکرد، کە بووە هۆکاری لاوازبوونی پرۆسەی دیموکراسی و پلورالزم و شکستهێنانی چاکسازی و گرژی و ناسەقامگیری و زیادبوونی قەیرانی کۆمەڵایەتی و ئابوری. هەموو ئەوانە سەنگی لایەنی دەرەکی بەرامبەر خەڵکانی وڵاتەکە قورستر کرد و دەوڵەتەکە زیاتر لە جاران سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری لەدەستدا.

ئەگەرچی خاسڵەتی بەشداربووەکانی شۆڕشی دەستوری، رێباز و دەرئەنجامی بزووتنەوەکەی بە ئاستێکی ناخواز و بەرەو شکستی برد، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەو پرۆسەیە خێراییدا بە هەڵوەشاندنی دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکی عوسمانی.

ئەو شۆڕش و گۆڕانکارییانە دەرفەتی بۆ چەندین ناوچەی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی دروستکرد، کە خۆیان لە دەوڵەتەکە جیابکەنەوە. لە ماوەی چەند هەفتەیەکدا، بولگاریا سەربەخۆیی راگەیاند، هەنگاریا بۆسنە و هەرزەگۆڤاینیای بەخۆوە بەستەوە، سێ ساڵ دواتر ئەلبانیا جیابۆوە، ئیتاڵیا دەرفەتی سەرقاڵبوونی دەوڵەتەکەی قواستەوە و لیبیای داگیرکرد. ساڵەکانی **١٩١٢-١٣** لە دوای زنجیرەیەک شەڕ بەڵقان خۆی جیاکردەوە «**٦٦ ل ٣٢**».

شۆڕشی دەستوری و کابینەی جەمعیەی ئیتحاد و تەرەقی کۆتایی بە ململانێی نێوان سێ رێبازەکەدا نەهێنا، بەڵکو گرژی و توندوتیژی زیاتری بەخۆوە بینی. رازیبوونی سوڵتان بە دەستوری نوێ و ژیانی پەرلەمانی، پێگەی ئەوی لە دەسەڵاتدا بەهێزترکرد و لابردنی زەحمەتر بوو. ئیتحاد و تەرەقی و گەنجانی تورک رۆڵ و دەسەڵاتیان زیاتر لە پایتەخت و شارە گەورەکانی تر بەهێزبوو. ئەوانە هێندە چالاکی و پشتگیری و خەڵکیان لە ناوچەکانی تری ئەنادۆڵ و ویلایەتەکانی تردا نەبوو. بە لادانی شۆڕشەکە لە رێبازەکەی و زیادبوونی رۆڵی نەژادپەرستی لە ریزەکانی ئیتحادا، بزووتنەوەی ئیسلامی سەر بە سوڵتان لە ناوچە و ویلایەتەکانی تر رۆڵیان بەهێزتر بوو. هەندێ برگەی دەستور نمونەی

مافی ژنـان و یەکسـانی مـرۆڤ و پێکهاتـەکان لای ئـەوان دژی ئاییـن و شـەڕیعەتی ئیسـلام و لـە خزمەتـی غەیـرە دینـدا بـوو.

شـێخ و دەروێشـەکان، کـە بەشـێکی گرنـگ بوون لـە دەسـەڵاتی ئایینـی ڕێکخراوێکیان بەنـاوی کۆمەڵـەی یەکێتـی موحەمـەدی پێکهێنـا. سـاڵی ١٩٠٩ لـە پایتەخـت ژمارەیەکـی زۆر لـە دەروێـش و زانایانـی ئایینـی و شـێخ و فەقـێ و قوتانیانـی ئایینـی و ژمارەیـەک سـەربازی سـوپا، کـە دژی بزووتنـەوەی دەسـتوری بـوون و هەروەهـا هێـزو میلیشـیای تـر خۆپیشـاندنێکی گەورەیـان ڕێکخسـت. ئەمانـە داوایانکـرد مەشـروتیەت هەڵوەشـێنرێت و سـەرلەنوێ شـەڕیعەتی موحەمـەدی لـە دەوڵەتـدا پەیـڕەو بکرێـت. داوای هێشـنەوەی سـوڵتان و خەلافـەت و هەڵوەشـاندنەوەی ئەنجومەنـی مەبعوسـان و کابینەکـەی ئیتحادیەکانیـان کـرد.

بێجگەلـە بزووتنـەوەی ئایینـی، چەندیـن هێـزی تـر لـە ململانێـدا بـوون لەگـەڵ ئیتحادییـەکان. نمونـەی ئەوانـە باڵێکـی تـری لیبراڵـی گەنجانـی تـورک بەنـاوی حیزبـی ئازادیخـواز، ئەلبانییـەکان، پێکهاتـە ناموسـڵمانەکان، ئەفسـەرە گەورەکانـی پێشـوی سـوپا، کـە لەلایـەن ئیتیحادییەکانـەوە دوورخرابوونـەوە، دەسـتەبژێری پێشـوتری دەسـەڵاتدارانی دەوڵـەت و فەرمانبـەرە گـەورەکان «٩١ ل٦١١».

هەتـا دەهـات باڵـی نەژادپەرسـت و ئەفسـەری سـوپا و چینـی بـرژوای ناوەنـد و خـوارەوەی بەرهەمهێنـەر و بازرگانـە تورکـەکان و توێژێکی فەرماندەرانی دەسـتگاکانی دەوڵـەت لەنـاو ئیتحـاد و تەرەقیـدا بەهێزتـر دەبـوو. پرۆگـرام و کاروبـاری ئـەو ڕێکخـراوە هەتـا دەهـات ڕێبـازی شۆڕشـی دەسـتوری بـە دووریانێکـی تـردا دەبـرد. پرۆگرامـی ئـەو ڕێکخـراوە لەسـەر سـێ بنەمـا دارێـژرا کـە زۆر لـە پرۆگـرام و ئایدۆلۆژیـای ئەمـڕۆی ئـاک پارتـی تورکیـا نزیکـە:

- ناشـونالیزمی تورکـی تۆرانـی. کارکـردن بـۆ بەتورککردنـی ئەنـادۆڵ و یەکخسـتنی لەگـەڵ ئازربایجـان و تورکەکانـی ناوەڕاسـتی ئاسـیا.
- یەکخستنی هەموو موسڵمانان لەژێر چەتری خەلافەتی دەوڵەتی عوسمانیدا.
- سـوود وەرگرتـن لـە عیلمانیـەت لـە بـواری ئابـوری و سـەربازی و سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی لـە پێنـاوی بەهێزکردنـی ژێرخانـی ئابـوری و پاراسـتنی یەکێتی و سـەقامگیری نەتەوایەتیـدا.

پەیرەوکردنـی ئـەم پرۆگرامـە بەهێزکردنـی ڕێبـازی ناسونالیسـتی تورکـی بـوو، کـە دەبـووە هـۆی هەڵتەکاندنـی بنەماکانـی دەوڵەتـی عوسـمانی. لـە کاتێکـدا سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سـیادی و ئابـوری دەوڵەتـی عوسـمانی لەسـەر بنەماکانـی فیوداڵـی خێڵەکـی و شـەڕیعەتی ئیسـلامی دارێـژرا بـوو، دەوڵەکـە خێڵەکـی بـوو نەکـو

نەتەوایەتی، ڕێبازی ئیتیحادییەکان هەڵوەشاندنەوەی ئەو دەوڵەتە و دامەزراندی دەوڵەتێک بوو لەسەر بنەمای نەتەوایەتی نەژاتپەرستی تاکڕەو. ئەم پرۆگرام و ئایدۆلۆژیایە کاردانەوەی راستەوخۆی هەبوو لەسەر پاشەڕۆژ و مان و نەمانی پێکهاتە ناموسڵمانەکان و موسڵمانەکانی تری تورکیای عوسمانی نمونەی کورد و عەرەب «٦٦ ل٣١».

راستە پێکهاتەکانی دەوڵەتی عوسمانی لە مێژووی درێژی دەوڵەتەکەدا هیچ حیسابێکیان بۆ نەدەکرا و بە کۆمەڵ وەک رەعیەت رەفتاریان لەگەڵ دەکرا، بەڵام چونکە بونیادی دەوڵەت خێڵەکی بوو، بار و پێگەی زۆربەی خێڵە تورکەکانی دەرەوەی بنەماڵەی عوسمانی لەو پێکهاتانە باشتر نەبوو، بۆیە ئەو دەوڵەتە هەتا رادەیەک توانیبووی میللەت و پێکهاتە ناتورکەکان لەژێر باڵی خۆیدا بهێڵێتەوە. گرتنی ڕێبازی ناشونالیزمی تاکڕەوەی تورک لەسەر حیسابی ئەوانی تر و گۆڕانکاری لەناو پێکهاتە و ناوچەکاندا و کەمبوونەوەی دەسەڵاتی دەوڵەت، نارەزایی و راپەڕینی گەورەی لەناو ئەوانەدا دروستکرد و خێراییدا بە هەڵوەشانەوەی دەوڵەتە زلهێزەکە. نمونەی ئەوانە

- دامەزراندنی (حزب اللامركزيه الإداره العثمانيه) لە ساڵی ١٩١٠دا، کە داوای ئۆتۆنۆمی بۆ ویلایەتە عەرەبەکان دەکرد.
- ساڵی ١٩٠٨ ڕێبازێکی ناسونالیستی کورد دروستبوو. لەسەرەتادا بۆ بەرهەڵستیکردن و دژایەتی کردنی ئەرمەن دروست بوو، بەڵام لە دوای ساڵی ١٩١٤ وە چەندین چالاکی نواند بۆ پچڕینی مافی ئۆتۆنۆمی بۆ کورد.
- سەربەخۆیی ئەلبانیا لە ساڵی ١٩١١دا.
- ساڵی ١٩١٣(الجامعە العربيە) دامەزرا و داوای ئیمبراتۆریەکی هاوبەشی عەرەبی-تورکی کرد.

لە کۆتایی ساڵی ١٩٠٩وە ئیتحادییەکان جێپێی خۆیان بەهێزکرد. بەسەر جموجۆڵی هێزە ئایینیەکاندا زاڵ بوون و سوڵتانیان گۆڕی. کەوتە سەرکوتکردنی علمانیەکان و داواکاریەکانیان بە فیتنەگەری لەقەڵەم دەدا. سیاسەتی تۆقاندنی رۆژنامەنووس و ڕێکخراوی مەدەنی و سیاسیەکانیان پەیرەو دەکرد و یەک لەدوای یەک قەدەغە دەکران. کۆمەڵکوژی ژمارەیەک ئەفسەری سەر بە کۆشکیان کرد.

ئەمانە نارەزایی بەرەی لیبراڵی و کۆنسەرڤەتیڤی لێکەوتەوە. هەر لەو ساڵەدا پارتێکی نوێی لیبراڵی بەناوی پارتی حورییەت و ئیئتلافەوە دامەزرا. ژمارەیەکی گەورەی ئەفسەری سوپا پستگیریان کرد و کابینەی ئیتحادیەکانیان ناچارکرد لە کاربکشێتەوە. کابینەیەکی نوێیان پێکهێنا و کەوتنە تۆڵەکردن لە ئیتحادییەکان.

ململانێی هێزەکان بەردەوام بوو. ساڵی ١٩١٣ ئیتیحادییەکان لە ڕێگەی کودەتایی سەربازییەوە سەرلەنوێ حوکمرانیان گرتەوە دەست. پارتی حورییەت و ئیئتلافیان قەدەغەکرد و ژمارەیەکی زۆریان لە سێدارەدا. ساڵی ١٩١٤ دەسەڵاتێکی تاکپارتی توندڕەویان لە ڕێگەی هەڵبژاردنەوە سەپاند «٦٦ ل٣٤».
لاوازی چینوتوێژی نوێی و پێکهاتەکان و بزووتنەوەی چاکسازی لە ریزەکانیاندا، زاڵبوونی توێژێکی نەژادپەرستی تاکڕەوەی پشت بەستوو بە سوپا و بەردەوامی دەوڵەت لە شکستهێناندا، ڕۆڵی بازرگانە گەورەکان و فیوداڵی موڵکداری پاشکۆی زیادیکرد و کۆنترۆڵی دەرەکی لە دەوڵەتەکەدا بەهێزترکرد و بڕیاری چارەنووسی وڵاتەکە زیاتر لە جاران کەوتە دەستی ئەوانەوە.
زیادبوونی فشاری فەرەنسا و ئینگلتەرا لەسەر دەوڵەتی عوسمانی و داگیرکردنی لیبیا لەلایەن ئیتاڵیای هاوپەیمانیانەوە و نزیکبوونەوەیان لە روسیا بەهۆی هەڕەشەی ئەڵمانیاوە هەروەها سروشتی تاکڕەوەی ئەڵمانیای قەیسەری و چاوپۆشینی لە پرۆسەی چاکسازی ناو دەوڵەتی عوسمانی، هەتا دەهات بەرژەوەندی هاوبەشی نێوان ئەڵمانیا و دەوڵەتی عوسمانی لە یەک نزیک دەخستەوە. ئەمە وایکرد، دەوڵەتی عوسمانی لەشەڕی یەکەمی جیهانیدا بکەوێتە بەرەی ئەڵمانیا و هەنگاریا و نەمسا دژی بەرەی هاوپەیمانان، ئینگلتەرا و فەرەنسا و ئیتاڵیا و روسیا.
هەرچەندە هاوپەیمانان ویستیان دەوڵەتی عوسمانی بەوە رازی بکەن کە لە شەڕەکەدا بە نالایەنگیری بمێنێتەوە، بەڵام ئەو هەوڵەیان بێسوودبوو. دەوڵەتی عوسمانی هاوپەیمانێتی لەگەڵ دەوڵەتێکی وەکو ئەڵمانیادا بە دەرەفەتێک بینی بۆ مانەوەی خۆی. خەلیفەی موسڵمانان بۆ ئەو شەڕە بانگەوازی جیهادی دژی هاوپەیمانان راگەیاند و لە ڕێگەیەوە توانی هاوپەیمانەتییەکی فراوان لە نێوان بزووتنەوەی ئیسلامی و سەرکردە فیوداڵە خێڵەکییەکان و حکومەتی ئیتحاد و تەرەقی و سەرکردە گەورەکانی سوپادا پێکبهێنێت و سەرلەنوێ دەوڵەتەکە یەکخات و لە شەڕێکی خوێناویدا بیگەلێنێ.
ساڵەکانی ١٩١٤ حکومەتی ئیتحاد و تەرەقی بە شێوەیەکی پلان دارێژراو کەوتە کۆمەڵکوژیی ئەرمەنییەکان و دەستبەسەراگرتی شوێنکار و کاری بانکی و بازرگانیان و دانی ئەوانە بە برژوای ناوەندی تورک. چەندین خێڵ و شێخ کەوتنە تاڵانکردنی موڵک و ماڵی ئەوانەو و دەستبەسەراگرتنی زەویوزاریان و کوشتنی پیاواکانیان و بە ئیسلامکردن و مارەکردنی ژنەکانیان. دەوروبەری ٨٠٠هەزار ئەرمەنییان کوشت و ژمارەیەکی زیاتر لەوە لە ناوچە و شوێنەکانیان دەربەدەرکرد.
دەستبەسەراگرتنی شوێنکار و پیشەسازی و کاری بازرگانی ئەرمەنییەکان لەلایەن

توێژێکی نوێی بـرژوای بەرهەمهێنـەری ناوەند و بچوکی تـورک، ژمـارەی ئەوانـەی زیاتـر و بەهێزتـر و دەوڵەمەنتـر کـرد لەهەمانکاتـدا ئایدۆلۆژێتـی نەژادپەرسـتی تورکـی لـە ریزەکانیانـدا رەگـی داکوتـا و گیانـی توندڕەوەی و تاکڕەوی لـە نێوەندیانـدا پەرەی دەسـەند و زیاتـر لـە توێـژە دەسـەڵاتدارەکانی سـوپا و فەرمانبـەرە دەسـەڵاتدارەکانی دەوڵـەت نزیکـی دەکردنـەوە «**٩١** ل**٦٢٨**».

ئـەم کۆمەڵکوژی و شـەڕی ناوخـۆ و گرژییـە کۆمەڵایەتییانـە، بوونـە بـە فاکتەرێـک بۆ دروسـتبوونی هەماهەنگـی و هاوپەیمانـی نێـوان سـوڵتان، سـوپا، دەسـەڵاتی ئایینـی، حوکمەتـی ئیتحـاد و خێڵـە چەکـدارەکان و پاشـماوەکانی سـوپای حەمیدییـە. ئـەم هاوپەیمانیـە بـوو بـە بناغەیـەک بۆ مانـەوەی فیوداڵـی خێڵەکـی بۆ ماوەیەکـی تـر و بەشـداریکردنی لەشـەڕی جیهانـدا.

هەڵوەشـاندنەوە و داڕمانـی دەوڵەتـی عوسـمانی و رێبـازی پاشـکۆیەتی و دکتاتۆریـەت

هەتـا دەهـات دەوڵەتـی عوسـمانی ناوچەکانـی دەرەوەی تورکیـای لەدەسـت دەدا و کۆنترۆڵـی بەسـەر سـەنتەرە ئابورییەکانـدا کەمتـر دەبـۆوە. سـاڵی **١٩١٦** بـە پسـتگیریکردنی ئینگلتـەرا، شۆڕشـی عـەرەب بەرپـا بـوو. لەدەسـتدانی ویلایەتـە عەرەبییـەکان بەکـردەوە هەڵوەشـاندنەوەی ئیمپراتۆریەتەکـە بـوو. سـاڵی **١٩١٩** لـە کۆتایـی شـەڕەکەدا ئـەوەی لەژێـر دەسـەڵاتی دەوڵەتەکـەدا مابـووەوە بێجگەلـە ئەنـادۆڵ بەشـێکی زۆری کوردسـتان و ویلایەتـی موسـڵ بـوو.

سـەرەڕای ئـەوەی شـەڕی جیهانـی بـووە فاکتەرێکی یاریـدەدەر بۆ داڕمانـی دەوڵەتەکە زەرەرێکـی زۆریـدا بـە هەمـوو رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت. بەهـۆی ئـەو شـەڕەوە ژمارەی دانیشـتوانی تورکیـای عوسـمانی لـە **١٤** ملێونـەوە هاتـە خـوارەوە بـۆ**١١،٦** ملیـون. بـە مانایەکـی تـر **٢**، **٤** ملیـون خەڵـک لـە تـورک و کـورد و عـەرەب و کەمایەتەکانـی تـر لەناوچـوون «**٦٦** ل**٣٧**». ژێرخانـی ئابـوری ناوچەکـە هێندەی تـر لاواز بـوو. هـەژاری و رووتـی و لەبرسـامردن رووبەڕووی خەڵـک بـۆوە. بارێکـی قـورس کەوتـە ئەسـتۆی بەرهەمهێنەرەکانـەوە، بەشـێکی زۆر لـە کێڵگـە و شـوێنکار و کارگـەکان کاول بـوون. بـە سـەدەها هـەزار گەنجـی خێزانـە بەرهەمهێنـەرەکان بەنـاوی جیهـادەوە رەوانـەی بەرەکانـی شـەڕ دەکـران. خەرجـی ئامادەکردنـی خـواردن و چـەک کەوتـە ئەسـتۆی ئەوانـەی لەسـەر کارەکانیـان مابوونـەوە. سـەرەڕای ئـەوە هەمـوو ناوچەکانـی دەوڵەتـی عوسـمانی کـۆن، کـەم یـان زۆر کەوتنـە ژێـر کۆنترۆڵـی وڵاتـە هاوپەیمانـە

کۆڵۆنیستەکان و لەناوەند خۆیاندا دابەشیانکرد. بەکۆتایی هاتنی شەڕەکە بەشی هەرە زۆری سەرباز و ئەفسەری دەوڵەتەکە بە هیلاکی و سەرشۆڕی و برسێتی گەڕانەوە ناوچەکانی خۆیان و رووبەڕووی بێکاری و بێ نانی بوونەوە.
ساڵی ١٩٢٠ هاوپەیمانان ڕێککەوتننامەی سیڤەریان لەنێوان خۆیاندا مۆرکرد. حوکومەتی ئیتحاد و تەرەقی و سوڵتان بە بەندەکانی رازی بوون و ملیان بۆ کەچکردن. بەندەکانی ڕێکەوتننامەکە ئەمانە بوون:
- دابڕینی ویلایەتە عەرەبییەکان لە دەوڵەتی عوسمانی. لەوانە ویلایەتەکانی لوبنان و سوریا بۆ فەرەنسا، ویلایەتەکانی عێراق و فەڵەستین و ئوردن بۆ ئینگلتەرا.
- دانی دورگەکانی ئیجە بە یۆنان.
- سەربەخۆیی ناوچەکانی ئەزمیر لە ژێر چاودێریکردنی یۆناندا.
- ناوچەکانی ئەزالیا بخرێتە ژێر چاودێری ئیتاڵیاوە. «٩١ ل٦٤١»
لەگەڵ ئەوەی دەوڵەتەکە بەتەواوەتی شکستی هێناو داڕما و ملی کەچکرد بۆ مەرجەکانی هاوپەیمانان، بەڵام بەشێک لە گەنجانی تورک و ئەفسەرەکانی سوپا کۆڵیانندەدا و لەو زەمینەیەدا بزووتنەوەی کەمالیزم گەلاڵە بوو. ئەو بزوونەوەیە توانی بەشی زۆری ئەفسەرەکانی سوپاو و ژمارەیەک زۆر لە خەڵکی وڵاتەکە لەخۆی کۆبکاتەوە و رووبەڕووی پەیمانی سیڤەر وەستایەوە.
پرۆگرام و پلان و سروشتی کەمالیزم جیاواز بوو لە ئیتحاد و تەرەقی. راستە ئەم بزووتنەوەیە لەسەر پرنسیپی نەژادپەرستی ناشونالیزم و نوێنەرایەتی توێژە برژوا بەرهەمهێنەرەکانی تورکی دەکرد و ئەفسەرەکانی سوپا سەرکردایەتیان دەکرد و چەند توێژێک لە فەرمانبەرانی دەوڵەت و رۆشنبیران رۆڵی گرنگیان تیادا دەبینی، بەڵام ئەم بزووتنەوەیە لە باتی شەریعەتی ئیسلامی و خەونی یەکخستنی موسڵمانان لە دەوڵەتێکی مەزندا، هەڵگری بیروڕای عیلمانی و سیکۆلاریزم بوو. ئامانج و پرۆگرامی ئەو بزووتنەوەیە دامەزاندنی دەوڵەتێکی هاوچەرخی تورک بوو لەسەر ئەو پرنسیپانە.
بزووتنەوەکە توانی ناڕەزایی زۆربەی چینوتوێژ و پێکهاتە ناڕەزاکانی دەوڵەتەکە یەکبخات دژی هەندێ لە بەندەکانی ڕێکەوتنامەکە کە پەیوەندی بە ناوچەکانی تورکیای عوسمانی و هەوڵدانی بە کۆڵۆنیکردنی بوو. حوزایرانی ١٩١٩ بزووتنەوەکە بانگەوازی یاخی بوونی لە حکومەتەکەی ئەستەنبوڵ راگەیاند. بێجگە زۆربەی ئەفسەرەکان، زۆربەی یەکە ئیداریەکانی دەوڵەت، فیوداڵەکانی ئەنادۆڵ پشتگیریان کردن. بەشێکی زۆر لە هێزی چەکداری ئەو خێڵانەی بەشداریان لە کۆمەڵکوژی

و تاڵانکردنی ئەرمەنییەکاندا کردبوو و هەروەها بەشێکی زۆری دەسەڵاتی ئایینی کە دژی غەیرەدین بوون و پشتگیری مانەوەی سوڵتان و خەلافەتیان دەکرد شەرعیەتیان بە بزووتنەکەدا. سەرەک خێڵ و شێخ و زانا ئایینیەکانی کورد کەپێشتر پشتیوانی حکومەتی ئیتحادییان کرد، چوونە پاڵی بزووتنەوەکەوە، لە بەرامبەردا لەلایەن کەمالیەکانەوە پەیمانی بەردەوامبوونی برایەتی تورک و کوردیان پێدان و لەسەر ئەوە رێکەوتن پێکەوە دژی هەموو هەوڵێک بن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئەرمەنی دژ بە موسڵمانان.

ساڵی **١٩٢٣**بە رازیبوونی تورکیا، هاوپەیمانەکان رێککەوتننامەیەکی نوێیان بە ناوی لۆزان مۆر کرد. دوای ئەوە چیتر باسی دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی ئەرمەنی یاخود مافی یۆنانی و جووەکان و سەربەخۆیی کوردستان نەکرا. هەر بەپێی ئەو رێککەوتننامەیە **٩٠٠**هەزار یۆنانی خەڵکی رەسەنی ئەنادۆڵ گوێزرانەوە بۆ یۆنان، **٤٠٠** هەزار موسڵمان لە یۆنانەوە گوازرانەوە بۆ تورکیا. بەشی زۆری ئەوانەی گوێزرانەوە بۆ یۆنان ، خەڵکی خاوەن پیشە و شوێنکار و بازرگان بوون. سامان و موڵکەکانیان دران بە چەند توێژێکی برژوای تورک. ئەم کردەوەیە لەلایەکەوە ئەو توێژە بەرهەمهێنەرە تورکەی لە رووی ئابورییەوە بەهێزکرد و لەلایەکی ترەوە دەمارگیری نەتەوایەتی لەناو کەمالیزمدا بەهێزتر کرد. لەدوای کۆمەڵکوژی یۆنانی و پێکهاتە رەسەنە ناموسڵمانەکانی تری وڵاتەکە و دەربەدەرکردنی ژمارەیەکی زۆر لێیان و بەزۆرکردنیان بە تورک و موسوڵمان، ئەو خەڵکەی لە ئەنادۆڵدا مایەوە**٩٩٪** ی موسوڵمان بوون «**٢٩** ل**١٠**».

ساڵی **١٩٢٣** کۆماری تورکیا راگەیەندرا. پەرلەمانێکی نوێ لەسەر بنەمای عیلمانی ناسیۆنالیست لە رێگەی هەڵبژاردنەوە پێکهێنرا. ساڵی **١٩٢٤** بە فەرمی کۆتایی هێنرا بە دەوڵەتی فیودالی خێڵەکی عوسمانی و خەلافەتی ئیسلامی.

لە ساڵی **١٩٢٣** وە بێجگەلە پارتی کۆماری گەل (بزووتنەوەی کەمالیزم)، چەندین پارتی سیاسی تر دامەزرا. دوای ئەم رووداوانە چاوەڕوانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتری پەرلەمانی و عیلمانی دەکرا. بەهۆی سروشتی نەژادپەرست و تاکرەوی چینوتوێژە برژوا بەرهەمهێنەر و بازرگانە تورکەکانەوە و زیادبوونی رۆڵی سوپا و توژێکی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەوە هەتا دەهات زیاتر رێگە لە گەشەکردنی چینوتوێژی کۆمەڵایەتی ئازد و سەربەخۆ دەگیرا و رێگەی بەشداریکردنیان لە بڕیاری سیاسی ئابوریدا لێ دەگیرا. وەکو چۆن پێشتر کۆمەڵکوژی ناموسڵمانەکان کرا، کەوتنە پێشێلکردنی مافەکانی میللەت و پێکهاتەکانی تری نمونەی کورد و کۆمەڵکوژیکردن و سەرکوتکردن و هەوڵدانی

بەتورک کردنیان. «بۆ زانیاری زیاتر بروانە **٦٦** ل **٤٥-٥٤** \ **٩١** ل**٦٤٣** \ **٢** ل**١٢٠** »
بزووتنەوەی کەمالی و چینوتوێژە برژوا بەرهەمهێنەرەکان و موڵکدارە گەورەکانی لادێکان بە پشتگیریکردنی توێژێکی بەهێزی ناو سوپا ئەوەندە هێزیان پەیداکرد تورکیا لە بە کۆلۆنیکردن بەدەست وڵاتە کۆلۆنیستەکان بپارێزن، بەڵام هێندە بەهێز نەبوون، کە وڵاتێکی بەهێزی خاوەن سیستمێکی سیاسی و ئابوری سەربەخۆ بونیادبنێن، کە ببێتە بەشێکی کاریگەر و بڕیاردەر لە سیستمی کەپیتالیزمی جیهانی، بەڵکو بە پێچەوانەوە بووە پاشکۆی ئەو سیستمە.
لەگەڵ ئەوەی پەرلەمان بەگەڕخرا، بەڵام لەبەر نەبوونی دەرەفت بۆ بەهێزبوونی چینوتوێژە نوێیەکانی وڵاتەکە لە هەموو پێکهاتەکان و بەشداریکردنیان لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا، دەسەڵاتی سەربازی دەوری سەرەکی تیادا دەبینی و دەوڵەتێکی سەربازیی تیادا دروست بوو. دروست بوونی یەکێتی سۆڤێت و هەڕەشەی هەمیشەیی لەسەر وڵاتەکە زیاتر ناچاری دەستی دەرەکی کرد و وجودی سەربازیان تیادا بەهێز بوو «**٢٩** ل**١٣**».
مێژووی هاوچەرخی تورکیا لەدوای داڕمانی دەوڵەتی عوسمانیەوە هەتا ئەمڕۆ، مێژووی بەردەوامی ململانێی دوو ڕێبازە. ڕێبازیکیان پاشکۆیەتی و دیکتاتۆریەت و سەربازی و پاشماوەکانی پرنسیپەکانی فیودالی خێڵەکییە. ڕێبازەکەی تریان زەمینە خۆشکردنە بۆ بەهێزبوونی چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکان و زیاتر گەشەکردنی پرۆسەی چاکسازی و دەستوری و مافی چارەنوس و سەربەخۆیی میللەتەکانی تری وڵاتەکە لە پێناوی دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی ئابوری و سیاسی بەرفراوانتر و سەربەخۆ و کاریگەردا.

چارەنووسی ویلایەتەکانی دەرەوەی تورکیای عوسمانی ١٨٩٠- ١٩٢٥

ئەوەی لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانییەوە لای هەندێ ناسیونالیستی عەرەب دەوترێتەوە، بەکۆڵینیکردن و دابەشکردنی وڵاتە عەرەبییەکانە لەلایەن وڵاتە کۆلۆنیستەکانەوە. بە سەرلەنوێ گەڕانەوە بۆ مێژووی کۆنی ناوچەکە، کە هەتا ئێستا لەم لێکۆڵینەوەیدا باسمانکرد و هەروەها لێکۆڵینەوەی ئەم قۆناغە، ڕەنگە زیاتر هۆکارەکانی ئەو بەکۆلۆنیبوون و دابەشکردنەمان بۆ ئاشکرا بێت. پرسیارەکە لێرەدا ئەوەیە، ئایا شتێکی سەیر و ناچاوەڕوانکراو بوو، کە چارەنوسی ناوچەکە ئەو ڕێبازەی گرتەبەر؟ ئایا هۆکاری ئەوە تەنها بۆ زۆرداری

و هەڵپەی دەوڵەتە کۆڵۆنیستەکان بەشوێن قازانجی زیاتردا دەگەڕێتەوە «**٢٤ ل٣٩**»، یان مێژووی کۆن و خاسڵەتەکانی خودی کۆمەڵگە و ناوچەکە خۆی هۆکاری بنچینەیی ئەوە بوون.

هەڵبەتا تا ئێستا لە باسەکەماندا وەڵامی بەشی زۆری ئەم پرسیارانە دراوەنەتەوە، بەڵام لەم قۆناغەدا لەدوای ئەو گۆڕانە خێرایانەی بەسەر ناوچەکەدا هات، ئەو خاسڵەت و فاکتەرە کۆنانە زیاتر لە پێشتر زەقبووبنەوە و لەگەڵ ئەو زەمینە نوێیە ئاوێتەبوون و کاردانەوەی هەبوو لەسەر چۆنیەتی بەڕێوەچوونی پرۆسەی گۆڕانکاری ناوچەکە و گرتنی ڕێبازی نالەبار تیایدا بەدرێژایی سەدەی بیستەم و هەتا ئێستاش.

لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتی عوسمانی و لاوازبوونی کۆنترۆڵی بەسەر ناوچەکاندا، لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان لەو ناوچانەدا، دروستبوونی سەنتەری ئابوری و زیادبوونی ڕۆڵ و کۆنترۆڵی بێگانە تیایاندا لەهەمانکاتدا زیادبوونی مەیلی سەبەخۆیی ناوچەیی و نەتەوایەتی و خێڵەکی تیایاندا، هەموو ئەمانە زەمینەیەکی لەباریان بۆ گرتنی ڕێبازی بەکۆڵۆنی بوون و پاشکۆیی دروستکرد.

ئەوەی لێرەدا زیاتر لێی دەکۆڵینەوە زیاتر باسی ناوچەکانی سوریای گەورە و عێراقی عەرەبیە. هەروەها بە کورتی باسی وڵاتەکانی باکوری ئەفریقا دەکەین. لە بەندی داهاتوودا دەگەڕێینەوە بۆ تایبەتیەکانی کوردستان. نیودورگەی عەرەب بەهۆی بوونی شوێنە پیرۆزە ئایینیەکان تیایدا هەر لە کۆنەوە خاسڵەتی تایبەتی خۆی و نیمچە ئۆتۆنۆمییەکی ئیداری و ئابوری هەبوو.

خاسڵەتی تایبەتی وڵاتەکانی باکوری ئەفریقا

وڵاتەکانی باکوری ئەفریقای سەر بە دەوڵەتی عوسمانی پێش ناوچەکانی تر، هەر لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە رووبەڕووی بەکۆڵۆنیبوون بوونەوە. سەرەڕای ئەوە ئەوەی تایبەتمەندار بوو بۆ ئەو وڵاتانە بێجگە لە میسر، نیشتەجێبوونی ژمارەیەکی زۆر خەڵکی وڵاتە کۆڵۆنیستەکان بوو تیایاندا. ئەوانە هەتا دەهات پێگەی کۆمەڵایەتی و کلتوری وسیاسی و ئابوریان زیادیدەکرد و دەبوونە توێژێکی ئۆروستۆکرانی لە کۆمەڵگەکاندا «**١٢٨ ل١٠٦**». ناوچەکانی مەغرب و تونس و جەزائیر هەر زوو لەلایەن فەرەنساوە دگیرکران و ژمارەیەکی زۆر فەرەنسی تیایاندا نیشتەجێ بوون. لیبیا ساڵی **١٩١٤** لەلایەن ئیتالیاوە داگیر کرا.

نیشتەجێبوون و جێگیربوونی ئەو توێژانەی دەوڵەتە کۆڵۆنیستەکان لەو وڵاتانەدا کاردانەوەی نێگەتیڤی کلتوری و دەرونی هەبوو لەسەر هاوڵاتانی ئەو دەوڵەتانە. ئەوەبۆتە فاکتەرێک بۆ ڕەشبینی و بەهێزبوونی مەیلی تەتەروف و تۆڵەسەندنەوە و تێرۆریزم لە دەرونی هەندێکیاندا «٦٠ ل٧٧».

وەکو پێشتر باسمانکرد، میسر هەر لەسەردەمی فیرعەونەکانەوە خاسڵەتی تایبەتی خۆی هەبوو. هەمیشە نیمچە سەربەخۆیی یان ئۆتونۆمی خۆی پاراستووە. بەتایبەتی لە کۆتایی سەدەی هەژدەوە هەوڵدانی سەربەخۆییهەمیسانەوە لەو وڵاتەدا زیادیکرد.

لە سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا مەمالیک کۆنترۆڵی خەڵکانی ڕەسەنی و چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکان و ئابوری و لاتەکەی کردبوو و ئەوانە هەتا ڕادەیەکی زۆر سەربەخۆیی خۆیان لە دەوڵەتی عوسمانی پاراست بوو. لەو وڵاتە لە ڕێگەی دەستبەسەراگرتنی دامودەزگای دەوڵەتەوە، چینێکی موڵکداری بەهێز دروستبوو، کە بوونە خاوەنی زۆربەی زەویوزاری کشتوکاڵی وڵاتەکە. زۆربەی پیشەسازی و بەرهەمی پیشەیی و بازرگانی لەژێر مۆنۆپۆڵی ئەو دەستەبژێر بچوکە دەسەڵاتدارەدا بوو.

فەرمانبەرانی سوپا و دەوڵەت هەر وەکو تورکیای عوسمانی ڕۆڵی سەرەکیان هەبوو لە پرۆسەی گۆڕانکاری و چاکسازی وڵاتەکەدا، بەلام بەهۆی هەندێ فاکتەر و خاسڵەتی تایبەتیەوە ڕۆڵی سوپا و گۆڕانکاریەکان کە لەسەرەتای سەدەی بیست لە وڵاتەکە ڕوویدا ڕێبازێکی جیاوازی لە تورکیای عوسمانی گرتەبەر «٣٠ ل٢١٦».

زۆربەی دەسەڵاتدارانی دەولەت و سەرکردە و ئەفسەرەکانی سوپای ئەو وڵاتە خەڵکی ڕەسەنی وڵاتەکە نەبوون، بەڵکو مەمالیک و تورک بوون. لەبەرئەوە ئەمانە لەو سەردەمەدا بە هەمان شێوەی سوپای دەوڵەتی عوسمانی نەیانتوانیتەفاعول لەگەڵ چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکانی کۆمەڵگەدا بکەن و هاوپەیمانی لەگەڵیاندا ببەستن.

لەگەڵ ئەوەی ڕێژەیەکی زۆری وڵاتەکە لە مەسیحی و قیبتی و جوو پێکهاتبوو، بەلام لێرە میسرییە موسڵمانە عەرەبەکان نەبوون، کە حوکمڕان و بڕیاری چارەنووسی وڵاتەکەیان بەدەست بێت و بگرە ئەوانیش وەکو پێکهاتەکانی تر زەلیلی دەستی مەمالیک بوون. بەهۆی ئەم فاکتەرەو لەو قۆناغە مێژوویەی ئەو وڵاتەدا لەناو چینوتوێژە بەرهەمهێنەرە عەرەبەکانی میسر بەشێوەی تورکەکان دەمارگیری نەتەوایەتی و ناشونالیزمی عەرەب بەهێز نەبوو.

لە کاتێکدا تورکیای عوسمانی توانی خۆی لە بەکۆڵۆنی بوون بپارێزرێت، میسر لەوەدا سەرکەوتوو نەبوو. هەر ساڵی ١٨٦٩ دوای داگیرکردنی وڵاتەکە لەلایەن ئینگلتەرەوە، هێزە چەکدارەکانی ئینگلتەرا سنورێکیان بۆ سوپای مەمالیک دانا و رێگەیان لێگرت لەوەی بتوانن رۆڵی کاریگەر لە گۆڕانکاری وڵاتەکە ببینن. دواتر ساڵی ١٩١٤ بەهۆی هەڵگیرسانی شەڕی یەکەمی جیهانیەوە، وڵاتەکە بووە کۆڵۆنی و کەوتە ژێر ئینتیدابی ئینگلتەراوە. بەوە لەشکری مەمالیک بەتەواوەتی شکستیهێنا و هەڵوەشایەوە. ساڵی ١٩٢٢ وڵاتەکە بەفەرمی سەربەخۆیی خۆی وەرگرت و سیستمێکی پاشایەتی نیمچە پەرلەمانی پاشکۆی تیادا دامەزرا «٥٣\٥٢ مێژووی میسر».

چی لە ویلایەتەکانی سوریای گەورە روویدا؟

لەگەڵ ئەوەی لەو سەردەمەدا هیچ سنورێک نەبوو، کە وڵاتەکانی سوریای گەورە لەیەک جودابکاتەوە، هێشتا دەوڵەتانی لوبنان و سوریا و فەڵەستین و ئوردن وجودیان نەبوو، بەڵام ناوچەکە دابەشبوو بەسەر سەنتەری ئابوری جیاوازدا و هەرێمەکانی هەمان ئاستی گەشەکردنیان نەبوو و جیاوازی هەبوو لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی وسیستمی بەڕێوەبردندا.

پێش دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانی، ژمارەی دانیشتوانی سوریای گەورە بە٣،٥-٤ملیون کەس هەڵدەستێنرێت. لەوانە ٥٠٠هەزاریان بەدەوی و نیمچە بەدەوی بوون، کە لە ناوچەکانی ناوەوە ژیاون. نزیکەی یەک ملیۆن لە هەرێمەکانی حەلەب و دیمشق و بەیروت و دەوروبەری ٤٠٠هەزار لە شاخەکانی لوبنان و قودس ژیاون. ئەو ئاواییانەی ژمارەی دانیشتوانیان لە ١٠هەزار کەس زیاتر بوو بە شار دانراون. ژمارەی دانیشتوانی دیمەشق ٢٥٠هەزار و حەلەب ٢٠٠هەزار و بەیروت ١٥٠هەزار و قودس ٨٠ هەزار کەس بوو. زۆربەی دانیشتوانی ئەو ناوچانە بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵەوە خەریک بوون «٣٠ ل٢٤٤».

لەگەڵ ئەو هەموو کۆسپەی لەبەردەم گەشەکردنی ئەم ناوچانەدا بوو، لەنێوان سەرەتای سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا ژمارەی دانیشتوانی ئەم ناوچانە دوو هێندە زیادیکرد. گەورەترین فاکتەر بۆ زیادبوونی دانیشتوان، گەشەکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بوو. هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بۆ چەند فاکتەرێک دەگەڕێتەوە. بێجگەلە بوژاندنەوەی بازرگانی لە هەناردەکردن و هاوردەکردن، بەهۆی باشبوونی سەقامگیریەوە ژمارەکی

زۆر بەدەوی نیشتەجێبوون و کەوتنە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی. ژمارەیەکی زۆر سەرەک خێڵ و شێخ و دەسەڵاتداربوونە خاوەن زەویوزاری کشتوکاڵی و کەوتنە بەرهەمهێنانی بەروبوومی سەلەعیەوە بۆ هەناردەکردن. باشبوونی ڕێگاوبان و هاتوچۆ فاکتەرێکی تر بوو. ڕاکێشانی هێڵی شەمەندەفەر لە دوای ساڵەکانی ١٨٨٠وە ناوچە کەنار دەریاکانی بە ناوچەکانی ناوەوە بەستەوە کە ئاسانکاری بۆ هەناردەکردنی بەروبوومی کشتوکاڵی دروستکرد. هەروەها ڕاکێشانی هێڵی شەمەندەفەری نێوان دیمشق و مەککە گوژمی بە ئاڵوگۆڕی بازرگانیدا. لە سوریای گەورە ساڵی ١٩١١ زیاتر لە ٥٠٪ی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە ڕێگەی هێڵی شەمەندەفەرەوە بەڕێوەدەچو.
لەگەڵ ئەوشدا زیادبوونی دانیشتوان لەو ناوچەیدا وەکو پێویست نەبوو. ئەوەش بە پلەی یەک بۆ کۆمەڵکوژیی و دەربەدەرکردنی ژمارەکی زۆر لە پێکهاتە ڕەسەنە ناموسڵمانەکان دەگەڕێتەوە. لە نێوان ساڵەکانی ١٨٦٠-١٨٩٠ زیاتر لە ١٢٠هەزار لەوانە ئاوارەی دەرەوەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوون. لە نێوان ساڵەکانی ١٩٠٠-١٩١٤ زیاتر لە ٢١٠هەزاری تر ئاوارە بوون. ئەوەی شایەنی باسە زۆربەی زۆری ئەمانە خەڵکی پیشەیی و پیشەگەر و بازرگانی شارەزا بوون. ئەوانەی دەربەدەرکران ١٠٪ ی دانیشتوانی سوریای گەورەی ئەوساو نزیکەی ٥٠٪ خەڵکانی پیشەگەر و بازرگانەکانی بوون. نەمانی ئەوانە نەمانی ڕێژەیەکی بەرزی خەڵکێک بوو، کە دەیانتوانی ڕۆڵی گرنگیان لە گەشەپێکردنی ناوچەکە و بونیادنانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کراوەتر و سەربەخۆتر تیایدا هەبێت.
لەسەرەتای شەڕی یەکەمی جیهانیدا لە سوریا و لوبنان ٢٠٠هەزار هێکتار زەوی چێندراوە، لەوانە ٥٠٪ی ئاودێر بوون. لەو شوێنانە توتن، لۆکە، داری زەیتون، توو بۆ ئاوریشم و داری میوە چێندراوە. ئەو شوێنانەی تیایدا پشت بە باران بەستراوە دانەوێڵەی تیادا چاندراوە. لە فەلەستین ٢٢٠هەزار هێکتار چاندراوە. بەهۆی ئەمانەوە ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە سوریای گەورە لە نێوان ساڵەکانی ١٨٨٣-١٩١٠ بە ڕێژەی ٥٠٪ زیادیکردووە. هەناردەکردن بە پلەی یەکەم ئاوریشم و توتن وپێستە و خوری و میوە. هاوردەکردن بریتی بووە لە قوماش، مێتاڵ و شەکر «٣٠ ل٢٤٧».
ساڵەکانی ١٩١٤ کەپیتاڵێکی زۆر هێنراوەتە ناوچەکە. کۆمپانیا فەڕەنسییەکان ٢٥ملیون پاوەندیان وەبەرهێنان کردووە. ئەو خەڵکانەی کە ئاوارەی هەندەران کرابوون ساڵانە ٣٠ ملیون فرەنکیان ناردۆتەوە. ئەو حەجاجانەی بەم ناوچانەدا

تێپەڕیـون سـاڵانە ١٠ملیـون فرنکیـان خەرجکـردووە. سـەرەڕای ئەمانـە پارەیەکـی زۆر لـە وڵاتانـی جیهانـەوە بـۆ جووەکانـی فەڵەسـتین نێـردراوە «٣٠ ل٢٤٨ «

لـە دوای سـاڵەکانی ١٨٩٠ بەرهەمهێنـان و هەناردەکـردن و پیشەسـازی ئاوریشـم بنەمـای ئابـوری چیاکانـی لبنـان بـوو. لـەو ناوچەیـە نزیکـەی ٥٠هـەزار خێـزان کاریـان لـەو بوارانـەدا کـردووە. لـە نێـوان سـاڵی ١٨٩٠-١٩١٠قەبـارەی ئەوانـە دوو هێنـدەی لێهاتـووە. بـەڵام لـەدوای سـاڵەکانی ١٩١٤ ئـەو بەرهەمهێنانـە بـەرەو کزی رۆیشـتوو و لـە سـاڵەکانی ١٩٣٠دا بەتەواوەتـی بنبـڕ بـوو. لەگـەڵ لاوازبوونـی ئـەم بەرهەمهێنانـە، ئەوانـەی کاریـان لـەو بـوارەدا کـردووە دواتـر کەوتونەتـە بەرهەمهێنانـی میـوە. ئـەو خـاوەن کارگـەو و پیشـەگەر و بازرگانـەی بەهـۆی ئـەوەوە نابـووت نەبـوون، کەپیتالەکانیـان لـە بازرگانـی دەرەوە خسـتۆتە گـەڕ «٣٠ ل٢٤٩»

چەندیـن فاکتـەر بـووە هـۆکاری شکسـتهێنانی بەرهەمهێنـان و پیشەسـازی ئاوریشـم لـە چیاکانـی لوبنانـدا. بێجگەلـە سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری سـنووردار، وازهێنانـی کۆمپانیـا ئەوروپییـەکان لـە وەبەرهێنانکـردن لـەو بـوارەدا دەرفەتـی بـۆ بەرهەمهێنـەری خۆماڵـی دروسـتکرد، دەسـت بەسـەر ئـەو کەرتـەدا بگـرن. ئـەو بەرهەمهێنـەرە خۆماڵیانـە رووبـەڕوووی چەندیـن کۆسـپ بوونـەوە، لەوانـە نەبوونـی کەپیتـاڵ و لاوازی سیسـتمی بانکـی، کۆنـی ئامـرازی بەرهەمهێنـان و گرانـی چاککردنەوەیـان، ناشـارەزایی خـاوەن پـرۆژە و کرێکارەکان، خراپبوونـی کوالیتـی ئاوریشـم، کەمبوونـەوەی داخـوازی بـازاڕی جیهـان لەسـەر ئاوریشـم و زیادبوونـی رکابـەری، خراپـی و ناسـەقامگیری رێگەوبـان. لەسـەروو هەمووشـیانەوە غیابـی دەسـەڵاتێکی ناوەنـدی بەهێـز، کـە بتوانـی ناوچـەکان پێکـەوە ببەسـتێتەوە و ئاسـانکاری و چاکسـازی بـکات بـۆ گەشـەکردنی ئابـوری. بەهێـزی لایەنـی دەرەکـی و هەرزانـی بەروبوومەکانیـان و قازانجـی زۆر و خێـرا و مسـۆگەر لـە کارردن لـەو بازرگانیـەدا، وای لـە بازرگانـە گـەورەکان و خـاوەن کەپیتـاڵ کـرد بـە پلـەی یەکـەم کار لـە بازرگانـی کەرەسـەی خـاو و بەروبوومـی دەرەکیـدا بکـەن «٣٠ ل٢٥٢».

بەهـۆی رۆڵـی گرنگـی ئابـوری چیاکانـی لوبنانـەوە، لەسـەرەتای سـەدەی بیسـت ناوچەکـە بـووە گرنگتریـن سـەنتەری بانکـی و کاروبـاری فینانسـی رۆژهەڵتـی ناوەڕاست. لەگـەڵ ئـەوەی کارکـردن بـە ئاوریشـم دواتـر شکسـتی هێنـا، بـەڵام ئـەو رۆڵـە گرنگـەی ناوچەکـە هەتـا ناوەڕاسـتی نیـوەی دووەمـی سـەدەی بیسـت هـەر بـەردەوام بـوو.

بەشـی زۆری بەروبومـی کشـتوکاڵی نـاوەوەی سـوریای گـەورە بریتـی بـوو لـە دانەوێڵـە. رێژەیەکـی زۆری بـۆ دابینکردنـی پێویسـتی ناوخـۆ بـوو. کوالیتـی دانەوێڵـەی

ئەم ناوچانە باش بووە لەبەرئەوە لە هەندێ بازاڕی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ڕەواجی هەبووە، بۆیە بەشێکی هەنارەدە کراوە بۆ ئەو ناوچانە.
بەهۆی زیادبوونی خواستی بازاڕەوە، ڕێژەیەکی گەورەی بەرهەمی کشتوکاڵی بۆ کەرەسەی خاو، لەسەرەتای سەدەی بیستدا لە بەرهەمی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی خۆماڵی ناوچەکانی ناوەوی سوریا بەکارهاتووە. زۆرجار بەرهەمی ناوچەکە بەشی کەرەسەی خاوی ئەوانەی نەکردووە و ناچاربوون لە شوێنەکانی ترەوە هاوردی بکەن «٧ ل١١٨».
لە نێوان ساڵەکانی ١٨٩٠-١٩١٢ بەهای لۆکەی هاوردەکراو بۆ ناوچەکە لە ٦٠-٧٠هەزار پاوەندەوە زیادیکردووە بۆ ٦٥٠هەزار. بەهای هاوردەکردنی ئاوریشم لە ١٠٠هەزار پاوەند زیادیکردووە بۆ ٢٢٥٠هەزار پاوەند. شاری حەلەب تەنها توانیوێتی ٥٠٪ پێویستی قوماشی بازاڕەکانی ناوخۆ دابینبکات و نیوەکەتی تری لە دەرەوە هاورد کراوە. بێگومان یەکێ لە هۆکارە گرنگەکانی ئەوە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی وەکو پێویست گەشەی نەکردووە، کە بتوانی خواست لەسەر کەرەسەی خاو کەم بکاتەوە «٣٠ ل٢٥٣».
لەبەر نەبوونی کەپیتاڵ و تەکنیکی پێویست، زۆربەی ئەو وەرشانە لە ماڵی بەرهەمهێنەرەکاندا بوون. هەر دەستگایەکی جۆلایی ئەوپەری ١٢-١٥ تەوەنی تێدابووە. تەوەنی کارەبایی هاوچەرخ زۆر کەم بوو، زۆربەیان بە تەختە دروستکرابوون و بەهێزی بازوو کاریان پێدەکرا. لەبەر هەرزانی خەرجی کرێکار و کەمی کەپیتاڵ و خنکاندنی مەیلی داهێنان لەناو خەڵکدا، هێندە بیریان لە گەشەپێکردن و بەکارهێنانی تەکنیک و ڕێبازی نوێی بەرهەمهێنان نەکردۆتەوە. نمونەی بەروبوومی شوێنکاری خۆماڵی بێجگەلە قوماش بریتی بوون لە شوێنکاری دروستکردنی جگەرە، پێڵاو، سابوون، شەڕاب و مەشروبات، زەیتی زەیتون و هەندێ خواردەمەنی.
بەشێکی زۆری بەرهەمهێنانی پیشەیی سوریای ناوەوەش ڕووبەڕووی قەیرانی دارایی و شکستهێنان بونەوە. هۆکاری ئەوە بێجگەلە رکابەری بەرهەمی دەرەکی، دەگەڕێتەوە بۆ باج و گومرگ و سەرانەی قورس لەسەریان لەلایەن دامودەستگای دەوڵەتی عوسمانی و سوپا و دەسەڵاتی خۆجێیی. بەهۆی تەبەعێت و وەلاوە، باج و گومرگی هەندێ توێژیان لەسەر حسابی ئەوانی تر کەم دەکردەوە. ئەمە بێجگەلە ئەوەی لەنابووتکردنی ڕێژەیەکی باش لەوانە دەبووە هۆی خولقاندنی گرژی و توندوتیژی لە نێوان پێکهاتەکاندا «٧ ل١٥٥».
ئەو پرۆژە ئابورییانەی، کە دەرفەتی گەشەکردنی تێدابوو، یان لە پێناوی

زیادبوونــی داهاتەکانــی دەوڵەتــی عوســمانیدا بــوو، یــان لــە پێنــاوی بەرژەوەنــدی کۆمپانیــا و بانکەکانــی دەرەکیــدا بــوو، یــان بــۆ زیادبوونــی ســەروەت و ســامان و موڵکــی بازرگانــە گــەورەکان و فیودالــی موڵکداری پاشــکۆ و هەنــدێ توێــژی ســوپا و دەســەڵاتدارانی دەوڵەتــدا بــوو. ئەوانــە لەباتــی بەکارهێنانــی کەپیتاڵ لــە وەبەرهێنانکردن بــۆ گەشــەپێکردنی بەرهەمهێنانــی کشــتوکاڵی و پیشەســازیی خۆماڵیــدا، بــە کاریــان دەهێنــا بــۆ باشــکردنی گوزەرانــی خۆیــان و دروســتکردنی کۆشــک و تــەلار و دانــی بەرتیــل بــە دەســەڵاتداران.

چارەنووسی ویلایەتەکانی عێراق

عێـراق لــە ســێ ویلایــەت پێکهاتبــوو، موســل و بەغــدا و بەســرە. لــەم قۆناغەدا بەســرە بــوو بــە مەڵبەنــدی ئابــوری و ڕێگــەی بازرگانــی ســەرەکی ویلایەتەکانــی تــری عێــراق. لەبــەر نزیکــی بەغــدا لــە بەســرەوە و تەختــی ناوچەکــە و ئاســانی ڕێگــەی ئــاوی، بەغــدا بەخێرایــی لەدوایکردنــەوەی قەناتــی سوێســەوە بــوو بــە بەشــێک لــە مەڵبەنــدی ئابــوری بەســرە. لەبەرئــەوەی هــەر لەکۆنــەوە بازرگانــی موســڵ بەســترا بــوو بــە حەلــەب و ئەنادۆڵــەوە و هەروەهــا دووری و خراپــی ڕێگەوبــان، بەستنەوەی شــارەکە بــەو ســەنتەرەوە خاوتــر بەڕێوەچــوو. لەگــەڵ دەســتپێکردنی شــەڕی یەکەمــی جیهانــی و کۆنترۆڵکردنــی بەســرە لەلایــەن ئینگلتــەراوە هەتــا دەهــات موســل زیاتــر بــە بەغــدا و بەســرەوە دەبەســترایەوە «١٠١ ل١٣٠».

ژمــارەی دانیشــتوانی ویلایەتەکانــی عێــراق(لام روون نیــە ئایا ئەم ژمارانە کوردســتانی باشــور دەگرێتــەوە یــان نا) ســاڵی ١٨٦٧بە ١،٢٥٠،٠٠٠ کەس هەڵســەنگێنراوە، ســاڵی ١٨٩٠ گەیشــتۆتە ١٨٥٠،٠٠٠ و ســاڵی ١٩٠٥ بۆتــە ٢،٥٠٠،٠٠٠کــەس و ســاڵی ١٩١٩ بەپێــی ئامێــری ئینگلیــزەکان بــە ٢،٦٩٤،٢٨٢ کــەس هەڵســەنگێنراوە. لەوانــە ١،٣٦٠،٠٠٠کــەس لــە ویلایەتــی بەغدا(نــاو شــاری بەغــدا ٢٥٠هــەزار کــەس تیایدیــا ژیــاوە)، ٧٨٥،٦٠٠کــەس لــە ویلایەتــی بەســـرەو ٥٤٨،٣٧٨ کــەس لــە ویلایەتــی موســڵ ژیــاون «٢». هــۆکاری زیادبوونــی دانیشــتوان، بێجگەلــە بوژاندنــەوەی بازرگانــی و زیادبوونــی بەرهەمهێنانــی کشــتوکاڵی بــۆ کەمبوونــەوەی پەتــای تاعــون گەڕاوەتــەوە، کەمبوونــەوەی بڵاوبوونــەوەی کۆلێــرا بەهــۆی ڕێگرتــن لــە پیســکردنی رووبــار و ســەرچاوەکانی ئــاوی خواردنــەوە.

رووبــەری زەوی کشــتوکاڵ لــە نێوان ســاڵەکانی ١٨٦٠-١٩١٣ لە ١٠٠-١٥٠هــەزار دۆنمەوە زیادیکــردووە بۆ١،٦٠٠،٠٠٠دۆنــم. بەمانایەکــی تــر ١٠ هێنــدەی لێهاتــووە، بەپێــی ئــەوەش چــاوەڕوان دەکرێــت کــە بەرهەمهێنانــی کشــتوکاڵی بەهەمــان ڕێــژە زیادیکردبێــت «٣٠ ل٢٧٣».

لە نێوان ساڵەکانی ١٨٨٠-١٩١٤ هەناردەکردنی بەروبوومی وڵاتەکە و هەندێ ناوچەی ناوچەی ئێران لە ڕێگەی بەسرەوە سێ هێندە زیادیکردووە. ئەو بەرهەمانە بە پلەی یەکەم گەنم و جۆ و خورما و خوری بوون. هەناردەکردن رۆڵی گرنگی هەبووە لە گەشەکردنی بەرهەمهێنانی ناوچەکەدا، بۆ نمونە ساڵی ١٩١١-١٩١٢ قەبارەی ساغکردنەوەی گەنم و جۆ لە بازاڕەکانی عێراقدا ٢٠هەزار تەن بوو، بەڵام هەناردەکردنیان بۆ دەرەوە گەیشتۆتە ٢٠٠هەزار تەن «٣٠ ل٢٧٤».
هەمەچەشنی بەروبوومی کشتوکاڵی ناوچەکە فاکتەرێک بووە بۆ بوژاندەوەی بازرگانی نێوان ویلایەتیەکان بەخێرایی، بەڵام خراپی ڕێگەوبان و ناسەقامگیری و جیاوازی خاسڵەت و گرفتی ناوچەکان بۆتە کۆسپ لەبەردەم خێرایی گەشەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان ناوچەکان و گرێدانیانیان پێکەوە «١٠١ ل١٦٦».
بەتایبەتی بەهۆی راکێشانی هێڵی شەمەندەفەرەوە، لە ساڵەکانی ١٩١٢ وە هەتا هاتووە هاوردەکردن لەچاو هەناردەکردندا زیاتری کردووە. قوماشی ئینگلیزی گەیشتۆتە ٣٣-٤٠٪ی کۆی کەلوپەلی هاوردەکراو. بەپێی ئامێری ئینگلیزەکان ساڵی ١٩٠٨ قیمەتی کۆی بازرگانی نێوەندی بەسرە و ناوچەکانی ناوەوەی عێراق گەیشێۆتە یەک ملیون پاوند «٣٠ ل٢٧٥». زیانیاری ورد نیە لەسەر قەبارەی بازرگانی لە نێوان ناوچەکانی عێراق و هەروەها لەگەڵ وڵاتەکانی دەوروپشت لە ڕێگە وشکانییەکانەوە. بەڵام ئەوەی ئاشکرایە بەهۆی بەکارهێنانی هەمان رێگەوبان و ئامرازی گواستنەوەی کۆنەوە، ناسەقامگیری و نائارامییەوە، زۆری باج و گومرگ لەسەر بەرهەمهێنەران و بازرگانە خۆماڵییەکان و قۆرخکردنی بازرگانی لەلایەن توێژێکی سەر بەدەستەڵانەوە، بازرگانی ناوخۆ لەچاو بازرگانی دەرەوەدا زۆر خاوتر گەشەی کردووە.
گەشەکردنی جموجۆڵی خێرای بازرگانی ویلایەتەکانی عێراق و زیادبوونی بەرهەمهێنانی خێرا تیایاندا، کە سەرچاوەی قازانج و داهاتی زۆر بوو، وایکرد کە چەندین لایەن بکەوێتە هەڵپەکردن بۆ پچڕینی بەشی خۆی تیایدا. بۆ ئەو مەبەستە لایەنی سەرمایەداری جیهانی چالاکی و دەستێوەردانی خۆی زیادکرد لە ناوچەکەدا، گرتنەدەستی حوکمرانی لەلایەن گەنجانی تورکەوە لەدەوڵەتی عوسمانیدا و هەوڵدانیان بۆ زیادکردنی داهاتەکانی دەوڵەت، وایکرد دامودەزگانی باجکۆکردنەوە لە وڵاتەکەدا سەرلەنوێ رێکبخەنەوە و رێژە و جۆری باجەکان زیادبکەن، دەسەڵاتداری ویلایەتەکان و سوپا و فەرماندەران پێگەی خۆیان بەهێزترکرد و کەوتنە خڕکردنەوەی سامانی زۆر لەرێگەی بەرتیل وەرگرتن و گەندەڵی و خۆبەشەڕیککردن و هەڕەشەکردنەوە، سەرەک خێڵ و شێخ و پیاوانی

ئایینی و فیوداڵی موڵکدار و بازرگانە گەورە پاشکۆکان دەیانویست بەشی خۆیان بپچڕن.

هەوڵدانی دەوڵەتی عوسمانی لە کۆتایی سەدەی نۆزدە بۆ سەرلەنوێ بە میریکردنی زەویوزاری کشتوکاڵی شکستی هێنا، ئەوەی لە بواری موڵکایەتی زەویدا سوڵتان توانی بەدەستی بهێنی زیادکردنی قەبارەی موڵکەکانی خۆی بوو «١٠١ ل١٥٦». لە پراکتیکدا ئەوەی روویدا دەسەلاتدارانی خۆجێیی و ئەفسەرە دەستڕۆیشتووەکانی سوپا، بەشێکی زۆری زەویوزاری کشتوکاڵیان لەسەر خۆیان تاپۆکرد یان لە رێگەی بەرتیلەوە لەسەر خەڵکی دەستڕۆیشتوو یان نزیکی خۆیانەوە تاپۆیان دەکرد و بە فرت و فێڵ خۆیان لە باجدان دەدزێوە. ئەو زەویانەی ئەمانە دەستیان پێدەگەیشت لە دەوروبەری بەغدا و کەنار رووبارەکان و شارەگەورەکان بوون، کە سوپا بە ئاسانتر دەیانتوانی کۆنترۆڵی بکەن. بە شێوەیەکی گشتی لەسەرەتای سەدەی بیستدا ٣٠٪ ئەو زەویانەی سوپا دەیتوانی کۆنترۆڵیان بکات موڵکی سوڵتان بوو، ٣٠٪ موڵکی سەرەک خێڵەکان بوو کە پارێزگاری ناوچەکەیان دەکرد، ٣٠٪ دەسەلاتدارە ناوچەییەکان و ٢٠٪ بەناوی وەقفەوە درابوو بە پیاوە ئایینیە بەهێزەکان «٣٠ ل٢٨٠».

هەتا شۆڕشی دەستوری لە ساڵی ١٩٠٨، سوڵتان کۆمەڵە کەسێکی دانا بوو، کە پەیوەندی راستوخۆیان بەخۆیەوە هەبوو بۆ کۆکردنەوەی باجەکان. ئەمانە سەرەڕای باجکۆکرنەوە، سوڵتان دەسەلاتێکی زۆری پێدابوون. دەیانتوانی هەموو دەستگاکانی دەوڵەت لە سوپا و فەرماندەران و خەڵکانی دەسەلاتدارانی خۆجێیی بەکاربهێنن بۆ دابینکردنی باج وسەپاندنی رۆڵ و پێگە و بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان. ئەوانە شێوازی بەکارهێنان و دابەشکردنی ئاوی روبارەکانیان بەکاردەێنا بۆ فشارخستنە سەر خێڵ و موڵکدار و بەرهەمهێنەرەکان. بەرامبەر بەکارهێنانی ئاو، ئەو خەڵکە دەبوایە وەلایان بە سوڵتان هەبوایە و گوێرایەڵی مەرجەکانی بونایە. بە سودێکی زۆر پارەیان بەقەرز دەدا بە بەرهەمهێنەرەکان، لەباتی خزمەتی سەربازی گەنجەکانیان لە کێڵگە تایبەتیەکانی خۆیاندا کارپێدەکرد. بەخۆڕایی کەشتی و بەلەمەکانی دەوڵەتیان بۆ خۆیان بەکاردەهێنا، سەربازیان بەکاردەهێنا بۆ راکێشانی قەنات و هەڵبەستنی گۆماو و کۆکردنەوەی باج لە بەرهەمهێنەران «٣٠ ل٢٨٢».

لەدوای ساڵی ١٩٠٨وە حکومەتی گەنجە تورکەکان دەزگایەکی نوێیان بۆ کۆکردنەوەی باج پێکهێنا. بەڵام ئەوە بۆ بەرهەمهێنەران لە زیادبوونی قەبارە و جۆری باج بەولاوە هیچ سودێکی نەبوو. لەو شوێنانەی لەژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتدا

نەبوو، ئەرکی کۆکردنەوەی باج بە توێژەک لەو سەرەک خێڵ و شێخانەی وەلای تەواویان بۆ دەوڵەتی عوسمانی هەبوو سپێردرا بوو. لەبەرامبەردا ئەمانەدا زاڵ دەکران بەسەر خێڵ و پێکهاتەکانی تردا و باشترین زەوی و سەچاوەی ئاویان پێدەدرا و لە باجدان دەبەخشران. ئەمانە هەتا دەهات ڕۆڵیان زیادیدەکرد و لەگەڵ دەزگا باجکۆکەرەوەکان و دەسەڵاتدارە خۆجێییەکان و پیاوە ئایینیەکان ڕێدەکەوتن. ئەوانە زۆرجار بەپێی خواستی بازار بڕیاریان دەدا بەرهەمهێنەرەکان چی بچێنن. دواتر ئەو بەرهەمانەیان بەشەریکایەتی لەگەڵ بازرگانە گەورەکاندا ساغدەکردەوە و بەشێک لە قازانجی ئەوەیان دەدا بە ئاغاکانیان. لەکاتی لاوازبوونی دەوڵەتدا دەرفەتیان دەهێنا ڕێژەیەکی زیاتر بۆ خۆیان بپچڕن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پاڵپشتی تەواوی دەوڵەتیان دەکرد، چونکە دەیانزانی مانەوەی دەوڵەتی عوسمانی و سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی گەرەنتی بوو بۆ مانەوەی خۆیان.

دەسەڵاتدارانی عوسمانی چاک لە سروشتی ئەو خێڵانە و ناکۆکی نێوانیان شارەزا بوو. لەڕێگەی پێدانی زەوی و ئەرکی کۆکردنەوەی باج پێیان و چەکدارکردنیان، بە ناوی ئایین و پاراستنی خەلافەتەوە کۆنترۆڵی ئەو ناوچانە و خێڵی بچوک و پێکهاتەکانیان پێدەکردن.

هەڵبەتە ئینگلیزەکانیانیش ژیرانە هەر وەکو دەوڵەتی عوسمانی بەردەوام بوون لەو کارەدا و ململانێی نێوان خێڵ و پێکهاتە و ناوچەکانیان لە پێناوی بەرژەوەندی خۆیاندا بەکاردەهێنا «١١٧ل٢٨».

لەم ناوەش گۆڕانکاری بەسەر بەرهەمهێنانی پیشەییدا هات، هەتا دەهات لە سیستمێکی قوفڵدراوە بەرەو بەرهەمهێنانی شوێنکاری پیشەیی بچوک و گەورەی کراوەتر دەچوو. لەهەمانکاتدا پیشەسازیی سەرەتایی گۆڕانی بەسەرداهات. لە شارەکانی بەغدا و موسڵ و بەسرە بە هەزاران شوێنکاری بچوکی پیشەیی هەبوو، بەڵام کارگەی هاوچەرخ بە بەکارهێنیانی تەکنک و شێوازی نوێ، بچوک و کەم و لاواز بوون. لە بەغدا ساڵەکانی ١٩١٤ژمارەیەک کارگەی قوماشی خوری بچوک هەبوو کە تیایدا مەکینەیان تیادا بەکاردەهێنا. چەندین پیشەسازی سەرەتایی هەبوو، لەوانە ١١٦ ئاشی ئاو، دوو کارگەی سەهۆڵ، ٢٤کارگەی شەکر، ٣٣ دەباغخانە، دوو کارگەی ڕۆنی کونجی. عارەق بە خورما یان ترێ بەرهەم دەهێنرا. هەروەها لە موسڵ بێجگە لەوانە بەرهەمی تری تایبەتی هەبووە ، نمونەی ئەوانە سابون و شەڕاب و ڕۆنی کونجی. چەندین بەرهەمی قوماشی تایبەتی بە ناوچەکە لەو شارانەدا بەرهەم هێنراوە، لەوانە عەگاڵ، توربان، عەبا، بەرماڵ... . پێش شەڕی یەکەمی جیهانی، بەغدا ٣١٢ جۆڵای تێدا بووە کە بە موعەدەل هەر

یەکە دوو تەونی هەبووە. ٣٢ شوێنکاری بەرهەمهێنانی قوناشی ئاوریشم، حەوت کارگەی نەقشکردن و بۆیەکردنی تاوی تێدا هەبووە. بەشێکی زۆری کەرەسەی خاوی ئەو پیشانە خۆماڵی بوون، بەڵام چونکە بەشی نەکردووە، لە شوێنەکانی ترەوە بەشێکی تریان هاورد کردووە «٣٠ ل٢٨٥\ ٧ ل١٥٥».

لەم قۆناغەدا گرنگترین رووداو لە ویلایەتەکانی عێراقدا، دۆزینەوە و دەرهێنانی پترۆڵ بوو. ئەم رووداوە وڵاتەکەی بەرەو تایبەتمەندیی دەرهێنان و فرۆشتنی پترۆڵ برد کە بناغەیەکی نوێی دانا بۆ ئەو مەڵبەندە ئابورییە و دوارۆژی وڵاتەکە. هەتا دەهات لەگەڵ گەشەکردنی پیشەسازیدا پێویستیی وڵاتە سەرمایەدارییەکان بە سەرچاوەی وزە زیادیدەکرد. لەگەڵ زیادبوونی ئەو پێویستییە، ناوچەیەکی وەکو عێراق گرنگی تایبەتی لایان پەیدا دەکرد «٧ ل١٩٤\ ٢٩ ل٥٤».

گەڵاڵەبوونی خاسڵەتی تایبەتی ناوچەکان

بەو زەمینە نوێیە هەتا دەهات خاسڵەتی ویلایەتەکانی دەرەوەی تورکیای عوسمانی لەگەڵ ناوەندا جیاوازی تیادا پەیدا دەبوو و لەیەکتر دوور دەکەوتنەوە. لەگەڵ زیادبونی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهانی لە ناوچەکەدا، مەڵبەندا ئابوورییەکان زیاتر بە جیا دەبەستران بە بازاڕی جیهان و دەوڵەتی دەرەکی جیاوازەوە. بە هۆی جیاوازی سەرچاوەی سروشتی و کەرەسەی خاو تیایاندا، تایبەتمەندیی ئابوری تیایاندا زیادیدەکرد و ئەمانەش کاردانەوەی سیاسی و نەخشەی جوگرافیی هەبوو.

لەهەمانکاتدا بەهۆی خراپی رێگەوبان و ناسەقامگیری و ترسی رێگەوبان و خاوی گەشەکردنی بەرهەمهێنانی پیشەسازی ناوخۆ و لاوازی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان ناوچە و هەرێم و ویلایەتەکانی دەوڵەتەکەدا، ئەو ناوچانە هەتا دەهات لە یەکتری و ناوەندی دەوڵەتەی عوسمانییەوە دوور دەکەوتنەوە و هەر بەشێک لەوانە زیاتر بە نزیکترین سەنتەری ئابوورییەوە دەبەسترانەوە «١٠١ ل١٦٦».

شکستهێنان و لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتی عوسمانی، لەلایەکەوە کۆنترۆڵی دەسەڵاتی ناوەندی بەسەر ویلایەتەکاندا لاوازکرد و لەلایەکی ترەوە هەتا دەهات ئەو ناوچانە یەک لە دوای یەک لێیجیا دەبوونەوە. پرۆسەکە بە لەدەستدانی وڵاتەکانی باکوری ئەفریقا و میسر دەستیپێکرد و دواتریش لە دەستدانی ناوچەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە دوایاندا هات. ئەم زەمینە نوێیە چەند خاسڵەتێکی تایبەتی بۆ ئەو ناوچانە دروستکرد:

– نەبوونی دەوڵەتێکی ناوەندی لە ناوچەکەدا. لەگەڵ ئەوەی پێش بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهانی، بەشێکی زۆری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتی عوسمانیدا بوو، بەڵام بە کردەوە ناوچە و ویلایەتەکانی لە بەرژەوەندی داهاتی باج و سامان بۆ دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ئەو دەوڵەتە بەولاوە هیچ بەرژەوەندێکی ئەوتۆ پێکەی نەبەستبوونەوە و هەتا رادەیەکی زۆر لەیەک دابڕدراو بوون.

لەگەڵ لاوازبوون و شکستهێنانی ئەو دەوڵەتەدا هیچ دەوڵەتێکی تری ناوەندی بەهێز دروست نەبوو کە بتوانێ رێگە بۆ نزیکبوونەوەی ئەو ناوچانە لەیەک و گرتنی رێبازێکی هاوبەش لە نێوانیاندا خۆش بکات.

نەبوونی بەرژەوەندی هاوبەش و لاوازی پەیوەندی لە نێویاندا و لاوازی و سروشتی قوفڵدراوی خێڵ و ناوچەکان و ململانێی دژواری نێوانیان، لاوازی چینوتوێژە نوێەکان و لەبەرامبەردا بەهێزی لایەنی سەرمایەداری جیهان و هاوپەیمانە خۆماڵیەکانی و بەرژەوەندیان لەو مەڵبەندە نوێیانەدا، زەمینەیەکی لەبار دروست نەبوو بۆ دروستبوونی دەوڵەتێکی نوێ، کە بتوانێ ئەو شوێنانە پێکەوە گرێبدات و جێگەی دەوڵەتی عوسمانی بگرێتەوە.

– ململانێ و گرژی نێوان پێکهاتە و ناوچەکان. ململانێی نێوان بنەماڵەکانی قورەیش فاکتەرێکی گرنگ بوو بۆ دروستبوون و لەناوچوونی دەوڵەتە فیوداڵە خێڵایەتەکانی راشدین و ئەمەوی و عەباسی. لە دوای شکستهێنانی ئەو دەوڵەتانە، بە درێژایی زیاتر لە ٧٠٠ساڵ چیتر هیچ خێڵ یان بنەماڵەیەکی عەرەب نەیانتوانی دەوڵەتێکی زلهێزی نوێ دامەزرێنن، کە ناوچە عەرەبەکان یەکخات. بە درێژایی ئەو ساڵانە دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران بۆ کۆنترۆڵی ئەو ناوچانە سودیان لەو ناکۆکی و لاوازیە وەرگرت.

لەم قۆناغەشدا بە هەمان شێوەی کۆن پچڕپچڕی و ململانێ و دوژمنایەتی بەردەوام بوو لە نێوان خێڵ و بنەماڵە و پێکهاتە و ناوچەکانی وڵاتە عەرەبیەکاندا. ئەمانە لەلایەن سەرمایەداری جیهانەوە سودی لێوەرگیرا بۆ کۆنترۆڵکردنی ناوچەکەو دارشتنی پاشەڕۆژی بەپێی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان. ئەو دەوڵەتانە نە بە ئەرکی خۆیان دەزانی دەوڵەتێکی ناوەندی سەربەخۆ لەو ناوچەیە دروستکەن و رەنگە بە بەرژەوەندی خۆشیان نەزانیبێت.

– لاوازیی چینوتوێژە نوێیەکان. بەهۆی فاکتەرە بنچینەییەکانەوە، چینوتوێژە نوێیەکان نمونەی بڕژوای بەرهەمهێنەری ناوەند و بچوک، بازرگانە خۆماڵیەکان، مسکێن و کرێکاران، پێکهاتەکان، هەروەها بازرگانە گەورەکان و فیوداڵی

موڵکداری پاشکۆ بـەلاوازی مانـەوە. سـەرەڕای ئەوانـە بەهـۆی ئـەوەی ئـەو ناوچانـە لەیـەک دابڕاوبـوون و لەهەمانکاتـدا بەسـترابوون بـە سـەنتەری جیـاوازەوە هێنـدەی تـر لاوازی کردبـوون. بەهـۆی ئـەو لاوازیەیانـەوە هێنـدەی تـر زەلیلـی دەسـتی سـەرمایەداری جیهانـی بـوون.

ناوچەکانـی باکـوری ئەفریقـا و میسـر و لوبنـان و فەڵەسـتین و دیمشـق و حەلـەب و بەسـرە... هەتـا رادەیکـی زۆر لەیـەک دابـڕاو بـوون. ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی و هاتوچـۆ زۆر بـە خـاوی لـە نێوانیانـدا گەشـەی دەکـرد، ئـەوەی لـەو ناوچانـەدا بـە خێرایـی گەشـەی دەکـرد ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی دەرەکـی و وەبەرهێنـان و ئیمتیـازی دەرەکـی بـوو. راسـتە لەپـاڵ ئـەودا بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی زیادیدەکـرد و سـەرچاوەی نوێیـی وزە و کەرەسـەی خـاو دەدۆزرایـەوە و رۆڵـی بازرگانـە گـەورەکان و فیودالـی موڵکدار زیادیدەکـرد، بـەڵام ئەوانـە لەباتـی ئـەوەی ناوچەکانـی رۆژهەڵاتی ناوەڕاسـت لەیـەک نزیـک بکاتـەوە بـە پێچەوانـەوە لەیـەک دووری دەخسـتنەوە.

راسـتە توێـژی نوێیـی بەرهەمهێنـەری پیشـەیی بچـوک و گـەورە و چینـی ناوەڕاسـت و بچوکـی بەرهەمهێنـەر و بازرگانـی خۆماڵـی لـە شـارەکاندا گەشـەیان کـرد. راسـتە ژمـارەی جوتیـاری موڵکداری بچـوک لـە لادێکانـدا زیادیکـرد، کرێکار لـە شـارەکان و سـەپان و کرێـکاری کشـتوکاڵی ژمارەیـان زیادیکـرد، ژمـارەی فەرمانـدەران و دەسـەڵاتدارانی خۆماڵـی دامودەزگاکانـی دەوڵـەت و ریزەکانـی سـوپا زیادیانکـرد، بـەڵام هەمـوو ئەمانـە تەنهـا لـە سـنوری ناوچەکانـی خۆیانـدا بـوون و بازاڕێکـی خۆماڵـی بچوکیـان هەبـوو، لەبـەر لاوازیـان نەیاتوانـی پەیوەنـدی و بەرژەوەنـدی توندوتۆڵـی هاوبـەش لەگـەڵ ناوچەکانـی تـردا ببەسـتن.

– بەسـتنەوەی سـەنتەرەکان بـە دەوڵەتـی سـەرمایەداری جیـاوازەوە. کـە سـاڵی ١٩١٤شـەڕی جیهانـی دەسـتی پێکـرد، وڵاتەکانـی مەغریبـی عارەبـی لەژێـر دەسـەڵاتی فەرەنسـا بـوون، لیبیـا لەژێـر دەسـەڵاتی ئیتاڵیـا، میسـر ئینگلتەرا، فەرەنسـا لە سـوریای گـەورە دەسـەڵاتی بەهێزبـوو، بەهەمـان شـێوە ئینگلتـەرا لـە عێـراق. لەهەمانکاتـدا تورکیـای عوسـمانی کەوتـە بەرەیـەک لەگـەڵ ئەڵمانیـا و مـان و نەمانیـان لکێنـرا پێکـەوە.

لەگـەڵ ئـەوەی ئەمانـە ناوچەکانـی زیاتـر لـە یەکتـر دوور دەخسـتەوە، بـووە هـۆی ئـەوەی ببەسـترێنەوە بـە دەوڵاتـی کەپیتالیسـتی جیـاوازی خـاوەن بەرژەوەنـدی تایبـەت. راسـتە هاوپەیمانـەکان دوژمنێکـی هاوبەشـیان هەبـوو لـە شـەڕی جیهانیـدا، بـەڵام هـەر یـەک لەوانـە بەرژەوەنـدی جیاوازیـان هەبـوو و هەوڵـی مسـۆگەرکردنی پاشـەڕۆژی ئـەو بەرژەوەندییـەی خۆیـان دەدا «**٢٤ ل٣٩**». بەسـتنەوەی مەڵبەنـدەکان

بە دەوڵەتی جیاوازەوە فاکتەرێکی تری گرنگ بوو، کە ناوچەکانی زیاتر لەیەک دوور خستەوە. لەبەر لاوازی چینوتوێژ و پێکهاتەکانی ناوچەکە و نەبوونی دەرفەتیان لە بڕیاردانی چارەنوس و ڕێبازی گەشەکردنی ناوچەکەدا، بڕیاردان لەسەر چارەنوس و پاشەڕۆژیان هەتا دەهات زیاتر دەکەوتە دەست دەوڵەتە کەپیتالیستەکانەوە.

ژێردەستی و پاشکۆیەتی

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە هەتا ساڵی ١٩٠٨، کە شۆڕشی دەستوری لە تورکیای عوسمانیدا دەستیپێکرد، ململانێی سەرەکی بۆ بڕیاردانی چارەنوسی ئەم ناوچانە لە نێوان دوو ڕێبازدا بوو. ڕێبازی یەکەمیان بەردەوامبوون بوو لەسەر سیستەمی فیوداڵی خێڵەکی و دەوڵەتی خەلافەت. ئەمانە بەسەر دوو بەرەدا دابەشبوون. بەشێکیان ئەو سەرەک خێڵ و شێخ و پیاوانی ئایینی و دەسەڵاتدارە خۆ جێیانە بوون کە بەرژەوەندی هاوبەشیان لەگەڵ سوڵتاندا هەبوو، مان و نەمانیان ڕاستەوخۆ بە مان و نەمانی دەوڵەتی عوسمانی و سوڵتانەوە بەسترابوو. ئەمانە کەوتبوونە دوای دروشم و بانگەوازەکانی بزاڤی کۆمکاری ئیسلامییەوە.
بەهۆی لاوازبوونی دەوڵەتی عوسمانی و شکستهێنانی لە شەڕەکانیدا و کەمبوونەوەی دەسەڵاتی بەسەر ویلایەتەکانی دەرەوەی تورکیای عوسمانیدا و هەروەها زیادبوونی مەیلی سەربەخۆیی ناوچەیی و نەتەوایەتی لەسەرانسەری دەوڵەتەکەدا، بەشێکی تر دروستبوون. ئەم بەشە دەیانویست هەمان سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی بهێڵنەوە، بەڵام خواستیان ئەوەبوو، کە دەوڵەتێکی خەلافەتی هاوبەشی تورک و عەرەب پێکبهێنرێت.
هەڵبەتە بەشێک لە مسکێنەکان ئەو گۆڕانکارییە گەورانەی لە سەد ساڵی دواییدا روویدا بوو بە هەڕەشە لەسەر خۆیان دەزانی. لەبەرئەوەی بەهۆی خاوی گەشەکردنی پیشەسازییەوە دەرفەتی کاری تریان بۆ دروست نەبوو، ترسیان لێ نیشتبوو دەربەدەر و بێ نان و ئاو ببن و ببنە کۆیلەی غەیرەدین. بۆیە زۆر لەوانە لە خۆخستنە پاڵ ئەم ڕێبازەوە بەولاوە هیچ چارێکی تریان نەدەبینی.
ڕێبازی دووەم، لەم ناوچانەداهەوڵدانی داپچڕین و سەربەخۆیی بوو لە دەستەڵانی ناوەندی دەوڵەتی عوسمانی. ئەمانەش بەسەر دوو بەرەوە

دابەشبوون. یەکێکیان بەرەی سەرمایەداری جیهان و چینوتوێژ و پێکهاتەی نزیکبوو لێیانەوە، لە بازرگانە گەورەکان و فیودالی موڵکداری پاشکۆ و هەندێ پێکهاتە. ئەمانە لایەنی بەهێزبوون و کۆنترۆڵی مەڵبەندە ئابورییەکانیان کردبوو. لایەنی دووەم چینوتوێژە بەرهەمهێنەرە نوێیەکان و بازرگانی خۆماڵی و توێژێکی نوێی رۆشنبیر و فەرماندەرانی دەوڵەت و سوپای خەڵکی ئەو ناوچانە بوون. بەشێکی زۆر کرێکار و جوتیاری بچوک و هەروەها بەشێک لە فیودالی موڵکدار و دەسەڵاتی ئایینی بە پەرۆش بۆ چاکسازی کەوتبوونە ئەم بەرەیەوە. ئەمانە لەچاو بەرەکەیتر زۆر لاوازبوون و لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی و لایەنی دەرەکیشەوە رێگەیان لێدەگیرا. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەگەڵ بەرەی یەکەم هێشتا بەرژەوەندی هاوبەشیان هەبوو لە لاوازکردنی فیودالی خێڵەکی و چاکسازیی یاسایی و سیاسی و بوژاندنەوەی بازاڕدا. بەشێک لەمانە لە ئەوروپا و میسر پەیوەندی و هاریکاری گەنجانی تورکیان دەکرد.
لەسەرەتادا رێبازی دووەم بوو بە پاڵپشتێک بۆ شۆڕشی دەستوری و پرۆسەی چاکسازی. ئەوەی لێرەدا لای ئەمان گرنگ بوو سەربەخۆیی و ئۆتۆنۆمی زیاتر بوو بۆ ناوچەکانیان و لەهەمانکاتدا گۆرینی دەسەڵاتدارانی خۆجێیی دەوڵەت بوو بە خەڵکانی ناوچەکە خۆی. لەم ناوچانەش بزووتنەوەی دیموکراسی لە رادەربڕین و رۆژنامە دەرکردن و پێکهاتنی چەندین رێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنی و پارتی سیاسیدا خۆی بینیەوە.
داواکاریەکانی ئەو ناوچانە بۆ چاکسازی و مافی ئۆتۆنۆمی و سەربەخۆیی لەلایەن سوڵتان و حکومەتە نوێیەکەوە رەتکرایەوە و بگرە بە هێزی سەربازی بەتایبەتی لە ویلایەتەکانی لوبنان و سوریا رووبەڕوویان بوونەوە. هاوپەیمانیی دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ ئەڵمانیادا، گوژمیدا بە پرۆسەی دوور کەوتنەوەی مەڵبەندی ئابوری و ناوچەکان لە ناوەند. لەلایەکی ترەوە بەهۆی دەستپێکردنی شەڕەوە، هەریەکە لە دەوڵەتە سەرمایەدارەکان لای خۆیەوە هەوڵی بەهێزکردنی جێ پێی خۆی لەو ناوچانەدا دەدا.
نەبوونی دەسەڵاتێکی ناوەندی هاوبەش لە ناوچە عەرەبیەکاندا، لاوازی بەرژەوەندی هاوبەش و پەیوەندی توندوتۆڵ لەنێوان سەنتەر و ناوچکاندا، لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان و کەمی دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیاردانـدا، جیاوازی نێوان ئاستی گەشەکردنی ئەو ناوچانە، ململانێو دوژمنایەتی نێوان خێڵ و پێکهاتەکان، هەموو ئەمانە وایکرد وڵاتەکانی باکوری ئەفریقا و میسر رێبازی تایبەتی خۆیان بگرن و ببنە کۆڵۆنی دەوڵەتە سەرمایەدارەکان و لەهەمانکاتدا

فەرەنسا و ئینگلتەرا لە ناوچە عەرەبیەکانی تردا بگەڕێن بەشوێن هاوپەیمانی نوێی بەهێزدا. لێرەدا هاوپەیمانەکان، ناڕازی و بزووتنەوەی خەڵکانی ئەو ناوچانەیان قواستەوە و ڕۆڵی شەڕیفی مەککەیان بەهێزکرد و لەو ڕێگەیەوە جڵەوی بزووتنەوەی سەربەخۆیی ناوچە عەرەب کەوتە دەست ڕەمزە ئایینیەکانی عەرەبی مەککە.

ساڵی ١٩١٥ بە پشتگیری هاوپەیمانان راپەڕینی چکداری عەرەب بە ناوی شۆڕشی عەربی لە شام کوژابووەوە، کە بە سەرۆکایەتی شەڕیفی مەککە بەرپا بوو. زۆربەی سەرەک خێل و موڵکداری فیوداڵ و شێخ و پیاوانی ئایینی و چینوتوێژەکانی کۆمەڵ پاڵپشتیان کرد. توێژێکی کەم لەمانە لە پەنای دەوڵەتی عوسمانیدا مانەوە.

ساڵی ١٩١٤ ئنگلتەرا بەسرەی داگیرکرد، ساڵی ١٩١٧ بەغدا. ساڵی ١٩١٦ ڕێکەوتنامەی سایکس پیکو لە نێوان دەوڵەتانی هاوپەیمان مۆرکرا. بەپێی ئەوە ویلایەتەکانی دەرەوەی تورکیای عوسمانییان بە فەرمی لە نێوەن خۆیاندا دابەشکرد.

هەر بەشێوەی ناوچە عەرەبیەکان، چینوتوێژ و پێکهاتەکان لە عەرەب و کورد و پێکهاتەکانی تر لە ویلایەتەکانی عێراقیش کەوتنە جموجۆڵ بۆ بەدەستهێنانی سەربەخۆیی و ئۆتۆنۆمی ناوچەکانیان. گوێ رایەڵ نەبوونی ئینگلتەرا بۆ داواکارییەکانی ئەوانە، چەندین بزووتنەوەی لێکەوتەوە، نمونەی ئەوانە شۆڕشی بیست لە ویلایەتەکانی باشوری عێراق و شۆڕشی شێخ مەحمود لە سلێمانی. هەتا ساڵی ١٩٢١ ئەو ویلایەتانە لەژێر ئینتیدابی ئینگلتەرەدا بوون. بەهۆی پەرشوبڵاوی و لاوازی چینوتوێژە نوێکان و ململانێ و دوژمنایەتی نێوان خێڵ و پێکهاتەی ناوچەکەوە لەو ساڵەوە بەدەستی ئینگلتەرا شانشینی عێراق لە سێ ویلایەتە کۆنەکەی دەوڵەتی عوسمانی دامەزرا و یەکێ لە خزمانی بنەماڵەی شەریفی مەککەیان تیادا کرد بە پاشا «٣، ٢». ئەم زەمینەیە عێراقی کرد بە دەوڵەتێک کە تیایدا سیستمێکی سیاسی و ئابوری لاوازی پاشکۆ و دیکتاتۆر جێگیر بێت.

ساڵی ١٩١٨ هێزەکانی شەریفی مەککە بە پاڵپشتی هاوپەیمانان سوریای گەورەیان گرت. چینوتوێژ و هێزە خۆماڵییەکانی سوریا ساڵی ١٩١٩ بانگەوازی سەربەخۆیبیان کرد و پەرلەمانێکیان پێکهێنا. ساڵی ١٩٢٠ بانگەوازی مەملەکەتی سوریای عەرەبیان کرد، بەڵام هاوپەیمانیان دانیان پێدا نەنا. ئەو ناوچانە بەر فەرەنسا کەوت و کۆنترۆڵی کرد. لەو سەردەمەدا سوریای گەورەیان بەسەر

١٠ ورده دەوڵەتدا دابەشکرد، لەوانە دەوڵەتی لوبنان، دمشق، حەلەب و دەوڵەتی عەلەوی. ساڵی ١٩٢٢ پێنج لەو دەوڵەتانە لەژێر ئینتیدابی فەرەنسا یەکخران و سوریای ئەمڕۆیان لێ دروستبوو . ساڵی ١٩٢٥خەڵکی وڵاتەکە هەوڵی دانانی دەستورێکی نوێیاندا، بەڵام بۆیان سەری نەگرت. بەهۆی ئەوەوە شۆڕشی سوریای مەزن بەرپا بوو و هەتا ساڵی ١٩٢٧ بەردەوام بوو. ساڵی ١٩٢٨ مەجلیسی شورای سوریا دامەزرا و دوای ساڵێک بڕیار لەسەر دەستوری نوێی وڵاتەکە درا و ساڵی ١٩٣٢ بانگەوازی کۆماری سوریا کرا.

ساڵی ١٩١٨ لوبنانییەکان بانگەوازی حوکومەتی لوبنانی عەرەبیان کرد، بەڵام لەبەرئەوەی وڵاتەکە کەوتە ژێر ئینتیدابی فەرەنساوە، تەمەنی ئەو حکومەتە تەنها سێ ڕۆژ بوو. ساڵی ١٩٢٠ لوبنان لە سوریا جیاکرایەوە. هەتا ساڵی ١٩٢٦ وڵاتەکە لەژێر ئینتدابی فەرەنسادا بوو. لەو ساڵەدا ئەنجومەنی نوێنەران دامەزرا و دەستوری وڵاتەکەی پەسندکرد و بەنگەوازی یەکەم کۆماری عەرەبی بە ناوی کۆماری لوبنانەوە کرا «١١٧ ل٣٩ \ ٥٣\٥٢».

هۆکاری ئەوەی پرۆسەی هەوڵدانی چاکسازی دەستوری و دامەزراندنی سیستمی کۆماری لە لوبنان و سوریادا زوو دەستپێکرد، بە پلەی یەک بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە لە چیاکانی لوبنان و ناوچە کەنار دەریاکانی سوریا، پێشتر لە زۆر شوێنی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست گەشەکردنی بازرگانی و شاری بازرگانی بەهێز تیایاندا پەرەی سەند و بەهۆی ئەوەوە پیشەسازی سەرەتایی و پیشەیی و کاری بانکی تیایاندا بەهێز بوو و هەروەها لەچاو ناوچەکانی تردا چینوتوێژ و هێزی نوێیی تیایاندا بەهێزتر بوو.

پێکهاتە ناموسڵمانەکانی ناوچەکە هەر لە کۆنەوە ڕۆڵی گرنگیان هەبوو لە بەرەنگاربوونەوەی زوڵم و زۆرداری دەوڵەتی عوسمانی و سیستمی فیوداڵی خێڵەکی. لەبەرئەوەی دواتر فەرەنسییەکان پارێزگاریان دەکردن، بەهەمان ئاستی تورکیای عوسمانی رووبەڕووی سەرکوتکردن و ئاوارەبوون و کۆمەڵکوژی نەبوونەوە. لەبەرئەوە ئەم پێکهاتانە لە دوو رووەوە ڕۆڵی گرنگیان هەبوو. یەکێکیان ڕۆڵی هەوڵدانی چاکسازیی سیاسی و یاسایی و دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر، دووەمیان ڕۆڵی گرنگیان بینی لە هەوڵدان بۆ سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری ناوچەکە و بزووتنەوەی ناسونالیستی عەرەبی تیایاندا «٢٩ ل٦٤».

لە کاتێکدا لە تورکیای عوسمانی توێژێک لە تورک ئاڵای ناسونالیزم و سەربەخۆییان بەرزکردەوە و کەوتنە ئازاردانی پێکهاتە ناموسڵمان و نەتەوەکانی

تـر، بـە پێچەوانـەوە لـە ویلایەتەکانـی سـوریای گـەورە، پێکهاتـە ناموسـڵمانەکان بـوون رۆڵـی گرنگیـان بینـی لـە بزووتنـەوەی ناسیونالیسـتی عەرەبـدا. بۆیـە شـتێکی سـەیرنیە، کـە دامەزرێنـی پارتـی بەعسـی عەرەبـی کریسـتیان بـوو. چینوتوێـژە نوێیـەکان و پێکهاتەکانـی سـوریای گـەورە هێنـدە بەهێـز بـوون، کـە بتوانـن رۆڵـی گرنـگ لـە هەوڵـدان بـۆ چاکسـازی سیاسـی و یاسـایی و دامەزراندنـی سیسـتمی کۆمـاری ببینـن، بـەڵام ئـەو توانایەیـان بەشـی ئـەوەی نەکـرد، بتوانـن سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفراوانتـر و سـەربەخۆ دامەزرێنـن، بۆیـە ئـەو وڵاتانـە رووبـەڕووی دابەشـکردن و پاشـکۆیی بوونـەوە.

فەڵەسـتین و ئـوردن بەشـێک بـوون لـە سـوریای گـەورە. سـاڵی **١٩٢٢** ئـوردن بەشـێوەی عێـراق لەلایـەن خزمێکـی بنەماڵـەی شـەریفی مەککـەوە شانشـینی ئـوردن تیایـدا دامـەزرا و فەڵەسـتین هەتـا سـاڵی **١٩٤٨** لەژێـر ئینتیدابـی ئینگلتـەرا مایـەوە «**٥٢\٥٣**».

شکسـتهێنانی شۆڕشی دەستوری و دارمانی دەوڵەتی قاجار

لـە ئێـران هـەر بەچەشـنی تورکیـای عوسـمانی لـەم قۆناغـەدا باڵانسـی هێـزەکان گـۆڕان و پرۆسـەی بزووتنـەوە و شۆڕشـی دەسـتوری و دواتـر شکسـتهێنانی روویـدا. بـەڵام ئێـران خاسـڵەتی تایبەتـی هەبـوو لـە مێژووی کـۆن و پێکهاتـەی کۆمەڵایەتیـدا. ئـەو خاسـڵەتە تایبەتییانـە بەشـێوەیەکی جیـاواز لـە ناوچەکانـی دەوڵەتـی عوسـمانی لەگـەڵ ئـەو زەمینـە نوێیـە ئاوێتەبـوو و پرۆسـەی گۆڕانـکاری تیایـدا شـێوازێکی جیـاوزی گرتەبـەر. لێـرەدا، پێـش ئـەوەی باسـی دینامیکـی گۆڕانکارییـەکان بکەیـن پێویسـتە گرنگتریـن ئەوتایبەتییانـە لـە چەنـد خاڵێکـدا بـاس بکەیـن.

دروسـتنەبوونی توێژێکی رادیکاڵ لە ریزەکانی سوپادا

هەتـا ئەوکاتـەی دەوڵەتـی عوسـمانی لـە شـەڕی یەکەمـی جیهانیـدا دۆڕا، هیـچ هێزێکـی دەرەکـی لـە تورکیـای عوسـمانیدا وجـودی گـەورەی نەبـوو و تەرەفێکـی کاریگـەر نەبـوو لـە ململانێکانـی ناوخـۆدا. رۆڵـی کاریگـەر و وجـودی ئەوانـە تەنهـا لـە ویلایەتەکانـی دەرەوەی تورکیـای عوسـمانیدا بـوون، بـەڵام لـە

ئێران ئەمە پێچەوانە بوو.
بەهۆی ئەوەی ئینگلتەرا و روسیا لەسەر ئاستی ململانێ جیهانیەکانی ئەوسا هەتا دەهات لەیەک نزیک دەبوونەوە، ساڵی ١٩٠٧ ناوچەی دەسەڵاتیان لە وڵاتەکەدا بە فەرمی لە نێوان خۆیاندا دابەشکرد و دواتریش لە شەڕی یەکەمی جیهاندا کەوتنە بەرەیەکەوە «١٠٣ ل٢٤». ناوچەکانی دەسەڵاتیان تەنیا لە رووی سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتییەوە نەبوو، بەڵکو وجودی سەربازیشیان هەبوو. ئەمە هاریکاری ئەو دوو دەوڵەتەی زیادکرد بۆ کۆنترڵکردنی وڵاتەکە و رووداوەکانی بە ئاراستەیەکدا برد، کە لەبەرژەوەندی تایبەتی خۆیاندا بێت. بەدەستپێکردنی شەڕی جیهانی و زیادبوونی لەشکری ئەو دەوڵەتانە لە وڵاتەکەدا، دەوڵەتی قاجارلە گوێ رایەڵ بوون بەولاوە بۆ ئەو دوو دەوڵەتە هیچی تری لەبەردەمدا نەمابوو. لەهەمانکاتدا ئەوانە بوونە لایەنێکی کاریگەر لە بزووتنەوەی دەستوری و دەرئەنجامەکانیدا «١٠٥ ل٢٨٦».

هێزی چەکداری دەرەکی لایەنێک بوو لە ململانێ ناوخۆییەکاندا

هەتا ئەوکاتەی دەوڵەتی عوسمانی لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا دۆڕا، هیچ هێزێکی دەرەکی لە تورکیای عوسمانیدا وجودی گەورەی نەبوو و تەرەفێکی کاریگەر نەبوو لە ململانێکانی ناوخۆدا. رۆڵی کاریگەر و وجودی ئەوانە تەنها لە ویلایەتەکانی دەرەوەی تورکیای عوسمانیدا بوون، بەڵام لە ئێران ئەمە پێچەوانە بوو.

بەهۆی ئەوەی ئینگلتەرا و روسیا لەسەر ئاستی ململانێ جیهانیەکانی ئەوسا هەتا دەهات لەیەک نزیک دەبوونەوە، ساڵی ١٩٠٧ ناوچەی دەسەڵاتیان لە وڵاتەکەدا بە فەرمی لە نێوان خۆیاندا دابەشکرد و دواتریش لە شەڕی یەکەمی جیهاندا کەوتنە بەرەیەکەوە «١٠٣ ل٢٤». ناوچەکانی دەسەڵاتیان تەنیا لە رووی سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتییەوە نەبوو، بەڵکو وجودی سەربازیشیان هەبوو. ئەمە هاریکاری ئەو دوو دەوڵەتەی زیادکرد بۆ کۆنترڵکردنی وڵاتەکە و رووداوەکانی بە ئاراستەیەکدا برد، کە لەبەرژەوەندی تایبەتی خۆیاندا بێت. بەدەستپێکردنی شەڕی جیهانی و زیادبوونی لەشکری ئەو دەوڵەتانە لە وڵاتەکەدا، دەوڵەتی قاجارلە گوێ رایەڵ بوون بەولاوە بۆ ئەو دوو دەوڵەتە هیچی تری لەبەردەمدا نەمابوو. لەهەمانکاتدا ئەوانە بوونە لایەنێکی کاریگەر لە بزووتنەوەی دەستوری و دەرئەنجامەکانیدا «١٠٥ ل٢٨٦».

سروشتی دژواری ململانێی نێوان باڵەکانی بزووتنەوەی دەستوری

توندڕەویی دەوڵەت و فیوداڵ و دەسەڵاتداری خۆجێیی ناوچەکان، چەوساندنەوەی بێ ئەندازەی مسکێن و جوتیارە بچوکەکان و دەرپەڕاندنیان لە زەویەکانیاندا، وایکرد کە ژمارەیەکی هێجگار زۆر لەوانە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە رووبکەنە شارەکان. لەگەڵ ئەوەی بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی خۆماڵی گەشەکردنی بەخۆوە بینی، بەڵام توانای نەبوو دەرفەتی کار بۆ ئەو ژمارەگەورە بێکارە دابین بکات، لەبەرئەوە لەشکرێکی گەورەی بێکار لە شارەکاندا دروستبوو.

ساڵی **١٩١٤**، **٦٥**هەزار کرێکار لە پیشەسازی فەرشدا کاریان دەکرد، **٢٠** هەزار قوماش، **١٥** هەزار لە وەرشە پیشەییەکان و دەوروبەری **٧-٨** هەزار لە کۆمپانیاکانی پترۆڵدا. سەرەڕای ئەوە لە کێڵگە گەورەکانی بەرهەمهێنانی بەروبوومی کەرەسەی خاوی وەکو توتن و لۆکە، ژمارەیەکی زۆر کرێکاری کشتوکاڵی کاریان دەکرد. بەڵام ئەم دەرفەتی کارانە لەچاو ژمارەی خەڵکی بەتاڵدا زۆر بچوک بوون، بۆیە ژمارەیەکی زۆریان بۆ کارکردن روویان لە دەوڵەتە دراوسێکان کردە. ساڵی **١٩١٤** نزیکەی **١** ملیون ئێرانی بۆ کارکردن ئاوارەی دەوڵەتی عوسمانی و روسیا بوون. نیوەی ئەوانە لە ناوچەکانی قەفقاس و باشوری روسیا کاریان دەکرد «**١٥** ل **٦٢**».

وەکو پێشتر باسمانکرد لە روسیای قەیسەری لەسەرەتای سەدەی بیستدا بەهۆی چەوساندنەوەی بێ ئەندازەی کرێکار و جوتیاران لەو وڵاتەدا، شانبەشانی شۆڕشی دەستوری لە وڵاتەکەدا بزووتنەوەی سۆسیال دیموکرات لەناو کرێکاراندا زۆر بەهێزبوو. ئەو بزووتنەوەیە کاریگەرییەکی زۆری لەسەر ئەو کرێکارە ئێرانیانە هەبوو، کە لەو وڵاتەدا کاریان دەکرد. لە کاتی گەڕاندنەوەی ئەوانە بۆ ئێران یان هاتوچۆکردنیان، ئەو ئایدۆلۆژیەیان لەگەڵ خۆیان هاورد دەکرد. ئەم چینوتوێژانە شانبەشانی مسکێن و جوتیارە هەژارەکان لە ئێران، لەچاو دەوڵەتی عوسمانیدا رۆڵێکی گرنگ و گەورەتریان بینی لە بزووتنەوە و شۆڕشی دەستوریدا.

هەڵبەتە ئەم چینوتوێژانە رۆڵی گرنگیان لە مانەوە و سەرکەوتنی شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی ئەوروپای رۆژئاوادا هەبوو، بەڵام لە ئێراندا رۆڵیان جیاوازبوو. لە رۆژئاوای ئەوروپا چینی برژوا زۆر بەهێز و بە تواناتربوو، ئەوانە بوون دەرفەتی کاریان بۆ ئەو کرێکارانە خوڵقاندبوو، کە سەرقافڵەی گۆڕانکارییەکان بوون. ئەگەرچی کرێکاران لە پرۆسەکەدا داوای پچڕینی مافەکانی

خۆیـان دەکـرد، بـەڵام ئایدۆلۆژیـای رادیـکاڵ و هەوڵـدان بـۆ دامەزراندنـی سیسـتمی سۆسیالیسـت و دژایەتیکردنـی بـرژوا بـەو شـێوەیە نەبـوو.
لــە ئێـران چینـی بـرژوای خۆماڵـی بەهێـز و دەرفەتـی کاری زۆر نەبـوو، ئـەوەی گەشــەی دەکـرد و بــەرەو پێشــەوە دەرۆیشـت بازرگانـی دەرکـی بـوو. بـرژوای خۆماڵـی ئێـران بــە بەرهەمهێنەرەکانـی شــار و لادێ و بازرگانەکانــەوە پێویسـتی پاڵپشـتی چینوتوێژەکانـی خـورەوە بـوو بـۆ گەشـەکردن و دابینکردنـی دەرفەتـی کاری نـوێ بـۆ هەزارەهـا کەسـی خەڵکـی بێـکاری وڵاتەکـە «١٥ ل١٩٧». بۆیـە لێـرەدا بزووتنــەوەی رادیکاڵـی چــەپ لــەم قۆناعــەدا رۆڵێکـی دووفاقییـان لــە بزووتنــەوەی دەسـتوریدابینی.
رۆڵـی بزووتنــەوەی رادیکاڵـی لـە شۆڕشـی دەسـتوریدا و بەهێـز و گرنـگ بـوو. لـەو رێگەیــەوە ژمارەیەکـی زۆر لــە چینوتوێـژە کارکــەرەکان لــە کرێـکار و جوتیــار و خەڵکانـی بێـکار بەشـداری لـەو بزووتنەوەیـدا کـرد. بـەڵام لەهەمانکاتـدا باڵێـک لـەو بزووتنەوەیــە رۆڵێکـی توندڕەوانەیــان هەبـوو و خەونـی دامەزرانـدی سۆسـیالیزم کەوتبـووە کەلەیانــەوە و دژایەتـی باڵەکانـی تـری بزووتنــەوەی دەسـتوریان دەکـرد. بــرژوای خۆماڵـی ئێـران بێجگەلــە لایەنـی دەرەکـی و شــا و فیـوداڵ و دەســەڵاتی ئایینـی، باڵـی رادیکاڵیـش بـووە بـەرەی سـێیەم دژیـان. ئەمــە لــە لەیەکــەوە بـووە هـۆکاری زیادبوونـی ململانێ لەنـاو ریزەکانی بزووتنــەوەی دەسـتوری و فاکتەرێکی گرنگـی تـر بـۆ لاوازبـوون و شکسـتهێنانی. لەلایەکـی ترەوە بـووە هۆی ناسـەقامگیریی بــازاڕی ناوخـۆ و لاوازبوونـی گەشـەکردنی پیشەسـازی و بازرگانـی خۆماڵـی و لـە بەرامبـەردا بەهێزبوونـی لایەنـی دەرەکـی و رێبـازی پاشـکۆیەتی. لەهەمانکاتـدا بـووە هـۆکاری دروسـت نەبوونـی دەرفەتـی کاری نـوێ بـۆ ئـەو خەڵکـە بێـکار و هـەژارەی وڵاتەکـە. کەمـی دەرفەتـی کار و بـەرزی رێـژەی بەتاڵـی کاردانـەوەی خراپـی هەبـوو لەسـەر ئـەو کرێـکار و مسـکێنانەی کـە کاریشـیان دەکـرد، چونکـە بـووە هـۆکاری دابەزینـی موچـە و کەمبوونـەوەی داهاتەکانیـان «١٥ ل٢١٠».

رۆڵی گرنگی دەسەڵاتی ئایینی لە ململانیەکاندا

لــە کاتێکـدا سـوپا لــە تورکیـا رۆڵـی گرنـگ و یەکلاکردنــەوەی بینـی لــە تورکیــای عوسـمانیدا، لــە دەوڵەتـی قاجـار دەسـەڵاتی ئایینـی نەیتوانـی رۆڵـی یەکلاکــەرەوە ببینـی، بــەڵام رۆڵـی گرنگـی بینـی لــە بەڕێوەچوونـی بزووتنــەوەی دەسـتووری و دەرئەنجامەکانیـدا.

هەتا کۆتایی سەدەی نۆزدە بێجگە لە دروستبوونی هەندێ تەیاری فیکری و ئایینی جیاواز لە ئایدۆلۆژیای تەقلیدیی شیعە، بەشێوەیەکی گشتی بەشی هەرە زۆری دەسەڵاتی ئایینی پشتگیری سوڵتان و لایەنی دەرەکی و هێشتنەوەی سیستمی فیودالی خێڵەکیان دەکرد، بەڵام لە کۆتایی سەدەکەدا بەهۆی ئەو گۆڕانکارییانەی لە دەوڵەتەکە و سروشتی چین و هێزەکاندا ڕوویدا، جیاوازی کەوتە ڕیزی دەسەڵاتی ئایینیش و دابەشبوون بەسەر چەند باڵێکدا «١٠٥ ل٢٧٨».
دەسەڵاتی ئایینی شیعە بە گشتی بوونە سێ بەشەوە. زۆرینەیان هەروەکو پێشتر پاڵپشتی شا و سیستمی فیودالی خێڵەکی و مانەوەیان کرد. ئەمانە دژی هەموو چاکسازییەک بوون و دەیانویست بەپێی شەریعەتی ئیسلام و مەزهەبی شیعە، وڵات وەکو پێشتر بەڕێوەببرێت. بەشی دووەمیان چوونە پاڵی لایەنی دەرەکی و بازرگانی گەورە و فیودالی موڵکداری پاشکۆوە. ئەمانە لەگەڵ چاکسازی و لاوازکردنی دەسەڵاتی شا و بزووتنەوەی دەستووریدا بوون، بەڵام ڕێگربوون لە دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر کە گەرەنتی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری وڵاتەکە بکات. بەشی سێیەمیان بەشێوەیەکی گشتی کەوتنە بەرەی شۆڕشی دەستوری و پشتگیریکردنی برژوای بەرهەمهێنەر و بازرگانە خۆماڵییەکان «٧٠ ل١١٧».
لەم قۆناغەوە ململانێ لەنێوان ئەم ڕێبازە جیاوازانەدا لە ڕیزەکانی دەسەڵاتی ئایینی شیعەی وڵاتەکە دەستیپێکرد و هەتا ئێستا بە شێوازی جیاواز هەر بەردەوامە. ئەو دەسەڵاتە بە هێشتنەوەی پرنسیپەکانی فیودالی خێڵەکی هەمیشە توێژەکانی هەوڵی هاوپەمانیکردنی لەگەڵ چینوتوێژە جیاوازەکانی کۆمەڵگەدا بەستووە. چاوخشاندنێک بە چۆنیەتی دروستبوونی کۆماری ئیسلامی لە کۆتایی حەفتاکانی سەدەی بیستدا و ڕەفتارەکانی ئەمڕۆی لە ئێران و ناوچەکەدا ئەوە دەسەلمێنێ «٩٩».
لەگەڵ ئەوەی بە درێژایی دەسەڵاتی دەوڵەتی سەفەوی و ئەفشار و قاجار لە وڵاتەکەدا هەتا کاتی داڕماندنی سیستمەکەلە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی، هەمیشە خێڵە تورکەکان حوکمڕانییان کردووە، بەڵام بەهۆی ڕۆڵی گرنگی شیعە لە وڵاتەکەدا و دانی ناسنامەیەکی شیعە پێی، کە لەژێر چەتری ئەودا وڵاتەکە بە یەکگرتویی مایەوە، دەمارگیری نەتەوایەتی لەم قۆناغەدا لە ڕیزەکانی برژوای ئێران بەشێوەی دەوڵەتی عوسمانی ڕەگی دانەکوتی «١٥ ل١٩٩».
ململانێی ئایدۆلۆژی لە نێوان باڵەکانی ناو خودی شیعەکان و ململانێی ئایدۆلۆژی بەردەوامیان لەگەڵ سوونە و مەزهەب و ڕێبازە نوێیکاندا لە سەدی نۆزدەدا

و سەرەڕای ئەوە بەهێزبوونی ئایدۆلۆژی سۆسیالیزمی رادیکاڵی بێ بوونی بنەمایەکی ئابوری کەپیتالیستی بەهێز لە وڵاتەکەدا، ململانێی ئایدۆلوژی لە نێوان باڵ و رێبازە جیاوازەکانی بزوتنەوی دەستوری زۆر خەست و دژوارکرد. ئەو ململانێ ئایدۆلوژیە وایکرد، کە بەشێکی زۆر لە پارت و رۆشنبیرانی وڵاتەکە لەباتی بە کردەوە و دارشتنی پرۆگرامی گونجاو لەگەڵ واقعی کۆمەڵگەکەدا کاربکەن، کەوتنە گێژاوێکی ئایدۆلۆژی و بازنەیەکی داخراوی رۆمانسی سیاسییەوە. راستە ئەمە بەشێوەیەکی گشتی زۆربەی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی گرتەوە، بەڵام ئەمە لە ئێران زیاتر بوو «١٥ ل٢١٩».

تایبەتمەندی لە دەرهێنان و فرۆشتنی پترۆڵدا

لە ساڵەکانی ١٨٩٠دا وەک پاشکۆیەک بۆ رێکەوتنامەی رویتری ساڵی ١٨٧٢، رێکەوتنامەیەکی بە ناوی دارسی لە نێوان کۆمپانیایەکی پترۆڵی ئینگلیزی و دەوڵەتی قاجار بۆ دۆزینەوە و دەرهێنان و فرۆشتنی پترۆڵ کرد. ئەو رێکەوتنامەیە بۆ ماوەی ٦٠ ساڵ بوو. لەبەرامبەردا کۆمپانیاکە دەبوایە پێشەکی ٢٠هەزار پاوەندی بدایە بە دەوڵەتی ئێران، هەروەها ساڵانە ١٦٪ ی قازانجی سافی پێبدایە «١٥ ل١٦٠».

ساڵی ١٩٠٨ پترۆڵ دۆزرایەوە و دوای ساڵێک کۆمپانیای فارسی- ئینگلیزی بە کەپیتاڵی دوو ملیون پاوەند بۆ ئەو مەبەستە پێکهێنرا. ساڵی ١٩١٢ دەستکرا بە دەرهێنان و هەناردەکردنی نەوت. لەبەر رۆڵی گرنگ و گەورەبوونی پرۆژەکە، ئینگلتەرا وەکو دەوڵەتێک بوو بە شەریک لە کۆمپانیەکەدا.

بۆ پاراستنی ئاسایشی کار و بەرژەوەندیی کۆمپانیاکە و بیرە نەوتەکان، کۆمپانیاکە راستەوخۆ رێکەوتنامەی لەگەڵ فیوداڵ و دەسەڵاتدارانی ئەو ناوچانە بەست. لە دوای چوار ساڵ کەپیتاڵی کۆمپانیاکە لە ٢ ملیون پاوەندەوە ساڵی ١٩١٦گەیشتە ٢١ملیون پاوەند «١٥ ل١٦٣».

دۆزینەوە و دەرهێنان و هەناردەکردی پترۆڵ لەو وڵاتەدا کاریگەری گرنگی هەبوو. یەکەمیان زیادبوونی گرنگی ئێران بوو بۆ سەرچاوەی وزەی سەرمایەداری جیهان. دووەمیان بە تایبەتمەندیی وڵاتەکە بوو لە دەرهێنان و فرۆشتنی پترۆڵدا. ئەمە لەلایەکەوە بووە هۆکاری ئەوەی وڵاتەکە هەتا دەهات زیاتر پشت بە داهاتی فرۆشتنی پترۆڵ ببەستێت، کە لەلایەکەوە وڵاتەکی زیاتر زەلیلی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و بەرز و نزمبوونەوەی نرخی پترۆڵ لە جیهاندا کرد. لەلایەکی

تـرەوە هاتنـی کەپیتالێکـی زۆر بـۆ وڵاتەکـە و ئیمتیـازدان بـە کۆمپانیـا بێگانـەکان، لـە باتـی رێگـە خۆشـکردن بـۆ گەشـەکردنی پیشەسـازی خۆماڵـی و چاکسـازی و گەشـەپێکردنی کەرتـی کشـتوکاڵی، کڕینـی بەروبوومـی دەرەکـی زیاترکـرد «٧ ل١٦٢». لایەنێکی نێگەتیڤـی تـری ئـەو تایبەتمەندییـە، رێگـە خۆشـکردن بـوو بـۆ دروسـتبوونی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدرانی نـوێ، کـە لـە رێگـەی کۆنترۆڵکردنـی دەسـتگای دەوڵەتـەوە داهاتێکـی زۆری پتـرۆڵ بکەوێتـە دەسـتیان و لـەو رێگەیـەوە دەسـەڵاتی تاکـڕە و دیکتاتۆریەتـی خۆیـان بسـەپێنن. پتـرۆڵ لەباتـی ئـەوەی ببێتـە فاکتەرێـک بـۆ بەهێزبوونـی ژێرخانـی ئابـوری وڵاتەکـە و دامەزراندنـی سیسـتمێکی بەڕێوبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفـراوان و سـەربەخۆ، بـوو بـە فاکتەرێـک، کـە پاشـکۆیەتی وڵاتەکـە زیاتـر بـکات و رێگـە خۆشـبکات بـۆ دامەزەاندنـی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بـەر تەسـکی دیکتاتـۆر.

ملدان بەرەو پاشکۆیەتی و دیکتاتۆریەت

لەگـەڵ ئـەوەی بەهـۆی برسـێتی و کوشـتن و نەخۆشـیەوە زیاتـر لـە ١ ملیـون ئێرانـی لـە شـەڕی یەکەمـی جیهانیـدا لەناوچـوون، لـە نێـوان سـاڵی ١٨٩٠-١٩٢٦دا ژمـارەی دانیشـتوانی وڵاتەکـە لـە ٩ ملیونـەوە زیادیکـرد بـۆ ١١،٤ ملیـون. بەهـۆکاری سروشـتی و کۆچکردنـی دانیشـتوان لـە لادێـوە بـۆ شـار، لـە نێـوان ساڵەکانی ١٨٦٧-١٩١٣ ژمـارەی دانیشـتوانی شـارەکان لـە ٥٩١،٠٠٠ زیادیانکـرد بـۆ ١،١٨٠،٠٠٠کـەس.
لـە نێـوان سـاڵەکانی ١٨٩٢-١٩٢٢ بەهـۆی زیادبوونـی ژمـارەی دانیشـتوان و بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی و پیشـەیی و پیشەسـازی و بوژاندنـەوەی بازرگانـی و هەناردەکردنـی پترۆڵـەوە و زیادکردنـی رێـژە و جـۆری باجەکانـەوە، داهاتـی دەوڵـەت ٣، ٤ هێنـدە زیادیکـرد. بـەڵام خەرجیی دەوڵـەت لەهەمـات مـاوەدا ٣، ٦ هێنـدەی لێهات. بەمانایەکـی تربودجـەی دەوڵـەت لـەو ماوەیـەدا بـەردەوام کورتـی هێنـاوە «١٥ ل٨٣-٩٢».

هەتـا کۆتایـی سـەدەی نـۆزدە بێجگەلـە توێـژی ئۆروسـتۆکراتی، دەسـتگاکانی خوێنـدن و فێربوونـی زۆرینـەی هاوڵاتیـان هـەر وەکـو کـۆن بەدەسـت دەسـەڵاتی ئایینیـەوە بـوو. بـەڵام لەوکاتـەوە چینەکانـی ناوەڕاسـت دەسـتیانکرد بـەوەی کـە منداڵەکانیـان بخەنـە قوتابخانـە هاوچەرخەکانـەوە. لـە کاتێکـدا سـاڵی ١٩٠١ ژمـارەی ئـەو قوتابخانانە تەنهـا ٢١ دانـە بـوون، سـاڵی ١٩٢٤ ژمارەیـان گەیشـتە ٣٢٨٥ قوتابخانـە. سـاڵی ١٩٠١ تەنهـا ١٪ دانیشـتوان تونـای خوێنـدن و نووسـینیان هەبـوو، بەڵام سـاڵی ١٩٢٤ گەیشـتە

١٠٪ «١٥ ل١١٦».
لە نێوان ساڵەکانی ١٨٦٠-١٩٢٦ هاوردەکردنی ئێران لە ٢،٥ ملیون پاوەندەوە زیادیکرد بۆ ١٢،٢ ملیون. بەڵام هەناردەکردن لە ١، ٥ ملیونەوە زیادیکرد بۆ ٢٢،٢٤ ملیون. زیادبوونی هاناردەکردن بەو قەبارە مەزنە بۆ بەهێزبوونی ژێرخانی ئابوری وڵاتەکە ناگەڕێتەوە، بەڵکو بەرێژەی یەکەم بۆ دەرهێنان و هەناردەکردنی پترۆڵ دەگەڕێتەوە. ئەمە بووە هۆکاری ئەوەی کە سەنگی ئاڵوگۆڕی بازرگانی دەرەوە بە بەردەوامی لە زەرەری وڵاتەکەدا بێت. ئەو زەرەرە ساڵی ١٨٦٨ یەک ملیون پاوەند بوو، بەڵام ساڵی ١٩٢٦ زیادیکرد بۆ٨،٦٢ ملیون «١٥ ل١٥٧».
هەر وەک پێشتر دوای ساڵی ١٩٠٠، قەرزکردن و ئیمتیازاتی بێگانە لە وڵاتەکەدا لە زیادبووندا بوو. ساڵی ١٩١٤ وەبەرهێناناتی روسیا لە وڵاتەکەدا گەیشتە ٧،١ ملیون پاوند و ئینگلتەرا ٧،٩ پاوند. بەڵام هەتا دەهات رۆڵی ئابوری ئینگلتەرا لەچاو روسیادا زیادی دەکرد. بەهۆی زیادبوونی داهاتی ئێران بەهۆی داهاتی پترۆڵەوە، ساڵی ١٩٢٠ روسیا تەنها ٧٥٠هەزار پاوند قەرزی لای ئێران مابوو، ئینگلتەرا ٤ ملیون پاوند. دوای شۆڕشی ئوکتوبەر لە روسیا، ساڵی ١٩٢٥ دەوڵەتی سۆڤیەت لە قەرزەکانی ئێران خۆشبوو. قەرزەکانی ئینگلتەرا هاتبووە خوارەوە بۆ ٢ ملیون پاوند «١٥ ل١٦٥».
گرێبەستی توتن، کە ساڵی ١٨٨٩ لە نێوان کۆمپانیا ئینگلیزییەکان و دەوڵەتی قاجار مۆرکرا، بووە فاکتەرێک بۆ راپەڕینی خەلک دژی مۆنۆپۆڵی بێگانە بەسەر وڵاتەکە و حوکمی رەهای دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی قاجار. لەو رۆژەوە پرۆسەی چاکسازی سیاسی و ئابوری لە دەستی دەستەبژێری ئۆروستۆکراتییەوە کەوتە دەست چینوتوێژە نوێیەکانی کۆمەڵگە.
گرێبەستی توتن، بزووتنەوەیەکی جەماوەری گەورەی بەناوی بزووتنەوەی توتن لێ دروستبوو. ئەو بزووتنەوەیە بناغەی بۆ بزووتنەوە و شۆڕشی دەستوری ساڵی١٩٠٦ دانا. ناڕازی و راپەڕینی خەڵکی شارە گەورەکانی وڵاتەکەی گرتەوە، لەوانە تاران، تەوریز، شیراز، ئەسفەهان و مەشهەد، کە ناوەندی بەرهەمهێنان و بازرگانی توتن بوو «١ ل٤١».
بەشێوەیەکی گشتی خەڵکی شارەکان بەم بزووتنەوەیە هەستان. چینوتوێژەکانی برژوای بەرهەمهێنەری ناوەڕاست و خوارەوە، پیشەیی و بازرگانی خۆماڵی و کاسبکاران، کرێکاران و هەژارەکانی ناو شارەکان رۆڵی سەرەکیان تیادا بینی. بەڵام ئەو لایەنانەی کە سەرکردایەتی بزووتنەوەکەیان کرد بەشێکی زۆری دەسەڵاتی ئایینی(عولەما) و بازرگانە گەورەکان بوون.

ئەگەرچی بازرگانە گەورە پاشکۆکان لە زۆر رووەوە بەرژەوەندی هاوبەشیان لەگەڵ کۆمپانیا ئینگلیزەکان هەبوو، بەڵام هەوڵدانی مۆنۆپۆڵی بەرهەمهێنان و بازرگانی توتن لای ئەو کۆمپانیایانە زەرەرێکی ئابوری گەورەی لێدەدان و رۆڵیانی بەتەواوەتی لاوازدەکرد «١٠٥ ل٢٧٨».

عولەما بە گشتی هەمیشە دۆستی شا و پارێزەری سیستمی فیوداڵی خێڵەکی بوون، بەڵام گۆڕانکارییە گەورەکانی سەدەکە و پرۆسەی چاکسازی و گۆڕانی سروشت و هاوسەنگی چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە و هاتنە ناوەوەی بیروڕای سیکۆلاریزم، لە کۆتایی سەدەکەدا ململانێی خستە ناو ریزەکانیانەوە و ترسیان لێ نیشت، کە بەتەواوەتی دەسەڵاتیان لەدەست بچێت. بۆیە چاوەڕاونی درەفتێکیان دەکرد، کە لە رێگەیەوە بتوانن هاوپەیمانی نوێ بۆ خۆیان بدۆزنەوە و فشار بخەنە سەر شا، کە سنورێک بۆ گۆڕانکارییەکان دابنێت. سەرەڕای ئەوەی توێژێک لە دەسەڵاتی ئایینی لە بەرهەمهێنان و بازرگانی توتن تێوەگلاو بوون، بەشداریکرن لە بزووتنەوەی توتندا درەفتێکی باش بوو بۆیان، کە لە رێگایەوە سەر لەنوێ بگەڕێنەوە مەیدانی ململانێی سیاسی و ئایدۆلۆژی.

عولەما و بازرگانە گەورەکان دەستیان بەسەر شارەکان و جموجۆڵی بازرگانیدا گرت بوو، کەس نەبوو شان لە شانیان بدات. ئەمانە وایان لێهاتبوو کە حساب بۆ دەوڵەت نەکەن. لەبەر توانای بێسنووری ئابوری و دەسەڵاتیان. ئەمان بوون ناوچەکانیان بەڕێوەدەبرد و بێ پاڵپشتی ئەمان، دەوڵەت کاروباری بۆ بەڕێوە نەدەچوو.

دەسەڵاتی ئایینی تەنها رێکخراوی سەرانسەری و یەکگرتوو بوو لەسەرانسەری وڵاتەکەدا کە لە رێگەی مزگەوت و تەکێ و قوتابخانە ئایینیەکانەوە بتوانن دەنگی خۆیان بگەیەنن بە زۆربەی شوێنەکانی وڵاتەکە و لەو رێگەیەوە دەنگی ناڕەزایی خەڵک بقۆزنەوە. لەم رێگەیەوە توانیان هێزی خۆیان نیشانی دەستەبژێری دەسەڵاتدار و لایەنی دەرەکی بدەن.

ساڵی ١٨٩٢عولەما سەرکردایەتیکردنی بزووتنەوەیەکەیان کەوتبووە دەست. لەو ساڵەدا مانگرتن و خۆپیشاندان و بازاڕداخستن لە شارەکاندا هەتا دەهات زیاتر بڵاوبۆوە. عولەما و بازرگانە گەورەکان وەفدێکی هاوبەشیان بۆلای شا رەوانەکرد و بە پشتگیری روسیا ناچاریانکرد رێککەوتننامەی توتن هەڵوەشێنێتەوە. بەهۆی هەڵوەشاندنەوەی گرێبەستەکەوە، ئێران ناچارکرا کە ٥٠٠ هەزار پاوەند غرامە بدات بە کۆمپانیا ئینگلیزییەکە. بۆ دانی ئەوە دەوڵەتی قاجار قەرزێکی نوێی کرد، کە باری وڵاتەکەی قورسترکرد «١٠٥ ل٢٤٤».

سەرکەوتنی بزووتنەوەی توتن زەرەرێکی کاتی گەیاندە بەرژەوەندییەکانی ئینگلتەرا لە وڵاتەکەدا. لە بەرامبەردا قازانجی هەبوو بۆ روسیا و دەستەبژێری دەسەڵاتی دەوڵەتی زیاتر ناچاری دەستی ئەو دەوڵەتەکرد. لە رێگەی سەرکەوتنی بزووتنەوەکەوە عولەماکان توانییان سەرلەنوێ پێگەی خۆیان لە دەوڵەتی قاجار بەهێز بکەن. بەڵام ململانێی ناوخۆیان هەر بەردەوامبوو. بەپێی بەرژەوەندی باڵە جیاوازەکانی، دابەشبوون بەسەر بەرەی روسیا و ئینگلتەرادا. توێژێک لێیان کەوتنە بەرەی چینوتوێژەکانی برژوای ناوەند و بچوکی بەرهەمهێنەری شار و لادێکان و تاجیرە خۆماڵی و رۆشنبیرەکان و داوای چاکسازیی سیاسی و یاساییان دەکرد و بوونە باڵێکی گرنگی بزووتنەوەی دەستوری «**١٥ ل٢٠٨**».
ناچارکردنی شا، کە ئەو گرێبەستە هەڵوەشێنێتەوە، چینوتوێژ و هێزە نوێیەکانی بەهێزترکرد، زیاتر بڕوایان بەخۆ پەیداکرد و ترسیان لە جەبەرووتی شا و سیستمی فیوداڵی خێڵەکی شکا. لەپاڵ بەردەوامی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و گەشەکردنی جموجۆڵی فینانس و بازرگانی دەرەکیدا، پیشەسازی سەرەتایی و بەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی ناخۆ، بوژاندنەوەی زیاتری بەخۆوە بینی. چەندین کۆمپانیای نوێی خۆماڵی دروست بوون. نمونەی ئەوانە کارگەی شەکر، پیشەسازی قوماشی ئاوریشم، قوماشی لۆکە، فەرش، راکێشانی کارەبا، چاپکردنی کتێب و رۆژنامە «**١٠٥ ل٢٨٤**».
بوژاندنەوەی ئابوری ناوخۆ، رۆڵی چینوتوێژ و هێزە نوێیەکانی لە پرۆسەی چاکسازیدا زیادکرد و جڵەوی چاکسازی کەوتە دەستیانەوە. لەسەرەتای سەدەی بیستدا زۆرینەی خەڵک دەستی شت بوو لەوەی دەستەبژێری دەسەڵاتدار بتوانێ یان خواستی چاکسازی هەبێت، بۆیە رێڕەوی بزووتنەوەکە لە داواکاریکردنەوە بۆ چاکسازی، گۆڕدرا بۆ هەوڵدان بۆ دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتری سەربەخۆ و روخاندنی دەسەڵاتی فیوداڵی خێڵەکی و نەهێشتنی مۆنۆپۆڵی هێزی دەرەکی. چەندین رێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنی پێکهێنرا، لەوانە رێکخراوی پاراستنی پیشەسازی ناوخۆ و چەندین رێکخراوی پیشەیی بەرهەمی جیاواز. چەندین رۆژنامە کە دوای گۆڕانکاریان دەکرد دەرکرا، لەوانە ئەخبار لە ئەستەنبوڵ ، قانون لە لەندەن، تەربیەت لە تاران و هیمەت لە تەورێز. ئەندامی ئەم رێکخراوانە و خوێندەواری ئەو رۆژنامانە بە پلەی یەکەم رۆشنبیر و خوێندەوارانی چینەکانی ناوەڕاست بوون. ئەم رێکخراوانە هێندە ناوبانگیان زیادیکرد، کە بەهۆیەوە هەزارەها لە رۆڵە رۆشنبیرەکانی بنەماڵە ئۆروستۆکراتییەکان چوونە پاڵیان.

لـە دوای بزووتنـەوەی توتـن هەتـا سـاڵی **١٩٠٦** هیـچ چاکسـازییەکی ئەوتـۆ لـە یاسـا و دامودەسـتگاکانی دەوڵـەت رووینـەدا. دەتوانیـن ئـەو سـاڵانە دابنێیـن بـە مـاوەی خۆئامادەکـردن و داڕشـتنی پـلان و خۆڕێکخسـتنی چینوتوێـژ و هێـزە نوێیـەکان بـۆ خولێکـی تـری هەوڵـدان لـە پێنـاوی گۆڕانـکاری ریشـەیی گەورەتـر. مـاوەی ململانێ لـە پێنـاوی گەڵاڵەبوونـی بنەماکانـی شۆڕشـی دەسـتوری و لەهەمانکاتـدا دوورکەوتنـەوەی دەوڵەتـی قاجـار لـە چاکسـازی و لەدەسـتدانی تـەواوی سـەربەخۆیی سیاسـی و ئابـوری ئـەو دەوڵەتـە «**١** ل**٤١**».

سـاڵەکانی **١٩٠٥\١٩٠٤** بەهـۆی بەردەوامبـوون لەسـەر هەمـان ڕێبـازی پاشـکۆیەتی و شکسـتهێنیان، شـەپۆلێکی نوێـی قەیرانـی ئابـوری رووبـەڕووی وڵاتەکـە بـۆوە. دەوڵـەت چیتـر توانانـی نەمـا قـەرز و خەرجـی قەرزەکانـی بداتـەوە و بـەرەو نابـوت بـوون دەچـوو. بـۆ تێپەراندنـی ئـەو قەیرانـە، پۆسـتی وەزارەتـی دارایـی وڵاتەکـە درایـە دەسـت پسـپۆرێکی بەلجیکـی.

بـۆ چارەسـەرکردنی کورتهێنانـی بوجـە، حوکمـەت بڕیـاری چەنـد چاکسـازێکیدا، کـە بەکـردەوە تەنهـا بـاری خەڵکـی قورسـتر دەکـرد. لەبەرئـەوەی دەرەقەتـی بازرگانـە گـەورە و فیودالّـی موڵکـداری پاشـکۆ و کۆمپانیـا بێگانـەکان نەدەهاتن، ئـەوەی توانایان بـوو بیکـەن بڕیـاری زیادکردنـی رێـژەی بـاج بـوو لەسـەر بەرهەمهێنـەران و بازرگانی خۆماڵـی و کاسـبکارەکانی شـار، مسـکێن و جوتیـار و مەلاکـی بچوکـی لادیـەکان. بەهـۆی ئـەو قەیـران و چاکسـازییانەو قۆرخـی بـازاڕ لەلایـەن بازرگانـە گەورەکانـەوە، نرخـی کەلوپـەل لـە بـازاڕدا بەرادەیـەک بەرزبـۆوە، کـە چیتـر بـۆ خەڵکـی عامـە لـە کڕیـن نەدەهـات. نرخـی نـان بـە رێـژەی **٩٠٪** و شـەکر **٣٣٪** زیادیکـرد، کـە ئەوانـە قووتـی سـەرەکی زۆرینـەی خەڵـک بـوون «**١** ل**٤٢**».

بەهـۆی ئەمانـەوە سـاڵەکانی **١٩٠٤\١٩٠٣** چەندیـن راپەڕیـن لـە شـارە گەورەکانـدا روویـدا. خەڵکـی، سـەرەک وەزیرانـی بـە بەرپرسـیاری ئـەو قەیرانانـە دەستنیشـان کـرد و تۆمەتـی نۆکەرایەتـی بێگانەیـان خسـتە پاڵـی. سـاڵی **١٩٠٤** لـە باکـۆ یەکـەم رێکخـراوی سۆسـیال دیموکراتـی ئێرانییـان بونیادنـا. لەهەمـان سـاڵدا ئـەو رێکخـراوە هەندێ لـە ئەندامـە چالاکەکانی رەوانـەی تەبرێـز کـرد و تیایـدا گروپـی موجاهیدینـی رادیکاڵیـان دروسـتکرد. ئـەو گروپـە دەقـاودەق پرۆگرامـی بەلشـەفی روسـەکانی وەرگێرابـوو و کردبوویـان بـە پرۆگرامـی خۆیـان. وەجبەیەکـی تـری کرێـکاران لـە قەوقاسـەوە نێردرانـەوە بـۆ تـاران و لـەوێ رێکخـراوی سۆسـیال دیموکراتیـان رێکخسـت. ژمـارەی چالاکەوانـی گروپـی موجاهیدنـی تەبرێـز گەیشـتە نزیکـەی دوانـزە هـەزار کـەس و رۆژنامەیەکیـان بەنـاوی (موجاهیدیـن) دەرکـرد.

هەر ساڵی **١٩٠٤** گروپێکی لیبراڵی مەیل راستڕەو بەدەستی هەندێ توێژی گۆڕانخوازی بازرگانە گەورەکان و فیودالی موڵکدار و چاکسازیخوازە رۆشنبیرە گەنجەکانی ئوروستۆکرات دروست بوو. ئەمانە هەتا رادەیەک دژی دەسەڵاتی رەها و مۆنۆپۆڵی بێگانە بوون و پشتگیری بزووتنەوەی دەستورییان دەکرد.
ساڵی **١٩٠٥** گروپێکی لیبراڵ دروست بوو. دەتوانین بڵێین ئەمانە یەکەم رێکخروای برژوای نیشتمانی بوو لە ئێران. چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکانی برژوای ناوەند و بچوک و بازرگانە خۆماڵیەکان لەدەوری کۆبونەوە. توێژێک و چەند کەسایەتێکی چاکخوازی عولەما رۆڵی گرنگیان تیدا دەبینی. داوای دانانی دەستورێکی عیلمانی و ئاسانکاریان دەکرد بۆ گەشەکردنی پیشەسازی و بازرگانی خۆماڵی و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و چاکسازی لە موڵکایەتی زەویوزار. داوای نەهێشتنی حوکمی رەها و مۆنۆپۆڵی سیاسی و ئابوری و سەربازی دەرەکیان دەکرد.
ساڵی **١٩٠٥** بزووتنەوەکە گەیشتە ئاستێکی بەرزتر و زۆربەی شارە گەورەکانی گرتەوە. بازرگان و کاسبکار و بەرهەمهێنەرەکان لە شارەکادا و بەتایبەتی لە تاران کەوتە مانگرتن و داخستنی دوکان و کارگە و شوێنکارکانیان. کرێکاران و هەژارانی شار و رۆشنبیران و عولەما چاکسازیخواز و مەلا هەژارەکان و قوتابییە ئایینیەکان هاتنە پاڵیان «**١٥ ل٢١٠**».
لەتاران نزیکەی **١٤** هەزار کەس لە ژن و پیاوی چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکان و رۆشنبیران و پیاوە ئایینییەکان بەشدارییان لە راپەڕینەکەدا کرد. زیاتر لە **٥٠٠** چادریان لە مەیداندا هەڵدا. بازرگان و پیشەییەکان بە خواردن و چادر و پارە و پێداویستی تر پشتگیریان کردن.
عولەماکانی قوم، داواکاری خەڵکیان لە پەیامێکدا داڕشت و خستیانە بەردەمی شا. داواکارییەکانیان بریتی بوو لە:
- گۆڕینی سەرەک وەزیران.
- رێگەدان بە گەڕانەوەی ئەو عولەمایانەی ئاوارەی دەرەوە کرابوون.
- دەرکردنی یاسایەک بۆ پاراستنی سەر و موڵک و ماڵی خەڵک.
- دامەزراندنی ئەنجومەنێکی نوێنەرانی نیشتمانی و دانانی دەستور بۆ وڵات.
هاواریان بردە بەر قونسوڵخانە بێگانەکان لە تاران. قونسوڵخانەی ئینگلتەرا پاڵپشتی خۆی بۆ نارەزایی خەڵک پیشاندا، بەڵام قونسوڵخانەی روسیا دژیان وەستانەوە و پشتگیری خۆیان بۆ شا و حکومەتی قاجار دەربڕی. هۆکاری پشتگیری ئینگلتەرا بۆ بزووتنەوەی دەستوری لەلایەکەوە دەگەڕایەوە بۆ ئەوەی کە لای ئەوان سیستمی بەڕێوەبردنی فیودالی رێگربوو لە گەشەکردن و

بوژاندنـەوەی بـازاڕی سـەرمایەداری و بەسـتنەوەی بـازاڕی ئێرانـی پێـوەی. لەلایەکـی تـرەوە رەنگـە ئەگـەر ئـەو بزووتنەوەیـە سـەری بگرتایـە و واقعێکـی تـر دروسـت ببوایـە، ئـەوان بیانتوانیایـە بـە ئاسـانتر مامەڵـە لەگەڵیـدا بکـەن، وەکـو مامەڵەکـردن لەگـەڵ سیسـتمێکی داخـراوی وەکـو قاجـار. لەهەمانکاتـدا بەسـەرکەوتنی ئـەوە دەیانتوانـی رۆڵـی روسـیا لـە وڵاتەکـە لاواز بکـەن. باڵوێزخانـەی دەوڵەتـی عوسـمانی بێلایـەن وەسـتا و رۆڵـی ناوبژیکـەری دەبینـی.

مانگـی هەشـتی **١٩٠٦** شـا رازی بـوو بـە داواکارییـەکان و بەڵێنیـدا ئامـادەکاری بکرێـت بـۆ دانانـی دەسـتور و پێکهاتنـی کابینەیەکـی نـوێ. بڕیـاری هەڵبژاردنـی ئەنجومـەن درا، کـە لـە نوێنەرانـی پیاوانـی بنەماڵـەی شـا پێکبێـت ، رۆشـنبیران، عولەمـا، سـەرکردەکانی خێڵاکانـی قاجـار، ئەشـراف و نوبـەلا، فیوداڵـە موڵکدارەکان، بازرگانـە گـەورەکان، پیشـەیی و خـاوەن پیشـە و بـازرگان و کاسـپکاران و هەروەهـا ئـەو جوتیارانـەی کـە قیمەتـی موڵکەکانیـان لـە (٢٠٠) پاونـد زیاتـر بـوو «**٣٠ ل٢١٤**».

ئەنجومەنـی شـورای میللـی سـاڵی **١٩٠٦** پێکهێنـرا و سـاڵی **١٩٠٧** دەسـتوری وڵات لەلایـەن ئەنجومەنـەوە پەسـندکرا. زۆربـەی بەندەکانـی دەسـتور کۆپییەکـی دەسـتوری بەلجیکا بـوو کـە سـاڵی **١٨٣٠** بـۆ ئـەو وڵاتـە دانرابـوو. بەهـۆی فشـاری عولەمـاوە بۆئـەوەی دەسـتورەکە لەگـەڵ شـەریعەتی ئیسـلامدا بگونجێـت هەنـدێ گۆڕانـی تیاداکـرا و بەنـدی نوێـی بـۆ زیادکـرا. بـۆ ئـەو مەبەسـتە کۆمیتەیەکیـان لـە پێنـج پسـپۆڕی ئایینـی پێکهێنابـوو. کاری ئەوانـە کۆنترۆڵکردنـی بەندەکانـی دەسـتور بـوو، کـە بـە بەپێچەوانـەی شـەریعەتەوە نەبێـت. بەندەکانـی ئـەم دەسـتورە لـە دەسـتوری دەوڵەتـی عوسـمانییەوە نزیـک بـوو.

دانانـی دەسـتور هەنگاوێکـی گـەورە بـوو بـۆ پێشـەوە. دەسـتور رێگـەی بـۆ دانـان و کارپێکردنـی یاسـا خۆشـکرد. ئـەو یاسـایانە ئاسـانکاری و دەرفەتـی بـۆ گۆڕانـکاری رەخسـاند. سـنورێکی یاسـایی دانـا بـۆ چۆنیەتـی دانـان و رۆڵ و دەسـەڵاتەکانی شـا و حکومـەت. ئەنجومـەن هەتـا رادەیـەک مافـی چاودێریکردنـی کاروبـاری حکومەتـی پێدرابـوو. لەگـەڵ هەمـوو ئەمانـەدا ئـەم دەسـتورە کـەم و کـوڕی زۆری تێدابـوو، کـە پێویسـتی بـە گۆڕانـکاری دەکـرد.

- بەپێـی ئـەو دەسـتورە، ئەنجومـەن و شـا وەک یـەک مافـی دانـان و پەسـندکردن و لەغوکردنـی یاسـاکانیان هەبـوو. شـا هەمـوو کاتێـک دەرفەتـی ئـەوەی هەبـوو، کـە رێگـری لـە دانانـی یاسـایەک بـکات لـە بەرژەوەنـدی و خواسـت خـۆی و دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدارا نەبوایـە.

- ژمارەیەکـی زۆر لـە یاسـاکان لەسـەر بنەمـای ئەخلاقـی و ئایینـی دارێژرابـوو،

کــە زۆرجــار لەلایــەن دەزگا ئایینــی و قەزاییەکانــەوە لێکدانــەوەی جیاوازیــان بــۆ دەکــرا. دەتوانــرا پێــچ و پەنایــان تیــادا بکرێــت و لــە کەیســێکەوە بــۆ کەیســێکی تــر بەکارهێنانیــان جیــاوازی تێکەوێــت.

- تەنها ٥٪ خەڵکی وڵات مافی خۆ هەڵبژاردن و دەنگدانی هەبوو.
- دەستور ماف و بەرژەوەندی هەموو هاوڵاتانی وەک یەک نەدەپاراست.
- بەپێی دەسـتور مەزهەبـی شـیعە ئایینـی فەرمـی دەوڵـەت بـوو. وەزیـرەکان دەبوایـە شـیعە بوونایـە «١٠٥ \ ١ \ ١٥».

دوابــەدوای رووداوەکانــی ســاڵی ١٩٠٦ ژمــارەی رێکخراوەکانــی کۆمەڵگــەی مەدەنــی هەتــا دەهــات زیــادی دەکــرد. لەســەرەتادا لــە شــارەکانی باکــور دروســت بــوون و دواتــر پلیانــدا بــۆ ناوەڕاســت و باشــور. ســاڵی ١٩٠٨ ژمارەیــان گەیشــتە ١٤٠ دانــە. ئــەو رێکخراوانــە لەنــاو ریــزی هەمــوو چینوتوێــژ و پێکهاتەکانــی وڵاتــدا دروســت بــوون و نوێنەرایەتــی ئەوانیــان دەکــرد و هەوڵــی پچڕینــی مافەکانــی ئەوانەیــان دەدا. ئــازادی رادەربڕیــن و دەرکردنــی رۆژنامــە و چاپەمەنــی بــە رێژەیەکــی زۆر زیادیانکــرد. لــە پێــش شۆڕشــی دەســتوریدا تەنهــا ٦ رۆژنامــە دەردەچــوو، بــەڵام لــەو ســاڵەدا ژمارەیــان گەیشــتە ٩٠ دانــە. ئــەو رۆژنامانــە ئۆرگانێــک بــوون بــۆ دەربرینــی را و داواکاری و مافــی چینوتوێــژ و پێکهاتــە جیاوازەکانــی کۆمــەڵ «١٥ ل٢١٨».

هــەروەک دابەشــبوونی چینوتوێــژ و پێکهاتەکانــی کۆمەڵگــە لــە چەنــد بەرەیەکــدا، ئەندامانــی ئەنجومەنــی شــورای میللــی بــە هەمــان شــێوە دابــەش بــوون بەســەر دوو بــەرەی ســەرەکیدا. بــەرەی کۆنســەرڤەتیڤ لــە نوێنەرانی فیوداڵــی موڵکدار و بازرگانە گــەورە پاشــکۆکان و بەشــی زۆری دەســەڵاتی ئایینــی و کاربەدەســتانی دەوڵــەت و ســەربازی پێکهاتبــوون. ئەمانــە رێگــر بــوون لــە چاکســازی رەگــو ریشــەیی. بــەرەی دەســتوری نوێنەرایەتــی چینوتوێــژە نوێیەکانیانــی دەکــرد و هەوڵــی بەردەوامــی پێدانــی چاکســازی یاســایی و دەســتوری دەدا.

بــەرەی دەســتوری لــە دوو بــاڵ پێــک هاتبــوون. رادیکاڵــەکان و مۆدێراتــەکان. مۆدێراتــەکان هەوڵــی چاکســازی لەســەرخۆی هەنــگاو بــە هەنگاویــان دەدا. نوێنەرایەتی چیــن و ناوەڕاســت و خــوارەوەی بــرژوای بەرهەمهێبــەر و بازرگانــە خۆماڵیــەکان و رۆشــنبیران و کاربەدەســتانی خــوارەوەی دەوڵــەت و عولەمــا لیبراڵەکانیــان دەکــرد. رادیکاڵــەکان لــە ریــزی کرێــکاران و بێــکار و ئــاوارەی وڵاتەکــەدا بەهێــز بــوون و لەژێر کاریگــەری سۆســیال دیموکــرات و بیــروڕای بەلشــەفیکدا بــوون. ململانێــی ئایدۆلۆژیــی و سیاســی تونــد لــە نێــوان ئــەم دوو باڵــەدا هەبــوو، کــە بــەرەی دەســتوری لاواز دەکــرد و بــەرەی کۆنســەرڤەتیڤەکانی بەهێزتــر دەکــرد «١٠٥ ل٢٩٠».

بێجگەلە ململانێی توندی ناو ئەنجومەنی شورا هەندێ گرفت و قەیرانی تر ڕوویدا، کە بووە کۆسپ لە ڕێگەی بەهێزبوونی کاری دەستوری و دواتر شکستهێنانی. ڕێکەوتنامەی ساڵی ١٩٠٧ی نێوان روسیا و ئینگلتەرا بۆ بە فەرمی دابەشکردنی وڵاتەکە لە نێوانیاندا، ڕۆڵی ئەوانەی لە وڵاتەکە زیاتر کرد و بووە هۆکاری ئەوەی زیاتر لە جاران بتوانن ڕاستەوخۆ دەست لە کاری پەرلەمانی و حوکمرانی وڵاتەکە وەربدەن. سەرەڕای ئەوە لاوازی و دابەشبوونی دەستورخوازان بەسەر باڵی جیوازدا وای لێکردن، کە هەر لایەکیان پاڵ بدەن بەلای یەکێ لەو دەوڵەت و هێزە دەرەکییانەوە و لە کۆتاییدا بووە هۆکاری ئەوەی بەرەی کۆنسەرڤەتیڤ بەهێزتر بێت.
زیادڕۆیشتن و هەڵپەی بەشێک لە دەستورخوازان لە پرۆسەی چاکسازیدا و پەلەکردن لە بەگەڕخستنی بەندەکانی و دەرچوون لە سنووری دەستور و هەوڵدانی هەندێ باڵ بۆ گۆڕانکاری ڕادیکاڵیانە لە وڵاتەکەدا، ترسی زیاتری خستە ریزی کۆنسەرڤەتیڤەکان و پاڵی پێوەنان کە لە شا و پاشماوەی فیوداڵی خێڵەکی و لایەنی دەرەکی نزیکبنەوە. دژایەتی کردنی بۆرژوای نیشتمانی و ڕێگرتن لە بەهێزبوونی پیشەسازی خۆماڵی لەلایەن ڕادیکاڵەکان، هەروەها دژایەتیکردنی تەواوی بەرژەوەندی بازرگانی گەورە و فیوداڵە موڵکدارەکان، دوژمنی بزووتنەوەی دەستوری بەهێزکرد و یەکی خستن.
ململانێی توندی نێوان ئایدۆلۆژی ڕادیکاڵی چەپ و توێژەکانی دەسەڵاتی ئایینی و لاوازی هەموو چینوتوێژە نوێیەکانی کۆمەڵگە بۆ دانی هەنگاوی عەمەلی لە بەهێزکردنی بنەمای ئابوری و سیاسی وڵاتەکەدا، ئەو ململانێ ئایدۆلۆژییەی بەهێزکرد و ململانێکەی تەنیا لە بازنەی لێدوان و دەمەتەقێ هێشتەوەو دووری خستنەوە لە کارکردن بۆ زەمینە خۆشکردن بۆ گۆڕانکاری کە لەگەڵ واقعی کۆمەڵگەکەدا بگونجێت. لەباتی دانانی پلان و پرۆگرام بۆ گۆڕانکاری، بەشێکی زۆر لەوانە و بەتایبەتی گەنجە ڕۆشنبیرەکانی خستە گێژاوی ڕۆمانسی سیاسییەوە «١ ل٤٩».
لە کاتێکدا شۆڕشی سیاسی و کاری پەرلەمانی لە وڵاتەکانی ڕۆژئاوای ئەوروپادا چەندین سەدەی خایاند و هەنگاو بە هەنگاو چاکسازی سیاسی و یاسایی تیایاندا رویدا، بەشێک لە بزووتنەوەی دەستوری ئێران دەیانویست بێ خۆشکردنی زەمینەی پێویست، سیستمی پەرلەمانی ئەوروپی داتاشن و ڕۆڵی شەریعەتی ئیسلامی بەتەواوەتی نەهێڵن و لە ماویەکی کورتدا و بەچەند بڕیارێک بیسەپێنن. ئەمانە دەسەڵاتی ئایینی و ڕێژەیەکی زۆری خەڵکی ترسان و خستنیە بەرەی

دوژمنانــی شۆڕشــی دەســتورییەوە.
ململانێـی نێـوان بەرەکانـی ئەنجومەنـی شـورا هەتـا دەهـات زیادیدەکـرد و توندوتیژتـر دەبــوو، بەرادەیــەک بــۆ ســەپاندنی بۆچونیــان کەوتنــە بەکارهێنانــی هێــز و یەکتــر کوشــتن. لــەم زەمینەیــەدا وڵاتەکــە ســەرلەنوێ کەوتــە ئــاژاوە و شــەپۆلێکی نوێــی شــەڕی ناوخــۆوە. لــە غیابــی دەســەڵاتێکی ناوەنــدی بەهێــز کــە بتوانــی ژیــان و مــاڵ و موڵکــی خەڵــک و ئاسایشــی وڵات بپارێزێــت، لایــەن و باڵەکانــی پەرلەمــان لــە پێنــاوی پارێزگاریکــردن و خۆســەپاندنی خۆیانــدا، کەوتــە دروســتکردن و پەیداکردنــی هێــزی چەکــداری تایبەتــی.
لەوانــە فیدایییــەکان کــە لــە هــەزار چەکــدار پێکهاتبــوون پارێــزگاری رادیکاڵەکانیــان دەکــرد. چەندیــن خێــڵ کــە لەگــەڵ شــا و دەســتەبژێری دەســەڵاتداردا ناکۆکبــوون، پشــتگیری کۆنســەرڤەتیڤەکانیان دەکــرد. ئەمانــە خاوەنــی هەزارەهــا چەکداربــوون. خێڵــە کوردەکانــی شــکاک نمونەیــەک بــوون لەوانــە. بەشــێک لــە خێڵــە بەختیارییــەکان کــە توێژێکــی ئۆروســتۆکرانی رۆشــنبیری پــەروەردەی ئەوروپــا لــە ریزەکانیانــدا رۆڵــی بەهێزیــان هەبــوو لەگــەڵ قاجــار ناکۆکبــوون و کەوتنــە پشــتگیریکردنی مودێراتــەکان. ئەمانــە زیاتــر لــە ١٢هــەزار چەکداریــان هەبــوو «١ ل٥١».
لــەم گێــژاوەدا، شــا و دەســتەبژێری دەســەڵاتدار ئــەو بــارە نالەبارەیــان قواســتەوە و مانگــی شەشــی ١٩٠٨ بــە پشــتگیری هێزەکانــی کۆســاک و ســوپای روس هێرشــیان کــردە ســەر تــاران و کۆنترۆڵــی شــارەکە و مەڵبەنــدی ئەنجومەنــی نوێنەرانیــان کــرد و زۆربــەی ئەندامەکانــی دەســت بەســەر و یەخســیرکران.
دوابــەدوای ئــەم رووداوە راپەڕیــن و ئــاژاوە چەندیــن ناوچــەی وڵاتەکــەی گرتــەوە. فیدایییــەکان و موجاهیدەکان لــە ناوچەکانــی ئازربایجــان و تەبرێــز چەنــد راپەڕینێکیــان کــرد. ســاڵی ١٩٠٩بــە پشــتگیریکردنی سوســیال دیموکراتــە روســەکان، شۆڕشــگێرانی شــاری رەش راپەڕیــن. بەختیارییــەکان شــاری ئەســفەهانیان کۆنترۆڵکــرد. خەڵکــی مەشــهەد راپەڕینێکــی مەزنیــان کــرد. دانیشــتوانی ژمارەیەکــی زۆر لــە شــارەکان کەوتنــە خۆنیشــاندان و ناڕەزایــی دەربڕیــن دژی شــا. هێزێکــی ئینگلتــەرا لــە باشــور دابــەزی و کۆنترۆڵــی بەنــداوی کــرد. ســوپای روســیا تەبرێــز و دەردەبیلــی داگیرکــرد. لەمانگــی حەوتــی ســاڵی ١٩٠٩ بەختیارییــەکان و رادیکاڵەکانــی رەشــت بــەرەو تــاران کشــان و خســتیانە ژێــر کۆنترۆڵــی خۆیانــەوە. ئەوانــە لــەوێ شــایان لابــرد و کــوڕە تەمــەن ١٢ ســاڵەکەیان لــە جێگــە دانــا. کابینەیەکــی نــوێ بەســەرپەرشتی بەختیارییەکان و رادیکاڵەکانــی رەشــت پێکهێنــرا، ئەنجومەنــی شــورای میللــی دووەم دەســتی بەکارکــرد. ململانێــی نێــوان مۆدێراتــەکان و رادیکاڵــەکان لەنــاو ئەنجومــەن و کابینــەی

حکومەتدا بەردەوام بوو. لەهەمانکاتدا بەختیارییەکان فشار و هەڕەشەی ئینگلیز و روسەکانیان لەسەر بوو بۆ دەرکردنی رادیکاڵەکان. بەهۆی ململانێی توندی نێوان ئەو دوو بەرەیە و هەڕەشەی هێزە دەرەکییەکان، لە کۆتاییدا رادیکاڵەکان چەککران و لە کابینە دوور خرانەوە «١٠٥ ل٢٩٠».

هەر ساڵی ١٩٠٩ بزووتنەوە و بەرە و باڵە سیاسیەکان گەڵاڵە بوون و سێ پارتی سیاسییان لێ پێکهات. پارتی دیموکراتی نوێنەرایەتی رادیکاڵەکان و رۆشنبیرانی بۆرژوای بچوکیان دەکرد. پارتی مودێراتەکان نوێنەرایەتی بۆرژواکان، پارتی شاهەنشایی، کە بریتی بوون لە بەرەی کۆنسەرڤەتیڤەکان. ململانێی ئەمانە لە دەرەوە و لەناو ئەنجومەندا هەر بەردەوامبوو.

لەبەر چەند هۆکارێکی گرنگ، بڕیارەکانی ئەنجومەن و کابینە نوێیەکە زەحمەت بوو جێبەجێ بکرێت. لەبەر لاوازی و دابەشبوونی وڵات بەسەر سێ زۆنی جیاوازدا(زۆنەکانی شا و روسیا و ئینگلتەرا)، حکومەت دەستی نەدەگەیشتە هەموو شوێنەکانی وڵاتەکە، کە بڕیار و یاساکان بسەپێنێ. لە ناوچەکانی دەرەوەی پایتەختدا، دەسەڵاتدارانی خۆجێیی خێڵەکی و فیوداڵ و پیاوە ئایینیەکان گوێرایەڵی ئەو بڕیار و یاسایانەی ئەنجومەن و حکومەت نەدەبوون ئەگەر لە بەرژەوەندی خۆیاندا نەبوایە. چینوتوێژە نوێیەکان و رێکخراو و پارتە سیاسیەکانیان زۆر بێ هێزبوون و لەناو خۆیاندا ناکۆک بوون و لەسەر بەرنامەیەکی هاوبەش رێک نەکەوتبوون. بازاڕەکان و ناوچەکانی وڵات بەتەواوەتی بەیەکەوە نەبەسترابوون و هێشتا بەرژەوەندی هاوبەش بەیەکەوە کۆی نەکردبوونەوە، لەبەرئەوە هێزەکانیان پەرشوبڵاو و لاواز بوون و توانایان نەبوو پاڵپشتی ناوچەکان بۆ دەستور و یاسا نوێیەکان دابین بکەن.

لەبەر ئەو هۆکارانە کابینەی نوێ بەلاوازی مایەوە و بەردەوام رووبەڕووی قەیرانی دارایی دەبۆوە، بۆیە ناچاربوون پسپۆڕێکی ئەمەریکی بکەن بە وەزیری دارایی. لە پێناوی کەمکردمەوەی مۆنۆپۆڵی ئینگلتەرا و روسیا، ئەنجومەن ویستی وڵاتانی ئەمەریکا و ئەڵمانیا بخاتە گەمەکەوە و جێگە بەوانە لێژ بکات. بەڵام ئەوەش هێندەی تر دەستێوەردانی دەرەکی لە کاروباری وڵاتەکەدا زیاترکرد و رۆڵ و توانای چینوتوێژەکان و نوێنەرە سیاسیەکانیانی لە جاران لاوازتر کرد.

حوکمەت و وەزیری دارایی چەندین بڕیاری گرنگی چاکسازی دەرکرد، کە هەڕەشەی راستەوخۆ بوو بۆسەر بەرژەوەندیی لایەنە دەرەکییەکان، بازرگانە گەورەکان، فیوداڵە موڵکدارەکان، دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی کۆمەڵگە، دەسەڵاتی ئایینی و پاشماوەکانی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی. هەموو ئەوانە بەتوندی رووبەڕووی

ئەو بڕیارانە وەستانەوە. شای باوک، کە لە پۆستەکەی دوورخرابۆوە، لاوازی حکومەت و ململانێی ناوخۆی ئەنجومەن و ئەو ناڕەزاییانەی قۆستەوە. شا هێزە چەکدارە کۆنەکانی سەرلەنوێ کۆکردەوە و بە پشتگیری فیوداڵ و هەندێ لە خێڵە گەورەکانی نمونەی هەندێ خێڵی تورکی ئازربایجان و هەندێ خێڵی ویلایەتی کوردستان و هەمەوەند، چەکدارێکی زۆری کۆکردەوە و بەرەو تاران کەوتنە رێ و داوایان لە حکومەت کرد خۆی بەدەستەوە بدات. بەڵام ئەمە بۆ شا سەری نەگرت و لەبەردەم هێزی جەندرمەوە و هێزەکانی تری حکومەت شکان. کە ئەم هەوڵە سەری نەگرت، بە رازیبوونی ئینگلیزەکان، هێزە چەکدارەکانی روسیا پێش شا و هاوپەیمانەکانی کەوتن و تارانیان گرت و شایان خستەوەوە سەر تەخت و حکومەتیان ناچارکرد بڕیارەکانی هەڵوەشێنێتەوە. دوابەدوای ئەوە پسپۆرە ئەمەریکییەکە لە پۆستەکەی دوورخرایەوە و پسپۆرێکی بەلجیکییان کرد بە وەزیری دارایی.

ساڵی **١٩١٢** بانگەوازی هەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەنی شورای میللی کرا. دەسەڵات هەمیسانەوە کەوتەوە دەستی شا و دەستەبژێری دەسەڵاتدار و وڵات سەرلەنوێ بەسەر سێ زۆندا دابەشبوو. بەمە هاوپەیمانی نێوان رێبازی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی و پاشکۆیەتی بۆ ماوەیەک سەرکەوتنی بەدەستهێنا. لەو ماوەیەدا روسیا و ئینگلتەرا بە هەمانگی مەرجەکانی خۆیان بەسەر شا و کابینەی نوێی حکومەتدا بە ئاسانی ئەسەپاند «١ ل٤٩-٥٤».

بە پێچەوانەی دەوڵەتی عوسمانییەوە، لەشەڕی یەکەمی جیهانیدا ئێران بەبێ لایەنی هێشترایەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەهۆی ئەوەی هێزەکانی هاوپەیمانانی روسیا و ئینگلتەرا لە وڵاتەکەدا بوون و وڵاتەکە سنورێکی درێژی هەبوو لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا، کە لەشەڕدا بوو لەگەڵ هاوپەیماناندا، پڕیشکی شەڕەکە جاربەجار هەندێ ناوچەی وڵاتەکەی دەگرتەوە. سەرەڕای ئەوە ئەڵمانیا هەوڵی ئەدا لە رێگەی باڵی ناسیونالیستی برژوای بچوکەوە دەست لە کاروباری ئێران وەردات و بەکاربهێنێت دژی هاوپەیمانان، بەڵام برژوای ناسیونالیستی ئێران لەوە لاوازتر بوو، کە بتوانێ وەکو تورکیای عوسمانی رۆڵی کاریگەر لە پرۆسەکەدا ببینێ.

ساڵی **١٩١٤** سەرلەنوێ ململانێی نێوان هێز و پارتە سیاسییەکان خەستبۆوە و بزووتنەوەی دەستوری سەری هەڵدایەوە. لەو ساڵەدا ئەنجومەنی شورای میللی سێیەم خرایەکار و کابینەیەکی نوێ لە مودێراتەکان پێکهێنرا، کە تیایدا ناسیونالیستەکان پێگەیەکی بەهێزیان هەبوو. لەناو ریزەکانی پارتی مودێراتدا، بە

شێوەی ناو ریزەکانی تورکە گەنجەکانی دەوڵەتی عوسمانی، باڵی ناسیونالیست هێزی پەیداکرد و ئەڵمانیا پشتگیری دەکردن. لەترسی بەهێزبوونی پێگەی ناسیونالیستەکان لە تاران و دەستێوەردانی ئەڵمانیا، سەرەڕای باکوری ڕۆژئاوای وڵاتکە، روسیا ناوەڕاستی وڵاتەکەشی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. هەر ئەو ساڵە لەژێر هەڕەشەی روسیا و ئینگلتەرادا، شا ناچارکرا بانگەوازی هەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەن و حکومەت بکات و کابینەیەکی نوێ بێ بەشداریکردنی ناسیونالیستەکان پێکهێنرا. بۆرژوا ناسیونالیستەکان پەنایان بردە دەسەڵاتی ئایینی لە قوم و تیایدا بانگەوازی حکومەتێکی کاتییان کرد. بەڵام سوپای روسیا هێرشیکردە سەریان و سەرکوتی کردن.

ساڵی ١٩١٦ هێزەکانی روسیا لە ڕۆژئاوای ئێران سوپای دەوڵەتی عوسمانییان شکاند و ناوچەکانی ئەسفەهانیان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە. دواتر لەشکری ئینگلتەرا لە باشورەوە هێزەکانی ئەڵمانیای شکاند و ئەو ناوچانەی هەتا سنوری ئەسفەهان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. بەوەش سەرانسەری وڵات کەوتە ژێر دەسەڵاتی ئەو دوو دەوڵەتەوە. ساڵی ١٩١٧دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر لە روسیا، سوپای روسیا لە ئێران کشایەوە. بەمە ئینگلتەرا هیچ مونافیسی نەما لە کۆنترۆڵکردنی وڵاتەکەدا «١٠٣ ل٣٣».

دوای کۆتاییهاتنی شەڕەکە، شا و حکومەت بەتەواوەتی لاواز بوو و هیچ کۆنترۆڵێکیان بەسەر وڵاتەکەدا نەمابوو. وڵاتەکە پچڕ پچڕبوو و هەر شوێنەی لەلایەن گروپێکەوە بەڕێوە دەبرا. بێجگەلە هێزەکانی ئیبگلتەرا، ئەو دەسەڵاتدارە ناوچەییە لاوازانە پێکهاتبوو لە چەندین بزووتنەوەی چەپ و بۆرژوای نیشتمانی و بزووتنەوەی خێڵەکی و نیمچە نەتەوایەتی کە هیچ پەیوەندی و هاریکاری لە نێوانیاندا نەبوو «١٠٣ ل٢٩».

چەندین ڕاپەڕین ڕوویدا. لەوانە بزووتنەوەی چەکداری جەنگەڵ، کە نوێنەری بۆرژوای نیشتیمانی بوون و بەشێک لە ڕۆشنبیران و جوتیاران و کرێکاران و بۆرژوای بچوک و خەڵکی هەژار پشتیوانیان دەکرد. ئەمانە ساڵی ١٩١٧ پرۆگرامێکیان داڕشت کە تیایدا داوای ئازادی و یەکسانی و دەسەڵاتی زۆرینەیان دەکرد و لە لادێکان داوای دابەشکردنی زەویوزاریان بەسەر مسکێنەکاندا دەکرد. ساڵی ١٩٢٠ لە ناچەی گەیلان (حکومەتی دیموکراتی)یان دامەزراند. بەو مەرجەی بەرەنگاری ئینگلیز ببنەوە و پاڵپشتی دەوڵەتی سۆڤیەت بکەن، سوپای سووری سۆڤیەت بەڵێنی پشتگیریکردنی پێدان. لەهەمانکاتدا پارتی کۆمونیستی ئێران، کە تازە دامەزرابوو، لە ناوچەکانی ڕەشت بانگەوازی (کۆماری شۆڕشگێری کاتی) کرد.

ڕاپەڕین و ئاژاوە و شەڕی ناوخۆ هەتا ساڵی **١٩٢٦** بەردەوامبوو. ساڵی **١٩٢٥** ڕێککەوتننامەی دۆستایەتی لە نێوان دەوڵەتی سۆڤیەت و ئێران بەسترا. سۆڤیەت بەتەواوەتی خۆی لەوڵاتەکە دابڕی و لە قەرزەکانی خۆشبوو و لەهەمانکاتدا پشتی کردە کۆماری دیموکراتی و کۆماری شۆڕشگێری کاتی.

هەر ئەو ساڵە بە پشتگیری ئینگلتەرا، نوێنەرانی بازرگانە گەورەکان و موڵکداری فیوداڵ حکومەتێکی نوێیان لە تاران پێکهێنا. هێزە چەکدارەکانیانی ئینگلتەرا وڵاتەکەیان بەجێهێشت و وڵاتەکە نەکەوتە ژێر ئینتیدابی ئینگلتەراوە و بە قۆناغی بە کۆلۆنیبووندا تێپەڕنەبوو.

ڕەزا خان، کە یەکێک بوو لە ئەفسەرە گەورەکانی هێزەکانی کۆساک، بەیارمەتی ئینگلتەرا توانی هێزە چەکدارە پەرش و بڵاوەکانی ئێران یەکخات و لەشکرێکی نیزامی **٤٠**هەزار کەسی پێکبهێنێت. کاری یەکەمی ئەو سوپایە هێرشکردنە سەر و تێکشکاندنی ئەو دوو کۆمارە بوو. هەر ئەو ساڵە ڕەزا خان کرا بە شا و سەردەمی دەوڵەتی پەهلەوی لە ئێران دەستیپێکرد. لەو ساڵانەدا چەندین بزووتنەوەی خێڵەکی و نیمچە نەتەوایەتی دژی دەوڵەت بەرپا بوو. لەوانە بزووتنەوەکانی ناوچەکانی کوردستان، غەزال، خۆزستان. هێزەکانی دەوڵەت بە ئاسانی توانی سەرکوتیان بکات «**١٥** ل**٢٢٦-٢٣٢**».

بە داڕمانی دەوڵەتی قاجار، کۆتایی بە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی خێڵەکی ڕەها هات لە ئێراندا و وڵاتەکە کەوتە قۆناغی پاشکۆیەتی و دیکتاتۆریەتەوە. دەسەڵاتی ئایینی بۆ چل ساڵی تر لاواز بوو و ڕۆڵی تەنها لە هەندێ بواری کۆمەڵایەتی و مەزهەبیدا مایەوە. بەشی هەرە زۆریان دۆستایەتی توندوتۆڵیان هەبوو لەگەڵ شا و فیوداڵی موڵکدار و هێزی دەرەکیدا. لەگەڵ ئەوەی فیوداڵی خێڵەکی وەکو سیستمی سیاسی و ئابوری دارما، بەڵام پاشماوەکانی هەر مایەوە و کاردانەوەی گرنگی هەبوو لەسەر مێژووی دواتری وڵاتەکە.

بەندی شەشەم:

هۆکاری پاشەکشێکردن و پاشکۆیەتی و دابەشبوون و ژێردەستیی کوردستان

ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ بەندەکانی پێشووی لێکۆڵینەوەکە، ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت، کە هەر لە سەرەتای نیشتەجێبوونی مرۆڤ لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا و مێژووی کۆنی شارستانیەکانی پێش زایین و هەروەها مێژووی یەک لە دوای یەکی دەوڵەتە فیوداڵیە خێڵەکیەکان تیایدا، کوردستان بەشێکی لەیەک دانەبڕاوی ناوچەکە بووە. ئەو سنورانەی لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی لەیەک دابڕی و چەندین دەوڵەتی بچوک و مامناوەندی پاشکۆی لێدروست بوو، ئەو ناوچانە لە مێژووی کۆندا لەیەکدا بڕانیبەو جۆرەی بەخۆوە نەبینی بوو.

راستە لە شارستانیەتە کۆنەکانی ناوچەکە لە پێش مەسیحدا لە میزوپۆتامیا و کوردستان و میسر و یۆنان و ناوچەکانی ئێراندا لە قۆناغی جیاواز و لەهەمانکاتدا چەندین دەوڵەت هەبوو، بەڵام ئەو دەوڵەتانە نەیانتوانی ناوچەکان لەیەک دابڕن و سنوری هەمیشەیی لە نێواندیاندا دروست بکەن. لەگەڵ ئەوەی هەر ناوچەیەک لە کاتی جیاوازدا لەژێر چەتری دەوڵەتێکی تایبەتدا بوو، تایبەتمەندیی خۆی هەبوو و بەرهەمهێنان تیایدا بۆ پێداویستی خۆ(ئیکتفای زاتی) بوو، بەڵام ئاڵوگۆڕی بازرگانی و شکاندنی سنوورو داگیرکردنی یەکتر لە نێوانیاندا بەردەوام بوو.

ئەگەرچی دوای زاڵبوونی رێبازی فیوداڵی خێڵەکی لە دروستبوونی دەوڵەتی خەلافەتی راشدینی قورەیشەوە، یەک لە دوای یەک چەندین دەوڵەتی زلهێز جێگەی یەکتریان گرتەوە، بەڵام ئەو دەوڵەتانە نە سنووری هەمیشەییان هەبوو، نە لەسەر بنەمای نەتەوایەتی دامەزرابوون، بەڵکو دامەزراند و رەفتاری ئەو دەوڵەتانە لەسەر بنەمای فیوداڵی خێڵەکی بوو.

شکستهێنانی شارستانیەتە کۆنەکانی ناوچەکە، بەهەمان شێوە رووبەڕووی شارستانیەتە کۆنە بچوکەکانی کوردستانیش بۆوە و خەڵکە رەسەنەکەی و سیستمە کۆنەکەیان شکستی هێناو سیستمی فیوداڵی خێڵەکی تیایدا زاڵ بوو. لەدوای زاڵبوونی رێبازی فیوداڵی خێڵەکیەوە لە ناوچەکەدا، کورسستان کەوتە ژێر هەمان سیستم و هەمان خاسڵەتی گشتی ناوچەکانی تری پەیداکرد و لە دواییشدا لە پرۆسەی شکستهێنان و داڕمانی ئەو سیستمە رووبەڕووی هەمان چارەنووس بۆوە.

لەگەڵ ئەوەی کوردستان مێژوو و خاسڵەتی هاوبەشی هەبوو لەگەڵ ناوچەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، بەڵام خاسڵەتی تایبەتی خۆی هەبوو، کە بووە هۆکاری ئەوەی پرۆسەی گۆڕانکاری تیایدا لە شوێنەکانی تر جیاوازتر بێت و دەرئەنجامی جیاوازتری هەبێت. بۆیە لە کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهانیدا وڵاتەکە تەنها بە پاشەکشێکردن و پاشکۆیەتی نەوەستایەوە، بەڵکو رووبەڕووی ژێردەستی و دابەشبوون بۆوە و هەر بەشێکی لکێنرا بەدەوڵەتێکی ناوچەکەوە.

زۆربەی مێژوونووسەکان، هۆکارە سەرەکیەکانی ئەوانەبۆ فاکتەرە دەرەکییەکان دەگەڕێننەوە لەوانە میللەت و دەوڵەتانی ناوچەکە و فاکتەری ئایین و فەتحی ئیسلامی و دەوڵەتە زلهێزە کەپیتالیستەکان. هۆکارە خۆماڵیەکان بۆ سەرۆک خێڵێک دەگەڕێننەوە، میرێک یان شێخێک... یان نەگبەتی و دڵپاکی و ساویلکەیەتی و بێ دەسەڵاتی خەڵکەکەی.
راستە هۆکارە دەرەکیەکان رۆڵی گرنگیان لە چارەنووسی نالەباری کوردستاندا هەبووە، بەڵام ئەوانە رۆڵی خۆیان لە رێگەی فاکتەرە بنچینەییە ناوخۆکانەوە بینیوە. راستە سەرەک خێڵ و میرو شێخەکان رۆڵیان هەبووە، بەڵام ئەبێ بچینە بنجو بناوانی ئەوەی بۆچی ئەوانە رۆڵی خراپیان بینیوە و لەژێر چ مەرجێک و سیستمێکی سیاسی و ئابوریدا رەفتاریان نواندووە.
لەم بەندەدا، باسی ئەوە دەکەین، کە هۆکاری بنچینەیی و هاوبەش لە نێوان پاشەکشێکردن و پاشکۆیەتی و ژێردەستی و دابەشبوونی کوردستان بۆ سروشتی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کۆمەڵگەکە دەگەڕێتەوە. لەهەمانکاتدا هەوڵی شیکردنەوەی رۆڵی دەرەکی و جوگرافی وفاکتەری تر دەدەین... بێ لێکۆڵینەوەیەکی لەو جۆرە و چوونە بنج و بناوانی کۆمەڵگەکە و گەڕان بەشوێن فاکتەری بنچینەیی دواکەوتن و پێشکەوتن تیایدا، زەحمەتە پلان و پرۆگرامی گونجاو بۆ چاکسازی ریشەیی لە کۆمەڵگەکەدا دابرێژرێت.
لەم بەندەدا بەشوێن ئەو فاکتەرانەدا دەگەڕێین کە بەهۆیانەوە لە مێژووی کۆنی کوردستاندا نەتوانرا دەوڵەتێک دروستبێت، کە بتوانێ سەرانسەری وڵاتەکە پێکەوە ببەستێتەوە و بیپارێزێت. باسی ئەوە دەکەین بۆچی چین و توێژی نوێی بەهێز دروست نەبوو، بۆچی ئەوانە دەرفەتیان بۆ نەڕەخسا کە لە بڕیاردانادا بەشداربن و رێگە خۆشبێت بۆئەوەی لە وڵاتەکەدا خۆبەخۆ شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی رووبدات. باسی ئەوە دەکەین بۆچی کوردستان پێش شەڕی یەکەمی جیهانی نەیتوانی وەکو پێویست سوود لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان وەربگرێت.

هەندێ خاسڵەتی تایبەتی کوردستان

بۆئەوەی بە ئاسانتر بتوانین بچینە ناو باسەکەمانەوە، باشترە ئاوڕێک لە مێژووی کۆنتر و خاسڵەتە تایبەتیەکانی کوردستان بدەینەوە. ئەگەرچی بەشێک لەوانە پێشتر لە باسەکەدا دەستمان بۆ راکێشاون، بەڵام گرنگە ئەوانە لێرەدا کاکڵە بکرێن و ببنە بناغەیەک بۆ تێگەیشتنی ئەو دیاردانەی دواتر .

پرۆسەی دروستبوونی کۆمەڵگەکە

مێژوونوسەکان لە بارەی کوردستانەوە بەشێوەیەکی گشتی لەسەر چەند خاڵێک هاوڕان. گرنگترینیان ئەوەیە کە مرۆڤ ٧-٩ هەزار ساڵ پێش مەسیح لەو ناوچەیەدا نیشتەجێ بووە و بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ و ئاژەڵ بەخێوکردنەوە خەریک بووە، دواتریش چەندین شارستانی بچوک تیادا بونیادنراوە. بەشێک لەوانە شوێنەوارەکانیان دۆزراوەتەوە، بەڵام بەشوێنگەڕان و لێکۆڵینەوەی ئەو شارستانیە کۆنانە لە وڵاتەکەدا هێشتا لە سەرەتایدایە. ئەمانە بە وەجبەی یەکەمی خەڵکی رەسەنی ناوچەکە دادەنرێن و دراوسێی شارستانە کۆنەکانی میزوپۆتامیا بوون. سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تیایاندا لەوانەوە نزیک بووە. هیچ دەلیلێک نیە لەسەر ئەوەی سروشتی کۆمەڵگەکانیان خێڵەکی بوبێت. ئەو میللەتە رەسەنانەی کوردستان ژمارەیان لە ٥٠ جۆر زیاتر بووە، کە هەر یەکەیان زمان و دیالێکتی جیاوازی خۆی هەبووە.
راستێکی تر کە زۆربەی مێژوونوسەکان لەسەری هاوران، هاتنی چەندین شەپۆلی هیندۆ ئەوروپی سروشت خێڵەکییە بۆ ناوچەکە. شەپۆلی یەکەمی ئەوانە دەوروبەری دوو هەزار ساڵ پێش مەسیح روویانکردۆتە وڵاتەکە. هەرگروپێک لەوانە لە ناوچەیەکی جیاوازی کوردستاندا جێنشین بوون. ئەو گروپە خێڵەکیانەی کە لەو سەردەمانەدا کۆچیان کردووە زۆر گەورە نەبوون و ژمارەی هەریەکێک لەوانە ئەوپەری ٢٠ هەزار کەس بووە.
لەکاتی هاتنی شەپۆلی یەکەمی هیندۆ ئەوروپییەکان، نمونەی هیتەکان، بۆ ناوچەکە هێشتا شارستانییەتە کۆنەکانی کوردستان و رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەهێز بوون. بۆیە ئەو خێڵەکییانە نەیانتوانیوە بەسەر سیستمی بەڕێوەبردنی ئەو شارستانیانەدا زاڵ بن و سیستمی خێڵەکی خۆیان بەسەریاندا بسەپێنن، بەڵکو هەر وەکو ئەو شەپۆلانەی، کە دواتر روویانکردە ئەوروپا، بوونەتە بەشێک لە سیستمی ئەم ناوچانە و خۆیان لەگەڵ گونجاندووە. ئەمانە رۆڵی گرنگیان لە کوردستاندا بینیوە، کە پێشتر لە بەندی دوەمدا باسمانکرد. شەپۆلەکانی تر کە دەوروبەری ١٠٠٠ساڵ پێش مەسیح روویان کردۆتە وڵاتەکە گەورەتر و بەهێزتر بوون و لە کاتێکدا روویان کردۆتە ناوچەکە، کە شارستانییەتە کۆنەکان بەرە و لاوازی و داڕمان چوون. لەو زەمینەیەدا ئەوانە لە کوردستاندا توانیویانە دەوڵەتی زلهێزی وەکو دەوڵەتی میدیا بونیادبنێن «٧٢ ل ٣٣ \ ٨٥ ل ٢٠٨ \ ٧١ ل ٣٩٩».
بوونی خەڵکی رەسەنی کۆن لە کوردستان و دواتر هاتنی چەند شەپۆلێکی تری

هندۆئەوروپی خێڵەکی بۆ ناوچەکە، چەند زانیارییەکمان دەداتێ. یەکەمیان ئەوەیە کە دوو جۆر خەڵک بە دووسیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری جیاوازەو تێکەڵ بەیەک بوون. دووەمیان سروشتی نەتەوایەتی خەڵکانی کوردستانە. بێگومان بەشی هەرە زۆری خەڵکانی کوردستان ئەمڕۆ کوردن. ئەم میللەتە بە پرۆسەیەکی درێژخایانی هەزارسالانەی تێکەڵاو بوونی هیندۆ ئەوروپییەکان لەگەڵ بەشێکی زۆری خەڵکی ڕەسەنی وڵاتەکەدا دروست بووە. بوونی چەندین دیالێکتی زمانی کوردی لەیەک جیاواز ئەو ڕاستیە دەگەیەنێ کە زمانی هیندۆ ئەوروپییەکان لەگەڵ زمان و دیالێکتی جیاوازدا تێکەڵاوبوون. هەڵبەتە دروستبوونی نەتەوەی کورد بەو شێوەیە شتێکی شاز نیە لە جیهاندا. بەشی هەرە زۆری نەتەوە مودێرنەکانی ئەمڕۆی جیهان لە پرۆسەیسەدان و هەزاران ساڵەی تێکەڵاوبوونی چەندین نەتەوە و ڕەگەز دروست بوون، لەوانە عەرب، فارس، هیند، ئینگلیز، ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و ڕوس... لەبەرئەوەی بە درێژایی مێژوو خەڵکێکی زۆر ڕوویان کردۆتە ناوچەکە و لەگەڵ یەکدا تێکەڵ بوون، کوردستان و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەو تێکەڵاوبونەدا بەشی شێریان بەردەکەوێت.

لەم پرۆسەیەدا بەشی هەرە زۆری خەڵکانی ڕەسەنی ئەوسای کوردستان لە ناوچوون و لەگەڵ ئەوانی تردا نەتەوەی کوردیان دروستکردووە. بەڵام بەشێک لەو خەڵکانە هەر ماونەتەوە، سەرەڕای ئەوانە خەڵکانی تر دواتر ڕوویان کردۆتە وڵاتەکەو تیایدا نیشتەجێبوون و بوونەتە بەشێک لە خەڵکانی کوردستان. نمونوی ئەوانە سریانی، ئاسوری، کلدان، ئەرمەنی، جووو، تورکمان، عەرەب، ئەفغان و قاجار....

مۆنۆپۆڵی سیستمی خێڵەکی لە کۆمەڵگەدا

لەبەندی سێیەمدا باسی ئەوەمانکرد، کە لەژێر چەتری شارستانیەتە کۆنەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و دواتر دەوڵەتە زلهێزە کۆیلایەتییەکانی وەکو دەوڵەتی ساسانی و ڕۆماو بێزەنتین، کۆمەڵگەی بچوکی خێڵەکی نمونەی بەدەویە عەرەبەکان و خێڵە کوردەکانی کوردستان و تیرە عەرەبەکانی نیوەدورگەی عەرەب بەدرێژایی مێژوو وجوودیان هەبووە. پێشتر سیستمی خێڵەکی توانای نەبووە کۆنترۆڵی ناوچەکە بکات، بەڵام لەدوای سەرکەوتنەکانی فتوحاتی ئیسلامی ئەو سیستمە دەستی بەسەر هەموو ناوچەکەدا گرت.

ئـەوەی لـە دوای فەتحـی ئیسـلامی لـە زۆربـەی شـوێنەکانی تـری رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت دەسـتیپێکرد و بووەهـۆی زاڵبوونـی سیسـتمی فیودالـی خێڵەکـی تیایانـدا، لـە کوردسـتاندا سـەرەتای ئـەو پرۆسـەیە لەگـەڵ هاتنـی شـەپۆلی دووەمـی هینـدۆ ئەورووپیـەکان دەسـتیپێکرد. دوای دەسـتپێکردنی هاتنـی خێڵـە هینـدۆ ئەورووپیـەکان بـۆ کوردسـتان و بەهێزبوونیـان، لـەم وڵاتەشـدا ململانێـی درێژخایـان لـە نێـوان خێڵەکییـەکان و ناخێڵەکییـەکان و سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری خێڵەکـی و ناخێڵەکـی بـەردەوام بـووە.

وەک چـۆن بوونـی بیابانێکـی گـەورە لـە نێـوان نیوەدورگـەی عـەرەب و شـوێنەکانی تـری رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت بـووە هـۆکاری ئـەوەی ئـەو خێڵـە عەرەبانـە بمێننـەوە و پارێـزگاری لەخۆیـان بکـەن، بەهەمـان شـێوە خێڵەکانـی کوردسـتانیش بەهـۆی هەنـدێ فاکتـەری نمونـەی سـەختی تۆپۆگرافـی وڵاتەکـەوە توانیویانـە لـەو ناوچـە سـەختانە خۆیـان حەشـار بـدەن و خۆیـان بپارێـزن. لەکاتـی لاوازبوونـی دەوڵەتـە زلهێزەکانـی ناوچەکـە ئەوانـە دەرفەتیـان هێنـاوە و کۆنترۆڵـی شـارو گوندەکانـی کوردسـتانیان کـردووە و لـە کاتـی سـەرلەنوێ بەهێزبوونـی ئـەو دەوڵەتانەکشـاونەتەوە بـۆ چیـا سـەختەکان.

بەپێـی مێژوونووسـەکان رێـژەی خێڵـەکان لـە کوردسـتاندابە پێـی ناوچـەکان لـە نێوان ٦-٢٠٪ دانیشـتوانی وڵاتەکەدابـوون. ئەوانـی تـر کـە ناخێڵەکـی کـورد و پێکهاتەکانـی تـری کوردسـتان بـوون زۆرینـە بـوون و رێژەیـان٨٠-٩٤٪ زیاتربـووە. بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا کەمایەتییـە خێڵەکییـەکان توانیویانـە کـەم یـان زۆر کۆنترۆڵـی زۆرینەکـە بکـەن «١٥ ل٥٦\ ٨٥ ل٤٢».

هـۆکاری ئـەوە بـۆ ئـەوە دەگەڕێتـەوە ناخێڵەکییـەکان خەڵکانـی جەنگاوەر و شـەڕکەر نەبـوون، بەڵکـو خەڵکانـی بەرهەمهێنـەر و کاسـب بـوون و لـە شـار و لادێکانـدا نیشـتەجێبوون و بـە بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی و ئـاژەڵ راگرتـن و کاری پیشـەیی و بازرگانییـەوە خەریـک بـوون. شارسـتانیەتە کۆنەکانیـان پێشـتر شکسـتیان هێنـاوە و رەنگـە لـەو سـەردەمەداله قۆناغیگۆڕانـکاری نوێـدا بووبـن. بـە پێچەوانـەوە خێڵەکییـەکان بـە شـێوەیەکی گشـتی لـەو سـەردەمەدا خەڵکانـی جەنگاوەر و شـەڕکەر بـوون و خاوەنـی سیسـتمێکی خێڵەکـی بـوون. ئـەو خاسـڵەتەیان بەسـەر زۆرینـەی خەڵکانـی وڵاتەکـەدا زاڵیکـردوون. هـەر وەکو خێڵـە عەرەبەکانـی نیوەدورگـەی عەرەب، خێڵەکانـی کوردسـتانیش هەتـا ئەوکاتـەی هـەر خۆیـان بـوون و دەسـتیان وەرنەداوەتە ژیانـی خەڵکانـی ناخێڵەکـی، سیسـتمەکەیان لـە ئاسـتی سیسـتمی خێڵەکـی سـادەدا ماوەتـەوە، بـەڵام لـە کاتێکـدا کـە توانایـان پەیداکـردووە کۆنترۆڵـی ناخێڵـەکان و خێڵـە

بچوکەکانی تر بکەن سیستمەکەیان بۆ سیستمی فیودالّی خێڵەکی هەنگاوی ناوە. ئەو خێڵانە تەنها لەرووی سەربازییەوە کۆنترۆڵی ئەوانی تریان نەکردووە، بەڵکو ئەو کۆنترۆڵکردنە بواری سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی و کلتوری و زمانیشی گرتۆتەوە. ئەوانە بوونەتە خاوەن زەویوزار و سەرچاوەی ئاو و ئاژەڵ، لەهەمانکاتدا جموجۆڵی بازرگانی و بەرهەمهێنانی پیشەییان قۆرخکردووە. ئەوانە بوونەتە دەسەڵاتدارانی وڵاتەکە و خەڵکە ناخێڵەکەکانیان کردۆتە مسکێن و رەعییەتی خۆیان و نەریتی خێڵەکی خۆیان بەسەر نەریت و شێوازی ژیانی کۆنی خەڵکەکانی تردا سەپاندووە. مۆنۆپۆڵی خێڵەکییەکان بەسەر نا خێڵەکییەکاندا سیستمی خێڵەکی سادەی لەناویاندا گواستۆتەوە بۆ سیستمی بەڕێوەبردنی فیودالّی خێڵەکی «بەندی سێیەم».

وەکو چۆن لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا چەندین فاکتەر بوونە هۆکاری بەهێزبوونی سیستمی فیودالّی خێڵەکی و مانەوەی بۆ چەندین سەدە. بەهەمان شێوە لە کوردستاندا چەندین فاکتەر بوونە هۆکای بەهێزبوون و مانەوەی ئەوسیستمە بۆ چەندین سەدەو کاردانەوەکانی هەتا ئەمڕۆش هەر بەردەوامە.

پێش هاتنی فەتحی ئیسلامی، دەوڵەتەکانی ساسانی و بێزەنتی هەر یەکەیان لای خۆیەوە بەکات و شوێن و ئاستی جیاواز کۆنترۆڵی کوردستانیان کردبوو. لەژێر سایەی ئەو دەوڵەتانەدا بێگومان سیستمی خێڵەکی لە کوردستاندا لاوازی بەخۆوە بینیوە و ملکەچی سیستمی ئەو دەوڵەتانە بوون.

خەڵکی کوردستان بە خێڵەکی و ناخێڵەکییەوە، لەسەرەتادا رووبەڕووی فتوحاتی ئیسلامی بوونەتەوە و وا بە ئاسانی ملکەچیان نەبوون. بەڵام لەبەرئەوەی دەوڵەتی فیودالّی خێڵەکی عەرەب و ئایینی ئیسلامی سروشتێکی خێڵەکیان هەبوو دواتر خێڵەکانی کوردستان قبوڵیان کردووە و ئایینەکە بۆتە ئامرازێک بەدەستیانەوە، کە بەهۆیەوە پێگەی خێڵەکی خۆیان لە کۆمەڵگەی کوردستاندا بهێڵنەوە و بەهێزی بکەن «٧٢ ل١٣٨». فتوحات و ئایینی ئیسلامی و زاڵبوونی سیستمی فیودالّی خێڵەکی لە ناوچەکەدا، بۆتە فاکتەرێکی گرنگ بۆ سەرلەنوێ ژیاندنەوە و بەهێزبوون و بەردەوامبوونی سیستمی فیاودالّی خێڵەکی لە کوردستاندا بۆ چەندین سەدەی تر.

بە درێژایی مێژووی سیستمی فیودالّی خێڵەکی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، دەوڵەتەکانی خولەفای راشدین، ئەمەوی، عەباسی، مەغۆلەکان، تورکە عوسمانیەکان، دەوڵەتە تورکەکانی سەفەوی و ئەفشار و قاجار بوونەتە فاکتەری گرنگ بۆ ژیاندنەوەو بەهێزبوون و بەردەوامی و زاڵبوونی ئەو سیستمە لە کوردستاندا.

لە زۆربەی شوێنەکانی کوردستاندا، هەر بە شێوەی بەشەکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، مێژوو و شارستانی کۆنی هەزاران ساڵ و شوێنەوارەکانیان کاولکراون و شاردراونەتەوەو بە نزمی سەیرکراون. هۆکاری ئەوە دەگەڕێتەوە بۆئەوەی لە کاتێکدا دەسەڵاتدارە خێڵەکییەکان ڕوویان تێکردوون شوێنەوارە کۆنەکانیان بە مێژوو و عورف و نەریتی خۆیان نەزانیوە، لەسەر ئەو بنەما کۆنە سەرلەنوێ بونیادی وڵات و کۆمەڵگەیان نەکردووە. بە نزمی سەیری مێژوو کۆنی وڵاتەکەو خەڵکە ڕەسەنەکەیان کردووە و خەڵکەکەیان کردۆتە ڕەعیەتی خۆیان «٩٨ ل٢٥١».

دروستنەبوونی دەوڵەتێکی فیوداڵی خێڵەکی مەزن لە کوردستاندا

وەکو پێشتر باسمانکرد، ئایینی ئیسلام بووە فاکتەرێکی گرنگ بۆ زاڵکردنی خێڵی قورەیش و کۆنترۆڵکردنی خێڵە عەرەبەکانی تر و دانیشتوانی ناخێڵەکی وڵاتەکەو دواتر دامەزراندنی دەوڵەتێکی فیوداڵی خێڵەکی بەهێز. بەهەمان شێوە بنەماڵەی عوسمانی لە ڕێگەی تەبەنیکردنی مەزهەبی سەلەفی و هەڵگردنی ئاڵای ئیسلام و دەستپێکردنی فتوحات دژی غەیرەدینییەکانی ڕۆژهەڵاتی ئەوروپاو بێزەنتییەکان، توانیان دەوڵەتە بچوکەکەیان بکەنە دەوڵەتێکی بەهێز. هەروەها شێخە سەفەوییەکان بە هەماهەنگی لەگەڵ خێڵەکانی قزڵباش، دواتر خێڵەکانی ئەفشار و قاجارە تورکەکان، لە ڕێگەی تەبەنیکردنی مەزهەبی شیعەوە توانیان دەوڵەتی بەهێز بونیادبنێن و ئێران لەژێر چەتری ئەو دەوڵەتانەدا یەک بخەن. ئەوەی بۆ خێڵەکانی ئەو میللەتانە هەڵکەوت بۆ خێڵەکانی کوردستان هەڵنەکەوت.
مەغۆلەکان، وەکو خێڵە عەرەب و تورکەکان لە ڕێگەی ئایین و مەزهەبێکی تایبەتەوە خۆیان ڕێک نەخست. ئەوەی یەکی خستن سەرەک خێڵێکی بنەماڵەیەکی بەهێزی خێڵێکیان بوو، کە توانی هەموو خێڵەکانی تر سەرکوت بکات و یەکیان بخات و دەوڵەتێکی خێڵەکی بەهێز بونیادبنێ. ئەوەی لەو سەردەمەدا بۆ مەغۆلەکان هەڵکەوت لە کوردستاندا بۆ هیچ سەرکردە و بنەماڵەیەک هەڵنەکەوت.
لەگەڵ ئەوەی بەدرێژایی مێژوو لە کوردستاندا چەندین ئایین هەبووە و دواتریش زۆربەی خەڵکانی وڵاتەکە بوونە ئیسلام و چەندین مەزهەب و قوتابخانە و پەیڕەوتی ئایینی تیادا دروست بوو، بەڵام هیچیان لەوانە هێندە بەهێز نەبوون، کە بتوانن وڵاتەکە و خێڵەکان و ناوچەکانی کوردستان لەژێر چەتری دەوڵەتێکی بەهێزی ناوەندیدا کۆبکەنەوە. ئەو ئایین و مەزهەبانە تەنها لە سنورێکی جوگرافی

بچوکدا ماونەتەوە.
سیستمی فیودالی خێڵەکی لە کوردستاندا هێندە بەهێز نەبوو، کە بتوانێ لەژێر چەتری دەوڵەتێکدا کوردستان یەکخات و دواتر لە سنورەکانی خۆی بچێتە دەرەوە، بەڵام ئەو خێڵانە تەنها توانای ئەوەیان هەبوو، کە پارێزگاری خۆیان بکەن و بەرهەڵستی داگیرکەران بکەن. ئەو داگیرکەرانەی روویان کردۆتە وڵاتەکە هەمیشە لە تواناییاندا نەبووە کۆنترۆڵی وڵاتەکە بکەن. هۆکاری ئەوە بۆ نەبوونی دەوڵەتێکی سەرانسەری لە وڵاتەکەدا دەگەڕێتەوە، کە بتوانن دەستی بەسەردا بگرن، بەڵکو وڵاتەکە لەناو خۆیدا دابەشبوو بەسەر چەندین خێڵ و هێزی جیاوازدا، کە بە ئاسانی بۆ کەس کۆنترۆل نەدەکران.
ئەو ململانێو کوشتارەی کە لە نێوان خێڵەکانی کوردستاندا هەبوو، وەکو پێشتر لە لێکۆڵینەوەکەماندا باسمانکرد لەناو میللەتە خێڵەکییەکانی تورک و عەرەب و مەغۆلیشدا هەبووە. جیاوازی لە ناویاندا ئەوە بوو، کە لەناو ئەواندا بنەماڵەیەک، سەرکردەیەک، خێڵێک توانیویێتی خێڵەکانی تر سەرکوت بکات و ملکەچی دەسەڵاتێکی ناوەندیان بکات و بکەونە راوەڕووت و تاڵانکردنی سنووری دەرەوەی ناوچەکانی خۆیان. بەڵام لەبەرئەوەی خێڵە کوردەکان هەمیشە لە ململانێکردن و دوژمنایەتی یەکتردا بوون و دەوڵەتێکی وا لە کوردستاندا نەتوانرا بونیادبنرێ، خێڵە کوردەکان خۆبەخۆ لە سنووری کوردستان دەرنەچوون و شوێنی دەرەوەی وڵاتەکەی خۆیان داگیرنەکردووە. ئەگەر لەو سنورانەش دەرچووبن ئەوا لەژێر سەرکردایەتی و چاودێری دەوڵەتە زلهێزەکانی ناوچەکەدا بووە. بۆیە شتێکی سەیر نیە، کەئەمرۆمیللەتی کورد چاونابڕێتە ناوچەکانی دەرەوەی کوردستان و هەوڵدانی داگیرکردنیان نادات و چالاکییەکانی لە سنووری ناوچەکانی خۆیاندا دەهێڵنەوە.

تۆپۆگرافیای کوردستان

سەختی کوردستان، بوونی چەندین زنجیرە چیای سەخت و دۆڵ و شوێنی تەسک و بەردانی و بەفر و سەرماوسۆڵ و نەبوونی دەشتی زۆری بەرفراوان و رووباری گەورە و کەنار دەریا، فاکتەری سەرەکی نین بۆ گەشەکردن یان دواکەوتنی وڵاتەکە، بەڵام کاریگەرییان لەسەر فاکتەرە بنچینەییەکان هەبووە. هەندێ لە سەرکردەو بگرە نووسەر و روناکبیرەکوردەکان، چیاکانی کوردستایان بە تاکە دۆستی هەمیشەیی کورد داناوە و والێکدەدەنەوە بەبێ بوونی ئەو چیا

سەختانە ڕەنگە خەڵکی کوردستان لە ڕەگو ریشەوە نەمانایە. بێگومان ئەمە لایەنێکی ڕاستی تێدایە، چونکە لە کاتی لێقەومان و هێرشکردنە سەر وڵاتەکە لەلایەن داگیرکەری دەرەکی و خۆماڵی ئەو شوێنانە داڵدەی ژمارەیەک خەڵکی زۆریانداوە و لەوێوە داگیرکەرانیان هەراسان کردووە و زۆرجار دەرفەتیان پێ نەداون، کە تیایاندا نیشتەجێبن و تەواو کۆنترۆڵی وڵاتەکە بکەن.

لێرەدا چەند پرسیارێک قوت دەبێتەوە. یەکێک لەوانە ئەوەیە ئەگەرچیا و شوێنی سەخت بێت پارێزگاری مان و نەمانی میللەتان بکات، ئەی خەڵکیئەو وڵاتە دەشتاییانە کە چیاو ناوچەی سەختی تیادا نییە چۆن توانیویانە بمێننەوە و پارێزگاری لە خۆیان بکەن. ئەگەر وابوایە ڕەنگە ئێستا چەندین میللەتی وەکو میسرییەکان، فارسەکان، عەرەب، فەرەنسی و ئەڵمانی دەمێک بوایە وجوودیان نەمایە. بە پێچەوانەوە ڕەنگە ئەگەر کوردساتان تەختایی بوایە، خێڵ و پێکهاتەکانی ناچار دەبوون لە باتی دوژمنایەتی و شەڕی یەکتر زیاتر هەماهەنگیان لەناو خۆیاندا بکردایە، یاخود بە ئاسانتر یەکێکیان بیتوانیایە کۆنترۆڵی ئەوانی تر بکات و لەو ڕێگەیەوە دەسەڵاتێکی ناوەندی هاوبەش لە سەرانسەری وڵاتەکەدا بونیادبنرایە.

ڕاستێکی تر لێرەدا ئەوەیە، کە لەکاتی هەڕەشە و داگیرکردنی دەرەکیدا خەڵکانی ناخێڵەکی کوردستان کە زۆرینەی خەڵکی وڵاتەکە بوون، بەشێوەیەکی گشتی لە گوند و شارەکاندا ماونەتەوە و کەوتونەتە ژێر کۆنترۆڵی ئەو هێزە دەرەکییانەی روویان لە ناوچەکانیان کردووە. مەبەستی داگیرکردنی ئەو ناوچانە لەلایەن هێزی دەرەکییەوە، سامان و بەرهەم و سەرچاوەی باج بووە، بۆیە ئەوانە زۆرجار بە داگیرکردنی ئەو شوێنانە بە مەرامی خۆیان گەیشتوون. لێرەدا ئەوانەی لە کاتی هەڕەشەی دەرەکیدا لە گوند و شارەکان کشاونەتەوە و لە چیاکان خۆیان پاراستووە ولەوێوە هەڵمەتیان کردۆتە سەر داگیرکەرەکان و بێزاریان کردوون، خێڵەکیەکان بوون.

لایەنێکی نێگەتیڤی تری تۆپۆگرافیای کوردستان، زیاتر لەیەک دابڕینی ناوچە و خێڵ و پێکهاتەکانی وڵاتەکە بووە لە یەکتری. خێڵەکان و سیستمی فیوداڵی خێڵەکی و بگرە فیوداڵی ئەورووپییش خۆی لەخۆیاندا قوفڵدرا و لەیەک دابراو بوون. لێرەدا تۆپۆگرافیای کوردستان بۆتە فاکتەرێک بۆ زیاتر قوفڵدان و لەیەک دابڕینی ناوچە و خێڵ و پێکهاتەی وڵاتەکە لە یەکتری.

سەختیی وڵاتی کوردستان لەژێر سایەی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتردا، ڕەنگە ببوایە بە فاکتەرێکی پۆزەتیڤ بۆ بەرەنگاربوونەوەی

هەڕەشـــەی دەرەکـــی و پاراســـتنی وڵاتەکـــە و هاوڵاتیانـــی. بۆیـــە تۆپۆگرافیـــای کوردســـتان هـــۆکار و فاکتـــەری ســـەرەکی نییـــە لـــە پرۆســـەی گۆڕانـــکاری وڵاتەکـــەدا، بەڵکـو بەپێـی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی وڵاتەکـە دەکـرێ کاردانـەوەی نێگەتیـڤ یـان پۆزەتیڤـی هەبێـت. بـەڵام لەبەرئـەوەی وڵاتەکـە لـە مێـژووی درێژیـدا سیسـتمێکی داخـراو زاڵبـووە بەسـەریدا، تۆپۆگرافیـای وڵاتەکـە زیاتـر ڕۆڵـی نێگەتیڤـی هەبـووە. تۆپۆگرافیـای وڵاتەکـە کاردانـەوەی نێگەتیڤـی هەبـوو لەسـەر دروسـتبوونی دەوڵەتێکـی ناوەنـدی بەهێـز، کـە بتوانێـی هەمـوو وڵاتەکـە لەژێـر چەتـری ئـەو دەوڵەتـەدا یـەک بخـات.

گرنگی پێکەوتەی جوگرافی کوردستان

کوردســـتان هـــەر لـــە مێـــژووی کۆنـــەوە، ناوچـــە و پێکهاتـــەو نەتەوەکانـــی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتی بەیەکـەوە گرێـداوە. لـە سـەدەی پانـزەوە ئـەو وڵاتـە بێجگەلـە نەتـەوەی کـورد، سـێ نەتـەوە مەزنەکـەی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت لـە عـەرەب و تورک و فـارس پێکـەوە بەسـتۆتەوە. سـەرەڕای ئـەوە پێکهاتـە و نەتـەوە گرنگەکانـی تـری نمونـەی ئەرمـەن و گۆرگـی و سـریانی و کلدانـی و تورکمـان و جـوو، یـان ڕاسـتەوخۆ سـنوریان بـە کوردسـتانەوە بـووە یـان لـە وڵاتەکـەدا وجوودیـان هەبـووە.
ئـەم وڵاتـە ڕێگـەی هاتوچـۆو بازرگانـی ئەوانـە بـووە، مەیدانـی یەکلاکردنـەوەی شـەڕ و ناکۆکییەکانیـان بـووە، پەیوەندیـی ئایینـی و کلتـوری و مێـژووی هاوبەشـی لەگەڵیـان هەبـووە، لـە خۆشـی و ناخۆشـیدا کاریـان تێکـردووە و کاری تێکـردوون. ئـەو پێکەوتە جوگرافییـە ڕۆڵێکـی سـتراتیژیی گرنگـی بـە وڵاتەکـەداوە، کـە لـە ناوچەکـەدا کـەم شـت بـێ بەشـداریکردن و تێوگلانـی وڵاتەکـە ڕوویداوە.
لێـرەدا پرسـیاری گرنـگ ئەوەیـە، ئایـا ئـەم پێکەوتـە جوگرافییـە گرنگـەی وڵاتەکـە لـە ناوچەکـەدا شـتێکی پۆزەتیڤـە یـان نێگەتیـڤ، ئایـا بـۆ وڵاتەکـە سودبەخشـە یـان زیانبەخـش، ئایـا هەڕەشـە و کۆسـپە لـە ڕێگـەی گەشـەکردنیدا، یاخـود دەرفـەت و فاکتـەری یاریـدەرە بـۆ گەشـەکردنی.
ئەگـەر بـۆ ڕوانگـەی زۆرینـەی سـەرکردە و سیاسـتمەدار و نوسـەر و ڕۆشـنبیری کوردبگەڕێینـەوە، دیـارە ئـەوە بـە فاکتەرێکـی نێگەتیـڤ دانـراوە و ئـەو میللـەت و وڵاتانەیـان بـە دوژمـن و هەڕەشـە و کۆسـپ لەبـەردەم سـەربەخۆیی و گەشـەکردنی وڵاتەکـەدا دانـاوە. سـەرکردەکانی کـورد بەشـێوەیەکی گشـتی بـە درێژایـی مێـژووی وڵاتەکـە، یـان هەوڵـی خۆئامادەکردنیانـداوە بـۆ تۆڵەسـەندنەوە و خۆدابڕیـن لێیـان،

یاخود چۆکیان بۆ داداون و بەپێی مەرجەکانی ئەوان رەفتاریانکردووە.
ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ بەندی دووەمی کتێبەکە و چاوێک بە چۆنیەتی بوژاندنەوەی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتای ئەوروپای رۆژئاوادا بخشێنین، لەگەڵ هەموو گرژی و شەڕو شۆڕی نێوان دەوڵەت و میللەتەکانی ئەوسای ئەو ناوچانەدا، بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوانیاندا بووە بە بناغەیەک بۆ گەشەکردنی ئابوری و چاکسازیی سیاسی و یاسایی تیایاندا. گرێدانی بازاڕی ناو خودی وڵاتەکان و نێوان وڵاتەکان لە ناوەڕاستی سەدەکانی ناوەڕاستدا قاپی خستە سەر پشت بۆ زیاتر گەشەکردنی ئەو وڵاتانە. ئەوەی لێرەدا گرنگە رەچاوبکرێ ئەوەیە، کە بێ بوونی ئەو دراوسێتیەو بەستنی پەیوەندی و ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان وڵاتە ئەوروپییەکاندا، رەنگە ئەو ناوچانە هەتا ئەمڕۆش هەر لەژێر سایەی سیستمێکی فیوداڵی داخراودا بمانایەوە. هەڵبەتە بێ سەرهەڵدانی سیستمێکی نوێیی بەڕێوەبردنی ئابوری و سیاسی کراوەتر لە هەندێ لەو وڵاتانەدا سود لە بوونی ئەو دراوسێتیە وەرنەدەگیرا.
بەپێچەوانەی رۆژئاوای ئەوروپا، لە کوردستاندا بوونی دراوسێی زۆر و سنوری درێژ لەگەڵیاندا لەبری ئەوەی ببێتە فاکتەرێک بۆ گەشەکردن، بۆتە فاکتەرێک بۆ دروستبوونی گرژی و شەڕوشۆڕ و کوشتار و داگیرکردن و دەستێوەردانی کاروباری ناوخۆی وڵاتەکە. هۆکاری بنچینەیی ئەو جیاوازیە بێگومان بە پلەی یەکەم بۆ گرتنی رێبازی جیاوازی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری نێوانیاندەگەڕێتەوە، کە باسی سەرەکی لێکۆڵینەوەی ئەم بەندەمانە.
لە مێژووی کۆنی ئەوروپای رۆژئاوادا و دواتریش لە مێژووی مودێرنیاندا لەکاتی زاڵبوونی سیستمی سیاسی و ئابوری بەرتەسکی تاکڕە و لەناو هەموو، یان هەندێ لە وڵاتەکانیاندا گرژی و توندوتیژی و شەڕی گەورە لە نێوان وڵات و دراوسێکانیدا بەرپا بووە، بەڵام کە رێبازی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر و پلورالیزم زاڵبووە بە پێچەوانەوە پەیوەندیی هاوسەنگ و گەشەکردنی ئابوری و خۆشگوزەرانی روویداوە. هەتا ئێستا لە بەشێکی زۆری مێژووی کوردستاندا بەهۆی ئەوەی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکی تاکڕەو و توندڕەو زاڵبووە، دراوسێکانی کوردستان بوونەتە رێگر لە پێشکەوتنی وڵاتەکە. بەڵام بە گۆڕانکاری لەوەدا، پێکەوتەی گرنگی ستراتیژی کوردستان دەبێتە فاکتەرێک بۆ گەشەکردنی وڵاتەکە و دراوسێکانیشی. لەم رووەوە کوردستان پێکەوتەیەکی جوگرافی گرنگی هەیە، کە دەتوانرێ سوودی لێوەرگیرێت.

ناسەقامگیریی بەردەوام

کوردستان، هەر وەکو ناوچەکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەمیشە ڕووبەڕووی ناسەقامگیری و گرژی بۆتەوە. بەڵام بەتایبەتی لەدوای ساڵەکانی ١٥٠٠ئەو ناسەقامگیری و گرژی و توندوتیژییە بەهۆی ململانێی نێوان دەوڵەتەکانی ئێران و دەوڵەتی عوسمانیدا بە ئاستێکی بەرچاو زیادیکرد. کوردستان بووە (سورێکی گۆشت و خوێنی خەڵک «٨٥ ل٢٢٨») لە نێوان ئەو دوو دەوڵەتەدا. سەرەڕای ئەوەی خێڵ و ناوچە و پێکهاتەکانی کوردستان لە نێوان خۆیاندا ناکۆک بوون و لە ڕێگەی بەکارهێنانی هێزەوە ویستویانە ململانێ و گرفتەکانی نێوان خۆیان چارەسەرکەن، بە خۆشی و ناخۆشی و لەکاتیشەڕ و ئاشتیدا دەوڵەتە زلهێزەکانی ناوچەکە بۆ مەرامی خۆیان سودیان لەو ململانێیانە وەرگرتووە. لە پاڵ ئەوەدا ئەو خێڵە کوردانە بوونەتە بەرلەشکری ئەو وڵاتانە و بە خوێنی ڕۆڵەی وڵاتەکە و ڕەنجی خەڵکانی بەرهەمهێنەری پاڵپشتی ئەو دەوڵەتانەیان کردووەو بەشداربوون لە شەڕە دەرەکی و خۆماڵیەکانیاندا. بەپێی هەندێ لە مێژوونوسان لە ساڵەکانی نێوان ١٥٠٠-١٨٠٠ بێجگەلە ئەوەیژمارەیەکی زۆری خەڵکانی کوردستان لە شەڕی ناوخۆدا لەناوچوون، نزیکەی ١١٢ هەزاری تریان لە شەڕەکانی نێوان ئەو دوو دەوڵەتە کوژراون. لە کاتێکدا ژمارەی دانیشتوانی ئەوسای کوردستان لەو سەردەمەدا بە ئەوپەری ١،٥ملیون هەڵسەنگێنرێ، بەپێی ئەوە ٧،٤٪ دانیشتوانی وڵاتەکە تەنها لەو شەڕانەدا لەناوچوون.

ناکۆکی نێوان خێڵە کوردەکان و ململانێی نێوان دەوڵەتی سەفەوی و عوسمانی لە پێناوی کۆنترۆڵکردنی ناوچەکانی کوردستان و سەرچاوەی داهاتی بەرهەم و باج و هەروەها بەکارهێنانی دەسەڵاتدارە خۆجێییەکانی لە شەڕەکانیاندا بووە هۆکاری ئەوەی ئەو دوو دەوڵەتە ساڵی ١٨٣٩ وڵاتەکە بۆ یەکەمجار لە نێوان خۆیاندا دابەشبکەن. سەرەڕای ئەوانە ئەو دابەشکردنە بووە هۆی ئەوەی کە لە نێوان ئەو دوو دەوڵەتەدا زۆنێکی گەورەی زەوی و خاک دروست بێت و ببێتە سورێک، کە بەهۆیەوە ئەو دوو دەوڵەتە خۆیان لە هەڕەشەی یەکتری بپارێزن.

هەر لە سەدەی پانزەوە هەتا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە ئەو دوو دەوڵەتە سیاسەتێکی دوو فاقیان بەرامبەر کوردستان بەکارهێنا. لە لایەکەوە ئەو ناوچەیەیان بە نیمچە سەربەخۆ و دۆستی خۆیان دەهێشتەوە لە پێناوی خۆ پاراستن لە یەکتری، لە لایەکی ترەوە بۆ دەستوەردان لە کاروباری وڵاتەکە و بەکارهێنانی خەڵکەکەی، بە خۆشی و ناخۆشی سوودیان لە ململانێ و شەڕی

ناوخۆی کوردستان وەرگرتووە لە پێناوی مەرامی خۆیان و ڕێگرتن لە یەکگرتن و سەربەخۆیی و بەهێزبوونی ئەو ناوچانە «۹۶ ل۱۷۷».
ململانێی ناوخۆی نێوان خێڵ و بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی ئەو دوو دەوڵەتە و جێگۆرگێکردن لە ریزەکانیاندا، هەروەها گۆڕینی والی و فەرمانبەران و سەرکردە سەربازەکانیان لەو ناوچانەدا، ڕاستەوخۆ بۆتە هۆکاری دەستێوەردان لە کۆمەڵگەی کوردستان و ئاڵوگۆڕکردن لە ریزکانی دەسەڵاتدارانی خێڵ و میرنشینەکانی وڵاتەکە. هاتنی هەموو شایەک، سوڵتانێک، سەرکردەیەکی سەربازی یان والییەکی نوێ، بۆتەهۆی ئەوەی جێگۆرکێ لە ریزەکانی دەسەڵاتدارانی خۆجێیی خێڵەکی کوردستان بکرێت. هەر یەکێ لەوانە کە هاتوون، خەڵکە کۆنەکانیان لابردووە و هەوڵی بەهێزکردن و دانانی خەڵکانی دۆست و ئەڵقە لەگوێی نزیک بە خۆیان داوە. بۆ ئەو مەبەستە سودیان لە ململانێی نێوان ئەندامی بنەماڵەی دەسەڵاتدارانی خێڵ و میرنشینەکانوەرگرتووە، ململانێی نێوان خێڵ و پێکهاتەکان «بەندی سێیەم». لەو ڕێگەیەوە ئەو دەوڵەتانە توانیویانە ڕێگا لەوە بگرن، کە ئەو کەسایەتی و خێڵ و میرنشینانە بۆ ماوەیەکی درێژ بمێننەوە و پێگەیان زۆر بەهێزبێت لە کۆمەڵگەکەدا و هەوڵی سەربەخۆیی خۆیان بدەن. ڕێگەیان لەوە گرتووە، کە چینوتوێژ و پێکهاتەی تەمەن درێژ و بەهێز دروست بێت و ببێتە هەڕەشە لە سەریان. هەروەها ئەو دەسەڵاتدارە خۆماڵیە نوێیانە بە مەرجێک دانراون، یان قبوڵکراون کە وەلای تەواویان بۆ ئەوان هەبێت و پشتگیری مانەوەی دەسەڵاتیان بن و بەشداربن لە شەڕە دەرەکی و ناوخۆیەکانیاندا.
روخسارێکی تری ئەو سەدانە گواستنەوەی خێڵەکانی کوردستان بووە لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تری ناو یان دەرەوەی کوردستان. لە کاتی بەهێزبوون و هەڕەشەی خێڵێک یان پێکهاتەی ناوچەیەک، گواستراونەتەوە بۆ شوێنێکی دوور لە ناوچەکەیان. لەو ڕێگەوە توانیویان کۆنترۆڵیان بکەن و لە ناوچە نوێیەکاندا بۆ مەرامی خۆیان دژی خەڵکی ئەو ناوچەیە بەکاریانبهێنن. هەروەها بۆ سەرکوتکردنی خێڵێک یان پێکهاتەیەکی کوردستان یان شوێنەکانی تری ئەو دەوڵەتە، چەندینجار خێڵە کوردەکانیان گواستۆتەوە بۆ ئەو ناوچانە، بەوە لە لایەکەوە ئەو خێڵە کوردانەیان ناچارکردووە زیاتر وەلایان بۆیان هەبێت و لە لایەکی ترەوە کۆنترۆڵی ئەو ناوچانەیان کردووە.
زۆربەیجار ئەو دەوڵەتانە بەزۆر ئەو خێڵە کوردانەیان ناچارکردووە کە بگوێزنەوە، بەڵام جاری وا هەبووە ئەو خێڵە کوردانە بەخواستی خۆیان بەوە هەستاون. هەندێ سەرەک خێڵ لە پێناوی نەدانی باج یاخود لە پێناوی دەستکەوتی تاڵانیدا

بــە خۆشــی خۆیــان خێڵەکەیــان دوای خۆیــان خســتووە و بەشــداری شــەڕی ئــەو دەوڵەتانەیــان لــە ناوخــۆ و دەرەوەی کوردســتان کــردووە و لــە شــوێنە نوێیەکانــدا ماونەتــەوە. ئــەو ســەرەک خێڵانــە مەســەلەی نەتەوایەتــی و خۆشەویســتی وڵات لایــان گرنــگ نەبــووە، بەڵکــو ئــەوی لایــان گرنــگ بــووە بەرزبوونــەوەی پێگــەی خۆیــان و زیادبوونــی داهــات و ســامانەکانیان بــووە. بۆ نمونــە شــا عەباســی ســەفەوی ســەرەک هــۆزی پازۆکــی بانــگ کــردووە بــۆ ســەرکوتکردنی دوژمنەکانــی. ئەویــش بــۆ ئــەو مەبەســتە زیاتــر لــە ١٠ هــەزار خەڵکــی ســەر بــە خێڵەکــەی بــۆ ئــەو مەبەســتە دوای خــۆی خســتووە. چەندیــن ســەرەک خێڵــی کــورد بەنــاوی خزمەتــی ســوڵتان و ئاینــی ئیســلامەوە خێڵەکانیــان گواســتۆتەوە بــۆ ناوچەکانــی تــری کودســتان یــان پارێزگاریــی ســنوری دەوڵەتــی عوســمانییان کــردووە، یــان کۆچکــردن بــۆ هەنــدێ ناوچــەی بەڵقــان و ئەرمەنســتان، کــە هەتــا ئێســتا لــەو شــوێنانە ماونەتــەوە.

هەمــوو ئەمانــە جۆرێــک لــە ناســەقامگیری و گــرژی و نائارامیــان لــە ناوچەکانــی کوردســتاندا دروســت کــردووە، کــە بونەتەهــۆی ئــەوەی هەمیشــە خەڵکەکــەی لــە تــرس و لــەرزدا بژیــن و گــوێ نەدەنــە پاراســتن و ئاوەدانکردنــەوە و گەشــەکردنی وڵات و شــار و گونــد و مــاڵ و حاڵیــان «٩٦ ل١٩ \ ٨٥ ل٢١٥».

بۆچــی شۆڕشــی سیاســی و پیشەســازی لــە کوردســتان خۆبەخــۆ بەرپانەبــوو؟

لــە باســی ئــەم بابەتــەی کوردســتاندا بــە هەمــان شــێوەی باســی شــوێنەکانی تــری ڕۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت زیاتــر گرنگــی بــە ســاڵەکانی نێــوان ١٥٠٠-١٨٠٠ دەدەیــن. بنەمــا و خاســڵەتەکانی فیودالــی خێڵەکــی لــە کوردســتاندا بەشــێوەیەکی گشــتی هاوچەشــن بــوو لەگــەڵ شــوێنەکانی تــری دەوڵەتــی عوســمانی و ئێــران، بــەڵام بە هۆی خاسڵەتە تایبەتیەکانــی وڵاتەکــەوە شــێواز و ڕێبــازی گۆڕانــکاری لــە کۆمەڵگەکــەدا و دەرئەنجامەکانــی جیــاوازی هەبــوو لەگــەڵ ئــەو شــوێنانەی تــر.

بــۆ گــەڕان بەشــوێن هــۆکاری ئــەوەی بۆچــی لــە کوردســتان بــە شــێوەی ڕۆژئــاوای ئەوروپــا یــان وڵاتێکــی وەکــو ئینگلتــەرا شۆڕشــی سیاســی و پیشەســازی ڕووی نــەدا، دەبــێ بگەڕێیــن بــە شــوێن ئــەو فاکتەرانــەی کــە بووەهــۆی ئــەوەی لــەم وڵاتەکــەدا بــە شــێوەی وڵاتێکــی وەکــو ئینگلتــەرا چینوتوێــژی نوێــی بەهێــزی تیــادا دروســت نەبــوو، کــە توانایــان هەبێــت بــەوە هەســتن و هەروەهــا ئەوانــە دەرفەتــی بەشــداریکردنیان لــە بڕیــارە سیاســی و ئابوریەکانــدا بــۆ نەڕەخســا، کــە بتوانــن لــە ڕێگەیــەوە چاکســازیی

یاسایی و سیاسی پێویست بەدەست بێنن بۆ زاڵبوون بەسەر ئەو کۆسپانەی لە بەردەم گۆڕانکاریدا بوون.
بۆ ئەو مەبەستە هەوڵی تێگەیشتنی بنەما کۆمەڵایەتی و ئابورییەکانی کۆمەڵگەی کوردستان دەدەین. خاسڵەتە تایبەتەکانی کوردستان و تەفاعولکردنیان لەگەڵ بنەماکانی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی، لە وڵاتەکەدا ڕێبازێکی جیاوازتری گرتەبەر. بەشێکی زۆری ئەم بابەتە پێشتر لە باسی بەشەکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا باسکراون، بەڵام لێرەدا بۆ تێگەیشتنی ڕێبازی تایبەتی وڵاتەکە پێویستە بەشێک لەوانە بە تێروانینێکی جیاوازتر دووبارە بکەینەوە.

تایبەتمەندییەکانی سیستمی خێڵەکی کوردستان

لە ناولێنان و باسکردنی خێڵ، مێژوونووس و زاراوە جیاوازەکانی زمانی کوردی وشە و لێکدانەوەی جیاواز بەکاردەهێنن. نمونەی ئەوانە خێڵ، ئێل، عەشیرەت، قەبیلە، هۆز و تیرە... لەم نوسینەدا هەوڵمداوە چەند وشە و دەستەواژەیەک بەکاربێنم، ئەویش بریتییە لە خێڵایەتی، سیستمی فیوداڵی خێڵەکی، خێڵ و لق و بەشەکانی. هەڵبەتە لە بەندەکانی پێشوودا ئەوانە ڕوونکراونەتەوە، بەڵام هەندێکیان لە کوردستاندا ڕەنگە خاسڵەت و دەلالەتی جیاوازیان هەبێت. زۆر لە نوسەرانی کورد و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و شوێنەکانی تری جیهان بە چاوێکی نزم دەڕواننە خێل و خێڵەکی و لایان بۆتە سیمبۆلی دواکەوتن و نەزانین. زۆر لە نوسەرە شارەزا ئەوروپاییەکانیش خێڵەکیان وەک دەزگایەکی کۆمەڵایەتی زۆر سادە و سەرەتایی لێی دەڕوانن و نەیانتوانیوە لەو ڕاستیە بگەن کە خێڵەکی و سیستمی فیوداڵی خێڵەکی بەشێوەی فیودالیزمی ئەوروپا، سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تێرو تەسەل بووە. ئەم ڕوانگەیە کاردانەوەی لەسەر نوسەر و سیاسەتمەداری کورد هەبووە و بۆتە هۆکاری ئەوەی لە باسکردنی ڕۆڵی نێگەتیڤی خێڵ و خێڵەکی بەولاوە بەوردی نەچنە بنج و بناوانی بابەتەکەوە. ئەمە بۆشاییەکی دروستکردووە لە تێگەیشتنی مێژووی وڵاتەکە و خاسڵەتەکانی. هەروەها کاردانەوەی خراپی هەبووە لە تێگەیشتنی سروشت و ڕەفتاری چینوتوێژ و پێکهاتە و کەسایەتی و پارتە سیاسیەکانی وڵاتەکە و شێوازی تەعامولکردن لەگەڵیاندا.
بەپێی مێژوونوسەکان هیچ جیاوازێکی ئەوتۆ لە نێوان سترەکتۆر و بنەمای خێڵە کوردەکان و خێڵەکانی میللەتەکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ڕەچاو ناکرێت.

ئـەوەی هەتـا رادەیـەک تایبەتمەنـدی دەداتـە سیسـتمی خێڵەكـی لـە كوردسـتاندا، بریتییـە لـە چـڕی خزمایەتـی و تێكەڵاوبوونـی خوێـن و ژن و ژنخـوازی لـە ریزەكانیانـدا، هەروەهـا رۆڵـی گرنگـی خێـڵ لـە یەكخسـتن و بەسـتنەوەی ئەندامەكانـی خێڵەكـە پێكـەوە و پاراسـتنیان لـە هەڕەشـەی دەرەكـی. سروشـتی سـەختی تۆپۆگرفـی كوردسـتان بۆتـە فاكتەرێـک بـۆ زیاتـر دابڕینـی خێڵـەكان لـە یەكتـری و بەهێـزی ناوچەگەرێتـی و سـەربەخۆیی و لووتبـەرزی تیایانـدا «٨٥ ل٨٩».

خێـل یەكـەی سیاسـی و ئابوریسیسـتمی خێڵەكـی بـووە و هۆزێـک یـان چەنـد هۆزێكـی لەژێـر باڵـی خۆیـدا كۆكردۆتـەوە «٩٨ ل١٧٠». هـۆزەكان خزمایەتـی راسـتەقینە(تێكەڵاوبونی خوێـن) یـان لەنـاودا هەبـوو و لـە چەنـد تیرەیـەک پێكهاتـوون. هـەر تیریـەک لـە چەنـد تایفەیـەک و هـەر تایفەیـەک لـە چەنـد بنەماڵەیـەک و هـەر بنەماڵەیـەک لـە چەنـد خێزانێـک پێكهاتـوون. خێـزان بچوكتریـن یەكـەی كۆمەڵایەتـی و بەرهەمهێنـان بـووە. تـاک بـە بوونـی خێـزان و بنەماڵـە و خێڵـەوە پێگـەی كۆمەڵایەتـی و توانـای دەروونـی پەیداكـردووە و بەدابڕینـی لەوانـە لاواز و بێدەسـتەپاچە بـووە و لـە كۆمەڵگـەدا ریسـوابووە.

لەبەرئـەوەی پێكهاتەكانـی خێـڵ سیسـتمێكی سیاسـی و ئابـوری، نەكـو خزمایەتـی، بەیەكـەوە كۆیكردونەتـەوە، مـەرج نەبـوو ئـەو هۆزانـەی كـە خێڵەكـەی پێكهێنـاوە خزمایەتـی نزیكیـان لەگـەڵ یەكتـر هەبوبێـت، بەڵكـو جاریـوا هەبووەچەنـد هۆزێكـی زۆر جیـاواز لـە یەكتـری، بەرژەوەنـدی سیاسـی و ئابـوری و سـەربازی هاوبـەش لـە خێڵێكـدا یەكـی خسـتوون. ئەوانـە لـە نـاو خۆیانـدا پیاوێكـی بەهێـزی بەهێزتریـن بنەماڵـەی بەهێزتریـن هۆزیـان بـە سـەرۆكی هەمـوو خێڵەكـە دەستنیشـان كـردووە «٨٥ ل٢٠٨». زۆر لـە خێڵـە بچوكـەكان وهـۆز و تیـرە و تایفـە و بنەماڵـە، خزمایەتـی نزیـک و راسـتەقینە كـۆی كردوونەتـەوە. بـەڵام جـاری وا هەبـووە لـە رێگـەی ژن و ژنخوازییەوەلـە پێنـاوی بەهێزكـردن و هێشـتنەوەی یەكێتـی خێـڵ، خزمایەتـی هەڵبەسـتراو لـە نێـوان ئـەو بەشـانەدا رێكخـراوە «٨٥ ل٩١».

پێگـەی كۆمەڵایەتـی بنەماڵـەكان لـە ئاسـتی جیـاوازدا بـووە. بـە شـێوەیەكی گشـتی دابـەش بـوون بەسـەر وەجاخـزادە و بـۆرە خەڵكـەوە. وەجاخـزادەكان توێـژی ئۆروسـتۆكراتی خێـڵ بـوون و دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابـوری لـە دەسـتیاندا بـووە. لـە نـاو ئـەو بنەماڵـە ئۆروسـتۆكراتانەدا، بەهێزتریـن و بەتواناتریـن بنەماڵـە سـەرۆكایەتی خێڵەكـەی كـردووە. ئەمانـە سـەركردایەتی سیاسـی و ئابـوری و سـەربازی خێڵەكەیـان كـردووە و لـە ناویاندانـە سـەرەک خێـڵ دەستنیشـانكراوە و دەسـەڵاتی رەهـای كەوتۆتـە دەسـت.

بۆره خەڵک، چینوتوێژەکانی خوارەوەی خێڵ یان هۆز بوون. خەڵکی ئازادبوون، بەڵام هیچ مافی بەشداریکردنیان نەبووە لە بڕیاردانی سیاسی و ئابوریدا و ملکەچی وەجاخزادە و سەرەک خێڵ بوون. سەرەڕای ئەرکی بەرهەمهێنان و خزمەتگوزاری و ئەرکەکانی تری خێڵ، جەنگاوەر بوون و هەمیشە ئامادەبوون خۆیان لە پێناو خێڵ و سەرەک خێڵدابەخت کەن «**٩٨** ل**١٢٣**، **١٢٧**».

ژن و ژنخوازی لە کۆمەڵگەی خێڵەکی کوردەواریدا لەسەر بنەمای خزمایەتی نزیک بووە و لە چاو زۆر لە میللەتەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست زۆر چڕتر و توندوتۆڵتر بووە. بەدەگمەن ژن و ژنخوازیان لەگەڵ بنەماڵەیەکی تردا کردووە «**٩٥** ل**١٩**». ئەگەر ناچار نەبونایە هەتا کچی خۆ وەستابێ کچی خەڵکیان نەهێناوە. پشت حساب بووە و پشتیش بۆ باوک و باپیر(باوکی باوک)گەڕاوەتەوە. بەو پێیە، پێش هەموو کەسانی تر ژنو ژنخوازی لە نێوان ئامۆزاکاندا رێکخراوە. کچ لە پێش هەموو کەسێکی تر بە ئامۆزا حەڵاڵ بووە و هەتا ئامۆزاکەی وەستا بێت نەدراوە بە خزمێکی تر. ئامۆزای نێرینە بڕیاری ژیان و پاشەرۆژ و شوکردنی کچە ئامۆزاکانیان لە دەستدا بووە، بێ رازیبونی ئەوان بە کەسی تر نەدراون. کچ زۆرجار وەکو موڵکێک رەفتاری لەگەڵکراوە. ژن بە ژنیان پێکردوون و لەکاتی دروست بوونی قەیران و ناکۆکی لە نێوان بنەماڵەکاندا بۆ رازیکردنی دڵی زوڵم لێکراو و هێورکردنەوەی دوژمنایەتی، کچێک یان چەند کچێکیان بە کراسی بەری خۆوە پێداون «**٨٥** ل**١٢٤**».

بەپێی ئەم راستییانە، شتێکی سەیرنیە کە رۆمانسیەت و دڵداری قەدەغەکرا و لەناو زۆر لە شیعر و هۆنراوە و گۆرانییە کوردیەکاندا جێگەی تایبەتیان هەیە. چیرۆکی مەم و زین و شیعرەکانی نمونەی وەلی دێوانە بۆ شەم ئەو راستیە دەسەلمێنێ. هەروەها شتێکی سەیرنیە، کە ژمارەیەکی زۆر لە کچانی کورد لەسەر خۆشەویستی قەدەغەکراو بێ سەروبەند دیار نەماون و لەناوبراون. هەتا ئەمڕۆش لەناو هەندێ بنەماڵەدا مەسەلی ئازاردان و کوشتنی کچان بە ناوی پاراستنی شەڕەفەوە لەناو هەندێ بنەماڵەی کوردا هەر باوە.

بەپێی عورفی خێڵەکی خاوەندارێتی موڵک و ماڵ گەراوەتەوە بۆ نێرینەکانی خێزان. بەتەمەترین پیاوی خێزان بڕیاری لەسەر ئەو بابەتە داوە. بە مردنی باوک بڕیاردان لەسەر ئەوانە کەوتۆتە دەست بە تەمەنترین و بەهێزترین نێرینەوە. بە نەبوونی نێرینە کەوتۆتە دەست مام یان ئامۆزاوە. ئەوان بەشێوەیەک بڕیاریان لە سەر وەراسەت داوە، کە لە بەرژەوەندی نێرینەکانی خێزان و پاراستن و یەکێتی بنەماڵەکەدا بووە. چونکە دوارۆژ و چارەنووسیان لەناو هەمان خێزاندا

نەبووە مێیینە هیچ حسابێكی بۆ نەكراوە، بەڵكو كەوتۆتە دەست ئەو خێزان و بنەماڵەیەی كە بەهۆی شوكردنەوە تێی كەوتوون. لە مەسەلەی مافی ئافرەتدا، زۆرجار عورفی خێڵەكی زاڵ بووە بەسەر شەریعەتی ئیسلامدا. لە كاتێكدا شەریعەتی ئیسلامی لە میرات و شایەتیدا حسابی نیوە مرۆڤی بۆ ئافرەت كردووە، عورفی خێڵەكی هیچ حسابێكی بۆ ئافرەت نەكردووە «٨٥ ل٩٣».

مەسەلەی دەسەڵاتی رەهای پیاو لە خێزان و بنەماڵەدا تەنها لە پرسی میراتدا نەوەستاوەتەوە، بەڵكو هەموو لایەنە كولتووری و كۆمەڵایەتی و ئابوریەكانی گرتۆتەوە. گوێڕایەڵی و ملكەچی بۆ بڕیار و روانگەی پیاوانی تەمەن گەورەتر، رێگر بووە لە بیركردنەوە و رادەربڕینی ئازاد. ئەمانە توانای داهێنانی تاكی مراندووە و بوونەتە كۆسپ لەبەردەم فێربوون و چاكسازی و گەشەكردندا. هەڵبەتە ئەمانە چەند رێگر بووبێت لە گەشەكردنی نێرینەكاندا، چەندەها قات رێگر بووە لە گەشەكردنی مێینەدا.

ئەمانە روانگە و ئایدۆلۆجێتی تاكڕەو و توندڕەوی لە كۆمەڵگەدا چاندووە. رازی بوون بە ژیانی كۆن، رێگرتن لە گۆڕانكاری و بیری نوێ، پاراستنی عورف و نەریتی كۆن، گوێڕایەڵی كوێرانە، وەلا و پاشكۆیەتی. دەستكاریكردنی ئەوانە بە پێی ئایدۆلۆژی خێڵەكی بە عەیب و عار دانراون. هەر لە منداڵیەوە وا خراوەتە مێشكی تاكەكانەوە، كە مرۆڤ و كوردی رەسەن نابێت لەو پرنسیپانە لابدات. نابێ لاسایی بێگانە بكرێتەوە، تێكەڵاوی و ژن و ژنخوازیان لەگەڵدا بكرێت. هەڵبەتە ترس و هەڕەشەی دەرەكی و ناسەقامگیری و شەڕوشۆڕ لە كۆمەڵگەدا هێندەی تر ئەم پرنسیپانەی لە كۆمەڵگەدا بەهێز كردووە.

لە سەروو هەموو ئەمانەشەوە چونكە بەرژەوەندی تایبەتی و مان و نەمانی بنەماڵە، تایفە، هۆز و خێڵ پێش بەرژەوەندی و مان و نەمانی خێڵەكانی تر و نەتەوە هاتووە، ئەندامانی خێڵ لەسەرەوە بۆ خوارەوە ملكەچی تەواوی دەسەڵاتی رەهای سەرەك خێڵ بوون. بۆ پاراستنی خێلەكەی خۆیان ئامادەبوون لەگەڵ هەموو هێزێك، خێڵێك یان دەسەڵاتدار و دەوڵەتێكی دەرەكیدا هەمانگیری بكەن «٨٥ ل١٢٨».

دانانی سەرەك خێڵ لە كوردستاندا وەكو دانانی پاشاكانی ئەوروپا بە دانانی بەتەمەنترین كور یان كچی بنەماڵەكە نەبووە، بەڵكو بەهەمان شێوەی دانانی شای ئێران یان سوڵتانی دەوڵەتی عوسمانی لە سەر بنەمای دانانی بەهێزترین نێرینەی بەهێزترین بنەماڵەی بەهێزترین خێڵ بووە. ئەم شێوە دانانە هەروەك چۆن دەبووە هۆكاری ململانێ و توندوتیژی لە ناو بنەماڵەكانی شا و سوڵتانەكاندا،

لــە خێڵــە کوردەکانیشــدا دەبــووە هــۆکاری دروســتبوونی گــرژی و کوشــتن و پیلاندانانــی چــەوت دژی یەکتــری «٨٥ ل١٣٧». ســەرەڕای کاردانــەوە گشــتێکانی ئەمــە، لــە کوردســتاندا ترســناکترین کاردانــەوەی ئەمــە، هەوڵدانــی بەدەســتهێنانی پشــتگیری بێگانــە و دەســەڵاتدارانی دەوڵەتەکانــی ڕۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت بــوو بۆ پچڕینی پۆســتی ســەرۆکایەتی لــە خێڵەکــەدا. ئەمــە دەرفەتێکــی باشــی بۆ ئــەو دەوڵەتانە دروســتکردبوو، کــە بــە ئاســانی دەســتوەردەنە کاروبــاری وڵاتەکــە و داگیرکــردن و کۆنترۆڵکردنــی.

بنەماڵــە وەجاخزادەکانــی خێــڵ خۆیــان بــە بەرزتــر لەوانــی تــر دانــاوە، بۆیــە لایــان گرنــگ بــووە خۆیــان لــە بنەماڵەکانــی بــۆرە خەلــک جیابکەنــەوە. لەبەرئــەوە بەدەگمــەن کچــی ئەوانەیــان بــۆ کورەکانــی خۆیــان هێنــاوە و بــە هیــچ جۆرێــک ڕێگەیــان نــەداوە کچەکانــی خۆیــان شــوو بــە کــوڕی ئەوانــە بکــەن. لــە هەنــدێ خێڵــدا نمونــەی جــاف و هەمەوەنــد وەجاخــزادەکان پلەیەکــی تایبەتیــان هەبــووە، کــە پێیــان وتــراوە بەگــزادە. ئەوانــە خۆیــان بــە خەڵکێکــی ڕەگــەز خاوێنتــر و ڕەســەنتر لــە بــۆرە خەڵــک دانــاوە و بۆئــەوەی خوێنیــان تێکــەڵاوی خوێنــی ئەوانــی تــر نەبێــت لەنێــوان بنەماڵەکانــی خۆیــان بــەولاوە ژنوژنخوازییــان لەگــەڵ کــەس نەکــردووە. بــۆ نمونــە خێڵەکانــی جــاف جــۆرە کۆنفیدراســیۆنێکیان لەگــەڵ هەنــدێ خێڵــدا پێکهێنــاوە کــە جــاف نەبــوون، بــەڵام بــۆ ئــەوەی خۆیــان لەوانــە جیــا بکەنــەوە خۆیــان بــە جافــی ڕەســەن و ئەوانــی تریــان بــە جافــی ناڕەســەن دانــاوە.

هەنــدێ لــە بنەماڵــە وەجاخــزادەکان کــە ســەرکردایەتی هەنــدێ لــە خێڵەکانــی کوردســتانیان کــردووە بــۆ ئــەوی خۆیــان لــە بنەماڵەکانــی تــر جیابکەنــەوە و خۆیــان لــەوان بــە بەرزتــر پیشــانبدەن و کۆنترۆڵیــان بکــەن، لافــی شــێخایەتی و ســەیدییان لێــداوە و ڕەچەڵەکــی بنەماڵەکانیــان گەڕاندۆتــەوە بــۆ پێغەمبــەر یــان ئەســحابەکان و جــاری واهەبــووە بــۆ نەتەوەیەکــی تــر. ســەرەڕای ئــەوەی بەمــە توانیویانــە خۆیــان بــە بەرزتــر لەوانــی تــر دابنێــن، لــەو ڕێگەیــەوە توانیویانــە ســنورێک بــۆ بنەماڵەکانــی تــر دابنێــن، کــە نــە توانــن هەڵپــەی بەدەســتگرتنی ســەرۆکایەتی خێڵەکــە بکــەن و لەهەمانکاتــدا لــە کاتــی دروســتبوونی قەیــران و گــرژی لــە نێــوان بنەماڵــەی خێڵەکــەدا یــان لــە نێــوان خێڵەکانــدا ئاســانتر توانیویانــە ڕۆڵــی پیــاوی گــەورە و زانــا و ناوبژیکــەر ببینــن «٩٥ ل٤٧».

لایەنێکــی تــری سیســتمی خێڵەکــی، کــە ڕەنگــە لای هەنــدێ کــەس بــە خاســڵەتێکی پۆزەتیــڤ دابنرێــت، توانــای خێڵەکانــە لــە یەکخســتنی ژمارەیــەک خەڵکــی زۆر لەخــۆی دژی هەڕەشــەی دەرەکــی. بەهــۆی چــڕی خزمایەتــی و دەســەڵاتی ڕەهــای ســەرۆک و ئازایەتــی و جەنــگاوەری و وەلای کوێرانــەی ئەندامەکانــی بــۆ ســەرکردە و پاراســتنی

یەکتری و شوێن و موڵک و ماڵ و ژیانیان، خێڵ بۆتە ئامرازێکی گرنگ بۆ یەکخستنی ریزەکانی دژی هەموو هەڕەشەیەکی دەرەکی.

رەنگە لەو بارە نالەبارە و نا سەقامگیرەی کوردستاندا زۆر زەحمەتبوبێت ژمارەیەک خەڵکی بچوکی بێدەستەلات، گوندێک یان ناوچەیەک بێ بوونی چەترێکی بەهێزی وەکو سیستمی خڵایەتی بیانتوانیایە خۆیان لە هەڕەشەو داگیرکردن و باجکۆکەرەوەی بێویژدان و چەتە و جەردە بپارێزن. خێڵ تۆرێکی کۆمەڵایەتی گرنگ بووە بۆ ئەو خەڵکە کە بتوانن نیمچە ئازادی و سەربەخۆیی بۆ خۆیان بپچڕن. زۆرجار مان و نەمانی ئەو خەڵکە بەستراوەتەوە بە مان و نەمانی خێڵەکەیانەوە و بێئەو بە تەنهایی و لاوازی و بێ دەسەڵات ماونەتەوە. بۆیە ئەوانە بە دڵ و بەگیان هەوڵی پاراستن و مانەوەی خێڵەکەیان داوە و کوێرانە گوێرایەڵی سەرکردەکانیان بوون.

کەس ناتوانێت ئینکاری ئەوە راستیە بکات، کە خەڵکانی کوردستان بە پیر و گەنج و منداڵ و مێیینە و نێرینەوە، قوربانێکی هێجگار زۆریان داوە و ئازارێکی زۆریان چێشتووە و بە خوێنی خۆیان ناوچەکانیان پاراستووە. بەڵام دیوێکی تری ئەو راستیە ئەوەیە، کە بەهێزی ئینتما بۆ خێڵ و ناوچە و بنەماڵە و سەرکردە، ئینتما بۆ وڵات و پاراستنی بەرژەوەندی هەموو پێکهاتە و ناوچەکانی لاواز کردووە و بە پلەی دووەم هاتووە. هەروەها ئەو بەرژەوەندیە خێڵەکی و ناوچەییانە وایلێکردوون بکەونە بەرەی دژ بەیەک و داگیرکەرانەوە. هەڵبەتە لە مێژووی هاوچەرخی وڵاتەکە شەڕی ناوخۆ و هاریکاریکردنی سیاسی و سەربازی ژمارەیەکی زۆر لەوانە لەگەڵ دەوڵەتە هەرێمایەتی و زلهێزەکانی جیهان نمونەیەکی زیندووە لەسەر ئەوانە. ئەمە تەنها خێڵ و گروپی کۆمەڵایەتی نەگرتۆتەوە، بەڵکو بە ئاستێک چۆتە ناخی زۆربەی پارت و رێکخراوەکانی ئەمڕۆی وڵاتەکەوە کە بەرژەوەندی پارت و رێکخراو و سەرکردە و ئەندامەکانیان دەخەنە پێش بەرژەوەندی وڵاتەوە.

دەسەڵاتی رەهای سەرەک خێل، پاراستی بەرژەوەندی و مان و نەمانی بنەماڵە و خێڵ و سەۆک پێش وڵات و نەتەوە، وەلای کوێرانە بۆ گەورە لە خوارەوە هەتا سەرەوەی کۆمەلگە، نەریتی تاکڕەوەی و توندڕەوی لە کۆمەڵگەی کوردیدا بە رادەیەک بەهێزکردووە، کە دەرفەتی دیاکۆگ و بۆچوونی جیاواز و نوێکردنەوە و یەکتر قبوڵکردن و بڕیاری هاوبەشی زۆر سنووردار کردووە.

هەموو ئەمانە وایکردووە، کە رێگەی چارەسەرکردنی ناکۆکی و ململانێی دوو بنەماڵە یان دوو تیرە و هۆز هەتا چارەسەرکردنی قەیرانی ئابوری و سیاسی

گـەورە و هەڕەشـە لەسـەر وڵاتەکـە لـە ڕێگـەی بڕیـاری تاکڕەو و هەڕەشـە و خـۆ زاڵکردنـەوە بڕیاریـان لەسـەر درابێـت.

لەباتـی گرتنـی ڕێگـەی یاسـایی یاخـود هیـچ نەبێـت شـەریعەتی ئیسـلامی زۆرجـار بـۆ چارەسـەرکردنی ناکۆکـی و دوژمنایەتـی ڕێگـەی تۆڵەسـەندن گیراوەتەبـەر. تۆڵەسـەندن عورفێکـی خێڵەکـی گرنـگ بـووە. بـە ڕادەیـەک لـە کۆمەڵگـەدا ڕەگ و ڕیشـەی داکوتـاوە، کـە هەڵنەسـتان بـە تۆڵەسـەندن جێگـەی سەرشـۆڕی هەمـوو بنەماڵـە و هـۆز و خێڵەکـە بـووە. تۆڵـە تەنهـا لـەو کەسـە نەکراوەتـەوە کـە تاوانـی کـردووە، بەڵکـو خراوەتـە ئەسـتۆی هەمـوو ئەندامـی خێـزان یـان بنەماڵـە یـان خێـڵ. بـێ چەنـدو چـۆن هەرچـی کەسـێکیان لـە خەڵکـی نزیکـی تاوانبارەکـە دەسـتکەوتبێ کەوتونەتـە گیانـی. ئـەم عورفـە خێڵەکیـە هەتـا لەگـەڵ شـەریعەتی ئیسلامیشـدا نەگونجـاوە، چونکـە بەپێـی شـەریعەت تەنهـا گوناهبـار سـزا دەدرێـت «٨٥ ل١١٢، ٢٧٧».

ئـەم ڕاسـتییە بەهێزیـی عورفـی خێڵەکیمـان پیشـان دەدات لـە کۆمەڵگـەی کوردەواریدا. گیروگرفـت و دوژمنایەتـی نێـوان بنەماڵەیـەک، تایفەیـەک یـان هۆزێـک، کـە پەیوەنـدی خوێـن پێکـەوە بەسـتبوونیەوە، ڕەنگـە لـە بە خوێنـدان یان کـچ پێدان چارەسـەرکرابێت، بـەڵام لـەدەرەوەی ئـەو بازنەیـە تۆڵەسـەندنەوەی کوشـتن هـەر کوشـتن بـووە و زۆرجـار ئـەوە بـە کوشـتنی چەنـد کەسـێک و بـە ماویەکـی کـورت کۆتایـی نەهاتـووە. ئـەم ڕەفتـارە تەنهـا لـە گرفتـی بچوکـدا ڕووی نـەداوە، بەڵکـو هەمـوو بوارەکانـی تـری کۆمەڵگـەی گرتۆتـەوە.

ڕەنگـە هەندێـک ئەمـە بەڕاسـت دانەنێـن و بڵێـن، خێڵەکانـی کوردسـتان هەمیشـە لـە ڕێگـەی تەوافـوق و سـازان و سـوڵحەوە چارەسـەری گیروگرەفەکانـی نێـوان خۆیانکـردووە. ئەمـە هەتـا ڕادەیـەک لایەنێکـی ڕاسـتی تیدایـە. بەڵـێ هەمیشـە تەوافـوق و سـوڵحی خێڵەکـی هەبـووە، بـەڵام لێرەدا جیـاوازی گـەورە هەیـە لـە نێـوان سـوڵح و تەوافوقـی خێڵەکـی و بڕیـاری بەکۆمـەڵ و بەرفـراوان و چارەسـەری ڕیشـەیی و درێژخایـان بـۆ گرفتەکانـی کۆمەڵگـە.

سـوڵح و تەوافقـی خێڵەکـی لەسـەر بنەمـای بڕیـار و پلانـی هاوبـەش نەبـووە، کـە لـە ڕێگەیانـەوە کێشـەکان لـە بنەڕەتـەوە چارەسـەر بکرێـن و ببنـە بنەمـا و یاسـا و پرەنسـیپ، کـە دواتـر لەسـەرهەڵدانی کێشـەی نوێدا پەیـڕەو بکرێن. سـوڵح و تەوافوق لـە پێنـاو پینەوپەڕۆکردنـی کێشـەکان بـووە. بـۆ ڕازیکردنـی دڵـی یەکتـری بـووە، کـە کـەس تەنـازول بـۆ بەرامبەرەکـەی نـەکات و هـەردوولا بـە ڕووی سـوورەوەلە گرفتـەکان قوتاربـن. نمونـەی ئـەو چارەسـارانە بریتـی بـوو لـە دانـی کچـان بـە یەکتـری، یـان پێدانـی پارچـە زەوی یـان چـەک... .

چارەسەرکردنی ناکۆکی و گرژی نێوان خێڵ و میرنشینەکانیش بە هەمان شێوە لەسەر بنەمای سوڵح و تەوافقی خێڵەکی بووە. ئەگەر هێزی سەربازی و هەڕەشە و پاڵپشتکردنی هێزی دەرەکی و ناوبژیکردنی پیاوانی ریش سپی و شێخەکان چارەسەری گرفتەکانی نەکردایە، دەعوەتکردن و میوانداری یەکتری، پێدانی پارچە زەوی یان گوند و ناوچەیەک، ناردنی چەک و مەڕوماڵات، داهاتی باجی ناوچەیەک یان پێدانی پۆستی سیاسی و سەربازی، شێوەی بەکارهێنانی سوڵح و تەوافقی خێڵەکی بوون بۆ چارەسەرکردنی ئەو کێشانە «بەندی سێیەم». هەڵبەتە ئەمانە کێشەکانی لە بنەرەتدا چارەسەر نەکردووەو نەبۆتە هۆکاری دارشتنی پلان و پرۆگرامێک کە قاڵبێکی یاسایی بگرێتە خۆی و ببێتە بنەمایەک بۆ چۆنیەتی چارەسەرکردنی گرفتەکانی دواتر و چۆنیەتی بەڕێوەبردنی کۆمەڵگەکە. تەوافوق و سوڵحی خێڵەکی هەمیشە بەندبووە بە هاوکێشی هێزو توانای سیاسی و کۆمەڵایەتی و سەربازی ئەو لایەنانەوە. بە گۆڕانی هاوسەنگی نێوانیان یاخود گۆڕانکاری و جێگۆڕکێ لە ریزی سەرکردەکانیاندا سەرلەنوێ کێشە کۆنەکان سەریان هەڵداوەتەوەو کێشەی نوێ هاتۆتە پاڵیان. ئەمە زەمینەیەکی نوێیی خوڵقاندووە و سەرلەنوێ کەوتوونەتە هەوڵدان بۆ سەرکوتکردنی یەکتری یاخود تەوافوق و سوڵحێکی خێڵەکی نوێ. هەڵبەتە ئەگەر ئەمڕۆ سەیرێکی رەفتاری هێز و پارتە سیاسیەکانی کوردستان بکەین بە ئاسانی نمونەی ئەمانە دەبینین. ئەوەی سەدان ساڵ پێش ئێستا لە کۆمەڵگەی کوردەواریدا روویداوە هەتا ئێستا پاشماوەکانی لەمرۆی کوردستاندا بە زەقی دەبینرێت.

شەڕو هەرای بەردەوام لای دەسەڵاتدارانی کۆمەڵگەکە زۆر ئاسایی بووە. ئەوانە بە کار و رووداوی خراپ و ترسناک دانەنراون. لە مەجلیس و دیوەخانی سەرکردەکان و لە شیعر و حەیران و داستانەکاندا هەمیشە ئەمانە جێگەی فەخر و سەربەرزیان بووە. باسکردنی تاڵانکردن و کوشتن و رسواکردنی بەرامبەر نیشانەی ئازایەتی و جووامێری سەرکردەکان بوون و زۆر بە سەربەرزییەوە ئەوانەیان بۆ میوانەکانیان گێراوەتەوە.

بنەما کۆمەڵایەتی و خاسڵەتەکانی سیستمی خێڵەکی لە کوردستاندا، دەرفەتی نەداوە بە درستبوونی دیالۆگ و روانگە و بۆچونی جیاواز و یەکتر قبوڵکردن و بڕیاری هاوبەش. ئەمانە بوونەتە هۆکاری ئەوەی کە پێکهاتە و چینوتوێژە کۆنەکانی کوردستان و دواتریش چینوتوێژە نوێیەکان تیادا دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا نەبێت یان هەر زۆرکەم بێت. نە بوونی ئەم دەرفەتە کۆسپێکی گەورە بووە لەبەردەم چاکسازیی سیاسی و یاسایی ریشەیی

لە کۆمەڵگەدا و ڕێگا خۆشکەر نەبووە بۆ گەشەکردنی ئابوری و بەرپابوونی شۆڕشی پیشەسازی لە وڵاتەکەدا بە شێوەی وڵاتێکی وەکو ئینگلتەرا.

خێڵ \ کۆنفیدراسۆن \ میرنشین

خێڵەکی لەم وڵاتەشدا وەکو شوێنەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست خۆی لە خۆیدا سیستمێکی سادەی ئابوری و کۆمەلایەتی و سیاسی بوو، کە رەنگە خۆبەخۆ بە درێژایی سەدان ساڵ گۆڕانکاری ئەوتۆی بەسەردا نەهاتبێت. بەڵام لەو کاتەوەی کە ئەو خێڵانە کەوتونەتە زەوتکردن و کۆنترۆڵکردنی زەویوزاری خەڵکانی بەرهەمهێنەری وڵاتەکە و کردنی خەڵکەکەی بە مسکێن لە لادێکاندا و کۆنترۆڵکردنی شارەکان و قۆرخکردنی بەرهەمهێنانی پیشەیی و کاروباری بازرگانی، لێرەش خێڵەکی لە سیستمێکی خێڵەکی سادەوە هەنگاوی نا بۆ ئاستێکی بەرزتر و سروشتی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی بەخۆوەگرت.
سیستمی فیوداڵی خێڵەکی لە کوردستاندا بە شێوەیەکی گشتی هەمان سروشت و خاسڵەتەکانی دەوڵەتەکانی عوسمانی و ئێرانی فیوداڵی خێڵەکی هەبووە، بەڵام بە هۆی خاسڵەتە تایبەتییەکانی وڵاتەکەوە ئەو سیستمە هەندێ تایبەتمەندیی هەبوو، کە شێواز و هەیکەلێکی جیاواز لەوانی تر تیادا دروستبوو، هەروەها ڕێبازی گۆڕانکاری تایبەتی بۆ وڵاتەکە دروستکرد.
لە کوردستاندا بە شێوەی نیوەدورگەی عەرەب و دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی سەفەوی، دین و مەزهەبێکی تایبەتی بەهێز تیایدا دروست نەبوو، کە بتوانێت هەموو خێڵ و میرنشین و پێکهاتەی وڵاتەکە لەژێر چەتری دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێزی سەرانسەریدا کۆبکاتەوە. بەهەمان شێوە هیچ لە خێڵ و میرنشین و سەرکردەکانی وڵاتەکە هێندە بەهێز نەبوون، کە بەسەر ئەوانی تردا زاڵ بێت و کۆنترۆڵیان بکات و لە دەوڵەتێکی وادا کۆیان بکاتەوە.
لەو سەردەمەدا بەشێوەی وڵاتەکانی رۆژئاوای ئەوروپای کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست زەمینەی ئابوری و سیاسی و ئایدۆلۆژی پێویست دروست نەبوو، کە ببێتە هۆکاری دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوایەتی. زەمینەی ئەوسا زیاتر ڕێگە خۆشکەر بوو بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکی. ئەوەی لەو سەردەمانەدا هەر بە خەیاڵی خەڵکدانەهاتووە مەسەلەی ناسنامە و دەوڵەتی نەتەوایەتی بووە. مەسەلەی نەتەوایەتی کورد لە سەدەی شانزەدا لە نوسینەکانی شەرەفخان و لە سەدی حەڤدەدا لە نوسینەکانی ئەحمەدی خانێدا ڕەچاودەکرێت، بەڵام ئەوانە

تەنها لە سنوری خواست و سۆز و ئارەزوو بەولاوە دەرنەچوون و نەبوونەتە بزووتنەوەیەکی بڵاوی بەر فراوان لە سەرانسەری کوردستان یان هەندێ ناوچەیدا.

باری ناوخۆی کوردستان و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە ساڵەکانی ١٥٠٠-١٨٠٠ چەند کاردانەوەیەکی گرنگی هەبوو لەسەر سیستمی فیوداڵی خێڵەکی لە وڵاتەکەدا و ڕێبازی گۆڕانکاری تیایدا، کە دەکرێ لە چەند خاڵێکدا گەڵاڵە بکرێن:

- مانەوەی کوردستان لە سیستمێکی فیوداڵی خێڵەکیدا و بەهێزبوونی ئەو سیستمە بەهۆی بوونی دەوڵەتی دراوسێیی فیوداڵی خێڵەکی زلهێز لە دەوروپشتیدا و کۆنترۆڵکردنی وڵاتەکە لە لایانەوە.

- بەردەوامی دابەشبوونی وڵاتەکە بەسەر چەندین ناوچەی خێڵەکی و کونفیدراسیونی خێڵەکی و میرنشین. ئەمانە لە مێژووی ئەو سێ سەد ساڵەی وڵاتەکەدا کەم یان زۆر لە ناکۆکی و شەڕوشۆڕدا بوون لەگەڵ یەکتری.

- ئەمانە وڵاتەکی تەواو لاوازکرد بوو بە رادەیەک کە بە ئاسانی کەوتە ژێر کۆنترۆڵی ئەو دوو دەوڵەتەوە و بووە پاشکۆیان و بە فەرمی ساڵی ١٦٣٩لە نێوان خۆیاندا دابەشیانکرد. ئەو دابەشکردنە درێژخایان بوو و هەتا ئێستاش لەگەڵ عێراق و تورکیا سنووری کوردستانی رۆژهەڵاتە.

- سوودوەرگرتی ئەو دوو دەوڵەتە لە ناکۆکیەکانی نێوان هێزە خێڵایەتەکانی کوردستان و بەکارهێنانی ئەوە بۆ دەستێوەردانی وڵاتەکە و شەڕەکانی نێوانیان و خۆپارستنیان لە هەڕەشەی یەکتری.

- بەهێزبوونی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی لە وڵاتەکەدا و چڕبوونەوەی ململانێی ناوخۆ، ناسەقامگیری و بەستنەوەی وڵاتەکە بە دوو دەوڵەتی جیاوازەوە، لە پاڵ سەختی تۆپۆگرافی وڵاتەک و خراپی ڕێگەوبان بوونە هۆکاری بنچینەیی بۆ لاوازی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و هاتوچۆ و پەیوەندی دروستبوون لە نێوان ناوچەکانی وڵاتەکەداو دروستنەبوونی شاری بازرگانی بەهێز تیایدا.

ئەگەرچی کوردستان لە نێوان ساڵەکانی ١٥٠٠-١٨٠٠ دەوڵەتێکی ناوەندی سەرانسەری تیایدا دروست نەبوو، کە هەموو وڵاتەکە پێکەوە ببەستێتەوە، ئەگەرچیوڵاتەکە دابەش بوو بەسەر دوو دەوڵەتەکەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەسەڵاتدارانی خۆجێیی بەشی زۆری ناوچەکانی وڵاتەکە نیمچە ئۆتۆنومی و سەربەخۆیی خۆیان هەبوو «٩٦ ل١٧٧».

کوردستان دابەش بوو بەسەر چەندین ناوچەدا کە شێوازی دەسەڵات تیایاندا جیاواز بوو. بەشێکیان لەژێر کۆنترۆڵی خێڵە گەورە کوردەکاندا بوون، بەشێکی

تریان کۆنفیدراسۆنی چەند خێڵێک و هەندێکیشیان میرنشینەکان حوکمرانیان تیادا دەکرد. سەرەڕای ئەمانە ناوچەی فراوانی وڵاتەکە کە دەسەڵاتی خێڵەکی کورد تیایاندا لاواز بوو کەوتبوونە ژێردەسەڵاتی راستەوخۆی ئەو دوو دەوڵەوە «٣٠ ل٢٢٨».

خێڵە گەورەکان، کە لە چەندین هۆز پێکهاتبوون یەکەیەکی ئابوری و سیاسی و سەربازی بوون و دەسەڵاتیان بەسەر ناوچەیەکدا هەبووە. سەرەک خێڵ دەسەڵاتی تەواوی بەسەریانەوە هەبووە و یەکی خستوون و بڕیاری دۆستایەتی یان دوژمنایەتی بەستنی لەگەڵ دەوروپشتداداوە. هەتا خێڵ گەورەتر بوایە و ژمارەی هۆزەکانی زیاتر بوونایە، چڕی خزمایەتی لە نێوان هۆزەکانیدا کەمتر بۆتەوە و جاری واهەبووە هەندێ خێڵ لە هەندێ ناوچەدا جیاوازی مەزهەبی و ئایینی و نەتەوایەتی لە نێوانیاندا هەبووە.

لە هەندێ ناوچەدا چەند خێڵێک بە مەبەستی پارێزگاریکردنی ناوچەکانیان و بوونی بەرژەوەندی هاوبەش لە نێوەندیاندا، کۆنفیدراسۆنی خێڵەکیان لەناو خۆیاندا پێکهێناوە. بەهێزترین بنەماڵەی بەهێزترین خێڵ سەرکردایەتی کۆنفیدراسۆنەکەی کردووە. ئەگەرچی زۆربەی سەرۆک و وەجاخزادەی خێڵ و کۆنفیدراسۆنەکان لە شارەکاندا جێگیربوون و توانیویانە تیایاندا قۆرخی جموجۆڵی بازرگانی و پیشەیی بکەن، لەرێگەی پیاوەکانیانەوە کۆنترۆڵی لادێکانیان کردووە «٩٨ ل١٨٨».

نمونەی ئەو خێڵانەی کە لەو سەدانەدا هەوڵیانداوە سەربەخۆیی خۆیان بپارێزن و لەدەرەوەی دەسەڵاتی میرنشینەکاندا بوون لە کوردستانی رۆژهەڵات خێڵی بڵباس بوو. لەو سەدانەدا زۆربەی کات کەم یان زۆر کۆنترۆڵی ناوچەی گەورەیان کردووە. هەرلە سنووری میرنشینی ئەردەڵان و بابان و سۆرانەوە هەتا سابڵاغ و ورمێ و باکوری دەریای ورمێ و هەندێ ناوچەی کوردستانی باکوری ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی دەستیان رۆیشتووە. رەوەند و نیمچە رەوەند بوون. هەتا بۆیانکرابێ ملیان بۆ کەس کەچ نەکردووەو باجیان نەداوە. لە گرژی و دوژمنایەتیدا بوون لەگەڵ میرنشینە دراوسێکانیان و رازی نەبوون بچنە ژێر چەتری دەسەڵاتیانەوە «٩٦ ل٣٩».

ئاستی گەشەکردنی میرنشینەکان هەنگاوێک لە پێش خێڵ و کۆنفیدراسۆنەوە بوون و خاوەنی سیستمێکی کاملتر بوون. میرنشینەکان دەوڵەتی فیودالی خێڵەکی بچوک بوون و دەستگای سەرەتایی دەوڵەتیان تێدا بووە و لەگەڵ لاوازی و پاشکۆیەتیاندا بۆ دوو دەوڵەتەکە، هەتا رادەیەک خاوەنی دەسەڵاتی ئابوری و سیاسی و سەبازی خۆیان بوون لە ناوچەکانیاندا. میرنشینەکانی کوردستان

مۆدێلێکی بچووکی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران بوون «٨٥ ل٢٢٥».
وەکو چۆن دەوڵەتی عوسمانی لەلایەن خێڵێک و بنەماڵەیەکی تورک پێش هەموو یەکێکی تر بە سەرکوتکردن و کۆنترۆڵکردنی خێڵە تورکەکانی تر پێکهات و هەروەها دەوڵەتی سەفەوی لە ڕێگەی خێڵە تورکە قزڵباشەکانەوە بە هەمان شێوە پێکهات، لە کوردستانیشدا بنەماڵەی هەندێ خێڵی بەهێز توانیویانە سەرکوت و کۆنترۆڵی هەندێ خێڵ و ناوچەی بچوک بکەن و دەسەڵاتی خۆیان لە چوارچێوەی دەوڵەتی بچوکدا بەناوی میرنشینەوە بسەپێنن «٩٨ل١٣٥، ٢٠٩».
بێجگەلە کۆنترۆڵکردنی زەویوزارێکی زۆری لادێکان و مسکێنە نیشتەجێبووەکانی ئەو شوێنانە، میرنشینەکان کۆنترۆڵی هەندێ شارۆچکەشیان کردووە. سەرکردە و توێژە وەجاخزادەکانی گەورەترین خێڵ و خێڵە دۆستەکانیان و کاربەدەستانی سیاسی و ئابوری و سەربازی دەوڵەتە بچوکەکەیان لە شەڕەکاندا نیشتەجێبوون و یەکێ لەو شارانەیان کردۆتە پایتەختی خۆیان. بنەماڵەی میر کۆنترۆڵی تەواوی ئەو شارانەیکردووە و لەوێوە حوکومرانی لادێکانیان کردووە «٩٨ ل١٢٥».
ئەو پیاوانەی پلە و پۆستی ئیداری و سیاسی و سەربازی و کاروباری ئابوریان پێ سپێردراوە لە توێژەکانی وەجاخزادە و خەڵکانی نزیک میر بوون. ئەوانە هەتا لە خێڵ و بنەماڵەی میر نزیکتربوونایە پۆستی بەرزتریان پێ دەبخشرا. دانی پۆست و سامان و پێگەی کۆمەڵایەتی بەوانە بەندبووە بە کەم و زۆری وەلایان بۆ میر. بە کەمبوونەوەی وەلایان بۆ میر، لە کاتی گۆڕانی میر یان بنەماڵەی دەسەڵاتدار هەروەها بەهۆی دەستێوەردانی دەرەکییەوە، گۆڕانکاری لە ریزەکانی ئەو کاربەدەستانەشدا رووی داوە «٩٨ ل١٣٩».
ئەو خێڵانەی دەکەوتنە بازنەی دەسەڵاتی میرنشینەوە دوو جۆربوون. خێڵە بچوکەکان، کە یان بە ئاسانی لەلایەن میرەوە کۆنترۆڵکرابوون یان بەخۆشی خۆیان لە پێناوی پاراستنی خۆیاندا چووبوونە ژێر چەتری میرنشینەکەوە. ئەمانە لاواز و کەم توانا بوون و گوێرایەڵی میرنشینەکان بوون و جەنگاوەرەکانیان لە خزمەتی میردا بوون و باجی ساڵانەیان دەدا بە میر.
سەرەڕای خێڵی بچووک لە سنووری دەسەڵاتی زوەبەی میرنشینەکاندا خێڵێک یان چەندین خێڵی گەورە هەبوون. ئەمانە ناوچەی گەوە و چەندین گوند یان لەوەڕگای گەورەی خۆیان هەبووە و خاوەنی هێزی سەربازی خۆیان بوون و زۆربەیجار راستەوخۆ حوکمرانی ناوچەکانی خۆیان کردووە. ئەمانە لە کاتی شەڕ و هەڕەشەی دەرەکیدا پاڵپشتی میریان دەکرد. بە پێی عورفی خێڵەکی رەفتاریان لەگەڵ یەک کردووەو گرفتەکانی نێوانیان چارەسەر کردووە. ئەمانە

بەدەگمەن باجیان داوە بە میر، بەڵام ساڵانە دیارییەکی زۆریان بە شێوەی مەڕومالات و بەروبەمی کشتوکاڵی ناردووە بۆ پایتەختی میرنشین. لە بەرامبەردا میریش چەند گوندێک یان ناوچەیەکی پێ بەخشیون کە تەسەروفی پێوە بکەن و داهاتی باج و سەرانەی ئەو شوێنانەیان بۆ خۆیان بردووە یاخود چەک و دیاری نایابی بۆ ناردوون «٩٨ ل١٨٨».

بوونی ئەم خێڵە گەورانە لە چوارچێوەی میرنشینەکاندا کاریگەری زۆری هەبووە لەسەر مان و نەمان و توانا و هێزی میرنشینەکان و فاکتەری گرنگ بوون بۆ بەردەوام بوونیان. بەڵام لە هەمانکاتدا ئەمانە بە ئاسانی چۆکیان بۆ میر دانەواندووە. لەبەرئەوەی بەرژەوەندی بنەماڵەو خێڵەکانی خۆیان پێش بەرژەوەندی میرنشین و نیشتیمان هاتووە، زۆرجار لە میرنشینەکە هەڵگەڕاونەتەوە و دەرفەتیان بۆ هاتبێت یان دەستکەوتی باشیان بەدەست هێنابێ چوونەتە پاڵ میرنشینێکی تر یان جاری واهەیە چوونەتە پاڵ یەکێ لە دەوڵەتە دەرەکیەکان بۆ لاوازکردنی میرنشینەکە. خێڵەکانی جاف کە لەژێر چەتری دەسەڵاتی بابانەکاندا بوون نمونەی ئەو خێڵە گەورانەن کە لەژێر چەتری میرنشیدا بوون.

ئەگەرچیمیر لە کاتی لاوازبوون و کەم دەسەڵاتی یان لە کاتی شەڕوشۆڕدا ژمارەیەک لە پیاوانی گەورەی وەکو سەرکردەی سەربازی و دەسەڵاتدارانی خێڵ و شێخەکانی لە خۆ کۆکردۆتەوە، بەڵام رۆڵی ئەوانە هەر راوێژکاری بووە و دوا بڕیار و دەسەڵاتی رەها لە دەست میردابووە. سەرۆک هۆز و خێڵاکانی ژێر دەسەڵاتی میرنشین تەنها دەسەڵاتیان بەسەر پیاوەکانی ژێردەستی خۆیاندا رۆیشتووە، بەڵام میر توانای بڕیاردانی بەسەر هەموویاندا هەبووە. لەبەرئەوە میر لەکاتی پێویستدا توانای کۆکردنەوەی ژمارەیەی زۆری چەکداری هەبووە.

لەگەڵ ئەوەی میرنشینەکان نیمچە سەربەخۆیەکیان هەبووە، بەڵام زۆربەی کات پابەندی بڕیاری یەکێ لەو دوو دەوڵەتە بوون و وەلایان بۆیان هەبووە. لەکاتی شەڕوشۆڕی دەرەکی و ناوخۆی ئەو دەوڵەتانە بەشداریانکردووە. ئەگەرچی بەشێوەیەکی هەمیشەیی باجیان پێ نەداون، بەڵام ساڵانە بەناوی دیارییەوە بەروبوومێکی زۆری کشتوکاڵی و مەڕومالاتیان بۆ رەوانە کردوون «٩٨ ل١٧٧».

لە کوردستانی رۆژهەلات میرنشینی ئەردەلان رۆڵێکی گرنگی هەبوو و یەکێک بوو لە میرنشینە کۆن و مەزنەکانی کوردستان. ئەو میرنشینە بێجگەلە داهاتی ناوخۆ، کە زیاتر لە ناوخۆیدا دەمایەوە، ئەرکی باجکۆکردنەوەی ناوچەی گەورەی دەوروپشتی پێ سپێردرا بوو بۆ دەوڵەتی ئێران. پێش ئەوەی ساڵی ١٦٣٩ کوردستان بەفەرمی لەنێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێراندا دابەشبکرێت

میرنشینی ئەردەڵان ناوچەیەکی زۆری کوردستانی باشوری لەژێر دەسەڵاتدا بوو. ناوچەکانی سلێمانی، پشدەر، شارەزوور، گەرمیان بەشێک بوو لەو میرنشینە. دابەشبوونی کوردستان بووە هۆکاری ئەوەی میرنشینی ئەردەڵان ئەو بەشەی کوردستانی باشوری لێبێتەوە و بکەوێتە سنوری دەوڵەتی عوسمانییەوە. لەو زەمینەیەدا بابانەکان دەرفەتیان هێنا و بە پشتگیری دەوڵەتی عوسمانی بە مەبەستی کۆنترۆڵکردنی ئەو ناوچانە و دابڕینی لە ئێران مرنشینی بابانیان تیادا دامەزراند، کەلە نێوان ساڵەکانی ١٦٥٠-١٨٣٤ حوکمڕانی ناوچەکەیکرد. سنوری نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێران لەو ناوچانەدا بووە سنوری نێوان ئەو دوو میرنشینەش. مێژووی هاوبەشیدوو سەدەی ئەو دوو میرنشینە، مێژووی ململانێ و گرژی و شەڕوشۆڕی بەردەوام بوو لە نێوانديانا. ئەم ناوچەیە بووە دژوارترین و ناسەقامگیرترینی ناوچەکانی کوردستان، بووە مەیدانی ململانێ و بەیەکاچوونی ئەو دوو دەوڵەتە و یەکلاییکردنەوەی ناکۆکیەکانیان. زۆرجار گرژی نێوان ئەو دوو میرنشینە دەبووە شاپڵیتەیەک بۆ هەڵگیرساندی شەڕ لەنێوان ئەو دوو دەوڵەتە. ناکۆکی نێوان ئەو دوو میرنشینە دەرفەتێکی باشی خوڵقاند بۆ دەستێوەردانی ئەو دوو دەوڵەتە لەکاروباری میرنشینەکان و کوردستاندا «٩٨ ل١٣٠\٧٧ ل٤٦».

لەگەڵ ململانێی نێوانیان، هەریەک لەو میرنشینانە ئەویتری بە بەشێک لەخۆی زانیوە و ویستویەتی کۆنترۆڵی بکات و بەتوندی بەخۆیەوە بیبەستێ. لەگەڵ ناکۆکی و شەڕوشۆڕی نێوانیاندا پەیوەندیئابوری و هاتوچۆ لە ناوەندیاندا هەر بەردەوامبوو و کاردانەوەی کلتوریی و زمان و شیعر و ئەدەبیات بەسەریەکەوە هەبوو. ململانێی نێوانیان لایەنی کلتوری و ئەدەبیشی گرتۆتەوە و بۆتە فاکتەرێک بۆ گەشەکردنی ئەدب و زمانی کوردی. هەرچەندە بە فەرمی ئەو دوو میرنشینە کەوتبوونە سنووری دوو دەوڵەتی جیاوازەوە، بەلامئەوە هەتا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە کاردانەوەیەکی ئەوتۆی نەبووە لەسەر پەیوەندی نێوان هەدوو دیوی سنوورەکە. هەندێ خێڵی گەورەی وەکو خێڵاکانی جاف و ناوچەی هەورامان و گۆران کەوتبوونە هەردوو دیوی سنورەکەوە، بەڵام بە کردەوە ئەوانە گوێیان بەو سنوورە نەداوە و دانیان پێدانەناوە. هاتوچۆ و هەمانگیری و پەیوەندی نێوانیان زۆرجار گرفتی بۆ ئەو دوو میرنشین و دوو دەوڵەتە خوڵقاندووە.

لەگەڵ ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی هەمیشە سوودی لە ناکۆکیەکانی ناوخۆی کوردستان وەرگرتووە و دەستی وەرداوەتە کاروباری ناو میرنشینەکانی کوردستان، بەڵام دەستێوەردان و کاردانەوەی ئێران لەسەر ئەردەڵان و خێلەکانی

کوردستانی لە دەوڵەتی عوسمانی زیاتر بوو. دەوڵەتی عوسمانی بەدرێژایی مێژووی، حوکمرانی تیایدا بەدەستت بنەماڵەی عوسمانییەوە بوو. ئەمە لەچاو ئێراندا سەقامگیری لە دەوڵەتەکەدا دروستکرد. بەڵام ئێران بە پێچەوانەوە بوو. بێجگەلە ململانێی ناوخۆی بنەماڵەی شاکانی وڵاتەکە، ململانێی نێوان خێڵە تورکەکانی ئەوێ بۆ گرتنی دەسەڵات زۆر دژوار بوو کە بووە هۆکاری ئەوەی لە مێژووی چوارسەدەی وڵاتەکەدا لە نێوان ١٥٠٠-١٩٢٥ سێ دەوڵەت جێگەی یەکتر بگرنەوە. گۆڕانکاری بەردەوام لە نێوان بنەماڵەی شاکان و خێڵە تورکەکان و دروستبوونی دەوڵەتی نوێ تیایدا هەروەکو هەموو شوێنەکانی تری ئێران کاردانەوەی زۆری هەبوو لەسەر خێڵەکانی کوردستانی رۆژهەڵات و میرنشینی ئەردەڵان. بگرە کاردانەوەی هەبوو لەسەر میرنشینیەکانی کوردستانی ناو سنورەکانی دەوڵەتی عوسمانیش وبەتایبەتی میرنشینی بابان.

بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی میرنشینی ئەردەڵان و خێڵە کوردە مەزنەکانی وەکو زەندی و بەختیاری و لوڕ و شکاک ئەکەوتنە گێژاوی ئەو بەربەرەکانی و کوشتار و گۆڕانکارییانەوە و دەبوونە تەرەفێکی کاریگەر تیایاندا. هەر یەکێک لەوانە دەکەوتنە بەرەی یەکێ لەو بنەماڵە و خێڵە تورکانە و دژی خێڵە کوردەکانی تر دەوەستانەوە. بۆ نمونە لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدە خێڵە زەندیەکان و هەندێ لە خێڵە بەختیارییەکان بوونە بەشێک لەدەوڵەتی ئەفشار و بە کەوتنی ئەفشار زەندییەکان بەردەوامیاندا بە حوکمرانی ئێران و بۆ ماوەیەک دەوڵەتی زەندیان دروستکرد. لە بەرامبەردا سەرکردەکانی ئەردەڵان بوونە هاوپەیمانی خێڵەکانی قاجارو یارمەتیاندان دەوڵەتی قاجار لە سەرانسەری ئێراندابونیادبنێن. هەموو ئەمانە دوژمنایەتی نێوان زەندییەکان و بەختیاریەکان و ئەردەڵانیان خەستر کردەوە و بەو هۆیەوە چەندین شەڕ لە نێوەندیاندا هەڵگیرسا و بووە هۆی کوشتنی ژمارەیکی زۆری دانیشتوان و کاولبونی وڵاتەکە «٩٦ ل١١٦ \ ٧٧ ل٤٧\ ٨٥ ل١٩٥، ٢٣٨».

بێجگەلە دەوڵەتی عوسمانی ئێرانیش دەستی وەردەدایە کاروباری میرنشینی بابان. ئەو دەستێوەردانە لە ڕێگەی ململانێی ناوخۆی بنەماڵەکانی بابان بوو. لە سەدەی هەژدە سێ برای بنەماڵەی بابان لەسەر ئەوە ناکۆک بوون کە کامیان ببنە میری بابان و بۆ ئەو مەبەستە دابەش بوون بەسەر سێ باڵدا. لایەنێکیان پاڵپشتی ئێران و دووەمیان پاڵپشتی دەوڵەتی عوسمانی و سێیەمیان لە ناوەڕاستدا مایەوە. بێگومان ئەم ململانێیە دەستێوەردانی ئەو دوو دەوڵەتەی لە کاروباری میرنشینەکاندا زیادکرد و دواتر بووە فاکتەرێکی گرنگ بۆ لاوازبوون وداڕمانی.

رەنگە لێکۆڵینەوەی مێژووی ئەم میرنشینانە یارمەتیدەر بێت بۆ تێگەیشتنی سروشت و رەگوڕیشەی قەیرانەکانی ئەمڕۆی باشوری کوردستان و لەهەمانکاتدا رووداوەکانی ئەمڕۆی وڵاتەکە یارمەتی دەربێت بۆ تێگەیشتنی مێژووی کۆنی.
ئەگەرچی ململانێ و دوژمنایەتی نێوان میرنشین و خێڵاکانی ناوچەکانی تری کوردستان بە بەراورد لەگەڵ ئەم دوو میرنشینە ئەهوەنتر بوو، بەڵام کەم یان زۆر لە نێوان هەموو میرنشین و خێڵەکانی کوردستان، بەتایبەتی ئەوانەی سنوریان بەیەکەوە بوو دیاردەیەکی ئاسایی و بەردەوام بوو لە مێژویاندا و بۆتە هۆی ناسەقامگیری و گرژی نێوانیان و کۆسپێکی گەورە لەبەردەم یەک نزیکبوونەیان و گەشەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوانیان. لە هەمانکاتدا فاکتەرێکی سەرەکی بوو بۆ دەستێوەردانی دوو دەوڵەتەکە لە کاروباری ناوخۆی کوردستان و کۆنترۆڵکردن و بەکارهێنانی خەڵکەکەی لە بەرژەوەندی و شەڕوشۆڕیاندا.
کوردستان لەو سەدانەدا تەنها دابەش نەبوو بەسەر دوو دەوڵەتدا، بەڵکو دابەشبوونی ناوخۆی زۆر قوڵتر و دژوارتربوو و هۆکاری سەرەکی بوو بۆ دابەشبوونی وڵاتەکە بەسەر ئەو دوو دەوڵەتەدا.
لەدەرەوەی سنووری دەسەڵاتی میرنشین و خێڵە گەورەکانی کوردستادا، چەندین ناوچەی وڵاتەکە کە بە پلەی یەک خەڵکی ناخێڵەکی تیایدا ژیاون و لە پاڵیاندا چەندین خێڵی بچوک هەبوون. نمونەی ئەو شوێنانە ناوچەکانی ئامەد، نەینەوا، کەرکوک، هەولێر، لورستان و خۆراسان و ورمێ... ئەو ناوچانە راستەوخۆ لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندیدا بوون و لەلایەن والی و کاربەدەستەکانی قاجار لە کوردستانی رۆژهەڵات و دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی عوسمانی لە رۆژئاوای ئەوسای کوردستان حوکمرانی کراون. بێگومان لێرەدا ناخێڵەکیەکان رەعیەت بوون و لەکارکردن و باجدان بەولاوە هیچ رۆڵێکیان نەبووە، بەڵام زۆربەی خێڵەکانی ئەو ناوچانە هاریکاری ئەو دەوڵەتانەیان کردووە و جاری واهەبووە پۆست و کاروباری دەوڵەتیان لە روی ئیداری و باجکۆکردنەوە و سەربازی پێسپێراوە. ئەمانە زۆرجار و بەتایبەتی لە ئێران کەوتونەتە گێژاوی ململانێی نێوان خێڵ و دەسەڵاتدارە تورکەکان و لە هەمانکاتدا چالاکانە بەشداری شەڕی ناوخۆ و دەرەکی ئەو دەوڵەتانەیان کردووە «٨٥ ل٢٢١\ ٩٨ ل١٨٨».
لەگەڵ ئەوەی زۆرجار میرنشین و خێڵەکانی کوردستان هەماهەنگیان لەگەڵ دەوڵەتەکانداهەبووە، بەڵام بەهۆیباج، یان زوڵمی زۆر بەسەریانەوە، یان گۆڕانکاری لە ریزەکانی کاربەڕێوەبەرەکانی ئەو دەوڵەتانە لە کوردستاندا یان بەهۆی لاوازبوونی ئەو دەوڵەتانەوە، ئەو میرنشین و خێڵانە سەرپێچی ئەو

دەوڵەتانەیان کردووە. هەوڵیان داوە باج نەدەن و بەشداری شەڕەکانیان نەکەن و سەربەخۆیی زیاتر بەدەست بهێنن. ئەوانە جاری وا هەیە ڕاپەڕین و گرژی گەورەی لێکەوتۆتەوە. نمونەی ئەوانە، کوردەکانی جوونبلات ساڵی ١٧٠٦، لوڕەکان ١٥٦٤، برادۆست ١٦٠٨، موکری ١٦١٠ و ڕاپەڕینەکانی بەدرخان... «٩٨ ل١٢٤\ ٨٥ ل١٤٩».

هەڵبەتە هیچ کاتێک سنوورێکی هەمیشەیی نەبووە لە نێوان میرنشینەکان و خێڵەکان و ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی دەوڵەتەکاندا. ئەو سنوورانە هەمیشە بەپێیگۆڕینی سەنگی هێز لە نێوان ئەو ئەکتەرانەدا گۆڕانیان بەسەرداهاتووە. جاری وا هەبووە هەندێ خێڵی سنوری میرنشینێک لە میر هەڵگەڕاونەتەوە و چوونەتە پاڵ میرێکی تر، یان یەکێ لە دەوڵەتەکان. بە لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی ئەو دەوڵەتانە یان دروستبوونی گرفت لەگەڵیاندا هەندێ خێڵ ڕووبەڕووی دەوڵەت بوونەتەوە و چوونەتە پاڵ میرنشینەکان...

لەگەڵ ئەوەی زۆرینەی ئەو میرنشین و خێڵە کوردانە ئەگەر دەرفەتیان بۆ هەڵکەوتبێت لە دەوڵەتەکان هەڵگەڕاونەتەوە، بەڵام بەدەگمەن هاریکاری و هەماهەنگیری لە ناویاندا ڕووی داوە. ئەو ناڕازییانە زۆرجار لە سنورێکی جوگرافی ناوچەیەکدا ماوەتەوە و تەشەنەی نەکردووە بۆ ناوچەکانی تر. دەتوانین بڵێین قەت لە یەک ساتدا سەرانسەری هەموو کوردستانی نەگرتۆتەوە. بێگومان هۆکاری ئەوە بۆ ململانێی توندی نێوان ئەو خێڵ و میرنشینانە و بەهێزی و داخراوی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی تێیاندادەگەڕێتەوە. بە مانایەکی تر ئەو ململانێیە سروشتێکی فیوداڵی خێڵەکی بەرتەسک و تاکڕەوی هەبووە و زۆر دوور بووە لە بەرژەوندی هاوبەشی نەتەوایەتییەوە. بەدرخانەکان یەکی لەوانە بوون کە ویستیان نارەزاییەکانیان لە سنووری ناوچەکانی خۆیان دەرکەن بۆ هەندێ شوێنی تر، بەڵام تەنها توانیان هەندێ ناوچەی بچوک بۆ ماوەیەکی کورت بەلای خۆیاندا ڕاکێشن.

دەسەڵاتی ئایینی لە کوردستاندا بە پێی ڕۆڵ و پێگەی کۆمەڵایەتی و سیاسیان دوو جۆربوون. دەزگا ئایینیە تەقلیدیەکان و دەزگاکانی ئیرشادی ئایینی. دەزگا تەقلیدیەکان ئەوانە بوون کە کاروبار و ئەرکی ئایینی ئاسایی کۆمەڵایەتیان سەرپەرشتی دەکرد و بەڕێوەدەبرد. نمونەیئەوانە نوێژ و حەج و زەکات و مزگەوت و ژنهێنان و تەڵاقدان... بوو. ئەمانە مەلاو ئیمام کردوویانە. موفتی کە لەلایەن دەوڵەتی ناوەندەوە دانراون چاودێری ئەوانەی کردووە و فەتوای بچوکی دەرکردووە. قازی بەشێک بووە لەم دەسەڵاتەو فەرمانبەری دەوڵەتی ناوەند بووە. کاروباری چارەسەری ناکۆکییە کۆمەڵایەتیەکان کردووە و

حوکمیان داوە. قازی تەنها دەسەڵاتی بەسەر رەعیەتی شارەکاندا هەبووە و دەستی نەگەیشتۆتە لادێکان و دەسەڵاتی بەسەر دەسەڵاتداران و وەجاخزادەکاندا نەبووە. لەبەر بێدەسەڵاتی قازی، ئەگەر خەڵکی زوڵمی لێکرابێت پەنای بردۆتە بەر میر و سەرەک خێڵ و شێخ و توێژەکانی وەجاخزادە «۹۸ ل۲۱۱».

ئەگەر ئەندامێکی رەعیەتی شار، یان گوندەکان بە دەستی ئاغا، یان پیاوێکی وەجاخزادە بکوژرایە، قازی توانای لێپرسینەوەی ئەوانەی نەبوو، چونکە رەعیەت هیچ حسابێکی بۆ نەکراوە وەکو موڵکێک یان مەر و بزنێک دانراون. ئەگەر گرفت بکەوتایە ریزی وەجاخزادەکانەوە یان ئەندامی خێڵەکان ئەوا بە عورفی خێڵەکی سوڵحی بۆ کراوە.

لەم زەمینەیەدا دەسەڵاتی یاسایی لە میرنشینەکانی کوردستاندا تێکەڵاویەک بووە لە عورفی خێڵەکی و شەریعەتی ئیسلامی و دەزگا قەزاییەکانی دەوڵەت. هیچ یاسایەکی نوسراوەی ئەوتۆ نەبووە کە لە هەمووکات و شوێنێکدا پەیڕەو بکرێت. هەڵبژاردنی یەکێ لەو رێبازانە بەند بووە بە ئاستی دەسەڵاتی وەجاخزادەکان، دەوڵەتی ناوەند و شەریعەتی ئیسلامی و پێگەی کۆمەڵایەتی زاڵم و زوڵم لێکراو.

دەستگا ئایینیە تەقلیدییەکان بەگشتی هیچ رۆڵێکی سیاسی و ئابوریان لە زۆربەی ناوچەکانی کوردستاندا نەبووە. موفتی و قازی لە شارە گەورەکاندا موچەخۆری دەوڵەت بوون. مەلاو ئیمامی مزگەوتەکان زۆربەیان هەژار بوون چاوەڕوانی دەستی وەقف و پیاوچاکان بوون و هەرە هەژارەکانیشیان بە زەکاتی خەڵکە فەقیرەکە ژیانیان بەسەر بردووە.

دەستگای ئیرشادی ئایینی لە کوردستاندا زیاتر سەید و شێخەکانی پەیڕەوی ئایینی بوون. ئەمانە سەرەڕای رۆڵ و ئینتیمای بەهێزی ئایینیان، رەچەڵەکی خۆیان گەڕاندۆتەوە بۆسەر پێغەمبەر و ئەسحابە و پیاو چاکە بەناوبانگە ئایینیەکان. لە کوردستان بە شێوەیەکی سەرەکی پەیڕەوی رێبازی سۆفیزمیان کردووە. خاوەنی تەکییە و موریدار بوون. پێگیەکی کۆمەڵایەتی بەهێزیان هەبووە و دەستیان وەرداوەتە کاروباری سیاسییەوە و توێژێکی گرنگ بوون لە فیودالی خێڵەکی وڵاتەکە. پاڵپشتی میر و سەرەک خێڵەکان بوون و رۆڵی راوێژکەر و ناوبژیکەریان بینیوە. لەژێر سێبەری دەسەڵاتی میر و سەرەک خێڵ کاروباریان بەڕێوە بردووە و بە یارمەتیئابوری و کۆمەڵایەتی ئەوان ژیاون.

شێخە گەورەکان جاری واهەبووە ویستویانە دەسەڵات و کاردانەوەیان لە سنوری میرنشینێک یان خێڵێک دەرکەن و نفوزی خۆیان لە چەند ناوچەیەکدا

بەهێزکەن. بەڵام لە ساڵەکانی نێوان ١٥٠٠-١٨٠٠ سیستمی فیوداڵی خێڵەکی زۆر لەوە قوفڵدراوتر و تاکڕەوتر بوو، کە ئەوەیان بۆ سەربگرێت و زۆر بە زەحمەت دەیانتوانی ئەو سنوورە قایمانەی نێوان میرنشین و ناوچەکانی وڵاتەکە بشکێنن. لەبەرئەوە ئەوەی ئەو شێخانە لەو سەردەمەدا پێی هەستاون کتومت پشتگیریکردنی میر و سەرەک خێڵە گەورەکان و پاڵپشتیکردنی سیستمە فیوداڵی خێڵەکی تایبەتی کوردستان بوون.

ئەگەر پەیڕەوتێکی ئایینیش توانیبێتی ئەو سنورانەی بشکێنێت ئەوا لە ڕێگەی دابەشبوونی تەریقەتەکە بووە بەسەر چەندین بنەماڵەی ئایینی جیاوزدا، کە هەریەکێ لەوانە لای خۆیەوە لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئەو ناوچەیە ئاوێتەبوون کە تیایدا بوون. پەیڕەوی قادری دابەشبوون بەسەر چەند بنەماڵەیەکدا. شێخەکانی بەرزنجە لە ناوچەکانی میرنشینی بابان و شێخەکانی تاڵەبان لە ناوچەکانی کەرکوک و ساداتی نەهری لەناوچەی هەکاری بەهێز بوون و بوونە بەشێک لە وەجاخزادەکانی ئەو میرنشینانە. ناکۆکی نێوان و بەرژەوەندی جیاوازی خێڵەکی و ناوچەیی ئەو میرنشینانە، ناکۆکی خستبووە نێوان بنەماڵەی شێخە قادرییەکانیشەوە «**٨٥ ل ٣٥٤**».

بەهێزی سیستمی فیوداڵی خڵایەتی تیایدا و سروشتی قوفڵدراوی ئەو سیستمە، بچوکی ناوچەی میرنشینەکان و توندوتیژی نێوانیان و لەهەمانکاتدا تێکەڵاوبوون و پابەندبوونی بەرژەوەندی دەسەڵاتی ئایینی بەو میرنشینانەوە، وایکردووە کە پیاوانی ئایینی ببنە بەشێکی توندوتۆڵی ئەو سیستمە قوفڵدراوە و توێژێک لە ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار تیایاندا. لەباتی ئەوەی ببنە فاکتەرێک بۆ لە یەک نزیکخستنەوەی ئەو میرنشین و خێڵانە لە یەکتر و یەکخستنی وڵاتەکە، بوونەتە فاکتەرێک بۆ لەیەک دورخستنەوەیان.

خاسڵەتە تایبەتیەکانی کوردستان و سروشتی داخراو و قفڵدارو و تاکڕەوی سیستمی خێڵەکی و فیوداڵی خێڵەکی وڵاتەکە لە هەمانکاتدا لاوازی و پاشکۆیی دەسەڵاتی ئایینی لە کوردستاندا فاکتەری بنچینەیی و گرنگ بوون، کە ناوچە و میرنشین و خێڵەکانی کوردستان زیاتر لەیەک دابڕێن. ئەو دابڕانە کۆسپێکی گەورەبوو لەبەردەم بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و هاتوچۆ و پەیوەندی بەستن لە نێوانیانداو دروستبوونی شاری بازرگانی تیایاندا و سوود وەرگرتن لە پێکەوتەی جوگرافی بۆ بەهێز کردنی ئابوری وڵاتەکە، کە لە ڕێگەیانەوە ڕێگە بۆ چاکسازی سیاسی و یاسایی و خۆبەخۆ بەرپابوونی شۆڕشی پیشەسازی تیایداخۆشبێت.

بنەما ئابوریەكانی كوردستان ١٥٠٠-١٨٠٠

لەســەرەوە باســی مێــژووی كــۆن و خاســڵەتە تایبەتیەكانــی كوردســتان و خاسـڵەت و سـترەكتۆری كۆمەڵایەتـی و سیاسـی وڵاتەكەمـان كـرد. ئـەو راسـتییانە ئـەوە دەگەیەنێكـە ئـەو گۆمەڵگەیـە زەمینـەی لـە بـاری تێدا نەخوڵقا بـۆ گۆڕانـكاری و گەشـەكردن. ئـەو دۆخـە بـە چەندەهـا سـەدە وڵاتەكـەی لە هەمان ئاسـتی گەشـەكردندا هێشـتەوە. وڵاتەكـە بـە لاوازی و ناسـەقامگیری و پـڕ ئاژاوەمایـەوە و كەدەرفەتـی بـۆ دەسـت تێوەردانـی هێـزی دەرەكـی تیایـدا و كۆنترۆڵكردنـی لەلایەنیانەوەدروسـتكرد. لێرەدا هـەوڵ دەدەیـن كـە چاوێـك بـە بنەمـا ئابورییەكانـی ئـەو سـەردەمەی وڵاتەكەدا بخشـێنین. بـێ گەڕانـەوە بـۆ ئـەو باسـە زەحمەتـە لـەوە بگەیـن بۆچـی ئـەم وڵاتـە لـەو بـارە كۆمەڵایەتـی و سیاسـییە نالەبـەرەدا بـوو. لێكۆڵینـەوەی بەرهەمهێنـان و ئـەو هێزانـەی كـە بەشـدارییان تێداكـردووە، هەروەهـا پەیوەندیـی ئـەو خەڵكـە بـە بەرهـەم و ئامرازەكانـی بەرهەمهێنـان و پەیوەندییـان لەگـەڵ یەكدا بۆتـە بناغەیـەك بـۆ دروسـتبوونی چینوتوێـژ و پێكهاتەكانـی كۆمەڵگەكـە و خاسـڵەت و بەرژەوەندیـان و توانـا و رۆڵ و خواسـتیان لـە گۆڕانكاریـدا. ئەمانـەوێ وەڵامـی ئـەو پرسـیارە بدەینەوە كـە ئایـا ئـەو بنەمایانـە زەمینەیەكـی گونجـاو بـوو بـۆ دروسـتبوونی چینوتوێـژی نـوێ لـە كۆمەڵگـەدا كـە بەرژەوەندیـان لـە گۆڕانكاریـدا هەبێت؟ ئایـا لـە زەمینەیەكـی وادا ئەوانـە دەرفەتـی بەشـداریكردنیان لـە بڕیاردانـدا بـۆ پەیـدا دەبـوو كـە بتوانـن لـەو رێگەیـەوە بەسـەر ئـەو كۆسپانەدا زاڵبـن كـە لەبـەردەم گەشـەكردندا بـوون؟

بـە شـێوەیەكی گشـتی بنەمـای ئابـوری میرنشـین و خێڵـە گەورەكانـی كوردسـتان بەهەمـان شـێوەی دەوڵەتەكانـی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت سروشـتێكی فیوداڵـی خێڵەكـی هەبـوو. ئـەو بنەمایـە بەنـد بـوو بـە رووتاندنـەوەی نـاوەوە و تاڵانكردنـی دەرەوە. لەگـەڵ ئەوەشـدا لەبـەر بچوكـی میرنشـینەكان و خاسـڵەتە تایبەتەكانـی وڵاتەكـە ئـەو بنەمایانـە جیاوازبـوون ودەرئەنجامـی جیـاوازی هەبـوو بـە بـەراورد لەگـەڵ دوو دەوڵەتەكـەی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا.

بەهـۆی بچوكـی و لاوازی میرنشـین و خێڵاكانـی كوردسـتان لەچـاو دەوڵەتەكانـی دەوروپشـتیاندا توانـای داگیركـردن و تاڵانكردنـی میللـەت و وڵاتەكانـی دراوسـێیان نەبـوو. ئـەوەی توانایـان هەبـوو داگیركـردن و تاڵانكردنـی ناوچـەی یەكتـری بـوو. ئامانجـی شـەڕەكانی نێـوان خێـڵ و میرنشـینەكانی كوردسـتان بێجگەلـە مەبەسـتی سیاسـی بـە شـێوەیەكی سـەرەكی لـە پێنـاو تاڵانكـردن و زەوتكردنـی سـامان و زەویـوزاری یەكتریـدا بـوو.

ئەگەرچی ئەوانە خۆبەخۆ توانای هەڵمەت بردنەسەر و تاڵانکردنی وڵات و ناوچەکانی دەرەوەی سنورەکانی کوردستانیان نەبوو، بەڵام بە هەماهەنگیکردن لەگەڵ دەوڵەتی ئێران و عوسمانیدا و بەشداریکردنیان لە شەڕە ناوخۆ و دەرەکییەکانیاندا ئەگەر دەرفەتیان بۆ هەڵکەوتبێت درێخییان نە کردووە لە تاڵانکاردنی ئەو شوێنانە. نموونەی ئەوانە بەشداریکردنی زەندەکان بوو لە شەڕەکانی دەوڵەتی ئەفشاری ئێران بۆ داگیرکردن و تاڵانکردنی هیندستان لە سەدەی هەژدەدا. شانبەشانی سوپای عوسمانی و خێڵە تورکەکان، تاڵانکردنی ئەرمەنیەکان لەلایەن سوارەکانی حەمیدییەوە لە سەدەی نۆزدەدا و چەندین نمونەی تر.

داهاتی میرنشینەکان لە تاڵانی دەرەوەی سنورەکانی کوردستاندا لەبەر کەمی و بەردەوام نەبوون تیایاندا ئەگەرچی لە هەندێکاتدا سامانی هەندێ سەرکردە و بنەماڵەی زیادکردووە و پێگەی بەهێز کردوون لەناو میرنشین و خێڵەکانی تری وڵاتەکەدا، بەڵام هێندە کاردانەوەی نەبووە لەسەر بنەمای ئابوری وڵاتەکە و گەشەکردنی. کەمی ئەو داهاتانە توانای ئابوری و سیاسی و سەربازی ئەو میرنشانانەی رووبەڕووی ئەو دەوڵەتانە لاوازکردووە.

لەگەڵ ئەوەی زۆر خاسڵەتی هاوبەش لە نێوان ناوچەکانی کوردستاندا هەبوو. لە رووی ستركتۆری کۆمەڵایەتی و سیاسی و خاسڵەتی مێژوو و کلتوری و زمانەوە زۆر شتی هاوبەشیان هەبوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا راست نییە بە یەک چاو سەیری هەموو وڵاتەکە بکرێت و وەکو یەک وڵات و دەوڵەت حسابی بکرێت. میرنشین و خێڵ و ناوچەکانی کوردستان یەکەی سیاسی و ئابوری لەیەک دابڕاو بوون و سنووریان لە نێوان خۆیاندا کێشابوو و ململانێی ناوەندییان زیاتر بوو بە بەراورد لەگەڵ ململانێیان لەگەڵ دەوروپشتدا.

ناوچەکانی کوردستان لە رووی ئابوری و سیاسییەوە زیاتر بە دەوڵەتە ناوەندییەکانی ئێران و عوسمانییەوە بەسترابوون و ئاڵوگۆڕی بازرگانییان لەگەڵ ئەواندا زیاتر بوو وەکو لەگەڵ یەکدا. ئاڵوگۆڕی بازرگانی و رێگای بازرگانی و هاتوچۆیان لەگەڵ پایتەخت و شار و ناوچەکانی ئەواندا بوو لە باتی ئەوەی لە نێوان یەکدا هەیان بێت. لە باتی ئەوەی ئاسانکاری بکەن بۆ پەیوەندی لەگەڵیەکدا، بە پێچەوانەوە رێگربوون و کۆسپیان دەخستە بەردەم و گومرگ و سەرانەیان لەیەک دەسەند.

کوردستان وڵاتێکی فراوان و درێژ بوو. هیچ ئامارێکی بروابپێکراوی ئەوتۆ نیە لەسەر ژمارەی دانیشتوانی ئەوسای وڵاتەکە، بەڵام ئەگەر هەوڵ بدەین ئەو ژمارەیە بەپێی ژمارەی دانیشتوانی ئەوسا و ئێستانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست

و ریـژەی خەڵكـی كوردسـتان تیایـدا هەڵسـەنگێنین، ژمـارەی دانیشـتوانی هەمـوو وڵاتەكـە لـە نێـوان ۱،۵-۲ملیـون كەسـدا بـووە «بەنـدی سـێیەم». وەكـو ئـەوە وایـە تەنهـا خەڵكانـی ئەمـڕۆی هەولێـر یان سـلێمانی لـە هەمـوو كوردسـتاندا بڵاوبكرێنەوە. ژمـارەی دانیشـتوانی وڵاتەكـە و ئامـرازی بەرهەمهێنـان و شـێوازی بەرهەمهێنـان و شـارەزایی خەڵكەكـەی و چۆنیەتـی رێگەوبـان و ئامـرازی گواسـتنەوەی ئـەو سـەردەمە، كەمـی و لاوازی بەرهـەم و بەرهەمهێنانـی ئەوسـای وڵاتەكـە دەردەخـات. ئـەو زانیـاری و ئامارانـەی لەسـەر ئابـوری ئـەو سـەدانەی كوردسـتان هەیـە لـە بەشـاكانی تـری رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت كەمتـرن. سـەرچاوە كوردییـەكان زیاتـر نوسـینەكانی شـەرەفخان و میرنشـینی ئەردەڵانـە. شـەرەفخان هەنـدێ زانیـاری لەسـەر ئـەو بابەتـە داوە، بـەڵام لەبـەر ئاڵـۆزی پەیوەنـدی نێـوان ناوچـەكان و كەمـی هاتوچـۆ لـە نێوانانـدا نازانـرێ ئـەو زانیاریانـە هەتـا چەنـد راسـتی ئەوسـای وڵاتەكـە نیشـان دەدات. تەنهـا میرنشـین كـە گوێیـان بـە نوسـینی مێـژووی خۆیـان دابێـت ئـەردەڵان بـووە. بـەڵام ئەوانیش زیاتـر باسـی مێـژووی سیاسـی و كۆمەڵایەتـی بنەماڵـە دەسـت رۆیشـتووە وەجاخزادەكانیـان كـردووە و باسـی ژیانـی ئابـوری ناوچەكـە و چینوتوێـژە بەرهەمهێنەرەكانیـان تێدانەكـردووە. لەبەرئـەوە بۆلێكۆڵینـەوەی ئابـوری ئەوسـای كوردسـتان پەنـا دەبەینەبـەر خوێندنـەوەی ئـەوەی چ راسـتیەک لـە پشـت ئـەو دێرانـەدا خۆیـان شـاردۆتەوە. هەروەهـا پەنادەبەینـە ئـەو زانیاریانـەی كـە مێژوونوسـان لەسـەر رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت داویانـەو لەناویانـدا بـە راسـتەوخۆ یـان ناڕاسـتەوخۆ لەسـەر ئابـوری كوردسـتان دواون. زۆرجـار ئـەو مێژوونوسـانە لەبـەر كەمـی زانیـرای پێویسـت لـەو بارانـەوە پەنایـان بردۆتـە بـەر زانیـاری لەسـەر تۆپۆگرافـی ناوچەكـە و كـەژو هـەواو و چۆنیەتـی زەوی و سـەرچاوەی ئـاو و ئامـرازی بەرهەمهێنـان و مەبەسـتی بەرهەمهێنـان و ئـەو خەڵكەپێـی هەسـتاون. هەڵبەتـە بـۆ زانیـاری دروسـت و قوڵتـر لەسـەر ئـەو بابەتانـە ئەبـێ پسـپۆران بـە دوای شـوێنەوارە كۆنەكانـی وڵاتەكەبگەڕێـن و لێكۆڵینـەوەی وردی لەسـەر بكـەن، كـە ئـەوە لـەم چەنـد ساڵەی دواییدا بـە شـێوەیەكی فراوانتـر كاری بـۆ كـراوە.

بەرهەمهێنان و هێزكانی بەرهەمهێنان لە لادێ

بەرهەمهێنانـی لادێ لـە كوردسـتاندا لەسـەر دوو كۆڵەكـە بەنـد بـووە، كشـتوكاڵ و ئـاژەڵ بەخێوكـردن. زیاتـر لـە ۹۰٪ دانیشـتوان پێـوەی خەریـک بـوون و

بناغەی ژێرخانی ئابوری وڵاتەکە بووە. زۆربەی خەڵکانی کوردستان بە خێڵەکی و ناخێڵەکییەوە لەو سەدانەدا نیشتەجێبوون و بە پلەی یەکەم خەریکیبەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و بە پلەی دووەم خەریک بوون بە ئاژەڵ بەخێوکردنەوە. سەرەڕای ئەوانە خێڵە رەوەندەکان بە ئاژەڵ بەخێوکردنەوە و نیمچە رەوەندەکان بە پلەی یەکەم بە ئاژەڵ بەخێوکردن و بە پلەی دووەم بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵییەوە خەریک بوون. قەبارەی گەورەی ئاژەڵ بەخێوکردن لە کوردستاندا تایبەتمەندیداوە بە وڵاتەکە و کەرتێکی گرنگی ئابوری بووە تیایدا «٧٧ ل١٩\٩٨ ل٨٧».

ئەوەی ئاشکرایە کوردستان وڵاتێک بووە، کە تیایدا زیاتر باران لە زستان و بەهاردا باریوە و لە نێوان ١٠-٢٠ ئینج بووە. لەبەر کەمی رووبار و باران نەبارین لە هاویندا، زۆربەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی وڵاتەکە بەرهەمی زستانە بووە و بۆ ئەوە پشت بە باران بەستراوە. لە ناوچە شاخاوییە سەختەکاندا زستانان سارد بووە و بەفری زۆری تیادا باریوەو چاندنی رووەک و بەخێوکردنی ئاژەڵ تیایاندا سنوورداربووە. لەو شوێنانەدا بەهار و هاوین فێنک بووە و هەتا درەنگانێک سەوزایی تێدا ماوەتەوە و لەوەڕگای گرنگ بوون بۆ رەوەندەکان «٩٨ ل٩٠».

شوێنە دەشتاییەکان هاوینان گەرم و وشک بوون و بارانیان تیادا نەباریوە، بەڵام زستانان بارانیان تێدا باریوە و لە زۆربەیاندا توانای چاندنی بەرهەمی زستانە بە شێوەیەکی فراوان هەبووە. لە زۆربەی ئەو شوێنانە توانای بەرهەمهێنانی بەروبوومی کشتوکاڵی هاوینە نەبووە، بەڵام لەو شوێنانەی رووبار و سەچاوەی کانی و کارێزی زۆری تێدابووە توانراوە بەرهەمی هاوینە تیایاندا بچێنرێت. لەبەرئەوەی لە دەشتایی و دۆڵەکاندا باران لە بەهاراندا باریوە، رەوەندەکان هەتا بەهارێکی درەنگ تیایدا ماونەتەوە و ئاژەڵەکانیان تیایاندا لەوەڕاندووە «١٥ ل٣١».

کوردستان سەرچاوەی رووبارەکانی دیجلە و فوراتە و چەندین چەم و رووباری بچوکی وەکو زێی گەورە و بچوک، سیروان، ئەڵوەند و کەرخا لێی هەڵقوڵاوە و بەشێکی زۆریان دەڕژێنە ناو ئەو دوو رووبارەوە. بێجگەلە هەندێ شوێنی دەشتایی فراوان، کە ئەو ئاوانە بەسەریاندا تێپەڕیون و بوونەتە ناوچەی کشتوکاڵی گرنگ لە وڵاتەکەدا، بەشی زۆری ئەو ئاوانە بە شوێنی لێژ و تەسک و دەشتایی بچوکدا تێپەریون و هێندە بۆ بەرهەمهێنانی ئەو ناوچانە سوودبەخش نەبوون و وەکوو کەنارەکانی دیجلە و فورات و نیل نەبوونەتە مەڵبەندی گرنگی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و خڕبونەوەی دانیشتوانی زۆر لە دەوروپشتیاندا «٨٥ ل١٢٣٢\ ٩٨ ل٨٨».

لە كوردستاندا چەندین خێڵی گەورەو بچوكی رەوەند هەبوون، لەوانە كەلهور، بڵباس، كونفیدراسیۆنی خێڵەكانی جاف، ماتدوم، گاڵپاكی. سەرەڕای ئەوەی رەوەندەكان بەهۆی ژیانی كۆچەرییانەوە هەتا رادەیەك ئازادی خۆیان پاراستووە، لە مەڕومالات بەخێوكردندا سودیان لە تۆبۆگرافی و كەژو هەوای كوردستان وەرگرتوووە. گەرمیان و كوێستانیان كردووە، هاوینان كە دەشت و دۆڵەكان گەرمیان كردووە و گیا وشكی كردووە، بۆ لەوەڕدانی ئاژەڵەكانیان هێدی هێدی روویان كردۆتە كەژەكان و هاوین و بەشێكی پایزیان تێدا بەسەر بردووە. لە كاتتی هاتنی زستان و سەرماوسۆڵدا سەرلەنویێ گەڕاونەتەوە بۆ دەشت و دۆڵەكان «٩٨ ل١١١».

لە رێگەی گەڕانەوەیاندا لەشار و دێ و مەفرەقەكاندا رەوەندەكان بەشێكی زۆر ئاژەڵ و بەرهەمەكانی وەكو رۆن و كەرە و پەنیر و پێستە و خورییان ئاڵوگۆڕ كردووە بە بەرهەمی كشتوكاڵی پێویست بۆ خۆیان و ئاژەڵەكانیان و پێوستی ماڵ و جلوبەرگ و چەك. نیمچە رەوەندەكان توانیویانە بەشێك لە پێویستی كشتوكاڵی خۆیان بەتایبەتی گەنم بۆ خواردنی خۆیان و جۆ بۆ ئاژەڵەكانیان بچێنن. خێڵە رەوەندە دەوڵەمەندەكان كە خاوەن ئاژەڵی زۆر بوون، لەو كاتانەدا بەشێكی زۆری ئەوانەیان رەوانەی شام و ئێران كردووە و لە بازاڕەكانی ئەو شوێنانەدا ساغكراونەتەوە «٣٠ ل٤٣».

كۆچكردنی هەموو هۆزێكی رەوەند لە ناوچەی دیاریكراودا بووە. ژمارەی لەوەڕگاكان سنوردار بوون و هەر هۆزێك ٢-٣ لەوەڕگای هەبووە و جاری واهەبووە بەدەیان و سەدان كیلۆمەتر لە كۆچكردندا بوون. بە شێوەیەكی سەرەكیئابوری و سەروەتی رەوندەكان لەسەر بەخێوكردنی مەڕ و بزن بەندبووە. ژمارەی ئەو ئاژەڵانە نیشانە بووە لەسەر دەوڵەمەندی یان هەژاری ئەوانە. ژمارەی ئاژەڵی هۆزە رەوەندەكان لە سەدانەوە هەتا هەزاران بووە.

سەرەڕای مەڕ و بزن، رەوەندەكان ئەسپ و ئێستر و سەگ و تانجی و پەلەوەڕیان راگرتووە. ئەسپەكانیان بۆ سواری سەركردە و جەنگاوەر و ژنەكانیان بەكارهێناوە. ئەوانە رەمزی ئازایەتی و جووامێری بوون و جەنگاوەرەكانیان لەكاتی شەڕ و كۆچكردن یان پارێزگاریكردنی لەوەڕگا و رەشماڵەكانیاندا بەكاریان هێناون. ئێستر ئامرازی گواستنەوە و باركردن بووە. سەگ رۆڵی گرنگی هەبووە لە ژیانی رەوەندا و پاسەوانی ئاژەڵ و خێلیان كردووە و لە درندە و هەڕەشەی بێگانە پاراستوونی. بەگزادەكان تانجیان زۆر لا بەنرخ بووە و لە راوكردندا بەكاریان هێناون.

ئەو ئەمرازانەی بەکاریان هێناون زۆر سادە بوون. مەشکە بۆ ژەندنی ماست، هیزە بۆ هەڵگرتنی رۆن و دۆشاو، کوندە بۆ گواستنەوەی ئاوی خواردنەوە، لە مووی بزن رەشماڵ و گوریسیان دروست کردووە و بە خوری لباد دروستکراوە. رەوەند ژیانێکی سەختیان هەبووە و هەمیشە بەرێگەوە بوون و حەودالی لەوەڕگا بوون بۆ ئاژەڵەکانیان. لەباتی گوند و خانو رەشماڵیان هەبووە. هۆزەکان دابەشبوون بەسەر چەند پۆلێکداو هەر یەکێکیان لە ۱۰-۱۵ خێزان و ۲۰-۳۰ رەشماڵ پێکهاتوون. بە پێی پلە و پایەی کۆمەڵایەتیی بنەماڵە و خێزانەکان، جیاوازی هەبووە لە نێوان گەورەو بچوکی و باشی و خراپی و چۆنیەتی رازانەوەی رەشماڵەکاندا. رووبەڕووی بەفری زۆر و سەرماو سۆڵەی زستان و ساڵی وشک بوونەتەوە. لە زستانە سەختەکاندا جاری واهەبووە ژمارەیەکی زۆر لە ئاژاڵەکانیان رەقبوونەتەوە. هەمیشە لەژێر هەڕەشەی دوو دەوڵەتەکە و جەردە و دز و تاڵانی هەندێ خێڵی تردا بوون و جاری واهەبووە لەسەر لەوەڕگا و تێپەربوونیان بەسەر زەویوزاری خێڵە نیشتەجێ بووەکاندا رووبەڕووی گرژی و شەڕوشۆڕ بوونەتەوە. لەکاتی بڵاوبوونەوەی پەتادا ساڵی واهەیە بەشێکی زۆر لە ئاژەڵەکانیان لەناوچوون «۹۸ ل۱۰٤ ، ۱۱۰».

بەشێکی زۆری پیاوەکانی جەنگاوەربوون و پارێزگاری وەجاخزادەو ئەندامی خێڵەکەو ئاژەڵ و لەوەڕگاکانیان لە ئەستۆدا بووە. ئەندامە هەرە هەژار و بێدەسەڵاتەکانیان بەناوی خزمایەتییەوە شوانکاری و خزمەتکاری خزمە دەسەڵاتدارەکانیان کردوون. زۆربەی شوانکارەکانی خێڵە رەوەندە گەورەکان خەڵکانی ناخێڵەکی هەژار بوون و بەرامبەر پێدانی خواردن و جێگەی نووستن کاریان بۆ کردوون «۱۹ ل٤۸».

رەوەند هەتا بۆیان کرابێ کاروباری کشتوکاڵیان نەکردووە و بە کارێکی سووک دایان ناوە و لایان عەیب بووە بیکەن. بەشێکی زۆر لە نیمچە رەوەندەکان لە پاڵ ئاژەڵ بەخێوکردندا گوندیان هەبووە و بە زستانان گەڕاونەتەوە ناویان و تیایاندا گەنم و جۆیان چاندووە. هەندێ لە خێڵە نیمچە رەوەندەکان مسکێنی ناخێڵەکی لە گوندەکانیاندا نیشتەجێبوون و هەستاون بە بەرهەمهێنانی بەروبوومی کشتوکاڵی پێویست بۆ ئەو خێڵانە. هەتا هاتووە رەوەند و نیمچە رەوەند بەهۆکاری جیاوازەوە ناچاربوون نیشتەجێبن و لە پاڵ ئاژەڵ بەخێوکردندا کاری کشتوکاڵیش بکەن، بۆیە رەنگە نیمچە رەوند هەنگاوی یەکەم بووبێت لە ژیانی رەوندییەوە بۆ نیشتەجێبوون.

دەوڵەتی ئێران و عوسمانی لەچاو شوێنەکانی تری دەوڵەتەکانیان کەمتر گوێیان داوەتە ئاسانکاری بۆ گەشەکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و ئاژەڵ بەخێوکردن

لـە كوردسـتاندا. میرنشـین و خێڵەكانـی كوردسـتان لـەو بـارەدا هیـچ هاریـكاری لـە نێواندیانـا نەبـووە و هـەر یەكەیـان لای خۆیـەوە خەریكـی بەرژەوەنـدی تەسـكی خۆی بـووە. لەبەرئـەوە لـە هەنـدێ ناوچـەو زەوی بچوكـدا نەبێـت كـە لەژێرتەسـەروفی توێـژە وەجاخزادەكانـدا بـووە و بـۆ خۆشـی خۆیـان هەنـدێ كاریـان تێداكـردووە، هیـچ كارێكـی ئەوتـۆ نەكـراوە بـۆ دروسـتكردنی بەنـدە و گۆمـاو و كەناڵـی ئـاو بـۆ هەڵگرتـن و راكێشـانی ئـاو و بەكارهێنانـی بـۆ بەرهەمهێنانـی هاوینـە و بێسـتانی میـوە و دارسـتان و جێگـەی حەوانـەوە و بەخێوكردنـی ئـاژەڵ و بەرهەمهێنانـی بەروبوومـی ئـاژەڵ «٩٨ ل١٢٦».

بەرهەمـی بەروبوومـی زسـتانە پایـزان چانـدراون و بەهارێكـی درەنـگ دروێنە كراون و بـۆ ئـەوە پشـت بـە بـاران بەسـتراوە. ئـەو بەرهەمانـەی كـە بـە قەبـارەی گـەورە چانـدراون گەنـم و جـۆ بـووە. گەنـم خواردنـی سـەرەكی و هـەرە گرنگـی خەڵـك بـووە بـۆ نـان و سـاوەر و بروێـش و گەنمـە كوتـاو.. بەكارهێنـراوە. جـۆ بـە پلـەی یەكـەم بـە زسـتانان بـۆ ئالیكـی ئەسـپ و ئێسـتر و مـەڕی دابەسـتە بەكارهێنـراوە. لـە سـاڵانی وشـكی كـەم بـاران و نەخۆشـی بڵاوبوونـەوەدا، كـە بـە هۆیـەوە بەروبوومـی كشـتوكاڵی كەمـی كـردووە، بـۆ ئـەوەی لـە برسـا نەمـرن مسـكێن و جووتیـارە هـەژارەكان ناچاربـوون ئـەو ئاژاڵـە كەمـەی هەیانبـووە سـەری بـڕن و بیخـۆن «٨٥ ل٤٢».

لـە بـەر خراپـی زەوی و نەبوونـی سـەماد و بەكارنەهێنانـی ڕێبـازی زانسـتی لـە بەرهەمهێنانـدا داهاتـی دەغـڵ زۆر كەمبـووە لـە نێـوان ١:٥ هەتا ١:١٠ بووە. بـە مانایەكی تـر ١ كیلـۆ گـەم یـان جـۆ ٥-١٠ كیلـۆی داوە. سـاڵانی وشـكانی جـاری واهەبـووە بەرهـەم ٥٠٪ كەمیكـردووە و بۆتـە هـۆی برسـێتی و هـەژاری و لـە برسـامردن و نـرخ بەرزبوونـەوە، كـە زۆرجـار لـە بازاڕەكانـدا لەلایـەن هەنـدێ بازرگانـی گـەورەو دەسـەڵاتدارانەوە ئیحتیـكار كـراوە «٩٨ ل٨٩».

لەبـەر تایبەتـی تۆپۆگرافـی كوردسـتان، بچوكـی دەشـت، زەوی لێـژ و بەردیـن، كەمـی سـەرچاوەی ئـاو لـە هاوینانـدا، قەبـارەی بەرهەمـی كشـتوكاڵی كەمبـووە. هەروەهـا لەبـەر بەكارنەهێنانـی سـەماد و سـاڵانە نەگۆڕینیجـۆری چاندنـی رووەك، زەوی كشـتوكاڵی هەتـا هاتـووە كـەم پیـت بـووە و بەرەكەتـی كەمـی كـردووە. ئەمـە جووتیارانـی ناچاركـردووە بەلایەنـی كەمـەوە سـاڵە ناسـاڵێك پشـوو بـدەن بـەو زەوییانـە و هیچیـان تیـادا نەچێنـن. بـەو جـۆرە یـان زەوی كشـتوكاڵیان كـردووە بـە دوو بەشـەوە و هـەر سـاڵەی بەشـێكیان چانـدووە، یـان كـراون بـە سـێ بەشـەوە و هـەر سـاڵی بەشـێكیان چانـدووە. بـە مانایەكـی تـر تەنهـا توانیویانـە سـوود لـە ٢\١

یان ۳\۱ زەوی کشتوکاڵی وڵاتەکە وەرگیرێت «۹۸ ل۳۰۱۹۰ ل۲۷».
رەنگە خەڵکە بەرهەمهێنەرەکە بەهۆی باج و جزییە و سەرانەی قورسەوە لەسەریان هێندە گوێیان نەدابێتە چاکسازی لە شێوازی بەرهەمهێناندا و خۆیان بۆ هیلاک نەکردبێت، چونکە خۆیان خێریان لێ نەبینیوە و هەرچی لێیان زیادبووبێت چۆتە ورگی خەڵکی ترەوە. هەروەها فیودالی خێڵەکیش خۆیان بە خاوەن موڵک نەزانیوە و دڵیان بە بەرهەمهێنان و گەشێپێکردنی نەسوتاوە «۹۸ ل۱۲۵».
بەشێوەیەکی گشتی هیچ ڕێبازێکی زانستی و گەڕان بەشوێن و پلاندانان لە ڕێبازی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و ئاژەڵ بەخێوکردنا پەیڕەو نەکراوە. بەرهەمهێنەران پابەند بوون بە عورف و عادەتی کۆنەوە. ریش سپی و نەوەکانی پێشتر چیان وتبێت و چیانکردبێت بەوشێوەیە کراوە. ئەوانە بڕیاریان لەسەر جۆری بەرهەم و قەبارەی و هەڵبژاردنی زەویداوە، هەروەها لەسەر ئەوەی کەی و چۆن و لەکوێ ئەوانە بەرهەمبهێنرێت. گۆڕانکاری و بیرکردنەوە و چاکسازی لەناو کۆمەڵگەی فیودالی خێڵەکی کوردەواریدا عەیب و نارەوا بووە. رکابەری ئابوری و بۆربۆڕێن لەسەر چاکسازی و بیری نوێ لەگەڵ عرفی خێڵەکی و شەریعتی ئیسلامدا نەگونجاوە و بە درێژایی سەدان و رەنگە هەزاران ساڵ لەسەر هەمان ڕێباز بەردەوام بوون «بەندی سێیەم».
لەو شوێنانەی کە دەشتی فراوان و ئاوی زۆر بووە بەتایبەتی لە دەوروبەری شارەکان و سەر رێگەی کاروانچییەکان هەندێ بەرهەمی هاوینە چێندراون. نموونەی ئەو شوێنانە بریتین لە دەشتەکانی جزیرە و دەوروبەری دیاربەکر، دەشتی هەولێر، شارەزوور و دەشتەکانی رۆژهەڵاتی چیای زاگرۆز.
نمونەی بەروبوومی هاوینە گەنمی بەهارۆ بووە، کە لەسەرەتای بەهاردا چاندراوە و لە کۆتایی هاویندا دروێنە کراوە. سەرەڕایئەوە نیسک، نۆک، کونجی، برنج، پیاز، تەماتە، شوتی و کاڵەک لەو شوێنانەدا چاندراون. لەو گوندانەشدا، کە سەچاوەی ئاو لێوەی نزیک بووە، بە قەبارەیەکی کەم بۆ پێویستی خۆییئەوانە چاندراون. لە هەندێ ناوچەدا باخ و رەز و گوێز و بایام و میوە چێندراون، ئەمانە لەگەڵ کەژوهەوا و سروشتی وڵاتەکە گونجاون و بەبێ خۆ هیلاککردنی زۆر پێیانەوەپێ گەیشتوون و بەریانگرتووە. بۆ نمونە نیشتمانی یەکەمی گوێز و بادام پێش هەموو شوێنێکی تر کوردستان بووە. بێجگەلە بەری ئەو درەختانە، داری هەندێکیان بۆ خانوو دروسکردن و سوتاندن یان پێویستی ناوماڵ و ئامرازی بەرهەمهێنان بەکارهێنراون «۷۷ ل۳۰۱۲۰ ل۲۸۲».

سەرچاوەی ئاو و زەویوزاری بە بەرەکەت بەرهەمەکانی سەوزە و باخ و میوە زیاتر راستەوخۆ بۆ وەجاخزادە و دەسەڵاتداران بووە و شوێنەواری سەیران و رابواردن و راوکردنیان بووە و مسکێن و جووتیار و رەعیەت هێندە خێریان لێ نەبینیوە.

نیشتەجێبووە ناخێڵەکی و خێڵەکیەکانی لادێ سەرەڕای خەریک بوون بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیەوە بۆ دابینکردنی پێویستی خۆ لە پاڵەوە ئاژەڵیان راگرتووە. وەکو مەر و بزن بۆ گۆشت و شیر، گاو مانگا بۆ کێڵان و بارکردن و شیر، مریشک و پەلەوەری تر بۆ هێلکە و گۆشت، ئێستر و گوێدرێژ بۆ بارکردن و گواستنەوە، سەگ بۆ پاسەوانی و لەهەندێ ناوچەی گەرمیان هوشتر و گامێش بۆ گواستنەوە و بارکردن یان شیر راگیراون.

هەڵبەتە لێرەشدا مسکێن و توێژەکانی خوارەوەی لادێکان خاوەنی هێندە ئاژەڵ نەبوون. ئەوەی هەیان بووە کەرە دێزێک، مانگایەکی لەڕ بۆ کێڵان و شیر، یەک دوو مریشک بۆ هێلکە و جەژناوجەژن دانەیەکیان لێسەربڕیون. بە پێچەوانەوە وەجاخزادەی لادیەکان و دەسەڵاتدارەکان ژمارەیەکی زیاتر ئاژەڵیان هەبووە و بۆ خواردنی خۆیان و لە دیوەخانەکانیدا خوراون «**٩٨** ل**١٢٣، ١٢٧**».

زۆربەی خەڵکی کوردستان گیانێکیان بە دەوڵەمەندی وڵاتەکە بووە بە روەک و گیانلەبەری کێوی. نمونەی ئەوانە کنگر، پەڵپینە، قارچک و رێواس و دەیان بەرهەمی تر. هەندێک لەوانەیان وشک کردۆتەوە و هەڵیان گرتوون بۆ زستانان. کووره هەنگ چ ئەوانەی لە دارستانەکاندا بە کێویەتی هەبوون و چ ئەوانەی لادێییەکان لە ماڵەکانیاندا هەیان بووەسەرچاوەیەکی سروشتی بووە بۆیان. داری دارستان بڕاونەتەوە و وەک سوتەمەنی بۆ نانکردن و خواردن لێنان و گەرمکردنی ماڵ و بیناکردن بەکارهێنراوە. لەوسەردەمەدا ئاژەڵە کێوی لە کوردستاندا زۆر بووە و لەلایەن وەجاخزادەکانەوە راوکراون. ئەوە لە لایەکەوە وەرزش و رابواردن بووە بۆ ئەوانەو لە لایەکی ترەوە سەرچاوەی گۆشتی نایاب و پێستەی جووان بووە بۆیان.

بە پلەی یەکەم، بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی مسکێنە ناخێڵەکیەکان کردوویانە، کە پارچە زەویەکیان بەدەستەوە بووە. سەرەڕای ئەوانە چەندین هەژاری لادێ هەبوون، کە زەویان بەدەستەوە نەبووە و بە پێی پێویست و وەرز کاریان پێکراوە. ئەمانە دەوروبەری ٨٠٪ دانیشتوانی کوردستان بوون. لە دەوروبەری شارەکاندا باخەوان بەروبوومی هاوینەی پێویستی دانیشتوانی شاریان بەرهەمهێناوە، یا خوود خزمەتی باخی میوەو گوڵوباخیان کردووە. ئەمانە زەوی وەجاخزادەی

شــارەکانیان بەدەســتەوە بــووە و مســکێن یــان پیــاوی ئەوانــە بــوون «٨٥ ل١٩١\٩٨ ل٢٢٧».
ئــەو ئامرازانــەی کــە لــە بەرهەمهێنانــی کشــتوکاڵیدا بەکارهێنــراون زۆر ســادە بــوون و تەنهــا توانــراوە بــە قەبارەیەکــی کــەم بەرهەمیــان پــێ بهێنرێــت. بەکارهێنانیــان زەحمــەت بــووە و تەنهــا لــە رێگــەی بەکارهێنانــی بــازووی مــرۆڤ یــان وڵاخ کاریــان کــردووە. گرنگتریــن ئــەو ئامرازانــە گاســن بــووە، کــە بــە تەختــە یــان داری قــورس دروســتکراوە و نوکێکــی تیــژی هەبــووە و جــاری واهەیــە ئــەو نوکــە پارچەیــەک مێتــاڵ بــووە. ئەوانــە زۆرجــار خەڵکــی ناشــارەزا دروســتیکردوون بــە شــێوەک، کــە یــان هێنــدە قــورس بــوون بــە زەحمــەت بــە مرۆڤێــک یــان وڵاخێکــی لــەڕ راکێشــراون، یــان ئەونــدە ســووک بــوون، کــە بــە ئاســتەم توێــژی ســەرەوە زەوی روشــاندووە. لەبەرئــەوەی زەویەکانــی بنــار شــاخەکان لێــژ و بەردانــی بــوون هێنــدەی تــر ئــەو کارە بــۆ مســکێن قورســتر بــووە. مســکێنە هــەژارەکان رەنگــە خاوەنــی وڵاخێکــی لەڕیــش نەبووبــن و بــە هێــزی بــاز و شــان گاســنەکەیان راکێشــابێت. یــان لــە بــڕی بێگاریکــردن وڵاخیــان لــە بنەماڵەیەکــی وەجاخــزادە یــان خــاوەن ئــاژەڵ وەرگرتبێــت. دروێنــە بــە داس کــراوە، کــە لــە ئاســن دروســتکراوە و دەســتکێکی داری هەبــووە. بــۆ کوتانــی دەغــڵ جەنجــەر بەکارهێنــراوە و بــە وڵاخ راکێشــراوە. دەســتەوانە، بێژنــگ و دەســتاڕ نموونــەی تــری ئامــرازی ســادەی بەرهەمهێنانــی کشــتوکاڵ بــوون. گەنــم لــە عەمبــاری بــە قــور دروســتکراو خەزنکــراوە و بــۆ هاڕیــن بــراون بــۆ ئــاش، کــە زۆرجــار لــە گوندەکــەوە دووربــووە و بەچەنــد گوندێــک ئاشــێکیان هەبــووە. ئاشــەکان لەســەر کاریــز دروســتکراون و بەهێــزی ئــاو کاریــان پێکــراوە «٩٨ ل١٩٠\٣٠ ل٣٩».

موڵکایەتی و تەسەروفکردن بە زەویوزارەوە

هــەر بەشــێوەی بەشــەکانی تــری دوو دەوڵەتەکــی رۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت، لــە کوردستانیشــدا بــە فەرمــی زەویــوزار و رەعیــەت گەڕاوەتــەوە بــۆ شا\ســوڵتان. ئەوانــە بڕیاریــان داوە ئــەو زەویانــە لەژێــر تەســەروفی کێدابێــت و چەندبــن و چــۆن بەکاربهێنرێــن و بــە چ مەرجێــک تەســەروفیان پێــوە بکرێــت.
لــە کوردســتاندا موڵکایەتــی زەویــوزاری کشــتوکاڵی یــان تەســەروفکردن پێیانــەوە بەهەمــان شــێوەی شــێوازی دەســەڵاتی سیاســی و ســترەکتۆری کۆمەڵایەتــی وڵاتەکــەوە شــێوازی جیــاوازی بەخــۆوە گرتــووە. ئــەو شــوێنانەی کــە لەژێــر دەســەڵاتی راســتەوخۆی ئــەو دەوڵەتانــەدا بــوون، ســونجقە کوردییــەکان، بەهەمــان

شێوەی ناوچەکانی تری دەوڵەتکان تەسەروفکردن بە زەویوزاری کشتوکاڵیەوە کراوە. بۆیە لێرەدا پێویست ناکات سەرلەنوێ باسی بکەینەوە، زانیاری لەسەر ئەوانە لە بەندی چواری کتێبەکەدا هەیە.

خێڵە گەورەکانی کوردستان، کە ئەو ناوچانەی دەرەوەی دەسەڵاتی میرنشینەکاندا لەژێر دەستدابوو، مافی تەسەروفکردنیان بە بەکارهێنانی زەوەی کشتوکاڵی و لەوەڕگاکاندا لەلایەن شا\سوڵتان پێدرابوو، بەرامبەر ئەوە بە پلەی جیاوز بەپێیوەلا و تەبەعیەتی ئەوانە بۆ دەوڵەتەکان و بەپێی بەهێزی و لاوازی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت، مەرجی باج و هاریکاری سەربازییان خراوەتە ئەستۆ «**٨٥** ل**٢٣٣**».

ئەو ناوچە و زەویوزارە کشتوکاڵیانەی بە درێژایی ئەو سێ سەدەیە لەژێر دەسەڵاتی میرنشینەکانی کوردستاندا بوون، هەر بەناو موڵکی سوڵتان\شا بوون. لەم شوێنانەدا بە کردەوە کەم یان زۆر زەویوزار و لەوەرگە و رەعیەت لەژێر کۆنترۆڵی میرەکاندا بوون و ئەوان بڕیاری ئەوەیان داوە کێ تەسەروفیان پێوەبکات و چۆن بەکاربهێنرێن. لەو شوێنانەی بەدەست خێڵە گەورەکانی ناو سنووری میرنشینەکاندا بوون، میر بە پێی عورفی خێڵەکی لەگەڵ ئەو سەرەک خێڵانەدا بڕیاری لەسەر ئەوانە داوە. هیچ جیاوازێکی ئەوتۆ نەبووە لە نێوان سیستمی موڵکایەتی میرنشینەکان و دوو دەوڵەتەکەدا. لە بەرامبەردا میرەکان وەلایان بۆ ئەو دەوڵەتانە هەبووە و پاشکۆیەتیان کردوون و بەشداریان لە شەڕەکانیاندا کردووە و سنووری دەوڵەتەکانیان بۆ پاراستوون. ئەگەر باجیشیان نەدابێ، ساڵانە دیاری و سامانێکی زۆریان رەوانەی ئەستەنبوڵ و تاران کردووە «**١٩** ل**٧٠**».

ئەوەی لێرەدا گرنگە رەچاو بکرێت ئەوەیە، کە لەو سیستمەدا وەکو ئەمڕۆ لە مافی موڵکایەتیدا باوە، موڵکایەتی تاک(فردی) نەبووە یان زۆرکەم بووە. بۆیە کە لێرەدا باسی موڵکایەتی زەویوزاری کشتوکاڵی ئەو سەردەمەدەکەین ، مەبەستمان مافی تەسەروفکردنە پێیانەوە. زەویوزار موڵکی میرنشین، خێڵ، هۆز بووە. میر بڕیاری چۆنیەتی تەسەروفپێکردنی موڵک و لەوەڕگاکانی هەموو میرنشینەکەی داوە، سەرەک خێڵ بڕیاری چۆنیەتی تەسەروفکردنی ئەوانەی لە خێڵەکەی خۆیدا داوە. بەو جۆرە ئەو بڕیار و مافە لەسەرەوە بۆ خوارەوە شۆڕ بۆتەوە «**٨٥**ل**٩٤**».

مافی تەسەروفکردن بە زەویوزارەوە لە لایەکەوە بەند بووە بە ئاستی وەلا و پاشکۆیەتی ئەوانە بۆ میر، سەرەک خێڵ، سەرەک هۆز. بەنەمانی ئەوە یان کەمبوونەوەی مافی تەسەروفکردنیان کەمی کردووە یان نەماوە. لەلایەکی ترەوە بەندبووە بەمانەوەی دەسەڵاتی میر، سەرەک خێڵ، سەرەک هۆز بە گۆڕانکاری

لەوانـەدا هەڕەشـە کەوتۆتـە سـەر ئەوانـەی کـە پێشـتر مافـی تەسـەروفکردنیان بـەو زەویـوزار و لەوەڕگایانـەوە هەبـووە «٩٨ ل١١٩».
بێگومانلـە مەسـەلەی چۆنیەتـی تەسـەروفکردن بـە زەویـوزاری کشـتوکاڵیەوە جیاوازی هەبـووە لـە نێـوان میرنشـین و ناوچەکانـی کوردسـتان و هەریەکەیـان بەپێـی توانـای خۆیـان و لا کاتێکـەوە بـۆ کاتێکـی تـر گۆڕانکاریـان بەسـەردا هاتـووە، بـەڵام بـە شـێوەیەکی گشـتی دەکرێ ئـەو موڵکایەتیانـە بـەش بکرێـت بەسـەر چەنـد شـێوازێکدا:
- موڵکایەتـی میرنشـین، کـە هاوتـای زەویـوزاری میـری دەوڵەتەکانـی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت بـوون. داهـات و باجەکانـی ئەمانـە بـۆ خەزێنـەی میرنشـین و بـەکار هێنـراون بـۆ خەرجیەکانـی میـر و ناوەنـدی بڕیـار و خەرجـی سـوپا و شـەڕ و کاربەدەسـتانی دەوڵەتـی میرنشـینگەڕاوەتەوە. ئەمانـە بـە پلـەی یەکـەم مسـکێن بەرهەمیـان تێدا هێنـاوە و کاربەدستانی میرنشـین چاودێریـان کـردووە و گەورەتریـن ڕێـژەی زەویـوزاری کشـتوکاڵی هەمـوو میرنشـینەکە بـووە.
- موڵکایەتـی میـر و بنەماڵـەی دەسـەڵاتداری میرنشـین. ئەمانـە باشـترین و بـە پیـت و بەرەکتریـن زەویـوزاری ناوچەکـە بـوون و سـەچاوەی ئـاوی باشـیان هەبـووە. سـەرەڕای بەرهەمهێنـان ئـەم شـوێنانە بـاخ و بێسـتانی تێدابـووە و جێگـەی رابـواردن و حەوانـەوەی میـر و ئۆروسـتۆکراتی دەسـەڵاتدار بـووە.
- ئـەو زەویانـەی وەک دیـاری و پاداشـت دراوە بـە هەنـدێ کاربەدەسـتی دەوڵـەت و سـوپا.
- موڵکەکانـی چینوتوێژەکانـی وەجاخـزادی خێڵـەکان و شـێخ و پیـاوە ئایینیـە گـەورەکان، کـە میـر پێیـداون.
- زەویـوزار و لەوەڕگاکانـی خێڵـە گـەورە و بچوکـەکان کـە لەنـاو سـنوور و ژێـر دەسـەڵاتی میرنشـیندا بـوون. میـر بـە ئاسـانی نەیتوانیـوە دەسـت وەرداتـە موڵکـی خێڵـە گـەورەکان، بـەڵام بـە ئاسـانی دەسـتی وەرداوەتـە موڵکـی خێڵـە بچوکـەکان.
- موڵکـداری تایبەتـی وجووتیـاری موڵکـداری بچـوک زۆر کـەم بـوون و ئەگـەر بوبێـت بەهـۆی دینـداری یـان خزمایەتـی یـان بەرتیلـەوە بـە هەنـدێ خـزم و پیاوچـاک دراون، یـان بۆیـان ماوەتـەوە.
- زەوی شا\سـوڵتان. ئەوانـە لـە سەرانسـەری دەوڵەتەکانیانـدا بـە ڕەمزیـش بێـت موڵکیـان بـە نـاوەوە هەبـووە و لـە میرنشـینەکانیش چەنـد پارچـە زەویەکـی باشـیابن بـۆ تەرخانکـراوە.
چۆنیەتـی بـوون بـە موڵکـداری زەویـوزار لـە پێـش هەمەمـوو شـتێکدا لـە ڕێگـەی دەستبەسـەراگرتن و داگیرکـردن و زەوتکردنـدا بـووە. ئـەوەی توانـای سـەبازی و

سیاسی بوبێت یان پشتی بە یەکێ لە دەوڵەتەکان یان میرنشینێک یان خێڵەکی بەهێز، یان شێخێکی گەورە قایم بووبێت زەویوزار و لەوەڕگاو سامانی بۆ خۆی و بنەماڵەکەی بچڕیوە. یان لە ڕێگەی پێبەخشین و دیاری ئەوانە بووە بۆ ئەو کەس و بنەماڵانەی وەلایان بۆیان بووبێت و پاڵپشتکردنی سەربازی کردبن، یان ئەرکی باجکۆکردنەوەیان خستبێتە ئەستۆی خۆیان. شێخەکان و پیاوانی ئایینی لە ڕێگەی هەمانگیریان لەگەڵ توخمەی دەسەڵاتداری میرنشین، یان خێڵە گەورەکاندا بە ناوی وەقف، یان تەکێ، یان دیاری و خەڵاتەوە زەویوزار یان گوندێک یان ناوچەیەک خراوەتە ژێر تەسەروفیانەوە. ڕێگەیەکی تر کڕین بووە. بەڵام لەبەرئەوەی هیچ یاسایەک یان تاپۆ و سەنەدێک نەبووە مولک وماڵی خەلک بپارێزێت هیچ گەرەنتی نەبووە بۆ مانەوەی مولکەکانیان. لە لایەکی ترەوە لەبەرئەوەی زۆربەی سەروەت و سامان لە ڕێگەی گەندەڵیوە چنگ خەڵک کەوتووە کەس نەیوێراوە ئەوانە ئاشکراکات و بەکاریان بهێنێت «٩٨ ل١١٦، ١١٨».

ڕووتاندنەوەی لادێکان \باج و باجکاری

یەکەمین سەرچاوەی ئابوری دەوڵەت و دەسەڵاتدارانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست روتاندنەوەی ڕەعیەت بوو لە ڕێگەی باجەوە. لەبەرئەوەی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی میرنشینەکان لەژێر چەتری دەوڵەتێکی بچوکی پاشکۆی دەوڵەتی گەورەتردا بوون، روتاندنەوی ڕەعیەت تیایدا قورستر بوو.
دابەشبوونی وڵاتەکە بەسەر چەندین میرنشیندا، کە هەریەکە لای خۆیەوە ڕەعیەتی دەڕوتانەوە و دۆشینی ئەو میرنشینانە لەلایەن ئەو دەوڵەتانەوە. نەبوونی دەوڵەتێکی سەرانسەری، کە بەپێی یاسا و عورفی هاوبەش باج تیایاندا کۆبکرێتەوە، خەرجی زۆری ململانێ و دوژمنایەتی نێوانیان، ڕێژەی باجەکانی لەسەر ڕەعیەت و پێش هەموویانە مسکێن لەچاو زۆر ناوچەی تری ئەو دوو دەوڵەتە زیاترو قورستر کردووە. هیچ یاسا یان عورفێکی هاوبەش نەبووە، کە لە هەموو شوێنێکی وڵاتەکەو لە هەموو کاتێکدا وەک یەک پەیڕەو بکرێت، بەڵکو بەپێی شوێن و کات و دەسەڵاتی سەرکردەکان و باشی و خراپییان و توانای خەڵکەکە گۆڕدراوە. میر و سەرک خێڵ دەسەڵاتی ڕەهایان هەبووە لەو بوارانەشدا و وەکو دەوتری ئیتر خۆیان و خوای خۆیان «٩٨ ل١١٨».
باجەکان دوو جۆربوون. باجی ئاشکراو فەرمی، کە بەپێی عورفی خێڵەکی و شەریعەت سێندراون و باجی شاراوە، کە لە ڕێگەی گەندەڵی وبەرتیل و سەرانە

و هەڕەشەوە سەندراون. هەڵبەتە ئەمەی دواییان بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە موڵک و ماڵی خەڵک نەپارێزراوە و کەس دڵی بە بەرهەم و بەرهەمهێنان نەسوتاوە و بە ماڵی خۆیان نەزانیوە و ئەو کەسانەی بە ئەرکی باجکۆکردنەوە هەستاون بە پێی بنەمای وەلاو پاشکۆیەتی و بەرتیل دانراون. لای ئەوانە نان ئەو نانە بووە ئەمڕۆ لە خوانە و هەتا بۆیان کرابێ خەڵکیان روتاندۆتەوە و بەشی خۆیان لێپچڕیوە.

لەگەڵ جیاوازی باجەکان لە نێوان ناوچەکانی کوردستان و لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر، بەڵام دەکرێ بەسەر چەند شێوازێکدا دابەشبکرێت. باجەکانی ئەو شوێنانەی کە لە ژێردەسەڵاتی میرنشین و خێڵە گەورەکانی کوردستان نەبوون و راستەوخۆ لەژێردەسەڵاتی دەوڵەتەکان بوون لەگەڵ ناوچەکانی تری ئەو دەوڵەتانەدا هاوچەشن بووە و پێشتر لە بەندی چوارەمدا باسکراون. لێرەدا لە لایەکەوە باسی ئەو باجانە دەکەین، کە دوو دەوڵەتەکە لە میرنشینەکانی سەندووە و لەلایەکی ترەوە ئەوانەی میرنشینەکان لە رەعیەکانیان سەندووە. وەکو چۆن سەرۆک خێڵ باجی سەندووە و بێگاری بە مسکێن کردووە، بە هەمان شێوە دەوڵەتەکانی ئێران و عوسمانی لە لایەکەوە ویستویانە بەرزترین رێژە باج لەو میرنشین و خێڵانەی کوردستان بسێنن، لە لایەکی ترەوە هەر وەگ بێگاری، لە شەڕوشۆڕەکانیاندا لە رووی سەربازیەوە سودیان لێوەربگرن. لەبەشی زۆری ئەو سەدانەدا هەردووکیانیان پێنەکراوە و زیاتر لە رووی سەربازی و پاراستی سنورەکانەوە سودیان لێ وەرگرتوون. هەڵبەتە پاڵپشتی سەربازی و بەشداریکرن لە شەڕەکانیاندا هەمیسانەوە خەرجییەکی زۆری تێچووە و ئەو میرنشین و خێڵانە ناچار بوون بەشێک لە داهاتەکانیان بۆ ئەوە تەرخانکردووە. ئەگەر ئەوانە باجیشیان نەدابێ، بەڵام بۆ هێورکردنەوە و باشکردنی پەیوەندیان لەگەڵ شاوسوڵتان سالانە دیاریەکی زۆریان بۆ ناردوون «**٨٥** ل**١٤٩**».

هەڵبەتە ئەمە لەکاتێکەوە بۆ کاتێکی تر و لە میرنشینێکەوە بۆ میرنشینێکی تر گۆڕاوە. بە بەهێزبوونی دەوڵەتەکان، یان زیادبوونی پێویستبوونیان بە داهاتی زۆری باج، فشاریان خستۆتە سەر ئەوانەو هەوڵیانداوە باجی زیاتریان لێبستێنن. بە هەڵگیرسانی شەڕ و ئاژاوەی ناوخۆ، ناچاریان کردوون، کە بەشداری تیادا بکەن. هەروەها بە بەهێزبوونی میرنشینێک یان بە پاڵپشتی یەکێک لە دەوڵەتەکان هەوڵیان داوە باج نەدەن و بەشداری لە جموجوڵی سەربازیدا نەکەن. ئەم پرۆسەیە بە درێژایی چەندین سەدە دوو بارە بۆتەوە و هیچ گۆرانێکی ئەوتۆی بەسەر نەهاتووە.

دانانی باج گرنگترین فاکتەری گرژی و قەیران دروستبوون لە نێوان میرنشین و خێڵەکانی کوردستان و ئەو دەوڵەتانە بووە. ئەمانە هەتا بۆیان کرابێ و بۆیان لوابێت باجیان نەداوە یان کەمیان داوە و هەندێجار بۆتە هۆکاری یاخیبوون و راپەڕینیان. زۆربەیجار ئەو راپەڕینانە سەرکوتکراون و بە گۆڕانی میر، یان بنەماڵی دەسەڵاتدار، یان هەڵوەشاندنەوەی میرنشین و خێڵ و بونیادنانی میرنشین یان خێڵێکی نویکۆتاییان هاتووە. ئەوانە لە رێگەی ئەندامی بنەماڵەکە یان بنەماڵەیەکی ترەوە کراوە، کە پێشتر چاویان بڕیوەتە گرتنی ئەو پۆستانە «٨٥ ل١١٥».

ئەوەی لێرەدا گرنگە، ئەو باجانەی کە میرنشین و سەرەک خێڵەکان داوییانە بەو دەوڵەتانە، ئەو دیارییە زۆرەی بۆیان ناردوون، یاخود خەرجی بەشداریکردنیان لە شەڕوشۆڕ و کوشتنی ژمارەیەک زۆری خەڵک و کاولبوونی وڵاتەکە بە پلەی یەک کەوتۆتە ئەستۆی بەرهەمهێنەرەکانی لادێ و بە تایبەتی مسکێنەکان. هەموو جارێ، کە ئەوەیانکردووە، باج و سەرانەی زیادەیان لەو خەڵکە بەرهەمهێنەرە سەندووە و دەستکاری بەشەکەی خۆیان نەکردووە.

میرنشینەکان وەکو مۆدێلێکی بچوکی دوو دەوڵەتەکە سیستمی باج و باجکاریان هاوچەشنی ئەوان بووە. سیستمی باج تیایاندا بەپێی جۆری پێکهاتەو چینوتوێژەکانی لادێ دکرێ بکرێت بە چەند جۆرێکەوە. پێکهاتە ناموسڵمانانەکان سەرەڕای باج جزییەشیان لێ سەندراوە، کە ١٠/١ هەموو داهاتیان بووە.

ئەو خێڵە بچوکانەی کە لەژێردەسەڵاتی میرنشیندا بوون، سەرەڕای بەشداریکردن لە شەڕوشۆڕەکانی میردا و سەرکوتکردنی ئاژاوەی ناوخۆ، دەبوایە ١٠٪ داهاتی ناوچەکانی خۆیان بدایە بە میر. لە بەرامبەردا میر پارێزگاری لێکردوون. لە کاتی دروستبوونی ململانێ وگرفتی نێوانیان، میر دەستی وەرداوە کاروباریان و رۆڵی ناوبژیکەری لە نێوانیانا بینیوە. لە بنەماڵەی دەسەڵاتداری ئەو خێڵانەدا میر هەمیشە پشتگیری ئەو پیاوەیانی کردووە، کە لەو ساتەدا پێویستی پێی بووە و زۆر بەهێز نەبوون. بە نیشاندانی وەلا و پاشکۆیەتی بۆی، میر جەزای داونەتەوە و پۆست یان چەکی پێداون.

خێلە گەورەکانی ناو سنووری دەسەڵاتی میرنشین، زۆربەی کات لە باتی باجدان، ساڵانە بەروبوومی کشتوکاڵی و ئاژەڵ و بەروبوومی ئاژەڵیان بە ناوی دیارییەوە بۆ میر ڕەوانەکردووە و لە کاتی شەڕوشۆڕ و ئاژاوەی ناوخۆو دەرەوەی میرنشیندا پاڵپشتی میریانکردووە. ئەگەر بۆیان رەخسابێت هەردوولا هەوڵیانداوە بەپێی بەرژەوەندی خۆیان دەستوەردەنە کاروباری یەکتر. لای میر گرنگ بووە،

کە ئەوانە هێندە هێز و توانا پەیدا نەکەن، ببنە هەڕەشە لەسەر خۆی و پێگەی میرنشینەکە. بۆ رازیکردنی ئەو سەرەک خێڵانە و بەستنەوەیان بەخۆوە، میر چەند گوندێک یان ناوچەیەکی خستۆتە ژێر تەسەروفیانەوە، یان پڕچەکی کردوون و بەپێی پێویست پۆستی سەبازی و سیاسی و ئەرکی باجکۆکردنەوەی هەندێ ناوچەی پێ سپاردوون. بەشداریپێکردنی ئەوانە لە کاروباری میرنشیندا لەسەر بەشداریکردن لە بڕیار و پلاندانان نەبووە، بەڵکو لەسەر بنەمای عورفی خێڵەکی بووە.

ئەو باجانەی کە میرنشین یان خێڵەکانی ژێر دەسەڵاتی میرنشین لە مسکێن و جووتیاری ئەندامی خێڵەکانیان سەندراون بەپێیشەریعەتی ئیسلامی و و عورفی خێڵایەتی ۱۰\۱، بەڵام بۆ مسکێنەکان بە کردەوە رێژەیان لە ۲\۱ هەموو داهاتەکانیان زیاتر بووە.

بەکردەوە ئەوی لە لادێکانی کوردستان باجیان دابێت مسکێن و بە رێژەیەکی زۆر کەمتر توێژێکی بەرهەمهێنەری خوارەوەی خێڵەکیەکان بوون. هەموو ئەوانی تر کە وەجاخزادە بوون یان پیاوی ئەوانە بوون لە باتی باجدان بە قووتی رەعیەت ژیاون. بێجگەلە سەندنی باج لە سەر زەوی و بەرهەم بێگاریش بەو خەڵکە کراوە. چونکە گۆڕینەوەی دراو لە لادێکان نەبووە، یان زۆر کەمبووە، باجەکان لەو سەدانەدا عەینی بووە، نەک بە پارە. ئەو باجانەی کە ئەندامی خوارەوەی خێڵەکان داویانە، بەناوی خاوە بووە، کە بۆ خەرجی دیوەخانی ئاغای گوند تەرخانکراوە و رێژەی ۱۰\۱ بووە. سەرەڕای ئەوە ئەندامی خێڵ جەژنان چوون بۆ خزمەتی سەرەک خێڵ وبەشێک لە بەرهەمەکانیان بە ناوی دیارییەوە پێ بەخشیوە.

مسکێنەکان سەرەڕای دانی ۱۰٪ خاوە، موڵکانەشیان داوە کە ۱۰٪ داهاتیان بووە. بێجگەلە ئەوانە مەڕانە و مریشکانە و جەژنانە و نەورۆزانەیان داوە. لە کاتێکا کە میر ناچاربووە باج یان دیاری بۆ شا\سوڵتان رەوانە بکات، ئەو خەرجییەی خستۆتە ئەستۆی مسکێنەکانەوە. خەرجی مەلاو پیاوە ئایینیە هەژارەکان بە ناوی زەکاتەوە کەوتۆتە ئەستۆی ئەمانە. سەرەڕای ئەوە بۆ ئەوەی خودا لێیان رازیبێت و لە نەخۆشی و ئەشکەنجە بەدوور بن زیارەتی شێخیان کردووە و ئەوەی توانیویانە بۆیان بردووە. بێجگەلە باجدان، مسکێنەکان بێگاریشیان بۆ ئاغای دێ و دەسەڵاتداران کردووە. نمونەی ئەوە هاریکارردنی ئەوانە لەکاتی کێڵان و دروێنە و جۆگەلە راکێشان یان شوانکاری «**۸۵** ل**۹۸\۱۴۹** ل**۱۹\۱۲۴** ل**۱۴۷**.

ئەوانەی بە ئەرکی سەرپەرشتیکردنی موڵک و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و ئاژەڵ

بەخێوکردن و باجکۆکردنەوە هەستاون بێجگەلە باجی فەرمی، سەرانە و بەرتیلیان لەو خەڵکە سەندووە، کە هێندەی تر باری ژیانی ئەو مسکێنانەی سەخت کردووە. کورتی باسەکە لێرەدا ئەوەیە، کە هەرچی لە قووتی مسکێن زیاد بووبێت کە خۆی و خێزانەکەی لەسەری بژین، بەشێوەی باجی شەرعی و ناشەرعی لێیان سەندراوە.

چینوتوێژ و پێکهاتەکانی لادێ

لەسەر بنەمای ئەم راستیانەی سەرەوە، لە کوردستاندا مەسەلەی موڵکایەتی زەویوزار و لەوەڕگا و مەڕومالاٚت و گوند و ناوچە بەندبووە بە وەلاو تەبەعێتی ئەو خەڵکە بۆ میر و بنەماڵە و دەستەبژێری دەسەلاٚتدارانی میرنشین و خێڵەکان. بە گۆڕانکاری لە وەلاو تەبەعێتی ئەوانەدا، موڵکەکانیان لەدەست چووە و خەڵکی تر جێگەی گرتوونەتەوە. لە هەمانکاتدا، چونکە هەر میرێک یان سەرەک خێڵێک، موڵک و سامان و پۆستی داوە بەو کەسانەی وەلای بۆی هەبووە، بە لابردن یان مردن یان کەوتنی ئەو دەسەلاٚتدارە، ئەو خەڵکەش ئەو موڵک و سامان و پۆستانەیان لێسەندراوەتەوەو دراون بەو خەڵکانەی کە وەلاو تەبەعیەتیان بۆ سەرکردە نوێیەکان هەبووە.
لەبەرئەوە، لە کوردستانیشدا هەر بە شێوەی دەوڵەتە فیوداڵیە خێڵەکیەکان هەمیشە چینوتوێژی فیوداڵی خێڵەکی هەبوون و دەسەلاٚتیان هەبووە و موڵکدار بوون خاوەنی سامان بوون، بەلاٚم ئەمانە تەمەن کورت بوون و هەمیشە ئاڵوگۆڕ لە ریزەکانیاندا کراوە و نەبوونەتە موڵداری راستەقینەی هاوچەشنی فیوداڵە ئەوروپییەکان، ئەوانە لاوازبوون و توانایان نەبووەفشار بخەنە سەر دەستەبژێری دەسەلاٚتدارو دەرفەتیان پێنەدراوە بەشداری لە بڕیارادانی سیاسی و ئابوریدا بکەن. ئەگەر ئەوانە پۆست و پایەشیان پێدرابێ، مافی بڕیاردانیان نەبووە، بەڵکو تەنها کاربەڕێوەبەر بوون «**٨٥ ل٢٢٣**».
سەرەڕایگۆڕانکاری و ململانێی ناوخودی میرنشینەکان و نێوان میرنشینەکانی کوردستان خۆیاندا، دەستێوەردانی هەمیشەیی دەسەلاٚتی ناوەندی دەوڵەتەکانی ئێران و عسمانی لە کاروباری ناوخۆی میرنشین و خێڵەکانی کوردستان و ئاڵوگۆڕگردن لە ناویاندا، ئاڵوگۆڕکردنی لە ریزەکانی چینوتوێژەکانی فیوداڵی خێڵەکی کوردستان زۆر لە شوێنەکانی تری ئەو دەوڵەتانە زیاتر و چڕتر کردووە و هێندەی تر ئەو چینوتوێژانەی لاواز و تەمەن کورت کردووە «**٩٨ ل١١٩**».

یەکێک لە نەجیبزادەکانی جافەکان لە گفتوگۆیەکیدا لەگەڵ نووسەرێکی بێگانە بەناوی ج. ریچ وتوویەتی: (بۆچی خانوی جووان دروست بکەین و بە جووانی رایانگرین، ئەگەر دڵنیا نەبین لەوەی کە هەتا ئەو رۆژەی دەمرین بە موڵکی خۆمان دەمێنێتەوە؟ ئەم پاشایە بگۆڕێت یەکێکی تر لە هەمان خانەوادە، بە هەمان شێوە هاوڕێیەکی خۆی دەهێنێتە سەر ئەو موڵکانە و ئێمەش لەسەر ماڵ و مڵکی خۆی دەردەکات). ئەم لێدوانە بە روونی لاوازی و بێ دەسەڵاتی و تەمەنکورتی چینوتوێژە فیوداڵە خێڵەکیەکانی کوردستانمان بۆ روون دەکاتەوە. لە هەمانکاتدا بێمنەتی و گوێنەدان و دڵنەسوتانی ئەوانەمان پیشان دەدەات بەرامبەر زەویوزار و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و ئاژەڵبەخێوکردن و ئاوەدان کردنەوەو گەشەکردنی وڵاتەکە «٩٨ل ١٢١\ ٣٠ ل٣٥».

بەپێی چۆنیەتی مافی تەسەروفکردن بە زەویوزار و لەوەڕگا و مەڕوماڵات و باج و باجکاری و رۆڵی خەڵکەکە لە بەرهەمهێناندا، ئەو خەڵکانەی راستەوخۆ پەیوەندییان بە ئابوری لادێکانی میرنشینەکانەوە هەبووە بەسەر پێکهاتە و چینوتوێژی جیاوازدادابەشبوون.

پێکهاتەکان خێڵی بچوک و گەورەو نیشتەجێ و رەوندبوون، خێڵەکی و ناخێڵەکی، موسڵمان و ناموسڵمان و کورد و پێکهاتە نەتەوایەتیەکانی تربوون. بێجگەلە خێڵە دەسەڵاتدارەکان کە هەماهەنگی میریان کردووە، هەموو پێکهاتەکانی تر بە رەعیەت حسابیان بۆ کراوە. رەعیەت دابەشبوون بەسەر توێژی جیاوازدا و بە شێوەیەکی گشتی پۆستی سەربازی و ئیداری و سیاسیان پێ نەدراوە. هەندێ پێکهاتەی وەکو قاجار و لۆتی لە کوردستاندا هەبوون. ئەمانە هەژار و گەڕۆک بوون و لەلایەن زۆربەی کۆمەڵگەوە بە سوکی سەیرکراون «١٩ ل١٧٠\ ٨٥ ل١٨٣».

چینوتوێژەکان لە میرنشینەکانی کوردستاندا بە شێوەیەکی گشتی دەکرێ بەسەر دوو کاتەگۆریەوەدابەشبکرێن ، خێڵەکیەکان و رەعیەتی ناخێڵەکی. خێڵەکیەکان دابەشبوون بەسەر بۆرە خەڵک و وەجاخزادە و بۆرە خەڵکەوە.

وەجاخزادەکان بریتی بوون لە ئۆروستۆکراتی خێڵەکی. ئەمانە ئازاد بوون و باجیان نەداوە و مافی تەسەروفکردنیان بە زەویوزاری کشتوکاڵی و لەوەڕگا و مەڕوماڵاتدا هەبووە. زۆربەیان لە شارەکاندا نیشتەجێبوون. بێجگەلە میر خۆی، ئەوانیتر دەبوایە وەلایان بۆ میرو بنەماڵەی دەسەڵاتدار هەبێت و گوێڕایەڵیان بوونایە. پۆستی سەربازی و ئیداریان لەلایەن میرەوە پێدراوە، بەڵام بڕیاردەر نەبوون و تەنها کاربەڕێوەبەر بوون. دەکرێ بەسەر چەند توێژێکدادابەشکرێن:

- میر\بنەماڵەی میر\خێڵی دەسەڵاتدار. زۆربەی میرنشینەکان خێڵێک حوکومرانی

كـردووە و لـە ناوەندیانـدا بنەماڵەیەكـی وەجاخـزادە و لەنـاو بنەماڵەكـەدا میـر دەستنیشـان كـراوە. بـەڵام بەشـێك لـە میرنشـینەكان نمونـەی ئـەردەڵان، بنەماڵەیەكـی وەجاخـزادە بـە پشـتیوانی چەنـد خێڵێـك حوكومرانـی كـردووە. زەویـوزار و رەعیەتـی هەمـوو میرنشـینەكە بـۆ ئـەوان گەڕاوەتـەوەو میـر بڕیـاری لەسـەر چۆنیەتـەی تەسـەروفپێكردنیان داوە. زۆربـەی پۆسـتە سـەربازی و سیاسـی و ئابوورییـەكان بەدەسـت ئەمانـەوە بـووە. ئەمانـە، لەچـاو توێژەكانـی تـری وەجاخـزادەدا خاوەنـی سـامانێكی زۆر بـوون. بەپێیشـەڕەفنامە، میـر محمـدی فەرمانـدەی جزیـرەە **١٢** هـەزار سـەر مـەڕ و **١٠٠** هـەزار مریشـكی هەبـووە، جەمشـید بەگـی میـری پاڵـوو زیاتـر لـە **١٠** هـەزار سـەرمەڕی هەبـووە و سـاڵانە **٣**هـەزار تەگـە و خرتـی ناردووە بـۆ بازاڕەكانـی حەلـەب بـۆ فرۆشـتن «**٩٨** ل**١٢٢**».

– نەجیبـزادەی خێڵەكـی. لەسـەركردەی خێـڵ و هـۆزەكان و پیاوانـی ماقوڵـی نزیـك میـر پێكهاتـوون. خاوەنـی زەویـوزار و لـەوەڕگا و ئـاژەڵ بـوون. خاوەنـی كۆشـك و تـەلار بـوون. لەباتـی خۆیـان پیاوەكانیـان لـە لادێ و لەوەڕگاكانـدا سەرپەرشـتی موڵكـو سـامان و داهاتیـان كـردووە.

– شـێخان و پیاوانـی ئایینی نزیـك میـر. پاڵپشـتی میـر و بەشـێك بـوون لـە سیسـتمی فیودالـی خێڵەكـی. بـە بەشـێك لـە وەجاخـزادە حسـابیان بـۆ كـراوە. لـە بەرامبـەر ئـەو پاڵپشـتیانەیان ناوچـە یـان گونـد یـان زەویـوزار و داهاتـی ئـەو شـوێنانەیان پـێ دراوە «**٩٨** ل**٢١١**».

– فەرماندەرانـی سـەربازی و كاربەدەسـتانی ئیـداری و بـاج و باجكاری. زەویـوزار و داهاتـی بەشـێك لـە بـاج و رسـوماتی فەرمـی و نافەرمیـان پـێ دراوە. فەرماندەرانـی سـوپا بەشـێك لـە تاڵانیـان بەركەوتـووە.

– ئەوانـەی بـە ئەركـی سەرپەرشـتیكردنی موڵـك و بەرهەمهێنانـی كشـتوكاڵی و ئـاژەڵ بەخێوكـردن و باجكۆكردنـەوە هەسـتاون كاربەدەسـتانی میرنشـین و سـەرك لەشـكر و پیاوانـی سـەرەك خێـڵ و ئاغـای گونـد و جەنـگاوەرەكان بـوون. ئەمانـە توێژێكـی تایبەتیـان پێكهێنـاوە و لەسـەر بنەمـای خزمایەتی و وەلاو تەبەعیـەت و بەرتیل دانراون، بۆیـە خەڵكانـی دڵ رەقبـوون و بەشـێكی بـاش لـەو داهاتانەیـان بـۆ خۆیـان لاداوە و لەگـەڵ سـەركردە و خزمـە دەستڕۆیشـتووەكانیان بەشـیان كـردووە. ئەمانـە بێجگەلـە باجـی فەرمـی، سـەرانە و بەرتیلیـان لـەو خەڵكـە سـەندووە. دیـارە تەنهـا پەیوەنـدی كە زۆرینـەی مسـكێن و خەڵكانـی بەرهەمهێنـەری كوردسـتان لەگەڵدەسەڵاتدارانیمیرنشـین و وەجاخـزادە هەیـان بـووە ئـەم توێژانـە بـوون «**٩٨** ل**٣٥**، **٢٠٩**».

بـۆرە خەڵـك (بـۆرە پیـاو) \ توێژەكانـی خـوارەوەی خێڵـەكان. ئەمانـە لـە جەنـگاوە

ر و جووتیار یان شوانکار پێکهاتوون. خەڵکی ئازاد بوون و وەک مسکێن وەک بەشێکی بەستراوە بە موڵکەوە حسابیان بۆ نەکراوە. بەناو ئەندامانی خێڵ خاوەنی زەویوزار و لەوەڕگا و مەڕوماڵاتی خێڵ بوون، بەڵام بەکردەوە بەپێی پێگەی کۆمەڵایەتی و ئازایەتی و وەلایان بۆ سەرکردە مافی تەسەروفکردن بە زەویوزار پێدراوە. ئەمانە ئەرکی سەربازی و چاودێریکردنی سامان و کاروبار و خزمەتکاری وەجاخزادەیان پێسپێردراوە، بەڵام زۆرکەم پۆستەکانی میرنشین یان خێلیان پێدراوە. توێژی خوارەوەی رەوەندیش لە جەنگاوەر و شوانکار دەکرێ بە بەشێک لەمانە دابنرێن. خاوەنی ژمارەیەک ئاژەڵ بوون بەرادەیەک بەشی بەڕێوەبردنی ژیانیان بکات. بەناوی خزمایەتی و وەلاوە بۆ خێڵ و سەرکردە، چاودێری مەڕماڵات و رەشماڵەو سامانی وەجاخزادەکانیان کردووە و پاراستونیان. هەڵبەتە دۆخی ژیانی ئەمانە لە خێڵێکەوە بۆ خێڵێکی تر جیاواز بووە. هەتا خێڵەکە گەرەتر و دەوڵەمەنتر بووبێت و زەوی و مسکێنی زۆرتری هەبووبێت ئەمانە زیاتر رۆڵی جەنگاوەریان بینیوە و بە بەرهەمهێنان هەڵنەستاون. بەڵام لە هەندێ شوێن ژیانیان سەخت بووە و وەک کۆیلە هەڵسوکەوتیان لەگەڵ کراوە. ئەندامانی خێڵە نیشتەجێبووەکان مافی تەسەروفی بە پارچە زەویەکەوە هەبووە. خێڵ لە گوندەکاندا ئاغای گوند یان کوێخا وژمارەیەک سەرکار و سواری جەنگاوەریان هەبووە. ئەمانە بەشێک لە داهات و باج و سەرانەیان بۆ خۆیان لاداوە و لەسەری ژیاون. ئاغای گوند باشترین زەوی و کانی ئاوی بەدەستەوە بووە «٩٨ ل١٢٣، ١٢٧».

بەو پێیە لە کوردستاندا بە هەمان شێوەی شوێنەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاستچینوتوێژی فیودالی مولداری خاوەن زەوی، دەرفەتی تەمەن درێژی و بەهێزبوونی نەبوو. بەڵکو بە پێچەوانەوە لەبەر بچوکی ناوچەی میرنشینەکان و ئاسانی کۆنترۆڵی ناوچە و توێژە فیودالیە خێڵەکیەکان لەلایەن میرەوە و دەستێوەردانی دەوڵەتەکانەوە، ئەم توێژانە زۆر لەوانەی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لاوازتر بوون. بە هەمان شێوە دەسەڵاتی ئایینیش لە کوردستاندا لەو سەدانەدا بە لاوازی و بچوکی مانەوە. ئەمانە فاکتەری گرنگ بوون بۆ مانەوەی سیستمی فیودالی خێڵەکی توندڕەوەی تاکڕەو لە وڵاتەکەدا و دروست نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیاری سیاسی و ئابوری دا، بۆ لە کوردستاندا دەسەڵاتی رەها زاڵ بوو و دەرفەتی راوێژکردن و دروستکردنی شورەیەک لە ناوەندیاندا وجووودی نەبوو.

زۆربەی دانیشتوانی لادێ رەعیەت بوون، کە لە چەندین توێژی کۆمەڵایەتی

پێکهاتبـون، لەوانـە:
– مسـکێن، لـە ناوچـە جیاوازەکانـدا نـاوی جیاوازیـان هەبـووە. بێجگەلـە مسـکێن، کرمانـج و گۆرانیشـیان پێوتـوون. ئەمانـە زۆرینـەی خەڵکـی کوردسـتان بـوون و خاسڵەتی هاوبەشیان ئـەوە بـووە، کـە خەڵکانی ناخێڵەکی بـوون، خاوەنـی زەویوزار و سـەرچاوەی ئـاو و سـامان و مەڕوماڵاتـی زۆر نەبـوون. هەرچەنـدە خەڵکـی ڕەسـەنی وڵاتەکـە بـوون، بـەڵام بـە فەرمـی ئـەو زەویـوزارەی بـە دەسـتیانەوە بـووە موڵکـی خێڵـەکان بـووە و ئەمـان تەنهـا بەرهەمیـان تیـادا هێنـاوە. بـە زەویەکانـەوە بەسـتراوبوون و وەکـو موڵکێـک حسـابیان بـۆ کـراوە و بـە خواسـتی خۆیـان نەیانتوانیـوە ئـەو زەویانـە بەجێ بهێڵـن. بـە دانـی زەویـەکان بـە خەڵکـی نـوێ یـان داگیرکردنیـان لەلایەندەسـەڵاتداری نوێـوە، ئەمانیـش بەشـێک بـوون لـەو زەویانـە. هێنـدە مەڕوماڵاتیـان نەبـووە کـە پێویسـتیان بـە لـەوەڕگا هەبێـت. بێجگەلـە مسـکێنی کـورد ژمارەیەکـی زۆر لـە مسـکێنی ناموسـڵمان و نەتـەوەی تـر لـە هەنـدێ میرنشـیندا ژیـاون. نمونـەی ئەوانـە ئەرمەنـی، سـریانی، جـووو، کلدانـی، ئاسـوری، تورکمـان وعـەرەب «۹۸ ل۱۹۷».
– خەڵکـی هـەژاری بێ زەوی. بەپێچەوانـەی مسـکێن ئەمانـە زەویوزاریـان بەدەسـتەوە نەبـووە. بەرامبـەر پێدانـی خـواردن و جێگـەی نوسـتن، بـە پێـی پێویسـت کاریـان بـۆ خێڵەکیـەکان کـردووە. سـەپانی و گاوانـی و خزمەتکاریـان پێکـراوە، بەشـێک لـە شـوانی ڕەوەنـد و خێڵەکانـی تـر دەکـرێ بـە بەشـێک لـەم توێـژە دابنرێـن.
– مـەلا و دەروێشـی هـەژار کـە کاروبـاری نوێـژ و مارەکـردن و ناشـتن و مەولـو و زکریـان کـردووە توێژێکـی هـەژاری دەسـەڵاتی ئایینـی بوونـو بـە پلـەی یەکـەم بـە زەکات و خێـر ژیـاون.
– یەخسـیر و کۆیلـە لـەو سـەدەمەدا وەکـو هەمـوو شـوێنەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاسـت بەهـۆی شەڕوشـۆڕەوە ڕاگیـراون . کۆیلـە کڕیـن و فرۆشـتن لـە کوردستانیشـدا بـە ئاسـتێکی کەمتـر هەبـووە. ئەمانـە کاری مـاڵ و ئەرکـی قـورس و پیسـیان پـێ سـپێردراوە و هیـچ مافیەکیـان نەبـووە و بـە سـوکی سـەیر کـراون «۸۵ ل۱۸۳».

شارەکان\ پیشەی پیشەیی\ بازرگانی\ باج

ئـەو ئاوایانـەی کـە لـە ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت لـەو سـەدانەدا بـە شـار حسـاب کـراون دەبوایـە ژمـارەی دانیشـتوانیان لـە ۱۰ هـەزار کـەس تێپـەڕی بکردایـە. بـەڵام کـەم لـە شـارەکانی کوردسـتان ژمـارەی دانیشـتوانی گەیشـتوتە ئـەو ژمارەیـە.

بۆیە رەنگە لەبەر تایبەتمەندیی کوردستان پێویست بکات ژمارەیەکی نزمتری دانیشتوان دابنرێت بۆ بڕیاردان لەسەر بەشاردانانی ئاوایییەکانی وڵاتەکە، بۆ نموونە ٥هەزار کەس «٧٧ ل١٧».

چەند فاکتەرێکی گرنگ بۆتە هۆی بچوکی ئەو شارانە. گرنگترینیان بچوکی میرنشییەکان و ئەو ناوچانەی پێیانەوە بەسترابوون، سروشتی قوفڵدراو و بەرتەسکی فیودالیی خێڵەکی لە وڵاتەکەدا و ناکۆکی میرنشینەکان لەگەڵ یەکدا، دووری زۆربەی ناوچەکان لە کەنار دەریا و ڕێگەی بازرگانی گەورەوە، هەروەها سەختی وڵاتەکە و خراپی ڕێگە و بان و ئامرازی گواستنەوە و ناسەقامگیری ئەو ڕێگەیانە فاکتەری گرنگی تر بوون. ئەو شارانەی کە نزیک بوون لە ڕێگە بازرگانیەکانی ئەو دوو دەوڵەتە و زیاتر بە سترابوون بە ناوەندیانەوە لە وانی تر گەورەتر بوون.

لەبەرئەوەی وەکو پێویست ئاماری ئەوتۆ لەبەر دەستدانیە بۆ هەڵسەنگاندی قەبارە و جموجۆڵی ئابوری شارەکانی کوردستان ئەبێ لەسەر هەندێ بنەما و زانیاری کە هەن، هەڵسەنگاندن بۆ ئەوە بکرێت. ئەگەر ژمارەی دانیشتوانی وڵاتەکە بە ١,٥-٢ ملیون بوبێت و ١٠٪ لە شاردا نیشتەجێ بووبن، ئەوا ژمارەی کۆی دانیشتوانی شارەکان لە نێوان ١٥٠-٢٠٠ هەزار کەسدا بووە. بەپێی مێژوونوسەکان و روداوەاکانی وڵاتەکە و گۆڕانکاری بەردەوام تیایدا، لە هەندێ شوێن و کاتدا بەهۆی ئاسایش و باشبوونی پەیوەندی شار لەگەڵ دراوسێکانی و دەسەڵاتی ناوەندیدا، بەرهەمی پیشەیی و بازرگانی لە شاردا بوژاوەتەوە و خەڵکێکی زۆری دەوروپشت و ناوچەکانی وڵاتەکە و خەڵکی بیانی روویان تێکردووە و بۆتە هۆی گەورەبوونی شار و زیادبوونی ژمارەی دانیشتوانی. بە پێچەوانەی ئەوەوە لەکاتی شەڕوشۆڕ و هەڕەشەی دەرەکی و گرژی نێوان میرنشینەکان، یان بڵاوبوونەوەی پەتاو نەخۆشی، ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانی شار مردوون یان کۆچیان کردووە بۆ لادیەکان «بەندی سێیەم». ئەمانە بۆتە هۆی پوکانەوەی شار و کەمبوونەوەی دانیشتوانی. هەڵبەتە لەبەرئەوەی شارەکانی کوردستان لەژێر سایەی یەک دەسەڵاتدا حوکمران نەکراون ئەو گۆڕانکاریانە لە هەمانکاتدا هەموو شارەکانی نەگرتۆتەوە.

شارەکان ناوەندی حوکمرانی میرنشینەکان، یان ئەو سونجووقانە بوون کە لەژێردەسەڵاتی راستەوخۆی دوو دەوڵەتەکەدا بوون. تیایاندا بنەماڵەی میر و وەجاخزادەی خلایەتی و دەسەڵاتدارانی ئیداری و سەربازی میرنشین، یان دەوڵەتەکاننیشتەجێبوون. سەرەڕای ئەوە ژمارەیەک زۆر پیشەیی و بازرگان تیایدا

ژیاون و کاریان تیاداکردوون «٩٨ ل١٢٥».
بەهۆی ئەو فاکتەرانەی سەرەوە بازنەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی زۆربەی شوێنەکانی کوردستان و بەتایبەتی لە میرنشینەکاندا زۆر بچوک و تەسک بووە. سنووری نێوان میرنشینەکان کۆسپ بووە بۆ گەورەبوونی شاری بازرگانی وبازاڕ و بوژاندنەوەی بازرگانی و هاتوچۆی ئازاد لە نێوان میرنشین و ناوچەکاندا. رەنگە ئەو جموجۆڵە لە شارەکانی دەرەوەی ئەو میرنشینانەوە بەهۆی بە ئاسانتر بەستنەوەیان بە شوێنەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەراستەوە، گەرمتر و زیاتر بووبێت و شارەکانی گەورەتر بووبن.
لە هەندێ ناوچەی نزیک رێگەی بازرگانی و لە هەندێ کاتدا کە کاروانی بازرگانی لەسەریان زیادیکردووە، ژمارەی دانیشتوانی هەندێ لە شارەکان بۆ ماوەیەک نزیکی ٥٠هەزار کەس بوونەتەوە.
نمونەی ئەو شارانە بتلیس و دیاربەکر و ورمێ و سنە و موسڵ. بەپێیشەڕەفنامە لە سەدەی پانزە و شانزەدا، شاری بتلیس بۆتە ناوەندێکی پیشەیی پیشەیی و بازرگانی. سەرە رێگەی قافڵەی بازرگانی ئێرانی و ئەرمەنی و روسی و چینی و هیندی بووە. ژمارەی وەرشەی پیشەیی و دوکان تیایدا گەیشتۆتە ٨٠٠ دانە. ژمارەیەکی زۆر بەرهەمهێنانی پیشەیی لەماڵەکاندا بەڕێوەچووە و لەوانەدا زیاتر ژنان کاریان کردووە. لەوانە تەشی رێس و تەوتکە و چەرمکاری و وەستای نەخشونیگار و رەنگکردن بوون. فەرش و بەڕە و لباد لە خوری و مووی بزن و کەوش و زین لە چەرم دروستکراون. قوماشی خوری و ئاوریشم چندراوە و ژمارەیەک دارتاش و زەرەنگەر و مسگەری تێدا بووە. هەر بەپێیشەڕەفنامە خوێی سوور و سپی لە ناوچەی خنوس دەرهێنراوە و هەناردەی دەورووپشت کراوە و هەروەها ماسی وشکراوەی دەریاچکەی ڤان هەنارده کراوە «٨٥ ل٥٧».
دیارە هۆکاری ئەوە گەڕاوەتەوە بۆ سەقامگیری ئەو سەردەمەو کەمبوونەوەی شەڕوشۆڕ. لەو سەردەمەدا بەشێکی زۆری بازرگانی ئاوریشمی ئازربایجانی ئێران بەو ناوچانەدا بەرەو ئەستەنبوڵ یان حەلەب تێپەڕیوە. لەوە دەچێت دەوڵەتی عوسمانی مۆنۆپۆڵی هەندێ لەو کارانەی کردبێت. نمونەی ئەوانە بازرگانی ئاوریشم و خوێ و ماسی وشککراوە «بەندی سێیەم».
میرەکانی ئەردەڵان لە کۆتایی سەدەی هەژدەوە بەهۆی سەرکەوتنی قاجاری دۆستیان لە ئێراندا پێگەیان لە دەوڵەتەکەدا بۆ ماوەیەک بەهێز بوو. ئەوە بووە هۆکاری بوژاندنەوەی بازرگانی و کاری پیشەیی تیایدا و دروستکردنی قەیسەری و کۆشک و تەلار تیایدا و گەورەبوونی پایتەختەکەی.

بەهۆی ئەوەی شاری جزیرە ناوچەیەکی بە پیت و بەرەکەت بوو و نزیکبوو لە شاری موسڵ و حەلەب و ڕێگەی بازرگانییەوە و هەروەها ناردنی بەشێکی زۆری مەڕوماڵاتی کوردستان بۆ شام و چیاکانی لوبنان لەوێوە، جموجۆڵی بازرگانی و پیشەیی لە شارەکەدا بوژاندنەوەی بەخۆوە بینی بوو، بەرهەمی پیشەیی لەناو شارەکە و هەندێ گوندی دەوروپشتی پەرەی سەندبوو.
بەرهەمی پیشەیی زیاتر بۆ دابینکردنی پێداویستیەکانی بازاڕی بچوکی ناوخۆ بووە و هەر ناوچەیەک بەپێی تایبەتمەندی خۆی بەرهەمی تیادا هێنراوە. چنینی قوماشی خوری و مووی بزن نمونەی شاڵ لە زۆر شوێنەکاندا هەبووە. بەرهەمهێنانی فەرش و بەڕە و لباد و جاجم نمونەیەکی تری بەرهەمە تایبەتیەکانی ناوچەکانن. لە شارەکاندا بەشێکی زۆر لە ئامرازی بەرهەمهێنانی نمونەی گاسن و داس و چەقۆ و دەستاڕ و بێژنگ بەرهەمهێنراون، بەڵام هەندێکیان هەر لە گوندەکاندا لەلایەن خەڵکی ناشارەزاوە بەرهەمهێنراون و بە هەرزان بە مسکێن و جووتیاری هەژار فرۆشراون.
چەخماخسازیی، کە بە دروستکردنی چەک و ئامرازی شەڕ هەستاون لە زۆربەی شارەکانی میرنشینەکاندا هەبوون. بەهۆی ململانێ و گرژی نێوان میرنشینەکان و پێداویستیان بە چەک و خواستی خێڵەکیەکان لەسەر چەک ئەم بەرهەمهێنانە هەتا رادەیەک و لە هەندێکاتدا گەشەکردنی بەخۆوە بینیوە «٨٥ ل٥٨\٧٢\٣٠ ل٢٨٥».
باجەکانی ناو شارەکان لەسەر پیشەیی و بازرگانەکان هەمیسانەوە هاوچەشنی ناوچەکانی تری دەوڵەتەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بووە. ئەوەی جیاوازی گرنگی لە نێوان ناوچەی میرنشینەکان و شوێنەکانی تری دروستکردووە، دابەشبوونی وڵاتەکە بووە بەسەر چەندین میرنشین و ناوچەی نیمچە سەربەخۆی بچوکدا. هەر یەکێ لەوانە خۆی بە دەسەڵاتێکی سەربەخۆ داناوە و سنووری خۆی هەبووە و باجی لە بازرگان و رەوەندەکان سەندووە، کە بەناوچەکانیاندا تێپەڕبوون. سەرەڕای باج ئەوانە سەرانە و بەرتیلیشیان لێ سەندراوە. بێگومان ئەمانە کۆسپێکی گەورە بوون لەبەردەم گەشەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و زیادبوونی بەرهەمی ناوخۆ و دەستکەوتنی کەرەسەی خاوی پێویست و بۆتە هۆی بەرزبوونەوەی نرخیان و زەحمەت بوونی ساغکردنەوەیان و قازانجی کەم بۆ بەرهەمهێنەر و بازرگانەکان کە وایکردووە نەبنە خاوەن کەپیتاڵی پێویست بۆ گەشەپێکردنی کاروباری ئابوریان «٩٨ ل١١٨».
بە شێوەیەکی گشتی ئەو بەروبوومانەی هەناردەی دەرەوەی کوردستان کراون بریتی بوون لە مەڕومالات، خوری، پێستە، میوەی وشککراوە، هەنگوین، گوێز،

بادام، بەڕوو، کەتیرە، ڕۆن، پەنیر و دۆشاوی ترێ. ئەو کەلوپەلانەی هاوردەکراون بۆ وڵاتەکە بریتی بوون لە شەکر، قوماشی ئاوریشم، چا، قاوە، قوماشی لۆکە و ئاوریشمی نایاب و چەک. زۆربەی ئەو کەلوپەلانەی هاوردەکراون لە شارەکاندا ساغکراونەتەوە و بۆ دابینکردنی وەجاخزادە بووە. ڕەعیەت و بەتایبەتی مسکێنەکان زۆرکەم توانای کڕینی ئەو بەروبوومانەیان هەبووە «٧٧ ل٢٠».
بەشی هەرە زۆری ئاڵوگۆڕی بازرگانی و باجدان عەینی بووە. بە گۆڕینەوەی بەرهەم، یان دانی باج بە بەرهەم. هۆکاری ئەوە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە بەرهەمهێنان کەمبووە و لە پێناوی دابینکردنی پێویستی خۆ بووە. هۆکارێکی تر بەکارهێنانی دراوی جیاواز بووە. زۆرجار ئەگەر بۆیان ڕەخسابێت میرنشینەکان سکەی تایبەتی خۆیان لێداوە و دراوی تایبەتی خۆیان هەبووە، کە لەدەرەوەی سنووری ناوچەکەیاندا بەکار نەهاتووە. بەهۆی بازاڕی داخراو و سنورداری کوردستان و خاوی ئاڵوگۆڕی بازرگانی تیایدا بەکارهێنانی دراو بە شوێیەکی فراوان لەچاو زۆر شوێنی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کەوتە دواوە. کەمی بەکارهێنانی دراو لە وڵاتەکەدا بووە کۆسپێکی تر لە ڕێگەی بوژاندنەوەی بازرگانی و زیادبوونی بەرهەمهێنان تیایدا «٨٥ ل٦٠».
هەناردەکردنی بەروبووی کشتوکاڵی کێشە قورس نمونەی دەغڵودان بە هۆی سەختی ڕێگەوبان و خراپی ئامرازی گواستنەوە زەحمەت و گران بووە و هەقی خۆی دەرنەکردۆتەوە. بەڵام لەو ساڵانەدا کە لە هەندێ ناوچەی دەرەوەی کوردستان بەرهەم کەمبووە، یاننەخۆشی کشتوکاڵی بڵاوبۆتەوە، بەهۆی بەرزبوونی نرخی ئەو بەروبوومانەو قازانجکردن تیایدا هەناردە کراون، بەڵام لە ٢٠-٣٠ میل بەولاوە نەیانتوانیوە ئەوانە بگوێزنەوە. ئامرازی گواستنەوە ئێستر و گوێدرێژ بووە، هەتا کۆتایی ساڵەکانی ١٨٠٠ لە کوردستاندا عەرەبانە بەکار نەهاتووە و ئەوساش زیاتر لە شارە گەورە و دەشتاییەکاندا بووە «٣٠ ل٢٨».
ڕێگەوبان ترسناک و ناسەقامگیر بووە، لە ترسی جەردە و چەتە و هەندێ خێڵی تاڵانکەر، کاروانی بچوک نەیانوێراوە بەزۆر شوێندا تێپەربن. بۆ ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان ناوچەکاندا پێویستی بە کاروانی گەورە و کاروانچی شارەزا و چەکدار هەبووە و زۆرجارناچار بوون بەرتیل بە هەندێ خێڵی ناوچەکە بدەن بۆ ئەوەی پارێزگاری کاروانەکانیان بکات.
بێجگەلە هەندێ ناوچەی کەم، کە دەریاچەی بچوکیان تیادا بووە یان نزیک بوون لە رووباری گەورەوە بە قەیاغ کەلوپەل گوازراوەتەوە، زۆربەی شوێنەکانی کوردستان ڕێگەی ئاوی گونجاوی تێدا نەبوو، کە بە کاربهێنرێن بۆ

گواستنەوە و بارهەڵگرتن.
هیچ ڕێگەیەکی بازرگانی ئەوتووە نەبووە، کە ناوچەکان و میرنشینەکانی کوردستان لە باکورەوە بۆ باشور یان لە ڕۆژهەڵاتەوە بۆ ڕۆژئاوا پێکەوە گرێ بدات و ڕێگە خۆشکات بۆ ئاڵوگۆڕی بازرگانی و گەشەکردنی بەروبوومی خۆماڵی تیایاندا. بە پێچەوانەوە شارە بازرگانییەکان و ڕێگە بازرگانیەکانی کوردستان زیاتر بەستراو بوون بە ناوچەی دەرەکی نمونەی ئەستەنبوڵ و حەلەب و تارانەوە «٨٥ ل٦٠».
سروشت و سترەکتۆری چینوتوێژ و پێکهاتەکانی کوردستان بە شێوەیەکی سەرەکی هاوچەشنی شوێنەکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوون، بەڵام لەهەمانکاتدا هەندێ خاسڵەتی تایبەتی خۆیان هەبوو. بەهۆی بچوکی میرنشین و شارەکانی کوردستانەوە، چری دەستەبژێری دەسەڵاتی فیوداڵی خێڵەکی کورد و کۆنترۆڵیان بەسەر شارەکاندا زیاتر بووە. ئەمە وایکردووە بە ئاسانی بتوانن لغاوی بازرگانەکان بکەن و بەرهەمهێنانی پیشەیی قوفڵداوتر و داخراوتر بکەن و لەهەمانکاتدا هەندێ توێژیان بتوان تەواو قۆرخی ئاڵگۆری بازرگانی و بازاڕەکان بکەن و کەم شت بە بێ ئاگاداری و شەڕیکایەتی ئەوان بکرێت. دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی کوردستان فیوداڵی خێڵەکی لە نێوان خۆیاندا بە خۆشی و ناخۆشی تەنها ناوچە و زەویوزاری کشتوکاڵیەکانی کوردستانیان لە یەک دانەبڕی بوو و لە نێوان خۆیاندا دابەشیان نەکردبوو، بەڵکو هەریەکە لای خۆیەوە و لە ناوچەکەی خۆیدا بێجگەلە سەپاندی باج و جزییە و گومرگی قورس بەسەر خاوەن پیشەو بازرگانەکاندا، دەستی گرت بوو بەسەر بەرهەمهێنانی پیشەیی و ئاڵوگۆڕی بازرگانی ناوخۆ و نێوان ناوچەکانی کوردستاندا.
ڕەنگە ئەوەی بەتەواوەتی لە توانایان نەبووبێت کۆنترۆڵی بکەن ڕێگا بازرگانییە گەورەکان و ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان ناچەکانی کوردستان و ناوچەکانی تری دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بووبێت. توێژێکی گرنگی ئەو بازرگانانەی کوردستان کە ئەو کارە بازرگانیانییانەیان کردووە، بازرگانەکانی پێکهاتە نا موسڵمانەکانی کوردستان بوون، نمونەی ئەوانە ئەرمەن و جوو و سریانی و ئاشوری و کلدانیەکان بوون. کاروباری ئەمانە لە نێوان ناوچەکان و بازرگانە بچوکەکانی شارەکانی کوردستان و ئەو ناوچانەی تردا بووە کە لەژێردەسەڵاتی میرنشینەکاندا نەبوون. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کۆسپیان بۆ دانراوە و بە ئاسایی کاروباریان بەڕێوە نەچووە. سەرەڕای بواری بازرگانی بەشێک لەوانە خەڵکانی شارەزای پیشەیی بوون و هەر لە کۆنەوە ڕۆڵیان هەبووە لەو بوارانەدا. ئەمانە سەرەڕای باج و گومرگ، جزییەشیان لێ سەندراوە «٧٧ ل٢٠\٨٥ ل٦٠، ٥٧».

لەبەندی دووەمی ئەم کتێبەدا، یەکێ لە هۆکارە گرنگەکان بۆ بەهێزبوونی شارە بازرگانیەکانی رۆژئاوای ئەوروپامان بۆ لاوازی دەسەڵاتی ناوەندی پاشا لەو شارانەداگەڕاندەوە. راستە لەو سەدانەدا لە میرنشینەکانی کوردستاندا دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتی ئێران و عوسمانی لاواز بوون و هەتا رادەیەکی زۆر شارەکانی سەبەخۆیی خۆیان پاراست بوو لەو وڵاتانە، بەڵام بە پێچەوانەی شارەکانی ئەوروپا کە فیوداڵەکان تیایدا لاواز بوون و ئەو شارانە هێندە لایان گرنگ نەبوو، ئەو شارانەی کوردستان جێگای نیشتەجێبوون و دەسەڵات و حوکمرانی توێژەکانی فیوداڵی خێڵەکی کورد بوو. لەو شارانەی ئەوروپای رۆژئاوا، بازرگانەکان هەتا رادەیەک ئازادبوون و توانای جرتوفرتی کاروباری بازرگانیان هەبوو، بەڵام لە شارەکانی کوردستان ئەو ئازادی و دەرفەتی جرتوفرتەیان نەبوو و لەلایەندەستەبژێری دەسەڵاتدارەوە لغاوکرابوون.

هەر لەو بەندەدا باسی رۆڵی گرنگی ڤایکینگاکانمان کرد لە بوژاندبەوەی بازرگانی نێوان شارە بازرگانیەکاندا. هەرچەندە ئەوانە لەسەرەتادا بازرگان نەبوون و خەریکی جەردەیی و چەتەیی بوون و شارو کلێسە دەوڵەمەندەکانیکەنار دەریاکانیان تاڵان دەکر، بەڵام دواتر کەبوونە خاوەن سامان چەندین شاری بازرگانییان پێکەوە بەستەوە و رۆڵیان بینی لە کاروباری بازرگانی نێواندیاندا. هەرچەنە کوردستان نەکوتبووە سەر دەریا، بەڵام خێڵە رەوەندەکان بەهۆی پێکەوتەی ستراتیژی وڵاتەکەو هاتوچۆی بەردەوامیانەوە رۆڵی گرنگیان هەبوو لە بازرگانی و کاروانچێتیدا.

رەوەند خاوەنی ئاژەڵ و بەروبومی ئاژەڵ بوون. نمونەی ئەوانە مەڕومالات و ئێستر و ئەسپ و خوری و مووی بزن و پێستە و کەرە و رۆن و پەنیر. لە بەرامبەردا پێویستیان بە بەروبوومی کشتوکاڵی و جۆ بووە بۆ ئاژەڵەکانیان و هەروها پێویستیان بە چەک و پێویستی تری ناو ماڵ بووە. ئەمە وایکردووە، کە لە کاتی تێپەربوونیان بە شار و لادێکاندا بەرهەمەکانی خۆیان بە بەرهەمەکانی ئەوانی تر گۆڕیوەتەوە. هەندێ لەو رەوەندانەی کە لە ناوچەی فراواندا گەرمیان و کوێستان یان کاروانچێتیان کردووە لە پاڵەوە شتومەکیان لە هەندێ شوێندا کڕیوە و لە شوێنی تر ساغیان کردۆتەوە. ساڵانە هەزارەها سەرە مەڕ و بزن، پێستە و خوری و رۆن و کەورە و پەنیر هەناردەکروان بۆ ئێران و شام و ئەنادۆل. لە گەڕانەوەیاندا کەلوپەلی وەکو سابوون و قوماشی ئاوریشم و لۆکە و شتومەکی تریان لەگەڵ خۆیان هاورد کردووە «**٩٨ ل١١٣\٨٥ ل٥٥**».

بەشێک لەو خێڵانە هەر بەشێوەی ڤایکینگەکا هەتا بۆیان کرابێت، بەتایبەتی لە

کاتی شەڕ و ئاژاوە و ناسەقامگیریدا تاڵانییان کردووە، بەڵام لەکاتی سەقامگیری و بەهێزی میرنشینەکاندا، زیاترئاڵوگۆڕی بازرگانییان کردووە.
تاکە پێکهاتە و چینوتوێژی کۆمەڵایەتی کوردستان، کە لە نێوان ساڵەکانی ١٥٠٠–١٨٠٠ توانایان بووبێ بە خۆشی و ناخۆشی یان بە ئاشکرا و بە دزیوە سنورەکانی میرنشی و خێڵە نیشتەجێبووەکان و دوو دەوڵەتە بشکێنن و ملی بۆ کەچ نەکەن خێڵە رەوەندەکان بوون. ئاڵوگۆڕی بازرگانی بە قاچاغ لە کوردستاندا رۆڵی گرنگی هەبووە. قاچاغچێتی لەم وڵاتەدا مێژوو و هۆکاری خۆی هەیە و بۆ ئەو سەردەمانەدەگەڕێتەوە. هەڵبەتە هەر وەکو ئێستا بە پلەی یەکەم بۆ دابەشبوونی وڵاتەکە بەسەر دوو دەوڵەت و چەندین میرنشینداگەڕاوەتەوە، کە سنورەکانیان و باج و سەرانەکانیان رێگربوون لە ئاڵوگۆڕی بازرگانی ئازاد لە نێوان ناوچەکاندا. رەوەند سەرەڕای ئەوەی خەڵکی شارەزابوون لە ئاژەڵ بەخێوکردن و بەرهەمی ئاژەڵ، جەنگاوەرو کاروانچی شارەزابوون و شارەزاییان لە پێداویستی ناوچەکان و ئاڵوگۆڕکردنەوە لەگەڵیاندا پەیداکردووە. رەنگە بەبوونی شاری بازرگانی نیمچە ئازاد و فاکتەری تر ئەمانە بە شێوەی ڤایکینگەکان بیانتوانیایە رۆڵی گرنگ لە بوژندنەوەی بازرگانی و گەشەکردنی شاری بازرگانیدابیبینن.
راستە کوردستان نەبەسترا بوو بە دەریای گەورەوە و رووباری گەورەی پێدا تێپەرنەبوو، بەڵام داکەوتەی ستراتیژی وڵاتەکە، کە زۆربەی وڵات و میللەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی پێکەوە گرێ دەدا، لە رێگەی گرتنی رێبازێکی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتردا دەیتوانی رۆڵی بازرگانی و ئابوری گرنگ لە ناوچەکەدا ببینێت. ئاسانکاریکردن بۆ ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان ناوچەکانی ناوخۆی وڵاتەکە و هەناردەکردنی بەروبوومی ناوخۆ بۆ وڵاتەکانی دەوروپشت و بوونی رێگەی بازرگانی سەقامگیر لە وڵاتەکەدا، دەکرا ببێتە دەروازەیەکی بازرگانی باش بۆ بەستنەوەی هەموو ناوچەکە پێکەوە.
لە ئینگلتەرا لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا هەناردەکردنی خوری وڵاتەکە بۆ فلاندرن و فلۆرێنس یارمەتی زیادبوونی جموجۆڵی بازرگانی لە وڵاتەکەدا، دواتریش دەستپێکردنی پیشەسازیی سەرەتایی چنینی خوری لە وڵاتەکەدا بووە بنەمایەک و بناغەیەک بۆ گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازی و چاکسازی سیاسی و دواتر شۆڕشی پیشەسازی لە وڵاتەکەدا پێش هەموو وڵاتانی جیهان. بەڵام لەگەڵ ئەوەی کوردستان دەوڵەمەنترین ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوو لە ئاژەڵ بەخێوکردنی بەرهەمی خوریدا ئەو دەرفەتەی تیادا دروست نەبوو.
بەهۆی ئەم فاکتەر و خاسڵەتە تایبەتیانەوە لە کوردستاندا، کەمتر لە زۆر ناوچەی

تـری رۆژهـەڵاتـی ناوەڕاسـتدەرفەتی گەشـەکردنی ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی دروسـتبوونی شـاری بازرگانـی بەهێـز هەبـوو، کـە لـەو رێگەیـەوە چینوتوێـژی نـوێ تیایدا دروسـت ببێـت و بنەماکانـی سیسـتمی فیودالـی خێڵەکـی لاوازبـکات و رێگـە بـۆ گەشـەکردنی پیشەسـازی سـەرەتاییخۆشـکات. ئەنجوومەنێـک یـان شـورایەک لـە وڵاتەکـەدا نەبوو کە ئەمانـە لـە رێگـەوەوە بتوانـن بەشـداری بکـەن لـە بڕیارانـدا. سـەرەڕای ئـەوە بەهـۆی ئـەوەی وڵاتەکـە بەسـەر دوو دەوڵەتدادابەشـبوو و لەهەمانکاتـدا لەنـاو خۆیـدا بەسـەر چەندیـن میرنشـینی بچوکـی دژ بەیەکدابەشـبوون، هێنـدە ئـەو پرۆسـانە زەحمەتـر و دژوارتـر بـوو. بۆیەکـە خۆبەخـۆ بەرپابوونـی شۆڕشـی سیاسـی و پیشەسـازی لـە کوردسـتاندا لـە زۆر شـوێنی تـری رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت زەحمەتـر بـوو.

بۆچـی کوردسـتان وەکـو پێویسـت سـوودی لـە بڵاوبوونـەوەی کەپیتالیـزم وەرنەگـرت؟
١٨٠٠-١٩٢٥

لـەم بەنـدەدا باسـی ئەوەمانکـرد، کـە بـە هـۆی خاسـڵەتەکانی فیودالـی خێڵەکـی کـوردەوە لـە وڵاتەکـەدا زەمینـەی لەبـار دروسـت نەبـوو بـۆ خۆبەخـۆ بەرپابوونـی شۆڕشـی سیاسـی و یاسـایی و پیشەسـازی. هەروەهـا بەهـۆی خاسـڵەتە تایبەتەکانـی ئـەو سیسـتمە لـە وڵاتەکـەدا و تایبەتمەنـداری کۆمەڵگەکـە دەوڵەتێکـی فیودالـی خێڵەکـی سەرانسـەری دروسـت نەبـوو، کـە هەمـوو وڵاتەکـە پێکـەوە گـرێ بـدات.
هـەر وەک چـۆن لـە سـەرەتای سـەدەی نـۆزدەدا گۆڕانـکاری گـەورە لـە جیهانـدا روویـداو بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری گـوڕی بـۆ رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت و هەنـگاو بەهەنـگاو ناوچەکـەی بەسـتەوە بـە سیسـتمە نوێکـەوەو کاردانـەوی هەبـوو لەسـەر بنەمـای سیاسـی و ئابـوری و کۆمەڵایەتـی تیایانـدا، بـە هەمـان شـێوە ئـەو گۆڕانکاریانـە رووبـەڕووی کوردسـتانیش بـۆوە.
ئەگەرچـی کوردسـتان وەکـو پێویسـت نەیتوانـی سـوود لـە بڵاوبوونـەوە و گۆڕانکارییـە گـەورەکان وەرگرێـت بـۆ بونیادنانـی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفراوانتـر، کـە لەژێـر سـایەیدا سـەربەخۆیی سیاسـی و ئابـوری بـۆ وڵاتەکـە زامـن بـکات و ببێتـە ئەکتەرێکـی بەهێـز لـە سیسـتمی سـەرمایەداری جیهـان و ناوچەکـەدا، بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا لـە سـەدەی نـۆزدە و بیسـتدا گۆڕانـکاری مـەزن بەسـەر وڵاتەکەداهـات، کـە بـە درێژایـی مێـژووی هـەزاران سـاڵەی بەخۆیـەوە نەبینـی بـوو. تێکشـکاندنی بنەماکانـی سیسـتمی فیودالـی خێڵەکـی لـەو دوو سـەدەیەدا دەسـکەوتێکی

گرنگ بوو بۆ ئەم وڵاتەو ڕێگەی بۆ گۆڕانکاری گەورە لە پاشەڕۆژداکردەوە. لەو ماوەیدا بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ زیادیکرد و فرە چەشنتر بوو، وڵاتەکە کرایەوە و بوژاندنەوەی بازرگانی تێکەوت و بەسترا بە بازاڕێکی گەورەترەوە. بەرهەمهێنانی پیشەیی خێڵەکی قوفڵدراو گۆڕانکاری بەسەرداهات و گەورەتر و کراوەتر بوو. لەگەڵ ئەو هەموو قەیران و برسێتی و شەڕی ناوخۆ و دەرەکیەدا ژمارەی دانیشتوان هەر وەکو شوێنەکانی تر دوو هێندەی لێهات. خواردن و خواردنەوە و جلوبەرگ و ماڵ و حاڵی خەڵک گۆڕانکاری گەورەی بەسەرهات. نەخۆشی کوشندە و پەتا کەمیکرد و داوودەرمان و چارەسەری نوێ بۆ نەهێشتنی نەخۆشی زیادیکرد. لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا رەنگە لە هەزار کەس یەکێ خوێنەواری هەبووبێت و لە حوجرە و تەکێ بەولاوە مەڵبەنی تری خوێندەواری نەبوو، لە سەرەتای سەدەی بیست و دوای شەڕی یەکەمی جیهانیەوە گۆڕانکاری گەورە بەسەر ئەوانەداهات.

بۆ یەکەمجار خاڵ و بەرژەوەندی هاوبەش لە نێوان خەڵی کوردستاندا دروست بوو و هەستی هاونیشتمانی بوون و پێویستی هەمانگیری و هاریکاری لە نێوان ناوچەکانی وڵاتەکەدا دەستی پێکرد. لە سەروو هەموو ئەوانەوە دەروازەیەکی گەورە بۆ وڵاتەکە کرایەوە، کە لە پاشەڕۆژدا گۆڕانکاری گەورەتر تیادا رووبدات.

هەڵبەتە هەتا ئێستا ململانێی نێوان پاشماوەکانی مێژووی کۆنی کۆمەڵگە و پاشکۆیەتی و دابەشبوون و ژێردەستی لە لایەکەوە و سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری و سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری و سیاسی بەرفراوانتر هەر بەردەوامە، بەڵام بێ ئەو گۆڕانکاریە مەزنانەی لەسەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا روویدا رەنگە هێشتا دەرفەتی هەنگاونان بۆ دوارۆژێکی رووناکتر زۆر دورتر بوایە لە ئێستا.

ئەو گۆڕانکارییە گەورانە و کاردانەوەکانی لە سەرەتایسەدەی نۆزدەدا دەستی پێکرد، دەکرێ لە کوردستاندا لە سێ بواردا باسبکرێت. یەکەمیان گۆڕانکاری لە خودی کۆمەڵگەی کوردستاندا. دووەمیان کاردانەوەی چاکسازی و شکستهێنانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەسەر وڵاتەکە و سێیەمیان کاردانەوەی پلەداری سەرمایەداری جیهان لەسەر کۆمەڵگەکە.

شکستهێنان و داڕمانی سیستمی فیودالی خێڵەکی کوردی ١٨٠٠-١٨٥٠

میرنشینەکانی کوردستان بەتایبەتی دوای لەناوچونیان بوونەتە سیمبۆلی نەتەوایەتی و سەربەخۆیی کوردستان. هەر وەکو چۆن فیودالیزم بەشێکە لە

مێژووی ئەوروپا، دەوڵەتە فیودالیە خێڵەکیەکانی خولەفای راشدین هەتا دەگاتە دەوڵەتی عوسمانی و قاجار بەشێکن لە مێژووی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بە هەمان شێوە مێژووی میرنشینەکانی کوردستان بەشێکی گرنگە لە مێژووی سەدان ساڵەی وڵاتەکە. هەڵسەنگاندن و لێکۆڵینەوەی ئەوانە دەبێت بخرێتە چوارچێوەی ئەو سەردەمە مێژووییەی کە تێدا بووە. بۆیە لێرەدا کە باسی مێژووی ئەو میرنشینانانە دەکەین تەنها لە روانگەی خاسڵەتەکانیان و کاردانەوەیانە لەسەر رێرەوی گۆڕانکاری و گەشەکردنی ئەوساو دواتری وڵاتەکە نەکو هەوڵدان بێت بۆ سووککردن و سەرزەنیشتیکردنی ئەو میرنشینانە.

میرنشینەکانی کوردستان کە سیستمێکی فیودالی خێڵەکیان هەبوو، هەلومەرجی پێویستیان تێدا نەبوو بۆ سەربەخۆیی و یەکخستنی کوردستان و بونیادنانی دەوڵەتێکی بەهێز تیایدا، کە سەرانسەری وڵاتەکە پێکەوە ببەستێتەوە. سەرەڕای ئەوە رێگربوون لە گەشەکردنی ئابوری و سیاسی وڵاتەکەو بونیادنانیسیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر تیایدا.

لەسەدەی هەژدەدا هەر وەکو شوێنەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست ئەو سیستمە لە کوردستانیشدا کە خۆی لە میرنشینەکاندا دەبینیەوە سەرەڕای ئەوەی وڵاتەکەی لەناو خۆیدا دابەشکردبوو بەسەر چەندین ناوچەی لەیەک داپچڕاو و بووبونە پاشکۆی دەوڵەتەکانی ناوچەکە، بەهۆی قەیرانی سیاسی و ئابوری و ناسەقامگیری و ململانێی ناوخۆیاندا تەواو شکستیان هێنا بوو «٧٧ ل٤٧».

لە سەدەی هەژدەدا خێڵە زەندییە کوردەکانی دراوسێیی ئەردەڵان و بابان دۆست و هاوپەیمانی دەوڵەتی ئەفشاری ئەوسای ئێران بوون. لە ناوەڕاستی نیوەی دووەمی سەدەکەدا بەهۆی لاوازبوون و شکستهێنانی خێڵەکانی ئەفشارەوە، زیندیەکان بە ناوی دەوڵەتی زیندیەوە بەردەوامیاندا بە دەسەڵاتی فیودالی خێڵەکی و دەستیان گرت بەسەر ئێراندا. زیندیەکان هەروەکو بابان هەمیشە لە دوژمنایەتیدا بوون لەگەڵ ئەردەڵان، بۆیە ئەو دووانە لەو ساڵانەدا هاریکاریان کرد و بە پشتگیری دەوڵەتی عوسمانی، میرنشینی ئەردەڵان بۆ ماوەیەک کەوتە ژێر دەسەڵاتی بابانەکان و بوو بە بەشێک لە دەوڵەتی عوسمانی. لە کۆتاییدا دەوڵەتی زەندی شکستی هێناو بەدەستی قاجار لەناو چوو. لەبەرئەوەی لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا بنەماڵەی دەسەڵاتداری ئەردەڵان دۆستی سەرکردەکانی خێلیقاجار بوون و پاڵپشتیان کردن لە کۆنترۆڵکردنی ئێران و دامەزراندی دەوڵەتی قاجاردا ، بە سەرکەونی قاجار هەمیسانەوە بنەماڵەی ئەردەڵان دەستیان بە میرنشینەکەدا گرتەوە و بابانەکانیان لەو ناوە دەرپەڕاند. ئەم رووداوانە خێڵەکانی

زەند و میرنشینی ئەردەڵان و بابانی لاوازکرد و زیاتر لە جاران خستنیە ژێر ڕەحمەتی دوو دەوڵەتەکەوە «**٩٦** ل**١١٩\٧٧** ل**٣٣**».
بێجگەلە دوژمنایەتی بابان لەگەڵ میرنشینە دراوسیەکانی، ململانێی ناوخۆی بنەماڵەی بابان فاکتەرێکی سەرەکی بوو بۆ لاوازبوونی میرنشینەکە. ئەو بنەماڵەیە لە ناو خۆیاندا دابەش بوون بەسەر سێ باڵدا. بەهۆی گرژی نێوانیانەوە بەشێکیان هاریکاری دەوڵەتی ئێرانی دەکرد، بەشێکی تریان چوبووە پاڵ دەوڵەتی عوسمانیەوە و بەشی سێیەمیان بە جۆرە هەماهەنگیەک لەگەڵ والی بەغدا دەیانویست نیمچە سەربەخۆییەک بۆ میرنشینەکە دابین بکات. بەپێی چۆنیەتی دەستێوەردانی دەرەکی و بەلانسی هێزەکان هەرجارەی یەکێ لەو باڵانە حوکومرانی میرنشینەکەیان دەکرد. بەهۆی ئەمانەوە تەواو سەربەخۆیی سیاسی و ئابوریان لەدەست چووبوو، ناوچەکەیان کاول و هەژارکردبوو «**٨٥** ل**١٩٥، ٢٣٨**».
میرنشینی هەکاری کەوتبووە سنووری نیوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانەوە، کە ئەمڕۆ دەکەوێتە سنووری ئێران، تورکیا وعێراق. سەرکردەکانیان ڕەچەڵەکی خۆیان دەگەڕاندەوە بۆ عەباسییە قورەیشییەکان. بەشی هەرە زۆری خەڵکەکەی مسکێنی ناخێڵەکی کورد بوون و لە پاڵیاندا ژمارەیەک زۆر ئاسوری خەڵکی ناوچەکە بوون. ئەوانە بێجگەلە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بەشێکیان بە کاری پیشەیی و بازرگانیەوە خەریک بوون.
دەسەڵاتدارانی میرنشینەکە لە دوو بنەماڵە پێکهاتبوون کە هەمیشە لەناوخۆیان دا ناکۆک بوون. میرنشینەکەیان لە ناوخۆیان دا دابەش کرد بوو. جاری واهەبوو لەگەڵ یەک ڕێک دەکەوتن و زۆربەی کاتیش دەکەوتنە دوژمنایەتیکردنی یەک و هەر یەکەیان دژی ئەویتریان خۆیان دەدایە پاڵ یەکێ لە دەوڵەتەکانەوە «**٨٥** ل**٢٦٣**».
جەمشکەزەک میرنشینێکی تر بوو لە ناوچەکانی دەرسیم. سەرۆکەکانی میرنشینەکە زۆر دەوڵەمەند بوون و چەندین خێڵی بچوک لەژێر دەسەڵاتیاندا بوو. خاوەنی **٣٢** قەڵا بوون، کە تیایاندا سەرکردە خۆجیەکانیان خۆیان حەشاردەداو کۆنترۆڵی ناوچەکەو مسکێنەکانیان دەکرد.
بنەماڵەی دەسەڵاتدار لە سێ برای بەهێز پێکهاتبوون کە هیچیان ملیان بۆ ئەوی تریانکەچ نەدەکرد. لەبەرئەوەی خۆیان نەیانتوانی چارەسەری گرفتەکانی نێوانیان بکەن پەنایان برد بۆ سوڵتان بۆ ئەوەی چارێکیان بۆ بدۆزێتەوە. سوڵتان میرنشینەکەی پێ هەڵوەشاندنەوە و کردی بە سێ بەشەوە و هەر یەکێ لەو برایانەی کرد بە خاوەنی یەکێ لەو ناوچانە. بەوە میرنشینەکە هەڵوەشایەوەو هەریەکەیان لای خۆیەوە بوونە دۆست و خولامی سوڵتانی عوسمانی «**٧٧** ل**٨٥\٤٥**

ل٢٦٩، ١٦٦، ١٧٦».

هەموو ئەمانە نمونەن لەسەر شکستهێنانی سیستمی فیودالّی خێلایەتی کوردی و لاوازبوونی، لە هەمانکاتدا بەهۆی شکستهێنانی دەولّەتە فیودالیە خێلایەتەکانی رۆژهەلاتی ناوەراست لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا، بە پەیدابوونی فاکتەری نوێ بەرەو دارمان ملیان دەنا.

وەکو چۆن گەشەکردنی ئابوری ئەوروپا و شەرەکانی ناپلیون و بەهێزبونی هێز و تەکنیکی سەربازی ئەو وڵاتانە و بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهانی بۆ ناوچەکە دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی راچڵەکاند و خستنیە پەلەقاژیەوە بۆ چاکسازی لە پێناوی مانەوەی خۆیاندا، بە هەمان شێوە ئەوانە کاردانەویان هەبوو لەسەر میرنشینەکانی کوردستانیش.

سەرەڕای ئەوانە چاکسازیەکانی دەوڵەتی عوسمانی و ئێران و میسر لە سەرەتای سەدەی نۆزدەوە، کە لەبەندی پێنجەمدا باسکرا، کاردانەوەی هەبوو لەسەر هەوڵەکانی میرنشینەکان بۆ خۆ بەهێزکردن و مانەوە. لە کاتێکدا چاکسازییەکانی دەوڵەتی عوسمانی و ئێران لە پێناوی بەهێزکردنی خۆ و بۆربۆرێن کردندا بوو لەگەڵ ئەوروپاو هەوڵدانێک بوو بۆ گەیشتن بە ئاستی گەشەکردنی ئەوان . لە کاتێکدا چاکسازییەکانی مەمالیکەکانی میسر لە پێناوی خۆ بەهێزکردن و زیاتر پچڕینی سەربەخۆیی بوو لە دەوڵەتی عوسمانی، چاکسازییەکانی میرنشینەکانی کوردستان لەوان جیاوازتر بوو.

ئەوەی میرنشینەکان هەوڵیان بۆدا بە پلەی یەکەم خۆ بەهێزکردن بوو لەسەر حیسابی میرنشینە دراوسیەکانیان نەکو هاریکاری و هەماهەنگی لەگەڵ یەکدا بۆ بونیادنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆی بەهێز لە کوردستاندا. بە پلەی دووەم هەوڵدانی خۆ بەهێزکردن بوو رووبەڕووی دەوڵەتی عوسمانی و ئێران کە بە ئاسانی بەهۆی چاکسازی ئابوری و سەربازییەکانیەوە نەتوانن زیاتر کۆنترۆڵیان بکەن و باجی زیاتریان لێ بسێنن و توانای سەربازیان کەمکەنەوە.

لەبەرئەوەی هیچ هەماهەنگیەک لە نێوان میرنشینەکاندا نەبوو بۆ رووبەڕووبوونەوەی دەوڵەتی عوسمانی، بەڵکو زیاتر هەوڵی خۆ بەهێزکردنی خۆیان ئەدا لەسەر حسابی دراوسێکانیان، دەبینین راپەرینەکانیان دژی ئەو دەوڵەتە لە یەک کاتدا نەبوو، بەڵکو تێکشکاندنی یەک لەدوای یەکیان بەدەستی ئەو دەوڵەتانە ئنجا ئەوانی تری نەخستۆتە جووڵە. بۆ نمونە راپەڕینی بابان لە نێوان سڵی ١٨٠٠-١٨٢٠دا روویدا، سۆران و زازاکان نێوان ساڵەکانی ١٩٢٠-١٩٣٠، بتلیس و هەمیسانەوە بابان نێوان ساڵەکانی ١٩٣٠-١٩٤٠، بۆتان و بادینان لە نێوان ساڵەکانی ١٩٨٤٠-١٨٥٠دا روویدا. بە

هەمانشێوە تێکشکاندیان لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانەوە لەهەمانکاتدا نەبووە و هیچ لە میرنشینەکان پاڵپشتی یەکتریان نەکرد.
ئەردەڵان لە سەدەی هەژدەدا لەشکرێکی دە هەزار کەسی هەبوو، کە لە جەنگاوەرەکانی خێڵە کوردەکان و ئەفغانی و ئوزبێک و قزڵباش پێکهات بوو. بەڵام لەسەرەتای ساڵەکانی ۱۸۰۰دا بە چاولێکردنی دەوڵەتەکانی ناوچەکە دەستیان کرد بە دروستکردنی لەشکرێکی نیزامی. بۆ نمونە یەکێک لە تیپەکانیان کە لە ۳۰۰ چەکدار پێکهاتبوو ئەفسەرێکی روسی سەرکردایەتی دەکردن. چاکسازی سەربازی ئەو میرنشینە زیاتر بۆ بەرەنگاربوونەوەی بابان بوو.
بابان دەیانویست سنووری دەسەڵاتیان فراوان کەن بە تایبەتی لەسەر حسابی ئەردەڵان. قاجار و عوسمانی دەیان ویست سوود لەوە وەرگرن دژی یەکتری. بۆیە بابانیش هەر وەکو ئەردەڵان لەسەرەتای سەدەی نۆزدە کەوتنە چاکسازی و بەهێزکردنی هێزی سەربازییان. کێشەی بابان و ئەردەڵان سەرلەنوێ ناکۆکی و گرژێکی زۆری لە نێوان ئەو دوو دەوڵەتەدا دروستکرد و ئەو ناوچەیە بووە مەیدانی یەکلاکردنەوەی ململانێی نێوانی «۹۸ ل۵۰\۹۶ ل۱۱۶».
لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا میرنشینی سۆران دوای یەکلاکردنەوەی ململانێی ناوخۆیان پێش هەموو شتێک ویستیان سنورەکانی خۆیان لەسەر حسابی بابان و بادینان و خێڵەکانی دەوروپشت فراوان بکەن و ئنجا رووبەڕووی دەوڵەتی عوسمانی ببنەوە. بۆ ئەو مەبەستە پاشای سۆران ساڵی ۱۸۱۳کەوتە هەڵپەی خۆ بەهێزکردن لە رووی چاکسازی ئیداری و سەربازیدا. چەند دامودەزگایەکیان دامەزراند بە مەبەستی بەڕێوەبردنی کاروباری میرنشین. نمونەی ئەوە ئەنجوومەنی سەربازی، دانانی چەند زانایەک کە یاسا دابڕێژن، دانانی لیژنەیەک بۆ کۆنترۆڵکردنی بازرگانی، رێکخستنی سەرچاوەی باج، سکە لێدان. سوپایەکی نوێیان پێکهێنا و کارگەی دروستکردنی تۆپ و دەمانچە و تفەنگ و خەنجەر و باروتیان بونیادنا. هەندێ ناوچەی بابان و بادینانیان داگیرکرد. پەیوەندیان کرد بە میسرەوە بۆ هاریکاریکردن دژی دەوڵەتی عوسمانی.
میرنشینی سۆران زۆر لەوە بچوکتر و لاوازتر بوو، کە بتوانێت بەتەنها لە ناوچەیەکی بچوکدا رۆڵێکی ئەوتۆ ببینێ. ساڵی ۱۸۳۷ میرنشینەکە لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی و ئێران و ئینگلتەرا بە ئاسانی تێکشکێنرا. دوژمنایەتیکردنی میرنشینەکانی تر، ململانێی ناوخۆی سەرکردە سەربازییەکان، هەڵگەڕانەوەی هەندێ سەرکردەی ئایینی کورد و بانگەوازکردنی فەتوای جیهاد دژیان فاکتەری گرنگ بوون لە ناوچوونیاندا «۹۶ ل۱۴۰\۷۷ ل۳۳».

میرنشینی بۆتان لە ناوچەی جزیرە، کە دەکەوێتە نێوان سنورەکانی تورکیا و عێراق و سوریای ئەمڕۆوە، هەر وەک سۆران لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا کەوتنە جووڵە بۆ خۆ بەهێزکردن و چاکسازی و فراوانکردنی سنورەکانیان. سەرکردەکانی بۆتان نەیانتوانی لەگەڵ پێکهاتە نەتەوایەتیە ناموسڵمانەکانی ناوچەکە رێکەون و شکستیان هێنا لەوەی خۆیان بەسەریاندا بسەپێنن. سەرۆکەکەیان پەیوەندی بە میسرەوە کرد. کارگەی چەک و باروتیان دروستکرد و هەندێ چاکسازی سیاسی و ئیداریانکرد و سکەی خۆیان لێدا. دواتر ناکۆکی کەوتە نێوان ریزەکانیان و لەگەڵ خێڵە کوردەکانی دەورو پشتدا. ویستیان باجی قورس بەسەر مسکێن و پێکهاتە ناموسڵمانەکەدا بسەپێنن، کە بووە هۆی دروستبوونی گرژی لەگەڵ ئەوانەی دواتردا و بەکارهێنانی توندو تیژی دژیان. ئەم رەفتارانە وایکرد هێزە دەرەکیەکان و بەتایبەتی فەرەنسا، کە وجوودی لە سوریای گەورە هەبوو بکەن بە دوژمنی خۆیان. ساڵی ١٨٤٧ بەدەستی سوپای عوسمانی و هاریکاریکردنی چەندین خێڵی کورد و ناموسڵمانەکانی ناوچەکە تێکشکێنرا. دواتر سەرکردەکانیان بوونە سەرکردەی سەربازی لە سوپای عوسمانیدا «٨٥ ل٧٧\٢٥٦ ل٣٨».
لەبەرئەوەی دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری ئێران وەکو پێشوو توانای شەڕی یەکتریان نەمابوو، هەردووکیان لەو ساڵانەدا خەریکی چاکسازی سەربازی و ئیداری ناوخۆ بوون و دەیانویست لە شکری نیزامی دروستکەن و چیتر وەکو پێشتر پشت بەهێزی چەکداری خێڵەکی نەبەستن و راستەوخۆ خۆیان باج لە ناوچەکانی کوردستاندا کۆبکەنەوە، کەوتنە هەوڵدانی رێکەوتن لەگەڵ یەکدا. ئەو هەوڵدانە ساڵی ١٨٢٣ بە پەیمانی ئەرزرۆمی یەکەم و دواتر ساڵی ١٨٤٧ پەیمانی ئەرزرۆمی دووەم کۆتاییهات. بەپێی ئەو پەیمانانە گرفتەکانی سنوورەکانی نێوانیان کۆتایی پێهێنا و بڕیاری هاریکاریاندا بۆ لەناوبردنی مرنشینەکان. لەبەرئەوەی سنووری میرنشینەکان و سیستمە قوفڵدراوەکەیان رێگر بوو لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری، ئینگلتەراش چاوپۆشی لەو لەناوبردنە کرد «بەندی پێنجەم».

پڕکردنەوەی بۆشایی سیاسی دوای دارمانی میرنشینەکان ١٨٥٠-١٩٠٦

میرنشینەکان لەگەڵ هەموو کەموکورییەکیاندا رۆڵکی گرنگیان هەبوو لە حوکمرانی بەشی زۆری کوردستان، کە لەژێر دەسەڵاتی راستەوخۆیاندا بوو، هەروەها کاردانەوەیان هەبوو لەسەر ناوچەکانی تری وڵاتەکەش، کە لەژێر حوکمرانی دوو دەوڵەتەکەدا بوون. بە لەناوچوونی میرنشینەکان بۆشاییەکی

سیاسی و سەربازی پەیدا بوو، کە پێویستی بە پڕکردنەوە هەبوو. ئەو هێزە دەرەکیانەی ویستیان ئەو بۆشاییە پڕکەنەوە دامودەزگای دەوڵەتەکانی عوسمانی و قاجاربوون، هێزە خۆماڵیەکانیش لە ویستیان ئەو ڕۆڵە ببینن شێخەکانی کوردستان بوون.

پێش کەوتنی میرنشینەکان دەوڵەتەکان ڕاستەوخۆ حوکمرانی کوردستانیان نەکرد بوو، پەیوەندی ئەوتۆیان لەگەڵ کۆمەڵگەکە نەبوو. کەوتنی میرنشینەکان و دەستپێکردنی حوکمرانی ڕاستەوخۆی ئەو دەوڵەتانە لە کوردستاندا کۆتاییهێنا بە دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری فیودالی خێڵەکی کورد و لەهەمانکاتدا خێڵە کوردەکانی لاوازترکرد و ناکۆکی و دوژمنایەتی لە نێوانیاندا زیادیکرد و بەشێکی زۆریان کەوتە هەماهەنگیریکردن لەگەڵ ئەو دەوڵەتانەدا.

هەوڵدانی دەوڵەتەکان بۆ پڕکردنەوەی بۆشایی سیاسی لە کوردستاندا لە چەندین ڕوویەکەوە بوو، ئەوە کاردانەوەی خۆیان هەبوو لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان لەوانە:

- کاربەدەستانی سیاسی و ئابوری و سەربازی کورد گۆڕان بە خەڵکانی بێگانە و خەڵکانی ئەڵقەلەگوێی دەوڵەتەکان.
- جیابوونەوەی ئەو کاربەدەستانە لە کۆمەڵگەو بونیان بە توێژێکی نوێی ئۆروستۆکراتی بەسەر خەڵکی ڕەسەنی وڵاتەکەوە و گردبونەوەیان لە قەلا و ئۆردوگای سەربازیدا. ئەمە وایکرد کە پێکهاتە و خەڵکی وڵاتەکە بە زۆربەی وەجاخزادەکانیشەوە وەک هاونیشتمانی پلە دوو دابنرێن.
- سەندنی باج کەوتە دەست باجکۆکەرەوەکانی دەوڵەت وریژەو جۆری باجەکان زیادیکرد.
- ناچارکردنی لاوانی وڵاتەکان بۆ خزمەتی سەربازی لە سوپای نیزامی دەوڵەتەکاندا.
- نیشتەجێکردنی ژمارەیەک زۆر لە خێڵە ڕەوەندەکان و سەندنی باجی قورس لێیان و ناچارکردنی جەنگاوەرەکانی بۆ خزمەتی سەبازی لە سوپادا.
- تێکشکاندنی سنووری میرنشینەکان و زیادبوونی سەقامگیری، بەستنەوەی بازاڕی ناوچەکەی بە دەرەوە ئاسانتر کرد و ڕێگەی کردەوە بۆ دەستپێکردنی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری بە شێوەیەکی خێراتر لە جاران.
- دەوڵەتەکان ئاسانتر لە جاران دەیانتوانی ڕاستەوخۆ دەستوەردەنە کاروباری خێڵەکان و لە ڕێگەی بەرتیل و هەڕەشە و پێدانی چەک و سامانەوە بەکاریان بهێنن لە شەڕەکانی ناوخۆ و دەرەکیدا.

– دەوڵەتەکان لەبەر لاوازیان توانایان نەبوو کۆنترۆڵی وڵاتەکە بکەن. تەنها لە شارە گەورەکاندا دەسەڵاتیان هەبوو ئەگینا لەدەرەوەی ئەو شوێنیانە دەبوایە پەنایان بردایە بەر خێڵ و شێخەکان. «٩٥ل٩٦\٩٥ ل١٧٧\»

لەگەڵ ئەوەی دەسەڵاتی ئایینی لە کوردستاندا کە زیاتر خۆی لە شێخەکاندا دەبینیەوە، هەر لەکۆنەوە رۆڵی گرنگیان هەبوو لە مانەوە و بەردەوامبوونی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی وڵاتەکە، بەڵام هەتا لەناوچوونی میرنشینەکان و تێکشکانی سنووری ناوچەکانیان نەیاندەتوانی بە ئاسانی دەسەڵاتی خۆیان بەسەر ناوچەی گەورەدا بسەپێنن. لهەمانکاتدا لەبەرئەوەی پەیڕەوی ئایینی شێخایەتی زۆر داخراوبوو و تەنها پشتاوپشت لە چەند سنووری چەند بنەماڵەیەکدا دەمایەوە و دەسەڵاتی شێخی گەورە رەها بوو، زەحمەت بوو ئەو تەریقانە بەشێوەیەکی فراوان پلبدەن. بەڵام لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا گۆڕانکاری بەسەر ئەمانە هات «٨٥ ل١٠».

شێخەکانیپەیڕەوی قادری لە کوردستاندا لە چەند بنەماڵەیەک پێکهاتبوون. ئەمانە پشتاوپشت بۆیان ماوەتەوە و خۆیان بۆ رەچەڵەکی پێغەمبەردەگەڕێنەوە. هەرچەندە موریدەکانیان ئاستی زانستی ئایینی و چالاکی و خۆشەویستیان لەناو خەڵکدا بەرزبووایە، ئەگەر لەو خانەوانانە نەبوونایە قەت نەدەبوونە شێخ.

گەورەترین خانەوانەی شێخان لە ژمارە و دەسەڵاتدا، ساداتی بەرزنجە بوون و پێشتر دەسەڵاتیان زیاتر لە سنووری میرنشینی بابان بوو. رکابەری گەورەی ئەمانە لە ناوچەکەدا، کە پەیڕەوی هەمان پەیڕەویان دەکرد شێخەکانی تاڵەبان بوون. موریدەکانی ئەم خانەوانەیە لە گەرمیان و دەوروبەری کەرکوک و هەندێ ناوچەی کوردستانی رۆژهەڵات بوون. ساداتی نەهری شێخانی پەیڕەوی قادری بوون لە ناوچەکانی هەکاری «٨٥ ل٣٢٨».

لە نێوان ساڵەکانی ١٨٠٠–١٨٥٠ لە کوردستاندا بە خێرایی پەیڕەوی نەقشبەندی پلیداو سنوورێکی دانا بۆ پەیڕەوی قادری و بووە رکابەرێکی گەورە بۆیان. هۆکاری خێرا بەهێزبوون و بڵاوبوونەوەی پەیڕەوی نەقشبەندی دەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆکارێک. بەپێی ئەم پەیڕەوە بەپێچەوانەی پەیڕەوی قادرییەوە ئەو کەسەیدەبوو بە شێخ پێویستی نەدەکرد، کە لە رەچەڵکی پێغەمبەر و ئەسحابەکان بێت، بەڵکو ئەوە لە رێگەی چالاکی ئایینی و پیاوچاکی و شارەزایی لە پەیڕەوکەدا بوو، بۆیە لەو رێگەیەوە ژمارەیەکی زیاتر لە ناوچە جیاوازەکانی وڵاتەکەدا دەکرا بگەنە ئەو پلە. بە پێچەوانەی پەیڕەوی قادرییەوە مورید و خەلیفەی

شێخەکان لە ڕێگەی تەقوا و چاکەوە دەیانتوانی ببنە شێخ. ئەمانە شێخایەتی و تەقوا و ڕۆڵی ئایینی و کۆمەڵایەتی لە سنورێکی داخراوەوە گواستەوە بۆ بازنەیەکی گەورەتر. بە مانایەکی تر ئەم پەیڕەوە و شێخ و موریدەکانی کراوەتر و نزیکتر بوون لە خەڵکی سادەوە و لەناویاندا هەڵقوڵابوون و زیاتر شارەزای گرفت و ئازاریان بوون و زیاتر لە زمانیان دەزانین «**٨٥ ل٣٤٠**».

خانەوانەی شێخەکانی نەهری، کە مەڵبەندی دەسەڵاتیان لە دەوروبەری هەکاری بوو، لە سەرەتادا شێخی قادری بوون و ڕەچەڵەکی خۆیان دەگەڕاندەوە بۆ عەباسییە قورەیشییەکان. ئەم شێخانە دواتر وازیان لە پەیڕەوی قادری هێنا، هەر وەک بارزانییەکان کەوتنە پەیڕەوکردنی پەیڕەوی نەقشبەندی «**٨٥ ل٣٤٥**».

دوای لەناوچوونی میرنشینەکان شێخەکانی کوردستان لەچاو پێشتردا دەسەڵاتی سیاسی و ئابورییان زیادیکرد و ویستیان ئەو بۆشاییە سیاسیە پڕکەنەوە، کە لە وڵاتەکەدا هەبوو. شێخەکانلەبەر چەند هۆکارێک لە هەموو چینوتوێژ و پێکهاتەکانی تری وڵاتەکە بۆ ئەو ئەرکە گونجاوتر بوون لەوانە «**١٩ ل٦٩**»:

- بەهۆی پێگەی کۆمەڵایەتی و ئایینیانەوە سودیان لە چاکسازی دەوڵەتەکان لە موڵکایەتی زەویوزاری کشتوکاڵی وەرگرت. لە ڕێگەی تاپۆ و سەنەدەوە توانیان ببنە خاوەنی زەویوزاری کشتوکاڵی گەورەو و داهات و سامانێکی زۆر لە ڕێگەی موڵکانە و باجسەندن لە مسکێنەکان بۆ خۆیان بپچڕن.
- بەناوی سەرپەرشتیکردن و چاودێریکردنی وەقفەوە، بە کردەوە بوونە خاوەنی موڵکەکانی وەقف و داهاتەکانی.
- بەهۆی ڕۆڵی گرنگی ئایینی و ڕۆحیەوە توانایان هەبوو ژمارەیەکی خەڵکی زۆرتر یەکخەن و ڕۆڵی ناوبژیکەر لە نێوان خێڵەکاندا ببینن و جۆرە قەداسەتێکیان هەبێت لای دەسەڵاتداری دەوڵەتەکان.
- داهاتی زۆری دیاری و خێری خەڵکی سادەی وڵاتەکەیان هەبوو.
- بەهۆی زیادبوونی دەسەڵاتی سیاسیان و هاریکاریکردن لەگەڵ دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و وەرگرتنی پۆست داهاتی چاکیان بۆ خۆیان دەپچڕی.
- بەناوی خێرەوە دەیانتوانی بێگاری بکەن بە مسکێن و خەڵکی هەژار لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و خزمەتکاری تەکیە وماڵەکانیان.
- داهاتی نوسینی دوعا و دانی ڕووەک بۆ چارەسەرکردنی نەخۆشی لەش و دەروون.
- سەندی باج و گومرگ لە پیشەگەر و بازرگان و کاسپکارانی شارەکان و قۆرخکردن و بەشداریکردن لە بازرگانیدا.

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا شێخەكان هەموو وەك یەك بەهێز نەبوون و دەسەڵاتی سیاسی و داهاتی ئابوری باشیان نەبووە. لەبەر لاوازی و بەربەرەكانی ناویان هەندێ لەوانە خۆیان دەخزانە بەر خێڵەكان. بۆ نمونە لە ناوچەی مەهاباد سێ شێخ و سێ تەكێ هەبووە. دوانیان چوونە پەنا دوو خێڵی جیاوازەوە و سێیەمیان لە ڕێگەی پشتگیری خەڵكی شارەوە پێگەی خۆی بەهێز كرد.

نە شێخەكان و نە دەوڵەتەكان وەكو پێویست نەیانتوانی بۆشایی سیاسی و سەربازی و سەقامگیری وڵاتەكە پڕكەنەوە و كۆنترۆڵی وڵاتەكە بكەن. جەردە و چەتە و پیاوكوژ و تاڵانی شار و گوند و ماڵی خەڵك ڕووداوێكی ڕۆژانە بوو. ئەگەر هەندێ لە خێڵەكان دەرفەتیان بۆ هەڵكەوتایە دەكەوتنە تاڵانی و سەرانەسەندن و ئازاردانی بازرگان و كاروانچی و بەرهەمهێنەر و پێكهاتەكانی وڵاتەكە «٩٦ ل١٧٧».

شكستهێنانی شێخەكان لە پڕكردنەوەی تەواوی بۆشایی سیاسی دوای میرنشینەكان و یەكخستنی وڵاتەكە و پچڕینی شێوەیەك لە سەربەخۆیی سیاسی تیایدا دەگەڕێتەوە بۆ چەندین فاكتەر، بەڵام هەندێكیان گرنگترین و سەرەكی بوون.

بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ ناوچەكە و شكستهێنانی دەوڵەتەكانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و زەلیل بوونیان و لەدەستانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابورییان لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا، شكستهێنانی سیستمی فیوداڵی خێڵیەتی و ئایدۆلۆژی ئایینی ئیسلام بوو. ئەمە كاریگەری گەورەی هەبوو لەسەر ڕۆڵ و توانای دەسەڵاتی ئایینی لە كوردستاندا و لەلایەن خێڵ و چینوتوێژەكانی كوردستانەوە چاوەڕوانی ئەوەیان لێ نەدەكرا بتوانن قەیرانەكانی وڵاتەكە چارەسەركەن.

ڕەنگە ئەگەر سێ چوار سەدە لەوەو پێش میرنشینەكانی كوردستان شكستیان بهێنایەوە و سنووری نێوانیان تێكبشكایە، پەیڕەوتێكی ئایینی بەهێز بەشێوەی سەلەفیەكانی عوسمانی و سەفەوییەكان بیانتوانیایە وڵاتەكە یەكخەن و دەوڵەتێكی سەرانسەری بونیاد بنێن، بەڵام لەو زەمینە نوێیەی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا دەتوانین بڵێین ئەوە مەحال بوو.

گرنگترین و بنچینەترین فاكتەر، كە بوو بەهۆكاری ئەوەی دەسەڵاتی شێخەكان نەتوانێ لە بازنەیەكی بچوك بچێتە دەرەوە بریتی بوو لەوەی كە ئەوانە لە ڕێگەی موڵكایەتی زەوی و داهات و سامانێكی زۆرەوە بوونە توێژێكی بەهێز و ئاشكرا لە چینی فیوداڵی موڵكداری وڵاتەكە. ململانێی بنەماڵەی ئایدۆلۆژیشێخەكان

و پەیڕەوکانیانلەگـەڵ یەکـدا تێکـەڵاو بـوو بـە ململانێیـان لـە پێنـاوی دەسـتکەوتی ئابـوری زۆرتـر و کۆنترۆڵکردنـی ناوچـەی گەورەتـر و پچڕینـی زیاتـر دەسـەڵاتی سیاسـی.

هەمـوو ئەمانـە ململانـێ و دوژمنایەتـی نێـوان بنەماڵـەی شـێخەکان و پەیڕەوکانیـان و هەروەهـا خێڵەکانـی زیاتـر و دژوارەتـر دەکـرد و زەحمـەت بـوو لـە بەریەکـدا یـەک بگـرن. بێگومـان لـە کۆتایی سـەدەی نۆزدە و سـەرەتای سـەدەی بیسـتدا دەسـتێوەردانی دەوڵەتەکانـی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت و دەوڵەتـە کەپیتالیسـتەکان لـەو ململانانـەدا ئـەو لەیـەک ترازانـەی زیاترکـرد. ڕووتاندنـەوە و چەوسـاندنەوەی مسـکێن و توێـژە کۆمەڵایەتەکانـی خـوارەوە و پێکهاتـە ناموسـڵمانەکانی وڵاتەکـە، هەروەهـا قۆرخکردنـی بازرگانـی و ڕووتاندنـەوەی پیشـەگەر و کاسـبکارانی نـاو شـارەکان، ئـەو شـێخانەی دەخسـتە بـەرەی دژ بـە زۆرینـەی خەڵکـی وڵاتەکـە «٩٨ ل١٢٢\٨٥ ل٢٠٨».

دەوڵەتـی عوسـمانی و قاجـاری ئێـران لاوازی و پچڕپچـڕی شـێخ و خێڵەکانـی کوردسـتان و ململانێـی نێوانیـان بـۆ سـەروەت و سـامانی زیاتـر و خواسـتیان بـۆ مانـەوەی سیسـتمی فیوداڵـی خێڵەکی بـە ئاسـانی دەقۆسـتەوە و سـودیان لێوەردەگـرت بـۆ سـەرکوتکردنی ڕاپەڕینـی ناوخـۆ و بەشـداریکردن لـە شـەڕی دەرەکیـدا.

لـە شـەڕەکانی سـاڵەکانی ١٨٧٠ ی دەوڵەتـی عوسـمانی لەگـەڵ ڕوسـیادا، ژمارەیەکـی زۆر لـە شـێخ و سـەرەک خێڵـی کـورد بەشـداریانکرد. لەوانـەی کـە بەشـداریان لـەو شـەڕانەدا کـرد شـێخەکانی نەهـری کوردسـتانی باکور و شـێخاکانی قادری کوردسـتانی باشـوور بـوون. بەنـاوی جیهـاد و ڕۆح شـادبوون بـە بەهەشـت خەڵکێکـی زۆریـان فریـودا و لـەو شـەڕانەدا بەکوشـتیان دان. لـە ڕاسـتیدا هـۆکاری سـەرەکی ئـەو شـێخانە لـەو شـەڕانەدا تاڵانـی و دەسـتکەوتی شـەڕ بـوو. دەگێڕنـەوە ئەوانـە بـە چەکـی کۆنـی وەکـو خەنجـەر و شمشـێر و دەمانچـەوە ڕوویـان کردۆتـە بەرەکانـی شـەڕ، بـەڵام لـە گەڕانەوەیانـدا بـە تفەنگـی ڕوسـی چـاک و تاڵانـی زۆرەوە گەڕاونەتـەوە «٨٥ل١٨٠».

سـاڵی ١٨٩١ سـوڵتان لـە ژمارەیـەک خێڵـی ڕەوەنـد و خێڵـی شـەڕکەری تـری باکـوری کوردسـتان، لەشـکرێکی گـەورەی بەنـاوی سـوارەی حەمیدییـە پێکهێنـا. سـەرەک خێڵـەکان کـران بـە سـەرکردەی تیپەکانـی ئـەو لەشـکرە. لـە نێـوان سـاڵەکانی ١٨٩٢-١٨٩٩ ژمـارەی چەکدارانـی ئـەو سـوپایە لـە ٤٠ هـەزار تێپـەری کـرد و لـە ٦٢ تیـپ پێکهاتبـوو. خێڵـە کوردەکان ئـەم کارەی سـوڵتانیان لا بەخشـندە بـوو. ئەو سـەرکردانە موچـە و چەکـی باشـیان پێـدراو قەولـی بەشـێک لـە تاڵانـی شـەڕیان پێـدراو لـە زۆربـەی باجەکانـی دەوڵـەت ئـازاد کـران.

ئـەم لەشـکرە ڕۆڵـی جەندرمەیـان دەبینـی و ئەرکـی کۆنترۆڵکردنـی ناوچـە و خێـڵ و

شێخەکانی کوردستانیان لە ئەستۆدا بوو. بەشدارییان لە شەڕەکانی روسیا کرد و دواتر لە نێوان ساڵەکانی ١٨٩٤-١٨٩٦ بەشداریان لە کۆمەڵکوژی و سەرکوتکردنی ئەرمەنیەکان و دەربەدەرکردن و تاڵانی ناوچەکانیانداکرد. ئەمانە نەکو هەر بەشداریانکرد لە کوشتاری ئەرمەنیەکاندا، بەڵکو بەشداریان لە سەرکەوتنی هەموو ناڕازییەک لەناو خەڵکانی کوردستانیشدادەکرد «٩٥ ل٩٤\٨٥ ل٢٧٠».
سوارەی حەمیدییە بوونە پاڵپشتێکی گرنگی سوڵتان و پارێزگاریکردنی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی و خەلافەت. دژی چاکسازی یاسایی و سیاسسی و بزووتنەوەی دەستوری بوون. ساڵی ١٩٠٨ لە پاڵ سوڵتاندا دژی مەجلیس و حکومەتی نوێی لاوانی تورک وەستانەوە.
ساڵی ١٩٠٨ لەلایەن مەجلیس و حکومەتی دەستورییەوە هەڵوەشێنرایەوە. سەرکردە و کوڕەکانیان کران بە ئەفسەر لە سوپای عوسمانیدا و بەشێک لە تیپ و جەنگاوەرەکانیان کرانە سەرباز لەو سوپایەدا. ساڵەکانی ١٣\١٩١٢ لە شەڕەکانی بەڵقان بەشداریانکرد و دواتر لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا. دواتر هەندێکیان پشتگیری کەمالیەکانیان کرد لە دامەزرانی دەوڵەتی تورکیادا و بەشێکیان هەتا کەوتنی سوڵتانلەگەڵ مانەوەی خەلافەت و سیستمی فیوداڵی خێڵەکیدا بوون.
لەگەڵ ئەوەی زۆربەی سەرەک خێڵ و شێخەکان خەریکی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان بوو، هەروەها لەگەڵ مانەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵەکیدا بوون و پستگیری سوڵتان\شایان دەکرد، بەڵام جاری وا هەبووە زوڵمو زۆرداری دەوڵەتەکان و دەسەڵاتدارانی دەوڵەت لە کوردستاندا و قورسی باج لەسەریان هەندێکیانی ناچار دەکرد رووبەڕووی ئەو دەوڵەتانە ببنەوە «٩٦ ل٧٧».
لە نیوەی دووەمی بزووتنەوەی سەربەخۆیی نەتەوایەتی بەڵقان و هەوڵدانی ئەرمەنییەکان بۆ پچڕینی سەربەخۆیی یان پچرینی مافە نەتەوایەتییەکانیان و لەهەمانکاتدا زوڵمی کاربەدەستانی توێژێکی ئۆرستۆکرادتی سەربازی و ئیداری ئەو دەوڵەتانە لە کوردستاندا هەتا رادەیەک سۆزی نەتەوایەتی و نیمچە سەربەخۆیی لەناو هەندێ لەو سەرکردانەدا جوڵاند. یەکێ لەوانەی لەو سەردەمەدا راپەڕین شێخەکانی نەهری بوون، کە بە شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری ناسراوە. شێخەکانی نەهریسەرەڕای رۆڵی ئایینی و رۆحیان، توێژێکی فیوداڵی مولکدار بوون و لە هەندێ ناوچەی ناوەڕاستی کوردستان دەوڵەمەند و بەهێز بوون و ژمارەیەکی زۆر گوند و ئاژەڵ و زەویوزاری کشتوکالیان هەبوو. شێخ توانی ژمارەیەک خێڵ لە دەوری خۆی کۆبکاتەوە و هێزێکی سەربازی پێکەوەبنێ «٨٥ ل٣٤٥».

ڕێگەدانــی دەوڵەتــی عوســمانی بــە وجــوودی شــێخ لــەو ناوچانــەدا و پەیوەنــدی دۆســتانەی شــێخ لەگــەڵ ســوڵتاندا، هەروەهــا لاوازی دەوڵەتــی قاجار و پشــێوی دۆخی ناوخــۆی کوردســتانی ڕۆژهــەڵات و ناســەقامگیری و زوڵمــی زۆر بەســەریانەوە وای لــە شــێخ کــرد ڕووی ڕاپەڕینەکــەی بکاتــە دەوڵەتــی قاجــار لــە ناوچەکانــی باکــوری کوردســتانی ڕۆژهــەڵات. ئــەو ڕاپەڕینــە لــە نێــوان ســاڵەکانی ١٨٨٠-١٨٨٣ بــەردەوام بــوو. لەگــەڵ ئــەوەی بەشــێک لــە خواســت و دروشــمی ئــەو بزووتنەوەیــە سروشــتێکی نەتەوایەتییــان هەبــوو، بــەڵام بەهــۆی ئــەو فاکتەرانــەی پێشــوتر باســمانکرد زۆربــەی ســەرەک خێــڵ و شــێخەکانی وڵاتەکــە پشــتگیریان نەکــردو بزووتنەکــە شکســتی هێنــا «٨٥ ل ٩٦\٣٥٠ ل١٨٤».

بێجگەلــە بزووتنەوەکــەی شــێخانی نەهــری، چەندیــن ڕاپەڕین لە کوردســانی ڕۆژهەڵات دژی باجــی قــورس و زوڵــم و زۆری دەســەڵاتدارانی ئــەو وڵاتــە ڕوویــدا. لەوانــە ڕاپەڕینــی ســەرکردەکانی لوڕســتان ســاڵی ١٨٦٠، ڕاپەڕینــی جەمــاوەری گــەورەی ناوچــەی تالیســی نزیــک کرماشــان ســالی ١٨٦٩. نێــوان ســاڵەکانی ١٨٨٦- ٨٧ چەندیــن ســەرەک خێــڵ ڕاپەڕیــن لەوانــە خێڵەکانی هەمەوانــی و چەلەبــی و کەلهــور «٩٨ ل٨٥».

کاردانەوەی چاکسازی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستلەسەر کوردستان ١٨٥٠

وەکــو لــە بەنــدی پێنجەمــدا باســمانکرد، گرنگتریــن ئــەو چاکســازییانەی دوو دەوڵەتەکــە لــە ســەدەی نــۆزدەدا لــە پێنــاوی بەهێزکردنــی توانــای ســەربازی و زیادکردنــی داهاتــی دەوڵەتکردیــان بریتــی بــوو لــە گۆڕانکاری لــە موڵکایەتــی زەویوزار و دامەزراندنــی ســوپای نیزامــی هاوچــەرخ و هەروەهــا کۆکردنــەوەی باجــەکان بــە شــێوەیەکی ڕاســتەوخۆ لەلایــەن دەوڵەتــەوە.

پرۆســەی لەناوبردنــی میرنشــینەکان بــە درێژایــی نیــوەی یەکەمــی ســەدەی نــۆزدە لەلایــەن دەوڵەتەکانــەوە هەنگاوی یەکــەم بــوو بــۆ ڕێگەخۆشــکردن بــۆ جێبەجێکردنــی ئــەو چاکســازیانە لــە کوردســتاندا. لــەدوای نەمانی میرنشــینەکان، لــە نیــوەی دووەمــی ســەدەکەدا ئــەو چاکســازییانە خرانــە گــەڕ و کاردانــەوەی گرنگییانلەســەر کۆمەڵگەکــە هەبــوو، کــە دەتوانیــن هــەرە گرنگەکانیــان لــە ســێ خاڵــدا کۆبکەینــەوە «٩٥ ل٨٤»:

- گۆڕانی موڵکایەتی فیوداڵی خێڵەکی بە موڵکایەتی فیوداڵی.
- گوژمــدان بــە نیشــتەجێکردنی ڕەوەنــدەکان و بەشــداریکردنیان لــە بەرهەمهێنانــی کشــتوکاڵی و باجدانــدا.
- هاتنــی توێژێــک لــە کاربەدەســتانی دەوڵــەت و خزمانــی بنەماڵەکانــی عوســمانی و

قاجاربۆ كوردستان و بوونیان بە توێژێك لە خاوەن موڵك و سامان.
لە دوای ئەو چاكسازییانە گۆڕانكاری لە موڵكایەتیدا دەستیپێكرد. هەڵبەتە ئەو گۆڕانكاریە بە بڕیارێك و لە ماویەكی كورتدا نەهێنرایە ئەنجام، بەڵكو پرۆسەیەكی درێژخایان بوو، كە زیاتر لە ٥٠ساڵی تری خایاند هەتا جێگەی خۆیگرت. بەپێی ئەوە موڵكایەتی زەویوزار لە كوردستاندا گۆڕا بۆ موڵكایەتی تاك. بەشی هەرە زۆری ئەو موڵكایەتییە كەوتە دەست سەرەك خێڵ و شێخ و كاربەدەستانی ئیداری و سەبازی دەوڵەت و دواتریش هەندێ بازرگانی گەورە بەشێكیان لەو موڵكانە كڕیوە «**١٩ ل٥٩**».
گۆڕینی موڵكایەتی فیودالی خێڵەكی بە موڵكایەتی فیودالی هەتا رادەیەكی زۆر سروشتی كلاسیكی فیودالیزمی ئەوروپای گرتە خۆی. مسكێنەكانی كوردستان، كە زۆرینەی خەڵكی وڵاتەكە بوون هەروەكو كۆن بێ موڵك و ماف مانەوە. ئەوەی گۆڕانی بەسەرداهات موڵكایەتی و رۆڵی بەشێك لە ئەندامەكانی خێڵەكان بوون. بەشێك لە سەرەك خێڵ و شێخەكان بوونە فیودالی موڵكدار. هەندێ لەوانە رۆڵی سەركار و كوێخا و كاربەڕێوەبەری سەرەك خێڵیان دەبینی و بەشی خۆیان لە رێگەی باج و سەرانە و گەندەڵیوە لە مسكێنەكان دەپچڕی. هەندێكی تریان بەهۆی خزمایەتی یان نزیكیان لە سەرەك خێل و شێخەكانەوە پارچە زەوی بچوك یان گەورەیان پێ دەدرا بۆئەوەی راستەوخۆ خۆیان بەرهەمی تیادا بهێنن. ئەمانە توێژی خوارەوی ملكداری بچوك و ناوەندیان لە لادێدا لێدروست بوو «**٩٥ ل١٨٤\ ٨٥ ل٢٦٥**».
گروپێكی تر، كە بوون بە توێژێكی فیودالی موڵكدار لە كوردستاندا كاربەدەستانی ئیداری و سەبازی و خزم و دەستوپێوەندی شا\سوڵتان بوون. ئەمانە لەرێگەی بەكارهێنانی توانای سەربازی و ئیداری و بەتیل و دزی و گەندەڵیەوە خۆیان كرد بە خاوەن زەویوزار لە وڵاتەكەدا یان لە رێگەی دانی زەوی بە خەڵكی تر لە رێگەی بەرتیل وەرگرتنەوە بوونە خاوەن سامانی گەورە.
هەرچەندە ئەم گۆڕانكارییانە بنەمایەكی گرنگی سیستمی فیودالی خێڵەكی لە كوردستاندا تێكشكاند و رۆڵی دەرونی و قەداسەتی خێڵ و شێخەكانی لەناو ئەندامی خێڵ و مسكێن و پێكهاتەكانی وڵاتەكە لاوازكرد، بەڵام لەبەر چەندین هۆكار بنەمای كۆمەڵایەتی و خێڵەكی و عورف و نەریتی خێڵەكی لە وڵاتەكەدا بنبڕ نەبوو و بگرە لەسەر بنەمای بەرژەوەندی هاوبەشی نوێ شێوازی بەدتری گرتە خۆی.
ئەو گۆڕانكارییانە هەڵپەی سەرەك خێڵ و شێخەكان و ئەندامی خێڵەكانی

زیاترکرد بۆ پچڕینی گەورەترین ڕێژەی موڵک و سامان بۆ خۆیانو لەهەمانکاتدا رووتاندنەوەی زیاتری مسکێنەکان. ئەو هەڵپەیە ململانێی نێوان ئەو فیوداڵە موڵکدارانەی زیاترکرد و هەوڵیان دەدا لەسەر حسابی یەکتری گەورەترین ڕێژە بۆ خۆیان بپچڕن.
لەبەرئەوەی بچڕینی موڵکایەتی لەرێگەی توانای سەربازی و پێگەی کۆمەڵایەتییەوە بوو، تەنها سەرەک خێڵ یان شێخەکان بوون توانایان هەبوو ئەو موڵکایەتیە بۆ خۆیان بپچڕن. بێ ئەوانە ئەندامی خێڵەکان بێ پشت دەبوون و نەیاندەتوانی بەشی خۆیان بپچڕن. بۆ ئەوە سەرەک خێڵ و ئەندامەکانی و شێخ و موریدەکانی پێویستیان بە یەکتری هەبوو. هەروەها مانەوەی بنەمای کۆمەڵایەتی و ئایدۆلۆژی خێڵەکی مەرجێکی گرنگ بوو بۆ یەکێتی نێوانیان. هەڵبەتە ململانێی نێوان شێخ و سەرەک خێڵەکان و هەڕەشەی بەردەوامیان لەسەر یەک ئەو خێڵ و خەڵکانەیان زیاتر بە سەرکردەکانیانەوەگرێداوە «٨٥ ل ١٢٠».
بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان و بازاڕی فراوانی کراوە و تێکشکاندی بەرهەمهێنانی قوفڵدراوی خێڵەکی و رکابەری بازاڕ و ترس لە باجکۆکەرەوە و ئیحتیکاری بازر لەلایەن توێژێک لە بازرگانی گەورەوە، لای زۆربی ئەندامانی خێڵەکان و پیشەییەکان و مسکێنەکان هەڕەشە بوو لە مان و نەمانیان. ئەو شێوازی ژیان و بەرهەمهێنانەی کە بەسەدان یان رەنگە هەزاران ساڵ لەگەڵی راهاتبوون و جۆرێک ئارامی پێ دابوون لەژێرهەڕەشەدا بوو. بۆیە ئەو بڵاوبوونەوەە بەتایبەتی لە ناوچەیەکی دابڕاوی وەکو کوردستاندا وای لەو خەڵکانە دەکرد بۆ پارێزگاریکردنی خۆیان بچنە پاڵ سەرەک خێڵ یان شێخێک و جاری واهەیە کاربەدستانی بەهێزی دەوڵەتەکانیش.
لە هەمانکاتدا بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان و هاتنەناوەوەی غەیرە دین و بیروڕای علمانی و چاکسازی یاسایی و سیاسی هەڕەشە بوون لەسەر عورف و نەریتی خێڵەکی و ئایدۆلۆژی ئیسلامی، کە فاکتەرێکی گرنگ بوو بۆ مانەوەی سیستمە کۆنەکە و چینوتوێژەکانی. بۆیە شێخەکانی کوردستان و سەرەک خێڵەکان هەروەکو شا\سوڵتان و دەسەڵاتی ئایینی شیعە و سوننەی سەلەفی هەموو توانایەکیان بەکاردەهێنا بۆ ترساندنی خەڵک لەو هەڕەشەیە و کۆکردنەویان لە دەوری خۆیان «١٩ ل٧٧».
 بۆ زیاتر چوونە ناو باسەکەوە و تێگەیشتنی چۆنیەتی بەرێوەچوونی پرۆسەکەو لێردا هەندێ نمونە دێنینەوە. لەسەرەتای سەدەی نۆزدە جافەکان و خێڵەکانی

تری دۆستیان لە دەوروبەری ١٠ هەزار رەشماڵی رەوەند و ٣ هەزار خێزانی نیمچە رەوەند پێکهاتبوون. بەڵام دوای سەد ساڵ لەژێر فشاری دەوڵەتەکاندا بەخۆشی بێت یان ناخۆشی بەشێکی زۆریان وازیان لە ژیانی رەوەندی هێنا و نیشتەجێبوون. بەشێک لەوانە بۆ ماوەیەکی زۆر بە نیشتەجێبوون رازی نەدەبوون و هەردەرفەتێکیان بۆ هەڵدەکەوت دەکەوتنەوە ژیانی رەوەندی.

لە ساڵەکانی ١٨٨٠دا بەشێک لە زەوییەکانی شارەزوور لەسەر بەگزادەکانی جافەکان تاپۆکرا. سنووری موڵکەکانیان لە ناوچەکانی خالیس و سەعدیە و خانەقینەوە هەتا هەڵەبجە و پێنجوینی گرتۆتەوە. بێجگە لەو زەویە کشتوکاڵیانە خاوەنی لەوەڕگای گەورەبوون. بەشێکیان لە ئێران ماونەتەوە و بوونەتە خاوەنی زەوی کشتوکاڵی گەورە. ئەم خێڵانە تەنها نەبوونەتە خاوەن زەوی کشتوکاڵی، بەڵکو لەگەڵ زەوییەکاندا مسکێنەکانیشیان کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتەوە. ئەو خێڵانە لەبەر گەورەیی و بەهێزیان و پەیوەندیی باشیان لەگەڵ دەوڵەتەکاندا، پۆستی حکومی و موچە و دیاریان پێدراوە. لە بەرامبەردا ئەم خێڵانە ناچاربوون ساڵانە باج بدەن بەو دەوڵەتانە و لەکاتی پێویستدا بەشداری شەڕەکانیان بکەن «٩٥ ل ٩٦\٩٤ ل ٤٦».

دزەییەکان لە ناوچەکانی دەشتی هەولێر نیشتەجێبوون. ئەم خێڵە شەڕکەر نەبوون و لە رێگەی پەیوەندی دوستانەیان لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا یەکێ لە سەرکردەکانیان لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە پۆستی والی هەولێری پێبەخشرا. لەو رێگەیەوە بە پشتیوانی سوپای عوسمانی دەستیان گرتووە بەسەر بەشێکی زۆری زەوی کشتوکاڵی دەشتی هەولێر و لەرێگەی تاپۆو سەنەدەوە کردوویانە بە موڵکی خۆیان. دوای داڕمانی دەوڵەتی عوسمانی و دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق لە ساڵەکانی ١٩٢٠ دا پەیوەندی دۆستانەیان لەگەڵ ئەو دوڵەتە هەبووە و چەندین پۆستیان لە پەرلەمان و حکومەتدا پێدراوە «٨٥ ل ١١٣».

لە دوای ساڵەکانی ١٨٥٠ وە لە ناوچەکانی باکوری جزیرە خێڵی رەوندی دووری ناچارکراون لەو ناوچانە جێنشینبن. ئەمانە خێڵی گەورە و شەڕکەر و بەهێز بوون و چەکداری زۆریان هەبوو. لە رێگەی هەڕەشە و بەکارهێنانی هێزەوە توانیانزەویوزاری مەزنی بەپیتی ئەو ناوچانە کۆنترۆل بکەن و سەرکردە و ئاغاکانیان لە رێگەی سەنەد و تاپۆوە ببنە خاوەن موڵک.

بێجگەلە مسکێنە ناخێڵەکییە کوردەکان، کە زۆرینەی دانیشتوانی ناوچەکە بوون، ژمارەیەکی زۆر لە ئاسوری هەر لە کۆنەوە خەڵکی ناوچەکەبوون.

هەموو ئەوانەش لای ئەو خێڵە کوردانە حیسابی مسکێنیان بۆ کراوە و دەبوایە مۆڵکانە وسەرانەیان پێبدەن و لەکاتی پێویستدا بێگاریان بۆ بکەن.
بێگومان هەموو سەرەک خێڵ و شێخانی کوردستان دەرفەتی ئەوەیان بۆ دروست نەبوو، کە ببن بە مۆڵکدار و خاوەنی سامان و پۆستی دەوڵەت، بەڵکو بەشێکی زۆریان رووبەڕووی سەرکوتکردن و هەژاری بوونەوە. بەشێک لەو خێڵە رەوەندەکان، نەکو هەر نەبوونە خاوەن زەویوزار و مسکێن، بەڵکو بەهۆی باجی قورسی دەوڵەتەکان بەسەریانەوە و بەزۆر بردنی لاوەکانیان بۆ خزمەتی سەربازی رووبەڕووی هەژاری و نەخۆشی و بێ ئیشی بوونەوە. بەتایبەتی لە سالانی سارد و لە کاتی پەتا بڵاوبوونەوە ژمارەیەکی زۆر ئاژەڵەکانیان مردار دەبوونەوە و خۆیان رووبەڕوویبرسێتی و مردن دبوونەوە. بەشێک لەوانە دەبوونە مسکێن و شوانکار و پیاوی شێخ و ئاغاو دەسەڵاتداری دەوڵەت یان حەوداڵی کار دەبوون و روویان دەکردە شارەکانی کوردستان و شارە گەورەکانی نمونەی ئەستەنبوڵ و بەغدا و تاران «**١٩** ل**٥٤**».
بوونی سەرەک خێڵ و شێخەکان بە مۆڵکدار و دانی پۆستی حکومی و ئەرکی باجکۆکردنەوە پێیان ململانێ و دوژمنایەتی خستە نێوان ئەوانەوە و بێزاری و هەژاری زۆرینەی خەڵکانی کوردستان. زۆرجار چارەسەری دوژمنایەتی نێوانیان لە رێگەی توندوتیژی و شەڕەوە یەکلایی بۆتەوە و پەنایان بردۆتە پەنا دەوڵەتەکان. ئەم پرۆسەیە مەسەلەی خۆفرۆشتن بە بێگانە و پاشکۆیەتی و ئەڵقەلەگوێیی لە ناویاندازیادکرد و بووە دیاردەیەکی رۆژانەو کلتورێکی قبوڵکراو لە وڵاتەکەدا . ئەم عورفە نالەبارە زیاتر لە جاران رەگوریشەیان لە کۆمەڵگەکەدا داکوتی. ئەمە نەکو تەنها لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا باڵی کێشا بەسەر وڵاتەکەدا، بەڵکو پاشماوکانی بە درێژایی سەدەی بیست لە زۆر ناوچەی کوردستاندا هەر مایەوە و هەتا ئەمڕۆش ئەو نەریت و خاسڵەتانە لەناو هەندێ لە پارتە سیاسی و گروپ و پێکهاتەکاندا بە ئاشکرا دەبینرێت.

بۆچی کوردستان نەبووە مەڵبەندێکی ئابوری بەهێز؟ ١٨٥٠- ١٩٢٥

رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، وەکو پێویست نەیتوانی سوود لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان وەربگرێت و لە رێگەوەسیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر و سەربەخۆتیایدا دروست بێت، کە ببێتە بەشێکی بەهێز لەو

سیستمە نوێیە، بەڵكو بە پێچەوانەوە بووە بە پاشكۆی ئەو سیستمە. لەگەڵ ئەوەشدا لە ناوچەكەدا چەندین مەڵبەندی ئابوری پاشكۆی بەهێز دروستبوو، كە ناوچەی جیاوازیان بە رێگەی جیاوازەوە دەبەست بە بازاڕی جیهانەوە و بوونە جێگەی سەرنجڕاكێشانی دەوڵەتە سەرمایەدارەكانی جیهان و كۆمپانیەكانیان «بەندی پێنجەم».

بەهەمان شێوە كوردستانیش وەكو شوێنەكانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بووە پاشكۆی كەپیتالیزمی جیهان. بەڵام ئەوەی تایبەتمانداری بە وڵاتەكەدا ئەوە بوو كە مەڵبەندیئابوریبەهێزی پاشكۆ تیایدا دروست نەبوو، كە سەرانسەری وڵاتەكە پێكەوە گرێدا و سەرنجی دەوڵەتە كەپیتالیستەكانی جیهان بەلای خۆیدا راكێشێ. بە پێچەوانەوە هەر بەشێكی وڵاتەكە بەجیا بەسترایەوە بە یەكێك لە سەنتەرە ئابورییەكانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە.

بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ كوردستان و كاردانەوەكانی لە وڵاتەكەدا دەكرێ دابەشكرێ بە چەند قۆناغێكدا. قۆناغی نێوان ساڵەكانی ١٨٠٠-١٨٥٠، قۆناغی ساڵەكانی ١٨٥٠-١٨٦٩، قۆناغی ساڵەكانی ١٨٦٩-١٩١٨، قۆناغی ساڵەكانی ١٨١٨-١٩٢٥.

١- قۆناغی نێوان ساڵەكانی ١٨٠٠-١٨٥٠. وەكو چۆن میرنشینەكان كۆسپ بوون لە بەردەم چاكسازییەكانی دەوڵەتی عوسمانی و قاجار و لەلایەن ئەوانەوە روخێنران، بەهەمان شێوە سیستمی فیودالی خێڵەكی داخراوی میرنشینەكانی كوردستان و دابەشبوونی وڵاتەكە بەسەر چەندین یەكەی لەیەك دابڕاودا رێگربوو لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و دروستبوونی شاری بازرگانی و زیادكردنی بەرهەمهێنان و بوژاندنەوەی بازرگانی، بۆیە دەوڵەتە كەپیتالیستەكان و كومپانیەكانیان تێكشكاندنی ئەو سنوورانەیان لە بەرژەوەندی خۆیاندا دەبینی. ئەو ٥٠ ساڵە قۆناغی تێكشكاندی ئەو سیستمە و لەناوبردنی میرنشینەكان بوو. لەو ساڵانەدا وڵاتەكە رووبەڕووی شەڕ و ئەشكەنجە و كاولبوون و لاوازبوونی بەرهەمی كشتوكاڵی و ئاژەڵبەخێوكردن و بازرگانی بۆوە. بۆیە لەم قۆناغەدا لە زۆربەی ناوچەكانی كوردستان گۆڕانكارییەكی ئەوتۆ لە بەرهەمهێنان و بوژاندنەوەی بازرگانی و بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری روویندا. ناوچەكانی دەرەوەی دەسەڵاتی میرنشین و خێڵە گەورەكانی كوردستان نمونەی رۆژئاوای جزیرە و رۆژئاوای ئامێدی بەهۆی دووریانەوە لە شەڕو ئاژاوەوە و زیاتر سەقامگیری تیایاندا بەهۆی كۆنترۆڵی دەوڵەت گۆڕانكاری زیاتر تیایاندا روویدا.

٢- قۆناغی ١٨٥٠-١٨٦٩. دەتوانیین بڵێیین بوژاندنەوەی بازرگانی لە ساڵەكانی

پەنجای سەدەی نۆزدەی کوردستان لە ئاستی بازرگانی سەرەتای سەدەی نۆزدەی هەندێ شوێنی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بوو. بە مانایەکی تر ئەو بۆژاندنەوەیە لە کوردستاندا زیاتر لە ٥٠ ساڵ کەوتە دوای شوێنەکانی ترەوە.

لەم قۆناغەدا دەسەڵاتدارنی دەوڵەتەکانی ئێران و عوسمانی لە پێناو زیادکردنی داهاتی باجەکانیان لە رووی ئیداری و سەربازییەوە هەتا رادەیەک توانیان کۆنترۆڵی زۆربەی شارەکانی کوردستان بکەن و ئاسانتر لە پێشتر کۆنترۆڵی رێگە بازرگانیەکانی نێوان ئەو شارانە و شارە بازرگان و مەڵبەندە ئابورییەکانی ناوچەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بکەن. ئەم کۆنترۆڵە رێگەی خۆشکرد بۆ دەستپێکردنی بازرگانی لە وڵاتەکەدا «٩٨ ل٢٦».

ئەو گۆڕانکارییانەی لە موڵکداری زەویوزاردا روویدا، کە تیایدا سەرەک خێڵ و شێخەکان بوونە خاوەن موڵکی تایبەتی خۆیان، بووە هۆکاری ئەوەی بەشێک لەوانە زیاتر لە جاران دڵیان بە زیادبوونی بەرهەمهێنان بسوتێت، بەتایبەتی بەهۆی بوژاندنەوەی بازرگانی و زیادبوونی خواستی هەرێمایەتی و دەرەکی لەسەر هەندێ بەروبوومی بازرگانی. ئەمانە تەماعی ئەو موڵکدارانەی کوردستانی زیادکرد بۆ پارە و سەروەت پەیداکردن کەوتنە ئەوەی هەوڵ بدەن بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی زیاتر و فرەچەشنتر بکەن و بەشێک لەوە هەناردەی بازاڕی دەرەوە بکەن.

نیشتەجێبوونی خێڵە کۆچەرییەکان و بەشداریکردنیان لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا بە هەمان شێوە بووە هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی. سەرەڕای ئەوە ئەو نیشتەجێبوونە بووە هۆکاری زیادبوونی مەساحەی زەوی کشتوکاڵی، چونکە زۆر زەوی کستوکاڵی هەبوو پێشتر بێ ساحێب بوون و بەکار نەهێنرابوون لە بەرهەمهێنیاندا. ئەگەرچی بەخێوکردنی مەڕوماڵات بەهۆی نیشتەجێبوونی رەوەندەکانەوە لە هەندێ ناوچە کەمیکرد، بەڵام بەهۆی زیادبوونی خواستی هەندێ ناوچەی دەرەکی لەسەر ئەوانە لەم قۆناغەدا بەشێوەیەکی گشتی کەمی نەکرد.

بەهۆی هاتنی ژمارەیەکی زۆر لە کاربەدەستانی دەوڵەت و سوپا بۆ شارەکان و زیادبوونی سەقامگیری تیایاندا و هاتنی بازرگان و کاسبکار بۆیان، لە شارەکاندا خواست لەسەر بەرهەمی کشتوکاڵ زیادیکرد و ئەوەش بووە فاکتەرێکی تر بۆ زیادبوونی بەرهەمی کشتوکاڵی و بوژاندنەوەی بازرگانی.

لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەوە هەتا دەهات زیاتر ناوەندی ئابوری بەهێز لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دروست دەبوون و هەتا دەهاتئاڵوگۆڕی بازرگانیان

لەگەڵ دەوروبەریاندا زیادیدەکرد. بێگومان ئەمانە کاریان کردەسەر کوردستانیش. گرنگترین ئەو سەنتەرانەی لەو بیست ساڵەدا کاریان کردەسەر بازرگانی کوردستان ئەستەنبوڵ و شارە بازرگانییەکانی تورکیای عوسمانی و شامی گەورە بوو. بۆیە لەم ساڵانەدا بێجگەلە دەستپێکردنی کەلوپەلی دەرەکی بەتایبەتی قوماش، هەندێ بەروبوومی کوردستان بە تایبەتی هەناردەکردنی ئاژەڵ و خوری و پێستە بۆ ئەو ناوچانە زیادیکرد.

بازرگانی دەرەوەی ئێران لەگەڵ ئەوروپا هەتا کردنەوەی قەناتی سوێس زیاتر لە رێگەی روسیا و دەوڵەتی عوسمانییەوە بوو. بەشێک لەوانە بە کوردستاندا تێدەپەڕی، بۆیە زیادبوونی سەقامگیری هەندێ رێگەوبانی کوردستان و رێکەوتنی ئەو دەوڵەتە لەگەڵ یەکدا هەتا رادەیەک کاریکردە بازرگانی کوردستانیش. هەتا ئەوسا کوردستانی رۆژهەڵات زیاتر بە تاران و شارە بازرگانەکانی ناوەوەی ئێرانەوە بەسترابۆوە. لەو ساڵانەدا هەناردەکردنی مەڕوماڵات و خوری و پێستەی کوردستان بۆ ئەو ناوچانە زیادیکرد.

بوژاندنەوەی بازرگانی عێراقی عەرەبی و ناوچەکانی ناوەوەی سوریا دواکەوت. بەڵام لە سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە هەتا دەهات ئینگلتەرا زیاتر گوێی دەدایە بازرگانی نێوان عێراق و هیندستان لە رێگەی مینای بەسرەوە. بازرگانیلەو رێگەیەوە لە نێوان ١٨٦٠-١٨٧٠ دوو هێندەی لێهاتووە. لەم قۆناغەدا لەو رێگەیەوە بازرگانی لەگەڵ هیندستان و وڵاتەکانی کەنداو و دەریای سوور زیادیکرد. بێگومان ئەمەش هەتا رادەیەک کاریکردە سەر بازاڕگانی باشووری کوردستان. هەناردەکردنی هەندێ بەرهەمی وەکو خوری و گەنم و جۆ و هەنگوین و میوەی وشکراوەی وەکو گوێز و بادام و هەنجیر و هاوردەکردنی خورما و قاوەی یەمەن و مۆم و بوغورد و قوماشی هیندی لەو رێگەیەوە زیادیکرد «بروانە بەندی پێنجهەم».

لەگەڵ ئەوەی بازرگانی کوردستان لەم قۆناغەدا کەوتە جووڵە و هەندێ شاری کوردستان ژمارەی دانیشتوانی زیادیکرد و هەندێ رێگەوبان کە ئەو شوێنانەی بەسەنتەر و شارە بازرگانەکانی دەرەوەی دەبەستەوە سەقامگیرتر و ئارامتر بوو، بەڵام ئەو گۆڕانانە زۆر بەخاوی بەرەو پێش دەچوو و هێشتا زۆربەی شوێنەکانی وڵاتەکەی نەگرتبۆوە «٨٥ ل٦٠».

بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ تەنها هەندێ ناوچەی نزیک هەندێ لە شارەکانی گرتەوە، تێکشکاندنی سیستمی بەرهەمهێنانی پیشەییقوفڵدراوی وڵاتەکە و زیادبوونی بەرهەمی پیشەیی و پیشەسازی زۆر بە خاوی دەڕۆیشت بەڕێوە، ئەو بوژاندنەوە

بازرگانییەی کە روویدا تەنها لە بازنەیەکی بچوکی دەوروبەری هەندێ لە شارەکان و رێگا سەرەکییە بازرگانیەکان بوو. ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان ناوچە و شارەکانی وڵاتەکەدا و گرێدانی ئەو ناوچانە هیچ گۆرانکارێکی ئەوتۆی بەسەر نەهات. دەتوانین بڵێین ئەم قۆناغە سەرەتای قاپی خستنە سەرپشت بوو بۆ تێکشکاندنی سنورە خێڵەکییەکان لە وڵاتەکەدا و بەستنەوەی ناوچەکە بە بازاڕی جیهانەوە.

٣- قۆناغی ساڵەکانی ١٨٧٠-١٩١٨. لەم قۆناغەدا چەندین گۆڕانکاری مەزن لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەلانسی نێوان هێزە دەرەکییەکان و دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتدا روویدا، کە راستەوخۆ کاری کردەسەر کوردستان و بوژاندنەوەی بازرگانی تیایدا «**١١٦** ل**٣١**» و دروست نەبوونی مەڵبەندێکی ئابوری پاشکۆی بەهێز لە کوردستاندا و گرێدانی ناوچەکانی بە مەڵبەندیئابوری دەرەکییەوە.

هۆکاری نەبوونی کوردستان بە مەڵبەندێکی ئابوری پاشکۆ بە پلەی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ خاسڵەتە تایبەتیەکانی ناوخۆی وڵاتەکە و فاکتەرە خۆماڵیەکان. گرێدانی ناوچە جیاوازەکانی وڵاتەکە بە چەندین مەڵبەندی ئابوری دەرەکییەوە لەلایەکەوە بەندبوو بە خاسڵەت و فاکتەرە خۆماڵییەکانەوە و لەلایەکی ترەوە بەندبوو بەو گۆڕانکارییە مەزنانەی لە سەرانسەری دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا روویاندا. لێرەدا دەکرێ گرنگترین ئەو گۆڕانکارییانە لە چەند خاڵێکا کۆبکرێتەوە:

- کردنەوەی قەناتی سوێس ساڵی **١٨٦٩**.
- لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و دەستپێکردنی کۆنترۆڵی ناوچەکە لەلایەن بێگانەوە.
- بەهێزبوونی چەندین مەڵبەندیئابوری پاشکۆ لە ناوچەکەدا.
- سەقامگیری زیاتری رێگەوبان و راکێشانی هێڵی شەمەندەفەر و بەکارهێنانی کەشتی هەڵمی.
- زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و زیادبونی خواست لەسەر بەرهەمی کشتوکاڵی و کەرەسەی خاو و کەلوپەلی پیشەسازی.
- دۆزینەوەو دەرهێنانی پترۆڵ لە هەندێ ناوچەدا «**١١٣** ل**٣٥**».

لەبەندی پێنجەمدا بە تێروتەسەلی باسی ئەم گۆڕانکاریانە و کاردانەوەیان لەسەر دۆخ و پاشەڕۆژی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست کراوە، بۆیە لێرەدا پێویست ناکات سەرلەنوێ لەسەریان بدوێین. ئەوەی لێرەدا باسی دەکەیان کاردانەوەی ئەوانەیە لەسەر کوردستان و چۆنیەتی بەرێوەچوونی پرۆسەکەیە لە وڵاتەکەدا.

كاردانەوەی كردنەوەی قەناتی سوێس لەسەر كوردستان دوو فاقی بوو. كردنەوەی ئەو قەناتە جۆشیدا بە بازرگانی دەرەوەی ئێران و بەسرەو عێراقی عەرەبی، كە بووە هۆكاری ئەوەی باشور و رۆژهەڵاتی كوردستان زۆر خێراتر لە جاران بوژاندنەوەی بازرگانی تێكەوێت و بازاڕی داخراوی وڵاتەكە بكرێتەوە و فراوانتر ببێت و بەرهەمهێنان زیادبكات و ژمارەی دانیشتوانی وڵاتەكە بە خێرایی زیاد بكات.

لەهەمانكاتدا كردنەوەی ئەو قەناتە بازرگانی ئێرانی بە توندی بەست بە كەنداوەوە و هەتا دەهات وڵاتەكەی خێراتر دەبەست بە سیستمی سەرمایەداری جیهانداو لە پاڵیدا هەتا دەهات زیاتر لە جاران بازاڕ و بازرگانی و بەرژەوەندی كوردستانی رۆژهەڵاتی بەو مەڵبەندەوە دەبەستەوە. پێشتر تەنها سنوورێكی سیاسی لە نێوان ئێران و دەوڵەتی عوسمانی و رۆژهەڵات و بەشەكانی تری كوردستاندا هەبوو، كە هێندە رێگرنەبوو لە هاتوچۆ و ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوانیان. ئەم گۆڕانكارییە پرۆسەی لەیەك ترازانی ئەو دوو بەشەی ئەوسای كوردستانی خێراتر كرد.

پێش بەهێزبوونی مەڵبەندی ئابوری بەسرە، بازرگانی باشووری كوردستان و ولایەتی موسڵ و هەتا رادەیەك بازرگانی كوردستانی رۆژهەڵات و ئێرانیش لە رێگەی موسڵ و حەلەب و ئەستەنبوڵ و ئەزمیرەوە بوو، بەڵام بەهێزبوونی رۆڵی بەسرەو نزیكی باشوری كوردستان و ولایەتی موسڵ لێیەوە وایكرد رێگابازرگانییەكانی ئەم ناوچانەو هاوردەكردن و هەناردەكردن بەو رێگەیەدا بڕوات و پەیوەندی نێوان موسڵ و حەلەب و ئەستەنبوڵ بەرەو لاوازبوون بچێت. ئەمە هەتا دەهات پەیوەندی و بەرژەوەندی ئابوری باشووریكوردستانی لە شوێنەكانی تری كوردستان بەرەو دابڕین دەبرد.

كۆنترۆڵكردنی عێراق لەلایەن ئینگلتەراوەو سوریای گەورە لەلایەن فەرەنساوە بە تایبەتی لە كۆتایی شەڕی یەكەمی جیهانیدا هەتا دەهات رۆژئاوای كوردستانی زیاتر دەبەستەوە بە مەڵبەندی ئابوری شامی گەورەوە. ئەگەرچی فەرەنسا و ئینگلتەرا هاوپەیمان بوون، بەڵام لەهەمانكاتدا هەریەكەیان بەپێی توانای خۆی دەیویست بەشی خۆی بپچڕێت. دۆڕاندنی دەوڵەتی عوسمانی لەو شەڕەداو پلانی دابەشكردنی ناوچەكانی پێشووی دەوڵەتی عوسمانی دەرەوەی توركیا ئەو پرۆسەیەی خێراتر كرد.

شكستهێنانی دەوڵەتی عوسمانی و قاجار و لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابورییان لە كۆتایی سەدەی نۆزدەدا لەلایەكەوە وایكرد، كە دەوڵەتە

کەپیتالیستەکان و کومپانیا و بانکەکانیان بە هەوەسی خۆیان لە سەرانسەری ئەو دەوڵەتانەدا تەراتێن بکەن و رووبکەنە هەموو کون و قوژبنی ناوچەکە بە کوردستانیشەوە. ئەو کۆنترۆڵە لەهەمانکاتدا مەڵبەندە ئابورییەکانی نەکو لەرووی ئابوریەوە، بەڵکو لە رووی سیاسیشەوە لە جاران بەهێزترکرد. ئەگەرچی لەسەرەتای شەڕی یەکەمی جیهانیدا ئەو پرۆسەیە کۆسپی کەوتە بەردەم، بەڵام دواتر هەتا دەهات دەوڵەتانی هاوپەیمان لەو ناوچانەدا وجوودی سەربازیشیان بەهێزکرد. ئەمانە هەمووی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری لە کوردستان خێراکرد و لەهەمانکاتدا زیادبوونی دەستێوەردانی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و کۆمپانیەکانیان لە وڵاتەکەدا.

ئەگەرچی هەتا دوای شەڕی یەکەمی جیهانی و دارمانی دەوڵەتە فیوداڵیە خێڵایەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستگۆڕانکاری ئەوتۆ لە رێگەوبانی کوردستاندا رووینەدا، بەڵام راکێشانی هێڵی شەمەندەفەر و هەندێ رێگەی وشکانی نوێ و بەکارهێنانی تەلگراف و بەکارهێنانی عەرەبانە بۆ بارکردن گەیشتە دەورووپشتی کوردستان و ئاڵوگۆڕی بازرگانی و پەیوەندی وڵاتەکەی لەگەڵ مەڵبەندەئابورییەکاندا بەهێزترکرد.

بێگومان دۆزینەوەی پترۆڵ لە هەندێ ناوچەی باشووری کوردستاندا جێگەی سەرنج و تەماعی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و کەمپانیەکانیان بوو. لەسەرەتای سەدەی بیستدا لەو ناوچانەدا دەستیانکرد بە گەڕان بەشوێن پترۆڵدا، لەسەرەتادا لەلایەن هەندێ کومپانیای ئەڵمانیاوە دەستپێکرد. پلانی راکێشانی هێڵی شەمەندەفەری نێوان بەغدا و تورکیای عوسمانی و بەرلین پرۆژەیەک بوو بۆ زیاتر بەستنەوەی ئەو ناوچانە بەخۆیانەوە. لەگەڵ بەهێزبوونی پێگەی ئینگلتەرا لە باشووری عێراق و زیاتر بەستنەوەی ولایەتی موسڵ و کوردستانی باشوور بەو مەڵبەندەوە، چالاکی کومپانیەکانی ئینگلتەرا بۆ گەڕان بەشوێن پترۆڵدا لەو ناوچانە زیادکرد «**١١٦** ل**٣٥**». بەهۆی دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانییەوە ئەو پرۆسەیە گرفتی تێکەوت و بۆ زیاتر لە **١٠**ساڵ وەستا. بۆ یەکەمجار ساڵی **١٩٢٧** لە ناوچەی کەرکوک پترۆڵدەرهێنرا. گەڕان بەشوێن و دۆزینەوەی پترۆڵ لە باشووری کوردستان گرنگی ئەو ناوچانەی لای ئینگلیز زیاترکرد. ئەولەویەت لای ئەوان مسۆگەرکردنی کۆنترۆڵی دەرهێنانیپترۆڵ و فرۆشتن و رەوانەکردنی بوو بۆ بازاڕەکانی جیهان لە نزیکترین رێگەوە بە هەرزانترین خەرجی. یەکێ لە مەرجەکانی ئەوە، سەقامگیری کوردستان و کۆنترۆڵکردنی ئەو ناوچانە بوو لایان «**٩٦** ل**٢٢٦**».

ئاماری ئەوتۆمان لە بەردەستدا نیە، کە بتوانین گۆڕانکاری و ڕێژەی زیادبوون و جۆری بەرهەمی کشتوکاڵی و ئاژەڵ و پیشەیی و هەروەها ڕێژەی زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لەو قۆناغەی ئەوسای کوردستاندا بە روونی بخەینە روو. ئەوەی دەتوانرێ لەوەدا بکرێت بەراوردکردن و خوێندنەوەی ئەو بابەتانەیە لە کۆی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەپێی ئەوە هەڵسەنگاندنی ئەو گۆڕانکارییانەی لەو بوارانەدا لە کوردستاندا روویداوە.

ئەوەی دەزانرێ ئەوەیە، کە زیادبوونی بەرهەمهێنان و جۆرەکانی زیاتر خۆی لە دانەوێڵە و ژمارەی ئاژەڵ و خوری و پێستە و رۆن و پەنیر و گوێز و بایام و میوەی وشککراوەدا بینیوەتەوە. بەرهەمی کشتوکاڵی هاوینە نمونەی توتن و لۆکە و برنج لە هەندێ ناوچە، کە سەرچاوەی ئاو تیایدا زۆربووە زیادیکردووە. نمونەی ئەو شوێنانە ناوچەکانی جزیرە و دەستەکانی رۆژهەڵاتی زاگرۆس و دەشتی دیاربەکر و شارەزوور و هەولێر و دەورو بەری زاب بووە. بەڵام زیادبوونی جۆر و قەبارەی ئەو بەرهەمانە لە کوردستاندا زۆر بە خاوتر لە شوێنەکانی تر رۆیشتووە بەڕێوە.

ئەوەی دەزانرێت لەو قۆناغەدا دانیشتوانی ئێران و ناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانی دوو هێندەی لێهاتووە. دانیشتوانی سێ ولایەتەکی عێراق لە نێوان ساڵەکان ١٨٦٧-١٩١٩ لە ١,٢٥٠,٠٠٠ کەسەوە زیادیکردووە بۆ ٢,٦٩٤,٠٠٠ کەس. بە مانایەکی تر دانیشتوانی ئەو ناوچانە لەو ماوەیەدا دوو هێندەی لێهاتووە. بەهۆی خاوی گۆڕانکاری لە کوردستاند رەنگە ئەو زیادبوونە تیایدا لەو ڕێژەیە کەمتر بێت. نابێت لە یادمان بچێت هەندێ شوێنە دەشتاییەکانی کوردستان کە دووربوون لە ناوەڕاستی وڵاتەکە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری زووتر و خێراتر تیادا روویداوە، بۆیە لەو ناوچانەدا ڕێژەی زیادبوونی دانیشتوان زیاتر بووە «بەندی پێنجهەم». ئامەد و بتلیس وڤان و هەولێر و موسڵ و سنە نمونەی شارە گەورەکانی کورستان بوون. لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا لە لایەکەوە مەڵبەندی بازرگانی و بەرهەمهێنانی پیشەیی بوون و لە لایەکی ترەوە چەقی کۆبوونەوەی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکان و جێگەی نیشتەجێبون شێخ و سەرەک خێڵە بەهێزەکان بوون. ئەگەرچیزۆربەی دانیشتوانیان کورد بوون، بەڵام بەشێک لە پێکهاتەکانی تری وڵاتەکە تیایاندا نیشتەجێبوون «٨٥ ل٥٧».

شارەکانی کوردستان هێشتا لەچاو شارە بازرگانییەکانی شوێنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا زۆر پچوکتر بوون، بەڵام لەچاو پێشتردا گۆڕانکارییان بەسەر هاتووە. نمونەی ئەوە ساڵی ١٩٢٠ ژمارەی دانیشتوانی هەولێر ١٤,٠٠٠، رەواندز ١,٥٠٠، کۆیە

٥,٠٠٠، ئاڵتون کۆپری ٢,٠٠٠، مەخمور ١,٠٠٠، سلێمانی دەوری ١٢,٠٠٠کەس لەوانە ٢,٠٠٠ خێزانی موسڵمان، ١٣٠ جوو، ٩ دیان و کلدانی و ٥ ئەرمەنی. ئەمە ئەوە پیشان دەدات، کە خەڵکی کاسپ و پیشەگەر لە کورد و پێکهاتەکانی تر لەو شارانەدا خڕبوونەتەوە. ڕەنگە شاری سلێمانی لەچاو زۆر لە شارەکانی تری کوردستان ڕێژەی پێکهاتەکانی غەیری کورد تیایدا کەمتر بوبێت، بەڵام بەپێی ئەم زانیارییانە هەتا رادەیەک ژمارەیان زۆر بووە «٧٧ ل١٧».

بێگومان ئەو گۆڕانکاریانەی بەسەر بەرهەمهێنانی پیشەیی ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لە سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا هات و لە بەندی شەشدا باسمانکرد، لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا لە کوردستانیش دەستیپێکرد. بەهۆی هەمان ئەو فاکتەرانەی سەرەوە پرۆسەی گۆڕانکاری لەو کەرتانەشدا لە کوردستاندا زۆر بە خاوتر بەڕێوەچوو. بەڵام بەهۆی زیادبوونی دانیشتوان و هەتا رادەیەک زیاتر فراوانبوونی بازاڕەکانی ناوخۆ و درەنگ گەیشتنی بەرهەمی ئەوروپی بە زۆربەی شوێنەکانی وڵاتەکە و تایبەتداری خواستی خەڵکەکەلەسەر جلوبەرگ و پێداویستی خۆماڵی، بەرهەمهێنانی پیشەیی لەسەرەتای سەدەی بیستدا زیادیکردووە. بەرهەمهێنانی شاڵ و کەوش و کڵاش و سابوون و پێستە و خوری و فەرش و بەڕەو لباد و جاجم زیادیکردووە و وەرەشەکان گەورەتر بوون و بەشێکیان لە ماڵەکان یان لە لادێکاندا بەرهەم هێنراون. دیارترین پیشەسازیی سەرەتایی شار بریتی بوو لە چەخماخسازی، زەرەنگەری و دەباخچێتی.

بازاڕەکان و ئاڵوگۆڕی بازرگانی زیادیکردووە و شارەکانی کوردستان بەستراون بە شارە بازرگانی و مەڵبەندە ئابورییەکانەوە. لادێکان زیاتر بەستراون بە شارە نزیکەکانەوە و ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان لادێ و شاردا زیادیکردووە. لە دوای تێکشکانی میرنشینەکان و چاکسازییەکانی دەوڵەتەکان و گەشەکردنی کاروباری بانکیەوە، هەمان دراوی ئێرانی لە بازاڕەکانی کوردستانی رۆژهەڵات و عوسمانی لە ناوچەکانی تری کوردستان بەکارهاتوون. زیاتر بەکارهێنانی دراو و ئاڵوگۆڕی بازرگانی ئاسانتر و خێراتر و فراوانتر کردووە.

ئەو گۆڕانکارییە ئابورییانەی لەم قۆناغەدا بەشی ئەوەی نەکرد وڵاتەکە ببێتە مەڵبەندێکی ئابوری پاشکۆی بەهێز. هۆکاری ئەمە لە لایەکەوە دەگەڕێتەوە بۆ خاسڵەتیسەرمایەداری و چۆنیەتی بڵاوبوونەوەی و رۆڵی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و لە لایەکی ترەوە بۆ خاسڵەتە تایبەتەکانی کوردستاندەگەڕێتەوە.

کە دەوڵەتە سەرمایەدارەکان و کومپانیەکانیان روویان کردۆتە کوردستان،

لێرەش وەکو هەموو شوێنەکانی تر بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان لەپێش هەموو شتێکی تر بووە. ئەوانە خێرخواز نەبوون بۆ ئەوەی بێن کوردستان ئاوەدان بکەنەوەو پشتگیری خەڵکەکەی بکەن و دڵیان پێیان بسوتێت. لەو سەردەمەدا ئامانجی سەرەکییان فرۆشتی کەلوپەلەکانیان و کڕینی کەرەسەی خاوی هەرزان و وەرگرتنی ئیمتاز بووە لە پرۆژەی تایبەتیدا بە مەبەستی گەورەترین قازانج بە کورترین کات و ئاسانترین شێوە «**٩٦ ل٢٢٦**».

بۆ ئەو مەبەستە هەوڵی بەستنەوەی وڵاتەکەیانداوە بە بازاڕ و سیستمی سەرمایەداری جیهان و کاریان کردووە، هەموو ئەو کۆسپانە بشکێنن گە لە ڕێگەیاندابووە. بۆئەوە ناچاربوون تەعامول لەگەڵ ئەو چینوتوێژ و پێکهاتەو هێزانەدا بکەن، کە لە وڵاتەکەدا هەبووە. ئەوەی لە کوردستاندا لەبەردەستیاندا بووە بریتی بووە لە سەرەک خێڵ و شێخەکان و دەسەڵاتداری دەوڵەتەکان لەو ناوچانەدا. لەڕێگای پارە و بەرتیل و دانی پۆست و دیاری و پەیوەندی شەخسییەوە توانیویانە بەشێک لەوانە بکڕن یان لەڕێگەی هەڕەشە و بەکارهێنانی توندوتیژی کاروباری خۆیان بەڕێوەبردووە.

لە کوردستاندا دەوڵەتێکی ناوەندی نەبووە، کە سەرانسەری وڵاتەکەی بەیەکەوە بەستبێت و بتوانن تەعامولی لەگەڵ بکەن. ئەو سەرەک خێڵ و شێخانە شورایەک یان ئەنجوومەنێکی هاوبەشیان نەبووە، کە نوێنەرایەتی وڵاتەکە بکەن و مەرجی خۆیان بخەنە بەردەم ئەو دەوڵەت و کومپانیایانە. دەسەڵاتدارەکانی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە داهاتی باج و گەرەنتی پاڵپشتی سەرەک خێڵ و شێخەکانی کوردستان گوێیان نەداوەتە هیچی تر «**٩٨ ل٢٦**».

ئەو دەوڵەتە کەپیتالیستانە و کومپانیەکان نە بە ئەرکی خۆیان زانیوە کوردستان یەکخەن و ئابوری بەهێزکەن و بیکەن بە مەڵبەندێکی ئابوری بەهێز و ڕەنگە لەو سەردەمەدا بە بەرژەوەندی خۆشیان نەزانیبێت، چونکە ڕێگەی ئاسانتر و هەرزانتریان لەبەردەمدا بووە. یان ڕەنگە لەبەر سروشتی داخراوی وڵاتەکە و توندوتیژی و ململانێی خوێناوی لە ناوچەکەدا تواناشیان نەبوبێت بە ئەرکێکی وا گەورە هەستن.

بەڵام لێرەدا پرسیاری گرنگ ئەویە، ئایا ئەگەر کوردستان توانای هەبووایە ببێتە مەڵبەندێکی ئابوری پاشکۆی بەهێز لە بەرژەوەندی ئەو دەوڵەتە کەپیتالیستانە بووە؟ ئایا ئەگە وڵاتەکە هەروەکو بەسرە، بەیروت، شام.. ڕووبەڕووی ئەوە بچوایە ببێتە مەڵبەندێکی ئابوری بەوشێوەیە ئەوانە دژی ئەوەستانەوە. بەپێیخاسڵەت و ڕەفتاری ئەوانە بێگومان دروستبوونی مەڵبەندێکی بەو جۆرە لە بەرژەوەندی

ئەواندا دەبوو و بەهیچ جۆرێک دژی نەدەوەستانەوە، چونکە دروستبوونی مەڵبەندێکی بەو جۆرە لە کوردستاندا هەموو ناوچەکەی پێکەوە دەبەست و ڕێگەی بۆ بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و بوژاندنەوەی بازرگانیخۆشدەکرد. بۆیە لێرەدا ڕۆڵی فاکتەر و خاسڵەتی تایبەتی ناوخۆی کۆمەڵگەی کوردستان حەسمی چۆنیەتی و دەرئەنجامی پرۆسەی گۆڕانکارییەکانی کرد لە وڵاتەکەدا.

هۆکاری سەرەکی و گرنگترین فاکتەر، کەبووەهۆی ئەوەی کوردستان نەبێتە مەڵبەندێکی ئابوری پاشکۆی بەهێز بەهێزی سیستمی خێڵەکی بوو لە کوردستاندا. ئەگەرچی میرنشینەکان لە ناوچوون و سیستمی فیودالی خێڵەکی کوردی شکستی هێنا، بەڵام سیستمی خێڵەکی و ئایدۆلۆجێتەکەی لەچاو زۆر شوێنی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەرمایەوە «١٩ ل٧٧».

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستدا لە باتی ئەوەی وڵاتەکە بەرەو مەڵبەندێکی ئابوری پاشکۆیی بچێت، بووە مەڵبەندێکی بەهێزی خێڵەکی و پاشکۆی پاشماوەکانی حوکومڕانی فیودالی خێڵەکی و شا\سوڵتان. لە دوای دارمانی ڕاپەڕینەکی ساداتی نەهرییەوە لە ساڵەکانی هەشتای سەدەی نۆزدەهەمدا هەتا دارمانی دوو دەوڵەتەکە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی، بە شێوەیەکی گشتی وڵاتەکە بووە پاشکۆی دوو دەوڵەتەکە و بەشێک لە ڕێبازی هەوڵدان بۆ مانەوەی سیستمی فیودالی خێڵەکی و سالاری شەریعەتی ئیسلامی لە حوکومرانیدا و دژایەتی کردنی چاکسازی و بزووتنەوەی دەستووری. بێگومان ئەمانە ڕێگربوون لە بوژاندنەوی بازرگانی و درستبوونی شاری بازرگانی بەهێز لە وڵاتەکەدا و زیادبوونی بەرهەمهێنان و گەشەکردنی بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی «٩٨ ل٢٨١».

لەژێر سایەی دەسەڵاتی سەرەک خێڵ و شێخەکان و دەسەڵاتی خۆجێیی دەوڵەتەکان و دەستێوەردانی دوو دوڵەتەکە و دەوڵەتە بێگانەکان، ململانێ و دژایەتی لە نێوان ئەوانەدا بەردەوام بوو. ئەمانە بەردەوامیدا بە پچڕپچڕی وڵاتەکە و دابەشبوونی بەسەر چەندین ناوچەدا. ئەو دۆخە ڕێگر بوو لە بەستنەوەی شار و گوند و ناوچەکانی کوردستان پێکەوە و زیادبوونی هاتوچۆ و بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێواندیاندا کە گرنگترین فاکتەرە بۆ بونیادنانی مەڵبەندی ئابوری.

بەشداریکردنی سەرەک خێڵ و شێخەکان لە شەڕوشۆڕی ناوخۆ و دەرەوەی دوو دەوڵەتەکە هەتا دارمانیان دوای شەڕی جیهانی، بێجگەلە ئەوەی بووە کاولبوونی وڵاتەکەو کوشتنی ژمارەیەکی زۆر لەخەڵکەکەی و لە براسا مردن و نەخۆشی

بڵاوبوونـەوە، بـووە هـۆكاری ئـەوەی بەشـێكی گـەورەی گەنجـە بەرهـەمهێنەرەكانـی وڵاتەكـە لـە بەرهەمهێنـان دابپچڕێـن. ئەمانـە بوونـە هـۆكاری كەمبوونـەوەی بەرهەمهێنانـی كشـتوكاڵی، كـزی بـازاڕ و خراپبوونـی بـاری ئابـوری و نابوتبوونـی زۆربـەی بـازرگان و بەرهـەمهێنـەری شـارەكان.

نەبوونـی دەسـەڵاتەكی خۆماڵـی بەهێـز لـە وڵاتەكـەدا و لاوازی دوو دەوڵەتەكـە لـە كۆنترۆڵكردنـی وڵاتەكـە و بەسـتنی ناوچەكانـی پێكـەوە، لەیەكدابڕینـی ناوچەكانـی كوردسـتانی زیاتـر كـرد. نـە دەسـەڵاتدارانی دوو دەوڵەتەكـە نـە سـەرەك خێـڵ و شـێخەكانی كوردسـتان بەدرێژایـی ئـەو سـاڵانە لـە هەڵپەكردن بـەولاوە بـۆ زیادكردنی زەویـوزار و سـامانەكانی خۆیـان هیـچ كارێكیـان نەكـردووە بـۆ دروسـتكردنی ڕێگەوبـان و چاكسـازی و ئاسـانكاری بـۆ گەشـەكردنی ئابـوری لـە وڵاتەكـەدا.

بـاج و سـەرانەی قـورس لـە مسـكێن وزۆربەی بەرهەمهێنـەر و بازرگانـەكان وایدەكرد كـە نەتوانـن بەرهەمەكانیـان زیادبكـەن. بـازرگان و پیشـەگەرەكان دەرفەتیـان بـۆ دروسـت نەبـوو، كـە كەپیتاڵەكانیـان بەهێزكـەن و بـەكاری بهێنـن لـە گەشـەپێكردنی كاروبـار و بەرهەمهێنانـدا. قۆرخكردنـی بازرگانـی لەلایـەن هەندێـك لـەوە سـەركردانە و سـەرانە سـەندن و گەندەڵـی و خۆبەشـەریككردن لەگـەڵ ئـەو خەڵكـەدا ژێرخانـی ئابـوری وڵاتەكـەی خنكاندبـوو.

لەهەمانكاتـدا نەبوونـی یـان لاوازی سیسـتمی بانكـی، كـە پاڵپشـتی بەرهەمهێنـەر بكات فاكتەرێكـی تـری گرنـگ بـوو. ئـەوەی هەبـوو زیادبوونـی سـەلەم بـوو لەلایـەن بەشـێك لـە سـەرەك خێـڵ و شـێخەكانی ناوشـار و هەنـدێ بازرگانـی شـەڕیكیان كـە لەباتـی ئـەوەی ببێتـە بەهێزبوونـی بەرهەمهێنـەر و كاسـب دەبـووە هـۆی ئـەوەی بكەونـە ژێـر بـاری قـەرزەوە و لـە دواییـدا لـە دەسـتدانی زەوی و كاروباریـان و نابووتبـوون و دەربەدەربوونیـان.

لەگـەڵ ئـەوەی ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی شـارە گەورەكانـی كوردسـتان لەگـەڵ شـارەك بازرگانییەكانـی ڕۆژهـەڵات و مەڵبەنـدە ئابورییـەكان لـە كۆتایـی سـەدەی نـۆزدەو سـەرەتای سـەدەی بیسـت هەتـا دەهـات زیادیدەكـرد و ئـەو ڕێگایانـە سـەقامگیرتر دەبـوو، بـەڵام بازرگانـی و ڕێگـەی هاتوچـۆ و بازرگانـی لـە نێـوان شـار و ناوچەكانـی كوردسـتاندا هـەر وەكـو خـۆی مایـەوە. هەڵبەتـە ئـەم دیاردەیـە هـەر لەوسـاوە و بـە درێژایـی سـەدەی بیسـت هـەر بـەردەوام بـوو. ئەمـە كاریگـەری گـەورەی هەبـوو لەسـەر ئـەوەی وڵاتەكـە نەبێتـە مەڵبەندێكـی ئابـوری «٨٥ ل ٦٠».

خاوبەڕێوەچوونـی گۆڕانـكاری لـە كوردسـتاندا و نەبوونـی وڵاتەكـە بـە مەڵبەندێكـی ئابـوری پاشـكۆی بەهێـز، لەهەمانكاتـدا بەهێزبوونـی مەڵبەنـدە ئابوریەكانـی ڕۆژهەڵاتی

ناوەڕاست، وایکرد ناوچەکانی کوردستان بەپێی دوور و نزیکیان لەو مەڵبەندانەوە بەسەر چەند ناوچەیەکدا دابەشبن و هەتا دەهات هەریەکێکیان زیاتر ببەسترێتەوە بە یەکێ لەو مەڵبەندانەوە.

لاوازیی چینوتوێژی نوێ لە وڵاتەکەدا ١٨٥٠-١٩٢٥

دروستبوونی چینوتوێژی نوێی بەهێز لە کوردستاندا، کە لەو قۆناغەدا بۆ بەدیهێنانی گۆڕانکاریەک پێویست بیانتوانیایە سوود لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان وەرگرن، هەروەهابوونی بەرژەوندی و توانای ئەوانە لە گۆڕانکاریدا، لەهەمانکاتدا بوونی دەرفەتی گونجاو بۆ بەشدارکردنی ئەوانە لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا مەرجی سەرەکی بوون، کە سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراواتر لە وڵاتەکەدا دروستبێت و ببێتە بەشێکی سەربەخۆی بەهێزی کاریگەر لە سیستمی سەرمایەداری جیهاندا. لەم خاڵەدا باسی چینوتوێژەکانی وڵاتەکە دەکەین و لە خاڵی داهاتوودا دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیاردانددا.

لەبەر خاسڵەتە تایبەتەکانی کوردستان، کە لا خاڵی پێشوودا باسمانکرد، گۆڕانکاری لە بنەمای کۆمەڵایەتی و چینوتوێژەکانی کوردستان و دروستبوون و بەهێزبوونی چینوتوێژی نوێ تیایدا زۆر لە دوای زۆربەی ناوچەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە بوو. لەراستیدا ئەو پرۆسەیە هەتا دەستپێکردنی جەنگی جیهانی زۆر بەخاوی بەڕێوە چوو. لە ساڵەکانی ئەو شەڕەشدا ئەو چینوتوێژە نوێیانە تەواو زەرەرمەند و لاواز بوون و هەتا دوای ساڵەکانی **١٩٢٥** گۆڕانکاری ئەوتۆ لە ریزەکانیاندا روویندا.

لەگەڵ ئەوەی بەهۆی گۆڕانکاری لە موڵکایەتی زەویوزاردا چینێکی فیودالی موڵدار لە سەرەک خێڵ و شێخەکانی پیاوانی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکان دروست بوون، بەڵام زۆربەی ئەوانە لەلایەکەوە بەهۆی لاوازی بەرهەمهێنان و خاوییئاڵوگۆڕی بازرگانی لەگەڵ بازاڕی هەرێمی و جیهانیدا زیاتر بەرهەمیان بۆ بازاڕە بچوکەکانی ناوەوەی وڵات بوو. ئەوانە نەبوون بە موڵکداری پاشکۆ، کە بە شێوەیەکی فراوان بەرژەوەندی هاوبەش لەگەڵ دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و کۆمپانیەکانیان و بازرگانە گەورە پاشکۆکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا پەیداکەن. بۆیە زیاتر بەرژەوەندی خۆیان لە مانەوەی سیستمی فیودالی خێڵەکی دەبینیەوە و بەتوندی رووبەڕوویگۆڕانکاری دەبوونەوە.

توێژێكی بچوكی ئەوانە بە تایبەتی لە شارە گەورەكاندا و بەتایبەتی ئەوانەی لە بنەماڵە و خەڵكی نزیكی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەكان بوون بە رێژەیەكی كەم كەوتنە بەرهەمهێنان و ناردنی بەرهەمەكانیان بۆ دەرەوەی سنورەكانی كوردستان، بەڵام زۆربەی ئەمانەش هیچ گرنگیەكیان نەداوە بە بەهێزبوون و گەشەكردنی وڵاتەكە «٨٥ ل٥٠٦».

لەو قۆناغەدا بازرگانی گەورە، كە بە كاروباری بازرگانی هەرێمایەتی و جیهانەوە خەریك بوون، یان خەڵكی ناوچەكە نەبوون، یان خەڵكانێك بوون لەلایەن دەستڕۆیشتوەكانی شارە گەورەكان لە كاربەدەستانی دەوڵەت و سەرەك خێڵ و شێخەكان كاروباریان قۆرخدەكراو سەرانەو باجی قورسیان لێدەسەندرا. ئەم توێژە كاریان ساغكردنەوەی كەلوپەلی دەرەكی بوو لە وڵاتەكەدا و هەوڵدانی كڕین و هەناردەكردنی كەرەسەی خاو بوو بۆ بازاڕەكانی جیهان بۆیە هیچ رۆڵێكی ئەوتۆیان نەبوو لە گەشەكردنی بەرهەمی پیشەیی و بازرگانی ناوخۆی وڵاتەكەدا «بەندی پێنجهەم».

لەبەرئەوەی شارەكانی كوردستان و بازرگانی ناوخۆ لە وڵاتەكەدا لە سنووری ئەو شار و بازاڕە بچوكانە دەرنەدەچۆ. بازرگانە خۆماڵیەكانیش، كە خەریكی كڕین و فرۆشتنی بەروبوومی كشتوكاڵی و پیشەیی ناوخۆ بوون، لەلایەكەوە بە پچوكی و لاوازی مانەوەوە، لەلایەكی ترەوە لەبەر باج و گومرگ و سەرانەی قورس و شەریكایەتی پێكردنی دەسەڵاتداران هیچ قازانجێكی ئەوتۆیان بۆ نەدەمایەوە و كەپیتاڵی بچوكیان بەدەستەوە بوو بۆ كاركردن و ئیستسماركردن.

بەهەمان شێوەی شوێنەكانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە كوردستانیشگۆڕانكاری لە بەرهەمهێنەری پیشەیی و پیشەییدا دروست بوو. بەهۆی زیادبونی دانیشتوان و گەورەبوونی بازاڕی شارەكان و بەكارهێنانی دراوی زیاترەوە، گۆڕانكاری لە بنەمای كۆمەڵایەتی خەڵكانی پیشەیی و پیشەگەردا دروستبوو، بەڵام بە ئاستێكی كەمتر لە شوێنەكانی تر. لەهەمانكاتدا بەهۆی بەردەوامبوون لە بەكارهێنانی مسكێندا لە بەرهەمهێنانی كشتوكاڵیدا و هەژاری و بێ دەسەڵاتی مسكێن و هەرزانی خەرجی كارپێكردنیان لە بەرهەمهێناندا، مولكدارەكان هیچ گۆڕانكارییان لە بەكارهێنانی تەكنیك و ئامرازی بەرهەمهێنانی كشتوكاڵ نەدەكرد. هەمان ئامرازی كۆنی سادە بەكاردەهێنران، كە بەشی زۆریان بەدەستی كۆلكە پیشەییە ناشارەزاكانی لادێكان دروستدەكران. بۆیە لەگەڵ ئەوەی بەرهەمی كشتوكاڵی زیادیكرد، خواست لەسەر ئامرازی نوێیبەرهەمهێنان لە بازاڕدا دروست نەبوو. بۆیە بەرهەمهێنانی كشتوكاڵی نەبووە حافیزێك بۆ گەشەكردن و بەهێزبوونی

بەرهەمی پیشەیی و پیشەسازیی سەرەتایی لە وڵاتەکەدا «٨٥ ل٥٠٥».

لەم زەمینەیەدا، پیشەگەری شارەکان بە پچوکی مانەوە و پیشەسازیی سەرەتایی لە چەند بەرهەمێکی کەم زیاتر پەرەی نەسەند. لەو کەرتانەی کە بەرهەمهێنان تیایاندا زیادیکرد وەرەشەی پاککردنەوە و بۆیەکردنی خوری و خۆشکردنی پێستە بوو. هەروەها بەرهەمهێنانی قوماشی و پێویستی تریتایبەت، کە تەنها بۆ دابینکردنی خواستی بازاڕی خۆماڵی بووهەتا رادەیەک زیادیکرد. نمونەی ئەوانە قوماش و جلوبەرگی شاڵ، کەوش و کڵاش، جاجم و بەرماڵ، بەرەو لباد، پەنیر و رۆن.

نەپارستنی ماڵ و موڵکی خەلک و ناسەقامگیری و سەرانە و هەڕەشەی چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان بەسەر بازرگان و بەرهەمهێنەرەکاندا، لەلایەکەوە کەپیتاڵ و توانای کارکردنیانی لاوازدەکرد و لەلایەکی ترەوە لە ترسی ئەوەی پارە و ماڵ و موڵکیان لەدەست نەچێت ئەوەی هەیان بوو دەیانشاردەوە و هەڵیاندەگرت بۆ رۆژی رەشتر. هۆکاری ناودەرکردنی بازرگان و خاوەن پیشەی وڵاتەکە بە پیسکەیی و رەزیلی لەسەر ئەم بنەمایە بووە.

نمونە لەسەر کۆسپ لەبەردەم بازرگان و بەرهەمهێنەرانی کوردستان، بازرگانەکانی سلێمانی بوو کە بەدەست باج و گومورگ و سەرانەی قورسی بنەماڵەی شێخانی دەسەڵاتدارەوە بە رادەیەک بێزار بوون، کە هاواریان بردۆتە بەر خێڵی هەمەوەند، تا سنورێک بۆ دەسەڵاتی شێخان دابنێن لە شارەکەدا. ئەوانە بە دەنگیانەوەهاتن و شارەکەیان داگیرکرد. بەڵام دواتر لە رێگەی زەوی پێدان و ژن و ژنخوازییەوە هەمەوەند و بنەماڵەی شێخان رێکەوتن.

خێڵی دزەیی دەشتی هەولێر لەناو خۆیاندا ناکۆکیان هەبوو، بەڵام بەسەر دوو باڵدا دابەشبوون و هەریەکەیان کۆنترۆڵی کەرتێکی ئابوری ناوچەکەی کردووە. بەشێکیان خاوەنزەویوزاری کشتوکاڵی بوون و خۆیان لە شارەکاندا دەژیان و مسکێنە ناخێڵەکیەکان بەرهەمیان بۆ دەهێنان و بەشەکەی تریان لە شاری هەولێر و دەوروپشتی کاروباری بازرگانی و بانکەوانیان دەکرد و قۆرخی هەموو بازاڕیان کردبوو «٧٧ ل٢٣٠».

بەکارهێنانی مسکێن لە لادیەکاندا و پچوکی کێڵگەی بەرهەمهێنان وایکرد، کە رێژەی ژمارەی کرێکارانی کشتوکاڵ لە کوردستاندا لە زۆر شوێنی تری ناوچەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست کەمتربێت. لاوازی گەورەبوونی وەرەشەی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی هەمیسانەوە بووە هۆکاری ئەوەی ژمارەی کرێکاران لە شارەکانی کوردستاندا لەچاو ئەو شوێنانە کەمتر بێت.

ئازاردان و رووتاندنـەوە و بـاج و سـەرانەی قـورس لەسـەر پێکهاتـە ناموسڵمانەکانی کوردسـتان لـە زۆر ناوچـەدا، نمونـەی ناوچەکانـی جزیـرە، هـەکاری، ناوچەکانـی شـکاک زەرەرێکـی زۆریـدا بـە بەرهەمهێنانـی پیشـەیی و بازرگانـی لـە وڵاتەکـەدا. بەشـێکی زۆری بـازرگان و پیشـەگەرەکانی کوردسـتان لەنـاو ئـەو پێکهاتانـە بـوون. بەهـۆی ئـەو رەفتارانـەوە بەشـێکی زۆریـان کـوژران، یـان دەربـەدەری ناوچەکانـی تـری رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت یـان جیهـان بـوون. بەشـداریکردن لـە کۆمەلکوژیـی و تاڵانکـردن و دەربەدەرکردنـی ئەرمەنییەکانـدا هەمیسـانەوە زەرەریـدا بـە بازرگانـی و بەرهەمهێنانـی پیشەسـازی لـە کوردسـتان و ناوچەکـەدا. مانـەوەی ئەوانـە و گەشـەکردن و بوونـی پەیوەنـدی دۆسـتانە لەگـەڵ ئەودراوسـێیە گرنگەدادەبـووە فاکتەرێکـی یاریـدەدەر بـۆ گەشـەکردنی بازرگانـی و پیشەسـازی سـەرەتایی لـە وڵاتەکـەدا «٩٦ ل٢٨١\٨٥ ل٥٧».

لـە دوای دابەشـبوونی کوردسـتان بەسـەر چەنـد دەوڵەتـدا لـە سـاڵی **١٩١٩** وە، خێڵـە رەوەنـدەکان چیتـر وەکـو جـاران نەیـان دەتوانـی ئـەو سـنورانە بشـکێنن. بێجگەلـە گەرمیـان و کوێسـتان کـردن کاری کاروانچێتـی و بازرگانـی لـە نێـوان ئـەو ناوچـە لـە یـەک دابراوانەیـان کـردووە. بـە گەشـەکردنی ئابـوری و بوژاندنـەوەی بازرگانـی لـە وڵاتەکـەدا و ئاسـانکاری لـەوەدا دەکـرا ئـەو خێڵانـە رۆڵـی زیاتـر ببینـن لـە کاروبـاری بازرگانیـدا و هەندێکیـان ببنـە توێژێکـی بازرگانـی چـالاک «٩٨ ل١١٣». بـەڵام ئـەو سنورانە هـەر وەکـو سـنووری پێشـووی نێـوان میرنشـین و دەسـەڵاتی شـێخ و خێڵـە دەسـەڵاتدارەکان رێگربـوو لـەوە.

ئـەم زەمینەتـە رێگـەی خۆشـکرد، کـە بـە دزێـوە و لـە رێگـەی دانـی بەرتیـل یـان بەکارهێنانـی هێـزەوە بـەردەوام بـن بـە کاروبـاری ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی کـە بـە قاچاغچێتـی ناسـراوە. ئـەم پرۆسـەیە بـە درێژایـی سـەدەی بیسـت و هەتـا ئێسـتاش کـەم یـان زۆر هـەر بەردەوامـە. قاچاغچێتـی دەلیلـی نەبوونـی بـازاڕی ئـازاد و ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی و هاتوچـۆی ئـازادە لـە نێـوان ناوچـە و وڵاتەکانـی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا، کـە کۆسـپێکی گەورەیـە لەبـەردەم پێشـکەوتنی ئابـوری ناوچەکـەدا.

بەتایبەتـی لـە ناوەڕاسـتی سـەدەی نـۆزدەوە، بەشـێک لـە کوڕانـی توێـژە ئۆروسـتۆکراتەکانی کـورد لـە سـەرەک خێـڵ و شـێخ و کاربەدسـتە دەوڵەمەنـدەکان بـە مەبەسـتی خوێنـدن و ژیانێکـی خۆشـتر یـان کارکـردن لـە دامـودەزگای دەوڵەتـی عوسـمانی و ئێرانـدا روویانکـردە شـارە گەرەکانـی وەکـو تـاران و ئەسـتەنبوڵ و قاهیر و بەیـروت یـان شـارەکانی ئەوروپـا. ئەمانـە لـەو شـوێنانە توێژێکـی ئۆروسـتۆکراتی رۆشـنبیری کوریـان لـێ دروسـت بـوو. لەگـەڵ ئـەوەی ئەمانـە کـورد بـوون، بـەڵام

بەشـێوەیەکی گشـتی لـە کۆمەڵگـەو خەڵکـی کوردسـتان دابـڕاو بـوون.
دوای داڕمانـی دوو دەوڵەتەکـە، بەشـێک لـە کاربەدەسـتە کـوردە کۆنەکانـی ئـەو دەوڵەتـە، کـە لـە دەزگا سـەربازی و ئیدارییەکانـدا کاریـان کردبـوو چـی تـر لـە دامـودەزگای دەوڵەتـە نوێیکانـدا وەکـو جـاران جێگەیـان نەبـۆوە و گەڕانـەوە بـۆ شـوێنە کۆنەکانـی خۆیـان لـە کوردسـتاندا. ئەمانـە و کوڕەکانیـان توێژێکـی نوێیـی خوێنـدەوار، یـان رۆشـنبیریان لـێ دروسـتبوو و کەوتنـە کارکـردن لـە بەڕێوەبردنـی کاروبـاری دەوڵەتـدا لـە ناوچەکانـی کوردسـتادا. ئەمانـە هەوێنـی توێژێکـی بـرژوای بچوکیـان لـێ دروسـتبوو «**٨٥** ل**٥٠٦**».

لاوازی دەرفەتی بەشداریکردن لە چاکسازی و بڕیارداندا ١٩٠٦-١٩٢٥

لەبەرئـەوەی دەوڵەتێکـی ناوەنـدی ناوچەکانـی کوردسـتانی پێکـەوە نەدەبەسـتەوە، ناوچەکانیلەیـەک دابـڕاو بـوون و پاشـکۆی دوو دەوڵەتەکـە بـوون، دەبێـت لـە دوو ئاسـتدا باسـی دەرفەتـی بەشـداریکردن لـە بڕیـاردان و پرۆسـەی چاکسـازیدا بکەیـن. بەشـداریکردن لـە ناوخـۆی کوردسـتان و بەشـداریکردن لـە رێگـەی دەمـودەزگای دوو دەوڵەتەکـەوە.
لەبەرئـەوەی کۆمەڵگەکـە لەنـاو خۆیـدا بەسـەر پێکهاتـە و چینوتوێـژی جیاوازەوهدابەشبوو، لـە ناوچەکـەدا چەندیـن ئەکتەر و هێز و رێبـازی گۆڕانکاریجیاواز هەبـوو، بەهەمـان شـێوە لـە کوردستانیشـدا گرفتـی بوونـی دەرفـەت لـە بڕیـاردان و هەڵبژاردنـی رێبـازی گۆڕانـکاری جیـاواز هەبـوو.
لەگـەڵ ئـەوەی لـە کۆتایی سـەدەی نۆزدە و سـەرەتای سـەدەی بیسـتدا میرنشـینەکان لەناوچووبـوون، بـەڵام بەهـۆی سروشـتی تاکـڕەوی و تونـدڕەوی سـەرەک خێـڵ و شـێخەکانەوە، کـە کۆنترۆڵـی کوردسـتانیان کردبـوو، هەروەهـا بەهـۆی ئـەوەی ئەوانـە بـە شـێوەیەکی گشـتی پاشـکۆ و هاوپەیمانـی دوو دەوڵـەتـی فیوداڵـی خێڵایەتێکـە بوون، هیـچ گۆڕانکاریـەک لـە دەرفەتـی بەشـداریکردن لەبڕیاردانـدا روویـنـەدا.
لەبەرئـەوەی کوردسـتان دەسـەڵاتێکی ناوەنـدی هاوبەشـی تێـدا نەبـوو، شـورایەک یـان ئەنجوومەنێکـی هاوبـەش نەبـوو لـە رێگەیـەوە ئـەو دەسـەڵاتدارانەی کوردسـتان لـە رێگـەی راوێـژکاری و دەنگدانـەوە بڕیـاری سیاسـی و ئابـوری بـدەن، هـەر وەکـو جـاران هـەر یەکـێ لەوانـە تاکڕەوانـە بڕیـاری رەهـای لـە ناوچەکـەی خۆیـدا دەدا. لەبـەر ملمانـە و دوژمنایەتـی نێوانیـان بـە لاوازی مابوونـەوە و هـەر یەکەدەچوونـە پـاڵ یەکـێ لـەو دەوڵەتانـە یـان کڕنۆشـیان بـۆ دەوڵـەت و هێـزە بێگانەکاندەبرد، کـە

پشتگیرییان بکەن و لە بارامبەردا دەبوونە پاشکۆ و ئەڵقە لەگوێی ئەوان.
نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیاری سیاسی و ئابوری ناوخۆی کوردستاندا، لە پاڵ لاوازیچینوتوێژە نوێیەکاندا، فاکتەرێکی تری سەرەکی بوو کە کۆمەڵگەی کوردستان نەیتوانی ڕێبازی بونیادنانیسیستمێکی نوێیی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر بگرێت و ببێتە بە بەشێکی سەربەخۆ و کاریگەر لە سیستمی کەپیتالیستی جیهاندا.
لەبەر لاوازی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و لاوازی چینی بازرگانی گەورە و فیودالی موڵکداری پاشکۆ بۆ سەرمایەداری جیهان و لاوزی دەرفەتیان لە بڕیاردانندا لەسەر ڕێبازی گەشەکردنی ئابوری و سیاسی وڵاتەکە و ڕاکێشانی سەرنجی دەوڵەتە کەپیتالیست و کومپانیەکانیان، بڕیار لەسەر دوارۆژی وڵاتەکە دواتر کەوتە دەست دەوڵەتە کەپیتالیستە بێگانەکانەوە.
لەبەر ئەو فاکتەرانە کۆمەڵگەی کوردستان، هەموو پێکهاتە و چینوتوێژە کۆمەڵایەتەکانی بە درێژایی ئەو قۆناغە بە لاوازی و پچڕپچڕی و بێ دەسەڵاتی مانەوە. بڕیاردان لەسەر ژیانیان، بوون و نەمانیان و پاشەڕۆژی سیاسی و ئابوری وڵاتەکە کەوتە دەست بێگانە. لەگەڵ ئەوەی گۆڕانکاری گەورە لە ناوچەکەدا ڕوویدا و لە سەرەتای سەدی بیستدا بزووتنەوەی دەستوری لە هەردوو وڵاتەکە کەوتە جۆش، بەڵام لەبەر ئەو فاکتەرانە بەشداریکردنی هەموو پێکاهاتەو چینوتوێژەکانی کوردستان ڕۆڵێکی لاواز و ناکاریگەریان هەبوو لەو بزووتنەیەدا. لەباتی ئەوەی ڕۆڵی وڵاتەکە ببێتە فاکتەرێک بۆ بەهێزکردنی ئەو بزووتنەیەو بونیادنانیسیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر لە ناوچەکەدا کە لە پاڵیدا بتوانن لە ڕێگەی بەشداریکردن لە بڕیارداندا مافە دیموکراتی و چارەنوسیەکانی خەڵکانی کوردستان و پێکهاتەکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە دەستورێکی نوێدا بچەسپێنن، بوونە ڕێگر لە گۆڕانکاری و چاکسازی یاسایی و سیاسی و پاڵپشت بۆ مانەوەی دەسەڵاتی شااسوڵتان و سیستمی فیودالی خێڵەکی.
بەشداریکردنی خەڵکانی کوردستان لە بزووتنەوەی دەستوری دوو دەوڵەتەکەدا لە دوو ئاست و دوو ڕێبازی لەیەک جیاوازی هەبوو. ئاستێکیان بەشداریکردنی چینوتوێژ و پێکهاتەکانی ناوخۆی وڵاتەکە بوو لە پرۆسەکەدا و ئاستی دووەم بەشداریکردنی هەندێ کەسایەتی و گروپی کورد بوو تیایدا لە دەرەوەی ناوچەکانی کوردستان. لە هەردوو ئاستەکەدا دوو ڕێبازی جیاوازی هەبوو. ئەوانەی لەگەڵ چاکسازی یاسایی و سیاسی بوون و ئەوانەی دژی بوون «١١٦ ل٩٧\٨٢ ل٦٨».

هەڵبەتە لە بەرلاوازی چینوتوێژە نوێیەکان لە وڵاتەکەدا و کۆنترلی وڵاتەکە لەلایەن سەرەک خێڵ و شێخەکان و کۆنترۆڵی زۆر لە شارەکان لەلایەن دەستوپێوەندی شا\سولتانەوە، ڕێبازی دژایەتیکردنی بزووتنەوەی دەستووری و چاکسازی لە کوردستاندا بە تەواوەتی لە سەرانسەری وڵاتەکەدا زاڵ بوو. زۆربەیدەسەڵاتدارانی کورد لە دەوڵەتی عوسمانیدا چونەتە ژێر چەتری بزاڤی کۆمکاری ئیسلامی سوڵتانەوە، کە لە پێناوی یەکخستنی موسڵمانان و مانەوەی خەلافەت و هێشتنەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی دامەزرابوو «**٩٦ ل١٨٤\١٠٥ ل٢٨٦**».

بەشێک لەو سەرەک خێڵ و شێخانە وەکو توێژێکی کۆنسەرڤەتیڤ پاڵپشتی بزووتنەوەی دەستوریان کردووە، بەڵام زۆربەیجار مەبەست لەو بەشداریکردنە چاکسازییکردن نەبووە، بەڵکو لە دژایەتیکردنی شێخێک یان خێڵێکی تربووە، کە دژایەتی بزووتنەوەکەی کردووە یاخود بۆ دەستکەوتی تایبەتی بووە لە ناچەکەیدا «**٩٥ ل٩٤\٧٧ ل٢١٧**».

لە هەندێ شارەکانی کوردستاندا خەڵکی نزیک لە بنەماڵە وەجاخزادەکان و شێخەکان و هەندێ فەرمانبەری دەوڵەت یان خوێندەواری توێژەکانی سەرەوە، کە خۆیان بە بلیمەت زانیوە و ویستویانە بە ناوی پشتگیریکردن لە ناوچەکانیان پێگەی خۆیان بەرزکەنەوە. ئەمانە بەسوکی سەیری چینوتوێژەکانی خوارەوەی کۆمەڵگەیان کردووە و هیچ حیسابیەکیان بۆ نەکردوون. هەماهەنگی شا\سوڵتان یان گەنجە تورکەکان یان بزووتنەوەی دەستوری ئێرانیان کردووە بۆ پچڕینی پۆست و پایەی دەوڵەت. لە کاتی لێقەوماندا پشتیان کردۆتە خەڵکو هاریکاری دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکانیان کردووە «**٨٥ ل٥٠٦**».

ئەو سەرەک خێڵ و شێخانە مەسەلەی بەشداریکردنیان لە بڕیاردانداا لە ڕوانگەی عورفی خێڵەکییەوە بینیوە. ئەویش لە ڕێگەی وەرگرتنی پۆست و پایەی ئیداری و سەربازی و بەڕێوەبردنی کاروباری ناوچەکان و وەرگرتی زەویوزار و سامان و ناودەرکردنەوە.

کە ساڵی **١٩٠٨** شۆڕشی دەستوری لە دەوڵەتی عوسمانی ڕوویدا شێخەکانی سلێمانی دژی وەستان و پاڵپشتی سوڵتان و مانەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵەکیان کرد. بازرگانەکانی سلێمانی یاداشتیان بۆ حکومەتی نوێی ئەستەنبوڵنارد و تیایدا داوایانکرد لە زوڵمی شێخەکان نەجاتیان بدەن. بە بڕیاری ئەستەنبوڵ بنەماڵەی شێخان دەسەڵاتیان لێ سەندرایەوە و لە شار دوورخرانەوە. بەڵام دوای شکستهێنانیشۆڕشی دەستوری، سوڵتان ئەوانەی گەڕانەوە بۆ سلێمانی. هەر لە

دوای گەڕانەوەیان ئەو بنەماڵەیە کەوتنەوە تۆڵەسەندن لە بازرگان و کاسبکار و بەرهەمهێنەرەکانی شارەکە «٨٥ ل٥٠٥».
شێخەکانی بەرزان شێخی پەیڕەوی نەقشبەندی بوون و لە ڕێگەی موریدەوە بوونەتە شێخ، نەکو پشتاوپشت. ساڵی ١٩٠٣هەندێ چاکسازییانکرد، لەوانە دابەشکردنی هەندێ زەوی بەسەر ئەندامی خێڵەکەیاندا، نەهێشتنی مارەیی و بەزۆر کچ بە شوودان. دروستکردنی مزگەوت لە گوندەکان، لە هەر هۆزێک هێزێکی چەکداریان دروستکرد. کە ساڵی ١٩٠٨ شۆڕشی دەستوری روویدا، چەند داواکارییەکیان خستە بەردەمئیتیحادییەکان. لەوانە بە کوردی خوێندن و کردنی کوردی بە زمانی فەرمی بادینان، کاربەدەستانی دەوڵەت زمانی کوردی بزانن، بەکارهێنانی شەریعەتی ئیسلام لە حوکومڕانی و باجداندا. ئیتیحادیەکان وەڵامیان نەدانەوە، بەڵام دوای شکستهێنانی شۆڕشی دەستوری لە ساڵی ١٩١٢ وازیان لە داواکارییەکانیان هێناو پەیوەندییان لەگەڵ سوڵتان باشبوو. کە ساڵی ١٩١٤ سەرلەنوێ ئیتیحادییەکان حوکمەتیان پێکهێنا، بەهۆی زیادکردنی باج لەسەریان گرژی کەوتە نێوانیان. دواتر سوپای عوسمانی دەستیگرت بەسەر ناوچەکەدا «٨٥ ل٣٤٥».
هەڵبەتە داواکاری و هەوڵدانی چاکسازی بچوک لە هەندێ شار یان ناوچەی بچوکی وڵاتەکە جار بەجار روویداوە، بەڵام ئەوانە لە پێناوی گۆڕانی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریدا نەبووە و داواکاری بچوک بوون و لە سنورێکی بچوکدا بەلاوازی ماوەتەوە و هیچ هەماهەنگییەک لە نێوان ناوچەکاندا نەبووە.
لاوازیی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتی ئێران و کۆنترۆڵی باشوور و باکووری وڵاتەکە لەلایەن ئینگلتەرا و روسیاوە، وایکرد کە لە ساڵەکانی ١٩١٠لە زۆر شوێنی وڵاتەکە و بەتایبەتی کوردستان رۆڵی هەندێ سەرەک خێڵ و شێخ و پیاوانی بنەماڵەی قاجار زیاد بکات و بەهەوەسی خۆیان ئەو ناوچانە کۆنترۆڵ بکەن و هەریەکەیان بەپێی توانای خۆی گەورەترین بەش بۆ خۆی بپچڕێت. کۆنترۆڵی ئەو ناوچانە لەلایەن ئەوانەوە دەرفەتی بەشداریکردنی خەڵکی ئەو ناوچانەی لە ناوخۆ و دەوڵەتی ئێراندا کەمتر کردبۆوە «٩٦ ل٥٦».
ساڵەکانی ١٩١١ لە ئێران خێڵە کوردەکان دابەشبوون بەسەر دوو باڵەوە. هەندێکیان نمونەی سەرەک خێڵەکانی جاف و لوڕ و کەلهور پشتگیری شا و بەردەوامی سیستمی فیودالی خێڵەکیان دەکرد. بەشێکی تریان لەگەڵ بزووتنەوەی دەستوریدا بوون ، نمونەی ئەوانە هەندێ خێڵی دەوروبەری کرماشان و خێڵی سەنجاوی و بەشێکی زۆر لە بەختیارییەکان. هۆکاری سەرەکی دابەشبوونی زۆربەیان بەسەر

دوو باڵدا زیاتر بۆ بەربەرەکانی نێوانیان ئەوانە لە پێناوی بەهێزکردنی دەسەڵات خۆیان و پچڕینی گەورەترین ڕێژەی زەویوزار و داهاتی ئابوری نەوک ململانێ بوو بێت لە پێناوی چاکسازی و گەشەکردنی کۆمەڵگەدا «١٠٥ ل١١٦\٣١٨ ل١١٥».

سەرۆکی خێڵەکانی شکاک لە ساڵەکانی ١٨٠٨ یەکێک بوو لەوانەی کە پشتگیری بزووتنەوەی دەستوریکرد. بۆ ئەوەی لە بزووتنەوەکە دووریخاتەوە، شای ئێران قەولی پێدا کە پێگەی لەو ناوچانەدا بەهێز بکات و بەفەرمی بیکات بەسەرک خێڵەکانی شکاک. هەڵبەتە ئەویش بە خۆشحاڵیەوە پێشنیازەکەی شای پەسندکرد. دواترشا دەعوەتی کرد بۆ لای خۆی و لەوێ کوشتی. بەکوشتنی سەرکردەکەیان خێڵەکانی شکاک بۆ چەندین ساڵ پەرتەوازە بوون و بەشێکیان پەنایان بردەبەر دەوڵەتی عوسمانی «١٠٥ ل٢٨٦».

پێشتر دەوڵەتی عوسمانی لەسەر بنەمای فیوداڵی خێڵەکی دامەزرا بوو، کە تیایدا بنەماڵەی عوسمانی و سوڵتان دەسەڵاتی ڕەهای هەبوو بەسەر هەموو پێکهاتەکانی دەوڵەتەکە بە تورکەکانیشەوە. بێجگەلە دەستەبژێری دەسەڵاتدارەی دەوڵەت هەموو ئەوانە بە کاربەڕێوەبەر یان رعیەت حسابیان بۆ کراوە. بەڵام بە بەهێزبوونی ئیتیحادیەکان و قەڵەوبوونی برجوای تورکی لەسەر حسابی بەرهەمهێنەر و بازرگان و خاوەن کەپیتالە ناموسڵمانەکان و بەپلەی یەکەم ئەرمەنییەکان لەو ساڵانەدا سروشتی حکومەتەکە، نەکو دەوڵەتەکە، بەرەو ناشونالیزمی نەژادپەرستی تورک ملی نا.

ساڵی ١٩٠٨ بەهۆی بەشداریکردنی چەندین خێڵ و شێخ و توێژی کوردەوە لە دژایەتیکردنی ئەرمەنییەکان، دەمارگیری ناشونالیزم لەناو هەندێ کوردا بەهێز بوو. دواتر ئەوە ڕووی وەرگێڕاو بووە هۆکاری دروستبوونی بزووتنەوەیەک، کە داوای جۆرە ئۆتۆنۆمییەکی بۆ کورد دەکرد.

سەرەک خێڵە کوردەکانبەهۆی دۆستایەتیان لەگەڵ سوڵتان و دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی عوسمانی و بەرژەوندی تایبەتی خۆیان لە تاڵانیدا، لە کۆتایی سەدەی نۆزدە بەشداریان لە کۆمەڵکوژیی ئەرمەن کردو دواتر ساڵەکانی ١٩١٥، کە تیایدا نزیکەی ٢ ملیون ئەرمەنی راگوێزران و نێوان ٥٠٠هەزار هەتا ملیۆنێک کوژران. ئەرمەنییەکان خەڵکی ڕەسەنی ناوچەکەن و بەشێک لە تورکیا وڵاتی ئەوانە. بەشداریکردنی ئەو خێڵە کوردانە لە کۆمەڵکوژی ئەرمەنییەکاندا تەنها زیانبەخش نەبوو بۆ ئەو میللەتە، بەڵکو دەرفەتی بەشداریکردنی میللەت و پێکهاتە و چینوتوێژەکانی ناوچەکەی لە بڕیارداندا لاوازکرد و بووە یەکێک لەو فاکتەرانەی کوردستانی کردە ژێردەست و دابەشبوو و پاشکۆ «٨٥ ل٢٧٠».

لە ئەستەنبوڵ و قاهیرە و هەندێ پایتەختەکانی ئەوروپا ژمارەیەک توێژی ئۆروستۆکراتی کورد هەبوون. ئەوانەی ئەوروپا زیاتر خەڵکی خوێندەواری رۆشنبیربوون و ئەوانەی ئەستەنبوڵ پۆستی ئیداری و سەربازییان هەبوو لە دەوڵەکەدا. ئەمانە خەڵکێکی زۆریان لە کوڕ و خزم و کەسوکار لە دەوربوو. ئەمانەش هەر وەکو خەڵکانی کوردستان لە دوو پاڵ پێکهاتبوون «٨٢ ل٧٢». بەشێکیان پشتگیری سوڵتان و مانەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵەکیان دەکرد. ئەمانە ئەگەر داخوازیشیان بووبێت لە بازنەی ئەو دەوڵەتە و بەرژەوەندی خۆیان دەرنەچووە. بەشەکەی تریان لایەنگیری بزووتنەوەی دەستووریان دەکرد. لەسەرەتادا توێژێک لەوانەلە ئەوروپا و ئەستەنبوڵلەگەڵ گەنجانی تورک و دواتر ئیتیحادییەکان لە بزووتنەوەی دەستوریدا چالاکی وهاریکاریان هەبوو. بەهۆی گۆڕانگاری لە ریزەکانی ئیتیحادییەکان و گرتنی رێبازی نەژادی نەتەوایەتی تورک و بەهێزبوونی باڵی سەربازی تیایاندا، لەو رێکخراوانەدا توانای بەشداریکردن و بڕیاردانی ئەو کەسایەتییە کوردیانە کەمیکرد. لێدانی ئەرمەنی و پێکهاتەکانی تر لەلایەن ئیتیحادییەکانەوە، زۆر هاوپەیمان و دۆستی ئەو کوردانەی نەهێشت و لاوازیکردن «٧٧ ل٢١٤».

بۆ یەکەمجار ساڵی **١٩٠٨** لە ئەستەنبوڵ رێکخراویکی ناسونالیستی کورد بە ناوی (جەمعیەی تەعاون و تەرەقی کورد) دروستبوو. ئەمانە توێژێکی رۆشنبیر بوون لە بنەماڵە ئۆروستۆکراتەکانی بەدرخان و بابان و نەهری. پەیوەندی ئەوتۆیان بە خەڵکی کوردستانەوە نەبوو. زیاتر بۆ ناودەرکردن و بەرژەوەندی خۆیان کاریان دەکرد. تورکە لاوەکان هەر لە دوای بەهێزبوونیان ئەم رێکخراوەیان قەدەغەکرد، بە تۆمەتی ئەوەی کە ئۆروستۆکرات بوون و نزیک بوون لە سوڵتانەوە و دژی چاکسازی بوون و هەروەها کورد بوون و خۆیان لە تورک جیادەکردەوە.

ساڵی **١٩١٢** کۆمەڵەی خوێندکارە کوردەکان بەناوی(هیڤی) دامەزرا. لەناو ئەمانەدا وەجاخزادە کەمتر بوو. خەڵکانی وردە برژوا بوون و لە دامودەزگاکانی دەوڵەتی عوسمانیدا لە ئەستەنبوڵ کاریان دەکرد. زیاتر لە گێژاوی رۆمانسی نەتەوایەتیدا دەخولانەوە و چاویان لە لاوە تورکەکان دەکرد. هیچ پەیوەندییەکی ئەوتۆیان بە کۆمەڵگەی کوردییەوە نەبوو و شارەزای زەمینە و خاسڵەتەکانی کۆمەڵگەی کوردستان نەبوون. ساڵی **١٩١٤** پاڵپشتی دەوڵەتی عوسمانییان کرد لە شەڕی جیهانیدا و هەڵوەشایەوە.

ساڵی **١٩١٨** لە ئەستەنبوڵ جەمعیەی تعالیمی کوردستان لە پیاو ماقوڵانی کوردی ئەوێ دامەزرا. پەیوەندییان بە حکومەتی عوسمانی و هاوپەیمانانەوە کرد بۆ

دۆزینەوەی چارەسەرێک بۆ مەسەلەی کورد. ئەوانە لاواز بوون و لە ناوخۆیاندا ناکۆک بوون و داخوازی لەیەک جیاوازیان هەبوو. هەندێکیان داوای کوردستانی سەربەخۆیان دەکرد لەژێر مەنداتی ئینگلتەرادا، بە شەکیان داوای ئوتۆنۆمیان دەکرد لەژێر مەنداتی بەریتانیاو بەشێکی تریان دەیانویست لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا نیمچە سەربەخۆیی یان ئوتونۆمیان پێبدرێت. ئەوانە توێژێکی رۆشنبیربوون و پەیوەندی ئەوتۆیان لەگەڵ خەڵک و شێخ و ناوچەکانی کوردستاندانەبوو «٧٧ ل**٢١٥\٨٥ ل٤٦٧**».
لەبەر لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان لە کوردستاندا لەناویاندا بزووتنەوە و رێکخراوی سیاسی و کۆمەڵایەتی و پیشەیی هەتا دوای ساڵەکانی **١٩٢٥** زۆر لاوازبوو. بۆیە بەشدارکردنیان لە بزووتنەوەی دەستوری و دواتر بەشداریکردن لە بڕیاردانی چارەنوسی وڵاتەکە زۆر کەمبوو. لەبەرنەبوونی پەیوەندی راستەوخۆ لەگەڵ وڵاتەکەدا ناکرێ ئەو رێکخراو و کەسایەتیانە، کە لەو ساڵانەدا بەپێی توانای خۆیان چالاکیان نواندووە بە نوێنەری چینوتوێژ و پێکهاتەکانی کوردستان دابنرێن. ئەوانە توێژێکی ئۆروستۆکراتی رۆشنبیربوون، لووت بەرزبوون و خۆیان زۆر بە بلیمەت دەزانی و بە نزمی سەیری خەڵکی کوردستانیان دەکرد. شکستهێنان و بێدەسەڵاتی ئەوانە، وەکو هەندێک باسی لێدەکەن، بۆ لاوازی و دووربیان لە واقیعی کۆمەڵگەی کوردستان دەگەڕێتەوە «**٨٥ ل٥٠٥**».

پاشکۆیەتی\دابەشبوون\ژێردەستی

ئایا شتێکی سەیرو چاوەڕواننەکراو بوو، کە بڕیاردان لەسەر چارەنووسی کوردستان لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانییەوە کەوتە دەست وڵاتە کەپیتالیستەکان؟ لەباتی ئەوەی وڵاتەکە ببێت بە بەشێکی بەهێزی سەربەخۆی کاریگەر لە کەپیتالیزمی جیهانی، بووە پاشکۆیەکی لاوازی ئەو سیستمە؟ وڵاتەکە دابەش بوو بەسەر چوار بەشەوە؟ هەر یەکێ لەو بەشانە کەوتە ژێردەست یەکێ لە وڵاتەکانی ناوچەکەوە، بێگومان ئەگەر بەوردی چاوێک بە لێکۆڵینەوەکەدا بخشێنین بۆمان دەردەکەوێت هەموو ئەمانە بەهۆیخاسڵەتومێژووی کۆنی وڵاتەکەوەو ئەو زەمینە نوێیەی لە سەرەتای سەدەی نۆزدەوە تێیی کەوتبوودەرئەنجامێکی چاوەڕوانکراوبوون.
لاوازی دەوڵەتانی ئێران و عوسمانی لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا و خەریکبوونی دەوڵەتە سەرمایەدارەکان بەو شەڕەوە، پێگەی بێگانەی لە کوردستاندا

لاوازكرد بوو. رەنگە لەو زەمینەیەدا دەوڵەتە هاوپەیمانەكان بە سوودی خۆیان بزانیایە ئەگەر سەرەک خێڵ و شێخ و هێزەكانی كوردستان لەو شەڕەدا بێلایەن بوونایە و بەشداری شەڕەكەیان نەكردایە. لەكاتی بێلایەنبوونی ئەواندا، نە وڵاتەكە بەو شێوەیە كاول دەبوو، نە ژمارەیەک زۆر لە خەڵكی وڵاتەكە تیادەچوون و رەنگە بەوهۆیەوە زەمینەی گونجاو بۆ نیمچە گەشەكردن و سەربەخۆیی وڵاتەكە دروست بوایە.

لە زەمینەیەكی وادا بەبوونی چینوتوێژی نوێیی بەهێز لە كوردستاندا، دەرفەتێكی باش لە كایەدا بوو، كە وڵاتەكە بتوانێ سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری خۆی بەهێز بكات و ببێتە مەڵبەندێكی ئابوری سەربەخۆی بەهێز لە ناوچەكەدا. بەڵام بەهۆی ئەو خاسڵەت و فاكتەرانەی كە پێشتر باسمانكرد نە چینوتوێژی نوێیی بەهێز تیایدا دروست بوو، نە دەرفەتیان هەبووە بەشداریبكەن لەسەربڕیاردانی چارەنووسی وڵاتەكە.

ئەو چینوتوێژ و پێكهاتانەی لە ساڵەكانی شەڕی جیهان و پێش و دوای ئەو شەڕەلە وڵاتەكەدا دەسەڵاتداربوون، سوود بەخشبوون لە مانەوەی سیستمی فیودالی خێڵەكی لەو دەوڵەتانەدا و لەژێر سایەیدا بوونە خاوەن زەویوزار. لە رێگەی باج و سەرانەو قۆرخكردنی بازرگانی و دەستكەوتی شەڕ و غەزاوە بوونە خاوەن سامانێكی زۆر. بۆیە بێ چەند و چۆن زۆربەیان بوونە هاوپەیمانی دەوڵەتی عوسمانی و بەدەنگی فەتواوە بۆ غەزا چوون و بە دڵ و بەگیان بەشداریان لە شەڕەكانكرد «٨٤ ل١٥». بە سەدەها هەزارو رەنگە ملیۆن خەڵكانی بەرهەمهێنەری وڵاتەكەیان لە كارو كاسبی دوورخستەوەو لەو شەڕانەدا تێوەگلان «٩٦ ل٢٥٣».

ئەگەرچی ئێران بێلایەن بوو لە شەڕی جیهانیدا، بەڵام چونكە كوردستانی رۆژهەڵات كەوتبووە سەر سنووری دەوڵەتی عوسمانی و ئێران، ناوچەكە بووە مەیدانی شەڕی ئینگلتەرا و روسیا لە لایەكەوە و ئەڵمانیا و دەوڵەتی عوسمانی لەلایەكی ترەوە. لەبەرئەوە ئەو ناوچانەش لە شەڕەكە گلابوون و رووبەڕووی هەمان كاول بوون و كوشتار بوونەوە «١٠٣ ل٨٥».

لەو ساڵانەدا ئەوەی بە خەیاڵی ئەو سەركردە كوردانەدا نەهاتووە هەوڵدان بووە بۆ یەكخستنی وڵاتەكە و پچڕینی مافی كورد و پێكهاتەكانیتری وڵاتەكە، بۆیە بە درێژایی ئەو ساڵانە لە گوێ رایەڵبوون بۆ سوڵتان بەولاوە هیچ داواكاریەک یان خواستێكی نەتەوایەتی و نیشتمانیان نە خستۆتە بەردەم ئەو دەوڵەتانە «٧٧ ل٢١٩».

لە کۆتایی شەڕەکەدا و دۆراندنی دەوڵەتی عوسمانی تیایدا، کوردستان وڵاتێکی کاول و وێران بوو. لەو شەڕەدا نێوان ٥٠٠-٧٠٠ هەزار خەڵکی وڵاتەکە، کە زیاتر لە ٢٠٪ هەموو دانیشتوانی کوردستان بوون لەناوچوون. لەوانە دەوروبەری **٣٠٠**هەزاریان راستەوخۆ لەشەڕەکەدا کوژراون. بە مەبەستی بەرهەمهێنان بۆ شەڕ و بەشداری پێکردنیان لە شەڕدا و دوورخستنەوەیان لە وڵاتەکەیان، دەوڵەتی عوسمانی لەو ساڵانەدا دەرفەتی هێناو دەوروبەری **٧٠٠** هەزار کوردی لە ناوەڕاستی کوردستانەوە گواستەوە بۆ ئەنادۆڵ و زۆربەیان لە ناوچەکانی قۆنیا گیرسانەوە، کە ئەمرۆ ئەو ناوچەیە بەشی هەرە زۆری کوردن «**٩٦ ل٢٥٥**». بەهۆی بەشداریکردنی گەنجی بەرهەمهێنەری وڵاتەکە لەو شەڕانەدا زەرەرێکی زۆر لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ و ئاژەڵبەخێوکردن کەوت، پەتاو نەخۆشی بڵاو بۆوە و ژمارەیەکی زۆر مرۆڤ و ئاژەڵ لە ناوچوون. زۆر لە کێڵگە و دارستان و گوند و شارەکان کاول بوون. گرانی کەوتە بازارەوە و خەڵکی لە برسا دەمردن و لە سەرما رەق دەبوونەوە. ئەو پیشەسازی و کاری پیشەیی و بازرگانیەی کە لەو پەنجا ساڵەی پێش شەڕدا بونیادنرابوو شکستیان هێناو بەشی زۆری خاوەنەکانیان، کە پاڵپشتی شێخ و سەرەک خێڵەکانیان نەبوو رووبەڕووینابووتبوون و هەژاری بوونەوە.

شکستهێنان و دۆراندنی شەڕ هەر رووی سوڵتانی عوسمانی نەگرتەوە، بەڵکو لەهەمانکاتدا ئەوە شکستهێنان و دۆراندنی سەرکردە کوردەکانیش بوو. دوای شەڕ ئەوانە لاواز و بێدەسەڵات و پچڕپچڕ بوون و لەناو خۆیاندا ناکۆک بوون. لە کوردستانی باکوور بەشێکیان هەر چاوەڕوانی سەرلەنوێ بەهێزبوونی سوڵتان بوون و بەشێکیان چاوەڕوانی کەمالییەکان بوون، کە خێرێکیان پێبکات و بەشداریان پێبکات لە شەڕکانی ناوخۆدا و هەندێ ناوچەو زەویوزاریان پێ ببەخشێ و پۆستی ئیداری و سیاسیان بداتێ. لە کوردستانی باشور دابەشبوون بەسەر چەند بەشێکەوە و چاوەڕوانی دەستی ئینگلتەرا بوون، کە لە ناوچەکانیان پلەی سیاسی و سەربازیان بداتێ. لە کوردستانی رۆژهەڵات پچڕپچڕ بوون و بەهۆی شکستهێنان و دارمانی دەوڵەتی قاجارەوە هەر خێڵ و دەسەڵاتدارێکی کورد دەیویست بەشێک بۆ خۆیی بپچڕێت «**٨٥ ل٢٨٤**».

هیچ یەکێ لەوانە هەمانگییان لە نێوەندا نەبوو و بگرە ئەگەر دژی یەکتر نەبوونایە پشتگیری یەکتریشیان نەدەکرد. بۆ نمونە لە کوردستانی باشوور شێخەکانی بەرزنجە تەنها کۆنترۆڵی ناوچەی سلێمانیان دەکرد، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا داوای دامەزراندنی مەملەکەتی کوردستانیان لە ئینگلیزەکان دەکرد. بێجگەلە بەشێکی

کەم لە خێڵەکانی دەوروبەری سلێمانی کەسی تر پشتگیری نەدەکردن. شێخەکانی تاڵەبان لە ناوچەکانی کەرکوک کە ئەوانیش وەک شێخەکانی بەرزنجە قادری بوون پشتگیری مەملەکەتی کوردستانیان نەکرد و بە نوێنەری خۆیان دانەدەنا «٩٦ ل ٢٨١».

بەهۆی لاوازی گەشەکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشەسازی ناوخۆی کوردستان و مانەوەی بازاڕەکانی بە پچوکی و نەبوژاندنەوەی بازرگانی ناوخۆ تیایدا و نەبەستنەوەی بازاڕی ناوچە جیاوازەکانی پێکەوە، لە وڵاتەکەدا چینوتوێژی نوێیی بەهێز دروست نەبوو، کە بتوانن بەردەوامی بدەن لە گەشەکردنی ئابوری وڵاتەکە. بەهۆی نەبوونی دەسەڵاتێکی ناوەندی هاوبەش لە وڵاتەکەدا و دابەشبوونی بەسەر چەندین ناوچەدا، کە هەر یەکەیان سەرەک خێڵ و شێخی فیودالی سروشت خێڵەکی دەستی بەسەرداگرت بوو، هیچ دەرفەتێک دروست نەبوو، کە ئەو چینوتوێژ و هێزە نوێ لاوازانە بەشداری لە بڕیاری سیاسی و ئابوری وڵاتەکەدا بکەن. ئەم دۆخە وڵاتەکەی بەلاوازی هێشتەوە و هەروەکو هەموو ناوچە و وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەرسات بووە پاشکۆیەکی زۆر لاوازی سەرمایەداری جیهان.

بەهۆی ئەو زەمینە نالەبارەوەلە وڵاتەکەدا مەڵبەندی ئابوری و سیاسی پاشکۆی بەهێز دروست نەبوو، کە سەرنجی دەوڵەتە سەرمایەدارەکان راکێشێت و دەوڵەتێکی سەرانسەری تێدا دروست بێت. بڕیاردان لەسەر پاشەڕۆژی وڵاتەکە کەوتە دەست دەوڵەتانی هاوپەیمان. ئەو دەوڵەتانەش بەپێی بەرژەوەندیی تایبەتی خۆیان نەخشەی پاشەڕۆژی وڵاتەکەیان داڕشت. وڵاتەکە بەلاوازی و پارچە پارچەیی مایەوە و هەر پارچەیەکی بەسترا بە نزیکترین مەڵبەندی ئابوری و سیاسی و لکێنرا بە چوار دەوڵەتی جیاوازەوە. ئەو لکاندنە سەرەڕای پاشکۆیەتی بۆ سیستمی سەرمایەداری جیهان وڵاتەکی دابەش کرد و هەر بەشەی کەوتە ژێردەستی یەکێ لە دەوڵەتە نوێیەکانەوە «٩٦ ل ٢٥٧».

دوای شەڕی یەکەمی جیهانی و لەسەردەمی بەهێزبوونی کەمالیەکاندا، کۆمەڵەی هیڤی و باڵێک لە جەمعیەتی تەعاون و تەرەقی کورد سەرلەنوێ کەوتنەوە کارو پێکەوە کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتماعیان لە ئەستەنبوڵ پێکهێنا.

ئەم کۆمەڵەیە بچوک و لاوازبوو و پەیوەندی راستەوخۆیان لەگەڵ کۆمەڵگەی کورددا کەمبوو. لەو ساڵانەدا پەیوەندییان بەست لەگەڵ هەندێ سەرەک خێل و پیاوانی ماقوڵی شارەکانی باکوری کوردستان بۆ هەمانگیکردن لەگەڵیاندا. لەهەمان کاتدا کەمالییەکان لە ساڵەکانی ١٩١٩ پێیوەندی توندوتۆڵیان لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر

سەرەک خێڵەکان بەست و قەولی یەکسانی و برایەتی تورک و کورد و دانی دەسەڵاتی خۆجێییان پێدان.
سەرەڕای ئەوەی کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتماعی هیچ بنەمایەکی کۆمێڵایەتی بەهێزی نەبوو، پەیوەندی توندوتۆڵیان بەچینوتوێژە بەرهەمهێنەرکانی کوردستان نەبوو، هەروەها زۆر دووربوون لەوەی بۆ بونیادنانیسیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر لە کوردستانداکاربکەن، هیچ ئامانج و پرۆگرامێکی روون و دیاریکراویان نەبوو بۆ چارەسەرکردنی مەسەلەی کورد و نەیاندەوێرا باسی سەربەخۆیی کوردستان بکەن. زۆربەی شێخ و سەرەک خێڵەکان گوێڕایەڵیان نەبوون و لە هەندێ ناوچەی بچوکی کوردستانی باکور نەبێت پشتگیری بەشەکانی تری کوردستانیان نەبوو «**٨٥** ل**٤٧٤**. **٩٦** ل**٢٩١**».
لەدوای دارمانی دەوڵەتەکانی قاجار و عوسمانی و دامەزراندنی دەوڵەتی بچوکی نوێ لە ناوچەکەدا و دابەشبوونی کوردستان بەسەریاندا، بەهۆی چەند فاکتەرێکەوە شەپۆلێکی نوێی ناڕەزایی و راپەڕین لە کوردستاندا دەستیپێکرد. ساڵی **١٩٢٣** دەوڵەتی خەلافەتی عوسمانی بەفەرمی هەڵوەشایەوەو کۆماری تورکیایعیلمانی جێگەی گرتەوە، هەروها دەوڵەتی قاجار لە ئێران کەوتو دەوڵەتی پاشایی پەهلەوی تیایدا دامەزرا. زۆربەی سەرەک خێڵ و شێخەکانی کوردستان شکستهێنان و دارمانی ئەو دەوڵەتانەیان بە شکستی خۆیان دەزانی و کەوتنە خۆیان بۆ سەرلەنوێ دامەزراندنی دەوڵەتێکی فیوداڵی خێڵەکی ئیسلامی نوێ ئەگەرچی تەنها لە سنوری ناوچەکانی خۆیان یان کوردستاندا بێت.
زۆربەی شێخ و سەرەک خێلەکانی کوردبڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان و سەرکەوتنی دەوڵەتە کەپیتالیستە غەیرە دینەکان لە شەڕی جیهانیدا و کۆنترۆڵی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەلایان ئەوانەوە و دروستبوونی دەوڵەتی تورکی عیلمانیان بە هەڕەشە لەسەر مان و نەمانی خۆیان و پاشماوەکانی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی دەزانی «**٨٥** ل**٢٨٤**».
ئەمانە بەشێک لەو فاکتەرانەن کە بوونە هۆکاریراپەڕینی ژمارەیەک لە شێخ و سەرەک خێڵی کورد لەو سەردەمەدا. فاکتەرێکی گرنگیتر، کە ترس و ناڕەزایی زۆربەی خەڵکی کوردستانی لێکەوتەوە، سروشتی ناسیۆنالیستی نەژادپەرستی دەوڵەتی کەمالیستی تورکیا بوو. دەوڵەتی تورکیای نوێ هەڕەشە بوو لەسەر مان و نەمانی نەتەوکانی تری تورکیا لەناویاندا کورد.
دەوڵەتی پەهلەوی نوێی ئێران بێجگەلە سروشتی پاشکۆیەتی و سەرکوتکردنی چینوتوێژە نوێیەکانی وڵاتەکە لە رێگەی بەکارهێنانی هێزەوە کەوتە سەرکوتکردنی

پێكهاتەكانی وڵاتەكەو پێشێلكردنی مافەكانیان. هەرچەندە عێراق و سوریا بۆ چەند ساڵێك لەژێر ئینتیدابی ئینگلتەراو فەرەنسادا بوون و دەوڵەتی لاواز و ئەڵقەلەگوێ و باشكۆبوون، بەڵام هیچ حسابیان بۆ بەشداریكردنی خەڵكانی كوردستان و پێكهاتەكانی تر نەدەكرد لە حوكومرانیدا.

ئەم فاكتەرو زەمینەیە لە لایەكەوە سروشتێكی رزگاری خوازای نەتەوایەتیدا بەو راپەڕینانەی كە لە وڵاتەكەدا رووبەڕووی ئەو دەوڵەتە نوێیانەو هێزی دەرەكی دەبوونەوە، لەلایەكی ترەوە سروشتێكی كۆنسەرڤەتیڤی پێدان، چونكە دەیانویست سەرلەنوێ ستەمی فیوداڵی خێڵەكی ئیسلامی بژێننەوە. ئەو رێبازە لەلایەكەوە رێگربوو لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری لە ناوچەكەدا و لەلایەكی ترەوە رێگربوو لە گەشەكردنی بەرهەمهێنانی كشتوكاڵ و پیشەسازی خۆماڵی و بوژاندنەوەی بازرگانی لە وڵاتەكەدا. لەهەمانكاتدا سروشتی تاكڕەوی و توندڕەوی ئەو سەركردانە وایكرد، كە ئەوانە نەتوانن بزووتنەوەو هێزو داواكارییەكانیان یەكخەن. لەهەمانكاتدا چەوساندنەوەی چینوتوێژ و پێكهاتەكانی وڵاتەكە لەلایەن ئەوانەوەو رێگە پێنەدانیان لە بەشداریكردن لە بڕیاردانی چارەنووسی وڵاتەكە هێندەی تر ئەو راپەڕینانەی لاواز و بچوككرد.

ئەوانەی لەو سەردەمەدا توانای سەركردایەتی بزووتنەوەكانی وڵاتەكەیان هەبوو بە پلەی یەكەم شێخەكان بوون. لە رێگەی هەڵگرتنی ئاڵای ئیسلامەوە لایەنگیری زۆریان لەناو خەڵكدا هەبوو، هەروەها هەتا رادەیەك توانای یەكستنی ژمارەیەك خێڵیان هەبوو «**١٩** ل**٦٩**».

بەشێوەیەكی گشتی شۆڕشەكەی شێخ سەعیدی پیران دژی دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی **١٩٢٤**، هەروەهاشۆڕشەكەی شێخ مەحمود دژی ئینگلیز ئەو خاسڵەتانەی سەرەوەیان تێدابوو. ئەوەی لە كوردستانی رۆژهەڵات لەو ساڵانەدا روویدا زیاتر بزووتنەوەكەی خێڵەكانی شكاك بوو بەسەرۆكایەتی سمكۆ. وەكو ناسراوە ئەو راپەڕینانە یەك لە دوای یەك شكستیان هێنا. هۆكاری شكستهێنانی ئەو راپەڕینانە، بێجگەلە سروشتی كۆنسەرڤەتیڤیان، دەگەڕێتەوە بۆ چەند فاكتەرێكی گرنگی تر:

– ژمارەیەكی زۆر لە خێڵەكان لەبەر بەرژەوندی تایبەتی موڵكایەتی و خێڵەكی خۆیان یان پشتگیری هێزەكانی بێگانەیان دەكرد، یان هیچ پاڵپشتنی راپەڕینەكانیان نەكرد «**٨٥** ل**١٢٨**».

– راپەڕینەكان لەلایەن شێخەكان و خێڵەكیەكانەوە لە لادیەكانەوە دەستیپێكرد و دواتر روویانكردە شارەكان. بەتایبەتی لە باكوری كوردستان هەندێ لەو

جەنگاوەرانەلەبەرئـەوەی نەیاندەتوانـی شـارەکان بەڕێوەبـەرن و سـەقامگیری تیایانـدا بپارێـزن، گـەڕەلاوژێ و کوشـتن و تاڵانـکاری تیایانـدا دروسـتبوو. بەشـێکی تـر لـە خێڵـەکان دەکەوتنـە تاڵانـی و رووتکردنـەوەی خەڵـک. ئەمانـە هەمـووی دەبوونـە هـۆکاری بێـزاری دانیشـتوان لێیـان و هەوڵـدان بـۆ دەرکردنیـان لـە شـارەکان.

- مسـکێنەکان کـە زۆرینـەی خەڵکـی کوردسـتان بـوون بێجگەلـە ئـەوەی بەدەسـت ئـەو شـێخ و سـەرەک خێڵانـەوە دەچەوسـێنرانەوە، هـەر وەکـو رەعیـەت دادەنـران و هیـچ مافێکیـان نەبـوو لـە بڕیاردانـی چارەنوسـی خۆیانـدا و لای ئەوانـە بـە خەڵکـی گەمـژەوە بێدەسـەڵات دادەنـران و بەشـداریان لـە راپەڕینەکانـدا پێنەدەکـرا «**٩٦ ل٢٩١**».

- هیـچ هاریـکاری و هاوسـەنگی لـە نێـوان ئـەو راپەڕینانـەدا نەبوو. هیـچ ئەنجوومەنێک یـان شـورایەک نەبـوو کـە تیایـدا هیـچ نەبێـت شـێخ و وەجاخـزادەکان راوێـژی تێـدا بکـەن و تیایـدا بڕیـاری بەکۆمـەڵ بـدەن. بڕیـاری رەهـا لەدەسـتی سـەرکردەدا بـوو.

- وەجاخـزادە و توێـژی سـەرەوەی خەڵکانـی شـارەکان لەبـەر بەرژەوەنـدی خۆیـان ئەگەرچـی لــە دڵــەوە پشــتگیری بزووتنەوەکەیــان بکردایــە لەبــەر بەرژەوەنــدی خۆیـان بەشـداریان نەدەکـرد. چینوتوێژەبەرهەمهێنـەرەکان و پیشـەگەر و کاسـب و بازرگانـەکان و کرێـکاران و رەشـوڕووتی شـارەکان لاواز و بێدەسـەڵات بـوون و لـە هیـچ رێکخراوێـک یـان ئەنجوومەنێکـدا خۆیـان یـەک نەخسـت بـوو، لای سـەرکردەکان هیـچ حسـابێکیان بـۆ نەکـراوە و بەشـداریان پێنەکـراوە. بەشـێک لـە هـەژارەکان ئەگـەر بەشداریشـیان کردبێـت لـە پێنـاوی تاڵانـی و راوڕووتـدا بـووە «**٨٥ ل٥٠٧**».

- هیـچ حسـاب بـۆ بەرژەوەنـدی و رای پێکهاتـە نەتەوەیـی و ئایینیەکانـی کوردسـتان نەکـراوەو لـە باشـترین ئەگـەردا ویسـتویانە بـە زمانـی خـۆش بـەلای خۆیانـدا رایـان کێشـن. لـە هەنـدێ ناوچـەدا و بەتایبەتـی لـە ناوچەکانـی شـکاکدا، ژمارەیەکـی زۆر لـە پێکهاتـەی ناموسـڵمان کـوژران و تاڵانکـران و دەربەدەرکـران «**٩٦ ل٢٩٨\١٩ ل٧٧**».

- دەوڵەتـە سـەرمایەدارەکان لەسـەر بنەمـای بەرژەوەنـدی تایبەتـی خۆیـان نەخشـەی نوێـی ناوچەکەیـان کێشـا. پاشـماوەکانی خێڵەکـی لـە وڵاتەکـەدا و پچڕپچـڕی و ناسـەقامگیری ناوچەکانـی بەکۆسـپ دادەنـرا لـە بەسـتنەوەی وڵاتەکـە بـە سیسـتمی سـەرمایەداری جیهانـەوە «**٩٦ ل٢٥٧**».

بەندی حەوتەم

دەرئەنجام: هۆکارەکانی پێشکەوتن / دواکەوتن چین ؟

مەبەستی سەرەکی ئەم لێکۆڵینەوەیە لە بەندەکانی پێشوودا گەڕان بوو بەدوای ئەو فاکتەرە بنچینەیانەی دەبنە هۆی پێشکەوتن، یان دواکەوتنی کۆمەڵگە، دەستنیشانکردنی ئەو هێزە بزوێنەرانە بوو، کە رۆڵی سەرەکی دەبینن لەو پرۆسەیەدا. لێرەدا گەیشتینە ئەو راستیەی گۆڕان لە سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنووردار تاکڕەوی توندڕەو بۆ سیستمێکی بەرفراوانتر و پلورالیزمتر پێویستی بەبوونی چینوتوێژ و هێزی نوێ هەیە، کە لە لایەکەوە گۆڕانکاری و چاکسازی و گەشەکردن لە بەرژەوەندیاندا بێت و لەلایەکی ترەوە ئەوانە توانایان هەبێت ئەو گۆڕانکاریانە بکەن. لەهەمانکاتدا ئەوانە دەرفەتی بەشداریکردنیان هەبێت لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا. بە سوود وەرگرتن لە فاکتەرەکانی تر و رووداوە چاوەڕوان نەکراوەکان دەکرێ زەمینەی لەبار دروست بێت بۆ گۆڕانکاری و چاکسازی هەنگاو بەهەنگاو. لێرەدا هەوڵ دەدەین باسی رۆڵی فاکتەر و خاسیەتە تایبەتیەکانی تر بکەین لەو پرۆسەیەدا.

ئایا کۆن لە ئێستا باشتر بوو؟

ئەگەر چاوێک بە مێژووی کۆندا بخشێنین و لەگەڵ ئەمرۆی جیهاندا بەراوردی بکەین، بۆمان دەردەکەوێت، کە بەتایبەتی لەم دوو سەد ساڵەی دواییەدا گۆڕانکاری و پێشکەوتنێکی هێجگار زۆر لەسەرانسەری جیهاندا روویداوە. بەهەمان شێوە ئەگەر سەیری توانا و زانیاری و تەکنیک و ئامرازە پێشکەوتووکانی ئەمرۆ بکەین، کە لەبەردەستی مرۆڤایەتیدایە، ئەگەینە ئەو راستیەی کە گەشەکردن و گۆڕانکاری بێئەندازە خێرا بەرەو پێشەوە دەچێت. بەڵام لەهەمانکاتدا، لەجیهانی ئەمرۆدا، لەهەموو بوارەکاندا نایەکسانی و ناعەدالەتیکی هێجگار زۆر گەورە لەناو خودی وڵات و نێوان وڵاتان و هەتاوەکو نێوان ناوچە جیاوازەکانیانیشدا دەبینین. بەتەنها بەراوردکردنی کۆن لەگەڵ ئێستادا و نەبینینی نایەکسانی و کۆسپەکانی ئەمرۆی جیهان، ترسی ئەوەی لێدەکەوێتەوە رازی بین بەوەی هەیە و چیتر نەگەڕێین بەدوای ئەو فاکتەرانەی کە نایەکسانییەکانی ئەمرۆ کەمدەکەنەوە و دەرفەت بۆ گەشەکردنی زیاتر دروست دەکەن. بەهەمان شێوە تەنها بینینی ئەمرۆ و ئەو نایەکسیانەی هەیە و ئەو گۆڕانانە نەبینین، کە روویداوە، ئەو زەمینە گونجاو و ئامرازە یاریدەدەرە نوێیانە نەبینین کە ئەمرۆ هەن، رەنگە توشی رەشبینیمان بکات و چیتر بڕوامان بە دواڕۆژێکی باشتر نەمێنێت.
یەکێک لەو دیدارە ترسناکانەی ئەمرۆ رەچاودەکرێت، رەشبینی و هەست بە

دەستەپاچەییە لەناو خەڵکدا، بەتایبەتیش لەناو گەنجەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. ئەوانی خستۆتە گێژاوێکی ئایدۆلۆژی و دەروونی و بازنەیەکی شومی داخراوەوە، کە تیایدا هیچ هیوایەک بەدواڕۆژ و چارەسەر بۆ زاڵبون بەسەر ئەو کۆسپانەدا نەبینن، کە بۆنەتە هۆکاری ئەو دواکەوتن و نایەکسانییە. هەڵبەتە ئەم دۆخە نالەبارە، لەلایەن چەندەها بەرەی ئیسلامی سیاسی توندڕەو و دەوڵاتان وڕێکخراو و کەسایەتی کۆنسەرڤەتیڤەوە، بە مەبەستی مانەوەی ئەو بارە و پاراستنی بەرژەوهیندییەکانیان، وزە وەردەگرێ و بەهێزدەکرێت. ئەم بارە زەمینەیەکی باشی بۆ مانەوە و دروستبوونی بزووتنەوە و دەوڵەتی توندڕەو و تاکڕەو و داعش و ئەلقاعیدە و چەندەها جۆری تری لەو بابەتانە دروستکردووە، کە ئەمڕۆکە وەکو درک رۆژهەڵاتی ناوەڕاستیان داپۆشیوە.

رەشبینی و بێدەستەڵاتی وا لەخەڵکی دەکات کە وابزانن، کۆن لەئێستا باشتر بووبێت، لە کۆندا مرۆڤ بەختەوەرتر بوبێت، ژیانی ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتی باشتر بوبێت، نەخۆشی و پەتا و کارەساتی سروشتی کەمتر بوبێت، کۆمەڵەکانی پێشوو دادوەرتر بووبن و مرۆڤایەتی بەیەکسانی ژیابن، دەستەڵاتدارانی کۆن بە موسڵمان و نا موسڵمانەوە هەستی مرۆڤایەتیان زیاتر تێدا بوبێت، هیندە شەڕوشۆڕ و دڵ رەق و خەڵک کوژ نەبوبن، دوعا نووسین لە دەرمان باشتر بوبێت بۆ چارەسەرکردنی نەخۆشی و دەردوبەڵا.

ئەو گۆڕانکاری و پێشکەوتنەی لەو دوو سەد ساڵەدا روویداوە، سەدانجار لە گۆڕانکارێکانی هەموو مێژووی ملیۆن ساڵەی مرۆڤایەتی زۆرترە. لەم ٣٠ ساڵەی دواییەدا، بەهۆی تەکنیکی نوێ، کۆمپیوەر و ئینتەرنێت، رێبازی نوێ زانستیانەی تازەتر و خێراترەوە، گۆڕانکاری و پێشکەوتن زۆر خێراتر رۆیشتووە و هەتا بێت زیاتر و خێراتریش دەبێت، کە ئەوەش سەرلەنوێ زەمینە بۆ خێراترکردن و زیاتر گەشەکردنی بەرهەم و بەرهەمهێنان دروستدەکات، ئاسانکردنی بەڕێوەبردنی ژیان، کەمبوونەوەی نەخۆشی و هەژاری، باشتربوونی رێگاوبان و بەستنەوەی جیهان پێکەوە، ئاسانی و خێرایی گۆڕینەوەی زانیاری و دەنگوباس لە نێوان خەڵکانی جیهاندا و نزیکبوونەوەی میللەتان و وڵاتان لەیەکتری. .

زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان لە جیهاندا دەلیلێکە لەسەر باشبونی ژیانی خەڵک و گەشەکردنی کۆمەڵگەکان. ژمارەی دانیشتوانی هەموو دەوڵەتی عوسمانی لەسەرەتای سەدەی ١٩دا ، بە میسر و سوریا و لوبنان و ئوردن و عێراق و کوردستان و ئیستای تورکیا خۆیەوە دەوری ١٢ ملیۆن کەس بوون، کە ئەمڕۆ دەوروبەری ٢٥٠ ملیۆنە «٣٠ل ٢٤». ئێران ساڵی ١٨٠٠ تەنها ٦ ملیۆن کەسی تێدا

ژیاوە، ئەمڕۆکە دەوری ٨٠ ملیۆنە «١٥ل ١٦». ساڵەکانی ١٩٣٠ خەڵکی لە میسر هەتا تەمەنی ٣٠ ساڵی ژیاون، لە ٤ کەس تەنها یەک کەس تەمەنی گەیشتۆتە ٢٠ ساڵان «٣٠ل ٢٤».

ئەمەریکای باکور هەتا ناوەڕاستی سەدەی پانزە نەدۆزرابۆوە. لەو کیشوەرەدا تەنها چەند سەد هەزار هیندی سووری دانیشتوانی رەسەنی تیادا ژیاوە، ئەمڕۆکە تەنها ژمارەی دانیشتوانی ویلایەتە یەکگرتۆکانی ئەمەریکا، بێجگە لە کەنەداوی مەکسیک، دەوری ٣٢١ ملیۆنە.

ئەگەر ژمارەی دانیشتوانی کوردستان هەمان رێژەی ئەمڕۆی بووبێت لە ساڵەکانی ١٨٠٠دا، ئەوا لەو ساڵانەدا ئەو ژمارەیە زۆر لە ٢ ملیۆن کەمتر بووە. کەچی ئەمڕۆ دەوروبەری ٣٠-٣٥ ملیۆنە. بەمانایەکی تر لەگەڵ هەموو ئە و کارەسات و تراژیدیایانەی بەسەر وڵاتەکەدا هاتووە، ژمارەی دانیشتوان تیایدا دەورەبەری ١٥هێندەی لێهاتووە.

لە نێوان ساڵی ١٣٥٠ تا ساڵی ١٤٥٠ بەهۆی بڵاوبوونەوەی پەتای تاعون و شەڕی نێوان ئینگلتەرا و فەرەنسا، ژمارەی دانیشتوانی ئەوروپا ٣/١ ی لەناوچوون. ئینگلترا کە ژمارەی دانیشتوانی ئەو کاتە ٤ ملیۆن کەس بوون ٢، ٥ مایەوە «٨ ل ٥٧». ئەمەش رادەی جیاوازی باری تەندروستی ئێستا و ئەوسای ئینگلتەرامان بۆ دەردەخا.

لە دنیای ئەمڕۆدا، گۆڕانکاری زۆر بەخێرایی دەڕوا، رەنگە ئەم نایەکساییانەی و ئەو کۆسپ و قەیرانانەی بۆ چەند ساڵێک دێنە رێگای گەشەکردنی کۆمەڵگەکانمان، بەلامانەوە زۆر دوورودرێژبێت و نیگەرانمان بکات. بەڵام گۆڕانکاری لە مێژوویی کۆندا، کە گەشەکردنی وڵاتانی پێشکەوتووی لێکەوتۆتەوە، کاتێکی زۆر دوورودرێژتری لەئێستا خایاندووە.

ئینگلتەرا یەکەم وڵات بوو لە کۆتایی سەدەی حەڤدەهەمدا شۆڕشی پیشەسازی تیایدا روویدا، بەڵام ئەو رووداوە مێژووییە، کە بوو بە سەرەتایەک بۆ گەورەترین و خێراترین گۆڕانکاری لەمێژووی مرۆڤایەتیدا، دوا ئەنجامی گۆڕانکاری هەنگاو بەهەنگاوی دژوار و درێژخایانی زیاتر لە ٥٠٠ ساڵی ململانێ بووە لەنێوان فیودالیزم و هێزە نوێیەکانی کۆمەڵگەکەدا. ئەو شۆڕشەی لە ئینگلتەرا روویدا، دوای نزیکەی سەد ساڵ، ساڵی ١٧٨٩ ئینجا لە فەرەنسای دراوسێی دەستیپێکرد.

ساڵی١٨٦١- ١٨٦٥ شەڕی ناوخۆی لە نێوان ویلایەتەکانی باکورو باشوری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا، ٦٢٠ هەزار کەسی تێدا کوژرا. هەتا ساڵی

١٨٦٥ ویلایەتەکانی باشور سیستمێکی کۆیلایەتیان هەبوو. ساڵی **١٨٧٧** دوای **١٢** ساڵ پاش تەواوبوونی شەڕەکە، ئینجا کۆنگرێسی ئەمەریکا توانی بە دەستور هەڵوەشاندنەوەی کۆیلایەتی بچەسپێنێ. سەرەڕای ئەمەش هەتا ساڵەکانی پەنجاکان و شەستەکانی سەدەی بیستەم هێشتا بەپێی دەستور ڕەشپێستەکانی ئەو وڵاتە هاوتانەبوون لەگەڵ سپییەکانیاندا. لەو ساڵانەدا، ململانێیەک و بزووتنەوەیەکی دووردرێژ لە پیناوی مافی یەکسانی هاونیشتیمانی بۆ هەمووان بەرپابوو «**٢ ل ٣٥١**».
دوای سەد ساڵ، لەدوای ئازادکردنی کۆیلەکان ئەوجا ڕەشپێستەکان بەپێی یاسا، گەیشتن بەمافی یەکسانی لەگەڵ سپی پێستەکاندا، بەڵام هەتا ئێستا بەتەواوەتی لە پراکتیکدا ئەو یەکسانییە لە هەموو بوارەکاندا نیە. ساڵی **٢٠١٢**، دوای **١٤٧**ساڵ ئازادبوونی کۆیلەکان ئینجا یەکەمین پێست ڕەش بۆ یەکەمجار بووە سەرۆک کۆماری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا. هەرچەندە لەو وڵاتە یەکسانییەکی زۆر هەیە لەنێوان پیاو و ژندا، بەڵام هەتا ئێستا هیچ ئافرەتێک بە سەرەک کۆمار هەڵنەبژێردراوە.
لە سەردەمی مەسیحیدا ژمارەی دەوڵەتەکانی جیهان بە پەنجەی دەست ژمێردراون، دەوڵەتی نەتەوایەتی نەبووە، تەنها بەشێکی ئاسیا و ئەفریقا و ئەوروپا لای مرۆڤایەتی ناسراوە، خەڵکی زۆرکەم ئاگای لەیەکتری بووە. ئێستاکە **١٩٥** دەوڵەتی سەبەخۆ لە جیهاندا هەیە. ئەگەر ئەو ناوچانەش بخرێتە سەریان، کە خاوەنی نیمچە سەربەخۆیین ژمارەیان دەگاتە **٢٤٥** دانە «**٥٣**».

بوارەکانی نایەکسانی چین؟

ڕەنگە لە هەموو مێژووی مرۆڤایەتیدا باسی چاکسازی و یەکسانی کرابێت، بەڵام زۆربەی زۆری ئەوانە خواستی ڕۆمانسی و دووربووە لە واقیعەوە و لە قسە و مەرامی تایبەتی بەولاوە بەکردار هیچی وای لێنەکەوتۆتەوە.
چاوەڕوانکردنی یەکسانی ڕەها لە جیهانی ئەمڕۆدا ، لەخەون و ڕۆمانسی ئایدۆلۆژی هەمە چەشنە زیاتر هیچی تری لێ ناکەوێتەوە، چونکە هەموو یەکسانییەک ڕێژەییە و زەمینە خۆشکردنی درێژخایانی پێویستە و بەرۆژ و دوو ڕۆژ دروست نابێت. هەروەها بەلەناوبردنی بەشێک لە مرۆڤایەتی لەلایەن دەستەبژێرێکی شۆڕشگێڕەوە نایەتەدی.
بۆیە لێرەدا، کە باسی یەکسانی دەکەین، مەبەستمان لە نزیکبوونەوەی ئاستی

گەشەکردن و ژیانی تاک و کۆمەڵگە و دەوڵەت و پێکهاتەکانە لەیەکتری. مەبەستمان لەوە، خۆشکردنی زەمینەیەکی لەبارە بۆ ئەو لەیەک نزیکبوونەوەیە، نانی هەنگاوێکی ترە بۆ پێشەوە، کە تیایدا سبەینێ لەمڕۆ باشتر بکات.

لەگەڵ ئەو هەموو گۆڕانکاری و چاکسازییە بەر فراوانانەدا، هێشتا بەروون و ئاشکرا جیهانێکی نایەکسان و جیاوازێکی فراوان ناوەند وڵاتان و میلەتان و ناوچە جیاوازەکانی دنیا رەچاودەکرێت، نایەکسانییەکی زۆر لە نێوان چینوتوێژو پێکهاتە و مەزهەبە جیاوازەکان، ژن و پیاو، شارەکان، لادێ و شارەکان لەناو خودی وڵاتەکاندا هەیە.

رەگوڕیشەی ئەو نایەکسانییانە لە بنەما ئابوری و سیاسییەکاندا خۆیان داکوتاوە. نایەکسانییە ئابورییەکان لە هەموو بارە جیاوازاکاندا رەچاودەکرێت. جیاوازی لە نێوان داهاتی تاک و ئاستی گوزەران و چۆنیەتی نیشتەجێبوون، خزمەتگوزاری وەکو بوونی ئاو و کارەبا، خوێندنگا و دەرمان و تەندروستی، رێگاوبان و ئامرازی هاتوچۆ، چونیەتی بەکارهێنانی داهات و سەرچاوە سروشتییەکانی وڵات، داهاتی باج و چۆنیەتی بەکارهێنانیان، ئازادی و پاراستنی موڵک و ماڵی خەڵک، ئازادی بازاڕ و ئاڵوگۆڕی بازرگانی، ئازادی دامەزراندنی کۆمپانیا و بەڕێوەبردنی، ئازادی جموجۆڵ و گواستنەوە و سەفەرو جێگاگۆڕی مرۆڤ، دەرفەتدان بە توانای داهێنان و پاڵپشتکردنی و پاراستنی مافی خاوەنێتیان، بەشداریکردن لە پلاندانانی ئابوری و بڕیارە ئابورییەکان و رەقابەدانان لەسەر چۆنیەتی تەتبیقکرن و دوائەنجامیان، بەرهەمهێنان و ساغکردنەوەی بەرهەم و نرخدانان. ئەم نایەکسانییانە لەسەر ئاستی جیهان، ناوچە جیاوازەکان و خودی ناو وڵاتە کان رەچاودەکرێ.

تێکڕای داهاتی ساڵانەی تاکێکی میسری١٢٪ ی تاکێکی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکایە، میسرییەک تێکڕا ١٠ ساڵ کەمتر لەوان دەژی. ٢٠٪ی خە ڵکەکە ی لە هەژارێکی مەمرە و مەژیدا دەژین، ئەمە لەگەڵ ئەوەشدا میسر لەهەرە وڵاتە هەژارەکانی جیهان نییە «٣٩ ل ١١». داهاتی ساڵانەی ئێران بەرامبەر بە سوید ١٧٪، عێراق ١٣٪، تورکیا ٢٣٪ «٤٤».

جیاوازی تێکڕای داهاتی تاکی کۆمەڵ، ئەو راستییەمان پێ دەڵێت، کە نایەکسانی هەیە لەناو وڵاتانی جیهاندا، بەڵام ئەوە نیشان نادات، ئایا ئەو تێکڕایە چۆن لە نێوان چینوتوێژ و گروپە جیاوازەکانی ناو کۆمەڵگەیەکدا دابەشبووە، چونکە داهاتی توێژوچینەکانی خوارەوە زۆر لە خوارووی ئەو تێکڕایەوەیە. .

بەپێی ئاماری ساڵی ٢٠١٢، رێژەی ژمارەی دانیشتوانی ئەو وڵاتانەی تێکڕای

داهاتـی تاکێـک لـە ١،٢٥ دۆلار کەمتربـووە، بەم شـێوەیەی خوارەوەیـە «٥٥، ژ(١\٢٠١٢) ل٥ » :

ئەفریقا، خوارووی بژاپۆنی گەورە ٤٧٪ ی دانیشتوان بووە

خوارووی ئاسیا بە هیندستانەوە ٣٤٪

خوارووی ئاسیا بێ هیندستان ٢٦٪

خوارووی رۆژهەڵاتی ئاسیا ١٧٪

چین ١٣٪

ئەمەریکای لاتینی و هیندی رۆژئاوا ٦٪

رۆژئاوای ئاسیا ٣٪

باکوری ئافریقا ٢٪

سـەرەڕای ئەمـەش ژمـارەی مردنـی منـداڵ لـە جیهانـدا، بەهـۆی برسـێتی و نەخۆشـی و شـەڕ و ئـاژاوەوە، لەچـاو سـاڵی ١٩٩٠ دابەزیوەتـە نیـوە، لـە سـاڵی ١٩١٥ ژمارەیـان گەیشـتۆتە ٦مليـۆن منـداڵ.

ئەگـەر سـەیری چۆنیتـی نیشـتەجێبوون و خانووبـەرەی خەڵکـی بکەیـن، هێشـتا بـە ملیۆنەهـا دانیشـتوانی هەنـدێ وڵات نـە خـاوەن شـوقە یـان خانـووی خۆیـان و نـە توانـای بـە کرێگرتنیشـیان هەیـە، بەڵکـو لـە کەنـاری شـارە گەورەکانـدا، لـە کەلاوەکانـدا ژیـان بەسـەردەبەن. ماڵەکانیـان بـە تەنەکـە و تەختـە کـۆن و موقەبـا دروسـتکردووە. بێبەشـن لـە ئـاوی پـاک، کارەبـا، گەرمایـی، تەوالێـت و شـوێنی خۆشـتن. میسـر، هیندسـتان، هەنـدێ وڵاتـی تـری ئەفریقـاو ئاسـیا... نمونـەن بـۆ ئـەو شـوێنانە. لەهەمانکاتـدا لەوڵاتـە دواکەوتووەکانـدا جیاوازێکـی فـراوان دەبینیـن لـە نێـوان سـتانداردی خانووبـەرەی ناوچـە جیاوازەکانـدا، گەڕەکـە جیـاوازەکان و شـار و لادێکانـدا.

لـە وڵاتانـی رۆژئـاوای ئەوروپـا، کەنـەدا، ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمەریـکا، کۆریـای باشـور، ژاپـۆن، سـەنگاپور... خـە ڵکـی مافـی نیشـتەجێبوونی مسـۆگەرە، ماڵەکانیـان گونجـاوی گەرمـاو سـەرمایە، ئـاوی پـاک و کارەبـاو و ئاودەسـت و حەمام مسـۆگەرە، جیاوازێـک لـە نێوانـی سـتانداردی نیشـتەجێبونی شـار و لادێ هێنـدە فـراوان نیـە.

لـە وڵاتـە پێشـکەوتوەکان خزمەتگوزارەییـەکان بـۆ خەڵـک، وەکـو چارەسـەری نەخۆشـی، خوێنـدن، مسـۆگەرکردنی ژیـان بەهـۆی نەخۆشـی یـان بـێ ئیشـێوە. . هتـد بـۆ هەمـوو تاکێـک بەپێـی یاسـا مسـۆگەرکراوە، بـەڵام هەتـا ئێسـتا لـە ژمارەیەکـی زۆری وڵاتانـی جیهانـدا خەڵکێکـی زۆر بـێ بەشـە لـەو خزمەتگوزاریانـە. لـە هەنـدێ شـوێن بێجگـە لـە یارمەتـی رێکخـراوە جیهانییـە مرۆڤییـەکان، دەوڵەتـەکان و کۆمەڵگـە

هیچیان نەکردووە لەو بارانەوە.

ڕاستە هەندێ وڵات وەکو عێراق، ئێران... نەخۆشخانەی گشتیان تێدا هەیە، بەڵام ئاستی خزمەتگوزاری تیایاندا زۆر نزمە و زۆرجار هەر بە رووکەشە و ناگاتە هەموو خەڵک و شوێنەکان.

جیاوازێکی زۆر هەیە لە نێوان ڕێژەی خوێندەواری، ئاست و مەبەستی خوێندن و فێربوون. ڕێژەی لە وڵاتە پێشکەوتووەکان ئامانجی خوێندنی بەرز و پیشەیی ئامادەکارییە بۆ کارکردن لە کۆمپانیا و کەرتە جیاوازەکاندا. مەبەست لە دامەزراندن پێویست بوونە بەخەڵکی شارەزا، کە بۆشاییەکی پێویست پڕکاتەوە. بەڵام فێربوونی بەرز و پیشەیی لە زۆر وڵات یان نیە یان ئاستێکی نزمی هەیە، دەبێتە هۆی خەریکردن و خلافاندنی خەڵک و زۆرجار بە بێکاری یان بەتاڵەیەکی موقەنەع کۆتایی دێت، یاخود ئاوارەبوونی شارەزاکانیانی لێدەکەوێتەوە بۆ وڵاتە پێشکەوتووەکان بۆ گەڕان بەدوای کاردا، کە جارێکی تر دەبێتە هۆی لەدەستچوونی کەوادری شارەزا، کە دەکرا بەشداربن لە گەشەکردنی وڵاتەکانی خۆیاندا.

بە پێچەوانەی وڵاتە دواکەوتووەکانەوە، لەوڵاتە پێشکەوتووکاندا، مافی ژیان و ئازادی و ماڵ و موڵکی خەڵکی پارێزراوە، خەڵکی ئازادە لە دامەزراندن و بەڕێوەبردن و گەشەپێکردنی کومپانیا و کاری بازرگانی و وەبەرهێناندا. بەپێی یاسا ئەو مافانەیان پارێزراوە، دەستگاکانی دەوڵەت پارێزگاریان دەکات، هەوڵی هەموو ئاسانکارییەک بۆ گەشەکردنیان ئامادە دەکات. پێویستیان بەدۆستی دەستەڵاتدار و پیاوی حیزبی و مەسول و خزم و واستە و واستەکاری نیە، کەس ناتوانێت سەرانەیان لێبسێنێت و بە زۆر ببێت بەشەریکیان. لەوە ناترسن بە دەستی گروپێکی چەکدار یان بەهۆی شەڕوشۆڕ و ئاژاوەوە هەرچیەکیان هەیە لەدەستیان بچێت، لەوە ناترسن ئەگەر حزبێک، سەرکردەیەک، یان کابینەیەکی تازە دەستەڵات بگرێتە دەست مافە ئابورییەکانیان لەدەست بچێت. دەستگاکانی دەوڵەت و شارەوانییەکان کاریان ئەوەیە ئاسانکاری بۆ خەڵکی و کۆپانیاکان بکەن بە ئامادەکردنی خوێندنی پیشەیی پێویست و بەرزکردنەوەی ئاستی شارەزایی ئابوری و زانستی، توێژینەوەکردن لەهەموو بارەکاندا، هاندانی داهێنان و دەرفەتی بەکارهێنانیان لە کەرتە جیاوازەکاندا، بەبێ ئەوەی خاوەنەکانیان ترسیان هەبێت خەڵکی تر لێیان زەوت بکات. گەڕان بەشوێن ئیش و دامەزراندندا، بەهەمان شێوە پێویستی بە واستەکردن و تەبەعێت نیە، خەڵکی بەپێی توانا و شارەزایی ئازادە لە کوێ کاردەکات، لەسەربنەمای توانا و مەرجی کارکردن و پێویستی خاوەن

کۆمپانیاکە هەیە بەو کەسە. بەپێی یاسا و ڕێککەوتننامەکانی نێوان ڕێکخراوانی خاوەن ئیش و کارکەرەکان، ئەرکەکانی دیارە و مافەکانی پارێزراوە، لە پێناوی لەدەستدانی کار و تێکچوونی گوزەرانیدا، پێوەستی بە وەلا و تەبەعیەت و خەڵکی دەستەڵاتداران نیە.

ئەم بارە، کە لەم وڵاتانەدا شتێکی ئاساییە و بۆتە ڕۆتینێکی ڕۆژانە، لە زۆر لە وڵاتانی جیهاندا، بەزیاد یان کەم، زۆر بەرتەسکترە یاخود لە هەندێک شوێندا بە تەواوەتی پێچەوانەیە.

لە وڵاتە دواکەوتووەکاندا، هەمیشە تاقمێک، ئێلیتێک، گروپێک، حیزبێک یان چەند حیزبێک، گروپی چەکدار، بنەماڵەی دهستەڵاتدار، توژێک یان چینێکی تایبەتی، دەستیان بەسەر سیاسەت و شادەماری ئابوری وڵاتدا گرتووە و تاکڕەوانە بڕیار لەسەر هەموو کاروباری ئابوری وڵاتەکەدا دەدەن، دەستدەگردن بەسەر داهاتە ئابوری و سروشتییەکاندا، چۆنیەتی دابەشکردنیان لە کۆمەڵگەدا.

ئەمە ئەوە ناگەیەنێت، کە یەکسانێکی تەواو لەناو خودی ئەو وڵاتە پێشکەوتوانەدا هەیە، بەڵکو هێشتا نایەکسانی لە زۆربەی رووکانەوە هەرماوە، بەڵام بەشێوەیەکی زۆر کەمتر. جێبەجێکردنی ئەو یاسایانە بەندە بەبوونی هێزو چینوتوێژی جیاواز، ململانێی هەمیشەیی لە نێوانیاندا، بوونی رەقابە لەسەر پەیڕەوکردنی یاساکان.

کۆمەڵگە هەمیشە لە گۆڕان و گەشەکردندایە، پێویستی نوێ پەیدادەبێت و کۆنەکان نامێنن و یاساکان و ڕێکەوتنامەکان دەبێ لەگەڵیاندا بگونجێنرێن. بۆ نمونە لەگەڵ ئەوەی بەپێی یاسا گشتییەکان لە وڵاتەکانی سکەندناڤیا، ماف و ئەرکەکانی ژن و پیاو وەک یەکن، بەڵام لە پراکتیکدا و بەهۆی هەندێ کەموکوڕی لە یاساکاندا، هێشتا پیاو بەشی شێری هەیە لە کاری باش و پلەی دەستڕۆیشتن و موچە و داهاتەکانیاندا. لەگەڵ ئەوەی زۆربەی ژنەکان بەقەدەر پیاو کاردەکەن و ڕۆڵیان لە کۆمەڵگەدا هەیە، هێشتا زۆربەی ئەرکی ماڵ و منداڵ لە ئەستۆی ئەواندایە. هەندێکیان تووشی دەستدریژی و توندوتیژی دەبنەوە. یەکسانی لەم وڵاتانەش هێشتا زۆری ماوە، بەڵام لەچاو وڵاتە دواکەوتووەکاندا جیاوازییەکان بێ ئەندازەن و پلورالیزم و دەستورێک هەیە ڕێگا خۆشکەرە بۆ زیادرکردنی ئەو یەکسانییانە.

جیاوازی تەنها لە ڕێژە و میقداری داهاتووی خەڵکەکاندا نییە لەناو وڵاتە جیاوازەکاندا، بەڵکو جیاوازیەکی زۆر لە خاوەنێتی کەپیتاڵ هەیە. نیوەی کەپیتاڵی جیهان، کە بەکاردەهێنرێ بۆ وەبەرهێنان لە چنگی ١٪ خەڵکانی جیهاندا کۆبۆتەوە، کە زۆربەیان لە وڵاتە پێشکەوتووەکانن «**٣٤** ل **١٧**». ئەمە کاردانەوەیەکی زۆری

لەسەر چەندایەتی و چۆنایەتی بەکارهێنانی ئەو کەپیتاڵە و شوێن و شێوازی بەکارهێنانیدا هەیە، بڕیاردانی بەکارهێنانی ئەو سامانە دەخاتە دەستی ژمارەیەکی کەمەوە. سەرەڕای ئەوە، بەهۆی گۆڕانکارییەکی خێرای پەیەوەندیکانی ناو بازاڕەکانی جیهان، ئەمڕۆکە خاوەن کەپیتاڵەکان هەتا بێت لە کارکرنی راستەوخۆ لە بەکارهێنانی کەپیتاڵدا و بەڕێوەبردنی کۆمپانیاکان دووردەکەونەوە، وایلێهاتووە هەندێکیان، لەباتی بەکارهێنانی قازانجی کەپیتال لە پرۆژە و کۆمپانیای جیاوازدا، بەکاربهێنرێ بەمەبەستی خۆشگوزاری شەخسی، کە هەمیسانەوە جیاوازی ناوەندی داهاتی خەڵکانی جیهان زیاتر دەکات «٤٣».

نایەکسانی لە نێوان ئاستی گەشەکردنی وڵاتەکانی جیهان و هەروەها جیاوازی لە نێوان وڵاتی بچوک و گەورەدا، لاواز و بەهێزدا، دەوڵەمەند و هەژاردا، وای کردووە، کە وڵاتە بەهێزەکانی جیهان، مۆنۆپۆڵیان هەبێت لەسەر بڕیارە سیاسی و ئابوورییە گرنگەکانی جیهان، نەتەوە یەکگرتووەکان، رێکخراوە جیهانییەکان، پلاندانان، یاسا ئابوورییەکانی ئاڵوگۆڕینەوە، نرخدانان، گواستنەوە و هەموو بوارەکانی تردا، کە هەر هەموو ئەمانە لاسەنگی و ناپلورازم لێ دروست بووە، زیاتر بۆ بەرژەوەندی هەندێکە و بەزیان بۆ ئەوانیتر دەگەڕێتەوە.

لاوازی و نایەکسانی ناوخۆ، توندڕەوی و تاکرەوێتی و ئەڵقە لەگوێیی دەستەڵاتدارانی وڵاتانی دواکەوتوو، گەندەڵییەکی بێسنور، ململانێی توندڕەوانە لەگەڵ دەرو دراوسێدا، رێگای بۆ ژمارەیەک وڵاتی بەهێز خۆشکردووە، دەستبەرداری دەسەڵات و بڕیاری سیاسی و ئابوری جیهان بن. ناپلورالیزم و نایەکسانی لەسیاسەتی جیهاندا رێگرە لەگەشەکردنی خێراتری وڵات و میللەتە جیاوازەکانی جیهان وهۆکاریکی گرنگە بۆ زیاتر نایەکسانیبوون و هەژاری و نائارامی و شەڕوشۆڕ و گرژی و پە یدابوون و سەرهەڵدانی گروپ و دەوڵەتی جیاوازی تۆندڕەو. ئەمانە تەنها زیانبەخش نین بۆ دەوڵەتە دواکەوتووەکان، بەڵکو رێگرە لە گەشەکردن و ئارامی و ئاشتی هەموو جیهان بە دەوڵەتە پێشکەوتووەکانیشەوە.

گەندەڵی بەهۆی قۆرخکردنی دەستەڵات و بەکارهێنانی داهاتەکانی دەوڵەت و کۆمەڵگە بۆ بەرژەوەندە چەند تاکێک، بنەماڵەیەک، ئیلەتێک، لە زۆر شوێنی جیهاندا رۆڵێکی زۆر گەورەی هەیە «١٠ ل ٩».

هەروەها نایەکسانییەکی فراوان لەنیوان ناوچە جیاوازەکانی جیهاندا هەیە، بۆنمونە نایەکسانی و جیاوازی ئاستی گەشەکردنیان لەنێوان وڵاتە سکەندناڤییەکان، وڵاتەکانی رۆژئاوا و ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا، رۆژئاوای ئاسیا، رۆژهەڵاتی

ناوەڕاست، ئەمریکای باکور، رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و رۆژهەڵاتی ئەفریقا.
دوو سەد ساڵ لەمەوپێش لەنێوان وڵاتەکانی سکەندناڤیدا، بێ ئەندازە ناکۆکی و شەڕ و ئاژاوە بەرپا بووە و بە بەکارهێنانی هێز و هەڕەشە و شەڕ و داگیرکردنی یەکتر ناکۆکییەکانیان چارەسەر کردووە. باشوری سوید لە کۆندا لەژێر دەستی دانیمارکدا بووە، فنلەندا بەسەدان ساڵ لەژێر دەستەڵاتی سویددا بووە، کەچی بڕیار و بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری و ئیداری بەدەست پاشاکان و دەستەڵاتدارانی سویدەوە بووە.
ئەمڕۆکە دوو سەدساڵ زیاترە وڵاتی سوید بەشداری هیچ شەڕێکی نەکردووە، پەیوەندییەکی هاوسەنگ و یەکسانی ئابوری و سیاسی لەنێوان ئەو وڵاتانەدا هەیە، ئاڵوگۆڕی بازرگانی ئازادە لە نێوانیاندا، جموجۆڵ و هاتوچۆ و نیشتەجێبوون و کارکردن ئازادە بۆ هاونیشتمانی یەکتری، کۆمپانیەکانیان لەگەڵ ئەوەی ململانیەکی ئازاد هەیە لە نێوانیاندا، ئازادن لەوڵاتی یەکتردا کارو وەبەرهێنان بکەن.
لە رووی سیاسییەوە، سەربەخۆیی خۆیان هەیە و دەست وەرنادەنە کاروباری ناوخۆی یەکتری، لەبەرئەوەی لەبنچینەدا بڕوایان بە پلورالیزم هەیە، لەهەر وڵاتێکیاندا خەڵکەکانی وشیارو بە ئاگایە، هیچیان ناتوانن کونترۆلی ئەوانی تر بکەن، بێگومان جیاوازی وناکۆکی و ململانێ لە هەموو روویەکەوە لە بەینیاندا هەیە، بەڵام بەدیالۆگ و رێبازی ئاشتیانە چارەسەر دەکرێن، چاکسازی و نوێکردنەوە لە نێوانیاندا بەردەوامە، هەتا بێت چارەسەری نوێتر و باشتر بۆ گرفتەکانیان ئەدۆزنەوە.
کەچی ئیستا لە نێوان وڵاتەکان و میللەتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بە پێچەوانەوەیە، کارێکی هاوسەنگ و هەمەلایەنی و هاریکاری، لەرووەکانی ئابوری، سیاسی، کلتوری، رێگای هاتوچۆ، گرفتی ئاو، گرفتی ژینگە و هەموو بوارەکانی تری هاوبەش، چارەسەرناکرێت لە پێناوی گەشەکردنی سیاسی و ئابوری و پاراستی ئاشتی و ئارامی ناوچەکەدا.
گرفتە سیاسییەکانی نێوانیان، لەرێگای توندوتیژی، شەڕ، دەستێوەردان لە کاروباری ناوخۆی یەکتری، کودەتاکردن و پاڵپشتیکردنی گروپی توندڕەوەوە، هەوڵی کۆنترۆڵکردنی دەدرێت. ئەمەش لەسەر حسابی بەرژەوەندی یەکتری و سیادەت و مافە دیموکراسییەکانی نەتەوە و پێکهاتە جیاوازەکان دەکرێت. لەم بارەیەوە هەتا ئێستا نەمانبینیوە، هیچ کام لەدەوڵەت و نەتەوەکانی ناوچەکە سودبەخشبن، ٩٨٪ هەموویان زیانبەخشن، وڵاتەکانیان کاول دەبن، خەڵکەکانیان

دەکوژرێن و دەربەدەر دەبن، تەنها ئیلیتێک، توێژێکی بچوک سود بەخشە و بۆ مانەوەی خۆیان بەردەوامی دەدەن بەو بارە نالەبارە.
ئەو سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریەی وڵاتانی سکەندناڤێکان پەیڕەوی دەکەن، بۆتە هۆکاری گەشکردنی سیاسی و ئابوری ناوچەکە و خۆشگوزەرانی خەڵکەکەی. بەڵام بە پێچەوانەوە ئەو سیستمە بەڕێوەبردنە ئابوری و سیاسییە بەر تەسکە، تاکڕەوەی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست پەیڕەوی دەکەن کردوویەتی بە یەکێک لەهەرە شوێنە دواکەوتووەکان و ناسەقامگیرەکانی جیهان.
سەراڕای ئەوەی ئەم وڵاتانە یەکێکن لەهەرە ناوچە دەوڵەمەندەکانی جیهان لە بوونی سەرچاوەی بەنرخی سرووشتی و رێژەی زۆری خەڵکی گەنج و زەویوزاری گەورە و لێکەوتەی جوگرافی و فرە چەشنەی پێکهاتەکانی.
لەگەڵ گەشەکردن و زیادبونی یەکسانی لەنێوان وڵاتانی جیهان و نەمانی کۆلۆنالیزم لە جیهاندا، سەربەخۆیی سیاسی هەرە زۆری میللەتان، هێشتا ژمارەیەکی زۆر لە نەتەوەکانی جیهان، دەرفەتی بڕیاردانی مافی چارەنوسی خۆیان نییە، بۆ نمونە، کوردستان، تێبت لە چین، بژاپۆنی رۆژئاوا لە مەغریب، فەڵەستین... ئەمانە تەنها کۆسپ نین لە رێگای گەشەکردنی ئەو میللەتانەدا، بەڵکو بوونەتە سەرچاوەیەکی ناسەقامگیر لە چەندەها ناوچەی جیهاندا، کە دەبێتە فاکتەرێکی گەورەی رێگر لەرێگای گەشەکردنی ئەو ناوچانەدا لە هەموو بوارە جیاوازەکاندا و هەروەها کاردانەوەی نەگیتڤی هەیە لەسەر گەشەکردن و سەقامگیری هەموو جیهان.

کەی و چۆن نایەکسانی لە جیهاندا پەرەی سەند؟

لە مێژووی کۆنی مرۆڤایەتیدا، پێش سەدەکانی هەژدە و نۆزدە، هەر لەسەردەمی بابلیەکانەوە هەتا فیرعەونییەکان، ساسانییەکان، ئیمپریاتۆرەکانی چین، مایەکان، میدیەکان، رۆمەکان، خولەفای راشدین، ئەمەوییەکان، مەغۆل، عوسمانییەکان، سەفەوییەکان... هەمیشە نایەکسانی و جیاوازیەکی زۆر لەنێوان پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان، چینوتوێژە دەستەڵاتداران و بێدەستەڵاتدارەکاندا هەر هەبووە، کەم و زۆر هەموو کۆمەڵگەکان نایەکسان بوون و مرۆڤەکانیان بەپێی پلەی کۆمەڵایەتیاندا لهژێر مەرجی ئابوری و سیاسی جیاوازدا ژیاون.
ئابوری وڵات، بڕیاری ئابوری و سیاسی، موڵکایەتی، داهاتەکان لە باج و سەرانە، شەڕو داگیرکردن و فتوحات... بەدەستی چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکانەوە بووە،

لــە پێنــاوی خزمــەت و بەرژەوەنــدی خۆیانــدا، کــەم یــان زۆر هەمــوو شــوێنەکانی دنیــا ئــەم بــارەی بەســەردا زاڵبــووە. چینەکانــی خــوارەوە و ژێردەســتەکان، کۆیلــە و مســکێنەکان هێندەیــان پێبــڕاوە کەبتوانــن بەردەوامبــن لــە ژیانــدا و توانــای کارکــردن و بەرهەمهێنانیــان هەبێــت و بتوانــن خزمەتــی ســاڵارەکانیان بکــەن و بەرژەوەندییەکانیــان بپارێــزن.

خەڵکانــی بەرهەمهێنــەری کۆمەڵگــە هیــچ دەرفەتێکــی بەشــداریکردنیان لــە بڕیــارە سیاســی و ئابــوری و کۆمەڵایەتێکانــدا نەبــووە، ئەبســولوتیزم رێــگای حوکمکــردن و بڕیــاردان بــووە.

هەتــا ســەدەی هــەژدە، ئاســتی ژیــان و گوزەرانــی مرۆڤایەتــی لــە شــوێنە جیاوازەکانــی جیهانــدا لەیــەک ئاســت بــوون یاخــود زۆر نزیک بــوون لەیەکــەوە. هەتا ئەوســا، زۆربەی خەڵکانــی جیهــان بەهــەژاری و دواکەوتوویــی ژیــاون، هیــچ جیاوازێکــی ئەوتــۆ نەبــووە لەنێــوان ژیانــی تاکێکــی لادێــی ئەوروپــا، رۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت، کوردســتان، چیــن یــان ئەفریقــادا. لەهەمــوو شــوێنەکان ژمــارەی دانیشــتوان کــەم بــووە و زیادبوونــی ژمــارەی دانیشــتوان زۆر خاوبــووە، نەخۆشــی و پەتــا بەســەر مرۆڤــدا زاڵ بــووە و بەکۆمــەڵ کوشــتوونی، خزمەتگــوزاری و ئاســتی تــە ندروســتی لەهەمــوو شــوێنێک نــزم بــووە، خوێنــدەواری و زانیــن لەئاســتێکی دواکەوتــووی نزیــک لەیەکــەوە بــووە، رێگاوبــان و هاتوچــۆ وەک یــەک خــراپ بــوون، شــەڕو کوشــتن و تالانــی و داگیرکــردن بەنــاوی دیــن و بــڕوای جیــاوازەوە، وەک یــەک لەهەمــوو شــوێنەکانی دنیــا ئاســایی بــووە و بەگشــتی رێــگای چارەســەرکردنی گرفتەکانیــان بــووە.

لەبــەر یەکســانی ئاســتی گەشــەکردنی ئابــوری وڵات و ناوچــە جیاوازەکانــدا، هاوســەنگی هەبــووە لــە ئاڵوگــۆڕی بازرگانیــدا، لــەو ئاڵوگــۆڕەدا هــەم کڕیــاڕ و هــەم فرۆشــیار لــە ئاڵوگۆڕەکانــدا بەگشــتی وەک یــەک هەتــا رادەیەکــی زۆر ســوودبەخش بــوون، کــەس لەســەر حســابی یەکێکــی تــر قازانجێکــی زۆرتــری نەکــردووە.

گۆڕانــکاری و گەشــەکردن لــە رۆژئــاوای ئەوروپــا بەتایبەتــی لەئینگلتــەرا، زیاتــر بوژایــەوە و پــەرەی ســەند، گۆڕانــکاری لــە سیســتمی بەڕێوەبردنــی ئابــوری و سیاســی ئــەو وڵاتانــەدا، هەتــا دەهــات لەبــەر تەســکییەوە بــەرەو فراوانتــر دەچــوو، بەهــۆی دۆزینــەوەی رێــگای «رآس الرجـا الصالـح» و دۆزینــەوەی جیهانــی نوێــوە (ئەمەریــکای باکــور و باشــور) و تالانکردنــی خەیراتــی ئەوێــوە و هێنــای بــۆ ئەوروپــا هێنــدەی تــر ئەوێــی بوژانــدەوە.

ئــە م بازرگانــی و ئاڵوگــۆڕە پەلیــدا بــۆ شــوێنە جیاوازەکانــی جیهــان، بــۆ رۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت، چیــن، ئەفریقــا و شــوێنەکانی تــر. چینوتوێــژی خــاوەن ســەرمایە و

پیشـەگەری و بازرگانـی شـارەزا، پـەرەی سـەند و هەتـا دەهـات پایـەی سیاسـی و کۆمەڵایەتیـان بەهێزتـر و کاریگەرتـر دەبـوو. ئەمانـە وایکـرد، کـە ئاسـتی گەشـەکردن و توانـای هەنـدێ وڵاتانـی رۆژئـاوای ئەوروپـا بەهێزتربێـت. ئـەم گۆڕانکاریانـە رێـگای بـۆ فراوانبوونـی بازنـەی بازرگانـی و رێگاوبانـی نـوێ و دەسـتپێکردنی بەسـتنەوەی هەموو جیهـان پێکـەوە کـردەوە.

ئـەم گەشـەکردن و گۆڕانکارییـەی لـەم ناوچانـەی جیهانـدا روویـدا لـە شـوێنەکانی تریدا بـەو رادەیـە روویـنـەدا. ئـەو شـوێنانەی تـری جیهـان، بەردەوامبـوون لەسـەر هەمـان سیسـتمی کۆنـی سـنوردار و ئەبسـولیتزمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری.

دروسـتبوونی ئـەم نایەکسـانیانە بـوو بەهـۆی ئـەوەی ئـەو هاوسـەنگیی پێشـتر لەنێـوان ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی ناوچـە و وڵاتانـی جیهانـدا هەبـوو تێکبچێـت و لاسـەنگی بکەوێتـە نێوانیانـەوە. ئـەو لایەنـەی ئاسـتی گەشـەکردن و توانـای ئابـوری و کەپیتـاڵ بەهێـز و بەرهەمهێنانـی هەرزانتربـوو سـەنگی بازرگانـی بەلایـدا دەشـکایەوە و رێـژەی قازانجـی لەبەرامبەرەکـەی زیاتـر دەبـوو. کـە هەمیسـانەوە ئـەوەش هێـزداری بەهێزتـر دەکـرد و بـێ هێـزی لاوازتـر دەکـرد و بـەردەوام هەتـا دەهـات، نایەکسـانی زیاتـری لێدەکەوتـەوە.

گەشـەکردن و بڵاوبوونـەوەی ئـەم سیسـتمە نوێیـە، کاردانـەوەی جیـاوازی هەبـوو لەسـەر شـوێن و بەشـە جیاوازەکانـی جیهانـدا. لەهەنـدێ شـوێنی جیهانـدا، وە کـو ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمەریـکا، کەنـەدا، ئوسـترالیا، ژاپـۆن، کۆریـای خـواروو، سـەنگاپور، فـە ره نسـا... توانـرا سـوود لـەو گۆڕانکاریانـە وەربگرێـت و بقۆزرێتـەوە. بـەڵام بەشـێکی زۆری جیهـان، وەکـو وڵاتەکانـی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت، کوردسـتان، چیـن، روسـیا، هیندسـتان، سـۆماڵ. . هتـد، هێشـتا نەیانتوانیـوە وەکـو پێویسـت سـودی لێوەرگـرن و بکەونـە رێبـازی گەشـەکردن و خۆشـگوزەرانی خەڵـک و زیاتـر یەکسـانی سیاسـی و کۆمەڵایەتـی، هەتـا ئێسـتا لەسـەر هەمـان سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بـەر تەسـک و تاکـڕەو بەردەوامـن، لەباتی رێبازی گەشـەکردن و خۆشـگوزاری، لەسـەر رێبـازی تەبەعێـت و دکیتاتۆریـەت و هـەژاری و دواکەوتـن و شـەڕ و توندوتیژی هـەر بەردەوامن.

ئـەوەی لـە بەندەکانـی پێشـودا باسـمانکرد و لێـرەدا هەوڵـی گەڵاڵەکردنیـان ئەدەیـن، ئەوەیـە ئـەو هـۆکارو فاکتەرانـە چـی بـوون رۆژئـاوی ئەوروپـای پێشخسـت؟

ئـەو هـۆکار و فاکتـەر و کۆسـپانە چـی بـوون کـە رێگربـوون لـەوەی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت و زۆربـەی شـوێنەکانی جیهـان هەمان پێشـکەوتن و گۆڕانـکاری بەخۆیانەوە نەبینـن؟

بۆچـی هەنـدێ شـوێنی جیهـان سـوودبەخش بـوون لـە بڵاوبوونـەوەی ئەو گەشـەکردنە

و هەندێ شوێن بەهەمان شێوە سودبەخش نەبوون؟
ئایا بۆچی ئەو گۆڕانکاریانە یەکەمجار لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست رووی نەدا، لەکاتێکدا یەکەم شۆڕشی مێژووی مرۆڤایەتی کە نیشتەجێبون بوو، پێنج هەزار ساڵ کەوتە پێش ئەوروپاوە؟
ئایا ئەگەر یەکەمجار لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا روویبدایە، جیهانێکی یەکسانتر و هاوسەنگتری لە جیهانی ئەمڕۆ لێدەکەوتەوە ؟
ئایا رێکەوت بوو، کە لە ئەوروپای رۆژئاوا و بەتایبەتی لە ئینگلترا، شۆڕشی پیشەسازی روویدا؟
ئایا رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، کوردستان، زەمینە و پێویستی تێدانیە، کە هەمان رێگای گەشەکردن بگرێتەبەر؟
ئایا سیستمی سەرمایەداری هەڕەشەیە لەسەر مرۆڤایەتی و دەبێ رێگای لێبگیرێت؟
ئایا ئەم سیستمە تۆوی ئەوتۆی تێدایە کە ڕێگا خۆشکەربێت بۆ جیهانێکی یەکسانتر و هاوسەنگترو سەقامگیرتر؟

هۆکارەکانی نایەکسانی، پێشکەوتن\دواکەوتن چین؟

گەڕان بەدوای هۆکارەکانی نایەکسانی، پێشکەوتن و دواکەوتن لەنێوان وڵاتانی جیهاندا، ناوچەکاندا، ناو خودی وڵاتان و میللەتاندا، شتێکی نوێ نیە. زۆربەیجار لەو لێکۆڵینەوانەدا، هەریەکی گرنگی بەفاکتەرێک یان چەند فاکتەرێکی تایبەتی داوە و کردوویەتی بەهۆکاری سەرەکی لە پرۆسەکەدا.
ئەوەی لێرەدا گرنگە، مێژووی مرۆڤایەتی و رێبازی گۆڕانکارییەکان بە خراپ یان باش، چەندەها فاکتەری جیاواز، بە شێوەو ئاستی جیاواز، بەپێی گۆڕینی جێگا و کات و بوون و نەبوونی فاکتەری تر، رۆڵی خۆیان زۆر یان کەم دەبینن. رەنگە فاکتەرێک لەشوێنێکدا، لەکاتێکی تایبەتیدا رۆڵی پۆزەتیڤی هەبێت، بەڵام هەمان فاکتەر لە شوێنێک و کاتێکی تردا رۆڵێکی نێگەتیڤی هەبێت.

١ـ پێکەوتەی جوگرافی

لێرەدا مەبەست لە پێکەوتەی جوگرافی، بوونی وڵاتانە لە کیشوەرێک یان شوێنێکی تایبەتیدا، نزیک و دووری لە دەریا، دەرو دراوسێ و قەڵەباغی دەور و پشت... بەڵام پرسیارەکە لێرەدا ئەوەیە، ئایا ئەم فاکتەرە لە هەموو

شـوێن و کاتێکدا هەمـان کاریگـەری بەسـەر کۆمەڵگەکانـدا هەیـە؟ ئایـا ئەمـە فاکتەرێکـی سـەرەکی و بنچینەییـە لـە گۆڕانـکاری کۆمەڵگەکانـدا؟

ئەگـەر بـەراوردی ئەڵمانیـا و پۆڵۆنیـا یـان یونـان و بولگاریـا بکەیـن، کـە دراوسـێی یەکن لـە ئەوروپـا، ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمەریکا و مکسـیک لـە ئەمەریـکای باکـور، ژاپـۆن و چیـن یـان سـەنگاپور و کەمبۆدیـا لـە ڕۆژهەڵاتـی ئاسـیا، بوتسـڤانا و زیمبابـوی لـە ئەفریقـا، بۆمـان دەردەکەوێـت ئـەم جووتـە وڵاتانـە، کـە دراوسـێی یەکتـرن و دەکەونـە هەمـان کیشـوەرەوە، بـەڵام ڕادەی گەشـەکردنی ئابـوری و سیاسـی لەوڵاتەکانـی یەکەمـی هـەر جووتێکـدا لـە ئاسـتێکی گەشـەکردنی ئابـوری و سیاسـی و هەمـوو بوارەکانـی تـردا، بەلایەنـی کەمـەوە دوو هێنـدە پێشـکەوتوترن لەچـاو وڵاتەکـەی دووهەمـدا.

ئەمـە ئـەوە دەگەیەنـی، هەڵکەوتـەی وڵاتێـک لـە کیشـورێکی تایبەتیـدا، یـان بوونـی دراوسـێکی تایبەتـی هـۆکاری بنچینەیـی نیـە بـۆ گەشـەکردنی وڵاتێـک. ڕاسـتە ئەگـەر وڵاتێـک خـودی خـۆی مەرجەکانـی پێشـکەوتنی تێدابێـت، هەڵکەوتنـی ئـەو وڵاتـە لـە شـوێنێکی ئـارام و بـوژاوەدا یارمەتیـدەر دەبـێ بـۆ خێراپێکردنـی گەشـەکردنی، بـەڵام ئەگـەر خـودی وڵاتەکـە، ئـەو مەرجانـەی تێـدا نەبێـت، ڕەنگـە هەندێجـار وڵاتێـک یـان ناوچەیەکـی پێشـکەوتووی بەهێـزی دراوسـێ، هێنـدەی تـر گەشـەکردنی تیـادا بخنکێنـێ.

ڕەنگـە هەنـدێ کـەس، دواکەوتنـی مکسـیک بخەنـە ئەسـتۆی ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمەریـکای دراوسـێی. بـەڵام ناکـرێ بیـر لـەوە بکەینـەوە، کـە لـە ناوچەکانـی مەکسـیک هـەزاران سـاڵ پێـش ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمەریـکا دەوڵـەت هەبـووە و شارسـتانی تیـادا پێشـکەوتوتر بـووە، هەروهـا لەسـەرەتای هاتنـی ئەوروپییـەکان بـۆ ئـەو کیشـوەرە ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمەریـکا، هـەر وجـودی نەبـوو «٢ ل ٧». بەهەمـان شـێوە ئەگەرچـی کوردسـتان بکەوتایـە ئەوروپاشـەوە، ئەگـەر مـەرج و زەمینـەی ناوخـۆی پێشـکەوتنی تێـدا نەبوایـە، لەوێـش بەشـێوەی کۆنـی پۆڵۆنیـا، دابەشـدەبوو و داگیردەکـرا و دەبـوو بـە یەکێـک لەهـەرە وڵاتـە دواکەوتووکانـی ئەوروپـا. بەدروسـتبوونی مـەرج و زەمینـەی نوێی گونجـاو، دەبینیـن هەنـدێ وڵات کـە پێشـتر گەشـەکردنی بەخـۆوە نەبینـی بـوو، دواتـر لەهەمـان شـوێندا، گۆڕانـکاری بەسـەرهاتووە. نمونـەی ئەوانـە پۆڵۆنیـا، لـە مێـژووی کۆنییـەوە هەتـا ساڵەکانی هەشـتای سـەدەی پێشـوو، یەکێـک بـوو لەهـەرە وڵاتـە دواکەوتووکانـی ئەوروپـا، بـەڵام لـەو ساڵانەدا پێشـکەوتنی بلۆکـی سۆسیالیسـتی ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـاش، بەگۆڕانـی زەمینـە و مەرجەکانـی ناوخـۆ

دەرگای گۆڕانکاری بۆ کرایەوە و ئەمڕۆکە ئاستێکی باشی گەشەکردنی هەیە. ئەگەر سەیری دوور و نزیکی بکەین لە قەراغ دەریا و ڕێگاوبانە سەرەکییەکاندا، دەبوایە زۆر لەوڵاتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی کەناری دەریای سپی ناوەڕاست، لە هەموو شوێنێکی جیهان زیاتر گەشەیان بکردایە، چونکە ئەو ناوچانە چەقی هەموو دنیای کۆن بوون، ئاسیا و ئەفریقا و ئەوروپایان پێکەوە دەبەستەوە. بەڵام هەر لەسەر کەنار ئەو دەریایە، وڵاتانی تر گەشەیان کرد، وەکو ئیتاڵیا، فەرەنسا هەندێ وڵاتانی تر. هەندێ کەس دەڵێن، دواکەوتنی کوردستان بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە سنوری لەسەر دەریا نیە، بەڵام خۆ ئەگەر ئەوە هۆکاری بنچینەیی بێت بۆ پێشکەوتن، دەبوایە یەمەن و میسر لەهەرە وڵاتە پێشکەوتووکانی جیهان بوونایە، چونکە لە ڕێگای قەناتی سویس و دەریای سورەوە ئەوروپا و ئاسیا و ئەفریقا پێکەوە دەبەستنەوە.

دوور و نزیکی لەسەر دەریا و ڕێگا گەورەکان بێگومان فاکتەرێکی گرنگ و یارمەتیدەرن بۆ گەشەکردنی وڵاتێک لەکاتی بوونی مەرج و زەمینەی ناوخۆدا، بەڵام لە غیابی ئەوەدا لەوانەیە ئەو فاکتەرە ببێتە هۆکاری زیاتر دواکەوتن و داگیرکردن، وەکو داگیرکردنی میسر لەلایەن ئینگلترا و لوبنان لەلایەن فەرەنساوە. لێرەدا ڕەنگە هەندێ کەس بڵێن ئەوە تەنها بۆ سروشتی کۆلۆنیالیستی ئینگلتراو فەرەنسا دەگەڕێتەوە، بەڵام ئەبێ ئەوە بزانین کاتێک فیرعەونەکانی میسر پێشکەوترین شارستانیەتی جیهانیان بوون، فینیقیەکان لە ناوچەکانی لوبنان بازرگانی کۆنی جیهانیان دەکرد، هێشتا خەڵکانی ئینگلتەرا بە ڕاو و کۆکردنەوەی گژوگیا دەژیان.

بوونی قەڵەبالغی و گردبوونەوەی وڵات و میللەتی زۆر لە ناوچەیەکدا، دەکرێ ببێتە فاکتەرێکی گرنگ بۆ بوژاندنەوەی بازرگانی و بوژاندنەوەی ئابوری. بێگومان ئەو فاکتەرە بۆ وڵاتەکانی ڕۆژئاوای ئەوروپا، سودبەخش و یارمەتیدەر بووە، بەڵام خۆ ئوستراليا خۆی بەتەنها لەو پەڕی دنیایە، بەڵام یەکێکە لەهەرە وڵاتە پێشکەوتووەکانی جیهان. کوردستان کەوتۆتە نیوان چەندەها میللەتی گەورەوە، بەڵام ئەو فاکتەرە لەباتی ئەوەی بێتە هۆکاری بوژاندنەوی بازرگانی لەگەڵ دەوروپشتدا و گەشەکردنی ئابوری و سیاسی تیایدا، بۆتە فاکتەرێک بۆ دواکەوتن و پاشکۆیەتی و ژێردەستی. کەواتە ئەم فاکتەرەش بەپێیی بوون و نەبوونی مەرج و زەمینەی گونجاوی ناوخۆ، بەپێی شوێن و کات ڕەنگدانەوەی باش یان خراپی هەیە.

٢- تۆبۆگرافیا و کەشوهەوا

بێگومـان، بـوون و نەبوونـی دەشـت و شـاخ و خاکـی بەپیـت، سـەچاوەی ئـاو و بارانبارـین، سـارد و گەرمـی، درێـژی و کورتـی وەرزی چانـدن و بـواری تـری هاوچەشـن، کاردانـەوەی گرنگیـان لەسـەر ئاسـت و خێرایـی گەشـەکردن هەیـە، ئاسـانکردن یـان زەحمەتکردنـی ئـەو پرۆسـەیە. بـەڵام ئایـا ئەمانـە فاکتـەری بنچینەیین بـۆ گەشـەکردن؟

وەکـو ناسـراوە، میزۆپۆتامیـا و دەوروبـەری نیـل، هـەر لـە هەزارەهـا سـاڵ لەمەوبـەرەوە یەکێـک بـوون لـە باشـترین سـەرچاوەی ئـاو، دەشـت و گـوزار، خاکـی بەپیـت و بەرەکـەت و کەشـوهەوای گونجـاو. لـەو شـوێنانەدا، پێنـج هـەزار سـاڵ پێـش ئەوروپـا و زۆر لـە شـوێنەکانی تـری جیهـان مرۆڤـی تێـدا نیشـتەجێ بـوو، شۆڕشـی نیشـتەجێبون و کشـتوکاڵی تیـادا روویـدا، پێـش لـە زۆر شـوێنی تـر یەکەمیـن شارسـتانیەتە کۆنەکانـی دنیـا و بـووە چەقـی ئابـوری و سیاسـی جیهانـی ئەوسـا. بـەڵام هەمـان ناوچـە دوای چەنـد هـەزار سـاڵێک، لـە سـەدەکانی ناوەڕاسـتدا، بەبوونی هەمـان ئـەو فاکتەرانـەوە، لەباتـی ببێتـە شـوێنواری یەکەمـی گەشـەکردنی ئابـوری و سیاسـی و شۆڕشـی پیشەسـازی، پاشەکشـێی کـرد.

گەشـەکردن و شۆڕشـی پیشەسـازی، پێـش هەمـوو شـوێنێکی تـر لەرۆژئـاوای ئەورپـا روویـدا، کەچـی هەمـان ئـەو فاکتەرانـە لـەوێ بـە بـەراورد لەگـەڵ رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت زۆر خراپتربـوون. وڵاتێکـی وەکـو ژاپـۆن، کـە لەچەندەهـا دورگـەی بچـوک پێکهاتـووە و رووبەرەکـەی هێنـدەی عێـراق نابێـت بـە هەنـگاوی گـەورە بـۆڕی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتیدا. سـوید یـان کەنـەدا، وڵاتـی سـاردن و وەرزی گونجـا و بـۆ بەرهەمـی کشـتوکاڵی تیایانـدا زۆر لـە رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت کورتتـرە، لەچـاو شـوێنی جیهانـدا، کـە ئـەو فاکتەرانـە تیایانـدا باشـترە، زۆر زیاتـر، گەشـەکردنی مەزنی ئابـوری و سیاسـی تێیانـدا روویـدا.

بوونـی شـاخ و شـوێنی سـەخت، دەکـرێ فاکتەرێـک بێـت رەنگدانـەوەی دوو فاقـی هەبێـت. وڵاتـی شـاخاوی رووبـەری زەوی کشـتوکاڵی کەمتـرە، کـە بێگومـان رێگـرە لە چاندنـی رووبـەری گـەورە و بەکارهێنانـی تەکنیکـی نـوێ، بـەڵام هەمـان جێـگا دەکـرێ بەکاربهێنرێـت بـۆ چاندنـی دارسـتان و بێسـتانی میـوە و لـەوەڕگای مەڕومـاڵات، کـە زۆرجـار ئـەو بەرهەمانـە دەکارن ببنـە سـەرچاوەیەکی باشـی ئابـوری و کەرەسـەی خـاو بـۆ پەرهەمهێنانـی پیشەسـازی.

خـوری مەڕوماڵاتـی ئینگلتـرای کـۆن بـوو بـە کەرەسـەیەکی خـاوی گرنگـی

پیشەسازی و شۆڕشی پیشەسازی لەو وڵاتەدا، نیوزلەندای کرد بە یەکێک لەهەرە بەرهەمهێنەرەکانی جیهان لە گۆشتی ئاژەڵ و خوریدا، بەڵام لەگەڵ ئەوەی چیا و دۆڵەکانی کوردستان گەورەترین سەرچاوەی مەرومالات بوون لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، وەکو ئینگلترا شۆڕشی پیشەسازی لێنەکەوتەوە، وەکو نیوزلەندا نەبووە سەنتەری ئەو بەرهامانە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا.
شاخەکانی ئیتاڵیا هەر لەکۆنەوە و هەتا ئێستا زۆرترین رێژەی رەزی تیادا دەچێنرێت، کە دەبێتە کەرەسەی خاوی هەرە شەڕابە باشەکانی ئەورووپا و سەچاوەیەکی ئابوری گرنگ بۆ وڵاتەکە، بەڵام ئەو کەنار چیا و گردانەی کوردستان بە هەمان شێوە سودی لە دەرفەتی چاندنی رەزی زۆرتر و باشتر بۆ پیشەسازی وەرنەگرت.
دەبێژن چیاکانی کوردستان شوێنی خۆپاراستنی میللەتی کورد بووە لە دەست دوژمنەکانی، دۆستی کورد تەنها ئەو چیایانەن، بێ ئەوانە رەنگە کورد وەکو میللەتێک نەمایە، بەڵام ئەگەر ئەوە عەکس کەینەوە، ئایا ئەو خۆ حەشاردانە لەو شاخانەدا نەبۆتە هۆی ئەوەی کورد نەتوانی لە باتی پاڵدان بەو چیانانەوە، پاڵ بەنە یەکتری و پارێزگاری شوێنەکانیان بکەن و شارستانیەتی تێدا دامەزرێنن و لەهەموو روویەکی سیاسی و ئابوریدا گەشە بکەن؟ رەنگە لەروویەکەوە، توبۆگرافیای کوردستان، بەهۆی زەمینەی نالەباری کۆمەڵایەتی ناوخۆوە، خەڵکەکە لە فەوتاندن خۆیان پاراستبێت، بەڵام هەمان فاکتەر کۆسپێک بووە لەرێگای بەستنی شوێنە جیاوازەکانی پێکەوە، رۆڵێکی نێگەتیڤی بینیوە، لەوەی خەڵکەکە لەناوچەکانیان بمێننەوە، بیانپارێزن و تواناکانیان یەکخەن.
بێگومان هەموو ئەم فاکتەرانە، دەکرێ کاردانەوەی هاندەر یان رێگر ببینن، ببنە هۆکاری پێشکەوتن یان دواکەوتن، بەبوونی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری و زەمینەی گونجاو و مەرجی پێویست، یارمەتی دەردەبن بۆ گەشەکردنی کۆمەڵگەیەک، بەڵام بەپێچەوانەوە بە غیابیان رەنگە کاریگەری نێگەتیڤیان زیاتر لەسەری هەبێت.

٣ـ سەرچاوە سروشتییەکان

گەشکردنی پیشەسازی و خزمەتگوزاری، پێویستی بە سەرچاوەی سروشتی وزە و کەرەسەی خاوە، نمونەی پترۆڵ، ئاسن، مس، ئەڵماس، ئاو. هەتا ئەوانە باشتر و هەرزانتربن و بەئاسانتر چنگ بکەون، زیاتر ئاسانکاری

دەداتــە ئــەو گەشــەکردنە. لەهەمانکاتــدا، زیــادەی ئــەو ســەرچاوانە لــە پێویســتی ناوخــۆ، دەرفــەت بــۆ فرۆشــتیان بــەدەرەوە و زیاتــر بەهێزکردنــی ئابــوری ناوخــۆ دروســت دەکــەن.

بــەڵام ئایــا ئــەو فاکتــەرە گرنگــە لــە هەمــوو کات و شــوێنێکی جیــاوازدا، بوونەتــە هــۆکاری گەشــەکرنی ئابــوری و دیموکراتــی و پلورالیــزم، یــان لــە هەنــدێ شــوێندا بــە پێچەوانــەوە، بوونەتــە فاکتەرێــک بــۆ دواکەوتــن و پاشــکۆیەتی و تاکــڕەوی.

ئەڵمــاس ســەچاوەیەکی سروشــتی گــران و گرنگــە، لــە وڵاتێکــی وەکــو نامیبیــا و زیمبابــۆی لــە کۆنــدا، بــووە یەکێــک لــە هۆکارکانــی بەکۆیلەکرنــی بەشــێکی زۆر لــە هاونیشــتمانییەکانی بەدەســتی خەڵکانــی خۆیــان و دواتــر دواکەوتــن و داگیرکــردن و بەهێزبونــی سیســتمێکی رەگەزپەرســتی تیایانــدا، بەڵام لەوڵاتی بوتسڤانای دراوسێیان، لــە کۆنــدا بــە هەمــان شــێوە نەبــووە، هــۆی بەکۆیلەکردنــی خەڵکەکانیــان و دواتریــش لــەدوای ســەربەخۆیی بــوون، بــووە ســەرچاوەیەک بــۆ گەشــەکردنی پیشەســازی و بەهێزبونــی ئابــوری وڵاتەکــە «٢ ل١٣٣». دۆزینــەوەی پتــرۆڵ لــە نەرویــج و ویلایەتــە یەکگرتووەکانــی ئەمەریــکا بۆتــە هــۆی گەشــەکردنی پیشەســازی و خزمەتگــوزاری، بــەڵام لــە سعودیە، لیبیــا، فنزویــلا، ئێــران و کوردســتان ، لەگــەڵ ئــەوەی بەئاســانتر و هەزانتــر دەردەهێنــرێ، پێویســت نــاکات مەســرەفێکی زۆر لــە گواســتنەوەیدا بکرێــت، نەبۆتــە هــۆی هەرزانــی و پاکیــی ســەرچاوەی وزە و هەزارانــی جــۆری بەرهەمــی پیشەســازی، بەپێچەوانــەوە بۆتــە هــۆی پاشــکۆیەتی و دابەشــبوون و دواکەوتــن، بۆتەهــۆی بەهێزبوونــی ئیلیتــی دەســتەڵاتدار و دەوڵامەندبوونیــان، قوتــی خەڵکیــان کەوتــە دەســت و نەهێشــتنی ســەرچاوەی کارکــردن و داهاتــی تــری کشــتوکاڵی و پیشەســازی.

بوونــی ســەرچاوەی زۆری ئاســن لــە روســیا، بــووە هــۆی گەشــەکردنی پیشەســازی قورســی چــەک دروســتکردن، کــە بــووە هــۆی بونیادنانــی ســەرەکی پیشەســازی وڵاتەکــە، بەکارهێنانــی بــۆ کۆنترۆڵــی ناوخــۆ و دەوروپشــت و فرۆشــتنی لــە بازاڕەکانی جیهانــدا، بــەڵام لەوڵاتــە پیشەســازییە پێشــکەوتووکان، لەگەڵ ئــەوەی هەندێــک لەوانیش بەشــێکی بەکاردەهێنــن بــۆ پیشەســازی چــەک، بــەڵام بەشــی زۆری لــە پیشەســازی قــورس و ســووکدا بەکاردەهێنــرێ و ئابــوری وڵاتەکانــی پــێ بەهێــز بــووە «١٧ل٧».

بەبوونــی مــەج و زەمینــەی گونجــاوی ناوخۆ، بوونی سیســتمێکی بەڕێوەبردنی سیاســی و ئابــوری بەرفــراوان، ســەرچاوە سروشــتییەکان دەکــرێ ببنــە هــۆی گەشــەکردنی پیشەســازی و باشــکردنی خزمەتگــوزاری، بــە پێچەوانــەوە بــە غیابــی ئەوانــە، ترســی ئــەوە هەیــە ببنــە فاکتەرێــک بــۆ دواکەوتــن و دیکتاتۆرێــت و پاشــکۆیەتی.

٤ـ ئایا جیاوازی رەگەزی مرۆڤ جیاوازی لەگەشەکردندا دروستدەکات؟

ئەگەر بۆ مێژووی کۆنتری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بگەڕێینەوە، فیرعەونییەکان، بابلییەکان، ئاشورییەکان، خەڵکانی رەسەنی کوردستان. . خاوەنی کۆنترین شارستانییەتن و توانیان دەوڵەت و سیستەمی سیاسی و یاسایی دامەزرێنن، بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ و سیستەمی ئاودانی پێشکەوتوو بونیاد بنێن پێش زۆربەی شوێنەکانی دنیا بکەون.
بەڵام هەمان خەڵک هەمان مرۆڤ و رەگەز، دواتر شکستیان هێنا و هێدی هێدی زۆریان لەناوچوون و شوێن و وڵاتەکانیان کەوتنە دەست گروپ و میللەتانی خێڵەکی لە خۆیان دواکەوتووتر.
هۆکاری چییە ئەو مرۆڤە، ئەو ڕەچەڵەکانە، لەسەردەمێکدا گەشەیانکرد و لە سەردەمێکی تردا هەرەسیان هێنا و لەناوچوون، خۆ هەمان جۆری مرۆڤ بوون.
رەنگە هەندێک هۆکاری ئەوە بۆ سەرهەڵدانی خەڵکانی تری رەچەڵەک خراپ یان ئایینە جیاوازەکانی وەکو جو بگەڕێنێتەوە، مەسیحییەت یان ئیسلام. بەڵام ئەگەر ئەو شارستانییەتە کۆنانە خۆیان لە خۆیاندا سیستمێکی سیاسی و ئابوری تۆکمەیان هەبوایە، بەدەست رەچەڵێکێکی دواکەوتووترەوە، وا بەئاسانی دەشکان و شکستیان دەهێنا؟
بە هەمان شێوە چین، هیندستان، لە مێژووی کۆنتریاندا شارستانی پێشکەوتوویان هەبووە، هەتا ناوەڕاستی سەدەکانی ناوەڕاست لە زۆر بەشەکانی تری جیهانی ئەوسا پێشکەوتووتر بوون، جێگای داهێنان و پیشە و هونەربوون، بەڵام دواتر شکستیان هێنا.
بەشێک لە هیندییە سوورەکانی ئەمەریکا، کە بە میللەتی مای ناسراون ، لە پێنج هەزار ساڵ پێش مەسیحەوە توانیبوویان شارستانییەتێکی پێشکەتوو بونیاد بنێن، بەڵام دواتر بەئاسانی بە دەستی ئیسپانیەکان شکان و کەوتنە ژێردەستیانەوە. ئایا بۆچی هەمان خەڵک، هەمان رەگەز توانیان لەسەردەمێکدا شارستانیەکی وا بەهێز دروستبکەن، بەڵام هەمان خەڵک شکست بێنێن و بکەونە ژێر دەستەڵاتی خەڵکێکی ترەوە.
دانیشتوانی ئینگلتەرا، یان وڵاتەکانی سکەندناڤیا، لەسەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستدا، وڵاتەکانیان لاکەناربوون و کۆمەڵگەکانیان لە رووی ئابوری و سیاسییەوە زۆر دواکوتووبون و بەشێکی زۆریان هێشتا کشتوکاڵیان نەدەزانی بەڕاو و کۆکردنەوەی تۆ و دارستانەکان ژیاون. بەپێچەوانەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست یاخود هیندییە

سوورەکان، ئەم وڵاتانە شۆڕشی کشتوکاڵییان بەخۆوە نەبینیوە، بەڵکو خەڵکی ناوچەکانی تر لەگەڵ خۆیان هێناویانە بۆ ئەو ناوچانانە. بەڵام پێش شوێنەکانی تری جیهان، هەمان خەڵک، هەمان رەگەز، یەک لەدوای یەک دوابەدوای سەدەکانی ناوەڕاست کەوتنە بوژاندنەوە و گەشەکردن و شۆڕشی پیشەسازی تیایاندا بەرپابوو. کوردستانی باشور، خەڵکەکەی بەهاووڵاتی پلە دوو مامەڵەیان لەگەڵ دەکرا، بەنەزان و کێوی دادەنران. بەگشتی باری ئابوری و سیاسی ناوچەکە زۆر خراپ بوو. شەڕی ناوخۆو دوو بەرەکی دەستی بەسەردا گرتبوو، رووبەڕووی ئەنفال و کیمیاباران بوونەوە، بەڵام هەمان خەڵک و رەگەز، لەدوای ساڵەکانی **١٩٩٢** وە، کە هەندێ چاکسازی سەرەتایی و شەڕی ناوخۆی تیادا وەستا، درفتی زیاتری کار و بوژاندنەوەی بازرگانی و بازاڕی کراوەتر و زیادبوونی ئازادی سیاسی و میدیا و رادەربڕینەوە، دەرگای گەشەکردنێکی رەچاوکراوی بە خۆوەبینی، دەرگای گەشەکردن و بوژاندەوەی زیاتری بۆ کرایەوە. هەتا ساڵەکانی نەوەد کوردستانی باکور وەکو لادێی تورکیا وابوو، بەڵام خەڵکەکانی بە کۆچکردن و کارکردیان لە شارەگەورەکانی وەکو ئەستەنبوڵ، وڵاتەکانی ئەوروپا، هەمان خەڵک فێری کاری پیشەیی و بازرگانی و فێربون و زانست بوون، کچەکانیان شانبەشانی کوڕەکانیان بەشداری گەشەکردنی ئابوری، کارکردن، سیاسی و کلتوری دەکەن، بوونەتە سەرچاوەیەکی باشی ئابوری و سیاسی بۆ ناوخۆی وڵاتەکە. هەمان خەڵک هەمان رەگەز بە پەیدابوونی دەرفەت و مەرجی پێویست، لە نەخوێندراوی و نەزانینەوە، بوونە فاکتەرێکی گرنگی پێشکەوتن.
لەوڵاتی باشوری ئەفریقا، پێش تێشکاندنی رژێمی خوارووی ئەفریقای سپی رەگەزپەرست، لەگەڵ ئەوەی ڕەشپێستەکان خەڵکی رەسەنی وڵاتەکە و زۆرینە بوون، بەڵام نزمنترین پلەی کۆمەڵایەتیان هەبوو، بە نزمی و تەمەڵ و بێ توانا و دواکەوتوو دادەنران. بەڵام لەدوای تێکشکاندنی ئەو سیستمە، ئەمڕۆکە شانبەشانی سپی پێستەکان رۆڵی سەرەکیان هەیە، لە هەموو بوارەکانی سیاسی و ئابوریدا.
مێژووی مرۆڤایەتی و لێکۆڵینەوەی باری ئێستای جیهان ئەوە دەسەلمێنی، کە رەگەزی مرۆڤ، نەتەوە، رە نگی پێست یان قژ هۆکارنییە لە گەشەکردنی کومەڵگاکاندا، بەڵام لەژێر سیستمێکی بەڕیوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکی تاکڕەودا، کەتەنها لەبەرژەوەندی تاقمێکی نەتەوەیەک، رەگەزێک، پێگەیەکدا بێت و ئەوانی تر هەمان دەرفەتیان نەبێت، بێگومان بە پلەی یەک دواکەوتنی سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی ئەوانەی ئاخری لێدەکەوێتە و بەگشتی وڵاتەکە، ناوچەکە و جیهان گەشەکردنی بەرفراوان وەکو پێویست تیادا روونادات.

٥ـ رۆڵی ئایدۆلۆژیای قفڵدراو و ئایین چیە؟

لە ئێستاو مێژووی کۆنی مرۆڤایەتیدا، ئایدۆلۆژیای قفڵدراو هەر هەبووە و بەپێی شوێن و کات، شێواز و رووخساری جیاوازی گرتۆتەبەر، لەوانە ئایین، فاشیزم، ئەناشیزم، ناسیۆنالیزم و لیبرالیزم و هەروەها سۆسیالیزم و کۆمۆنیزمی قفڵدراو و چەندەها رووخساری تر. ئازادی چۆنیەتی بیرکردنەوە، بڕوا، رادەربڕین، لە کۆمەڵگەیەکی دیموکراتیدا، کە بنەماکانی پلورالیزم تیایدا پەیڕەو دەکرێ، مافێکی مرۆڤایەتییە، هەموو کەسێک دەبێ ئازادبێ لە شێوەی بیرکردنەوە و بڕوا و رادەربڕین، ئیتر بە هەرشێوازێک بێت، هەرچی ئایینێک یان هەر ئایدۆلۆژیایەکی تر، بەڵام بە مەرجێک هەوڵ نەدرێت ئەو ئایدۆلۆژیایە بەسەر خەڵکدا بسەپێنرێ و مافی توێژ، چین، پێکهاتە یان تاکەکانی تر پێشێل بکات. لێرەدا رۆڵی ترسناکی ئایدۆلۆژیای لەچەند روویەکی جیاوازەوە دەردەکەوێت.
دارشتن و سەپاندنی هەندێ پرەنسیپ بۆ رێکخستنی کۆمەڵگە لە رووی سیاسی و ئابورییەوە، دانانیان بە شتی نەگۆڕ و موقەدەس و ئەزلی. بەمانایەکی تر دانانیان بەپرنسیپێکی هەمیشەیی کە نابێت گۆڕانکاریان تێدابکرێت، رەخنەیان لێبگیرێت یاخود بەدیلیان بۆ دابنرێت. ئەمە لە زۆر لاوە زیان دەخشن. لەلایەکەوە لەبەرئەوەی جیهان، کۆمەڵگە، ژیان هەمیشە لە گۆڕانکاریدایە، بەپێی ئەوە دەبێ بیرورا، پرنسیپەکان، بیروڕای خەڵکیش لەگەڵیان بگۆڕێت، ئەگینا ئەو ئایدۆلۆژیایە، ئەو پرنسیپانە، لەباتی ئەوەی ببنە فاکتەرێک بۆ گەشەکردن، دەبنە رێگر. لەلایەکی ترەوە لەبەرئەوەی ئەو بیرۆکانە، ئەو پرنسیپانە لە کات و جێگایەکی تایبەتیدا لەلایەن چینێک، توێژێک، چەند کەسێک، پێکهایەتی کۆمەڵایەتیدا یان دەستەبژێرێک بۆ بەرژەوەندی خۆیان دایدەرێژرێن، رێگر دەبێت لە بەرژەوەندی ئەوانی تر، بەتایبەتی لە گۆڕانکاری لە کۆمەڵگە و دروستبوونی چینوتوێژ و گروپی نوێدا، ئەوانە تیایدا بێبەش دەبن.
ترسی ئەو ئایدۆلۆژیایە لەو کاتەدا زیاد دەکات، کە ئیلیتێک، بزووتنەوەیەک، حیزبێک بۆ هێشتنەوەی بارێکی نالەبار و بەرژەوەندی خۆیان و قایمکردنی جێپێی خۆیان بەکاری بهێنن، لە کاتێکدا بەکاری بهێنن بۆ کۆنترۆڵکردنی چینوتوێژ و پێکهاتەکانی کۆمەڵگە و مێشک سڕینەوەی خەڵکەکانی بە مەبەستێک و رێبازێکی تایبەتی.
هەڵبەتە نمونەی ئەوانە زۆرە، ئیسلامی سیاسی توندڕەوی وەکو داعش، قاعیدە، شیعەی سیاسی لە ئێران لە کۆماری ئیسلامی ئێران، حیزبوڵلای لوبنان،

چەندەها بزووتنەوەی تاکڕەوی مەسیحی و جولەکە، وەکو هەڵمەتی خاچپەرستیی کاسولیکەکان دژی موسڵمانان و مەسیحییەکانی تر و جولەکەکان، بزووتنەوەی سەهیۆنی توێژێکی جولەکەکان، ناشونالیزمی تۆرانی تورک، نازیزمی ئەڵمانیا، ناسیۆنالیزمی حیزبی بەعس، یاخود ئایدۆلۆژیا کۆمۆنیزمەکەی پارتی کۆمۆنیستی سۆڤێت و چین و کەمبۆدیا و کۆریای باکور.

رێبازی ئیسلامی سیاسی وەکو ئایدۆلۆژیایەکی توندڕەو، لەلایەن هەندێ بزووتنەوە و حیزب و بنەماڵە و دەوڵەتی رۆژهەڵاتی ناوچەکەوە بە شێوەیەکی سیستماتیکی بەکاردەهێنرێت، لە پێناوی مانەوە یان پەیداکردنی بەرژەوەندی ئابوری و سیاسی هەندێ چینوتوژ و ئیلیتی ناوچەکەوە، بۆ کۆنترۆڵکردنی ناوچەکە و سەرکوتکردنی زۆربەی زۆری پێکهاتەکانی کۆمەڵگە، بۆ مانەوەی ئەو بارە نالەبارەی لە سودی ئەواندایە. ئەمانە هەموو رێگایەک دەگرنەبەر بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان.

لێرەدا بیرۆکەی کردنی ئیسلام، یان عەرەب بە هۆکاری دواکەوتن ئەمڕۆ لە جیهان و کوردستاندا لەلایەن توێژێکی رۆشنبیرانەوە رەچاودەکرێ و دەمەتەقێیەکی زۆری لەسەرە، بەڕادەیەک ئەم فاکتەرە لایان بۆتە هۆکاری سەرەکی و بنچینەیی و جاری واهەیە کردنێتی بە تەنها فاکتەری دواکەوتن لە ناوچەکەدا و گرژی لە جیهاندا.

ئایینەکان، رەنگە لە هەندێ قۆناغی مێژوویی کۆندا، لەسەرتای دروستبوون و بڵاوبوونەوەیاندا، بە بەراورد بە کۆمەڵگە دواکەوتووکانی پێش خۆیاندا، توانیبێتیان کۆمەڵگەکان یەکخەن و بیانخەنە ژێر کۆنترۆڵی توێژکی تایبەتییەوە و دەوڵەتێکی بەهێز دروستکەن و بۆ ماوەیەک ئەو کۆمەڵگەیە هەتا رادەیەک ببوژێنێتەوە و بەرهەمهێنان تیایاندا پێشبکەوێت، بەڵام بەگشتی نەبۆتە هۆی گۆڕانکاری ریشەیی لە سیستمی بەڕێوەبردنی ئابوری و سیاسی کۆمەڵگەکان و خۆشگوزاری زۆربەی دانیشتوانەکانی. هەڵبەتە لەبەندەکانی داهاتووی لێکۆڵینەوەکانماندا زیاتر دەگەڕێینەوە سەر ئەم باسە.

کاتێک مرۆڤ و کۆمەڵگەکان رووبەرووی قەیران و تەنگوچەڵەمەی ئابوری و سیاسی و سروشتی و هەژاری و بێ ئومێدی و بێدەستەڵاتی دەبنەوە، بە غیابی هێزو توێژوچینی بەهێزی چاکساز و سیستمێکی بەڕێوەبرنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر و پلورالیزم، زەمینە خۆشدەبێت بۆ بوژاندنەوە و سەرهەڵدانی ئایدۆلۆژیای توندڕەوی ترسناک بە شێوەی جیاواز بەڵام بەهەمان ناوەڕۆک، ئیتر ئیسلامی سیاسی، مەسیحی، جولەکە، ناشونالیزمی، ناوچەگەرێتی، سۆسیالیزمی قوفڵدراوبێت هیچ جیاوازێکی ئەوتۆ لە ناوەڕۆکیاندانییە. ناوەڕۆکی هاوبەش لە

بەینیاندا هەوڵدانی کۆنترڵی ئێلیتێکە بەسەر کۆمەڵگەدا و ڕێگرە لە دروستبوونی مەرج و زەمینەیەکی گونجاو بۆ گەشەکردن و گۆڕانکاری.
لە وڵات و ناوچە گەشەکراوەکانی جیهان، کە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانی پلۆرالیزم تیایاندا زاڵە و خەڵکەکانی توانا و ئامراز و دەستگای یارمەتیدەریان لەبەردەستدایە، کە گرفتە ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانیان چارەسەرکەن، کە دەتوانن زاڵبن بەسەر هەرەشەی نەخۆشی و پەتا و هێزە ترسناکە سروشتییەکاندا، هەتا رادەیەکی زۆر رۆڵی ئایین و ئایدۆلۆژیای و دەستەڵاتی ئاینی لاوازبووە. تاکەکان لەو کۆمەڵگەیانەدا ئازادییان هەیە هەر دینێک و بڕوایەک هەڵبژێرن، ئاین مافی تاکە و لە سیستمی سیاسی و ئابوری و یاساو دادگا یاساییەکان جیاکراوەتەوە.
دەستەڵاتی ئایینی مەسیحی، کەنیسە، لەسەردەمی ئیمپراتۆرێتی رۆمادا و دواتر لەسەردەمی فیودالیزم و هەتا سەدەکانی هەژدە، شانبەشانی چینوتوێژە دەستەڵاتدارەکان، بەشێک بوو لە سیستمی بەرتەسکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری ئەوروپا. رۆڵ و دەستەڵاتی لە ئایەتوڵاکانی دەوڵەتی سەفەوی و سەلەفییەکانی دەوڵەتی عوسمانی کەمتر نەبوو. لەرێگاگرتن لەگەشەکردنی وڵاتەکان و خۆشگوزاری خەڵک و پێشیلکردنی مافەکانیان و پشتگیریکردنی دەستەڵاتداران، لەوان باشترنەبووە.
ئەوگۆڕانکاری و چاکسازییانەی و شۆڕشی پیشەسازی، کە لە ئەوروپای رۆژئاوا، بەهۆی رێبازی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتردا روویدا، ئەگەر خەڵکەکانی لە باتی مەسیحییەت، ئیسلامیش بوونایە هەر بەو شێوەیە رووی ئەدا. بەهەمان شێوە ئەگەر زۆربەی خەڵکی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەباتی موسڵمان، مەسیحی یان جولەکە بوونایە، لەژێر سایەی هەمان سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکی تاکڕەودا بەهەمان شێوەی ئێستا دەبوو.
چینییەکان، ئەفەریقای باشور، کەمبودیا، مەکسیک، یان هەنگاریا، ئەگەرچی موسڵمان نەبوون و خاوەنی شارستانێکی کۆن بوون، کەوتنە دواوە و شۆڕشی پیشەسازی لایان رووینەدا. لە چین دوای دامەزران و زاڵبوونی سوسیالیزم لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا، بەپێی یاسا دین هەتا رادەیەکی زۆر قەدەغەکرا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، ئەو وڵاتە هەتا ساڵەکانی هەشتا، لەهەرە دواکەوتووەکانی وڵاتەکانی جیهان بوو، رێژەی هەژاری هاونیشتمانەکانی لە ئاستی ئەفەریقادا بوو.
بەپێی ئەمانە، راستە ئایین، لەوانەش ئیسلام بهپێی کات و جێگا لە مێژووی کۆن

و ئێستاش، دەکرێت هۆکارێکی زۆر گرنگ بێت لە ڕێگاگرتن بۆ گەشەکردن، یان لە هەندێ قۆناغی تایبەتی کۆندا ڕێگا خۆشکەربووبێت، بەڵام نە ڕۆڵی ئیسلام لە بنچینەدا جیاوازییەکی ئەوتۆی هەیە لە دینەکانی تر، نە ئایین و ئایدۆلۆژیا هۆکاری بنچینەیی و سەرەکین لە گۆڕانکارییەکانی جیهان و ناو کۆمەڵگەکاندا. لە کۆمەڵگەیەکدا، کە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەر تەسک و تاکڕە و پەیرەو دەکرێ، ڕۆڵی ئاین و ئایدۆلۆژیای توندڕەو بەهێزدەبێت و دەبنە کۆسپ لەرێگای گەشەکردندا. بە پێچەوانەوە لە کۆمەڵگەیەکدا، کە پەیڕەوی سیستمێکی سیاسی و ئابوری بەر فراوانترو پلۆرازم بکرێت، جێگای تۆندڕەوی ئاینی و ئایدۆلۆژیایی نابێتەوە و هەتا بێت ڕۆڵیان و گاریگەریان لاوازتر دەبێت.

٦ـ بوونی دەوڵەتی نەتەوایەتی

ئەوەی ئاشکرایە، هەموو میللەتێک هەرچەندە بچوک یان گەورەبێت، لەئاستێکی گەشەکردنی پێشەکوتوو یان دواکەوتوودابێت، هەژار بێت یان دەوڵەمەند، بەپێی یاسا دەوڵەتی و دیموکراتێکان، مافی دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆیی هەیە. ئینجا لێرەدا باسەکە بوون و نەبوونی ئەو مافە نییە، بەڵکو ئەوەیە، ئایا بوون یان نەبوونی دەوڵەتێکی وا، فاکتەرێکی سەرەکی و بنچینەییە بۆ گەشەکردن یان دواکەوتنی ئابوری و سیاسی وڵاتەکە و خۆشگوزەرانی هاونیشتمانیەکانی؟

هەندێ کەس لە کوردستان، وای لێکدەدەنەوە کە هۆکاری بنچینەیی دواکەوتن و هەژاری و ناخۆشی و چەوساندنەوەی کوردستان نەبوونی دەوڵەتێکی نەتەوایەتی سەربەخۆیە، گوایە هەرکاتێک کوردستان بوو بە دەوڵەت، ئیتر هەموو قەیرانە ئابوری و سیاسییەکان چارەسەردەبن، خەڵکی بە خۆشگوزەرانی دەژی و گورگ و مەڕ پێکەوە ئاو دەخۆنەوە و وڵاتەکە دەبێتە بەهەشتی سەرزەمین.

ئێستاکە لە جیهاندا کەم میللەت ماوە خاوەنی دەوڵەتی نەتەوایەتی خۆی نەبێت، سنوور و ئاڵای خۆی نەبێت. بەلام ئایا لە هەموو ئەو دەوڵەتانە پێشکەوتنی سیاسی و ئابوری روویداوە، خەڵکەکانیان تیایدا بە خۆشگوزاری و لەئاشتی و سەقامگیریدا دەژین، ئەیا خەڵکەکانی ئازادن و دەرفەتی بەشداریکردنی بڕیاری سیاسی و ئابوریان هەیە؟

لەگەڵ بوونی ئەو دەوڵەتانەدا، وەکو باسمانکرد، نایەکسانییەکی زۆر لە نێوان هاونیشتمانیاندا هەیە، جیاوازی لە ئاستی گەشەکردنی ئابوری و سیاسی

و کۆمەڵایەتـی و خۆشـگوزەرانی لەناویانـدا هەیـە. میسـر، سـوریا، عێـراق، ئێـران، تورکیـا، سـۆمال، ئەریتریـا، کۆلۆمبیـا، ئەفغانسـتان، کۆریـای باکـور، هەمـوو دەوڵەتـی سـەربەخۆن، بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا زۆربـەی ئـەو وڵاتانـە، ژیانـی هاووڵاتەکانیـان، ئاسـتی گەشـەکردنی ئابـوری و سیاسـییان وەکـو کوردسـتان خـراپ یـان خراپتـرە. شـەڕی ناوخـۆ شـەڕی، ناوچەگـەری، کوشـتنی بەکۆمـەڵ، نەخۆشـی، نەخوێنـەواری باڵـی بەسـەر وڵاتەکانیانـدا گرتـووە.

لـە سـایەی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری پلورازمـدا، دەکـرێ نەتـەوە و پێکهاتـەی هەمـە چەشـنە، مافەکانیـان بپارێزرێـت و مافـی تـەواوی میللەتێکـی سـەبەخۆیان هەبێـت، خـاوەن سـنورو ئـاڵای خۆیـان بـن، دەسـتگای پەرلەمانـی و ئیـدارەی ناوچەیـی سـەربەخۆی خۆیـان هەبێـت.

وڵاتێکـی وەکـو ئەڵمانیـا، ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمەریـکا، بەلجیـکا، سـوید، لـە چەندهـا هەرێـم یـان یەکـەی بچـوک پێکهاتـوون، لەگـەڵ بوونـی دەوڵەتێکـی ناوەنـدی بەهێـزدا، هەرێمەکانـی کـەم و زیـاد سـەربەخۆیی سیاسـی و ئیـداری و کلتـوری ناوچەکانـی خۆیـان هەیـە. لەژێـر سـایەی سیسـتمێکی وادا، ئەگـەر هەمـوو رێککـەون لەسـەری، دەکـرێ دوو یـان چەنـد نەتەوەیـەک شـان بەشـانی یـەک بژیـن، لەسـەر هەنـدێ پرنسـیپ و بەرژەوەنـدی هاوبـەش دەوڵەتێکـی ناوەندیـی هاوبەشـیان هەبێـت. رەنگـە هەنـدێ نەتـەوە، نمونـە میلەتـی کـورد، لەبـەر جیـاوازی زۆری بەینـی ناوچەکانی و ململانێـی مێژوویـی ناویانـدا لەدەوڵەتێکـی هاوبەشـی فـرە هەرێمـی پێکـەوە بژیـن، ئێتـر گرنـک نییـە کـە هەمـوو کوردبـن، یاخـود لەگـەڵ میلەتێـک یـان چەنـد میلەتێکـی تـردا لەیـەک دەوڵەتـدا بژیـن. گرنـگ ئەویە هـەر هەموویـان دەرفەتـی بەشـداریکردنیان لەبڕیـار و بەڕێوەبردنـی هاوبەشـی دەوڵەتەکـەدا هەبێـت.

لەسـەرەتای گەشـەکردنی سـەرمایەداری و شۆڕشـی پیشەسـازی لـە وڵاتەکانـی ئەوروپـای رۆژئـاوادا، پێـش ئـەوەی بـازاڕی جیهانـی ببوژێتـەوە و هەمـوو قوژبنێکـی جیهـان پێکـە وە ببەسـتێت، بەسـتنەوەی بـازاڕی ناوخـۆ پێکـەوە و تێکشـکاندنی ئـەو سـنورە تەسـک و کۆسـپانەی سیسـتمی دەرەبەگایەتـی لەسـەری بونیادنرابـوون پێویسـتبوو، لەهەمانکاتـدا پێویسـت بـوو بـە دەسـتەڵاتێکی ناوەنـدی، کـە بتوانێـت ئاسایشـی ناوخـۆی و سـنوورەکانی وڵاتەکـە بپارێزێـت و هەمـان یاسـاو دەسـتور بەسـەر هەمـوو شـوێنی وڵاتەکـەدا بچەسـپێنی، دامەزرانـدن و پتەوکردنـی دەوڵەتێکـی نەتەوایەتـی سـنوور قایمـی بەهێـز پێویسـتبوو.

ئەمڕۆکـە بەتایبەتـی لەبەرئـەوەی هەمـوو بـازاڕی جیهـان پێکـەوە بـە سـتراوە و هەتـا بێـت وڵاتـان و میللەتـان خێراتـر لەیـەک نزیکدەبنـەوە و پێویسـتیان بەیەکتـر دەبێـت

و پرۆژەی جیهانی و ناوچەیی ژینگە و سەرچاوەکانی ئاوو پاراستی سەقامگیری زیاددەکات، هەتا بێت کەپیتاڵ و کۆمپانیاکان زیاتر سنووری نەتەوایەتیان دەشکێنن، رەنگە دەوڵەتی نەتەوایەتی کلاسیکی پێویستی و رۆڵی کەمبێتەوە و بەرەو لاوازی بچیت و ئەو سنوورانە نەتەوایەتیە کۆنانە تێکبشکێت. نمونەی نزیکبوونەوەی وڵاتانی یەکێتی ئەوروپا لەیەکتری، نزیکبوونەوەی هەندێ وڵاتی رۆژهەڵاتی ئاسیا لەیەکتری و کەمکردنەوەی گومگ و کۆسپەکانی هاتوچۆ و گواستنەوەی خەڵک ئەوە دەسەلمێنێ.
هەتا ئێستا لەمرۆی جیهاندا، بوونی دەوڵەتی یاخود دەستەڵاتی ناوندیی بەهێز، پێوستییەکی گرنگە و یەکێکە لە مەرجە گرنگەکانی گەشەکردنی ئابوری و سیاسی وڵاتان. بەتایبەتی لەو وڵاتە دواکەوتووانەی کە ئاژاوە و تاقمگەری و ناوچەگەری و بەرەلایی تیایاندا زاڵە. دەوڵەتێکی هاوبەش پێویستە، کە خەڵکەکەی بە بەرژەوەندی هاوبەش یەک بخات، وەکو یەک دەرفەتی بەشداریکردنی ژیانی سیاسی و ئابوری و بڕیاردانیان بۆ مسۆگەر بکات، مافەکانیان بەپێی یاسایەکی هاوبەش بپارێزێ، ماڵوموڵکیان پارێزراو بکات... بەڵام بوون و نەبوونی دەوڵەتی نەتەوایەتی خۆی لەخۆیدا بەبێ پەیڕەوکردنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانی پرۆلاریزم چارەسەری گرفتی خەڵک و میللەتان ناکات و هیچ مەرج نییە و هیچ گەرەنتییەکی گەشەکردنێکی درێژخایانی وڵاتەکە ناکات. بوونی دەوڵەتێکی نەتەوایەتی لە هەندێک کات و جێگەدا رەنگە فاکتەرێکی گرنگ بێت بۆ گەشەکردنی سیاسی و ئابوری، بەڵام فاکتەری بنچینەیی و سەرەکی نییە بۆ ئەوانە.

٧ـ ئایا هۆکارە دەرەکییەکان هەتا چەند کاریگەرن؟

ئەوەی گومانی تێدانیە، فاکتەری دەرەکی رۆڵی گرنگی لەسەر دەوڵەت و کۆمەڵگە هەیە، بەڵام ئایا ئەو فاکتەرانە رۆڵی سەرەکیان لە گۆڕانکارییەکانی کۆمەڵگەدا هەیە؟ ئایا ئەو فاکتەرانە هەمیشە یەک جۆر کاردانەوەیان دەبێت لەسەر کۆمەڵگەکان، یاخود زەمینەی ناوخۆ و فاکتەرە ناوخۆییە سەرەکیەکان بڕیاری ئەوە دەدەن کاردانەوەی ئەو فاکتەرە دەرەکیانە چۆنبن؟
شۆڕشی پیشەسازی سەدەی حەڤدەی ئینگلترا، لەگەڵ بڵاوبوونەوەیدا بۆ وڵاتەکانی تری ئەوروپا، بەپێی کات و شوێنی جیاواز، کاردانەوەی جیاوازی هەبوو. فەرەنسا دوای نزیکەی سەد ساڵ شۆڕشی دیموکراتی تیادا روویدا، کە دەرگای بۆ

گەشـەکردنی ئابـوری لـە وڵاتەکـەدا کـردەوە، بـەڵام ئەڵمانیـا هەتـا کۆتایـی جەنگـی یەکەمـی جیهانـی هـەر سیسـتمێکی قەیسـەری سروشـت فیوداڵـی هەبـوو، لە سـییەکانی سـەدەی بیسـتەمەوە هەتـا کۆتایـی جەنگـی یەکەمـی جیهانـی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری تونـدڕەوی نازیـزم باڵـی بەسـەر وڵاتەکـەدا کێشـابوو، هەتـا دوای ئـەو شـەڕە، وڵاتەکـە نەهاتـە سـەر سـکەی گەشـەکردنی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی پلـورازم.

ئیسـپانیا، لەگـەڵ ئەوەی باشـترین پێگـەی جوگرافی هەیـە، خێراتێکی زۆری دەسـتکەوت لـە تاڵانکردنـی هیندییـە سـوورەکاندا، هەتـا دوای شـەڕی جیهانـی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی فاشـیزم تیایـدا زاڵ بـوو، بـەڵام وڵاتانـی سـکەندناڤی، لەگـەڵ ئـەوەی هەمـان مەرجـی دەرەکـی وەکـو ئیسـپانیایان بـۆ نەلوابـوو، هـەر زوو رێبازی سیسـتمی بەرفراوانتـر و پلورازمیـان گرتەبـەر.

لـە سـەرەتای بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداریدا بـۆ جیهـان، هەنـدێ وڵات وەکـو پێویسـت سـودیان لـەو فاکتـەرە وەرگـرت و بوونـە یەکەیەکـی سـەربەخۆ و بەهێـز و کاریگـەر لە سیسـتمەکەدا، نمونـەی ئەوانـە ژاپـۆن، کەنـەدا، ئوسـترالیا و ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمەریـکا. بـەڵام زۆر وڵاتانـی تـر وەکـو دەوڵەتـی عوسـمانی، قاجـاری ئێـران، چیـن ، ئەسـیوبیا ئـەو فاکتـەرە دەرەکییـە بەپێچەوانـەوە بـووە هـۆکاری پاشـکۆیەتی و ژێردەسـتی و دواکەوتنـی ئابـوری و سیاسـی.

بـەڵام لەهەمانکاتـدا وڵاتێکـی وەکـو چیـن، کـە هەتـا سـاڵەکانی هەشـتای سـەدەی بیسـت یەکێـک بـوو لەهـەرە وڵاتـە دواکەوتـووە هەژارەکانـی جیهـان، لـەم سـی سـاڵەی دواییـەدا بەهـۆی هەنـدی چاکسـازی و گۆڕانـکاری ناوخـۆوە، بـاری ئابـوری و بوژاندنـەوەی بازرگانـی و فینانـس تیایـدا پێشـکەوتنێکی بـێ هاوتـای بەخـۆوە بینیـوە. بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری جیهـان لـە وڵاتـەدا، لـە کاتـی جیـاوازدا بەهـۆی گۆڕانـکاری لـە فاکتەرەکانـی نـاوەوە، کاردانـەوەی جیـاوازی کـردە سـەر ئـەو وڵاتـە. لەنـاو وڵاتـە عەرەبیەکانـدا بـاوە، هـۆکاری هەمـوو دواکەوتـن و شکسـتهێنانەکانیان بگەڕێننـەوە بـۆ سـەهیۆنیزم و ئیمپریالیـزم. هەرچـی رووبـدا ئەوانـن، دواکەوتنـی ئابـوری، شەڕوشـۆڕ، هـەژاری، خراپـی بـاری تـە ندروسـتی، ململانـێ و توندوتیـژی ناوخـۆی دەوڵەتەکانیـان، دواکەوتنـی ئاسـتی گەشـەکردنی پیشەسـازی و بازرگانـی و کشـتوکاڵ، ئاوارەیـی و کۆمەڵکوژی و پێشـێلکردنی مافـی فەڵەسـتینییەکان. وای پیشـان ئـەدەن هیـچ لەوانـە خەتـای خۆیانـی تیادا نیـە و خەتـای دەرەوەیـە. لـە راسـتیدا لـەم رێگەیـەوە دەیانـەوێ ئـەو راسـتییە بشـارنەوە، کـە هـۆکاری سـەرەکی ئـەو گرفتانـە بۆ ئـەو سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابوریـەی لەنـاو خـودی وڵاتەکانیانـدا پەیـڕەو

دەکرێت دەگەڕێتەوە.
ڕەنگە هەندێک خەڵک لەنەزانی یان بەهۆی هەڵخەڵەتاندن و سڕینەوەی مێشکەوە، بڕوا بەو شتانە بهێنن، بەڵام بەگشتی هۆکاری ئەو بیرکردنەوەیە، دەستی دەستەڵاتداران و ئەو چینوتوێژە کۆمەڵایەتیانەیە تێدایە، کە لەو ڕێگایەوە دەیانەوێت فاکتەرە ناوخۆییە سەرەکییەکانی ئەو بارە نالەبارە بشارنەوە لەپێناوی بەردەوامیدان بەو زەمینەیە، چونکە ئەوانە بەرژەوەندیان لەماننەوەی ئەو بارەدا هەیە. ئەو سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکە تاکڕەوەیە پارێزگاری بەرژەوەندی ئەو توێژ و چین و هێزانە دەکات.
لێرەدا مەبەست ئەوە نیە، کە زلهێزەکانی جیهان، هەرچی دەیکەن لەپێناوی بەرژەوەندی خۆیاندا نەبێت، هەوڵی سودوەرگرتن لە لاوازی وڵاتان و ململانێ ناوخۆییەکان و تاکڕەوی و توندڕەوی دەسەڵاتدارانی ئەو وڵاتانە، چونکە ئەگەرچی بەشێکی زۆری ئەو وڵاتانە کەپیتالیزمانە لەناو خودی وڵاتەکانی خۆیاندا لەبەر بوونی چینوتوێژی بەهێز ناچارن پلورالیزم پەیڕەوبکەن، بەڵام لەدەرەوەی سنوری وڵاتەکانیاندا لە غیابی بوونی پلورالیزم لەهەندێ وڵات یان ناوچەدا، هەڵسوکەوت لەگەڵ دەستەڵاتدارانی تاکڕەوی وەکو ئەو وڵاتە عەرەبیانە دەکەن و هەوڵی مانەوەیان ئەدەن لە پێناوی پاراستنی بەرژەوەندییەکانی خۆیاندا.
لەناو کوردیشدا زۆر باوە هەمیشە هوکاری ژێردەستێتی، دواکەوتن، هەژاری و نائازادی و شکستهێنان بخەینە ئەستۆی تورک، عەرەب، فارس، یان وڵاتە زل هێزەکان. ئەم بیرۆکەیە وایکردووە سەرکردەکانی کورد هەمیشە چاوەڕوانی دەوڵەتان و دەستی دەرەکی بوون بۆ سەربەخۆیی نەتەوایەتی. ئەو فاکتەریان کردۆتە فاکتەرێکی سەرەکی و بەوپێیە شکستهێنانەکەیان خستۆتە ئەستۆی هێزی دەرەکی و خۆیان بە زوڵملێکراو و بێ گوناە پیشانداوە تیایاندا.
هەڵبەتە ئەمە نەک وایکردووە، کە ئەو بیرۆکەیە بچیتە مێشکی خەڵکی کوردستانەوە و بڕوای پێبهێنن، بەڵکو کاردانەوەیەکی دەروونی ترسناکی خستۆتە مێشکیانەوە، کە چیتر بڕوایان بە هێز و توانای خۆیان نەمێنێ و چاوەڕوانی پشتیوانی دەرەکی بکەن و نەگەڕێن بەدوای فاکتەرە ناوخۆییەکاندا. بێگومان شاردنەوەی ئەو فاکتەرە ناوخۆییانە، بەردەوامی دەدات بە مانەوەی هەمان هێز و حیزب و چینوتوێژی دەستەڵاتداران و پاراستنی بەرژەوەندەکانیان و پەیڕەوکردنی هەمان ڕێبازە کۆنەکان. نا شەفافێتی سەرکردەکان لە چۆنیەتی بیرکردنەوە و پلان و چۆنیەتی کاربەڕێوەبردن، بۆ شاردنەوەی ئەو فاکتەرە ناوخۆیانە دەگەڕێتەوە.
راستە ڕێککەوتنامەی جەزائیری نێوان ئێران و عێراق ساڵی ١٩٧٥، وەکو

فاکتەرێکی دەرەکی، رۆڵێکی گرنگی هەبوو لە شکستپهێنانی بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی کورد، بەڵام ئایا نەکردنی چاکسازی سیاسی و ئابوری لە ناوچە رزگارکراوەکاندا و کەموکوڕی و پەیڕەوکردنی ڕێبازێکی تاکڕەوی هەندێ چینوتوێژی کۆمێڵایەتی و ململانێی نێوانیان بۆ بەرژەوەندیە تایبەتێکانیان و رێگانەدان بە پلوراليزم، پشت نەبەستن بەتوانای شارەکان و رێکخستنیان، وای نەکرد بزووتنەوەکە بەشێوەیەکی سەرەکی پشت بە فاکتەری دەرەکی ببەستێت. دیارە لەزەمینەیەکی وا نالەباردا، بەنەمانی ئەو فاکتەرە دەرەکییە، سەرکردایەتی بزووتنەوەکە لە چەکدان و شکستهێنان بەولاوە هیچی تری لەبەردەمدا نەبوو.

٨ـ رۆڵی سەرکردە / تاک لە کۆمەڵگەدا چیە؟

لە زۆربەی کتێبە مێژووەییە کۆنەکانی هەموو جیهاندا، لەباسکردنی هۆکارەکانی ژێرکەوتن یان سەرکەوتن، پێشکەوتن یان دواکەوتن، هەمیشە دەگەڕێندرێتەوە بۆ رۆڵی سەرکردەیەک، پاشایەک یان پیاوێکی ئایینی. مێژووی مرۆڤایەتی لەو باسانەدا، مێژوی پیاوی دەستەڵاتداری ئازاو زیرەک یان دەستەڵاتداری زاڵم و ترسنۆک و نەزانە، ئەوانە بەدروستکەری مێژووی وڵاتان و میللەتان دادەنرێن. ئەو کەسانە تەقدیس یان رەجم دەکرێن و رەخنەگرتن یان راوبۆچوونی جیاواز لێیان بەتاوان و خیانەت دادەنرێ.
لەوڵاتە پێشکەوتووکانی ئەمڕۆدا، بەپێچەوانەوە رۆڵی سەرکردە، تاک، هەتا دێت کەمدەبێتەوە و بەشێوەیەکی گشتی ئەو تەقدیس یان رەجمکردنە، لە مێشکی خەڵک و لای نوسەران و میدیاکاندا جێگای نەماوە. لەم کۆمەڵگەیانەدا، رۆڵی سەرکردە پابەندە بەکارێکی دیاریکراوەوە، کە تیایدا ئەو کەسە کار و ئەرکێکی تایبەتی پێدەستپێری یان دەیخاتە ئەستۆی خۆی بۆ ماوەیەکی دیاریکراو، بەتەواوبوونی ئەو ئەرک و ماوەیە دەوری ئەو تاکەش کۆتایی پێدێت. ئەم رۆڵ و چۆنیەتی بیرکردنەوەیە بۆ زیرەکی و بلیمەتی خەڵکانی هەندێ کۆمەڵگە و تێنەگەیشتن و نابلیمەتی ئەوانی تر ناگەڕێتەوە، بەڵکو بەندە بە چۆنیەتی سیستمی بەڕێوەبردنی ئابوری و سیاسی وکۆمەڵایەتی وڵاتەکە.
لە مێژووی کۆنی جیهاندا، بە مێژووی وڵاتە پێشکەوتووکانیشەوە، سیستمی بەڕێوەبردن سنوورداربووە، لە زۆربەیاندا سروشتێکی ئەبستۆلیزمی هەبوو، تیایدا مافی بڕیاردان و حوکمرانی لەدەستی بنەماڵەیەک و بەتایبەتی لەدەستی تاکێکدا بووە، زۆرینەی دانیشتوانی وڵاتەکە نەکو مافی بڕیاردان، بەڵکو مافی بیرکردنەوە

و خۆلقاندنیـان نەبـووە و بەخەڵکـی گێـل و نەفـام دانـراون.
ئـەو سـەرکردانە وەک خـوای سـەرزەمین و بەپارێـزەری کۆمەڵگـە دادەنرێـن و تەنهـا ئـەوان دەتوانـن بـەو ئەرکـە هەسـتن، بێ ئـەوان وڵات و میللـەت سـەرگەردان دەبێت و لەناودەچـێ ، گـوێ رایـەڵ نەکـردن بـۆ ئەوانـە غەزەبـی خـوای لێدەکەوتـەوە و سـزایان دەدات. بۆیـە شـتێکی سـەیرنییە کـە توانـا و بـێ توانایـی، ئازایـی و ترسـنۆکی ئـەو سـەرکردانە رۆڵـی گرنگـی هەبـووە لـە کۆمەڵگەکانـدا، رۆڵیـان بۆتـە یارمەتیـدەر یـان کۆسـپ رووبـەرووی بەهێزبـوون یـان نیمچـە گەشـەکردنی کۆمەڵگەیـەک بـۆ چەنـد سـاڵێک.
لـەو کۆمەڵگەیانـەدا سـەرکردە ئـازا و زیرەکـەکان، بەگشـتی لـە هەمـوو ئەوانـی تـر زیاتـر توانیویانـە کۆنترۆڵـی کۆمەڵگـە بکـەن و یەکـی بخـەن، بـۆ ئـەو مەرامـە پێـش هەمـوو شـتێک هەرچـی خەڵکـی بەتوانـاو زیرەکـی دەوروپشـتی خۆیان هەیە بەشـێوەک لـە شـێوەکان لەناوبـراون یان سـەرکوت کـراون و شـکێنراون. لەبەرئەوە زۆرجـار دوای نەمانـی سـەرکردەیەکی بـەو جـۆرە، لەبـەر نەمانـی خەڵکانـی تـری بەتوانـا هەنـدێ وڵات توشـی قەیرانـی گـەورە بـوون، چونکـە کەسـێکی بەتوانـا و ئـازا نەبـووە، کـە بتوانـێ جێـگای بگرێتـەوە.
لـە جیهانـی ئەمرۆشـدا پاشـماوەی ئـەو سیسـتمە، هێشـتا لـە زۆر وڵاتـدا هـەر ماونەتـەوە، لـە بەڕێوەبردنـی دەوڵەتانـدا، حیـزب و رێکخراوەکانـدا هەتـا ئێسـتا بە روون و ئاشـکرا دیـارن. ئەمـە بەشـێوەیەکی کاریگـەر رێگـرە لـە پەیدابوونـی خەڵکـی تـازەی بەتوانـا و خولقێنـەر، بۆیـە لـەدوای نەمانـی ئـەو سـەرکردانە، وڵاتەکانیـان، حیـزب و بزووتنەوەکانیـان رووبـەرووی قەیـران و دابەشـبوون و پارچەبـوون دەبێتـەوە.
وڵاتـە پێشـکەوتووە دیموکراتێـکان، بڕیـاردان لەسـەر بنەمـای پلورالیزمـە، کـە تیایـدا زۆربـەی خەڵکـی وڵاتـەکان، لـە رێـگای هەڵبـژاردن، چاودێریکـردن، میدیـا، پارتـی سیاسـی و رێخـراوی مەدەنیـەوە، بەشداری لـە هەڵبژاردنـی نوێنەرەکانیـان و بڕیـاردان دەکـەن.
سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری و کۆمەڵایەتـی بەرفـراوان، گەرەنتـی ئـەو پرۆسـەیە دەکات. ئـەو سیسـتمە، زەمینـە بـۆ هەمـوو تاکێکـی کۆمەڵگـە خۆشـدەکات، کـە مافـی بیرکردنـەوە، رادەربریـن، بڕیـاردان و خوڵقاندنـی هەبێـت، دەرفـەت بـۆ هـەزاران خەڵـک دروسـت دەبێـت، کـە ئەرکـە سیاسـی و ئابـوری و بوارەکانـی تـری ژیـان پـێ بسـپێرێت و بتوانـن بیانگەیەنێنـە ئامانـج، لەبەرئـەوە هەمـوو تاکێـک قابیلـە لاببرێـت و خەڵکـی تـر بخرێتـە جێـگای، بەنەمانـی یـان لابردنـی سـەرکردەیەک وڵاتەکـە توشـی قەیرانـی گـەورە نابێـت.

بە پێچەوانەی سەرکردەیەکی ئەبسولسیتەوە، سەرکردەیەکی دیموکرات، کە لەژێر سایەی پلورالیزمدا دروست بووە، خەڵکانی بەتوانا لەخۆی کۆدەکاتەوە و زەمینەیان بۆ خۆشدەکات، کە لە کەرت و پرۆژەی جیاوازدا دەوری سەرکردایەتی ببینن، بەنەمانی خۆی چەندەها سەرکردەی تر پەیدا دەبن جێگای بگرنەوە و بەردەوامی بدەن بەگەشەکردنی پرۆسەکە بۆ ئاستێکی بەرزتر.
راستە لە جیهانی ئەمڕۆشدا دەوری تاک یان سەرکردە گرنگە، بەڵام گرنگی و باشی و خراپی ئەوانە، تەنها لەوەدا دەردەکەوێت، کە ڕێگا بدەن بەوەی گەورەترین ژمارەی خەڵک لە بڕیارەکاندا بەشداربن، لەوەدا دەردەکەوێت، کە لەدوای تەواوبونی ئەو ئەرکانەی پێیان سپێردراوە لە ماوەیەکی تایبەتیدا، ڕۆڵی هەبوبێت لە ڕێگا خۆشکردن بۆ دروستبوونی چەندەها خەڵکی نوێ بە بیروڕای هەمەچەشنەی نوێوە، کە بتوانن بەئاسانی جێگای خۆیبگرنەوە.
ڕۆڵی تاک، لە کۆن و ئێستاشدا ئەگەرچی، کەم یان زۆر کاردانەوەیان هەبووە و هەیە لەسەر کۆمەڵگەکان، بەڵام ئەو کاردانەوەیە فاکتەرێکی سەرەکی نیە بۆ پێشکەوتن یان دواکەوتنی کۆمەڵگەیەک. چاکی و خراپی، بەهێزی و لاوازی، ئازایەتی و ترسنۆکی، بلیمەتی و نابلیمەتی نابێتە هۆی گۆڕانکاری لە بنەما بنچینەکانی کۆمەڵگەکاندا، نابێتە هۆی گۆڕانکاری لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری وڵاتێکدا، بەڵکو ڕۆڵی ئەو تاکە لە بازنەی ئەو سیستمەدا ڕۆڵ دەبینێ، کە کاری تێدا دەکات، ڕۆڵی لە چۆنیەتی تەعامولکردن لەگەڵ فاکتەرە سەرەکییەکانی گۆڕانکاری ناو کۆمەڵگەکەدا دەردەکەوێ.
لەبەر ئەم ڕاستیانە، لەم کتێبەدا هەتا دەکرێ باسی ڕۆڵی تاکی تیادا نەکراوە. مەبەست لەوە ئەوەیە لە کۆمەڵگەی کوردستان و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، لەناو پارتە سیاسی، بزووتنەوەکان و حوکمەتەکان و هەموو دەستگاکانی تری کۆمەڵگەکاندا، پاشماوەی گرنگی بێ سنووری ڕۆڵی سەرکردەکان و تەقدیسکردنیان، کەم یان زۆر لای هەمویان، زاڵە بەسەر بیرکردنەوەی خەڵکەکانی و کاردانەوەیەکی زۆری دەرونی لەسەریان هەیە. مەبەست لەمە سوکایەتی نییە بەڕۆڵی تاکەکان لەکۆمەڵگەکاندا، بەڵکو هەوڵدانیەکە بۆ پێشخستنی ڕۆڵی فاکتەرو هۆکارە بنچینەیی و سەرەکێکانی پێشکەوتن، یان دواکەوتنی کۆمەڵگەکان.

سەرچاوە

1- Abrahamian Ervand, A history of modern iran, Cambridge University Press UK, 2008

2- Acemoglu Daron, Robinson James A. , Why nations fail, Crown Publisher USA, 2012

3- Ahmed, kozad Mohamed, The beginning of Ancient Kurdistan, Leiden
Sweden, 1912

4- Baser Nathalie, Egypten, Bröderskapets uppgång och fall, Världspolitikens
Dagsfrågor, 102013/

5- Bird Iabella, Journeys in Persia and kurdistan, Cambridge University Press, 2010

6- Bladh Mats, Ekonomisk historia: Europa, Amerika och Kina tusen år, Student litrature, 2011

7- David s. Sorenson, An Introduction to the Modern Middle East, Wesview
Press USA, 2014

8- Dillard Dudley, västeuropa och forenta staternas ekonomi historia, Printice- Hall, Newjersey usa, 1967

9- Dundar Fuat,British use of the statistics in the iraqi kurdistan question, Crown Center for Middle East Studies, Brandeis , 2012

10- Engvalt Johan, Korruption i den forna sovjetunionen, Världenspolitikens
Dagsfrågor, 62016/

11- Ghasemi Shapour, The Achaemenid Empir, iran chamber socitey,2015

12- Harrrison Dick,Upplev Sverige historia, Bonnier Fakta, 2015

13- Hellman Jonas, Indien, kan jätten resa sig?, Värdspolitikens Dagsfrågor, 12014/

14- B. marks Robert, Den modena världens ursprung, Aktiv förlag_a-z förlag, 2004
15- Hooshang Amirshmadi, The political economy of iran under Qajars, I. B.
Tauris & CO London, 2012
16- Issawi Charles, The economi history of the middle east and north africa,
Methuen & Co Ltd London, 1982
17- Jonson Lena, Rysslan i en återvänsgränd, värdspolitikens Dagsfrågor, 112014/
18- jönsson Per, Profetens Hämnd, Islamiska staten, världspolitikens Dagsfrågor
9/ 2014
19- Koohi-Kamali Faridah,The political development of the kurds in Iran,
Palgrave Macmillan New York, 2003
20- Kragh Martin, Ryssland historia från Alexander II till Putin, Dialogos Förlag,2014
21- Lagerqvist Christopher, Reformer och revolitioner,Specialtryckeriet A/S
Denmark, 2013
22- Lagerqvist Johan, Tid för förändring I Kina med Xi Jinping, Världspolitikens Dagsfrågor, 12013/
23-Lendering John, The Median Empire, Iran chamber society,2015
24- Lenin, Imperialismen som kapitalismens högsta stadium, 1916
25- Lenin, kapitalismens utveckling I Ryssland, 1899, översättare Martin
Fahlgren, förlag Sverige, 2007
26-Lenin, Two tactics of social democraty in the democratic revolution 1905, Foregin language press Peking,1965
27- Lindqvist Herman, Historien om Sverige, Norstedt & Söner AB, 1993

28- Myhrman johan, Hur sverige blev rik, SMS förlag, 1994
29- Owen Roger/Sevket Pamuk, Middle east economy in the twentiht century,
Havard University Press Cambridge, Massachusertts, 1999
30- Owen Roger, The middle east in the world economy, I. B. Tauris & Co
London 20022011/
31- Rider Christina, En introduktion till ekonomisk historia, Liber, 1999
32-Richards Alan – Ishac Diwan, Apolitical economy of the Middle East,
Westview Press USA, 2008
33- Rodinson Maxime, Islam and capitalism Saqi Essentials London, 2007
34- Roine Jesper, Thomas Pikettys Kapitalet, Volante, 2013
35- ShahmiriCyrus,The Elamite Empire, Iran Chamber society, 2015
36- Skovmand Sven, Bonners världs historia, Albert Bonniers Förlag Sweden,2003
37- Sorenson David s. , An introduction of the modern middle east, Westview
Press, 2013
38- Schön Lenart, En modern svensk ekonomi historia, Student litratur AB, 2014
39- Veres Victoria, FN:s nya utvecklingsmål, Världspolitikens Dagsfrågor, 82013/
40- Zady Mehrdad R. ,kurdistans economy / The Kurds, Taylor & Francis, 1992
41- Lena Karlsson & Roderick Parkes, Britisk politik i förändring,
Världspolitikens Dagsfrågor, 12015/
42- Dohainstitute. org
43- Ekonomifakta. se
44- Globalis. se

45- Industri politiken. se, Industrial policy sweden
46- Internationella studier, utrikes politisk institute
47- Iranchamber. com
48- Landguide. se / all countries
49- rawabetcenter. com
50- Sveriges fyra grund lager, Riksdag, 2014
51- Urikes politisk institute sverige / international studies in sweden, 2010-2015
52- Wikipedia English
53- Wikipedia svensk
54- worldbank. org
55- KarlssonIngmar, Turkiets Historia, Scandbook AB Falun, 2015
56- Söderberg Johan, Vår världs ekonomiska historia, del 1, Student litratur, 2015
57- Montgomerg Hugo, medelhavsvärldens historia till omkring 400 e. kr, Berlings, Arlöv, 1985
58- Tors John, Historisk Teori och metod, Student Litratur AB Lund, 2010
59- Åke Holmberg, Vår Världs Historia, Centraltryckeriet AB Borås, 1982

٦٠- ئارچی رۆزفێلت، کورد لە یاداشتەکانی ئارچی رۆزفێلتدا، ١٩١٨، و. کارزان موحەمەد، بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، ٢٠٠٣

٦١- ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژوویيدا، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٥

٦٢- ئەحمەد مەحمود خەلیل، مێژووی کورد لە شارستانی ئیسلامدا، چاپخانەی پەیوەند - سلێمانی، ٢٠١٠

٦٣- پسپۆران و ئەفسەرانی ئینگلیز، کورد و کوردستان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، ٢٠٠٢\١٩٢٣

٦٤- بوار نورەدین، میر عەبدال خانی بتلیس، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠٠٧
٦٥- حسێن ئارام بەگ، مێژووی میرایەتی بابان، بنکەی ژین، ٢٠١٣
٦٦- حمید بوز ئەرسەلان، مێژووی تورکیای هاوچەرخ، چاپخانەی ئاراس ٢٠١٢
٦٧- دون ناردو، ئیمپراتوریەتی ئاشور، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٨
٦٨- دیدار عوسمان، رۆڵی کورد لە دامەزراندنی کۆماری تورکیادا، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، ٢٠١٣
٦٩- راڵف دارن دۆرف، قەیرانەکانی دیموکراسی، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠٠٨
٧٠- سیروان کاوسی، مێژووی دەسەڵاتی ئایینی ئێران، Digital Printservice AS, Oslo، ٢٠١٠
٧١- سۆران حەمەڕەش، کورد کێیە؟ YPS publisher، ٢٠١٣
٧٢- ساڵح قەفتان، سێ لێکۆڵینەوەی مێژوویی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٩
٧٣- سامی شۆڕش، رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەبەردەم گۆڕانی دیموکراسیدا، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٦
٧٤- سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم، یادەوەرییە سیاسییەکانم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠١٠
٧٥- شەمسی موحەمەد شەمسەدین، مێژووی کورد لە سەدەی شانزەدا، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٩
٧٦- عەبدولمونعم ماجد، مێژووی سیاسی عەرەب، ١٩٥٦، و. مەلا عەزیز، ناوەندی ئاوێر، ٢٠١٣
٧٧- عەبدوللا عەلیاوەیی، کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، سەنتەری لێکۆڵینەوەیی ستراتیجی لە کوردستان، ٢٠٠٤
٧٨- عوسمان عەلی، چەند لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد، چاپخانەی دیلان، ٢٠٠٦
٧٩- فەرهاد پیرباڵ، کورد لە دیدی رۆژهەڵاتناسانەوە، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٦
٨٠- فوئاد مەجید میسری، کۆمەڵگە لەسایەی دەوڵەتی خەلافەتدا، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠١٣
٨١- فیراس سەواج، نهێنی عەشتار، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠١٠

٨٢- کەمال مەزهەر، کوردو کوردستان، گرین گلۆری، لوبنان، ٢٠٠٩
٨٣- کەمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەک لە مێژووی کورد، شرکە مطبعە الادیب المحدودە، ١٩٨٥
٨٤- کەمال مەزهەر، خەباتی رزگاریخوازی کورد و ئازەر لە ئێران، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٤
٨٥- مارتن ڤان برونسن، ئاغا و شێخ و دەوڵەت، مەکتەبەی بیروهۆشیاری(ی.ن.ک.)، ٢٠١٠
٨٦- موحەمەد حەمە باقی، میرنشینی ئەردەڵان، بابان، سۆران، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٢
٨٧- مامخان شیروانی، بارزان و رەچەڵەکی بارزانیان، کوردستان پۆست، ١٩٩٥
٨٨- مارکس کارل، بەیاننامەی پارتی کومونیست \ وەرگێرجەلال دەباغ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،
٢٠٠٢
٨٩- موحەمەد ئەمین زەکی بەگ، خولاسەی تەئریخی کورد و کوردستان، بنکەی ژین، ٢٠٠٦
٩٠- محمد سهیل تەقوش، مێژووی دەوڵەتی سەفەوی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی رۆژهەڵات، ٢٠١٢
٩١- محمد سهیل تەقوش، عوسمانییەکان، کتێبخانەی ئاوێر، ٢٠٠٩
٩٢- موجتەبا بورزوویی، بارودۆخی سیاسی کوردستان ١٨٨٠- ١٩٤٦، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،
٢٠٠٥
٩٣- نەجاتی عەبدوڵلا، راپەرینەکانی بارزان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس هەولێر، ٢٠١٠
٩٤- نیشتمان بەشیر موحەمەد، کورد و سلجوقیەکان چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٦
٩٥- نەوشیروان موستەفا، چەند بابەتێکی کۆمەڵناسی، الدار العربیە للعلوم ناشرون، ٢٠١٥
٩٦- نەوشیروان موستەفا، کورد و عەجەم، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، ٢٠٠٥
٩٩- کلودیوس ریچ، گەشنامەی ریچ بۆ کوردستان، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٢
٩٨- ی. ئی. جاسیلیەڤا، کوردستانی خوارووی رۆژهەڵات، بڵاوکراوەی ئاراس،

٢٠٠٩
٩٩- یان یەرپە، دابەشکردنی دەستەڵاتەکان لە ئێران، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٥
- بە عەرەبی:
١٠٠- ابراهيم الداقوقی، اكراد تركيا، منشورات اراس، ٢٠٠٨
١٠١- ج.ر. غنيمه Ghanima، تجاره العراق، ١٩٢٢، دار النشر العراقی، ١٩٢٢
١٠٢- جرجيس فتح الله، يقظه الكرد، دار اراس للطباعه، ٢٠٠٢
١٠٣- حسن كريم جاف، الوجيز فی تاريخ ايران- الجزئ الرابع، دار اراس للطباعه و النشر، ٢٠٠٨
١٠٤- حسن كريم جاف ، الوجيز فی تاريخ ايران- الجزئ الثانی، دار اراس للطباعه و النشر، ٢٠٠٨
١٠٥- حسن كريم جاف، الوجيز فی تاريخ ايران- الجزئ الثالث، دار اراس للطباعه و النشر، ٢٠٠٨
١٠٦- خليل اينالجيک، تاريخ الدوله العثمانيه، دار المدار الاسلامی، ٢٠٠٢
١٠٧- روبرت ئولسن، المساله الكرديه فی العلاقات التركيه-الايرانيه، دار اراس للطباعه-اربيل، ٢٠٠١
١٠٨- سعيد عبدالفتاح عاشور، تاريخ اوروبا فی العصور الوسطی، دار النهضه العربيه - بيروت، ١٩٦٧
١٠٩- علی محمد محمد الصلابی، دوله السلاجقه، موسسه اقرآ القاهره، ٢٠٠٦
١١٠- عبدالله اوجلان، ازمه المدينه و حل الحضاره الديموقراطيه فی الشرق الاوسط، چاپخانەی ئازادی،
٢٠١٤
١١١- عبدالله اوجلان، الفوضی فی حضاره الشرق الاوسط و الحلول المحتمله، منشورات قسم الترجمه
العربيه فی لجنه الاعلام و التنوير، ٢٠١٤
١١٢- عبدالله اوجلان، قضايا الديمقراطيه فی توركيا، نماذج الحل فی كوردستان خارطه الطريق،
چاپخانەی ئازادی، ٢٠١٢
١١٣- علی ابراهيم حسن، الجاهليه - الدوله العربيه - الدوله العباسيه، مكتبه النهضه المصريه، ٢٠١٠
١١٤- كمال مظهر، انتفاضه ١٩٢٥ كردستان تركيا، لبنان-بيروت، ٢٠٠١
١١٥- كمال مظهر، دور الشعب الكردی فی ثوره العشرين، مطبعه الحوادث –

بغـداد، ١٩٧٦
١١٦- كمـال مظهـر، كردسـتان فـی سـنوات الحـرب العالميـه الاولـی ١، مطبعـه المجمـع العلمـی الكـردی،
١٩٧٧
١١٧- كاظـم حبيـب، لمحـات مـن العـراق القـرن العشـرين، موآسسـه حمـدی للطباعـه و النشـر، ٢٠١١
١١٨- محمـود شـاكر، التاريـخ الاسـلامی- الدولـه العباسـيه، المكتـب الاسـلامی - بيروت، ١٩٩١
١١٩- محمـود شـاكر، التاريـخ الاسـلامی\ العهـد العثمانـی، المكتـب الاسـلامی-بيروت، ١٩٩١
١٢٠- محمـود شـاكر، التاريـخ الاسـلامی-العهد الامـوی، المكتـب الاسـلامی – بيـروت، ١٩٩١
١٢١- محمـود شـاكر، التاريـخ الاسـلامی- الخلفـا الراشـدين، المكتـب الاسـلامی-بيروت، ١٩٩١
١٢٢- ماوتسی تونغ، تحليل الطبقات المجتمع الصينی، ١٩٣٠
١٢٣- ماوتسی تونغ، فی التناقض، ١٩٣٧
١٢٤- ماوتسی تونغ، حول الديمقراطيه الجديده، ١٩٤٠
١٢٥- ماوتسـی تونـغ، حـول الدكتاتوريـه الديموقراطيـه الشـعبيه، نسـخه للانترنيـت الصـوت الشـويعی، ١٩٤٩
١٢٦- ستالين، الماديه الديالكتيكيه و الماديه التاريخيه، ١٩٣٠
١٢٧- فريدريـک انجلـس، اصـل العائلـه والملكيـه الخاصـه و الدولـه، الارشـيف الماركسـی، ١٨٨٤
١٢٨- ماركس انجلس، فی الاستعمار، دار التقدم موسكو، ١٩٤٨-١٩٨٤
١٢٩- باسـيل نيكيتيـن، الكـرد، منسـورات مكتـب الفكـر و التوعيـه فـی الاتحـاد الوطنـی الكردسـتانی، ٢٠٠٧
١٣٠- مينورسكی، الاكراد، رابطه كاوه للثقافه الكرديه، ١٩٨٧

The lack of democtacy and peopel´s lack of ability to paricipate in political and economic decisionsin this part of the world.

The contrast which impedes development equality and a fair world trade, has nothing to do with people´s colour, in what continent a country is, the difference in climate or the nature reserves.

Why the Middle East failed

A study of economic and political history
Language: Kurdish Sorani
Author: Salah Husein
2017
612 pages

Why the Middle East failed is the title of a book about the economic and political history of the Middle East. An attempt to study and analyze the cause of Middle East success in ancient times and its decline later. Today, many people are confused and worried about what is happening in the area. What happened?
Why have all the powerful old civilizations that were there from the start disappeared?
Why the industrial revolution and political reforms first occurred in Western Europe and not in the Middle East?
Schould not these have happened two thousand or one thousand years earlier there?
Why north America, Japan, Australia were able to take advantage of the spread of capitalism and the market economy, but not the middle east.
What is the cause of uneven development and inequality in the world?
In this book, the author tries to look for the answer to these questions. He tries to look at the causes and factors of what occured , wanting to know if there are factors that could have contributed to the development of these areas.
According to the book everything that has happened depends on the divorce of economic and political systems prevailing in the world.Under development and inequality are results of the obstacles in society that make it difficult for new forces to emerge.For new strong people, free buisnesses, free wage earners, free men and women, freedom of speach and media, free market to emerge.

WHY THE MIDDLE EAST FAILED?

A STUDY OF ECONOMIC AND POLITICAL HISTORY

- سەرکەوتنی سیستمی خێڵایەتی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، بووە هۆکاری ئەوەی لێرە ڕێبازێکی جیاوازتر لە ئەوروپا بگیرێتەبەر. لە کاتێکدا ڕێبازی ئەوروپا فیودالیزمی لێکەوتەوە، کە بەبوونی چەندین فاکتەری جیاواز، زەمینەیەکی لەباری تیادا دروستبوو، بۆ زیاتر گۆڕانکاری و گەشەکردن، بەپێچەوانەوە ڕێبازی خۆرهەڵاتی ناوەراست فیودالی خێڵایەتی لێکەوتەوە کە زەمینیەکی ناگونجاوتری بۆ گۆڕانکاری تیادا یە.

- ئایا ئەو فکتەرانەی، کە بوونەتە هۆی گەشەکردن و ئاوەدانی هەندێ ناوچەی جیهان، لە خۆرهەڵاتیناوە راست وکوردستانیشدا هەن؟ ئایا ئەو فاکتەرانە دەرفەتی بەهێزبونیان هەیە؟ ئەوخاسڵەتە تایبەتیانەیکۆمەڵگەکانی ناوچەکە چین، کە ڕێگرن لەگەشەکردن؟

- هێز و چین و توێژەکانی کۆمەڵگەی فیودالی، لە بازنەیەکی داخراودا دەخولانەوە، نە توانایان هەبوو لەو بازنەیە دەرچن و گۆڕانکاری تیادا بکەن، نە زۆربەیان بە بەرژەوەندی خۆیانزانیوە، گۆڕانی ڕیشەیی لەو سیستمەدا بکەن. زەمینە خۆشکردن بۆ تێکشکاندنی ئەو سیستمە و راکێشانی بۆ ڕێبازی گەشەکردن، لاوازکردنی، یان بەشدارپێکردنی چین و توێژ و هێزە کۆنەکان لەو پرۆسەیەدا، پێویستی بە فاکتەری نوێ بوو، پێویستی بە چین و توێژ و هێزی بە توانای نوێ بوو، کە لە بەرژەوەندییاندا بێت گۆڕانکاری ڕیشەیی بکەن و توانایان هەبێت بیکەن، لە هەمانکاتدا دەرفەتی بەشداریکردنیان هەبێت، لە بڕیاری سیاسی و ئابووریدا، کە لە ڕێگەیەوە زەمینە بۆ گۆڕانکاری و پێشکەوتن خۆشبکرێ.

Salah Husein Afandi